

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513

LANGUAGE AND LITERATURE
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА
DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

BEYNƏLXALQ ELMİ-NƏZƏRİ
ЖУРНАЛ
2(116)

BAKI -2021

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513
IASJ 0000 0001

DİL

VE

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi –nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

2(116)

Jurnal

1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır

– 2021 –

REDAKSIYA HEYƏTİ - РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

UMUMİ DİLÇİLİK:

ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. Ə Rəcəbli-məsul redaktor
Prof. N. Məmmədli

ŞƏRQŞÜNASLIQ VƏ İLANİYYAT

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ:

P. prof. R. Rüstəmov-məsul redaktor
Prof. M. Kazımov

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ:

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. E. Əzizov
Prof. T. Hacıyev
Prof. S. Abdullayeva
Dos. Ə. Ağakışiyev
Fil.f. dok. R. Bayramov

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI:

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Dos. E. Məmmədov-məsul redaktor
Dos. Ə. Nəcəfzadə

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ:

ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ:

Akademik N. Paşayeva-vəsul redaktor
AMEA müx. üzvü, prof. T. Mütəllibov

TÜRKOLOGİYA:

ТЮРКОЛОГИЯ:

AMEA m. x. d. v. c. p. c. prof. N. Jyafyrov
Ф. е. н. Н. Щцсейнова

JURNALİSTİKA:

ЖУРНАЛИСТИКА:

Prof. -Q. Məhərrəmli-məsul redaktor

RUS FİLOLOGİYASI:

РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. Ə. Paşayeva
Prof. L. Əhmədova
Prof. M. Cəfgərov
Prof. L. Quliyeva-məsul redaktor

QƏRB FİLOLOGİYASI :

ЗАПАДНАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. N. Vəliyeva-məsul redaktor
Prof. C. Nağıyev
Prof. B. İsmayılov
F. d. R. Xəlilov

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA:

Prof. S. Mirzəyev
Prof. R. Hüseyinzadə
Dos. S. Abbasova-məsul redaktor
Dos. L. Ələkbərova

İNSANŞÜNASLIQ

ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ:

RTA müx. üzvü, Prof. C. M. Mallaev
Prof. P. Omarova
Prof. M. Seyidova

KİTABŞÜNASLIQ

КНИГОВЕДЕНИЕ:

Prof. X. İsmayılov
Dos. A. Əliyev
Dos. M. Məmmədov

Baş redaktor: T. Cəfərli. Baş redaktorun müavini: prof. L. Əhmədova. Məsul redaktor: dos. L. Ələkbərova.

Xarici əlaqələr üzrə müavin: dos. N. Əfəndiyeva. Məsul katib: Pərvin Eyvazov. Administrator: C. T. Əliyev

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1073, Z. Xəlilov 23. BDU, Fil fak. tel. 050 287 10 14

Jurnalın elektron ünvanı: http://philology.bsu.edu.az/az/content/dil_v_dbiyyat_beynlxalq_elminzri_jurnal

MÜNDƏRİCAT-CONTENTS-ОГЛАВЛЕНИЕ

<i>DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ</i>	5-131
N. SƏLİMOVA. «Slənq»in dildə və dilçilikdə yeri.....	5
E. BABAYEVA. İngilis dili qrammatikaları tarixində preskriptiv yanaşmalar.....	8
G. ŞAMXALOVA. Tərcümənin mahiyyəti və vəzifələri.....	12
Г. АЛИЕВА. «Фитонимы» в русской и азербайджанской фразеологии.....	15
N. BAXŞƏLİYEVƏ. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik sinonimliyin kommunikativ və diskursiv aspektləri.....	20
III. ИСМАЙЛОВА. Семантическая деривация производных абстрактных существительных в русском языке.....	24
L. ƏLİZADƏ. Qlobal ingilis dilində istifadə olunan müxtəlif dillərdən alınma turizm mənsəli sözlər və onların xüsusiyyətləri.....	28
F. MƏMMƏDOVA. İngilis, rus və Azərbaycandillərində sözlərin növü və linqvoekologiya məsələsi.....	31
F. QULİYEVƏ. Жанр и тип как категории в дискурсивных исследованиях.....	36
S. SEYİDOVA. Sintaktik vahidlərin üslubi imkanları (II məqalə).....	40
Ü. ASLANOVA. Professor Y. Seyidovun Azərbaycan ədəbi dilində cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvləri ilə bağlı mülahizələri.....	45
Ə. MƏCİDOVA. Nizami gəncəvi yaradıcılığında aforizmlər.....	49
M. MAHMUDOVA. Adevktivləşmiş feillərin tərkib əmələ gətirməsi.....	53
JI. BEZİPOBA. Семантические основания синонимии знаков.....	55
N. AXUNDOVA. Dilçilikdə üslubi neologizmlərin tədqiqi məsələləri.....	59
L. ƏLİYEVƏ. Dilin variativliyinin sosiolingvistik xarakteri və bədii ədəbiyyatda istifadə prinsipləri.....	63
R. HACIYEVƏ. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri.....	66
V. PƏNAHOVA. Qədim ingilis dilinin sözyaradıcılığın tarixi bir nəzər və sözdüzəltmədə prefikslərin rolu.....	71
S. SADIQOVA. Lingvistik təhlilin konseptual məsələləri.....	76
Ş. QURBANOVA. Azərbaycan şairi Fədainin dili.....	81
F. MANCANOVA. Azərbaycan dilində işlənən bəzi alınma sözlərin semantik xüsusiyyətləri.....	84
H. ƏFƏNDİYEVƏ. Лексико-грамматические особенности наречий в арабском языке.....	87
Y. MİRZƏEVƏ. Числовая приставка «би-» в терминообразовании в русском, азербайджанском и английском языках.....	92
III. MAĞEPPAMOBA. О некоторых глаголах движения в русском и азербайджанском языках.....	97
O. PİRİYEVƏ. Cümlənin kommunikativ xüsusiyyətləri.....	99
S. ƏLİZADƏ. Bilgə Xaqan abidəsində rütbə, titul və vəzifə adları.....	102
M. İMANQULİYEVƏ. Afad Qurbanovun elmi fəaliyyətində kosmonimlər problemi.....	106
M. ALLAHVERDİYEVƏ, E. YUNUSOVA. Dil əlaqələrində bilinqvizm.....	109
E. SÜLEYMANOVA, U. İSMAYILOVA. Dil vahidlərinin semantikasında milli-mədəni xüsusiyyətlər.....	112
N. ƏLİYEVƏ. İnsan konseptinin müxtəlif dillərdə təzahürü.....	117
Y. ƏLƏSGƏROVA. Azərbaycan dilində ismin üyüklük hali və onun qrammatik əlamətləri.....	120
H. MUCAEBA. О некоторых особенностях фразеологизмов персидского языка в лингвокультурологическом аспекте.....	124
P. EYVAZOV. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya məsələlərinin öyrənilməsində professor B. Çobanzadənin rolu.....	128
<i>ƏDƏBİYYATSUNSLIQ-LİTERATUROVƏDƏNİE</i>	132-195
Ş. FƏTƏLİYEVƏ, S. HƏSƏNOVA. Nizami irsi və milli hüdudlar.....	132
G. ABDULLAYEVƏ. Şeyx Qalib divanında Məhəmməd Füzuli şeirinə yazılan təxmislər.....	135
D. KƏROMOVA. Çarliz Dikkensin “Oliver Twist” romanında bir gəncin mənası və əxlaqi tərbiyəsi.....	138
A. MAMEDOVA. В. Маяковский и Азербайджан.....	140
N. ƏSKƏR. “Koroğlu” dastanında motiv və süjetlər.....	144
A. FƏRƏCOVA. Teoqoniya nəzəri problem kimi.....	147
N. BAYRAMOVA. Azərbaycan və İngilis nağıllarının qarşılıqlı təhlili.....	152
A. MƏMMƏDOVA. Amerikanizmin yaranma tarixi.....	155
D. FİLİZ HÜSEYİN. Noah Qordonun “Həkim” romanında təbabət.....	158
Q. RÜSTƏMOV. Cefri Yevgenidesin “Evlilik əhvalatı” romanında pragmatik və romantik kimlik qarşılıqlıması.....	162
Ş. ALLAHVERDİYEVƏ. Anadolu’da müsəlmanlığın və türklüğün piri.....	166
S. ƏSGƏROVA. Aşıq Ağaların sənətkarlıq xüsusiyyətləri.....	170
M. SOFİYEVƏ. İngilis milli özünəməxsus məsələsində “ingiliscilik” və “britançılıq”. Tarixi kökləri və ölkə ədəbiyyatında təzahürləri.....	176
B. ƏZİZƏLİYEVƏ. Orta əsrlər urdu ədəbiyyatının əsas mərhələ və xüsusiyyətləri.....	180
E. TAĞIYEVƏ. Aşıq sənəti kontekstində Aşıq Ələsgər qol.u.....	184
G. ZEYNALOVA. Ədəbi tənqidin janrlarına bir nəzər.....	189
B. ƏZİZƏLİYEVƏ. Urdu poeziyasının Dehli məktəbi.....	192
<i>PEDAQOQİKA-PSIXOLOGİYA, PEDAQOQİKA-PSIXOLOGİYA</i>	196-253
S. MUSTAFAYEVƏ. Müzakirə və rollu oyunlar metodlarının Azərbaycan dili dərslərində tətbiqi.....	196
D. KAZI-ZALƏ, Г. ПАСУЛОВА. Формирование профессиональной компетентности студентов.....	200
P. İMANOVA. О необходимости развития навыков академического письма на уроках русского языка.....	204
Г. ХАЛИЛОВА. Роль А. О. Черняевского в организации народного образования в Азербайджане.....	208
A. UĞURLİYEVƏ. Uşaq və yeniyetmələrin əxlaqi şüurunun formalaşmasında görkəmli şəxslərin fikirləri.....	212
N. SEYİDZADEH. English from first steps.....	215
X. AXUNDOVA. Знакомство с жизнью и творчеством писателей мировой литературы на уроках русского языка.....	218
G. RƏFİBƏYLİ. İngilis dilində “To Get” feilinin işlənmə dairəsinin müxtəlifliyi.....	222

G. ŞİRƏLİYEVƏ. X-XI sinif şagirdlərinə ingilis dilinin qrammatikasının kommunikativ yönümlü tapşırıq və oyunlarla tədrisi.....	226
T. MƏHƏRRƏMOVA. Tədris zamanı əsli sinif şagirdlərində kommunikativ səristənin varadılması volları.....	230
A. İMANOVA. Davamlı inkişaf kontekstində uşaqlar üçün fəlsəfi proqramna sosioloji yanaşmalar.....	233
C. АЙДЫНОВА. Дифференциация причастия I и герундия в современном английской языке.....	236
A. ƏHMƏDOVA, S. QASIMOVA. Yaradıcılıq psixologiyasının predmeti.....	239
Ə. KƏRİMOV, X. TAĞİEVƏ. Вопросы оптимизации дистанционного обучения РКИ студентов-азербайджанцев.....	244
L. ALEKPEROVA. К вопросу о выборе учебного материала по русскому языку для неязыковой аудитории.....	248
T. ДЖАФАРЛИ. О некоторых проблемах преподавания второго языка.....	250
KITABSÜNASLIQ – KNIQOVKLENIYE.....	254-260
E. BALAYEVA. Müasir dövrdə “Elm” nəşriyyatının fəaliyyəti.....	254
M. MƏMMƏDOV, Z. RZAYEVA. Kitabxanalarda ilahiyat ədəbiyyatı fondunun formalaşması.....	257
MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ.....	261-372
A. AĞAYEVA. İlham Əliyevin natiqlik məharəti haqqında etüdlər.....	261
L. GULIYEVƏ, Ə. PZAEVƏ. Тема Кавказа в творчестве А.С.Пушкина и М.Ю.Лермонтова.....	264
L. HÜSEYNOVA. Müəllim üçün metodik vəsaitlərdə qiymətləndirmə məsələsi.....	268
M. MAHMUDOVA. Adyektivləşmiş feillərin tərkib əmələ gətirməsi.....	270
M. RƏCƏBLİ. Nidaların tədrisində aktual problemlər.....	273
S. MURADOVA. Cəmiyyətin sosial strukturu və siniflər üzrə bölgüsü.....	275
P. ALIYEVƏ. VI sinifdə ümumiləşdirici dərslərin təşkili haqqında.....	278
Q. SALMANOVA. Yazılış və tələffüzü çətin mənimsənilən sözlər üzərində işin şagirdlərin yazı bacarıqlarının inkişafında rolu.....	280
S. ABBASOVA. İbtidai siniflərdə folklor nümunələrindən istifadə.....	282
S. HƏSƏNOVA. Mətn üzərində işin aparılmaş metodları.....	284
A. TEYMUROVA. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında tərbiyə məsələləri haqqında.....	286
Ü. BƏŞİRLİ. Nəriman Həsənzadə yaradıcılığında doğma dil sevgi tərbiyəsi.....	288
M. ÖZEREN. Türkçeden adige diline geçen kelimeler.....	291
V. QURBANOV, S. HÜMMƏTOVA. “Nitq mədəniyyəti” fənninin tədrisi: problemlər və vəzifələr.....	293
S. BƏRMUZİ. İndiki zamanın mütləq zamanlar sistemində yeri.....	296
C. ДЖАФАРОВА, С. ЧЕРКЕЗ. Некоторые особенности обучения русской падежной системе студентов-азербайджанцев.....	298
N. İBRAHİMOVA. Sintaktik bütöv və mətn vahidləri.....	300
A. MƏMMƏDOVA. Aərbaycan və İngilis dillərində sabit birləşmələr.....	303
S. MEHRƏLİYOVƏ. Kanada ingiliscəsinin sosial-kulturoloji realiləri.....	306
M. SULTANOVA, M. MƏMMƏDOVA. İngilis dilindən ictimai-siyasi terminlərin Azərbaycan dilinə tərcümə prosesi.....	309
D. MUSTAFAEVA, H. XALILIOVA. Критерии эффективности урока русского языка.....	312
S. PƏNAHLI. İşarə nəzəriyyəsinə simvol fenomeni.....	315
N. HƏSƏNOVA. Yeni tibb terminlərinin dövrləşməsi və əmələgəlmə üsulları.....	318
S. MƏMMƏDOVA. G. Hauptmannın dramaturgiyasında yabançı obrazı.....	321
T. İSRAFİLLİ. Diskurs və nitq təliminin əsas istiqamətləri.....	324
F. SƏLİMOVA. Dilin yaranması və inkişafı ilə bağlı bəzi mülahizələr.....	327
L. MƏMMƏDOVA. Müasir fars dilində frazeoloji birləşmələrin qrammatik xüsusiyyətləri.....	331
F. ƏLİZADƏ. Güzəllik və gerçəklik.....	335
M. VƏLİYEV. XIII-XIV əsrlər anadilli poemalarda epizodik obrazlar.....	341
İ. RƏHMANOVA. Anar yaradıcılığma bir nəzər.....	345
II. KULIYEVƏ, M. SƏDİXOVƏ. Коммуникативное содержание обучения.....	348
S. QULIYEVƏ. Azərbaycanda dilçilik terminologiyasının inkişaf xüsusiyyətləri.....	351
N. BABAYEVA. “Oğuz Kağan” dastanında kosmoqoniya və etiologiya.....	355
İ. MƏHƏRRƏMOVA. Azərbaycan onomastikasının öyrənilmə tarixinə ümumi baxış.....	361
T. MEHTİYEVƏ. Communicative approach to teaching reading, writing, speaking and listening skills in the english classes.....	364
P. MƏMƏDOVA. Имена исторических личностей в Габуснамэ.....	370

Yəğılmağa verilmişdir: 12.04.21 Çapa imzalanmışdır: 21.06.20 Rezoqraf çapı.

Şəhadətnamə № 27. Lisenziya: seriya ab № 02247130

Tirajı 1000. Ləman nəşr-poliqr. MMC»-də çap olunmuşdur. Qiyməti – pusuz

DİLÇİLİK-ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Səlimova Nərgiz Səməd qızı¹

«SLƏNQ»İN DİLDƏ VƏ DİLÇİLİKDƏ YERİ

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan bütün leksik vahidlər ədəbi və qeyri-ədəbi olmaqla iki qrupa bölünür. «Slənq» vulqarizm, barbarizm, peşə sözləri və jarqonizmlərlə birlikdə qeyri-ədəbi dilə aid edilir, lakin müəyyən xüsusiyyətləri ilə onlardan fərqlənir. Bu söz qrupları arasında slənqin özünəməxsus və hələ də lazımcına öyrənilməmiş və dəyərləndirilməmiş yeri var.

«Slənq» çox geniş anlayışdır və onu müəyyən qəlibə salıb dəqiq tərifini vermək mümkün deyil. «Slənq»i konkret dildə fərqləndirmək, səciyyələndirmək, əsas fərqləndirici əlamətlərini müəyyənləşdirib formal göstərici kimi ortaya qoymaq mümkün deyil. «Slənq»lərin öyrənilməsindəki əsas çətinlik də bununla bağlıdır. «Slənq»i ədəbi dildən kənar yaranan, müəyyən dairələrdə işlədilən, daha sonra adılşən (daha doğrusu geniş dairələrdə işlədilən), nəhayətdə ədəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazanan leksik vahidlər və ya frazeoloji birləşmələr və ifadələr adlandırmaq olar. «Slənq» də, bütün dil vahidləri kimi, haradasa konkret dil mühitində, sosial qrupda yaranır, əvvəlcə həmin dar məkanda mövcud olur, daha sonra başqa sosial qruplar tərəfindən də istifadə edilməyə başlayır və müəyyən zaman kəsiyindən sonra ədəbi dilə daxil olur və daha «slənq» kimi qavranılır. «Konkret dil mühitində, sosial qrupda» işlədilən dil vahidlərinin hamısı «slənq» olmur. Əgər yeni yaranan və konkret qrup daxilində işlədilən sözlər yalnız və yalnız həmin qrup daxilində qalırsa, yayılma dairəsi genişlənmirsə, bu artıq «slənq» deyil. Bu kimi sözlər jarqon və peşə sözlərinə aid edilməlidir. «Slənq» kimi yaranan leksik vahidlərin bir qismi müəyyən müddətdən sonra istifadədən qalır, onları köhnəlmiş sözlərə aid etmək daha düzgün olar.

«Slənq» anlayışı arxasında duran mənə qatlarını müəyyənləşdirmək və onun haqqında yetərincə dolğun təsəvvür əldə etmək üçün əvvəlcə onun Azərbaycan dilində hansı mənələrdə çatdırılmasına diqqət yetirək.

İngilis dilindən tərcümədə «slənq» bunları bildirir:

1. Ədəbi dildən fərqli olaraq sosial və ya peşəyə görə təcrid olunmuş qrupun nitqi;
2. Danışq dilinin ədəbi dilin normaları ilə üst-üstə düşməyən variantı.

Bu iki mənənin heç birini tam və mütləq hesab etmək olmaz, çünki dil daim inkişafda olan, mürəkkəb və eyni zamanda konkret təzahüründə dəqiq və çox vaxt birmənalı qavranılan «mövucduqluqdur». Dil daim inkişafdadır. Dil dəyişdikcə, onunla birlikdə «slənq» də dəyişir. 30-40 il bundan əvvəl işlədilən bəzi dil vahidlərini (məhz «slənqləri») hazırkı nəsil dil daşıyıcılarının çoxu ya başa düşmür və ya tamam fərqli mənada qavrayır. Həyatın sürəti artdıqca dil də daha sürətlə dəyişir. Son onilliklərdə sürətlə həyatımıza daxil olan terminlər, anlayışlar, «slənq»lər dildə öz yerini alır, geniş yayılmağa başlayır və mobil telefon və kompüter istifadəçilərinin müəyyən mənada öz «dili» - «slənq»i formalaşır. Aydın ki, bu dəyişikliklər daxili proseslərin deyil, gerçəklikdə, cəmiyyətin həyatında baş verənlərin nəticəsidir.

Azərbaycan dilçiliyində «slənq» termini xüsusi tədqiqat obyektinə olmamışdır, buna görə də hazırda həmin məfhuma vahid baxışın formalaşdığından danışmaq olmaz. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində (1, s.132) onunla jarqon arasında bərabərlik işarəsi qoyulur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan elmi məkanında jarqonun da aydın, birmənalı izahı mövcud deyil. Buna görə də «slənq»in mənə tutumunu, yəni terminin arxasında duran konsepti aydınlaşdırmaq üçün əsasən ingilisdilli mənbələrə söykənmək lazım gəlir, çünki məfhumun özü ingilis dilindən gəlir və «kodlaşdırılmamış» dili bildirmək üçün istifadə olunur.

Sözün etimologiyası məlum deyil. Hazırda «slənq» sözünün xüsusi ədəbiyyatda izahları çox olsa da, bütün izahlarda əsasən iki mənə tutumu önə çəkilir: 1) cəmiyyətin müəyyən yarımqrupunun və ya submədəniyyətinin xüsusi dili və 2) qeyri-formal ünsiyyət üçün geniş istifadə leksikası. Özü də hazırda ikinci mənəyə daha çox üstünlük verilir. Qeyd olunur ki, «Slənq qeyri-formal ünsiyyət üçün bütün məlum söz və ifadələr və dar sosial qrupların leksikası arasında aralıq mövqeyi tutur» (3, c. 32). Başqa sözlə, «slənq» termini əsasən iki mənada işlədilir: 1) jarqon anlayışının sinonimi və 2) jarqon sözləri, məlum sözlərin, jarqon söz birləşmələrinin jarqon mənaları. Bu iki yanaşma arasında əsas fərq əhatə dairəsində ola bilər. Bütövlükdə isə bunlar arasında elə bir ziddiyyət yoxdur. Bunu görmək üçün əks tərəfdən çıxış etmək lazımdır: jarqon məfhumun «slənq»in işlədildiyi dil məkanında çatdırmaq istəsək, «slənq» termininə müraciət etməli oluruq, yəni lüğəti qarşılıq axtarıqda «slənq» və jarqon məfhumları arasında bərabərlik işarəsi qoymaq lazım gəlir. Lakin bu bərabərlik yalnız ən ümumi şəkildə doğru hesab edilə bilər.

«Slang» sözünün ikidilli lüğətdə qarşılığı kimi «jarqon, slənq» (2, s.1325) sözləri verilsə də, onlar Azərbaycan dil daşıyıcısı üçün ingilis termini arxasında duran konseptin bütün mənə tutumunu açmır, çünki yuxarıda verilənlər «Slang»-in isim kimi qarışılıqlarıdırsa, fəl kimi «Slang» - «1. jarqonda danışmaq. 2.söyüşmək, dəyişmək», sifət kimi isə («Slangy») - «1. jarqon işlədən. 2.jarqona aid. 3.diqqəti cəlb edən, gözəçarpan, ədəbsiz, şit (paltar haqqında)» mənaları daşıyır. Nəzərə alsaq ki, lüğəti mənələrdən başqa, kontekstual və məcazi mənələr də var, verilən mənələrin «slənq» termininin mənə tutumunu tam açmadığını söyləmək olar. Gördüyümüz kimi, eyni bir ingilis sözü kontekstdən, daha geniş isə diskursdan (çünki «slənq» daha çox şifahi nitqdə, danışq dilində, nitq situasiyasında mənəsini mümkün dərəcədə realizə edir) ən müxtəlif mənələr daşıyır və dilimizə çevirmək istədikdə kəskin fərqli, bəzən isə bir-birinə tam zidd mənələr çatdırır. Adıca bu, misal çəkdiyimiz lüğət məqaləsində «slənq» leksik vahidi jarqon (müəyyən sosial qrup çərçivəsində anlaşılıq dil vahidi), jarqonda danışmaq, həm də gözəçarpan, ədəbsiz, şit (paltar haqqında) mənələrində işlədilə bilər ki, bu da Azərbaycan dil məkanında işlədilən jarqon termininin daşdığı mənədən çox genişdir. Bu isə göstərir ki, «slənq» məfhumu jarqona nisbətən daha mürəkkəb və izaha çətin gələn dil hadisəsidir.

¹ ADU Doktorant

Həmin anlayışın ingilis dil məkanında yarandığını və geniş işlədildiyini nəzərə alaraq onu, zənnimizcə, ingilisdilli elmi diskursda nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur.

Yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək, «slənq»in mənasını anlamaq, açmaq üçün, zənnimizcə, birinci növbədə hazırda ingilisdilli elmi məkanda bu terminin arxasında nələrin durduğunu aydınlaşdırmaq, ingilisdilli məkanın özünün birmənalı anlayış olmadığını, məkanın hər yerində dilin eyni «qəlib» üzrə inkişaf etmədiyini nəzərə alaraq, ingilisdilli məkanda «slənq»in hansı əsas xüsusiyyətlərinin fərqləndirildiyini müəyyənləşdirməyə cəhd etmək olar:

1) «**Webster's Desk Dictionary of the English Language**»– «*Slang- n.- very informal vocabulary that is characteristically more metaphorical and ephemeral than ordinary language*» (6, s.848) – «Adi dilə nisbətən olduqca qeyri-rəsmi dil olub, daha çox metaforikliyi və ötürüliyi ilə səciyyələnir». Bu deyimdə üç məqama diqqət yetirək: 1) qeyri-rəsmi dil, 2) metaforiklik və 3) ötürülik.

2) «**Oxford Advanced Learner's Dictionary**» - «*Slang- noun- very informal words and expressions that are more common in spoken language, especially used by a particular group of people, for example, children, criminals, soldiers, etc: army/ teenage slang*»(4, s.1209) – «Slənq – danışıq dilində daha çox yayılmış olduqca qeyri-rəsmi söz və ifadələr olub, əsasən müəyyən qrup insanlar tərəfindən istifadə olunur, məsələn, uşaqlar, cinayətkarlar, əsgərlər və s.» Bu tərifdə də bir neçə məqama diqqət yetirək: 1) qeyri-rəsmi söz və ifadələr, 2) müəyyən qrup insanlar tərəfindən istifadə olunma. Qruplarla bağlı verilən misallara diqqət yetirsək (uşaqlar, cinayətkarlar, əsgərlər), görərik ki, burada müəyyən sosial qrupun nitqində və ya başqa sözlə, diskursunda işlədilən və həmin diskursu səciyyələndirən söz və ifadələrdən söhbət gedir, çünki məhz bu metaforik, qeyri-rəsmi dil vahidləri konkret diskursun formalaşmasında iştirak edir və onları digərlərindən fərqləndirən «damğa» qismində çıxış edirlər.

«Slənq»in görkəmli ingilis tədqiqatçısı E.Partric «slənq»i danışıq dilinin kvintensesiyası adlandırır və bildirir ki, «slənq» ünsiyyətin rahatlığı vasitəsi kimi nəzərdən keçirilməli və elm və fəlsəfənin heç bir qrammatik qaydaları və qanunlarına tabe olmamalıdır (*Slang, being the quintessence of colloquial speech, must be related to convenience rather than to scientific laws, grammatical rules and philosophical ideas*" (5, s.15)

İlk vaxtlar başqa dildəki realilərə «slənq» deyirdilər, sonra sözün işlədilmə dairəsi genişləndi. Canlı danışıq dilinin öyrənilməsi prosesində aydın oldu ki, jarqon və arqo tarixən dil daşıyıcısı qruplarının məhdud və leksik vahidlərin semantik sahəsinin dar olmasını göstərir.

Aydın oldu ki, şifahi ünsiyyətdə işlədilən və dil normalarına tabe olmayan dil vahidləri var ki, onlar daha çox sayda insanı birləşdirir və məhz onları «slənq» adlandırırlar.

«Slənq» dedikdə danışıq dilinin cəmiyyət tərəfindən qeyri-rəsmi kimi qiymətləndirilən növü başa düşülür. Özü də «slənq» arqo və jarqon vahidlərini mənimsəyərək onların mənasını metoforik dəyişmək və genişləndirmək xüsusiyyətinə malikdir. İngilisdilli leksikoqrafiyada əsas problem «slənq»i jarqon və arqodan ayırmaqda deyil, sözlərin «slənq»dən danışıq dilinə keçməsinə qeydə almaqdır, çünki ümumişlək danışıq leksikası və frazeologiyası ilə bəzi qeyri-ədəbi leksika qrupları arasında dəqiq hədd qoymaq mümkün deyil. Ümumişlək leksika tədricən ədəbi leksika normalarından uzaqlaşır, qeyri-ədəbi kimi yaranan leksik vahidlər isə hiss olunmadan ümumişlək leksikaya çevrilir. Qeyri-ədəbi danışıq dil vahidlərindən ümumişlək leksikaya ən yaxını «slənq»dir.

Müasir dilçilik elmində «slənq» anlayışı çox vaxt «dialektizm», «jarqonizm», «vulqarizm», «danışıq dili», «loru dili» kimi anlayışlarla qarışdırılır.

Bir çox leksikoloqlar «slənq» haqqında ən müxtəlif, hətta ziddiyətli fikirlər söyləsələr də, hələ də birmənalı şəkildə məfhumun arxasında duran konseptə aydınlıq gətirilməyib və dildə, xüsusilə də ingilis dilində onun yeri müəyyənləşdirilməyib. Bu da onunla izah olunur ki, ingilis leksikoqrafiyasında «slənq» üslubi çalarına, istifadə dairəsinə görə ən müxtəlif növ söz və ifadələrlə qarışdırılır. Bunu müxtəlif lüğətlərdə «slənqə» aid edilən söz qruplarından görmək olar:

Oğrujarqonunaaid edilən sözlər:

- barker – tapançamənasında;
- to dance – asılmaq (asılmışolmaq);
- to crush – qaçmaq, aradançıxmaq.

Başqajarqonlaramisallar:

- dirt – pulmənasında;
- soke – birqurtumkoka-kola;
- dotty – dəli.

Dahaçoxmüəyyənpeşəsahəsindəişlədilənjarqonsözlər:

- big-boy – iriçaplıtop;
- knitting needle – qılncmənasında;
- sleeper – mühazirələr;
- dead hooper – pirsəqqasvəs.

Sonuncu misallardan göründüyü kimi, müəyyən peşə sahəsindəki ümumişlək (!) söz sırasından nə ilə isə fərqlənən söz və ifadələri asanlıqla peşə jarqonu, onların məcmusunu isə «slənq»ə aid etmək lüğət tərtibatçıları üçünproblem yaratmır.

«Slənq»ə ən müxtəlif jarqonizmlərin aid edilməsi nəticəsində onların özləri müxtəlif qruplara bölünməyə başlayır. Beləki, ingilis və Amerika leksikoqrafiyasında «slənq»in bu kimi növləri fərqləndirilir:

- hərbi «slənq»;

- idman «slənqi»;
- teatr «slənqi»;
- tələbə «slənqi»;
- dini «slənq» vəs.

Canlı qeyri-rəsmi ünsiyyətdə işlədilən bir çox danışıq söz və ifadələridə (neologizmləri) «slənqə» aid edirlər. Bu kimi söz və ifadələrin əsas xüsusiyyəti təzəliyi, təzə mənada işlədilməsi, işlədilməsinin qeyri-adiliyidir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə onlar «slənq» qrupuna aid edirlər. Məsələn, «for good» (həmişəlik), «to have a hunch» (qabaqcadan hiss etmək), «show» (teatr mənasında) kimi sözlər və ifadələr «slənqə» aid edirlər; «to get someone» (başə düşmək mənasında), «cut-throat» (cani, adam öldürən mənasında) kimi ifadələrdə bir sıra lüğətlərdə «slənq» kimi göstərilir. Ədəbi danışıq sözləri və «slənq»lərə aid edilən bəzi sözlər arasında fərqi müəyyənləşdirmək o qədər çətin ki, bir sıra sanballı ingilis və Amerikalüğətlərində onların qarşısında iki listilik qeydlər görmək olar: (danış.) və ya (slənq). Buna misal kimi «chink» (pul), «fishy» (şübhəli), «governor» (ata) kimi sözləri göstərmək olar.

«Slənqə» yalnız dilçi mövqeyindən yanaşmaq olmaz, çünki dil statik deyil, çoxcəhətli və onu birinci növbədə ifadə üsulu baxımından nəzərdən keçirmək vacibdir («slənq» əsas etibarilə şifahi nitqdə və bədii diskursda obrazların səciyyələndirmə vasitəsi kimi işlədilir). «Slənq» ilkin olaraq ayrı-ayrı sosial qruplarda yaranıb işlədilən və bu qrupların bütövlükdə yönümlülüyünü əks etdirən söz və frazeologizmlərdən ibarət olur. Ümumişlək olduqdan sonra da bu sözlər əsasən emosional-qiymətləndirmə xüsusiyyətlərini saxlayır.

Üslubi baxımından «slənq» və ya sosial leksika dildə nəsə zərərli hadisə deyil, dil sisteminin müəyyən mənada zəruri hissələrindəndir. «Slənq»in ingilis dilində yeri və xüsusiyyətləri başqa dillərdəkindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bunun kökləri xeyli dərəcədə tarixi hadisələr, ingilis dili arealının 17-ci əsrdən başlayaraq çox genişlənməsi, koloniyalardakı ingilis dilinin özünün əsas xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, ən müxtəlif mənbələrdən zənginləşməsi, leksik vahidlərin metropoliyadan kənarında yeni mənalar kəsb etməsi və müəyyən vaxtdan sonra bu leksik vahidlər və onların yeni mənə çalarlarının yenidən metropolianın dilinə qayıtması «slənq» anlayışının çox geniş mənə daşdığına söyləməyə əsas verir.

Beləliklə, tədqiqatçıların çoxunun fikrincə, «slənq» jarqon və arqolara nisbətə törəmə vahid olub, alınma vahidləri öz ehtiyaclarına uyğunlaşdırır. «Slənq» sözünün mənası danışıq dili və loru dil anlayışlarına yaxın olub, onlardan fərqli olaraq hiss olunacaq dərəcədə sosial «damğalıdır».

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild.- Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
2. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət (professor O. İ. Türksevərin (Musayevin) baş redaktorluğu ilə). Qismət nəşriyyatı, Bakı, 2003.
3. Береговская Э.М. Молодежный сленг: формирование и функционирование // Вопросы языкознания, 1996, № 3, с.32-41.
4. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press, Oxford, 2005.
5. Partridge E. Slang // Usage & Abusage: A Guide to Good English. L.: Penguin Books, 1964.
6. Webster's Desk Dictionary of the English Language. Portland House, New York, 1990.

Açar sözlər: *slənq, jarqon, ümumişlək dil, ədəbi dil, qeyri-ədəbi dil, leksik vahidlər*

Ключевые слова: *сленг, жаргон, общеупотребительный язык, литературный язык, нелитературный язык.*

Key words: *slang, jargon, common language, literary language, non-literary language, lexical units.*

Summary

The place of "slang" in language and linguistics

"Slang" is a very complicated concept and there is still no unambiguous approach to it. Like jargon, professional vocabulary, barbarisms, etc., it belongs to the non-literary group of lexical units, but differs from them in that it does not remain within a certain professional or social group, gradually expands the area of use. "Slang" as a concept originated in the English language environment and was most widely developed there. "Slang" is used mainly in oral speech, it is characterized by an emotional and expressive coloring, even after switching to the literary language, it retains this coloring. "Slang" in the English-speaking environment has its own pronounced features. Having become widespread over a vast territory, the English language for a long time in each specific region was enriched with "slang" associated with this region, which ultimately enriched the entire English language.

Резюме

Место «сленга» в языке и языкознании

«Сленг» понятие весьма сложное и однозначного подхода к нему до сих пор нет. Он, как и жаргонизмы, профессиональная лексика, варваризмы и др., относится к нелитературной группе лексических единиц, но отличается от них тем, что не остается в рамках определенной профессиональной или социальной группы, постепенно расширяет ареал употребления. «Сленг», как понятие, возник в английской языковой среде и там же получил наиболее широкое развитие. «Сленг» употребляется в основном в устной речи, отличается эмоционально-экспрессивной окраской, даже перейдя в литературный язык, сохраняет эту окраску. «Сленг» в англоязычной языковой среде имеет свои, ярко выраженные особенности. Получив широкое распространение на огромной территории, английский язык в течение длительного времени в каждом конкретном регионе обогащался «сленгами», связанными с данным регионом, что в итоге обогащал весь английский язык.

Rəyçi: ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasının professoru, fil.f.d.

Elvira Abas qızı Babayeva²
İNGİLİS DİLİ QRAMMATİKALARI TARİXİNDƏ
PRESKRİPTİV YANAŞMALAR

Dilçilik tarixinə nəzər salarkən ingilis dilinin eramızdan əvvəl V əsrdə yarandığını görsək də, bu dilin ilk qrammatikalarının qələmə alınması XVI əsrə təsadüf edir. Həmin dövrdən bu günə qədər ayrı-ayrı qrammatistlər tərəfindən ingilis dili qrammatikasına dair bir çox yanaşmalar və müvafiq qrammatikalar təqdim olunmuşdur. Bu qrammatikalar arasında preskriptiv qrammatikalar özündən əvvəlki qrammatika ənənəsini davam etdirməsi, üstəlik, XVI-XVII əsrlərdə ərsəyə gələn latın modelli deskriptiv qrammatikalarda buraxılan müəyyən səhvləri geridə qoyaraq qrammatikani həm morfoloji, həm də sintaktik baxımdan daha da irəli aparması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

XVIII əsr ingilis dili qrammatikaları təsadüfən preskriptiv olaraq qruplaşdırılmayıb. Bunun başlıca səbəbi bu dövrdə ərsəyə gələn qrammatikaların əvvəlki latın modelli ingilis qrammatikalarından yaranma motivinə görə fərqlənməsidir. Preskriptiv qrammatikaları yaradarkən əsas məqsəd dil daşıyıcılarına ingilis dilini ən düzgün şəkildə öyrətmək olmuşdur [9, s.4]. Məhz buna görə də sözügedən dövrün qrammatikalarını araşdırarkən onların hər birinin ingilis dilində müəyyən dildaxili qanunauyğunluqları aşkarladıklarını və hər qrammatika müəllifinin bunları müəyyən qaydalar silsiləsi şəklində öz əsərində şərh etdiyini görürük. Onu da qeyd edək ki, bu qrammatikalarda ingilis dili ilə bağlı "düzgün qaydalar" yer aldığı kimi, dilin istifadəsində "yanlış" hesab edilən məqamlar da öz əksini tapmışdır. Odur ki, preskriptiv qrammatikaların müəllifləri öz qrammatika kitablarında dildən düzgün istifadə qaydalarını vurğulayarkən, bu zaman buraxılan səhvləri də qeyd edir və dildən "yanlış" istifadələri də qadağan edirlər. XVIII əsrin preskriptiv qrammatikalarında yer alan bu cür qəti yanaşmaların arxasında latın modelli ingilis qrammatikalarının mövcudluğu dayanırdı. Çünki bu qrammatikaların istər adı, istər yazıldığı dil, istərsə də içində əks etdirdiyi qaydalar bariz bir şəkildə latın dilinin təsirini təcəssüm etdirirdi [10, s.759]. Məsələn burasında idi ki, əslində ingilis dilini əks etdirməyən, latın dilinə əsasən tərtib olunmuş bu qrammatikalar həmin dövrün insanları tərəfindən standart və daha zərif bir ingilis dilinin qaydaları kimi başa düşülürdü.

XVIII əsr preskriptiv qrammatistləri dilin qrammatikadan ayrı mövcudluğuna inanır və buna görə də lazımı qrammatikaları yaratmağı öz işləri hesab edirdilər.

Preskriptiv qrammatikanın ilk nümayəndələrindən Robert Lous *İngilis dili qrammatikasına qısa giriş (Ashort Introduction to English Grammar)* (1762) əsərinə görə aid olduğu ənənənin simvolu hesab olunur. Bu əsərin qələmə alınmasının başlıca səbəbi onun yazıldığı dövrdə predaqoji tələbləri ödəyə biləcək səmərəli qrammatika kitablarının yoxluğu idi. Bu qrammatika ingilis dilinin ilk dəfə olaraq başqa dilin təsiri ilə deyil, öz dildaxili qanunauyğunluqlarına əsasən kodlaşdırıldığı üçün ingilis qrammatikasının təşəkkülü tarixində olduqca əhəmiyyətli yer tutur. R.Lous öz qrammatikasını yazanda London yepiskopu idi və buna görə ingilis dili qrammatikası ilə bağlı hazırladığı və sistemləşdirdiyi qaydaları əks etdirən qrammatikasını başlanğıcda məhz oğlu üçün hazırlasa da, çap olduğu andan etibarən elmi fəaliyyətlə məşğul olan hər bir kəs üçün olduqca maraqlı bir vəsait kimi qəbul olundu və zamanla hamıdan bu qrammatikaya ciddi şəkildə riayət etməsi tələb olundu.

Robert Lousun ingilis qrammatikasına verdiyi töhfələr bunlardır [Bax: 4.]:

- Əsas məqsəd kimi ingilis dili ilə bağlı qrammatik qaydaları minimuma endirmişdir. Bunun üçün isə dildən düzgün istifadə ilə bağlı standartlar hazırlamış, qrammatikani nizamlı bir şəkildə kodlaşdırmış və sistemləşdirmişdir.
- Qrammatikanın başlıca prinsiplərinin, o cümlədən sintaksis bölməsində cümlənin baş üzvləri (R.Lousa görə bunlar mübtədə, xəbər və tamamlıq idi.) və köməkçi vasitələrlə bağlı qaydaların hazırlanmasına xüsusi olaraq diqqət yetirmişdir.
- İsmi iki, əvəzliyin üç halını qeyd etmiş, *yyəlik hal (possessive case)* anlayışını termin kimi öz qrammatikasına daxil etmişdir.
- İlk dəfə olaraq *fraza (phrase)* sözü sintaktik termin kimi qrammatikaya daxil edilmişdir.
- Qrammatikaya aid olmadığını hesab edərək müəyyən qaydaları və ifadələri xaric etmişdir.

Qeyd edək ki, Robert Lousun ingilis dili qrammatikası ilə bağlı bu cür görüşləri yalnız yuxarıda adı çəkilən qrammatik əsərdə deyil, onun bir sıra şəxsi yazışmalarında, memuarlarında və hətta vəsiyyətnaməsində öz əksini tapmışdır. Lakin R.Lousun qrammatikası bir çox preskriptiv yönlü qrammatikaların mənbəyi hesab edilir.

Preskriptiv qrammatikalar arasında özünəməxsus yeri olan bir digər əsərin müəllifi Lindley Murreydir. Yazıldığı dövrün ən çox istifadə olunan qrammatikalardan birini təqdim edən L.Murrey *İngilis dili qrammatikası (English Grammar)* (1795) kitabında ingilis dilinin qədim yunan və latın dillərindən fərqli olduğunu iddia etmişdir. Preskriptiv xarakterinə görə bəzi dilçilər tərəfindən "maraqlı" araşdırma mövzusu olaraq qəbul edilməsə də, dövrünün ən çox istifadə edilən qrammatikası kimi

² AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu/ elvira.a.babayeva@gmail.com

L.Murreyın işinin araşdırılması ortaya çox maraqlı nəticələr qoyur [11, s.739]. Məsələn, bu qrammatikaya göz gəzdirərkən L.Murreyın qrammatikada yer alan bir çox mübahisəli məqamları bu şəkildə təqdim etməkdən yayındığına şahid oluruq. Qrammatikanın dili sübut edir ki, onun müəllifi bu kitabı dili öyrənmək istəyənlər üçün sadə bir məktəb dərsliyi kimi qələmə almışdır. L.Murrey hesab edir ki, qrammatikanın tərtibində özündən əvvəlki qrammatikaları sistemə salaraq ümumi təqdim etməkdənsə, daha mühüm və düzgün hesab etdiyi qrammatik məsələləri seçmək və bəzən də əlavə düzəlişlər etmək daha səmərəli olacaqdır. Bu qrammatikanın əsas müddələri ingilis dilinin mahiyyəti ilə bağlı arqumentlərə, dilin kommunikativ funksiyasının təhlilinə əsaslanır.

XIX əsrdə ən məşhur hesab edilən və nüxsəsi ən çox çıxarılan qrammatikanın müəllifi L.Murrey özündən əvvəlki ingilis qrammatikalarına aşağıdakıları əlavə etmişdir [Bax: 6.]:

- İsmın hal kateqoriyasının üç halı əhatə etdiyi qeyd olunmuşdur.
- Frazanın müxtəlif növləri fərqləndirilmişdir.
- Frazaya yaradan sözlər arasında sintaktik əlaqələr təsvir olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı L.Murrey qrammatikasında sələflərində də olduğu kimi orfoqrafiyaya dair fikirlər də öz əksini tapmışdır. Lakin burada yer alan fikirlər qrammatikanın yazıldığı dövrdə istifadə olunan dilin real orfoqrafiyasını deyil, ənənəvi qaydaları əhatə etdiyi üçün, L.Murreyın orfoqrafiya ilə bağlı gördüyü işlər özünü doğrultmamışdır.

L.Murreyın bir çox qrammatik fikirləri həm öz dövründə, həm də ondan sonrakı dövrlərdə yaşamış qrammatistlərin çoxsaylı tənqidinə məruz qalmışdır. Çox təəssüf ki, bunun əsas səbəbinin L.Murreyın qrammatikasına olan tələbatın digər qrammatistlərin kitabları ilə müqayisədə daha çox olması zaman-zaman həqiqəti əks etdirməyən qarəzli tənqidlərin yaranmasına da yol açmışdır.

Çarlz P.Meyson tərəfindən hazırlanan növbəti *İngilis dilinin qrammatikası (English Grammar)* (1858) sintaksislə bağlı bir sıra yeni elmi konsepsiyaları ilk dəfə təqdim etdiyi üçün ingilis dili qrammatikası tarixində ən əhəmiyyətli preskriptiv qrammatika nümunəsi hesab olunur. Öz qrammatik yanaşmasını qələmə aldığı kitabın dəfələrlə yeni nəşrlərini təqdim edən Charlz P.Meyson burada qrammatika ilə yanaşı müəyyən məqamlarda leksikologiyaya da yer ayırmışdır [11, s.741].

Çarlz P.Meysonun İngilis dilinin qrammatikasına dair dövrünə görə qismən fərqlənən, özünəməxsus fikirləri bunlardır [Bax: 5.]:

- İngilis dilini təşkil edən sözlər 8 nitq hissəsində cəmləşir: isim (noun), sifət (adjective), əvəzlik (pronoun), feil (verb), zərf (adverb), sözünü (preposition), bağlayıcı (conjunction), nida (interjection).
- İsimlər ümumi və xüsusi olur və onların üç variasiyası (Çarlz P.Meyson ismin qrammatik kateqoriyalarını bu cür adlandırmışdır.) mümkündür: cins, kəmiyyət və hal.
- İsmın üç halı vardır: adlıq (the nominative case), yiyəlik (the possessive case) və obyekt halı (the objective case).
- Artıqlar və müasir ingilis dilində əvəzlik kimi qəbul edilən bir sıra leksik vahidlər (Məs., *this, these, that, those, what, whether, other, my, thy, self* və s.) sifət kimi də şərh edilmişdir.
- Sintaktik əlaqələr tamamlıq, təyin və zərflilik əsasən qruplaşdırılmışdır.

Ç.P.Meyson qrammatikasını gözdən keçirərkən, sintaksisə, o cümlədən cümlə, cümlə üzvləri, cümlənin növləri, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrlə bağlı olduqca müfəssəl, habelə durğu işarələri ilə bağlı da müəyyən qaydaların təqdim olunduğunu görürük.

Çarlz P.Meysonun qrammatikasını müasir ingilis dili qrammatikası ilə müqayisə etdikdə bir çox uyğunsuzluqlarla da qarşılaşırıq. Bununla belə, bu əsəri gözdən keçirərkən onun öz dövrünün və aid olduğu ənənənin ən mötəbər qrammatika vəsaitlərindən biri olması faktının təsadüf olmamasına da əmin oluruq.

Dövrünün görkəmli elm xadimi olan Aleksandr Beyn özünü həm də dilçilik sahəsində sınamışdır. O, yaşadığı dövrdə Aberdində (Böyük Britaniyada, Şotlandiyada şəhər) qrammatikaya lazımınca diqqət yetirilmədiyini düşünərək *Ali İngilis dili Qrammatikası (Higher English Grammar)* (1863) və *İngilis dili qrammatikası (An English Grammar)* (1866) kitablarını yazmış və beləcə ingilis dili qrammatikası tarixində öz yerini almışdır. Beləliklə, ümumilikdə təhsil standartlarını yüksəltməyi hədəfləyən Aleksandr Beyn ingilis dili qrammatikasının tədrisinə də nail ola bilmişdi.

A.Beyn qrammatikasının ingilis dili qrammatikasında yer alan dövrünə görə yeni fikirlər bunlar idi [Bax: 1.]:

- Cümlə sözlərin məntiqi şəkildə birləşməsidir və bitmiş bir fikri ifadə edir.
- Cümlənin iki baş üzvü vardır: mübtədə və xəbər.
- Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri vardır.
- Tabesizlik və tabelilik əlaqəsi cümlənin elementləridir.

- Sintaktik əlaqələrin cümlə üzvlərinə görə növləri vardır.
- Cümlə üzvlərinin əlavəsi təyin və zərf kimi qruplaşır.
- Tamamlığın mənacə üç növü vardır: vasitəli, vasitəsiz və sözlənülü.
- Mübtədə və tamamlıq trixotomik olaraq fərqlənərək sadə, mürəkkəb və tərkibi ola bilər.
- Sintaksislə bağlı bir sıra yeni konsepsiyalar və terminlər təqdim olunmuşdur.

A.Beynin qrammatik yanaşmasında morfologiya ilə yanaşı sintaksisin də əhatəli şəkildə təsvirinə yer ayırdığı, həm də qrammatikaya dair fikirlərinin müəyyən qədər ingilis dilinin əsl qrammatik xüsusiyyətlərini əks etdirməsi baxımdan ingilis dili qrammatikasının təşəkkülündə çox əhəmiyyətli payı vardır.

Preskriptiv ingilis dili qrammatikası arasında özünəməxsus yeri olan Cozef Pristlinin 1761-ci ildə tərtib etdiyi *İngilis dili Qrammatikasının Əsaslarından (The Rudiments of English Grammar)* uzun müddət dərslik kimi istifadə olunması, onun ingilis dili qrammatikasının tarixinə dair tədqiqat işlərində yer almasını şərtləndirir. Ümumiyyətlə, Cozef Pristlinin əsəri XVIII əsrin ən əhəmiyyətli qrammatikalarından hesab olunur. Cozef Pristlinin memuarlarında qeyd edilir ki, o, bu qrammatikanı məhz öz məktəbində istifadə olunması üçün yazmış, buna görə də əvvəlki qrammatikalarda yer alan başqa dillərə müxtəsər texniki terminlərdən istifadədən qaçınmağa çalışmışdır. Əslində XVIII, XIX əsr qrammatika müəlliflərinin əsas hədəfi səmərəli bir didaktik vəsait hazırlamaq idi. Ona görə də sual-cavab şəklində, nümunə və çalışmalarla tərtib olunan bu qrammatikalar arasında yer alan C.Pristlinin kitabı təmənilə mövcud tələbatə uyğun bir vəsait idi. Bu qrammatikanın bir digər maraqlı tərəfi də ingilis dili qrammatikaları tarixinə preskriptiv qrammatika nümunəsi kimi düşsə də, zaman-zaman müəyyən deskriptiv fikirləri də əks etdirməsidir. C.Pristli qrammatikasında aşağıdakı məsələlərin şərhinə xüsusi olaraq diqqət yetirilmişdir [Bax: 7.]:

- Kitab qrammatika başlığı altında təqdim olunsada, ingilis dilinin fonetikasına da yer verilmişdir.
- İngilis dilində yer alan sözlər səkkiz nitq hissəsində cəmləşir: isim, sifət, əvəzlik, feil, zərf, sözlənülü, bağlayıcı və nida.
- İsimlərə aid bütün qrammatik kateqoriyalara yer verilmişdir (kəmiyyət kateqoriyası – *tək* və *cəm* isimlər; hal kateqoriyası – *adlıq* və *yiyyəlik* hal; cins kateqoriyası – *kəşi* və *qadın* cinsi.).
- Sifətin üç müqayisə dərəcəsi göstərilmişdir. Burada yer alan qanunauyğunluqlar müasir ingilis dili ilə çox uyğunlaşır.
- Şəxs, yiyyəlik, nisbi və işarə əvəzləri fərqləndirilmişdir.
- Feillərin şərhində müasir qrammatika ilə müqayisədə bir çox fərqlərlə qarşılaşırıq. Məsələn, zaman kateqoriyasının izahında istifadə olunan terminlər bu qrammatikanı nəinki müasir, hətta öz dövrünün qrammatikalarından da fərqləndirir.
- Artıqlıq və köməkçi feillər nitq hissələrindən sonra ayrıca təqdim edilmişdir.
- Sintaksis, o cümlədən söz sırası və sözlər arası münasibətlərlə (Sintaktik əlaqələr nəzərdə tutulmuşdur.) bağlı bir sıra qrammatik qaydalar və qanunauyğunluqlar göstərilmişdir.

Cozef Pristli qrammatikasının olduqca əhəmiyyətli olması dildən ümumi şəkildə istifadə ilə bağlı doktrinanı təqdim etməsi ilə əlaqədardır. İngilis dilini latın dilinin təsirindən xilas etmək və vəsait kimi istifadəyə yararlı olacaq bir qrammatika hazırlamaq istəyən Cozef Pristlinin yanaşmaları bu gün də dilçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Ümumi dilçilik prizmasından baxdıqda, hər nə qədər deskriptiv və preskriptiv yanaşmaların bir-birini tamamladığını və birlikdə mövcudluğunun dilin ən düzgün qrammatikasını təqdim etmək üçün vacibliyini görsək də, yuxarıda adını qeyd etdiyimiz əsərə və onun müvafiq nümunələrinin yaranması öz dövrü üçün labüd idi. Preskriptiv qrammatikaların yaranması ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoyan ingilis dili qrammatikası əhəmiyyətli dərəcədə latın dilinin təsirindən çıxmışdır. Odur ki, yuxarıda adını qeyd etdiyimiz qrammatika əsərlərinin həm bu məqalədə olduğu kimi ingilis dili qrammatikalarının tarixi baxımından, həm də müxtəlif qrammatik aspektlərə görə şərh edilməsi böyük elmi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bain A. Higher English Grammar. London: Longmans, Greens and Co., - 1873. – 219p.
2. Brown G. The Grammar of English Grammars. New York: Samuel S.&William Wood, - 1851, -1028p.
3. Hickey R. Eighteenth century English. Ideology and change. – Cambridge: Cambridge University Press, - 2010. – XVIII+426p.
4. Lowth R. A short Introduction to English Grammar. Basil: Printed and fold by J.J.Journeisin, - 1762. – 183p.
5. Mason Ch.P. English Grammar. – Toronto: Adam Miller and Co., - 1858. – 300p.
6. Murray L. English Grammar. New York: Printed and sold by Collins and Perrins, - 1795. – 332p.
7. Priestley J. The Rudiments of English Grammar. London:Printed for J. And F.Rivington, - 1761. – 204p.
8. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Nurlan, - 2007., - 528 s.
9. Siddique H. Descriptive Grammar vs Prescriptive Grammar. – Islamabad, Allama Iqbal Open University. – 2006. – 8p.
10. Wang Z. An Analysis of the Development of Grammar in English Language. China: 2019 International Conference on Humanities, Cultures, Arts and Design. 2019.- 759-763 p.
11. https://www.zu.edu.jo/UploadFile/Library/E_Books/Files/LibraryFile_241156_32.pdf

Açar sözlər: preskriptiv qrammatika, morfologiya, sintaksis, nitq hissələri, cümlə, fraza.

Key words: prescriptive grammar, morphology, syntax, parts of speech, sentence, phrase.

Ключевые слова: прескриптивная грамматика, морфология, синтаксис, части речи, предложение, фраза.

PRESCRIPTIVE APPROACHES IN THE HISTORY OF ENGLISH GRAMMARS

(Summary)

One of the most important stages in the history of English grammar is the period when prescriptive grammars were written. The greatest significance of this period was that the English grammars written according to Latin were replaced with real English grammars. Thus, in previous grammars, the grammar of the English language was studied according to the Latin language. As a result, this misled everyone who studied English grammar. Therefore, the authors of prescriptive grammars created new grammars and saved English from becoming a remnant of Latin. The grammars of this period, unlike the previous ones, were written in English. In addition, these grammars of the English language were based on the linguistic materials of the real English language. While looking through these grammars, we realize that there are a number of differences and occasional misclassifications compared to modern English grammar, however we must emphasize that these descriptive grammars were very important according to the period in which they were created. Therefore, the study of prescriptive grammars must be included in all researches that examine the grammar of English from a historical point of view as one of the most widely used languages in the world.

ПРЕСКРИПТИВНЫЕ ПОДХОДЫ В ИСТОРИИ ГРАММАТИК АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

(Резюме)

Одним из важнейших этапов в истории английской грамматики является период написания предписывающих грамматик. Наибольшее значение этого периода заключалось в том, что английские грамматики, написанные на латыни, были заменены настоящими английскими грамматиками. Таким образом, в предыдущих грамматиках грамматика английского языка изучалась согласно латинскому языку. В результате это ввело в заблуждение всех, кто изучал грамматику английского языка. Таким образом, авторы предписывающих грамматик создали новые грамматики и спасли английский язык от превращения в остаток латыни. Грамматика этого периода, в отличие от предыдущих, была написана на английском языке. Кроме того, эти грамматики английского языка были основаны на лингвистических материалах настоящего английского языка. Просматривая эти грамматики, мы понимаем, что существует ряд различий и случайных ошибок классификации по сравнению с современной английской грамматикой, однако мы должны подчеркнуть, что эти описательные грамматики были очень важны в зависимости от периода, в который они были созданы. Следовательно, изучение предписывающих грамматик должно быть включено во все исследования, которые исследуют грамматику английского языка с исторической точки зрения как одного из наиболее широко используемых языков в мире.

Rəyçi: Prof., f.ü.e.d. İ.M.Tahirov

Günəl Rəsim qızı Şamxalova³
TƏRCÜMƏNİN MAHIYYƏTİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Tərcümə hər bir xalqın mədəniyyət göstəricisidir. Bütün mədəni xalqlar əslər boyu bir-birinin ədəbiyyatından, mədəniyyətindən daim bəhrələnmişdir. Tərcümənin tarixi hər bir ölkənin ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz hissəsidir. Tərcümə ayrı-ayrı aspektləri müxtəlif elmlərin tədqiqat predmeti ola bilən mürtəkəb çoxşaxəli ədəbi hadisədir. Tərcümə fəaliyyətinin psixoloji, ədəbiyyatşünaslıq, etnoqrafik tərəfli və tərcümə fəaliyyətinin tarixi tərcüməşünaslıq çərçivəsində öyrənilir. Ədəbiyyatın heç bir sahəsi öz inkişafı müddətində heç zaman tərcüməçilik qədər başqa elmlərlə sıx əlaqədə olmamışdır. Başqa elmlərdən fərqli olaraq, tərcüməçilik sahəsində həll edilməsi vacib olan problemlər arası kəsilmədən meydana çıxmaqdadır.

Tərcümədə tez-tez qarşılaşdığımız “ tərcümə nəzəriyyəsi”, “ tərcümə təcrübəsi”, “tərcüməşünaslıq”, “tərcümənin linqvistik nəzəriyyəsi”, kimi anlayışlar tərcümənin nəzəri hissəsini təşkil edir. Müasir tərcüməşünaslıqda aparıcı yer tərcümənin linqvistik hadisə kimi öyrənilən linqvistik tərcüməşünaslıq tutur. Tərcüməşünaslığın ayrı-ayrı növləri tərcümə fəaliyyətinin hərtərəfli təsvirini verməklə bir-birini tamamlayır. Tərcümə nəzəriyyəsində tərcümənin ümumi və xüsusi nəzəriyyəsi arasındakı fərqlər müşahidə olunur. Tərcümənin ümumi nəzəriyyəsi bir dildən başqa dilə edilən tərcümənin və müxtəlif növ və janrlı mətnlərin tərcümə prosesini izləyən və bu prosesə nitq formaları və onların işlədilməsi yollarını tədqiq edən proses linqvistik tərcümə nəzəriyyəsinin bir hissəsini təşkil edir. Tərcümənin xüsusi nəzəriyyəsi dedikdə, tərcümənin ümumi nəzəriyyəsinin müddəalarını tərcümənin ayrı-ayrı növ və tiplərinə uyğun olaraq öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

Tərcümə nəzəriyyəsi tərcümə prosesində qarşıya çıxan problemlərin həll edilməsi zamanı meydana gəlir və formalaşır. Tərcümə nəzəriyyəsi təkcə tərcümənin məqsəd və vəzifələrini formalaşdırmır, eyni zamanda bir dildən digər dilə edilən tərcümənin və tərcüməçilik problemlərinin həlli yollarını da göstərməyə çalışır. Tərcümənin vəzifəsi iki dil arasında mövcud fonetik, leksik, qrammatik uyğunluqları, eləcə də fərqləri müəyyənləşdirməkdən və tərcümənin mümkün üsullarını göstərməkdən ibarətdir.

Tərcümə nəzəriyyəsi XX əsrin 50-60 cı illərində formalaşmağa başlasa da, tərcüməyə marağın tarixi antik dövrə gedib çıxır. Təsədüfi deyil ki, müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif alim və filosoflar tərcümə işinə yüksək qiymət vermiş, xalqlar arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafında tərcümənin əvəzsiz rolunu qeyd etmişlər. Bu mənada tərcüməni bəşəriyyət tarixində xalqları bir-birinə bağlayan mənəvi körpü adlandırırlar.

Məşhur rus tərcüməşünası L.S.Barxudarov isə “Tərcümə nədir ?” sualını belə cavablandırmışdır ki, “Tərcümə bir dildə olan mətnin məzmun planının, yəni mənasının, məzmununun saxlanması şərti ilə başqa dildə olan nitq əsərinə çevrilməsinə deyilir”. Tədqiqatçı orijinala tərcümənin bir vəhdət halında özünü göstərməsini obyektiv bir zərurət kimi qiymətləndirir: “Bir tərəfdən tərcümə mətninin köməyi ilə orijinalın öz auditoriyasına göstərdiyi təsirə malik olma , digər tərəfdən isə tərcümənin dil vasitələrinin özünəməxsusluğu mətnin dil məzmununun yenidən qurulması zərurətini ortaya çıxardır. Məhz bu zərurət tərcümə çevrilmələri, əvəzlənmələr, əlavə və ötürmələrin ilkin linqvistik əsasıdır” [4, s. 240].

Azərbaycan dilçisi və tərcüməçisi Q.Bayramova görə: “Tərcümə müəyyən bir prosesin nəticəsidir. Bu proses tərcümənin dil vasitələrinin özünəməxsusluğu, mətnin dil məzmununun yenidən qurulması zərurətini ortaya çıxarır. Məhz bu zərurət tərcümə çevrilmələri, əvəzlənmələr, əlavə və ötürmələrin ilkin linqvistik əsasıdır” [2, s. 218].

Azərbaycanda tərcümə isinin nəzəri və praktik cəhətləri ilə yaxından məşğul olmuş xalq yazıçısı, akad. M.İbrahimov “Tərcümə sənəti” məcmuəsinə yazdığı müqəddimədə bədii tərcüməni yaradıcılıq işi kimi dəyərləndirir. O, belə hesab edir ki, bədii tərcümənin nəzəriyyəsi kimi özü də mürtəkəb bir hadisədir. Burada şablon, standart priyomlar işə yaramır. Tərcüməçi bədii sözlə, bədii ifadə ilə adi söz, adi ifadə arasında fərqi duymalıdır. Elə obrazlı ifadələr, təşbehlər və idiomlarla rastlaşırıq ki, onların müstəqil tərcüməsi mümkün deyil. Belə hallarda həmin ifadə və idiomların başqa dillərdə necə verildiyinə fikir vermək lazımdır.

V.Q.Qak və Y.İ.Lvin orijinalın düzgün başa düşülməsini dəqiq tərcümənin ilkin şərti hesab edirlər. Amma onlar bunu da qeyd edirlər ki, orijinalı tam və dəqiq başa düşmək hələ onu düzgün tərcümə etməyi bacarmaq demək deyildir. Tərcümənin çətinlikləri iki dilin ünsürləri arasında uyğunluqların verilməsi prosesində üzə çıxır. Çox vaxt tərcümə zamanı belə bir vəziyyətlə qarşılaşmalı oluruq ki, orijinalın məzmununu tam aydın olur, amma həmin məzmunu başqa dildə vermək çətin olur. Ona görə də tərcümə etməyi öyrəndikdən əvvəlcə dillər arasında hazır uyğunluqların öyrənilməsinə fikir vermək lazımdır. Bunlar olmadıqda isə bu cür uyğunluqları tapmağı öyrənmək lazımdır [3, s. 233].

Tərcümə nəzəriyyəsi və tərcümə praktikası bir-birinə sıx bağlı olsalar da, onlar başqa-başqa yollarla inkişaf etmişlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə bir fəaliyyət növü olaraq qədimdən mövcud olduğu halda, tərcümə nəzəriyyəsi keçən yüzilliyin ortalarında meydana gəlmişdir.

Z.D.Lvovskaya tərcümə haqqında elmin meydana çıxmasının ilkin şərtlərindən danışarkən göstərir ki, bu elmin tərcümə praktikasından iyirmi əsr gec meydana çıxmasının obyektiv səbəbləri vardır. Tədqiqatçının fikrincə, tərcümə nəzəriyyəsi tərcüməşünaslıq barəsində fundamental rol oynayan bir sıra elmlər sahəsində ilkin şərtlər yaranmayınca meydana şıxa bilməzdi. Bura, linqvistika və obyekt insan, onun fəaliyyəti olan elmlər aiddir [9, s. 220].

Akad. M.Arif tərcümə sənəti barəsində öz mülahizələrini söyləyərkən tez-tez tərcümə praktikasına müraciət edir. Tərcümə təcrübəsindən öyrənirik ki, Azərbaycan dilinə əsər tərcümə edərkən tərcüməçi orijinalın bədii-ideya məzmununu ancaq

³ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Xarici Dillər Mərkəzinin baş müəllimi-e-mail: samxaliva79@inbox.ru

Azərbaycan dilinin qüdrəti sayəsində ifadə edə bilər. Tərcüməçi hər iki dili bilməlidir, ancaq o, tərcümə etdiyi dili daha yaxşı bilməlidir. Tərcüməçi ana dilinin zəngin xəzinəsindən istifadə etməyi bacarmalıdır. Artıq isbat olunmuşdur ki, ən yaxşı tərcüməçi ana dilini bilən və ondan yaradıcı şəkildə istifadə etməyi bacaran tərcüməçidir.

Akad. B.Nəbiyevin tərcümə sənəti ilə bağlı fikri belədir: “Ümumiyyətlə, tərcümə, xüsusilə də bədii tərcümə dünyanın birbirindən uzaq iqlim guşələrində yaşayan, maddi və mənəvi nemətlər yaradan, müxtəlif dillərdə danışan, fərqli psixoloji təbiətə malik olan xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və mötəbər dostluq körpüsüdür”.

Görkəmli rus filosofu Q.V.Kolşanski özünün əsərlərində dəfələrlə tərcümə məsələlərinə müraciət etmiş, mətnin tərcümə işi üçün əhəmiyyətli olan bir sıra məsələləri nəzərdən keçirmişdir. O, göstərir ki, mülahizənin praqmatik aspekti konkret nitq ünsiyyətinin sosial-psixoloji ovqatı ilə bağlı olan ekstralinqvistik şəraitləri sırasında nəzərdən keçirilə bilər. Dilin praktik yönümü onun daxili linqvistik xarakteristikası deyildir, ona görə də dilin nominativ-kommunikativ təyinatından savayı, onun hansısa məxsusi planını təşkil etmir. Onun fikrincə, tərcümənin praktik uyğunluğu məsələsinin həlli əhəmiyyətli dərəcədə kommunikasiya məqsədlərindən asılıdır. Tədqiqatçı praqmatik amilin tərcümədən ötrü əhəmiyyətini belə qiymətləndirir: “Praqmatik amil təkcə tərcümə proseslərinin reallaşdırılmasının üsulunu deyil, həm də tərcümədə verilən informasiyaların obyektini müəyyənləşdirməyin ən mühüm süzgəclərindən biridir” [6, s. 154.].

Tədqiqatçı göstərir ki, nə orijinalın, nə də tərcümənin dilindən götürülmüş nitq parçasının məzmunu dildən xaric şəraitdən asılı olaraq gah əsas funksiya, gah da praqmatik təsirin xüsusi effekti kimi təzahür edən obyektiv amil-sabit semantik və subyektiv amilə bölünür. Tərcümə referat deyildir, ona görə də orijinalın dilinin fraqmentlərinin müxtəsər ifadəsi onun vəzifəsinə daxil deyildir. Tərcümənin vəzifəsi dil mənəbəyini transformasiya etmək, əvəz etmək, dəyişdirmək yox, onu başqa dil qəlibinə daxil etmək, tökmək, modelləşdirməkdir.

Q.V.Kolşanski mətni ünsiyyətin əsas vahidi kimi səciyyələndirir. Sözdən tutmuş cümlə qruplarına qədər bütün mənalı dil vahidləri kommunikativ vəzifə ilə müəyyənləşən mülahizənin strukturuna daxil olur. Burada vahidin yeri və mündəricəsi qabaqcadan, xəbər verilən ümumi niyyəti ilə müəyyənləşir. Ona görə də Q.V. Kolşanski belə hesab edir ki, konteksti insanların sözlə ünsiyyətin real dil statusu hesab etmək lazımdır. Tam qətiyyətlə demək olar ki, ünsiyyətin əsas vahidi mətnidir. Yalnız mətndə bütöv konkret ünsiyyət baş tutur, ünsiyyətin özü isə bitmiş, tamamlanmış fərdi akta çevrilir. Lakin mətnin əlaməti təkcə onun vəhdət təşkil edən həcmi və mündəricəsi deyildir. Mətnin qrammatikliyi ümumi təmanın birləşdirdiyi mülahizələrin ardıcılığı şəkildə təzahür edir. Q.V.Kolşanski kontekst və tərcümə məsələlərindən danışarkən göstərir ki, tərcümənin çətinlikləri təkcə dili bilməklə bağlı deyildir. Bunlar tərcümənin dil sistemlərində elə linqvo-qnoseoloji qanunauyğunluqlar tapmaq qabiliyyətindədir ki, onlar tərcümə edilən dillərin mündəricə şəraitlərinin müvafiq semantik əhatəsində hər bir dil vahidinin yerini müəyyənləşdirir [6, s. 154]. Məhz bunlar mətnin məzmununun uyğun, adekvat şəkildə verilməsinin yeganə kontekst imkanını diktə edirlər .

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağayev İ. Bədii və elmi üslub. Bakı, 1967, 52c.
2. Ваграмов Q. Тərcümə sənəti. OKA Ofset nəşriyyatı 2008, 218 s
3. Миямядов А.И. Мятн йаранмасында формал ялагя васитяляринин системи. Бақы, 2001, 144 с.
4. Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) Москва- 1975, 240 с.
5. Казакова Т.А. Практические основы перевода. English-Russian. СПб: Союз-2002, 320 с.
6. Комиссаров В. Н. Слово о переводе. Международные отношения. Москва-1973, 215 с.
7. Лилова А. Введение в общую теорию перевода. Высшая Школа. Москва-1985, 287 с.
8. Швейцер А. Д. Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты. Москва-1988, 215 с.
9. Arnold I.V. The English word, M.-L. 1966, 346 p.
10. Latford J.C. A linguistic Theory of Translation. An essay in applied linguistics. London-1965, 103 p.

Ключевые слова: коммуникация, перевод, теория перевода, лингвистика, текст

Key words: communication, translation, theory of translation, linguistics, text

РЕЗЮМЕ

Перевод это средство обеспечить возможность общения между людьми, говорящими на разных языках. Поэтому для теории перевода особое значение имеют данные коммуникативной лингвистики об особенностях процесса речевой коммуникации, специфике прямых и косвенных речевых актов, о соотношении выраженного и подразумеваемого смысла в высказывании и тексте, влиянии контекста и ситуации общения на понимание текста, других факторах, определяющих коммуникативное поведение человека. Лингвистическая теория перевода является, в первую очередь, дескриптивной теоретической дисциплиной, занимающейся выявлением и описанием объективных закономерностей переводческого процесса, в основе которых лежат особенности структуры и правил функционирования языков, участвующих в этом процессе. Иначе говоря, теория перевода описывает не то, что должно быть, а то, что есть, что составляет природу изучаемого явления. Вместе с тем на основе описания лингвистического механизма перевода оказывается возможным сформулировать некоторые нормативные рекомендации, принципы и правила, методы и приемы перевода, следуя которым переводчик может более успешно решать стоящие перед ним задачи.

SUMMARY

The translation is means to provide a possibility of communication between the people speaking different languages. Therefore for translation theory data of communicative linguistics on features of the process of speech communication, specifics of straight lines and indirect speech acts, about a ratio expressed and implied sense in a statement and the text, influence of a context and situation of communication on understanding of the text, other factors defining communicative behavior of the person are of particular importance. The linguistic translation theory is, first of all, the descriptive theoretical discipline which is engaged in identification and the description of objective regularities of translation process which cornerstone features of structure and rules of functioning of the languages participating in this process are. In other words, the translation theory describes not that has to be, and what is that makes the nature of the studied phenomenon. At the same time on the basis of the description of the linguistic mechanism of the translation it is possible to formulate some standard (prescriptive) recommendations, the principles and rules, methods and methods of transfer, conforming to which the translator can solve the problems facing him more successfully.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Гюльнар Явер кызы Алиева⁴ «ФИТОНИМЫ» В РУССКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

Как известно, человек всегда сравнивает себя с предметами окружающей среды, в частности, с элементами растительного мира. Растения символизируют непрерывный жизненный цикл, который тесно связан с матерью Земли, олицетворяющий смерть и воскрешение.

Тесная связь человека и растительного мира определяет культурный код любого народа и этноса, что находит отражение во фразеологической системе языков. Фразеологические единицы представляют собой своеобразные механизмы, накапливающие в своей памяти сюжеты, переданные из поколений в поколения.

«Фитонимическая фразеология активно взаимодействует с дискурсами различного типа -от политического до арготического. Роль фразеофитонимов обусловлена особенностями человеческого мышления, которое отличается высокой степенью аксиологичности восприятия внешнего и внутреннего мира и широким набором ассоциативных средств обработки получаемой информации» [7].

Следует отметить, что национальные границы культуры очерчиваются при основном наборе символов и длительности их в культурной жизни как единого и основного набора.

Как отмечает Т. Гулиев, *«особенности национальной фразеологической структуры любых двух языков объясняются индивидуальностью исторического опыта языковых групп, а также спецификой психологического состояния народов, говорящих на этом языке. Национальные особенности лексико-семантической системы каждого языка, а также национальной системы фразеологических образов показывают способность людей образно мыслить и воплощать свои мысли средствами языка»* [1].

В настоящей статье систематизируются и рассматриваются различные лексико-тематические группы фитонимов в русской и азербайджанской фразеологии. Изучив словарные статьи фразеологических словарей, мы выделили следующие группы фразеологизмов с компонентом «фитонимом», например:

I. Овоши:

1) помидор — в русском языке лексема «помидор» функционирует в жаргонной фразеологии: а) *красный помидор* — «коммунист»; б) *шевелить помидорами (томатами)* — Идти быстрым шагом; в) *морочить помидоры кому-то* — вводить в заблуждение кого-либо [4].

В диалектологическом словаре приводится только один фразеологизм с компонентом «помидор» - *синие помидоры* - в одесском говоре означает «баклажаны» [4].

В азербайджанском языке отмечены следующие фразеологизмы с компонентом "pomidor" - pomidor kimi qızarmaq - краснеть (связано с физиологией человека); əzilmis pomidor kimi - высшая степень усталости [2];

2) редька — в русском языке лексема «редька» отмечена следующими фразеологизмами:

а) *Надоесть хуже горькой редьки* — используется в просторечной лексике в значении «о ком-чём-нибудь очень надоевшем, противном» [6]: ... потому только, что новый, а не старый, который одной своей начальнической физиономией надоел им хуже горькой редьки (Писемский А. Ф., Тысяча душ); Вы не просидите с ним десяти минут, несмотря на всю его ученость; он надоест вам хуже горькой редьки, как говорится (Григорович Д. В., Скучные люди); — Бог с вами! Мне вас не надо, Михей Андреич, — сказала Агафья Матвеевна, — вы к братцу ходили, а не ко мне! Вы мне хуже горькой редьки. Опиваете, объедаете, да еще лаетесь (Гончаров И. А., Обломов); Надоели вы мне пуще горькой редьки, Пульхерия Петровна, — закричал он, — с вашими часами! (Тургенев И. С., Часы).

б) *Редька* — устойчивое сочетание является иносказательным выражением в значении «сварливый, едкий» [4]: Надоел он мне как редька. . . Пусть поищет, старая крыса (Мамин-Сибиряк Д. Н., Золото); Она тоже, дяденька, редька, Орлихато! — "Вот я тебе такую пропишу, где нужно, редьку!" — усмехаясь в ус, грозит хохол (М. Горький. Супруги Орловы).

в) *Садить редьку* — используется в просторечии в значении «присесть на ходу» [4]: Задний-то, ребята, ходит, точно редьку садит (Достоевский Ф. М., Записки из Мёртвого дома);

Как показали наши наблюдения, фразеологизм с компонентом «редька» встречается и в диалектной лексике, например: а) *дряблая редька* — о старике; б) *не стоит пареной редьки* — о чём-либо, не имеющем никакой ценности, никакого значения; в) *понять редьки вкус* —разобраться в чём-либо, понять толк в чём-либо [4].

В азербайджанском языке можно отметить следующие фразеологизмы с компонентом «turp»:

а) turp kimi - в значении «здоровый»; Maşallah, İdris. Məndən üç yaş böyükdür, amma turp kimidir (Ağ liman); Bir azdan Yusifin yanaqları turp kimi qızardı, qəlbi gah səfəət... (H.Mirələmov Oumru yumurtaları); [2].

б) turp devıl ki - в значении «далеко не простак, разбирается во всем» [2].

в) turp olmaq - в значении «стоящий человек, не хуже других» [2].

г) yerində turp əkır - в значении «опустошитель, разрушитель (часто о человеке)» [2].

д) basında turp əkmək - в значении «мучить кого-то, причинять страдания, наказывать» [2].

3. грибы: в русском языке:

⁴ ст. лаборант кафедры русского языка и литературы.Нахчыванского государственного университета

а) *Гриб съест* - в значении «потерпеть неудачу»: Что грустишь? Опять гриб съел?; — А вы чтобы гриб съели! — подхватила с лукавой усмешкой Юлия (Писемский А. Ф., Люди сороковых годов); Из ликующего делается стелящим, — а те, которые вчера ожидали содрания кожи, внезапно расправляют крылья и начинают дразниться: что, взял? гриб съел! Ах, господа, господа! а что, ежели... (Салтыков-Щедрин М. Е., Современная идиллия); — Ему руку вашу дали, а мне желаете, чтобы я гриб съел, — острит добродушно Живин (Писемский А. Ф., Люди сороковых годов) [4].

б) *Расту как грибы* - употребляется в разговорной речи в значении «расти, появляться в изобилии и очень быстро»: У других дома как грибы растут, а он только опухнет от славу... Ей-богу! (Мамин-Сибиряк Д. Н., Бойцы); А что ты насчет Ерофеева пишешь, то удивляюсь: неужто у вас, в Петербурге, скопцы, как грибы, растут! Не лжет ли он? (Салтыков-Щедрин М. Е., Благонамеренные речи); но годы шли, обеды, балы, пирушки, концерты следовали друг за другом обычной чередой, новые строения, как грибы, вырастали из земли... (Тургенев И. С., Затишье); Как ничего! Батюшка вы мой! Да что ж, миллионы-то как грибы растут? (Островский А. Н., Бешеные деньги) [4].

в) *Не мешай грибам цвести* - используется в просторечии в шутивно-иронической форме в значении «просьба прекратить делать что-либо несуразное, бестолковое, странное» [4].

В диалектологическом словаре приводится только один фразеологизм с компонентом «гриб»: а) *Божий гриб* - белый гриб; б) *Иваньский гриб* - летний гриб, вырастающий к Иванову дню; в) *Олений гриб* - Гриб козляк; г) *Петровский гриб* - Летний трубчатый гриб, вырастающий к Петрову дню д) *Собачий гриб* - 1. Шампиньон. 2. Белая поганка [4].

В жаргонной речи можно отметить фразеологизм *набрать (собрать) грибов* в значении «простудиться» [4].

В азербайджанском языке следует выделить одну фразеологическую единицу с компонентом «гриб» - *göbələk kimi verdən sıxmaq* - в значении «расти очень быстро»: Binalar göbələk kimi artır [2].

4. soğan - в азербайджанском языке в составе фразеологизмов:

а) *soğan başı devil* - в значении «стоящий человек, такой, кем не пренебрегают, не хуже других»; [2].

б) *soğan (qabığı) kimi soymaq* - в значении «обдирать, ободрать, обирать, обобрать как липку кого-то»; [2].

в) *ürəvi soğan qabığı kimi soyulmaq* - в значении «о чувстве крайней жалости»; [2].

д) *saaxala soğan doğramaq* - в значении «подтрунивать» [2].

5. картошка - в русском языке:

а) *нос картошкой* - используется в разговорной речи в значении «широкий, толстый в нижней части, похожий на картофелину»: Голова же с огромным носом картошкой и большими ушами, словно пельмени или пирожки, очень комично смотрелась на его широченных плечах (А.Булгачев, Сотник из будущего); ...такого же цвета усы и какая-то чахлая, точно замороженная бородка, русский нос картошкой, маленькие серые глаза с крошечным зрачком, тонкая загорелая шея, точно разграфленная глубокими морщинами... (Мамин-Сибиряк Д. Н., Зелёные горы) [4].

В диалектной речи встречаются следующие фразеологизмы: *Картошка картошку догоняет* - о скудной пище бедняка; *Насчёт картошки дров поджарить* - о мягкой, ненавязчивой просьбе, намеке; *Свинячьи картошки* - растение хохлатка [4].

В жаргонной лексике отмечено два фразеологизма; *Раз картошка, два картошка* - часто используют в армейской среде в значении «о меню в солдатской столовой»; *Сажать картошку* - используется в музыкальной сфере в значении «играть на гитаре быстрыми ударами сверху» [4].

6. горох/боб - в русском языке:

а) *Как об стену (или в стену или стене или от стены) горох* - в значении «без всякого результата, ничего не добиваясь»: Это — все то же самое «размягчение поверхности», которая должна быть алмазно-тверда — как наши стены (древняя поговорка: «как об стену горох») (Замятин Е. И., Мы) [4].

б) *При царе Горохе* - существует несколько версий относительно происхождения данного фразеологизма [4]:

- выражение взято из фольклорной сказки «Как царь Горох с опятами воевал». Здесь война рассматривается иносказательно, где гороховая каша - это борьба с метеоризмом;

- В древней Руси Константинополь называли Царь-градом и объясняя вещи или понятия, говорили - «по-царегородски». После распада Византии в народе для обозначения давнопрошедшей ситуации использовали сочетание «по царегородски». В дальнейшем данное выражение изменилось и стало произноситься «при Царе Горохе»;

- выражение царь Горох - это «царь Грох» своеобразный эвфемизм для бога Перуна;
- и некоторые полагают, что это - своеобразный народный каламбур.

В современном русском языке фразеологизм означает «в незапамятном прошлом, очень давно»: Так это при царе Горохе было, а нынче не так! Нынешнего станового от гвардейца не отличишь — вот как я вам доложу! И мундирчик, и кепё, и белёцо! Одно слово, во всех статьях драгунский офицер! (Салтыков-Щедрин М. Е., Убежище Монрепо); Нет, не при царе Горохе, а при великом князе Иване Васильевиче Темном (Тургенев И. С., Степной король Лир); Точно двести лет назад родился! — бормотал Петр Иваныч, — жить бы тебе при царе Горохе (Гончаров И. А., Обыкновенная история); Фамилия Прокопа — Лизоблюд, из тех Лизоблюдов, которые еще при царе Горохе тарелки лизали (Салтыков-Щедрин М. Е., Культурные люди) [4].

в) *Попробовать крупного гороху* - устаревший фразеологизм используется в значении «быть наказанным»: Он часто пробовал крупного гороху, но совершенно с философическим равнодушием, — говоря, что чему быть, того не миновать (Гоголь Н. В., Вий) [4].

г) *Сыпать горохом* - используется в просторечии в значении «говорить очень быстро, скороговоркой»: Говорил Флегонт Флегонтович часто и отрывисто, точно горох сыпал, и постоянно размахивал своими короткими жирными руками (Мамин-Сибиряк Д. Н., Золотая ночь); Я не про то; не про то, не ошибитесь, не про то! — замахал руками Петр Степанович, сыпля словами как горохом и тотчас же обрадовавшись раздражительности хозяина (Достоевский Ф. М., Бесы) [4].

д) *Шилом горох хлебает, да и то отряхивает* - используется в значении «о скупом человеке» [4].

е) *Горох на спине молотить* - используется в народной фразеологии в значении «наносить кому-либо частые удары, напоминающие молотьбу» [4].

ё) *Бобы разводить* - используется в разговорной лексике в значении «говорить пустяки, задерживать внимание на пустяках». Если рассматривать первоначальную семантику выражения, то речь шла о гадалках, предсказывавших по бобам: ...убирайся восвояси... завтра день будет и наглядись, нечего по ночам бобы разводить... спать пора... Иди, иди (Гейнце Н. Э., Герой конца века); Небось о генерале да о своей сестричке ни гу-гу... Мастер, видно, бобы разводить с бабами. Ох-хо-хо, прости, господи, наши прегрешения (Мамин-Сибиряк Д. Н., Горное гнездо); Они будут на бобах разводить, а ты сиди и раскаивайся (Салтыков-Щедрин М. Е., За рубежом); Чем в губернское правление-то шататься да пустяки на бобах разводить, лучше бы дело делать! — говорили защитники (Салтыков-Щедрин М. Е., Помпадурь и помпадурши); Самый плохой человек — и тот найдет в своем отечестве массу таких же плохих людей, которые будут вместе с ним на бобах разводить, вместе есть печатные пряники, вместе горевать и радоваться (Салтыков-Щедрин М. Е., Убежище Монрепо) [4].

ж) *Остаться на бобах или сидеть на бобах* - употребляется в разговорной речи в значении «остаться не при чем, обмануться в ожиданиях»: — Кто женибудь, однако ж, останется на бобах? (Салтыков-Щедрин М. Е., Современная идиллия); Это быть может, но только я, — говорит, — никогда не думала, что по-твоему — получить пугную жену, хотя бы и без приданого, — это называется «остаться на бобах» (Лесков Н. С., Жемчужное ожерелье); — Само собой. Но этот, который останется на бобах, зане ему потрясать ничего не дано, этот, любезный друг, не скажет (Салтыков-Щедрин М. Е., Современная идиллия); — Как ничего! — произнесла, усмехнувшись, Танюша. — У них ни копейки нет денег; издержали все на платье, а теперь и сидим на бобах (Писемский А. Ф., Масоны) [4].

В диалектологическом словаре приводятся два примера ФЕ с компонентом «горох»: *Считать горох* - быть очень дряхлым, старым; *Плести горохом* - фантазировать, рассказывать небывлицы [4].

7. *огурец* - в русском языке отмечен одним фразеологизмом - *огурец с гору (с дом)*! - впервые употреблено в басне Крылова «Лжец» в значении «о предполагаемом преувеличении»: Хоть римский огурец велик, нет спору в том, Вель с гору, кажется, ты так сказал о нём?» (Крылов И. А.) [4].

8. *badımcan* - в азербайджанском языке отмечен одним фразеологизмом: *badımcan burun* - нос, как картошка.

9. *репа* - в русском языке отмечен одним фразеологизмом - *проще пареной репы* — используется в просторечии в значении «очень просто или очень простой»: А между тем все просто, проще пареной репы (Мамин-Сибиряк Д. Н., Горное гнездо); Вот то-то и есть... А дело проще пареной репы. Старушонка одна, побирушка, научила (Мамин-Сибиряк Д. Н., Золотуха).

Фразеологизмы с компонентом «репа» отмечены в диалектной речи, например: *Ни репа ни мясо* - о чём-либо посредственном, неопределённом; *Репа на голове вырастет у кого* - о неопрятном, неряшливом человеке; *Сеять репу* - о рвоте; *Хоть репу сади (сей)* - о неопрятном, неряшливом человеке [4].

В русском языке через данный фитоним концептуализируется состояние человека, что наблюдается и в жаргонной лексике, например: *Дать по репе кому* - избить кого-либо; *Получить по репе* - подвергнуться избиению; *Давать/ дать в репу кому* - ударить кого-л. по лицу; *Заливать/ залить репу* - пить спиртное; *Морщить репу* - 1. Хмуриться, проявлять недовольство. 2. Думать, соображать; *Накатить (начистить) репу кому* - ударить в лицо, по лицу кого-либо; *На свою репу* - себе во вред; *Парить репу* - 1. Делать паровую ванночку для лица 2. Лгать, обманывать кого-либо [4].

Также следует отметить и некоторые устойчивые сочетания с компонентом «репа», обозначающие ботанические термины в диалектологической речи: *Колочая репа* - растение чертополох; *Коровья репа* - растение турнепс [4].

II. Цветы и лекарственные растения

1. **гипероним «цветок/сісәк»:** в русском языке отмечен единичный случай использования ФЕ с компонентом «цветок»: *Цветы красноречия* - используется в ироничной форме в значении «о высокой риторике»; в азербайджанском языке:

а) *сісәк сісәви сағırır* - употребляется в значении «как рай земной»; [2].

б) *сісәк kimi tәmiz* - употребляется в значении «прекрасна как роза»; [2].

в) *сісәви асılmaq сісәви сirtламаq* - употребляется в значении «расцветать»; [2].

г) *сісәви burnunda ikән* - употребляется в значении «в цвете лет» [2].

2. Цветы - в русском языке:

а) мак - в русском языке отмечен одним фразеологизмом - *покраснеть, вспыхнуть, зардеться* как *маков цвет* в значении «стать красным»: Женни покраснела как маков цвет, еще пристальнее потупила глаза в работу, и игла быстро мелькала в ее ручке (Лесков Н. С., Некуда); Талечка вскинула на него испуганно-умоляющий взор и покраснела как маков цвет (Гейнце Н. Э., Аракчеев); Над искренней любовью обыкновенно все смеются, так положено испокон века, — и весь город смеялся над смиренным, застенчивым и стыдливым, как деревенская девушка, Алексеем Степанычем, который в ответ на все шутки и намеки конфузился и краснел как маков цвет (Аксаков С. Т., Семейная хроника); Татьяна Петровна зарделась, как маков цвет. Она только что хотела ответить, как из-за угла аллеи, у которого они стояли, показался Гладких (Гейнце Н. Э., Тайна высокого дома); Зарделась Охоня, как маков цвет, и не двигалась с места, пока чернички не окружили ее и не стали подталкивать (Мамин-Сибиряк Д. Н., Охонины брови); Татьяна Петровна зарделась, как маков цвет (Гейнце Н. Э., Тайна высокого дома);

Примечательно, что в русском языке имеется фразеологизм с прилагательным *маковый* образованным от фитонима *мак*: Возился я целый день, не присел, маковой росинки во рту не было... (Чехов А. П., Дядя Ваня); Ребятишки-то со вчерашнего дня не едали, а хлеба-то ни маковой росинки... (Мамин-Сибиряк Д. Н., Золотуха);

б) роза - в русском языке отмечено два фразеологизма - *усеять путь розами* в значении «делать чью-нибудь жизнь лёгкой, счастливой».

в) timoza - в азербайджанском языке отмечен единичный случай использования *timoza* - используется в значении «недотрога, чувствительный человек» [2].

3. Лекарственные травы: в азербайджанском языке:

а) nanə - отмечены два фразеологизма: *nanə varpağı kimi titrəməq* - употребляется в значении «сильно испугаться»; *ürəvi nanə kimi cirpilməq* - употребляется в значении «трястись» [2].

б) yovşan - отмечены два фразеологизма: *yovşan kimi acı* - употребляется в значении «очень горький»; *yovşanlığa sıxmaq artıq* - употребляется в значении «переходить все границы, перебарщивать» (о человеке) [2].

4. Зерновые культуры: в азербайджанском языке:

а) arpa - отмечены два фразеологизма с компонентом «агра» - *arpası artıq düsmək* - употребляется в значении «обнаглеть, вести себя нагло»; *arpaya düsmək* - употребляется в значении «объесться ячменём (о лошади)» [2].

б) buğda - отмечено единичное употребление фразеологизмов с компонентом «buğda» - *buğda yeyib cənnətdən çıxıb* - употребляется в значении «море по колено, беззаботный» [2].

Таким образом, анализ вышепредставленного материала, позволил нам выделить 4 парцеллы с компонентом «фитоним», где большинство фразеологических единиц дает возможность установить национальное разнообразие сравниваемых лингвокультурных объединений, а также показать культурно-этнический образ сравниваемых народов.

При рассмотрении первой парцеллы под названием «Овощи» в русской и азербайджанской фразеологии представлены: помидор\pomidor, редька\ıtır, гриб\göbələk. Компонент же soğan, badıncan в русских фразеологизмах не встречается; среди азербайджанских фразеологических единиц не встречаются компоненты kartof \картошка, poxid/горох\боб, xıyar/огурец.

Во второй парцелле «Цветы» представлены фразеологизмы с компонентом «цветок\çiçək» в русском и азербайджанском языках. Компонент же mimosa в русских фразеологизмах не встречается, а среди азербайджанских фразеологических единиц не встречаются компоненты qızılgül/роза, lələ/mac.

Названия «Лекарственных растений», входящих в третью парцеллу, фразеологических единицах в русском языке не встречаются, но в азербайджанском же языке можно отметить две лексемы - papə/мята, yovşan/полынь.

В четвертой парцелле под названием «Зерновые культуры» в азербайджанском языке достаточно широко встречаются лексемы arpa, buğda.

«Внимание человека к собственной познавательной деятельности находит отражение в лексических и фразеологических единицах, репрезентирующих данный процесс. В различных культурах мира представление об интеллектуальных способностях человека выражено по-разному, что обусловлено исторической судьбой нации, её менталитетом» [3].

Стилистический анализ фразеологических единиц с компонентом «фитоним» в русском и азербайджанском языках позволяет выявить огромное количество разговорных, диалектных и жаргонных фразеологизмов, что свидетельствует о смысловой нагрузке, которую несут в себе устойчивые сочетания. Большинство фразеологизмов употребляются носителями языка в разговорной стилистике, т.е. в быту, для обозначения понятий, процессов и предметов. Книжных фразеологизмов наблюдается небольшое количество.

Список использованной литературы

1. Quliyev T.S. Müxtəlif sistemli dillərdə idiomatik birləşmələr. - Bakı: Mütərcim, 2016. – 168 s.
2. Vəliyeva N. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca fərazeoloji lüğət. [2 cildə], Bakı: Azər məşr, 2010, I cild – 988 s., II cild – 988 s.
3. Динисламова, О.Ю. Антропоцентризм языка и его отражение во фразеологии мансийского и русского языков (на примере фразеологизмов с оценкой интеллектуальных качеств человека) // Вестник угорведения - 2018. - №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/antropotsentriзм-yazyka-i-ego-otrazhenie-vo-frazeologii-mansiyskogo-i-russkogo-yazykov-na-primere-frazeologizmov-otsenky-intellektualnykh-kachestv-cheloveka>
4. Мокленко, В.М. В глубь поговорок. К.: Рад. шк. - 1989. - 221 с.

5. Молотков, А.И. Фразеологический словарь русского языка М.: Советская энциклопедия - 1968. — 543 с.
6. Ожегов, С.И., Шведова, Н.Ю. Толковый словарь русского языка / Российская академия наук. Институт русского языка имени В.В. Виноградова. — 4-е изд., доп. — М.: Азбуковник - 1997. — 944 с.
7. Сельх, А. П., Бондарева, М. М. Фитонимическая фразеология и национальный дискурс // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2018. - №5-1(83). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fitonimicheskaya-frazeologiya-i-natsionalnyy-diskurs>

Açar sözlər: fitonimlər, rus dili, Azərbaycan dili, frazeologizm, komponent, tərəvəz, güllər, otlar, dərman bitkiləri

Keywords: phytonyms, Russian, Azerbaijani, phraseological unit, component, vegetables, flowers, herbs, medicinal plants

RUS VƏ AZƏRBAYCAN FRAZEOLÖGİYASINDA (FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏ) FİTONİMLƏR

Məqalədə rus və Azərbaycan frazeologiyasında fitonimlərin leksik-tematik qrupları sistemləşdirilmiş və təhlil edilmişdir. Frazeoloji lüğətlərin materialları əsasında tərəvəz, güllər və dərman bitkiləri, dənli bitkilər kimi fitonim komponentli frazeologizm qrupları ayrılmışdır.

Rus və Azərbaycan dillərində fitonim komponentli frazeoloji vahidlərin üslubi təhlili xeyli sayda məişət, dialekt və jarqon frazeologizmlərini aşkar etməyə imkan vermişdir ki, bu da sabit birləşmələrin nə qədər məna yükü daşdığı göstərir. Frazeologizmlərin əksəriyyəti dil daşıyıcıları tərəfindən məişət üslubunda, yəni gündəlik həyat fəaliyyətində adi məfhumları, proses və əşyaları ifadə etmək üçün işlədilir. Kitab üslubunda işlədilən frazeologizmlər az miqdardadır.

PHYTONYMS IN THE RUSSIAN AND AZERBAIJANI PHRASEOLOGY

Summary

The article deals with systematization and analysis of the lexical-thematic groups of phytonyms in the Russian and Azerbaijani phraseology. Based on the material of phraseological dictionaries, the following groups of phraseological units with a phytonym- component are distinguished: vegetables, flowers and medicinal plants, cereals.

The stylistic analysis of phraseological units with a component -phytonym in the Russian and Azerbaijani languages allows to identify a huge number of colloquial, dialectal and jargon phraseological units, which indicates the semantic load carried by these idioms. Most phraseological units are used by native speakers in a colloquial style, i.e. in everyday life, to indicate the different concepts, processes and objects. Literary phraseological units are observed in a small number.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Natavan Rasim qızı Baxşəliyeva⁵
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QRAMMATİK SINONİMLİYİN
KOMMUNİKATİV VƏ DİSKURSİV ASPEKTLƏRİ

Sinonimlik problemi ilə qərb dilçiliyində H.Suit, O.Yespersen, Z.S.Harris, N.Xomski, U.L.Ceyf kimi görkəmli dilçilimlər məşğul olmuşlar və bu problem bu və ya digər şəkildə onların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Qrammatik sinonimlik yuxarıda adları sadalanan dilçilərin əsərlərində nəzəri şəkildə əsaslanmasa da, sonrakı tədqiqatlar üçün ön şərtlər hazırlamış və beləliklə, klassik qrammatikanın nümayəndələrinin “paralel fəaliyyət göstərən konstruksiyalar” və yaxud “ekvi-valentlər” adlandırdıqları sintaktik sinonimliyi müəyyənləşdirməyə nail olmuşlar. Beləliklə, sintaktik konstruksiyaların ekvivalentliyin müəyyən xüsusiyyətlərinə malik olduğunu ilk dəfə klassik elmi qrammatikanın təsisçisi G.Suit irəli sürmüşdür [6, s. 112]. Qrammatik sinonimlik terminini ilk dəfə dilçiliyə gətirən O.Yespersen olmuşdur. Görkəmli dilçi-almim qrammatik sinonimlik terminini dilçiliyə gətirsə də, bu terminin mənasını açma bilməmiş və onun işlənmə mexanizmini müəyyənləşdirməmişdir. Qrammatik sinonimlik bir termin kimi rus dilçisi A.M.Peşkovski tərəfindən dilçiliyə daxil edilmişdir.

Son zamanlar dilçiliyin müxtəlif şöbələrində praqmatikanın tədqiqinə maraq artmışdır. Müxtəlif dillərdə sintaksis, fonologiya və semantikanın tədqiqi dilçiləri belə düşünməyə vadar etmişdir ki, bir çox dil hadisələri sözün geniş mənasında yalnız kontekst daxilində öyrənilə bilər. Başqa sözlə, yalnız tədqiq edilən diskursdakı informasiya deyil, kommunikanın real gerçəklik haqqında olan bütün bilikləri kontekst daxilində tədqiq edilməlidir.

Praqmatik qaydaların formulə edilməsinin vacibliyi bir sıra dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, T.A.Van Deyk qeyd edir:

“Bu praqmatik nəzəriyyənin inkişafının program tələblərindən biridir. O, həmçinin belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, praqmatik nəzəriyyə koqnitiv əsasla malikdir və konkret situasiya və diskursda nitq aktlarının müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsi şərtlərini və müxtəlif konseptual sistemlər arasındakı əlaqələrin xarakterini izah etməlidir” [5, s. 29-34].

Ç.Morris “praqmatika”-ni işarənin onun interpretatoruna olan münasibətini öyrənən bir fənn olduğunu qeyd etmiş və “praqmatikanın qaydaları” adlandırılmış termini dilçiliyə gətirmişdir. “Praqmatik qaydalar” bir qayda olaraq, dil vahidlərinin vacib məna kəsb etməsi şərtlərini formulə etmək üçün müəyyənləşdirilir.

Müasir dilçiliyin tədqiqat obyektlərindən biri olan diskurs şifahi və yazılı əlaqəli mətn hesab edilir. T.Givon əlaqəli kommunikasiyanın yaradılmasında və təfsirində qrammatikadan istifadənin rolunu tədqiq edərkən qeyd edir:

“Kommunikasiya prosesində dildən istifadəni anlamaq üçün qrammatik vasitələrlə onların işləndikləri diskursun konteksti arasındakı münasibətə diqqət yetirmək lazımdır. Başqa sözlə, qrammatikanın məndə paylanmasını müşahidə etmək lazımdır. Bu, diskursiv funksiyaları və onların qrammatika ilə əlaqəsini müəy-yənləşdirməyə kömək edər”.

T.Givonun sözlərinə görə, real kommunikasiyada qrammatika mətnlə birbaşa əlaqə yaratmır, mətni yaradan və təfsir edən şüuruna təsir edir. Müəllif, qrammatikanı insanın əqli fəaliyyətinin təlimatı kimi nəzərdən keçirməyi təklif edir [3, s. 167].

Kommunikasiya – məlumat, diskurs, adətən propozisional olur, buna görə də, diskursun tematik koherentliyi də çoxpropozisionalıdır. Mətnin çoxpropozisional hissələrinin koherentliyi ayrı-ayrı elementlərin davamlılığını və təkrarlanmasını tələb edir. Tematik koherentliyin ən vacib təkrarlanan elementləri aşağıdakılardır:

1. Referensial koherentlik;
2. Temporal koherentlik;
3. Məkan koherentliyi;
4. Hadisələrin ardıcılığı;

Daimi və təkrarlanan elementləri olan koherent diskurs elə təşkil edilir ki, informasiyanın dinləyici tərəfindən qəbul edilməsi asan olur.

Narrativ (nəqlədən) diskurs da, koherent diskurs kimi xətti və iyerarxik qu-ruluşa malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, temporal xətti quruluşa bütün əlaqəli mətn-lərdə rast gəlmək olur, lakin iyerarxik quruluşun istifadəsi diskursun janrına görə fərqlənir.

L.Q. Luzinanın fikrincə, diskursda zaman vahidliyi zaman zərflərinin ardıcıl işlədilməsi ilə həyata keçirilir [2, s. 104]. Bu funksiyada daha çox istifadə olunan cümlənin əvvəlində işlənən zaman zərfləridir və bu cümlələr çox vaxt abzasın əvvəlində işlənir. Beləliklə, müxtəlif zaman konstruksiyaları eyni zamanda məndə abzasın sərhəddini və növbəti abzasa keçidi göstərərək mətnin koherentliyini yara-dırlar.

T. Givon budaq cümlələrin baş cümləyə əsasən işlənmə yerlərindən asılı olaraq müxtəlif semantik məna ifadə etdiklərini qeyd edir [3, s. 190]. Belə ki, budaq cümlə baş cümləyə postpozitiv məqamda çıxış etdikdə, baş cümlənin semantik strukturuna daha çox inteqrasiya edir, lakin baş cümlədən əvvəl gəldikdə isə, özündən əvvəlki diskursla əlaqəli olur.

Müasir Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlərin kommunikativ-diskursiv aspektlərindən danışarkən, ilk növbədə qrammatik sinonimlərin praqmatik, diskursiv və linqvistik xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, Azərbaycan dilində sinonimik cərgənin fəaliyyətini nəzərdən keçirək. Bu cərgə, əsasən indiki, keçmiş, gələcək zamanlar və qeyri-morfoloji vasitələrlə həyata keçirilir.

⁵ Azərbaycan Dillər Universiteti. natavanabbas@gmail.com

Qarşıda sahilləri meşəli böyük bir çay var, cəbhə xətti o çay yaxasından keçir və zaman-zaman oradan gələn top gürültüləri gecələr dağlardan qar uçqunlarının çoxmərtəbəli nəritiləri kimi şaxtalı gecəni titrədib lərzəyə salır.

Və ana tələsir, hava işıqlanmamış o özünü cəbhə xəttinə yetirməlidir, körpəsini çayın o tayına – azad torpağa keçirməlidir, sinəsi üstündəki uşaq həyatını yenidən ocaq istisi, gündüz işığı, günəş şüası ilə isindirməlidir.

Ana nəfəsini dərmədən gedir, yıxılır, qar içində batıb qalır, çırpınır, birtəhər ayağa qalxır, amma nə qədər yol gedirsə, elə bil zaman da bu gecə donub hərəkət eləmir, saniyələr yerində sayır, irəli getmir və qarlı çöllərin sonsuzluğunda bir qarış tükəniş əlaməti görünür [7, s. 45-46].

Yuxarıda qeyd edilmiş bu mətn parçası Ə.Məmmədخانının “Buz heykəl” hekayəsindən götürülmüşdür. Mətnə hadisələr keçmiş zamanda cərəyan etsə də, feillər indiki zamana xas olan *-ir^f* şəkilçisi qəbul edərək işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, keçmiş və gələcək zaman formalarının ifadə etdiyi məzmunun müəyyən-ləşməsində meyar rolunu oynayan indiki zaman Azərbaycan dili qrammatika kitablarında danışdığı anına təsadüf edən zaman kəsiyi kimi qeyd edilir. Dilin sistemində *-ir^f* şəkilçisinin malik olduğu potensial mənələrdən biri müxtəlif kontekstual şəraitdə reallaşaraq indiki zaman formasında başqa qrammatik formaların əsas mənasını ifadə etməyə imkan verir [1, s. 58].

İncə çalarlıqla fərqlənən indiki zaman forması bu mətnə keçmiş zamanda baş vermiş hadisəni ifadə edir. İndiki zaman şəkilçisinin köməyi ilə keçmişdə icra edilən hərəkət sanki gözümüz önündə canlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, indiki zaman formasının bu mənası bir çox dünya dillərinə xasdır. Məsələn, ingilis dilində the Present Simple (indiki qeyri-müəyyən zaman forması) bu funksiyanı icra edə bilir.

Praqmatik aspektdən bu mətnə qeyri-müəyyən referensiya özünü bəzi zərflərin işlənməsində (zaman-zaman) göstərir. Hadisə yalnız danışana, yəni müəllifə bəlli olduğundan, introduktiv referensiya zəif şəkildə də olsa, ifadə edilmişdir. Yuxarıda verilmiş mətn üç abzasdan ibarətdir. Onun birinci abzasında hadisənin baş verdiyi məkanın təsviri elə ətraflı verilmişdir ki, oxucu hadisənin baş verdiyi məkan, zaman haqqında aydın təsəvvür əldə edir. Birinci abzasda baş verən hadisələri daha canlı təsvir etmək üçün müəllif metaforik vasitələrdən (*cəbhə xətti o çay yaxasından keçir, qar uçqunlarının çoxmərtəbəli nəritiləri*) də istifadə etmişdir. Narrativ diskursun bir nümunəsi kimi, bu mətnə də xas olan xüsusiyyət koheziv vasitələrdən istifadə edilərək diskurs əlaqəliliyinin təmin edilməsidir. Burada koherent diskurs özündə bir neçə propozisiyanı, daha doğrusu, aşağıda sadalanan xüsusiyyətləri saxlamağa çalışır:

- a) eyni referent (topik);
- b) eyni zaman;
- c) eyni məkan;
- ç) hadisələrin ardıcılığı.

Mətnə cərəyan edən hadisələrin süjet xəttini körpəsini düşmənin cəngindən qurtarmağa çalışan qəhrəman ananın mübarizəsi təşkil edir. Mətnə feilin vacib şəklinin (*o özünü cəbhə xəttinə yetirməlidir, körpəsini çayın o tayına – azad torpağa keçirməlidir, günəş şüası ilə isindirməlidir*) əlavə mənası əmr şəklinin əsas mənasının sinonimi kimi işlənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hal müasir Azərbaycan dilində istər danışığı, istərsə də bədii üslubda çox geniş şəkildə işlədilməkdədir.

Bəhlul bir gün Təbrizin küçələrində gəzərkən yolu bir qəssab dükəninin qabağından düşür. Görür ki, dükəndə heyvan cəmdəklərini qarmaqlara keçirib ayaqlarından asıblar. Qarmağın birindən qoyun şaqqası, o birindən keçi, üçüncüsündən mal budu asıblar. Bəhlul bu vaxt bərkədən qəhqəhə çəkib gülmür. Qəssab, Bəhlulun güldüyünü görcək qaçır xəlifənin yanına, xəbər verir ki, bəs qardaşın bu gün qəssab dükəninin yanından keçəndə bərkədən gülməyib. Xəlifə dəhal Bəhlulu çağırtdirib soruşur ki, eşitdiyimə görə gülməyib, bu doğrudurmu?

Bəhlul cavab verir:

Doğrudur.

Xəlifə qəssabın xələtin verir, yola salır. Sonra Bəhlula deyir:

-Bəhlul, axı sən heç gülməzdin, mənə bu sirri aç görüm, səbəb nə olub ki, sən gülməyib?

“Bəhlul Danəndə lətifələri”ndən götürülmüş bu mətn narrativ diskursun bir nümunəsidir. Burada həm danışan, həm də dinləyən məlum olduğundan müəyyən-edici referensiyadan istifadə edilmişdir.

Burada da koherent diskurs özündə bir neçə propozisiyanı, daha doğrusu, aşağıda verilənləri saxlamağa çalışır:

- a) eyni referent (topik);
- b) eyni zaman;
- c) eyni məkan;
- ç) hadisələrin ardıcılığı.

Mətnə təsvir edilən hadisələr eyni məkanda – Təbrizdə cərəyan edir. Hadisələr keçmiş zaman kontekstində baş versə də, feillərin sonuna indiki zamana xas olan *-ir^f* şəkilçisi artırılmışdır. Burada *-ir^f* şəkilçisi ilə düzələn feillər keçmiş zamana qrammatik sinonimlik təşkil edir. Cümlələr arasında məntiqi ardıcılıq tam gözlənilmişdir.

Türk xalqları ədəbiyyatının incisi sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”-dan götürülmüş başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək.

Bağrım çatladı, xan, danışsana, söyləsənə, hanı, hanı mənim balam? Qoşa getdin, tək qayıtdın, xan, mənim balam hanı? [8].

Burada feilin sonuna artırılan **-dı** keçmiş zaman şəkilçisinin əlavə mənası indiki zamanın əsas mənasına qrammatik sinonim münasibətindədir. Danışan müsahibinə “*Bağrım çatladı, xan*” deyərək müraciət edir. Bağrı çatlayan şəxs danışa bilmədiyindən, bu “*Bağrım çatlayır, xan*” kimi anlaşılır.

Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlikdən bəhs edərkən İ. Məmmədov qeyd edir:

“*İndiki və gələcək zaman formalarının sintaqmatik planda reallaşan və ümumi zaman ifadə edən əlavə mənalari arasında incə fərq vardır. Belə ki, -ır^d şəkilçisi ilə ifadə edilən ümumi zaman anlayışı mənacə bütün zamanları əhatə etsə də, feil indiki zaman kateqoriyasının əlaməti ilə formalaşdığı üçün keçmiş və gələcək zaman ümumi məzmunundan, mətnlə bütövlükdə tanış olduqdan sonra məlum olur. Başqa sözlə, formal göstərici qabarıq şəkildə indiki zamanı ifadə edərək, ümumi zaman çalarını zəiflədir, -ar² şəkilçisi isə əksinə, hərəkəti, hadisəni həm formal qrammatik, həm də semantik cəhətdən gələcək zamana aid etməklə, ümumi zaman anlayışını daha da ümumiləşdirir və qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırır*” [1, s. 65].

Atam onu təsdiqləyərək:

- *Əlbəttə, həm bunu, həm də vurduğun pələngin dərisini saxlamalısan – dedi, - çünki dərilərin hər biri igidin tarixini bildirən qiymətli xatirədir* [9, s. 84].

Bu mətn parçasında isə feilin vacib şəklinin ikinci dərəcəli mənası gələcək zaman formasının ilkin mənasının sinonimi kimi işlənmişdir. Azərbaycan dilində feilin vacib şəklinin qrammatik əlaməti gələcək zaman şəkilçisinin sinonimi kimi işləndikdə, vaciblik mənası tam itir və gələcək zaman mənası kəsb edir.

Gələcək zamanın əsas qrammatik əlamətindən fərqli olaraq, vacib şəklinin göstəricisi olan **-mal²** şəkilçisi vasitəsilə ifadə edilən gələcək zaman mənası müəyyən hadisənin, hal və hərəkətin, gələcəkdə baş verməsini, yerinə yetirilməsini, subyektiv iradəsindən asılı olmayaraq, yəni subyektiv səbəblə deyil, müəyyən obyektiv səbəblə bağlı olduğunu ifadə edir. İ. Məmmədov qeyd edir:

“*Müasir Azərbaycan dilində vacib şəkli vasitəsilə ifadə edilən gələcək zaman məzmununda hərəkətin icrasının gizli şəkildə səbəbləri də ifadə oluna bilir*” [1, s. 80].

Bildiyimiz kimi, müasir Azərbaycan dilində feilin vacib şəkli yalnız sintetik (**-mal/-məli** şəkilçisi) vasitə ilə düzəlik. Analitik forma (*gərək + a/ə*) feilin arzu şəkli, amma vaciblik mənası kəsb edir. “*Gərək + a/ə*” bir sıra şivələrdə feilin vacib şəkli kimi işlənir. Müasir dilimizdə feilin vacib şəklinin analitik formaya malik olmasının tarixi əsası da vardır. Bildiyimiz kimi, tarixən dilimizdə feilin vacib şəkli həm analitik, həm də sintetik yolla düzələrək mövcud olmuşdur. Belə hesab edilir ki, müasir dilimizdə mövcud olan “**gərək + -a/-ə + şəxs sonluğu**” forması istər quruluş, istərsə də məna baxımından “**-maq/-mək + gərək**” formasının ekvivalenti hesab edilir. Məsələn:

*Mərd dayanar, namərd qaçar,
Meydan gumbur-gumburlanı...
Dəlilərin meydan açar,
Düşməni gumbur-gumburlanı ... (Koroğlu dastanı)*

*Dəlilərim, bu gün dəvə gümüdür,
Müxənnət ölkəsi talanmaq gərək!
Qoç igidlər yarasınan bəllidi,
Şərbət tək qanını yalamaq gərək! (Koroğlu dastanı).*

*Dağ döşündə hay olar,
Dərd əlindən vay olar.
El bir yerə yığılsa,*

Gücü coşğun çay olar (Bayatı).

Bu nümunələr sübut edir ki, qrammatik sinonimlik hadisəsi müasir dövrü-müzdə tədqiq edilməyinə baxmayaraq, bir dil hadisəsi kimi tarixən yaranmış və inkişaf etmişdir. “Koroğlu” dastanında “**-maq/-mək + gərək**” sintaktik quruluşu, feilin sonuna artırılan **-ar²** şəkilçisi bunu bir daha sübut edir.

Daha bir mətn parçasını nəzərdən keçirək.

Həmin axşam mən “Komedii-Fransez”də tək deyildim. “Cəmi-cümlətanı Molyeri göstərirdilər”, amma çox böyük uğurla. İranın hökmdarı qadını ürəkdən güldürdü; Rober Kemp, deyərsən, həzz alır; Pol Leoto bütün diqqətləri özünə cəlb etmişdi. Bizim böyrümüzdə əyləmiş xanım öz ərinin qulağına pıçıldadı: “Zəng vurub Klemanse xalama deyəcəyəm ki, Leotonu görmüşəm, o, buna çox sevinəcək”. Siz şimal tülküsinin xəz dərisinə bürünərək qabaq sırada oturmuşdunuz və mənim gözlərimin önündə Müsse dövründəki bənzər “gözəl boyundakı qara hörük” yırğalanırdı. Fasilə vaxtı siz öz rəfiqənizə tərəf əylilib həvəslə soruşdunuz: “Necə etməli ki, sevimli olasan?” Bu vaxt, öz növbəmdə, mən də sizin tərəfə əyilmək və sizə Molyerin müasirlərindən birinin sözləri ilə cavab vermək istədim: “Başqalarının xoşuna gəlmək üçün onların ürəyinə yatan və onları məşğul edən məsələlərdən danışmaq lazımdır; gərək əhəmiyyətsiz şeylər barədəki mübahisələrdən vaz keçərsən, nadir hallarda nəsə soruşasan və heç bir halda onlardan ağıllı olduğun barədə şübhələnmələrinə əsas verməyəsən” [10, s. 47].

Bu parçada *həmin axşam* zərfi mətnin əvvəlində işlənərək həm *həmin mətn* ilə əvvəlki mətn arasında koheziv əlaqə yaratmış, həm də introduktiv referensiya funksiyasında çıxış etmişdir. Mətn müəllif tərəfindən nəql edilsə də, müəllif özü də

orada baş verən hadisələrin iştirakçısıdır. Mətn böyük olsa da, bir abzasdan ibarətdir. Mətnə daxili cümlələr arasında əlaqəliliyi yaratmaq üçün, müəllif zərflərdən istifadə etmişdir.

“*Həmin axşam, fasilə vaxtı, bu vaxt*” kimi zərflər tək-cə mətn daxili cümlələr arasında əlaqəlilik yaratmır, onlar eyni zamanda mətnə baş verən hadisələrin ardıcılığını tənzimləyir. Mətnə “*şimal tülküsinin xəz dərisinə bürünərək, gözəl boyundakı qara hörük*” kimi metaforik vasitələrdən istifadə mətnə adı çəkilən və mətndəki hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olan personajları xarakterizə edir. Mətnə istifadə edilən “*Necə etməli ki, sevimli olasan?*” cümləsində feilin arzu şəklinin əlavə mənası gələcək zamanın əsas mənasının qrammatik sinonimi kimi işlənmişdir. Feilin vacib şəklinin sual cümləsində iştirakı bu mənanı daha da güvvətləndirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik hadisəsinə istər bədii ədəbiyyatda, şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də danışıq dilində çox rast gəlmək olar. Keçmiş zaman əvəzinə indiki zaman və ya gələcək zaman əvəzinə indiki zaman işlədilməsi habelə mürəkkəb cümlə əvəzinə sintaktik konstruksiyaların işlədilməsi oxunan mətni və ya canlı danışıq dilini daha emosional və təsirli edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov İ. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik (feil formaları əsasında) / Bakı: ADU, 1985. 88 s.
2. Лузина, Л.Г. Распределение информации в тексте (когнитивный и прагматический аспекты). Москва: РНИИОН, 1996, 139 с.
3. Givón T. On understanding grammar. New York, Academic Press. 1979. 219 p.
4. Grice H.P. Logic and conversation // New York: Syntax and Semantics, 1975. Vol.3. p.41-58.
5. Levinson, S. Pragmatics. L.N.Y.: Cambridge Univ. Press, 1983, 216 p.
6. Sweet H. A. A new English grammar. Logical and historical. Part 2, Oxford, Oxford University Press, 1955. 123 p.

Bədii ədəbiyyat

7. Əbilhəsən Ə. Hekayələr. Bakı: Uşaqgənclər, 1954, 98 s.
8. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1999, 166 s.
9. Ordubadi M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərəşr, 1985, 60 s.
10. Galsworthy J. "Passers-By" second Interlude of A Modern Comedy/ (1927) reprinted in 1983. Moscow, Vissaya shkola, 1983, 172 p.

Açar sözlər: sinonimlik, qrammatik sinonimlik, praqmatika, kommunikasiya, diskurs, kommunikativ və diskursiv aspektlər

Key words: synonymy, grammatical synonymy, pragmatics, communication, discourse, communicative and discursive aspects

Ключевые слова: синонимия, грамматическая синонимия, прагматика, коммуникация, дискурс, коммуникативные и дискурсивные аспекты

Communicative and discursive aspects of grammatical synonymy in modern Azerbaijani language

Summary

The article is dedicated to communicative and discursive aspects of grammatical synonymy in modern Azerbaijani language. As in linguistics, the use of grammatical synonyms in the Azerbaijani language involved in the study depends on a number of pragmatic, discursive and linguistic factors.

Since most grammatical synonyms in a language obtain synonymity only within the context, their role in the communication process is undeniable. First, the grammatical synonyms form in the process of communication, and only then enter the language system.

In modern Azerbaijani language, grammatical synonyms also perform a number of discursive functions. Grammatical synonyms take an active part in the formation of inter-paragraph and inter-text connections and integrity within the text.

Коммуникативные и дискурсивные аспекты грамматической синонимии в современном азербайджанском

языке

Резюме

Статья посвящена коммуникативным и дискурсивным аспектам грамматической синонимии в современном азербайджанском языке. Как и в лингвистике, использование грамматических синонимов в исследуемом азербайджанском языке зависит от ряда прагматических, дискурсивных и лингвистических факторов.

Поскольку большинство грамматических синонимов в языке являются синонимами только в контексте, их роль в процессе коммуникации неоспорима. Сначала грамматические синонимы образуются в процессе общения, а только затем входят в языковую систему.

В современном азербайджанском языке грамматические синонимы также выполняют ряд дискурсивных функций. Грамматические синонимы принимают активное участие в формировании межабзасных и межтекстовых связей и целостности внутри текста.

E/rəhbər: f.e.d., dos. L.M.Cəfərova

Исмайлова Шафар⁶

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ДЕРИВАЦИЯ ПРОИЗВОДНЫХ АБСТРАКТНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: КОНКРЕТИЗАЦИЯ ПРИМЕНИТЕЛЬНО К ЛИЦУ

Современная антропоцентрическая лингвистика в исследованиях языковой системы поставила во главу угла самого человека, «создателя и пользователя языка» (2, 105). Такой подход предполагает, с одной стороны, описание образа человека средствами языка, а с другой стороны, изучение способов и форм познания мира человеком и закрепления их в языковой картине мира народа. В последние годы в науке наблюдается тенденция к выявлению целого комплекса причин (когнитивных, культурологических, лингвистических, социальных) формирования языковой картины мира с помощью языковых единиц разных уровней. В научных трудах по словообразованию, словообразовательной семантике находят выражение современные тенденции развития лингвистической науки. «В настоящее время проблематика словообразования находится в русле идей лингвистики конца XX-XXI века с ее установкой на антропоцентризм, ... функционализм», – пишет Е.С. Кубрякова (5, 20).

Семантическая деривация отражает возможности семантической структуры многозначного слова. Она связана с возникновением у производного слова вторичных значений. В процессе деривации в производных словах происходит транспозиция значения мотивирующей основы.

Необходимость раздробленного анализа структуры значения производного слова с целью уяснения роли производящего слова в формировании производного не только давно признается специалистами по словообразованию и семантике, но и осуществляется в соответствующих исследованиях (1; 3; 6; 7) При этом в последнее время все чаще ставится задача дифференцированного подхода к исследованию семантической структуры слова, то есть такого подхода, который дал бы возможность установить, какие именно компоненты смысла производящего (категориальные, индивидуальные) сохраняются в производном, утрачиваются или претерпевают различные изменения в процессе его формирования, стимулируют или лимитируют возникновение того или иного производного. Такой подход к изучению семантики производного слова предполагает использование компонентного анализа.

Одно из наиболее интересных проявлений семантической деривации – развитие значения предметности у абстрактных существительных. А.А.Зализняк, анализируя такие слова, отмечает: «Это вполне закономерно, так как абстрактные имена выделяются как обозначения непредметных, опредмеченных понятий, поскольку сама по себе категория имени существительного обеспечивают возможность мыслить предметно, в форме названия, даже отвлеченные понятия о качествах и действиях» (3, 20).

В настоящей статье систематизируются и рассматриваются производные абстрактные существительные, образованные от прилагательных и глаголов, в которых в результате семантической деривации происходит конкретизация применительно к лицу или группе лиц. Все примеры взяты из художественной литературы (русской и зарубежной), из кинофильмов и из словаря А.Кирсановой «Крылатые слова и выражения»

бездарность – 1. отсутствие таланта одаренности 2. О бездарном человеке:

Обидно ли будет для памяти Достоевского сравнение с Шекспиром? Я думаю, нет. Оно было бы обидною насмешкою для какой-нибудь бездарности. (Н.К.Михайловский «Жестокий талант»)

Бездарности как сорняки – такие же наглые, крепкие и частые. И так же заслоняют солнце талантам. (Файна Раневская «Муля, не нервуй меня!»)

— Только зря вы их оболыщаете. Нет ничего вреднее, чем сказать бездарности: «Ты талант». Щедрая душа у вас. (А. Андреев. «Есенин»)

И величайший военачальник во главе своих солдат, лишённых боевого духа, оказывается полной *бездарностью* (Наполеон I Бонапарт)

Баб-эль-Мандебский пролив, дядя, это самое гиблое место на земле...

Кстати, совсем недавно через него поплыла на гастроль в Бомбей одна *бездарность* (Из кинофильма «Любимая женщина механика Гаврилова» 1981 г.).

знаменитость– 1. широкая известность, слава, популярность. 2 знаменитый человек:

Речь зашла о парижских полусветских *знаменитостях*, имена и таланты которых оказались всем коротко известными, о последней пьесе Сарду, о романе Абу, о Катти в "Травиате". (И.С., Тургенев, «Дым»)

Но зато в этот день, то есть в это воскресенье утром, у штабс-капитана ждали одного нового доктора, приезжего из Москвы и считавшегося в Москве *знаменитостью*. (Ф. М. Достоевский, «Братья Карамазовы»)

И Курагин, и Долохов в то время были *знаменитостями* в мире повес и кутил Петербурга. (Л.Н.Толстой, «Война и мир».)

После того как эта сногшибательная версия облетела город, я стал местной знаменитостью. (Ф.Моуэт «Не кричи: «Волки!»)

Сознание, что здесь столько *знаменитостей*, а он никому не известен, наводило на него ещё большую робость. (Альфонс Доде, «Сафо»)

⁶ *Магистрант Бакинского Государственного Университета*

— Лечиться мне там?.. У кого же?.. — спросила она своего домашнего доктора, петербургскую *знаменитость*. (Н.Э.Гейнце, «Тайна любви»)

посредственность – 1. свойство по прилагательному в значении «невысокий по качеству, не очень хороший, средний, заурядный. 2. Ничем не примечательный, ничем не выдающийся человек

Как показали наши наблюдения, слово *посредственность* применительно к лицу чаще употребляется не в литературных произведениях, а в афоризмах. Рассмотрим конкретные примеры:

1) **в афоризмах** (все примеры афоризмов, приведенные в данной статье, взяты из толкового словаря А. Кирсановой «Крылатые слова и выражения» (4))

Сразу нужно отметить, что оценку «*посредственность*» может получить и президент страны, и художник, и артист, и ученый. Словом, социальный статус и профессия не дают «льготный билет», автоматически освобождаящий человека от обидного определения: «Ты – *посредственность!*» В мировой истории было множество *посредственных* президентов, художников, артистов и ученых. (Бернард Шоу)

Я вообще заметила, что талант всегда тянется к таланту, и только *посредственность* остается равнодушной, а иногда даже враждебной. (Файна Раневская)

Каждым своим неординарным поступком мы наживаем себе врага. Чтобы завоевать популярность, надо быть *посредственностью*. (Оскар Уайльд)

Будучи *посредственностью*, незачем лезть из кожи вон, доказывая, что ты *посредственность*. Это и так заметно. (Сальвадор Дали)

Страшную, непрестанную борьбу ведёт *посредственность* с теми, кто её превосходит. (Оноре де Бальзак)

Посредственность всегда в большинстве; власть большинства — реванш *посредственности*. (Владимир Микушевич)

Заблуждение высокого духа поучительнее, чем непогрешимость *посредственности*. (Карл Людвиг Бёрне)

2) в литературных произведениях:

Коврин теперь ясно осознавал, что он — *посредственность*, и охотно мирился с этим, так как, по его мнению, каждый человек должен быть доволен тем, что он есть. (А.П.Чехов «Чёрный монах»)

Я стал рассудительнее и солиднее, но зато я такой, как все: я — *посредственность*, мне скучно жить... ;

Доктора и добрые родственники в конце концов сделают то, что человечество отупеет. *Посредственность* будет считаться гением и цивилизация погибнет.;

Многие, много знающие, полагают, что другие не знают ничего, одна лишь *посредственность* не знает зависти. (Джованни Боккаччо «Декамерон»)

Продажность стала оружием *посредственности*, заполонившей все, и острие ее оружия вы ощутите везде. (О.Бальзак «Отец Горио»)

Гений враждебен не толпе, а *посредственности*. (С. Довлатов «Соло на ундервуде. Соло на IBM»)

3) Пример из кинофильма «Любимая женщина механика Гаврилова»:

Но *посредственность*, куда ее не посылай, всегда останется *посредственностью*. (1981 г.)

ничтожество- 1. крайняя незначительность, бессодержательность, крайнее убожество кого- чего либо. 2. ничтожный человек:

То, что я был в ее власти и перед ее чарами обращался в совершенное *ничтожество*, доставляло ей то самое наслаждение, какое победители испытывали когда-то на турнирах. (А. П. Чехов, «Ариадна»)

Тебя били, и ты простил... а я что пред тобою... я червь... гадость... *ничтожество!* (Н. С. Лесков «Фигура»)

Ничтожество на ничтожестве, вот они кто. Вы один стоите их всех, вместе взятых. (Ф.С. Фицджеральд «Великий Гэтсби»)

А *ничтожество* пусть будет уделом того, кто за ничтожество себя почитает. (М.С.Сааведра «Хитроумный идальго Дон Кихот Ламанчский»)

Настоящее *ничтожество* никогда не знает, что оно ничтожество.

(Г.Джейкобсон «Вопрос Финклера»)

Как видно из данного примера Ф.М.Достоевский использует слово *ничтожность*, являющиеся словообразовательным синонимом словом *ничтожество*, применительно к лицу.

Примеры из афоризмов:

Нет ничего вышекомернее *ничтожества*, которое чувствует, что его поддерживают. (Наполеон Бонапарт)

Презрение — маска, которой прикрывается *ничтожество*, иногда умственное убожество; презрение есть признак недостатка доброты, ума и понимания людей. (Альфонс Доде)

Слово *ничтожество* применительно к человеку чаще употребляется в литературных произведениях, чем в афоризмах

Индивидуальность- 1. совокупность характерных, своеобразных черт, отличающих какого-то человека от другого. 2. человек как носитель личных, характерных для него признаков свойств; личность:

Вы понимаете, что главная преграда для развития *индивидуальности* вообще-это семья, в особенности для вас. (Л.Н.Толстой «Заражённое семейство»)

Все недостатки *индивидуальности* неразлучны в искусстве с преднамеренностью. (Н.Г.Чернышевский «Эстетические отношения искусства к действительности»)

Мой новогодний тост за разнообразие *индивидуальностей*, за свободу развития духа. (М.Горький, «Жизнь Клина Самгина»)

Судьба неповторимой *индивидуальности* не вмещается ни в какое мировое целое. (Н.А.Бердяев «Самопознание»)

Слово *индивидуальность* в конкретном значении употребляется реже чем слова *знаменитость*, *посредственность* и *ничтожество*.

Серость -1. свойство по прилагательному «серый». 2.о человеке:

Серость не может воспламениться, но может раскалиться до фанатизма. (Мария фон Эбнер-Эшенбах)

Гениальность, как и *серость*, не бывает умеренной. (А.Подводный)

Темнота-1. отсутствие или крайний недостаток света, освещения. 2. время суток, когда не светит солнце. 3. невежественный, необразованный, культурно отсталый человек:

Употребляется в разговорной речи, в просторечии в форме обращения «Эх ты, темнота»

Конкретизация применительно к лицу в результате семантической деривации происходит не только у в отадъективных существительных (образованных от имен прилагательных), но и в отглагольных существительных. Выявлено два примера такой семантической деривации:

Защита-1. отвлеченное существительное. 2. юрид. адвокат:

Прокурор (перелистывает карманное уложение и делает вид, что нашел). Полагаю, что домогательство *защиты* следует оставить без последствий... на основании 1679 статьи. (М.Е.Салтыков-Щедрин, «Современная идиллия»)

За свидетелями обвинения идет черед свидетелей *защиты*, и невинность г-жи фон-Брезе устанавливается с очевидностью. (Л.Н.Андреев «Первый гонорар»)

Когда я (прокурор) кончу, предоставят слово защите. По нашим гуманным законам во всех случаях последнее слово остается за защитой. (Г. Бакланов, «Карпухин»)

У входных дверей (зала суда) два вахмистра в серой форменной одежде. Судьи, прокуратура и *защита* в черных мантиях и шапочках. (В.М.Киршон, «Суд»)

Невольно с особой пристальностью мы приглядываемся к защите. Защитники четырьмя рядами сидят перед скамьей подсудимых, пониже ее и поближе к суду. (Б.Полевой, «В конце концов».)

Защита просит занести показания в протокол (С.Б.Россинский, «Уголовный процесс»)

Обвинение- 1. действие по значению глагола *обвинять*; приписывание кому-либо совершения дурного поступка, преступления. 2. юрид. прокурор:

Именно сторона обвинения доказывает суду виновность лица и иные обстоятельства, влияющие на содержание приговора или иного судебного решения;

Обвинение предоставило доказательства и показания свидетелей, с помощью которых желает безоговорочного признания вины подсудимого;

Обвинение согласилось с заключением эксперта. (С.Б.Россинский, «Уголовный процесс»)

Эти два примера имеют строго ограниченное сферу употребления и в указанных значениях используются только в юридической терминологии связанной с судебным процессом, т.е нельзя сказать: моя сестра работает защитой, её отец – обвинение. В таких случаях используются слова адвокат, прокурор: моя сестра работает адвокатом; ее отец- прокурор

Начальство-1. собир. высшая администрация, начальники. 2. разг. начальник:

Высшее *начальство* и полиция распорядились раздачею оставшегося после французов добра. (Л.Н.Толстой, «Война и мир.»)

Не хочу служить под таким *начальством*, как Федосей Николаевич! в другую службу хочу, а там, смотри, и донос подам. (Ф.М.Достоевский, «Ползунков»)

— О! Ты, пожалуйста, не тревожься. Я не урядник, не писарь, не акцизный, словом — я никакое *начальство*. (А.И. Куприн, «Олеся»)

Ежели ты *начальство*, так команду! А то, видишь ли, я к нему за поддержкой, а он мне: решай сам! (М.Жестев «Земли живая душа.»)

- А вы и есть то новое *начальство*, которого все так боятся, да? (Из кинофильма «Девчата», 1961 г.).

Таким образом из вышерассмотренных примеров семантической деривации с конкретизацией применительно к лицу, наиболее широко распространенными и употребительными являются *знаменитость*, *бездарность*, *посредственность* и *ничтожество*. Сфера их употребления художественная литература, публицистика, кинематограф. Некоторые из них *защита* и *обвинение* употребляются в строго ограниченной сфере. Слово *начальство*

в указанном значении употребляется в разговорной речи. Исследование семантической деривации представляет большой научный интерес с точки зрения выявления словообразовательного потенциала языка.

Список использованной литературы

- 1) Вепрева И. Т. Морфемика и словообразование современного русского языка: практикум: Екатеринбург Изд-во Урал. ун-та, 2016. 110 с.
- 2) Гребенникова Д.Е. Активные способы современного словообразования (на материале текстов СМИ) // Вестник Моск. Госуд.ун-та печати. – 2015. - № 4. – с. 104-109
- 3) А.А.Зализняк. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект "Каталога семантических переходов" (Вопросы языкознания. - М., 2001. - № 2. - с.13-25)
- 4) Кирсанова А. «Крылатые слова и выражения» Толковый словарь, М.: 2011, 400 с.
- 5) Е.С. Кубрякова Типы языковых значений: семантика производного слова: учебное пособие. - М.: Изд-во Наука, 1981, 200 с.
- 6) Улукханов И. С. Словообразовательная семантика русского языка и принципы ее описания. М.: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2012. 264 с.
- 7) Улукханов И.С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация. – М.: ЛКИ, 2015. – с. 232.

Açar sözlər: semantik derivasiya, mücərrəd mənalı düzəltmə isimlər, konkretləşmə, şəxs, sifət, feil

Keywords: semantic derivation, derivative abstract nouns, concretization, person, adjective, verb

Rus dilində mücərrəd mənalı düzəltmə isimlərin semantik derivasiyası: şəxslə bağlı isimlərin konkretləşməsi **Xülasə**

Məqalədə rus dilində sifət və feillərdən yaranmış mücərrəd mənalı düzəltmə isimlərin semantik derivasiyasının nəticəsi kimi şəxslə bağlı isimlərin konkretləşməsi nəzərdən keçirilir. Düzəltmə sözlərin semantik quruluşunun bu istiqamətdə araşdırılması yaranmış düzəltmə sözdə məhz hansı mənə komponentinin qorunub saxlanmasını müəyyən etməyə imkan verir. Semantik derivasiyanın maraqlı təzahürlərindən biri mücərrəd isimlərdə mənənin konkretləşməsinin baş verməsidir. Məqalədə sifət və feillərdən əmələ gəlmiş, bir və ya bir qrup şəxsə uyğunlaşdırılmaqla konkretləşən mücərrəd isimlər sistemləşdirilir və təhlil edilir. Nümunələr bədii ədəbiyyatdan, publisistikadan, kinofilmlərdənvə «Zərb-məsəl və ifadələr lüğəti»ndən «Толкового словаря крылатых слов и выражений») götürülmüşdür.

Tədqiqat göstərir ki, semantik derivasiya yeni mənə yaradılması üsulları arasında mühüm yer tutur.

Semantic derivation of the derivative abstract nouns in the Russian language: concretization in relation to a person **Summary**

The article deals with concretization in relation to a person as a result of semantic derivation of the derivative abstract nouns formed from the adjectives and verbs in the Russian language. Such a research of the semantic structure of the derivative words allows to reveal concrete notional components of the generating word preserved in the derivative word. One of the most interesting manifestation of the semantic derivation is development of the subject meaning in the semantic structure of the abstract nouns. The article contains systematization and analysis of the derivative abstract nouns formed from the adjectives and verbs in which concretization in relation to a person or a group of persons takes place. The examples are taken from the fiction, publicism, cinema, "Explanatory dictionary of aphorisms". The research carried out has shown that semantic derivation is one of the main ways of the development of new meanings.

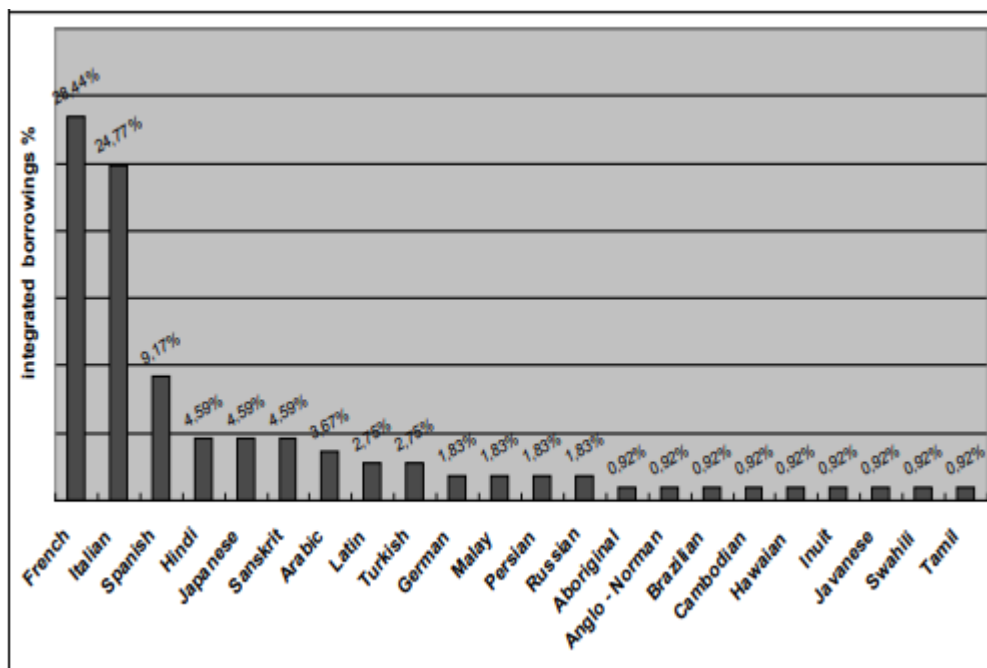
RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

QLOBAL İNGİLİS DİLİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN MÜXTƏLİF DİLLƏRDƏN ALINMA TURİZM MƏNŞƏLİ SÖZLƏR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

GİRİŞ. İngilis dilinin qloballaşmasına səbəb olan amillərdən danışırkən birinci səbəb olaraq onun zəngin lüğət tərkibini göstərilir. Statistik göstəricilərə əsasən ingilis dilinin leksikası müasir dövrdə hər il orta hesabla 8 000-20 000 leksik vahid arası zənginləşir. Təbii ki, bu rəqəm dildə gedən dəyişiklikləri anlamağa kifayət edir. Bu vahidlərin yaranması yolları tədqiqatçıların xüsusi maraq dairəsində olduğundan müxtəlif sahələr üzrə alınma prosesi ilə bağlı araşdırmalar aparılır. Bu sahələrdən biri də turizm sahəsidir. İngilis dilinə keçən alınma sözlər barədə yuxarıda məlumat vermişik. Bu yarımfəsildə bizim əsas məqsədimiz müasir dövrdə ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan turizmə aid söz və ifadələr barədə məlumat verməkdir. Qloballaşma nəticəsində qlobal ingilis dili yaranmış, turizmin inkişaf etmiş və nəticədə ingilis dili bu sahə üzrə leksik vahidlərlə zənginləşdirmişdir.

İtalya dilçilərindən Francesconi ingilis dilində istifadə olunan turizm gastronomiyası ilə bağlı İtalyan sözlərini araşdırmış, Fransız dilində istifadə olunan İtalyan mənşəli yer adlarını tədqiqat obyektinə seçmişdir(5). Lakin bütün bu işlər arasında Dann [4] və Capellinin [1] tədqiqatları müasir dövrdə aparılan araşdırmaların tələblərinə cavab verən mənəbə kimi diqqət çəkir. Dannın fikrincə “gastronomiya sahəsində hətta bəzi hallarda ana dilinin manipulyasiyası da daxil olmaqla real və uydurma əcnəbi sözlərdən istifadə mətnə rəng qatmaq məqsədi ilə əsas turizm diskurs metodu sayıla bilər”. [4: 183-185] Capelli italyan barədə ingilis dilli turist materialları əsasında dil ünsiyyətinin müxtəlif formalarının araşdırmışdır. O, turizm diskursunda ingilis - italyan dillərində işlənən ifadələri tədqiq etmiş, onların ətraflı təsnifatının vermişdir. Turizm sahəsində dil ünsiyyəti çox önəmlidir. Capelli bu səbəbdən Dannın dilin poetikliyi barədə fikrinə istinad edərək bildirir ki, “alınma söz və ifadələr əcnəbi sözlərin əlavə mənasına oxucunun marağını artırır və onlardan istifadəni labüdləşdirir”. [2] Tədqiqatçıların fikrincə müxtəlif mənbələrdən götürülmüş mətnlərdə hər hansı bir yer barədə məlumat verildikən turistin diqqətini çəkmək üçün xüsusi terminlər və leksik vahidlərdən istifadə olunur. Müxtəlif mənbələri araşdırarkən qlobal ingilis dilində turizm sahəsində alınma sözlərlə bağlı bir sıra tədqiqatlar diqqət çəkir. Bu araşdırmalar arasında BBC tərəfindən aparılmış maraqlı bir layihə bu sahə üçün önəmli bir töhfə sayıla bilər. 2012-ci ilin iyul ayında yaradılmış BTC (BBC-travel Corpus) BBC Travel web sahifəsindən səyahətlərlə bağlı 572 məqalə endirmişdir. Məqalələr Lonely Planet səyahət bələdçi kitabçaları və rəqəmsal media nəşriyyatları ilə əməkdaşlıq edən müəlliflər tərəfindən yazılmışdır. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, alınma sözlər mədəni və ekstralingvistik amillərdən asılı olaraq müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli vasitələrlə ifadə olunmuşdur. [6]

Bu araşdırmanın maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də BTC-nin tədqiqatına cəlb olunmuş turizm sahəsinə aid alınma söz və ifadələrin etimoloji mənşəyinin araşdırılmasıdır. Aşağıdakı qrafikdən görüldüyü kimi ən çox söz fransız, italyan və ispan dillərindən alınmışdır. [6]

Fransız dilindən alınmış turizm mənşəli sözlər və onların xüsusiyyətləri: Müasir telekommunikasiya vasitələrin inkişafı televizor, internet, mobil telefonların kütləvi istifadəsi dilə yeni sözlərin axını ilə nəticələnmişdir. Son bir neçə onillik ərzində fransız dilindən ingilis dilinə alınmış sözlər digər dillərə nisbətə üstünlük təşkil edir. Sözlər müxtəlif sahələri əhatə etsə də dəb,

⁷ Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

incəsənət, mədəniyyət, idman, gündəlik həyat, xüsusilə də mətbəx və s. kimi sahələrə aid sözlər xüsusi diqqət çəkir (*art deco, cinéma vérité, camouflage, fuselage, garage, georgette, limousine.*)[8;9]

İdman, incəsənət, pul və diplomatiya və qida sahələrində çoxlu sayda fransız mənşəli ingilis sözləri vardır. Müasir dövrdə Britaniya və Amerika menyularının əksəriyyəti fransız dilindədir: *extraordinary, fromage blanc, amusegueule, mesclun, nouvelle cuisine, aperitifs, pain au chocolat, café au lait, entrée, jambalaya, chowder* və s. Digər alınmalar siyasət, idman və incəsənət sahələri ilə bağlıdır. Məsələn, *bon chic bon genre, chef d'équipe, parkour, soigneur fonctionnaire, franc fort, touché, dossier, déjà vu, vis-à-vis, faux pas, nouveau riche, rentier, jamais vu, elite, ambiance, collage, repertoire, entourage, tranche, toboggan, bête noire, enfant terrible* və s. [8;9]

İtalyan dilindən alınmış turizm mənşəli sözlər və onların xüsusiyyətləri: İtalyan dili ingilis dilinə minlərlə yeni söz töhfə verən dillərdəndir. İtalyan mənşəli alınma sözlər əsasən mətbəxlə bağlıdır: *amaretto, aperitif, barista, baguette, bistro, bresaola, bruschetta, caffèlatte, calamari, calzone, cappuccino, ciabatta, espresso, haute cuisine, latte, focaccia, mascarpone, nouvelle cuisine, panzanella, pepperoni, pizza, radicchio, rucola, taleggio, , tiramisu, confetti, lasagne, pasta, broccoli, zabaglione, linguini, langoustine, spumante, zucchini.* Musiqi və memarlıq digər alınma sahəsidir: *art deco, Adagio, Allegro, alto, aria, bravo, cello, concerto, duet, mandolin operetta, tempo, viola, fresco, patio, grotto, graffiti, terra-cotta.* Dəb və mebel avadanlığı sahələrində alınma sözlər xüsusi bir sahə təşkil edir: *baldachin, brocade, costume, jeans, Muslin, Organza, parasol, stiletto, umbrella valise.* Digər sahələrdə də ingilis dilinə daxil olmuş *aprã's-sk, catenaccio, tombolo, gonzo, bimbo, casino, gondola, lido, mafial, mafioso, malaria, zany, paparazzi, snaparazzi, masquerade, cascade, bimbo, dildo, lothario, segragation, dodge, ghetto, luge, piste, marfia, arsenal, ventur, valuta* kimi sözlər ingilis dilinin söz bazasını zənginləşdirir. [8;9]

İspan dilindən alınmış turizm mənşəli sözlər və onların xüsusiyyətləri: İngilis dilinə İspan dilindən alınmalar bir neçə mənəbdən daxil olmuşdur. Onların çoxu Amerikan İngilis dilinə indiki Cənub-qərbi ABŞ ərazisində işləyən Meksika və İspan kovboylarının dövründə daxil olmuşdur. İkinci mənəbə biznes sazişləri və ticarət vasitəsilə alınan sözlərdir. Üçüncü əsas mənəbə ingilis dilində ekvivalenti olmayan qida adlarıdır. Sözlərin çoxu ingilis dilinə daxil olarkən öz mənasını dəyişmişdir. Bəzən sözlər original dildən fərqli olaraq dar məna kəsb etmişdir. İspan mənşəli alınma sözlərə *fajitas, taco, ancho, tortilla, chipotle, habanero, maquiladora, palapa, sinsemilla, telenovela, tomatillo, tonto, savvy, Lolita, El Nino, silo, bonanza plaza, salsa, fiesta, avocado, burrito, bizarre, bravo, guerrilla, chilileksik* vahidlərini misal göstərmək olar. [8;9]. Son dövrlərdə alınmış ispan sözlərinə *abalone, bonanza, bronco, chaparral, enchilada, gaucho, gringo, mustang, peyote, ranch, nacho, serape, taco, rumba, salsa, tango, tamale, ayahuasca, burrito, canasta, cilantro, daiquiri, hoosegow, lolita, pachuco, quesadilla, taco, tuna* sözlərini nümunə göstərmək olar. [8;9]

Çin dilindən alınmış turizm mənşəli sözlər və onların xüsusiyyətləri: Çin dilinin ABŞ-da bir əsr yarım istifadə olunmasına baxmayaraq fransız, italyan və ispan dilləri ilə müqayisədə ingilis dilinin lüğət tərkibinə demək olar ki az təsiri olmuşdur. Hətta bəzi sözlər o qədər neytrallaşmışdır ki, lüğət tərkibinə qarşmışdır. Son dövrlərdə ingilis dilinə keçən çin leksik vahidlərinə nümunə olaraq *bonsai, geisha, ginkgo, judo, ju-jitsu, hara-kiri, kamikaze, karaoke, karate, kimono, origami, sushi, tsunami, tycoon, wasabi, chow mein, kowtow, mahjong, oolong, shanghai, shantung, sudoku, wok, chutney, loot, puttee, thug* kimi leksik vahidləri göstərmək olar. [8;9]

Çinin zəngin mətbəx mədəniyyəti Qərb mədəniyyətinə çin yeməklərinin daxil olması ilə nəticələnmişdir. Çin dilindən alınmış ingilis sözlərinə qərb restoranlarının menyularında rast gəlinir. Məsələn, *Mushu Pork, Dim Sum, Ramen, Pecking Duck, Wonton, ginkgo, ginseng, lychee, Chaomeinvə* s. Çin internet mənşəlikalkalar da azdeyildir: *human flesh search, play hide and seek, to get soy sauce, wechat, weibo, knock off, Alibaba* və s. [8;9]

Yapon dilindən alınmış turizm mənşəli sözlər və onların xüsusiyyətləri: Yapon mənşəli alınma sözlər ingilis dilinin leksikonunda xüsusi tərkib təşkil edir. Bəzi sözlər yapon mədəniyyətini tərənnüm edən sözlərin sadə transliterasiyası olsa da, bəziləri çin mənşəli yapon sözləridir. Araşdırmalara əsasən 900 yapon sözü ingilis dilinə daxil olmuşdur. Onlardan 200-ü yapon dili vasitəsilə ingilis dilinə keçən vahidlərdir. Buraya qida, populyar mədəniyyət, iqtisadiyyat sahələrinə aid olan *Nori, ginkgo, ramen, teppanyaki, kombu, matsutake, sashim, wakame; anime, ikabana, karaoke, manga, tamagotchi, kamikazek, araoke, sashimi, Otaku, Otaku girl; kaizen, kanban, karoshi, keiretsu, tsunami, zaitech, bonsai, bunraku, karaoke, kirigami* kimi leksik vahidlər daxildir. [8;9]

Alman dilindən alınmış turizm mənşəli sözlər və onların xüsusiyyətləri

Bir sıra alman mənşəli sözlər ingilis dilinin leksikasını müxtəlif sahələr üzrə zənginləşdirmişdir. Məsələn, mədəniyyət, incəsənət, klassik musiqi, idman, gündəlik həyat sahələrinə aid olan söz və ifadələr son bir neçə onillikdə dilin leksikasına daxil olmaqla onun global status almasında önəmli rol oynamışdır.

Alman mənşəli ingilis dili və alman dilləri eyni kökdən - qərbi German dilindən törədiyinə görə bəzi ingilis sözləri alman leksik vahidləri ilə yazılış (*hand, sand, finger*) və tələffüzdə (*fish – fisch, mouse – Maus*) oxşarlıq təşkil edir. Lakin alman

dilindən alınmalar zamanı umlaut işarələr *ae, oe, ue hærif* birləşmələri ilə əvəz olunmuşdur. Qida və içki sektorunda alınma sözlərə *frankfurter, hamburger, delicatessen, Gummi bear, Berliner, weisse, kirschwasser, hefeweizen, schnaps, spritzer, stein, pilsner, hasenpfeffer, lager, bundt cake, kipfel, biergarten, bratwurst, muesli, pretzel, pumpernickel, rollmops, noodle, sauerkraut* kimi leksik vahidlər daxildir. Idman sektorunda alınma sözlərə *rucksack, turnverein, kletterschuh, volkssport, blitz, wanderlust, Gemütlichkeit, Gesundheit* kimi sözləri nümunə göstərmək olar. Gündəlik həyatda istifadə olunan alman mənşəli alınma sözlər də leksikonda az deyildir: *zeitgeist, kaputt, Gestalt, hinterland, doktorvater, festschrift, kitsch, privatdozent, Professoriat, gemutlich, kaffeeklatsch, kaput, strafe, waltz, wrangle, yodel, strudel, schadenfreude, ubermensch, waldsterben* və s.[8;9]

Türk dilindən alınmış turizm mənşəli sözlər və onların xüsusiyyətləri

Türkiyədə son illərdə turizmin kəskin inkişafı oraya kütləvi sayda turist axını ilə müşayiət olunur. Ölkənin turizm sektorunda xidmətlərinin müştəriləri qane edəcək səviyyədə olması ölkəyə marağı günbəgün artırır. Xüsusilə də zəngin mətbəx turistləri bu ölkəyə cəlb edir. Ölkədə türk dili ilə yanaşı əlavə dil olaraq ingilis dili qonaqlarla ünsiyyətə kömək edir. Bu baxımdan bu sahə üzrə türk dili təmasda olduğu dilə öz izlərini buraxmaada davam edir. İngilis dilinə XX əsrdə daxil olmuş türk sözləri əsasən qida adları ilə bağlıdır: *doner kebab, taramasalata, tsatsiki* və s.(əlavə etmək) [8;9]

Rus dilindən alınmış turizm mənşəli sözlər və onların xüsusiyyətləri: Qeyd etdiyimiz kimi digər dillərlə müqayisədə rus sözlərinə müasir dövrdə ingilis dilinin lüğət tərkibində çox rast gəlinmir. Alınma sözlər əsasən rus mədəniyyəti, siyasət və soyuq müharibə ilə bağlıdır (*apparatchik, Bolshevik, glastnost, pogrom, sputnik, troika, vodka or zemstvo*). Hətta bəzən alınma sözün rus dilindən və ya digər slavyan dillərindən alınması mübahisə doğurur. [8;9]

Ərəb dilindən alınmış turizm mənşəli sözlər və onların xüsusiyyətləri: İngilis dilinin alınma tərkibində birbaşa ərəb dilindən və başqa dillərə, daha sonra isə ingilis dilinə keçən ərəb sözləri vardır. Buna *Nadir, artichoke, arsenal, zenith, hijab, doner kebab, imam bayildi, sheshbesh, gal, fatwah, Hamas, Hezbollah, Taliban or Taleban, bedouin, emir, jakir, gazelle, giraffe, harem, hashish, lute, minaret, mosque, myrrh, salaam, sirocco, sultan, vizier, bazaar, caravan* kimi leksik vahidləri nümunə göstərmək olar. [8;9]

Afrika dillərindən alınmış turizm mənşəli sözlər və onların xüsusiyyətləri: Afrika dillərindən müasir ingilis dilinə çox az sayda söz keçmişdir: *bongo, goober, gumbo, impala, safari* kimi sözləri nümunə göstərmək olar. [8;9]. İngilis dilinə son illərdə bir sıra digər dillərdən də sözlər daxil olmuşdur: *smorgasbord, salchow, gravadlax* (isveç), *luge* (isveçrə), *slalom* (norveç), *lego* (danimarka), *bagel, shlep, schnozzle, chutzpah* (yahudi), *bikini* (marşal adaları), *Rubik's cube* (macar), *yo-yo* (filipin), *lutz* (isveçrə). [8;9]

Tədqiqatlar göstərir ki bütün bu vahidlər ingilis dilinin leksikonuna daxil olsa da heç də bütün dil daşıyıcıları bu sözlərin mənasını bilmirlər. Lakin elə sözlər də vardır ki, onlar uzun müddətə də olsa hər kəs tərəfindən başa düşülür. Məsələn, *sushi* sözü ilk dəfə olaraq ingilis dilinə 1890-cı illərdə daxil olmuşdur. Uzun müddət bu söz dildə izah olunmadan çətin başa düşülürdü. Son bir neçə onillikdə *sushi* dünya bazarında öz yerini tutduqdan sonra söz artıq bütün ingilis dilli dünyada, hətta bütün dünya dillərində suşi kimi qəbul olunmuşdur.

Müasir dövrdə hər gün ingilis dilində *internet, computer, cell phone, meeting, business* kimi yeni sözlər yaranır ki bu sözlər alınma sözdən daha çox yeni sözlərin yaranması ilə bağlıdır. Bunun əksinə olaraq müasir alınma sözlər müxtəlif sahələrdə təzahür edir. Növbəti fəsildə qarşımızda duran məsələ qlobal ingilis dilinə keçən söz və ifadələrin leksik semantik qruplarını tədqiq edib bölgüsünü verməkdən ibarətdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cappelli, G. (2006). Sun, Sea, Sex and the Unspoilt Countryside: How the English Language Makes Tourists out of Readers. Pari: Pari. Publishing.
2. Cook, G. (2001). *The Discourse of Advertising* (2nd ed.). London: Routledge.
3. Dann, G. (1996). *The Language of Tourism. A Sociolinguistic Perspective*. Wallingford: CAB International.
4. Francesconi, S. (2007). English for Tourism Promotion: Italy in British Tourism Texts. Milano: Hoepli.
5. John Algeo: Adele S Algeo: *American Dialect Society*. Fifty years among the new words : a dictionary of neologisms, 1941-1991 Cambridge [England] ; New York : Cambridge University Press. ©1991.
6. Gandin, S. (2014). INVESTIGATING LOAN WORDS AND EXPRESSIONS IN TOURISM DISCOURSE: A CORPUS DRIVEN ANALYSIS ON THE BBCTRAVEL CORPUS. *European Scientific Journal, ESJ*, 10(2).
7. http://digilib.kutb.cz/bitstream/handle/10563/10409/kostkov%C3%A1_2009_bp.pdf?sequence=1&isAllowed=y

SUMMARY

Tourism related borrowings from different languages used in Global English and their features

English language, as a global language, is exerting greater influence on the world. It has been enlarging along with the development of the society, the progress of science and technology by the way of borrowing from other languages such as French, German, Italian, Spanish, Russian, Chinese, Japanese, and Arabic in the fields of tourism. Borrowing or loan word has become an important part in the process of English vocabulary acquisition. This paper studies English loan words borrowed from different languages with the rise of tourism sector, summarizes lexical semantic fields of these loan words, and makes a tentative analysis of their features.

Key words: global English, borrowings, languages, tourism sector, features

Резюме

Английский язык как глобальный язык оказывает все большее влияние на мир. Он расширяется вместе с развитием общества, прогрессом науки и техники путем заимствования из других языков, таких как французский, немецкий, итальянский, испанский, русский, китайский, японский и арабский в области туризма. Слово «заимствование» стало важной частью процесса усвоения английской лексики. В данной статье исследуются английские слова, заимствованные из разных языков с развитием туристического сектора, обобщаются лексико-семантические поля этих заимствованных слов и проводится предварительный анализ их характеристик.

Ключевые слова: глобальный английский, заимствования, языки, туристический сектор, лексико-семантические поля
Rəyçı: ADU-nun “Ümumi dilçilik” kafedrasının müdiri, file.d., prof. Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Məmmədova Fərəh Əlixan qızı⁸

İNGİLİS, RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SÖZ ALMANIN NÖVLƏRİ VƏ LİŊQVOEKOLOGİYA MƏSƏLƏSİ

Nitq ünsiyyətin ən vacib vasitələrindən olduğu üçün onun əsas vəzifəsi məlumatın ötürülməsidir. Xalqlar daim bir-birilə əlaqədə, ünsiyyətdə olurlar. Bu qarşılıqlı əlaqə nəticəsində bir dildən digər dilə çoxlu alınmalar keçir.

İngilis dili dünyada ən geniş yayılmış dillərdən biridir: təxminən 335 milyon insan üçün doğma dildir (2003 ilin məlumatına görə [3, 18]), Çin və İspan dillərindən sonra üçüncü doğma dildir. Ümumilikdə isə, dil daşıyıcılarının sayı (ikinci dil olduğunu da hesablasaq) 1.3 milyard insandan çoxdur (2007 ilin məlumatına görə [3, 18]). Bundan başqa, ingilis dili BMT-nin altı rəsmi və işçi dillərindən biridir [9].

A.S. Puşkin adına Dövlət Rus Dili İnstitutunun elmi işlər üzrə prorektoru Mixayıl Osadçiy qeyd edir ki: “Rus dili daşıyıcılarının yarısı Rusiya Federasiyasının xaricində yaşayırlar. Rusiyada 146 milyon insan, ölkədən kənarında isə 300 milyon insan bu dildə danışır. Bu o deməkdir ki, rus dili beynəlxalq, qlobal dildir” [15].

Başqa dillərdən söz götürmə məsələsi indiki dövrdə də aktual olaraq qalır, çünki ölkələr arasında fəal siyasi, ictimai və mədəni qarşılıqlı əlaqə və qloballaşma prosesi gedir. Məlumdur ki, müasir cəmiyyətmüxtəlif vasitələrlə qarşılıqlı əlaqə saxlayır: televiziya, mobil əlaqə, internet, səyahətlər üçün açıq sərhədlər və i. a. Dil üçün bu müsbət və ya mənfi hal kimi qiymətləndirilməlidir? Görünür ki, bu suala birmənalı cavab bərmək mümkün deyil. Dilçilər alınmaların müxtəlif növlərini qeyd edirlər.

Dildaxili dəyişikliklər insanın bütün fəaliyyət sahələrinə toxunur, çünki nitq hər bir cəmiyyətin, onun həyatının ayrılmaz hissəsidir. İlk növbədə, bu dəyişikliklər insanın mədəni fəaliyyət sahəsində, həmçinin ictimai, siyasi və iqtisadi sahələrində baş verir. Fikrimizcə, dilin dəyişkənliyi məsələsi kifayət qədər aktual və maraqlıdır.

İlk əvvəl, məsələnin öyrənilməsi üçün nəzəri material ilə “alınma” terminin mənası ilə tanış olmaq lazımdır.

Alınma sözlər dil vahidinin bir dildən digərinə keçidinin məhsulu, nəticəsi kimi başa düşülür. Linqvistik tədqiqatlarda alınma leksik vahidləri ifadə etmək üçün *alınma söz*, *əcnəbi söz*, *başqa/digər/xarici/əcnəbi dildən keçən söz*, *xarici mənşəli sözlər* və s. işlədilir. Qeyri-sabit terminoloji vəziyyətdə bəzi tədqiqatçılar bu terminləri müxtəlif anlayışlara (D.N. Şmelev, O.S. Mzhelskoy, E.İ. Stepanova, N.A.Şestakova, V.N. Plotitsina, O.V. Zagorovski və s.) aid edirlər, digərləri isə onları sinonim kimi (L.P. Krişin) istifadə edirlər.

Hazırkı məqalədə alınma sözlər dillərarası qarşılıqlı təsirin və yeni leksika sahəsində nominasiya üsullarından birinin nəticəsi kimi, qəbul edən dildə hazır formada işlənməsini xarici dilin təsiri ilə şərtlənən və leksik-semantik səviyyə (leksik-frazeoloji səviyyə) vahidi kimi başa düşülür.

Bu və ya başqa dilin tərkibinə əlavə edilmiş alınma vahidlər iki əsas yanaşma çərçivəsində - analitik (alınma sözlərin tam təhlilini əhatə edən) və normativ (alınma prosesi və onun nəticələrinin elmi cəhətdən qiymətləndirilməsi ilə bağlı) çərçivədə fəal şəkildə öyrənilir.

Alınma sözlər, eyni zamanda, iki ölkə arasında birbaşa kontakt nəticəsi kimi vasitəsiz alınma sözlər və digər dillərdən vasitə yolu ilə alınma sözlərə bölünür.

Alınma prosesində bəzi əcnəbi sözlər və ifadələr qəbul edən dilin tərkibinə möhkəm şəkildə daxil edilir, digərləri isə qrafiki, semantik (daralma, genişlənmə və ya mənanın dəyişməsi) və fonetik dəyişikliklərə məruz qalır. Mənanın dəyişməsinin səbəblərindən biri bəzi sözlərin bir dildən başqa dilə keçərkən onların sistem xüsusiyyətlərinin, yəni mənbə dildə tutduqları rol və yerin saxlanılmamasıdır.

«Linqvistikensiklopedik lüğət»ə əsasən, *alınma* - «dillərarası əlaqələr nəticəsində bir dildən başqa dilə keçən özgə dilin ünsürü (söz, morfem, sintaksik konstruksiya və s.), həmçinin bir dildən digər dilə ünsürlərin keçid prosesinin özüdür» [8, c. 158]. Mütəxəssislərin fikrincə, əksər hallarda sözlər, nadir hallarda isə sintaktik və frazeoloji vahidlər alınır, çünki leksik sistem daha tez dəyişən və açıqdır. Alınma prosesinin ekstralingvistik səbəblərinə D.S. Lotte aşağıdakıları aid edir: bir xalqın digərinə mədəni təsiri; ölkələrarası yazılı və ya şifahi əlaqələrin mövcudluğu; dilin öyrənilməsinə olan marağın artması; mənbə dilin nüfuzu;

⁸ BDU.İngilis dili(Humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının dosenti. e-mail:mamedova_farah86@mail.ru

cəmiyyətdə bəzi təbəqələrin yad ölkənin mədəniyyətinə göstərdiyi daimi maraq; yeni sözü qəbul edən cəmiyyət təbəqələrinin dil mədəniyyətinin şəraiti [9, c. 112].

L.P. Krisinalınma hadisəsini bu cür təyin edir: «müxtəlif ünsürlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesi» [6,18]. Lakin bu tərif birmənalı qəbul olunmur. “Alınma” termininə verilən təriflərin müxtəlifliyi onunla bağlıdır ki, alınma prosesinin əsasında bir konkret səbəb deyil, bir neçə səbəb durur. Bu səbəblərə əsasən alınmaların müxtəlif növlərini qeyd edirlər.

L.M.Baş E. Xaugenin 1966-cı ildə «Dilin ekologiyası» [12] adlı məruzəsindəki ideyasına əsaslanan konsepsiyanı təklif edir. Bu konsepsiya müxtəlif cinsli hadisələri, daha doğrusu, iki kateqoriyanı birləşdirir: alınmaların özü və kvazialınmalar/alınmalara bənzər sözləri (lat. Quassi – «oxşar, bənzər»).

Sözün həqiqi mənasında alınmalar aşağıdakı qruplara bölünür:

1. *varvarizm* (əcəbi sözlərin yersiz işlənməsi; və ya dilin təmizliyini pozan yad sözlər) – başqa dillərə məxsus söz və ifadələrin mənbə-dildəki qrafika və orfoqrafiyasının riayət edilməsi ilə və tərcüməsiz dildə işlənməsi. Bu cür alınma zamanı uyğunlaşmanın dərəcəsi sifirə bərabərdir. Daha dəqiq desək, bu sözlər hələ alınma söz sayılmır, yad ünsürlərin düzülməsidir, adətən, cəmiyyətin ziyalı təbəqəsini səciyyələndirir. “Dilçilik ensiklopediyası”nda varvarizmlərə *molla, müsiyö, frau, hobbi* kimi sözləri aid edirlər. “Dildə vətəndaşlıq alınmış, onun müəyyən sosial sahələrində işlədilər bu cür əcnəbi söz və ya ifadələr həm tələffüz, həm qrammatik, həm də leksik baxımdan çətinliklər yaradır” [1, I, s.107].

İngilis siyasi dilində fransız söz və ifadələrin, yəni “varvarizmlərin” geniş şəkildə işlənməsi diqqəti cəlb edir (*raison d’etat – dövlət marağında, vis-à-vis – kolleqə, fauxpas – xəta, laisser-faire – səhlənkariq, coup d’etat – çevriliş, carteblanche – bəyanmə, raison d’etre – məna*). Digər misallar: *dolce vita* (italyan dilindən); *gonzo* (italyan dilindən) vəhşi, dəli. Varvarizmlərə *ksenizmlər* yaxındır (mənbə-ölkənin özünəməxsus məişətini əks etdirən alınma vahidlər: *gyro* (yunan dilindən) buterbrodun bir növü (çörəyin üstündə qızardılmış ət); *zazen* (yapon dilindən) dzen-buddizmdə istifadə olunan meditasiya; *kung fu* (çin dilindən) idmanda döyüş növü. Varvarizmlərin sinonimi olduğu halda, ksenizmlərin sinonimi olmur, yalnız mənbə-ölkədə mövcud olan hadisə və obyektləri ifadə edir. Ksenizmlərin sayı az olsada, onlarda yenilik dərəcəsi daha çoxdur.

2. *Transliterasiya* - bir yazı sistemindəki hərflərin başqa yazı sistemi hərflərilə verilməsi (varvarizmlərə yaxın hadisədir). “Transliterasiyanın iki növü var: 1) yazıya söykənən; 2) tələffüzə söykənən transliterasiya. Məs.: biz rus dilindən /Moskva/ sözünü yazıya əsasən transliterasiya edirik. /Vaşinqton/ sözünü isə deyilişə görə transliterasiya edirik.” [1, II, s.308].

3. Sözün həqiqi mənasında alınmalar və ya dar mənada alınmalar/sözalma – başqa dillərdən keçən sözlərin dilin öz doğma qrafik sistemi vasitəsilə ifadəsi, bu sözlər mühüm dəyişikliklərə uğramayan sözlərdir (varvarizm deyil). “Yeni yaranan anlayışları ifadə etmək, habelə mövcud anlayışları bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə başqa dillərdən sözlərin alınması. Ümumiyyətlə, dünyada yeknəsək tərkibli dil yoxdur və bu dünya xalqlarının sıx inteqrasiyası zəminində həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən mümkün deyildir. Alınma sözlərin içərisində başqa dildən alınmış, lakin mənsub olduğu dilin xüsusiyyətlərini tam və ya qismən də olsa mühafizə edən, habelə keçdiyi dilin fonetik və qrammatik qanuna uyğunluqlarına tam uyğunlaşmış sözləri qeyd etmək lazımdır. Məsələn: sözalma prosesində alınma sözlərin dilin həqiqi sözlərinin işlək dairəsinin məhdudlaşdırılmasına, bəzi hallarda isə “gəlmə” sözlər tərəfindən onların sıxışdırılaraq passiv lüğət fonduna keçirilməsinə təsadüf edir. Məs.: ərəb dilindən: *islam, aqibat, aləm, adəm, məruzə, məlumat, cahil* və s.” [1, I, s.242].

İngilis dilində yeni alınmalar aşağıdakı sahələrə aiddir: 1) mədəniyyət: *cinematheque, discotheque, anti-roman* (fransız dilindən); 2) ictimai-siyasi həyat: *ayatollah* (ərəb dilindən) - İranda dini rəhbərin adı; 3) gündəlik həyat (qida, idman, geyim): *petitdejeuner* (fr.) - kiçik səhər yeməyi; 4) elmi-texniki sahə: *biogeocoenosis* (rus dilindən) - ekoloji sistem.

İngilis dilində assimilyasiyaya uğramış alınma sözlər azdır. Bunlar əsasən idiş və ya rus dilindən olan alınmalardır, məsələn, *nudzh* və ya *nudge* – bezdirən adam. İngilis dilindəki *to nudge* – itələmək sözünün təsiri ilə assimilyasiyaya uğramışdır. İdiş dilindən olan alınma sözlər lüğətlərdə əsasən slenq kimi verilir. Məsələn: *yenta* xəbərçi, *zofitig* xoşagələm dolğun qadın; *glitch* - proqramda defekt. Rus dilinə «глючить» formasında daxil olmuşdur. İdiş dilindən ən populyar slenq alınma söz *to shlep* (*schlep*) – çəkmək, sürünmək. Məsələn: *I'd have to shlep around to the office*. Müasir zamanda alınma sözlər əsl ingilis sözlərini əvəz etmir. Alınma sözlər təkcə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmir, həmçinin leksik vahidlərin üslubi çalarını dəyişir, sinonim və omonim münasibətləri formalaşdırır.

4. *Beynəlmiləl sözlər*. Leksikanın bu layı alınmalar və kvazi alınmalar arasında aralıq mövqə tutur. “Mənşəcə və ya tarixi inkişafına görə yaxın dillərdə işlənilib, etimoloji cəhətdən ümumi fond təşkil edən söz və ifadələr. Məs.: raket, bomba, radio və s.” [1, I, s.297].

Alınma leksikanı öyrənərkən beynəlmiləl sözləri xüsusi fərqləndirmək lazımdır. Məhz beynəlmiləl alınma sözlər dünya dil mənzərəsinin fraqmenti kimi bütün dillərə olmasa da, bir çox dilə məxsus olan dünyanın vahid mənzərəsinin varlığını sübut edir.

Burada peşələrin adı ilə bağlı nümunə verək. Belə ki, Britaniyalı müəllif MacMillannın “English Dictionary” ingilis izahlı lüğətində *menecer* vəzifəsinin aşağıdakı kodlaşdırılması verilir,

ingilis dil. *manager* – 1. Some one who sejobisto organize and control the work of abusinessor organization or apart of it (‘iş bir biznes və ya təşkilatın və ya onun bir hissəsinin nəzarətini təşkil etməkdən ibarət olan’). 1a. Some one whose job is to look after the business activiti esofanenter tainer or sports player (‘iş sənət adamının və ya idmançının işini idarə etməkdən ibarət olan’); 1b. Some one who sejobisto organize and traina sports team (‘iş idman komandasını təşkil etmək və ya məşq etdirməkdən ibarət olan’) [14, p. 868]. Bundan əlavə, ingilis dilində *menecer* ya sırası idarəetmə ilə məşğul olan, ofis işçisi və ya

idman komandasının məşqçisi olur. Təqdim edilmiş lüğət şərhinə görə *menecer* yüksək iyerarxik vəzifə ilə əlaqəsi olmayan adı vəzifədir.

Bir çox digər dillərdə olduğu kimi rus dilində *menecerin* vəzifəsi yüksək rütbə və nüfuzla əlaqələndirilir, baxmayaraq ki, bu sadəcə idarə edən və ya administratorun ingilis dilində adıdır. Aşağıdakı vəzifələr Rusiyada əmələ gəlmişdir: *мон-менеджер* (yüksək dərəcəli idarəçi), *менеджер по клинингу* (süpürgəçi qadın), *рискменеджер* (riskləri idarəetmə üzrə mütəxəssis), *медиаменеджер* (media ilə əlaqə üzrə mütəxəssisi) və başqaları. Fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq bu peşə üçün sinonim tapmaq mümkün olsa da, bir çox dillər üçün alınma söz “menecer” universal olmuşdur (administrator, rəhbər, idarə edən, məşqçi və s.).

Beləliklə, dünyanın demək olar ki, bütün dil mənzərəsində mövcud olan bu alınma söz yalnız dünyanın ingilis mənzərəsinin deyil, habelə dünyanın ümumi, universal bir fragmenti olur.

Kvazialınmalar aşağıdakı qruplara ayrılır: 1. Yenidən müəyyən şəkllə salınan sözlər - resipiyent sayılan dildə «emal»dan keçirilən alınmalar (lat. *recipere* «mənimləmək, almaq»). Məsələn, rus və Azərbaycan dillərində *участным/ институт* (лат. *institutum*), *летальный* (лат. *letalis*) və s. 2. Mikst sözlər – dəqiq təyin etmək olmur ki, bu sözlər mənba-dildə yenidən müəyyən şəkllə salınıblar və ya alınma sözlərdən yenidən rus və ya Azərbaycan dilinin sözdüzəltmə modelləri əsasında yaranıblar. Məsələn, *бравировать, аргументировать*. 3. Hibrid sözlər – alınma sözlər əsasında yaranan sözlər. Məsələn, *маникюрша, шоссейный* [4, c. 102–103].

Alınma sözlərin təsnifatına gəldikdə isə, o, təkcə elmi deyil, həmçinin praktiki nöqteyi-nəzərdən çox vacibdir. D.S. Lotte hesab edir ki, elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılması, tənzimləməsi üçün təsnifatın əhəmiyyəti böyükdür.

Analitik yanaşma çərçivəsində alınma sözlərin təsnifləndirilməsi məsələsi çox vacibdir. Universal tipologiyalar arasında xronoloji və tematik meyarlara əsaslanan təsnifatlar mövcuddur. Xronoloji meyarlara əsasən alınmaların təsnifatı E.E. Birjakova, L.A.Voynova, L.L. Kutina, V.M. Aristova, L.P.Krisinin əsərlərində təqdim olunmuşdur. Bu tədqiqatlarda rus dilində müəyyən alınmaların baş vermə müddəti qeydə alınmış və leksemlərin aktiv mənimlənmə müddəti dövriyyəsi verilmişdir. Alınma sözlərin təsnifatı tematik meyar da əsaslanır; tematik meyar əsaslanan alınmanın sistemləşdirilməsi üçün müxtəlif variantlar Y.S. Sorokina, L.P.Krisina, V.M.Aristova, M.Voytovič və başqalarının araşdırmalarında işıqlandırılmışdır.

Alınma neologizmlərlə bağlı tematik meyar əsasında sözlərin təsnifatı xüsusilə aktualdır. Belə ki, o, müasir həyatın yeni reallıqlarını, eləcə də dilin semantik lakuna sferasını ifadə edən tələbata ehtiyacı olan vahidlərin mövcud olduğu insan fəaliyyətinin ən müvafiq sahələrini müəyyən etməyə imkan verir.

Alınmaların xüsusi tipologiyası arasında mənba dilin müəyyənləşməsinə nəzərdə tutan genetik xüsusiyyətlərə əsaslanan xarici sözlərin təsnifatı aydın şəkildə təqdim olunmuşdur. Alınma sözlərin genetik tərkibinin təhlili L.P. Krisina, N.S. Arapova, A.İ. Dyakova, E.F. Volodarskaya, T.V. Maksimova, E.V. Marinova, L.Y. Kasyanova, E.N. Şaqalova və başqalarının əsərlərində rast gəlinir. Bu cür tədqiqatlarda ingilis dilindəki vahidlərin yeni alınma sözlər arasında əhəmiyyətli dərəcədə üstünlük təşkil etməsi faktı qeyd olunur.

S.V. Qrinyov alınma sözləri aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə təsnif edir:

I. Alınmanın vaxtı; II. Alınmanın mənbəsi olan dil; III. Alınma sözlərin istifadə sahəsi (ümumişlək və xüsusi sözlər); IV. Alınma materialının səciyyəsi: 1) vasitəsiz və ya maddi alınma, yəni yad dildən alınan işarələrin həm maddi (səsli və ya qrafik) tərəfi, həm də məzmun tərəfinin alınması; 2) Kalkalaşdırma üç növdə təqdim olunur: a) sözdüzəldici kalkalaşdırma, morfemlərlə doldurduqda başqa dilin sözdüzəltmə modeli əxz edilir; b) semantik sözalma və ya semantik kalkalaşdırma zamanı başqa dillərin təsiri nəticəsində milli sözlərdə yeni mənalar əmələ gəlir; c) frazeoloji kalkalaşdırma: mahiyyətə, başqa dillərə məxsus ifadələrin «sözbəsöz» tərcüməsidir [5, c. 67].

D.S. Lotte alınmaları semantik xüsusiyyətlərinə görə, sinonimlərinin olub-olmaması görə, alınma üsuluna görə, terminin «beynəlmiləl» əlaməti və mənşəyinə görə təsnifatlandırır [9]. Qeyd olunan təsnifatlar yeganə deyil. Gördüyümüz kimi, alınma sözləri təsnifatını müxtəlif xüsusiyyətlərinə əsasən aparırlar. Bu da təsadüfi deyil, çünki dil insanın bütün fəaliyyət sahələrində işlənir, və hər bir sahəni ayrı-ayrılıqda vahid şəkllə salmaq və ya təsnif etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən, alınma prosesinin öyrənilməsində müxtəlif məqsədlər, məsələlər [3,20] və yanaşmalar olduğundan dilçilər fərqli nəticələr əldə edirdilər.

Müasir ingilis dili uzun tarixi inkişafın nəticəsidir. Məlumdur ki, dilin inkişafı, onun fonetikasi, leksikası və qrammatikasının inkişafı müxtəlif amillərin, xüsusən də xarici amillərin: müharibə, istila, səyahət, ticarət və s. təsiri nəticəsində baş verir. Beləliklə, dilin dəyişilməsi və dilə yeni sözlərin daxil olması dilin inkişafı üçün təbii prosesdir. Dil bilavasitə dil daşıyıcıları ilə «yaşayır», buna müvafiq olaraq, yeni təcrübə, mühacirət və köçmələr, müharibələr və ya müstəmləkəçilər tərəfindən digər xalqların əsərlər altına salınması və s., şübhəsiz, dilin təşəkkülünə təsir edir. Özünün ən vacib və mühüm funksiyasının – ünsiyyətin yerinə yetilməsi üçün dil cəmiyyətdə, insan həyatında baş verən dəyişikliklərə cavab verməlidir. Əlbəttə, müxtəlif tarixi mərhələlərdə alınmanı şərtləndirən amillər fərqli olacaq. İngilis dilinin leksik tərkibi mürəkkəb söz, affiksasiya və sözlərin mənə dəyişikliyi hesabına zənginləşirdi. Lakin digər dillərdən fəal söz götürməni də nəzərə almamaq mümkün deyil. Bunu təsdiq etmək üçün Y.V. Şepelevanın statistik məlumatlarına fikir verək:

- Latın dilindən alınmalar 29 % təşkil edir (elmi, tibbi, dini və hüquqi kontekstlərdə işlənən sözlər);
- Fransız dilindən alınmalar 29 % təşkil edir (includes Anglo-French);
- German dillərindən alınmalar 26 % təşkil edir (qədim/ortaingilis, qədim norvec, holland dillərindən);
- başqa dillərdən alınmalar 16 % təşkil edir [11].

Statistik məlumatlardan aydın olur ki, ingilis dilinin formalaşmasına İngiltərənin qonşuları, daha dəqiq, fransız və german dilləri böyük təsir göstərmişdir. Məhz bu səbəbdən dilçilər belə hesab edirlər ki, ingilis dili artıq öz xüsusiyyətlərindən məhrum olub və «hibrid dil»ə çevrilib. Düzdür, müasir ingilis dilində alınmaların nisbəti çoxdur. Məsələn, son yüz ildə yapon dilindən olan alınmalar xeyli artmışdır. Demək olar ki, *judo*, *sushi*, *tsunami* kimi sözlər hər ikinci dil daşıyıcısının nitqinə daxil olmuşdur. XIX əsrdə latın, fransız, yunan və alman dillərindən alınmalar üstünlük təşkil edirdi [3, 21]. Alınmalar əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərin fonetik və semantik dəyişikliklərinə də təsir göstərmişdir. Beləki, qədim ingilis dilinə Skandinaviya dillərindən keçən sözlər artıq əsl ingilis dilinin vahidləri hesab olunur. Sonrakı vaxtlara aid Skandinaviya dillərindən olan alınmalar haqqında bunu deyə bilmərik, çünki, birincisi, onlar ümumişlək sözlər deyil (məsələn, “*paraffin*” sözü alman dilindən keçsə də, latın mənşəlidir). İkincisi, onların törəmə sözləri yoxdur və fonetik-orfoqrafik cildi tam fərqlidir: *tungsten*, *geyser*, *ski* və s.

Bəzi alimlərin fikrincə, ingilis dilində alınmaların əsas növləri transliterasiya, kalkalaşdırma (məsələn, alman dilində isim *Vaterland* ingilis dilində *Fatherland* kalkası ilə təqdim olunub) və semantik alınmalardır [3, 22]. “Hibrid” məsələsinə qayıdaq. Qədim və müasir ingilis dilindəki alınmaların təhlili sübut etdi ki, ingilis dili öz xüsusiyyətlərini itirməmiş, qrammatik quruluşu dəyişməmişdir [3, 22]. Dilin leksik səviyyəsinə gəldikdə isə, məlum məsələdir ki, dil dinamik hadisədir, onun əsas vəzifəsi ünsiyyət qurmaqdır. Beləliklə, formanın və tələffüzün dəyişilməsi, yeni sözlərin yaranması tənəzzül deyil, dilin təbii inkişafıdır ki, cəmiyyətin və zamanın tələblərinə cavab verməlidir.

Leksik alınma prosesinin *mədəni aspekti* də vacib məsələlərdən biridir. Respiyentin mədəniyyətində alınma sözün ilkin mənasının dildə uyğunlaşma dərəcəsini sorğu üsulu ilə müəyyən etmək olar.

Müasir dövrdə ingilis dili, xüsusən onun Amerika variantı, bir çox dillərə təsir göstərir. Bəzi faktlara nəzər salaq: İngiltərədə və ya Amerikada rus və ya Azərbaycan dilini, adətən, dilləri tədqiq edən şəxs öyrənir və ya dillərlə maraqlanan şəxslər olur; amma Rusiya və ya Azərbaycanda ingilis dilinin öyrənilməsi məktəb proqramının bir hissəsidir. Söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi mənbəsi kimi KİV, sosial şəbəkələr, filmlər və musiqi çıxış edir. Rus və Azərbaycan dillərində ingilis dilindən götürülmüş söz və ya ifadələr ən çox biznes, iqtisadiyyat, IT texnologiyalar (*смартфон*, *мессенджер*, *хештег*, *скрин*) və KİV sahələrində işlənir. Məsələn, rus dilində: *андеграунд*, *бэкстейдж*, *уикенд*, *стикер*, *трафик*, *трансфер*, *хедлайнер*, *дедлайн*, *юзать*, *дистрибьютор*.

Linqvoekologiyanın əsas məqsədi dilin vəziyyətini obyektiv qiymətləndirmək, dilin təhlükəsizliyinə dəyə biləcək zərərli aşkarlamaq və dilin zənginləşməsi və qorunması üçün təklifləri irəli sürməkdir. İctimai və mədəni şərait dilin inkişafını, kommunikativ davranışı, nitqdə işlənəcək etiket ifadələrini şərtləndirir. Müasir dövrdə rus və Azərbaycan dillərinin «yüksək dinamikliyi» ekoloji yanaşmanın zəruriliyini göstərir, bu yanaşma alınmaların mövqeyini, vəziyyəti və vəzifəsini tənqidi surətdə dərk etməyə imkan verir. Ekoloji yanaşmanın mahiyyəti təkcə çoxsaylı alınmaların dilin özünə məxsusluğuna dəyə biləcək təhlükənin müəyyənləşdirilməsində deyil, həmçinin alınma sözlər fonunda dilin öz xüsusi söz yaradıcılığının olmamasındadır [2, 152]. M.K. Pılayevanın qeyd etdiyi kimi [10], linqvoekologiyanın aktualığı “dilnin mühafizəsi” fikri ilə əlaqəlidir. Dillərin sıxışdırılıb çıxarılması və ya çıxarılmaması prosesləri linqvoekologiyanın əsas tədqiqat obyektlərindən biridir [7, 16]. Linqvoekologiyanın digər vacib tədqiqat sahəsini dillərin sayının kəskin azalması və bunun qarşısını ala biləcək strategiya təşkil edir.

Qeyd etdiyimiz sahələrdən başqa, müasir rus nitqində alınma jarqon ifadələri və söyüşlər (invektivlər) həddindən artıq çox işlənməyə meyl edir, bu isə ümumi nitq mədəniyyəti səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir [7, 17]. Rus ədəbi dilinə aid milli sözlərin alınma və jarqonlarla sıxışdırılıb istifadədən çıxarılması halı rus millətin etik təsəvvürlərinin dekonstruksiyasına səbəb olur. Əvəzlənən sözlər tədricən arxaikləşir, və sonda həmin sözlər həmişəlik istifadədən çıxır. Etik təsəvvürləri əks etdirən sözlər, adətən, köhnəlmir. Lakin alınma prosesi bu linqvokulturoloji hadisəyə də təsirsiz ötüşməyib. Beləki, leksik sisteminin periferiyasındakı sözlər gündəmə gəlir, linqvomədəniyyətin ideoloji nüvəsini təşkil edən sözlər isə öz dəyərini itirir, ümumilikdə bu leksik tərkibinin bir-birindən praqmatik asılılığına təsir göstərir (bununla əlaqədar olaraq bax: [13]).

Eyni zamanda, rus dilində bəzi “nüfuzlu və ya nüfuzu yalnız olan” alınmaların istifadədən çıxması da müşahidə olunur. Məsələn, bir vaxtlar «*подпросток*» sözünü sıxışdırıb çıxardan “*тунейджер*” sözü indi özü istifadədən çıxır. Və yaxud, məktəblilər «*возлюбленный*» sözünün əvəzinə «*краш*» sözünü istifadə etməyə başlayıblar. Çox güman ki, bu söz də rus dilində möhkənlənməyəcək.

Müəyyən hadisənin və ya əşyanın yox olması ilə artıq onu işarələyən sözə də ehtiyac qalmır. Məsələn, *нейджер*, *тамагочи*, *аська* sözləri istifadədən çıxıblar [16].

Hal-hazırda sözlənmə prosesi ilə əlaqədar rus dilində bir neçə yanaşı proseslər gedir: sürətli sözlənmə (*стрим*, *абьюзер*, *донейшмен*), inkişaf etmiş, lakin fərqləndirilməyən sinonimiya (*петро - винтаж*, *толерантность - терпимость*, *шейминг - осуждение*), hallanmayan sözlərin kəskin artımı (*хейнмейд* və s.). Dilin qeyri-stabil şəraitində dil daşıyıcısı bir çox yeni sözlərin mənalarnı anlamır (*триггер*), vurğunun düzgün qoyuluşunu bilmir (*ди скурс* və *уадиску* /*р*), sözün düzgün yazılışını bilmir (*коронавирус* və *уакоронавирус*), kontekstdə düzgün işlənməsini bilmir (можно ли сказать: *начался хаит*). Belə məsələlərin həllində lüğətlərin köməyi əvəz olunmazdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dilçilik ensiklopediyası. Prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə. 2 cildə, I cild, Bakı, “Mütərcim”, 2006, 514 s. II cild, Bakı, “Mütərcim”, 2008, 528 s.
2. Брусенская Л.А. В чем состоит экологический подход к языку? // Известия Южного федерального университета. Филологические науки, 2012, № 3. С. 149–156.

3. Винокурова Т.Н., Строкань Н.С. Заимствования в английском языке: закономерное развитие языка или его деградация? с.18-22//Лингвокультурологические особенности иноязычного дискурса [Электронный ресурс]: сборник научных работ / [отв. ред. Т.Н. Винокурова, А.Ю. Жигунов]. Электрон. текст. дан. Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2017. <https://omsu.ru/science/materialy-konferentsiy/2017/Linguistic%20cultural%20features.pdf>
4. Геранина И.Н. О термине «Заимствование» // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г. Белинского. 2008. №10. С. 101–103.
5. Гринев С.В. Введение в терминоведение. М.: Московский Лицей, 1993. 309 с.
6. Крысин Л. П. Иноязычные слова в английском языке. Москва, 2006.
7. Кузнецова А. В. Проблемы лингвоэкологии русского языка: норма vs аномалия. с.15- 18// Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты. 2017, № 22-3. Фонд «Русский мир» ФГБОУ ВО «Сочинский государственный университет».
8. Лингвистический энциклопедический словарь (ЛЭС) / под ред. В.Н. Ярцевой. М., Директмедиа Паблишинг, 2008, 5987 с.
9. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М.: Наука, 1982. 152 с.
10. Пылаева Е.М. К вопросу об эколлингвистике в свете современных эколого-эволюционных исследований // Культура и образование. – 2014. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vestnikri.ru/2014/02/136>.
11. Шепелева Е.В. Влияние скандинавских заимствований на формирование современного английского языка // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г. Белинского. – 2007. № 7. С. 181–183.
12. Haugen E. The ecology of language: Essays by E. Haugen / Stanford, CA: Stanford University Press / Originally published in W. Bright (Ed.), 1966. – P. 159–190.
13. Vorozhitova A.A., Issina G.I. Systemness of terminological triads “mentality – mindset – mental space”, “concept – text concept – discourse concept”: linguo-rhetoric aspect // European Researcher. – 2013. – № 4-3 (47). – С. 1014-1018.
14. MacMillan, 2002, p. 868. MacmillanEnglishDictionary.Oxford: MacmillanEducation, 2002.
15. <https://ria.ru/20200221/1565034970.html> дата обращения: 29/11/2020
16. <https://ria.ru/20200523/1571872417.html> дата обращения: 29/11/2020

Açar sözlər: alınma söz, sözlərin növləri, alınma sözlərin təsnifi, sözlərin ekstralingvistik səbəbləri, dilin mühafizəsi.

Ключевые слова: заимствования, виды заимствованных слов, классификации заимствованных слов, экстралингвистические причины заимствования, охрана языка.

Key words: borrowings, kind of borrowing words, the classification of borrowings, extralinguistic causes of these words, the security of language.

İngilis, rus və Azərbaycan dillərində sözlərin növləri və linqvoekologiya məsələsi

Xülasə:

İngilis və rus dilləri dünyada ən geniş yayılmış dillərdəndir. Sözlərin məsələsi hər zaman aktual olaraq qalır, çünki ölkələr arasında fəal siyasi, ictimai və mədəni qarşılıqlı əlaqə və qloballaşma prosesi gedir. Hazırkı məqalədə alınma sözlər dillərarası qarşılıqlı təsirin və yeni leksika sahəsində nominasiya üsullarından birinin nəticəsi kimi, qəbul edilən dildə hazır formada işlənməsini xarici dilin təsiri ilə şərtlənən və leksik-semantik səviyyə (leksik-frazeoloji səviyyə) vahidi kimi başa düşülür. *Sözün həqiqi mənasında alınmalar* aşağıdakı qruplara bölünür: *varvarizm, transliterasiya, dar mənada alınmalar, beynəlmiləl sözlər*. S.V. Qrinyovun alınma sözlərinə dair təsnifatı təqdim edilir.

Leksik alınma prosesinin *mədəni aspekti* də vacib məsələlərdən biridir. Müasir rus nitqində alınma jarqon ifadələri və söyüşlər (invektivlər) həddindən artıq çox işlənməyə meyl edir, bu isə ümumi nitq mədəniyyəti səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir.

Виды заимствованных слов в английском, русском и азербайджанском языках и вопрос о лингвоэкологии языка

Резюме:

Английский и русский языки являются самыми распространенными языками мира. Проблема заимствования остается всегда актуальной, поскольку между странами всегда имеются активные взаимосвязанные политические, общественные и культурные отношения; идет процесс глобализации. В настоящей диссертации заимствование понимается как результат межязыкового взаимодействия и результат действия одного из способов номинации в сфере новой лексики, как единица лексико-семантического уровня (лексико-фразеологического уровня), появление которой в принимающем языке в готовом виде обусловлено иноязычным влиянием. Заимствованные слова в собственном смысле этого слова делятся на: *варваризмы, transliteratsiya, заимствованные слова в узком понимании, интернационализмы*. В статье приводится классификация заимствованных слов С.В. Гриневой.

Культурный аспект процесса лексического заимствования также является одним из важных предметов исследования. В современной русской речи заимствованные жаргонизмы и инвективы стали употребляться намного чаще, в результате этого общий уровень культуры речи намного снизился.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

ЖАНР И ТИП КАК КАТЕГОРИИ В ДИСКУРСИВНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Изучение процесса жанрообразования - актуальная проблема в науке. В массовых коммуникациях текстовые жанровые формы складывались в течение долгих лет. Жанр – понятие глубоко традиционное, сформировавшееся в лоне нормативных поэтик, а в новое время теоретически неоднократно переосмысливавшееся и вследствие этого терминологически неустойчивое. Дискурс – понятие относительно новое, появившееся лишь в середине XX столетия и не устоявшееся в терминологическом употреблении.

М.М.Бахтин сетовал на отсутствие в лингвистике понятия, концептуализирующего высказывание не как грамматическое предложение, а как «целое высказывание», которое «уже не единица языка, а единица речевого общения, имеющая не значение, а смысл, имеющий отношение к ценности- к истине, красоте и т.п. – и требующий ответного понимания, включающего в себя оценку» (4,с. 337).Тодоровотмечает, что языковые правила, обязательные для всех носителей языка - это лишь часть правил, управляющих производством «конкретной речевой продукции», их существенно дополняют, «с одной стороны, правила, присущие каждому дискурсу в отдельности, а с другой - ограничения, которые накладывает ситуация высказывания: личность адресанта и адресата, условия места и времени, в которых возникает высказывание»(19,с. 366-367)

В лингвистике «Текст и дискурс принято рассматривать как письменную (текст) и речевую форму (дискурс), хотя в научной литературе это вызывает споры» (18,с. 36.)Некоторые лингвисты склонны «употреблять термин "дискурс " в его этимологическом значении(беседа, разговор, дискуссия), противопоставляя его термину "текст" ("зафиксированный" разговор, беседа,дискуссия)» (13,с. 8)..Тойн А. ванн Дейк трактует дискурс как «коммуникативное событие социокультурного взаимодействия», включающее в себя «говорящего и слушающих, их личностные и социальные характеристики, другие аспекты социальной ситуации» (8,с. 122). Поль Рикёр отмечает: « для дискурса способом существования является акт, его неотложность, которая как таковая, имеет природу события» (14, с. 134), а не перемещения информации. Таким событием следует признать всякое осмысленное произнесение текста: не только вслух, но и «про себя», не только автором, но всяким понимающим его.

Рут Водак уточняет двоякую сущность дискурса: с одной стороны, он «социально конструирован», то есть принадлежит какой-то прецедентной цепи высказываний, сфере общения, с другой- он сам «конституирует ситуации, объекты знания, социальные идентичности людей, групп и их взаимоотношения» (23,р.15), то есть оказывается беспрецедентным коммуникативным событием.

Следует отметить, что дискурс при всей его событийности не следует мыслить чем-то беспрецедентно единичным, что якобы «исчезает в прошлом, уходит в небытие немедленно после своего окончания» (9,с. 43). В отличие от текста дискурс характеризуется не композиционной структурированностью знакового комплекса, но и архитектурой слова: типовой конфигурацией коммуникативных позиций субъекта, объекта и адресата говорения (2,с. 20). Тодоров предложил разграничивать жанры в «историческом» и «теоретическом» смысле. «Исторические» жанры, согласно характеристике Жана-Мари Шеффера, «суть не субстанции, определяемые по внутренним закономерностям, а поля феноменов, разграничиваемые по дифференциальным признакам» (20,с.18). «Теоретические» жанры следует понимать как сущностные категории «субстанциональной» природы различных сфер дискурсивной практики с их «внутренними закономерностями», то есть вихсамоидентичности.

И.П. Смирнов, настаивает на глубинной системности «длительного смыслоразличительного процесса» истории, в ходе которого «литература дифференцируется, распадаясь на субдискурсы» (жанры). Исходя из того, что «всякая система текстов не феноменальна, а ноуменальна», и усматривая в жанре не «непрерывное дискурсивное поле» коммуникативных событий, а системно-историческое единство текстов, Смирнов полагает возможным выявить сущностную природу всякого литературного жанра. Согласно его главному тезису, это «некое специфическое отношение литературного текста к человеческому времени» (17,с. 262).

Жанр –это инвариант одноимённого дискурса или субдискурса, ибо речевые «жанры» всегда- модификации некоторого более широкого сегмента словесной культуры.

По Бахтину, жанр- есть типическая форма высказывания» и соответствующая «типическим ситуациям речевого общения» и характеризуемая «по теме, по композиции, по стилю». Жанр «как композиционно определенное целое» «в свою очередь определяется предметом, целью и ситуацией высказывания».Трипостатность «предмета, цели, ситуации» параллельна «теме, композиции, стилю», но далеко не идентична ей. Предмет, цель и ситуация- это характеристики дискурса, а не жанра.(3, с.371) Категория дискурса двойится: данный термин равно применим и к единичному «акту высказывания», и к дисциплинарному «полю стабилизаций актов. Следует размежевать два значения слова «дискурс» и соотнести их с понятием жанра (15, с. 36-37).

Дискурс I- это единичное (монотекстовое) коммуникативное событие, обладающее инвариантной жанровой структурой текстопорождения.

Дискурс II-это интертекстуальное коммуникативное пространство, как правило, разножанровое, полевая структура, ограниченная регулятивными границами социокультурных практик.

До сих пор не существует единой общепринятой типологии РЖ. Работы, в которых затрагиваются аспекты речежанровой типологизации, можно разделить на четыре группы.

Во-первых, это типологические идеи самого М.М.Бахтина, который считал проблему классификации речевых жанров одной из важнейших составляющих общей проблемы речевых жанров. Хотя ученый не разработал четкой классификации речевых жанров, в его наследии находим немало отдельных соображений как о многообразии РЖ, так и о принципах классификации РЖ, пусть начальных.

Во-вторых, это работы последователей Бахтина: сюда относятся с одной стороны, широко известные в настоящее время классификации речевых жанров Н.Д.Арутюновой и Т.В.Шмелевой. Эти классификации РЖ являются в высокой степени общими, что затрудняет их использование в качестве рабочего инструментария на практике. С другой стороны – работы многих последователей Бахтина, которые, как и он сам, составляют более или менее обширные списки отдельных РЖ, не претендуя на универсализм и общие для всех жанров основания классификации, – М.В.Панова, А.Вежбицкой.

В-третьих, это исследования, посвященные отдельным группам жанров-этикетным (Т.В.Тарасенко, Ю.В.Казачкова), жанрам положительного и отрицательного эмоционального воздействия (М.Ю.Федосюк), жанрам деловой речи (Т.В.Анисимова), жанрам естественной письменной речи (Н.Б.Лебедева), мягким и жестким жанрам властного дискурса (Е.И.Шейгал, И.С.Черватюк) и др. В большинстве названных исследований осуществляются попытки внутренней классификации, т.е. попытки показать, как относятся друг к другу жанры внутри данной группы, какие соответственно, здесь существуют поджанры, субжанры и т.д.

В тоже время две наиболее значительные идеи в области классификации РЖ принадлежат именно М.М.Бахтину.

Так, во-первых, в статье М.М.Бахтина «Проблема речевых жанров» высказывается идея о делении речевых жанров на первичные (простые) и вторичные (сложные). Первичные жанры связаны с «непосредственным речевым общением», они относятся к «бытовой жизни». «Вторичные (сложные) речевые жанры – романы, драмы, научные исследования всякого рода, большие публицистические жанры и т.п. – возникают в условиях более сложного и относительно высокоразвитого и организованного культурного общения (5, с. 27)

Вторичные жанры могут вбирать в себя первичные, но там эти первичные жанры утрачивают связь с непосредственной ситуацией общения и выступают как части более сложного высказывания.

Для наиболее раннего периода осмысления РЖ характерно использование основных положений теории речевых актов. На этом основании Т.В.Шмелева выделяет четыре класса РЖ: информативные, оценочные, перформативные (формируют события социальной действительности: приветствия, поздравления и т.д.), императивные («содействуют» осуществлению событий с разной степенью императивности: просьбы, советы и т.д.) (21, с. 12-13).

Н.Д.Арутюнова предлагает следующую классификацию: д-1 информативный, д-2 прескриптивный диалог, д-3 обмен мнениями с целью принятия решения или выяснения истины (спор, дискуссия), д-4 диалог, имеющий целью установление или регулирование межличностных отношений, д-5 праздноречевые жанры (эмоциональный, артистический и интеллектуальный диалоги) (1, с. 53-55)

Г.Браун и Г.Гюль выделяют три вида SECE (английской литературно-разговорной речи) : Phatic 1 (контактоустанавливающие формы), Phatic 2 (светский разговор и т.д.), Meaningful talk (собственно-транзакционное общение, информативная речь (22). Следует отметить, что практически во всех типологиях обращает на себя внимание отчетливое противопоставление жанров информативной речи и жанров фатической речи. Противопоставление двух полярных речевых замыслов – фатики и информатики, сформулированное в наиболее четком виде Т.Г.Винокур, могло бы претендовать на роль адекватного основания классификации РЖ.

Фатика понимается Т.Г.Винокур как вступление в общение, имеющее целью предпочтительно само общение. Генеральной фатической интенцией является удовлетворение потребности в общении – кооперативном или конфликтном, с разными формами, тональностью, отношениями (степенью близости) между коммуникантами. Информатика понимается как вступление в общение, имеющее целью сообщение чего-либо. В целом, писала Т.Г.Винокур, «термин "фатическая речь" естественным образом расширяет рамки объекта, располагая внутри его следующие типологически обособленные звенья: а) конативную функцию элементарного содержания (вступление в контакт, его поддержка и проверка); б) область речевого этикета в целом; в) бытовые диалоги и бытовое повествование; г) художественные диалоги и повествование, стилизованные под бытовые» (7, с. 8)

Важными, востребованными во многих типологиях РЖ, а также при работе с конкретным жанрово-типизированным речевым материалом представляются также противопоставление риторических и нериторических, конвенциональных и неконвенциональных жанров. Согласно О.Б.Сиротиной, в риторических жанрах адресант стремится построить высказывание, с его точки зрения, наиболее эффективным способом (16, с. 28). Риторические жанры (светская беседа) обслуживают главным образом неофициальные, но публичные коммуникативные ситуации. Риторические жанры, делающие коммуникативные действия более воздейственными, придают речи большую организованность, системность (т.е. прямоту), поэтому является важным фактором в общей природе и назначении жанров речи – служить коммуникативными аттракторами.

Противопоставление конвенциональных и неконвенциональных жанров терминологически восходит к принятому в прагматике противопоставлению конвенциональных и неконвенциональных косвенных речевых актов, представляющему собой важнейшую типологическую характеристику РА: выделяются конвенциональные косвенные РА (*Can you open the door?*) и высказывания, не имеющие узально закрепленного за ними значения, употребляемые лишь в определенных условиях в роли другого речевого акта (*It is late*-как побуждение к действию).

Конвенциональные жанры диктуют адресанту речи четкую интерпретацию коммуникативных намерений адресанта. Конвенциональные первичные простые речевые жанры по своей природе близки иллокутивным (речевым) актам. Их можно типологизировать на целевой основе, например вопрос, просьба и воздействие. По отношению к конвенциональным косвенным речевым актам можно говорить о «правильном» и «неправильном» понимании. Большинство реально используемых в разговорной речи косвенных речевых актов не предполагают единственной «правильной» реакции. По мнению М.В.Китайгородской Н.Н.Розановой, «Сигналом правильности понимания служит ответная реакция адресата. (10, с.39). Чем в меньшей степени конвенциональным является косвенный речевой акт, тем больше возможностей разнообразных реакций нанего. На неконвенциональные РЖ приходится основная часть общего пространства устного спонтанного непосредственного общения, особенно в области фатических РЖ. Несомненна связь самих принципов противопоставления риторических и нериторических, конвенциональных и неконвенциональных жанров с противопоставлением первичных и вторичных РЖ по М.М.Бахтину.

Ю.М.Лотман писал: «в каждом коллективе с относительно развитой культурой поведение людей организуется основным противопоставлением: 1) обычное, каждодневное, бытовое, которое самими членами коллектива воспринимается как “естественное”, единственно возможное, нормальное, 2) все виды торжественного, ритуального, внепрактического поведения: государственного, культурного, обрядового, воспринимаемые самими носителями данной культуры как имеющие самостоятельное значение. Первому носители данной культуры учатся, как родному языку,- погружаясь в непосредственное употребление, не замечая, когда, где и от кого они приобрели навыки пользования этой системой. Второму типу поведения учатся, как иностранному языку,- по правилам и грамматикам, сначала усваивая нормы, а затем уже, на их основе, строя “тексты поведения”»(11, с.249)

Главная трудность, с которой исследователь, строящий типологию РЖ- поиск адекватного основания классификации. Каждому из использовавшихся оснований присущи определенные недостатки. С помощью иллокутивно-перформативного критерия, наиболее распространенного в прагмалингвистике, с одной стороны, трудно противопоставить жанры, цель которых может совпадать. С другой стороны, трудно свести воедино: а) жанры с очень специфическими целями, б) различные «пустые» разговоры, коммуникативная цель которых весьма неопределенна.

Следует отметить, что противопоставление фатики и информатики признается чрезвычайно существенным практически всеми языковедами мира. По мнению М.Л.Макарова, противопоставление информации и коммуникации является одним из существеннейших положений современной феноменологии: «от того, по какому пути пойти, зависит вся концептуализация природы человеческого опыта, а также его адаптивной, преобразующей направленности». Он подвергает критике научную парадигму, в которой главным в коммуникации признается процесс передачи информации («коммуникация выступает как процесс оформления, своего рода “ратификации” репрезентаций в качестве информации и как процесс, обеспечивающий ее трансляцию между индивидами» (12, с. 28)

Согласно положениям современных исследователей, фатическая коммуникация – коммуникация в наиболее чистом виде, ее «свобода личного содержательно-стилистического изъяснения» не ограничивается «информативным объемом вербализуемой референтной ситуации», поскольку в ней «референтная ситуация является в известном смысле производным от коммуникативной ситуации». «Очевидно, именно фатическая речь выражает человека как языковую личность хотя и в неофициальном, но творческом ракурсе, имеющем аксиологическую ценность», - писала Винокур.(7, с.6-11)

Ее точку зрения разделяют М.В.Китайгородская и Н.Н.Розанова, предложившие даже трансформировать оппозицию «информативная речь – фатическая речь» в оппозицию «фатическое общение – нефатическое общение».(10, с.30)

А. Вежбицкая называет и описывает при помощи семантических примитивов, но не выделяет в особую группу несколько ФРЖ (разговор, ссора, шутка, похвальба, флирт) (6, с.104-108)

Н.Д.Арутюнова выделяет среди ФРЖ две группы жанров: фатические, или праздноречивые, жанры, не имеющие непосредственной цели (д-5), и жанры, не имеющие непосредственной цели (д-5), и жанры, имеющие целью установление или регулирование межличностных отношений (д-4). Другие исследователи обращают внимание на то, что у жанров д-4 и д-5 много общего: все истинное содержание коммуникации составляет вступление в контакт, организация ситуации общения и личности коммуникантов.

Т.Г.Винокур делит фатическую речь на виды в зависимости от оппозиции «близкие-неблизкие отношения». Однако, невозможно найти адекватное основание классификации фатических речевых жанров, как и выделить их существенные типологические черты, без осмысления роли в них разных видов непрямой коммуникации. В целом роль непрямой коммуникации во всех фатических речевых жанрах настолько значительна, что степень «непрямоты» высказываний можно принять в качестве основания типологии фатических речевых жанров.

Подводя итог, следует отметить, что специфика социопрагматического жанроведения состоит прежде всего в том, что данный аспект имеет лингвокультурологический и антропоцентрический характер. Поиск адекватных моделей жанрового структурирования речевого материала привел авторов к выделению типов речевых жанров, гипержанров, внутрижанровых речевых стратегий и тактик на таких основаниях, как фатическая/информативная модальность; качество межличностных отношений; прямая/непрямая коммуникация; повышенная/пониженная семиотичность коммуникативного поведения языковой личности. Важной отличительной чертой социопрагматического аспекта жанроведения является также его связь с «человеком говорящим», что проявляется в значимости для всех используемых моделей отношения «Автор-Адресат».

Библиография

1. Арутюнова Н. Д. Жанры общения // Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, дейксис. М., 1992 с. 53-55
2. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975. с. 20.
3. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. М., 1986. Зс.71
4. Бахтин М.М. Собр. соч.: в 7 т. Т. 5. М., 1996. с. 337
5. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров. Из архивных записей к работе «Проблема речевых жанров». Проблема текста // М. М. Бахтин Собр. соч.: В 5 т. Т. 5. Работы 1940-х — начала 1960-х годов. М., 1996 с. 27
6. Вежбицкая А. Речевые жанры // Жанры речи. Вып. 1. Саратов, 1997. с.104-108
7. Винокур Т. Г. Информативная и фатическая речь как обнаружение разных коммуникативных намерений говорящего и слушающего // Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. М.1993 с.6 -11
8. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989. с. 122.
9. Дьмарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст.с. 43.
10. Китайгородская М. В., Розанова Н. Н. Речь москвичей. Коммуникативно-культурологический аспект. М., 1999 с.30-39
11. Лотман Ю. М. Культура и взрыв. М., 1992. с.249
15. Седов К.Ф. Дискурс как суггестия.с. 36-37 и др.
16. Сиротинина О. Б. Некоторые размышления по поводу терминов «речевой жанр» и «риторический жанр»// Жанры речи. Вып. 2. Саратов, 1999 с.28
17. Смирнов И.П. Олитературное время.с.4- 5, 59, 262.
20. Шеффер Ж.-М. Что такое литературный жанр? / Пер. С.Н. Зенкина. М., 2010. С.18.
21. Шмелева Т. В. Повседневная речь как лингвистический объект // Русистика сегодня. Функционирование языка: лексика и грамматика. М., 1992. с.12
22. Brown, Yule 1983 — Brown G., Yule G. Discourse analysis. L., Cambridge, 1983
23. Wodak R. Disorders of Discourse. London., 1996. P. 15

Açarsözlər: janr, diskurs, fatika, informatika, adresat

Key words: genre, discourse, fatic, informatic, addressee

GENRE AND TYPE AS CATEGORIES IN DISCOURSIIVE RESEARCH SUMMARY

The paper analyzes such concepts as genre and discourse. The study of the process of genre formation is an urgent problem in science. In mass communications, textual genre forms have evolved over the years. The article also discusses the classifications of speech genres of different linguists. It should be noted that speech genres are divided into phatic and informative. The main phatic intention is to satisfy the need for communication - cooperative or conflict, with different forms, tonality, relationships between communicants. Informatics is understood as the entry into communication, with the goal of communicating .

Summing up, it should be noted that the specificity of sociopragmatic genre studies consists primarily in the fact that this aspect has a linguoculturological and anthropocentric character. An important distinguishing feature of the sociopragmatic aspect of genre studies is also its connection with the “speaking person”, which manifests itself in the significance of the “Author-Addressee” relationship for all used models.

JANR VƏ TIP DİSKURSİV TƏDQİQATLARDA KATEQORİYALAR KİMİ XÜLASƏ

Məqalədə janr və diskurs kimi anlayışlar təhlil edilmişdir. Janrların formalaşma prosesinin öyrənilməsi elmdə aktual bir problemdir. Kütləvi ünsiyyətdə mətn janr formaları illərlə inkişaf etmişdir. Məqalədə fərqli dilçilərin nitq janrlarının təsniflərindən də bəhs olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, nitq janrları fatik və məlumat verici olmaqla iki yerə bölünür. Fatik janrların əsas məqsədi ünsiyyət ehtiyacını – kooperativ və ya münaqişə üsulu ilə həyata keçirmək və müxtəlif formalar və ton ilə ünsiyyət quranlar arasındakı münasibətlərlə təmin etməkdir. İnformatika isə məlumat vermək məqsədi ilə ünsiyyətə qoşulmağı nəzərdə tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosiopraqmatik janr tədqiqatlarının spesifikliyi ilk növbədə bu aspektin linqvokulturoloji və antroposentrik xarakterə malik olmasından ibarətdir. Janr tədqiqatlarının sosiopraqmatik aspektinin vacib bir fərqləndirici xüsusiyyəti, eyni zamanda istifadə olunan bütün modellər üçün “Müəllif-Adresat” münasibətinin olmasıdır.

Rəyçi: prof. Məmmədov Azad Yahyaoglu

Sultan Seyidova⁹
SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI
(II məqalə)

Üslubi imkanları olan sintaktik vahidlərdən biri də, *xüsusiləşmə*lərdir. Bunlar qalan cümlə üzvlərindən xüsusi fasilə və intonasiya ilə ayrılır, diqqəti cümlənin komponentləri arasındakı qarşılaşdırmağa cəlb edir. Onlar adi cümlələr kimi bitmə intonasiyasına malik olmasalar da, məzmun baxımından cümləyə yaxındır. Daha dəqiq desək, xüsusiləşmələri qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə sinonimlik baxımından müqayisə etmək olar: *Hava isti olsa da, dəvə yunundan toxunmuş ağ başlığını boynuna doladı; Faytonçunun cidd-cəhdinə baxmayaraq, atlar yerişlərinə haram qatmaq istəmirdilər* (İ. Şıxlı).

Eyni əsərdən götürülmüş bu nümunənin birincisi qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə, o birisi isə tərkibində xüsusiləşmə olan sadə cümlədir. Birinci nümunəni də asanlıqla tərkibində xüsusiləşmə olan sadə cümləyə çevirmək olar, lakin dərinədən fikir verdikdə bu çevirmə fikrin ifadə tərzində ağırlıq yaradır. Deməli, məzmunun rahat çatdırılması üçün fikrin mürəkkəb cümlə şəklində ifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Cümlə təkcə cümlə üzvlərindən ibarət deyil. Cümlədə elə söz və ya söz birləşmələri iştirak edir ki, onlar qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmur, dinləyiciyə müraciət və ya söylənilən fikrə münasibət bildirir. *Xitab və ara sözlər* də belələrindəndir. İnsana müraciətlə işlədilən xitablar bir neçə məqsədə xidmət edir: onların vasitəsilə ya kimsə çağırılır, ya dinləyicinin diqqəti danışana istiqamətləndirilir, ya da nitqi qüvvətləndirmək üçün qarşıdakı şəxs obyekt kimi seçilir: *Azad, sənə nə olub* (M. İbrahimov); *-Bura bax, Cavad, camaat cürbəcür sözlər danışır,-dedi* (Anar); *Vaxtdır, qədəhləri qaldırın, dostlar!* (S.Vurğun).

Xitabların cansız əşyalara və mücərrəd varlıqlara ünvanlanması ədəbi-bədii dilin effektivliyini artırır, lirik qəhrəmanın və ya təhkiyəçinin hiss və həyəcanlarını əks etdirir. “Xitablar insanları, əşyaları, hadisələri adlandırmaqla bərabər, həm də onları səciyyələndirir. Məhz buna görə də xitabların çoxu ekspressivdir” (8, s. 320). Xitab təkrarlandığında bu ekspressivlik daha da güclənir: *Gəl, əziz bayramım, bir də öpüşək...; Qapıçı, qapıçı, çağır gedəni!* (S.Vurğun).

Ara sözlər yazılı və şifahi nitqdə ifadə edilən fikrə münasibət bildirir. Onlar müxtəlif mənalar bildirir; elələri də vardır ki, birbaşa nitqin ekspressiv xüsusiyyətlərini göstərir və daha çox danışqda işlənir; məs.: *öz aramızdır, zarafatsız, vicdanla, ədalətlə, qəlbən, demək olar ki*. Bədii ədəbiyyatda isə zəngin məna münasibətlərini bildirən ara sözlər işlənir, hissi münasibəti, fikrin mənbəyini, ifadə tərzini, nitq hissələri arasında münasibəti (əlaqəni), dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi daşıyır:

*Bilirsən, Vidadi, sözün doğrusu,
Olmaq istəmirəm vicdan oğrusu;
Qudurtdun bunları, doğrudan da, sən,
Bəlkə də, özünsən ona dil verən;
Yaxşı, gəl əl götür bu inadından* (S.Vurğun).

Sonuncu nümunədə “yaxşı” sözü fikri yekunlaşdıran, nitqin hissələri arasında münasibəti bildirən ara söz kimi işlənmişdir. Elmi ədəbiyyatda bu məsələyə yanaşma birmənalı deyil. EA-nın 1959-cu ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda “Cümlənin əvvəlində *bəli, yox, xeyr, yaxşı* sözlərinin işlədilməsi” adlı bəhsdə ayrıca danışılmışdır. Həmin sözlər “ara söz” adlandırılmasa da, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər hesab edilir (4, s. 319-321). 1981-ci ildə çap olunmuş qrammatika kitabında isə bu məsələyə aydınlıq gətirilir: “Ara sözlər və söz birləşmələrindən danışarkən söz-cümlə ilə bunlar arasındakı oxşar cəhəti qeyd etmək lazımdır. Çünki dilçilik ədəbiyyatında çox zaman bu iki kateqoriya bir-biri ilə dolaşq salınır; bir qayda olaraq, *bəli, yox, xeyr, heyf, yaxşı* və s. sözlər söz-cümlə hesab olunur... Lakin bu oxşarlıq sözləri (*bəli, yox, xeyr, yaxşı* və s.) məndəki yerinə və vəzifəsinə görə iki kateqoriya arasında bölməyə imkan verir. Burada əsas həlledici amil sözlərin mətn daxilindəki yeri, vəzifəsidir” (10, s. 307). Bu sözlər dialoqda cümlə əvəzi kimi işlədikdə onlar “söz-cümlə” adlanır, üzvlənən cümlə ilə birlikdə işlədikdə isə ayrıca modal söz, ədat və ya nida kimi səciyyələndirilir:

- *Görürsən?.. - Dedim: - Bəli.* (C. Məmmədquluzadə);
Sən qoymayacaqsan mən tək qalam? - Əlbəttə! (Elçin);
Sizsiniz Vidadi şair?
Bəli, qulluğunuz bəndəyə dair;
Deyəsən, şöhrəti çox sevir qadın! (S. Vurğun).

Birinci və ikinci nümunədə işlədilən “*bəli*” və “*əlbəttə*” sözləri bütöv cümləni əvəz etdiyindən söz-cümlə sayılır. Bunlar üzvlənməyən cümlələrdir; yəni əslində qrammatik mənənin yox, emosionallığın ifadəsinə xidmət edir.

Təktərkibli cümlələr nitqin qısalığı və ifadəliliyi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Dos. Ə. Bağirov yazır: “Təktərkibli cümlələrin üslubi imkanları onun növləri ilə sıx bağlıdır. Çünki adlıq cümləyə məxsus üslubi imkanları söz-cümlədə və ya ümumi şəxsi cümlədə görmək olmur. Buna görə də təktərkibli cümlələrin üslubi imkanlarını növlər üzrə tədqiq etmək məqsədəuyğundur” (6, s. 61).

Təktərkibli cümlələrin bu növləri hərəkət və hökmün icrasında şəxsin iştirak etməməsini, hərəkətin icrasının qeyri-müəyyən şəxs tərəfindən yerinə yetirilməsini, hərəkətin icrasının hamıya aid olduğunu bildirir. Bu deyilənlər şəxssiz, qeyri-

⁹ BDU-nun dosenti. sultan@sevidli.com

müəyyən şəxslə və ümumi şəxslə cümlənin qrammatik xüsusiyyətləridir. Onların içərisində ümumi şəxslə cümlələr özünün idiomatik xarakteri ilə seçilir. Atalar sözləri və zərbi-məsəllərə bənzədiyinə görə bu cümlələr ünsiyyət prosesində ümumiləşdirmə yaradır və üslubi-məcəzi xüsusiyyət daşıyır. *Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə* isə üslubi xüsusiyyət daha çox onların tərkibində işlənen və qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlərlə yaranır: *Cavan olanda bəyəm sözbəxsmazlar?; Ölü haqqında pis danışmazlar* (M. İbrahimov); *Ata, həbs etdilər yazıq Eldarı; Deyirlər, şirindir busənin dadı, O da kor bəxtimə qismət olmadı* (S. Vurğun).

Əvvəlki iki nümunədə adi informasiyadan başqa müəyyən ibrətamiz fikir də ifadə olunur ki, bu da atalar sözü və zərbi-məsələ yaxındır. Üçüncü nümunədə isə hərəkət qeyri-müəyyən şəxs tərəfindən icra olunduğundan, daha dəqiq desək, işin icraçısı yox, proses maraqlı olduğundan o, bütövlükdə qeyri-müəyyən şəxslə cümlədir. Sonuncu nümunədə isə qeyri-müəyyən şəxslə cümlə müəyyən şəxslə cümlələrlə birlikdə işlənməmişdir. Burada “deyirlər” sözü qeyri-müəyyən şəxslə cümləni təmsil edir və iki müəyyən şəxslə cümlənin müşayiəti ilə funksionallaşır.

Şəxslə cümlələr daha çox nitqin ifadəliliyini artırır və bəzən də peyzaj yaratmaq məqsədi daşıyır: *Seminarıyada sakitlik idi; Çən-çiskin idi* (İ. Şıxlı); *Qışın dondurucu bir günü idi* (A. Şaiq); *Bu yerlərdə az təsadüf edilən şaxtalı qış günlərindən biri idi* (MİR Cəlal).

Adlıq cümlələr isə daha çox dram əsərlərinin remarkalarında işlənilir, baş verən hadisənin yeri, zamanı və hadisə iştirakçıları haqqında məlumat verir. Onlar təkcə mübtədadan ibarət olur, lakin digər cümlə tipləri də adlıq cümlənin müşayiətçisi kimi çıxış edə bilər: *Qarabağ. Şuşa qalası. Xan sarayı. Qacarin kef məclisi*. Məclisdə əyanlar, bəylər iştirak edirlər; *Şuşa qalası. Qayalıqda zindan*. Səhərdir. Günəş yenicə qalxır. Vaqif divara şeir yazır. Sonra da yazdığı şeiri oxuyur. Əli bəy qulaq asır (S. Vurğun).

Göründüyü kimi, remarkanın əsasını təşkil edən adlıq cümlələr qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşmışdır. Onların ifadə etdiyi fikir adlıq cümləni müşayiət edən digər cümlə növləri ilə reallaşır. Əslində remarka oxucu və tamaşaçı üçün deyildir. O, sənətkarın rejissor və aktyora verdiyi göstərişlərdir: Görək səhnədə Şuşa qalasının və onun içində olan xan sarayının dekorasiyası qurulsun, kef məclisi təsvir olunsun. Məclisdəkilərin geyimi də XVIII əsrə uyğun olmalıdır. İkinci dekorasiyada qayalıqda olan zindan təsvir olunmalı və işıqdan az istifadə olunmalıdır. Bütün bunlar tamaşaçının bədii zövqünü oxşayır, onlarda baş verəcək hadisələrə maraqlı hissi oyadır.

Adlıq cümlələri kitab üslubuna aid edən dos. Ə. Bağırov onların üslubi əhəmiyyəti haqqında yazır: “Adlıq cümlələrin üslubi əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, bunlar yazıda bir yığcamlıq, aydınlıq, konkretlik yarada bilər. Adlıq cümlələr mübtədə əsasında formalaşarkən əşya və bir təbiət hadisəsinin mövcud olduğunu bildirirsə, xəbər əsasında formalaşdıqda zaman, məkan və proses bildirir” (6, s. 72).

Elmi ədəbiyyatda *söz-cümlələr* nə cümlə, nə də təktərkibli cümlələrə daxil edilmir. Onlar üzvlənməyən sadə cümlələr hesab edilir və “cümlə əvəzləri” də adlandırılır. Söz-cümlələr dialoqda təklildə işlənen peredkativlər, modal sözlər, ədatlar və nidalardan ibarətdir. “Nida və əmr cümlələrinin yerinə işlənen söz-cümlələr onların səciyyəsinə malik olur. Dilçilik ədəbiyyatında belələrini “emosional söz-cümlə” adlandırmışlar: *Haydı, yubanmayın!*” (2, s. 234).

Söz-cümlələri bəzən yarımçıq cümlələrlə də müqayisə edirlər. Yarımçıq cümlənin əsas xüsusiyyəti odur ki, o ya cümlə, ya da təktərkibli cümlə əsasında formalaşır, bu və ya digər cümlə üzvlərindən ibarət olur. Cavab yarımçıq cümlələr daha çox hiss-həyəcan ifadə edir və əvvəlinci cümlələrdən (əsasən sual cümlələrindən) asılı olur: *Paltarlarınızı kim yuyur? - Heç kim* (İ. Şıxlı); *- Hara getdilər? - Biçinə* (MİR Cəlal).

Üslubi sintaksisin mühüm vasitələrindən sayılan sadə cümlələr dilin həm qrammatik-semantik, həm də üslubi-ekspressiv təsir gücünü meydana çıxarmaqda ciddi rol oynayır. Söz və söz birləşmələri sadə cümlə daxilində müxtəlif sintaktik əlaqələrə girərək, dilin kommunikativ vəzifəsini yerinə yetirir, eyni zamanda leksik tərkibinə və sinonimlik yaratmaq xüsusiyyətinə görə müxtəlif üslubi çalarlar yaradır. Sadə cümlənin ayrı-ayrı növləri və onların tərkibindəki elementlər sintaktik vasitələrdən istifadə sayəsində zəngin üslubi çalarlar yaradır. Bu zaman, təbii ki, şifahi nitqdə intonasiyanın, yazılı nitqdə isə durğu işarələrinin aparıcı rolu heç də az rol oynamır.

Predikativ xarakterə malik olan sintaktik vahidlərdən biri də *mürəkkəbcümlələr*dir. Sadə cümlə söz və söz birləşmələrindən təşkil olunur, onun tərkibinə daxil olan elementlər vahid bitmə intonasiyasına tabe olaraq, bir predikativ mərkəz ətrafında birləşir. İfadə etdiyi modallıqdan asılı olaraq, ayrı-ayrı cümlələr müxtəlif emosional-hissi münasibətlər bildirir. Mürəkkəbcümlədə də belədir; onun tərkibinə daxil olan “sadə cümlələr”--komponentlər bir vahid informasiya ətrafında birləşərək, ünsiyyətə xidmət edir. Deməli, mürəkkəbcümlə ilə sadə cümlənin əsas fərqi quruluş fərqidir. Eyni fikri həm sadə, həm də mürəkkəbcümlə ilə ifadə etmək mümkündür: *Qorxurdu ki, qapını açan kimi yenə hay-küy düşəcək, bəlkə də, əlindən bir xata çıxacaqdır* (İ. Şıxlı)~ *Qapını açan kimi yenə hay-küy düşəcəyindən, bəlkə də, əlindən bir xata çıxacağından qorxurdu*.

Nümunələrdən göründüyü kimi, bədii ədəbiyyatdan götürülmüş bu mürəkkəbcümlənin üç komponentinin predikativ vahidi idarəedici xəbər (qorxurdu) ətrafında birləşmiş, o biri cümlələrdəki təsriylənən formalar feili tərkiblə, daha dəqiqi, feili sifət tərkibləri ilə əvəzlənmişdir; cümlə feili tərkibli sadə cümləyə çevrilmişdir. Deməli, mürəkkəbcümlələrin əksəriyyətinin, xüsusilə tabeli mürəkkəbcümlələrin komponentlərinin biri feili tərkiblərlə sinonimlik təşkil edərək, təkcə semantik-qrammatik cəhəti ehtiva etmir, həm də üslubi effekt yaradır. Bütün bu deyilənlər fikrin ifadəsi baxımından sadə cümlə ilə mürəkkəbcümlə arasında qoyulan fərqin düzgün müəyyənləşdirilmədiyini göstərir: “Dilin əsas vahidi olan cümlə sadə və mürəkkəbcümlələrin ifadəçisi kimi özünü göstərir. Buna görə də dildə sadə fikirlər sadə cümlələr vasitəsilə, mürəkkəbcümlə və silsiləli fikirlər isə mürəkkəbcümlələr vasitəsilə öz ifadəsini tapır” (3, s. 331).

Sadə cümlədə olduğu kimi, mürəkkəb cümlənin özünəməxsus qrammatik xüsusiyyətləri, konkret normalara tabe olma qaydaları mövcuddur. Prof. K. Əliyev mürəkkəb cümləni fərdiləşdirmə vasitəsi hesab edərək, onun əsasən bədii üslubda, eləcə də publisistik, elmi, rəsmi-əməli və danışıq üslubunda müəyyən bir əşya və predmetin xarakterik xüsusiyyətlərini göstərməyə, onları fərdiləşdirməyə xidmət etdiyini göstərir. O, üslubiyyatın fərdiləşdirmə anlayışına yanaşmasını belə izah edir: “Üslubiyyat ədəbi dilin bütün funksional üslublarını araşdırdığından “fərdiləşdirmə” anlayışına başqa meyarla yanaşır-predmet və hadisələrin, personaj və surətlərin fərqləndirici əlamətlərini ön plana çəkir” (7, s. 29). Fərdiləşdirmə zamanı həm mürəkkəb, həm də sadə cümlələrdən istifadə edilir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin üslubi imkanlarından danışıq üçün əsasən onların bu və ya digər komponentində leksik vahidlərdən tutmuş qrammatik şəkilçilərə qədər baş verən ixtisarlardan söz açılır. Sintaksisə aid dərslərdə bu barədə “Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr” bəhsi altında danışıq və komponentlər üçün ortaq elementlərin sırasında ortaq cümlə üzvləri, ortaq ara sözlər, ortaq ədatlar və şəkilçilər nümunələr əsasında təqdim olunur (2, s. 289-292). Mürəkkəb cümlənin üslubi xüsusiyyətlərinə dair qiymətli dərs vəsaitinin müəllifi dos. Ə. Bağirov tabesiz mürəkkəb cümlələrin yaratdıqları üslubi effektin təkə ixtisarla bağlı olmadığını göstərir: “...tabesiz mürəkkəb cümlələrin yaratdıqları üslubi effekt təkə ixtisarla izah oluna bilməz. Belə cümlələrin quruluşunda, bunlarda iştirak edən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərində, tərkib hissələri arasındakı intonasiyada da üslub baxımından maraqlı hallar çoxdur” (5, s. 3). Deməli, tabesiz mürəkkəb cümlələrin üslubi xüsusiyyətlərinin onların komponentləri arasındakı məna əlaqələri ilə bağlanması daha səmərəli nəticə verə bilər: *Şamxal evdən gedəndən sonra Zərnigar xanım küncün birinə çəkilib ağlayır, Salatın isə gözə görünmürdü* (İ. Şıxlı); *Qonşu otaqda zəng səsləndi, Firuzənin gülüşləri və mahnısı eşidildi* (C. Cabbarlı); *Ağacın dövrəsində yarasalar uçuşdu, Əşraf dıksındı* (İ. Şıxlı); *Müsəlmanın işi belədir, xalça-palazı yük yerində çürüdər, özünün canı çul üstündə çıxar* (Mir Cəlal); *İllər gəlib keçdi, mən orta məktəbi qurtardım, o, yerindən tərpənmədi, bir daş kimi dərzin dükənində düşüb qaldı* (M. İbrahimov); *Kəndimizin üstünü gah od ələyən günəş, gah da tutqun, boğucu bulud aldı* (M. İbrahimov).

Bədi ədəbiyyatdan tabesiz mürəkkəb cümlə komponentləri arasındakı zaman, ardıcılıq, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma və bölüşdürmə əlaqələrinə dair seçilmiş bu nümunələr bütöv bir vahid kimi birləşərək göstərilən məna çalarlarını özündə ehtiva edir. İki, üç, hətta dörd komponentli bu cümlələr bir sıra ortaq elementlərə malikdir; məs.: birinci nümunədəki eynizamanlılıq “Şamxal evdən gedəndən sonra” sintaktik vahidi ilə reallaşır; beşinci nümunədə “İllər gəlib keçdi” komponenti mürəkkəb cümlədəki ziddiyyət-qarşılaşdırma əlaqəsini üslubi cəhətdən “bəzəyir”; sonuncu nümunədə isə ortaq element mürəkkəb cümlənin həm əvvəlində, həm də sonunda işlənir, həm mürəkkəb cümləni qrammatik cəhətdən təşkil edir, həm də bölüşdürmə çalarlarının dəqiq ifadə edilməsinə şərait yaradır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin üslubi xüsusiyyətlərindən çox az danışılmışdır. Nəinki Azərbaycan dilçiliyində, hətta türkologiyada bu cümlələrə dair monumental bir əsərin (“Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr”) müəllifi olan prof. Ə. Abdullayev vaxtilə böyük uzaqgörənliklə yazırdı: “Məlum olduğu üzrə, müasir dilin indiki normalarının tədqiq edilib öyrənilməsi dilçiliyimizin digər sahələrinin öyrənilməsinə də kömək edir... Həmçinin bir dilin qrammatik normalarının meydana çıxarılması o dilin üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə də yardım edir” (1, s. 6). Əsərin girişində söylənilən bu müdrik sözlərdən sonra o, türkologiyada tabeli mürəkkəb cümlə problemlərindən danışıq və tərkiblərin budaq cümlə adlandırılmasına qarşı çıxaraq, feili tərkiblərlə budaq cümlələr arasında sinonimliyi onların yaxın cəhətlərinin nəticəsi kimi təqdim edir (1, s. 81). Beləliklə, əksər tabeli mürəkkəb cümlələrin içərisində feili tərkib olan sadə cümlələrə çevrilə bilməsi fikri ilə o, tabeli mürəkkəb cümlə üslubiyyatının əsasını qoymuşdur. Məhz buna görə də dos. Ə. Bağirov tabeli mürəkkəb cümlələrin üslubi xüsusiyyətlərini ayrı-ayrı budaq cümlələr üzərində öyrənməyi məqsəduyğun sayır (5, s. 18).

Dilimizdəki əksər təközəkli tabeli mürəkkəb cümlələr çevirmə zamanı tərkibində feili birləşmələr olan sadə cümlələrlə məna baxımından, demək olar ki, eyniləşir. Bu prosesdə yalnız struktur dəyişikliyi baş verir: *Allahverdinin heç ağlına da gəlməzdi ki ki, bu məktubu bu cür əzbərləyib* (Elçin); *Binədəki kişilər beş-on gün idi ki, arana, biçinə getmişdilər* (İ. Şıxlı); *Kimdə cürət varsa, meydanıma gəlsin* (“Azərbaycan nağılları”).

Verilən nümunələr üçü də mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Onlar sadə cümləyə aşağıdakı kimi çevrilir: *Bu məktubu bu cür əzbərləyəcəyi // əzbərləməsi // əzbərlədiyi Allahverdinin heç ağlına da gəlməzdi; Binədəki kişilərin arana, biçinə getdikləri beş-on gün idi; Cürəti olan meydanıma gəlsin.*

Çevirmələr zamanı müxtəlif üslubi xüsusiyyətlər özünü göstərir. Məs.: Birinci çevirmədə feili birləşmənin *-acaq, -əcək* şəkilçisi ilə yarandığı variant üslubi cəhətdən daha dəqiqdir; ikinci çevirmədə hər iki komponentdəki leksik vahidlərdən tərkibin yaranmasında istifadə olunur ki, bu da zaman çalarlı mübtəda budaq cümləsinin xarakterindən irəli gəlir; üçüncü çevirmə zamanı bağlayıcı sözdən imtina edilmişdir.

Bu çevirmələr bir daha göstərir ki, istənilən tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsinə tərkibində feili tərkiblər olan sadə cümlələrlə qarşılaşdırmaq olar. Prof. Y. Seyidov orta məktəblər üçün yazdığı “Azərbaycan dili” dərsliyində yazır: “... formaca (tələffüzçə) müxtəlif, mənacə eyni və ya mənacə yaxın sözlərə sinonim sözlər deyilir. Bu leksik sinonimlikdir. Budaq cümlələrlə feili tərkiblərin sinonimliyi də buna bənzəyir, bu, qrammatik sinonimlik adlanır” (11, s. 537).

Digər budaq cümlələr üzərində də bu əməliyyatları aparmaq mümkündür. Burada bir neçə spesifik halı qeyd etmək lazımdır. Budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gələn “ki” bağlayıcısı ilə bağlanan zaman budaq cümlələrində çevirmə çox rahat baş verir. Bu zaman baş və budaq cümlədəki hərəkətin zamanı arasındakı fasilənin qısa olması buna şərait yaradır: *Məclis təzəcə qızıışmağa başlayırdı ki, Rüstəm kişinin iti bir-iki ağız ahəstəcə hürüb səsinə kəsdi; Ona sual vermək istəyirdi ki, Pərşan sözə qarışdı* (M. İbrahimov); *Yenə təzəcə mürgüləyirdim ki, pilləkən taxtalarının cırlıtısını eşitdim* (İ. Hüseyinov).

Bu cümlələr budaq cümlənin xəbərinin təsriflənməyən formaya çevrilməsi ilə sadələşir və üslubi çalar yaradır: *Məclis təzəcə qızıışmağa başlayanda...; Ona sual vermək istəyəndə...; Yenə təzəcə mürgüleyəndə...*

Səbəb-məqsəd budaq cümlələrinin sadələşdirilməsi zamanı maraqlı bir üslubi hadisə baş verir. Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə sadələşərkən içərisində feili sifət tərkibi, məqsəd budaq cümləsi sadələşərkən içərisində məsdər tərkibi olan sadə cümlə həmin budaq cümlələrlə qarşılaşdırılır: *Vallah, biz özümüz də çox-çox peşmanıq ki, bu yol ilə gəldik, sənə diçar olduq* (M. F. Axundzadə); *Sıxırdı ki, oradan bir çarə, bir tədbir tapıb çıxarsın* (MİR CƏLƏL). Bu nümunələrin çevirmələri isə belə olacaqdır: *Vallah, biz özümüz də bu yolla gəldiyimizə, sənə diçar olduğumuza görə çox peşmanıq; Oradan bir çarə, bir tədbir tapıb çıxarmağı üçün (başını) sıxırdı.*

Göründüyü kimi, səbəb budaq cümləsi *-dıq⁴* şəkilçili feili sifətin yaratdığı tərkiblə, məqsəd budaq cümləsi isə məsdər tərkibi ilə qrammatik sinonimlik təşkil edir. Budaq cümlələrin xəbərlərinə diqqət yetirsək, oradakı fərqi də aydın şəkildə görərik; belə ki, birincilər feilin xəbər şəklilə, ikincilər isə əmr şəklilə ifadə olunmuşdur. Bəzi hallarda əmr şəklilə yox, arzu şəklilə işlənir: *Bunun hamısını mən ona görə deyirəm ki, bizi başa düşsən* (İ. Hüseynov). Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, “məqsəd budaq cümləsinin xəbəri əksər halda formaca əmr şəklilə ifadə olunsada, məzmunca iltizam şəklilə bərabərdir” (1, s. 284).

Qarşılaşdırma budaq cümləsinilə isə tərkibində xüsusiləşmə olan sadə cümləyə çevirmək olar: yəni eyni fikri həm budaq cümlə, həm də xüsusiləşmə ilə ifadə etmək mümkündür: *Qız ufuldayıb qışqırdısa da, Əşrəfi görən kimi özünü ələ aldı* (İ.Şıxlı) ~ *Qız ufuldayıb qışqırmağına baxmayaraq, Əşrəfi görən kimi özünü ələ aldı.*

Beləliklə, sintaksisin geniş üslubi imkanlarından, yerli-yerində, dəqiq və düzgün istifadə edilməsi cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafında, hissi-emosional duyğuların ifadəsində, lüğət tərkibinin genişlənməsində və ümumilikdə rəbitəli nitqin inkişafında mühüm rol oynayır. Sintaksisin üslubiyyətlə əlaqəsindən danışan prof. M. Həsənov prof. K.Əliyevin doktorluq dissertasiyasına istinadən yazır: “... üslubi incəliklər məhz mətn daxilində özünü büruzə verir, dil vahidlərinin *mətdəki* qarşılıqlı əlaqəsindən yaranır. Mətn isə üslubi vahiddir, ən azı bir cümlədən ibarət olur. Buna görə də üslubiyyət... daha çox qrammatika ilə, xüsusən sintaksislə “təmaslaşır” (9, s. 192-193). Bu fikrin davamı kimi onu demək olar ki, əsas sintaktik vahidlər sahəsində yaranan mətnlər zəngin üslubi xarakterə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 418 s.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. (sintaksis). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 424 s.
3. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti (oçerklər). Bakı: Elm, 1970, 356 s.
4. Azərbaycan dilinin qrammatikası II hissə (sintaksis). Bakı: EA nəşri, 1959, 399 s.
5. Bağirov Ə. Mürəkkəb cümlənin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: ADU nəşri, 1978, 52 s.
6. Bağirov Ə. Sadə cümlənin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: ADU nəşri, 1975, 79 s.
7. Əliyev K. Y. Mürəkkəb cümlə fərdiləşdirmə vasitəsi kimi // Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri (elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı: ADU nəşri, 1978, s. 29-33
8. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyəti, 2003, 399 s.
9. Həsənov M. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 368 s.
10. Müasir Azərbaycan dili. III cild (sintaksis). Bakı: Elm, 1981, 440 s.
11. Seyidov Y. Əsərləri. 15 cildə. X cild. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2011, 552 s.

Açar sözlər: *sintaktik vahidlər, üslubi imkanlar, xüsusiləşmələr, xitab və ara sözlər, təktərkibli və mürəkkəb cümlələr*

Ключевые слова: *синтаксические единицы, стилистические возможности, специализации, адреса и междометия, односложные и сложные предложения*

Keywords: *syntactic units, stylistic possibilities, specializations, speeches and interjections, monosyllabic and complex sentences*

Sintaktik vahidlərin üslubi imkanları (II məqalə)

Xülasə

Sintaktik vahidlərin üslubi imkanlarından bəhs edən məcələdə sintaktik məhfumların şifahi və yazılı nitqdə düzgün və yerli-yerində istifadə olunmasının dilimizin potensial qüvvəsini meydana çıxartmağa xidmət etməsindən danışılır. Sintaktik əlaqələrin düzgün şəkildə qurulması həm fikrin doğru ifadəsinə şərait yaradır, həm də dilin qrammatik strukturunun qorunmasını şərtləndirir.

Araşdırma nəticəsində müəyyənləşdirilir ki, cümləni təşkil edən söz və söz birləşmələri və onlardan yaranan cümlə üzvlərindən başqa, cümlənin tərkibinə daxil olan digər köməkçi vasitələr ayrı-ayrı üslubi çalarlar yaratmaqla bərabər, cümlənin ümumi üslubi yükünü də səciyyətləndirir.

Xüsusiləşmələr, xitab və ara sözlər, nitqin qısalığı və ifadəliliyi baxımından üslubi əhəmiyyət kəsb edən təktərkibli cümlələr, adlıq və söz-cümlələr tədqiqatda cəlb olunmuşdur. Predikativ xarakterə malik olan sintaktik vahidlərdən biri kimi mürəkkəb cümlələrdən ətraflı danışılır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin üslubi imkanlarından, əsasən onların bu və ya digər komponentində leksik vahidlərdən tutmuş qrammatik şəkilçilərə qədər baş verən ixtisarlardan söhbət açılır.

Tədqiqatçı tabeli mürəkkəb cümlələrin üslubi imkanlarından bəhs edərkən belə qənaətə gəlir ki, əksər tabeli mürəkkəb cümlələrin içərisində feili tərkib olan sadə cümlələrə çevrilə bilməsi fikri ilə tabeli mürəkkəb cümlə üslubiyyətinin əsası qənaətinə gəlmişdir. Məcələdə cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafında, rəbitəli yazılı və şifahi nitqin formalaşmasında, hissi-emosional duyğuların ifadəsində sintaktik-üslubi vasitələrin əsas rol oynaması işin yekunu kimi diqqəti cəlb edir.

Стилистические возможности синтаксических единиц (статья II)

Резюме

В статье рассматриваются стилистические возможности синтаксических единиц и тот факт, что правильное и целесообразное использование синтаксических понятий в устной и письменной речи служит раскрытию потенциальной силы нашего языка. Правильные синтаксические связи способствуют правильному выражению мысли и сохраняют грамматическую структуру языка.

В результате исследования установлено, что помимо слов и словосочетаний, составляющих предложение, и членов предложения, производных от них, другие вспомогательные инструменты, входящие в предложение, не только создают индивидуальные стилистические оттенки, но и характеризуют общую стилистическую нагрузку предложения.

В исследовании были задействованы специализации, речи и междометия, стилистические предложения, существительные и словосочетания, стилистически важные с точки зрения лаконичности и выразительности речи. Подробно рассматриваются сложные предложения как одна из синтаксических единиц предикативного характера.

Речь идет о стилистических возможностях самостоятельных составных предложений, в основном о сокращениях, встречающихся в той или иной их составляющей, от лексических единиц до грамматических суффиксов.

Когда исследователь обсуждает стилистические возможности подчиненных составных предложений, он приходит к выводу, что большинство подчиненных составных предложений можно преобразовать в простые предложения с глагольным содержанием, что является основой стилистики подчиненных составных предложений. В результате синтаксические и стилистические приемы играют ключевую роль в развитии навыков построения предложений, формировании связной письменной и устной речи и выражении эмоциональных переживаний в статье.

Stylistic possibilities of syntactic units (article II)

Summary

The article, which deals with the stylistic possibilities of syntactic units, discusses how the correct and appropriate use of syntactic concepts in oral and written speech serves to reveal the potential power of our language. Proper syntactic connections both facilitate the correct expression of ideas and preserve the grammatical structure of the language.

As a result of the research, it is determined that, in addition to the words and phrases that make up a sentence and the members of the sentence derived from them, other auxiliary tools included in the sentence not only create individual stylistic shades, but also characterize the overall stylistic load of the sentence.

Specializations, speeches and interjections, stylistic sentences, nouns and phrases that are stylistically important in terms of brevity and expressiveness of speech were involved in the study. Complex sentences are discussed in detail as one of the syntactic units of predicative character.

We are talking about the stylistic possibilities of independent compound sentences, mainly the abbreviations that occur in one or another component of them, from lexical units to grammatical suffixes.

Speaking about the stylistic possibilities of subordinate compound sentences, the researcher came to the conclusion that the subordinate compound sentence stylistics is the basis of the idea that most subordinate compound sentences can be transformed into simple sentences with verb content. As a result, syntactic and stylistic devices play a key role in the development of sentence construction skills, the formation of coherent written and oral speech, and the expression of emotional feelings in the article.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

**PROFESSOR YUSUF SEYİDOVUN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ CÜMLƏNİN
BAŞ VƏ İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRİ İLƏ BAĞLI MÜLAHİZƏLƏRİ**

Mətn sintaksisində həmişə cümlə üzvləri ilə əlaqədar olan məsələlərdə mübahisəli məqamlar olmuşdur. İlk növbədə, bir cümlə üzvü bir sözləmi, yoxsa bir neçə sözləmi ifadə edilməlidir? sualına cavab tapmaq tələb edilir. Y.Seyidovun fikrincə, cümlə təhlilində hər bir söz, mümkün qədər ayrıca üzv kimi götürülməlidir. Ümumiyyətlə, cümlə üzvləri məsələsinə kompleks şəkildə yanaşılmasa, məsələnin düzgün həllinə nail olmaq mümkün deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki:

1. Formaca növündən asılı olmayaraq, frazeoloji birləşmələr sözbəsöz təhlil edilmir, bütövlükdə bir cümlə üzvü olur. Məsələn: Xəstəlik kişini **əldən salmışdı**.

2. Tərkib hissələrinin leksik mənasından, cümlədəki mövqeyindən və s. asılı olaraq söz birləşməsi təşkil edən (və ya təşkil etməyən) iki söz bir cümlə üzvü ola bilər. Bu zaman aşağıdakı hallara diqqət yetirmək lazımdır.

- I növ ismi birləşmədə, əsasən, ikinci tərəf müvafiq cümlə üzvü (mübtədə, tamamlıq, zərflik, ismi xəbər), birinci tərəf isə, əsasən, təyin olur: 1) İgid **əsgərlər** cəsarətlə vuruşurdular.

2) Komandan **igid əsgərləri** təbrik etdi.

İstisna hallarda ikinci tərəfdə “zaman, vaxt, il, an” və s. sözlər; birinci tərəfdə isə “o, bu” işarə əvəzlilikləri işləndikdə onları bir məna bildirdiyi üçün tərkib hissələrinə ayırmaq olmur. Məsələn:

1) **Bu il** məhsulumuz bol oldu.

3. Sırf qrammatik xüsusiyyətlərə görə də bir sıra söz birləşmələrini cümlədə tərəflərinə ayıraraq ayrıca cümlə üzvləri kimi götürmək mümkün olmur:

– adlıq hallı feili birləşmələr: sən gələndə;

– II növ təyini söz birləşmələri: kənd həkimi;

- III növ təyini söz birləşmələri: kəndin həkimi... [7, s. 405].

Lakin məsələyə yuxarıda göstərdiyimiz kimi bir qədər tənqidi yanaşsaq, deyə bilərik bu göstərilən qruplara daxil olan birləşmələr arasında da elələri var ki, istisnalıq təşkil edir və tərəflər ayrılıqda cümlə üzvləri kimi götürülə bilər. Məsələn; III növ təyini söz birləşmələrində birinci – asılı tərəf II və III şəxsin cəminə aid şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunarsa, bu zaman ikinci - əsas tərəfdə onlara uyğun mənsubiyyət şəkilçisi (-ımız)⁴ işlənməzsə, bu zaman ikinci tərəf kontekstdən asılı olaraq uyğun cümlə üzvü, birinci tərəf isə təyin funksiyasında çıxış edir:

– Bizim kəndə yeni qaz kəməri çəkildi və s.

Alim çox doğru olaraq qeyd etmişdir ki, dildə nə qədər söz varsa, hamısından nitqdə istifadə olunur. Dilin heç bir sözü cümlədən kənar qala bilməz. Həmin sözləri isə cümlədəki roluna görə üç qrupa bölə bilərik:

1. Cümlə üzvləri.

2. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər.

3. Köməkçi vasitələr – köməkçi sözlər [6, s. 340].

İlk növbədə, cümlə üzvlərini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olar. Bunlar elə sözlərdir ki, məna və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olur, biri digərini izah edir, aydınlaşdırır, müəyyən suallara cavab verir:

Dilçiliyimizdə qəbul olunmuş yekdil fikrə əsasən, beş cümlə üzvü vardır: mübtədə, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflik. Onların hər birinin öz funksiyası, öz sualı, özünün əlaqədə olduğu üzv və ya üzvlər vardır. Lakin hər biri cümlənin qurulmasında, formalaşmasında mühüm rola malikdir.

Cümlə üzvləri baş (mübtədə və xəbər) və ikinci dərəcəli üzvlərə (tamamlıq, təyin, zərflik) bölünür.

Y.Seyidovun cümlə üzvləri ilə əlaqədar fikirləri belədir ki, mübtədə baş üzv olaraq cümlədəki digər üzvlərin heç birindən asılı deyil. Tam müstəqil bir cümlə üzvüdür.

Bəzən elə olur ki, cümlədə faktiki cəhətdən mübtədə iştirak etmir, asanlıqla bərpa edilə bilər. Məsələn,

Gəlirəm. Çay süz.

Bu tipli cümlələr də mübtədəli cümlələrdir. Çünki mübtədə şəxs şəkilçisi əsasında bərpa edilə bilər:

Mən gəlirəm. Sən çay süz. Bəzən belə bir yanlış təsəvvür formalaşır ki, guya mübtədə deyərkən yalnız insan nəzərdə tutulur. Lakin bu, doğru deyil. Mübtədə iş görəni – subyekt bildirir. Subyekt isə insan, digər canlılar, cansızlar, hətta mücərrət anlayışları bildirən sözlər ola bilər. Məsələn;

- **Biz** vətənimizi sevirik (insan).

- **Canavarlar** kəndə hücum etmişdilər (heyvan).

- **Neft** ölkəmizin sərvətidir (cansız)

- **Azərbaycan** öz inkişafı ilə dünyaya səs salıb (xüsusi isim)

Mübtədənin sualları, ifadə vasitələri hər kəsə məlum olduğu üçün bunun üzərində geniş dayanmaq istəmirik. Əsas məqsədimiz mübtədə və xəbər arasında sintaktik əlaqə və Y.Seyidovun bu məsələyə münasibətidir. Y.Seyidov bu haqda yazır: “Xəbər mübtədəyə aid hərəkəti və əlaməti bildirir” [1, s. 348]. Əslində burada əlaməti əvəzinə hal-vəziyyətin ifadəsinin işlənməsi semantik cəhətdən daha dolğun ola bilərdi. Bunu Y.Seyidov sonrakı tədqiqlərində nəzərə almışdır. O yazır:

¹⁰ ADNSU, Azərbaycan dili kafedrası. ulker-aslanova@mail.ru

1. İnsanlar uçmaq barədə neçə yüz min il əvvəllər düşündülər.

2. İndiki həyatı təyyarələrsiz təsəvvür etmək çətindir – cümlələrindən birincisində xəbər mübtədaya aid hərəkəti, ikincisində isə hal-vəziyyəti bildirir.

Müəllif daha sonra yazır: “Xəbərin qrammatik cəhətdən mübtədaya tabe olması qrammatik cəhətdən ona uyğunlaşmasıdır. Yəni mübtədə hansı şəxsə və hansı kəmiyyətdə olsa, xəbər də ona uyğun olmalıdır” [1, s. 348]. Bəzən biz nitqdə elə cümlələrlə qarşılaşırıq ki, mübtədə ilə xəbər arasındakı uzlaşma pozulmuş olur. Xəbərin mübtədə ilə uzlaşması dilçilik nəzəriyyəsində qəbul edilmiş fikirdir. Rus dilçiliyində də uzlaşmaya etiraz edilmir, mübtədə və xəbərin hegemonluğu məsələlərinə bəzən şübhə ilə yanaşılır.

Azərbaycan dilində şəxs əvəzliləri ilə ifadə edilən xəbərlə mübtədə arasında uzlaşmanın olmaması məsələsi də ilkin olaraq Y.Seyidov tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Bu, adi bir məsələ deyil, elmi tapıntıdır. Məsələn;

- Bu mavi, bəzəksiz göy **bizimdir** (R.Rza)

- **Sizədir** sözü mənim, eloğlu, doğma qardaş (R.Rza)

Bundan başqa Y.Seyidovun xəbərin quruluşca növü məsələsində maraqlı fikirləri vardır. O, Q.Kazımovun xəbərlə bağlı fikirlərinə belə münasibət bildirmişdir:

Xəbərin quruluşca iki növü qeyd olunur: Dilçilikdə bu bölgü birmənalıdır, mübahisə yoxdur. Ancaq onların izahında fikir ayrılığı var. Buna görə Q.Kazımovun sadə xəbər hesab etdiyi bəzi faktların bir qismi etiraz doğurur. O yazır: “Etmək, eləmək, olmaq sözləri qeyri-müstəqil feil kimi çox işlənir. Başqa bir sözlə, xüsusən, adlarla birləşərək mürəkkəb feillər əmələ gətirir” [2, s. 113].

Y.Seyidov isə yazır: Azərbaycan dilində mürəkkəb feil yoxdur və bunlar da mürəkkəb feil əmələ gətirmir. Belələrinə (bihüş edərdi, narahat eləmərdi, bağlı olub və s.) sadə xəbər hesab etmək də doğru deyil. “On dörd-on beş yaşında olardı”, “udquna-udquna qalmışdı”, “zəhmət vermişəm, cıncırını çıxarmadı və s. iki, üç sözlü xəbərləri sadə hesab etməyi də heç cür əsaslandırmaq olmaz. Frazoloji birləşmələrlə ifadə edilən xəbərlər rus dilçiliyində də sadə xəbərlər adlandırılır. Ancaq bu da dəqiq deyil. Xəbər və ya hər hansı bir cümlə üzvü iki və daha artıq sözdən ibarətdirsə, o mürəkkəbdir, burada mənə rol oynamır. Çünki bu, cümlə üzvünün quruluşca növüdür. Sadə xəbərlərə verilən digər misallar (bir sözdən ibarət olanlar; “idi, imiş”lə işlənənlər) və digər mürəkkəb xəbərlərə aid verilən misalların hamısı qaydasındadır” [3, s. 655].

Göründüyü kimi, burada xəbərin quruluşca növü məsələsində Y.Seyidovun fikirləri bir qədər qarışıqdır:

1) Yəni; - Azərbaycan dilində mürəkkəb feil yoxdur” nə deməkdir. Əgər dilimizdə mürəkkəb feil yoxdursa, o zaman atıbtutmaq; yandırıb-yaxmaq; əzilib-büzülmək, saralıb-solmaq sözlərinin quruluşca növü necədir?

2) “Bihüş edərdi, narahat eləmərdi, bağlı olub” ifadələrinin əmələ gətirdiyi xəbəri sadə hesab edə bilmiriksə, bəs nə hesab edək?

Doğrudur, feilin tədqiqi ilə bağlı dilçiliyimizdə son illərə qədər belə çox dərin elmi araşdırmalar olmuşdur. Bu tədqiqatlar yenə də davam etdirilir. Bu sahədə M.Hüseynzadənin, prof. H.Mirzəyevin, prof. V.Əliyevin, prof. B.Xəlilovun və başqalarının dərin elmi axtarırları vardır. Lakin, görünür, mürəkkəb feillərin olub-olmaması məsələsinə dəqiqlik gətirilməlidir. Çünki adları qeyd edilən alimlərin də fikirləri bir-birindən fərqlidir.

“Cümlələrin baş üzvlər əsasında əmələ gəldiyi fikrini” Y.Seyidov da qəbul edir [3, s. 361]. Bizə elə gəlir ki, burada bir qədər dəqiqləşmə aparıla bilərdi. Yəni cümlənin formalaşması üçün hər iki baş üzvün iştirakı vacib deyil. Baş üzvlərdən birinin iştirakı ilə də cümlə qurula, bir fikir ifadə edilə bilər. Əgər belə olmasaydı, biz, təktərkibli və cüttərkibli cümlə anlayışlarını təkzib etmiş olardıq.

İkinci dərəcəli üzvlər: təyin, tamamlıq və zərflik baş üzvlərə aid olur, onları aydınlaşdırır. Cümləni genişləndirir ki, bu zaman mənə dəqiqləşir. İkinci dərəcəli üzvlər, onların cümlədə mövqeyi, baş üzvlərlə münasibətləri elmi-nəzəri ədəbiyyatda geniş izah edilmişdir. Bəzən dəqiq olmayan ifadələrə, fikirlərə də rast gəlirik.

Y.Seyidov II dərəcəli üzvlərin də müstəqil söz olduğunu, ayrıca suala cavab verdiyini, digər üzvlərlə əlaqələndiyi fikrini qəbul edir. Lakin Q.Kazımovun bu haqda bəzi fikirləri ilə razılaşmır, onları “qeyri-dəqiq ifadələr” adlandırır. Məsələn; Q.Kazımov: “İkinci dərəcəli üzvlər, ikinci dərəcəli fikirlər, cümlə daxilində II dərəcəli mənalar ifadə edir” fikri əks olunub. Dərhal sonra yazılır: “İkinci dərəcəli üzvlər məzmununa görə yox, cümlənin strukturundakı mövqeyinə görə ikinci dərəcəlidir”. Daha sonra Q.Kazımov belə bir əsassız fikir irəli sürür: “Bəzən II dərəcəli üzvlər ikinci dərəcəli deyil, əsas mənənin daşıyıcıları olur” [3, s. 117].

Göründüyü kimi, ikinci dərəcəli üzvlərlə bağlı bir-birini təkzib edən fikirlərə Y.Seyidov ona görə tənqidi yanaşmışdır ki, bu cür fikirlər elmdə çəşqınlıq yaratmasın. Y.Seyidov daha sonra tamamlıqla bağlı Q.Kazımovun fikrinə tənqidi münasibət bildirmiş, onun bəzən artıq, lüzumsuz ifadələr, cümlələr işlədiyini nəzərə çatdırmışdır [4, s. 655]. Məsələn; “Hərəkətlə dolayı yolla əlaqələnen əşya, obyekt” – Q.Kazımovun tamamlığa verdiyi bu tərif, Y.Seyidovun fikrincə, bir qədər mücərrəddir. Hələ təyin və zərflik izah edilməmiş onlardan tamamlığın tərifində istifadə edilməsini də Y.Seyidov uğurlu hesab etmir: “Bu halda atributiv səciyyəli təyindən və adverbial səciyyəli zərflikdən fərqli olaraq tamamlıqlar əşya məzmunlu olur, obyekt bildirir” fikri, belə bir müqayisə dərslik üçün məqbul sayıla bilməz. Bundan başqa, Y.Seyidov atributiv səciyyəli olmayan təyin, adverbial səciyyəli zərflik ifadələrini də qəbul etməmişdir.

Təyınlə bağlı elmə məlum məlumatları təqdim edən Y.Seyidov bu cümlə üzvünün suallarını, ifadə vasitələrini, quruluşca növünü təqdim etdikdən sonra göstərir ki, atributiv səciyyəli təyin bütün cümlə üzvlərinə aid ola bilər: mübtədaya, ismi xəbərə,

tamamlığa, zərfliyə, hətta təyinin özünə belə. Təyini ifadə vasitələri kimi ismi, sifəti, sayı, əvəzliyi, feili sifəti, söz birləşmələrini diqqətə çatdırır və nümunələrlə əsaslandırır:

1) isim: **Qızıl** şairlərin **qızıl** dastanı,
Qızıl yarpaqlara yazar, a dağlar (*S.Rüstəm*)

2) sifət: **Sıra** dağlar, **gen** dərələr,

3) feili sifət: **Ürək açan** mənzərələr (*S.Vurğun*)

4) sayla: **Birinci** sıranı qonaqlara saxlamışdılar və s.

Y.Seyidovun maraqlı cəhətlərindən biri odur ki, alim yalnız bir şey haqqında özü yazdığını yazmaqla kifayətlənməmiş, həmin mövzu ilə əlaqədar başqalarının yazdıqlarını da diqqətlə izləmiş, onların fikirlərinə tənqidi yanaşmış, həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərinə münasibət bildirmişdir

3. Tamamlıq – müasir dilimizim səviyyəsinə müvafiq olaraq Nəsiminin şeirlərində də vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar işlənmişdir:

a) Nari-qəmində bağrımı **büryan** biçirmişəm (s. 25)

b) Cami-müsəfadən mənə saqi içirdi bir **qədəh** (s. 17)

Nümunələrdən görüldüyü kimi, Nəsiminin dilində vasitəsiz tamamlığın həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz növlərindən istifadə edilmiş, onlar şeirin tələbi ilə bəzən feildən əvvəl, bəzən də sonra işlənmişdir. Y.Seyidovun Nəsimi dilində vasitəli tamamlıqlarla bağlı müşahidələr aparmış, onları yönlük halda, yerlik halda, çıxışlıq halda işlənən və qoşmaların iştirakı ilə yaranan vasitəsiz tamamlıqlar şəklində qruplaşdırmışdır [5, s.219]. Məsələn;

1) Qaldı andan sonra bu mülki-süleyman **sizlə** (s. 20)

2) **Səndə** bəs həq var imiş, həq **səndə** var (s. 579)

3) İçdim qədəhi-pürmeyi məşuqə **əлиндən** (s. 46)

4) Gülzarə, səvə könlüm meyl eləməz **anuncün** (s. 74)

4. Təyin – Nəsiminin dilində də təyin olunandan əvvəl gəlir, yeri sabitdir. Sifətlə, sayla, əvəzliklə, feili sifətlə, isimlə, söz birləşmələri ilə ifadə edilmişdir. Lakin şeir dilinin qanunlarına uyğun olaraq bəzən təyin təyin etdiyi sözdən sonraya da keçə bilər. Bu zaman o ifadə vasitələrinin bir qismini itirir. Məsələn: Canı, cahanı sənsizin neylər **Nəsimi xəstədil**

– misrasında təyinin təyin olunandan sonraya keçməsi həm Nəsimi şeirinin tələbindən, həm də xalq dilinin təbiətindən asılıdır. [5, s. 220].

Y.Seyidov Nəsiminin dilində təyinlərlə bağlı iki cəhəti qeyd etmişdir:

1) Şəxs əvəzliliklərinin təyin kimi işlənməsi:

a) Qılsa, **mən** dərvişə ehsan dişlərin (s. 595);

b) **Mən** məhbubə sən acı söz söyləmək (s. 116) və s.

Yusif Seyidov belə faktlara müasir Azərbaycan ədəbi dilində də rast gəldiyini, lakin Nəsimi dilindəki kimi o qədər də aktiv olmadığını yazmışdır.

5. Zərflilik – bütün mənə növləri ilə Nəsiminin dilində işlənmişdir. İfadə vasitələrində də heç bi məhdudiyət yoxdur. Məsələn;

1) Dilimdə **gecə-gündüz** ahu-nalə (*Nəsimi. s. 45*)

2) Sənəmə, üzün güləndən **güla-gülə** gül ütəndi (*Nəsimi. s. 112*)

3) Gözüm yaşı **cahanı** tutdu, ey can (*Nəsimi. s. 66*).

Üçüncü cümlədə “cahanı” sözünü Y.Seyidov yer zərfliyə kimi qəbul etmiş, yer zərfliyinə nümunə vermişdir [5, s. 222]. Bizim fikrimizcə, Nəsiminin dilində yer zərflilikləri kifayət qədər işlənsə də, verilmiş nümunədə “cahanı” sözü tamamlıqdır. Nəsiminin şeirlərində zərfliyin digər növləri də işlənmiş, şairin şeirlərinin tələbi ilə xalq dilinin şirinliyini, təbiiyini əks etdirmişdir.

Baş və ikinci dərəcəli üzvlərin cümlənin yaranmasında, formalaşmasında və fikrin daha dəqiq, daha aydın ifadə edilməsində mühüm rol malik olduğunu qeyd etmişik. Cümlənin genişləndirilməsində, əsasən, ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı vacibdir. Bu proses sintaksisdə “sadə cümlənin genişləndirilməsi” adlandırılır, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən, təxminən, eyni şəkildə dəyərləndirilir.

Ədəbiyyat:

1. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, I kitab, Bakı: ADU, 1959, 453 s.

2. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, II kitab, Bakı: ADU, 1962, 403 s.

3. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004, s. 113

4. Seyidov Y.M. Seçilmiş əsərləri. IX cild. Bakı: BDU, 2010, 670 s.

5. Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Bakı Univers. nəşr., 2010. 386 s. 6. Seyidov Y.M. Seçilmiş əsərləri. X cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 551 s.

7. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı: ADU, 1992, 406 s.

Açar sözlər: sintaksis, cümlə üzvləri, ismi birləşmələr, baş və ikinci dərəcəli üzvlər

Key words: syntax, word combinations, sentence members, name combinations, head and second class members

Ключевые слова: синтаксис, члены предложения, комбинации существительных, первичные и вторичные члены.

XÜLASƏ

Təqdim olunmuş məqalədə prof. Y.Seyidovun sintaksislə əlaqədar fikirləri təqdim edilmişdir. Sintaksisin əsas obyektlərindən olan cümlə üzvləri haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərinin sualı, funksiyası, cümlənin yaranmasında rolu - Y.Seyidov bütün bu fikirlərə münasibət bildirmiş, ümumiləşmələr aparmış, öz fikirlərini əsaslandırmışdır.

SUMMARY

Professor Y.Seyidov's thoughts about syntax are introduced in the article. There are different thoughts about the word combinations – the third kind of defining word combinations which are the main objects of syntax. The question of the chief and second class members of the sentence, its function, its role in the formation of sentence - Y.Seyidov expressed his opinions about these thoughts, had generalities, substantiated his opinions.

РЕЗЮМЕ

В представленной статье проф. Ю.Сейдова на синтаксис. Существуют разные мнения о членах предложений, которые являются основными объектами синтаксиса. Вопрос, функция главных и второстепенных членов предложения, роль в образовании предложения - Ю.Сейдов прокомментировал все эти идеи, сделал обобщения, обосновал свои взгляды.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Ədibə Məmməd qızı Məcidova¹
NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIGINDA AFORİZMLƏR

Uzaqgörən sənətkar Nizami Gəncəvi öz sənət fırçası ilə canlı mənzərələr yaratmış, bütün yaradıcılığı boyu ədalətli dövlət quruculuğu ideyasını əsas götürmüşdür. Bu ideya ətrafında olduqca kamil obrazlar, haqq-ədalət carçıları, təmiz sevgi nümunələri, ülvi məhəbbət hökm sürür. Bütün əsərlərində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, milli folklorumuz öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda Nizami oxucularının- hər yeni nəslin hər dəfə onun parlaq istedadının açılmamış cəhətlərini kəşf etməklə yanaşı, onun yaradıcılığında çox geniş yer tutan aforizmlər, ibrətamiz ifadələrlə rastlaşır. Dahi şairin mənəvi təsir dairəsi əsrdən-əsrə məhz buna görə genişlənir, oxucularının sayının coğrafi arenası böyük vüsət alır. Onun əsərlərində coğrafiya elmi, dövrünün kosmoqrafiya ədəbiyyatı, riyaziyyat və kimya barədə məlumatlar da müəyyən yer tutur.

Nizami təbabət, anatomiya, əzcaçılıq sahəsində də dərin biliyə malik olmuşdur. Mübaligəsiz deyə bilərik ki, Nizami öz dövrünə məlum olan hər şeydən, bütün elmlərdən, fars və ərəb dillərindən xəbərdar olmuşdur. Buna görə də Nizami müstəqillik yolunu-həqiqətə xidmət yolunu seçmiş, əsrlər boyu bərqərar olmuş qaydaları öz istedadı və qabiliyyəti ilə cəsarətlə dəyişmişdir. Bu uğurlu addımı söz sənətində əsrlərdir ki, onu ən yüksək zirvələrdə bərqərar etmişdir. Yazıb yaratdığı bütün bədii nümunələrin mövzusu, mahiyyəti xeyrəyə əməllərə həsr olunmuş, hakimlərə, mənəb sahiblərinə ədalətli olmaq tövsiyyə edilir. Nizamiyə əsl şöhrət gətirən, onu dünyada tanıdan təkə qəzəl və qəsidələri deyil, beş poemasıdır. Burada məsələ Nizaminin yalnız kamil şeir ustası olması deyil, eyni zamanda sabahkı günü aydın görmə qabiliyyəti, problemləri analiz etmə bacarığı onun müasirləri üçün kəşf idi. Qazandığı bütün ensiklopedik bilik və barəcəqlər “Xəmsə” boyu qabarıq şəkildə özünü göstərir. Təkə Azərbaycanı deyil həm də Yaxın və Orta Şərqi həyatı, milli dəyərləri haqqında məlumat verən geniş və maraqlı bədii nümunələr yaratmışdır.

Nizaminin tövsiyə və nəsihətləri, onun humanist təlimi əsas etibarilə xalqın müqəddəratını həll edən hakimlərə tuşlanmışdır. İrəli sürdüyü hər ideyanı çox gözəl ədəbi dillə, xüsusilə, folklorla cılayaraq oxucuya ötürmüş, ən nəfis poetik üsullarla misilsiz sənət nümunəsi yaratmışdır. Məsələn: “Sirlər xəzinəsi” poemasında hikmətli sözlərə, aforistik ifadələrə yer verən şair ədalət, əməksevərlik kimi faydalı fikirlər irəli sürmüşdür. Nəzərə almaq lazımdır ki, Nizaminin ilk baxışda sadə və konkret görünən aforizmləri oxucudan böyük diqət tələb edir. Onların mahiyyəti heç də həmişə açıq-aydın olmur. Nümunə üçün “Sirlər xəzinəsi” poemasından aşağıdakı misraları göstərək:

Şirlərin, aslanların rəsmi çoxdur sarayda,
Canı yox ki, tərpedə yuz zopa da, haray da!

Burada oxucuya məlum olur ki, əgər şeir hərəkətsizdirsə onun əzəmət və qüdrəti heç bir əhəmiyyət daşımır. Bu fikri daha da sadələşdirərək belə izah etmək olar; zahiri görkəm hələ hər şey deyil, insanın mahiyyəti onun davranışında təzahür edir. Yəni insanları geyiminə görə qarşılayıb, davranışına görə qiymət vermək lazımdır. Nizaminin humanist konsepsiyasının əsasını ayrı-ayrılıqda bir şəxsiyyət üçün ifadə etmək olmaz, o bütövlükdə cəmiyyəti əhatə edir.

Çalış öz xalqının işinə yara,
Geysin əməlinlə dünya zər-xara.

Şair sərvətdən, şöhrətpərəstlikdən imtina etməyi, vacib, gözəl, yüksək mənəvi ideallara xidmət etməyi önə çəkir.

Zəhmət fəryad deyildir insana,
Zəhmətinin axırı rahatlıqdır insana.

Nizami adamlara zəhmətin, işləməyin zəruri olduğunu söyləyir, yalnız əməyin insana əsl mənəvi zövq verdiyini, ruhunu oxşadığını göstərir, qaygının, narahatlığın sonunun dinclik, rifah olduğunu ifadə edir.

İşləməyi, əməyi heç bir şey, hətta ən böyük istedad da əvəz edə bilməz. İnsanın birinci düşməni olan tənbellik çox vaxt əsl istedadın sönüb getməsinə səbəb olur.

Çox iti zəhinlər yatan oldular,
Axırda saxsı qab satan oldular.

İnsan yaradıcı əməklə məşğul olmalıdır. Bekarçılıq insan üçün hətta cənnətdə belə cəhənnəm əzabıdır:

Hər halda sən çalış, həyat əməkdir,
Cənnət kahılığın nəyə gərəkdir.

Nizamiyə görə insan təbiətin əlində oyuncaq deyil, şair insan iradəsinə, zəkasına onun imkanlarına inanır:

Poladdan dağ olsa yenə də, inan,
Vurub parça-parça dağıdar insan.

Zülmə-ədavətə qarşı şair bütün əsərlərində üsyan edir:

Zülmkarlıq dağıdar, bərbad eylər ölkəni,
Ədalət səadətə abad eylər ölkəni.

Dünyaya fəteh olmaz zülmkarlıq, rəzalət,

Yer üzünün fətehi ədalətdir, ədalət!

Xalqın rifahını, xoş gününü özünə amal seçən şair yazır:

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi

Xəcalətdən haraya qoyarsan başını sən?
Xalqı çıxart ağ günə, at zülmün daşını sən.
Bütün yaradıcılığı boyu bəşəriyyəti ədalətə səsləyən şair məzlumların ahını almamağı tövsiyə edir:
Xalqa divan tutanın divan gözlər hər yanda,
Məzlumların fəryadı qorxuludu cahanda.
Doğruluğu, düzlüyü, dostluğu həyat qayəsi hesab edən şair deyir:
Hikmət dəni səpdim ki, fəva dəni cücərsin,
Hamı alqış oxuyub barını dərsin.

Sadiq dostun sağaldar şəfası ilə yaranı,
Dönük dostun sızıldar cəfasiyla yaranı.
Ağlın, kamalın hər zaman, hər şeydən üstün olduğunu bütün əsərlərində vurğulayır:
İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı.

Öz ağlının gözüylə baxan kimdir aləmə,
Ən qüdrətli yenilməz bir hakimdir aləmə.
Şair hər kəsə seçdiyi işin, peşənin bilicisi, ustası olmağı məsləhət görür:
Usta olmayanda çətin gedər iş,
Ustanı tap, sonra bir işə giriş.

Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.
Bu cür tərbiyəvi əhəmiyyətli, bədii dəyərli ifadələrə şairin bütün yaradıcılığında addımabaşı rast gəlinir ki, o sözlər, o fikirlər artıq zərb məsələ, atalar sözlərinə çevrilmişdir. Məsələn:

Sözündə su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.

Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir o da.

Yaxşılığı əzəldən adət etsən özünə,
Yaxşılığın hər yanda qapı açar üzünə.

Yaxşı iş də görsən, pis iş də, inan,
Unutmaz onları bu qoca dövrən.

Kim ki, zülmün evini bərbad edib indidən,
Öz sabahkı evini abad edib indidən.

El gözündə Nizami ucalıbdır düzlükdən,
İlhamına, qəlbinə güc alıbdır düzlükdən.

Ümumiyyətlə, şairin yaradıcılığı bütün dövrlərdə, bütün yaş dövrləri üçün həmişə aktualdır. "Sirlər xəzinəsi"ndən başlayaraq sonuncu poeması "İsgəndərnamə"də daxil olmaqla ədalətli şah problemi, əməyə məhəbbət, insana hörmət, eşqi-sevgini uca tutmaq və digər tərbiyəvi xüsusiyyətlər şairin daim diqqət mərkəzində olmuş, milli-mənəvi dəyərlərimizi həmişə önə çəkmişdir. Elə bu səbəbdən də Nizami günəşi Azərbaycan ədəbiyyatının, Azərbaycan mədəniyyətinin parlaq ulduzu olaraq qalacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Xalisbəyli T. "Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları" Azərneşr 1991
2. Nizami Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi" Lider nəşriyyat evi Bakı-2004
3. Nizami Gəncəvi "İskəndərnamə" Lider nəşriyyat evi Bakı-2004
4. "Nizami-hikmət və nəsihətlər" Yazıçı nəşriyyatı-1982

Açar sözlər: aforizmlər, milli mənəvi dəyərlər, ədalətli şah, əmək-zəhmət, haqq-ədalət, doğruluq-düzlük, poema

Ключевые слова: афоризмы, национальные нравственные ценности, справедливый царь, труд, справедливость, правдивость, стихотворение.

Keywords: aphorisms, national moral values, just king, labor, justice, truthfulness, poetry

Xülasə

Məqalədə N.Gəncəvi yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatına, Azərbaycan folkloruna uyğun atalar sözlərindən, zərb məsəllərindən geniş istifadə olunmuşdur. Milli mənəvi dəyərlərimizə yüksək qiymət verən şairin yaradıcılığında küllü miqdarda fikir və ifadələr var ki, xalqın dilində artıq aforistik ifadə, hikmətli sözlər kimi istifadə olunur. Şairin yaradıcılığı məhz bu baxımdan olduqca dəyərli və qiymətlidir. Şair xalq ədəbiyyatının inciləri səviyyəsində dayanan hikmətlər, atalar sözləri, zərb məsəllər yaratmışdır.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının zaman keçməsinə baxmayaraq həmişə aktual olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatının ən oxunaqlı və yadda qalan hikmətli sözləri və aforizmləri geniş yer tutur. Nizami yalnız dahi şair deyil, onun ölməz ideyaları öz dövrünü xeyli qabaqlamış, səkkiz əsrdən çox müddət keçməsinə baxmayaraq bu gün də aktualdır və heç zaman öz çağdaşlığını itirməyəcək. Nizami ədəbiyyatda ona qədər tədqiq olunmamış yeni sahələr kəşf etmiş, poeziyaya bütöv bir aləm, könül çırpıntıları, daxili həyəcanlar aləmini gətirmiş, insan qəlbinin və zəkasının tükənməz sərvətini öz müasirlərinə çatdırmışdır.

Резюме

В статье широко используются произведения Н. Гянджеви, пословицы и поговорки в соответствии с азербайджанской литературой и азербайджанским фольклором. В произведениях поэта, высоко оценивающего наши национальные нравственные ценности, много идей и выражений, которые уже используются как афористические выражения и слова мудрости на языке народа. Творчество поэта в этом отношении очень ценно и ценно. Поэт создал пословицы, поговорки и притчи, стоящие на уровне жемчужин народной литературы.

Несмотря на время, наиболее читаемые и запоминающиеся слова мудрости и афоризмы устной народной литературы занимают большое место в творчестве Низами Гянджеви, что всегда актуально, несмотря на время. Низами не только великий поэт, его бессмертные идеи намного опередили свое время, несмотря на то, что прошло более восьми веков, они актуальны и сегодня и никогда не потеряют своей современности. Низами открыл в литературе новые области, ранее не изученные, привнес в поэзию целый мир, мир биений сердца, внутреннего волнения, передал современникам неиссякаемое богатство человеческого сердца и интеллекта.

Summary

The article makes extensive use of N. Ganjavi's works, proverbs and proverbs in accordance with Azerbaijani literature and Azerbaijani folklore. There are a lot of ideas and expressions in the works of the poet, who highly appreciate our national moral values, which are already used as aphoristic expressions and words of wisdom in the language of the people. The poet's work is very valuable and valuable in this regard. The poet created proverbs, proverbs and parables that stand at the level of pearls of folk literature.

Despite the passage of time, the most readable and memorable words of wisdom and aphorisms of oral folk literature occupy a large place in the works of Nizami Ganjavi, which is always relevant despite the passage of time. Nizami is not only a great poet, his immortal ideas are far ahead of their time, despite the fact that more than eight centuries have passed, they are still relevant today and will never lose their modernity. Nizami discovered new fields in literature that had not been studied before, brought to poetry a whole world, a world of heartbeats, inner excitement, and conveyed to his contemporaries the inexhaustible wealth of the human heart and intellect.

RƏİYÇİ: dos.S.Abbasova

Mehriban Mahmudova¹ ADYEKTİVLƏŞMİŞ FEİLLƏRİN TƏRKİB ƏMƏLƏ GƏTİRMƏSİ

Adyektivləşmiş feillər, başqa sözlə feili sifətlər tərkib daxilində də işlənir. Hətta demək olar ki, müasir Azərbaycan dilində feili sifətlərin əksəriyyəti tərkiblərin əsas tərəfi kimi çıxış edir və bu hal feili sifətin təklikdə işlənməsindən daha geniş yayılmışdır: *qoltuqağacına söykənmiş* təkayaqlı Aydın, *Nəsimi kişinin çəkdiyi* ağrı, *sel yumuş, yel oymuş* yarpaqlara, *yerdən burula-burula qalxan* qızmar ilgim pərdəsi, *qaranlıq tavana zillədiyi* gözlərini, *adama şit-şit komplimentlər deyən*, *qarabaqara adamın dalınca düşən*, *zəng vuran*, *təqib edən*, *yiiz yağlı dil tökən* oğlanlardan və s.

Məsələn, Dilbərini saçını yanağına düşmüşdü, *quruyub taxtaya dönmüş* barmaqlarıyla qızın saçını geri elədi (M.Süleymanlı, “Şanapipik”); O, *az danışan, həmişə fikirli görünən* bu cavan müavindən çəkinirdi. (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); *Damına iri tut ağacının qol-budaq uzatdığı* kürsülü evin artırmasına boylana-boylana sevimli mahnisini zümzümə eləyə bilməyəcək. (İ.Məlikzadə, “Küçələrə su səpmişəm”); *Neçə illərdən bəri dünya işığına həsrət qalmış* Mikayıl oğlunu sanki nəfəsindən tanıyırdı (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); Mə, mə, mə... – deyər qoyunlar mələşdikcə *örüşdən qayıdan* sürü bizi pəjmürdə xəyallardan ayırır, *bu yerlərdə yaşayan, xarriqələr yaradan* əmək cəngavərlərinin *bütün xəyal və əfsanələrdən daha maraqlı, daha gözəl, daha cazibədar olan* real həyatlarına qaytarırdı (Anar, “Molla Nəsrəddin – 66”).

Feili sifət tərkiblərinin birinci tərəfi şəxs bildirən söz də ola bilər, yəni feili sifətlər sifətdən fərqli olaraq iş görən şəxsi bildirən sözlə birlikdə işləyə bilər. Bir sıra feili sifətlərdə bu şəxs ziyəlik hallı sözlə ifadə olunur. Məsələn, ...geri dönüb təkə *Baladadaşın gəzə biləcəyi* asta və biganə yerləşə uzaqlaşdı (Elçin, “Baladadaşın ilk məhəbbəti”); Bu axşam Ağcannın tək-tənha oturduğu otaqda elektrik lampası yandırılmamışdı (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); Bu rüyalar *onların eşitmədikləri* nağıllara bənzəyirdi (İ.Məlikzadə, “Küçələrə su səpmişəm”); Bu ehtizaz *mehin sığalladığı* narın qumun ürpənişləri qədər zərifdi (Anar, “Taksi və vaxt”).

-an² və -as² şəkilçili feili sifətlərdə isə iş görən şəxs adlıq halda olur (8,211). Məsələn, Fərhad Xoşbəxtin əla planları vardı: gah blokun *pilləkanlar qurtaran* hissəsini kəsb evinə qatmaq istəyirdi, gah tavandan qapı açıb otağından binanın taxtapuşuna nərdivan düzəltmək istəyirdi ki, taxtapuşunda özünə bir otaq qayırınsın (Elçin, “Dəyişmə”); Bakıda qarlı-çovğunlu bir qış səhəri təzəcə açılırdı və həmin qış səhəri sübh tezdən yerindən qalxan Kərim kişi birinci növbədə *uşaqlar yatan* otağa girib qardan şüşələri tutulmuş pəncərədə bir balaca görümlü yer tapdı... (Elçin, “Qış nağılı”); *Dərisi işildayan* sümüklü üzündə əvvəllər də təkəm-seyrək tükler bitirdi, indi də elə bitir (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”).

Eyni xüsusiyyəti -muş⁴ şəkilçisində də görürük:

Yavaş-yavaş ayağa qalxdı qalxdıqca da qocaları təzədən gördü, damar-damar olub göy rəngə çalan əllərini, *sel yumuş, yel oymuş* yarpaqlara oxşayan ovuclarını, ovuclarındakı özləri ilə yaşid qoca-qoca qabarıları gördü, onların davaya gedən oğlanları gəldi durdu qabağında, ürəyində dedi (M.Süleymanlı, “Şanapipik”); *Yelinləri boşalmış* ac inəklər bostanlara, çəpərlərə boğaz uzada-uzada kənddən çıxırdılar (M.Süleymanlı, “Dəyirman”); Ucaboylu, dar, qısakürəklilik, *beli azacıq əyilmiş* bir oğlandı Qapaş (M.Süleymanlı, “Dəyirman”); Qoymuyun, – dedi, – *yiyəsi ölmüş* sürünün başını çəkib qaçırdıcaq (M.Süleymanlı, “Ot”); At ayağının səsi eşidildi, səs gərilir, daralır, kənddən də çıxıb *qar basmış* düzənlərə yayılırdı (M.Süleymanlı, “İt dərsi”); Bu kəndin birmərtəbəli, ikimərtəbəli evlərindən, kol-kosdan çəpər çəkilməmiş, taxtadan sürəhi salınmış, daşdan hasar tikilmiş həyətlərindən, *salxımları qoralmış* meynələrindən, qırmızı çiçəkli narağaclarından, əncir ağaclarından, tut ağaclarından, bolluca günəşindən başqa, bir də dəniz var idi... (Elçin, “Baladadaşın ilk məhəbbəti”).

Feili sifət sifətdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri kimi feili bağlama ilə birlikdə işlənməsi də qeyd olunur. Məsələn, Nəsimi kişi elə bil heç nə eşitmirdi, *böyüyüb boşalmış* gözlərini bir nöqtəyə dikib gülümsəyirdi (M.Süleymanlı, “Şanapipik”); Kənddən-kəsəkdən yaylaq bənövşəsi üçün *uçub gəlmiş* arı Bəkilin yadına söz salmışdı (M.Süleymanlı, “Duzsuzluq”); Aranın dəmyə ağacları tək *bərkəyib qurumuş* Aran kişiləri Aranın istisini-bürküsünü səksəndirə-səksəndirə evdən-evə çapıb qışqırırdılar (M.Süleymanlı, “Yel Əhmədin bəyliyi”); Yerdən *burula-burula qalxan* qızmar ilgim pərdəsindən savayı heç nə tərpənmirdi (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”).

Feili sifət tərkiblərinin böyük işlənmə tezliyi və digər dünya dillərindəki budaq cümlələrin vəzifəsini yerinə yetirməsi türk dillərini digər dillərdən fərqləndirir və buna “türk tipi feili sifət birləşmələri” adı verilir. Bu fikri Azərbaycan dilinə də aid etmək olar. Bu xüsusiyyət türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin daha anlaşılqı olmasına, mürəkkəb anlayışları daha sadə yolla ifadə etməsinə səbəb olmuşdur. Feili sifətlərin bir xüsusiyyəti də nadir hallarda *bir* sözü ilə birlikdə işləyə bilməsidir:

Ancaq Orxan bilirdi ki, gördükləri gerçəkdi: həqiqətən bu dünyada “Çarıqqaya” *deyilən* bir yer var, bu yerdə suyu gümüşə çalan göl var, qaragözlü Bənövşə var və onu da bilirdi ki, günün ömrü nə qədər uzun olsa da, gün karvanını sürüb gedəcək, sonra gecə Çarıqqayanın dalından çıxıb öz yerini tutacaq (İ.Məlikzadə, “Gümüşgöl əfsanəsi”).

Feili sifətdən sonra *bir* sözünün işləyə bilməsi bu feil formalarını sifətlərə və eləcə də, sifəti əvəz edə bilən bəzi əvəzlilərə (*belə, bəzivə* s.) yaxınlaşdırır. Çünki həmin sözlərdən sonra da *bir* sözündən istifadə oluna bilər. Bu sözlər bəzədən sonrakı fəsildə məlumat veriləcəkdir. Ancaq burada onu qeyd etmək istəyirik ki, belə məqamlarda *bir* sözünün miqdar sayı məzmununu qismən itirir və qeyri-müəyyənliyin ifadəçisi kimi çıxış edir.

¹ ADPU, Xarici Dillər Mərkəzinin baş müəllimi mahmudova.mehriban@list.ru

Məlumdur ki, feli sifətlərdə həm fel, həm də sifət xüsusiyyətləri vardır. Feli sifət nitqdə daha çox sifət səciyyəlidir. Cümlədə, bir qayda olaraq, təyin kimi çıxış edir. Sifət feli sifətlər vasitəsi ilə fellə sıx bağlıdır. Həm sifət, həm də feli sifət əşyanın əlamətini bildirir.

Y. Seyidov feli sifətlərdən bəhs edərkən göstərir ki, vaxtı ilə Azərbaycan dilçiliyində onları düzəltmə sifətlər – feldən düzələn düzəltmə sifətlər kimi izah etmişlər və bu münasibət 1950-ci illərin sonunadək davam etmişdir. Müəllif feli sifətləri şərh edərkən onların yalnız fellik xüsusiyyətlərinə görə deyil, sifətlilik xüsusiyyətlərinin bəzi cəhətlərinə görə də sifətdən fərqləndiyini göstərərək yazır: “Sifətlər, eləcə də feldən düzələn sifətlər əşyaya məxsus daimi əlamətləri ifadə etdikləri halda, feli sifətlər müəyyən vaxtda özünü göstərən keçici xüsusiyyətləri ifadə edirlər; feldən düzələn sifətlərdə hərəkət durğun vəziyyətə keçdiyi üçün onlar belə əlamət ifadədə bilmir: ağlayan-ağlaşan, qaçan-qaçağan, vuran-vurağan, gülən-güləyən, açılan-açıq, sınıan-sınıq”

Azərbaycan dilində feldən sifət düzəldən şəkilçi az deyildir. Məsələn, -ağan, -əyən: qaçağan (at), küsəyən (uşaq); -qan, -kən: çalışqan (tələbə), sürüşkən (yer); -aq, -ək: qorxaq (adam), hürkək (at); -ğın, -gin, -ğün, -gün-qın, -kin, qun, kün: azğın (düşmən), gərgin (vəziyyət), yorğun (adam); -ici, -ucu, -ücü, -yıcı, -yiçi, -yucu, yücü: alıcı (quş), keçici (bayraq), qurucu (əllər), sürücü (adam), bağlayıcı (söz); -ıq, -ik, -uq, -ük: açıq (qapı), kəsik (ağac); -caq, -cək: utancaq (uşaq), sevincək (adam); -inc, -inc, — unc, - ünc: qorxunc (hadisə), güllünc (iş); -c: qısqanc (adam); -ım, -im, -um, -üm: bir içim (su), bir atım (barıt), qırx tutum (saç); -mə, -mə şəkilçilərini fel köklərinə artırmaqla düzəltmə isim əmələ gəlidiyi kimi, düzəltmə sifət əmələ gəlir; məs...gəlmə adam, süzmə qatıq, hörmə saç, burma bıç və s. Qeyd olunan şəkilçilər fellə sifət arasında əlaqələri göstərir və hal, hərəkət əlamətlərinin ifadəsi üçün yeni sözlərin yaradılmasına xidmət edir. Belə sifətlər eyni zamanda sifətlə feli sifət arasındakı oxşar və fərqli əlamətlərin üzə çıxarılması üçün müqayisə materialı ola bilər.

M. Hüseyinzadə mürəkkəb fellərdən düzəlmiş mürəkkəb sifətlər qrupunu ayırır və bu qrupa aid aşağıdakı nümunələri göstərir: həll olunmuş (məsələ), təşkil olunası (dərnek), təsdiq olunan (vəzifə). Qeyd etmək lazımdır ki, verilmiş nümunələrdən birincisi mürəkkəb feldən düzəlmiş feli sifətdir. Məlumdur ki, feli sifət sintaktik qrammatik səviyyədə sifət funksiyasını yerinə yetirir, birləşmə və cümlə daxilində əlaməti ifadə edərək təyin funksiyasında çıxış edir. Lakin bu, onları sifət hesab etməyə əsas vermir. Verilmiş nümunələrə oxşar külli miqdarda birləşmələr qurmaq mümkündür. Məsələn, həll edilmiş münaqişə, yardım göstərilmiş qaçqın, təsdiq edilmiş ərizə, oxunmuş kitab, yazılmış məqalə, cavablanmış sual, axtarılan adam, qıvrılan ilan və s. Bütün bu birləşmələrdə feli sifət kimi təyin edir və sifətin funksiyasını yerinə yetirir. Lakin nə sadə nə mürəkkəb fellərdən düzəlmiş feli sifətlər məhz bu xüsusiyyətə görə sifət adlandırıla bilməz. Eyni sözləri felin şəkil əlamətini qəbul etmiş sözförmələr haqqında da demək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə sözförmələrin (həll olunmuş, təşkil olunası, təsdiq olunan, təsdiq edilmiş, oxunmuş, yazılmış, cavablanmış, axtarılan, qıvrılan və s.) heç biri dilin lüğət fondunun ayrıca vahidi kimi qəbul olunmur. Bu da onların sifət olmadığını bir daha təsdiq edir. Biz belə hesab edirik ki, belə sözförmələrdən fərqli olaraq həlledici tipli sözlər mürəkkəb fel əsasında yaranmış mürəkkəb sifət sayılmalıdır. Bu söz həll etmək felinə -ci sifətdən düzəldən şəkilçi əlavə olunmaqla düzəlmişdir. Digər tərəfdən, bu sözü tərkib elementlərinə ayırarkən iki söz kimi qəbul etmək çətindir. Buna baxmayaraq belə sözlər mürəkkəb feldən düzəlmiş sifət kimi qəbul olunmalıdır. **Həlledici** oyun, **həlledici** məhlul, **həlledici** xal. Həlledici sifəti substantivləşərək ismə çevrilir. Məsələn, əvvəl **həlledici** kobaya tökülür, sonra həll ediləcək maddə əlavə olunur.

B. Xəlilov feli sifətin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini şərh edərkən aşağıdakıları qeyd edir: “1) feli sifətlər də kimi təyin edə bilər. Lakin sifətlərdəki təyinetmə xüsusiyyətləri adi əlamət kimi özünü göstərir. Feli sifətlərdəki təyinetmə isə hərəkətlə bağlı əlamət kimi özünü göstərir. Müqayisə et: soyudulmuş su-soyuq su; 2) sifətlərdən əvvəl dərəcə əlamətlərini artırmaq olur, lakin bu xüsusiyyət feli sifətlərdə mümkün deyil; 3) feli sifətlərdə əlamət bildirmək hərəkətlə bağlı üzə çıxır, sifətlərdə isə əlamətlə bağlıdır; 4) feli sifətlər də sifətlər kimi substantivləşə bilər. Substantivləşdikdə ismə məxsus kateqoriyaların göstəricilərini qəbul edir”.»

H. Mirzəyev feli tədqiq edərkən feli sifətlərlə sifətin müştərək-fərqli cəhətlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət vermişdir. Müəllif qeyd edir ki, həm sifətlər (istər əsil, istərsə də düzəltmə sifətlər), həm də feli sifətlər əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirmiş və eyni suallara cavab vermişdir.

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində sifətlərin xüsusi qrammatik əlaməti yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dillərdə sifətlər şərti dayanıqlığa malikdir. Məsələn, **a clean dress, a high hill, a green grass**. Sifətlərdə əlamət və ya keyfiyyətin zamana görə dəyişməsinə göstərən heç bir ünsür yoxdur. Şərti dayanıqlıq bununla izahlanır. Sifətdən fərqli olaraq həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində feli sifətdə bu cəhət vardır. Müqayisə et: **a fast train (sürətli qatar), an approaching train (sürətlənən qatar)**.

İngilis dilində feli sifətlərin sifətə keçməsi geniş qeydə alınır. Məsələn, **interesting**-maraqlı-интересный, **tired**-yorğun-усталый, **boring**-daxıxdırıcı-скучный, **satisfied**-razi-довольный.

H. Mirzəyev feli sifət ilə sifətin həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən müştərək xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. O, feli sifətin sifət ilə fərqli xüsusiyyətlərindən danışarkən 19 fərqləndirici əlamət ayırır.

İngilis dilində felin şəxssiz formalarından biri olan feli sifətin iki indiki zaman feli sifəti (The Present Participle), keçmiş zaman feli sifəti (The Past Participle) forması vardır. İndiki zaman forması fel əsasına -ing, keçmiş zaman forması isə -ed suffiksini artırılması ilə düzəldir. İngilis dilində feli sifət, fel, sifət və zərf xassəsinə malikdir.

Sifət xüsusiyyətlərinə malik feli sifətlər ingilis dilində də cümlədə, yaxud birləşmədə ismin təyini funksiyalarında çıxış edir. Məs., We visited one of the largest plants producing tractors in our country-Biz ölkəmizdə traktor istehsal edən böyük zavodlardan birində olduq.

A broken cup lay on the table-sınımış fincan stolun üstündə idi.

Qeyd etmək lazımdır ki ingilis dilində feili sifət cümlədə zərf funksiyasında olduqda xəbərlə ifadə olunan hadisəni təyin edir. Bu funksiyada işlənən feili sifətlər Azərbaycan dilindəki feili bağlamalara uyğun gəlir.

He sat at the table thinking-O stolun arxasında düşünə-düşünə oturmuşdu.

Feili sifət sözlərlə birləşməsində yaxud cümlədə ismitəyinə tənqid sifət ləo xərsəciyyəlidir. Məsələn, the developed country- inkişaf etmiş ölkə; the obtained results- alınmış nəticələr; Oxuyan şagird- a studying pupil, Oxuyan müğənni- a singing singer.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. 2 hissədə. I hissə. Bakı: Elm, 2007
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. 2 hissədə. II hissə. Bakı: Nurlan, 2007
4. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2006
5. İslamov M. Türk dillərində əvəzlilər. Bakı: Elm, 1986
6. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. IX cild. Birinci kitab. Bakı: Nurlan, 2010
7. Mahmudova R. Azərbaycan dilində şəkilçilərin omonimiyi. Bakı: Çapağlı, 2010

Açar söz: adyektivləşmiş feillər, Feili sifət tərkibləri, şəkilçi, fərqləndirici xüsusiyyət.

Ключевые слова: прилагательные, глагольные прилагательные, суффиксы, отличительный признак.

Key words: adjectives, verbal adjectives, suffixes, distinctive feature.

Xülasə

Adyektivləşmiş feillərin tərkib əmələ gətirməsi.

Bu məqalə adyektivləşmiş feillər feili sifətlərin tərkib daxilində işlənməsi haqqındadır. Müasir Azərbaycan dilində feili sifətlərin əksəriyyəti tərkiblərin əsas tərəfi kimi çıxış edir və bu hal feili sifətin təklikdə işlənməsindən daha geniş yayılmışdır. Feili sifəti sifətdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri kimi feili bağlama ilə birlikdə işlənməsi də qeyd olunur. Feili sifətlərdə həm feil həm də sifət xüsusiyyətləri vardır. Feili sifət nitqdə daha çox səciyyəlidir. Cümlədə bir qayda olaraq təyin kimi çıxış edir. Sifət feili sifətlər vasitəsilə fəllə sıx bağlıdır.

Резюме

Формирование структуры прилагательных глаголов.

Эта статья посвящена развитию прилагательных глаголов и причастия в составе. В современном азербайджанском языке большая часть причастия выступает в качестве основного аспекта компонентов, и это более распространено, чем использование одного причастия. Одной из особенностей, которая отличает причастие от прилагательного, является то, что оно употребляется в сочетании с глаголом. В причастии есть как глагольные, так и прилагательные признаки. Причастие более характерно для речи. В предложении, как правило, выступает как Прилагательные тесно связаны с глаголами через причастия.

Summary

Structure formation of adjectival verbs.

This article is about the development of adjectival verbs and participle within the composition. In the modern Azerbaijan language most of the participle act as the main aspect of the components, and this is more common than the use alone of the participle. One of the features that distinguishes the participle from the adjective is that it is used in conjunction with the verb. In the participle have both verb and adjective features. The participle is more characteristic of speech. In the sentence, as a rule, acts as an attribute. Adjectives are closely related to verbs through participles.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Везирова Лейла Орхан кызы¹¹
СЕМИОТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ СИНОНИМИИ ЗНАКОВ

Если правомерно считать, что сущность языкового статуса любой единицы определяется только с учетом системных особенностей, т.е. система доминирует над каждым отдельным фактом, то и в теоретическом аспекте общее доминирует над частностями. История лингвистических теорий свидетельствует о том, что всякое явление и всякий факт в языке могут быть достаточно эффективно изучены только при отношении к нему как к знаковому явлению и факту. Следовательно, семиологический аспект доминирует над языковым. Отсюда следует, что, изучая языковые факты, нужно всегда иметь в виду их семиологическую природу.

Ф. де Соссюр, как известно, рассматривал язык как всего лишь одну из знаковых систем, функционирующих в обществе. Ученый писал: «Язык есть система знаков, выражающих понятия, а следовательно, его можно сравнивать с письменностью, с азбукой для глухонемых, с символическими сигналами и т.д. и т.п. Он только наиважнейшая из этих систем. Следовательно, можно представить себе науку, изучающую жизнь знаков в рамках жизни общества; такая наука явилась бы частью социальной психологии, а следовательно, и общей психологии; мы назвали бы ее семиологией (от греч. *semeion* «знак»). Она должна открыть нам, что такое знаки и какими законами они управляются»(7, 54). Как отмечал в своё время Р.О.Якобсон, «Я всячески приветствовал развитие семиотики, науки, способной продемонстрировать специфику языка на фоне всех прочих знаковых систем и в то же время обнаружить инварианты, связывающие язык с родственными знаковыми системами»(4, 3). Действительно, релевантность семиотических идей проявляется, с одной стороны, в возможности дедуктивного экстраполирования общих идей на частные, с другой стороны, в обнаружении инвариантов.

Если в одно время и были споры относительно основоположников семиотики, то сегодня уже ни у кого не вызывает возражения однозначное связывание происхождения этой науки с именем выдающегося американского философа и логика Ч.С.Пирса. Так, Г.Е.Крейдлин и М.А.Кронгауз пишут: «Придумал и саму науку семиотику, и ее название американский ученый Чарльз Сандерс Пирс (1839-1914). Основные книги и статьи Ч.Пирса были опубликованы после его смерти, так что фактически семиотика как наука появилась только в 30-е годы XX века»(3, 6).

Для того, чтобы до конца разобраться в идеях Ч.С.Пирса, совершенно необходимо увязать их с концепцией философской феноменологии в том чистом виде, в каком она представлена в трудах ее создателя Э.Гуссерля. Основными понятиями философии Э.Гуссерля являются понятия «феноменальности» и «интенции». Согласно Э.Гуссерлю, психический опыт субъекта начинается с психического переживания. В структуре психического переживания представлен и сам предмет, и его сущность. Психические переживания ученый называет феноменами. По мнению В.А.Канке, «Пожалуй, лаконичнейшее истолкование гуссерлевской философии состоит в её определении как феноменальности, осваиваемой рефлексивно. Феноменальность предполагает тех субъектов, которым является нечто»(2, 17). Как отмечал сам Э.Гуссерль, «Все, что доступно нам благодаря рефлексии, имеет одно замечательное общее всем свойство – быть сознанием о чем-то, осознанием чего-либо, или, коррелятивно, быть осознанным – мы говорим об интенциональности. Это сущностная характеристика психической жизни в точном смысле слова и, таким образом, просто неотделима от нее»(1, 65).

Содержание термина *интенциональность* непосредственно связано с его внутренней формой. Термин обозначает *направленность* сознания на объект переживания. Впоследствии стали говорить о когитуме и когитации, интендуме и интенции. Когитум или интендум – это то, на что направлено сознание. Когитация или интенция – это работа самого сознания. Как указывает В.А.Канке, «понятие интенциональности используется едва ли не всеми современными философскими течениями»(2, 18).

Характерно, что труд Ч.С.Пирса «Логические основания теории знаков» начинается с главы, которая называется «Принципы феноменологии». И уже первое предложение этой главы и соответственно книги носит, на наш взгляд, программный и стратегический характер. Ч.С.Пирс указывает: «Фанероскопия [или Феноменология] дает описание фанерона. Под фанероном я имею в виду общую совокупность всего, что так или иначе, в том или ином смысле является наличным (*is present to*) сознанию, совершенно независимо от того, соответствует ли наличное какой-либо реальной вещи»(5, 6). Ч.С.Пирс делит основные категории познания на три фундаментальных класса или, как он их называет, модуса бытия: идеи первичности, вторичности и третичности. Первичность, по Пирсу, это понятие бытия или существования, не зависящего ни от чего другого, это «чистое присутствие феномена», не зависящее от апплицированных концептуальных схем и установок. Вторичность – это факт сам по себе, как данность, понимаемый исключительно через отношение к объекту. Отношение к объекту представляет собой факт, осуществляющий экспансию в реальности в состоянии оппозиции. Третичность – это фактически мир виртуальных ценностей. Это интеллигибельное измерение реальности, панорама универсалий и законов, сущностей, которые организуют любые множества. Как отмечает Пирс, «Значение всегда, с той или иной степенью успеха, в конечном счете сводит противодействие внешнего к собственной форме. Более того, только в силу выполнения этой функции оно и может

¹¹ АГПУ. leyla-v@mail.ru

быть названо значением. Поэтому я называю данный элемент феномена, или объекта мысли, Троичностью. Последняя есть то, что она есть, благодаря тому, что приписывает качество возможному будущему противодействию»(5, 30).

Согласно Пирсу, мышление носит знаковый характер, оно состоит из знаков. Даже человек является знаком, он должен быть интерпретирован как знак. За пределами знаковой реальности нет вообще мышления. По своей природе, по утверждению Пирса, мышление носит знаковый характер, язык же – публичен. Знаки не тождественны вещам, а представляют их в каком-то их качестве. Говоря об отношениях знака и предмета, который он замещает, Пирс выделил три типа знаков. Первый он назвал *иконическим*. К иконическим знакам относятся рисунки или фото. Второй тип он назвал *знаками-индексами*, к которым он относит сигналы. Третий тип – это *знаки-символы*, к которым он относит, например, книгу.

Как видим, Пирс дает исчерпывающую характеристику возможным знакам, однако различие между собственно знаком и символом остается неясным. Например, он пишет: «Символ < Символ это> Знак, который конституирован как знак просто, или главным образом благодаря тому факту, что он используется и понимается как таковой – имеет ли привычка его использования и понимания естественный или конвенциональный характер – безотносительно к мотивации, обусловившей его выбор»(5, 96).

Возможно, в методологическом отношении для концепции Пирса, действительно, не важно разграничение мотивированных и немотивированных знаков, которые он называет символами. Может быть, действительно, нерелевантно разграничение мотивированных и немотивированных знаков в пределах единой знаковой системы, например, языка. Однако такое разграничение, релевантно в пределах разных систем. В противном случае само понятие «символа» берется только в одном и ограниченном смысле. Например, с точки зрения языковой системы и на самом деле категориальная сущность слова может игнорировать разграничение по мотивированности. Как известно, во всех языках наряду с мотивированными словами существуют и немотивированные. С точки зрения лексико-семантической системы и глобальной системной функции лексического знака это разграничение не является существенным. Важно то, что в системе языка существует некоторое количество знаков, обнаруживающих общность по трем системно релевантным параметрам: по форме, содержанию и функции. Это обстоятельство делает совершенно несущественным разграничение по мотивированности/немотивированности.

Подобное разграничение становится существенным в абсолютной позиции, т.е. вне каких-то конкретных и единых систем. Для системы важно системно релевантное, поэтому все, что для системы не является существенным, может быть проигнорировано. Когда же Пирс рассуждает о символах и знаках вообще, то правомерно исходить из критерия мотивации, что и позволяет понять суть символа, как раз и отличающего его от знака. То есть символ, как нечто просвечивающее смыслом, естественным образом отличается от чистого знака как всецело конвенциональной сущности. Однако, справедливости ради, следует отметить, что Ч.С.Пирс использует термин *знак* как наиболее общее название для таких явлений, как фотография, сигнал (например, указание пальцем) и всякое обозначение мысли. Пирс ссылается на Аристотеля и Бургерсдайка, пытаясь объяснить, что он имеет в виду. При этом он вводит также понятие «тема». Например, «*Тема (thema)*: термин впервые использован в 1635г. Бургерсдайком в его *Логике* для того, «quod intellectui cognoscendum proponi potest»¹². Кажется, он имел в виду как раз то, что Аристотель иногда без особых разъяснений обозначает как *λόγος*, непосредственный (immediate) объект мысли, значение. Тема обладает природой знака, причем такого, значимый характер которого обусловлен свойством, которое придает ему тот факт, что он будет интерпретирован как знак. Безусловно, что вообще ничто не может быть названо знаком, если не интерпретируется в качестве такового»(5, 96-97).

На такое терминопотребление обратил внимание Р.О.Якобсон, который в своей знаменитой работе «В поисках сущности языка» пишет следующее: «Первоначально слово “символ” употреблялось в сходном смысле также Соссюром и его учениками, но позже он возражал против употребления этого термина, потому что в традиционном понимании последнего предполагается некоторая естественная связь между означающим и означаемым (например, весы как символ правосудия), и в заметках Соссюра было предложено для условных знаков, входящих в условную знаковую систему, название *сема*, в то время как Пирс использовал термин «сема» для особой, совершенно отличной цели. Достаточно сопоставить употребление Пирсом термина «символ» с различными значениями слова символизм, чтобы осознать, что здесь имеется опасность досадных двусмысленностей; но за неимением лучшего мы вынуждены сохранить термин, введенный Пирсом»(6, 104).

Здесь можно не согласиться и с Р.О.Якобсоном. В общем *сохранять термин, введенный Пирсом, только за неимением лучшего* – не совсем верно и методологически не оправданно. Дело в том, что иконические знаки и индексы достаточно четко отличаются от того типа знаков, которые используются в языке. Более того, необходимо, видимо, различать символ как таковой и символическую функцию языкового знака.

Что касается языкового знака как чисто условной сущности, то существенное его отличие заключается в том, что он не имеет самостоятельной значимости и приобретает ее только и исключительно в системе координат определенного кода. И то обстоятельство, что слова родного языка кажутся удивительным образом точно соотносящимися с необходимыми смыслами, вовсе не отрицает логики такого подхода.

¹² «что может быть представлено интеллекту для познания»(лат.)

Когда Ф. де Соссюр говорил о произвольности знака, он, естественно, имел в виду знак как чистую сущность по природе. Взятый в таком чистом виде, т.е. знак как таковой, он является абсолютно произвольной и условной сущностью. И в этом сущностном аспекте знак однозначно отличается от символа, поскольку символ (весы как символ правосудия) по природе характеризуется как раз схожестью, напоминанием о том предмете, который он символизирует.

Таким образом, знаки являются чистыми условностями, т.е. между ними и обозначаемыми предметами (в отличие от символа) никакой связи нет.

Литература:

1. Гуссерль Э. Амстердамские доклады // Логос, 1992, № 3, с. 62-80.
2. Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия. М.: Логос, 2000, 320 с.
3. Крейдлин Г.Е., Кронгауз М.А. Семиотика или Азбука общения. М.: Флинта: Наука, 2007, 240 с.
4. Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура. М.: Академия, 2004, 432 с.
5. Пирс Ч.С. Логические основания теории знаков. СПб.: Алетея, 2000, 352 с.
6. Семиотика. М.: Радуга, 1983, 636 с.
7. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977, 696 с.

Ключевые слова: семиотика, синонимия, знак, система, теория

Açar sözlər: semiotika, sinonimiya, işarə, sistem, nəzəriyyə

Key words: semiotics, synonymy, sign, system, theory

Xülasə

Sinonimiya işarələrinin semiotik əsasları

Məqalədə sinonimiya işarələrinin semiotik əsaslarından danışılır. Burada dil faktları və onların semioloji təbiəti öyrənilir. Bununla əlaqədar tanınmış alim və filosoflardan bir sıra elmi fikirlər nümunə göstərilir. Məqalədə, həm də göstərilən nümunələr təhlil olunur və sonda aparılmış tədqiqatın nəticəsi verilir.

Summary

Semiotic bases of synonymous signs

The article discusses the semiotic basis of synonymous signs. Here the facts of language and their semiological nature are studied. In this regard, a number of well-known scientists and philosophers provide examples of scientific ideas. The article also analyzes these examples and concludes with the results of the research.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

DİLÇİLİKDƏ ÜSLUBİ NEOLOGİZMLƏRİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Üslubi neologizm problemi müasir dünya nəzəri dilçiliyində ən az tədqiq olunan mövzulardandır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilçiliyində bu mövzuya həsr olunmuş ayrıca bir tədqiqat işi, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Yalnız üslubiyyatla bağlı araşdırmalarda bu mövzuya toxunulmuşdur. Halbuki müasir rus dilçiliyində bu problem müxtəlif aspektlərdən, xüsusilə, müasir dil və dil nəzəriyyəsi aspektləri baxımından hərtərəfli öyrənilmişdir. Bu mövzunun kompleks şəkildə müasir Azərbaycan nəzəri dilçiliyində öyrənilməsinə aktuallaşdıran şərtlərdən biri məhz bu faktır. Azərbaycan dilçiliyində yalnız üslubiyyatla və ya bədii üslubla, və ya hər hansı bir şairin dil və üslubu ilə bağlı aparılan araşdırmalarda bəhs olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində ən çox Əbdülzəl Dəmirçizadə, Səlim Cəfərov və Türkan Əfəndiyevanın araşdırmalarında üslubi neologizmlər problemi araşdırılmışdır.

Üslubi neologizmlər bədii dilin lirizmini, poetikliyini gücləndirən əsas vasitələrdən biridir. Üslubi neologizm problemi, adətən, dünya dilçiliyində üslubiyyatla (stilistika) bağlı məsələlərin şərhində təhlil olunur. Yəni bədii üslub kontekstində üslubi neologizmlərin müxtəlif aspektlərinə nəzər salınır. Onlar dilçilikdə həm leksik, həm leksikoqrafik, həm də funksional-semantik, funksional-struktur baxımdan əhəmiyyət daşıyırlar. Bəzən dilçilikdə bu anlayış *müəllif leksikoqrafiyası* kimi də şərh edilir (15, s.7). Əlbəttə, müəllif leksikoqrafiyası termini daha geniş anlayışı ifadə edir. Çünki müəllif leksikoqrafiyası dedikdə, hər hansı bir ədibin bədii əsərlərində istifadə etdiyi sözlərin kompleks məcmuyu nəzərdə tutulur, buraya müəllif dilində işlənən spesifik fraeologizmlər, troplar, həmçinin üslubi neologizmlər də daxil edilir. Eyni zamanda, üslubi neologizmlər problemi yazıçı və ya şair novatorluğu məsələsinədə aydınlıq gətirir.

Üslubi neologizmləri aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. Üslubi neologizmlər fərdi-bədii söz yaradıcılığı faktı kimi yaranan dil vahidləridir. Hər bir dildə üslubi neologizmlərin yaranması müxtəlif səviyyələrdə baş verir. Yəni leksik səviyyəsində, qrammatik (morfoloji) səviyyədə və sintaktik səviyyədə. Onların yaranması hər bir dilin söz potensialı yaratmaq qabiliyyətinin göstəricisi kimi izah oluna bilər.
2. Üslubi neologizmlər bədii üslubun və bütövlükdə isə, ədəbi dilin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.
3. Üslubi neologizmlərin bir hissəsi zaman keçdikcə sonradan dildə vətəndaşlıq hüququ qazanaraq ümumişlək dil vahidinə çevrilir, bir qismi isə arxaikləşir, dilin passiv leksik fonduna daxil olur.
4. Üslubi neologizmlər, adətən, fərdi üslubun daha çox diferensiallaşmasına xidmət edir. Fərdi-bədii söz yaradıcılığının nəticəsi kimi reallaşan üslubi neologizmləri bədii dildə yazıçı və ya şairin spesifik dil və üslubunun formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.
5. Üslubi neologizmlər hər bir dilin daxili potensialı hesabına zənginləşməsinə, yəni birbaşa söz yaradıcılığına xidmət edir.
6. Üslubi neologizmlər bədii dilin estetik funksiyasının reallaşmasına kömək edir, yəni estetik vəzifə daşıyır.
7. Üslubi neologizmlər bədii mətnədə okkazonal funksiya daşıyaraq dilin poetikləşməsinə gücləndirir, mətnin kontekstual funksiyalarının reallaşmasına xidmət edir, dilin və nitqin, ilk növbədə, kontekstə uyğun söz ehtiyacını təmin edir, kontekstual nitq boşluğunu aradan qaldırır.
8. Üslubi neologizmlər çox zaman bədi dildə ədəbi-bədii priyom kimi tətbiq edilir, obraz və ya müəllif nitqini fərdiləşdirir. Eyni zamanda, onlar troplar funksiyasında çıxış edərək bədii dilin təsir gücünü, yəni effektivini artırır.
9. Üslubi neologizmlər mətnin poetik cəhətdən qurulmasında və struktur-semantik cəhətdən funksionallaşmasında mühüm rol oynayır.
10. Üslubi neologizmlər bədii mətnlərdə frazeoloji vahidlər kimi denotativ və konnotativ vəzifə də daşıyırlar.

Dünya dilçiliyi tarixində üslubiyyatın bir elm sahəsi kimi təşəkkülü və inkişafı, ilk növbədə nitq mədəniyyətinin yaranması ilə, natiqliklə bağlıdır. Çünki antik yunan dönəmində ritorikaya xüsusi önəm verilir. Həm Arisotel, həm də digər yunan filosofları məhz ritorika, həm də poetika ilə bağlı ilkin əsərlər yazaraq üslubiyyatın ilkin nəzəri metodoloji əsaslarını formalaşdırmışdılar. Antik yunan filosoflarından sonra, antik Roma şair və yazıçıların yaradıcılığı ilə üslubiyyat haqqında nəzəri fikirlər bir qədər təkmilləşdi.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, Rusiyada bu sahənin elmi-nəzəri cəhətdən araşdırılmasında daha böyük uğurlar əldə edilmiş, bir çox yazıçı və şairlərin müəllif neologizmlərinin sözlükləri tərtib edilmiş, hətta 2017-ci il 8 dekabr tarixində “Müəllif leksikoqrafiyasının müasir problemləri” adlı altında Vinqradov adına Rus dili İnstitutunun təşəbbüsü ilə beynəlxalq konfrans keçirilmişdir (15).

Məlumdur ki, ədəbi dil, ilk növbədə, bədii dil əsasında yaranıb, formalaşmış. Məhz aparıcı üslub olan bədii üslub funksional imkanlarının genişliyinə görə bütövlükdə normalı dilin yaranmasında mühüm dil bazası rolunu oynamışdır. Üslubi neologizmlər probleminin öyrənilməsi eyni zamanda linqvokreativlik baxımından da aktualıq kəsb edir. Eyni zamanda, üslubi neologizmlər problemi dilin emotiv funksiyasının öyrənilməsi baxımından da aktualıq kəsb edir. Üslubi neologizmlər son dövrlərdə dünya nəzəri dilçiliyinin aparıcı mövzularından biri olan mətn dilçiliyinin bəzi aspektlərinin öyrənilməsi baxımından da aktualıq kəsb edir. Çünki üslubi neologizmlər bədii mətnin strukturunda funksional-semantik vəzifə daşıyır. Yazıçı və dil

¹³ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı. narminaxundova88@mail.ru

probleminin adınlaşdırılmasında da üslubi neologizmlərin müstəsna əhəmiyyəti var. Başqa bir tərəfdən, üslubi neologizmlər bəzən dilin qrammatik qaydalarını pozur, nitq istisnaları kimi çıxış edir.

Dünya dilçiliyində Vilhelm fon Humboldt, Roman Yakobson, Karl Fossler, Aleksandr Afanasyeviç Potebnya, Şarl Balli, Yeji Kuriloviç, Viktor Vladimiroviç Vinoqradov və digərləri poetika nəzəriyyəsi ilə bağlı müxtəlif mülahizələr irəliləmişlər.

Əbülfəz Rəcəbli “Dilçilik tarixi” kitabında A.Potebnyanın poetik dil nəzəriyyəsini belə qiymətləndirir: Potebnya poetik əsərlərin sözə münasibətini tədqiq edərək, məcazları, trop və fiqurları öyrənərək obrazlarla təfəkkürün dəyişildiyini müəyyənləşdirir və onun iki növünü göstərir. Obrazlar vasitəsilə təfəkkürün bir növünü Potebnya poetik təfəkkür adlandırır. Poetik təfəkkürdə dilin elə bir vəziyyəti nəzərdə tutulur ki, bu zaman biz müəyyən bir sözdə məzmunun nə üçün, hansı nişanə və əlamətə görə başqa cür deyil, məhz bu cür ifadə edildiyini bilir. Poetik təfəkkürdə fikir nəhəng sıçrayışlarla irəliləyir, obrazla məzmun arasında xüsusi münasibətlər müəyyənləşdirilir (1, s.289).

Poetik dilin əsas ünsürlərindən biri üslubi neologizmlərdir. Üslubi neologizmlər probleminə indiyə qədər dünya dilçiliyində müxtəlif nəzəri aspektlərdən yanaşılmışdır. Qeyd edək ki, *üslubi neologizmlər* termini dilçiliyə XX əsrdə daxil olmuşdur. Onların yaranması daha çox sərbəst şeir vəzninin poeziyaya gəlişi ilə sürətlənmişdir. Məsələn, rus ədəbiyyatına nəzər salsaq, daha çox M.Mayakovskinin yaradıcılığında üslubi neologizmlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında Rəsul Rzanın, Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığında daha çox üslubi neologizmlər işlənmişdir.

Tanınmış polyak dilçisi Yeji Kuriloviçin araşdırmalarında üslubi neologizmlər probleminə toxunulmuşdur. Xatırladaq ki, Yeji Kuriloviçin yaradıcılıq sferası çox geniş olmuşdur. O, nəzəri dilçilik tarixində *qrammatikləşmə nəzəriyyəsinin* banisi hesab olunur. Onun hind-Avropa dilçiliyi ilə bağlı fundamental araşdırmaları vardır. Yeji Kuriloviç hind-Avropa dilçiliyində məşhur olan “larinqal” nəzəriyyəni təkmilləşdirən dilçi kimi tanınır.

Yeji Kuriloviç “Poetik dil linqvistik nöqteyi-nəzərdən” adlı məqaləsində üslubi neologizmlər probleminə bəhs etmişdir. Maraqlıdır ki, Yeji Kuriloviç üslubi neologizmləri danışıq nitqi ilə poetik nitqin fərqi kontekstində təhlil etmişdir. Məşhur polyak alimi Yeji Kuriloviç qeyd edir ki, poetik dil neologizmlərin analogiyasını simvolik deyil, ekspressiv xarakterin özündə cəmləşdirən mexanizmlər sistemidir (8, s. 426). Yeji Kuriloviç poetik dili dəyərləndirmək üçün onun danışıq dili ilə müqayisəsini mühüm etalonlardan biri hesab edir. Onun fikrincə, linqvistik baxımdan bədii yaradıcılığı iki laya ayırmaq olar. Birinci lay motivləşmiş danışıq dilinin (prozaik) sistemidir. İkinci laya isə danışıq dilində motivləşməmiş lay aiddir (8, s.421).

Yeji Kuriloviçin fikrincə, poetik söz yaradıcılığı onun orijinallığından və estetik dəyəridən asılı olmayaraq, digər adi neologizmlərdən fərqli olaraq dilçi üçün problemə çevrilir. Baxmayaraq ki, poetik neologizm fərddir, adi neologizm isə ümumxalq dilinə aiddir, daha çox ümumişləkdir, kollektiv dil məhsuludur. Digər tərəfdən, poetik neologizm adi neologizmdən fərqli olaraq seçmə mərhələsindən keçmir. Ancaq şübhəsizdir ki, biz ümumişlək xarakterli hər hansı bir neologizmin genezisini müəyyənləşdirmək istəsək, onun fərdi nitq məhsulu olduğuna əmin ola bilərik. Dil kollektivində neologizmlərin işlənmə arealının genişlənməsi məsələsinə gəldikdə isə poetik neologizmlərlə adi neologizmlər bir-birinə uyğun gələ bilər. Çünki poetik neologizmlər hər hansı bir janr və ya ədəbi məktəb miqyasında geniş işlənir, şaxələnir, adi neologizmlər isə ayrı-ayrı ictimai qruplar arasında geniş işlənir, şaxələnir. Və onların hər biri dilin işlənmə miqyasının təsiri ilə öz işlənmə arealını genişləndirir (8, s.420-422).

Praqa dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri Y.Mukarjovski özünün “Ədəbi dil və poetik dil” adlı məqaləsində bədii ədəbiyyatda işlənən neologizmlərin üslubi xarakterindən bəhs etmişdir. O, üslubi neologizmləri *poetik neologizmlər* adlandırır. Y.Mukarjovski çex şairi Opolakın yaradıcılığının timsalında göstərir ki, poetik neologizmlər daha çox estetik məqsədlər üçün işlənilir. Onun qənaətinə görə, ədəbi dil normalarının qəsdən pozulması zamanı bu üslubi neologizmlər poeziyaya dil baxımından öz məqsədlərinə çatmağa, öz məqsədini ifadə etməyə imkan yaradır (11, s.406). Göründüyü kimi, A.Mukarjovski üslubi neologizmlərə ancaq poeziyanın ifadə vasitələrindən biri kimi baxır.

Xüsusilə, qeyd edək ki, üslubi neologizmlər problemi müasir Azərbaycan dilçiliyi ilə müqayisədə müasir rus dilçiliyində daha çox öyrənilmişdir. Rus dilçiliyində bu mövzu ilə bağlı Q.Vinokurun sanballı araşdırmaları vardır. Q.Vinokur “Mayakovski dilin novatoru” adlı kitabında üslubi neologizmlər probleminə toxunmuşdur. Məlumdur ki, V.V.Mayakovski rus şeirində sərbəst üslubun yaradıcısıdır. Sərbəst üslubda da kifayət qədər çoxlu üslubi neologizmlər işlənilir. Bu baxımdan V.V.Mayakovskinin müəllif söz yaradıcılığı potensialı çox güclü olmuşdur. Q.Vinokur V.V.Mayakovskinin yaradıcılığında işlənən onlarla üslubi neologizmi təhlil edərək yazır ki, onun yaradıcılığında həm leksik səviyyədə, həm də morfoloji səviyyədə üslubi neologizmlərin işlənməsi şairin yaradıcılıq potensialının güclü olduğunu sübut edir. O, feil köklərindən zərf, nidalardan isim düzəldərək rus poetik dilini zənginləşdirmişdir (6, s.40-50). Q.Vinokur V.V.Mayakovskinin yaradıcılığında isim köklərindən yaradılan üslubi neologizmlərin böyük bir siyahısını təqdim edir: *Развеерился, мышились, изахолустничаться, овазился, испавлинятся, размозолев, именинит, весеньтеть, быстрились, огнел, иголиться, вселенься, огромнеют, дить, расфеееривался, железститъ, раззолотонбело, колоколил языком, заталмудитя, перевечнитя, размолний, раздинамливая, съогнитяся, откнопилысь, обфестонитя, размсдведил, медоветь, зарождествели, испозолочено, размочит, распеснитя, фонтянясь, израдишло, необычайнитяся, страновеют слова, клопья, расказеньте, не сюжеттеться авантюрами, облесочкана каждая пядь, опушками обопушкана, философееет, сливеют, разульбыте, расфабричь, сгитарьте, взмонументят, фокстротит* və s. (6, s. 52-53).

V.İ.Koduxov yazır ki, bədii yaradıcılıq dili yazılı dilin, yəni kitab dilinin tipi kimi şifahi yaradıcılıq dili ilə də sıx bağlıdır. Bədii yaradıcılığın dili ilk növbədə millidir, ədəbi dilin digər üslubları kimi orqanikdir, xalq dilinin yüksək forması kimi söz

sənətkarları tərəfindən cilalanmışdır (7, s.179). Müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında üslubi neologizmlər fərqli terminlər adı altında təqdim olunur. Belə ki, bu anlayış *müəllif neologizmləri, okkazionalizmlər, bədii neologizmlər, yazıçı yaradıcılığı, yaradıcı neologizmlər, fərdi neologizmlər, stilistik neologizmlər, söz-meteorlar, eqologizmlər, efemer innovasiyalar* terminləri ilə ifadə edilir (2, s.3).

H.Q.Babenko “Bədii məndə okkazionalizmlər” (struktur-semantik analiz) adlı əsərində üslubi neologizmlərin yaranma səbəblərinə aşağıdakıları aid edir: a) fikri dəqiq ifadə etmək ehtiyacı; b) müəllifin fikri qısa ifadə etmək cəhdi; v) müəllifin nitq predmetinə münasibətini ifadə etmə cəhdi; q) sözün semantikasına diqqəti cəlb etmək ehtiyacının yaranması; d) tapdalologiyadan qaçmaq cəhdi; e) şeirin ritmini saxlamaq cəhdi, onun ritmini qorumaq ehtiyacının yaranması (2, s.3).

H.Q.Babenko okkazionalizm nəzəriyyəsi baxımından üslubi neologizmləri bir neçə tipə ayırır:

- 1) fonetik okkazionalizmlər;
- 2) leksik okkazionalizmlər;
- 3) qrammatik (morfoloji) okkazionalizmlər;
- 4) semantik okkazionalizmlər;
- 5) okkazional birləşmələr (2, s.9-11).

Çox zaman okkazional birləşmələr yerinə, *frazeoloji okkazionalizmlər* termini də işlənir.

Rus dilçisi D.N.Şmelev “Müasir rus dili. Leksika” adlı əsərində yazır ki, üslubi neologizmlər nitq faktı kimi məndə daha çox ekspressiv-semantik funksiya daşıyırlar və adətən, məndən kənara çıxırlar (17, s.157). Deməli, D.N.Şmelevin görüşlərinə görə, üslubi neologizmlər daha çox kontekstual anlam daşıyır. O qeyd edir ki, linqvistik planda isə onlar mətnin linqvo-stilistik analizində dilin sözyaratma imkanlarını öyrənmək baxımından, sözyaratma modellərinin məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar olduğunu öyrənmək baxımından əhəmiyyətli dil faktlarıdır (17, s.157-158). S.Ulman “Novaya linqvistika” məcmuəsində çıxan “Üslubiyyat və semantika” adlı məqaləsində semantik situasiyalardan bəhs edərək bildirir ki, dildə motivləşmiş və motivləşməmiş sözlər mövcuddur. O, sözün motivləşməsinin üç səviyyədə baş verdiyini göstərir: fonetik səviyyədə motivləşmə, morfoloji səviyyədə motivləşmə və semantik səviyyədə motivləşmə (12, s.229-230).

Digər rus dilçisi V.V.Lopatın “Sözün yaranışı” adlı kitabında okkazionalizm və dil məsələsinə toxunur. O, V.V.Mayakovskinin şeirlərində işlənən üslubi neologizmlərin timsalında bu tipli sözlərin ümumişlək leksikaya aid olmadığını bildirir. Onun fikrincə bu tipli sözlər ancaq müəyyən kontekst daxilində işlənir, həmin kontekst xaricində isə işlənmir. Maraqlıdır ki, V.V.Lopatın bu tipli leksik vahidləri ancaq nitq faktı kimi qəbul edir (9, s.62). A.A.Bragina “Rus dilində neologizmlər” adlı monoqrafiyasında *okkazionalizmlər* terminini mətn termini ilə sinonim şəkildə işlədir (4, s.196). Qeyd edək ki, dilçilikdə çox zaman okkazionalizmlər termini üslubi neologizmlər mənasında işlədilir.

Beləliklə, yuxarıdakı təhlillər göstərir ki, dünya dilçiliyində üslubi neologizmlər probleminə kompleks şəkildə yanaşılmışdır. Bu problemin şərh zamanı dünya dilçiləri bədii dilin özünəməxsusluğunu üslubi neologizmlər vasitəsilə bir daha təsbit etmişlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Rəcəbli, Ə. Dilçilik tarixi. I kitab. Bakı: Nurlan, 2007. 528 s.
2. Бабенко, Н.Г. Окказиональное в художественном тексте. Структурно-семантический анализ. — Калинингр. ун-т. — Калининград, 1997. 70 с.
3. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества. — Москва: Искусство, — 1986. — 445 с.
4. Брагина, А.А. Неологизмы в русском языке. М.: Просвещение, 1973. — 224с.
5. Бутакова, Л.О. Морфемика и словообразование современного русского языка: — М.: Флинта: Наука, 2012. — 232 с.
6. Винокур Г.О. Маяковский - новатор языка. М.: Советский писатель, 1943. 136 с.
7. Кодухов, В.И. Общее языкознание. — Москва: Высшая школа, — 1974. — 303 с.
8. Курилович, Е. Поэтический язык с лингвистической точки зрения // Очерки по лингвистике / Е.Курилович. М.: 1962, с.418-427.
9. Лопатин, В.В. Рождение слова. Неологизмы и окказиональные образования. М.: Наука, 1973. — 152 с.
10. Масленников Д.Б. Русское поэтическое словотворчество. Ч.1. Футуристы: — Уфа: Изд-во БГПУ, 2009. — 160 с.
11. Мукаржовский, Я. Литературный язык и лингвистика. — Москва: Пражский лингвистический кружок, — 1967. — с. -406-432.
12. Ульман, С. Стилистика и лингвистика. // — Москва: Новое в зарубежной лингвистике, — 1980. Выпуск IX, — с. -227-253.
13. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М.: Наука, 1976, 213 с.
14. Сергеевна, Г.Е. Структурно-семантическое и функциональное описание лексических окказионализмов в рамках теории элокутивного поля / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, 2016.
15. Современные проблемы авторской лексикографии: сборник научных статей / Отв. ред. Л.Л. Шестакова. — М.: Аквилон, 2018. — 320 с
16. Соколов, А.Н. Теория стиля. М.: Искусство, 1968. 223 с.Павловна С.М. Роль неологизмов в формировании поэтической картины мира русского авангарда (на материале поэтических текстов В.Хлебникова и Д. Ревякина)// диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Екатеринбург : 2013, 19 с.
17. Шмелев, Д.Н. Современный русский язык. Лексика. — Москва. Просвещение. — 1977. — 335 с.
18. Якобсон, Р. Новейшая русская поэзия. Прага, 1921.

Аçar sözlər:üslubi neologizm, bədii dil, tədqiqat, nəzəri dilçilik, problem

Ключевые слова: стилистический неологизм, литературный язык, исследование, теоретическая лингвистика, проблема

Key words: stylistic neologism, literary language, research, theoretical linguistics, problem

Xülasə

Məqalədə dünya dilçiliyində üslubi neologizmlərin tədqiqi məsələlərindən bəhs olunur. Araşdırmada müxtəlif dilçilərin üslubi neologizmlər haqqındakı fikirləri şərh olunur və üslubi neologizmlərin nəzəri aspektləri haqqında dilçilikdə mövcud olan konsepsiyalar, nəzəri fikirlər təhlil edilir. Məqalədə üslubi neologizmlərin funksional imkanları müəyyənləşdirilir,

onların poetik dildə linqvistik funksiyalarından söhbət açılır. Burada müxtəlif alimlərin üslubi neologizmlər probleminə fərqli yanaşma metodunun olması xüsusi vurğulanır, üslubi neologizmlərin yaranma səbəbləri, onların bədii dildə və bədii nitqdə işlənmə məqamlarından bəhs olunur. Məqalədə müqayisəli-tipoloji üsuldən istifadə edilmiş, rus və Azərbaycan dilçiliyində üslubi neologizmlər probleminin öyrənilməsinin analogi və diferensial cəhətləri diqqətə çatdırılmışdır.

Резюме

Статья посвящена исследованию стилистических неологизмов в мировой лингвистике. В исследовании интерпретируются взгляды различных лингвистов на стилистические неологизмы и анализируются существующие в лингвистике концепции и теоретические представления о теоретических аспектах стилистических неологизмов. В статье выявляются функциональные возможности стилистических неологизмов, рассматриваются их языковые функции в поэтическом языке. Подчеркиваются подходы разных ученых к проблеме стилистических неологизмов, причины возникновения стилистических неологизмов, их развитие в литературном языке и художественной речи. В статье использован сравнительно-типологический метод, обращено внимание на аналогичные и дифференциальные аспекты исследования проблемы стилистических неологизмов в русском и азербайджанском языкознании.

Summary

The article is devoted to the study of stylistic neologisms in world linguistics. The views of various linguists on stylistic neologisms are interpreted in the study and concepts of the theoretical aspects of stylistic neologisms existing in linguistics are analyzed. The functionality of stylistic neologisms is discussed, their linguistic functions in a poetic language is studied thoroughly in the analysis. Various approaches of different scientists to the problem of stylistic neologisms, the reasons for the derivation of stylistic neologisms, their development in the literary language and artistic speech are emphasized in the investigation. The comparative typological method is used in the research, more attention is given to similar and differential aspects of the study of the problem of stylistic neologisms in Russian and Azerbaijani linguistics.

Rəyçi: dosent Rəfibəyli Günay

DİLİN VARIATIVLIYININ SOSIOLİNGVİSTİK XARAKTERİ VƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA İSTİFADƏ PRİNŞİPLƏRİ

Ədəbiyyat dil hadisəsidir. Ədəbiyyat özünün mahiyyətini dildə təsdiq edir, dil olmasa ədəbiyyat var ola bilməz. Sair və sənətkarlar dilin poetik imkanlarından bəhrələnərək sənət əsərləri ortaya qoyurlar. İncəsənətin vizual növlərindən fərqli olaraq ədəbiyyat söz vasitəsilə gerçəkləşir. Ədəbi-bədii təfəkkür, poetik enerji dildə reallaşır, formaya bürünür. Azərbaycan dili poetik və estetik imkanlarına görə çox zəngin dildir. Ta keçmişdən bugünə qədər ana dilli ədəbiyyatımızın tarixinə nəzər salmaq həm də ədəbi dil tariximizin tarixinə nəzər salmaq deməkdir. Doğrudur ki, incəsənətin bir növü kimi ədəbiyyatı ədəbiyyatşünaslıq elmi öyrənir. Ədəbiyyatın tədqiqi və dərkəi üçün onlarla fərqli metodologiya, yanaşma, üslub və təhlil modelləri mövcuddur. Dil isə geniş və dərin struktur kimi dilçilik elmi tərəfindən öyrənilir. Ədəbiyyat və dilin bir-birilə harmonik nizamı çox vaxt bu elm sahələrini eyni baxış bucağında birləşdirə bilər. Bir dilin keçmiş tarixini və yaşayış şəkillərini öyrənmək üçün dilçilər adətən ədəbi mətnlərə müraciət edirlər. Ədəbiyyatın öz bətnində gizlətdiyi dərin mənalara əsaslanaraq, onları dilin sirt pərdəsindən xilas etmək üçün isə ədəbiyyatçılar da dil haqqında bilgilərinə, müxtəlif dilçilik konsepsiyalarına müraciət edirlər. İnsanın ən ümdə antropoloji özəlliyindən biri də məhz dilə sahib olmasıdır. İnsan dünyada yaşayan digər canlılardan fərqli olaraq danışa bilir, danışdığını başqasına ötürə bilər, qarşılıqlı kommunikasiya aktı yaradır və onun iştirakçısına çevrilir. Dil adı məişətdən tutmuş ən mürəkkəb səciyyəli elmi informasiyalara, o cümlədən estetik dərinliyi ilə seçilən poetik mətnlərə qədər insanın kommunikasiya aktını gerçəkləşdirdiyi əsas müstəvidir. Dilçilik elmi də dili müxtəlif aspektlərdən öyrənir, dil özünün fonetik, leksik, semantik, sintaktik və s. layları ilə həmişə dilçiliyin maraq dairəsində olub. Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq müasir humanitar təfəkkürdə dəyişən paradigmalarda kontekstində daim yeniləşir, yeni prinsiplər qazanır və tətbiq edir. Bu baxımdan dilçilik sahəsində sosiolingvistik xüsusi metodoloji yanaşma kimi seçilir və dilçiliyin başqa sahələrinə nisbətən yaş daha gəncdir. Bu metodoloji yanaşmanın əsas mahiyyəti sosial və lingvistik anlayışların birləşməsidir (7, s. 199). Təbii ki, insan sosial varlıqdır, insana dair hər bir şeyin sosial məzmun qazanmaq şansı da qaçınılmazdır. A.Fərəcova görə, sosiolingvistik dil və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin xüsusi tənzimlənmə prosesi olub, dilin sosiologiyasından fərqlənir. Burada bir məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Dilçilik elminin bir alt sahəsi kimi dilin sosiologiyası da dil və cəmiyyət arasındakı münasibətlərdən çıxış edə bilər. O daha çox dilin cəmiyyətə təsir edən tərəflərini öyrənir. İnsanın cəmiyyətdəki statusu, cəmiyyətin strukturu, bütövlüyü, mahiyyəti bir elm sahəsi kimi sosioloji tədqiqatları daha çox düşündürür. Dil yönümlü sosioloji tədqiqatlar isə dilin cəmiyyətin formalaşmasında və identifikasiyasındakı rolunu daha çox öyrənməyə çalışır. Sosiolingvistik isə dil və cəmiyyət münasibətlərində dili təsirə məruz qalan tərəf kimi öyrənməklə məşğuldur: cəmiyyətdəki dəyişikliklər və fərqliliklər dildə hansı şəkildə təzahür edir? Belə ki, araşdırmaçıların fikrinə görə, sosiolingvistik cəmiyyətin sosial diferensiyasının dildə əks olunma prinsiplərini öyrənir, ictimai- sosial fərqliliklərə - etnik, ərəzi, cinsi, təhsil səviyyəsi, yaş və s. görə fərqlənən qruplar arasındakı dil fərqi ortaya çıxma şərtlərini aşkara çıxarır. Təbii ki, başlanğıcı, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən bu yanaşmanın mahiyyətində dil ictimai hadisə kimi görmək dayanır (bax: 6).

Dil dinamikdir, hərəkətlidir, yeniliklərə açıqdır. O zamanı tez duyur, çevik reaksiya verir, elmin, texnologiyanın inkişafını dərhal mənimsəyir, çünki, bütün bunlara ad qoyma, adlandırma funksiyası daşıyır. Dildə neologizmləri yaradan mexanizm də budur, dilin bir dövr aktiv olan söz ehtiyatının arxaikləşməyə məhkum qalmasını sərtləndirən də məhz budur: dil dinamik, dəyişən mahiyyətə malikdir. Dilin lüğət tərkibinin dəyişməsinə təmin edən, şərait yaradan amillərdən biri də cəmiyyətin özünün dinamikliyi və elastikliyidir. Belə ki, tədqiqatçılar dilin ictimai hadisə olmasının təbiətindən danışanda, onda olan dəyişikliklərin insan cəmiyyətindən asılı olduğunu qeyd edirlər (3, s. 141). Çünki, cəmiyyət dilə təsir edir, cəmiyyətdəki sosial-mədəni fərqliliklər istər-istəməz dilin ümumi tərkibində və strukturunda variativlik yaradır, dilin fonetik, qrammatik, leksik, sintaktik qatlarında fərqlilik və müxtəliflik müşahidə olunur. Sosiolingvistik təhlillərdə tez-tez sosiolingvistik vahid anlayışından istifadə edirlər və belə izah verirlər ki, cəmiyyəti təmsil edən sosial hadisə ilə dili təmsil edən lingvistik hadisə arasındakı qarşılıqlı əlaqə var, iki tərəfi var. Sosial hadisənin lingvistik hadisəyə çevrilməsi üçün sosial məzmunu qəbul etməsi lazımdır. Sosial məzmun da öz növbəsində lingvistik olanı sosiallaşdırır. Sosiolingvistik tədqiqat nöqtəvi-nəzərində lingvistik olan hər şey həm də sosiallaşmış münasibətləri əks etdirir [14, s. 452-454]. Nəticə etibarilə, dildəki variativlik cəmiyyətdəki sosiomüxtəlifliyin təzahürü kimi çıxış edir. N.Xudiyevə görə, *“cəmiyyət həyatının yeni əsaslar üzərinə qaldırılması ictimai münasibətlərin psixoloji xarakterini kökündən dəyişir və buna uyğun olaraq sözün ictimai üslublaşma imkanları da dəyişir”* (9, s. 28).

Dilin bir sistem kimi variativliyini elmi ədəbiyyatda konseptual və fundamental hadisə hesab edirlər, dilin həm şifahi, həm də yazılı səviyyələrində özünü təsdiq edən variantlıq variativliyi törədən əsas gücdür. Variativlik bütün dil vahidlərinin diaxron və sinxron müstəvidə dəyişkən və dinamik xarakterini özündə əks etdirir, onun yaranmasına təsir edən faktlar sırasında sosial-ictimai şərtlər də var [12, s. 31].

Yaşadığımız cəmiyyətin sosial tərkibinə nəzər saldıqda, ortaya çıxan mənzərə aydındır, cəmiyyət sosial baxımdan homogen deyil, onda müxtəlif mənşəli səbəblərdən törəyən fərqlər və təfərrüatlar mövcuddur. Məsələn, ərəzi fərqləri, regional xüsusiyyətlər, etnik-mill kimliklərin dil daşıyıcısı olması, dili danışanların ictimai mövqeləri, sosial-mədəni statusları və s. kimi amillər həmin fərqlərin yaranmasına təkan verir. Nəticədə dil də öz müqabilində diaxron və sinxron müstəvidə variativləşir, dilin lüğət tərkibi müxtəlif laylara ayrılır. Jirmunski V.M. cəmiyyətin sosial-mədəni ayrılmasının dildə öz əksini tapmasında üç səviyyəni fərqləndirir: *dialekt, yarım-dialekt və milli ədəbi dil* [10, s. 26].

Dildə bir-birindən fərqlənən layların, variativliyin yaranmasını sərtləndirən faktları təsnif etmək mümkündür, sosial yönümlü faktlar sırasına ərazi, status, üslub kimi amillərdən törəyən faktlar daxildir. H.Həsənov isləklilik arealı baxımından Azərbaycan dilinin leksik lüğət tərkibini üç qrupa bölür: 1) ümumislək sözlər (hamı tərəfindən işlədilən sözlər), 2) məhdud dairədə müəyyən kollektiv və ya ictimai qruplar tərəfindən işlədilən sözlər, 3) xüsusi leksika [8, s. 278].

Göründüyü kimi, ərazi amili, sosial mövqe, ictimai tərəf, mühitin lokallığı və s. kimi faktlar dildə çeşidlilik varadır, variativ çoxluğun əmələ gəlmə səbəbləri kimi çıxış edir. Başqa bir dilsünas alim Səlim Cəfərov dildəki söz qruplarını belə bölür: dialekt leksikası, peşə-sənət leksikası, terminoloji leksika, jargon leksikası və arqotizmlər [2, s. 70].

Məqalənin əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi, ədəbiyyat və dil ayrılmaz ikilidir. Ədəbiyyat dildən özünü təqdim etmə və gerçəkləşdirmə müstəvisi kimi istifadə edir. Ədəbiyyat cəmiyyətə dair müxtəlif mövzulara toxunmağı sevir, cəmiyyətin, toplumun, insanın bütöv planda bədii inikası ədəbiyyatın qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. Cəmiyyət özünün bütün element və ünsürləri ilə ədəbiyyatda əxz oluna bilir, cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqələrinə aid insanlar ədəbiyyatın müstəvisində bədii personaja çevrilə bilir, bir üst səviyyədə isə obrazlaşa bilir. Həyat gerçəkliyi və bədii həqiqət arasındakı uyğunluq prinsiplərini pozmaq üçün sənətkarlar əsasən həmin personajları gerçək həyatlarındakı konteksti ilə birgə mətnə daxil edirlər. Məsələn, kənd mühitindən seçdiyi bir personajın həqiqiliyini təmin etmək üçün onun nitqində dialekt sözlərdən istifadənin mətnin daxilində də pozmur. Kəndli personaj mətnə öz dialekti, ləhcəsi ilə daxil olur. Və ya əksinə, hər hansı da qrupa daxil olan birinin bədii cəhətdən personajlaşdıranda arqo və jargo sözlərin mətnə daxil olmasına izn verir. Beləliklə, dilin leksik tərkibinin zənginliyi, bütövlükdə dilin variativliyi bədii ədəbiyyatda müxtəlif qatlarda təzahür edə bilir. Bədii ədəbiyyatın dilin ədəbi normalarından kənara çıxması onun mahiyyətindən irəli gəlir. Ədəbiyyat gerçəkliyin hadisələrini təsvir və tərənnüm edərkən həmin hadisələrin iştirakçıları həyatda olduğu kimi göstərməyə çalışır. Həyatdan ədəbiyyatın səhnəsinə gətirilmiş bu insanlar özləri ilə leksik lüğət tərkiblərini də gətirirlər. Bu məqamda dilin lüğət tərkibini təşkil edən leksik layların ifadəlilik və obrazlılıq kimi keyfiyyətlərinin aşkara çıxarılması, onun semantik təbiətini, inkişaf mənzərəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün bədii əsərlərdə yazıçı mövqeyi mühüm rol oynayır. Bu zaman dilin sosiolinqvisistik funksionallığı bədii əsərdə də törədici vəzifəsinə yerinə yetirir.

Bədii dildə dilin zəngin leksik resurslarından və variativ çoxçeşidliliyindən istifadə mətnədə adətən müəllif niyyətinin gerçəkləşmə vasitələri kimi ortaya çıxır. Dialektizmlərin, arxaizmlərin, vulqarizmlərin və s. söz qruplarının işlədilməsi halları bədii əsərdə təqdim olunan mövzunun əhatə dairəsi ilə birbaşa bağlıdır, coğrafi və tarixi koloriti özündə əks etdirir, təqdim olunan məzmunun ictimai aspektləri ilə birbaşa əlaqədardır, cəmiyyətdəki diferensiallaşmanın, təcürüatlılığın bədii ifadəsi kimi də çıxış etməklə də əlaqədar ola bilər. Bütün bunları tənzimləyən isə müəllif niyyəti və mövqeyidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dil normaları və bədii dil arasında ədəbiyyatda çatışma zonalarının yaranması normal və qanunauyğun haldır. Belə ki, ədəbi dil və bədii dil çox zaman bir-biriylə uyğunlaşmır, ziddləşir. Elə əsərlər var ki, ədəbi dilin normaları dəqiq mühafizə olunur, riayət edilir, bədii dillə ədəbi dil demək olar ki, üst-üstə düşür, bəzi əsərlərdə isə tamamilə əksinə olur. Bədii ədəbiyyatda leksik, qrammatik, sintaktik normaların pozulması ədəbiyyatın mahiyyətindən irəli gələn hadisədir. Ədəbiyyat sosial məzmunlu hadisələrin təsvirinə daha çox meyl etdikcə, istər-istəməz cəmiyyətin sosial modelləşməsinə tam görmək istəyir. Daha aydın şəkildə ifadə etsək, cəmiyyət ədəbiyyatın ərazisinə daha güclü şəkildə daxil olanda, bədii fikir ictimai və sosial məzmunu daha çox yükləndikcə ədəbi dilin normaları deformasiyaya olunur, dəyişikliyə məruz qalır. Dilin ədəbi dilin lüğətinə daxil olmayan söz heyəti bədii dilin sferasına daxil olmağa başlayır. *“Hər bir yazıcının üslubu onun həyata münasibəti, elmi və siyasi biliyi, mədəniyyəti və bacarığı əsasında yaranır. Buna görə də yazıcının dünyagörüşü ilə ifadə tərzinin vəhdəti onun üslubudur. Lakin yazıcının üslubu ümumdil xaricində mövcud deyildir. Bu ümumidən asılı olaraq onun bir hissəsidir”* [1, s. 22].

Ədəbiyyatın xəlqiliyi deyilən bir anlayış da var. Dilin incəliyindən, onun zəngin lüğət tərkibindən, şivə-dialekt bazasından lazımı qədər istifadə edən yazıçılarda xəlqiliq daha qabarıq olur. Azərbaycan nəsrində Elçin, Anar, F.Kərimzadə, Y.Səmədoğlu, İ.Məlikzadə, S.Azəri, M.Süleymanlı kimi yazıçılarımızın nəsr təhkiyəsi xalq danışığı dilinin dərinliklərinə nüfuz edə bilir, bədiiilik və obrazlılıq keyfiyyətlərinə görə fərqlənir. Bədii üslub digər üslublara nisbətə dilin bütün qatlarından istifadə edir, dil ədəbiyyatın əsas ifadə vasitəsidir və bədiiilik onun əsas kriteriyasıdır. Bədii dildə ekspressiv və emosional leksika daha aktiv olur, leksik-semantik kateqoriyalar, məcazlar mətnin əsas qayəsini çatdırmağa kömək edir, eyni zamanda danışığı-məişət leksikası, termin səciyyəli sözlər, dialektizmlər, arxaizmlər və s. ədəbi dilin normalarını pozaraq bədii dilin müstəvisinə daxil ola bilər. Ədəbi dilin normalarının pozulması ədəbiyyatın estetik mahiyyəti və poetik səciyyəsinin tələbi ilə baş verir, gerçəkliyin obrazlı inikası prinsipinin özündən qaynaqlanır.

Y.Səmədoğlunun əsərlərinə dilçilik aspektindən yanaşanda onun sözlərdən sənətkarcasına istifadə etməsinin şahidi oluruq. Yazıcının nəsr dili obrazlılığı, poetik yükü, ekspressiv çəkisi, emosional ovqatı ilə seçilir. Xüsusilə, *“Qətl günü”* romanında Azərbaycan dilinin geniş estetik imkanları üzə çıxır. Bədii üslub müxtəlif söz qruplarına müraciət etməkdə digər üslublara nusbətən daha çəvik və daha maraqlıdır. *“Dildə elə bir söz qrupu ola bilməz ki, bədii üslub oradan istifadə etməsin. Dildə hər nə varsa bədii üslubun ixtiyarındadır. Bədii üslubda bu və ya başqa üslubi məqam, yaxud surətin nitqini fərdiləşdirmək üçün sənət, peşə ilə əlaqədar və ya dialekt sözlərindən istifadə edilir”* [1, s. 24]. Y.Səmədoğlu roman daxilində üç zaman paraleli yaradır, bu ayrı-ayrı zaman xətlərini bir-birindən fərqləndirmək üçün konkret zaman koordinatlarından istifadə etmir, romanın dilində üslubi fərqlər yaratmaqla buna nail olmuşdur. Təsvir etdiyi hadisələr və hadisələrin baş verdiyi dövrlərin uyğunluğunu, bir-birini tamamlamasını sadəcə təsvir etməklə kifayətlənməmiş, spesifik dil-üslub koloritini yaratmışdır. Romanda təhkiyəçi və personaj nitqlərində ədəbi dil normaları ilə bədii dilin estetik tələbləri bir-biri ilə gah razılaşır, gah da ziddləşir. Məsələn, romanın

əsas personajı olan xəstənin nitqində, onun təhkiyəsində və iştirak etdiyi dialoqlarla əsərin yazıldığı dövrün ədəbi dil normaları gözlənilir. Əksinə, romanın Qazax mühiti ilə bağlı hissələrində, xüsusilə Zülfüqar kişinin, Moşunun, Mahmudun nitqlərində - personaj təhkiyələrində Qazax ləhcəsinə xas danışq üslubu diqqət cəlb edir. Yusif Səmədoğlunun öz personajlarının nitqinə dialektizmlər əlavə etməsi həm xarakterin bədii açılışı ilə bağlıdır, həm də obrazın tamlığını qorumaq məqsədi daşıyır. Belə ki, *alimlərin fikrinə, "Müəllifin dili ədəbi dilimizin bütün qanun və normalarını özündə əks etdirdiyi halda, obrazların dili, onların xarakteri, dünyagörüşü, peşə və məşğuliyyəti, ətrafdakılara münasibəti ilə əlaqələndirildiyi üçün müəllifin dilindən fərqlənir. Çünki tipin işlətdiyi hər bir söz onun xarakterinin müəyyənləşməsində müstəsna rol oynayır. Onlar ana dilində danışsalar da, yeri gəldikcə, hamı tərəfindən işlənməyən və başa düşülməyən sözlərdən də istifadə edirlər. Bu baxımdan onların dili məişət üslubuna daha çox yaxın olur» [13, s. 80].*

Yusif Səmədoğlu dialektizmlərdən bədii mətnə istifadə etməklə öz müəllif niyyətini büruzə verir, onun konkret məqsədi var: personaj haqqında istənilən koloriti yaratmaq. Bunun üçün personajların nitqini bütöv dialekt üstündə qurmur, dialektizmləri nitqinin yalnız müəyyən hissəsinə əlavə etməklə kifayətlənir. Dialekt sözlərdən istifadə müəllifdən xüsusi həssaslıq tələb edir, sənətkar sənətliyi ilə birbaşa bağlı olub incə nüansları olan kompleks bədii vasitədir. Daha dəqiq ifadə etsək, bir tərəfdən dialekt sözləri bədii üslub üçün gərəkdir, faydalıdır, çünki, yazıçının seçdiyi güclü ifadə və təsvir vasitələrindəndir. Başqa aspektdən yanaşsaq, oxucunun mətnlə münasibətinə təsir göstərir, onu yora bilər, mətnin oxunuşunda yayındırıcı təsir göstərir. Belə ki, *"... bədii əsərin dilinə hər cür dialekt sözünü gətirmək olmaz. Bədii ədəbiyyatda həmin sözlərdən başlıca olaraq, yerli kolorit yaratmaq, surətin nitqini fərdiləşdirmək, hadisəni real əks etdirmək üçün istifadə olunur. Bu məqsədlər üçün bədii əsərin dilində dialektizmlərin işlədilməsi yazıçıdan olduqca böyük sənətkarlıq tələb edir. Çünki həddindən artıq dialekt sözü işlətdikdə yazıçının dili qəlizləşir və anlaşılmaqlıq yaradır; bu isə əsərin bədii effektini azaldır, onun təsir gücünü zəiflədir"* [1, s. 96]. Yusif Səmədoğlu dialekt sözlərdən elə ustalıqla istifadə edir ki, mətnin oxucuda aydınlaşması tam baş tutur, eyni zamanda dövrün şəhər və kənd ərsindəki sosial diferensiasiyasının da ümumi mənzərəsini yarada bilər. Ədəbi dialekt sözlərin ədəbi dilin normaları ilə kəşimə xətlərini xüsusi həssaslıqla qurur, ən optimal variantlara müraciət edir.

Dilin variativliyini diaxron planda da izləməyi bacaran Y. Səmədoğlu romanın Sədi Əfəndinin "Qətl günü" adlı əlyazması olan hissədə tamamilə fərqli üslub nümayiş etdirir. Roman təhkiyəsinin dilinə 20-30-cu illərin yazıçı nəslinin bədii üslubuna məxsus ifadə vasitələri daxil olur: "sırrı-xuda", "övrət", "xub", "kürreyi-ərz", "fəqiri-bəndə", "axır-əl-zaman", "bəçəşm", "şu hərif", "bayquşi-xarabazar", "tuği-lənət" və s. ərəb, fars, türk mənşəli söz və ifadələrlə təsvir edilən dövrün dil koloritini yarada bilmişdir. Çünki, *"hər hansı dövrdə ədəbi dilin lüğət tərkibi həmin dövrün idrak səviyyəsini əks etdirir, normativ qenesioloji tutum lüğət tərkibinin tutumu ilə evni həcmdə olur. leksik stilizasiya da bu əsasda gedir"* (9, s. 28)

Yusif Səmədoğlu "Qətl günü" romanının personajlar sistemində tatar Temir, erməni Oriqor ilə yənası, vəhudi həkim Berqmanın da obrazını yaradır. İstər-istəməz belə məqamlarda eyni coğrafi məkan paylaşan fərqli milli dil daşıyıcılarında müşahidə olunan bilinqvualizm aktivləşir və ya coğrafi məkanın dilinin ədəbi dil normaları başqa dilin daşıyıcısı tərəfindən pozulmuş olur. Romanda biz qeyri-millə personajların dilində məxsus olduqları dilin və kontekst dilinin (rus dili) Azərbaycan dilinin sərhədlərinə müdaxiləsini görürük. Hətta yazıçı, vəhudi personajın Azərbaycan dilini bilmə səviyyəsi ilə Tatar Temirin bilmə səviyyəsinə müqavisə edir, bunu lingvistik qatda təzahür edən sosial hadisəyə vurğu göndərərək edir. Sovet rejimində müxtəlif vəzifələrdə işləmiş roman personajlarının nitqində rus dilinə aid sözlərdən, yeri gəlsə, sınıq-salxaq şəkildə istifadənin mətnə əksi sosiolingvistik funksionallıqla bağlıdır.

Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" əsəri 1970-80-ci illərin məhsulu idi. Bu dövrdə artıq bədii tematikada dəyişikliklər müşahidə olunmağa başlamışdı. Milli tarixi yaddaşın faktları, hadisələri, obraz və süjetləri bədii təhkiyəyə cəlb olunurdu. Nəsr təhkiyəsinin axtarış və eksperimentləri nəticəsində müasir nəsrə mifopoetik və folklor yaddaşına xas elementlər boy göstərməyə başlayırdı. Şifahi xalq dilinə məxsus şirin, axıcı, bədii ifadə vasitələri ilə zəngin, bir o qədər də sadə, anlaşılın nəsr dili formalaşırdı. T. Əlişanoğlu həmin dəyişiklikləri bu cür şərh edirdi: *"Bədii idrak kontekst milliliyi ilə kifayətlənməyib, milli-mənəvi ziddiyyətlərə nüfuz etməyə başlamışdı. Nəsrə milli-sosial problematika ön mövqeyə keçdi"* [4, s. 98]. Ədəbiyyatın zənginləşməsində, onun tematik və süjet tükənməzliyində fərdi üslubun fundamental əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan müəllif fərdiyyəti Y.Səmədoğlu yaradıcılığının özünəməxsusluğunu təşkil edən əsas amilə çevrilir. *"Hər bir mətnin müəllifi var. Deməli hər bir mətn konkret fərdi yaddaşın mətn şəklində ifadə olunmuş parçasıdır"* [5, s. 187].

Yusif Səmədoğlunun yaradıcılığında xüsusi rəng qatan əlamətlərdən biri də müəllifin yaşadığı dövrün tarixinin öz yaddaşındakı inikasını bədii mətnə ötürmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. İctimai-siyasi koloritin, milli-genetik yaddaşın bədii mətnə kompozisiya halında təqdimini Yusif Səmədoğlu bədii dilin imkanlarından geniş şəkildə istifadə etməklə qura bilər. Dilin variativliyi "Qətl günü" romanının bütöv strukturunda öz ifadəsini tapır. Xəstə ziyalının Kirliliklə olan dialoqu Feldşer Mahmudla olan dialoqundan kəskin fərqlənir, əlyazma mətninin bədii dili romanın ümumi mətni içində seçilir, rayon və şəhər insanları bir-birindən fərqlənir, təhsilli və təhsilsiz insanlar arasındakı dünyagörüş fərqi, öz dogma ana dilində danışanlarla, qeyri-ana dilində danışan insanların nitqinin fərqliliyi romanın polifonik mahiyyətini səciyyələndirir. Bu zaman yazıçının əsas dayağı və köməkçi vasitəsi kimi dilin funksionallığı ön plana keçir. Yusif Səmədoğlu ədəbi dil normalarını bilərəkdən və məqsədli şəkildə pozur, amma bu pozulma romanın bədii-estetik məzmununu artırır, onu unikallaşdırır. Romanın struktur təhlilində isə, tədqiqatçının əsas vasitəsinə çevrilir. Yazıçının dilin variativliyindən istifadəsinin sosiolingvistik xarakterinin açılması mətnin və mətnin personaj heyətinin tam nəzəri dərkinə şərait yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov A, Məhərrəmov Z, İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, "ULU", 2015, 236 s. <http://anl.az/el/Kitab/2015/2015-332.pdf>
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
3. Ələkbərova N. Dilin inkişafının cəmiyyətin vəziyyətindən asılılığı /Filologiya məsələlər, 2018, N 8. s.140-145
4. Əlişanoğlu T. "Azərbaycan "yeni nəsr"i". Bakı, Elm, 1999, 128 s.
5. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Mütərcim, 2008, 360 s. səh. 185
6. Fərəcov. A. Antik dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər dilin sosial diferensiallaşması probleminə baxışlar/ "Dilçilik institutunun əsərləri" (AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik institutu) 2017, №1. <https://az.wikipedia.org/wiki/Sosiolinqvistika>
7. Fərəcov A. Dilin sosial diferensiallaşmasının tədqiqi metodları/ "Filologiya məsələləri" elmi-nəzəri jurnalı 2015, №7, s. 197-201.
8. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
9. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı (sovet dövrü). Dərs vəsaiti. Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 480 s.
10. Жирмунский В.М. Проблема социальной дифференциации языков. Язык и общество, М., 1968,
11. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, "Nurlan", 2004, 532 s.
12. Солнцев В.М. Вариативность как общее свойство языковой системы // Вопросы языкознания, № 2, 1984. С. 31-42.
13. Paşayev A, Cəfərova E. Bədii üslubda obrazlılığın ifadə imkanları. Bakı, Mütərcim, 2006, 124 s.
14. Rəcəbli Ə. Sosiolinqvistika, Bakı, Nurlan, 2004, 520 s.
15. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 320 s.

Açar sözlər: Sosiolinqvistik metod, dilin variativliyi, ədəbiyyat, Yusif Səmədoğlu, "Qətl günü"

Key words: Sociolinguistic method, language variability, literature, Yusif Samadoglu, "Day of Murder"

Ключевые слова: Социолингвистический метод, языковая вариативность, литература, Юсиф Самедоглу, «День казни».

Dilin variativliyinin sosiolinqvistik xarakteri və bədii ədəbiyyatda istifadə prinsipləri

Xülasə

Təqdim olunan məruzədə dilin variativliyi hadisəsinin sosiolinqvistik xarakteri sosiolinqvistik metodoloji yanaşma ilə şərh olunur. Ədəbi dil normaları ilə bədii dil arasındakı münasibətlər fonunda ədəbiyyatda dilin variativliyindən istifadənin prinsipləri araşdırılır. Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" romanı əsasında sosiolinqvistik funksionallığın müəllif-əsər-oxucu müstəvilərində təzahür şəkllərinə nəzər yetirilir. Dilin sinxron və diaxron planda kəsb etdiyi variativliyin müəllif məqsədi ilə bədii mətndə öz əksini tapması hadisəsinin sosiolinqvistik xarakteri təhlil edilir.

Социолингвистический характер вариативности языка и принципов его использования в художественный литературе

Резюме

В представленном докладе социолингвистический характер явления вариативности языка трактуется социолингвистическим методологическим подходом. На фоне отношений между нормами литературного языка и художественного языка исследуются принципы использования вариативности языка в литературе. На основе романа Юсифа Самедоглу "день убийства" рассматривается картина проявления социолингвистической функциональности в плоскостях автор-произведение-читатель. Анализируется социолингвистический характер явления отражения в художественном тексте авторской цели вариативности, которую язык приобретает в синхронном и диахроническом плане.

Sociolinguistic character of the variability of language and principles of its use in literary literature

Summary

In the present report, the sociolinguistic nature of the phenomenon of language variability is interpreted by a sociolinguistic methodological approach. Against the background of the relationship between the norms of literary language and artistic language, the principles of using the variability of language in literature are investigated. Based on the novel "The day of the murder" by Yusif Samadoglu, the author considers the picture of the manifestation of sociolinguistic functionality in the author-work-reader planes. The article analyzes the sociolinguistic nature of the phenomenon of reflection in the literary text of the author's goal of variability, which the language acquires in synchronous and diachronic terms.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Rəsmiyə Səyaf qızı Hacıyeva¹⁵

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞININ DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığı ilə mövcud olduğu dövrdən ta bu günə qədər nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, o cümlədən, ümumdünya ədəbi fikir tarixində özünəməxsus yeri və rolu olan böyük söz ustadlarından biri, bəlkə də birincisidir. Onun əsərləri hələ Orta əsrlər dövründə Azərbaycan, İran, Yaxın və Orta Şərq, hətta Uzaq Şərq və Qərbi Avropa ədəbiyyatına

¹⁵ Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasının əməkdaşı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

böyük təsir göstərmiş, həm müasirlərinin, həm də ondan sonra gələn bir neçə yüz il ərzində yaşayıb-yaratmış neçə-neçə şair və yazıçıların yaradıcılığında Nizami Gəncəvi ənənələri açıq-aydın özünü büruzə vermişdir.

Hətta Şərqdə belə bir məsələ yaranmışdır ki, böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuliyə qədər əksər Azərbaycan və Şərq şairləri Nizami Gəncəvi irsinin təsir dairəsindən çıxıb bilməmişdir. Elə Məhəmməd Füzulinin özü də Nizami Gəncəvi yaradıcılığından təsirlənmiş, özünün məşhur “Leyli və Məcnun” əsərini də Nizami Gəncəvinin eyniadlı əsəri əsasında, bir növ bu əsərə nəzirə kimi qələmə almış və Nizami Gəncəvinin özünün böyük ustadı adlandırmışdır.

Bütün bunlar da bir tərəfdən böyük söz ustası Nizami Gəncəvinin öz əsərlərində heç vaxt dəyərdən düşməyən və bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayan bir-birindən dəyərli ümumbəşəri ideaları qələmə almasından qaynaqlanırdısa, digər tərəfdən də onun ümumdünya ədəbiyyatı tarixində o vaxta qədər mövcud olmayan və özündən sonra yeni məktəb yarada biləcək dil və yazı üslubu ilə əlaqədar idi. Məhz bu baxımdan da Nizami Gəncəvinin ədəbi-bədii dili və özünəməxsus yazı üslubu müxtəlif alim və şairlərin diqqətini özünə cəlb etmiş və onların mühüm tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakin bu böyük fikir dühasının yazı və dil üslubu nə qədər müxtəlif rəqəmlərdən tədqiq edilsə də hələ də öz aktuallığını itirməmiş və bu bərdə hələ də deyilməmiş fikirlər qalmışdır. Bu baxımdan biz həm Azərbaycan, həm də türk, rus, Avropa və hətta Amerika yazıçıları və araşdırmaçı alimlərinin Nizami Gəncəvi yaradıcılığına verdikləri yüksək dəyər haqqında az-çox məlumat və bilgiyə sahibik. Lakin bu böyük türk-Azərbaycan əsilli, farsdilli yazıçının yazı və dil üslubu haqqında məhz farsdilli, yəni İran ədəbi-bədii və elmi-nəzəri mənbələrində hansı fikirlərin söyləndiyi haqqında Azərbaycan elmi ictimaiyyətində o qədər də dərin və geniş məlumatlara rast gəlinmir. Bu baxımdan biz bu kiçik elmi araşdırmamızı Nizami Gəncəvinin yazı üslubu haqqında farsdilli mütəfəkkirlərin apardıqları elmi tədqiqatları əsasında aparmağa çalışmışıq.

Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvinin ədəbi-bədii yaradıcılığına, onun yazı üslubuna diqqətlə fikir versək görərik ki, yazıçı fars dilində əsərlər yazsa da, onun əsərlərinin yazı manerası və tərz, dil və üslubiyyəti, işlətdikləri cümlələr, fikirlər, sözlər və söz birləşmələri, ibarələr bütövlükdə sübut edir ki, o, farsdilli, türk fikirli yazıçıdır. Bu baxımdan böyük İran alimi Rzazadə - Şəfəqin “Tarixə - ədəbiyyat (Ədəbiyyat tarixi) kitabında qeyd etdiyi “Nizami Gəncəvi fars dilinə başqa üslublardan tamamilə fərqli olan yeni bir üslub gətirmişdir ki, bu da Azərbaycan üslubu adlanır” fikri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun fikrincə, müasir İran ədəbiyyatşünasları dönə - dönə qeyd edirlər ki, Nizaminin dili fars olsa da, işlətdiyi sözlərə və yazı üslubuna görə əmin olmaq olar ki, şairin özü türkdür və gəncəlidir və bu tədqiqatçılar öz əsərlərində Nizaminin adını əksər hallarda “Nizami Gəncəvi” yəni “Gəncəli Nizami” kimi vurğulayırlar.

Bu baxımdan, İranın “Ədəbiyyat tarixi” kitabının müəllifi Zəbihollah Səfa, “Gənc və Gəncinə” adlı bir əsərində Nizami Gəncəvi haqqında yazır: “Nizami Gəncəvi fars şeirində böyük söz ustalardan olub, özünəməxsus bir üslubun bünövrəsini qoymuşdur. Nizami fars dilində XII əsrin sonlarında dastanı şeir ilə nəzmə çəkən yeganə şairdir. Sonra ədib öz fikrinə davam edərək yazır ki, mənim öz kitabımda Nizaminin adını XII əsrin sonunda yaşayan başqa şairlərdən əvvəldə qeyd etməyimin səbəbi budur ki, o, tarixi baxımdan deyil, əksinə mənəvi baxımdan öz çağdaşlarından üstündür və fars şeirində yüksək məqama malikdir” (13, s. 601).

Behruz Sərvətiyan isə öz tədqiqatlarında şair haqqında aşağıdakı fikirləri söyləmişdir: “Nizaminin “Qeyb Gözgülüsü” olmasının ən mühüm səbəbi, onun mübahisəli fikirlərindən daha çox, dili ilə əlaqədardır. Çünki, onun nəzminin qüdrətindən lalları dil açsa da, o öz zəngin xəyal aləminin gücü ilə konkret şəkildə işlədilməli olan zəif bir sözü belə, geniş mənalı sözlərə çevirir” (3, s. 15).

İslami Nəduşən özünün “Əmir Xosrov Dehləvinin “Qəzəl sənətkarlığı” haqqında” adlı məqaləsində deyir: “Bunu bilmək lazımdır ki, Nizami üslubu İranın ilk lirik şairi olan Hafizə böyük təsir göstərmişdir, o isə öz növbəsində sonralar yaranan məşhur “hindi” üslubuna təsir etmişdir” (2, s. 224).

Qulam Hüseyn Yusifi “Çəşməyə rousən” kitabında yazır: “Nizaminin “Xəmsə”sində və dastanlarında solmayan bir incəlik və tərəvət vardır. O, məzmun və forma arasında əlaqə yaratmaqla gözümüzü önündə eşqin şirin və rəngarəng dünyasını yaradır, öz könlündən keçən düşüncələrini lazımi ədəbi formaya salmaqla, Almaniyalı dilçisi “Humboldtun” dediyi kimi, öz lirik ədəbi üslubuna fiziki cazibədarlıq və özünəməxsus daxili forma verir” (6, s. 171).

Görkəmli İran tədqiqatçılarından biri olan Mir Hidayət Həsəri özünün “XVIII əsrdən iki saqınamə” məqaləsində yazır ki: “Nizamidən iki əsrə yaxın dövr keçdikdən sonra onun əsərlərini dərin oxumuş olan şirin sözlü şirazlı şair Hafiz həmin o gözəl şeirləri alqışlayaraq, yeni zəmində müstəqil bir poema yaratmışdır. Bu poema janrı sonralar yüzlərlə şair tərəfindən təqlid olunaraq fars ədəbiyyatında “saqınamə” adı ilə özünə məxsus yer qazana bilmişdir” (18, s. 607-613).

Nizami və Xaqaninin üslubu bərdə dəyərli söz söyləmiş İranın böyük üslubşünası Mələküşşuəra Baharın fikrincə isə Nizami və Xaqani əslən azərbaycanlı olsalar da öz yaradıcılıqları ilə dünya poeziya tarixində fars şeir üslubunun əsasını qoymuşlar: “Biz samaniilər, qəznəvilər və səlcuqilər dövründə üslub mənasını az görürük. Ona görə ki, bu dövrlərdə üslub mənası tədricən formalaşmağa başlamışdı və tam halda tanınmamışdı. Buna görə də bu dövrdə üslub mənasından danışmaq əhəmiyyətsizdir. Amma Nizami və Xaqani kimi iki böyük şairin dünyaya gəlməsi ilə fars şeir üslubu formalaşmışdır. Ona görə də fars ədəbiyyatında Nizami və Xaqanidən sonra şeirin yeni üslubuna daha çox diqqət yetirilmişdir” (9, s. 7).

Rzazadə Şəfəq ədəbiyyat tarixində başqa Azərbaycan şairləri, o cümlədən, Nizami bərdə yazır: “Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Mücürəddin Beyləqani, Fələki Şirvani və Əbüülə Gəncəvi eyni bir ədəbi prosesin aparıcı şəxsiyyətləri olmuşlar. Bu proses həmin şairlərin dövründə yaşayan İraq şairlərinin arasında da getsə də, lakin ondan fərqlənir. Ona görə tədqiqatçıların bəzisi bu üslubu Azərbaycanı yox, Nizaminin ana yurdu olan Arrani üslubu da adlandırmışlar” (5, s. 11).

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının çətinlik və mürəkkəbliyinin əsas səbəbi onların sözlərinin düzgünlüyündən, xüsusi üslublarından və onların hikmətli sözlərindən asılıdır. Nizami kimi, bir çox şairlər öz yazılarında hikmətli və fəlsəfi sözlərdən istifadə etdikləri üçün, onlar öz sözlərinin mənasını çətinləşdiriblər. Bərat Zəncani “Sirlər xəzinəsi”nin müqəddiməsində yazır: “Nizaminin çətin anlaşılan dili ilə başqa Azərbaycan şairlərinin dili fərqlidir. Çünki, başqa Azərbaycan şairlərinin sözlərinin çətinliyini aradan qaldırmaq kimi bir məqsədi yoxdur. Məsələn əsərlərinin nüsxələrinin yalnız oxunması və ona məxsus ifadələrinin cümlədəki yerində şübhə yaratması, və ya şeirin qafiyəsində “cinas” işlətməsi və yeni tərkiblərdən faydalanması tam surətdə Nizaminin sözünün dərkini çətinləşdirir” (11, s. 6).

İran alimi Zəbihollah Səfa da özünün “Gənc və Gəncinə” kitabında yazır: Həkim Nizami xalq dilində işlənən sözləri yerli-yerində işlədərək onlara yüksək bədii çalarlıq vermişdir” (13, s. 601).

İran alimi Gavə Ahəng özünün “Fars ədəbiyyatının şah əsərləri” ədəbi seriyasının 37-ci nömrəsində yazır: Nizaminin istedadı, xəyalı və görüşlərinin yüksəkliyi bəzən adı vəsflərdən belə üstündür. Bu səbəbdən onun qabiliyyətli olması şeirinin anlaşılmasını şərtləndirir. Xüsusən Nizami sənətkar bir şair olduğu üçün, onun sözlərinin ifadə etdiyi mənanı tam dərk etmək mümkün deyil. Baxmayaraq ki, Nizami “Leyli və Məcnun” əsərini 4 aydan az bir müddətdə yazmışdır” (10, s. 8).

İranlı alim Vahid Dəstgerdi “Şeir” adlı məqalədə Nizami haqqında yazır: “Nizami Gəncəvi əfsanə və roman şeirinin təşəbbüskarıdır. O, şirin əfsanələr və duzlu nağıllar danışarkən, oxucunu təbiət və hikmət sirlərindən agah edir və insanların əxlaqını təmizləməkdə onlara dəyərli öyüdlər verir” (14, s. 46)

Məhəmməd İstelami yazdığı “Hədisi - qürbəti - can” (can qürbətinin hədisi) adlı kitabında, Nizami ilə Əmir Xosrov Dəhləvini müqayisə edir: “Nizaminin zehni düşüncəsi və onun geniş hafizəsi, ondan əvvəlki şairlərin əsərlərində işlənən kəlmə və tərkiblərdən əlavə, onun şeirinə bir qədər yeni kəlmə və tərkiblər daxil etməklə, yenidən tərkiblər yaradır. Lakin onun bəzi çatışmamazlıqlarını nəzərə almasaq, bu xüsusiyyət Nizami sözünə hakim kəsilmişdir” (8, s. 32).

Zərrinkub yazır: “Sirlər xəzinəsi”nin qərribə nəql etmə üslubu var. Həmin üslub, Nizaminin başqa əsərlərində də işlənmişdir. Hətta Əttar, Sənayi və Moləvi də öz poemalarında bu üslubdan faydalanıblar. Onun təlimi dediklərinin bir hissəsi kimi, qısaca nəql olunmasıdır. Bu üslub Nizaminin əsərlərinə bir bəlağətli danışmaq rəngini verir” (4, s. 68).

Əslində Nizami ilə başqa şairləri müqayisə edərkən Nizamini fars ədəbiyyatında “Azərbaycan üslub”unun ilk nümayəndəsi hesab etməliyik. Çünki, Nizaminin əsərlərinin bədii xüsusiyyətləri də bu fikrimizi bir daha təsdiq edir. Əvvəla Nizami mütəfəkkir bir şairdir və təfəkkürün özünə bağlı bir qaydaları var. Bu xüsusiyyət hər şairdə öz təsdiqini tapmır. Ona görə də Nizami özünün geniş və dərin fikirlərini izah etmək üçün “Məsnəvi” qəlibindən istifadə etmişdir. Bundan başqa, Nizami farsca yazdığı şeirlərində, cümlələrdə qəbul olunmuş və yayılmış olan dil qurumu qaydalarını sındırır, yeni bir dil qurumuna əl atır. Bu da yalnız onun öz üslubunun göstəricisidir. Üçüncüsü o xalq deyimlərindən aldığı sözləri bu yaratdığı qurumda çox uyğun halda işlədərək, bədii sənətdən bəhrələnmişdir. Burada aydınlaşdırmaq lazımdır ki, Nizaminin farsdilli olduğunu qələmə verənlər çox səhv edirlər. Çünki fars şeirində, yeni bir üslub sahibi olan həmin Nizami, Azərbaycan dilindən aldığı təsirlər və gətirdiyi sözlər nəticəsində yazıçı bu yeni üslubu yaratmağa nail olmuşdur. O, ən yaxşı xalq deyimlərindən, terminlərdən və onlara bağlı məxsus qrammatik qaydalardan istifadə edərək, hər bir sözündə onu ecazkar bir nümunə kimi göstərmişdir.

Farsdilli ədəbi-nəzəri ədəbiyyatda Nizaminin ifadə tərzini əski “xorasanı” üslubda ayırd edə bilmək məsələsi daha çox diqqəti cəlb edir. Çünki yazıçı bir azərbaycanlı şair kimi, onun ictimai, tarixi və coğrafi mühitini axıcı bir üslubla, fərqli bir əhval-ruhiyyə və təfəkkür tərzii ilə əks etdirmişdir. Onun yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri də yeni terminlər, mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri yaratmaq və onları yerli-yerində işlətmək bacarığıdır. Şairin yaradıcılığında bu cür mürəkkəb söz tərkiblərinə tez-tez təsadüf edilir. Məsələn, hər barmağından min hünər yağır, qaçmaqla keçdi kökəlməz, çuvalın başını otla bağlamaq, ayaq açmaq, ayağı yüngül olmaq, gülləgül, dümbələndüz, günbəgün, toxum əkmə (ara qarışdırmaq), ağız dolusu gülmək və bu sair bu qəbil Azərbaycan dilinə məxsus xalq söz və ifadələri sadalamaq olar ki, bunlar da ümumilikdə şairin yeni bir “Nizami ifadə tərzii”ni yaratdığını göstərir. Bu cür ifadə tərzii fars dilində “Azərbaycani ifadə tərzii” kimi şöhrət tapmışdır.

Nizami Gəncəvi hadisələri və obrazları təsvir etmək sahəsində ədəbi miniatür üslubu adlanan yeni bir ifadə tərzii yaratmışdır. Onun lirik vəsf etmə bacarığına sahib olduğunu kankeret nümunələrlə izah etmək olar. “Yeddi gözəl” məsnəvisində gurun, yəni zəbranın vəsfi onun bu bacarığına bir nümunədir. Şair burada əlçatmaz bir miniatür yaradaraq cizgilər, naxışlar və rənglərin heyranedicili rəsmini çəkir.

Hüseyn Əli Yusif yazır: “Sirlər xəzinəsi”ndə 400-dən artıq “mürəkkəb söz birləşmələri” işlənmişdir. Bu qədər ifadələrdən 100-də 96-sı təkrar olunmayıb. Bu 450 mürəkkəb tərkibdən yalnız 15-i cəmi bir dəfə təkrar olunmuşdur” (16, s. 583).

Ümumiyyətlə, Nizaminin başqa əsərləri kimi, “Sirlər xəzinəsi”sinin dilində də çətinliklər vardır. Bu çətinlik, onun mürəkkəbliyi və üslubu ilə əlaqədardır. Bəzən də nüsxələrin yanlış oxunması onun yazılarında müxtəlif formalar və mənalarmı meydana gəlməsinə səbəb olur.

Nizami məsnəvilərinin hər birində fərqli mövzulardan bəhs edir. Amma bu mövzuların hamısı insana bağlıdır. Şairin müraciət etdiyi irfan, eşq, fəlsəfə, tarix, folklor, musiqi, təbiət, tibb, və s. kimi məsələlərin hər birinin ətrafı şəkildə təhlil, tədqiq və araşdırılmağa ehtiyacı vardır. Lakin Nizami üslubunun dərk olunmasında “Xosrov və Şirin” əsərinin özünəməxsus əhəmiyyəti var. Bu da ondan ibarətdir ki, Nizaminin bu əsərdə işlətdiyi əksər deyimləri, məsələləri, üslubu və qurmaları, kinayə və bənzətmələri onun başqa əsərindən say çoxluğu ilə fərqlidir. Əlbəttə, bunu da demək lazımdır ki, onun Azərbaycan, fars və ərəb dillərini mükəmməl bilməsi bu üslubun yaranmasına fəvqəladə təsir göstərmişdir.

Görkəmli İran tədqiqatçısı Mehrəngiz Növbəhar yazdığı bir məqalədə, Nizami “Xosrov və Şirin” və “Leyli və Məcnun” məsnəvilərini sintaktik cəhətdən araşdıraraq, onun üslubu xüsusiyyətlərini yeddi müxtəlif texniki növə bölmüşdür. Təbdil ya

çevirmə (sifətdən, şibh cümlə düzəltmək). 2-Hərf silmək (mənadə oxşar feil salmaq). 3- Çoxaltmaq yolu ilə həm təkid etmək həm də nəqli feil qurum ilə. 4-Qəlb ilə; yəni mürəkkəb feillərdən ismi feilin özündən əvvəl gətirmək ya gələcəkə bağlı feillərdə köməkçi feili onun əsas feildən əvvəl gətirmək məsdəri qurumlar isə əsas feili onun amillərindən sonra istəmək. 5-Təkrar yolu ilə Nizami qeydləri cümlənin quruluşunda təkrar edərək, üslub yaradır. 6-Genişlətmək yolu ilə əlaqəsi olan feillərin oxşar növlərini və təsirsiz ya təsirli feilləri bir birinin əksinə, həmcinin məsdər yerinə, sifət işlədir. 7-Hal bildirən feillə əmr feilini isə (ب) qoşması yerinə(می) işlətməmişdir” (16, s. 355).

“Xosrov və Şirin”dən rast gəlinən 200 “şərti mürəkkəb cümlə”dən, 116-sı xəbəri cümlə, 8-i “dua”, 43-ü “əmr” cümləsi və 33-ü isə “sual” cümləsidir.

Qətiyyətlə demək olar ki, Nizami bütün əsərlərini farsca yazsa da, türkcə düşünmüşdür. Bunu Nizaminin Azərbaycan xalq deyimlərini, xalq əfsanələrini, atalar sözləri və məsəlləri, xalq musiqisi və folklor materiallarından öz əsərlərində istifadə etməsi bunu bir daha sübut edir. Məsələn, “yuxudan sağ əli üstündə oyanmaq”, “inşallah tez olar”, “dil açmaq”, “qəm odunda mən yanırım sən qaynarsan”, “pozitiv olmamaq” və s.

Nizaminin üslubu xüsusi qramatik üstünlüklərə malikdir. Söz natiqləri həmişə danışq dilindən istifadə edə bilmək üçün sərt qramatik qaydalardan imtina etməyə, yeni sözlər və terminlər yaratmaqla sözləri yerli-yersiz təkrar etməkdən imtina etməyə çalışmışlar. Nizaminin bu məsnəvisi də digər əsərləri kimi bu qaydada yazılmışdır. Ancaq dilçilik baxımından terminlərdən nizam tərzdə istifadə etmək qaydasını pozmaqla yeni tərz meydana çıxarmışdır. İran tədqiqatçısı Hidayətın “Məcmüəlfüsəha”da yazdığına görə Nizaminin “mütərrəzi” (üslub yaradan) adlandırılmasının səbəbi onun yaratdığı yeni təzrlə bağlıdır (15, s. 637).

Burada “Leyli və Məcnun” da rast gəlinən qramatik quruluş və formaların bəzisinə işarə edirik:

1) Nizami şeirinin musiqililiyini artırmaq üçün yüksək bədii təsirə malik olan mürəkkəb zərfləri təkrar edir (12, s. 554):

تا کی سخن تو پیچ پیچ است این مرگ به اختیار بینید

Sənin qalan sözün buruq buruqdu, mənası boş və heçdir.

2) Mürəkkəb sifət tərkibləri yaradır (12, s. 554):

روشن کن چشم فرقان را در مرقد سنگ و تار بینید

O iki ulduzun gözünü aydınlandıranı indicə darısqal qəbirdə görün. Ön şəkilçilərin istifadə etməklə isimdən sifət düzəldir (12, s. 554):

مرگ آرزویی ز پیش من برد این مرگ به اختیار بینید

Bu ixtiyarlı ölümə baxın ki, yanımdan arzumı apardı.

3) Sifətdən isim kimi istifadə edir (12, s. 557):

لیلی ز سر گرفته چهری نیدی سوی او به سرد مهری

Leyli narahat sima ilə Məcnuna soyuq-soyuq baxırdı.

4) Fars dilində felin “əmr”, iltizam və arzu forması “ب” şəkilçisi ilə verilsə də, Nizami onu “می” davamlılıq ya təkid əlaməti olan ön şəkilçisi ilə verir (12, s. 568):

می کوش که وام او گذاری تبا ز رهی ز دام داری

Onun haqqını yerinə vermək üçün çalış ki, boynunda vəbalı qalmasın.

5) mürəkkəb sifətdən tərkibi sifət yaratmışdır (12, s. 444):

طاووس پران چرخ اخضر هم بال فکنده با تو هم پر

Mavi səmanın tovuzları sənin qarşında həm qanadın, həm də lələyini tökür.

6) kinayə və metaforma əvəzinə yeni tərkiblərdən istifadə edir. Məsələn (منتظر) “intizarda qalmaq” sözündənsə, “gözü yolda qalmaq” və məktəb sözünün yerinə də “ادب سرا” işlədir (12, s. 471):

هر يك ز قبيله اي و جايي جمع آمده در ادب سرايي

Hər biri bir qəbilə və yerdən gəlib, məktəbə yığılmışdılar.

7) Bir tərkibi başqa bir tərkib yerinə işlədir, məsələn (ترکستان) “torkestan” ya (هرجامگو) “son xəbər verən” yerinə (بخبر) “bəd xəbər” və (نویسنده) yazıçı yerinə (طغراکش) “toğrakeş” sözlərini işlədir (12, s. 572):

طغراکش این مثل مشهور بر شقه چنین نوشته مشهور

Bu məşhur dastanı yazan belə fərmanı yazıb.

8) sinonim sözlərdən faydalanır, məsələn, “qaranlıq” əvəzinə “savad” sözünü işlədir (12, s. 471):

گلونه ز خون شیر پرورد سرمه ز سواد ما درآورد

Həm surxabı həmdə sürməsi təbiidir.

9) Nizami şeirlərində isim və əvəzlərdən daha çox, sifət düzəltmələrinə çox rast gəlirik.

Məqalədə Nizami Gəncəvi yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı çox geniş və əhatəlidir. Onun çoxlu əsərləri, o cümlədən, lirik şeirləri də vardır. Lakin onu bütün dünyada məşhurlaşdıran əsasən məsnəviləri və ya “Xəmsə”sidir. Nizaminin “Xəmsə”si beş əsərdən ibarətdir. Onlar dünya ədəbiyyatında çox mühüm yer tuturlar. Buna görə də məqalədə biz əsas diqqəti “Xəmsə”yə yönəltməyə çalışmışıq.

Языковые и стилистические особенности творчества Низами Гянджеви

Резюме

В этой статье мы исследовали языковые и стилистические особенности творчества Низами Гянджеви. Творчество Низами Гянджеви очень обширно и разносторонне. У него много произведений, в том числе лирических стихов. Но в основном его “Хамса” прославила его на весь мир. “Хамса” Низами состоит из пяти произведений. Они занимают очень важное место в мировой литературе. Поэтому в статье мы постарались сделать акцент на “Хамсе”.

Language and stylistic features of Nizami Ganjavi's work

Summary

In this article we have explored the language and stylistic features of Nizami Ganjavi's creativity. Nizami Ganjavi's creativity work is very wide and comprehensive. He has many works, including lyrical poems. But mainly his “Khamasa” made him famous all over the world. Nizami's "Khamasa" consists of five works. They occupy a very important place in world literature. Therefore, in the article we have tried to focus on “Khamasa”.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

**QƏDİM İNGİLİS DİLİNİN SÖZYARADICILIĞINA TARİXİ BİR NƏZƏR VƏ SÖZDÜZƏLTMƏDƏ
PREFİKSLƏRİN ROLU**

Məlum olduğuna görə dünya dilləri iki cür təsnif olunur:

1. Mənşəyinə görə (geneoloji təsnifat);
2. Qrammatik quruluşuna görə (tipoloji təsnifat).

Энеоложи тяснифата ясасян дцнйа дилляри дил аиляляриня бюлцнцр. Онларын ичярисиндя Шинд-Авропа дил аиляси юз бюйцкляриня эюря хцсуси йер тутур.

Шинд-Авропа дил аилясиня он ики дил группу дахилдир. Бу дил группарындан бирини Эерман, йахуд Тевтон дил группу тяшкил едир.

Эерман группунун тарихи ясасян Прото-Эерман дилинин йаранмасы иля башлайыр. Прото-Эерман дили дилчиликдя Эерман дилляр группунун кюкц щесаб олунур. Бу дилин йаранмасы ерамыздан яввял XV-X ясрляря тясадцф едир.

Дилин тарихи инкишафы даим давам едян бир просесдир вя тарих бойу дил бир сыра дюрляри ящатя етмищдир.

Инэилис дилинин тарихиндя ян чох гябул едилиян ашаьыдакы дюрляри эюстярмяк олар:

1. Гядим Инэилис дили дюрц (O.E.) V-XV ясрляр.
2. Орта Инэилис дили дюрц (Mid.Eng) XV-XV ясрляр.
3. Мцасир Инэилис дили дюрц (Mod.Eng) XX ясрдян индийя кими:
  - а) Еркян Йени Инэилис дили дюрц (Early N.E.) XV-XVYY ясрляр.
  - б) Йени Инэилис дили дюрц (New Eng) XVY-XVYX ясрляр.

Гядим инэилис дили дюрц Британийада Эерманларын V ясрдя мяскунлашмасы вя йа VYY ясрдя йазынын аранмасы иля башлайыр вя Инэилтяринин 1066-гы илдя норманлар тяряфиндян зябт едилмяси иля сона йетир.

Орта инэилис дили дюрц Норман истиласы иля башлайыр вя 1475-гы илдя нящрин йаранмасы иля сона чатыр вя бу да Еркян инэилис дилинин, даща сонра ися Йени инэилис дили дюрцнцн башланьыгы олур.

Гядим инэилис дили сюзляри мцасир сюзляр кими морфоложи гурулушу етибары иля цч ясас нювя айрылыр.

а) садя сюзляр («кюк» сюзляр) вя йа кюк морфемдян ибарят олан садя ясаслы сюзляр, мясялян:

O.E.	New Eng.
land	land
sinzan	sing
zod	good

б) бир кюк-морфем вя бир вя йа даща чох аффиксдян ибарят олан дцзялтмя сюзляр, мясялян:

O.E.	New Eng.
be-zinnan	begin
weorp-unz	worthiness
un-scyld-iz	innocent
ze-met-inz	meeting

ь) бирдян чох кюк-морфемдян ибарят ясасы олан мцряккяб сюзляр, мясялян:

Old.Eng	New.Eng.
mann-cynn	mankind
norpe-weard	northward
feaver-tune	fourteen
weall-zeat	wall gate
scit-ze-refa	sheriff

Еркян Прото-Эерман вя йа Цмуми Эерман диалектляриндя сюзлярин морфоложи структуру мцряккяб олуб цч мцщцм цнсцрдян ибарят олмущдур:

- 1) кюк
- 2) ясасдцзялдигы шякилчи

3) грамматик сонлуг.

Даща сонра Гядим Эрман дилляриндя ясас дцзялдиџи шякилчиляр сюздцзялтмя функцийасыны тядриџян итирдиляр вя цч морфоложи структур икили морфоложи структур иля явяз олунду. Грамматик сонлуг ясас дцзялдиџи шякилчи иля бирляшяряк йени сонлуг ямяля эятирди:

Прото-Эрман

Кюк	ясас шякилчи	дцзялдиџи	грамматик сонлуг
-----	-----------------	-----------	------------------

Гядим Эрман дили

Ясас	Грамматик сонлаг
------	------------------

Мясялян:

Прото-Эрман	Гот	N.E.
fisk-a-z	fisks	fish
mak-oj-an		make
stan-a-s		stones

Прото-Эрман дилиндян мисал эятирдийимиз щямин сюзлярдя «а» вя «ож» - ясас дцзялдиџи шякилчи, «з» вя «an» ися грамматик сонлугдур. Гядим инэилис дилиндя маъ-иан вя кечмиш заман формасында маъ-оде Йени инэилис дилиндя «маке» вя кечмиш заманда «маде» фелидир.

Йазы инкшаф етдикъя бир чох дцзялтмя сюзляр ясас-дцзялдиџи шякилчилярини итирдиляр, даща дягиг десяк, щямин шякилчиляр йа ясасла, йа да грамматик сонлугла бирляшяряк садя сюзя чеврилдиляр.

Гядим инэилис дилиндя Мцасир инэилис дилиня охшар сюздцзялдиџи систем мовъуд иди. Гядим инэилис дилиндя ейни бир кюк садя, дцзялтмя вя мцряккъяб сюзлярдя дя ишляня билирди, мясялян:

O.E. mod - N.E. mood - яллийя йахын сюзлярдя ишлядилирди. Дцзлятмя сюзлярдя

O.E.	N.E.	
modiz	proud	«гцзурлу»
zomod	disposed	«тяйин едилмиш»
ofermod	arrogance	«юзцндян разы»

Мцряккъяб сюзлярдя:

O.E.	N.E.	
mod-caru	care	«гайы»
mod-teof	beloved	«севэили»
mod-zepoht	thought	«дцщцнъя, фикир»
zlyedmōdnis	kindness	«мярщямят»

Бир чох сюздцзялдиџи шякилчиляр чохлу сайда сюзляр ямяля эятирдийиня эюря мящсулдар сайылырлар: wip-префиксиня яллидян чох сюзлярдя, ofer - префиксиня йцздян артыг сюзлярдя раст эялмяк олур.

Артыг йухарыда гейд етдийимиз кими гядим инэилис дилиндя сюз йарадыџылыынын ашаыдакы васитяляриндян истифадя олунурду:

- 1) аффикслярдян;
- 2) сяслярин явязлянмясиндян;
- 3) мцряккъяб сюзлярдян (word-composition).

Цмумийятля, гядим эрман дилляринин сюздцзялтмя просесини юрянрякян гейд етмяк лазымдыр ки, бу сащя эерманистиканын, хцсусиля дя эерман дилляринин мцгайисяли грамматикасынын ян аз ишлянмиш сащяляриндян биридир.

Эерманистикада бу мясяля цзря вашид фикир йохдур. Мцяййян едилмищдир ки, эерман дилляринин лап гядим дюрляриндян, еляъя дя диэяр Щинд-Авропа дилляринин щеч бириндя аблаут тямиз щалда чыхыш етмямищдир.

Кюкдяки сайтин даяишмяси бир гайда олага она йа ясас дцзядян цнсрцн, йахуд да суффиксин ялава едилмяси иля мцшашидя едилир, мясялян:

Гядим исланд дили – *syngva* «машны охумаг» – *songr* «машны» – сюзлярдя шям кюкдяки сайт даяишир, шям дя сюз суффикс гябул едир.

Гядим инэилис дилинин сюзйарадыгылыына эялдикдя, ону гейд етмяк лязымдыр ки, аблаут артыг йазы дюрцндя (ВЫЫ яср) мяшсулдар скойаратма васитяси олмагдан галды. Кюкдяки сайтин даяишмяси иля йаранан дцзялтмя сюзляр йа Цмуми Эрман дюрцня, йа да инэилис дилинин йазы дюрцня гядяр олан дюря аиддирляр.

Орта вя Йени инэилис дили дюрцндя, елягядя шал-шазырда аблаут мцстягил сюзйаратма васитяси шесаб едиля билмяз.

Бу дюрлярдя аблаутун функцийасы сюзйаратма дейил, ясаян форма дцзялтмя хцсусийяти дашыйыр.

Ейни бир кюкдян йени сюзлярин дцзялмяси шям Ёоммон Эрманить (Цмуми Эрман), шям Олд Эрманить (Гядим Эрман) диалектляриндя, о ъцмлядя гядим инэилис дилиндя аффикслардя ибарят олмушдур. Аффикслар юзляри дя ики шиссядя ибарятдир: суффикс вя префикслардя. Лакин мювзумуз префиксларля баьлы одуьуна эоря биз ясаян онлардан данышмаьы гаршымыза мягсяд гоймушуг.

Эрман диалектляриндя префикслар шеч дя суффикслар гядяр чох олмамьшдыр. Префикслар ясас етибары иля феллярлярля ишлядилирди. Лакин аз да олса дизяр нитг шиссяляри иля дя *rast gəlmək olur*.

К.Бруннерин доьру олага эюстярдийи кими Шинд-Авропа вя елягя дя эерман дилляриндя префиксларин сюздцзялтмядя хцсуси бир васитя, цсул кими мейдана чыхмасы о гядяр дя гядим дюрдя баш вермямишдир. Она эоря дя эерман дилляриндя префиксларин йаранма мянбьйини изаш етмяк мцмкндир.

Префиксларин сюзюляри вя зярфлярля сых ялагядар олмасы, хцсусиля дя мякан мяналы сюзлярля ялагядя олмасы мцхтялиф Шинд-Африка дилляринин материалы ясасында изляня биляр.

Шинд-Авропа дилляриндя ишлядилиан мятнлярдя шиссягьикляр цч функциада ишлядилмишдир: зярф кими, сюзюц кими вя префикс кими.

Латын вя Йунан дилляриндя бцтцн сюзюлярини (предлог) юн шякилчиляри кими (префикс) ишлятмяк олурду. Юндя эялян мякан мяналы сюзюц, йахуд зярф Шинд-Авропа, елягядя Эрман дилляриндя синтактик ялагядян асылы олага бязян сярбьст, табе олмайан бир морфем кими, бязян ися асылы, табе олан морфем кими чыхьш едя билирди.

Юндя ишлянян сюзюляри вя зярфляр мцстягил мянада ишляндикдя юз грамматик функцийаларыны сахлайырдылар. Лакин асылы вязийьятдя чыхьш едяряк онлар артыг префиксларя чеврилдиляр, мясялян:

Алман: *ausgang* чыхьш, *ausgehen* чыхмаг сюзляриндя. Aus-префикс мянасы дашыйыр, лакин "Er ging aus" – «О байьра чыхды», "Er ging aus dem Zimmer" – О, отагдан байьра чыхды – бурада "aus" зярф мянасында чыхьш едир.

Демяли, юндя ишлянян мякан мяналы (локатив) сюзюляринин вя зярфлярин тякамцц нятгьасиндя йени префикслар мейда чыхды. Шинд-Авропа вя Эрман дилляриндя:

а) «зярф+таммяналы сюз, йахуд онун ясасы»;

б) «сюзюц+таммяналы сюз, йахуд онун ясасы» ашаьыдакы конструкторийа чеврилди:

Префикс (юншякилчи)+таммяналы сюз, мясялян:

О.Е: ут- Mod.Eug: out

ut-land «харигьи юлкя» outland

ut-lazian «ганундан кьнар, гачаг» outlaw

Гядим Эрман диалектляриндя ейни кюкя мцхтялиф префикслар ялава етмякля мцхтялиф мяналы феллярин ишлядилмясиня тьсадцф етмяк мцмкндир.

Мясялян, Эт _ О.Е.

af – gaggan "go away" a-zan "go" _

afar-gaggan "go after, follow" be-zan "go around"

at-gaggan "come up" fore-zan "go before"

inn-at-gaggan "come ин" ofer-zan "go across", etc

Цмуми Эрман дилляриндя зярф вя сюзюцндян ямяля эялян префикслар бязи шалларда онларла омонимлик тьшкил едирди. Мясялян: йухарьыдакы мисалда *gt: afar* – ОЕ. *Ofer*, вя йа «bi» вя О.Е. *be* – префикслари шям зярф, шям дя сюзюц кими ишлядилдиляр.

Исим вя сифятлярля йалныз_инкар мяналы префиксляр ишлянирди, мясялян: O.E. fot «айаг» сюзцндян "befotian" –айагдан мяшрум етмяк; O.E. cup «мялум олан, танынан», un-cup «намялум олан, танынмаيان», йахуд hlid – «гапаг» исминдян unhlidian «гапаы галдырмаг» – формасы, йяни префикс-суффиксли десубстантив фелляр ишлянмишдир.

А.И.Смирнитски эюсятярир ки, яслиндя префиксли там мяналы сюз харигьян мцрякяб сюзлярин бирляшмясиня охшаыр. Лакин фярг ондадыр ки, префиксляр щямишя сюзцн юнцндя эялир вя гядим инэилис дилиндя ясаян сюздцзялдигы хцсусийят кясб едир: a-seczan «тяляфцз етмяк, елан етмяк» ; (seezan ися демяк), a – risan «дурмаг, йухары галхмаг».

Гядим инэилис дилиндя дя префиксляр сюзляря бирляшряк йени лексик мяна билдирди, мясялян:

O.E.	N.E.
ze-boren – unzeboren adj	born – unborn
sip-for-sip _n	"journey", "death"
dяed – un dяed _n	dead "crime"
iepelice-un-iepelice _{adv}	"easily", "with diffiulty"
spediz-unspediz adj	"rich", "poor"

Гядим инэилис дилиндя ишлянян инкар мяналы префикслярдян un, mis, wan, or-префикслярини эюсярмяк олар. Гейд етмяк лазымдыр ки, сон ики префикс «wan» вя «or» йалныз исми префикслярдир (nominal prefixes) мясялян:

O.E.	N.E.
hal-unhal вя йа wan-hal	"healthy", "unhealthy"
wisdom-unwisdom	"wisdom", "folly"
liciah-mislicion	"like", "dislike"
limpan вя zelimpan-mislimpan	"happen" – "go away"
sorz-arsorz adj	"sorrow", "uncancerhed", "careless"

Лексик мянадан башга гядим инэилис дилиндя префиксляр грамматик мяна да ифадя едирди, мясялян, «ze-» вя «a-» префиксляри феля бирляшряк щярякятин тярзини билдирди, она битишиклик мянасы верирди, мясялян:

O.E.	N.E.
феран «эетмяк»- zeferan «чатмаг»	«go-reach»
Drincan «ичмяк» – zedrincan «ичиб гуртармаг»	«drink-drink off»
Winnan «дюйщмяк»-zewinnan «галиб эялмяк»	«fight-win»
Sendan «эюндярмяк»-asendan «йериня чатмаг»	«send-send off»

Демяли префиксляр гядим инэилис дилиндя ясаян сюздцзялдигы мяна дашьмагла йанашы феля битмишлик мянасы да веря билирди. Лакин гядим инэилис дилинин сонуна йахын бир сыра префиксляр юз мадди мяналарыны, юз семантик мяналарыны тядригьян итирряк «бош» префиксляря чеврилдиляр. Йяни онларын ишляниб ишлянмямясинин мянаы щеч бир ящямийяти йох иди. Бу гыр префиксляря мисал олараг O.E. an-sund ze-sund сюзц мцхтялиф префиксляр "an, on. ze" гябул етмясиня бахмайараг ейни мяна ифадя едирди, йяни «саьлам», «мющкям» мянасыны билдирди.

Беяликля гядим инэилис дилинин префикс системи даьылмаыа башлады вя орта дюрдя онларын чоху дилдян йох олду.

Алынма префиксляря эялдикдя, гядим инэилис дилиндя онлар демяк олар ки, ясаян эерман мяншяли идиляр. Смирнитскинин эюсярдийиня эоря, гядим инэилис дилиндя алынма йох, Латын вя Иунан дилляриндян калка едилмишлярдян даньшмаг олар.

Гядим инэилис дили префикслярдян mis-, un-, be- префиксляри дизяр дюрлярдя дя мящсулдар олараг галмыш, щям доьма сюзлярдян, щям дя алынмалардан йени лексик ващидляр дцзялтмишляр.

Гядим инэилис префиксляринин фярди мяналары да рянэарянэ олмущдур. Онлар гцввятляндиригы, инкар, мякан, интенсивлящдиригы, щядсизлик, йььамлыг, яклик вя с. мяналар ифадя етмишляр.

Гядим инэилис дили дюрцндян та мцасир дюрвя гядяр эялиб чатан ашаьыдакы префиксляри мисал эятирмяк олар: mis-, un-, out-, over-, be-, fore-, under-.

Щямин дюрдя be- префиксинин кюмяйи иля орта инэилис дили дюрцндя ашаьыдакы сюзляр йаранды, мясялян:

Mid E.	N.E.
--------	------

Beseechen   beseech
Bewitchen   bewitch.

Бунлардан ялава Mid E: betaken, becharmen; N.E. befriend, belittle, becirle, belace кими сюзляр йаранмышдыр.

Гядим инэилис дили дюрцндя сюздцзялтмянин цццнцц васитяси мцряккяб васитя – сюзбирляшмяси иди.

Сюзбирляшмяси гядим инэилис дилинин лцъят тяркибинин инкишафында ян мящсулдар васитя щесаб олунурду. Сюздцзялтмянин бу нвцндян бцтцн Шинд-Авропа дилляриндя истифадя едилирди. Лакин щямин группарын щеч бириндя сюз бирляшмяси Эрман дилляр группунда олдуьу кими йайылмамьшдыр.

Т.А.Расторэуйеванын гейд етдийиня эоря мцряккяб сюз йаранмасы просеси гядим инэилис дилиндя ики йолла ямяля эялмишдир: 1) морфоложи, 2) семантик.

Орта вя йени инэилис дилиндя йени лексик ващидлярин йаранмасында артыг аблаут юз ящямиййятини итирмишдир. Бу дюрдя вя щал-щазырда йени лексик ващидлярин йаранмасында цч васитя мцщцм рол ойнайьр:

1. аффиксляр (суффикс вя префикслярля) васитяси иля йаранан лексик ващидляр;
2. конверсийа йолу иля йаранмыш лексик ващидляр;
3. сюзлярин бирляшмяси васитяси иля йаранмыш мцряккяб лексик ващидляр.

Гядим инэилис дили иля мцгайисядя бу системляр дахилиндя мцяййян кямиййят вя кейфиййят дяйишикликляри баш вермишдир. Мясялян, гядим инэилис дилинин бир сыра аффикслери, хцсусия префикслери йа тамамия дилдян йох олмуш, йа да юз мящсулдарлыгларыны итирмишдиляр. Одур ки, гядим инэилис дили дюрцнцн сонларында бу ццр префикся малик фелляр онлары итирдикляриня эоря дцзялтмя сюзляр садя сюзляр чеврилдиляр.

Мясялян:

O.E.	Mid.Eng.	N.E.
Fyllan-a-fyllan	fillen	fill
Brecan-to-brecan	breken	break
Lician-ze-lician	likem	like

Лакин орта вя йени инэилис дилиндя аффиксляр системи йени суффикс вя префикслярля зянэинляшди.

Бундан ялава, орта инэилис дили дюрцнцн сонларына йахын (ХЫЫ-ХЫВ) йени сюзйарадыгылыгы васитяси йаранды, мясялян:

N.E. house (исим)	вя house (фел)
carpet (исим)	carpet (фел)

Конверсийа методунун инкишафы орта инэилис дили дюрцндя грамматик вя лексик дяйишиклийя ясасланьр: сонлуг вя аффикслярин азалдылмасы сюзцн морфоложи структурунун садяляшдирилмяси.

Бязи сонлугларын вя аффикслярин дилдян йох олмасы нятигысиндя бир чох фел вя исимляр инэилис дилиндя ейни форма кясб етдиляр, мясялян:

O.E.	MigEng.	N.E.
Lufu _n -lufian _v	love _n -love _v	love _n -love _v
chaunge _n (фр.сюзц)	change _n - change _v	-сцгаunge _v

Беляликля, орта инэилис дили дюрцндя аффикслярин гисмян йох олмасы вя онларын йенидян гурулмасы просеси баш верди.

Гядим инэилис дилинин mis-, un-, , be-префикслери орта вя йени инэилис дили дюрляриндя дя мящсулдар олараг галмыш вя щям доьма сюзлярдян, щям дя алынмалардан йени лексик ващидляр дцзялтмишляр, мясялян:

Unable-XIV яср; misbelief - XIII -яср; unlike - XIII яср; behead, befriend, befool - XIII яср вя с.

Лакин бу гядим инэилис дилинин префикс системинин сюздцзялтмя цсулу кими тамамия арадан чыхмасы дейилди.

ХЫВ вя ХЫЫ ясрлярдя инэилис дилиня чохлу йени префиксляр дахил олду. Онлар йа мцряккяб сюзцн биринги компонентиндя йаранырды, йахуд да Латын, Франсыз, Йунан дилляриндя алынырды.

Beləliklə belə bir nəticəyə gəlirik ki, prefikslər tə qədim ingilis dili dövründən dilin sözyaradıcılığının ayrılmaz hissəsi olmuş və dilin tarixi dövrü dəyişsə də öz rolunu itirməmişdir.

ЯДЯБИЙАТ

1. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава английского языка. М, 1956.
2. Арнолд И.В. Лексикология современного английского языка. М.1959.
3. Бруннер К. История английского языка, I, II том. М, 1956.
4. Jespersen Otto. A Modern English Grammar on Historical Principles, Copenhagen. 1942.
5. Щцсейнзадя М. Мцасир Азярбайъан дили. Б, 1973.
6. Lysh. History of English Language, JI.1971
7. Карашук П.М. Словообразование английского языка. М, 1977.
8. Гурбанов А. Мцасир Азярбайъан ядыби дили. Б, 1967.
9. Галперин И.Р., Черкасова Е.Б. Лексикология английского языка. М, 1956.
10. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. М, 1976.
11. Marchand M. The Categories and Types of present Day English, Word-Formation, Wiesbaden. 1960.
12. Пиотух К.В. Системы префиксации в современном английском языке, автореферат, М., 1971.
13. Rastorguyeva T.A. History of English. M., 1983.
14. Rastorguyeva T.A. History of English. V, 1969.
15. Rauldolf Ouirk, Sidney Greenbaum, Geoffrey Seech, Jan Svartvik. A Comprehensive Grammar of the English Language, London, 1997.
16. Смирницкий А.И. История английского языка. М, 1965.
17. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М, 1956.
18. «Сравнительная грамматика германских языков, р.1. «Морфология», М., 1963.
19. Шанский Н.М. Очерки по русскому словарью. М, 1968.
20. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. М, 1952.

Açar sözlər: Sözyaradıcılığ, sözdüzlətmə, affiksasiya, dil tarixi, prefiks, suffiks.

Ключевые слова: Словообразование, языкознание, аффиксация, префиксы, суффиксы

Key words: Word formation, affixation, prefix, suffix, word derivation.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются история образования и лексико-семантические свойства префиксов, используемых в английском языке. В статье также анализируются изменения значений слов путем добавления данных префиксов к простым словам и производится сравнение полученных новых слов со словами старого и современного английского языка.

SUMMARY

This article is devoted to the history of word formation and lexico-semantic meanings of prefixes, used in the English language. In the article the words meaning change is analysed by adding these prefixes to the simple words and also comparison of new derived words with old and modern English language is carried out.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

LİŊVİSTİK TƏHLİLİN KONSEPTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Giriş. Yazı, dili yaşadan vasitə, xalqın milli maddi-mənəvi sərvətidir. Yazı eyni zamanda xalqın, cəmiyyətin düşüncə tərzini, təfəkkür səviyyəsini özündə əks etdirən, irsən nəsildən-nəslə ötürən tarixi hadisədir. Yazının yaranması mədəni inkişaf səviyyəsini göstəricisidir. Digər tərəfdən isə yazı işarələr sistemidir. Yazı fikrin düşüncənin şifrələnməsi, maddi şəkildə realizə edilməsidir. Bu mənada, yazı dilin kommunikasiya fəaliyyətini yeni maddi formada və qalıcı şəkildə davam etdirir.

Tarixin bütün mərhələlərində ta qədim mixi, şumer yazılarından başlayaraq yazıların, əlifbaların öyrənilməsi, oxunması, bu işdə göstərilən bütün cəhdlər dünyanın, insanlığın, insan düşüncəsinin tarixi inkişafının öyrənilməsinə yönəldilmiş şüurlu bir işdir. Bu işin əsas prinsipi keçmişə bilmək, bugünü araşdırmaq və gələcəyə ötürməkdir.

“Yazılı abidə” özündə yazı və abidə konseptlərini birləşdirir. Cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində yaranan yazılı abidələr fərqli tələblərdən meydana gəlir və sosiol, psixoloji, linqvistik faktorları özündə birləşdirir. Yazı, ilkin mərhələdə özünü ifadə etmə kimi zehni-mənəvi tələbatdan yaranır, daha sonra məkan və zaman arasında ideya və fikri çatdırma, təqdim etmə, yaddaşa ötürmə kimi kommunikasiya - ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirir.

İnsan cəmiyyətinin müəyyən tarixi mərhələsində düşüncənin ifadə forması və dilin inkişaf səviyyəsini əks etdirən ədəbi nümunələr meydana gəlir. Yaranma səbəbindən asılı olaraq hər bir yazılı abidə mövzu-məzmun çeşidi və ifadə sistemi ilə seçilir. Konkret dövrdə yaşayan xalqın dünyagörüşü, həyat təzi, özünü ifadə və təqdim etmə bacarığı, mövcud cəmiyyətdəki qarşılıqlı münasibətlər, məişət münasibətləri, konkret dövrün psixologiyası və s. dil faktları, yazılı nümunələrdə öz əksini tapır. Bu cəhətdən də yazılı abidələr müxtəlif üslubi səciyyə daşıyır; bədii, elmi, rəsmi-epistoluar məzmunla yüklənir. Bütün yazılı abidələr filoloji tədqiqata cəlb oluna bilər.

Hər bir dil abidəsinin, yazılı mətnlərin tədqiqi bir neçə cəhətdən əhəmiyyət daşıyır: 1. Yazı mədəniyyətinin yaranma tarixinin öyrənilməsi baxımından; 2. Danışq dilinin işarələr sistemi kimi formalaşması baxımından; 3. Yarandığı dövrün informasiya mənbəyi kimi; 4. Yarandığı dövrün düşüncə tərzinin ifadə sistemi kimi; 5. Dilin inkişaf tarixini öyrədən mənbə kimi. Bu mənada, yazılı abidələr, mətnlərin öyrənilməsi istiqamətində aparılan hər növ tədqiqat işi düşüncə və mədəni inkişaf tarixi aspektindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müxtəlif mərhələlərdə yazıya alınmış abidələrin dil materiallarını tədqiq edən elm sahələrindən biri “Mətnşünaslıq” və onun bir qolu olan “Linqvistik mətnşünaslıq”dır. Linqvistik mətnşünaslığın tədqiqat obyektı zəngin, əhatə dairəsi genişdir. Buraya ədəbi-bədii abidələr, dini kitablar, təbiətə, təbabətə aid əsərlər, tarixi mahiyyət daşıyan rəsmi sənədlər, məktublar, qeydlər və s. daxil olur. Yazılı hər bir nümunə xalqın mədəniyyət xəzinəsidir. Tarixin ayrı-ayrı dövrlərində mövcud olan düşüncə təzi, elmi, fəlsəfi fikirlər, milli mənəviyyət yazılı mətnlərdə realizə olunaraq qorunub saxlanmışdır. Yazının tarixi milli düşüncənin, milli mədəniyyətin və nitqin tarixi deməkdir.

Yazılı mətnlərin dil faktlarının sistemli araşdırılması dilin struktur - forma tərəfi ilə birlikdə onun inkişaf tarixini, sosial mahiyyətini, ifadə sisteminin semantik tutumunu, koqnitiv funksionallığını öyrənməyə yardımçı olur, dil və düşüncə, nitq və təfəkkür istiqamətində tədqiqatlar üçün zəngin materiallar verir. Dilin ifadə formalarının zənginliyi, təfəkkür tərzinin əhatəliliyi, dünyagörüşün genişliyi və düşüncənin zənginliyini, əlvanlığınə dəlalət edir.

Dil özlüyündə sükunət halında olan potensial enerji, mənbə, nitq isə o mənbəni fikir titrəyişləri, səs dalğaları ilə hərəkətə gətirən, aşkara çıxaran dinamik hadisədir. Dərketmə və təfəkkür prosesi dil və nitq vasitəsilə reallaşır, daxili və səsli nitq şəklində təzahür edir. Mövcud yazılı dil nümunələri ağıl və idrak səviyyəsində qavranılan obyektiv varlığın, subyektiv analiz-təhlil prosesindən keçərək nitq şəklində maddiləşməsidir. Bu cəhətdən obrazlı düşüncəni ifadə edən bədii əsərlər yazılı nümunələr içərisində özünəməxsusluğu ilə seçilir və xüsusi bir lay təşkil edir.

Bədii düşüncə və dil. Bədii əsər obyektiv reallığın insan zehində - düşüncəsində obrazlı proyeksiyası və bu reallığa subyektiv baxışın, ekspressiv münasibətin bədii inikası, dil faktlarında təzahürüdür. Hər bir ədəbi-bədii əsər təqdim edilən ideya məzmunu və dil aspektləri ilə bərabər, yazıçının, sənətkarın daxili nitqinin, fərdi dünyagörüşünün ifadəçisi, onun müşahidə və analitik təfəkkürünün məhsuludur.

Ədəbi-bədii əsərlər insana, dünyaya, ümumilikdə həyata müxtəlif və fərqli rakurslardan baxışdır. Burada ən dərin hisslər, emosional-ekspressiv yaşantılar, bəşəri fikir, ideyalar, həyatın çoxrəngli hadisələri bədiiilik donu geyinir. Dünyanın intellekt obrazlarının bədii formada təqdimi vahid verbal – vizual – vokal dərketmə proseslərinə xidmət edir, hiss, ağıl və ruh səviyyələrində qavramanı təmin edir. Hisslə qavrama səslərin uyarlı titrəyiş-vibrasiyalarının məna çalarlarının emosional duyumu yaratması ilə müşahidə olunur. Ağılla dərəkölünmə semantik yükün anlaşılmasına, idrak səviyyəsində qavramaya yol açır, analiz və sintez prosesini intensivləşdirir. Ruh səviyyəsində həqiqətlər, gerçəklər, səbəblər, nəticələr, bir sözlə, istisnasız dərketmə yaranır (3, 78). Filosof, psixoloq və dilçi alim V.Humbolt deyirdi ki, “Dil ölü məhsul kimi yox, yaradıcı proses kimi nəzərdən keçirilməlidir.. Əsas mahiyyəti baxımından dil həm stabil, həm də daima dəyişəndir... Dil fəaliyyətin məhsulu yox, fəaliyyətin özüdür... dil daima yeniləşən, tələffüz edilən səsləri məna ifadə etməyə yönəldən ruhi fəaliyyətdir” (1, 31). O, intellekt fəaliyyətini tamamilə ruhi hesab edirdi (1, 32). Hissi qavrama duyğu yaradır, ağılla qavrama mənanı anladır, reallıqla üzleşdirir, ruhla qavrama bütövü, tamı yaşadır. Ruhla qavrama dedikdə idrak prosesi nəzərdə tutulur. Müxtəlif hadisə, obraz əşya və s. gerçəklik elementlərinin zahiri və batini aspektləri sənətkar yaradıcılığında keçidlər halında cəmlənir, intellekt kodları silsiləsi

yaradır, mədəni, tarixi siyasi, milli-məişət, təbiət və hadisələr, fərdi və ictimai psixologiya mənə və forma vəhdəti çərçivəsində, bədii dil müstəvisində reallaşır. Həyatın müxtəlif tərəfləri, rəngləri, təzadları, bir sözlə dünya, insan və həyat obraz və hadisələr qalereyasında canlandırılır.

Bu mənada bədii mətnlər dilin inkişaf yolunu və düşüncənin inkişaf xəttini özündə əks etdirir. Dil və düşüncə tarixi bədii mətnlərdə öz izini qoruyub saxlayır.

Hər bir əsər yarandığı dövrün tələblərinə cavab verir, yaşanan zaman kəsiyinin həyat və düşüncə tərzini əks etdirir. İctimai quruluş və onun ideoloji əsasları haqqında məlumatlar ədəbi-bədii nümunələrdə müxtəlif vasitə və yollarla aydınlaşır, süjet xətti, hadisə – obrazlar silsiləsi, dil və ifadə tərzini təqdim olunur. Bu isə zamanın, cəmiyyətin, xalqın və millətin, fərdlərin həyat və düşüncə tərzini ümumiləşdirən psixoloji mənzərə, tamlıq yaradır. Bədii əsər məzmun və forması, yarandığı dövrün xüsusiyyətləri və sənətkarın dünyagörüşü, ifadə tərzinin təqdimindən ibarət yaradıcılıq sistemidir: azərbaycandilli ilk yazılı abidə olan “Dədə Qorqud kitabı” bu gün bizə oğuz elinin tarixini, Azərbaycan türkünün məişəti, həyatı haqqında biliklər təqdim edir. Mifik dünyagörüş, igid, ər anlayışları, təbiətlə ahəng, tanrı-insan münasibətləri və nə qədər dərin konseptual məsələləri əks etdirir. Orta çağların, XIII-XVI əsrlərin ədəbi nümunələrinin kəmiyyətə çox hissəsi təsəvvüf fəlsəfəsinin bədii təqdimidir. XVII-XVIII əsr Azərbaycan bədii nümunələrinin əsas hissəsi isə real həyatın, maddi dünya düşüncəsinin obrazlı ifadəsidir. XIX əsr ictimai hadisələr fonunda dəyişən həyat tərzini, ictimai mühit bədii dilə satıranı gətirir.

Deməli, bədii dil nümunələri fərdi yaradıcılıq məhsulu olsa belə, ictimai-dövr sənətkar-dil məsələlərini özündə birləşdirərək ümuminin, bütövün geniş spektrdə tam mənzərəsini yaradır, fərdi və ümumi düşüncənin müxtəlif cəhətlərdən göstəricisinə çevrilir.

Orammatologiya: səs, hərf, mənə. Yazılı abidələrin tədqiqi ilə bağlı olan elm sahələrindən biri Orammatologiyadır. Orammatologiya – yunan sözü olub qramma, qrammatos hərf, yazı və loqiya-elm, yazı haqqında elm deməkdir. Orammatologiya dilçiliklə bir vaxtda yaranmış və inkişaf etmişdir. Onun fəlsəfi əsasları XVIII əsrdən J.J.Russonun yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. Bu fənnin əsas nəzəriyyəsi fransız filosofu Jak Derrida tərəfindən işlənmişdir. Onun fikrinə görə, qədim filosofların Aristotelin, Platonun və digərlərin də əsərlərində qrammatologiya məsələlərinə rast gəlinir. Orammatologiyanın elmi, nəzəri, fəlsəfi əsasları J.Derridanın “Orammatologiya haqqında” adlı əsərində təqdim olunur. O, isarələr sistemi, onun metafizik keyfiyyəti, “yazı haqqında yazı” kimi məsələlərə toxunaraq qeyd edir ki, bizim üçün əsas isarə nitqdır, yazı isə isarənin isarəsi, ikinci isarədir. Müəllif əsərin ikinci hissəsini “Russo epoxası” adlandırır. Russonun fikirlərini təhlil edir, genis məlumat verir (2).

Bu elm sahəsi hərf ilə danışıq səsi arasındakı münasibəti arasdır. Orammatologiyaya müxtəlif yönərdən yanaşmalar var. Onu yazını öyrənən dilçilik sahəsi adlandırır. Ümumi qəbul edilən fikir bundan ibarətdir ki, Orammatologiya dilçiliyin ənənəvi sahələrindən biri olaraq hərflərlə danışıq səslərinin münasibətini öyrənir və müəyyənləşdirir. Eyni zamanda Orammatologiya yazının tarixi və ümumi nəzəriyyəsini öyrənən dilçilik fənnidir. Bununla yanaşı bu fənn həm də yazının yayılma arealını, struktur-formasını, yazı dilinin sifahi dildən fərqlənən mənə və ifadə xüsusiyyətlərini, söz və ifadə quruluşunu, yazı isarələrinin yaranma tarixini də öyrənir. Hansı aspektdən yanaşılmasından asılı olmayaraq Orammatologiyanın əhatə dairəsi genişdir. Bütövlükdə o, yazı dili mədəniyyətini, onun tarixini və cəmiyyətin inkişafında rolunu müxtəlif yönərdən arasdır. Orammatologiya səs və hərf, hərf və yazı məsələlərinə daha əhatəli həm fəlsəfi, həm də qrammatik mövqedən yanaşaraq tədqiq edir. Bu mənada, qrammatologiya iki tədqiqat istiqamətini-dilçilik və fəlsəfəni özündə birləşdirir (2).

Səs və mənə əlaqəsi elmi nəzəri ədəbiyyatlarda müxtəlif səviyyələrdə tədqiq olunur. Məsələnin mahiyyətində səsdən cümləyə qədər dil materiallarının insan psixologiyası ilə əlaqəsinin daha dərin səviyyədə tədqiqi durur. Bu əlaqənin ilkin elementi danışıq səsləridir. Bütün dil vahidləri, o cümlədən də danışıq səslərinin nitq prosesində funksiyası çox genişdir. Hər bir səs nitq hadisəsinin içərisində tam hissəsinə, fikrin enerji vibrasiyasının tərkibinə daxildir. Məsələn, *a* saitinin tələffüzü zamanı sanki bir genişlik yaranır. Bu səsi nəfəs kəsilmədən uzun tələffüz etmək mümkündür. *A* heyət təccüb hissi də yaradır. Bu ona nida funksiyası verir. Fonetikada sait və samit səslər əsasən danışıq üzvlərinin roluna və yerinə görə qruplaşdırılır. Tələffüz prosesində yaranan mənə çaları, emosional və ekspressiv təsir hər zaman arxa planda qalır. O, ö, u, ü saithlərinin tələffüzündə danışıq üzvləri əsasən oxşar fəallıqda olur. Bu səslər tələffüz üzvlərinə görə nə qədər bir qrupda birləşsə də, onların hər birinin emosional-ekspressivlik çalarında fərqlilik özünü göstərir. *U* səsinin tələffüz edərkən hava selinin bir boşluqda uzanması və genişlənməsi müşahidə olunur. *Ü*-nün tələffüzündə isə sanki bir sərhəd yaranır, hava selində sıxılma və incəlmə baş verir. **Ulu, uzun** sözündəki böyüklük və uzunluq bu səs titrəyişinin təsiri ilə intensivləşir. **Üfiq, üzük** sözlərinin cizgi xətt assosiasiyası *ü* səsinin tələffüzü zamanı hava selinin hüdudlanması ilə müəyyənləşir. Burada üzük sözünün əvvəlində qədim dövrlərdən *y* səsinin olmasına nəzər salsaq, cizginin kiçilməsini müşahidə etmiş olarıq. Belə bir faktla da tez-tez rastlaşırıq. Ünsiyyət zamanı **bir** *oy* səs birləşməsinin tələffüz etdikdə “Sənə nə oldu?” sualı verilir. **İy** səs birləşməsi tələffüz olunursa, narazılıq, etiraz mənasını ifadə edir, **ax** səs birləşməsi hədə, bir az da etiraz ifadə edir. **Au** səs birləşməsi axtarış və bəzi başqa məqamlarda istifadə olunur. Bunlar təbii ki təsadüfi mahiyyət daşıyır. Daha dərin qatlarda tədqiqat tələb edir (3, 78-79).

Sait səslərdən fərqli olaraq samit səslərin tələffüzü zamanı dil, diş və dodaqların iştirakı, başqa sözlə hava axının qarşısındakı müxtəlif tipli maneələr səslənməyə təsir edir, səs dalğalarının tezliyini tənzimləyir, mənə assosiativliyi yaratmasına səbəb olur. Səslərin yaratdığı mənə sait və samit kombinasiyalarında dəyişə bilər. Bu faktların nəzərə alınması bədii mətnlərin fonetik cəhətdən təhlilinə yeni istiqamət verir, tədqiqatın dəqiqliyini artırır. Belə yanaşma və təhlil üsulu vacib faktor kimi leksik və qrammatik dil qatlarının da təhlil imkanlarını genişləndirir.

Fəlsəfi fikrin dil aspekti. Linqvistik təhlil prosesində mətnlər üzərində aparılan tədqiqat işi təsviri dilçilik aspekti ilə məhdudlaşmır, daha geniş təhlil sahəsini əhatə edir: fəlsəfi düşüncənin açılmasında dil faktlarının funksionallığının

araşdırılmasında; koqnitiv dilçilik istiqamətlərində tədqiqatlarda; dilin konsept sisteminin öyrənilməsi və tədqiqində mühüm rol oynayır; linqvistik və fəlsəfi aspektlərin nəzərə alınmasını tələb edir. Fəlsəfə dünyanı dərk etmə, anlama cəhdi, başqa sözlə, insanın idrak yolçuluğudur. İnsan yaranandan dünya onun üçün sirli, bilinməz bir aləm olmuş, insan isə bu aləmi öyrənməyə, anlamağa cəhd etmişdir. Dünyanın dərk edilməsi silsiləvi, daimi bir prosesdir. İnsan dünyanı ilkin hissələrlə, duyğu üzvləri ilə qəbul edir, sonra anlamağa, öyrənməyə cəhd göstərir, beləliklə, idrak prosesinə keçid başlayır. Bu şəkildə qəlb (hiss)-ağıl-idrak istiqamətində dairəvi hərəkət yaranır, sonra isə dil müstəvisinə keçir, yazılı nümunələr şəklində formalaşır. Ümumilikdə düşünmə-anlama-verballaşma spontan prosesdir.

Filoloji araşdırma müstəvisində bədii nümunələr dil və məzmun baxımından təhlil edilərkən fəlsəfi, lirik və realist əsərlər kimi qruplaşdırılır. Məsələn: orta əsrlər Azərbaycan və türk poeziya nümunələri təsəvvüf fəlsəvi düşüncəsi əsasında formalaşmışdır. Fəlsəfi düşüncənin, xüsusilə təsəvvüf dünyagörüşünün ədəbi-bədii nümunələrdə əksi zaman-zaman aktiv və passiv formada olmuş, fərdi yaradıcılıq üslubu və ictimai-siyasi mühitin təsiri altında dəyişmişdir. Bu aspektdən yanaşdıqda XIII-XVI və XVII-XVIII əsr bədii nümunələri məzmun və dil cəhətdən fərqlənir. Lakin kəskin sərhəd qoymaq özünü tam doğrultmur, xüsusilə klassiklərin yaradıcılında. Bədii nümunələrin belə bölgüsünə linqvistik təhlil prosesində daha ciddi və elmi yanaşma tələb olunur. Çox zaman realist məzmun, adi işlək leksika, ənənəvi dil faktları elmi-fəlsəfi məlumatların, xüsusilə təsəvvüf dünyagörüşünün tezislərinin bədii formasını əks etdirir. Onlara bələd olmadan dil faktlarının tarixi semantik inkişafını, koqnitiv mahiyyətini, eləcə də əsərin yazılma səbəbini, ötürülən informasiyanın məna tutumunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Fəlsəfə və realizm bir-birini inkar etmir. Sadəcə, fəlsəfi düşüncə real həyatdan dərk etməyə, irrasional düşüncəyə istiqamətlənir. Realist düşüncə isə həyata maddi dünya çərçivəsində, rəşional düşüncə tərzii ilə yanaşır.

Nəticə. Deməli, yazılı abidələrin təsviri dilçilik aspektindən, fonetik, leksik və qrammatik dil faktlarının müəyyənləşdirilməsi tam təhlil deyil, linqvistik təhlilin ilkin mərhələsidir. Hər bir dil vahidinin struktur-forması ilə təqdim edilən mənanın, fikrin çatdırılmasında rolu, yeri, mahiyyəti araşdırılaraq üslubi səciyyəsi aydınlaşdırıldığı zaman tədqiqat bütövləşir. Bu mənada, “Linqvistik mətnşünaslıq” və onun bir hissəsi olan “Bədii mətnin linqvistik təhlili” dilçilikdə dilin forma və məzmun probleminin həllində mühüm yeri olan sahələrdən biri, təsviri qrammatika ilə dilin fəlsəfəsinin birləşmə nöqtəsidir.

Bu sahə dilə bütöv sistem kimi yanaşır, bütöv dil faktlarını bir tədqiqat müstəvisində birləşdirərək dilin strukturunu və düşüncənin ifadə tərzini daha sistemli şəkildə araşdırır. Dilin daxili quruluşu ilə koqnitiv, kommunikativ, praqmatik rolunu vəhdətdə öyrənməyə yardım edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 308 s.
2. Гурко Е. (2015) История философии. Энциклопедия. ГРАММАТОЛОГИЯ <http://velikanov.ru/philosophy/grammatologija.asp>
3. Sadiqova S. B.Vahabzadə poeziyasında dil vahidlərinin semantik-informativ funksiyası // B.Vahabzadənin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “B.Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2015, s. 77-81
4. Sadiqova S. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Nurlan, 2011, 121 s.
5. Şərifli K. Mətnşünaslığın əsasları. Bakı: Nurlan, 2011, 366 s.

Açar sözlər: yazı, bədii mətn, səs, məna, linqvistik təhlil, fəlsəfi düşüncə

Keywords: writing, literary text, sound, meaning, linguistic analysis, philosophical thought

Ключевые слова: письмо, художественный текст, голос, значение, лингвистический анализ, философская мысль

Linqvistik təhlilin konseptual məsələləri

Xülasə

Təqdim edilən məqalə yazılı mətnlərin linqvistik təhlilinin bir sıra konseptual məsələlərinə həsr edilmişdir. Məqalədə yazılı abidələr xalqın və cəmiyyətin inkişaf tarixi, mədəni səviyyəsi ilə, sosiol-kulturoloji faktorlarla əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirilir. Bədii əsərlər də daxil olmaqla bütün yazılı nümunələr yarandığı dövrün düşüncə tərzii, dili, ictimai-siyasi mühiti və s. cəhətdən informasiya mənbəyi kimi dəyərləndirilir. Linqvistik təhlilin təsviri dilçilik aspektindən daha geniş sahələri əhatə etməsindən, onun fəlsəfə, sosial linqvistik, koqnitiv dilçilik, semiotika və s. sahələrlə əlaqəsindən bəhs olunur. Həmçinin yazı, Qrammatologiya haqqında ümumi məlumat verilir, səs və hərf, səs və məna əlaqəsi fəlsəfi və linqvopsixoloji müstəvidə təqdim edilir. Dilin struktur-forma sistemi ilə onun kommunikativ, praqmatik rolunu vəhdətdə öyrənməyə yardım edən sahə kimi Linqvistik təhlilin dilçilikdə rolu önə çəkilir.

Conceptual issues of linguistic analysis

Summary

The presented article is devoted to a number of conceptual issues of linguistic analysis of written texts. The article examines the written monuments in connection with the history of development of the people and society, the cultural level, socio-cultural factors. All written examples, including works of art, reflect the way of thought, language, socio-political environment, etc. of the period in which they were created is valued as a source of information. Since the descriptive linguistic analysis covers a wider field than the linguistic aspect, its philosophy, social linguistics, cognitive linguistics, semiotics, etc. is related to the fields. It also provides general information about writing, grammar, sound and letter, sound and meaning relationship in the philosophical and linguopsychological plane. The role of linguistic analysis in linguistics is emphasized as a field that helps to study the communicative, pragmatic role of language in its structural-form system.

Концептуальные вопросы лингвистического анализа

Резюме

Представленная статья посвящена ряду концептуальных вопросов лингвистического анализа письменных текстов. В статье исследуются письменные памятники в связи с историей развития народа и общества, культурным уровнем, социокультурными факторами. Все письменные примеры, включая произведения искусства, отражают образ мышления, язык, социально-политическую среду и т. д. Того периода, в который они были созданы ценится как источник информации. Поскольку описательный лингвистический анализ охватывает более широкую область, чем лингвистический аспект, его философия, социальная лингвистика, когнитивная лингвистика, семиотика и т. д. Связаны с этими областями. Он также предоставляет общую информацию о письме, грамматике, соотношении звука и буквы, звука и значения в философском и лингвopsихологическом плане. Подчеркивается роль лингвистического анализа в лингвистике как области, которая помогает изучать коммуникативную, прагматическую роль языка в его системных структурных формах.

Рәүҗи: dos.S.Abbasova

Şafəq Qurbanova¹⁸
AZƏRBAYCAN ŞAİRİ FƏDAİNİN DİLİ

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan söz sənətkarlarından biri də Fədaidir. Fə dai Azərbaycan ədəbiyyatında “Bəxtiyarnamə” poeması ilə tanınır. Fə dai “Bəxtiyarnamə”si dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə seçilən söz sənəti nümunəsidir.

Fə dainin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatlar azdır. Lakin Sam Mirzənin “Təhveyi Sami” təzkirəsində Fə dainin Təbrizli olması, 1550-ci illərdən ilk şeirlərini yazması göstərilir. Fə dai “Bəxtiyarnamə”sinin Təbrizdə Hacı Məmməd Naxçıvaninin şəxsi kitabxanasında saxlanılan əlyazması surəti 1945-ci ildə Qulam Məmmədli tərəfindən çıxarılmış əvvəlcə ərəb, sonra isə kiril qrafikalı əlifba ilə çap edilmişdir. Əsərin əlyazmasında müəyyən çatışmazlıq var. Belə ki, əsərin əlyazmasının əvvəlindən bir neçə, ortasından bir vərəq, axırından isə bir-iki vərəq düşmüşdür. Poemanın qələmə alınma tarixi məlum deyil. Bu məlumatın əsərin əvvəlindəki çatışmayan əlyama səhifələrində ola biləcəyi güman edilir.

“Bəxtiyarnamə” Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış mövzulardandır. Pəhləvi dilində yazılmış qədim dastanlardan olan “Bəxtiyarnamə”ni XII əsrdə Şəmsəddin Məhəmməd Dəraiqi – Mərvəzi fars dilinə tərcümə etmişdir. XIII əsrdə Pənahi təxəllüslü bir şairin əsəri frasca nəzmə çəkməsi, XVI əsrdə başqa bir şair tərəfindən nəzmlə qələmə alınması da məlumdur. “Bəxtiyarnamə”nin ingilis, fransız və rus dilində çap olunmuş variantları da mövcuddur. H.Araslı gürcü dilində də “Bəxtiyarnamə”nin iki tərcüməsinin olduğunu göstərmişdir [1, s. 53].

Ehtimal olunur ki, “Bəxtiyarnamə” Şərq ədəbiyyatında məşhur olan “Sindibadnamə”dən ixtisar edilmişdir. “Bəxtiyarnamə” hind nağılı olan “Yeddi vəzir”lə də səsləşir. Şərq ədəbiyyatında “Sindibadnamə”, “Həzar əfsanə”, “Yüz bir gecə”, “Min bir gecə”, “Yeddi vəzirin hekayəti” və s. kimi çoxlu nağıllar mövcud olmuşdur. Bəzi mənbələrə görə “bu süjet əsasında bizə gəlib çatan ilk əsər XV əsr şairi Pənahinin poemasıdır. Qaraqoyunlular dövründə yaşayan şair əsərini Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqiyə həsr etmişdir” [9, s. 514]. Burada cənubi Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyətə istinadən həm də ən qədim “Bəxtiyarnamə”nin Şəmsəddin Məhəmmədə aid olduğu göstərilir.

Ənənəvi mövzuda yazılan Fə dai “Bəxtiyarnamə”si Şərq nağıllarının poetik üslubunu özündə ehtiva etsə də, ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə orijinal bir əsərdir. Poema on nağıldan ibarətdir və buna görə də orta əsrlər ədəbiyyatında “Dəhamə” də adlandırılır. Onu da qeyd etməyi zəruri sayırıq ki, “... Əsərə daxil olan on nağıl süjet xətti baxımdan bir-birinin davamı deyil, hər bir nağılın öz məzmunu, öz süjet xətti, surətlər aləmi və kompozisiyası var” [7, s. 232]. Fə dai bu mövzunun əsas süjet xəttini saxlasa da, onu xeyli yeniləşdirmiş, genişləndirmiş, həm xalq variantlarından, həm də XV əsr şairi Pənahinin poemasından əsaslı şəkildə fərqlənən bir əsər yaratmışdır. Qeyd etdik ki, Fə dai “Bəxtiyarnamə”sinin dəqiq yazılma tarixi məlum deyil. Lakin müəyyən amilləri nəzərə alaraq bu əsərin XVI əsrin sonlarında qələmə alınması fikrinə gəlmək olar. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XIII-XVI əsrlər ayrıca bir dövr, mərhələ kimi qəbul edilir. Kökləri IV-V əsrlərdən başlayan bu mərhələ “yazılı ədəbi dilimizin milliyəqədərki mərhələsi” adlanır [6, s. 31]. Milliyəqədərki mərhələ iki yarımmərhələyə bölünür: 1) XIII-XIV əsrlər; 2) XV-XVI əsrlər. T.Hacıyev yazır: “Ədəbi dilin norma təzahüründə struktura faktlarının nisbəti və funksional fəaliyyəti baxımından... yarımmərhələnin nisbi diferensiasiyası var. Belə ki, XV-XVI əsrlərdə ərəb-fars dillərinə məxsus leksika və qrammatik quruluş üsurləri Azərbaycan yazı dilində dərinləşir; XIII-XIV əsrlərdə rüşeym şəklində görülən üslubi əlamətlər xatırladılan ikinci pillədə aydın diferensial təzahürü ilə diqqəti çəkir – klassik-kitab və folklor-danışq üslubları fəaliyyət göstərir” [6, s. 32]. Azərbaycan yazılı ədəbi dili tarixində normanın diferensiallaşmasının əsası qoyulur, lakin XV-XVI əsrlərdə artıq seçmənin yeni bir mərhələsi başlayır. XIII əsrlər yazılı ədəbi dili xalq danışq dilinə, daha sonralar folklor-danışq dili kimi tanınan xəlqi üsluba daha yaxındır. Bu, həmin dövrdə yazılmış məsnəvilərin dilində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, “XV-XVI əsrlərdən həm əcnəbi elementlərin bolluğu ilə məsnəvi dili də qəzələ uyğunlaşır (hətta onu keçir), həm də bütövlükdə klassik poeziya janrlarının (qəzəl, qəsidə, məsnəvi, müxəmməs...) dili XIII-XIV əsrlərdəkinə nisbətən ərəb-fars sözlərinin bolluğu ilə daha çox seçilir. Bu da üslubi oppozisiyasının müəyyənləşməsi ilə bağlıdır: xəlqi üslubun müqbilində duran üslub yad leksik-qrammatik materialı bol-bol işlətməli idi” [4, s. 59]. XV-XVI əsrlər klassik-kitab üslubunun zirvəsi kimi qəbul edilə bilər. Klassik-kitab üslubu bu dövrün aparıcı üslubudur. Lakin bu dövrdə həm də danışq-folklor üslubu fəaliyyət göstərir. Danışq-folklor üslubunda xalq dili xüsusiyyətləri özünü daha qabarıq göstərir. Bu isə bütövlükdə ədəbi dilin normasına, normanın diferensiallığına təsir göstərir. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixində həm də milliyə keçidin rüşeymlərinin özünü göstərməsi kimi də qəbul edilə bilər. Klassik janrların dilində özünü göstərən dəyişiklik XVI əsrin sonlarında bu janrların dilində özünü daha qabarıq göstərir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə Fə dai “Bəxtiyarnamə”sinin məhz XVI əsrin sonlarında qələmə alınması fikrinə haqq qazandırırıq. Ədəbiyyat tariximizdə belə bir fikir var ki, Fə dai “poema üzərində XVI əsrin axırlarında işləmiş və həmin dövrdə də əsəri tamamlamışdır. Bunu təsdiq edən cəhətlərdən biri də odur ki, poemada cələri sözü vardır, həm də bu ifadə quldur mənasında işlənmişdir... XVI əsrin axırlarından başlayaraq cələri sözü quldur mənasında işlənməyə başlayır. Habelə bu söz 1588-ci il istilasından əvvəl də həmin mənada anlaşıla bilməzdi” [9, s. 514].

Fə dainin “Bəxtiyarnamə” poeması milliyə keçid dövrünün abidəsi kimi qəbul edilə bilər. Hətta bəzən “Bəxtiyarnamə” XVII əsr abidəsi kimi qəbul edilir. Füzulidən sonra dilinə görə daha sadələşdirilmiş məsnəvilər sırasına daxil edilir, Məsihinin “Vərqa və Gülşə” əsəri ilə bir sıraya qoyulur. Müəllifə görə, bu əsərlər dilinin aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə seçilir.:

a) leksikasının böyük əksəriyyətinin bu gün də işlək olan milli mənşəli sözlərdən ibarət olması;

¹⁸ Gəncə Dövlət Universiteti

- b) leksikada müasir dil baxımından arxaikləşmiş sözlərin müşahidə olunması;
- c) əvvəllər işlənmiş ərəb və fars mənşəli bir sıra sözlərin öz işləkliyi qoruyub saxlanması;
- d) alınma və milli mənşəli sözlərdən ibarət olan ifadələrin, tərkiblərin rəngarəngliyi;
- e) milli mənşəli sözlərlə alınma sözlərin qafiyə düzəltmədə paralel istifadəsi;
- f) canlı danışıqla bağlı olan frazeoloji vahidlərin və atalar sözlərinin işlənməsi [2, 224-228].

Fədai söz sənətinin ustadlarından biri kimi qəbul edilir. Dil tariximizin yaradıcısı olan Ə.Dəmirçizadə yazır: “Fədainin “Bəxtiyarname”si və Məsihinin “Vərqa və Gülşar”ının müqayisəsindən belə bir fikir əldə edilir ki, “quruluş və məzmun fərqləri olsa da, hər iki əsərin dili əsas vahidlər baxımından eyni köklə, eyni mənbə ilə bağlıdır. Bu isə əsərin eyni dövrdə yazılması ilə və eyni dildə yazıb-yaradan müəlliflərin dövrün tələbinə uyğun olaraq dildən istifadə etmələri ilə üzvü surətdə əlaqədardır” [2, s. 224]. Fədai gözəl, incə təşbeh, mübaligə, təzad və istiarələr işlətməmişdir. Çox vaxt isə ərəb və fars sözlərini Azərbaycan sözləri ilə əvəz etməyə çalışmışdır. Məsələn: zəhər – ağı, həyat – dirilik, arzu – dilək, hicran – ayrılıq, ləşkər – qoşun, xidmət – qulluq, xun – qan, bak – qoxu, pişixidmət – süfrəçi, pəsənd – bəyənmək, qasid – elçi, keyf – damaq, ruz – gün, sal – il, mah – ay, dil – ürək, könül, qulan – qarabaş, ziba – göyçək, siyah – qara, çahquyu, ərusi – toy, mehman – qonaq və s.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin milliyəqədərki, yəni təşəkkül mərhələsi XIII-XVI əsrləri əhatə edir, lakin bu dövrün başlanğıc qatı IV-V əsrlərdən başlanan yazıyaqədərki mərhələ ilə birləşir, ədəbi dilimizin yazılı dövrü həmin o tarixi köklər üzərində formalaşır və inkişaf edir. Milliyəqədərki mərhələ fonetik və morfoloji paralelizmlərin özünü qabarıq göstərməsi ilə xarakterizə olunur. Ümumi “türkü” ilə bağlı olan elementlər yerli dilin xüsusiyyətləri ilə paralel olaraq işlənir, dil müəyyən mənada seçmə, diferensiallaşma mərhələsini yaşayır. Bu həm daxili inkişaf qanunları ilə tənzimlənir, həm də dilxarici amillərin təsiri ilə baş verir. Bu isə nəticə etibararı ilə XIII-XIV yüzilliklərlə XV-XVI əsrlərin dilində yarım-mərhələ səviyyəsində norma fərqlərinin yaranmasına gətirib çıxarır [6, s. 39]. Bu dövrün başlıca xüsusiyyətlərindən biri müasir dil baxımından arxaikləşmiş türk mənşəli sözlərin aktiv işləkliyə malik olmasıdır: tanıq – şahid, ayaq – bədə, yazı – çöl, duş – yuxu, yeg – yaxşı, yüküş – çox, pitik – yazı və s. Belə arxaik sözlərin sinonimləri ilə əvəzlənməsi təkcə ərəb və fars mənşəli sözlərin təsiri ilə baş verir, türk mənşəli sözlərin özünün də müxtəlif amillərin təsiri altında diferensiallaşma, seçmə mərhələsini yaşadığını göstərir. Məs.: duş – yuxu, yazı – çöl, kəndi – öz, qat – yan, qatı – bərk, çətik – pişik, bay – varlı, alp – igit, yavuz – pis, çöz – aç, ir – çat – yetiş, ayıt – de, oxu – çağır, uğra – get, ulal – böyü və s. Müasir dil baxımından arxaikləşmiş sözlər Fədai “Bəxtiyarname”sində də işlənir. Məs.: nəsnə – şey, əşya; irmək – yetişmək, qamu – bütün, biləsincə – arxasınca, varmaq – getmək, öylə – elə, irmək – getmək, ər – kişi, qılmaq – etmək, əkmək – çörək, yavux – yaxın, qabaq – üz, sifət və s.

Fədainin “Bəxtiyarname”sinin leksikası xalq danışıq dilinə yaxınlığı, yerli şivə xüsusiyyətlərinə özünü göstərməsi ilə yanaşı, ərəb və fars mənşəli sözlərin, izafət tərkiblərinin işləkliyi ilə seçilir. Məs.: nöşün, olar, öylə, haman, neyşə, neşə, nedim, qanda, yalqız, xaçan, əylən, əkmək, binahəq “haqsız”, haşa, yox, rüxsar – “üz”, cəməli – dildərib “ürək çalan”, ziştı “çirkin”, zəhi ziba “tay, bərabər”, mahı – taban “on dörd ay keçərik”, sərkeyli – kuban “gözəllər başçısı” və s.

Ərəb və fars sözlərinin, tərkiblərin işlənməsi dövrün məsnəvi dilinin dil-üslub xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Lakin məsnəvinin dili kifayət qədər xəlqiliyə, xalq-danışıq dilinə yaxınlığına görə seçilir və dövrün ədəbi dil nümunələri içərisində özünəməxsus yer tutur. Lakin dilin xəlqiliyi, yazılı dildə sadə danışıq dili xüsusiyyətlərinin qabarıqlığı, onun təşəkkül dövrü abidəsi olması fikrini inkar etmir. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil mərhələsi XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərindən başlayır. “Bəxtiyarname”də biz həmin keçid dövrünün xüsusiyyətlərini görürük. Qeyd etdiyimiz kimi, təşəkkül mərhələsi və ya milliyəqədərki mərhələdə aparıcı üslub klassik-kitab üslubudur. Klassik-kitab üslubunun mənzum qoluna daxil olan məsnəvi, qitə, tərziyənd, tərkibənd, müxəmməs, mürəbbə, rübai, qəzəl və s. dili üçün bu üslubu səciyyəvləndirən ümumi cəhətlər var [4, s. 58]. Lakin klassik janrların dilində də zaman həddində müəyyən dəyişiklik baş verir. Bu baxımdan mövzu “nağıllaşdıqca dil xəlqiləşməyə meyil edir, alınma sözlər azalır, tərkiblər seyrəlir, işlənən alınmalar danışıq, məişət ünsiyyətinə nüfuz etmiş olur” [1, s. 58-59]. Bu, Fədainin “Bəxtiyarname” poeması üçün daha səciyyəvidir. Məsnəvi dili başqa klassik janrların dilinə nisbətən daha sadə olmuş, xalq dilinə daha yaxın olmuşdur. Ancaq “Bəxtiyarname”də dil məsələn, Q.Zakirin mənzum hekayələrinin səviyyəsinə qədər xəlqiləşir. Yalnız lüğət aydınlığına yox, həm də sintaksisinə görə mənzum nağıla bənzəyir.

Epik təhkiyə poetik təsviri üstələyir... Alınmaların azalması, sadəliyin güclənməsi janrın mənliliyini əlindən almır. Bu sadələşmə keçid dövrü ilə bağlıdır [4, s. 59]. Təşəkkül dövrü, yaxud milliyəqədərki Azərbaycan ədəbi dilinin üslubi diferensiallığı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Klassik kitab üslubu alınma vahidlərin, hazır qəlblərin, izafət tərkiblərinin leksik paralelizmlərin bolluğu ilə seçilir. Üslubun əsasında klassik poeziya janrlarının dili dayanır, nəzm dili əsasən, əruzun poetik texnologiyasına uyğun inkişaf edir. Eyni zamanda onu da qeyd edək ki, XIII-XIV əsrlər ədəbi-bədii dili XV-XVI əsrlər ədəbi dilinə nisbətən daha sadədir. Bu dövrün “Dastani-Əhməd Hərami”, “Qisseyi-Yusif” kimi ilk məsnəvilərinin dili danışıq-folklor üslubuna yaxınlığı ilə seçilir. Məhz bu dövrdən Azərbaycan ədəbi dilində üslubi diferensiallaşma prosesi gedir və bu, ilk növbədə, qəzəl dili ilə məsnəvi dili arasında gedir. Tədqiqatçılarımız da qeyd edirlər ki, XIII-XIV əsrlər məsnəvi dili, məsələn XVI əsrdəki qədər ərəb-fars sözləri ilə yüklənmir və sonralar folklor-danışıq adı ilə tanıdığımız xəlqi üsluba daha çox uyğun gəlir [4, s. 55]. Görünür, məhz bu kimi amilləri nəzərə alaraq tədqiqatçılar belə bir qənaət əldə edirlər ki, Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinə qədər, sözün həqiqi mənasında, Azərbaycan ədəbi dilinin məsnəvi poema janrı üzrə bədii üslub qolu tam halda təşəkkül tapmamışdır.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin təşəkkül mərhələsində XVI əsr xüsusi yer tutur. Belə ki, XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin həm leksik, həm də qrammatik normasında diferensiallaşma prosesi gedir, ərəb-fars dillərinə məxsus leksik və qrammatik vahidlər yazılı dildə sabitləşmiş xüsusi çəkiyə malik olur, başqa bir tərəfdən isə klassik-kitab və danışıq-folklor üslubları özünü

başlıca xüsusiyyətləri ilə fəaliyyət göstərir. Ədəbi dilin istər fonetik, istərsə də leksik və qrammatik normasında kifayət qədər diqqət çəkən paralelizm özünü göstərir.

Ədəbi dilin normasının diferensiallaşma istiqamətində inkişafı dilin bütün yaruslarında özünü göstərir və bu dilə şüurlu münasibətin yarandığını göstərir. XVI əsr yazılı abidələrinin dili, bütövlükdə, klassik-kitab üslubunun zirvəsini təşkil edir. Lakin bu dövr həm də keçid dövrünün xüsusiyyətlərini daşıyan ədəbi abidələri də özündə ehtiva edir. Bu baxımdan Fədainin “Bəxtiyarname” poeması dövrün ədəbi abidələri içərisində xüsusi yer tutur. Təşəkkül dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin koynələrini Şirvan və Təbriz dialektləri təşkil etmişdir. Maraqlıdır ki, Təbriz və Şamaxı ölkənin eynihüquqlu mədəni mərkəzləri kimi qəbul edilir, Təbriz və Şirvan dialektlərinin bütün dil yarusları ilə uyğun gəlməsi göstərilir. Məhz buna görə də “... bu iki dialektin xüsusiyyətləri ümumiləşərək ədəbi dil normasının əsasında durur” [5, s. 50]. Bu baxımdan da “Bəxtiyarname”nin dili xüsusi maraq doğurur. “Bəxtiyarname” poemasının leksikasını fərqləndirən cəhətlərdən biri burada xalq-danışıq dilinə xas olan, hətta həl-hazırda da ədəbi dilin norması kimi qəbul edilən leksik vahidlərin işlək olmasıdır. Abidənin leksikasını fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, burada xalq-danışıq variantında və hətta dialekt və şivə normasında işlənən leksik vahidlərin müşahidə olunmasıdır. Məs.: noldu, nöşün, öylə, nolur, hiç, haman, neyšə, nedim, netdin, haşa, eylə, nəşün və s. Bu baxımdan əsərin nəşrə hazırlayan Q.Məmmədli yazır: “Fədainin təbrizli və ya şirvanlı olması məsələsi də bu günə qədər həll edilməmişdir. Bu da öz növbəsində qarşıda duran və aydınlaşdırılması vacib olan məsələlərdən biridir. Çünki o bu şəhərlərin hər ikisinə məxsus olan söz və ifadələri işlətməmişdir. Misal üçün yalnız Şirvana məxsus olan neyšə, nöşün sözləri hazırkı Təbriz ətrafında qəti olaraq işlənmədiyi kimi, təbrizlilərə məxsus biləsinə, biləsinə (özünə, yanınca) kimi sözlərə də Şirvanda təsadüf edilməz” [8, s. 6]. Fədainin həyatı haqqında məlumat az olsa da, onun Təbrizli olması və bu əsərin XVI əsrin sonlarında qələmə alınması məsələsinə toxunduq. Fikrimizcə, “Bəxtiyarname”də həm Təbriz, həm də Şirvan şivələrinə xas olan xüsusiyyətlərin özünü göstərməsini iki amillə izah etmək olar:

1. Ədəbi dilin dialekt koynesinin diferensiallaşmasının başa çatmaması. Həm Təbriz, həm də Şamaxının mədəni mərkəz olması və bunun ədəbi dilin normasına təsiri özünü dialekt və şivə səviyyəsində də özünü göstərə bilər. Burada həm dildaxili, həm də dilxarici amillər rol oynaya bilər. Ədəbi dil seçmə mərhələsini, həm də milliyə keçid mərhələsini yaşayır. Ədəbi dilin normasının müəyyənləşməsi də bu istiqamətdə gedən seçmənin mövcudluğunu göstərir. Dilin tarixi inkişafında iki amil başlıca rol oynayır: 1) diferensiasiya (fərqləşmə); 2) inteqrasiya (birləşmə). XVI əsrlərin sonlarında Azərbaycan ədəbi dili məhz belə bir prosesi keçirir və bu, dialekt – şivə faktlarının yazılı ədəbi dildəki təzahüründə də özünü göstərir.

2. Əlimizdə konkret dəlillər olmasa da, belə bir fikrə gəlmək olar ki, Fədainin həyatının müəyyən dövrü Şirvanla bağlı olmuşdur. 1916-cı ildə F.de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” əsəri nəşr olunur. Bu əsər onun Cenevrə Universitetində oxuduğu mühazirələr əsasında Ş.Balli və A.Şeşə tərəfindən çap edilmişdi. Bu əsərdəki başlıca müddəalar müasir dilçiliyin əsasında dayanır. Bu baxımdan Kopenhagen struktur dilçilik məktəbinin banilərindən olan Lür Yelmslev yazır: “İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössür (1857-1913) bir çox cəhətdən müasir dilçiliyin banisi sayıla bilər” [3, s. 49]. Sössürün dilçilik konsepsiyasında başlıca yerlərdən birini dil və nitqin fərqləndirilməsi tutur. Sössür dil və nitqi həm fərdi, həm də sosial mahiyyətli nitq fəaliyyətinin iki tərkib hissəsi kimi qəbul edir. Sössürə görə dil nitq fəaliyyətinin müəyyən, həm də mühüm hissəsidir. Dil və nitqin fərqli xüsusiyyətləri üzərində dayanan Sössür belə bir qənaətə gəlir ki, dilin linqvistikası ilə nitqin linqvistikası bir-birindən fərqləndirilməlidir. Bu görkəmli tədqiqatçının dil və nitq haqqındakı fikirləri onun ardıcılıları tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. Sössürün dil və nitq dikotomiyası Yelmslev tərəfindən sxem, nırma, uzus və nitq aktının münasibəti kimi izah edilir. Sxem xalis formadır, o, sosial yayılmadan və material tərtibdən asılı deyil. Norma material formadır, o, sosial yayılma ilə bağlıdır, lakin təzahüründən asılı deyil. Uzus müəyyən vərdişlərin məcmusu olan dildir. Nitq aktı fərdi nitq əməlidir. Bu tədqiqatçıya görə təkcə nitq aktı və sxemlə birlikdə uzus linqvistik reallığı əks etdirir. Norma isə uzusdan süni şəkildə çıxarılır. Yelmslevin fikrinə görə norma uzusu və nitq aktını determinləşdirir (yəni uzus və nitq aktı məntiqcə və praktik surətdə normadan əvvəl gəlir). Uzus və nitq aktı arasında interdepentesiya mövcuddur (yəni bunlardan biri digərinin mövcudluğunu nəzərdə tutur). Sxem isə uzus norma və nitq aktı tərəfindən determinləşdirilir [10, s. 83-84]. F.de Sössürün dilçilik təliminə görə dil hazır məhsuldur, fərd dil yaratmır, onu passiv şəkildə təkrar edir. Lakin Sössür tarixən nitq faktının dil faktından ilkin olduğunu da göstərmişdir. L.Yelmslev uzusu dil vərdişlərinin məcmusu kimi qəbul edir. Bu vərdişlər uşaqlıq və gənclik illərindən nitq təcrübəsi vasitəsi qazanılır. Bu baxımdan belə bir fikrə gəlmək olar ki, Fədainin “Bəxtiyarname” poemasında özünü göstərən Təbriz və Şirvan şivə xüsusiyyətləri daha əvvəllər qazanılmış uzusun, yəni dil vərdişlərinin təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1956
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h. Bakı: Maarif, 1979, 268 s.
3. Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике // Вещицлев В.А.История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть II, Москва, Изд-во Министерство Просвещения РСФСР, 1960, с. 49-56
4. Hacıyev T. XIII-XVI əsrlər ədəbi dili // Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Elm, 1991, s. 48-88
5. Hacıyev T.İ. Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1980, 187 s.
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı dövrü (İnkişaf mərhələləri haqqında) // Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Elm, 1991, s. 31-47
7. İbrahimov S. Orta əsrlər Azərbaycan romantik ədəbiyyatı. Bakı: NBM, 2014, 304 s.
8. Məmmədli Q. Əsər haqqında bir neçə söz // Fə dai “Bəxtiyarname”. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1957, s. 3-6
9. Səfərlı Ə., Yusıflı X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1998, 632 s.
10. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. II c. Bakı: Nurlan, 2006

Açar sözlər: qrammatika, leksika, dilçilik, dil tarixi

Ключевые слова: грамматика, лексика, лингвистика, история языка

Key words: grammar, lexis, linguistics, history of the language

Azərbaycan şairi Fədainin dili

Xülasə

Fədainin “Bəxtiyarnamə” poeması XVI əsr abidəsi olsa da, dilinin xəlqiliyi xalq-danışıq üslubuna yaxınlığı ilə fərqlənir. Bu poema milliyyə keçid dövrü abidəsi kimi də qəbul edilə bilər.

Язык Азербайджанского поэта Фадая

Резюме

Хотя поэма Фадая “Бахтиярнама” является памятником XVI века, ее язык отличается близостью к народно-разговорному стилю. Эта поэма также может рассматриваться как памятник переходного периода к нации.

Azerbaijani poet Fadai

Summary

Although Fadai's poem “Bakhtiyarnoma” is a monument of the 16th century, its language is distinguished by its closeness to the folk-spoken style. This poem can also be considered as a monument of the transition period to the nation.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ ALINMA SÖZLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(Məmməd Araz poeziyası əsasında)

Azərbaycan bütün dövrlərdə digər xalqlarla (qonşu olan və olmayan) müxtəlif sahələrdə bu və ya digər formada əlaqələr qurmuşdur. “Söz alınmasında xalqların təkcə qonşu ərazilərdə yaşaması əsas şərt deyildir, maddi və mədəni əlaqələrin də xüsusi rolu qeyd olunmalıdır” [7, s. 250]. Belə əlaqələrin qurulmasında dil çox mühüm amil kimi çıxış etməklə bərabər, həm də xalqlar arasında dil əlaqələri də mövcud olmuş və indi də mövcuddur. Bu mənada, Azərbaycan dilçiliyində başqa dildən sözlərin alınma problemi hər zaman aktual olmuşdur. Biz hər hansı bir dövrün və ya mərhələnin dil mənzərəsinə, dilin mənşə qatına diqqət yetirməli olsaq, yazılı nümunələrə – yazıçı-şairlərin əsərlərinə nəzər yetirməyimiz lazım gəlir. Yəni şairlərimiz dilimizin leksik bazasını özündə əks etdirir, onu zənginləşdirir və yaşadır – gələcək nəsillərə ötürülməsinə vəsile olur. A.Axundovun da vurğuladığı kimi, “... ümumxalq dili əsasında yüksələn bədii əsərlərin dili eyni zamanda, xalq üçün gözəl və savadlı danışmaq məktəbidir, ədəbi dili öyrənmək məktəbidir” [1, s. 87]. XX əsrdə yaşayıb-yaratmış Məmməd Araz poeziyası da Azərbaycan dilinin zəngin potensialını özündə ifadə edir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dilinin zəngin leksik bazasını öz yaradıcılığında əks etdirən sənətkarlardan biri də Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Arazdır.

Bildiyimiz kimi, heç bir dilin lüğət tərkibi saf deyildir. Xalqlar arasında mövcud olan dil əlaqələri sayəsində bir dildən başqa dilə xeyli sayda sözlər keçmiş olur. Bu isə qəbul edən (reseptor) dilin bütün üslublarında özünü göstərir. Bədii üslubda, şair və yazıçılarımızın əsərlərinin dilində də bu xüsusiyyət diqqət çəkir.

Məmməd Araz lirikası öz mahiyyəti etibarilə tam milli bir poeziya təəssüratı bağışlasa da, onun da əsərlərinin dilində alınma sözlərdən yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur. Həmin sözlərin bir neçəsinin işlənmə məqamlarını və semantik səciyyəsinə şairin şəirlərindən konkret nümunələr verməklə təqdim edək.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər mənşəcə müxtəlif olduğu kimi, M.Araz şeiriyyatının leksik tərkibi də mənşə baxımından müxtəlifdir. Milli sözlərlə yanaşı, həm ərəb, fars, həm də rus dili və onun vasitəsilə digər dillərdən daxil olan sözlərə rast gəlinir. Bunun da həmin dövrə uyğun müəyyən səbəbləri var.

Məmməd Araz lirikasının dilində ərəb, fars və digər dillərə məxsus leksik vahidlər yer almaqdadır. Bədii əsərlərdə işlənən sözlərin əksər hallarda obrazlılığa, emosionallığa xidmət etdiyi məlumdur. Bundan başqa, obrazların xarakteri, dünyagörüşü oxucuya aydın olsun deyə bir sıra sözlər də var ki, onlar məqsədli şəkildə işlənir. Məmməd Araz şeiriyyatında da bu məsələ diqqət çəkir.

Şairin “Azərbaycan - dünyam mənim” adlı şeirindən oxuyuruq:

İllər olub - kürrələrdə dəmir olmuşuq,

Sərhədlərdə dayanmışıq küləkdən ayıq [6, s. 100].

Bu şeir parçasında *kürrə* və *sərhəd* sözləri alınma sözlərdir, hər ikisi də ərəb-fars, mənşəlidir. Birinci söz dilimizdə kürə şəklində istifadə edilməkdədir. Bu söz omonimlik xüsusiyyətinə malikdir və üç mənada işlənilir. İzahlı lüğətdə bu sözün izahı belədir: “*Kürə¹ is. [ər. kürrə] Yer kürəsi, üzərində sakin olduğumuz planet. Digər mənaları: Kürə² is [fars] 1. Dəmiri qızdırmaq üçün körüklə odu közərdilən dəmirçi ocağı və 2. Palçıqdan, gildən və ya dəmirdən düzəldilən kiçik ocaq. Kürə³ Qulaqları uzun (qoyun haqqında)*” [3, s. 781]. Göründüyü kimi, bu nümunədə ərəb mənşəli kürrədən söhbət getmir. Kürrə sözü şairin dilində ərəbcədə ifadə olunduğu kimi öz əksini tapsa da, lüğətdə göstərilən farsca mənasında işlədilmişdir. Bu isə o deməkdir ki, ya şair həmin sözü şeirin emosional-ekspressivlik gücünü artırmaq üçün belə işlədib, ya da fars dilində işlənən kürə sözünün ərəbcədən daxil olduğuna görə etimon dildəki kimi işlətməmişdir. Bu müddəanın hər ikisi də ağılabatandır. Lakin şeirdə bu söz lüğətdəki ikinci mənada işlənmiş, yəni burada kürrə sözü metaforlaşdırılaraq mənsub olduğu xalqın başına gələn bəlaları, əzab-əziyyəti bədii dillə ifadə etmişdir.

Nümunədəki sərhəd sözü də ərəb-fars mənşəlidir. Bu sözü işlətməklə şair əvvəlki misrada dediyi fikri tamamlayır. Yəni qonşuları tərəfindən istilalara məruz qalan xalq sərhəddində ayıq-sayıq olmalıdır. İzahlı lüğətdə sərhəd sözünün izahına baxaq: “*Sərhəd [fars. sər və ər. hədd] 1. Qonşu torpaqları, sahələri, ərazini bir-birindən ayıran xətt; 2. Məcə. Yol verilən norma, hədd, hüdud*” [5, s. 89-90]. Göründüyü kimi, şeirdəki sərhəd sözü lüğətdəki birinci mənada işlənib.

Qeyd edək ki, ərəb-fars sözlərinin dilimizdə işlənmə xüsusiyyəti və semantik çalarlıqları digər alınmalardan fərqlənir. N.Məmmədlinin vurğuladığı kimi, “*Yeni qrafik mühitdə fonetik tərkibi unifikasiya olunan ərəb və fars sözləri dilimizin leksik-grammatik sisteminin qanunlarına uyğunlaşaraq o dərəcədə mənimsənilmişlər ki, Azərbaycan sözlərindən çox vaxt fərqlənmirlər. Onlardan bəzisi sözdüzəldici şəkildə hazır şəkildə dilimizə keçmiş, əksəriyyəti isə dilimizin sözdüzəldici şəkildə qəbul etmişlər*” [7, s. 34].

Şairin dilində rast gəldiyimiz sözlərdən biri də *ovsar* sözüdür. Bu sözə M.Arazın “Salamat qal” şeirində rast gəlinir:

Ey dəvə yol, düşdüm daha belindən,

Ovsar çıxır, çıxdın daha əlimdən.

Balam çiçək, bir də öpüm telindən,

Salamat qal,

Salamat! (6, s. 105)

¹⁹ Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorant. fatimamanjanova@gmail.com

Şeir parçasında epitet – bədii təyin kimi işlənən *ovsar* sözü də fars mənşəlidir. “*Ovsar [fars] Dəvə noxtası*” (4, s. 536). Şair burada yolu dəvəyə, çığırı isə ovsara – dəvə noxtasına bənzədərək maraqlı bədi priyomdan istifadə etmişdir.

Bunlardan başqa da, Məmməd Araz yaradıcılığında çoxlu sayda alınma sözlərdən istifadə edilmişdir. Lakin onlardan bir neçəsi haqqında da danışmış, onların semantik xüsusiyyətini göstərmiş kifayətlənəcəyik. Belə ki, şairin şeirlərində elə parçalar var ki, orada alınmaların sıxlığı ilə qarşılaşırıq. Aşağıdakı parça dediyimizə ən yaxşı nümunədir:

Qalır **balinasız ümman** suları,

Sahildə raketlər baş-baş, min-min.

Cavab istəyəndə **ərz**in **sual**

Dili topuq vurur **natiq qələm**in (6, s. 189).

Verilmiş şeir parçasında həm ərəb-fars, həm də rus-Avropa mənşəli sözlər işlədilmişdir. Onlardan *balina*, *raket* kimi sözlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçən fransız və alman, *ümman*, *sahil*, *ərz*, *sual*, *natiq* və *qələm* kimi sözlər isə ərəb mənşəlidir.

Şair adı çəkilən sözləri işlətməklə şeirin bədii-estetik gücünü və emosional siqlətini artırmış, bununla da gözəl metaforalar yaradaraq, mətnaltı mənalar ifadə etməyi bacarmışdır. Buradakı balina sözü fransız mənşəlidir. “*Balina [fr.] Bədəncə balığa oxşar çox iri dəniz məməlisi*” (2, s. 215). Bu söz əsərdə lüğətdəki birbaşa – həqiq mənasında deyil, məcazi mənada işlədilərək metaforikləşmişdir.

Alman mənşəli olan raket sözü də həmin məqsədlə işlədilmişdir. “*Raket [alm.] 1. Atəşfəşanlıq, habelə işıq signalları vermək üçün işlədilan içi barıt tərkibli maddələrlə doldurulmuş gilizdən ibarət mərmə. 2. Reaktiv mühərrikli uçuş aparatı*” (4, s. 635). Göründüyü kimi, bu söz şeirdə birbaşa lüğəvi mənasında işlənməmişdir.

Təqdim edilən şeir kiçik bir parçada altı ərəb mənşəli söz işlənmişdir. Onların izahlı lüğətdə ifadə etdikləri mənalara diqqət yetirsək, görərik ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu sözlər də obrallığa, emosionallığa və metaforikləşməyə xidmət edir və tam lüğəvi mənalarını ifadə etmir. Məsələn, “*Ümman [ər.] 1. Böyük dəniz, dərya, okean. 2. Məcə. Hədsiz, həddən artıq, sonsuz, çox*” [5, s. 426] sözünə lüğətdə bu cür izah verilsə də, şeirdə konkret olaraq, həmin mahiyyət yox, metaforlaşma özünü göstərir. Fikrimizcə, şair burada balinasız ümman suları deyərək insansız dünyanı nəzərdə tutur. Lüğətdə belə izahı verilən “*Sahil [ər.] Dənizin, çayın, gölün quru ilə birləşdiyi yer; dəniz (çay) kənarı*” [5, s. 18] sözü də konkret bir çayın və ya dənizin kənarı, birləşdiyi yer mənasında nəzərdə tutulmayıb.

Ərz sözünün də semantik mahiyyətinə diqqət yetirəndə həmin xüsusiyyəti görürük: “*Ərz¹ [ər.] 1. Yer (səma müqabili). 2. Dünya, Yer üzü*”; *Ərz² [ər.] 1. Klas. Təqdim etmə, önünə qoyma, göstərmə; izhar. 2. Söylənən, nəzərdə tutulan fikir, söz, mətləb. 3. Acizənə şikayət, xahiş, rica; Ərz³ [ər.] 1. En, genişlik (tul müqabili). 2. En dairəsinin köhnə coğrafiya kitablarındakı adı*” (3, s. 131).

Sual sözünün isə lüğəvi mənası ilə şeirdəki mənası uyğun gəlir: “*Sual [ər.] 1. Bir şey haqqında cavab, məlumat almaq üçün müraciət etmə, soruşma; sorğu. 2. Məsələ, problem*” [5, s. 157].

Natiq və qələm sözlərində isə uyğunluq çox az nəzərə çarpır: “*Natiq [ər.] 1. Nitq deyən, nitq söyləyən; çıxış edən. 2. Yaxşı danışmaq qabiliyyətinə malik olan, gözəl danışmağı bacaran, natiqlik məharəti olan. 3. köhn. Danışan, söyləyən, deyən*” [4, s. 461-462].

“*Qələm [ər.] 1. Mürəkkəbə batıraraq yazmaq üçün ucu şiş və yarıq yazma aləti. 2. Məcə. Yazma qabiliyyəti, inşa qabiliyyəti, üslub; yazı. 3. Metal, daş, taxta və s. kimi bərk cisimlərin üzərində yazı yazmaq, naxış açmaq və s. üçün poladdandüzəldilmiş ucu iti alət*” [4, s. 106-107]. İzahlı lüğətdə mövcud sözlərin mənasına nəzər salanda aydın olur ki, şeirdə sözlərin ifadə etdiyi semantika tamamilə məcazlaşdırılmışdır. Bədii üslubun, üslubi normasına tabe edilmişdir.

Nəticə olaraq, qeyd edək ki, Azərbaycan dilində işlənən alınma sözlərin mənşəyi müxtəlifdir. Dilimizdə ərəb və fars mənşəli alınmalar üstünlük təşkil etdiyi kimi, Məmməd Araz lirikasında da belədir. Həmçinin alınma sözlər də milli sözlərimiz kimi, üslubi normaya tabe olaraq birbaşa ifadə etdiyi mənadan törəmə mənalarda işlənilib məcazlaşa bilər.

İşin elmi yeniliyi onun ilk dəfə Məmməd Araz dilində işlənən alınma sözlərə semantik baxımından yanaşaraq, mövqə nümayiş etdirilməsi və fikir bildirilməsidir. Bu işin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, alınma sözlərin semantikasını, bədii dildə işlənən sözlərin mahiyyətini araşdıran tədqiqatçılar və bu mövzularda tədris edən mütəxəssislər yararlı bilirlər. Ədəbi-bədii dilimizin Məmməd Araz mərhələsi ilə bağlı təsəvvür formalaşdırmaq da əsas məsələdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov, A. Dilin estetikası / A.Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1985, – 224 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, c. 1. – 744 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, c. 2. – 792 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, c. 3. – 672 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, c. 4. – 792 s.
6. Məmməd Araz Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / – Bakı: Lider, – 2004, c. 1. – 224 s.
7. Məmmədli, N. Azərbaycan dilində alınma terminlər / N.Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017, – 488 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Məmməd Araz, poeziya, alınma söz, semantik xüsusiyyət

Key words: Azerbaijani language, Mammad Araz, poetry, borrowed word, semantic feature

Ключевые слова: азербайджанский язык, Мамед Араз, поэзия, заимствованное слово, семантическая характеристика

Azərbaycan dilində işlənən bəzi alınma sözlərin semantik xüsusiyyətləri

(Məmməd Araz poeziyası əsasında)

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Araz poeziyasının dilində işlənən bir neçə alınma sözün semantik xüsusiyyətinə nəzər salınır. Qeyd olunur ki, heç bir dilin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısı milli deyildir. Yəni xalqlar arasında müxtəlif istiqamətli əlaqələr onlara məxsus sözlərin birindən digərinə keçməsinə və işlənməsinə şərait yaradır. Belə alınma sözlər ədəbi və ümumxalq dilində işləndiyi kimi, tarixən söz sənətkarlarımızın əsərlərinin dilində də işlənmişdir. Lakin dilin lüğət tərkibində mövcud olan digər sözlər kimi alınmalar da bədii dildə üslubi tələblərə uyğun olaraq fərqli və məcazi mənada işlədilərək əsəri daha da obrazlı və canlı edir. Məmməd Araz da fikrini obrazlı şəkildə, bir sıra hallarda mətnaltı mənada işlətmək üçün metaforlardan istifadə edir ki, bu da müvafiq sözlərin lüğəti mənasından törəmə mənalarda işlənməsinə yol açır. Deyilən məsələlər şairin şeirlərindən parçalar verilməklə əsaslandırılır və münasibət bildirilir.

Semantic features of some borrowed words used in Azerbaijani language

(Based on the poetry of Mammad Araz)

Summary

The article considers the semantic features of several borrowed words used in the language Mammad Araz's poetry look at the semantic nature of the word. It is noted that not all words in the dictionary of any language are national. That is, the relations between peoples in different directions create conditions for them to pass from one word to another and work out. Such words have been written in literary and national languages as well as in the language of works of our artists. However, like other words in the vocabulary of the language, their style is different and figurative in accordance with the requirements, making the work even more figurative and lively. Mammad Araz also uses metaphors to use his idea figuratively and in a number of cases in the literal sense, which leads to the development of appropriate words in the dictionary meaningfully. The issues mentioned are justified by giving pieces from the poet's poems and the attitude is expressed.

Семантические особенности некоторых заимствованных слов, используемых в азербайджанском языке

(По мотивам поэзии Мамеда Араза)

Резюме

В статье рассматриваются семантические особенности нескольких заимствованных слов, используемых в языке поэзии Мамеда Араза, рассматривается семантическая природа этого слова. Отмечается, что не все слова в словаре любого языка являются национальными. То есть отношения между народами в разных направлениях создают условия для того, чтобы они переходили от одного слова к другому и вырабатывались. Такие слова были написаны на литературных и национальных языках, а также на языке произведений наших художников. Однако, как и другие слова в лексике языка, их стиль отличается и образен в соответствии с требованиями, что делает работу еще более образной и живой. Мамед Араз также использует метафоры, чтобы использовать свою идею образно и в ряде случаев в буквальном смысле, что приводит к значительному развитию соответствующих слов в словаре. Упомянутые проблемы обосновываются приведением отрывков из стихотворений поэта, и отношение выражается

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Эфендиева Н.К.
**ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАРЕЧИЙ
В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ**

Основными вопросами исследования наречий арабского языка с точки зрения сравнительного языкознания являются положения традиционной арабской грамматики о разрядах наречий, различие в трактовке арабских и русских наречий,

морфологические особенности и способы образования наречий в современном арабском литературном языке, разряды наречий по структуре (корневые, производные и сложные наречия), способы образования наречий и их грамматико-семантические разряды, а также суть терминов «адвербиализация» и «интысаб» относительно арабских наречий, продуктивность способов образования наречий, а именно, падежной, предложной и смешанной адвербиализации разных частей речи.

Во многих языках наречия приравниваются к обстоятельствам, и ни более как другая часть речи, ведутся горячие споры по поводу причисления их к самостоятельным или вспомогательным частям речи. Даже в таком языке, как русский, где наречие имеет ярко выраженную морфологическую окраску, часто менялись взгляды филологов; они изучали наречия то в системе служебных слов, то в составе основных частей речи.

Так, на протяжении многих лет русские языковеды относили наречия к вспомогательным частям речи. Первым русским языковедом, опровергнувшим это положение, был А. А. Потебня, который причислил наречия к самостоятельным частям речи. В настоящее время в русском языкознании наречия изучаются как самостоятельная часть речи, отличающаяся от других частей речи по ряду грамматических особенностей. Но, несмотря на это, не прекращаются споры по поводу разрядов наречий по способу образования, по их значению, которые приводят иной раз к различным, абсолютно противоположным мнениям, взглядам.

Вопросы, связанные с изучением наречий, занимают важное место в общем языкознании. Любое исследование наречия в конечном счете способствует решению вопросов, связанных с проблемой категории частей речи и ведет к решению этой проблемы. Также исследование наречия имеет большое значение для типологического исследования. Языки проявляют свои структурные особенности, которые выражаются в том числе и в категории наречия. Не существует языков, где бы каждая лексико-грамматическая единица однозначно соотносилась бы с одной единственной семантической единицей, т.е. с одним значением. Одна и та же лексико-грамматическая единица соотносится часто с несколькими значениями (полисемия и омонимия), а одно и то же значение может быть выражено несколькими лексико-грамматическими единицами (синонимия). Изучение категории наречия имеет важное значение и для решения исторических проблем, в нем сконцентрировались элементы развития языка. Различные этапы развития арабского языка также отражаются в образовании разных форм наречия.

Современная европейская и русская арабистика основывается также на том факте, что в истории языкознания выдвигались положения, которые осложняли выделение наречия, так как наречие рассматривалось преимущественно либо с точки зрения его синтаксических функций, либо с точки зрения его семантических особенностей

Таким образом, что касается наречия в арабском языке, то оно изучалось почти всеми более или менее известными филологами попутно, в основном. Тем не менее, класс слов, объединяемых по морфологическим, синтаксическим и семантическим признакам под названием «наречие», изучается в арабской грамматике не в системе основных знаменательных частей речи, а в группе служебных слов, называясь «зарфом».

Однако, арабские «зарфы» отличаются от русских наречий не только названием, но и по ряду специфических особенностей. Арабская грамматика из всего комплекса наречий под термином «зарф» изучает лишь только два разряда – наречие времени и наречие места. А разряд наречий, объединяемых в русской грамматике под названием качественных наречий, будучи не охваченным термином «зарф», изучается в синтаксическом аспекте в другой системе, где они рассматриваются подобными дополнениями. Следовательно, когда речь идет в арабской грамматике о наречиях, то говорится лишь о наречиях места и времени.

Однако, необходимо отметить, что споры, имевшие место между басрийской и куфийской грамматическими школами, свидетельствуют о том, что не все арабские языковеды придерживались одинакового мнения в вопросе разрядов наречий. Представители басрийской грамматической школы считали все разряды наречий, за исключением наречий места и времени, чисто синтаксической категорией, не выделяя их в самостоятельную часть речи. Свое несогласие в свое время выражали представители куфийской грамматической школы, выступая против изучения наречий в синтаксическом аспекте в системе дополнений. Представители этой школы понимали, что под термином «зарф» подразумеваются лишь два разряда наречий, предлагая заменить этот термин на два других термина, охватывая морфологией оба разряда наречий – обстоятельственные и качественные.

Данное ценное замечание куфийских ученых не нашло своего последующего развития, ввиду чего мы сегодня сталкиваемся с неполной трактовкой категории наречия в арабском языке. Примером этого является следующее определение категории наречия из арабского источника: «Наречие – это имя в винительном падеже, указывающее на время или место и охватывающее значение определенных предлогов; оно подразделяется на два вида: наречие времени и наречие места».

Арабские филологи исследовали, что главнейшим путем транспозиции существительных в наречия является их переход из дополнения в обстоятельство через синтаксические отношения. Действительно, уже доказано, что в грамматическом плане переходу существительного в наречие предшествует его употребление в винительном падеже в качестве обстоятельства, причем, могут иметь место переходные моменты.

Среди способов образования наречий в арабском литературном языке выделяются следующие: постановка имени в винительном падеже; сочетание имени в родительном падеже с некоторыми предлогами; образование наречий от местоимений; устойчивые сочетания с наречным значением; постановка имени в именительном падеже без танвина; образование наречий способом присоединения местоименных элементов; образование наречий путем повтора имени. В свою очередь, синтаксическая функция наречий в литературном языке рассматривается в языкознании сквозь призму разрядов наречий в арабском литературном языке, а также сочетаемости наречий с другими частями речи в арабском литературном языке.

Выделение наречий в самостоятельную часть речи через синтаксические отношения посредством переосмысливания существительных происходило в древние периоды эволюции языка, в то время, когда наречия не имели своего формообразующего способа. В последующем винительный падеж обстоятельства стал основным средством, формообразующим морфологическим признаком наречий. Арабские филологи того периода недооценили перехода винительного падежа в формообразующее средство. По их мнению, переход существительного в наречие возможен лишь при наличии управляющего фактора, в роли которого выступают глаголы, масдары и другие части речи. Они не допускали произвольной адвербиализации существительных. С другой стороны, они не допускают и непосредственной адвербиализации прилагательных. Здесь также кроется главная причина неполноты охвата термином «зарф» всех разрядов наречий.

Арабские филологи считают, что адвербиализация может быть осуществлена путем сообщения значения обстоятельственности лишь существительным временного и пространственного значения. Что касается слов, принимаемых сегодня за наречия, образованные путем адвербиализации других частей речи, например, прилагательных, числительных и синтаксических словосочетаний определенного типа, не имеющих временного и пространственного значения, то они не принимаются за наречия, а называются уподоблением. Другими словами, арабские грамматисты понимали, что первейшим условием образования наречий является переход слова в обстоятельственность путем адвербиализации. Однако они понимали обстоятельственность в узком смысле слова, не как семантическую характеристику таких частей речи, как существительное, числительное, прилагательное, наречие, а лишь как семантическую характеристику глагола. Так проясняется традиционная обстоятельственная трактовка категории наречия, рассматриваемая в данной статье.

Каждому языку свойственны свои индивидуальные, специфические грамматико-семантические особенности. Каждый язык развивается в соответствии со своими, четко регламентированными грамматическими правилами, присущими ему, согласно своим определенным установкам. Поэтому уподоблять один язык, его грамматику, его классификацию другому языку, другой грамматике, другой классификации – нежелательно. Но можно их сопоставлять, сравнивать, проводя параллельный анализ. Как в данном случае сопоставительный анализ категории наречия в арабском и русском языках.

Все разряды наречий (кроме наречий места и времени), выведенные русскими арабистами на основе русской классификации, еще не до конца изучены арабскими грамматистами. Они исследуются в арабской грамматике в синтаксическом аспекте в системе так называемых *māf'ulāt*, можно сказать точнее – это *māf'ul bihi*, *māf'ul maahu*, *māf'ul fihi* и т.п. Синтаксические функции этих разрядов наречий, в свою очередь, охвачены именно этой системой – [мяф'уляг].

Считается важным и вопрос о соотносительности наречий в арабском языке к той или иной группе, то есть к самостоятельным или вспомогательным частям речи. По этому поводу отметим следующее. Европейские востоковеды, следуя традиционной арабской грамматике, относят наречия к вспомогательным частям речи. Однако, некоторые языковеды считают, что такая классификация недостаточно оправдана. «О выделении категории наречий в арабском языке в самостоятельную часть речи, характеризующуюся общими семантико-синтаксическими признаками, пишут Б. М. Гранде, А. А. Ковалев, Г. Ш. Шарбатов и другие», – такими словами начинает А. Г. Рауфова свою статью «Особенности употребления наречий в языке Корана». А. Дж. Мамедовым также были высказаны интересные замечания по данному поводу. Возможно, главная причина соотносительности наречий в арабском языке к той или иной группе, то есть к самостоятельным или вспомогательным частям речи, кроется именно в том, что термин «зарф» охватывает и такие наречия, которые образуются непосредственно от существительных и прилагательных путем адвербиализации, не теряют морфологической связи в предложении, сохраняют смысловую независимость и по этим особенностям близки к самостоятельным частям речи, и наречия, лишённые названных особенностей, близки к вспомогательным частям речи. Вероятно, именно по этой причине отсутствует единое мнение по данному вопросу.

Исследование наречий является наиболее плодотворным при рассмотрении данной категории с точки зрения ее лексико-грамматической функциональности. Такой подход характерен основной массе исследований в современном языкознании. Примем во внимание тот факт, что в современном языкознании (Ноам Хомский, Уоллес Чейф,) под грамматикой понимается система всех внешнеформальных средств языка, т.е. весь план выражения:

морфология и синтаксис, лексика, словообразование. Грамматика, исходя из этого, противопоставляется, с одной стороны, фонетике, а с другой – семантике. Семантическое значение в таком случае исключается из грамматики. В грамматике изучаются лишь функции и значимости грамматических единиц, а не значения. Последние являются предметом семантики. Такой взгляд на грамматику соответствует пониманию языка как системы трех уровней: фонетического, лексико-грамматического и семантического.

Наречие, являясь грамматической категорией, под которую подводятся неизменяемые слова, примыкающие к глаголу, к именам существительным, прилагательным и производным от них (например, к тем же наречиям), выступают в синтаксической функции обстоятельственного отношения. Опираясь на данное определение, можно сказать, что слова, относимые к классу наречий, отличаются известной грамматической универсальностью или поливалентностью, модифицируя такие исходные части речи, как, например, глагол и прилагательное. Для реализации этой своей универсальной функции наречие, очевидно, должно быть лишено реальных морфологических признаков в зависимости от тех классов слов, которые они характеризуют. И действительно, в отличие от других знаменательных частей речи, наречие характеризуется своей неизменяемостью. Оно не изменяется ни по лицам, ни по числам (как глагол), ни по родам, ни по числам (как прилагательное). Другими словами, наречие – это часть речи, характеризующаяся «смертвением» флексий склонения. В то же время оно отличается знаменательностью от всех прочих неизменяемых частей речи. Однако, выдвижение свойства морфологической неизменяемости в качестве основного признака наречий привело к тому, что, по выражению В. В. Виноградова, «категория наречий истарилась являлась свалочным местом для всех, так называемых, «неизменяемых слов».

Данное впечатление сборности усиливается при рассмотрении таких наречий, как первообразные. До сих пор нет твердого лингвистического решения о разграничении пространственных предлогов от наречий. Кроме того, усилению этого способствует слабая изученность заметно расширяющегося круга наречного словопроизводства. Также до сих пор не определена четкая роль предлогов в наречном словопроизводстве; насколько правильным является включение тех или иных предложных слов в состав наречий места. Вероятно, при рассмотрении наречий в морфологическом плане, нельзя ограничиваться одним лишь упоминанием флексивной неизменяемости как единственной морфологической особенности наречия, а следует двигаться в область функции и семантики наречий.

В свою очередь, в арабском языке представлено небольшое число первообразных наречий. Пополнение их классов происходит за счет транспозиции различных частей речи: существительных, прилагательных, числительных, причастий и синтаксических словосочетаний непредекативного характера. Переход других частей речи в наречие осуществляется различными способами. Некоторые из этих способов являются продуктивными, часть – малопродуктивной или вовсе непродуктивной, что обнаруживается при изучении лексикографических пособий. Вопрос изложения способов образования наречий продуцирует вопрос терминов, связанный с этими способами. В связи с этим отметим, что в арабском языке имеющиеся оба термина рассматриваются дословно как «возведение в обстоятельность» и «сообщение значения обстоятельности словам посредством винительного падежа и переход в обстоятельность». В русском же языкознании имеется лишь один термин – «адвербиализация», взятый от латинского слова «adverbium» и означающий «приглаголие».

В русском языке наречия образуются от прилагательного (суффиксальный и приставочно-суффиксальный способ), существительного (суффиксальный и приставочно-суффиксальный), числительного (суффиксальный и приставочно-суффиксальный), глагола (плюс к названным сложный суффиксальный и сложный приставочно-суффиксальный), причастия (суффиксальный), наречия (приставочно-суффиксальный способ). Образование наречий наблюдается от качественных и относительных прилагательных; прилагательных с указанием на оттенки качественных значений и предметные отношения; от прилагательных, восходящих к причастиям; от притяжательных прилагательных, переходящих в разряд качественных, а также от некоторых местоимений. К особой группе относятся наречия, которым экспрессию придают «усилительные» приставки и удвоение основы (типа «строго-настрою, чисто-начисто», что имеет место и в арабском словообразовании, однако путем «удвоения, повторения» арабского наречия).

В отличие от арабского словообразования, в русском при образовании наречий важную роль играло ударение. Часто именно изменение ударения в словоформе делало его наречием.

Относительно приемлемости существующих в арабском терминов можно сказать, что наиболее соответствующим является «интыгал», поскольку «интысаб» не охватывает предложного образования, а адвербиализация не подразумевает качественных наречий, примыкающих не только к глаголу, но и к другим частям речи. Считается более оправданным употребление термина «адвербиализация», с присущим ему смыслом сообщения значения наречности. В арабском языке представлены три вида адвербиализации: падежная, предложная и смешанная.

Падежная адвербиализация заключается в сообщении значения наречности посредством винительного падежа. В связи с этим отметим, что во многих языках наречия образуются обычно посредством слабых падежей. Относительно сильные падежи, как, например, русский родительный и винительный падежи, не склонны к адвербиализации. Данный факт не значит, что арабский винительный является слабым падежом. Падежи, выражающие непосредственную зависимость объекта от глагола, не бывают слабыми. В русском языке, например, основным средством и источником образования наречий от имен существительных является творительный падеж

(например, «бегом», «шагом», «голышом» и т. п.). Переход арабского винительного в формообразующее средство произошёл именно по причине синтаксической функции путем перехода существительных из дополнения в обстоятельство. Что же касается адвербиализации прилагательных и порядковых числительных, то они, возможно, по мнению арабских грамматиков, склоняются к ней в атрибутивных отношениях. Тем более, качественные прилагательные, перешедшие в наречия посредством винительного падежа, очень малочисленны, чего нельзя сказать об относительных прилагательных, образованных от существительных. Падежная адвербиализация охватывает не только отдельные слова, но и словосочетания. Как например, арабские эквиваленты таких выражений как «официально, медленно, спокойно, ежедневно, некоторое время, последовательно, немедленно, тотчас, в соответствии с...», метафорически, с большим удовольствием, время от времени, изредка, не часто, в административном отношении, лично, персонально, экспромтом, в сохранности, благополучно, по имени, номинально, в чистом виде» и т.д.

Широко представленный в арабском языке способ предложной адвербиализации принято считать наиболее продуктивным способом адвербиализации. Данный способ не может рассматриваться в качестве падежной адвербиализации, то есть адвербиализации путем родительного падежа. Его можно назвать приставочной адвербиализацией. Значение предлога можно сказать вплетается в вещественное значение существительного, приводя к возникновению новых обстоятельственных слов. Тот момент, что предлоги здесь как бы специализируются по семантическим разрядам наречий, является также интересным фактом в предложной адвербиализации. Предложная адвербиализация, так же, как и падежная, охватывает отдельные слова и словосочетания.

Относительно видов наречий в литературном арабском языке следует назвать следующие с их арабским эквивалентом: наречия времени «зуруфу-з-заман» (вчера, сегодня, в настоящее время, завтра, затем, сегодня вечером, на следующей неделе, скоро, немедленно); наречия места «зуруфу-л-макан» (здесь, там, вон там, везде, нигде); наречия состояния «зуруфу-т-тарыка» (очень, вполне, на самом деле, быстро, вряд ли, едва, главным образом, почти, в одиночку, абсолютно); наречия частоты «зуруфу-л-адет» (всегда, часто, обычно, иногда, редко). Было бы уместным отметить и так называемые 'глаголы-наречия', которые рассматриваются некоторыми арабскими грамматистами в связи с категорией 'зарф'. Результатом частого употребления во вспомогательной функции, некоторых глаголов проявилось обозначение ими скорее качества действия. К этим вспомогательным глаголам-наречиям относятся:

1. в значении 'все еще - сочетание глагола [mə zələ, lə yəzələ, ləm yəzələ] с глаголом, несущим основное лексическое значение'.
2. в значении 'пока (происходит действие, обозначаемое этим глаголом)' - сочетание глагола [mə dəmə] с глаголом, несущим основное лексическое значение.
3. в значении 'еще раз, снова, вновь, опять' - сочетание глагола ['adə] в прошедшем времени с глаголом, несущим основное лексическое значение. В этом же значении употребляется и сочетание глагола ['adə] в форме настоящего-будущего времени с глаголом в настояще-будущем времени, передающим основное лексическое значение, причем посредством союза [va] или без него.
4. в значении 'чуть (было), едва, почти - сочетание глагола [kədə] (чаще в прошедшем времени) с глаголом в настояще-будущем времени, несущим основное лексическое значение. Частое использование названных глаголов в таких конструкциях, привело к закреплению за ними лексических значений наречий с обозначением качества действия.

Исходя из анализа арабского наречия современными европейскими и российскими филологами с точки зрения его семантики, морфологической оформленности и синтаксических функций, был установлен факт обладания арабского наречия определенными признаками, присущими ему как самостоятельной части речи. Среди установленных признаков ими отмечаются следующие: лексическая полноценность и многообразие выражаемых значений, а именно качества, количества и других обстоятельственных отношений, словообразовательная связь с другими частями речи (именем существительным, в том числе масдаром, причастием, числительным, прилагательным), окончание является наиболее продуктивным средством образования наречий в арабском языке (данные наблюдения отмечались в свое время и такими крупными арабскими лингвистами как Сибавейхи, аз-Замахшари, Ибн Йаъш, в их высказываниях, что наречие имеет значение имени с предлогом или имени в винительном падеже), отличительным синтаксическим признаком наречия является однообразие его синтаксических функций - оно выступает в предложении как обстоятельство, общим морфологическим признаком всех форм арабского наречия является неизменяемость. Большинство словосочетаний с предлогами превратились в единое целое слово и перешли в разряд наречий, причем процесс превращения предложных конструкций в наречия считается современными лингвистами довольно продуктивным способом расширения лексического состава современного арабского языка. Учитывая тот момент, что по сравнению с литературным языком окончание наречия является в ещё большей степени словообразовательным моментом в арабских диалектах при отсутствии в них склонения. Основной вывод современного языкознания относительно арабского наречия заключается в том, что арабское наречие, обладая специфическими признаками, характеризующими его как самостоятельную часть речи, находится в то же время в тесной связи с другими частями речи. Но это тесная связь наречия с другими частями речи не лишает его полной грамматической определенности и, следовательно, ввиду того что их грамматические признаки утрачены и преобразованы в признаки наречия не может служить основанием для отнесения его к другим частям речи не соответствующим его грамматической характеристике, от которых оно произведено.

Что касается пополнения лексики современного арабского языка наречиями (наречиями-инновациями, названными таким образом в современном русском, европейском языкознании), их изучение несомненно вызывает определенный интерес. Проведены их содержательные исследования с учетом их присутствия в разных сферах функционирования. Так, современная исследовательница Тропина И.А. в своем содержательном труде рассмотрела существующие типологии новых слов и перечисляя причины и способы неологизации словарного состава языка, определяя место наречий-инноваций в списке новых слов, обозначила способы образования новых наречий, как узуальные, так и окказиональные и выявила особенности функционирования наречий-инноваций в современном языке. Со слов ученого «наречия-инновации как самостоятельная группа до сих пор не рассматривались. Кажущаяся малочисленность этой группы являлась причиной того, что они исследовались только как часть новообразований вообще, а не как самостоятельная группа, между тем как наречия-инновации, отличаясь рядом особенностей от новых слов других частей речи (существительных, прилагательных, глаголов), могут стать объектом отдельного изучения. Удельный вес наречий-инноваций в общем корпусе новых слов в последние десятилетия заметно увеличился, что позволяет говорить о новой тенденции в речеповеденческой деятельности». Здесь наблюдаем как они применяются в разных сферах употребления, раскрывается специфика проявления прагматической составляющей значения. Словообразовательная классификация наречий-инноваций также представляет большой интерес.

Современные методы сопоставления в сравнительном языкознании позволяют провести детальный анализ такой актуальной темы как наречия-инновации в современном русском и арабском языке, что может быть объектом отдельного исследования в дальнейшей работе. Изучение инновационных явлений является путем раскрытия словообразовательного потенциала языка в процессе обновления его лексики. расширения представления о способах и возможностях образования инноваций, в данном случае наречий в современном языке. Однако в рамках данной статьи считаем изложенный материал уместным ввиду постоянного пополнения наряду с другими частями речи, наречиями лексики современного арабского языка, что вносит немаловажный факт в эволюцию современных лексических пластов арабского языка.

Использованная литература

1. Məmmədaliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. – Bakı, Maarif, 1985
2. Белов А.Г. Проблемы арабского языкознания. – в сб.: «Семитские языки», №3. – М., Наука, 1976
3. Виноградов В. В. Русский язык. Москва - Ленинград, 1947.
4. Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. – М, Наука, 1972
5. Гранде Б. М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении, Москва, 1963.
6. Ковалев А.А., Шарбагов Г. Ш. Учебник арабского языка. Москва, 1960.
7. Мамедов А.Дж. Арабский язык. Баку, 2001
8. Тропина И.А. Наречия-инновации: лингвопрагматический аспект. М., 2007
8. Шауки Дайф. Ал-мадарис ан-нахвиййа. – Каир, Дар ал-маариф, 2003 (на арабском языке).

Резюме

Цель данной статьи заключается в рассмотрении вопроса лексико-грамматического статуса наречий в арабском языке сквозь призму сопоставительного анализа данной лексико-грамматической категории как в русском и в арабском языках, так в русском и в арабском языкознании. Отмечается лексическая полноценность наречий и многообразие выражаемых ими значений, словообразовательная связь с другими частями речи, превращение словосочетаний с предлогами в единое целое слово, перешедшее в разряд наречий, как продуктивный способ расширения лексически современного арабского языка, образование в языке так называемых наречий-инноваций и важная роль данного лексического пласта, а также некоторые отличительные синтаксические признаки наречия в арабском языке.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Мирзоева Улькер Адиль кызы²⁰
**ЧИСЛОВАЯ ПРИСТАВКА «БИ-» В ТЕРМИНООБРАЗОВАНИИ В РУССКОМ,
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

На современном этапе в связи с научно-техническим прогрессом работа в области терминологии осуществляется в самых различных аспектах, направлениях и в таком широком диапазоне, что, казалось бы, трудно сказать слово в данной сфере. Однако отдельные исследователи по-разному понимают цели и задачи своей научной работы. В настоящей статье рассматривается числовая приставка «би-» в терминообразовании на материале трех разносистемных языков - русского, азербайджанского и английского.

Как известно, «терминология является одним из важнейших каналов социальной коммуникации, оказывающим огромное влияние на языковое существование в целом. Терминотворчество можно представить, как целенаправленный поиск информации на основе имеющегося языкового опыта человека и закрепление ее в «информационно-терминологической сфере» определенного языка, где кодируется и декодируется, хранится и обрабатывается национальная и интернациональная терминологическая информация, которая создается и воспринимается человеком» [3].

Терминосистема формируется с развитием отдельных отраслей науки, техники, сельского хозяйства и искусства, что и выделяет их как «искусственно формируемый лексический пласт, каждая единица которого должна иметь определённые ограничения в употреблении и оптимальные условия для своего существования и развития» [5, с. 8].

Следует отметить, что термины и терминологические сочетания образуются при неологизации состава любого языка и это приводит к формированию в любой языковой системе терминологического словообразования. Как уже указывалось выше в статье нами рассматривается латинская числовая приставка, способствующая процессу появления новых терминов в русском, азербайджанском и английском языках.

Числовая приставка би- (от латинского *bis* «дважды») - обозначает удвоение признака, количества и т.д.) в русском языке является начальной частью сложных слов латинского происхождения, вносящая значение удвоения признака или наличия двух предметов. В азербайджанском же языке приставка би- имеет два значения: 1. устаревшая приставка с отрицательным значением, соответствующая русской приставке не-, без-/бес-; 2. первая составная часть сложных слов со значением двойственности.

В английском же языке значение приставки би - многозначно, например:

«1) два; на две части; 2) дважды; 3) между двумя указанными симметричными частями, с участием или воздействием на них; 4) содержащий один (указанный) компонент в двойной пропорции по сравнению с другой составляющей» [7]. Цель данной статьи - проанализировать и систематизировать терминосо сочетания с компонентом би- в трех разносистемных языках - английском, азербайджанском и русском -, а также выявить процентное соотношение терминов различных областей науки в указанных языках. Рассмотрим конкретные примеры в терминологии:

В английском языке

Архитектурная: *bi-level* (дом, состоящий из полуподвала и одного этажа);

Математическая: *biangular* (двуугольный); *bidigitate* (двухзначный); *bidimensional* (двухмерный); *bigraph* (математический термин теории графов; двудольный граф); *bicircular* (двукружный); *bilinear* (билинейный); *bicorn* (в геометрии - своеобразная фигура, по форме напоминающая кривую треуголку, похожую на двурог).

Биологическая: *bicephalous* (двуглавый); *bigener/bigeneric* (междуродовой гибрид, обладающий признаками двух различных родов); *bilayer* (двуслойная структура, состоящая из мономолекулярных слоев); *biforate* (растительный или животный мир, обладающий двумя порами или своеобразными отверстиями).

Ботаническая: *biconjugate* (спаренный); *biennial* (двухлетние растения); *bifariamous/bifarious* (двухрядный); *bifoliate* (двулиственный); *bijugate/bijugous* (двупарный)

Зоологическая: *bicorn* (двурогий); *bisulcate/bisulcated/bisulcous* (двукопытный). Термин «*bicorn*» также означает мифическое существо с человеческим лицом и двумя рогами.

Анатомическая: *bicipital* (двуглавый или двуголовый: относящийся к двуглавой мышце); *biceps* (бицепсы); *bicuspid* (малый коренной зуб). В английском языке можно также отметить терминологическое сочетание «*bicuspid valve*» - двустворчатый митральный клапан.

Техническая: *bifilar* (состоящий из двух нитей, проводов, потоков).

Политическая: *bicameral* (двухпалатный: о законодательной системе или о парламенте); *bicameralist/bicamerist* (сторонник двухпалатной парламентской системы); *bipolide/bipatride* (лица, обладающие гражданствами нескольких государств);

Химическая: *bicarb* (питьевая сода); *bicarbonate* (бикарбонат); *bichloride* (двухлористое соединение); *bichromate* (соль двуххромовой кислоты); *bimolecular* (бимолекулярный).

Специальная: *bickern* (верстачная двурогая наковальня); *bicycle* (велосипед); *biconic* (состоящий из двух конусов); *bilander* (небольшое двухмачтовое судно); *biphase/biphasic* (двухфазное); *biplane* (самолет).

²⁰ аочный докторант Бакинського славянського університета

Оптическая: *biconvex* (двояковыпуклый); *bifocal* (двухфокусный); *biconcave* (двояковогнутая).

Лингвистическая: *bilingual/bilingualism/bilinguist* (двуязычие, билингвизм); *biliteral* (корень слова из двух букв).

Экономическая: *bilateralism* (организация международных торгово-экономических отношений на основе прямых двусторонних соглашений)

Особо следует отметить терминологическое сочетание «*bilateral symmetry*», которое может относиться к разным областям науки:

а) в математике - для описания симметрии объекта, то есть, когда объект при операции отражения переходит в себя.

б) в физике - симметрия обычного трёхмерного «физического пространства».

В азербайджанском языке:

Химическая: *bikarbonatlar* (соли угольной кислоты); *bimolekulyar reaksiya* (химические реакции, в которых изменяется состав или строение двух частиц); *bisulfatlar* (кислые соли серной кислоты);

Математическая: *bikvadrat* (четвертая степень числа; биквадрат); *billion* (миллиард); *binom/binominal* (использование многочлена на основе двух слагаемых одночленов).

Физическая: *bikomplekt* (двухкомплетный); *bikonik* (состоящий из двух конусов); *binodal* (бинодальный: *binodal auri* - бинодальная кривая); *binokulyar* (дающий возможность видеть объемно, двумя глазами: *binokulyar truba*, *binokulyar görmə*, *binokulyar lupa*).

Зоологическая и ботаническая: *bilateral/bilateralliq* (двусторонний: *bilateral bitkilər*, *bilateral böyümə nöqtəsi*); *bikollateral* (о пучках проводящих тканей в растениях).

Биологическая: *bivalentlər* (пары соединенных между собой гомологичных хромосом)

В русском языке:

Биологическая: *биваленты* (); *билатеральность* (двусторонняя симметрия у организмов); *бипедализм* (способ передвижения организма по поверхности при помощи двух парных конечностей).

Политическая: *биполиды/бипатриды* (наличие у человека гражданств двух или более стран).

Химическая: *бикарбонаты* (двууглекислые соли); *бимолекулярные реакции* (процесс, в котором превращению подвергаются две частицы); *бисульфаты* (устаревшее название гидросульфата: кислые соли серной кислоты);

Математическая: *биквадрат/биквадратный* (уравнения четвертой степени); *бинарность* (двоичность).

Следует отметить, что термин *бинарный* (от латинского *binarius* - двойной) является межотраслевым и употребляется в различных областях науки: *бинарный или двоичный код*, *бинарный опцион* (в математике); *бинарная логика*, или *двоичная/двузначная логика* (логика, основанная на двух утверждениях); *бинарное или двоичное дерево* (в генетике) - иерархическая структура данных, в которых каждый узел имеет не более двух потомков; *бинарное соединение* (в химии) - группа веществ, которые имеют различное химическое строение, но состоят из двух видов атомов; *бинарный принцип* (в лингвистике) - принцип описания языковых явлений, основанный на утверждении, что в большинстве своем они поддаются противопоставлению по два (*бинарное противопоставление*), например: в фонетике: мягкость-твердость, звонкость-глухость согласных; в словообразовании: производность-непроизводность основы слова; в морфологии: переходность-непереходность глаголов и т.д. Существует понятие «*Бином Ньютона/Newton Binomi/ Binomial theorem*», которое означает формулу для разложения на отдельные слагаемые целой неотрицательной степени суммы двух переменных.

Ботаническая: *биколлатеральный* (о проводящем пучке в растениях);

Лингвистическая: *билабиальный* (звук, образующийся смыканием и размыканием губ); *билингвизм* (двуязычие); *билингв* (носитель двух языков).

Следует отметить термин «*билабиальный щелчок*» - звук, означающий «звук поцелуя», но непринятый как элемент языковой структуры.

Геологическая: *биметалл* (металлический материал, состоящий из двух слоев разнородных металлов).

Специальная: *биплан* (самолет с двумя поддерживающими механизмами, т.е. крыльями).

В русском и английском языке термин *бикамерализм/ bicameralism* может означать два различных понятия:

1. в политике: структура парламента, которая состоит из двух палат;

2. в психологии: своеобразная гипотеза, утверждающая, что человеческий разум может принять состояние, в котором одно полушарие мозга - командует, другое же полушарие - выполняет команды.

Во всех трех языках в психологии существует терминологическое сочетание «*биполярное расстройство/ bipolar disorder/ bipolar xəstəlik*» - психическое расстройство, приводящее в маниакальное и депрессивное, а иногда и в смешанное состояние. Первоначально название расстройства отмечено в исследованиях под названием «помешательство в двух формах», что в дальнейшем привело к употреблению приставки би- в номинации. В анатомии существует термин «*бисексуальность/ bisexual/ biseksual*» - феномен сексуальных отношений, при котором наблюдается романтическое влечение к лицам двух полов. Следует отметить, что в русском и азербайджанском языках для определения пола используют терминологическое сочетание «*бисексуальный человек/ biseksual insan*», в английском же языке для каждого гендера существует свой термин: *male bisexual/bisexual man* (мужчины) и *female*

bisexual/ bisexual woman (женщины). Также в английском и русском языках существует терминологическое сочетание «бисексуальная идентичность/ bisexual identity» - самоидентификация в форме бисексуала.

Во всех трех языках в математике отмечен термин «биссектриса/ bisector, bisectrix/ bissekttrisa» - луч, исходящий из вершины угла и делящий этот угол на два равных угла. «Современная терминология активно пополняется новыми заимствованиями, которые со временем ассимилируются в любом языке, а при условии длительного существования реалий, которые они обозначают, вероятно осядут в терминологии» [3]. Подводя итоги, следует отметить, что в процентном соотношении терминов с числовой приставкой би- в английском языке отмечено больше, чем в русском и азербайджанском языках. В русском языке нами отмечено два термина с приставкой би-, но русской основой: *бипедализм* (би+педализм), *биквадрат* (би+квадрат), что не отмечено в английском языке. Хотя большинство терминов с числовой приставкой би - не отражено в русской и азербайджанской терминосистемах, но они заменены эквивалентными формами с компонентами *bir/tək* в азербайджанском языке и *один-/един* в русском языке.

В русском языке наблюдается параллельное использование абсолютных синонимов с латинским и русским элементом: билингвизм - двуязычие; бинарная - двоичная (логика); бинарное - двоичное (дерево); бинарный - двоичный (поиск- в программировании); бинарный - двоичный (код).

Существует ряд отраслей знания (медицина, химия, биология), специальный язык которых создается параллельно на национальной и латинской основе. В ряде случаев оба варианта взаимодействуют. Тогда при отсутствии в одном языке лексической единицы, адекватно передающей какое-либо понятие, ее заимствуют из параллельного языка» [5]. Также следует отметить, что в азербайджанском языке присутствует влияние русских заимствований с числовой приставкой би-, что нашло свое отражение и в терминологии: *bikvadrat, bivalent*.

Таким образом, структурно-семантический анализ терминов на материале разных языков дает возможность оценить не только специфику терминообразования в конкретном языке, но и общую ситуацию развития научно-технического прогресса и пополнения терминосистем.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Azərbaycan-rusca lügət. [dörd cildə], 3 cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 896 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti. [dörd cildə], 3 cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
3. Ефимов Д.К. Новые термины-заимствования в русском языке // Вестник Шадринского государственного педагогического университета. 2018. №1 (37). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novye-terminy-zaimstvovaniya-v-russkom-yazyke> (дата обращения: 03.07.2021).
4. Ефремова, Т. Ф. Современный толковый словарь русского языка: [3 тома]/ Т. Ф. Ефремова - Москва: АСТ, Астрель, Харвест - 2006
5. Суперанская А. В. Общая терминология. Вопросы теории / Суперанская А.В., Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М.: Наука, 1989
6. Словарь русского языка в 4-х томах - Москва - 1981-1984 гг.

Ключевые слова: числовая приставка "би-", терминообразование, термины, терминологические сочетания,

Keywords: the numeric prefix "bi-", term formation, terms, terminological combinations, Russian, Azerbaijani

Açar sözlər: "bi-" say prefiksi, terminologiya, terminlər, terminoloji birləşmələr, Rus, Azərbaycan, İngilis

Числовая приставка «би-» в терминообразовании в русском, азербайджанском и английском языках РЕЗЮМЕ

В настоящей статье рассматривается латинская числовая приставка "би-" в терминообразовании на материале трех разносистемных языков - русского, азербайджанского, английского. Систематизируются и анализируются термины с указанной приставкой, относящиеся к различным областям науки, техники и т.д. (архитектура, математика, биология, ботаника, зоология, анатомия, химия, геология, оптика, экономика, лингвистика, техника, политика). В конце статьи даётся процентное соотношение терминов с числовой приставкой "би-" в сравниваемых языках.

The numeric prefix "bi-" in term formation in the Russian, Azerbaijani and English languages

Summary

This article deals with the Latin numeric prefix " bi- " in term formation based on the material of three different system languages - Russian, Azerbaijani, English. The terms with this prefix related to the various fields of science, technology, etc. (architecture, mathematics, biology, botany, zoology, anatomy, chemistry, geology, optics, economics, linguistics, technology, politics) are systematized and analyzed. The percentage of the terms with the numeric prefix "bi-" in the compared languages is given at the end of the article.

Rus, Azərbaycan və İngilis dillərində terminin formalaşmasında "bi-" prefiksi

Xülasə

Məqalədə üç müxtəlif sistemli dillərdə - rus, Azərbaycan və İngilis dillərində latın say prefiksi "bi-" terminformalaşmasında araşdırılır. Müxtəlif elm, texnologiya və s. (memarlıq, riyaziyyat, biologiya, botanika, zoologiya, anatomiya, kimya, geologiya, optika, iqtisadiyyat, dilçilik, texnologiya, siyasət) sahələrlə əlaqəli göstərilən prefiksi olan terminlər sistemləşdirilir və təhlil edilir. Məqalənin sonunda, müqayisə olunan dillərdə "bi-" say prefiksi olan terminlərin faizi verilir.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Шафига Магеррамова²¹

О НЕКОТОРЫХ ГЛАГОЛАХ ДВИЖЕНИЯ В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ

²¹ Азербайджанский Технический Университет доцент кафедры гуманитарных дисциплин

ЯЗЫКАХ

Как известно, широта глагольной семантики, разнообразие лексико-семантических вариантов, формирующих его семантическую структуру, обусловлены прежде всего грамматической природой глагола, отличающегося исключительной сложностью своей формы и содержания, разнообразием форм и категорий (вид, время, залог, наклонение, в азербайджанском языке также склонение инфинитива), богатством парадигматических и синтагматических связей, словообразовательным потенциалом.

Особое место среди глаголов в любом языке, в том числе в русском и азербайджанском, занимают глаголы движения, имеющие большую коммуникативную значимость [4; 6]. И в русском, и в азербайджанском языке глаголы движения, являясь носителями общих глагольных категорий (спряжение, время, вид), подчиняются общим правилам употребления глаголов, но наряду с этим обладают грамматическими и семантическими особенностями, что позволяет выделить их в отдельную лексико-семантическую группу.

«Лексико-семантические группы объединяют в себе слова одной части речи, в которых помимо общих грамматических сем имеется как минимум одна общая сема - категориально-лексическая (архисема, классема). Такие семы занимают в семантике слова как бы промежуточное положение между грамматическими семами, уточнениями которых они являются, и всеми другими лексическими семами, служащими для уточнения их самих» [11, с. 90].

В настоящей статье рассматриваются некоторые глаголы, входящие в лексико-семантической группу глаголов движения с категориальной семой "Перемещение". Отметим также, что одной из важнейших характерных особенностей любой лексико-семантической группы, в том числе и глаголов движения, является то, что дифференциальные семы, уточняющие категориальную сему, оказываются в них однотипными, повторяющимися. Другими словами, «категориальная сема предполагает, «задаёт» не любые, а какие-то определенные аспекты своего уточнения. В рамках этих аспектов формируются типовые дифференциальные семы. В связи с этим в каждой отдельной лексико-семантической группе набор дифференциальных сем «оказывается специфическим» [10, с. 125].

Кроме того, необходимо принять во внимание отличие между глаголами движения в русском и азербайджанском языках. Так, как одно из таких отличий зависит от того, какая именно информация о движении выражается в глагольном корне, а какая передается другими средствами. В русском языке к глаголу добавляется префикс, в азербайджанском же языке важную роль играют падежные окончания обстоятельства места, выраженного существительным. В отличие от русских префиксальных глаголов, в азербайджанском языке префиксация как таковая отсутствует, а значения глаголов меняются в зависимости от употребляемого с глаголом обстоятельства [2]. В русском же языке префикс вносит изменение в направление, маршрут и траекторию движения: *вбежать, забежать, выбежать, добежать, перебежать, подъезжать, сбежать, отбежать*. В азербайджанском языке многие из этих глаголов передаются описательным способом с обязательным использованием обстоятельства места и другого глагола, например:

- Вбежать - *yüürüb girmək, qaçıb girmək, içəri girmək*;
- Выбежать - *Başına yüyürmək, qaçıb çıxmaq, yüyürüb çıxmaq, qaçıb gəlmək*
- Забежать - *Qaçıb girmək, dəymək getmək*
- Добежать - *Qaçıb çatmaq, yüyürüb çatmaq*
- Перебежать - *yüyürüb keçmək, qaçaraq keçmək, keçmək, ötmək* и т.д.

В азербайджанском языке, в отличие от русского, нет специального глагола *ехать*. Его функцию выполняет многозначный глагол *getmək* «идти, ехать, лететь (самолётом, вертолетом), плыть (пароходом)».

Ср: *Mən işə gedirəm* - Я иду на работу.

Biz sabah Gəncəyə gedirik - Мы завтра едем в Гянджу.

O dünən Parisə getdi - Он вчера улетел в Париж.

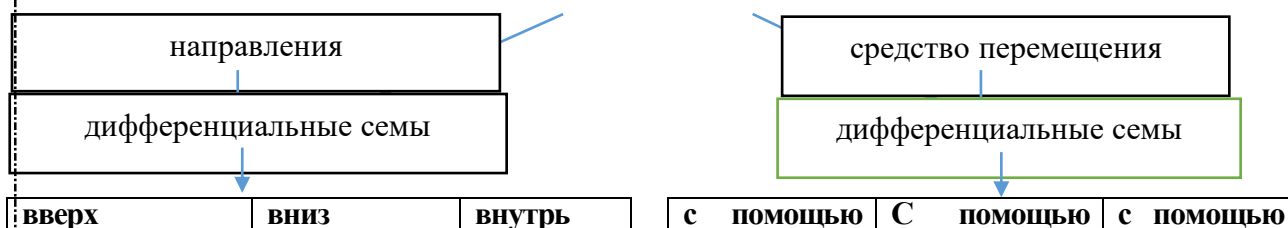
Gəmi bir saat bundan qabaq getdi - Корабль отплыл час назад.

Независимо от способа и средства перемещения в азербайджанском языке в указанных значениях употребляется глагол *getmək*.

В русском языке в системе глаголов движения категориальная сема «Перемещение» уточняется в разных аспектах. Рассмотрим конкретные примеры в соответствующих таблицах:

Таблица 1

Категориальная сема «Перемещение» уточняется в аспектах

вбежать	слезть	войти
взлететь	скатиться	вбежать
залезть	свалиться	влететь
забраться	спуститься	вползти
вскарабкаться	сползти	ввалиться
взгромоздиться	спрыгнуть	вкатиться
запрыгнуть		ворваться

ног	транспортных средств	крыльев
идти шагать бежать топать плестись маршировать	ехать	лететь порхать парить

Особо следует выделить глаголы *плыть, лететь, ползти*

Схема 1

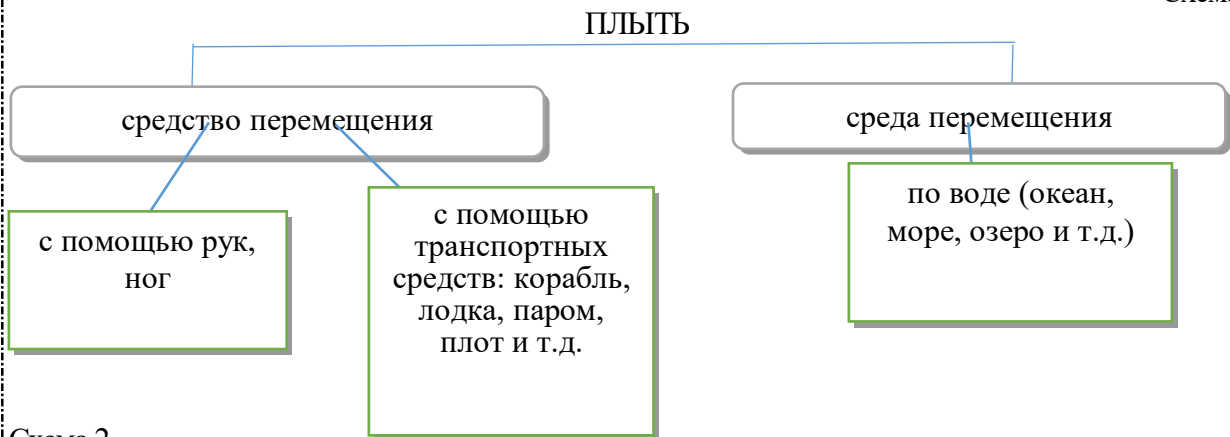

Схема 2

ЛЕТЕТЬ

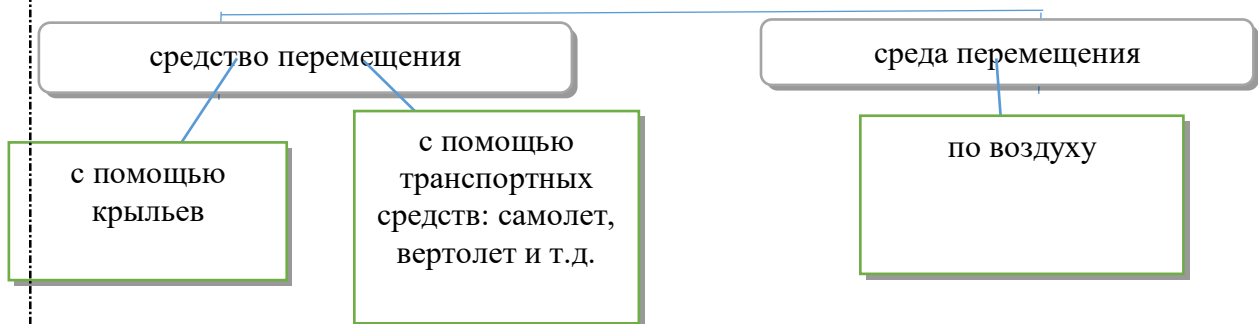
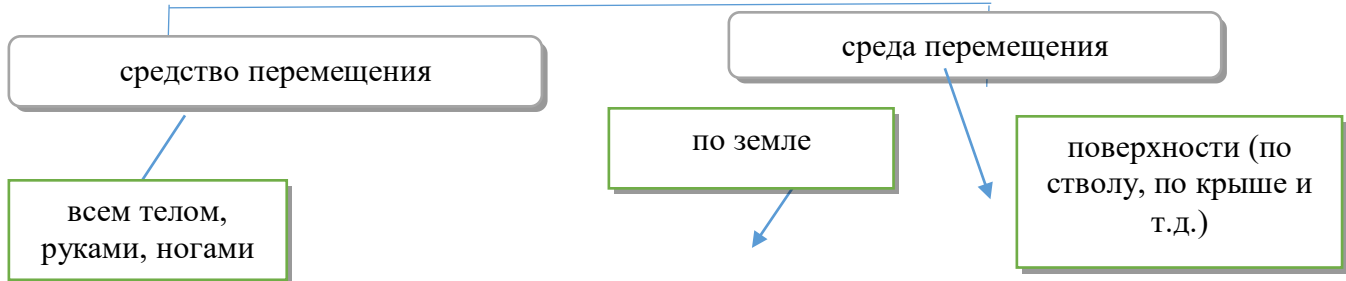

Схема 3

ПОЛЗТИ

Как видно из рассмотренных примеров, в русском языке в формировании таких лексико-семантических групп важную роль играют префиксы, в азербайджанском же языке дифференциальные семы реализуются не в разных глаголах, а другими способами:

влезть - 1. dırmaşmaq, çıxmaq; 2. (içəri) girmək, soxulmaq; 3. yerləşmək;
залезть - 1. çıxmaq, dırmaşmaq; 2. girmək; 3. geymək, əyninə keçirmək;
вскарабкаться - dırmaşmaq, dırmaşıb çıxmaq, dırmaşıb minmək
спрыгнуть - tullanmaq, hoppanmaq, atılmaq (aşağı);

доплыть - üzüb çatmaq; ...qədər üzmək;
переплыть - üzüb keçmək (bu taydan o biri taya);
перелететь - 1. uçmaq (bir yerdən başqa yerə), uçub köçmək; 2. o biri tərəfə düşmək, aşmaq (bir şeyin üstündən); 3. müəyyən edilmiş yerdən uzaq uçmaq;
перепрыгнуть - 1. tullanmaq; atılmaq; tullanıb keçmək, o taya hoppanmaq; 2. idm. təkrar atlanmaq, təzədən hoppanmaq;
порхать - uçmaq, uçuşmaq, pırlılmaq, pırlıltı ilə uçmaq; pərvaz etmək;

Как видно из рассмотренных примеров, в азербайджанском языке такие глаголы передаются, в основном, описательным способом посредством деепричастий, другого глагола, обстоятельства места.

Отметим, что в азербайджанском языке, в отличие от русского, дифференциация по способу, среде движения, перемещения не является актуальной, т.е. глаголом не фиксируется использование или неиспользование транспортных средств и среды перемещения, что ведёт у носителя азербайджанского языка к непониманию разницы между такими русскими глаголами, как *идти/ехать/лететь/плыть/везти/нести/нести*. По этой причине носители азербайджанского языка затрудняются выбрать правильный глагол (идти в библиотеку - ехать в библиотеку - "kitabxanaya getmək"), что вызывает речевые ошибки и определенные коммуникативные неудачи. Одними и теми же глаголами в азербайджанском языке может выражаться движение как пешком (Я иду в кино - Mən kinoya gedirəm), так и с помощью различных средств передвижения (Они едут в город - Onlar şəhərə gedir) [5]. Примечательно, что в русском языке наблюдается омонимия некоторых префиксальных глаголов движения. Ср:

*Прогулять*¹ - провести какое-нибудь время на прогулке, в гуляние, прогулять весь вечер; прогулять час

*Прогулять*² - не явиться на работу, на урок, сделать прогул

*Облетать*¹ - 1. летая, побывать во многих местах: облетать весь мир 2. испытать в пробном полёте: облетать самолёт

*Облетать*² - пролететь вокруг

*Облетать*³ - осыпаться, опасть: Облетает листва с деревьев

*Развести*¹ - 1. ведя, доставить в разные места: развести детей по домам; 2. разъединить: судьба развела друзей; 3. расторгнуть чей-нибудь брак: супругов развели через три месяца; 4. направить части чего-нибудь в разные стороны: развести мост; развести руками

*Развести*² - растворить: развести порошок в воде или водою

*Развести*³ - 1. дать расплодиться кому-нибудь, разрастись чему-нибудь: развести коз; развести сад; 2. начать делать что-нибудь длительное, нудное, неприятное: разводить пустые разговоры; разводить канитель

*Развести*⁴ - разжечь, довести до нужной степени (пары, огонь): развести костёр; развести огонь

Таким образом, в русском и азербайджанском языках глаголы движения воспринимаются и выделяются по-разному как с грамматической, так и с лексико-семантической точек зрения.

«Русские глаголы движения бинарны, потому что делятся на пары по признаку совершенного и несовершенного вида. Несовершенный вид образуется при помощи префиксов, которые меняют значение глагола, присоединяясь к глаголам разнонаправленного движения... Кроме того, важно учитывать факт, что в русском языке глаголы движения могут выражать как однократность, так и повторяемость действия, реализуясь через категорию вида» [12, с. 89].

Безусловно, всё это вызывает определенные трудности как в процессе изучения языка, так и при переводе (ср. например: *побежал/убежал* - *qaçdı*. Глагол *побежал* означает начало действия, *убежал* - *конец действия*. В азербайджанском же языке в обоих случаях - *qaçdı*.. Часто в азербайджанском языке глагол *убежать* передаётся двумя глаголами - *qaçdı getdi* и т.д.)

Полагаем, что указанные отличия, нюансы должны приниматься во внимание в лингвистической, переводческой и педагогической сферах для достижения эффективного результата взаимодействия двух разнотипных языков.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

на азербайджанском языке:

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / Axundov, A. – Bakı: Elm – 2005. 728 s.
2. Allahverdiyeva A.E. İngilis və Azərbaycan dillərində üfuci hərəkət feilləri. Bakı, "Nafta-press", 2015, 188 s
3. Azərbaycanca-rusca lüğət [4 cild] - Bakı: Sərg-Qərb, I c. – 2006. II c. – 2006. III c. – 2006. IV c. – 2006
4. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı, Sərg-Qərb, 2007, 280 s.
5. Xəlilov B. Ə. Azərbaycan dilində feil. Bakı. Adiloğlu. 2018. 224 s.
6. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Nurlan, 2010, 400 s.

на русском языке:

7. Бабенко Л.Г. (ред.). Толковый словарь русских глаголов. Идеографическое описание. М.: Аст-пресс, 1999. — 698 с.
8. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий и аспектологические исследования. М., 2005
9. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. М., 2001
10. Карпов, А.К. Морфология современного русского языка: Учебное пособие. –3-е изд., испр. и доп. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2019. – 202 с.
11. Матвеева Т.В. (ред.) Лексико-семантические группы русских глаголов. Учебный словарь-справочник – Свердловск: Изд-во Урал. Ун-та, 1988. – 153 с.
12. Сидоренко Е.Н. Морфология современного русского языка. Части речи и контаминанты. Москва: ФЛИНТА, 2021. - 368 с.

Keywords: verbs of motion, Russian, Azerbaijani, lexical-semantic group, seme, movement, prefixes

Açar sözlər: hərəkət feilləri, rus dili, Azərbaycan dili, leksik-semantik qrup, sema, yerdəyişmə, prefikslər

SOME VERBS OF MOTION IN THE RUSSIAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES SUMMARY

The article deals with some verbs included in the lexical-semantic group of verbs of motion with the categorical sense "Movement" on the material of the Russian and Azerbaijani languages. Both in the Russian and Azerbaijani languages, verbs of movement which have great communicative significance and are carriers of general verb categories (conjugation, tense, type, mood, voice) obey the common rules for using verbs, but along with this they have grammatical and semantic features that allow to distinguish them into a separate lexical-semantic group. When considering the verbs of motion in the corresponding tables in the article the difference between them in the Russian and Azerbaijani languages is taken into account. So, one of these differences depends on what kind of information about the movement is expressed in the verbal root, and what is transmitted by other means. In Russian, a prefix is added to the verb, in the Azerbaijani language, the case endings of the circumstance of the place expressed by the noun, as well as other verbs and adverbial participles, play an important role. Unlike the Russian prefix verbs, there is no prefix as such in the Azerbaijani language, and the meanings of the verbs change depending on the circumstance used with the verb. Thus, the verbs of motion are perceived and distinguished in different ways from both grammatical and lexical-semantic standpoints in the Russian and Azerbaijani languages.

RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BƏZİ HƏRƏKƏT FEİLLƏRİ HAQQINDA XÜLASƏ

Məqalədə rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında «Yerdəyişmə» seması kateqoriyasına aid hərəkət feillərinin leksik-semantik qrupuna daxil olan bəzi feillər nəzərdən keçirilir. İstər rus, istərsə də Azərbaycan dilində mühüm kommunikativ mahiyyət daşıyan və ümumi feil kateqoriyasının (növlər, zaman, şəkil) daşıyıcıları olan hərəkət feilləri onların ümumi işlənmə qaydalarına tabe olur, ancaq bununla yanaşı, bunların öz qrammatik və semantik xüsusiyyətləri mövcuddur ki, bu da onları ayrı bir leksik-semantik qrupda nəzərdən keçirməyə əsas verir.

Məqalədə hərəkət feilləri müvafiq cədvəllərdə nəzərdən keçirilərkən rus və Azərbaycan dillərində onların arasında mövcud olan fərqlər nəzərə alınır. Belə ki, belə fərqlərdən biri feil kökündə hərəkət haqqında hansı informasiyanın olmasından, hansının isə başqa yollarla ötürülməsi haqqında məlumat verilməsindən ibarətdir. Rus dilində feilə prefiks (ön şəkilçi) artırılır, Azərbaycan dilində isə isimlə ifadə olunmuş yer zərfliyinin hal şəkilçiləri, həmçinin digər feil və feili bağlamalar mühüm rol oynayır. Rus dilindəki prefiksli feillərdən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində feillərdə belə ön şəkilçilər faktik olaraq mövcud deyil, feillərin mənaları isə feillə birlikdə işlədilən zərflikdən asılı olaraq dəyişir.

Beləliklə, rus və Azərbaycan dillərində hərəkət feilləri həm qrammatik, həm də leksik-semantik cəhətdən fərqli şəkildə qəbul edilir və fərqləndirilir.

Rəyçi: DOS. L.ƏLƏKBƏROVA

Ofelya Nəşib qızı Piriyeva²²
CÜMLƏNİN KOMMUNİKATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İctimai hadisə kimi təqdim edilən dilin bir sıra funksiyaları (adlandırma, fikir ifadə etmə, kommunikativ və s.) var ki, onların ən başlıcası və vacibi kommunikativ – ünsiyyət funksiyasıdır. Ona görə də dil ən mühüm ünsiyyət vasitəsi hesab olunur. Dil vasitəsi ilə qurulan ünsiyyət isə yalnız insan cəmiyyətində yaranır və elə insan cəmiyyətinə də xidmət edir, onun istifadəsində olur, yaşayır.

Dil sistemində onu formalaşdıran müəyyən dil vahidləri (səs, fonem, söz, söz birləşməsi, cümlə, mətn və s.) mövcuddur. Dilin kommunikativ funksiyası zamanı onların hər birinin öz vəzifə və rolu olur. Lakin fikrimizcə, dilin kommunikativ funksiyasının birbaşa ifadəçisi məhz cümlədir. Başqa sözlə, “Cümlə sintaksisin əsas və mərkəzi vahididir. Dilin ən mühüm xüsusiyyətləri cümlədə öz ifadəsini tapır. Dil təfəkkür gerçəkliyi rolunu və kommunikativ funksiyasını cümlələr vasitəsilə həyata keçirir” (2, s. 78).

Düzdür, cümlə kommunikativliyə xidmət edir, insanlar arasında ünsiyyətin qurulması zamanı mühüm bir vasitə kimi diqqət çəkir, amma onun bu funksiyası müxtəlif formalı mətnlərin daxilində daha çox özünü göstərir və ya öz informativliyini aktuallaşdırır. Buna uyğun olaraq, Prezident İlham Əliyevin Cəbrayıl şəhərinin igid oğullarımız tərəfindən işğaldan azad edildiyi gün xalqına müraciət nitqindən bir parça verməklə qeyd etdiyimiz fikirlərə əyani nəzər yetirək və mövcud mikro mətndəki cümlələrin informativ yükünə nəzər salaq: “Bu gün Cəbrayıl şəhəri və Cəbrayıl rayonunun doqquz kəndi işğaldan azad edildi. Bu tarixi hadisə münasibətilə bütün Azərbaycan xalqını ürəkdən təbrik edirəm. Cəbrayıl rayonunun və işğal olunmuş digər ərazilərin azad edilməsində fəal iştirak etmiş bütün əsgər və zabitlərimizi ürəkdən təbrik edirəm. Onların qəhrəmanlığı, şücaəti nəticəsində bu gün bizim doğma torpaqlarımız bizə qayıdıb. Bu qanlı döyüşlərdə həlak olmuş bütün şəhidlərimizə Allahdan rəhmət diləyirəm, yaralı hərbiçilərimizə Allahdan şəfa diləyirəm. Uzun illərdən sonra Cəbrayıl şəhəri azad edildi. Cəbrayıl bizimdir!

Biz haqq-ədalət tərəfindəyik. Biz tarixin ən şərəfli anlarını yaşayırıq. Azərbaycan xalqı qədim xalqdır. Bizim tariximizdə bir çox şərəfli anlar olub, hadisələr olub, qələbələr olub. Onların sırasında bugünkü hadisələr xüsusi yerdədir. Biz ədaləti bərpa edirik, ərazi bütövlüyümüzü bərpa edirik, Azərbaycan xalqının ümidlərini doğrulduruq və bundan sonra da doğruldacağıq. Biz haqlıyıq, biz zəfər çalacağıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!” (7). Göründüyü kimi, verilmiş mətndə cümlələrin kommunikativ funksiyası ayrılıqda deyil, mətn daxilində aydınlaşır. Bu baxımdan cümlənin özünün ayrıca kommunikativ funksiyasından danışmaqla bərabər, onun mətn sistemindəki xüsusiyyətlərinə də toxunmaq və tema, rema kimi məsələlərdən də bəhs etmək lazım gəlir. Elə təqdim etdiyimiz bu kiçik mətndə tema, mövzu olaraq müharibə prosesində Cəbrayıl şəhərimizin düşmən tapdağından azad olduğunu, bu azadlığın heç də asan olmadığını, Prezidentin xalqını təbrik etdiyini görməklə yanaşı, rema olaraq bir sıra informasiyalar da əldə etmiş oluruz; Cəbrayıl şəhəri uzun illər işğal altında olub, xalqımız çox əznəkardır, əsgər və zabitlərimizdən şəhid və qazi olanlar var, biz haqq-ədaləti, ərazi bütövlüyümüzü bərpa edirik, mühüm tarixi günlər yaşayırıq, xalqımız qədim xalqdır və xalqımızın tarixində belə şərəfli anlar çox olub, Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır, mənfur düşmənlərimiz bizim doğma torpaqlarımızı xalqımızı soyqırma məruz qoyaraq işğal etmişdir, biz haqlı mübarizə aparırıq və torpaqlarımızı işğaldan azad edirik və s. Bu kimi mühüm informasiyalarla dolu olan bu kiçik mətn, təbii ki, müəyyən informativ yükə malik olan cümlələrdən ibarətdir. Mətn özü kiçik olsa da, Prezidentinin burada xalqına çatdırdığı böyük önəmli ideya və mətləblər mövcuddur. Məhz buna görə cümlələrin mətn daxilində zəncirvari, həm də məntiqi bir sistem yaradaraq müəyyən bir və bir neçə informasiyanı özündə əks etdirməsi, daşması fikrini söyləməkdə haqlıdır. Bu fikirlə bağlı geniş danışmaq və istənilən qədər nümunələr təqdim etmək mümkündür.

Dildə istənilən informasiyanı ötürmək, qəbul etmək üçün cümlənin rolu böyükdür və burada təfəkkürdən istifadə mühüm yer tutur. Dilin vahidləri təfəkkürün ifadəçisi olduğu üçün onların yaranması və formalaşması bilavasitə təfəkkürlə bağlıdır. Cümlənin ifadə olunması üçün təfəkkür mənbədir, belə ki, müəyyən məlumat əvvəlcə təfəkkürdə formalaşır, informasiya emalı prosesi gedir daha sonra isə dillə ifadə olunaraq qarşı tərəfə uyğun mesajlar ötürülür. Dil vahidləri içərisində kommunikativlik, ilk növbədə, cümləyə xasdır. Biz qarşı tərəfdən almaq və qarşı tərəfə ötürmək istədiyimiz istənilən məlumatı cümlənin və ya cümlələrin köməyi ilə göndəririk. Cümlənin qurulmasına kömək göstərən sözlər və söz birləşmələri üçün kommunikativ funksiya və intonasiya tərtibatı xas deyildir. Kommunikativlik mətnə xas olan əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Mətdə kommunikativliyin formalaşmasına xidmət edən əsas vasitə elə cümlələrdir.

Müasir dilçilik məktəblərində cümlənin kommunikativliyinə diqqət yetirilərək qeyd edilir ki, “sintaksisin funksional aspektləri məntiqi, struktur, semantik, kommunikativ (funksional) üzrə şərh edilir. Göstərilir ki, cümlənin aktual üzvləri öz növbəsində yalnız kontekst və situasiyaya əsasən müəyyənləşir. Kontekstin tipləri – danışq konteksti, situasiya, mədəni kontekst və s.” (5, s. 163). Deməli, cümlənin kommunikativ mahiyyət kəsb etməsi onun kontekstə və situasiyaya əsaslanaraq müxtəlif məzmun ifadə etməsinə yol açır və bu zaman təfəkkürdə formalaşan informasiya məntiqi kateqoriyanı, sözlər, cümlələr vasitəsi ilə ifadə olunan informasiya isə qrammatik kateqoriyanı reallaşdırır. Bu mənada, təfəkkürdə təcəssüm olunan anlayış qrammatik sistemdə adi söz yığını olmayıb, məntiqi və qrammatik cəhətdən bir-birini tamamlamalıdır. Yəni istənilən sözləri yan-yanı işlədib onlara söz birləşməsi, cümlə və mətn deyə bilmərik. Bu barədə Q.Kazımov haqlı olaraq yazır: “Cümlə o zaman yaranır ki, müəyyən bir fikrin ifadəsinə ehtiyac olur. Belə bir zərurət olduqda cümlənin strukturu və söz materialı seçilir, cümlə danışanın

²²*Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent .Bakı Dövlət Universiteti*

istəyindən, təfəkkür və nitq qabiliyyətindən asılı olaraq formalaşır. Cümlənin kommunikativ funksiyası qrammatik üzvlənmə zəminində aktual üzvlənmənin də formalaşmasına səbəb olur” (2, s. 78). Göründüyü kimi, cümlə təsadüfi söz yığınının ibarət deyildir. Onun bir sıra mühüm məntiqi və qrammatik əlamətləri olmalıdır ki, biz ona cümlə deyək. Belə əlamət və göstəricilərə intonasiya, predikativlik və modallığı göstərə bilərik. Adı çəkilənlər cümlənin formalaşmasında çox böyük rol oynayır. Bu deyilənləri tədqiqatçılar haqlı olaraq müəyyən nitq parçaları olan sözlərlərə də aid edirlər. “Sözlərlərin kommunikativ funksiyaya kəsb etməsi üçün onların komponentləri arasında obyektiv-məntiqi əlaqənin olması zəruridir. Aqla gəlmir ki, hər bir söz yığını birləşmə əmələ gətirsin və yaxud “çay çörəyi”, “aş traktoru” və s. sözlər yaranıb işləmə bilsin. Düzgün qrammatik əlaqə olsa da, məntiqi əlaqə ciddi şəkildə pozulmuşdur” (5, s. 160). Bu ondan irəli gəlir ki, sözlər deyəndə təkcə söz və ya söz birləşməsi nəzərdə tutulmur, cümlələr də sözlər kimi çıxış edə bilər. Ona görə də bu fikri təbii hesab edirik və cümləyə və onun kommunikativliyinə aid deyilmiş fikir kimi qəbul edirik.

“Sözlər kommunikativ sintaksisin əsas anlayışlarından biridir. “Kommunikativ” termini bir neçə mənada işlənir: konkretləşdirici mənada, bu mənada kommunikativliyin kommunikativ-praqmatik və kommunikativ-sintaktik tipləri meydana çıxır. Sözlərin kommunikativ aspekti, funksiyası nitq fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqədardır. “Paradiqm” termini “iş”, “hərəkət” mənasında işlənir. Kommunikativ aspekt – danışmaq aktından, danışmaq hərəkətindən ibarətdir” (5, s. 160). Deməli, cümlədəki kommunikativlik fikrin konkretləşməsinə və dəqiqləşdirilməsinə də təsir göstərir. Sözlərin kommunikativ-sintaktik aspekti həm dil, həm də nitqə aiddir. Sözlər özlüyündə kommunikativ-sintaktik vahiddir və nitqin kəsiyi, bir parçasıdır, özlüyündə bir prosesdir və nitqdə kommunikativ prosesi yerinə yetirir. Sözlər fərdi və situativ xarakter daşıyır, sözlər danışmaq aspektində rəngarəngdir.

“Cümlə və sözlər sintaksisin əsas kommunikativ (dinamik) vahididir. Dil canlı danışmaq prosesində cümlə modelləri üzrə reallaşır. Ona görə də bir çox sözlər bir sıra əlamətləri ilə kommunikativ vahid kimi danışmaqla üzvi şəkildə bağlıdır, konkret məlumatları müəyyən mənada çatdırır” (5, s. 161-162). Deməli, dil nitqdə kommunikativlik funksiyasını cümlələrin vasitəsilə həyata keçirir. Doğrudur, cümlələr kimi söz birləşmələri də müəyyən mənada kommunikativliyi həyata keçirir, ancaq ayrılıqda deyil yalnız cümlə daxilində kommunikativ funksiyaya ifadə edir. “Söz birləşməsinin başqa bir funksiyası kommunikativlikdir, “amma o, danışmağa yalnız cümlə tərkibində daxil olur”. Söz birləşməsi yalnız cümlənin tərkibində kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir. Söz birləşməsi bir dil vahidi kimi cümlənin təşkili mexanizmində əsas rol oynayır. Bu funksiyaya kommunikativlik və ya tema-rema funksiyası da adlanır. Həmin funksiyaya aktual üzvlənmə nəzəriyyəsi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Söz birləşməsinin kommunikativ funksiyasına aktual sintaksisin nailiyyətləri baxımından yanaşmaq daha məqsədəuyğundur. Burada söz birləşməsinin tərkibindəki söz sırası və məzmun elementləri (məlumat predmeti-müvafiq kommunikasiya vahidinin çıxış nöqtəsi olan element (məlumat əsası) və məlumatı inikas etdirən element, yeni məlumatı dinləyiciyə çatdıran element (məlumatın nüvəsi)” (5, s. 162). Buradan belə nəticə hasil olur ki, cümlənin təşkilində mühüm rol oynayan söz birləşmələri ayrılıqda olmasa da, cümlə daxilində kommunikativlik kəsb etməklə cümlənin kommunikativ gücünü artırır, sözlənən fikirlərin konkretləşməsinə təsir göstərir.

Cümlənin cümlə olması və kommunikativ funksiyasını yerinə yetirməsi üçün ona verilən tələblərdən biri və ən əsası olan predikativlik mütləqdir. Yəni predikativlik və ya şərti bitmə intonasiyası olmasa, cümlədən söhbət gedə bilməz. Cümlələrdə predikativlik cümlənin qrammatik əsasını təşkil edən xəbər vasitəsilə ifadə olunur, özünü göstərir. “Bu cəhətdən xəbərin üzərinə mühüm vəzifə düşür: xəbər zaman, şəxs, modallıq əlamətlərinin köməyi ilə predikativliyin yaranmasına, sözün, söz birləşməsinin cümlə şəklində formalaşmasına səbəb olur. Predikativlik elə bir kateqoriyadır ki, o, cümləni qeyri-kommunikativ vahidlərdən (sözlərdən, söz birləşmələrindən) fərqləndirir” (2, s. 79-80). Bu isə o deməkdir ki, məhz intonasiyanın özü həm də predikativliyi yaradan və tamamlayan vacib bir vasitə kimi çıxış edərək cümləni formalaşdırır. Cümlə üçün bu çox mühüm faktordur. Yəni predikativlik – bitmə intonasiyası yoxdursa, hələ cümlədən danışmaq – dilin kommunikativ funksiyasından söz açmaq olmaz. Göründüyü kimi, predikativlik həm də kommunikativliyə təsir edən və ya onun formalaşmasında, yaranmasında çox önəmli rol oynayan faktordur. Ə.Vəliyevin “Sizə haradan xəbər verim” povestindən oxuyuruq: “Kəlbəcər İstisuyu haqqında çox eşitmişəm, ancaq bu yerləri görməmişdim. Boynuma alıram ki, sudan içəndən, vanna götürəndən sonra utanıb xəcalət çəkirdim. Vannada üz-gözümə axan tər bəlkə də suyun hərəkətindən deyil, xəcalət təri idi. Bu cür su, belə təbiət, gözəllik barədə az yazılıb, bəlkə yazılmayıb” (6, s. 312). Bu kiçik mətn parçasının qurulmasında böyük rol oynayan hər bir cümlənin özünün ayrılıqda kommunikativ gücü və predikativliyi, bitmə intonasiyası vardır ki, nəticədə, belə bitkin mətn formalaşmışdır.

Kommunikativ gücə sahib olan cümlələr hər biri müəyyən mənə ifadə edir və bunlar əsasən xəbər vasitəsilə ifadə olunur. F.Veysəlli yazır: “Xəbər keçmiş zamanda olanda sadəcə təsvir edir, ancaq hərəkətin həyata keçməsi üçün heç bir zəmanət vermir. “Qapını ört!” tipli sözlərlərə də bir qədər aydınlıq gətirənlər də, heç də təsdiqləmə deyil. “Salam!” heç nə təsdiq etmir, sadəcə hörmətin əlamətidir. “Mən orada olacağam”- dan məlum olmur ki, mənim orada olmağım fərziyyədir və ya niyyətim haqqında mövqeyimdir. Bir məsələ qəti aydındır ki, performativlərin düzgün qrammatik strukturları vardır. Əgər bütün feillərin siyahısı tərtib olunsaydı, asanlıqla danışanın niyyətilə bağlı bütün semantik çalarlıqları müəyyənləşdirmək olar” (4, s. 289). Buradan aydın olur ki, cümlələr tam şəkildə kommunikativ güc ifadə edə bilmir, mütləq cümlələrdə feil olmalıdır və həmin cümlələr birlikdə mətni formalaşdırır. “Mətn iki və daha artıq cümlənin həm məzmun, həm də formaca əlaqələnməsi əsasında əmələ gələn nitq vahidi, nitq birliyi. Beləliklə, o, cümlədən (sözlərdən) böyük sintaktik vahid hesab edilir. Mətn sintaksisi, bir tərəfdən, bu birliyin kommunikativ funksiyasını, bir sintaktik vahid kimi onun vəziyyətini (statusunu) öyrənir, digər tərəfdən, mətnin tərkib hissələrinin, başqa sözlə, cümlələrin bütöv mətn daxilində bir-birilə struktur-semantik əlaqə üsullarını araşdırır” (1, s. 6-7). Mətn cümlədən böyük nitq vahidi olmaqla bərabər, əsas kommunikativ gücü özündə ehtiva edir. Fikir və intonasiya

bitkinliyi forma və məzmun baxımından yalnız cümlədən daha böyük vahidin daxilində ola bilər ki, bu da yalnız mətn ola bilər. Cümlənin özünün də təşkilədiçi vahid kimi daxil olduğu mətnin struktur və semantik özünəməxsusluğunu mətn sintaksisi öyrənir ki, bu da dilçilikdə geniş araşdırılan mövzulardan biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Dərslük. Bakı: Maarif, 1985, 468 s.
2. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Aspoliqraf LTD, 2004, 496 s.
3. Seyidov Y.M., Abdullayev Ə.Z., Məmmədli A.M. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya. IV cild. Bakı: Prestige çap evi, 2014, 607 s.
4. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
5. Veysəlli F.Y., Kazımov Q.Ş., Kazımov İ.B., Məmmədov A.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. III cild. Bakı: Prestige çap evi, 2014, 505 s.
6. Vəliyev Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 320 s.
7. <https://president.az/articles/41713>

Açar sözlər: cümlə, kommunikativ funksiya, intonasiya, predikativlik, ünsiyyət vasitəsi

Key words: sentence, communicative function, intonation, predicative, means of communication

Ключевые слова: предложение, коммуникативная функция, интонация, сказуемое, средство общения

Cümlənin kommunikativ xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə cümlənin dil vahidləri içərisində mühüm əhəmiyyət daşıdığı qeyd olunur. Cümlənin söz və söz birləşmələrindən fərqli olaraq kommunikativ mahiyyət daşımaları vurğulanır. Cümlə dil vahidi kimi bir çox funksiyaları özündə ehtiva edir ki, onlardan ən mühümünü kommunikativ funksiyaadır. Cümlənin kommunikativ funksiyası mətnin formalaşmasında, yeni fikirlərin yaranmasına, informasiya mübadiləsinin qurulmasına və davam etməsinə xidmət edir. Doğrudur, cümlə söz və söz birləşmələrindən fərqli olaraq kommunikativ mahiyyət daşısa da, əsas kommunikativlik mətnə xasdır. Cümlədə predikativliyin mövcudluğu onun kommunikativ mahiyyət daşımalarına kömək edir, çünki predikativlikdə yeni fikirlər yaranır və mətnin formalaşması ilə nəticələnir.

Communicative features of the sentence

Summary

The article notes that the sentence is important within the language units. It is emphasized that the sentence has a communicative nature, unlike words and phrases. A sentence contains many functions, such as a language unit, the most important of which is the communicative function. The communicative function of the sentence serves in the formation of the text, the emergence of new ideas, the establishment and continuation of the exchange of information. It is true that a sentence, unlike words and phrases, is communicative in nature, but the main communicativeness is inherent in the text. The presence of predicative in a sentence helps it to have a communicative nature, because in predicative new ideas are formed and result in the formation of the text.

Коммуникативные особенности предложения

Резюме

В статье отмечается, что предложение имеет важное значение в рамках языковых единиц. Подчеркивается, что предложение имеет коммуникативную природу, в отличие от слов и фраз. Предложение содержит множество функций, таких как языковая единица, наиболее важной из которых является коммуникативная функция. Коммуникативная функция предложения заключается в формировании текста, появлении новых идей, установлении и продолжении обмена информацией. Это правда, что предложение, в отличие от слов и фраз, носит коммуникативный характер, но основная коммуникативность присуща тексту. Наличие предикатива в предложении помогает ему иметь коммуникативный характер, потому что в предикативе формируются новые идеи, которые приводят к формированию текста.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

BİLGƏ XAQAQAN ABİDƏSİNDƏ RÜTBƏ, TİTUL VƏ VƏZİFƏ ADLARI

Hər hansı bir dilin zənginliyi ilk növbədə onun lüğət tərkibinin zənginliyi əsasında müəyyənləşir. Qədim türk yazısı abidələrindən məlum olur ki, həmin dövrdə türk cəmiyyəti xeyli inkişaf etmişdi. Qədim türklər dünyanın ən güclü dövlətlərini yaratmış, qonşu dövlətlərlə müharibələr aparmış və dövlətlərinin ərazilərini qonşu torpaqlar hesabına xeyli genişləndirmişlər. Türklər Bizans, İran və Çin dövlətlərini daim qorxu altında saxlayırdılar. Hərbi sistemin inkişafı ilə bağlı olaraq, rütbə və vəzifə adlarını ifadə edən yeni sözlər yaranırdı. Bu rütbə, titul və vəzifə bildirən sözlərin tədqiqi yalnız dil tarixi üçün deyil, qədim türklərin mədəniyyəti və dövlətin idarəetmə strukturunu öyrənmək baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bilgə xaqan abidəsində işlənən rütbə, titul və vəzifə adlarını nəzərdən keçirək.

Bəg (bəy)- Bəgləri yəmə, bodunu yəmə tüz ermiş [9, 332]. – Bəyləri də, xalqı da düz imiş [9, 341]. Bəg sözü abidənin dilində iyirmi yeddi dəfə işlənib. Qədim türk dövlətində bəglər türk boylarının, tayfalarının başında duran şəxslər idilər. Onlar dövlət idarəsində xaqanla xalq arasında bir növ körpü rolunu oynayırdılar. Bu vəzifə irsi idi və atadan oğula keçirdi. Bəg titulu almanlardakı baron, ingilislərdəki lord, fransızlardakı qraf tituluna uyğun gəlir. “Divani- lüğət it türk”də bəg sözünün bəy, evli kişi, ər mənaları göstərilir [3, IV, 80]. Türklər islam dinini qəbul etdikdən sonra da bu söz öz varlığını qoruyub saxlamışdır. XI əsrdə Qaraxanlılar dövlətində yüksək rütbəli məmurlar bu adı daşıyırdılar. “Qutadğu- bilik” əsərində bəg sözü hökmdar mənasında işlənir. Bəylər eyni zamanda bilgili və dünyagörüşlü şəxslər olmalı idilər. Əsərdə Yusif Xas Hacıbin bəg və bilgi sözlərinin eyni kökdən olması haqqındakı fikri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Bir neçə əsr əvvəl Azərbaycan ərazisində də bəylər fəaliyyət göstərmiş, onlar bir və ya bir neçə kəndin sahibi olurdular. Əgər müharibə baş verərsə, onlar öz tabeliyində olan kəndlilərdən dəstə təşkil edərdi və ona başçılıq edərdilər. Bəylər Azərbaycan Rusiyaya birləşdirilməsindən əvvəl mülki və hərbi hakimiyyətə malik idilər. Bəg sözü XV əsrin ortalarından etibarən öz qüdrətini itirməyə başlayır. Başda sultan titulu olmaqla, digər yüksək rütbələr sıralanarkən ona o qədər də yer verilmir. Hətta XV əsrin əvvəllərində Çələbi Sultan Məhəmməddən sonra kitabələrdə bəg sözünə çox az rast gəlinir.

Kağan (xaqan)- Bilgə kağan ermiş, alp kağan ermiş [9, 332]. – Müdrik xaqanlar imiş, igid (alp) xaqanlar imiş [9, 341]. Kağan sözü abidənin dilində əlli üç dəfə işlənib. İslamın qəbulundan əvvəl qurulan türk dövlətlərində hökmdar kağan titulu daşıyırdı. Çin mənbələrində “K’o- han” şəklində transkripsiya edilən bu sözün türk mənşəli olmadığı göstərilir. Belə ki, K. Shiratory bu sözün ilk dəfə juan- juanlar, yəni avarlar tərəfindən istifadə olunduğunu, buna qarşılıq olaraq Q. Ramsted bu sözün Çin mənşəli, W. Bang isə soğd mənşəli olduğunu qeyd edir. Pelliot, Bartold, Olbricht isə bu sözün juan- juanlardan türklərə keçdiyini göstərir. Tanrı tərəfindən hakimiyyətə gətirilən türk kağanı bütün insanların hökmdarı və idarəedicisidir. Bu düşüncə tərzini Göytürk yazılarında da öz əksini tapır. Onlar kağanın tanrı tərəfindən göndərildiyini və qeyri- adi gücə, qüdrətə malik olduğunu qəbul edirdilər. Hətta Çingiz xanın oğulları da kağan titulu daşıyırdılar. İlk dəfə ərəb müəlliflərinin Türk, Monqol, Çin hökmdarları üçün istifadə etdikləri xaqan titulu isə kağanın ərəbləşmiş şəkildir və İslam dininin türklər və monqollar tərəfindən qəbul edilməsindən sonra onlar arasında yayılmışdır. Azərbaycanda Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarı da xaqan adlanırdı.

Katun (xatun)- Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kañım İltəris kağanı, ögim İlbilgə katunı, teñri töpəsində tutup yögəri kötürti erinç [9, 333]. – Türk xalqı yox (məhv) olmasın deyər, xalq olsun deyər atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı töpəsində (başının üstündə) tutub yuxarı götürdü [9, 342]. Katun sözü abidənin dilində iki dəfə işlənib. Bu söz ilk dəfə Göytürk xaqanlığının qurucusu olan Bunin xaqanın arvadının titulu olaraq işlədilmişdir. Orxon yazılarında, Uyğur mətnlərində, “Divani- lüğət it türk”də də bu sözə rast gəlirik. Bu söz dövlət idarəsində hüquq sahibi olan qadın anlamını ifadə edir. Katun titulu xüsusi bir mərasimlə verilir və bu titulu daşıyan qadın saraydakı digər qadınlardan hər baxımdan üstün sayılırdı. Gələcək xaqanlar da onun oğulları arasından seçilirdi. “Divani- lüğət it türk”də katun sözünün Əfrasiyabın bütün qız nəvələrinə verilən ad olduğu qeyd olunur [3, I, 407]. Dilimizdəki qadın sözü öz mənşəyinə görə katun sözündən törəmişdir.

Səñün (sənün)- Maña Lisün Tay səñün başadu bis yüz ərən kəlti [9, 338]. – Mənə Lisün Tay sənün başda olmaqla beş yüz ərən (ən cəsur) gəldi [9, 348]. Bu söz abidənin dilində dörd dəfə işlənib. Səñün sözü Çin dilindən götürülmüşdür, “general” deməkdir. Çordan kiçik hərbi rütbədir. Bu rütbəni daşıyanın şəxsin neçə nəfərlik qoşuna rəhbərlik etdiyini müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Çünki abidələrin bəzilərində səñün böyük bir orduya rəhbərlik edərsə, bəzilərində isə onun kiçik bir hərbi hissəyə rəhbərlik etdiyini göstərir.

Tigin (şahzadə)- İnim Kül tigin birlə, iki şad birlə öltü, yitü kazğantım [9, 335]. – Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək çalışaraq (ölərək, yetərək) qazandım [9, 344]. Tigin sözü abidənin dilində altı dəfə işlənib. Göytürk xaqanlığı dövründə Aşina soyuna mənsub olan şahzadələrə verilən ümumi addır. Hökmdar ailəsi üzvlərinə, yəni hökmdarın oğullarına tigin deyilirdi. Tarixi sənədlərdən məlum olur ki, tiginlər qoşunları ilə bir ərazinin idarəsinə təyin edildikdə yabğü və ya şad titulu alırdılar. “Divani- lüğət it türk”də bu sözün “kölə” mənası göstərilir. Rəngi gümüş kimi saf olan kölələrə kümüş tigin, igid köləyə alp tigin, uğurlu köləyə kutluğ tigin deyildi qeyd olunub. Bu adın kölələrdən Əfrasiyab oğullarına keçməsinə səbəb isə onların atalarını uca tutuması, özlərini kiçik göstərmək üçün atalarına müraciət edərkən “sizin qulunuz belə etdi, sizin qulunuz elə etdi” demələridir [3, I, 411]. Sonralar bu söz xaqan ailəsi övladlarına verilən ada çevrildi. Tigin tituluna Qaraxanlılar, Qəznəvilər və Səlcuqlarda da rast gəlinir. Orta əsrlərdə isə bu söz öz mənasını dəyişərək “igid, cəsarətli” mənalarını ifadə etməyə başlayır.

²³ Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi, II kurs magistrant

Şad – Tört yigirmi yaşımka tarduş bodun üzə şad olurtım [9, 334]. – On dörd yaşımnda tarduş xalqı üzərində şad oturdum [9, 343]. Şad sözü abidənin dilində doqquz dəfə işlənib. Tarixi mənbələrdən əldə edilən məlumatlara əsasən, xaqan ailəsi üzvləri, yəni xaqanın oğulları, qardaşları, qardaşı oğulları şad adlanırdı. Şadlar başçılıq etdikləri qoşunları ilə təyin olunduqları ərazilərin idarəetməsini həyata keçirirdilər. Onlar Türk xaqanlığında ölkənin qərb hissəsini idarə edirdilər. Xaqan vəfat etdikdən sonra şad taxt-taca sahib olurdu. Göytürk xaqanlığında şadlar dövlətin idarəetmə sxemində xaqan və yabğudan sonra gələrək üçüncü sırada yer alırdılar. Lakin ikinci Göytürk dövlətində xaqandan sonra gələrək ikinci sırada yer alırdılar. Göytürklər dövründə tölis və tarduş şadları daha çox seçilirdi. Onlar qoşunun sağ və sol qanadlarına başçılıq edirdilər. Sağ və sol qanadlarda olan bütün tudun, çor, səñün və yüzbaşılar şadlara tabe idilər. Şadların tabeliyində iki, üç və hətta beş tümən qoşun ola bilərdi. Kapağan xaqanın hakimiyyəti dövründə tarduşların şadı Bilgə xaqanın tabeliyində iki tümən qoşun olduğu məlumdur. “Qədim türk lügəti”ndə bu sözün Göytürk və Uyğur xaqanlıqlarında istifadə olunduğu və yüksək hərbi- idarəedici titul ifadə etdiyi göstərilir [11, 519].

Yabğu- Kağanın, yabğusun, şadın anta ölürtim, ilin anta altım [9, 335]. – Xaqanı, yabğusunu, şadını orada öldürdüm, elini (dövlətini) onda aldım [9, 346]. Yabğu sözü abidənin dilində bir dəfə işlənib. Asiya Hunlarından Böyük Səlcuqlara qədər türk dövlət idarəçiliyində istifadə olunan tituldur. Göytürk dövlət idarəçiliyində bu söz yüksək vəzifə bildirirdi. Dövlətin qurucu Bumin xaqanın atası Tu- wu bu adın Çin dilində olan şəkli “Ta shih- hu”, yəni “Böyük yabğu” adı ilə tanınmışdır. Xaqandan sonra gələn, imperiya ərazisinin bir hissəsini idarə edən və hökmdar ailəsinə mənsub olan şəxs yabğu adlanırdı. Uyğur dövlətində də bu titula çox rast gəlinir. Belə ki, dövlətin qurucusu olan Qutluq Bilgə Kül xaqanın əvvəllər yabğu titulu daşması haqqında məlumatlar vardır. Bu sözün geniş istifadə olunduğu türk tayfalarından biri də karluqlardır. Karluq bəyləri çulğan, kölərkən, sağın titulu daşıyır, başbuğları isə yabğu adlanırdı. X əsrdə Oğuz boylarında hökmdar yabğu adlanırdı. İbn Fəzlan Oğuz türklərinin hökmdarlarına yabğu deyərək müraciət etdiyini və Oğuzların başına keçən hər kəsin bu titulu daşdığını yazır [5]. Müasir terminologiyada bu titul vitse- prezident vəzifəsinə uyğun gəlir.

Çor- Kül çor başlayu, ulayu şad apıt bəglər, öñrə tölis bəglər, apa tarkan... [9, 338].- Kül çor başda olmaqla, ardımca gələn şad- apıt bəylər, öndəki tölis bəyləri, apa tarkan... [9, 349]. Çor sözü abidənin dilində bir dəfə işlənib. Çin mənbələrində bu sözün Göytürklərdə ən yüksək hərbi rütbəni ifadə etdiyi göstərilir. Tədqiqatçıların fikrincə, bu titulu daşıyan şəxslər xaqanla bəy arasında aralıq mövqə tuturlar. Çor titulu eltəbər və irkindən daha yüksək vəzifə ifadə edir. Bu titulu daşıyan şəxslər orduya və boylara rəhbərlik, elçilik kimi vəzifələri yerinə yetirirdilər. Müasir hərbi terminologiyada bu titul “marşal” rütbəsinə uyğun gəlir. Bu söz öz sonrakı inkişafında əvvəlki mənasını itirərək “dost, yoldaş” mənası ifadə etmişdir. “Divani- lügət it türk”də çor sözünün iki mənası göstərilir. Birinci mənası advət yeri bitişik qadın, vadına, ikinci mənası isə oğuzcada sarmaşlıq bitkisidir [1, 75]. Çor sözü dilimizdə “xəstəlik” mənası ifadə edir. Lakin qeyd etməliyik ki, bu sözün qədim türk dilindəki çor hərbi rütbəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Tutuk- Tabğaç Oñ tutuk bes tümən sü kəlti [9, 335].-Tabğaçlı Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi [9, 345]. Tutuk sözü abidənin dilində iki dəfə işlənib. Prof. Ə. Rəcəbli bu sözün işğal edilmiş ərazilərin canişinlərinə verilən rütbə və ya titul olduğunu göstərir. Tutuklar xaqanlıqda müəyyən inzibati ərazinin hakimi idilər və onlar xaqana tabe olurdular. N. Xudiyev də tutukların xırda əraziləri idarə edən şəxslər olduqlarını qeyd edir. Bu titulu daşıyan şəxsin hansı hərbi rütbədə olması o qədər də əhəmiyyət daşıyırdı. Burada əsas məsələ onların xaqana nə dərəcədə sadıq olması idi. Bu sözün müasir dilimizdəki qarşılığı vali, canişin sözləridir. Prof. Dr. Tuncer Gülensoyun “Türkiye türkçesindeki türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü” kitabında tutuk sözünün bir neçə mənası qeyd edilir: 1. Axıcı, rahat, rəvan danışa bilməyən; 2. Durgun, utancaq, çəkingən; 3. Əmək qabiliyyətini itirmiş; 4. Qısılmış, tutulmuş, kəsik. “Derleme sözlüğü”ndə isə bu sözün utancaq, gəlin duvağı, vəzifə sahibi kimi mənaları göstərilir [7, 938].

İrkin- ...Taman tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarka, ulayu buyuruk... iç buyurukı bəğ İrkin başlayu buyuruk bunça amtı bəglər kañım kağanıka ertənü... [9, 338] - ...Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, başqa buyuruq (bəylər)... daxili (saray) buyuruğu bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruklar- bunca indiki bəylər atam xaqana adətımızcə... [9, 349]. İrkin sözü abidənin dilində bir dəfə işlənib. Bu titulu daşıyan şəxslər dövlətin idarəetmə sxemində xaqandan sonra bəylərdən isə əvvəl gəlirdilər. “Divani- lügət it türk”də bir yerə yığılmış, toplanmış hər şeyə irkin deyildiyi qeyd olunub. M. Kaşğari bu titulu karluqlar arasında da mövcud olduğunu qeyd edib. Bu sözdən ilham alaraq karluq boyunun böyüklərinə də “köl irkin” deyilirdi ki, bunun da mənası “ağlı göl kimi dolmuş, toplanmış” deməkdir [3, 1, 170]. Bu ifadə isə bizim nağıllarımızda işlənən “dəryaca ağlı, kamalı olan” ifadəsinə ekvivalentdir. Digər mənası isə günlərlə davam edən, uzunmüddətli deməkdir: irkin yağmur- günlərcə yağan yağış. “Qədim türk lügəti”ndə də bu sözün həm titul, həm də bir neçə gün ərzində dayanmadan yağan yağış və yığmaq kimi mənaları göstərilir [11, 212]. Oğuz yabqu dövlətində irkin yabqudan sonra ikinci dərəcəli şəxs idi. İrkin yabqunun müşaviri, vəziri hesab edilir və yabqunun adından əmrlər vermək hüququna sahib idi.

Eltəbər- Uyğur eltəbər yüzçə ərin ilgərü tə (zip bardı)... [9, 338]- Uyğur eltəbər yüzçə döyüşçü ilə şərqa qaçıb getdi [9,347]. Eltəbər sözü abidənin dilində iki dəfə işlənib. Göytürk dönəmindən başlayaraq istifadə olunan rütbələrdən biridir. Dövlətin idarəetmə sxemində yabğu, şad və tigindən sonra, tudundan isə əvvəl gələn rütbədir. Bu vəzifə irsi idi. Atadan oğula keçə bildiyi kimi, böyük qardaşdan da kiçik qardaşa keçə bilərdi. Əsasən tayfa başçıları bu titulu daşıyırdılar. Bir xalqın başında iki eltəbərin olması da mümkündür. Bilgə xaqan abidəsində verilmiş “iki eltəbərlik budun- iki eltəbərli xalq” ifadəsi fikrimizi təsdiq edir. Görünür, burada iki tayfanın ittifaqından söhbət gedir. Çin mənbələrində Göytürklərdə xaqan ailəsi üzvlərinin eltəbər adı daşması və həm də orduya rəhbərlik etməsi ilə bağlı məlumatlara rast gəlinir.

Tudun- Biriyə karluk bodun tapa sülə tip Tudun Yamtarığ itım [9, 337].- Cənuba karluk xalqına qarşı qoşun çək,- deyib Tudun Yamtarı göndərdim [9, 347]. Tudun sözü abidənin dilində bir dəfə işlənib. Çin mənbələrində verilən məlumatlara əsasən, bu adı daşıyan şəxslər hökmdar ailəsinə mənsub deyildilər. Onlar dövlətdə vergi və gömrük işlərinə nəzarət edirdilər. Avropa avarlarında isə bu adı daşıyan şəxslərin həm şəhərlərin qorunması, həm də maliyyə işlərinə nəzarət vəzifəsi var idi. Tudunlar kiçik qoşun hissələrinə rəhbərlik edirdilər. Bu titül müasir hərbi terminologiyada polkovnik rütbəsinə uyğun gəlir. “Divani- lüğət it türk”də tudhun şəklində işlənən bu sözün kəndin tanınmışı, böyüyü, mübaşir, mirab, mənbədən içməli su paylayan adam kimi mənalara göstərilir.

Boyla- ...Taman tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarka, ulayu buyuruk... iç buyurukı bəğ İrkin başlayı buyuruk bunça amtı bəglər kañım kağanka ertənü... [9, 338]- ...Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, başqa buyuruq (bəylər)... daxili (saray) buyuruğu bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruklar- bunca indiki bəylər atam xaqana adətimizecə... [9, 349]. Boyla sözü abidənin dilində bir dəfə işlənib. Göytürk yazıları içərisində ilk dəfə Bilgə xaqan abidəsində və Tonyukuk abidəsinin birinci daşında “Boyla Bağa Tarkan” ifadəsi ilə rastlaşırıq. Clauson bu titulun kağana yaxın bir rütbə olduğunu qeyd edir. Le Coqun ikinci Turfan səfərində tapdığı orta farsca bir sənəddə Uyğur xaqanın ətrafındakı yüksək vəzifələr göstərilərkən “boyla tarkan” titulu da burada öz əksini tapır. Bu söz iki mürəkkəb titulun tərkib hissəsi kimi özünü göstərir: boyla bağa tarkan, boyla kutluk yarğan. Birinci titulu Tonyukukdan başqa heç kəs daşmayıb, mənası isə “baş dövlət müşaviri” deməkdir. İkinci titulu isə Uyğur xaqanına xidmət edən Yağlakar kan ata adında bir qırğız daşıyır. Bu titulun mənası isə “xoşbəxt baş cəllad ” deməkdir. N.Xudiyev bu sözün hakim, müşavir mənalarmı qeyd edir. “Qədim türk lüğəti”ndə isə bu sözün düyünləmək, bağlamaq mənalara göstərilir [11, 109].

Bağa- ...Taman tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarka, ulayu buyuruk... iç buyurukı bəğ İrkin başlayı buyuruk bunça amtı bəglər kañım kağanka ertənü... [9, 338]- ...Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, başqa buyuruq (bəylər)... daxili (saray) buyuruğu bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruklar- bunca indiki bəylər atam xaqana adətimizecə... [9, 349]. Bağa sözü abidənin dilində bir dəfə işlənib. Bu söz bir neçə qəbilənin birləşməsindən əmələ gəlmiş siyasi təşkilatın başçısına verilən addır. Tonyukuk və Bilgə xaqan abidələrindən əlavə Terxin, Ongin, Süci abidələrində, Yenisey abidələrindən olan Kemçik- Cırgak, Qara Bulun II abidəsində də bu titula rast gəlinir. Bəzi tədqiqatçılar isə Boyla Bağa Tarkanın şəxs adı olduğunu göstərir. 948-ci ildə Çinə gedən Uyğur dövlətinin elçisi də bu titulu daşıyırdı. Bu söz moңqol dilində “kiçik” mənasını verir. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilinə baxdıqda isə bu mənanın əksi olaraq yüksək vəzifə sahibi bildiren titulu olduğunu gördük.

Tarkan- ...Taman tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarka, ulayu buyuruk... iç buyurukı bəğ İrkin başlayı buyuruk bunça amtı bəglər kañım kağanka ertənü... [9, 338]- ...Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, başqa buyuruq (bəylər)... daxili (saray) buyuruğu bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruklar- bunca indiki bəylər atam xaqana adətimizecə...[9, 349].Tarkan sözü abidənin dilində üç dəfə işlənib. Bu titül müxtəlif türk tayfalarında fərqli vəzifələri ifadə edir. Bu söz Göytürklərdə əsilzadələrə verilən ad, Uyğurlarda vəkil, nazir, X əsrdə Oğuzlarda subaşı vəzifəsini yetirən şəxslərə verilən ad idi. Xəzərlərdə isə hökmdar tarkan titulu daşıyırdı. Bilgə xaqan abidəsində bu söz Tonyukukun titullarından biridir. Bundan başqa Ongin, İhe- Hoşotu, Süci, Elegeş abidələrində də bu titula rast gəlirik. Abidələrdən bu adı daşıyan şəxslərin hökmdar ailəsinə mənsub olmadığı anlaşılır. Bu titül VIII- IX əsrlərdə Uyğur, Qırğız, Xəzər, Bulqar, Macar, X əsrdə Oğuz, XIV- XV əsrlərdə Osmanlı və Qaraqoyunlu dövlətlərində də mövcud olmuşdur. Göytürklər dövründə bu titulu daşıyan şəxslər yalnız döyüşlərdə iştirak edir və heç bir vergi vermirdilər. Kül tigin abidəsindən məlum olur ki, tarkanlar buyuruklarla birgə xaqanın sol tərəfində dayanırdılar. “Divani- lüğət it türk”də bu sözün arğuca olduğu və islamıyyətdən əvvəl verilən bəyə bərabər bir ünvan olduğu göstərilir [3, IV, 508]. N. Xudiyev tarkanın vergi yığan məmur olduğunu qeyd edir [2, 79].

Nəticə. Qədim türk yazısı abidələrindən biri olan Bilgə xaqan abidəsinin lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarından biri də rütbə, titül və vəzifə adlarıdır. Qədim dövr türk dövlətlərində geniş işlənmə dairəsinə malik olan rütbə, titül və vəzifə adları orta əsrlərdə qurulan türk dövlətlərində də mövcudluğunu qorumuşlar. Abidənin dilində işlənən rütbə, titül və vəzifə adlarının əksəriyyəti türkmənşəlidir və islam dininin qəbulundan sonra da istifadə olunmağa davam edirlər. Abidənin dilində ən çox işlənən titül kağan, ən az işlənən titullar isə irkin, boyla, bağa, yabğu və tudundur. Bu söz qrupunun araşdırılması həm dilçilik, həm də tarixçilik baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfzələddin Ə., Məmmədəli Q. Türk savaş sənəti. Bakı: Yazıçı, 1996, 174 s.
2. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015, 595 s.
3. Kaşğari M. “Divanü lüğət- it- türk”, 4 cildə, I cild 512 s., IV cild (indeks) 752 s., Bakı: Ozan, 2006
4. Qumilyov L. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, 375 s.
5. Odabaşı Z. “Türk devletlerinde kullanılan idari ünvanlar”
6. Prof. Dr. Donuk A. “Eski türk devletlerinde idari- askeri ünvan ve terminler”, İstanbul 1998
7. Prof. Dr. Gülsensoy T. “Türkiye türkçesindeki türkçe sözlüklerin köken bilgisi sözlüğü”, I cild, Ankara 2007, 1204 s.
8. Rəcəbli Ə. “Göytürk dilinin leksikası” II cild, Bakı: Nurlan, 2004, 427 s.
9. Rəcəbli Ə. “Qədim türk yazısı abidələri” I cild, Bakı: Nurlan, 2009, 567 s.
10. Tekin T. “Orhon yazıtları (Kül tigin, Bilge kağan, Tonyukuk)”, İstanbul “Simurg” 1998, 128 s.
11. «Древнетюркский словарь», Л: Наука, Ленинград 1969, 676 s.

Açar sözlər: Bilgə xaqan, abidə, titül, rütbə, vəzifə.

Key words: Bilga khagan, monument, title, rank, position

Ключевые слова: Билга хаган, памятник, титул, звание, должность

BİLGƏ XAQAŇ ABİDƏSİNDƏ RÜTBƏ, TİTUL VƏ VƏZİFƏ ADLARI

X ü l a s ə

Məqalədə qədim türk yazısı abidələrindən biri olan Bilgə xaqan abidəsində işlənən titul, rütbə və vəzifə adları tədqiqatə cəlb edilmişdir. Abidənin dilindəki titul, rütbə və vəzifə bildirən sözlərin əksəriyyəti türk mənşəli olmaqla bərabər, az qismi isə türklərin qonşu dövlətlərlə olan hərbi və siyasi əlaqələri nəticəsində əcnəbi dillərdən keçmişdir. Bu sözlərin bəzilərinin islam dininin qəbul edilməsindən sonra qurulan türk dövlətlərində də eyni semantikada işlədilməsi diqqətimizi cəlb edir. Abidənin dilində bu sözlərin işlənmə miqdarı müəyyən edilmiş, sözlərin mənşəyi və semantikasını ilə bağlı qədim abidələrin materialları, tədqiqatçıların fikirləri ilə müqayisələr aparılmışdır. Rütbə, titul və vəzifə adlarının tədqiqi qədim türklərin hərbi və dövlət strukturu barədə də aydın təsəvvür yaradır.

RANK, TITLE AND POSITION NAMES IN THE MONUMENT OF BILGA KHAGAN

Summary

The title, rank and position names used in the Bilga Khagan monument, which is a monument of ancient Turkish writing, are in the research stage. The lives of those who speak about rank, position and duties in the language of the monument are taken from foreign languages of Turkish origin, which cooperate with the states of the minority Turkish people and have political relations. We can ensure that some of these words work in semantics at the same time in the Turkic states established after the adoption of Islam. The amount of processing of these words in the language of the monument is organized, and information on the origin and semantics of words, materials of past monuments, opinions of researchers are given. The study of titles, ranks and positions is clearly imagined in the military and state structure of the ancient Turkish people.

ЗВАНИЯ, ТИТУЛЫ И ДОЛЖНОСТИ В ПАМЯТНИКЕ БИЛЬГЕ КАГАРУ

Резюме

В статье исследуются титулы, звания и должности, использованные в памятнике Билга-кагану, одном из памятников древнетюркской письменности. Большинство слов на языке монумента, обозначающих звание, титул и положение, имеют турецкое происхождение, а небольшое количество прошло через иностранные языки в результате военных и политических отношений турок с соседними странами. Примечательно, что некоторые из этих слов используются в той же семантике в тюркских государствах, сложившихся после принятия ислама. Определена степень развития этих слов в языке памятника и проведено сравнение с материалами древних памятников и мнениями исследователей о происхождении и семантике слов. Изучение титулов, званий и должностей также дает ясное представление о военном и государственном устройстве древних тюрков.

Rəyçi: prof. M.Ə.Məmmədov

AFAD QURBANOVUN ELMİ FƏALİYYƏTİNDƏ KOSMONİMLƏR PROBLEMI

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında görkəmli türkoloq, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü, əməkdar elm xadimi, Dövlət Mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Qurbanovun özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. XX əsr Azərbaycan dilçilik elmini Afad Qurbanovsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Ölkəmizdə Onomastika Elmi Məktəbinin yaradıcısı olan akademik Afad Qurbanov müvafiq sahə üzrə də önəmli işlərə imza atmışdır. Müasir dövrdə də onomastikanın öyrənilməsinə, eləcə də nitq və dildə semantikasi və işlənməsi istiqamətində aparılan tədqiqat işlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Onomastika adların mənası və əmələ gəlməsi ilə irəli sürülən doktrindir.

Hər bir dildə ümumi adlarla yanaşı, özünəməxsus xüsusi adlardan istifadə edilir ki, onların hərtərəfli tədqiqi və təhlili ilə məşğul olan müstəqil dilçilik sahəsi onomastika adlanır. Bu baxımdan onomastika və onomastikanın bir qolu olan kosmonimlərin araşdırılması çağdaş dövrdə də olduqca aktualdır. "Azərbaycan dilçiliyində, ümumən, türkologiyada "Onomastika", xüsusən də "Azərbaycan Onomastikası Məktəbinin banisi" dedikdəyada məhz Afad Qurbanov düşür" (1, səh. 142). Onomastik tədqiqatlar, müxtəlif xalqların keçmiş köçmə yollarını və yerlərini, dil və mədəni təmaslarını, daha qədim dillər vəziyyətini və dialekt nisbətlerini müəyyən etməyə kömək edir. Xüsusi adların öyrənilməsi, ötürülməsi və qorunması böyük, eləcə də önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Afad Qurbanov "Azərbaycan onomologiyasının əsasları" adlı kitabının ikinci cildində onomastik vahidləri antroponimlər, zoonimlər, hidronimlər, etnonimlər, toponimlər, ktematonimlər və kosmonimlər adı altında qruplaşdırır (2, səh. 13). Azərbaycan dilinin zənginləşməsində mühüm rol oynayan onomastik vahidlərin mənşəyinin tədqiq edilməsi dilçi alimlərin hər zaman diqqətini özünə cəlb etmişdir. Xatırladaq ki, kosmonimlər bürcələr, qalaktikalar, ulduzlar, planetlər kimi kosmik cisimlərlə bağlıdır. Kosmonimlər ayrı-ayrı millətlərin marağını cəlb etməklə kifayətlənməmiş, ümumbəşəri bir mahiyyət kəsb etmişdir. Məhz bu fakt kosmonimləri digər toponimlərdən fərqləndirir. Kosmonim kosmik cisimlərin və ya ayrı-ayrı göy cisimlərinin (Günəş, Ay, Yupiter, Halley kometası, asteroid, cırdan planet) adlarını öyrənir. Kosmik zonalarının adları, bürcələr, qalaktikalar kosmonimika ilə bağlıdır. Çox vaxt kosmonim termini astronomun sinonimi kimi istifadə olunur. Onomastikanın bu qoluna bəzi müəlliflər kosmonim, digərləri isə astronomun deyirlər. Onomastikanın xüsusi bir hissəsində - kosmonimikada öyrənilən kosmonomiya meydana gətirirlər. Kosmik cisimlər (ulduzlar, bürcələr, planetlər) qədim zamanlardan insanların diqqətini özlərinə çəkirdilər. Kosmonimləri iki qrupa bölmək olar: köhnə kosmonimlər (teleskopun ixtirasından əvvəl ortaya çıxan) və yeni kosmonimlər (teleskopun ixtirasından sonra yaranmış). Kosmonimlər toponimlər kimi məkanla əlaqədardır və kosmonim bir növ "göy toponimiyası"dır. Afad Qurbanov kosmonimlər haqqında apardığı araşdırmalarda qeyd edirdi ki, "Dilçilikdə səma cisimlərinin adını bildirən sözlər kosmonim adlanır. Məsələn:

Ülkər Aydan ucadır,

Nə aydınlıq gecədir. (Bayatı)

Bu bədii nümunədəki Ülkər, Ay kosmonimləri, şübhəsiz, xüsusi dil vahidləridir. Bunların dilə gəlməsi də öz növbəsində müəyyən ictimai-tarixi proses keçirmişdir. Kosmonimlərin xüsusiyyətlərinin tədqiqi ilə onomologiyanın yarımşöbəsi olan kosmonimika məşğul olur" (3, səh. 41).

Afad Qurbanov onomologiyanın kosmonomiya yarımşöbəsində kifayət qədər araşdırma aparılmaması qənaətində idi. Bu baxımdan da Afad Qurbanov onomologiya sahəsində kadrların yetişdirilməsinə xüsusi önəm verirdi. Ümumiyyətlə, kosmosdakı obyektlərin düzgün və perspektivli nominasiyası müxtəlif ixtisas alimlərinin iştirakı ilə həll edilir. Mövcud kosmonimlərin öyrənilməsində və yenilərinin yaradılmasında şərəfli rol astronomlara və dilçi-onomatoloqlara aiddir. Kosmonimlərin meydana gəlmə prosesi qədim dövrlərə aiddir. Belə ki, bu gün müəyyən edilən 88 bürcdən 48-i köhnədir. Akademik A. Qurbanov da kosmonimlərin qədim tarixə malik olması faktını təsdiqləyirdi. "Səma cisimlərinə ad vermənin çox qədim tarixi vardır. Eramızdan əvvəl II əsrdə yunan və ərəb astronomları müxtəlif əfsanələr, bənzətmələr, əmək alətləri və s. əsasında səma cisimlərinə adlar vermişlər. 1922-ci ildə Beynəlxalq Astronomiya Cəmiyyətinin I konqresində 88 ulduz bürcü müəyyənləşdirilmişdir" (3, səh. 62).

Ulduzlu səmanın fərqli zamanlarda, fərqli yerlərdə və fərqli xalqlar arasında eyni olmayan bürclərə bölünməsi, onlara ad verərkən istifadə olunan müxtəlif "görüntülərin" ayrılması və daha çox şey dialektik-materialist mövqelərdən başa düşülməlidir. Bu araşdırmaya dilçilər, xüsusən də onomatoloqlar müəyyən töhfə verə bilər. Kosmik cisimlərin adları semiotik planda, namizədlilik nəzəriyyəsi baxımından, xalqların iqtisadi quruluşunu, dünyagörüşünü, mifoloji və digər fikirlərini əks etdirmək baxımından öyrənilə bilər; kosmonimlərin tarixi və coğrafiyasının öyrənilməsi uzun tarixi inkişaf zamanı xalqlar arasındakı münasibətləri mühakimə etmək üçün material verir. Göy cisimləri cərcivəsində kosmosdakı bütün cisimlər nəzərdən keçirilir. Məsələn, kosmonimlər olan Günəş və Ay da göy cisimləri hesab olunur. Kosmonimlər səmadakı bütün cisimləri əhatə edən bir fenomendir. Kosmosdakı bütün ulduzlar, kometalar, meteorlar, bürcələr və böyük qalaktikalar hələ qədim dövrlərdən başlayaraq insanlar tərəfindən müxtəlif adlar verilmişdir. Kosmosdakı göy cisimlərinin ən böyüyü qalaktikalardır. Qalaktikalarda çoxlu ulduz qrupları var. Göy cisimlərinin adına və verlənməsinə görə, işıq illərində olan məsafələri ölçülür və hər göy cisminə fərqli olaraq ad verilir. Məsələn, planetlərə Yupiter, Uran, Neptun kimi fərqli adlar verilir. Akademik Afad Qurbanov bu barədə yazırdı: "Səma cisimlərinə verilən ad-ləqəblər şərti xarakter daşıyır. Dünyanın müxtəlif dillərində ümumişlək kosmonimlərlə

²⁴ Azərbaycan Dillər Universitetinin dissertantı

yanışı (məsələn, Anremua, Delfin, Eridon, Kassiopeya, Mikroskop, Oktant və s.) hər dilin özünəməxsus xalq kosmonimləri də mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən Ülkər, Zöhrə, Şəms, Qəmər, Nahid, Tahir//Tair, Dan ulduzu, Karvanqıran və s. xalq kosmonimləri şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Onomalogiyanın kosmonimiya yarımşöbəsi bu cür xüsusi adları tədqiq etməkdə astronomiya elminin nəticələrindən də istifadə etməli olur” (4, səh. 209).

Hələ qədim dövrlərdə bəzi kosmonimlər və astronomilər haqqında miflər və əfsanələr varanmış, göy cisimləri və bürcələrin adları ilə bağlı insanlar arasında müxtəlif inanclar formalaşmışdır. Klassik poeziyamızda da kosmonimlər aparıcı yer tutmuşdur. Sufi ədəbiyyatında da kosmonimlərdən geniş şəkildə istifadə edilmişdir (5, səh. 178-182).

Bəzi kosmonimlərin mənşəyi səma cisimləri və bürcələrlə bağlı olan kosmoqonik əfsanələrdə ehtiva olunmuşdur. Kosmonimlərin mənşəyi üzrə folklorşünaslar və etnoqraflar da araşdırma aparmışlar. Səmavi adların araşdırılması nəticəsində əcdadlarımızın həyatı haqqında bir sıra dəyərli məlumatlar ortaya çıxıb.

Kosmonimlər içərisində astroponimlər də xüsusi yer tutur. Astroponimlərin mənşəyi astroponimiya bölməsində araşdırılır. Astroponimiya Yer istisna olmaqla planetlərin səthindəki cisimlərin adlarını, onların peyklərini və asteroidlərini öyrənən xüsusi bir astronomiya qoludur. Astroponimlərin əksəriyyəti xatirə xarakterlidir, yəni görkəmli elm adamlarının, tədqiqatçıların, rəssamların və s. adları ilə bağlıdır. Məsələn, Merkuriyin ən böyük kraterlərinə Homer, Höte, Şekspir, Rafael, Dostoyevski, Tolstoy, Bethoven adı verilmişdir. Başqa bir kosmik toponim qrupu coğrafi olaraq yerüstü toponimləri ilə təmsil olunur, məsələn, Aydakı Karpat dağ sistemi və s. Kosmos adlarının əsas mənbəyi mifologiyadır.

Akademik A. Qurbanov kosmonimlərin mənşəyinin araşdırılması sahəsində astronomiya elminin nailiyyətlərindən istifadə edilməsini vurğulayırdı. “Dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də çoxlu miqdarda kosmonim yaranmışdır. Həmin xüsusi adların yaranmasının özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Bunları öyrənməkdə müasir astronomiya elminin nəticələrindən mütləq istifadə edilməlidir” (4, səh. 176).

Kosmik adlar onomastik sahədəki araşdırmalar üçün geniş istifadə olunur və ulduzlu səmada cisimlərin nominasiyasının xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə, onomastik nominasiya prosesində milli xüsusiyyətlər qurmağa kömək edir. Bəzi tədqiqatçılar elmi və xalq astronomiyasını fərqləndirməyi təklif edirdilər. Elmi astronomiyada ehtiva olan səma cisimləri xalq astronomiyasına nisbətən daha genişdir. Astronim - ulduz, planet, komet, asteroid (planetoid) daxil olmaqla fərdi bir göy cisiminin üfün adıdır. Hər bir xalqın nəsildən-nəsilə ötürülən öz dövrləri, ənənələri, bilikləri vardır. Bu biliklər arasında səma cisimlərinin adları və onlar haqqında meydana gələn əfsanələr də xüsusi yer tutur. “Ümumxalq təfəkkürünün məhsulu olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində Ay, Günəş, Yer, Ülkər, Dan ulduzu, Karvanqıran, Quyruqdoğan və s. kosmonimlərə tez-tez rast gəlinir. “Günəş və Ay” adlı əfsanədə Günəş – qız, Ay – oğlan kimi səciyyəvləndirilir. Ayın və Günəşin bəzi astronomik vaxtlarda müxtəlif vəziyyətlərdə müşahidə olunması və üzərində qeyri-müəyyən ləkənin görünməsi əfsanəvi köklərlə bağlı izah edilir. Əsərlərdə kosmonimlər, sadəcə sadalanmır, həm də ulduzların Yerdən və Aydan çox-cox uzaq olması fikri dəfələrlə xatırlanır.

Azərbaycan xalqı səma cisimlərini həmişə müqəddəs hesab etmiş, onların əksəriyyətini təxəvvül süzgəcindən keçirmiş, əfsanə və rəvayətlərdə bəzən yuxarıda devildiyi kimi Günəş – qız, Ay – oğlan, bəzən Günəş – ana, Ay – onun qızı, ulduzlar çiçək, sünbül və s. kimi təsvir olunmuşdur” (6, səh. 575). Səma cisimləri xüsusilə bütprəəstlərin inanclarında mühüm yer tuturdu. Tanrı və müqəddəs ruhlar göydə yaşayır, məşhur qəhrəmanlar göy cisimlərinə çevrilirlər. Demək olar ki, hər bir bürc bir növ mif, inanc və ya əfsanə ilə əlaqələndirilir. Bürcələr qədim insan mədəniyyətinin, miflərinin, ulduzlara ilk marağının abidələridir. Beləliklə, kosmonimlərin insanların dünyagörüşünü, fantaziyasını, təxəvvül düşüncəsini və kosmik cisimləri və ətraf aləmi qəbul etməsini öyrənmək üçün dəyərli materialdır. Fərqli dillərdə bu onomastik vahidlərin müəyyən edilməsi və onların müqayisəli öyrənilməsi kosmonimiya və astronomiyanın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dilçilikdə xalqın mədəniyyətinə xas olan hadisələri əks etdirən dilin milli-mədəni xüsusiyyətlərinin, dil vahidlərinin məzmununun öyrənilməsi böyük maraq doğurur. Onomastikanın tarixində, kosmosun və göy cisimlərinin öyrənilməsinin ayrı-ayrı qruplara bölünməsi prosesi həmişə ardıcıl olaraq aparılır. Bunun səbəbi kosmik cisimlərin adlarının öyrənilməsi zamanı astronomilərlə kosmonimlərlə fərq qoyulmamasıdır. Bəzi tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə görə astronomilər və kosmonimlər bir-birindən fərqli istilahlardır. Lakin Afad Qurbanov astronomilər və kosmonimlər arasında fərqin olduğunu vurğulayır, bütün göy cisimlərini kosmonim adı altında ehtiva edir. Ümumiyyətlə, bir çox tədqiqatçılar belə bir bölgüyə riayət etmir və əsərlərində göy cisimlərinin adları haqqındakı elmi ifadə etmək üçün bir termindən - ya astronomiya, ya da kosmonimika terminindən istifadə edirlər. Afad Qurbanov da bu prinsipə riayət edərək kosmosdakı obyektlərin adlarını ifadə etmək üçün kosmonim, kosmonimləri araşdıran şöbəni isə kosmonimika adlandırır.

Kosmik cisimlərin elmi adlarının semantik modellərinin əsasını aşağıdakı adlar təşkil edir: ilahələrin, tanrıların və qədim personajların adları (bununla da qədim mifologiyaya əsaslanan ənənəni qoruyub saxlayırlar), artefaktlar, qədim adları, astronomların soyadları və toponimlər. Müxtəlif xalqların kosmonimiya sahəsindəki ortaq və yalnız bütün ədəbi dillərdə oxşar olan astronomik terminologiyanın mövcudluğunda deyil, həm də kosmik cisimlərin adının tez-tez obyektin özündən irəli gələn ortaqlıq görüntüyə sahib olmasıdır. Bu faktor əsasən bürcələrin adlarında öz əksini tapmışdır. Bu tip adların meydana gəlməsində insanların fantaziyası mühüm rol oynayır.

Astronomiyada bütün ulduzlar bürcələrə bölünür və hər birinin öz adı var. Mənşəyinə görə Azərbaycan dilindəki xalq kosmonimləri üç qrupa bölünür:

1. Türk xalqlarının əksəriyyəti üçün ümumi olan kosmonimlər;
2. Yalnız Azərbaycan xalqına xas kosmonimlər;
3. Alınma kosmonimlər.

Xalq kosmonimlərinin fərqli yayılma sərhədləri var, buna görə də onları milli kosmonimlərə və dialektik kosmonimlərə bölmək olar. Azərbaycan dilinin digər sözləri kimi, kosmonimlər də zaman keçdikcə yeni terminlərlə zənginləşdi. İlk dövrlərdə yaranan kosmonimlər xalq inancları və folklor motivləri ilə sıx bağlıdır. Əksər kosmonimlərin kökləri İslamdan əvvəlki dövrə gedib çıxır. Adların bir çox xalqlarla sıx əlaqəsi, orta q türkçülüüyü bu söz qatlarının Azərbaycan və digər türk dilləri üçün əhəmiyyətini sübut edir.

Akademik A.Qurbanov apardığı araşdırmalarda kosmotoponimlərdən də bəhs edirdi, kosmonimlərlə toponimlərin bir-biri ilə sıx əlaqəsi akademiknin davamçıların da diqqətini özünə cəlb etmişdir. “Kosmotoponimlər adlandırılan xüsusi qrupda kosmonim və toponimlərin birliyindən yaranan dil vahidləri ümumiləşdirilmişdir. Məsələn; Günəş, Günəşli (Dəvəçi, Xaçmaz), Şəfəq, Şəfəqli (Yardımlı) və s. Kosmotoponimlər Azərbaycan dilinin onomastik sistemində digər adlara nisbətən az işlənmişdir. Bunu belə izah etmək olar ki, elə səma cisimlərinin adlarını bildirən milli türk mənşəli sözlər də dilimizdə azlıq təşkil etmişdir. Kosmonimlər, əsasən, ərəb-fars və ya Avropa mənşəli olmuşdur. Lakin məskunlaşdıqları əraziləri adlandırarkən insanlar daha çox milli mənşəli sözlərdən istifadə etmişlər. Tarixilik etibarilə də kosmotoponimlər etnotoponimlərə nisbətən dilimizin inkişafının daha sonrakı dövrlərinə aid dil faktları hesab edilir. Kosmonimlər qismən də olsa, antroponimlərə də təsir etmiş, iki sistemin əlaqəsindən kosmoantroponimlər meydana gəlmişdir” (7, səh. 188-189).

Akademik Afad Qurbanovun zəngin elmi irsi müasir dilçilik problemlərinin tədqiqində və işıqlandırılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Professorun kosmonimlər haqqında irəli sürdüyü fikirlər bu gün də tədqiqatçılar üçün dəyərli bir mənbə, etibarlı məxəz rolunu oynayır. Bu baxımdan əminliklə söyləmək olar ki, dilçi-alimin araşdırmaları, onun onomastika sahəsindəki fəaliyyəti birbaşa olaraq dilçiliyimizin inkişafına yönəlmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Tanrıverdi Ə. Türkologiyamızın Afad Qurbanovu. Bakı, 2018, 244 s.
2. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild (2 cildə). Bakı, 2019, 432 s.
3. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild (2 cildə). Bakı, 2019, 280 s.
4. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild (3 cildə). Bakı, 2019, 448 s.
5. Абдуллоева С.Ю. Космонимы как средство отражения религиозно - мистических концепций в суфийской поэзии. Ученые записки худжандского государственного университета им. академика Б.Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. Номер: 1 (42) Худжандский государственный университет им. академика Б. Гафурова (Худжанд). Год: 2015. Стр.: 178-182. ISSN: 2077-4990
6. Abbasova Z. Səma cisimlərinin adlarını bildirən sözlərin mövqeyi. I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS. Baku Engineering University 594 05-06 May 2017. Baku, Azerbaijan. 1157 səh.
7. Həsənova İ. Afad Qurbanov və onomastik sistem məsələsi. Linqvistik problemləri. Cild 1, №2, 2020, s. 182-190

Açar sözlər: *Afad Qurbanov, kosmonim, səma cisimləri, kosmik adlar, astronom, astrotoponim*

Keywords: *Afad Qurbanov, cosmonym, celestial bodies, cosmic names, astronomer, astrotoponym*

Ключевые слова: *Афад Гурбанов, космоним, небесные тела, космические имена, астрономия,*

Afad Qurbanovun elmi fəaliyyətində kosmonimlər problemi

Xülasə

XX əsr Azərbaycan dilçilik elmini Afad Qurbanovsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Ölkəmizdə Onomastika Elmi Məktəbinin yaradıcısı olan akademik Afad Qurbanov müvafiq sahə üzrə də önəmli işlərə imza atmışdır.

Məqalədə Afad Qurbanovun elmi fəaliyyətində kosmonimlər problemi araşdırılmış və öz əksini tapmışdır. Akademikin kosmonimlər haqqında irəli sürdüyü fikirlər bu gün də tədqiqatçılar üçün dəyərli bir mənbə, etibarlı məxəz rolunu oynayır. Bu baxımdan da dilçi-alimin araşdırmaları, onun onomastika sahəsindəki fəaliyyəti birbaşa olaraq dilçiliyimizin inkişafına yönəlmişdir.

The problem of cosmonims in the scientific activity of AfadGurbanov

Resume

It is impossible to imagine XX century Azerbaijani linguistics without Afad Gurbanov. Academician Afad Gurbanov, the founder of the Scientific School of Onomastics in our country, has also signed important works in the relevant field.

The article explores the problem of cosmonims in the scientific activity of Afad Gurbanov and reflects it. Afad Gurbanov's scientific heritage has not lost its significance in modern times. The academician's ideas about cosmonims still serve as a valuable source for researchers. From this point of view, the researcher's activity in the field of onomastics are directly aimed at the development of our linguistics.

Проблема космонимов в научной деятельности АфадаГурбанова

Резюме

Азербайджанское языкознание XX века невозможно представить без Афада Гурбанова. Академик Афада Гурбанов основатель Научной школы ономастики в нашей стране также подписал важные работы в соответствующей области.

В статье исследуется проблема космонимов в научной деятельности Афада Гурбанова. Богатое научное наследие Афада Гурбанова не утратило своего значения и в наше время. Представление академика о космонимах до сих пор служат ценным источником для исследователей. С этой точки зрения исследования лингвиста-ученого, его деятельность в области ономастики напрямую направлены на развитие нашего языкознания.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

DİL ƏLAQƏLƏRİNDƏ BİLİNCVİZM

Bilincvizm iki və ya daha çox dilin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır. Praktikada iki dili eyni səviyyədə bilmək hadisəsinə nadir hallarda təsadüf edilir. Bir qayda olaraq bilincvizm hadisəsində dillərdən biri danışana daha yaxın olur. Adətən, belə dili ana dili adlandırır. Bu mənada heç bir dil ana dilini əvəz edə, onunla bir cərgədə dura bilməz.

Siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin geniş inkişaf etdiyi müasir cəmiyyətdə bilincvizm (ikidillilik) problemini öyrənmək dilçilik nəzəriyyəsində mühüm yerlərdən birini tutur. Bilincvizm dilin yaşaması, inkişaf etməsi və fəaliyyət göstərməsi formalarından biridir. Bu hadisə bir problem kimi dilçilik üçün yeni deyildir. Cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa, qəbilə, xalq və millətlər həmişə bir-biri ilə kontaktda (əlaqədə) olmuşdur. Bu əlaqələrin şüurlu və qeyri-şüuri olmasından asılı olmayaraq, tayfa və qəbilələr birləşmiş və ayrılmış, güclü etnik birləşmələr zəif etnik birləşmələri özünə tabe etmiş, qonşu yaxud uzaq xalqlar arasında ticarət əlaqələri yaranmışdır və s. Bütün bunların nəticəsində, deməli, təbii ki, onların dilləri qaynayıb-qarışmış, dillər arasında çarpazlaşma, qarışma, bir-birinə qarşılıqlı təsir və bir-birindən sözləmə prosesləri baş vermişdir. Bu proseslər nəinki ayrı-ayrı fərdlərin, hətta bütöv etnik birləşmələrin bilincvist olmasına səbəb olmuşdur. Bilincvizm xarici formaca nitq qabiliyyəti kimi fərdi-psixi hadisə olsa da mahiyyətcə dərin ictimai-ideoloji səciyyə daşıyır.

İki (və ya daha çox) dili bilmək hadisəsi dilçilikdə bilincvizm (ikidillilik), iki dili bilən adam bilincv (və ya ikidilli), çox dili bilən adam isə poliqlot adlanır (ikidillik və ya çoxdillilik sözünün məcazi mənada başqa iki işlənmə məqamı da vardır: çoxdilli Qafqaz, çoxdilli ABŞ, çoxdilli Afrika deyəndə bir ərazidə çoxlu millətin yaşadığı, çoxdilli adam deyəndə fərdin çox dili bildiyi nəzərdə tutulur). Bilincvizmin dərəcəsi müxtəlif olur. Ən yüksək bilincvizm dərəcəsi o zaman baş verir ki, danışan fərd ana dilini deyil, qazanılan dili ana dili hesab etsin. Məsələn, Sovet İttifaqında 1971-ci il əhalini siyahıyaalmaya görə millətə rus olmayan 13 milyon, 1979-cu il əhalini siyahıyaalmaya görə isə millətə rus olmayan 16,3 milyon Sovet vətəndaşı öz ana dili kimi rus dilini göstərmişdi.

Bilincvizmin iki tipini fərqləndirmək lazımdır: regional (məhəlli) və milli. Məhəlli bilincvizm inzibati-dövlət yaxud coğrafi prinsip üzrə hüdudlanan müəyyən bir ərazidə iki və ya daha çox xalqın məskun olduğu və hər xalqın gündəlik ünsiyyətdə əsasən öz xüsusi dilindən istifadə etdiyi iki və ya daha çox miqdar dilin mövcud olması zamanı özünü göstərir. Bu mənada Rusiya Federasiyası, ABŞ, Çin, Kanada, Hindistan, Belçika, İndoneziya, İsveçrə və s. çoxdilli dövlətlərdir.

Milli ikidillilik coğrafi (ərazi) prinsipinə deyil, etnik (milli) prinsipə əsaslanır. Belə bilincvizmdə bir ərazidə iki və ya daha çox müxtəlif milli dillərin yanaşı (bir yerdə) yaşaması zamanı baş verir. Bu baxımdan keçmiş SSRİ xalqlarının, demək olar ki, hamısı ikidilli idi.

Məhəlli ikidillilikdə istər ayrıca götürülmüş hər bir adam, istərsə onun mənsub olduğu xalq prinsipinə birdillidir, halbuki milli bilincvizmdə hər bir adam və hər bir xalq bilincvidir. Məhəlli bilincvizmdə dillər paralel yanaşı yaşayır və bir-biri ilə çarpazlaşmır, milli bilincvizmdə isə dillər təkə yanaşı mövcud olmur, həm də bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir, işlənmə dairəsini öz aralarında bölüşdürür və nitq situasiyasından asılı olaraq, nitq praktikasında bir-birini əvəz edir. Məhəlli ikidillilikdə ümumi region daxilində yanaşı mövcud olan dillərin yayılma arealı seçilir, milli bilincvizmdə isə belə hallar olmur, eyni bir bilincvizm, dillərin eyni bir qarşılıqlı təsiri nəinki hamıya, həm də hər kəsə şamildir.

Bilincvizmin məhəlli tipində yanaşı yaşayan dillər areallarının sərhəd zonalarında milli bilincvizmin ünsürlərinin yaranması mümkündür. Bu, müxtəlif dilli xalqların qarşılıqlı ünsiyyət məqsədi ilə daim təmasda (kontaktda) olmasından irəli gəlir. Bilincvizmin milli tipində ikidilli xalqın ucqar qruplarında ana dilini itirib tamamilə ikinci dilə keçmək hallarına da təsadüf olunur. Belə hallara keçmişdə Sovet İttifaqının xalqlarında rast gəlinirdi. Məsələn, cənubi və qərbi mansilər tamamilə rus dilinə, cənubi-qərbi nenlər tamamilə komi dilinə, şimali-şərqi evenklər və şimali-qərbi evenklər tamamilə yaqut (saxa) dilinə keçmişlər.

Məhəlli bilincvizm tipində kütlə halında birdilli olan xalqın tərkibində nəinki ayrı-ayrı fərdlər, hətta böyük qruplar belə iki və daha çox dili mənimsəyə bilər, həm də bu hal təkə zonalarda deyil, cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qrupları, hər şeydən əvvəl ziyalılar, sənaye və nəqliyyat işçiləri, mexanizatorlar arasında geniş yayılmış olur. Əksinə, bilincvizmin milli tipində kütlə halında ikidilli olan xalqda ayrı-ayrı fərdlərin, hətta qrupların da birdilli olması hadisəsinə təsadüf olunur. Bu hadisə təkə dil areallarının dərinliklərində və ucqarlıqlarında deyil, habelə ayrı-ayrı sosial və cins-yaş qruplarında, xüsusən yaşlı qadınlar arasında özünü daha çox göstərir.

Adətən, dilçilik ədəbiyyatında bilincvizmin məhəlli tipindən, demək olar ki, bəhs olunmur.

L.V.Şerba ikinci dilin mənimsənilməsi üsullarından danışarkən göstərir ki, bilincvizm süni və təbii ola bilər. O, məktəb, müəllim, dərslük vasitəsilə ikinci dilin mənimsənilməsini süni bilincvizm, yad dillərlə bilavasitə ünsiyyət prosesində olma nəticəsində ikinci dilin mənimsənilməsini təbii bilincvizm adlandırır. Başqa bir yerdə L.V.Şerba bilincvizmdən danışarkən onu intensivlik/ekstensivlik dərəcəsinə görə iki yerə ayırır: fərdi bilincvizm və kütləvi bilincvizm. O, kütləvi bilincvizmi də iki yerə ayırır: bütün xalqın bilincv olduğu tam bilincvizm və xalqın bu və ya digər hissəsinin bilincv olduğu qismi bilincvizm. Yanaşı yaşayan dillər arasındakı əlaqənin səciyyəsinə asılı olaraq L.V.Şerba təmiz və qarışıq bilincvizm tiplərini də göstərir. O, təmiz bilincvizmi elə bir hadisə hesab edir ki, iki dil arasında heç bir müqayisə aparmaq və paralellik müəyyənəşdirmək olmur, buna görə də bir dildən digərinə tərcümə ya mümkün deyildir, ya da çox çətindir. Belə ikidilliliyə XIX əsr rus zadəganlarının dilini nümunə göstərmək olar: onlar rus dilindən fransız dilinə yaxud əksinə tərcümə edə bilmirdilər. Qarışıq bilincvizm isə iki dilin ekvivalent vasitələrinin danışanın şüurunda vahid anlayışlar şəklində paralel əlaqəsini nəzərdə tutur. Bu

²⁵ Bakı Dövlət Universiteti

vahid sistem yanaşı mövcud olan hər iki dil üçün ümumi təfəkkür bünövrəsi vəzifəsini yerinə yetirir. Məhz buna görə də bu dillər nəinki yanaşı yaşayır, həm də qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsir göstərir. Qarışıq bilinqvizmdə hər məfhumu, anlayışa iki dil ifadə vasitəsi uyğun gəlir: biri birinci dildən, biri ikinci dildən. Buna görə də nitqin bir dildən digərinə tərcüməsi asanlıqla və demək olar ki, avtomatik baş verir.

Y.D.Deşəriyev isə ekstensivlik dərəcəsinə görə bilinqvizmi üç tipə bölmür: ümumxalq bilinqvizmi, ərazi bilinqvizmi və xalqın bir hissəsinin bilinqvizmi.

Bilinqvizm bəşəriyyətin bütün dövrlərinə xas olan xüsusiyyətdir. Xüsusən Şərqi ölkələrində ən qədim zamanlarda belə kifayət qədər bilinqvizm hadisəsinə rast gəlirik. Lakin bilinqvizm ictimai-tarixi hadisə kimi İntibah dövründən başlayaraq diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə qabaqcıl ziyalılar başqa dilləri öyrənir, yeni milli ədəbi dillər yaranır (məsələn, dini latın dili əsasında fransız, italyan, ispan və digər roman dilləri), müəyyən məqsədə xidmət edən (məsələn, islam dini üçün ərəb dili, Avropa ölkələrində, xüsusən elm aləmində latın dili) dillər meydana gəlir. Bu dövrdə millətlər arasında ünsiyyət üçün də dillər yaranır; bu məqsədlə Yaxın və Orta Şərqdə ərəb və fars dillərindən, Avropada latın dilindən, Şərqi və Cənubi-Şərqi Asiyada çin dilindən, XIX əsrdə Qafqazda və Yaxın Şərqdə Azərbaycan dilindən istifadə olunur. Sinifli cəmiyyətdə bilinqvizm sinfi mahiyyət daşıyır - ya cəmiyyətin yuxarı təbəqələri, ya da müəyyən peşə sahibləri bilinqvizm olur; məsələn, Oktyabr inqilabından əvvəl rus cəmiyyətinin yuxarı təbəqəsi rus və fransız dilini bilirdi, bütün həkimlər isə ana dilindən başqa latın dilini də bilir. Ümumiyyətlə, bütün cəmiyyətlərdə elm və din xadimləri, diplomatlar ikidilli olur.

Təkcə ayrı-ayrı fərdlər deyil, bütöv xalqlar da bilinqvizm ola bilər. Bilinqvizmin təzahür formaları xalqların siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı şəraitindən, cəmiyyətin ictimai-iqtisadi və mədəni-siyasi quruluşundan, bir sözlə, xalqların konkret tarixi inkişafından asılıdır. Bilinqvizm çoxmillətli dövlətlərdə daha çox yayılmışdır. Keçmiş Sovet İttifaqında yaşayan qeyri-rus millətlərin hamısı rus dilini ikinci ana dili kimi bilirdi. Kiçik etnik birliklər (kiçik etnoslar) öz ana dilləri və rus dilindən başqa yaşadıkları respublikada əksəriyyət təşkil edən xalqın dilini də öz ana dili kimi bilirdi. Bunu Azərbaycanın təmsalında əyani surətdə göstərmək olar. Burada azərbaycanlılar və ruslarla yanaşı kiçik etnoslar sayılan talış, tat, kürd, budux, udi, qırz, xınalıq, saxur, ləzgi, avar, lak və başqaları da yaşayır. Onlar ailədə öz ana dillərindən, ictimai həyatda və təhsildə, istisnasız olaraq, ya Azərbaycan, ya da rus dilindən istifadə edirlər.

Gürcüstanda abxazlar, acarlar, basbilər, Estoniyada livlər, Tacikistanda işkaşimlər və yəzqulamlar, Qazaxıstanda uygurlar, Qırğızıstanda yuğurlar və dunqanlar və s. üçün uyğun olaraq, gürcü, eston, tacik, qazax və qırğız dilləri ikinci ana dili, rus dili isə millətlərarası ünsiyyət vasitəsi idi.

Müasir qloballaşan dünyada bilinqvizm daha geniş yayılmışdır. Mərkəzi və Cənubi Amerika respublikaları əhalisinin, demək olar ki, hamısı, İsveçrə və Belçika dövlətlərində yaşayanların əksəriyyəti ikidillidir. ABŞ vətəndaşlarından ingiliscə danışan hər on nəfərdən biri fransız, alman, ispan, rus, Ukrayna, Çin və s. dilləri öz ana dili hesab edir. Postsovet məkanındakı xalqların hamısı bilinqvizmdir.

Bilinqvizmin iki şəklini göstərmək olar: birtərəfli bilinqvizm və ikitərəfli bilinqvizm. Birtərəfli bilinqvizm özünü ən çox kiçik etnik qrupun daha böyük etnik qrupla - xalqla, millətlə eyni ərazidə yaşaması, həmin xalqla, millətlə daim siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqədə olması zamanı baş verir. Məsələn, Rusiya Federasiyasında bütün muxtar qurumların qeyri-rus əhalisinin hamısı, Azərbaycanda yaşayan talış, tat, kürd, qırz, xınalıq, budux, udi, Gürcüstanda yaşayan abxaz, acar, basbi, osetik, qrek, Tacikistanda yaşayan işkaşım və yəzqulamlar və s. etnik qrupların bilinqvizmi buna nümunə ola bilər. Bilinqvizmin bu şəkildə azlıq təşkil edən etnik qrupun nümayəndələri çoxluq təşkil edən etnik qrupun dilini öyrənir, lakin çoxluq təşkil edən etnik qrupun nümayəndələri azlıq təşkil edən etnik qrupun dilini bilmir.

Birtərəfli ümumxalq bilinqvizmində linqvistik planda ikinci dilin ana dilinə təsiri dilin bütün sistemlərində - fonetika, leksika-semantika, morfologiya və sintaksis, hətta frazeologiya və sözyaratma sistemlərində güclənir. Sosioloji planda isə azlıq təşkil edən ikidilli xalqın ana dilinin ictimai funksiyası getdikcə məhdudlaşır. Yazısı olmadığı üçün bu dil nəinki rəsmi dil kimi işlənmir, hətta həmin dildə tədris və təlim-tərbiyə aparılmır, mətbuat olmur: belə azlıq təşkil edən dil bir müddət ailədə ünsiyyət vasitəsi kimi işləyir. Təbii ki, mədəniyyətin inkişafı, xüsusən tədrisin ikinci dildə aparılması ikinci dilin ailədaxili ünsiyyətə təsirini gücləndirir və çox vaxt ailədə iki dilin - ana dili və ikinci dilin sintezindən ibarət olan bir dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. Tədrisən yazısız kiçik xalqın daha böyük xalqla mədəni və etnik cəhətdən birləşməsi prosesi bitir. Bu birləşmə isə, öz növbəsində, ana dilinin tədrisən aradan çıxması üçün zəmin yaradır.

İkitərəfli bilinqvizm iki dilin bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərdiyi zaman baş verir. Təbii ki, belə bilinqvizmdə hər iki dilin nümayəndələri hər iki dili bilir. Məsələn, Özbəkistanın və Tacikistanın qonşu rayonlarında özbəklərin tacik və taciklərin özbək dilini bilməsi ikitərəfli bilinqvizmə nümunə ola bilər. Bakıda və Azərbaycanın bir sıra rayonlarında rusların Azərbaycan və azərbaycanlıların rus dilini bilməsi də ikitərəfli bilinqvizmə nümunədir. Birtərəfli bilinqvizmdən fərqli olaraq, ikitərəfli bilinqvizmdə ana dilinin aradan çıxması prosesi getmir, dil dəyişməsi baş vermir.

Bilinqvizmin baş verməsinin tarixini nəzərdən keçirdikdə bilinqvizmin iki tipi olduğu meydana çıxır: kontaktlı (təmaslı) və kontaktsiz (təmassız) bilinqvizm. Kontaktlı bilinqvizm iki xalqın (dilin) gündəlik birgə həyatı, daim təmasda, ünsiyyətdə olması zamanı baş verir. Kontaktlı bilinqvizm daha sabit dil hadisəsidir, daha çox daimi xarakter daşıyır və nəsildən-nəslə keçir. Belə bilinqvizm dil çarpazlaşmaları zamanı dil dəyişməsi üçün əsas olur. Artıq deyildiyi kimi, kontaktlı bilinqvizm azsaylı etnik qrupla daha böyük xalqın birgə yaşayışı zamanı yaranır. Millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi yaranan dil kontaktlı bilinqvizmə misal ola bilər.

Kontaktsiz bilinqvizm ikici dili xüsusi öyrənmək yolu ilə baş verir. Dünyanın müxtəlif ölkələrinin orta və ali məktəblərində rus, ingilis, alman, fransız, ispan, ərəb, fars, Çin, hind dillərinin öyrənilməsi kontaktsiz bilinqvizmin yaranmasına səbəb olur. Adətən, beynəlxalq əhəmiyyəti olan dillər xüsusi olaraq məktəblərdə öyrənilir.

Kontaktlı bilinqvizmdə bütöv etnik qruplar və xalqlar bilinqv ola bildiyi halda, kontaktsiz bilinqvizmdə yalnız ayrı-ayrı şəxslər və sosial qruplar bilinqv ola bilər.

L.V.Şerbanın təsnifindəki süni bilinqvizm kontaktsiz, təbii bilinqvizm isə kontaktlı bilinqvizmə uyğun gəlir.

Bilinqvizm probleminə bir sıra mübahisəli məsələlər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl, bilinqvizmin özü mübahisə doğurur. Bir sıra dilçilər bilinqvizm məfhumu ilə təkə iki qohum olmayan dili deyil, habelə bir milli dilin iki dialektini yaxud milli ədəbi dili və onun bir dialektini bilməyi ifadə edirlər. Məsələnin bu cür qoyuluşu problemi xırdalamaq bir yana qalsın, hətta onu bayağılaşdırmağa aparıb çıxarır. Təbii ki, hər bir (savadlı) adam həm milli ədəbi dili, həm də həmin milli ədəbi dilin hansı dialektinin nümayəndəsidirsə, həmin dialekti bilir. Bundan başqa, bilinqvizm probleminə bu cür yanaşsaq, onda bir milli dilin müxtəlif üslublarına yiyələnməyi də bilinqvizm adlandırmağa gedib çıxarıq. Belə olduqda bir problem kimi bilinqvizmdən danışmağa ehtiyac qalmır - burada heç bir problem yoxdur. Yuxarıda göstəriləni kimi, bilinqvizm dedikdə yalnız iki milli (qəbilə, xalq, millət - ümumiyyətlə etnik birlik) dili bilmək nəzərdə tutulur.

Bu məsələdə L.V.Nikolskinin mövqeyi maraqlıdır: onun fikrincə, iki genetik cəhətdən müxtəlif dil ünsiyyəti formasına yiyələnmək bilinqvizm, iki genetik cəhətdən eynicinsli dil ünsiyyəti formasına yiyələnmək isə diqlosiya adlandırıla bilər. Başqa sözlə desək, L.V.Nikolski iki dil bilməyi bilinqvizm, bir dilin iki dialektini yaxud bir milli dilin ədəbi formasını və dialektlərindən birini bilməyi isə diqlosiya adlandırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bilinqvizm təkə dil hadisəsi deyil, həm də sosioloji hadisədir. Bu hadisədə dilə linqvistik və sosioloji baxış birləşir. Bilinqvizm materialına görə dilçilik, yaranmasının daxili səbəbinə və cəmiyyətdə işlənməsinə görə sosiologiyanın tədqiqat obyektidir.

Bilinqvizm hadisəsinin öyrənilməsinin böyük siyasi, nəzəri-dilçilik və praktik əhəmiyyəti vardır.

Dilçilikdə bilinqvizm probleminin araşdırılmasına bir sıra samballı əsərlər həsr edilmişdir. Vaynrayx, Haugen, Veys və başqalarının əsərləri buna misal ola bilər. Rus dilçiliyində bu mövzuda O.S.Axmanova, L.X.Daurova, Y.D.Deşeriyev, K.X.Xanakarov, V.Q.Kostomarov, M.S.Ssayev, J.A.Hutenko və başqalarının əsərləri mövcuddur.

Ədəbiyyat:

1. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев, Вища школа, 1979
2. Ильяшенко Т.Н. Языковые контакты. М.Наука, 1970
3. Розенцвейг В.Ю. Динамика языковых контактов. Самарканд, изд. Самаркандского университета, 1964
4. Розенцвейг В.Ю. О языковых контактах, Вопросы языкознания, 1963, N1
5. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Л.Наука, 1972
6. Хауген Э. Языковые контакты. Новое лингвистике, 1972, вып 6.

Açar sözlər: dil əlaqələri, ikidillilik, bilinqvizm, kontakt, məhəlli, milli, təmas, qarışıq, bilinqv, ekstensiv, ekvivalent, süni, təbii və s.

Ключевые слова: языковые отношения, двуязычие, двуязычие, контакт, местный, национальный, контактный, смешанный, двуязычный, экстенсивный, эквивалентный, искусственный, естественный и т. д.

Key words: linguistic relations, bilingualism, bilingualism, contact, local, national, contact, mixed, bilingual, extensive, equivalent, artificial, natural, etc

SUMMARY

Bilingualism occurs as a result of the interaction of two or more languages. The practice of knowing two languages at the same level of practice is rarely encountered. As a rule, one of the languages in Bilingualism is closer to the one speaking. Usually, this language is called a native language. In this sense, no language can replace the mother tongue and can not stand in the same line.

РЕЗЮМЕ

Двуязычие происходит в результате взаимодействия двух или более языков. Практика знания двух языков на одном уровне практики редко встречается. Как правило, один из языков в билингвизме ближе к одному говорящему. Обычно этот язык называется родным. В этом смысле ни один язык не может заменить родной язык и не может стоять на одной линии.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

DİL VAHİDLƏRİNİN SEMANTİKASINDA MİLLİ-MƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Dil vahidlərinin semantikasında milli-mədəni xüsusiyyətlərin əks olunması probleminin ətraflı öyrənilməsi mənsubiyyət münasibətlərinin dildə ifadə olunmasında fərqli üsulların ortaya çıxması məsələsinin həllinə kömək edir.

Mənsubiyyət universal məntiqi kateqoriyadır və bizi əhatə edən real gerçəkliyin dərk olunmasında həlledici həlqələrdən biridir. Başqa sözlə desək, mənsubiyyət anlayışı təfəkkür kateqoriyasıdır, genetik və tipoloji baxımdan hansı qrupa aid olmasından asılı olmayaraq dünyanın bütün dillərində bu anlayış öz ifadəsini tapır. Bu, çoxaspektli mənsubiyyət münasibətlərinin universallığı ilə bağlıdır. Mənsubiyyət anlayışı, mənsubiyyət münasibətləri universal olsa da, ayrı-ayrı dillərdə öz əksini fərqli şəkildə tapır. Bunu fərqli mədəniyyətlərə malik toplumların obyektiv gerçəkliyi qavramasının spesifikasiyası şərtləndirir.

Məntiq kateqoriyalarının dildə ifadə olunması xüsusiyyətləri və bu xüsusiyyətlərin dilin daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyəti ilə bağlılığının öyrənilməsi həmişə dilçilərin maraq dairəsində olmuşdur. Çünki məhz bu yolla, yəni bu kateqoriyalarla hər bir mədəniyyətdə onun özünə məxsus olan dünya modeli qurulur. İnsan bir canlı varlıq, subyekt kimi onu əhatə edən aləmdəki müxtəlif obyektlərlə çeşidli münasibətlərdə olur, bu obyektlər və münasibətlər kontekstində mövcud olur. İnsanın ətraf aləmlə münasibətini ifadə edən belə universal kateqoriyalardan biri də mənsubiyyət kateqoriyasıdır. Mənsubiyyət kateqoriyası insanın ətraf aləmlə münasibətlərinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Məlumdur ki, insan həyatı boyu nələrə isə sahib olur. Cəmiyyət həyatında mülkiyyət münasibətləri inkişaf etdikcə bu anlayışın dildə ifadə olunması da inkişaf edir. M.V.Milovanovanın fikrincə, mənsubiyyət münasibətlərinin dildə ifadə olunması ayrı-ayrı mədəniyyətlərə malik xalqlarda fərqli xüsusiyyətlərə malikdir (15, 4). Y.I.Linkova da M.V.Milovanovanın bu fikrini bölüşür (13, 25).

Mənsubiyyət anlayışı sahiblik anlayışı ilə sıx bağlıdır və bu iki anlayış birlikdə nəzərdən keçirilə bilər. Yəni onlardan birinin olması digərinin varlığını şərtləndirir. Nəzəri dilçilik ədəbiyyatında sahib şəxs (rusca *посессор, обладатель*, ingiliscə *possessor*) və mənsub əşya (rusca *обладание, коррелят, объект собственности, объект обладания*, ingiliscə *possessee, possessed, possessum*) müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Belə tədqiqatlarda sahib şəxs (posessor) mənsub əşya (korrelyat) ilə bəzən birləşdirilir və bu əsasda possessiv konstruksiyalardan bəhs olunur. Bir substansiyanın digər substansiya ilə mənsubluq əlaqəsini müəyyənləşdirərək tipoloji baxımdan universal sxem təqdim etmək mümkün deyil. Çünki dünya dillərində mənsubiyyət əlaqəsinin çeşidli tiplərindən istifadə olunur. Possessiv konstruksiyalarda possessor (sahib şəxs) kimi insan nəzərdə tutulur, yəni insanın hər hansı bir əşyaya sahib olması, yaxud hər hansı bir əşyanın kimə, yaxud kimlərə əidliyi semantikasi bu tip münasibətlərin əsasını təşkil edir. Məsələn, azərbaycanca *Orxanın kitabı, tələbənin qələmi*; rusca *дом у президента* "prezidentin evi", *укура медведя* "ayının dərisi", *сын Маами* "Maşanın oğlu", *Танин портфель* "Tanyanın portfeli"; evenkcə *куңаканқи пурта* "oğlanın bıçağı" (3, 25), mancurca *taxa b'a* "pələng ili" (2, 59), neqidalca *delinin* "onun başı" (18, 20) və s.

Daha sonra mərkəzində insan duran bu struktur ətraf aləmin digər sahələrinə də köçürülür ki, bunun nəticəsində də tamamilə başqa xarakterə malik "sahib şəxslər" (posessorlar) və onlara uyğun strukturlar meydana çıxır. Tarixilik baxımından belə inkişafı əsaslandırmaq mümkündür. Belə ki, sahiblik anlayışı ilkin dövrdə insanın bədən üzvlərinə və yaxud yaxın qohumlarına şamil olunursa, dilin şərtliyi sayəsində daha sonralar istənilən əşyaya, hətta insana (qul, xidmətçi və s.) da aid olunur. Daha sonrakı mərhələdə "sahib şəxs" statusunda cansız varlıqlar da çıxış etməyə başlayır. Bu, sahiblik və mənsubluq kateqoriyasının insan təfəkküründəki müəyyənləşməsinin son mərhəsi hesab oluna bilər. Çünki daha əvvəllər insan təfəkküründə yalnız mənsub əşya kimi yer alan ayrı-ayrı əşya və varlıqlar artıq "sahib şəxs" statusu qazanırlar. Məsələn, rusca *воротник рубаику* "köynəyin yaxalığı", *строение здания* "binanın tikintisi", *падение Рима* "Romanın süqutu" və s.

Bir sıra tədqiqatçılar mənsubiyyət münasibətlərinin ifadəsindəki müxtəlifliyi izah etmək üçün mənsubiyyət münasibətlərinin prototipini, yəni mənsubiyyət kateqoriyasının nüvəsini bərpa etməyi və bu əsasda sonrakı törəmələri tədqiq etməyi təklif edirlər. Məsələn, B.Hayne mənsubiyyət münasibətlərinin prototipinin aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunduğunu göstərir: a) tipik possessor (sahib şəxs) insandır; b) korrelyat (mənsub əşya) konkret obyektidir; c) possessor mənsub əşyadan istifadə etmək hüququna malikdir; ç) possessorla mənsub əşya məkan baxımından bir-birinə yaxın vəziyyətdə yerləşirlər, zaman baxımından isə onların münasibətində heç bir hədd yoxdur (20, 39).

Bəzi tədqiqatçılar mənsubiyyət anlayışını məkani münasibətlər vasitəsi ilə də müəyyənləşdirməyi təklif edir. Belə ki, possessor mənsub əşyanın yerləşdirilməsində əsas rola malikdir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, məkani münasibətlər mənsubiyyət anlayışının müəyyənləşməsində müəyyən rola malik olsa da, mənsubiyyət münasibətləri ilə məkani münasibətlər arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Possessorla korrelyatın qarşılıqlı münasibəti onların məkani baxımdan yaxın yerləşməsi ilə deyil, mənsubiyyət semantikasını ortaya çıxaran komponentlərin statusunun asimmetrikliliyi ilə müəyyənləşə bilər. Belə ki, mənsubiyyət münasibətinin qurulmasında possessor aparıcı, nəzarətəddici rola malikdir; possessor korrelyatı idarə edir, mənsubluq prosesinin müddətini müəyyənləşdirir.

Mənsubiyyət münasibəti müəyyən istiqaməti olan münasibətdir. Yəni burada sahib şəxs (posessor) istiqamətləndirici element, mənsub əşya isə istiqamətlənən elementdir. Məntiqi baxımdan mənsub əşya sahib şəxsə tabe vəziyyətdədir. Lakin semantik strukturda ümumi komponentlərin mövcudluğu və müəyyən formal uyğunluqlar possessiv konstruksiyalarla lokativ konstruksiyalar arasındakı sərhədi səbatsız edir və possessiv konstruksiyaların lokativ konstruksiyalarla qarışmasına şərait yaradır.

Belə konstruksiyaları qarışdırmamaq üçün possessiv və lokativ konstruksiyaların bəzi fərqləndirici xüsusiyyətinə fikir vermək tələb olunur. Başqa sözlə, bu zaman sahib şəxs və mənsub əşyanın hansı xarakterik xüsusiyyətinin onun konstruksiyaya daxilində possessor, yaxud mənsub əşya olmasını söyləməyə imkan verdiyini müəyyənləşdirmək tələb olunur. Rus dilindəki aşağıdakı iki nümunəyə nəzər salaq: *У нас есть квартира* "Bizdə bənövşə var"; *В лесу есть квартира* "Meşədə bənövşə var". Buradakı birinci nümunə possessiv, ikinci nümunə isə lokativ konstruksiyadır. Çünki burada istiqamətləndirici elementlər possessorun canlı, yaxud cansız olması baxımından fərqləndirilir. Əgər mənsub əşya possessorun ayrılmaz tərkib hissəsidirsə, bu vaxt possessiv cümlənin subyektini cansız əşya ilə ifadə oluna bilər. Məsələn, *Университет имеет медицинский факультет* "Universitetin tibb fakültəsi var" (14, 106).

Mənsubiyyət münasibətlərini bəzən iki əşyanın mental kontaktı nəticəsində yaranan münasibət kimi də təyin edirlər. Mənsubiyyət münasibətinə belə baxış onunla əlaqədardır ki, məhz possessorun sayəsində mənsubiyyət münasibətinə girən başqa bir element, mənsub əşya barəsində hər hansı bir təsəvvür yaranır. Bu zaman possessor əsas referent rolunda çıxış edir.

Tədqiqatçıların bir qismi (bunlar əsasən funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələridir) mənsubiyyət münasibətlərini semantik baxımdan bu münasibətdən daha geniş olan relyativlik münasibəti çərçivəsində öyrənməyi təklif edirlər (14, 100). Bu baxımdan mənsubiyyət anlayışının geniş və dar mənada istifadə olunmasından danışmaq olar. O.P.Seliverstova bu fikirdədir ki, dünyanın bir çox dilləri mənsubiyyət anlayışının bütün spektrlərini ifadə etmək üçün uyğun forma və üsullardan istifadə edir. Bu forma və üsulların biri digərindən asılı deyil və biri digərindən nəşət etmir, lakin onları ümumi "semantik primitiv" yaxınlaşdırmaq olar (17, 25). A.V.Bondarko da mənsubiyyət anlayışını geniş mənada başa düşür. Onun fikrincə, "possessivlik bir semantik kateqoriya kimi hissə və bütöv münasibətləri də daxil olmaqla sahiblik, mənsubluq münasibətlərinin geniş dairədə dil interpretasiyasını özündə ifadə edir" (4, 99). D.Vays "possessivlik" termini tamamilə başqa cür şərh edir. Onun fikrincə, "possessivlik" termini qədim latın dilindəki *possidere* feli ilə əlaqədar olduğundan bir çox konstruksiyalarla bağlı düzgün olmayan təsəvvürlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Buna görə də "possessivlik" termini yerinə "mənsubiyyət münasibətləri" termini işlətmək daha düzgündür (6, 283). M.M.Brikina da possessivlik terminini geniş mənada işlədir. O bu münasibətlə yazır ki, possessivliyin əsasında koqnitiv quruluşun təşkilinin ən vacib cəhətlərindən biri olan konseptlərin bir-birinə koqnitiv bağlanması durur (5, 8). Possessivlik anlayışını O.N.İsayeva da buna uyğun başa düşür (12, 7).

R.M.Qaysina belə hesab edir ki, relyativlik kateqoriyası sintaktik səviyyədə mənsubiyyət münasibətlərini də özündə ehtiva edə bilər (7, 41-42). İ.B Dolininanın fikrincə, possessivlik daxilində bir-biri ilə sıx bağlı olmayan iki mikrosahə - mənsubiyyət münasibətləri və partitivlik mövcuddur. Birinci mikrosahə *insan - ev, kənd, qohumlar* qarşılıqlılaşdırılması ilə, ikinci mikrosahə isə *insan - əl, baş, qarın* qarşılıqlılaşdırılması ilə təmsil olunur. Beləliklə də, possessivliyin göstərilən tipləri arasındakı əsas semantik fərq "özgəninkiləşdirilə bilinən və özgəninkiləşdirilə bilinməyən" qarşılıqlılaşdırılması deyil, birbaşa fiziki mənada "partitivlik və qeyri-partitivlik" qarşılıqlılaşdırılması göstərmək olar. Bu sistem daxilində "insan - onun hissələri, fikirləri, sözləri, rəftarı" xüsusi yer tutur. Sonuncular, bir tərəfdən, insandan ayrı deyillər və buna görə də "mülkiyyət, əlaqə" zonasına aid olunurlar, ikinci tərəfdən isə, onlar daimi deyillər, yəni dəyişməz tərkib hissəsi ola bilmirlər (8, 130).

M.A.Jurinskaya mənsubiyyət anlayışını "obyektin digər şəxs və obyektlərə münasibəti əsasında adının müəyyənləşdirilməsi" kimi başa düşür (10, 338).

Mənsubiyyət kateqoriyası semantik baxımdan yekcins deyil; onun daxilində kifayət qədər bir-birindən fərqlənən münasibətlər yer alır. Başqa sözlə desək, mənsubiyyət semantikasının semləri leksik və sintaktik vahidlərdə hakim mövqeyə malik olduğu kimi, olmaya da bilər. Mənsubiyyətin semantik əlamətləri başqa semantik əlamətləri də daşıya bilər, məsələn, mənsubiyyət situasiyası var olmaq və lokativlik situasiyaları ilə tez-tez birləşir. Bu zaman onun hakim, yaxud ikinci dərəcəli rol oynaması subyektin nitqinin intensiyasından asılıdır. Mənsubiyyət semləri bu iyerarxiyada istənilən mövqedə ola bilərlər. T.M.Nikolayeva problemin bu cəhətinə diqqət çəkərək yazır ki, mənsubiyyət semləri nitqin digər məzmun komponentləri ilə birbaşa koordinasiya çıxış edərək onlarla birlikdə əlaqəli məna kombinasiyası əmələ gətirirlər (16, 74). Bu baxımdan da konkret ifadə planına malik olan hər hansı possessiv konstruksiyaya fərqli formalarda şərh oluna bilər.

Orxanın maşını konstruksiyasının semantik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək. Bu konstruksiyanın semantikasi müxtəlif cür şərh oluna bilər: 1) Orxana mənsub maşın; 2) Orxanın idarə etdiyi (sürdüüyü) maşın; 3) Orxanın icarəyə götürdüüyü maşın; 4) Orxanın layihələşdirdiyi (təmir etdiyi və s.) maşın; 5) Orxanın haqqında danışdığı maşın. Bu şərhlərin içərisində əsl mənsubiyyət münasibətini birinci şərh ifadə edir. Digər şərhləri əsl mənsubiyyət münasibəti hesab etmək olmur. Bu şərhlər geniş anlamda mənsubiyyət ifadə edirlər. Beşinci şərh isə yalnız assosiativlik əsasında mənsubiyyət münasibəti ifadə edir. Buna görə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu problemin həllində mənsubiyyət münasibətlərinin prototipinin, semantik nüvəsinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buraya sahiblik, qohumluq münasibətləri, eləcə də hissənin bütövə olan münasibətlərini daxil etmək olar.

Sahiblik və mənsubluq münasibəti öz növbəsində prototipdəki sahiblik və mənsubluq xüsusiyyətinə malik komponentlərin meydana çıxmasına yardım edir. Məlum olduğu kimi, sözlərin istənilən qaydada birləşməsi mənsubiyyət ifadə edən konstruksiyalar əmələ gətirmir. Bu xüsusiyyət daha çox prototipik elementlərə xasdır. Məsələn, azərbaycanca *Nigarın kitabı, ağacın budağı*; ingiliscə *the teacher's house* "müəllimin evi", *John's car* "Conun maşını"; rusca *моя машина* "mənim maşınım", *дом Ивана* "İvanın evi" və s.

Mənsubiyyət konstruksiyalarında possessorun prototipi əksər hallarda canlı, aktiv və korrelyata nəzarət edən element kimi müəyyənləşdirilir.

Mənsub əşyanın konkret, yaxud mücərrəd olması da possessiv konstruksiyaların formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Belə ki, söz daha mücərrəd anlayışları ifadə edirsə, onun possessiv konstruksiyada mənsub əşyanı ifadə etmək imkanları azalır. Çünki bu funksiyada konkret anlayışları ifadə edən sözlər daha geniş şəkildə təmsil olunur. Obyektin mücərrədliyi onun possessiv konstruksiyalarda mərkəzi yer tutmasına imkan vermir.

Korrelyatın leksik-semantik xüsusiyyətləri də mənsubiyyət konstruksiyalarının formalaşmasında xüsusi rola malikdir. Belə ki, possessiv konstruksiyaların formalaşmasında mənsub əşyanın possessorun ayrı təsəvvür oluna bilməməsi, yəni obyektin possessorun ayrılması, özgəninkiləşdirilə bilinməyən hissəsi olması əhəmiyyətli rol oynayır. Ayrılmaz, özgəninkiləşdirilə bilinməyən obyektlərə canlı və cansız olan elə əşyalar aid olunur ki, həmin əşyalar dil və insan mentaliteti baxımından vacib, yaxud çox yüksək səviyyədə mümkün sayılır. Ayrılmaz, özgəninkiləşdirilə bilinməyən münasibət mütləq və nisbi ola bilər. Məsələn, rusca: *У него есть глаза; У него есть жена*. Birinci nümunədə possessor və mənsub əşya arasındakı münasibət mütləq ayrılmaz münasibətdirsə, ikinci nümunədəki münasibət nisbi ayrılmaz münasibətdir. Rus dilindəki *Мы стояли у ее вагона* cümləsində isə possessor və mənsub əşya arasındakı münasibəti ayırmaqla bilən, özgəninkiləşdirilə bilinən münasibət kimi xarakterizə etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilikdə mənsubiyyət anlayışının nə məzmun planı, nə də ifadə planı baxımından sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirilməyib. Başqa sözlə desək, yalnız bu kateqoriyanı xarakterizə edə biləcək dil vasitələri məcmusu yoxdur. İ.İ.Mezentsevanın təbirincə, rus dilində sahiblik və mənsubluq anlayışını ifadə vasitəsi kimi təqdim olunan formal strukturların hər birinin (ismi birləşmələr, yiyəlik sifətləri, *без*-ön şəkilli sifətlər, *иметь* və *быть* fəlləri ilə formalaşan söz birləşmələri) mənə strukturunun yalnız bəzi sémaları sahiblik və mənsubluq kateqoriyasının semantikasına uyğun gəlir. Bu baxımdan mənsubluq mənəsinə sahiblik mənəsinə ayırmaq kifayət qədər çətinlik törədir (14, 93-94).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sahib şəxs və mənsub əşyanı potensial şəkildə ifadə etmək imkanına malik sözlərin ixtiyari şəkildə düzülüşü mənsubiyyət konstruksiyaları yaratmışdır. Mənsubiyyət konstruksiyalarının yaranması üçün mənsubiyyət situasiyası da mövcud olmalıdır. Məhz mənsubiyyət situasiyası sahib şəxslə mənsub əşya arasında mənsubiyyət münasibətlərinin yaranmasına şərait yaradır (19, 100-127).

Ən tipik mənsubiyyət konstruksiyalarında possessor insan anlayışı ifadə edən hər hansı bir sözlə, mənsub əşya isə canlı və yaxud cansız əşyanı ifadə edən sözlə ifadə olunur. Mənsub əşyanı ifadə edən sözün leksik-semantik mənəsinə burada əhəmiyyətli rol oynayır. Bu qəbildən olan mənsubiyyət konstruksiyalarının aşağıdakı semantik tiplərini müəyyənləşdirmək olar:

1. Possessor insandır və a) mənsub əşya onun qanuni mülkiyyətindədir: azərbaycanca *Turalın papağı, Gülnarın donu, mənim kitabım, onun qələmi*; rusca *костюм Ивана*"İvanın kostyumu", *твоя кепка*"sənin kepkən"; b) mənsub əşya onun sərəncamındadır: azərbaycanca *Həsənin ofisi, müəllimin evi*; c) mənsub əşya possessorun əməyinin məhsuludur: *yazığının romanı, rəssamın tablosu*; ç) mənsub əşya possessorun keyfiyyəti, xüsusiyyətidir: azərbaycanca *Orxanın cəsarəti, xəstənin istiliyi, pəhləvanın iradəsi*; rusca *наше отсутствие*"bizim yoxluğumuz", *ваши гневы*"sizin qəzəbiniz", *их предположение*"onların gümanı"; d) mənsub əşya possessorla bağlı sosial münasibət bildirir: *onun qonşusu*;

2. Possessor cansız olur və bu zaman korrelyatla birlikdə məkan (*şəhərin bankları*) və zaman (*bazar gününün tamaşası*) münasibəti ifadə edir.

B.Hayne dünya dillərinin materialları əsasında possessivlik semantikasının nüvəsini əks etdirən təsnifi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

1) fiziki və yaxud ani possessivlik. Bu situasiyada possessor və mənsub əşya müəyyən zaman daxilində fiziki baxımdan bir-biri ilə bağlı olurlar. Müq. et: *I want to fill in this form; do you have a pen?*"Mən bu formanı doldurmaq istəyirəm; sizdə qələm varmı?" *My glass is empty...* "Mənim stəkanım boşdur";

2) okkozional (zaman) possessivlik. Bu situasiyada possessor mənsub əşyanın daimi sahibi olmur; possessor müəyyən zaman ərzində mənsub əşyanın sahibidir. Müq. et: *I have a car that I use to go to the office but it belongs to Judy* "Mənim ofisə getmək üçün maşınım var, lakin o, Cudiyə məxsusdur"; *You can't have my car because it belongs to my wife* "Sən mənim maşınımın istifadə edə bilməzsən, çünki o, arvadıma məxsusdur";

3) permanent (inherent) possessivlik. Bu situasiyada mənsub əşya sahib şəxsin mülkiyyətidir; sahib şəxs onun qanuni sahibidir. Müq. et: *Judy has a car but I use it all the time* "Cudinin maşını var, lakin ondan həmişə mən istifadə edirəm"; *My car had an accident* "Mənim maşınım qəzaya düşmüşdü";

4) özgəninkiləşdirilə bilinməyən possessivlik. Bu situasiyada mənsub əşya possessorun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi (məsələn, bədən üzvləri, qohumlar) başa düşülür. Müq. et: *I have blue eyes / two sisters* "Mənim mavi gözümlərim / iki bacım var"; *my father* "mənim atam"; *my eyes* "mənim gözümlərim";

5) mücərrəd possessivlik. Bu situasiyada mənsub əşya mücərrəd anlayış (məsələn, xəstəlik, hisslər və s.), yaxud mənsubluğa zidd olan mənə ifadə edir. Müq. et: *I have a missing tooth* "Mənim tökülmüş dişlərim var = mənim dişim yoxdur"; *my flu* "mənim qripim"; *my thoughts* "mənim fikirlərim";

6) cansız özgəninkiləşdirilə bilinməyən possessivlik. Bu situasiyada hissə-bütöv münasibətləri ifadə olunur. Possessorun cansız olması bu sinifin xüsusiyyəti kimi müəyyənləşir; mənsub əşya possessorun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi düşünülür. Müq. et: *That tree has few branches* "Bu ağacın bir neçə budağı var"; *the ceiling of this room* "bu otağın tavanı";

7) cansız özgəninkiləşdirilə bilinən possessivlik. Bu situasiyada possessor cansız olur, mənsub əşya isə possessorun ayırmaqla bilən əşya kimi təsəvvür olunur. Müq. et: *That tree has crows on it* "Bu ağacın üstündə qarğa var"; *the chairs of this room* "bu otağın stulları" (20, 33-37).

Qeyd etmək lazımdır ki, possessiv situasiya diskursiv xarakterə malik ola bilər. Yəni possessiv birləşməni əmələ gətirən ayrı-ayrı komponentlər situasiya ilə bağlı konkret semantika kəsb edə bilər. Yuxarıda *Orxanın məşını* birləşməsinin situasiyalarla bağlı konkret mənalarda işlənməsini göstərmişdik. C.Taylor ingilis dilindəki *the dog's bone* "itin sümüyü" birləşməsinə nümunə gətirərək yazır ki, bu ifadə tipik possessiv birləşmə deyil (Tipik possessiv birləşmələrdə possessor insan anlayışı bildirən sözlərlə ifadə olunur). Lakin bu birləşmədən əvvəlki mətdə itin sümük tapması haqqında məlumat verilsə, onda bu birləşmə tipik possessiv birləşməyə çevrilir (bax: 9, 19-20). Buradan aydın olur ki, possessiv birləşmələrin semantik strukturunun müəyyənlişməsində birləşməni əmələ gətirən komponentlərlə yanaşı, situasiya da böyük rol oynayır.

Mənsubiyyət kateqoriyasından danışan M.Hüseynzadə yazır ki, mənsubiyyət kateqoriyası iki söz arasında atributiv əlaqə bildirir. Bu kateqoriyanın məzmununda anlayışın tərkibi dərk edilir: yəni mənsubiyyət kateqoriyası şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan sahib anlayışı və isimlə ifadə olunan mənsub əşya anlayışından ibarət olur. *Mənim kitabım* birləşməsində *mənim* sözü şəxs əvəzliyinin birinci şəxs təkisi ilə ifadə olunmuş subyekt, *kitabım* sözü isə isimlə ifadə olunmuş obyekt. Həmin birləşmədə hər iki məfhum (subyekt və obyekt) ayrı-ayrı müstəqil sözlə təzahür etdirilmişdir (1, 44). Müəllif daha sonra qeyd edir ki, isimlərin mənsubiyyət kateqoriyası yalnız sahiblik məzmunu deyil, bir sıra başqa məzmunlar da yaradır. Bütün isimlər mənsub əşya olmur və onların qəbul etdiyi mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri (mənsubiyyət şəkilçiləri) başqa münasibətlər də bildirir. Məsələn, *qardaşım, atam, müəllimim, yoldaşım, rəhbərim, tələbəm* kimi sözlərdə mənsubiyyət kateqoriyası mənsub əşya (sahib olunan əşya) münasibəti bildirmir. Burada ailəvi, hüquqi, ictimai və sairə münasibətlər dərk edilir (1, 45).

S.N.Ivanov da türk dilində mənsubiyyət şəkilçiləri adı altında öyrənilən morfemlərin təkə sahiblik və mənsubluq münasibəti deyil, eyni zamanda daha geniş münasibətlər ifadə etdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, türk dilində mənsubiyyət kateqoriyasının xüsusi mənasının geniş dərəcəsi mümkündür: *deyirəm "dəftərim", eserin "əsrin", ismi "adı", bakanımız "nazirimiz", bulunmamamız "olmamamız", memleketleri "ölkələri"* (11, 57).

Azərbaycan dilindəki mənsubiyyət birləşmələrini semantik struktur baxımından aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Mənsubiyyət birləşməsinin birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri və ya insan anlayışı bildirən sözlərlə, ikinci komponenti isə canlı və cansız varlıqları bildirən sözlərlə ifadə olunarsa, birləşmə tipik sahiblik və mənsubluq anlayışı ifadə edir. Müq. et: *hökmdarın atı, Əlinin köynəyi, mənim kitabım, onun qələmi* və s.;

2. Mənsubiyyət birləşməsinin birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri və ya insan anlayışı bildirən sözlərlə, ikinci komponenti isə bədən üzvlərinin adını bildirən sözlərlə ifadə olunduqda birləşmə tipik sahiblik və mənsubluq anlayışı ifadə edir. Müq. et: *mənim başım, Həsənin gözü* və s. Possessor heyvan anlayışı bildirən sözlə ifadə olunduqda birləşmədə komponentlər arasındakı münasibət dəyişir. Müq. et: *itin qulağı, qoyunun ayağı, atın başı* və s.

3. Mənsubiyyət birləşməsinin hər iki tərəfi cansız əşyaları bildirən sözlərlə ifadə olunduqda birləşmə hissə-bütöv münasibətini bildirən tipik mənsubiyyət birləşməsidir. Müq. et: *ağacın budağı, kitabın vərəqi, köynəyin yaxası, qılıncın dəstəyi* və s.

4. Mənsubiyyət birləşməsinin birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri və ya insan anlayışı bildirən sözlərlə, ikinci komponenti isə qohumluq anlayışı bildirən sözlərlə ifadə olunduqda birləşmə insani münasibət ifadə edir. Müq. et: *onun qardaşı, sənin bacın, Əhmədin əmisi, Ulduzun xalası* və s.;

5. Mənsubiyyət birləşməsinin birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri və ya insan anlayışı bildirən sözlərlə, ikinci komponenti isə məkan semantikası ilə ifadə olunduqda birləşmə nisbi sahiblik və mənsubluq anlayışı ifadə edir. Müq. et: *onun kəndi, bizim ölkəmiz, Həsənin ölkəsi, insanın vətəni* və s.;

6. Mənsubiyyət birləşməsinin birinci tərəfi məkan bildirən söz, ikinci tərəfi insan anlayışı bildirən sözlə ifadə olunduqda birləşmə nisbi hüquqi münasibət ifadə edir. Müq. et: *ölkənin rəhbəri, kəndin ağsaqqalı, yeməxananın xidmətçisi* və s.

Mənsubiyyət semantikasının strukturunun nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, tipik mənsubiyyət konstruksiyalarında possessor insan anlayışı, korrelyat isə cansız əşya anlayışı ifadə edən sözlə ifadə olunur. Belə konstruksiyalarda ifadə olunan semantika mənsubiyyət konstruksiyalarının nüvəsini təşkil edir. Korrelyat mücərrəd anlayışları ifadə edən sözlərlə ifadə olunduqda onun bu tip konstruksiyalarda işlənmə imkanları azalır. Sahiblik və mənsubluq anlayışı yalnız hüquqi baxımdan sahiblik və mənsubluq deyil, eyni zamanda digər münasibətləri də - ailəvi, ictimai, hissənin bütövə olan münasibəti və s. - ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu zaman possessor və korrelyatdan əlavə mənsubiyyət situasiyası aparıcı rola malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı: Maarif, 1983. 320 s.
2. Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка, Санкт-Петербург, 2000. 243 стр.
3. Бодлярёв Б.В. Категория косвенной принадлежности в тунгусо-маньчжурских языках, Москва: Наука, 1976. 152 стр.
4. Бондарко А.В. Поссесивность (вступительные замечания) // Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность, Санкт-Петербург: Наука, 1996. стр. 89-100.
5. Брыкина М.М. Языковые способы кодирования поссесивности (на материале корпусного исследования русского языка), АКД, Москва: 2009. 26 стр.
6. Вайс Д. Смысловый потенциал поссесивного отношения и его текстуальная обусловленность в современном русском языке // Сокровенные мысли: Слова. Текст. Культура, Москва: Языки Славянской Культуры, 2004. стр. 283-295.
7. Гайсина Р.М. Семантическая категория релятивности // Исследования по семантике: семантические категории в русском языке, Уфа: 1996. - Вып. 19. стр.6-8.
8. Долинни И.Б. Конструкции с поссесивными актантами // Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность, Санкт-Петербург: Наука, 1996. стр. 127-136.
9. Едигарова С.В. Категория поссесивности в удмуртском языке. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии, Тарту, 2010. 290 стр.
10. Журиная М.А. Поссесивность // Лингвистический энциклопедический словарь, Москва: "Советская энциклопедия", 1990. стр.388-389.
11. Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Часть 1. Грамматические категории имени существительного, Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1975. 100 стр.
12. Исаева О.Н. Реализация категории поссесивности в русском и английском языках, АКД, Москва, 2007. 22 стр.

13. Линкова Ю.И. Поссесивные конверсивы в русском и английском языках. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Волгоград, 2014. 211 стр.
14. Мезенцева И.И. Способы определения границ поссесивного значения // Русский язык: его современное состояние и проблемы преподавания. Материалы Международного гуманитарного конгресса (16-19 сентября 2002 г.), Иркутск, 2002. стр. 92-96.
15. Милованова М.В. Лингвокультурологические характеристики категории поссесивности в русском и немецком языках, АДД, Волгоград: 2007. 47 стр.
16. Николаева Т.М. От звука к тексту (Язык. Семиотика. Культура), Москва: Языки Славянской Культуры, 2000, 680 стр.
17. Селиверстова О.Н. Труды по семантике, Москва: Языки Славянской Культуры, 2004. 960 стр.
18. Цинциус В.И. Негидальский язык. Исследования и материалы, Ленинград: Наука, 1982. 311 стр.
19. Чинчлей К.Г. Поле поссесивности и поссесивные ситуации // Теория функциональной грамматики: Локативность. Бгпийность. Поссесивность. Обусловленность, Санкт-Петербург: Наука, 1996. стр.100-127.
20. Heine B. Possession: cognitive sources, forces and grammatikalization, Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 274 p.

Açar sözlər: mənsubiyyət anlayışı, mənsubiyyət situasiyası, posessor, korrelyat

Ключевые слова: принадлежность, ситуация, поссесор, кореляция

Keywords: affiliation, situation, possessor, correlation

XÜLASƏ

Mənsubiyyət universal məntiq kateqoriyasıdır və insan təfəkküründə digər kateqoriyalar ilə birlikdə dünyanın dərk edilməsində əsas pillələrdən biridir. Bu anlayışın strukturunda sahib şəxs (posessor), mənsub əşya (korrelyat) və mənsubiyyət situasiyası xüsusi seçilir. Hüquqi mənsubiyyətdən başqa hissənin tama olan münasibəti, qohumluq və ictimai münasibətlər də mənsubiyyət anlayışının strukturuna daxildir.

SUMMARY

Phonetic and grammatical standards gave the opportunity to study the importance of borrowings in enriching the vocabulary of a language he enriching of a language should be investigated at least in three layers of assimilation. Phonetic, grammatical, and lexical-semantic.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Nərmin əbülfəz qızı Əliyeva²⁷
İNSAN KONSEPTİNİN MÜXTƏLİF DİLLƏRDƏ TƏZAHÜRÜ

Konsept mental prosesdir, yəni o, bilavasitə şüurda gedən prosesdir və onu təzahür etməyincə qiymətləndirmək mümkün deyildir. Konkret konseptin təzahürlərinin öyrənilməsi həm anlayışın özünə, həm də daşdığı mənalara məcmusuna aydınlıq gətirməyə imkan verir. İntellekt və təfəkkürün məhsulları konkret maddiləşmiş formada təzahür etməyənədək onlarla işləmək qeyri-mümkündür. Bu zaman biz onları olduğu kimi qavraya bilmirik.

İnsan konseptinin müxtəlif kontekstlərdə xüsusiyyətləri mövcuddur. “Şəxsiyyətin xüsusiyyətləri” və “sosial varlıq” kimi əlamətlərin güclənməsi dil daşıyıcılarının konseptual dünya xəritəsinin dəyişiklikləri ilə izah edilir. Mədəniyyətin son illərdə dinamikası şəxsiyyətin özsüurunun artmasına gətirib çıxarır. İngilis dilində identity “özsüür, şəxsiyyətin özünü müəyyənləşdirməsi” sözünün təsiri ilə “evniləşdirmə” sözünü buna misal gətirmək olar. “İnsan” konseptinin inkişaf dinamikası müxtəlif dillərdə dil vahidlərinin semantikasına təsir etmiş, dil daşıyıcılarının konseptual dil xəritəsində dəyərlər və münasibətlərdə özünü bariz göstərir. Məqalənin məqsədi bu məsələni müxtəlif dillərdə nəzərdən keçirməkdir, təsviri metoddan istifadə edərək bu sahədə iş yazarlar üçün vəsait rolunu oynaya bilər.

Konseptlərin xalqın dünyagörüşünü açan mövcudluğu kimi öyrənilməsi vacibdir. Müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcılarının şüuruna mənsub olan konseptlərin qarşılaşdırılması isə onların universal səciyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Hər cür dünyagörüşünün fundamental anlayışlarından olan “insan” konsepti dünya haqqında fəlsəfi düşüncələrin mərkəzində olmaqla onun uzun sürən inkişafı gedişində işlənmişdir. Fəlsəfi dünyagörüşünü maraqlandıran çoxlu məsələləri öz ətrafında birləşdirən insan – dünya problemi təfəkkürün insana münasibəti ilə əlaqədar olaraq “insan” konsepti və onunla bağlı insan haqqında təlim ətrafında həmişə mübahisələrin gedişində təşəkkül tapmışdır. Buna görə də həmin təlimin əsasında duran “insan” konseptinin məzmununu açmaq, konseptlər içərisində onun inkişaf tarixinə nəzər salmaq lazımdır.

İnsan, onun təbiətini haqqındakı fikirlərə hələ fəlsəfəqədərki dünyagörüşündə - mifologiya və dini təsəvvürlərdə rast gəlinir. Qədim xalqların ilk dünyagörüşləri olan mifologiyada fəvqəltəbii, mifik insanların olduğuna inanırdılar.

Gerçəkliyin konseptuallaşması insanın dünya haqqında qəbul edilən məlumatın, gerçəklik predmetləri və hadisələrinin əqli konstruksiyasının qavramasıdır, bu da insanın şüurunda dünya haqqında müəyyən görüşlərinin təsbit edilmiş konseptlər halında yaranmasına gətirib çıxarır. Ərtaf aləmi, mühiti qavrayaraq insan ümumi anlayışları formalaşdırır və dünya haqqında biliklər sistemi dünyanın konseptuallaşmış xəritəsini təşkil edir.

Müasir linqvo-antropoloji tədqiqatlarda insanın dil təqdimatlarında “bütöv-hissə”, “qiymətləndirmə”, “stereotip” kimi semantik kateqoriyalar nəzərdən keçirilmişdir. Dildə belə səciyyəvi verilənlərin olması uyğun kateqorial semantik cəhətlər olan partitivlik, qiymətləndirmə, stereotipləşmə haqqında danışmağa ehtiyac duyulur. Partitivlik “bütöv-hissə” kimi mücərrəd oppozisiyada öz əksini tapan kateqorial semantik cəhət olaraq insanın dil əksi üçün səciyyəvidir. Onun əsasında bütövün hissəyə bölünməsi və hissələrin bütövə birləşməsi olan əqli proses durur. Qiymətləndirmə kateqorial semantik cəhət olaraq qiymətləndirmənin və onun yarımkateqoriyalarının (müsbət, mənfə, neytral) birləşdiyi semantik kateqoriyadır, onun əsasında əqli proses kimi obyektin maddi və mənəvi dəyərlərinin müəyyənləşməsi durur. Stereotipləşmə semantik-funksional “stereotip” mənalı kateqorial semantik cəhətdir ki, onun əsasında, bir tərəfdən, obyekt haqqında sabit görüşlərini yaradan əqli proses, digər tərəfdən, konkret obyektin ənənəvi sabit görüşlərə uyğunluğunu göstərən əqli prosesdir. Bu kateqorial semantik cəhətlər universaldır, lakin insanın dil təqdimində müxtəlif konkret təzahürə malikdir (7, 12).

Dünyagörüşünün mərkəzində obyekt deyil, insan dayanır. Dünyagörüşünün mənaya istiqamətlənməsi də bununla izah olunur. Ona görə ki, insan mənanı öz dünyagörüşünə əsaslanaraq yaradır, yəni insan öz dünyagörüşünü mənalı və mənasız etmək üçün hansısa dünyagörüşündən gələn qayda, norma və prinsiplərə əsaslanır. “insan ... dildə həm danışan şəxs kimi, həm də haqqında danışdığı dünyada mərkəzi fiqurdur” (2, 5). N.Q.Nikitinin fikrincə, “insan” konsepti dünyanın adı xəritəsində açar fiqurdur. Lügətin ideoqrafik sxemini bu superkonseptə əsaslanaraq qursaq, “o, əsasən, gerçəkliyin antroposentrik konseptual strukturlaşmasını təsbit olunur” (6, 71).

Superkonsepti verballaşdıran leksema “güclü” semantik əlaqələrə malikdir. Bu əlaqələrin xarakteri konseptin parametrləri ilə müəyyənləşir. “İnsan” konseptinin əsas parametrləri onun dünyaya münasibəti ilə əlaqədardır. Bu münasibətlərin əsasları “yaşamaq”, “işləmək”, “malik olmaq”, “hərəkət etmək” makrokonseptlərində öz əksini tapır. Makrokonseptlər də öz növbəsində bir və ya bir neçə əlaqəli parametrlərlə superkonsept ilə bağlıdır. Beləliklə, “insan” superkonsepti ilə bağlı olan “yaşamaq” makrokonseptinin əsas parametrləri zaman və məkan parametrləridir.

İnsan universal konseptdir. Onun şərhli müxtəlif dillərdə müxtəlifdir, belə ki, hər dil üçün onun hansı əlamətlərin verilən konseptosfer üçün müəyyənləşdirici olması şərtidir. Azərbaycan dilində *insan* leksemi, rus dilində *человек* leksemi, ingilis dilində isə insanı müəyyənləşdirən iki – *man* və *human* leksemindən istifadə olunur. İngilis dilində “insan” konsepti iki əsas leksemədən ibarətdir, onların hər biri digərindən mənasına görə fərqlənir. Əvvəllər *human* leksemi şifahi nitq, ədəbiyyat, folklorlarda geniş istifadə olunurdu, o, bir növ, allahlara qarşı qarşıdurmada göstərilirdi. Müasir ingilis dilində isə *human* leksemindən elmi mətnlərdə istifadə olunur, müəyyən mənada bioloji tip kimi nəzərdən keçirilir. Şifahi nitq və digər mətnlərdə *human* leksemi *man* leksemi ilə əvəz olunur.

²⁷ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Nəzəri dilçilik şöbəsinin baş elmi işçisi. Filologiya elmləri doktoru, dosent. rajabova.narmin@gmail.com

“İnsan” konsepti mürəkkəb struktura malikdir. Ümumi komponentlərin məcmusunu konsept nüvəsi təşkil edir. Digər komponentlər spesifik və səciyyəvi olaraq hər bir dil daşıyıcısında “insan” konseptinin yerini müəyyənləşdirir.

İngilis dilində “man” konsepti cəmiyyət tərəfindən oan verilən, gücün müəyyən səviyyəsinə, cəmiyyət daxilində müəyyən işi yerini yetirən şəxsiyyətin keyfiyyətlərinə malik subyekt obrazını özündə əks etdirir. Rus dilində bu konsept üçün “sosial varlıq”, “daxili və xarici keyfiyyətlərin daşıyıcısı”, “əqli və nitq fəaliyyətinin subyektı, “müəyyən peşə və ya işin nümayəndəsi” kimi komponentlər relevantdır (3, 33).

Gerçəkliyin dil konseptuallaşması xüsusiyyətlərinin tədqiqi insan, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi problemini irəli çəkir. “İnsan – Dil – Mədəniyyət” üçbucağının zirvəsi şübhəsiz ki, insandır; təbii olaraq dil və mədəniyyətinin bütün mövcud olanları insan amilinin vacibliyini göstərir. Dildə insanın özünü və gerçəkliyi dərkə, insanı özünü və ətraf aləmi qiymətləndirməsi proses və nəticələri öz əksini tapmışdır. Dildə insan obrazı hər şeydir, yəni insan elm, din, mədəniyyətdə, gündəlik həyatda, müxtəlif situasiya və sferlərdə özü və başqaları haqqında danışa bilər. İnsan haqqında bu və ya digər təqdimat milli-mədəni çalara malik olur; müxtəlif mədəniyyət nümayəndələri üçün insana müxtəlif baxış mövcuddur ki, bu da dil daşıyıcılarının stereotiplərində öz əksini tapır.

Linqvo-antropoloji tədqiqatlarda dil obraz-konsepti olan “insan” tam və bölünmüş kimi təsvir olunur; biraspektli (Y.N.Karaulov), ikiaspektli (N.V.Bulqina, A.D.Şmelev, Y.D.Stepanov), çoxaspektli (N.D.Arutyunova, Ş.Balli, M.F.Jurinskaya, Q.A.Zolotova). Dildə insan amilinin rolu dil və nitqi formalaşdırın insanın subyekt ipostasiyalarla müəyyənləşir. Onlar arasında əqli, kommunikativ, milli-mədəni, səciyyəvi, aksioloji olanlar fərqləndirilir. Lakin insan dilə minasibətdə həm subyekt, həm də obyekt kimi çıxış edir. Bu halda insan dildə əqli mahiyyət və ya obraz-konsept kimi əks olunur. Beləliklə, insan dil/nitq fəaliyyətinin yaradıcı məhsulu, fikirləşən, hissedən, milli-mədəni cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən ənənə, stereotip, qaydalar çərçivəsində özünü və digərlərini qiymətləndirən subyekt kimi dil/nitqdə çıxış edir.

İnsan leksemi və onun müxtəlif qruplarda ingilis dilinə tərcüməsinə nəzər salmaq.

Ağıllı insan – Homo sapiens; İnsan ağıllı varlıqdır – Man is a rational being; İbtidai insan – Primitive (pre-historic) man; İnsanın bioloji təbiəti – Man's (a human being's) biological features; İnsanın mənəvi aləmi – A person's spiritual world; Mən insanam, mənə insani heç nə vad deyil – I am human and I'm not devoid of any human features; İnsan tarixin yaradıcısıdır – Man is a history maker; İnsana inanmaq – Believe in human nature. İngilis dilində *man* sözü “homo sapiens” semantik nüvəsini saxlayır, bir çox hallarda *human being* mənasında, daha nadir halda isə *person* mənasında işlənir.

Human sözü C.Eytonun “Sözün mənəvi lüğəti” fransız dilində *humain* sözünə, bu da latın *humanus* sözünə gedib çıxır (10, 289). *Human being* ingilis vahidi ilk növbədə insanın mənəvi və bioloji xüsusiyyətlərinin məcmusudur. V.fon Humboldt yazırdı: “İnsan daxilində dərin, zərif, hər şeyi qavraya bilən elə bir şey yoxdur ki, o dilə keçməsin və dil vasitəsilə qavranılsın” (1, 54). İnsan dəyərlər sistemi “İş”, “Sağlamlıq”, “Dostluq”, “Məhəbbət”, “Ailə”, “Bilik” kimi əsas konseptlərlə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən “insan” konsepti fiziki, bioloji, əqli, psixi, etik, sosial, mənəvi, emosional olanların cəmi, məcmusu, birliyi kimi qavranılır (T.B. Сычева. 206.).

İngilis və rus izahlı lüğətlərdən (4; 11) məlum olur ki, rus dili üçün *человек* sözünün mənası əsasdır, ingilis dilində isə bu mənə “kisi” mənasına nisbətən az işləkdir. İmplit olaraq *male* seması rus sözündə də mövcuddur. İlkin baxışda bu iki vahidin semantik strukturları eynidir. Lakin kontekstlərin təhlili və onların tərcüməsi göstərir ki, kişi cinsi ingilis dilindəki vahiddə daha güclüdür. Rus dilində «человек» vahidində isə şəxsiyyət xüsusiyyəti daha çox reallaşır.

“İnsan” konsepti bu anlayışın konseptləşmə prosesinə təsir edən “insan və cəmiyyət”, “insan və iş”, “insan və təsərrüfat”, “insan və sağlamlıq”, “insan və gözəllik”, “insan və ailə”, “insan və ev”, “insan və ictimai fəaliyyət” sair sahələrdə diqqətlə nəzərdə keçiriləndə aydınlaşa bilər. “İnsan” konseptinin öyrənilməsinə son illərdə marağın artması bir sıra səbəblə şərtlənir. Bu, bir tərəfdən, insanın cəmiyyətdə yerinin, mövqeyinin nisbətən sürətdə dəyişməsi dil materialında öz əksini müxtəlif şəkillərdə tapması, nisbətən konservativ hesab oluna biləcək dil materialları ilə müasir baxışlar arasında fərqin artması və onları qavranılmasında daha böyük fərqin olması ilə bağlıdır.

İnsanın daxili səciyyəvi konseptinin birinci aspekti psixoloji səciyyəvidir. Psixologiyada xasiyyət dedikdə, əsasən, şəxsiyyətin fəaliyyətində və ünsiyyət prosesində formalaşan, təzahür edən və onun üçün tipik davranışı müəyyənləşdirən dayanıqlı fərqi xüsusiyyətlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Nəzərdən keçirilən konseptual aspekti ifadə edən sözlər həm insanın xarakterinin xüsusiyyətlərini, həm də onun davranışını əks etdirən konseptual əlamətləri müəyyənləşdirir. Məşhur alman filosofu İ.Kant güman edir ki, bütün adamlara fundamental formalar xasdır. Kant bizim idrakımızda ümumi əhəmiyyətə malik olan və zəruri olan nəyinsə mövcudluğunu aşkar bir fakt hesab edirdi. Kantın haqqında bəhs etdiyi formalar psixoloji təbiətə malik deyildir.

Rus mədəniyyətində “insan” anlayışı “человек” və “личность” sözləri ilə ifadə olunur. Bundan əlavə, “индивид” leksemindən də istifadə edilir. Mədəniyyət tarixində tam maddi və tam ruhi anlayışlar yoxdur. Hər bir əşya öz əşyavilik xüsusiyyəti ilə və digər əşyalara münasibəti və maddiliyi ilə səciyyələnir. Məsələn: güldəndəki çiçək gül çələnginin bir hissəsi, başğada bitən çiçək bitki, yaxaya sancılmış çiçək bəzək əşyasıdır. Bu baxımdan “insan” anlayışı saysız-hesabsız parametrlərlə ölçülür. “İnsan” konsepti ənənəvi olaraq kişi haqqında görüşlərlə eyniləşdirilir. E.S.Kubryakova qeyd edir: “İnsanda fiziki, mənəvi və sosial birləşir, şəxsiyyət – insanın mənəvi və sosial cəhətlərinin məcmusudur” (5, 53).

İnsan bioloji varlıq olaraq anadan olur, yaşayır və ölür. İnsanın həyatı yemək kimi əsas tələbatının ödənilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Aclıq, xəstəlik, onun müalicə olunmaması, ölüm hər bir canlıda özünüqoruma instinkti ilə bağlıdır. İnsan əsas tələbatlarını ödədikdən sonra insanın şəxsiyyətinin çiçəkləndiyi sosial qrupla tələbatı yaranır. İnsanlar arasında münasibətlər

yanır, insanda müəyyən davranış modeli yaranır, bu da etika və mənaəviyyət mövqeyindən qiymətləndirilir, bu normalar pozulanda insan qınamaya məruz qalır. Hər bir insan sositumda qəbul olunmağı istəyir. Etiraf “özünkü-yad” prinsip üzrə aparılır, yəni insanın material və ya intellektual planda müqayisədə uğurları ilə bağlıdır. Etiraf əldə etdikdən sonra insan özünü təkmilləşdirməyə vaxt ayırır və özünüifadə ehtiyacındadır (8, 6).

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, ictimai varlıq olan insanın cəmiyyətə ehtiyacı var və onun qanunlarına tabedir. İnsanın davranışını nizamlayan, idarə edən sosial təşkilatlar mövcuddur. Həyatın belə alqoritmi demək olar ki, bütün dövrlərdə müəyyən dərəcədə özünü göstərmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984. 57 с.
2. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М: КомКнига, 2007. С.168-187
3. Кассихина А.В. Концепт «человека» в русском и английском языках // Язык, личность, деятельность: взгляд молодых исследователей: материалы III Всерос. науч.-практ. конф. молодых учёных (с междунар. участием), г. Киров, 3-4 апреля 2012 г. – Киров: Изд-во ВятГУ, 2012. – С. 33-35
4. Комплексный словарь русского языка / Под ред. А.Н. Тихонова. М., 2005. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. 4-е изд., доп. М., 2004. 944 с.
5. Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. М., Наука, 1991, 240 с.
6. Никитина Т.Г. К вопросу о классификационной схеме фразеологического идеографического словаря. ВЯ, 1995, № 2, с.71-75.
7. Никитина Л.Б. Образ-концепт «Homo sapiens» в русской языковой картине мира как объект антропоцентрической семантики. автореф. докт. дисс. Омск, 2006, 41 с.
8. Солдаткина Т.А. Базовые концепты английского и французского паремнологического фонда. Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 6.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=10970>
9. Сычева Т.В. Вербализация концепта «человека» фразеологическими единицами с компонентом – названием вещества в русском языке. Альманах современной науки и образования. № 9 (64) 2012. 205-209.
10. Avto J. Dictionary of Word Origins. New York, 1991.
11. Oxford English Dictionary. 2nd ed. / Ed. by J. Simpson, E. Weiner. Oxford, 1986.

Açar sözlər: konsept, dünyagörüşü, dünya problemi, təfəkkür, mədəniyyət

Ключевые слова: концепт, мировоззрение, мировая проблема, мышление, культура

Keywords: concept, worldview, world problem, thinking, culture

Manifestation of the «human» concept in different languages

Summary

A concept is a mental process, that is, it is a process that takes place directly in the mind and cannot be evaluated until it manifests itself. The study of the manifestations of a particular concept allows us to clarify both the concept itself and the set of meanings it carries. It is impossible to work with the products of the intellect and thinking until they manifest themselves in a concrete materialized form. In this case, we can not perceive them as they are.

The human concept has features in different contexts. The increase of such signs, as "personality features" and "social being", is explained by changes in the cultural-conceptual picture of the world of language speakers. The dynamics of culture in the last decade leads to an increase in self-awareness. An example of this is the word "identification" in English under the influence of the word "identity, self-determination". The dynamics of the development of the concept of "human" has influenced the semantics of language units in different languages, which is evident in the values and relationships in the conceptual language map of language carriers. The purpose of this article is to look at this issue in different languages, using the descriptive method can serve as a tool for professionals in this field.

Проявление понятия “человек” на разных языках

Резюме

Концепт - это умственный процесс, то есть это процесс, который происходит непосредственно в уме и не может быть оценен, пока он не проявит себя. Изучение проявлений того или иного концепта позволяет уточнить как само понятие, так и набор значений, которые оно несет. Невозможно работать с продуктами интеллекта и мышления, пока они не проявят себя в конкретной материализованной форме. В этом случае мы не можем воспринимать их такими, какие они есть.

Понятие «человек» имеет особенности в разных контекстах. Увеличение таких знаков, как «черты личности» и «социальное бытие», объясняется изменением культурно-концептуальной картины мира носителей языка. Динамика культуры в последнее десятилетие приводит к росту самосознания. Примером этого является слово «identity» в английском языке под влиянием слова «идентичность, самоопределение». Динамика развития концепта «человек» повлияла на семантику языковых единиц в разных языках, что проявляется в ценностях и отношениях в концептуальной языковой карте языковых носителей. Цель этой статьи - рассмотреть этот вопрос на разных языках, использование описательного метода может послужить инструментом для профессионалов в этой области.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İSMİN YİYƏLİK HALI VƏ ONUN QRAMMATİK ƏLAMƏTLƏRİ

Hal kateqoriyası isim bəhsinin, o cümlədən qrammatikanın mühüm kateqoriyalarından biri olub, söz birləşməsi və ya cümlədə adların başqa sözlərə olan münasibətini bildirməyə xidmət edir.

Türkologiyada, həmçinin Azərbaycan dilçiliyində hal kateqoriyasına dair sinxron və diaxron aspektdə geniş şəkildə araşdırmalar aparılmışdır. Tədqiqatlar müxtəlif istiqamətlərdə - müasir dil, dil tarixi, dialektoloji, müqayisəli qrammatika sahələrində olmaqla bir-birindən fərqlənir. Bu kateqoriyanın öyrənilməsi zəruridir, çünki müxtəlif qrammatik quruluşa malik dillərdə hal kateqoriyası özünü göstərir.

Azərbaycan dilçiliyində bu kateqoriya ilə bağlı kifayət qədər araşdırmalar aparılmış və mövcud nəticələr qrammatika kitablarında öz əksini tapmışdır. Tədqiqatların genişliyinə baxmayaraq, hal kateqoriyasına dair bir sıra məsələlər hələ də öz həllini tapmamışdır. Belə ki, hal kateqoriyasının ümumi və ya xüsusi qrammatik kateqoriyalar sırasına aid olması, halların məkani və qrammatik olmaqla iki qrupa bölünməsi və s. məsələlər tam həllini tapmamış və müxtəlif fikirlərə səbəb olan məsələlərdəndir.

Türkoloji ədəbiyyatların bir qisminə ismin halları qrammatik və məkani (qrammatik-məkani) olmaqla iki qrupa ayrılır. Türkologiyada bu fikri ilk dəfə irəli sürən N.K.Dmitriyev olmuşdur. Onun bu fikrinə 1951-ci ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan dilinin qrammatikası" (I hissə) kitabında rast gəlinir. M.Hüseynzadənin üç il sonra nəşr edilmiş "Müasir Azərbaycan dili" kitabında bu termin bir qədər də dəqiqləşdirilir və ismin halları qrammatik və qrammatik-məkani olmaqla iki qrupda birləşdirilir: adlıq, yiyəlik, təsirlik hallar qrammatik, yönlük, yerlik, çıxışlıq hallar isə məkani-qrammatik hallar qrupuna daxil edilir.

1946-cı ildən 1968-ci ilə qədər nəşr olunmuş Azərbaycan dili dərsliklərində ismin halları sırasında yiyəlik hal yoxdur. Bu dərsliklərdə 5 hal verilir: adlıq, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq. Bunun səbəbi həmin dərsliklərdə "yiyəlik birləşməsi" adı ilə bir bəhsin verilməsi idi. Bu adla indi sintaksisdə "Üçüncü növ təyini söz birləşmələri" adlandırılan birləşmələr nəzərdə tutulurdu. Belə hesab edilirdi ki, m, in, un, ün şəkilçisi qəbul etmiş isim özündən sonrakı sözlə əlaqələnib birləşmə əmələ gətirirsə, deməli, o, hal sisteminə daxil ola bilməz. Bir də vaxtilə belə mülahizə var idi ki, ismin halları birbaşa feillə əlaqələnmə bilməlidir, ismin yiyəlik halının isə belə imkanı yoxdur, o, birbaşa belə əlaqədə iştirak etmir (1, 246).

1944-cü ildən başlayaraq yiyəlik hal yenidən hal paradigmasına əlavə edilir və indiyə kimi bu sistemin bərabərhüquqlu üzvü kimi qalır.

Yiyəlik hal sahiblik bildirir. Bu halda olan söz başqa sözlərlə iki cür əlaqəyə girir: I. Özündən sonra gələn sözlə III növ təyini söz birləşməsi yaradır. II. Yiyəlik halda olan söz xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək xəbər vəzifəsi daşıya bilər. Belə ki, yiyəlik halda olan sözün əlaqədə olduğu sözlə münasibəti mübtədə ilə xəbər münasibətinin eynidir.

M.Hüseynzadə yiyəlik halı iki əşya arasında sahiblik, aidlik məzmununu ifadə edən hal kimi səciyyələndirir və onun feillərlə işlənmə bilməməsini bununla əlaqələndirir. O qeyd edir ki, bu halın adı onunla ifadə olunan bütün mənaları əhatə etmir. məs.: tələbələrin beşi birləşməsində birinci tərəf heç bir yiyəlik məzmununu ifadə etmir. O, bir çox tələbənin müəyyən miqdarını ayıraraq göstərməyə (tələbələrdən beşi) xidmət edir (6, 57).

Yiyəlik halda olan sözün müstəqil olaraq işlənməsi onun xəbər vəzifəsində işlənməsi ilə bağlıdır. Çünki başqa vəziyyətlərdə yiyəlik halda olan söz özündən sonra gələn mənsubiyyət şəkilçili sözlə birlikdə cümlənin bir üzvü olur.

Q.Kazımovun qeyd etdiyi kimi halların yaranmasının əsas səbəbi cümlədə sözlərin əlaqəsini təmin etmək olmuşdur. Yönlük, yerlik və çıxışlıq halda olan sözlər əksərən feillərlə, az halda ismi xəbərlə əlaqələnir, təsirlik halda olan sözlər yalnız təsirli feli xəbərlə və ümumən təsirli feillərlə əlaqələnir. Yiyəlik halda olan söz isə bunun əksinə olaraq, yalnız adlarla əlaqələnir, məsdər, feli sifətlə mənsubiyyət əlaqəsinə girsə də, təsirli feli xəbərlə əlaqə yarada bilmir (6, 65).

İsmi bu halının iki forması var: 1. Müəyyən yiyəlik hal; 2. Qeyri-müəyyən yiyəlik hal. Bu hallar həm formaca, həm mənaca fərqlənir. Belə ki, bunlardan birincisinin hal şəkilçisi var, ikincisinin yoxdur. Birincisi konkretlik, ikincisi ümumilik bildirir. Digər tərəfdən bu iki forma söz birləşmələri əmələ gətirmələri ilə də bir-birindən fərqlənir: müəyyən yiyəlik halda olan söz III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi olduğu halda, qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan söz II növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi olur.

"Azərbaycan dilinin qrammatikası" kitabında qeyri-müəyyən yiyəlik halın kim?, nə?, hara? suallarından birinə cavab verdiyi göstərilir (1, 26). Fikrimizcə, bu doğru hesab edilə bilməz. Çünki yiyəlik halın bu forması II növ təyini söz birləşməsi daxilində işlənir və ona ayrılıqda sual vermək olmur, bütövlükdə bir suala cavab verir. Təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinə sual vermək lazım gəldikdə nə? və hansı? sual əvəzliliklərindən istifadə olunur. məs.: Bu nə ətidir?-qoyun əti, Azərbaycanın paytaxtı hansı şəhərdir?-Bakı şəhəri və s.

Yiyəlik halın aşağıdakı mənalarını göstərmək olar:

1. Yiyəlik hal əşyaya sahib olan şəxsi bildirir: Kitab mənimdir; Maşın onundur. (dan.)
2. Yiyəlik halda olan isim bütöv, ondan sonrakı isim isə bütövün hissəsini bildirir: telefonun dəstəyi, uşağın qolu və s.
6. Yiyəlik hal qohumluq, dostluq, yaxınlıq münasibəti bildirir: Əliabbas kişinin dördüncü nəvəsi Ağasəlim üzünü arvadı Zibəydəyə tutub dedi. (Elçin)

²⁸ BDU-nun İngilis dili kafedrasının müəllimi. yegish76@mail.ru

4. Yiyəlik halda olan söz özündən sonra gələn sözün ifadə etdiyi müəssisəyə, təşkilata, kollektivə mənsub olan şəxsi bildirir: idarənin rəisi, məktəbin direktoru vəs.

5. Yiyəlik halda olan isim özündən sonra gələn sözün ifadə etdiyi xüsusiyyətə, kəyfiyyətə malik olan şəxsi və ya əşyanı bildirir: Cavanşir öz taleyinin uğursuzluğu barədə fikirləşdi, həyatın sıxıcılığı və yeknəsəkliyi barədə fikirləşdi. (Elçin)

6. Yiyəlik halda olan söz özündən sonrakı ismin zamanını bildirir: 1990-cı ilin qışı.

Y.Seyidov Azərbaycan dilinin morfoloqiyasına həsr olunmuş əsərlərdə yiyəlik halın altı mənə növünün qeyd olduğunu xatırladır və buna aşağıdakıları irad tutur:

a) sadalanan mənalar bilavasitə olaraq yiyəlik halın qrammatik xüsusiyyətləri ilə deyil, müvafiq sözlərin lüğəvi mənaları ilə əlaqədardır.

b) həmin mənalar yiyəlik halda olan isimlə ondan sonra gələn sözün əlaqəsindən irəli gəlir: Tellinin anası əllərini qoltuğuna qoyub hanaya söykənmişdi. (Y.V.Ç) Burada qohumluq mənəsi "Tellinin anası" birləşməsinin məzmunundan hasil olur. Qohumluq mənəsinin ifadəsi iki sözün əlaqəsindən meydana çıxır. Onları dəyişdirdikdə həmin mənə da itir (6, 247).

Y.Seyidov belə hesab edir ki, mənə münasibətləri semantik sintaksisin mövzudur (7, 65) və onların bir qismi M.Hüseynzadənin üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə həsr etdiyi tədqiqatda təfərrüatı ilə izah edilmişdir.

Yiyəlik hal şəkilçisi (ın, in, un, ün) və ikinci şəxsin təkinin şəkilçisi (ın, in, un, ün) eyni səs tərkibinə malikdir. Onları fərqləndirmək yollarını dilçilər aşağıdakı şəkildə izah edir: (5, 68-69)

A. Yiyəlik halda olan sözdən sonra (əgər xəbər vəzifəsində deyilsə) mütləq mənsubiyyət şəkilçili bir söz işlənə bilər. Məs: otaq sözü yiyəlik halda-otağın şəklində işləndikdə qapısı, pəncərəsi, tavanı və s. sözlərdən biri tələb olunur. Lakin mənsubiyyət şəkilçili sözün bu cür sözlərə, xüsusən birinci tərəfə çox vaxt ehtiyacı olmur. Sənin dəftərin məndədir -əvəzinə məntiqi vurğu tələb olunmursa, sadəcə olaraq, Dəftərin məndədir, - deyirik.

B. Yiyəlik halda olan ismə yenidən hal şəkilçisi artırmaq olmaz, lakin mənsubiyyət şəkilçili sözlər bütün hallar üzrə dəyişə bilər. məs: sənin məktəbin, sənin məktəbinin və s.

C. Yiyəlik halda olan söz mənsub əşyanı bildirir. məs: Mən sənin aciz, gücsüz olmağına inanmıram. Sənin əməllərin cinayət tərkiblidir. (T.K)

Yiyəlik halın ifadə üsullarını və sintaktik vəzifələrini nəzərdən keçirək:

1) Şəxs əvəzliləri ilə: mənim, sənin, onun, bizim, sizin, onların. Mən və biz əvəzliləri yiyəlik halda-im şəkilçisi ilə işlənir. Şəxs əvəzlilərindən yiyəlik halda olduqda özündən sonra mənsubiyyət şəkilçili söz tələb edir və bütövlükdə cümlənin eyni bir üzvü olur. məs: Bir onların sifətlərinə bax,-deyə Əsmər qulağıma pıçıldadı. (Anar)

Şəxs əvəzliləri ilə düzəlmiş üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəflərinin müəyyənliyi nitqdə onların buraxılmasına imkan verir. məs: Kəfləri kök, damaqları çağ (idiom), İşlərin necə gedir? (dan), Adın nədir? (dan).

Bizim və sizin əvəzlilərinin işlənməsi zamanı isə iki xüsusiyyət özünü göstərir:

1. Biz və siz əvəzliləri yiyəlik halda olur, onun mənsub tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisarı ilə işlənir. Belə olduqda yiyəlik haldakı əvəzlik cümlə üzvü kimi təyin vəzifəsində çıxış edir:

Yad ölkədə dözməsən,

Bizim elə dolan gəl. (bayatı)

2. Biz və siz əvəzliləri yiyəlik halda olur və ona mənsub olan tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisi işlənir. Belə olduqda əvəzlik və mənsubiyyət şəkilçili söz birlikdə cümlənin mürəkkəb bir üzvü olur:

Səhər getdim dükənə,

Daraşdım gül əkənə.

Mənim qorxum ondadı,

Yarsız ömrüm tükənə. (bayatı)

Şəxs əvəzlilərinin yiyəlik halla bağlı sintaktik vəzifələrindən biri onun xəbər vəzifəsində işlənməsidir. məs: Bu kitab mənimdir. (sənidir, onunur, bizimdir, sizindir, onlarındır)

Yiyəlik halda olan şəxs əvəzlilərinin xarakterik sintaktik vəzifələrindən biri də onların mürəkkəb feillərin tərkibində işlənməsi ilə bağlıdır. məs: Mənim ondan xoşum gəlmişdir. (Dan)

2) Öz təyini əvəzliyi ilə. məs: Öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qıl axtarır., Öz dediyindən dönmə deyil. (dan.)

Göründüyü kimi öz əvəzliyi obyektin əvvəlində işlənərək onu şəxsə görə təyin edir. Buna görə də heç təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dilinin qrammatikalarında təyini əvəzlik adlandırılır. Öz əvəzliyi digər təyini əvəzlilərdən fərqlənir. Belə ki, bu əvəzlikdən sonra işlənən isim mütləq mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib, müəyyən şəxsi bildirməli olur. Bu haqda M.Hüseynzadə yazır ki, şəkilçisiz işlənən öz sözünü təyin adlandırsalar da, o, başqa təyinlərdən fərqlənir. Başqa təyinlər həm subyekt, həm obyekt təyin etdiyi halda öz əvəzliyi yalnız obyekt subyektə görə təyin edir. (6, 144-145)

Öz əvəzliyi yalnız mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra hallana bilir. Mənsubiyyət+yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş öz əvəzliyi xəbər vəzifəsində işləmə bilər. Bu iki formada baş verir: həm şəxs əvəzliləri ilə, həm də onlarsız. Məs.: Bu qələm (mənim) özümündür, (onun) özünüdür və s.

6) İşarə əvəzliləri ilə. Bu və o işarə əvəzliləri həm atributiv məqamda işlənir (bu kitab, o kitab), həm də yiyəlik hal şəkilçisini qəbul edir: Bunun kitabı, onun kitabı. Lakin elə, belə əvəzliləri yalnız atributiv məqamda işlənir, yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmir. Onu da qeyd etməliyik ki, bu əvəzlilərin mənsubiyyətə görə dəyişdikdən sonra hallanması, həmçinin yiyəlik halda olması mümkündür.

Bunun və onun formaları özündən sonrakı mənsubiyyət şəkili sözlə eyni bir cümlə üzvü olur. məs:

Bunun oğlu sizin seminariyada oxuyur. (İ.Ş)

Bunun, onun formaları predikativ məqamda, xəbər vəzifəsində də işləyə bilər. məs: Bu maşın onundur. (Dan)

4) Sual əvəzlilikləri ilə.: kimin, nəyin, haranın. Kimin və nəyin formaları atributiv məqamda işlənir. məs: Məhz onun bağında,əvin ikinci mərtəbəsində olduğu kimin ağına gələcək? (Anar)

Haranın forması isə atributiv məqamda çox az işlənir. məs: Haranın gözəlisən? (Dan.)

Predikativ məqamda isə daha çox kimin söz-forması işlənir. məs: Kimindir? -Mənim. (dan.)

Yiyəlik halın sintaktik mövqeyini iki şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

1. Yiyəlik halın əsas sintaktik mövqeyi özündən sonra gələn isimlə, yaxud substantivləşmiş sözlə əlaqəyə girərək söz birləşməsi əmələ gətirməkdir. Bu halda söz birləşməsi istənilən cümlə üzvü vəzifəsində işləyə bilər.

2. Yiyəlik halda olan söz ayrılıqda xəbər rolunda işlənir. Bu zaman o, cümlə üzvləri ilə birbaşa əlaqəyə girir.

5) İsimlərlə. Yiyəlik halda olan isimlər mənsubiyyət şəkili sözlə tələb edir və söz birləşmələri yaradaraq bütövlükdə cümlənin bir sintaktik üzvü olur:

Yiyəlik halda olan isimlərin ayrılıqda işləndikdə yeganə sintaktik vəzifəsi cümlənin xəbəri olmaqdır. Bu vəzifədə yalnız müəyyən yiyəlik halda olan ümumi və xüsusi isimlər, həmçinin hər hansı substantivləşmiş söz çıxış edə bilər. Məsələn: Bu, Ayselindir, bəs o, kimindir? (dan.)

Qoşmalarla idarə və ismin halları məsələsində qarşıya çıxan məsələlərdən biri də qoşmalarla yiyəlik halın münasibətidir.

Dilçilik elmində belə bir fakt inkar edilməzdir ki, ismin yiyəlik halı əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi III növ ismi birləşmələrin yaranması üçün formal göstərici və məntiqi nəticə rolunu oynayır. Bu hal (yiyəlik hal) mənsubiyyət kateqoriyasının meydana çıxması, yaranması və formalaşması üçün başlıca vasitədir. Belə birləşmələr ismin adlıq halında hesab olunur. Ona görə də həmin birləşmələr adlıq halı idarə edən qoşmalarla əlaqəyə girir: Ayselin anası ilə, Ayselin anası üçün, Ayselin anası qədər və s. Göründüyü kimi belə birləşmələrlə həmin qoşmalar tam şəkildə əlaqəyə girir. Əgər birləşmələri parçalayıb ikinci tərəfini atsaq, yiyəlik halda olan söz heç vaxt həmin qoşmalarla əlaqəyə girə bilməz.

Həm adlıq, həm yiyəlik hal ilə işlənən qoşmaları yaratdıqları çalarlara görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. qədər, kimi, tək/təki. Bu qoşmalar adlıq və yiyəlik halda olan sözlərə qoşularaq müqayisə, bənzətmə məzmunu yaradır. F.Zeynalovun göstərdiyi kimi, bu qoşmaların yaratdığı müqayisə müxtəlif cəhətlər üzrə olur: bir tərəfdən şəxs, əşya və hadisələri əlamətlərinə, digər tərəfdən isə onların vəziyyətlərinə görə müqayisə edir. (5, 78)

Nümunələrə nəzər yetirək:

Dəniz də üstü gümüş pullu nəhəng bir balıq kimi pəncərəmizin qabağında yavaş-yavaş nəfəs alardı (R.R). Sənin kimi dörd oğlum cəbhədədir (R.R). Neçə saatdır sərsəri kimi küçələri gəzirəm, yaralı bir adam görəndə ürəyim tez-tez döyünür, dizlərim titrəyirdi. (R.R)

Türkoloji ədəbiyyatda kimi qoşmasının təsirlik haldan başqa bütün hallarla əlaqəyə girə bildiyi qeyd edilir. Lakin Fərhad Zeynalov doğru olaraq qeyd edir ki, bu qoşmanın yerlik və çıxışlıq hal şəkili sözlərlə əlaqəyə girməsi qeyri mümkündür. (4, 77)

2. Üçün qoşması- adlıq və yiyəlik hala qoşularaq səbəb və məqsəd mənalarını yaradır. Bu qoşma əvəzlilikləri yiyəlik halda, başqa nitq hissələrini adlıq halda tələb edir. Məsələn: Sınaqdan mərdanə çıxmış bir məhəbbət hər kəsdən çox əsgər üçün lazımdır. (R.R)

6. İlə-vasitə, alət, birgəlik, zaman, qarşılaşdırma mənalarını yaradır. Bu qoşma da əvəzlilikləri yiyəlik halda, başqa nitq hissələrini adlıq halda tələb edir:

İndi mən qəlbimdəki bütün kinim,qəzəbimlə bərabər, bir də yaralı eşqimin qanlı nəşimi cəbhəyə aparıram (R.R). O məktublar dost əli ilə yazılır, kapitan (R.R). Onunla baş-baş verib bu nəğməni oxuyardıq, bizim gənclik nəğməmizi (R.R).

4. haqda, haqqında, barədə, barəsində. Haqda, barədə qoşmaları adlıq halda olan isim və əvəzliliklərlə, haqqında, barəsində qoşmaları yiyəlik halda olan isim və əvəzliliklərlə əlaqəyə girir: o haqda, onun haqqında, bu barədə, bunun barəsində və s

Azərbaycan dilində hal kateqoriyası tarixi kateqoriyadır. Türk dillərinin qədim yazılı abidələrinin dili ilə müasir türk dillərini müqayisə etdikdə aşkar olur ki, bu dillərdə hal sistemi tarixən yaranmış, inkişaf etmişdir. Bir sıra halşəkiliçiləri unifikasiya olunmuş, qrammatik mənaca birləşmiş, vahidləşmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dilində yiyəlik halın sintaktik vəzifəsi // Azərbaycan SSR Ali və Orta Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı: Elm, 1978, № 4, s.6-7
2. Abdullayev Ə.Z, Seyidov Y.M, Həsənov A.H. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksisi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1985, 468 s.
3. Aslanov A.Ə. Qoşma və ismin yiyəlik halı məsələsi // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, Bakı: ADU, 1978, № 4, s. 67-71.
4. Aslanov A.Ə. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriya. Bakı: ADU, 1985, 80 s.
5. Əsədova A.Y. Azərbaycan dilində ismin yiyəlik halının sintaktik mövqeyi // Tədqiqatlar - 1, Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2006, s. 147-154
6. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
7. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: 2000

Açar sözlər: Azərbaycan dili, hal kateqoriyası, qrammatika, yiyəlik hal, söz birləşməsi, cümlə

Key words: Azerbaijani language, case category, grammar, possessive case, word combination, sentence

Ключевые слова: Азербайджанский язык, падежная категория, грамматика, притяжательный падеж, словосочетание, предложение

Родительный падеж и его грамматические особенности на азербайджанском языке

Резюме

Основная функция слова, используемого в случае владения, - это выражение права собственности и подтверждение права собственности (принадлежности). Существительные и местоимения имеют фонетические различия с точки зрения притяжательных местоимений. Таким образом, я и мы используем суффиксы -in и -im, когда у нас есть местоимения. Кроме того, притяжательные существительные образуют третий и второй типы определенных местоимений по отношению к категориям определенного и неопределенного. Одна из главных особенностей этой ситуации - то, что она не соприкасается с глаголом.

Genitive case and its grammatical features in Azerbaijani language

Summary

The main function of the word used in the case of sovereignty is the expression of the right of ownership and the affirmation of the right of ownership (belonging). Nouns and pronouns have phonetic differences from the points of view of attractive pronouns. Thus, I and we use the suffixes -in and -im, when we have pronouns. In addition, attractive nouns form the third and second types of definite nouns in relation to definite and indefinite categories. One of the main features of this situation is that it does not coincide with the verb.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Н.М.Мусаева
О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКА
В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ.

Одним из быстроразвивающихся и ведущих направлений в современной лингвистической науке является лингвокультурология, основная цель которой – исследование взаимосвязи языка и культуры. Современная лингвистическая наука не довольствуется описанием отдельных характеристик языковых единиц, а все больше внимания обращает на комплексное исследование языковой системы в связи с культурой, национальным менталитетом народа. Исследования в области лингвистики конца двадцатого века позволили сделать вывод о том, что язык не только взаимосвязан с культурой: он, насколько можно сказать, вырастает из нее и выражает ее.

Известно, что язык составляет важную часть культуры народа, живущего в определенное время и в определенном месте. Из всех аспектов культуры у языка имеется свое окружение – народ. Ввиду этого необходимо изучать язык в теснейшей связи с «культурными зонами» и преобладающими идеями народов.

Язык всегда воплощает своеобразие народа, национального видения мира, национальной культуры. Приобщаться к богатствам культуры, как классической, так и современной, люди могут с помощью языка. Под влиянием языка человек формирует определенную картину мира. Исследователи культуры по-разному трактуют само понятие «культура», но центральная роль во многих исследованиях отводится человеку, личности – носителю национальной картины мира.

Отметим, что знание национальной культуры, различных ее форм впитывается носителями языка с детства, стихийно. Язык «приходит в действие» в системе тех значений, которые заключены во всевозможных проявлениях национальной культуры, материальной и духовной культуры: архитектуре, одежде, кухне, обычаях, нравах, религиозных воззрениях и т.п.

Следует сказать, что в процессе углубленных лингвистических исследований последних десятилетий, особенно в области фразеологии, и практики фразеологических описаний, определилось направление, объединившее науку о языке и культуре.

Фразеологический пласт языков является весьма интересным материалом, где отчетливо выделяются понятия «язык-культура-этнос».

В данной статье мы ставим своей основной целью рассмотреть фразеологизмы, объясняющие особенности национального характера и менталитета иранцев, глубже и полнее раскрыть некоторые особенности сложной и многогранной природы персидских фразеологических единиц, а также рассмотреть фразеологизмы в лингвокультурологическом аспекте.

Лингвокультурологические исследования имеют следующую цель – ответить на вопрос, как культура воплощается в языковые сущности (слова, фразеологизмы, целые тексты) в их реальном функционировании.

Как известно, фразеологические единицы являются богатством языка каждого народа, отражают красоту, культуру, традиции, национальный колорит, выражают человеческие чувственно-эмоциональные отношения, то есть кроме выражения мысли, истолковывают положительные и отрицательные отношения.

Основная функция фразеологических единиц заключается в том, что они выступают как образно-экспрессивные выразительные средства. Эта функция ярко проявляется в персидском языке, так как образность – характерная черта мировидения, мироощущения иранцев. Иранские мастера художественного слова, произведения которых буквально насыщены фразеологией, наглядно отразили эту особенность своего языка и народа.

Что касается основной функции фразеологизмов, то она является отражением национально-культурной специфики. Культура – это своеобразная историческая память народа. И язык хранит ее, обеспечивая диалог поколений.

Согласно наблюдениям, фразеология преимущественно связана с человеком, его мировидением и миропониманием, его эмоционально-экспрессивно-оценочным восприятием действительности.

Подавляющее большинство персидских фразеологизмов возникло на родной почве. Источники их происхождения весьма разнообразны и восходят к разным эпохам. Исконно персидские фразеологизмы – продукт коллективного разума многих поколений. В данной статье мы рассмотрим некоторые фразеологические единицы персидского языка, связанные с национальными историко-культурными традициями народа.

Хотелось бы отметить, что одним из часто употребляемых слов – компонентов персидских фразеологических единиц является слово آب - вода. Это следствие того важного значения, которое придают воде в сухих и жарких странах Востока.

Вода – символ, источник жизни, который создает образ множества персидских фразеологизмов; богатство, счастье, удача сопутствуют тебе
(букв. течет вода в твоём арыке)

آب در جوی روان است

посл. вода сама открывает себе путь

(достойные люди легко завоевывают любовь и уважение)

آب راه خودش را باز میکند

погов. вода – это свет (если случайно проливается вода, то это считается у иранцев хорошей приметой)

آب روشنایی است

В персидской фразеологии سایه - тень является символом покровительства. покровительствовать кому-либо, защищать кого-либо (букв. отбрасывать тень на кого-либо)

سایه افکندن بر [سر] کسی

да не убавится ваша тень над нами (признательность за оказанную милость)

سایه شما [از سر ما] گم نشود

быть щедрым за чужой счет (дарить из сумы халифа)

از کیسه خلیفه بخشیدن

выезжать за город на отдых (букв. разбивать шатер в степи)

خیمه در صحرا زدن

в этом доме и разум джина бессилен (о чем-то трудноразрешимом)

عقل جن هم به این کار [به ان] نمی رسد

как бы не сглазить (букв. да ослепнет шайтан, да оглохнет шайтан; заклинания произносят обычно перед тем как похвалить кого-либо)

چشم شیطان کور، گوش شیطان کر

В персидском языке слово ریش - борода является особенностью языка культуры. Борода – важнейшая черта иранца, предмет его каждодневных забот. Персидская фразеология глубоко отразила древнюю иранскую традицию ношения бороды. Борода у иранцев отображает личность, честь и достоинство.

погов. борода – украшение мужчины

ریش زینت مرد است

покоряться, подчиняться чужой воле (букв. отдавать свою бороду в чужие руки)

ریش به دست دیگری افتاد

стараться произвести впечатление безбедного, благополучного человека (букв. смазать себе усы курдючным салом, т.е. сделать вид, что поел жирного плова)

با دنبه سیبیل خود را چرب کردن

с ним считаются (букв. его хна яркого цвета) [хной в Иране красили бороду]

حنایش رنگ دارد

всякий, чье сердце принадлежит возлюбленной, держит свою бороду в ее руке (т.е. лишен самостоятельности) (Саади)

هر دل پیش دلبر دارد ریش در دست دیگر دارد

это дело ему по плечу (букв. эта габа скроена точно по его росту)

این قبا برای قامتش بریده شده

Источником многих фразеологизмов являются исторические и национальные реалии.

посл. возмездие продающему по дорогой цене – не покупать его товар

جزای گران فروش نخریدن است

посл. если бы лур-простак не пришел на базар, гнилой товар не имел бы сбыта

اگر لُر به بازار نرود بازار می گندد

он всем и каждому поверяет свои тайны (букв. он перед всеми расстилает скатерть своего сердца)

سفره دلش را پیش همه کس پهن می کند

Национальное застолье в Иране обычно проходит на полу, покрытом скатертью.

традиционный плов, приготавливаемый при отъезде из дома члена семьи или близкого человека

آش پشت پا

из-за алчности и торопливости вместо выгоды потерпеть убытки (букв. поспешив поесть халим, свалиться в котел)

از هول حلیم توی دیگ افتادن

посл. не каждый день будет умирать корова и куфтэ дешеветь (не всегда выпадает удобный случай, не каждый день праздник)

هر روز گاو نمیرد تا کوفته ارزان شود

посл. протягивай ноги по размеру своего ковра (не выходи за рамки, не переходи границы)

پایت را به اندازه گلیمت دراز کن

он не достиг цели, он потерпел неудачу (букв. его стрела попала в камень)

تیرش به سنگ خورد (آمد)

посл. выпущенная из лука стрела не возвращается (упущенную возможность, упущенное время не вернешь)

تیر که از کمان جست (رفت) بر نمی گردد

хочешь показать искусство наездника – держись крепче в седле (те, кто берется за дела, превышающие их силы и возможности)

چابک سواری پشت قاش زین را محکم نگه دار که نیفتی

посл. конный пешего не разумеет, а сытый голодного

سوارة خبر از پیاده ندارد، سیر از گرسنه

посл. Лейли нужно видеть глазами Маджнуна (возлюбленную нужно видеть глазами влюбленного)

لیلی را به چشم مجنون باید دید

семь городов любви обошел шейх Аттар, а мы еще только в закоулке (Моуляви) (об отставании от других в жизни)

هفت شهر عشق را عطار گشت، ما هنوز اندر خم یک کوچه ایم

Хотелось бы отметить фразеологические параллели, объясняющиеся сходством представлений, понятий у разных народов.

букв. крокодиловые слезы

اشک تماح

лить воду на чью-либо мельницу

آب به آسیاب کسی ریختن

ловить рыбу в мутной воде

از آب گل آلود ماهی گرفتن

волк в овечьей шкуре

گرگ در لباس میشی

продавать шкуру неубитого медведя

بوست خرس نزده فروختن

бояться собственной тени

از سایه خود ترسیدن

нет дыма без огня

هیچ دودی بی آتش نیست

гора с горой не сходится, а человек с человеком сойдется

کوه به کوه نمی رسد، آدم به آدم می رسد

посл. что ветром принесло, ветром и унесет (что легко достается, то легко и утрачивается)

باد آورده را باد [ش] برد

посл. воробей в руках лучше обещанного павлина (лучше синица в руке, чем журавль в небе)

گنجشک نقد به از طاووس نسیه

посл. пеки хлеб, пока печь горяча (куй железо, пока горячо)

تا تنور گرم است نان باید پخت

посл. твори благое дело, чтоб ни вертел не сторел, ни кебаб (и волки сыты, и овцы целы)

کاری بکن بهر ثواب، نه سیخ بسوزد نه کباب

Многие фразеологические единицы описывают растительный и животный мир Ирана:

Арабский скакун промчится галопом недолго – верблюд идет медленно день и ночь (Саади)

اسب تازی دوتک رود شتاب

شتر آهسته می رود شب و روز

Когда отцветут розы, увянет цветник, где искать аромат роз? – в розовой воде (Моуляви) (стройный, как кипарис)

چون که گل بگنشت و گلشن شد خراب

Согласно наблюдениям, исследование фразеологических единиц в лингвокультурологическом аспекте дает возможность вскрыть взаимосвязь языка и культуры, языка и мышления и выявить национально-культурное своеобразие значения рассматриваемых фразеологизмов.

Национальное своеобразие языка глубоко повлияло на всю фразеологическую систему персидского языка. В статье сделан акцент на важные понятия и явления, отраженные во фразеологической картине мира носителей персидского языка. Нами представлены некоторые фразеологизмы, связанные с народными поверьями, внешним видом и костюмом иранцев, исторические национальные реалии, национальными блюдами, классической поэзией и т.д.

Таким образом, язык как «сила», формирующая представления человека об окружающем мире, определяет его «миропонимание», его внутреннюю форму и оказывает влияние на культуру народа. Возникновение конкретных фактов языковой культуры может быть стимулировано культурным развитием общества. При этом форма языкового выражения новшеств определяется структурными особенностями данного конкретного языка. Именно в этом смысле можно говорить о возможности влияния культуры на язык.

Изучение фразеологических единиц в русле лингвокультурологии имеет своим предметом национальные формы бытия личности, воспроизводимые и основанные на культурных ценностях конкретно-исторического общества.

Литература

1. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. М. 1981
2. Голева Г.С. Курс фразеологии современного персидского языка. М. 2009
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология. М. 2008

Резюме

Как известно, современная лингвистическая наука всё больше обращает внимание на комплексное исследование языковой системы в связи с культурой, национальным менталитетом народа.

В данной статье наша основная цель заключается в том, чтобы глубже и полнее раскрыть некоторые особенности сложной и многогранной природы персидских фразеологических единиц, а также исследовать фразеологизмы в лингвокультурологическом аспекте.

В статье рассмотрены некоторые фразеологические единицы персидского языка связанные с национально-культурными традициями народа.

Summary

As you maybe aware, the modern linguistic science pays more and more attention to the comprehensive study of the language system in connection with culture, national mentality of the people.

In this article, our main goal is to deeper and more fully reveal some of the features of the complex and multifaceted nature of Persian phraseological units, as well as to study phraseological units in the linguocultorological aspect.

The article examines some of the phraseological units of the Persian language associated with the national and cultural traditions of the people.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ORFOGRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ PROFESSOR BƏKİR COBANZADƏNİN ROLU

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunun tədqiqi sahəsində müstəsna xidmətləri olan görkəmli dilçi alim, professor Bəkir Cobanzadənin elmi yaradıcılığında dilimizin orfoqrafiyası məsələlərinin öyrənilməsi mühüm yer tutur. Müəllifin həm məruzə və çıxışlarında, həm də elmi yaradıcılığında bu problem ətraflı şərh olunmuşdur.

Məlumdur ki, hər hansı bir dilin orfoqrafiya qaydalarının tənzimlənməsindən öncə əlifba problemi öz həllini tapmalıdır. Araşdırmalarında türk əlifbaları tarixinə diqqət yetirən B.Çobanzadə yazır: *“Türk-tatar xalqları miladi VII əsrdə, yəni 900 il bundan əvvəl yazı yazmağa başlamışlardır. Bu vaxtda Moğolstanda daşlar üzərində yazılmış bir taqım yazılar vardır ki, bunların əlifbası “Orxon” əlifbası adlandırılır. Bu zamandan 400 il sonra türklər yeni bir əlifba ilə yazmağa başlamışlardır: XI miladi əsrdə türklər arasında qüvvətli və geniş surətdə yayılmış olan bu əlifbaya “uyğur əlifbası” təbir olunur”* [3, c.4, s.42]. Uzun müddət ərəb əlifbasından istifadə etmiş türk dünyasında, eyni zamanda Azərbaycanda yeni əlifbanın yaradılması uğrunda edilən təşəbbüslər, aparılan mübarizələr, nəhayət, XX əsrin əvvəllərində öz töhfəsini verdi. I Türkoloji qurultayda bu istiqamətdə öz dəstxətti ilə vadda qalan B.Cobanzadə türk xalqları üçün ümumi və unifikasiya edilmiş (sabitləşmiş) əlifbanın hazırlanmasından ötrü bir sıra prinsiplər təklif etmişdi: a) Unifikasiya edilmiş əlifba latın qrafikası əsasında qurulmalıdır; b) Sətraltı və sətrüstü isarələrdən istifadə edilməməlidir; c) Fonetik cəhətdən yaxın olan səslər qrafik cəhətdən bənzər isarələrlə göstərilməlidir; c) Cox islənən səslər üçün sadə qrafik isarələr verilməlidir; d) Türkcələrdəki ümumi səslər ümumi isarələrlə verilməlidir; e) Hər bir türkcənin nümayəndəsinə imkan verilməlidir ki, o, latın əlifbası əsasında öz dilinə uyğun səsləri ifadə edən hərflər seçsin; ə) Türk əlifbasının unifikasiyası üçün Azərbaycanda qəbul edilmiş latın əlifbası əsas götürülməlidir [4, s.20].

Ümumiyyətlə, B.Cobanzadənin əlifba məsələsi ilə bağlı araşdırmaları ayrıca tədqiqat obyektindən mövzudan uzaqlaşmamaq üçün daha da dərinə getmirik. Ancaq müəllifin orfoqrafiyanın başlıca prinsiplərindən bəhs edən fikirləri içərisində, sözsüz ki, əlifba məsələsindən yan keçmək olmur.

B.Çobanzadə düzgün yazı qaydalarının dəqiqləşdirilməsi üçün birinci növbədə şifahi nitqlə yazılı nitq arasındakı (müəllif buna yazı ilə dil arasındakı fərq deyir) sərhədin müəyyənləşməsinə zəruri hesab edərək problemi aydın şəkildə şərh edir [3, c.4, s.98]. Orfoqrafik qaydaların formalaşmasını müəllif ilk olaraq ədəbi dilin normativ strukturunun təkamülü ilə əlaqələndirir. Təbii ki, düzgün yazı və tələffüz ədəbi dilin imkanları ilə müəyyənləşir. *“Xeyli sayda şivələrə malik olan ərazinin vahid yazı qaydalarını necə müəyyən etmək olar?”* sualını tədqiqatçı belə cavablandırır: *“Düz yazmaq da ədəbi dildə danışıldığı kimi yazmaqdır. Ədəbi dil ümumi olduğundan, bu dilə dayanaraq meydana gətiriləcək yazı da ümumi və bir şəkildə olar. Söylədiklərimizin əksini düşüncək olsa, aydındır ki, ədəbi dilləri olmayan xalqların düz danışmaları və binaənleyh düz yazmaları və ya imlaları ola bilməz. Türk-tatar xalqlarının ümumi ədəbi dilləri yoxdur. Bunun üçün də ümumi türk-tatar imlası ola bilməz”* [3, c.4, s.109]. Deməli, türk dünyasının ortaq ədəbi dili olmadığı müddətcə ümumi yazı qaydaları yarana da bilməz. Demək ki, bu qaydanı hər bir türkcənin ədəbi dilinə də aid etmək olar, çünki yazı qaydaları ədəbi dilin fonetik norması ilə tənzimlənir.

Orfoqrafiyanın prinsipləri. Orfoqrafiyanın prinsipləri yazı qaydalarının istiqamətverici əsaslarıdır. Hər bir dilin yazı qaydaları onun vahidlərinin orfoqrafiya prinsipləri ilə uzlaşdırılması əsasında müəyyənləşir. B.Çobanzadə canlı tələffüzə (sövti prinsipə) əsaslanan orfoqrafiya yaratmaq tərəfdarı idi. O, çox haqlı olaraq belə düşünürdü ki, sabit imla qanunları yaratmaq üçün sabit ədəbi tələffüz normasına malik olmaq lazımdır. Bu baxımdan dilçi alim orfoqrafiya qanunlarını tərtib etmək üçün orfoepik normanın əhəmiyyətini ön çəkirdi [1, s.70].

B.Çobanzadə *“Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu”*nda (1926) R.Afanasyevə əsasən orfoqrafiyanın 5 prinsipini göstərmişdir: *“1) fonetik-sövti prinsip; 2) şəkli (morfoloji); 3) tarixi-ənənəvi; 4) əcnəbi sözlər yazmaq əsası; 5) təxəffül, ayrılma əsası”* [3, c.4, s.161]. Müəllifin fikrincə, ərəb qrafikasından istifadə etdiyimizə görə bizim yazılarda ən çox istifadə olunan **tarixi-ənənəvi prinsipdir**: yəni XIII əsrdən başlayaraq qələmə alınmış kitablarda sözlər necə yazılıbsa, bu gün də həmin imla qaydaları saxlanılır. *“Türk dili”* kitabında da orfoqrafiyanın beş prinsipini (tarixi, sövti, iştiaqı (etimoloji) və yə şəkli, əcnəbi sözlər, ideoqrafik) qeyd edən tədqiqatçı [3, s. 111-113] I Türkoloji qurultayda həmin prinsiplər üzərində qızgın müzakirələr getdiyini vurğulayır.

Tarixi prinsip. Tədqiqatçıya görə, bu prinsipə əsasən, sözlərin yazılışında əski imla qaydalarının diqqətə alınması nəzərdə tutulur: *“Tarixi əsas əski imlaya malik dillərdə görünür. Məsələn, fransız, ingilis, bir dərəcəyə qədər rus dilində bu əsası görürüz. Ərəb əlifbasında qurulmuş əski türk imlasında da yox deyildir. Məsələn, İstanbul təbindən çıxmış əsərləri gözdən keçirərkən bilirlər ki, burada **ada, dağ, Qabza, təkər** sözlərini **ata, tağ, Kəbkuza** (bir şəhərin adı), **Təkfur** (dağ adı) yazarlardı. Bu sözlərin haman cümləsi əski və artıq dildən qeyb olmuş tələffüzlərin imlada saxlanılmasıdır”* [3, c.4, s.112].

Sövti prinsip. B.Çobanzadənin qeyd etdiyi kimi, fonetik prinsip səsin yazıdakı hərflə ifadə olunması deməkdir və *“tamamilə tarixi əsasın ziddidir”* [3, c.4, s.112]. Tədqiqatçı yazır ki, hazırda əsas olan bu prinsip yeni əlifbadan sonra meydana gəlmişdir. Çünki Azərbaycan dilinin səs sistemini tam əks etdirməyən ərəb əlifbasında bu qaydanı tətbiq etmək mümkün deyildi. Ancaq görkəmli türkoloqdan əvvəl M.F.Axundzadə də fonetik prinsipə üstünlük vermiş, *adəm, toxm, cift, müğəyyət, övrət, qaidə* və s. sözlərin dilimizin səs sistemində uyğun olaraq *adam, toxum, cüt, müğəyat, arvad, qayda* kimi yazılmasını məqsəduyğun saymışdır [6, s.268].

²⁹ Bakı Dövlət Universitetinin “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in elmi işçisi. pervin.bdu@mail.ru

İştiaqı (etimoloji) prinsip və ya şəkli prinsip. Müəllif etimoloji prinsipi şəkildən fərqləndirərək bildirir ki, bu prinsip əsasən, sözün yazılışında həmin leksik vahidin mənşəyinə söykənilməli, onun əsl nəzərə alınmalıdır [3, c.4, s.112]. Yəni [kitap] şəkildə tələffüz olunan *kitab* sözü Azərbaycan dilində *b* səsi ilə yazılır. Hətta söz sonunda karlaşmanın geniş yayıldığı müasir türk dilində “kitap” sözünə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda son səs cingiltilərək mənbə dildəki səs tərkibinə uyğunlaşır. Demək ki, türk dilində həmin qrupdan olan sözlərin yazılışında etimoloji prinsip nəzərə alınmamışdır.

Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, *şekli prinsip* bugünkü terminlə morfoloji prinsip adlandırılır və köklə şəkilçinin birləşməsi zamanı orfoqrafik qaydaların müəyyənlişməsinə kömək edir: “*Türkcədə mazidə keçmiş zaman feilinin ədatı, məlum olduğu üzrə, sağır samitə ilə bitən sözlərin sonunda t, sədəli samitə və ya da saitə ilə bitən damarların sonunda d-dır: 1. Sat-tı, yap-tı, qapat-tı, bit-ti, aç-tı; 2. Sar-dı, yaz-dı, qarar-dı, bil-di, al-di. Halbuki ərəb əlifbası ilə olan imlamızda, məlumumuz olduğu vəchlə, yalnız “d” var idi: satdı, qapatdı, yapdı... və ilax* [3, c.4, s.113].

B.Çobanzadənin qənaəti budur ki, “*Şəkli-ıştıqıqı prinsip dilimizdən ayrı səslər alıb, onlara qarşılıq hərf düzəltməklə ıktifa etməyərək, bu səslərin türkcəmizin sözlərdə, cümlələrdə nə kibi şakillər aldığı, yaxud bir sözün aldığı müxtəlif şakillərdə hansının əsası olduğunu araşdırmaqdır. Bu prinsipi müvəffəqiyyətlə, söylədiyimiz şakildə tətbiq eləyə bilmək, ancaq dilimizin bünyəsini, tabe olduğu əsası qanunlarını göz önündə tutmaqla qabildir*” [2, c.2, s.304]. Yəni əcnəbi mənəbdən daxil olan sözdə dilimizə uyğun olmayan səsin başqa səslə əvəzlənməsi dil qanunlarına uyğun şəkli-ıştıqıqı prinsipə müəyyənlişməlidir. Məsələn, rus dilindən alınmış *sirk, dosent* kimi sözlərdəki **u** səsi dilimizin fonetikasında yer tutmadığından **s** ilə yazılmışdır.

Əcnəbi sözlərin əsası. B.Çobanzadənin qeyd etdiyi bu prinsipə görə, alınma sözlər mənəbdə dildəki imla qaydasına uyğun yazılmalıdır. Tədqiqatçı yazır ki, “... *ərəb əlifbası ilə mövcud olan əski imlamızdan bu əsasa istənilədiyi qədər misal tapa bilərik*”. Məs.: *səbat [səbat], ləzzət [ləzzət], Əli [Əli], məmur [məmur], camı [camı]* [3, c.4, s.113]. Təbii ki, bu prinsipi Azərbaycan dilinə daxil olan bütün alınmalara aid etmək olmaz. Çünki əcnəbi dilin orfoqrafiyası latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə uyğunlaşmaya bilər. Ancaq müasir türk dilində latın qrafikalı əlifbadan istifadə edən Avropa dillərinə aid bir çox xüsusi isimlər əslinə uyğun şəkildə (*New York, Hyde Park, Buenos Aires* və s.), bəzi ümumi isimlər isə fonetik deyil, bu prinsip əsasında (site - sayt) yazılır. Azərbaycan dilində *spiker* və *internet* kimi neologizmlərin yazılışında ilk baxışda bu meyara söykənilməsi görünsə də, əslində həmin sözlərdə fonetik prinsip əsas götürülmüşdür.

İdeoqrafik əsas. Bu prinsip belə izah olunur: “*Tələffüzdə olmayan bir şəkli yazıda işarət etməkdir. Məsələn, ingilis və fransız dillərində cəm şakilçisi yazılsa da, tələffüz edilmir*” [3, c.4, s.113]. Belə ki, söz kökündə (əsasən sonda) və ya şakilçidə hər hansı bir səs hərfən yazılır, ancaq heç vaxt tələffüz olunmur. Bu qayda dilin müəyyən sözlərində eyni dərəcədə özünü göstərir. Məsələn, fransız dilində sözün sonu **e** hərfi ilə bitir, ancaq tələffüz olunmur. Azərbaycan dilində yalnız bir sıra alınma sözlərdə (*sirk, fənn, həll* və s.) buna bənzər bir fonetik hadisə ilə qarşılaşmaq mümkündür: yəni sonda iki səs yazılır, amma heç vaxt tələffüz edilmir. Müasir türk dilində isə həmin leksik vahidlərin sonu bir samitlə (*sır, hat, fen...*) yazılır. Bu, türk dilləri üçün qanunauyğun bir hadisə deyil.

Müəllif *təxaliif – ayırma* adlanan əsasdan, yəni müasir terminlə desək, fərqləndirici prinsipdən də bəhs edərək yazır ki, “*bu da bir-birinə şakilcə oxşayan iki və daha ziyadə sözü ayrı-ayrı şakillərdə yazmaqdır. Türkcədə ad, at, od, ot sözləri də belədir*” [3, c.4, s.113]. Məsələn, səslənməsinə görə bir-birinə bənzərən *atlas – atlas, sənət - sənəd, açdı – aşdı* və s. sözlərin yazılışında bu prinsip istiqamətverici meyar ola bilər. Həmçinin tədqiqatçı burada təqdim etdiyi nümunələrlə fonemlərin mənə fərqi yaradan ən kiçik dil vahidi olduğuna işarət etmişdir.

Qeyd edək ki, müasir dilçilikdə də beş prinsip qeyd olunur: *fonetik, morfoloji, tarixi-ənənəvi, fərqləndirici, etimoloji* [5, s.221]. Lakin bu və ya digər dilin orfoqrafiya qaydalarını müəyyənlişdirərkən bu prinsiplərin hamısından eyni dərəcədə istifadə olunmadığı kimi, xüsusən də əsrlər boyu yazılı ədəbi dil tarixi olan dillərin orfoqrafiya qaydalarının müəyyənlişməsində təkə bir prinsipə kifayətlənmək olmur. Bunu da qeyd etməliyik ki, müəyyən bir dildəki bu və ya digər vahidin orfoqrafiya qaydasını müəyyənlişdirərkən ancaq bir prinsipə əsaslanmaq zəruri olsa da, bəzən tək bir prinsipə məhdudlaşmaq da olmur; yəni bu və ya digər dil vahidinin, xüsusən, bəzi şakilçilərin, alınma sözlərin və söz birləşmələrinin yazı qaydalarını müəyyən edərək eyni zamanda bir neçə prinsipdən istifadə etmək lazım gəlir. Beləliklə, aydın olur ki, orfoqrafiya qaydalarını təkə bir prinsip əsasında qurmaq mümkün deyildir. Bəs, bu prinsiplərin hamısı Azərbaycan dili üçün keçərlidirmi? Prinsiplərin mahiyyətini öyrəninçə məlum olur ki, beş prinsipin heç də hamısı istifadə olunmur. Müasir tədqiqatçılar Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının tənzimlənməsində beş prinsipdən üçünü qeyd edirlər: *fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi* prinsiplər [5, s.221; 7, s.168]. Bəs Bəkir Çobanzadə bunlardan hansılarının üzərində dayanırdı?

Dilçi alim göstərir ki, artıq yeni əlifbada tarixi prinsip əhəmiyyətini itirmişdir. Ərəb əlifbasında bu prinsipə əsaslanmaq olardı, çünki bizim yazımız uzun əsrlər bu əlifba vasitəsilə həyata keçib. Yeni əlifbanın isə qarşısında dayanan öz mühüm vəzifələri var: “*Çünkü bugünkü türk dilini, canlı dili əsas aldığımızdan dilimizin keçmişli ilə əlaqəmizi kəsmiş oluruz. Eyni səbəbdən dolayı əcnəbilərin tələffüzünə deyil, öz xalqımızın danışığına, öz dilimizin səslərinə uyduraraq qəbul edər və yazarız. Məsələn, bizim yazı və imlamızda ərəbin ع ذ ث səsləri və hərfləri tapıla bilməz. Demək ki, izah elədiyimiz prinsiplərdən qarşımızda ancaq sövti və ışıqıqı prinsiplər qalır*” [3, c.4, s.114]. Tarixi və təxəfül prinsiplərini də yeni əlifba üçün münasib hesab etmirik [2, c.2, s.304].

Təbii ki, prinsiplərin tətbiqi birdən-birə asan deyildir. Uzun müddət ərəb əlifbasından istifadə etmiş xalqın dilini yeni qrafika ilə akademik şəkildə öyrənmək, problemlərin kökünü elmi şəkildə çözmək böyük məsuliyyət tələb edir. Sözsüz ki, bu məsələdə də fikir ayrılıqları olacaqdır. Türkoloji qurultayda gedən ciddi müzakirələr, fərqli yanaşmalar, məlumdur ki, XX əsrin sonlarında – dövlət müstəqilliyinin yenidən bərpasından sonra da baş vermişdi. Hətta 2018-ci ildə yeni orfoqrafiya lüğətinin

hazırlanması ilə bağlı təqdim olunan bir çox təkliflər ətrafında da geniş auditoriyanın iştirakı ilə qızğın müzakirələr getmiş və bəzi sözlərin yazılışı ilə bağlı səsləndirilən fərqli fikirlər ciddi mübahisələrə səbəb olmuşdu.

1928-ci ildə keçirilmiş Azərbaycan Birinci İmla Konqresi də B.Çobanzadənin “İmlada ümumi prinsiplər” adlı məruzəsinə əsaslanaraq iki prinsipi qəbul etmişdi: 1) Türk dili və onun yazı qanunlarına əsas olaraq fonetik prinsip qəbul edilməlidir; 2) Şəkli-morfoloji prinsip dilimizdə üç cür tətbiq olunmalıdır: a) sözlərin köklərində; b) ərəb-fars və Avropa dillərindən alınmış sözlərin yazılışında; c) şəkilçilərdə [1, s.75]. Dilçi alim ana dilinin tədrisində də sözügedən iki prinsipdən istifadə etməyi uyğun gördü: “Çünkü sövti əsas möhkəm və sistemli bir imla təşkilinə kifayət etmər. Sövti əsas ağızdan çıxdığı kibi yazmaqdır. Halbuki hər kəs ağızdan çıxdığı təqdirdə, xüsusən bizim daha ədəbi dilə malik olmayan türk-tatar ləhcələrimiz üçün anarxiyadan başqa heç bir nəticə çıxmaz. Bu halda hər yazıçı, öz rəyonunun şivəsinin tələffüzünü gətirib ədəbiyyata soxacaqdır. Bu kibi imlanı məktəblərə soxmaq, onların üzərində kitab, əsər, mətbuat doğurmaq qabil ola bilməyəcəkdir” [3, c.4, s.114]. Deməli, Ə.Dəmirçizadənin də dediyi kimi, burada, yəni fonetik prinsipdə “tələffüz etdiyini kimi yaz” ifadəsini hər cür tələffüz formasında yazmaq nəzərdə tutulmur, “tələffüz etdiyini kimi yaz” formulu tələffüz etdiyini səsin əsası olan fonemin hərfi işarəsi ilə yaz” mənasında başa düşülməlidir [5, s.223].

B.Çobanzadə yazır ki, “ikinci prinsipə (iştiaqı və şəkli) dayanaraq imla konferensiyası bir neçə məsələni həll edə bilmişdir. Məsələn, Azəri ləhcəsində bulunan və metatezis təbir olunan hadisəni tanımalı? – sualına konferensiya: tanımamalı,- deyər cavab vermişdir” [3, c.4, s.115]. Buna görə də irəli, körpü, torpaq, dustaq kimi sözlər iləri, köprü, topraq, dutsaq şəklində yazılmalıdır. Müəllif qeyd edir ki, o dövr üçün sonu **q** ilə bitən milli sözlərin sonu (*papaq, uşaq, yarpaq* və s.) sövti əsasa görə yazıda **q, x, g** səslərinin hər üçü ilə ifadə oluna bilərdi. Ancaq etimoloji prinsipə dayanaraq **q** səsi üzərində dayanılmışdır.

A.Babayevin fikrincə, böyük türkoloq yeni əlifba uğrunda mübarizəsi ilə müqayisədə orfoqrafiya sahəsində çox da böyük rol oynaya bilmədi. Bunu təkcə onunla əsaslandırmaq olar ki, onun yaxından iştirakı ilə yeni əlifba ideyası əllyə yaxın xalqın yazısında əsas qəbul edildiyi halda, imlamız sabitləşə bilməmiş və dövrün tələbləri səviyyəsinə qalxmamışdır [1, s.73]. Ancaq qeyd etməliyik ki, bu, görkəmli alimin Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının formalaşmasındakı tarixi xidmətlərinin əhəmiyyətini azaltmır.

Bütün bu fikirlərin ümumi nəticəsi olaraq, onu demək olar ki, B.Çobanzadənin dilimizin fonetik quruluşu ilə bağlı araşdırmaları zəngin elmi faktlara, mühüm tarixi qaynaqlara, dərin məntiqə əsaslanır. Onun fonetik tədqiqatları nəinki Azərbaycan dilinin, ümumən, türk dillərinin səs sisteminin öyrənilməsində istinad olunacaq sanballı elmi mənbədir və bu elmi irsdən bəhrələnmək gələcəkdə hələ bir çox məsələlərin həllində də öz sözünü deyəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Babayev, A. Bəkir Çobanzadə / A.Babayev. - Bakı: Şərç-Qərb, - 1998. - 312 s.
2. Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. - Bakı: Şərç-Qərb, - c. 2. - 2007. - 368 s.
3. Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. - Bakı: Şərç-Qərb, - c. 4. - 2007. - 200 s.
4. Чобан-заде, Б. Итоги унификации алфавитов тюрко-татарских народов // “Культура и письменность востока”, - 1928. III книга, - с. 18-34.
5. Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) / Ə.Dəmirçizadə. - Bakı: Şərç-Qərb, - 2007. - 256 s.
6. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili (fonetika) / B.Xəlilov. - Bakı: Bakı Çap Evi, - 2013. - 310 s.
7. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: [2 cildə] / A.Qurbanov. - Bakı: Nurlan, - c. 1. - 2003. - 450 s.

Xülasə

Məqalədə görkəmli dilçi alim, professor Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası ilə bağlı görüşlərindən bəhs edilir. Araşdırmada qeyd olunur ki, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunun tədqiqi sahəsində müstəsna xidmətləri olan görkəmli dilçi alim, professor Bəkir Çobanzadənin elmi varadıcılığında dilimizin orfoqrafiyası məsələlərinin öyrənilməsi mühüm yer tutur. Müəllifin həm məruzə və çıxışlarında, həm də elmi varadıcılığında bu problem ətrafı sərth olunmuşdur. B.Çobanzadə düzgün yazı qaydalarının dəqiqləşdirilməsi üçün birinci növbədə şifahi nitqlə yazılı nitq arasındakı sərhədin müəyyənlişməsinə zəruri hesab etmiş və canlı tələffüzə (sövti prinsipə) əsaslanan orfoqrafiya yaratmağın tərəfdarı olmuşdur.

Müəllif araşdırmalarında orfoqrafiyanın tarixi, sövti, etimoloji, şəkli, ideoqrafik və əcnəbi sözlərin əsası prinsiplərindən söz açmış və üstünlüyü daha çox şəkli və sövti prinsiplərə vermişdir.

Açar sözlər: B.Çobanzadə, Azərbaycan dili, fonetik quruluş, yazı qaydaları, orfoqrafiyanın prinsipləri.

Abstract

The Role of Professor Bekir Chobanzadeh in the Study of Spelling Issues of the Azerbaijani Language

The article deals with the meetings of prominent linguist, professor Bekir Chobanzadeh on the spelling of the Azerbaijani language. The study notes that the study of orthography of our language occupies an important place in the scientific work of the prominent linguist, Professor Bekir Chobanzadeh, who has made an exceptional contribution to the study of the phonetic structure of the Azerbaijani language. This problem is explained in detail in the author's reports and speeches, as well as in his scientific work. B.Chobanzadeh first of all considered it necessary to define the boundary between oral and written speech in order to clarify the rules of correct writing and was in favor of creating a spelling based on live pronunciation (phonetic principle).

In his research, the author spoke about the basic principles of spelling, history, dialect, etymology, image, ideographic and foreign words, and gave preference to more pictorial and phonetic principles.

Key Words: *B.Chobanzadeh, the Azerbaijani language, the phonetic structure, the writing rules, the principles of spelling.*

Резюме

Роль профессора Бекира Чобанзаде в изучении орфографии азербайджанского языка

В статье рассматриваются встречи выдающегося лингвиста, профессора Бекира Чобанзаде по вопросам правописания азербайджанского языка. В исследовании отмечается, что изучение орфографии нашего языка занимает важное место в научной деятельности выдающегося лингвиста, профессора Бекира Чобанзаде, внесшего исключительный вклад в изучение фонетической структуры азербайджанского языка. Эта проблема подробно освещена в авторских отчетах и выступлениях, а также в его научных работах. Б.Чобанзаде в первую очередь считал необходимым определить границу между устной и письменной речью для уточнения правил правильного письма и выступал за создание орфографии на основе живого произношения (фонетический принцип).

В своем исследовании автор рассказал об основных принципах правописания, истории, диалекте, этимологии, образе, идеографических и иностранных словах и отдал предпочтение более изобразительным и фонетическим принципам.

Ключевые слова: *Б.Чобанзаде, азербайджанский язык, фонетическая структура, правила письма, принципы правописания.*

Rəyçi: Prof. Dr. Tofiq Hacıyev

ƏDƏBİYYATSUNSLIQ-LİTERATURƏBƏDƏNİ

Səhla Mehdi qızı Fətəliyeva, Samirə Zakir qızı Həsənova³⁰ NİZAMİ İRSİ VƏ MİLLİ HÜDUDLAR

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı XII əsr Azərbaycan mədəni həyatında ən parlaq səhifədir. Ömür boyu şairlik etmiş Nizami Gəncəvi hətta böyük hərflər ilə yazdığımız “Şair” sözünə sığmır, adı hər dəfə çəkildə fəlsəfə, astronomiya, hüquq, təbiət, dilçilik, etnoqrafiya kimi elm sahələrinin mahir bilicisi epitetlərini söyləməyi tələb edir. Nizami sözün qüdrətinə inanırdı. Bəşər həyatının ən yüksək xatirəsi olan sözü, elmi və bədii sözü tanı sevgisi adlandıran Nizami feilən sübut edirdi ki, insanları və müxtəlif nəsilləri bir-birinə bağlayan, keçmiş ilə bu gün və sabah arasında qırılmaz körpü yaradan, bəşəriyyətin vahidliyini, ölməzliyini, tarixi tərəqqinin yürüşünü təmin edən söz qüdrətidir, bir də sözün işə, əmələ çevrilməsi, insan ruhunun ölməzliyidir.

Qələm ki, bu həyatda tərpənərək ilk dəfə,
Sözdən yazdı, diqqətlə baxsan birinci hərfə,
Bu xəlvət pərdəsini açan zaman əlbəəl,
Söz oldu bu cahanda cümlələnin ilk gözəl. (1, 36)

Nizami öz əsrinin ən böyük övladı, dünya vətəndaşı olmağa layiq sənətkardır. Nizami bütün əsrlər, zamanlar üçün öz bədii gücünü saxlayan ölməz əsərlər yarada bilmiş, Azərbaycan poeziyasının beşiyi başında dayanmış, ona tamamilə yeni mündəricə, inqilabi ruh və o vaxtacan misli görünməmiş xəlqilik, bəşəri qayələr ilə aşılınmış romantika, həqiqət işığı gətirmişdir. Xoşnaxışdır dahilər! Onlar bu dünyaya vida deyib öz gözlərini yumarkən belə, xalqın gözlərini açırlar.

Əsrlərin yüzilliklərindən bəri sevilə-sevilə oxunub bu gün də ürəkləri fəth edən dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yetişən nadir sənət dahiləri içərisində ən şərəfli yerlərdən birini tutur. Özünəqədərki Yaxın və Orta Şərqi elmi-mədəni nailiyyətlərini dərinədən mənimsəyərək onları görünməmiş bir yüksəkliyə qaldıran böyük şairin çoxcəhətli zəngin irsində bəşəriyyəti əbədi düşündürən mühüm ictimai-siyasi problemlər öz həllini tapmış, insan qəlbinin ən nəcib hissləri, həyəcanları ifadə olunmuşdur. Dahi sənətkar bədii fikir tarixini insan səadəti, mənəvi yüksəklik, mənalı ömür, azad və ədalətli cəmiyyət və bu kimi əhəmiyyətini heç vaxt itirməyən ölməz ideyalarla zənginləşdirmişdir:

Durma ey Nizami, iş zamanıdır,
Fələk etibarsız, dünya fanidir.
Təzə bahar yetir can çeşməsindən,
Yeni paltar geydir sözlərinə sən (2, 53).

Nizami sənəti özünün humanist ruhu, xalq arzu və istəklərinin aydın, təsirli ifadəsi ilə seçilir. Buna görədir ki, bu zəngin irs bütün dövrlərdə müasir səslənmiş, təqdir olunaraq izlənməmişdir. Şairin bədii yaradıcılığa gətirdiyi qabaqcıl ənənələr əsrlər boyu yaşamış, neçə-neçə qüdrətli sənətkarların ideya-estetik inikasına kömək etmişdir:

Sığar qəlbə, qəmin dünyaya sığmaz,
Məhəbbət dağ seli ... məcraya sığmaz.
Gözün qan-yaş... soruş hardan sızır qan?
Yağıssa çay olar, dəryaya sığmaz (3, 55).

Bədii yaradıcılığa tamamilə yeni bir münasibət bəsləyən böyük sənətkar bədii sözün təsir gücünə inanır, onu yüksək qiymətləndirirdi. Nizami “hikmət bulağı” adlandırdığı şairin öhdəsinə çətin vəzifələr düşdüyünü xüsusi vurğulayır, söz sənətinin zövqləri oxşamaqla yanaşı, mənəviyyata təsir etməsini, oxucunu düşünməyə, öyrənməyə, əxlaqi-mənəvi təkamülə sövq etməsini zəruri sayırdı:

Düşüncənin əvvəli, bütün sayların sonu.
Sözdür yadında saxla, unutma əsla bunu,
Taclılar tac sahibi sanmışlar sözü ancaq,
Bəzisi təfsir etmiş onu bir başqa sayaq. (1, 33)

Dahi şair Şərqi bədii fikrində qədim bir tarixi olan humanizm, insanpərvərlik ideyalarını tamamilə orijinal zəmində inkişaf etdirərək öz yeni əlavələri ilə onu daha da zənginləşdirmişdir. Nizami insan, onun taleyi, cəmiyyətdə yeri, mənalı ömür və başqa bu kimi bəşəriyyəti daima düşündürən problemləri yaradıcılığının baş çıxış nöqtəsinə çevirmiş, mükəmməl təlim səviyyəsinə qaldırılmış olur:

Zıncırovlar zıncıldadı, budur, yola düşür karvan,
Sən bu qədim düşərgədən can mülkünə yönəl, ey can.
Çalınan zəng öz nalədir, karvanına ulu başçı,
Sən bu karvan zəncirində zəng səsinə həmdəm, hayan.
Oyuncaqsan, nə qədər ki, sən bir qapı cəftəsisən,
O zəng kimi nalə çək get, istəmə, ya istə aman. (3, 64)

Şair ilk növbədə insanı öz ləyaqətini dərk etməyə çağırır, insanlıq heysiyyətinin tapdanmasına kəskin etiraz edirdi. Nizami yaradıcılığında şəxsiyyətin mənəvi zənginliyi və tərbiyəvi-əxlaqi kamilləşmənin bəşər taleyindəki mühüm roluna böyük

³⁰ *Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosentləri, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu samirehesanova75@gmail.com*

əhəmiyyət verir. Hər cür əxlaqi qüsurlardan azad, xoşbəxt cəmiyyətin də məhz mənəvi-əxlaqi təmizlənmə yolu ilə mümkünlüyü təsdiq olunur:

Var doğru yazmağa madam ki, imkan,
Neçin gəlsin gərək ortaya yalan?
Qiyətdən salmışdır sözü yalanlar,
Doğrunu danışan möhtəşəm olar. (2, 54)

Nizami özünəqədərki təlimə yeni poetik fəlsəfi və etik düşüncələr gətirmiş, cəmiyyətin sağlam ruhla tərbiyəsinə kömək edən vasitələr üzərində düşünmüşdür. Şairin mətləbi dolayısı yollar, incə eyhamlarla oxucuya çatdırmaq və insan təbiətinə nüfuz etməklə dəyişdirici təsir göstərmək məharəti oxucunu heyran etməyə bilmir:

Sarı qızıl yaranıb ki, bəxş edəsən insanlara,
Sarılığı sevirənsə, buyur, bağda bol zəfəran.
Bəzəkdə bir fayda yox... qızıl tapsan ver möhtaca,
Ömrün boyu qızıl kimi həm qoca ol, həm də cavan. (2, 66)

Bunun üçün Nizami əsərlərində qısa ibrətamiz hekayələrdən istifadə olunur, müəllif amalı xalq ədəbiyyatı nümunələri, hikmətli sözlər, mənalı aforizmlərdən faydalanma yolu ilə oxucuya çatdırır. Nizami insanı dinc, mehriban münasibətlərə dəvət edir, mənəmlilik uğrunda işğalçılıq məqsədi ilə aparılan müharibələrin əleyhinə çıxırdı. Şair qurub yaratmaq, firavan həyat sürməyə ancaq sülhdə əmin-amanlıq şəraitində mümkün olacağını dönə-dönə vurğulayırdı. Bütün insanlara milliyətindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq eyni məhəbbətlə yanaşan humanist sənətkar türk, fars, hind, rus, yunan və başqa mənşəli qəhrəmanlarını da milli mənsubiyyətlərinə görə deyil, insan keyfiyyətinə görə qiymətləndirir. Müxtəlif xalqların dünya mədəniyyətinə verdiyi mənəvi dəyərləri ehtiramla xatırlayırdı.

Nizami bəşəri səadətə icimai ədalət, adil başçı, ölkənin ədalətlə idarəsindən başqa bir yolla əldə edəcəyinə inanmırdı. Şair ilk poemalarından başlayaraq bütün əsərlərində bu problemə dönə-dönə qayıtmış, yaratdığı ədalətli şah obrazları vasitəsilə zəmanədə xalqın mövqeyini qoruyan qanunlar qoyulmasını arzulayıb, zəmanə hökmdarlarını, eləcə də dövlətin idarəsində məsul olan şəxsləri xalqın qayğısına qalmağa, ölkənin abadlığı ilə yaxından məşğul olmağa çağırırdı:

Zülmün və əsarətin evimi etdi tarac,
Yoxsul kimsəsizlərdən bir daha almadı bac.
Qalmadı bir ölkədə zülmündən zərrə əsər,

Nuşirəvan çox adil oldu ölənə qədər (1, 32).

Dahi sənətkar Hürmüz, Məhin Banu, Şirin, Nüşabə, İskəndər kimi ədalətli şah obrazları yaradaraq onları zülmkar Dara, Yəzdigürd və başqa qəddar hökmdarlara qarşı qoymuş, onların aqibətlərini müasirlərinə örnək göstərmişdir. O, hökmdar və xalq probleminin həllində gah quşların söhbətləri, gah qoca Zahidin doğruçulluğu, gah da qoca qarının cəsarətli ittihamları ilə dövlətin ədalətsiz şahlarına xalqın narazılığını çatdırır, ixtiyar sahiblərinə ölkənin asayışı naminə qoyulan qanunları pozan yeganə oğlunu cəzalandıran Hürmüzün ədalətini örnək göstərməklə qanun qarşısında hamının bərabər olmasını bildirmək istəyirdi. İnsan zəkasına, onun ağılına və hünərinə dərin inam bəsləyən böyük şair əsərlərində elmin fəzilətindən tez-tez bəhs etmiş, əmək və zəhməti insanın şərəf və ləyaqətini müəyyənləşdirən bir amil kimi qiymətləndirmişdir. Nizami Şərq epik şeiri tarixində humanist ideyalarla bağlı vətənpərvərlik duyğularının ən gözəl tərənnümçisi kimi tanınır. Vətəni yadlardan xilas etmək haqqında Şirinin Xosrova nəsihəti, qanuni varisi olduğu taxt-tacı yadların əlindən igidliklə alan Bəhramın qətiyyəti, İsgəndərin Yunanıstan və doğma xalqına məhəbbəti bu dediklərimizə ən yaxşı sübutdur.

“Xəmsə”də Nizaminin ana vətəni Azərbaycan haqqında da məhəbbətlə bəhs olunur. “Xosrov və Şirin” əsərində qəhrəmanı dəfələrlə Azərbaycana gətirən vətənpərvər şair bu ölkəni təbii gözəlliklərdən, Məhin Banu kimi Əfrasiyab soylu, ədalətli, ağıllı hökmdarlardan, onu qardaşı qızı Şirin və onu əhatə edən türk qızlarının cəsarət və hünərindən qürur hissi ilə danışır:

Bu dişi şirlərin at minməsindən,
Lap heyran olmuşdu, Xosrov görəkən.
Hər biri meydanda birhüma idi,
Ov axtaran zaman əjdaha idi (3, 19).

Nizami sənətkarlığının dərin bəşəri məzmunu, orijinal poetik məziyyətləri şairi öz sələflərindən ayıraraq, onu dünya ədəbiyyatında yeni bir ədəbi məktəbin yaradıcısı kimi tanıtmışdır. Nizami ədəbi məktəbi Hindistandan tutmuş Balkanlara qədər geniş bir ərazidə şöhrət taparaq, hind, fars, türk, özbək, türkmən, qazax, əfqan və başqa Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarına güclü təsir göstərmişdir. Şərq ədəbiyyatında Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Həmdullah Həmdi və başqa “Xəmsə” müəllifləri meydana çıxmış, Arif Ərdəbilli, Həqiri, dahi Azərbaycan şairi Füzuli və azərbaycanlı şairlər, özbək şairlərindən Heydər Xarəzmi, Süheyli, türkmən şairi Əndəlib və başqaları Nizami mövzularında poemalar yazmışlar.

Nizami poemaları təkcə islam şərqində deyil, həm də xristian dünyasında da ölməz şöhrət qazanmışdır. Görkəmli gürcü şairi Şota Rustaveli öz poemasında Nizami qəhrəmanlarından danışır. Nizamişünaslıqda bu yönümdə aparılan araşdırmalarda Nizami dühasının Qərbi Avropa ədəbiyyatına təsirindən geniş danışılır, orta əsrlərdə Qərbi Avropada yazılan cəngavərlik romanlarının bir çox cəhətdən Nizaminin əsərləri ilə səsleşdiyi göstərilir.

Nizami əsərlərinin nadir əli yazma nüsxələri Moskva, Sank-Peterburq, Daşkənd, Təbriz, Tehran, İstanbul, Dehli, London, Paris və başqa mədəniyyət mərkəzlərinin kitabxanalarını bəzəyir. Nizami irsinin öyrənilməsi Şərq tədqiqatçıları ilə

yanaşı, Qərb tədqiqatçıların da diqqət mərkəzində olmuş, şairin yaradıcılığının müxtəlif məsələləri bu gün də Qərbi Avropa və Amerikada tədqiqatçıların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Nizami irsi xüsusilə şairin öz vətəninə daha məhəbbətlə öyrənilmiş, şairin dövrü, həyatı və yaradıcılığı dərinlən və hərtərəfli tədqiq olunmuşdur.

Şairin irsinin Azərbaycanda öyrənilməsində H.Araslı, M.Cəfər, Ə.Sultanlı, M.Cəlal və başqa alimlərin müxtəlif toplularda məqalələri yadda qalandır.

Nizami yaradıcılığının tədqiqi və təbliği bu gün də diqqət mərkəzindədir və bu sahədə atılan hər bir uğurlu addım bizi böyük Azərbaycan şairinin ölməz bəşəri ideyalarına daha da yaxınlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1953.
2. Nizami. Lirikası. Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə. Bakı: Yazıçı, 1998.
3. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. Bakı: "Turan" nəşrlər evi, 2002.

XÜLASƏ

Məqalədə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı geniş təhlilə cəlb edilmişdir. Burada şairin zəngin bədii yaradıcılığı, XII əsr Azərbaycan mədəni həyatında Nizami Gəncəvinin parlaq bir səhifəsidir. Nizami Gəncəvi özünəqədərki Azərbaycan gerçəkliyinin və mənliliyinin bədii ensiklopediyasıdır. Sözlün qüdrəti Nizami Gəncəvi yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Doqquz əsrdən çoxdur ki, bədii sözlün qədrini bilən, bəşəriyyətin müxtəlif qitələrindən yönələn nəzərləri Nizaminin Azərbaycanda ucalan əzəmətli heykəlinə zillənmişdir. Əsrlərin yüzilliklərindən sevilə-sevilə oxunub bu gün də ürəkləri fəth edən Azərbaycan övladı, şairi və böyük mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yetişən sənət nümayəndələri içərisində ən şərəfli yerlərdən birini tutur.

Dahi şairimiz bədii fikir tarixini insan səadəti, azad və ədalətli cəmiyyət və s. bu kimi əhəmiyyətini heç vaxt itirməyən ölməz ideyalarla zənginləşdirmişdir. Böyük mütəfəkkirimiz, şairimiz Nizami Gəncəvinin irsi, milli-mənəvi dəyərlərimiz məqalədə geniş şəkildə öz əksini tapmış və tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Nizami, lirika, fəlsəfə, qəzəl, poema

SUMMARY

Nizami's heritage and national borders

The article provides a comprehensive analysis of Nizami Ganjavi's work. It is safe to say Nizami Ganjavi is a bright page in the rich artistic creativity of the poet, in the cultural life of Azerbaijan in the XII century.

Nizami Ganjavi is an artistic encyclopedia of the reality and self of Azerbaijan before him. The power of the word is the basis of Nizami Ganjavi's work. For more than nine centuries, the value of the artistic word, directed from different continents of mankind, has been reflected in the magnificent statue of Nizami erected in Azerbaijan.

The son of Azerbaijan, poet and great thinker Nizami Ganjavi, who has been loved for centuries and still conquers hearts, occupies one of the most glorious places in his unique field of art.

Our great poet traces the history of artistic thought to human happiness, a free and just society and so on. Enriched with immortal ideas that never lose their significance. The legacy of our great thinker, poet Nizami Ganjavi, our national and spiritual values are widely reflected and studied in the article.

Keywords: Nizami, lyric, philosophy, ghazal, poem

РЕЗЮМЕ

Наследие Низами и национальные границы

В статье дается всесторонний анализ творчества Низами Гянджеви. Можно с уверенностью сказать, что Низами Гянджеви-яркая страница богатого художественного творчества поэта, культурной жизни Азербайджана XII века.

Низами Гянджеви-это художественная энциклопедия реальности и это доазербайджанского Азербайджана. Сила слова основа творчества Низами Гянджеви. Более девяти веков ценность художественного слова, взгляды с разных континентов были сосредоточены на величественной статуе Низами в Азербайджане.

Сын Азербайджана, поэт и великий мыслитель Низами Гянджеви, которого веками любили и до сих пор покоряют сердца, занимает одно из самых славных мест в своей уникальной области искусства

Наш гениальный поэт прослеживает историю художественной мысли до человеческого счастья, свободного и справедливого общества и так далее. Обогащены бессмертными идеями, никогда не теряющими своей значимости. В статье широко отражены и изучаются наследие нашего великого мыслителя, поэта Низами Гянджеви, наши национальные и нравственные ценности.

Ключевые слова: Низами, лирика, философия, газель, стихотворение

Rəyçi: Prof. Rüşət Lətif oğlu Hüseynzadə

ŞEYX QALIB DİVANINDA MƏHƏMMƏD FÜZULİ ŞEİRİNƏ YAZILAN TƏXMİSLƏR

XVIII əsr böyük Türk şairi Şeyx Qalibin poeziyaya gəldiyi dövr Osmanlı ədəbiyyatı və mədəniyyətinin dünyaya meydan oxuduğu bir dönəmə təsadüf edir. Bu dönm özündə mühüm hadisələri və görkəmli şəxsiyyətləri yaşatmaqla tarixdə iz qoymuşdur. Dövrün ən mühüm hadisələrindən bir kimi Osmanlı imperatorluğunun apardığı müharibə və islahatları, o dövrdə yazıb-yaradan şairləri, onların qoyub getdiyi zəngin irsi göstərmək olar. Tarix boyunca Osmanlı hakimiyyətinin uzunömürlü olmasında bu hadisələrin önəmli rolu olmuşdur. Bu zaman kəsimində yazıb-yaradan şairlərin meydana gəlməsində və onlara yaradılan şərait, təminat Osmanlı hakimiyyətinin xeyrixahlığından xəbər verirdi.

Məhəmməd Füzuli XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və dilinin inkişafında müstəsna rolu olmuş, həm də özündən sonrakı dünya ədəbiyyatının inkişafına böyük təkan vermişdir. Onun təsiri həm də türk dünyasında görkəmli şairlərin yetişməsində önəmli rol oynamışdır. Özünəməxsus yaradıcılıq yolu keçən sənətkar böyük irsə sahibdir. Həm Füzuli, həm də Şeyx Qalib yaradıcılığında forma, məzmun cəhətdən onları birləşdirən ortaq cəhətlər var. Bu iki sənətkarı birləşdirən bir ortaq cəhət varsa, o da məhəbbət, eşq mövzudur. İlahi eşqi sonsuz məhəbbətlə tərənnüm edən bu şairlər dünyəvi eşqin əzablarını dadmış, tale yüklü bir həyat yaşamaqla ruhi sarsıntılarını şeirə çevirə bilmişlər. Bu haqda H. Araslı şairin öz sözləri ilə bağlı yazır: “Nəzm fənlərinin şəhərlərinin fəth etmək üçün söz bayrağını qaldırdım. Allaha şükür ki, müxtəlif dillərin açarı ilə nəzm fənlərinin qapılarını açmağa başladım. Hansı qarıya çatdımsa, onu ariflərin üzünə açdım” (1, s. 13).

Bu şairlər qəzəl janrının ölməz nümunələrinin yaratmış, bu janrda yazmaq onların zövqlərinə uyğun gəldiyi üçün özlərinin duyğu və düşüncələrini orada daha ətraflı əks etdirə bilmişdirlər. Qəzələ böyük dəyər verən Füzuli bu janrı dövrünün düşünən adamlarına şəfa bağışlayan bir nemət “səfabaxşı-əhli nəzər” olduğunu yazır. Şair qəzəl yazdığı həm də “gülü-bustani-hünər” (hünər bostanının gülü) deyərək vəsf edir. Bu şairlərə görə qəzəl yazmaq sadəcə əyləncə, öləri duyğuları əks etdirən bir hal deyil, o, hikmət sahibinin lirik duyğularının, ruhi aləminin əksidir. O dövrdə qəzəl yazmaq şairin qüdrətini artırır, ona şöhrət gətirirdi. Füzuli türk divanının əvvəlində yazır:

Qəzəl bildirir şairin qüdrətini,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətini.
Könül, gərçi əsarə çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar.
Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola (2, s. 9).

Bildiyimiz kimi Füzuli sözünün sehri orta əsrlərdə demək olar ki, bütün dünyanı özünə valeh etməkdə idi. Bu böyük sənətkarın təsir dairəsi get-gedə artaraq ətrafına çoxlu təqibçilər və təbliğatçılar toplamaqda davam edirdi. Özündən sonra demək olar ki, bütün türk dünyası onun yaradıcılığına bağlanmışdır. Böyük türk şairi Tofiq Fikrət məşhür “Füzuli” şeiri ilə təkcə türk seir əhlini deyil, sanki bütün yer üzünün Məhəmməd Füzuliyə olan məhəbbətini əks etdirmişdir. Türk dünyasında bu ölməz şairin məhəbbət mövzulu qəzəllərini bilməyən yoxdur.

Məhəmməd Füzuli şeiri XVI əsrdən sonra Türk dünyasına poeziyasına güclü təsir göstərmiş, Xəyali, Baqi, Nədim, Nicati və Şeyx Qalib kimi sənətkarlar ondan bəhrələnərək yazıb yaratmışlar.

Şeyx Qalib yaradıcılığında, xüsusilə də “Hüsn və Eşq” məsnəvisində Azərbaycan şairlərini məhəbbətlə yad edilməsinin özünəməxsus yeri var. Bütün bunlar Şeyx Qalibin sənətkarlara olan məhəbbətinin sonsuz ifadəsidir. Onun divanında Məhəmməd Füzuli ilə bağlı üç təxmisi var. Bildiyimiz kimi təxmis beşlik deməkdir. Bu beşlikdə, yəni təxmis yazan şair əvvəlcə özünün yazdığı misrasını, sonra isə təxmis yazdığı şairdən iki misra ora əlavə edərək verir. Son bənddə isə ənənəvi olaraq hər iki şairin adı hörmətlə şəkildir. Hörmət əlaməti olaraq təxmis kimə ithaf olunursa, onun adı birinci qeyd olunur. Bu məqalədə biz Şeyx Qalib divanında Məhəmməd Füzuliyə yazılan təxmislərin ikisi üzərində dayanacağıq.

Şeyx Qalib divanında I təxmis belə adlanır “Təxmisi qəzəli nəfisi Məhəmməd Füzuli Bağdadı rəhmətüllahi əleyh”. Şeirinin adından görüldüyü kimi şair Məhəmməd Füzulinin Bağdad elindən olduğunu dilə gətirməklə onun Bağdadda yaşayıb - yaratdığını, türk dilində şeirlər yazması haqqında məlumatı varmış. Bütün bunlar həm də böyük zəkaya sahib olan Şeyx Qalibin Füzulinin onun şeirlərini əzbərdən bildiyini də bizə anladır. Buradan o da aydın olur ki, böyük istedad sahibi olan şair Füzuli kimi məşhur bir dühaya təxmis yazmaq dərəcəsinə istedadla malik olmuşdur. Haqqında söz açdığımız təxmisin birinci bəndi belədir:

Məni ol mah giriftar bilibdir, bilirəm,
Fikri zülfilə şəbim tar bilibdir, bilirəm.
Necədir xətrə bimar bilibdir, bilirəm.

Yar hali dilimi zar bilbdir, dilirəm.
Dili zarımda nə var bilbdir, bilirəm (3, s. 290).

Təxmisin birinci misrasında şair gözəlin, məşuqənin aşıqın dərdindən, yəni halından xəbərdar olduğunu bildiyini bəyan edir. Onun fikri ilə gəcəsinin tar-mar, darmadağın olduğunu, onun sevgisi yolunda bimar olmasından xəbərdar olduğunu,

³¹ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Türk xalqları Ədəbiyyatı şöbəsinin dissertantı. guler.32114@gmail.com

bildiyini dilə gətirir. Adı çəkilən təxmisdə Füzuli də yarının halından xəbəri olmasını, ürəyinin nədən zar olmasını bildiyini deyir. Təxmisin 3 –cü bəndində Qalibin öz fikirlərini poetik əks etdirməsi ilə, Füzuli fikri üst-üstə düşür. Təxmisin sonrakı bəndində şair fikirlərini belə ifadə edir:

Bu deyildir tavrı vəfa neyləyim izhar olmaz,
Şaha sən məndə nüvaz ol deyi azar olmaz.
Deməzəm niyəün uşşaka vefadar olmaz.

Yar əğyar bilibdir ki mənə yar olmaz,
Mən dəxi anı ki əğyar bilibdir, bilirəm (3, s. 290).

Adı çəkilən təxmisin son bəndində Füzulini məhəbbətlə yad edən şair deyir:

Əsədə, eyləyəməm doğrusu mən tərki ədəb,
Deməzəm söylə nədəndir bu təcahül bu qəzəb.
Hər işi hikmətü hər tavrı kərəmətdir həp

Yar həm söhbətim olmasa, Füzuli, nə əcəb
Özünə söhbətimi ar bilibdir, bilirəm (3, s. 290).

Şair özünün şeir mülkündə ədəbini tərki etmədiyini, aşıqın nədən belə qəzəbləndiyini, hər işdə bir kərəmətin olmasını, sevgilisi ilə danışanda, söhbət əsnasında Füzuli qəzəllərindən istifadə etməsini özünə bəzən ar bildiyini deyir. Təxmisdən göründüyü kimi Şeyx Qalib özünün Məhəmməd Füzuli səviyyəsinə hələ də gəlib çatmadığını, onun şeirləri yanında özünün küllərin bəzən kiçik olmasını söyləməkdən çəkinmir. Bu da böyük şairin səmimiyyətidən xəbər verir. Məhəmməd Füzuli irsinə dərinlən bələd olan Şeyx Qalib köntül dünyasında ona minnətdarlıq hissi edir.

Şeyx Qalibin II təxmisini “Təxmis qəzəli digəri Füzuli Bağdadi rəhmətullahi əleyh” adlanır. Şair bu təxmisini Məhəmməd Füzulinin “Nədir” rədifli qəzəlinə nəzirə olaraq yazmışdır. Təxmisin I bəndi belədir:

Sorma məndən məşrəbi rindani bəpərvə nədir?
Mətləbi mətləbani vadi sevda nədir?
Tavrı mestani şərabi nərgizi şəhla nədir?

Öylə sərməstəm ki idrak etməzəm dünya nədir?
Mən kiməm saki olan kimdir meyü sabha nədir? (3, s. 291)

Şair bu bənddə məclis əhlini ondan sevdasının, mətləbinin nə olduğunu, şərab əhlinin gözlərinin nədən məst olduğunu sormasını deyir. Məhəmməd Füzuli isə deyir ki, eşq əlindən elə sərməst olmuşam ki, özümün kim olduğunu, hətta dünyaya niyə gəldiyimi, dünyanı belə dərk etmirəm.

Çarxdan tabi hünər pira için kam istərəm,
Özgə nakamın ki ol rüsva için kam istərəm.
Kafiri bi dindən Mevla için kam istərəm.

Gərçi canandan dili şeyda için kam istərəm,
Sorsa canan bilməzəm kami dili şeyda nədir (3, s. 291).

Bu təxmisdə müəllif omonim olan “kam” sözü vasitəsilə cinas yaratmaqla şeirin gözəlliyini və təsir gücünü artırmışdır. Birinci misradakı “kam” sözü “ağız” mənasını daşımaqla həm məcazi, həm də həqiqi anlam ifadə edir. İkinci misradakı “kam” ifadəsi “kam almaq”, “qisas almaq” və s. mənasını əks edirsə, üçüncü misradakı “kam” sözü” arzu, dilək, məqsəd, məram anlamı kəsb edir. Çərxi fələkdən, yəni yaradandan hünər sahibi olan pırani qocalar üçün ağız istəyirəm, yəni onların yerinə danışmaq və yemək istəyirəm, bu mənada onların ağızları olmaq istəyirəm. Böyük yaradandan məni rüsvey edənlərdən qisas almasını sağ ikən onların bələlərini görüb kəm almaq diləyirəm. Azgın və kafirlər, dindən döənələr üçün Allahdan onları bağışlamasını, onların haqq yoluna qayıtmaları üçün xeyirli yolların açılmasını diləyirəm, dua edirəm.

Şeyx Qalibə rəğmən Məhəmməd Füzuli isə “mən canandan ürəyi eşq əlindən gıryan olan yar üçün arzu, dilək istəyirəm. Məndən ey sevda əhli, sorma ki, ürəyi gıryan olub aləmə səs salan nədir” deyir.

Təxmisin son bəndində:

Nəqdi ömrümlə dəyişdinsə əgər daği qəmi
Lövhə sinəndən silərsən nakşi qeydi mərhəmi
Tabi Qalibə həməən saat qılırsan həm dəmi
Ahu fəryadın Füzuli incidibdir aləmi
Gər bələyi eşq ilə xoşdur isən qovğa nədir (3, s. 291).

Bu bənddə şair deyir ki, sənə verilən ömrünü qəm, qüssə ilə keçirməyə dəyişdinsə, sənə taleyinə yazılan mərhəməti o lövhədən sildinsə, deməli, o saat Qaliblə sən də həmdəm oldun. Şair burada özünün keşməkeşli həyatını da dilə gətirir və oxucuya az da olsa məlumat verir.

Füzuli “Ey eşq əhli, ah fəryadım bütün aləmi tutub, əgər bu hal sənə xoş gəlırsə, onda qovğa etməyin mənası nədir”? deyər sorur.

Hər iki şairin yaradıcılığında təxmis janrının özünəməxsusluqları var. Apardığımız müqayisələr onu bir daha göstərir ki, istər Füzuli, istərsə də Qalib bu janrın xüsusiyyətlərini dərinlən bilmış və ondan məhərrətlə yararlanmışlar.

Şeyx Qalibin divanını araşdırarkən Azərbaycanın mühacir şairlərindən olan Süruri arasında mənəvi bir yaxınlıq əlaqəsinin olduğunu görürük. Süruri XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində yaşayıb yaradan bir hürufi şair olmuşdur. O, yaradıcılığında Nəsimi ənənələrini davam və inkişaf etdirmişdir. Hürufi görüşlərini daha geniş şəkildə inkişaf etdirən şair Səfəvilərin hakimiyyəti zamanında fəaliyyət dairəsinin geniş əraziləri əhatə etdiyi məlum olur. Süruri ömrünün bir hissəsini səfəvilər sarayında keçirmişdir. O da məlumdur ki, Şah İsmayıl hakimiyyətə gələndən sonra saraya türk dilində yazıb yaradan sənətkarları dəvət edirdi. Onların arasında Süruri də var idi. Süruri hürufiliyi təbliğ etsə də, məhəbbət mövzusunda yazdığı qəzəllərlə daha çox şöhrət qazanmışdır. Süruri öz zamanında daha çox Füzuli yaradıcılığına təsir etmiş, müasirləri də şairin yaradıcılığından bəhrələnmişdilər. Onun hürufi qəzəllərinin dili nə qədər rənz və simvollarla, ərəb - fars tərkibləri ilə zəngin idisə, aşıqanə qəzəllərinin dili musiqi dili qədər sadə və oxunaqlı idi. Onun:

Ta müənbər kakülün xurşidə salmışdır kəmənd,
Bağlamış boynumu zənciri zülfün bənd-bənd.
Ənbərəşan zülf ilə irmək dilər canə könül,
Allah-Allah, nə uzaq cövdəyə düşmüş dərdmənd (4, s. 309).

Sultan Səlim ilə Səfəvilər arasında baş verən müharibədə, yəni, Sultan Səlimim Təbrizə hücumu orada yaşayıb yaradan sənətkarların saraydan uzaqlaşmasına səbəb oldu. Onlardan bəziləri Türkiyəyə mühacirət etdilər, bəziləri başqa ölkələrə üz tutdular. Türkiyəyə mühacirət edənlərin arasında Süruri də var idi. Ömrünün sonuna kimi Türkiyədə mühacir həyatı yaşayan şairin yaradıcılığından bəhrələnənlərdən biri də Şeyx Qalib olmuşdur.

XVIII əsr Türk ədəbiyyatının görkəmli şairi Şeyx Qalib özünün yaratdığı divanında ənənədən bəhrələnmə prinsiplərinə sadıq qalaraq, sələflərinin adını ehtiramla yad etmişdir. Onun divanında təkcə Türk şairləri deyil, azərbaycanlı şairlərin adını hörmət və ehtiramla anması, onlardan yaradıcılığı boyu öyrəndiyini etiraf etiraf edir. Şeyx Qalib divanında və "Hüsən və Eşq" əsərində Şəms Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Fəridəddin Attar, Sultan Vələnd, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzulini, Saib Təbrizi, Süruri, İbrahim Gülşəni və s. haqqında məhəbbətlə söz açır. Divandan o da bəlli olur ki, Şeyx Qalib adını hörmətlə çəkdiyi şairlərin bəzilərində ayrıca nəzirlər, bəzilərində isə təxmislər, bəzilərində qəsidələr yazmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: M. Sultanov, redaktoru: H. Araslı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, 350 s.
2. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. (Tərtib və müqədimə: Əkrəm Cəfəridir) Bakı, Yazıçı: 1984, 268 s.
3. Şeyx Qalib. Divanı. Hazırlayan: Naci Okcu. 1 baskı, Ankara, Diyanet Vekfi yayınları, 2011, 958 s.
4. Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi. Azərbaycan CCR Elmlər Akademiyası Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, 1960, 309 s.

Açar sözlər: Şeyx Qalib, Məhəmməd Füzuli, məhəbbət şairi, qəzəl, təxmis

Ключевые слова: Шейх Галиб, Мухаммад Физули, храмовый поэт, газель, тахмис

Keywords: Sheikh Ghalib, Mohammad Fizuli, temple poet, gazelle, takhmis,

Тахмисы, посвященные стихам Мухаммада Фузули в диване Шейха Галиба

Резюме

Мухаммад Фузули сыграл исключительную роль в развитии азербайджанского языка и литературы в XVI веке, а также дал большой толчок дальнейшему развитию мировой литературы. Его влияние сыграло важную роль и в развитии выдающихся поэтов тюркского мира. Художник, прошедший уникальный творческий путь, имеет огромное наследие. И у Фузули, и у Шейха Галиба есть общие черты, объединяющие их по форме и содержанию. Если между этими двумя художниками есть что-то общее, то это предмет любви. Оба поэта, воспевавшие божественную любовь как бесконечную, испытали страдания мирской любви и смогли превратить свои эмоциональные потрясения в поэзию, испив сполна чашу судьбы

В диване Шейха Галиба есть три тахмиса, посвященные Мухаммаду Фузули. Как известно, тахмис означает пятистишие (квintет). В этом квintете поэт, сначала пишет три стиха о себе, а затем добавляет два стиха поэта, которому посвящает тахмис. В последнем абзаце традиционно упоминаются имена обоих поэтов. В знак уважения первым упоминается имя человека, которому посвящен тахмис. В этой статье мы сосредоточимся на двух тахмисах, посвященных Мухаммаду Фузули в диване Шейха Галиба.

Takhmises Dedicated to the Verses of Muhammad Fuzuli in the Divan of Sheikh GHalib

Summary

Muhammad Fuzuli played an exceptional role in the development of the Azerbaijani language and literature in the XVI century, and also gave a great impetus to the further development of world literature. His influence played a role in the development of the outstanding poets of the Turkish world as well. An artist who has gone through a unique creative path has a huge legacy. Both, Fuzuli and Sheikh Ghalib have common features that unite them in form and content. If there is something in common between these two artists, it is an object of love. Both poets, who praised divine love as infinite, experienced their emotional turmoil in poetry, having drunk the cup of fate in full.

Sheikh Ghalib's divan has three takhmises dedicated to Muhammad Fuzuli. As you know, takhmis means the quintet. In this quintet, the poet first writes three verses about himself, and two verses of the poet, to whom the takhmis is dedicated. The last paragraph traditionally mentions the names of both poets. As a sign of respect, the name of the person to whom the takhmis is dedicated comes first. In this article, we will focus on two takhmises dedicated to Muhammad Fuzuli in Sheikh Ghalib's divan.

РƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Kəromova Dilarə Abuzər qızı³²
ÇARLİZ DİKKENSİN “OLİVER TVİST” ROMANINDA BİR GƏNCİN
MƏNƏVİ VƏ ƏXLAQİ TƏRBIYƏSİ

Məlumdur ki, “Oliver Tvist” romanı məşhur ingilis yazıçısı Çarlz Dikens yaradıcılığından Azərbaycan dilinə tərcümə edilən ilk əsərdir. Bu roman Dikensin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Əsər dərin ictimai məzmun, həyat həqiqətini düzgün göstərməsi və bədiü vüsəti etibarilə bütün dünya ədəbiyyatında geniş şöhrət qazanmışdır. Öz zamanəsinin ictimai mənzərəsini geniş əks etdirən, kapitalist-burjua şəraitində yoxsulların ağır vəziyyətini, kiçik yaşlı uşaqların çəkdiyi müsibətləri inandırıcı lövhələrlə təsvir edən bu roman keçən əsrin ingilis ədəbiyyatında tənqidi realizimin ən gözəl nümunələrindəndir.

Əsər yarandığı vaxtdan indiyə kimi öz bəddi təsir gücünü, idrak əhəmiyyətini itirmiyən sənət əsəridir. Əsər dünya xalqlarının bir neçə dillərinə tərcümə olunmuşdur. Əsərdə göstərilən eybəcərliklər, dərin ziddiyyətlər hələ bir çox xalqların həyatında dəhşətli fəlakətlər törədir, milyonlarla insanları aclıq yoxsulluq içində boğur [1, 120-122].

Böyük ədib Dikens əsərlərində İngiltərə burjua cəmiyyətinin qüsurlarını sənətkarlığını qələmə almışdır. O hamının bərabər hüquqlu olacağı ictimai mühiti, yoxsulluğun aradan qaldırılması, ideal bir cəmiyyət arzulayırdı. Ç. Dikensin “Oliver Tvist” əsərində cəmiyyətin ailədə, əxlaqda, insanların xarakterində yaratdığı mənfiliklər aydınlıqla göstərilir. Xoşbəxt ailənin də, xoşbəxt ictimai quruluşunda yaranması üçün Dikens şəxsi nümunəni, ayrı-ayrı adamların xeyirxahlıqdan və mərhəmət hissindən doğan gözəl insani rəftar və hərəkətlərini əsas şərt hesab edir. Dikens öz zamanəsini çox yaxşı duyan, tədqiq edən ədib idi. Onun digər əsərləri də, öz parlaqlığı ilə seçilir. Çünki o bütün hadisələri öz gözü ilə görmüşdür. Dikens ömrünün əlli səkkizinci baharında vəfat etsədə o ömrünün iyirmi beş ili ərzində dərin bir yaradıcılıq yolu keçmişdir.

Müasir ingilis romançılarının parlaq dəstəsinin görkəmli nümayəndəsi olan Dikensin yaradıcılığına “Oliver Tvist” əsəri sanki bir coşqu gətirdi. Əsər bəddi təsir gücü ilə müəllifə şöhrət gətirmişdir. Dikens bu əsərdə həyatın dibini göstərir, cəmiyyətdə yalnız özü haqqında düşüncələri satqınlığını, riyakarlığını ifşa edir [2, 358-359]. Ehtiyac üzündən yetimxanalara və yurdsuzlar evinə düşənlərin ağır vəziyyətini o bu əsərdə qeyd edir. “Oliver Tvist” bu cəhətdən çox ibrətlidir və maraqlı səhnələrlə doludur. Eyni zamanda Dikens ehtiyac üzündən pozulan, cinayət yoluna sürüklənən yeniyetmələrin taleyini, burjua cəmiyyətinin onların başına gətirdiyi müsibətləri ustalıqla verir. Burada müəllif xüsusən əxlaq və tərbiyyə məsələlərində öz sənətkar mövqeyində möhkəm dayanır. O tarixi və ya fəlsəfi haşiyələrə çıxır, lakin bütün bunlarla yanaşı onun gülüşü və satirası Dikens sevnələri valeh edir. Əsərin sonunda xoşbəxt həyatın şüaları müəllif tərəfindən xeyirxahlıq və rəhimdinlik cizgiləri verilsə də, burada mühitin bütün mənfilikləri ifşa edilərək üzə çıxarılır.

Əsər bu mənada təkcə kiçik yaşlı və yeniyetmələrin burjua cəmiyyəti şəraitindəki vəziyyətini göstərməklə qalmır, eyni zamanda həmin cəmiyyətin insanlığa yad və riyakar təbiətini üzə çıxarır. İnsanı çirkinləşdirən, mənəvi cəhətdən şikəst edən bütün ictimai qaydalara qarşı öz etirazını bildirən Dikens bu romanda incə qəlbli, bəşəriyyətə xoşbəxtlik arzu edən böyük istedad sahibi kimi canlanır. Hörmət və məhəbbətə layiq olan bu sənətkar şübhəsiz ki, insanları böyük məhəbbətlə sevmişdir.

Dikens, ilk əsərlərinin dərcindən dərhal sonra dünya şöhrəti qazanan az sayda böyük yazıçılar siyahısına aiddir. Rusiya Dikensin əsərlərini xüsusilə çox erkən qiymətləndirdi. 40-cı illərin əvvəllərindən bəri əsərləri həm ayrı-ayrı nəşrlərdə, həm də ədəbi jurnalların səhifələrində dəfələrlə və sisteməlik şəkildə nəşr edilmişdir [3, 94-95].

Əsərdə ilk dəfə fərd və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi, uşağın şəxsiyyəti və onu əhatə edən sosial mühit məsələsinə toxunulması xüsusi bir haldır. Müəllif heyrətamiz bir ustalıqla uşaqların mürəkkəb daxili dünyasını, qəhrəmanlarını, talelərini və müasir cəmiyyətlərdəki müxtəlif təcrübələri təsvir edir [6, 19].

“Oliver Tvistin Sərgüzəştləri” romanı burjua cəmiyyətinin əxlaqına və əxlaqına müraciət edə biləcək bir əsər kimi düşünülmüş olsaydı, bəlkə də zamanəmizdəki mənəvi və əxlaqi tərbiyyəyə kömək edə bilər.

Burada əsas məsələ, əsərin 180 ildən sonra öz aktuallığını qoruyub saxlamaması və müasir tələbənin əxlaqi keyfiyyətlərini yetişdirmək üçün istifadə edilə bilməsi ilə bağlıdır.

Əsərin aktuallığı ondadır ki, zamanəmizin ən vacib problemi məktəblilərin mənəvi və əxlaqi tərbiyyəsidir. Dünya ədəbiyyatına müraciət edərkən əxlaqi özəyi olan qəhrəman nümunələri tapırıq. Bu Charles Dikensin romanındakı Oliver Twistdir [1, 201]. Bəs niyə ədəbiyyatdan heç bir oxucunu laqeyd qoymayacaq müsbət nümunələrdən bəhrələnməyək?

Dikens oxucuya bir insana sonsuz məhəbbət, mövqeyinə qarşı alovlu və səmimi rəğbət göstərir. Dərin humanizm, həyatda həqiqət, müsbət personajların təsvirində incə psixoloji analiz - bu, böyük ingilis realistin əsərlərini istənilən dövrdə istənilən oxucu üçün aktual və maraqlı edən şeydir.

“Oliver Tvistin Sərgüzəştləri” romanının ciddiliyini və əzəmətini həqiqətən başa düşmək üçün, ilk növbədə, XIX əsrin birinci yarısındakı İngilis cəmiyyətinin həyatı ilə tanış olmalı, həqiqətlərlə tanış olmalıyıq. O zaman İngiltərədəki cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə mənsub olan insanlar üçün daha mənfi hala gələn bu nəticələrə səbəb olan o idi.

Əxlaq və tərbiyyə istənilən vəziyyətdə insan həyatında vacib bir amildir. Bu günkü texnoloji tərəqqi əsrində əxlaqi məsələlər öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Elm və sənət gücləndikcə vicdan və insanlığa da ehtiyac artır. Əks təqdirdə insan ixtiyarında olan elm və texnologiyadan yalnız kimyəvi bombalar, atom silahları düzəltmək üçün istifadə edir.

³² Sumqayıt Dövlət universiteti. Baş müəllim

Məlumdur ki, sivilizasiya iki görkəmli ixtira sayəsində yaranır - yazı və çap. Kitabların böyük rolunu gənc nəslin təhsili və tərbiyəsində, zamanla nəsillər arasındakı əlaqənin həyata keçirilməsində heç kim inkar edə bilməz. Əlbətdə ki, sivilizasiyanın şah əsərlərini yaradan yazarlar şəxsiyyətin inkişafında mühüm rol oynayan əsərlər nəzərdə tutulur [4, 225-227].

Əxlaq və tərbiyə istənilən vəziyyətdə insan həyatında vacib bir amildir. Bu günkü texnoloji tərəqqi əsərində əxlaqi məsələlər öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Elm və sənət gücləndikcə vicdan və insanlığa da ehtiyac artır. Əks təqdirdə insan ixtiyarında olan elm və texnologiyadan yalnız kimyəvi bombalar, atom silahları düzəltmək üçün istifadə edir.

Həqiqətən də əziz Peyğəmbər (s) və onun ardıcıllarının gözəl əxlaqi İslam dininin tərəqqisinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Həzrət Peyğəmbər (s) güzəşt edən və alicənab bir şəxs idi. O ətrafdakılarla xoş davranır və hamının öz fikrini bildirməsi üçün şərait yaradırdı. Dünya şöhrətli Azərbaycan alimi Nəsrəddin Tusinin "Əxlaqi Nasir" əsərində də əsas məqsəd kimi cəmiyyətin mənəvi tərbiyəsi məsələsini qoyur. Bu "məqsədə çatmaq, cəmiyyətdə vicdanlı, namuslu, bacarıqlı, xeyrixah, işgüzar adamların tərbiyə edilib hazırlanması üçün. döyülüb-danlamaq da daxil olmaqla bütün üsulların tətbiq edilməsini mümkün hesab edir, lakin tərif, təhsin, mükafat, şirnikləndirmələrə üstünlük verir".

Əxlaq və məqsədəyönlülük bir-birindən ayrılmaz fenomenlərdir, çünki özlüyündə etik nəzarət vasitə və məqsəd kimi istiqamətlərə parçalanır. Etikanın belə bir "qızıl qanunu" mövcuddur ki, məqsəd vasitəsiz mənasız olduğu kimi, vasitə də məqsədsiz kordur. İnsanın məqsədi və həmin məqsədin həyata keçirilməsi üçün vasitələr, tələbatlar və tələbatlarının ödənilməsi üçün Etika və gender əsas amildir [5, 97-99].

Azərbaycanda müasir qloballaşma və keçmiş milli mənəvi dəyərlərin dirçəldilməsi şəraitində müasir milli mentalitetin ziddiyyətli cəhətləri üzə çıxır. Azərbaycan ailələrində keçmiş milli-mənəvi dəyərlərə, ənənəvi Şərq dəyərlərinə və Qərb mənəvi dəyərlərinə münasibətdə təbəqələşmə yaranır. Bəzi ailələr isə Şərq və Qərb dəyərləri arasında tərəddüd edir. Qərbə meyli təmin edən amil kimi Azərbaycan dövlətinin dünyəviliyi, onun Konstitusiyasının demokratiyaya əsaslanması və ölkənin kişilərlə bərabər qadınların da hüquq və azadlıqlarını qoruyan beynəlxalq konvensiyalara qoşulması göstərilir.

Uşaq tərbiyəsindəki bir çox problem, valideynlərin övladının xarakterini qətiliklə nəzərə almamasından irəli gəlir. Baba və ana, cəmiyyətin kiçik bir üzvündə sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsinə görə məsuliyyət daşıyırlar və bir uşaq təbii olaraq, yetkinlərin tələblərinə tamamilə məhəl qoymadan davrananda bu, valideynləri üçün əsəbi və bəzən utandırıcıdır. Bu arada bir uşağın xasiyyəti fitri bir xüsusiyyətdir və nə qədər istəsən də dəyişdirə bilməzsən. Bir uşaq, gözləntilərinizin əksinə olaraq, çox açıq davranırsa və ya əksinə, bütün inandırmağınıza baxmayaraq insanlarla ünsiyyət qurmaq istəmirsə, sadəcə bunu qəbul etməli və uşağın xarakter xüsusiyyətlərinə uyğun bir fəaliyyət seçməlisiniz [5, 77].

Bir insanın xarakteri ən çox irsiyyətdən və onu əhatə edən sosial mühitin təsirindən asılıdır. Körpənin xasiyyətinin hərəkətililik, zehni sabitlik və reaktivlik kimi xüsusiyyətləri fitri xarakter daşıyır. Bir uşağı daha aktiv və ya daha sakit olması üçün yenidən tərbiyə etməyiniz nəticə verməyəcək. Valideynlər tərəfindən seçilən tərbiyə növü müstəsna olaraq ailədəki münasibətlərin təbiətinə təsir göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. Гениева Е.Ю. Диккенс. История всемирной литературы. Т. 1. - М.: Мегатрон, 1989. 470 с.
2. Диккенс Ч. «Приключения Оливера Твиста». М.: Детская литература, 1989. – 357 с.
3. История зарубежной литературы XIX в. Ч. 1-2. Под ред. Л.С. Дмитриева. Изд-во МГУ, 1983. 329 с.
4. Tusi Xacə Nəsrəddin "Əxlaqi-Nasiri" Bakı. Lider nəşriyyatı. 2005. 280 s
5. K.Ağayeva, Etika və gender: sosial-əxlaqi davranışın təhlili. Bakı, "Sabah", 2007, 196 s.
6. Məmmədova T.K. Müəllif ironiyası və bədii təxəyyül № 16/2, SDU Elmi xəbərlər. 2020. səh 18-20. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43169088>

Key-words: upbringing, morality, education, respect, creativity

Ключевые слова: воспитание, нравственность, образование, уважение, творчество.

SUMMARY

The moral and moral education of a young man in Charlie Dickens' novel «Oliver Twist»

The article deals with the novel by English writer Charles Dickens, which depicts the social situation of the time, the plight of the poor in the capitalist-bourgeois environment, and the suffering of young children with convincing plaques. This novel is a work of art that has not lost its power of artistic influence and cognitive significance since its inception. The deformities and deep contradictions shown in the book still cause terrible disasters in the lives of many peoples, and millions of people are starving to death in poverty. In addition, the author pays special attention to the topic of moral education in the article. He clarifies the topic of morality and education by giving several examples from N.Tusi's work Moral-Nasir.

РЕЗЮМЕ

Морально-нравственное воспитание молодого человека в романе Чарли Диккенса «Оливер Твист»

Статья посвящена роману английского писателя Чарльза Диккенса, который с убедительными изображениями социальную ситуацию того времени, тяжелое положение бедняков в капиталистически-буржуазной среде и страдания маленьких детей. Этот роман - произведение искусства, не утратившее своей художественной силы и познавательного значения с момента своего появления. Показанные в романе уродства и глубокие противоречия до сих пор вызывают ужасные бедствия в жизни многих людей, и миллионы людей умирают от голода в нищете. Кроме того, в статье автор уделяет особое внимание теме нравственного воспитания. Он разъясняет тему морали и воспитания, приводя несколько примеров из работы Н. Туси «Ахлаг-Насир».

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Мамедова Айтен Пярвиз кызы³³
В. МАЯКОВСКИЙ И АЗЕРБАЙДЖАН

Наиболее эффективной формой этих взаимосвязей оказалось посещение русскими писателями Азербайджана с последующим отражением его в собственном творчестве. Характерно, что эта форма взаимосвязей имеет богатые исторические традиции, которые были заложены еще в первой половине прошлого столетия М. Ю. Лермонтовым, А. А. Бестужевым-Марлинским и продолженные в последующие годы А. Ф. Писемским, А. П. Чеховым и другими. Однако особого масштаба подобного рода контакты достигли лишь в советское время. Уже в первое десятилетие после установления Советской власти в Азербайджане в Баку побывали такие выдающиеся личности русской советской литературы, как А. М. Горький, В. В. Маяковский,

С.А. Есенин, Демьян, Бедный и другие, встречи и беседы с которыми были не только великим торжеством для юных представителей пролетарской литературы, но и большой школой зарождения мастерства. И можно смело утверждать, что своими первыми творческими достижениями молодая азербайджанская советская литература во многом обязана именно перечисленным русским писателям. В частности, возникновение и развитие азербайджанской советской поэзии неразрывно связано с творчеством Владимира Владимировича Маяковского.

Известно, что юная пролетарская литература Азербайджана с огромным вниманием изучала творчество лучших русских советских поэтов, среди которых в те годы особенно выделялись своей революционной пылкостью произведения поэта-трибуна Маяковского. Поэтому два приезда Маяковского в Баку — в 1926 и 1927 гг., несколько стихотворений, которые были написаны об Азербайджане, его встречи и беседы с азербайджанскими литераторами сыграли поощряющую роль для нашей литературы и много дали нашим поэтам. В воспоминаниях об этих встречах одного из основоположников азербайджанской советской литературы, народного поэта республики, героя Социалистического Труда Сулеймана Рустама, читаем:

«Вместе с тем, азербайджанское литературоведение располагает рядом основательных работ, авторы которых, не ограничиваясь одними только биографическими сведениями, высказали ряд существенно важных наблюдений по интересующей нас проблеме. Речь, прежде всего, идет об изучении того обильного воздействия на азербайджанскую советскую литературу, которое и стало предметом исследования этих авторов. Отметим, что об этом воздействии много и охотно писали и сами азербайджанские поэты, которые заложили, таким образом, традицию изучения влияния Маяковского на нашу поэзию. Имеются в виду статьи основоположников азербайджанской советской поэзии, народных поэтов республики С. Вургуна, Р. Рзы, С. Рустама, М. Рагйма, О. Сарывелли.

Собственные признания перечисленных поэтов сыграли не менее важную роль в появлении многочисленных статей о влиянии великого поэта на азербайджанскую советскую поэзию, в которых азербайджанские исследователи ищут и находят это влияние в поэзии больших и малых наших поэтов, проводят творческие параллели и переклички, обнаруживают темы и мотивы, восходящие к произведениям Маяковского. Такими являются работы М. Арифа, А. Джамилы, К. Кясумяте, М. Аскерова, М. Рзакилизاده., А. Атгядоиа, Ш. Салманова, С. Асадуллаев, С. Турабова.. Э. Гаджиевой.. Эта же тема была затронута в интересной статье ленинградского литературного критика Дж Молпавского «Традиции Маяковского в поэзии народов СССР»

Другой многозначительный аспект проблемы «Маяковский и Азербайджан», который неоднократно поднимался нашими литературоведами, связан с анализом азербайджанских переводов поэзии поэта. Этот вопрос впервые поставил академик М. Ариф еще в 1937 году. в последующие годы к нему обращались и другие исследователи. Известно, что к сегодняшнему дню азербайджанский читатель может себе позволить прочесть на родном языке практически всего Маяковского — в этом, наряду с переводчиками поэта, большая заслуга и исследователей этих переводов, которые тщательно сверяли оригинал и перевод и отмечали удачи и изъяны переводчиков.

Именно благодаря этим переводам азербайджанские читатели начали повсеместное изучение Маяковского, которое, собственно говоря, уже начинается со школьной скамьи. Проблемы, которые связаны с преподаванием поэзии Маяковского, тоже волнуют азербайджанских литературоведов. К данной проблеме обращались доктора филологических наук Я. Карабаглы и Ш. Курбанов, которые внесли значительные уточнения в методику преподавания произведений Маяковского в национальной школе.

Работы азербайджанских литературоведов, в которых затрагивались общие вопросы, связанные с творчеством Маяковского, тоже были обращены к национальному читателю. Речь идет об отдельных работах, касающихся творческой и жизненной биографии поэта.³⁰ Эти работы мало что нового внесли в изучение творчества Маяковского и характерно, что одна из них была подвергнута суровой критике.

Широта и многообразие проблемы «Маяковский и Азербайджан» предопределили тот факт, что она становилась объектом и диссертационных исследований. Азербайджанское литературоведение располагает двумя диссертационными исследованиями по названной проблеме причём оба они *защеплены* в Москве), авторам которых было присвоено ученое звание кандидата Филологических НАУК. Речь «дет о работах К Петпогона «Маяковский и

³³ БГУ, кафедра истории русской литературы. Дфпф

Азербайджане»³² и Г. Бабаева «Маяковский и азербайджанская поэзия».³³ хронологически оказавшихся одними из первых диссертационных исследований по азербайджанско-русским литературным связям и проложивших в этом направлении пути для десятков литературоведов.

Характерно, что в сегодняшней науке о Маяковском оба названных диссертанта — авторитетнейшие специалисты, авторы ряда вышеназванных научных публикаций по различным аспектам творчества поэта, в *ОСНОВУ КОТОРЫХ* в известной степени материалы диссертационных исследований. Диссертационный материал стал важным подспорьем монографического исследования Г. Бабаева «В. Маяковский в Азербайджане».³⁴ привлекшего внимание ряда литературоведов. в газетных публикациях, отмечавших сильные стороны книги.

Таким образом, азербайджанское литературоведение накопило большой опыт в изучении творчества Маяковского. Идя в ногу с многонациональным советским литературоведением. наше литературоведение всесторонне изучило ряд важных *ВОПРОСОВ*, связанных с творчеством великого советского поэта. «Маяковский в Азербайджане», «Маяковский об Азербайджане», «Переводы произведений Маяковского на азербайджанский язык», «Маяковский и азербайджанская литература» — вот важный круг вопросов, поднимаемых в трудах азербайджанских литературоведов, разработка которых продолжается и сегодня.

Симптоматичен в этом смысле обобщающий характер статьи С. Г. Асалуллаева «Азербайджан в творчестве Маяковского», опубликованной в посвященной В. В. Маяковскому книге из известной серии «Русская классика и литература народов СССР» и написанной с учетом достижений и неудач предыдущих исследователей интересующей нас темы.

Наряду с этим, одна из последних по времени публикаций — статья кандидата филологических наук А. Халилова «Традиции классической русской поэзии в раннем периоде творчества В. Маяковского», — свидетельствует о том, что азербайджанское литературоведение начинает изучать творчество поэта и вне контекста литературных взаимосвязей, что открывает истые перспективы для освоения поэзии поэта-трибуна в Азербайджане.

Творчество В. Маяковского межнационально как по своему содержанию и идейному пафосу, так и по «географии» своего тематического диапазона. Межнациональная тематика занимает немалое место в многогранном творческом наследии поэта революции.

Творчество Маяковского - это целый поэтический мир, художественная энциклопедия общественно-политической жизни первой трети XX столетия. Запад и Восток, Европа и Азия - весь мир с его сложнейшими проблемами, социальными потрясениями и переломами стал объектом художественного осмысления и познания в поэзии Маяковского в свете идеалов октябрьской революции, социалистического переустройства жизни.

Видное место в этой поэтической летописи эпохи революции занимает азербайджанская тематика. Интерес поэта к Азербайджану был постоянным и устойчивым.

Баку вошел в сознание Маяковского еще с юношеских лет (1906 г.) и оставался в центре внимания поэта на протяжении всего его творчества. Нефтяная столица обладала для поэта огромной притягательной силой.

писал он в стихотворении «Баку» (1923), признаваясь в любви к столице Азербайджана. В этих словах - не только дань уважения к гостеприимному Баку, не просто проявление этикета, а искреннее выражение большого, со временем не убывающего чувства и интереса поэта - того, что, говоря словами самого Маяковского, «отстоялось словом» на протяжении многих лет. Не этим ли объясняется тот примечательный факт, что поэт не раз приезжал в Баку, знакомился поближе с жизнью города, посещал нефтепромыслы, неоднократно выступал здесь с чтением своих произведений, встречался с рабочими, читателями, беседовал с поэтами, знакомился с культурной жизнью социалистического Баку. И писал о Баку...

Баку упоминается по разному поводу и в разных контекстах более чем в 15 произведениях поэта, написанных в разные годы. Кроме того, Баку посвящены 6 «азербайджанских» произведений Маяковского, из которых - 4 стихотворения и 2 очерка. О Баку говорит поэт и в письме к Л. Ю. Брик.

Тема «Маяковский и Азербайджан» достаточно изучена в азербайджанском литературоведении, написаны статьи и воспоминания о пребывании поэта в Баку, объектом изучения стали также азербайджанские переводы Маяковского. Тем не менее тема эта далеко не исчерпана. Произведения поэта о Баку дают достаточный материал для того, чтобы интересующий нас вопрос выделить как важную грань более широкой темы «Маяковский и Азербайджан» и сделать объектом самостоятельного рассмотрения. «Азербайджанские» произведения Маяковского явились результатом не только глубокого интереса поэта к азербайджанской действительности и хорошего знания ее, но также неоднократного пребывания Маяковского в Баку. Сказался здесь также исторически сложившиеся интернациональный характер русской литературы, ее неизменный интерес к инациональной теме, к жизни других народов.

Прежде всего вопрос о пребывании Маяковского в Баку нуждается в уточнении, так как в трудах азербайджанских авторов по этому вопросу характеризуются неточностью и путаницей. В некоторой степени, это объясняется тем, что у самого автора по этому поводу имеются некоторые неточные сведения, главным же образом - невнимательной интерпретацией в некоторых работах упоминаний и свидетельств поэта о своих посещениях Баку. Так, например, Г. Бабаев пишет: «Первый раз Маяковский побывал в Азербайджане в 1906 году, когда его семья после смерти отца переезжала из Кутаиси в Москву»². В подтверждение этого высказывания автор ссылается на очерк

“Америка в Баку” и цитирует слова поэта: “Когда подъехали ближе, у вышек выросли огромные черные космы, ветер за эти космы выдрал из колодцев огонь, от огня шарахнулись тени и стали качать фантастический выщечный город. Горело в трех местах. Даже на час загнув от Баку к Дербенту, видели зарево” (т. 7, стр. 357).

Из этих слов, как и из предшествующих им строк, явствует, что будущий поэт видел Баку (как сказано им в упомянутом очерке), издали, из окна вагона, причем - ночью. Очерк “Америка в Баку” начинается словами: “Баку я видел три раза. Первый - восемнадцать лет назад. Издали” (т. 7, стр. 357). Поэт более точен: не “побывал”, а видел, издали видел в 1906 году. Однако было это не “восемнадцать лет назад” как указывает Маяковский, а двадцать, ввиду того, что он был написан в 1926 году. Свои впечатления от наблюдения Баку издал поэт впоследствии изложил, кроме процитированного очерка, еще и в автобиографии “Я сам”, в главе “Дорога”, где сказано: “Лучше всего - Баку. Вышки, цистерны, лучшие духи - нефть, а дальше степь. Пустыня даже” (т. 1, стр. 14). Это были именно дорожные наблюдения, отчасти в ночную пору: “Ночью начались дикие строения - будто вынуты черные колодезные дыры и наскоро обиты доской” (т. 7, стр. 357). Поэтому неправильно утверждать, что Маяковский “побывал в Азербайджане в 1906 году”.

Далее в очерке читаем: “Второй раз я видел Баку в 13-м” (т. 7, стр. 357). И здесь Маяковский допускает неточность. Поэт был в Баку в 1914 году как представитель и пропагандист футуризма. 27 марта вместе с Д. Бурлюком и В. Каменским Маяковский выступал в Тифлисе “на вечере футуристов”. А 29 марта в том же составе Маяковский выступил в Баку в городском театре (ныне Академический театр оперы и балета - С. А.). Этим выступлением завершилось турне футуристов. Из Баку Маяковский вернулся в Москву.³ В очерке “Рожденные столицы” (1928), который был написан спустя два года после “Америки в Баку” (1926), Маяковский пишет: “Я помню дореволюционный Баку” (т. 9, стр. 430). Из дальнейшего описания дореволюционного Баку, Черного и Белого города, промыслов, способа добычи нефти, явствует, что говоря о “до революционном Баку”, поэт имеет в виду свое пребывание в Баку в 1914 году, но вовсе не Баку 1906 года, когда у него не было таких подробных сведений о Баку, включая его упоминания о культуре и языке, о нефтепромышленнике Манташеве и “манташевском рабочем”. Эта характеристика Баку совпадает с описанием города в очерке “Америка в Баку”, данным поэтом на основе своих впечатлений от пребывания в Баку, как он писал, “в 13-м” (теперь мы знаем, что вместо 1914 г. Маяковский неверно назвал 1913 г.). “Несколько часов - от лекции до поезда. Меня повели смотреть город; Каспийское море, сажают бульвар, Девичья башня, парапет” (т. 7, стр. 357). Этих сведений о Баку в 1906 г. поэт не мог иметь. Следовательно, 1906 г. Маяковский не считал годом своего пребывания в Баку.

В очерке далее сказано: “Я видел Баку 24-го года” (т. 9, стр. 431). Поэт и здесь допустил неточность. По этому поводу В. А. Аругчева в примечаниях к очерку пишет: “В 1924 г. Маяковский в Баку не выступал, но, возможно, останавливался на обратном пути из Тифлиса, где он был в начале сентября 1924 г. Не лишено также вероятия, что 24-й год назван ошибочно, и Маяковский имеет в виду свое посещение Баку в феврале 1926 г. Дальнейший текст подтверждает это предположение...”⁴ С этим уточнением В. А. Аругчевой нельзя не согласиться. Но здесь подвергаются сомнению слова автора примечаний относительно того, что Маяковский, “возможно, останавливался в Баку на обратном пути из Тифлиса”.

Полагается, если бы Маяковский останавливался в Баку, то поэт обязательно оставил бы какое-нибудь подтверждение об этих сведениях, чем-то непременно отозвалось это событие в его творчестве.

В советские годы Маяковский совершал лекционные поездки по республикам и городам страны, активнораспространял советскую революционную поэзию, выступал с чтением своих произведений, устанавливал творческие связи с национальными литературами, способствовал формированию идейного и эстетического единства советской многонациональной литературы. В этом качестве поэт дважды приезжал в Баку - в 1926 и 1927 годах. 24 января 1926 года Маяковский выехал в лекционную поездку по городам Украины, Северного Кавказа, Азербайджана и Грузии.⁵ В Баку поэт приехал из Краснодара, откуда выехал 15 или 16 февраля, а с 17 по 24 февраля находился в Баку. За эти 8 дней состоялось семь выступлений Маяковского в Баку. Первое выступление состоялось 19 февраля в Большом театре с докладом “Мое открытие Америки” и чтением стихов. В тот же день поэт выступил в Доме просвещения на собрании литературной группы “Весна”. На внеочередном заседании этой же группы 22 февраля состоялось еще одно выступление поэта. В тот же день Маяковский выступил в Тюркском (азербайджанском) театре с докладом “Лицо литературы СССР” и чтением стихов. 23 февраля он выступал в рабочем районе Балаханы. 24 февраля, в день отъезда из Баку, состоялось его седьмое выступление.

Во время пребывания Маяковского в Баку республиканские газеты опубликовали произведения поэта - очерк “Я люблю Нью-Йорк” (отрывок из книги “Мое открытие Америки”), стихотворения “Домой!”, “Вызов” и другие. О выступлениях Маяковского газета “Бакинский рабочий” от 21 февраля писала: “Маяковский, как отец, превосходен: могучий голос, четкая дикция и хорошее владение декламационной акцентировкой - качества, которыми литераторы блещут не часто... Закончил Маяковский знаменитым “Левым маршем”, прозвучавшим в его исполнении особенно четко и убедительно. “Утро”, затянувшееся до половины пятого пополудни, прошло с явным и настоящим успехом”. Далее, в связи с выступлением поэта в группе “Весна”, газета писала: “Ряд поэтов читали свои стихотворения... Читавших Маяковский разделил на два лагеря: на тех, которые подражали Есенину и “кузнецов”, которые являлись приверженцами московской группы пролетписателей “Кузница”. Высказался за усердную работу в смысле овладения

формой, за смелое утверждение жизни и полного отрицания всякого уныния. Вечер прошел бодро и весело. Собравшиеся Маяковского шумно приветствовали”. За время пребывания в Баку Маяковский осматривал строительство новых нефтяных промыслов и написал об этом очерк “Америка в Баку”, опубликованный 11 апреля 1926 г. в журнале “Огонек” (И 15).

В 1927 году Маяковский провел в Баку четыре дня - с 4 по 7 декабря. За эти дни состоялось семь выступлений поэта - во Дворце тюркской культуры, где читал поэму “Хорошо!”, в Белом городе - в рабочем клубе, в механическом цехе судоремонтного завода им. Парижской коммуны, в Доме Красной Армии, в бакинском университете, в цехах завода им. лейтенанта Шмидта, в доме работников просвещения (для писателей и библиотекарей). Маяковский пользовался в Баку огромной популярностью, заслужил любовь и уважение слушателей, получил целую армию поклонников своего таланта.

Постоянный и неослабевающий интерес к Баку у поэта революции проявляется в более широком контексте творческого внимания к Востоку, который пережил яркие социальные перемены, общественные катаклизмы. Внимание поэта было вызвано и обострено еще и колониальной, захватнической политикой западных империалистических держав на Ближнем Востоке, политикой экспансии. Поэтому в произведениях поэта Баку часто упоминается в связи с событиями на Востоке, в “восточном” контексте, а Восток увязывается с Баку. В свою очередь, Баку и Восток - в контексте мировых событий, на которые Маяковский неизменно откликался. Такие упоминания, такую “увязку” мы встречаем в пьесе “Мистерия-буфф”, где поэт устами одного из персонажей - “самого обыкновенного человека” призывает к “настоящим земным небесам” (т. 2, стр. 211). В стихотворении “111 Интернационал”, где автор, обращаясь к “рабочему мира”, призывает его послушать, как “Революция идет. Восток в шагах восстаний” (т. 2, стр. 43 - 44). В статье “Прошу слова” - в связи с большим резонансом работы “Окон РОСТА” в разных городах, в том числе в Баку, где “стали заводить свои окна” (т. 12, стр. 206). Кроме того, Баку упоминается поэтом в более чем 15 произведениях в связи с различными общественно-политическими событиями века.

В заключение следует отметить, что азербайджанская тематика, бакинская реальность проходят почти через всю жизнь Маяковского и занимают не менее важное место в его творчестве. Чрезвычайно многообразна тематика и жанровые формы произведений поэта об Азербайджане. Здесь представлены лирические и сатирические стихотворения, философско-политическая лирика, лиро-эпическая поэма на историко-революционную тему, очерки и публицистические статьи, эпистолярный жанр и многие другие. Если учесть также и различного характера упоминания, сведения о Баку в пьесах, романтической поэме и пьесе, в сценариях и т. д., то можно сказать, что о Баку Маяковский писал почти во всех жанровых формах, свойственных его многогранному творчеству.

ЛИТЕРАТУРА

1. Владимир Маяковский. Поэтич. собр. соч. в тринадцати томах. Том 5, “Художественная литература”, М., 1957, стр. 57. В дальнейшем ссылки даются на это издание в тексте, в скобках указываются номер тома и страница.
2. Габиб Бабаев. В. Маяковский в Азербайджане. Баку, Изд-во Академии наук Азерб. ССР, 1960, стр. 27 - 28.
3. В. Катан. Маяковский. Литературная хроника. “Советский писатель”, 1948, стр. 61, 413, Информацию о выступлении Маяковского в Баку поместили газеты “Баку” - 25 марта 1914 г. и “Каспий” - 25 марта и 1 апреля 1914 г.
4. В. Маяковский. ПСС, т. 9, стр. 602.
5. В. Катан. Маяковский. Литературная хроника, стр. 254.
6. Аура-Мазда (Ормузд) По “Авесте” - бог света и огня у древних

Açar sözlər: Mayakovski, poeziya, obraz, ədəbiyyat.

Ключевые слова: Маяковский, поэзия, образ, литература

SUMMARY

Literary interrelationships and mutual influences are a topical topic of multinational Soviet literary criticism. Azerbaijani literary critics, who have long taken a liking to this topic, have studied its various aspects. Work in this direction continues today. Especially great successes have been achieved in the study of Azerbaijani Russian literary relationships, and this is not accidental: the literary contacts between Azerbaijan and Russia over the past century and a half have a wide and varied character.

Rəyçi: prof. L.Əhmədova

Nailə Baxşəli qızı Əskər³⁴
“KOROĞLU” DASTANINDA MOTİV VƏ SÜJETLƏR

Türk xalqlarının və onlarla qonşu olan xalqların qan yaddaşında özünə dərin iz qoymuş epik folklor mətnlərinin başında “Koroğlu” dastanı gəlir. “Koroğlu” dastanının iki böyük versiyası olan Xəzər dənizinin Şərqi və Qərbi daxilində dastanın beş yüzdən çox variantı mövcuddur. Dastan versiyalar daxilində də fərqli və ortaq cəhətlərinə görə variantlaşmışdır. Demək olar ki, bütün Avrasiya coğrafiyasına yayılmış dastanın epik söyləyiciləri olan baxşaların, jiravların, ozanların, aşıqların üslubiyyətindən və yarandığı yaxud populyarlıq qazandığı dövrün siyasi, mədəni vəziyyətindən asılı olaraq bir çox variantlaşma – bölgəsəl mətnlər meydana gəlmişdir. Dastanın Orta Asiya coğrafiyasında yayılmış ən məşhur variantlarından biri də türkmən “Koroğlu” dastana aid olan qollardır. Türkmən xalqının “Koroğlu” dastanı Şərq versiyası arasında ən böyüyü və mükəmməli hesab olunur. Azərbaycan və Türkmən variantları da Qərb və Şərq versiyalarını təmsil edərək, demək olar ki, dastanı tam olaraq əhatə edir.

Postsovet məkanında “Koroğlu” dastanı bütün türk respublikalarında, eyni zamanda muxtar respublikalarda müxtəlif cəhətlərinə görə araşdırılmışdır. Bundan başqa, dastan rus, erməni və gürcü folklorunda da tədqiq edilmiş və bu dillərdə kifayət qədər araşdırmalar aparılmışdır. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmən variantlarının tipoloji baxımdan tədqiqi göstərir ki, fərqli versiyalarda yerləşsələr də bu variantlar eyni kökdən olan, lakin zaman və məkan dəyişdikcə bir-birindən fərqli motiv və süjetlərlə ayrılan variantlardır. Yerli söyləyicilik forması, məkana və zamana görə strateji fərqlər dastanın çoxrəngli, çoxsaxəli olmasına xidmət etmişdir. Dini və mifoloji ünsürlərin həddindən artıq bolluğu hər iki variantlarda yer alsada, türkmən variantları Həzrət Əli və ərənlərin fiziki olaraq dastanda iştirak etməsi ilə səviyyəvidir. “Koroğlu” dastanının yüzlərlə variantlaşması, qolu, alt mətnləri olsa da, dastanın baş qəhrəmanları və epik məkan – Koroğlu, Qırat, Eyvaz, Çənlibel bütün versiya və variantlarda ortaqdır.

Qədim türk qəhrəmanlıq dastanları ənənəvi epik söyləyicilik tərzinə malikdir və demək olar ki, bütün dastanlar bu qəlibə uyur. Dastanların əsas süjeti qəhrəmanlıq, alplıq üzərində qurulmuşdur. “Qədim türk cəmiyyətində dastan anlayışı istisnasız olaraq alplıq fikrinin xarakterləşməsinə yönləndiyi üçün bu mərhələyə aid olan epik ənənənin özündə qəhrəmanlıq motivi və bu motivin ifadəsi olan müxtəlif qəhrəmanlıq süjetləri durur” (Təhmasib, 2010: s. 255-256).

Qədim eposlarının mövzusu qəhrəmanlıq, sücaət, qəhrəmanı isə alp, döyüşçü-hökmdar idi. E.Meletinski bu eposların yaranma və yaşama prosesini araşdırmış, bu prosesin ilkin qaynağını “mədəni qəhrəman haqqında mifologiyalar” dan (Мелетинский, 2004: s.30) aldığına qeyd etmişdir.

F.Bayat “Koroğlu” dastanının yaranma, yayılma, genişlənmə məsələlərinə diqqət çəkərək Türk dastançılıq ənənəsində onun unikal, sadəcə bu dastana məxsus şəkildə yaşamasını belə göstərmişdir: “Türklərin geniş ərazilərə yayılmalarıyla fərqli coğrafiyalarda, fərqli xalqların içində formalaşan Koroğlu dastanı (indiye qədər toplanıb yazıya keçirilmiş variantlar nəzərdə tutulur) ən az 17 türk və 8 qeyri-türk xalqının (kürt, ərəb, tacik, gürcü, acar (gürcü dilində), erməni, əfqan, abxaz folklorunda da Koroğlu dastanı icra edilir.) xalq ədəbiyyatında yazıya keçirilmiş şəkli ilə, həm də hər xalqda onlarca variantda mövcuddur. Qeyri-türk variantlarının çoxu, məsələn erməni və gürcü variantları tərcümə, təbdil və sonunda da özümşəmə yoluyla yaradılmışdır. Bundan başqa Koroğlu dastanı başqa dillərə də tərcümə edilmişdir: ingilis, fransız, alman, rus, fars, macar, bolgar, çex, slovak. Bir dastanın bu qədər çox variantının olması və bu qədər çox dilə tərcümə edilməsi də yalnız Koroğlu dastanı üçün spesifikdir” (Bayat, 2009: s.56).

Şərq dünyasında yaranmış bir çox dastan və xalq romanlarında “Koroğlu” dastanının izlərinə rast gəlmək mümkündür. “Motivlərbirləşərək süjet həlqəsini yaradır” (Беселовский, 1940: s. 494). Bu əsərlərdəki süjet və motivlər baxımından “Koroğlu” dastana olan yaxınlıqları, şəxs və ya məkan adlarındakı bənzərliklər diqqət çəkir.

1966-cı ildə Z.V.Toğan “Koroğlu”nun qədim mətnləri haqqında danışarkən (Toğan, 1966: s. 12) farslar arasında yayılmış və Tehran Universiteti tərəfindən çap olunmuş “Səmək Əyyar” xalq romanı ilə (bu əsər 1574-1595-ci illər arasında “Dastani-Fərruz Ruz” adı ilə türk dilinə tərcümə olunmuşdur) dastan arasındakı bəzi epik süjet bənzərliklərinə diqqət çəkmişdir. Romanın əsl qəhrəmanı Hələbdə yaşayır, İran Mərzuban şahı, oğlu Xurşud və nəvəsi Fərrux Ruz da dastanın qəhrəmanlarıdır. Dastanda qərbi Əfqanıstandakı hökmdar Qaraxan və Gor adlı qəhrəmanlar haqqında hekayətlər də yer alır. Gor (məndə bəzən Gor pəhləvan kimi də yazılmışdır) dağlarda yaşayan bir dərəbəyidir və bölgə hökmdarları ilə bir çox döyüşləri olmuşdur. Gorun yaşadığı yerə Dərəyi-Gor (Gor dərəsi) deyilmişdir. Dastanın Gorla bağlı hekayətlərində onun məkanından, döyüşlərindən, igidliklərindən bəhs olunmuşdur.

Oğuz boylarının həm qərb istiqamətinə köç etməsi, həm də Orta Asiyadakı digər boylarla əlaqəsi nəticəsində Koroğlu qolları və mətnləri daim coğrafi və süjet olaraq inkişaf etmiş, dəyişmişdir. Epik söyləyicilər tərəfindən əlavələr dastanın yerliləşməsinə səbəb olmuş, nəticədə mətnləri bir-birindən fərqli versiya, variant və qollara ayırmışdır.

Azərbaycan və türkmən variantlarında “Koroğlu” dastanının bəhs etdiyimiz fərqli motiv və epizodlarından başqa “atanın/babanın kor olmasına səbəb olan at” motivi, hər iki versiyanın ən vacib ortaq motivlərindən biridir. Türkmən variantında xünkarın törətdiyi pis əməllər Cığalı bəyin gözlerini tökdümlə bitmir, o, Cığalı bəyin ortancıl oğlu Mömini də öldürtdürür. Xünkarın onları da öldürmək istədiyini bir dostundan öyrənən Cığalı bəy gəlini Gülənnamı, nəvəsi Rövşəni və kor edilməsinə səbəb olan dayçanı da götürüb oradan qaçır, Üçgümməz dağında yaşamağa başlayır.

Kor edilmə motivi “Koroğlunun dərəyişi” (Görogly, 1996: s. 10) qolunda belə təsvir olunur: Xünkar padşahın yanında xidmət edib 3 il sonra vəzir oldu. Əyanlar arasında qışqanclıq başladı, onlar padşahdan “onun bizdən üstün cəhəti nədir” – deyər soruşdular. Padşah da onun

³⁴ Fil.ü.f.d., dos.; AMEA Folklor İnstitutunun əyani doktorantı; garacantali@live.com

üstün cəhətinin böyük bir at bilicisi olduğunu dedi. Əyanlar da “onda qoy dünyada tayı-bərabəri olmayan bir at gətirsin” – dedilər. Cığalı bəy 3 ay ərəblər arasında gəzdi, misilsiz at tapa bilmədi. Bir gün Şor dəryasının kənarında namaz qılırdı. Sahildə xünkarın ilxısı otlayırdı. Bir az sonra çaydan bir at çıxdı, bir qısrığa yaxınlaşdı sonra yenə çaya qayıtdı. Cığalı bəy o qısrığa işarə qoydu. Padşahın yanına gəlib ondan bir il möhlət istədi. Vaxt-vədə doldu, qısrıq tazı balasına bənzər bir qulun doğdu. Cığalı bəy qulunu xünkara göstərib dünyada tayı-bərabəri olmayan atı bu qulun doğacağı dedi. Əyanlar “xünkar, bu türkmən səni məsxərəyə qoyur” – dedilər. Xünkar qəzəblənib Cığalı bəyin gözünü çıxartdırdı. Gülənnamin əri Mömini də öldürdülər. Cığalı bəy artıq orda qala bilməzdi. Saraydan ayrılarkən qulunu xünkardan istədi. Cığalı bəy Rövşəni və Gülənnamı götürüb Üçgümməz dağına yurd qurub burada qaldılar.

“Koroğlu” dastanının Şərqi və Qərbi versiyalarına bağlı olan variantlar arasında oxşar motiv, edizod və süjetlər bol olsa da, bəzən bunlar sadəcə bir variantda və ya qola məxsus da ola bilər. İ. Abbaslı “Koroğlu”nun Paris nüsxəsini (Abbaslı, 2002: s. 26-27) tədqiq edərkən bu variantda olan, başqa heç bir variantda rast gəlinməyən motivləri belə sifarişdir:

1. Koroğlunun Nigar xanımı Çamlıbelə apararkən firəng oğlu ilə qarşılaşması;
2. Koroğlunun erməni tacirini soyması;
3. Nəzər Cəlalinin dəstəsi ilə Koroğlunun üstünə gəlməsi, Eyvazın açıqlanıb Çamlıbeli tərək etməsi, onun Bolu bəylə birləşib Koroğluya qarşı çevrilməsi;
4. Əvvəl Qıratın, sonra Koroğlunun Almas xanla Bəhram xan tərəfindən öldürülməsi.

“Koroğlu”nun Paris nüsxəsində Eyvaz, Koroğlunun onu şadlıq məclisində sahilik etməyə məcbur etməsi bəhanəsi ilə Çamlıbeli tərək edər. Çamlıbelədən getdikdən sonra Koroğlunun düşməni Bolu bəylə ittifaq quran Eyvaz onun üzərinə yürüş edər. Eyvazın əzəli düşməni ilə ona qarşı vuruşması Koroğlunu çox incitməşdir. Bu döyüşdə məğlub olan Eyvaz səhvini başa düşür və Koroğludan üzr istəyir. Koroğlu müdriklik edir və Eyvazı bağışlayır.

Qeyd etməliyik ki, Eyvazın Koroğluya qarşı çıxması, hətta ona qarşı vuruşması motivi yalnız “Koroğlu”nun Paris nüsxəsinə xas bir motiv deyildir. Bu motiv həm türkmən, həm də Anadolu variantlarında (məsələn, Maraş variantı) yer almışdır. Türkmən variantında Övəzin inciməsi, Çandıbildən gətməsi və Koroğlunun düşmənləri ilə ittifaq quraraq ona qarşı savaşıması motivi geniş yayılmış bir motivdir. Nəql olunan bu əhvalat geniş süjet xəttinə malikdir və ayrıca bir qol (şaha) olaraq nəql edilir. Türkmən variantları içərisində bir çox variantı olan bu süjet və motiv “Koroğlu”nun özbək sahəsində də bilinir. İlk dəfə “Koroğlu” dastanının 1941 (Göroğlu, 1941) nəşrində “Övəz öykəlan” (“Övəzin küsməsi”) (s. 355-374) adlı qolun süjeti Övəzin inciməsi və Koroğluya qarşı çıxması haqqındadır. Dastanın sonrakı nəşrlərinin, demək olar ki, hamısında bu qol yer alır. Ümumiyyətlə, türkmən variantlarında Övəz və onun oğlu Nurəli haqqında bir çox qol mövcuddur. Övəzin baş qəhrəman olduğu qolların sayı bölgələrə görə beş və daha artıqdır.

“Kəmpir” (“Qoca qarı”) qolundakı motivlər “Həmzənin Qıratı aparması” qolundakı motivlərlə çox yaxındır. Bu iki variantda ortaq motiv Qıratın qaçırılması və Koroğlunun atının arxasınca gedib onu geri almasıdır. Hər iki variantda Koroğlu/Koroğlu hiyləgərlik edərək Çandıbilə/Çamlıbelə gələn insanlara inanır. Kəmpir və Həmzə şirin dili və məzlumluğu ilə Koroğlunun ürəyini yumşaltmışdır. Hər iki mənfi qəhrəman həm görünüşlərində, həm işlərində, həm də adlarında fərqlər olsalar da, hiylə və fəndgirlikdə bir-birlərinə bənzəyirlər. Bu variantların ortaq bir motivi də Koroğlunun geyimini dəyişərək özünü başqa adla təqdim etməsidir. Hər iki variantda da o, Qıratın yanına qədər gedə bilər və beləliklə onu xilas edir. Azərbaycan variantında o aşığıdır, türkmən variantında isə o özünü əsgər kimi təqdim edir və ata xidmət etməyə başlayır. Qıratın oğurlanması motivi Anadolu variantlarında da mövcuddur. Bu variantlarda da hadisələr eyni ardıcılıqla davam edir.

B. Qarriyevin yazdığına görə, (Карриев, 1968: s. 174-175) türkmən variantlarına aid olan Çərçev variantında da Qıratı qaçıran adamın adı Həmzə bəydir. Qıratın yerinə başqa atın qaçırılması, dəyirməndə atların dəyişdirilməsi motivi eyni ilə Azərbaycan variantlarında olduğu kimidir. Çərçev variantında Həmzə Qıratın yerinə Bozdumanı, Azərbaycan variantında isə Düratı qaçırır. Hər iki variantda Koroğlu Həmzəni dəyirməndə haqlayır, lakin Həmzə dəyirmançı qılığına girərək onu aldadıb Qıratı qaçırır.

“İstanbul rəvayəti”ndə isə Koroğlu Qıratı öz əli ilə Bolu bəyinə verir, daha sonra həsrətinə dözə bilmir və mehtər qılığında paşanın sarayına girir. Paşa ondan şübhələnir və Koroğlu zəncirlənir. Fəqət Koroğlu Bolu bəyini aldadaraq, atı hər tərəfi divarlarla əhatə olunmuş həyətdə gəzdirmək üçün izin alır. Qıratı bir quş kimi divardan aşırır və Çamlıbelə qayıdır” (Boratav, 1984: s. 32). Dastanın türkmən variantlarına məxsus “Koroğlunun dörəyişi” adlanan ilk qolda Koroğlunun ölmüş anasından məzarda doğulması motivi mövcuddur. Buna görə qəhrəmanın ilk adı Rövşən olsa da, sonradan pirləri tərəfindən Koroğlu, yəni məzar oğlu adlandırılmışdır. Bu möcüzəli doğuluş dastanı mifoloji cəhətdən Azərbaycan variantlarından kifayət qədər fərqləndirir. Qəhrəmanın qeyri-adi şəraitdə dünyaya gəlməsi “Koroğlu” dastanının türkmən variantlarındakı ilk qolunun mifologiyadan dastana keçid dövrünü təmsil etdiyini və qədimliyini göstərir. Türkmən mətnlərində, eyni zamanda Azərbaycan mətnlərində mövcud olan atanın kor edilməsi, babanın kor edilməsi şəklində təzahür etmişdir. Koroğlunun atası o dünyaya gəlmədən vəfat etmişdir. Bu motiv ilk qolda cərəyan edən bütün hadisələrin Koroğlunun babasının timsalında baş verməsi üçün zəmin hazırlamışdır.

“Koroğlu” dastanının bütün Şərqi və Qərbi versiyalarının və buna bağlı variantlarının tipoloji xüsusiyyətlərini təhlil edərkən qəhrəmanın adının hər yerdə “Ruşən, Rovşan, Rövşən, Ürüşən” (işıqlı, parlaq) olması diqqətimizi cəlb edir. (Şərqi variantlarının bəzilərində Koroğlunun atasının adı Rövşəndir.) Xüsusilə, türkmən variantı da daxil olmaqla digər Şərqi variantlarında Koroğlu adının etimoloji olaraq “Gor-oğlu, Gör-oğlu” (məzarın oğlu) mənasında başa düşülməsi və “qəhrəmanın məzarda-gordə doğulması” motivinin istifadə olunması və Azərbaycan da daxil olmaqla bütün Qərbi versiyasına bağlı mətnlərdə bu bölümün əksik olması, fikrimizcə, dastanın mənşəyi haqqında bizdə daha aydın təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abbaslı İ. Koroğlu eposu // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. –2002, XIII kitab, – s.10-72.
2. Bayat F. Koroğlu dastanında iki keçid ritualı (inisiyasiya) // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. –2009, XXIX kitab, – s.56-68.
3. Boratav P.N. Koroğlu dastanı. – İstanbul: Adam yayıncılık, 1984. – 261 s.
4. Göroğlu: Türkmen halk eposu / tertibe salan A.Gowşudow; M. Kösäyevini redaksiyası bilen. – Aşkabat: Türkmen dövlətneşr, 1941. – 578 s.
5. Göroğlu. Türkmen halk dessanı, I cilt / tayyarlan: Nurmennet A. – Ankara, Bilig Yayınları, 1996. – 511 s.
6. Övəz öykəlan // Göroğlu: Türkmen halk eposu / tertibe salan A.Gowşudow; M. Kösäyevini redaksiyası bilen. – Aşkabat: Türkmen dövlətneşr, 1941. – s. 355-374.
7. Təhmasib M. Seçilmiş eserləri. 2 cildde, I cild. – Bakı, Mütercim. 2010. – 488 s.
8. Toğan, Z.V. Koroğlu Dastanının Bəzi Eski Rivayətlərinə Dair // Türk Yurdu, – 1966. № 7, – s.1-4.
9. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Ленинград: Высшая школа, 1940. – 642 с.
10. Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. – Москва: Гл. ред. вост. лит-ры, 1968. – 280 с.
11. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса: Ранние формы и архаические памятники. – Москва: Восточная литература, 2004. – 462 с.

“Koroğlu” dastanında motiv və süjetlər

Xülasə

“Koroğlu” dastanı Şərqi və Qərbi versiyalarına ayrılaraq buradan da bir çox variant və mətnlərə bölünmüşdür. Xəzər dənizindən Şərqi toplənmiş variantlar türkmen, özbək, qaraqalpaq, tatar, qazax, qırğız, uyuqur, tacik, ərəb və s. variantlarıdır. Xəzər dənizindən Qərbi toplənmiş variantlar isə Azərbaycan, Anadolu, Kırım, qaqaüz, erməni, gürcü və s. variantlarıdır. Bu iki versiya daxilində “Koroğlu” dastanının təxminən beş yüzdən artıq qol və mətnlərinin olduğu bilinir.

“Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmen variantlarının tipoloji baxımdan tədqiqi göstərir ki, bu variantlar eyni kökdən olan, lakin zaman və məkən dəyişdikcə bir-birindən fərqli motiv və süjetlərlə ayrılan variantlardır. Yerli söyləyicilik üslubu, məkana və zamana görə strateji fərqlər dastanının çoxrəngli olmasına xidmət etmişdir. Dini və mifoloji ünsürlərin həddindən artıq bolluğu hər iki variantlarda yer alsada, türkmen variantları Həzrət Əli və ərənlərin fiziki olaraq dastanda iştirak etməsi ilə səviyyəvidir. Bu məqalədə “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və türkmen variantlarında yer alan müxtəlif motiv və süjetlər mətnlərə görə müqayisəli şəkildə araşdırılır, variantlar arasındakı ortaq və fərqli cəhətlər haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: “Koroğlu” dastanı, motiv, süjet, variant, Koroğlu, Koroğlu

Motives and Plots Koroglu Saga

Summary

The epos Koroglu is divided into Eastern and Western versions, and from here it is divided into many variants and texts. The variants collected in the East from the Caspian Sea are Turkmen, Uzbek, Karakalpak, Tatar, Kazakh, Kyrgyz, Uyghur, Tajik, Arabic and others options. The variants collected in the West from the Caspian Sea are Azerbaijan, Anatolia, Crimea, Gagauz, Armenian, Georgian and others options. It is known that the Koroglu saga contains more than five hundred branches and texts within these two versions.

A typological study of the Azerbaijani and Turkmen variants of the Koroglu epos shows that these variants have the same roots, but are distinguished by different motives and plots as time and space change. Local narrative patterns, strategic differences in space and time have served to make the saga more colorful. Although there is an abundance of religious and mythological elements in both versions, the Turkmen versions are on a par with the physical participation of Hazrat Ali and her brave mans in the saga. This article compares the different motives and plots in the Azerbaijani and Turkmen versions of the Koroglu epos according to the texts, and provides information about the commonalities and differences between the variants.

Key words: Koroglu saga, motive, plot, version, Goroglu, Koroglu

Мотивы и сюжеты в эпосе “Кероглу”

Резюме

Эпос “Кероглу” делится на восточную и западную версии, а отсюда делится на множество вариантов и текстов. Варианты, собранные на востоке от Каспийского моря, – туркменский, узбекский, каракалпакский, татарский, казахский, киргизский, уйгурский, таджикский, арабский и другие параметры. Варианты, собранные на западе от Каспийского моря, – это Азербайджан, Анатолия, Крым, Гагаузия, армянский, грузинский и другие параметры. Известно, что эпос “Кероглу” содержит более пятисот ответвлений и текстов в рамках этих двух версий.

Типологическое исследование азербайджанского и туркменского вариантов эпоса “Кероглу” показывает, что эти варианты имеют одни и те же корни, но отличаются разными мотивами и сюжетами по мере изменения времени и пространства. Локальное повествование, стратегические различия в пространстве и времени способствовали разнообразию эпоса. Хотя в обеих версиях присутствует изобилие религиозных и мифологических элементов, туркменские версии не уступают физическому участию Хазрат Али и его смельчаки в эпосе. В статье сравниваются различные мотивы и сюжеты азербайджанской и туркменской версий эпоса “Кероглу” по текстам, а также приводится информация об общих чертах и различиях между вариантами.

Ключевые слова: эпос “Кероглу”, мотив, сюжет, вариант, Гороглу, Кероглу

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Fərəcova Aynur Aydın qızı³⁵
TEOQONIYA NƏZƏRİ PROBLEM KİMİ

Məsələnin qoyuluşu. Hərfi mənada tanrıların yaradılışı mənasında olan “teoqoniya” anlayışı və teoqonik obrazlar haqqında Azərbaycan folklorşünaslığında, demək olar ki, çox az bəhs olunmuşdur. Bəzi tədqiqatlarda bu terminə toxunulsa da, haqqında ayrıca bir araşdırma aparılmamışdır. Ancaq teoqonik obrazlar başqa adlar – ilk əcdad, mədəni qəhrəman, demiurq və s. adlar altında öyrənilmişdir. Teoqoniya ilahi yaradılış xəttini (paradiqmasını) təşkil edən obrazlar sistemini təqdim edir. Bu sistemin öyrənilməsi hər bir mədəniyyəti mifologiya dövründən müasir zamanımıza qədər vahid bir sistem daxilində tədqiq etməyə imkan verir.

İşin məqsədi. Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd teoqoniya anlayışını nəzəri baxımdan araşdırmaqdır.

Vikipedik məlumat qaynağında göstəriləyi kimi, “teoqoniya” yunan sözü (θεογονία) olub, tanrıların mənşəyi və nəsil şəcərəsi haqqında inamları və görüşləri əks etdirən mifləri bildirir [11].

Məlumatda çox aydın şəkildə göstəriləyi kimi, mifologiyada “teoqoniya” termini tanrılar və onların nəslinin necə yaranmasından, taleyindən bəhs edən anlayışı bildirir.

“Teoqoniya” sözü morfoloji quruluşu baxımından mürəkkəb söz olub, “teos” və “qoniya” sözlərindən ibarətdir. **Teos** – “tanrı”, **qoniya** – “yaratmaq” mənasındadır. Lakin “teoqoniya” termini dar və geniş mənalara malikdir. Bu söz **dar mənada** tanrıların mənşəyindən bəhs edən təsəvvürləri bildirdiyi kimi, **geniş mənada**, ümumiyyətlə, ilahi yaradılışı bildirir.

Qeyd edək ki, **“ilahi yaradılış”** ifadəsi bu gün sırf **dini mənada** başa düşülür. Ancaq ilahi yaradılış təkəcə dini anlayış deyil, eləcə də mifoloji anlayışdır. Mifologiya dindən əvvəlki dünyagörüşüdür: dinin kökləri mifologiyaya gedib çıxır. Yəni mifologiya dindən əvvəlki mərhələdir. Qalib Sayılovun yazdığı kimi: *“Mifologiya bəşər tarixinin ilkin şiur mərhələsi hesab olunur. Mədəniyyətin bu gün gördüyümüz bütün mənalı elementləri öz başlanğıcını bu və ya digər şəkildə mifologiyadan götürür. Mifologiya ilkin mədəniyyətin beşiyidir. Bu cəhətdən din və folklor da mifologiya ilə sıx şəkildə bağlıdır”* [3, s. 16].

Bu cəhətdən belə hesab edirik ki, teoqonik obrazlar dedikdə mifologiya ilə din arasında keçilməz sərhəd qoymağa ehtiyac yoxdur. Əgər belə sərhədlər olsa idi, o halda mifoloji obrazlar elə mifologiya dövründə, yəni mifik düşüncənin hakim olduğu ibtidai icma dövründə qalar, bizim zamanımıza qədər gəlib çıxmazdı. **Bu baxımdan, nəzərə alınmalıyıq ki, müxtəlif folklor mətnlərində rast gəldiyimiz dini obrazların kökü mifologiyaya gedib çıxır.**

Nümunə üçün deyək ki, Nuh peyğəmbər haqqında məlumatlara ilahi kitablarda, yəni Allah tərəfindən nazil edilmiş kitablarda rast gəlinəyi kimi, səmavi dinlərdən əvvəlki mifik mətnlərdə də rast gəlinir. Nuh peyğəmbərin adı bütün mətnlərdə dünya daşqını, dünyanı sel basması, bütün canlıların məhv olması, yalnız Nuhun gəmisindəki canlıların salamat qalması və yeni dünyanın gəmidəki həmin canlılar arasında yaranması ilə bağlıdır. Bu əfsanələrə İslam, Xristianlıq və İudaizm dinin kitablarında olduğu kimi, həmin kitablara heç bir dəxli olmayan mifik mətnlərdə də rast gəlinir. Əlbəttə, belə bir fikir söyləmək olar ki, dini kitablarda Nuhla bağlı əfsanələr folklorla öz təsirini göstərmişdir. Ancaq Ceyms Corc Frezerin “Əhdi-ətiqdə folklor” adlı tədqiqatı göstərir ki, dünya daşqını, dünyanı basan və bütün canlıları məhv edən sel bərəsindəki əfsanələrə cəngəlliklərdə yaşayan elə qəbilə və tayfaların, xalqların (məsələn, Malay arxipelaqı adaları sakinləri, Avstraliya aborijenləri, Yeni Qvineya və Melaneziyanın yerli xalqları, Polineziya və Mikroneziya xalqları, Cənubi Afrikanın yerli xalqları, Mərkəzi Amerika və Meksika xalqları, Şimali Afrika xalqları və s.) mifologiyasında rast gəlinir ki, həmin ibtidai xalqların İslam, Xristianlıq və İudaizm kimi dinlərin mövcud olmasından ümumiyyətlə xəbərləri yoxdur [9, s. 63-147].

Frezerin tədqiqatı da göstərir ki, eyni teoqonik obrazlar mifologiyada olduğu kimi, dini mətnlərdə də var. Bu cəhətdən, “ilahi yaradılış” ifadəsi təkəcə dini mənə deyil, həm də mifoloji mənə daşıyır. Çünki mifologiyada da, dində də yaradılış müqəddəs, yəni ilahi hadisə hesab olunur.

Qeyd edək ki, biz “teoqoniya” sözünü daha çox qədim yunan müəllifi Hesiodun eyni adlı əsərinin adı kimi bilirik. Hesiod bizim eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdə yaşamış yunan sənətkarıdır. Onun yunan tanrılarının mənşəyi və şəcərəsindən bəhs edən şeirlər yazdığı əsər “Teoqoniya” adlanır.

Vikipedik qaynaqda göstəriləyi kimi, Hesiodun poeması ilham pəriləri olan muzalara müraciətlə başlanır. Müəllif daha sonra dünyanın, nəhənglərin, Olimp tanrılarının yaranmasından bəhs edir. Poemada təsvir olunan yaradılış mifoloji konsepsiyanı özündə əks etdirir. Əsərdə göstərilir ki, əvvəlcə Xaos var idi, sonra Geya, Tartar və Eros yaranır. Daha sonra Xaosdan Gecə (Nükta) və Zülmət (Ereb) anadan olur. Gecə Erebədən Efiri və nimfləri doğur. Bu qayda ilə çoxsaylı tanrılar və digər ilahi qəhrəmanlar nəslə yaranır [12].

Burada iki məsələ diqqətimizi cəlb edir:

Birincisi, Hesiodun “Teoqoniya” əsəri göstərir ki, tanrıların yaranması və onların nəsil şəcərəsi haqqındakı təsəvvürləri ehtiva (əhatə) edən “teoqoniya” anlayışı hər bir mifologiyada olan kosmoqoniyadır.

Kosmoqoniya – hərfi mənada dünyanın yaradılışı deməkdir. Yunanca “kosmos” – dünya, “qoniya” – yaradılış mənasındadır. Teoqoniya da, kosmoqoniya da bütövlükdə dünyanın yaradılışından bəhs edir. Belə olan halda təbii bir sula meydana çıxır ki, **əgər kosmoqoniya da, teoqoniya da dünyanın yaradılışından bəhs edirsə, onda bu anlayışlar arasında hansı mənə fərqi vardır?**

³⁵ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, karimovaaynur@gmail.com

V.N.Toporov yazır: *“Kosmoqonik miflər və kosmoloji təsəvvürlər mifopoetik dünyagörüşün başqa formaları arasında xüsusi yerə malikdir: ona görə ki, kainatın məkan-zaman ölçülərini, başqa sözlə, insanın mövcudluğunun baş verdiyi şəraiti təsvir edir və mif yaradıcılığının obyektinə ola bilən hər şeyə ona yerləşdirilir”* [8, s. 6].

Bu fikirdən məlum olur ki, **teoqoniya kosmoqoniyanın tərkib hissəsidir**. Belə ki, kosmoqoniya **geniş mənada** yaradılış, teoqoniya isə **dar mənada** yaradılışdır. Teoqoniyada təkcə tanrıların və onların nəsilələrinin yaradılışından bəhs olunursa, kosmoqoniyada tanrılar da, onların nəsilələri də daxil olmaqla, ümumiyyətlə, insanın, dünyanın, təbiətin, onun ayrı-ayrı obyekt və ünsürlərinin (od, su, hava, bitki, metal və s.), əşyaların, zamanın və s. necə yaranmasından bəhs olunur.

Diqqətimizi cəlb edən **ikinci məsələ** ondan ibarətdir ki, “teoqoniya” yunan mənşəli bir anlayış olsa da, həmin anlayışın əhatə etdiyi mənə dünya mifologiyalarının hamısında var. Bu cəhətdən, Hesiodun əsərindəki təsvir “Oğuznamə”nin uyğur versiyasındakı təsvirlə eynidir. Hesiodun əsərində ilkin xaosdan kosmosun necə yaranması təsvir olunduğu kimi, “Oğuznamə”nin uyğur versiyası da, əslində, eyni prosesi təsvir edir. Burada Gecəni təmsil edən Ay kağanın gözündən gündüzi (bəlkə də, Günəşi?) təmsil edən Oğuzun doğulması xaosdan kosmosun yaranması prosesidir [2, s. 10; 1, s. 110]. Daha bir eynilik hər iki əsərdə ilkin tanrıların, əcdadların yaradılışının astral kodla, göy aləminə məxsus obraz-elementlər vasitəsilə təsvir olunmasıdır. Hesiodda dünyaya gələn uşaqlar təbiətə ayrı-ayrı ünsürlərini bildirdiyi kimi, Oğuz kağanın oğlanları da göyə və yerə aid təbiət ünsürlərini bildirir: Gün xan, Ay xan, Ulduz xan, Göy xan, Dağ xan, Dəniz xan [1, s. 125-126, 126-127].

Hesiodun təsvir etdiyi teoqoniyadakı bütün tanrı obrazları gerçək, yaxud mifoloji təbiəti edən cisimlərdir. Məsələn, Losev yazır ki, Xaos fiziki mənada dünya okeanını, yəni təbiət cismini bildirir [5, s. 597]. Xaosdan doğulan Nüktə adlı uşaq gecəni, Erebus adlı uşaq zülməti bildirir. Gecənin Erebusdan doğduğu Efir də ilkin təbiət maddəsi hesab olunur. Bu tanrıların hamısı hansısa təbiət cismini, yaxud ünsürünü (maddəsini) bildirir. “Oğuznamə”də də Oğuz kağanın uşaqlarının hər biri bir təbiət cismini bildirir. Bir obrazın təbiət cismini təmsil etməsi həmin təbiət cisminin o obraz vasitəsilə ilahiləşdiyini, tanrılaşdığını göstərir. Ərəbcədəki “ilah” sözü elə bizim dildəki “tanrı” mənasındadır. Mifik obraz təmsil etdiyi təbiət cismini canlandırmaqla onu ilaha – tanrıya çevirir.

Beləliklə, “Oğuznamə”nin uyğur versiyasında Oğuzun və onun nəslinin yaranmasından bəhs edən kosmoqonik mif eyni zamanda teoqonik mifdir. Əlbəttə, bizə etiraz oluna bilər ki, teoqoniya tanrıların yaradılışından bəhs edir, əgər “Oğuznamə”də Oğuzun və nəslinin yaranmasını teoqoniya hesab ediriksə, onda onları Oğuz tanrıları hesab etməliyik?

Burada dolaşlıq yaradan odur ki, “Oğuznamə” dastanının uyğur versiyası və digər müsəlman variantlarında nə Oğuz, nə də onun övladları tanrı adlandırılmırlar. Lakin bu yaranış ilk insanın, ilk əcdadların yaranması prosesidir. Onlar Oğuz düşüncəsində müqəddəs varlıqlar hesab olunurdular. Yəni tarixi proses nəticəsində indi əlimizdə olan mətnlər Oğuzu və övladlarını tanrı adlandırmırsa da, onlar mifik epoxada elə tanrılar kimi qəbul olunmuşlar. Bu məsələdə Füzuli Bayatın bir fikri məsələnin üzərinə işıq salır.

F.Bayat yazır: *“Ay kağanın Oğuzu dünyaya gətirməsi əski möcüzəli doğuluş motivinə (partogenez) uyğun gəlir və Oğuzun bakirə, pak hesab olunan Aydan doğulması onu Tanrı oğlu hesab etməyə imkan verir”* [1, s. 141].

Göründüyü kimi, Oğuzun doğulmasında “mücüzəli doğuluş” formulunu bərpa edən F.Bayat onu Tanrı oğlu hesab edir. Yəni Oğuz kağan tanrı Ay kağandan doğulur. Bu halda Oğuzun, onun övladlarının yaranışı Tanrıdan başlanan nəslin tanrı oğullarının) yaranışını təsvir edir. Beləliklə, oğuznamələrdəki yaradılış geniş mənada kosmoqonik, dar mənada teoqonik yaradılışdır. Bu cəhətdən, Ay kağan, Oğuz və onun övladları həm də teoqonik obrazlardır.

Qeyd edək ki, A.F.Losev “Yunanların və rumların mifologiyası” adlı əsərində Hesiodun “Teoqoniya” əsəri əsasında teoqoniya ilə kosmoqoniyanın münasibətlərindən bəhs etmişdir. Müəllif göstərir ki, Hesiodun özü yunan tanrılarının mürəkkəb əlaqələrə malik genealogiyalarından (nəsil şəcərələrindən) bəhs edərkən özü teoqoniya ilə kosmoqoniya arasında fərq qoymamışdır: *““Teoqoniya”nın müəllifinin (yaxud redaktorunun) özü (A.F.Losev müəllif, yaxud redaktor dedikdə Hesiodu nəzərdə tutur – A.Fərcova) teoqoniyanın mahiyyətini hər yerdə birmənalı olaraq aydın təsəvvir etməmişdir və bunun nəticəsində aydın olmayan məqamlar əmələ gəlmişdir. Həmin məqamları isə biz ümumən bütün antik teo-kosmoqonik mətnləri öyrənməklə aydınlaşdırmaqla bilirik”* [6, s. 692].

Losevin bu fikrindən aydın olur ki, tanrıların yaradılışından bəhs edən teoqoniya ilə tanrılar da daxil olmaqla ümumiyyətlə təbiətin, cəmiyyətin və s. yaranmasından bəhs edən kosmoqoniya bir-biri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Daha doğrusu, kosmoqoniya – geniş yaradılış planı, teoqoniya – dar yaradılış planıdır. Ən başlıcası, teoqoniya elə kosmoqoniyanın bir hissəsi, yəni bilavasitə tanrıların yaradılışından bəhs edən hissəsidir.

A.F.Losevdən verdiyimiz sitatda **“teo-kosmoqoniya”** termini diqqətimizi cəlb edir. Göründüyü kimi, görkəmli filosof “teoqoniya” və “kosmoqoniya” terminlərini birləşdirmək yolu ilə yaratdığı bu terminlə teoqoniya ilə kosmoqoniyanın üzvi şəkildə bağlı olduğunu ifadə etmişdir.

Qeyd edək ki, Mirça Eliade teoqoniya məsələsinə genealogiya ilə müqayisədə toxunmuşdur. O, bu məsələyə “Mifin aspektləri” kitabının “Teoqoniya və genealogiya” hissəsində Hesiodun “Teoqoniya” əsərinə əsasında bəhs etmişdir. Müəllif yazır ki, “Hesiod miflərin sadəcə sadalanması ilə kifayətlənməmişdir. O, mifləri sistemləşdirmiş və bu zaman mifik təfəkkürə məxsus yaradılış rəşional prinsipi təbə etmişdir. O, tanrıların genealogiyasını (şəcərəsini – A.Fərcova) doğuluşların ardıcılıq sırası kimi başa düşmüşdür. O, hesab edirdi ki, doğuluş dünyaya gəlməyin ideal formasıdır” [10, s. 167].

Bizcə, görkəmli mifşünas alimin bu fikrində teoqoniya ilə kosmoqoniyayı vahid xəttə birləşdirən bir məqam ortaya qoyulmuşdur. Bu, Hesiodun yunan tanrılarının nəsil şəcərəsinin sistemləşdirilməsi və təsvirində **doğuluş prinsipini** əsas götürməsidir. Belə ki, “doğuluş” həm mifoloji motiv, həm mifoloji ideya kimi kosmoqoniyanın, məcazi mənada desək, “canını”

təşkil edir. Yəni mifologiyanın tarixindən məlumdur ki, mifik düşüncədə əsas olan yaradılış konsepsiyasıdır və yaradılışdan kənarında heç bir kosmoqoniya yoxdur və doğuluş formulu yaradılışın əsas formasını təşkil edir.

“Kosmoqoniya” sözünün özü də yaradılışı bildirir: “kosmos” – dünya, “qoniya” – yaradılış. “Oğuznamə”də dünyanın – kosmosun yaradılışı “doğuluş” konsepsiyasında ifadə olunur. Qeyd etməliyə ki, doğuluş dünya mifologiyalarında yaradılışın əsas konseptlərindən biridir. L.A.Sedov yazır ki, *“doğuluş ən qədim zamanlardan ümumən məhsuldarlıq, xüsusən yerin həyatıyaradıcı qüvvəsi ilə əlaqələndirilmişdir. Eləcə də heç bir canlının ölməməsi, yenidən dünyaya qayıtmaq üçün yalnız mivəqəti olaraq ölməsi və təkrarən doğulması haqqındakı təsəvvür də doğuluşla bağlıdır. Doğuluş haqqındakı təsəvvürlərin “kosmikləşdirilməsi”, bioloji, seksual təzahürlərin astral, planetar səviyyəyə keçirilməsi prosesləri (müqayisə et: günəşin və ayın ölmə və dirilmənin simbolikasındakı xüsusi rolu; artıq neolit dövründə qadın və kişi işarələrinin günəş və ay işarələri ilə tədrici əvəzlənməsi qeyd olunur) və başqa təbiət prosesləri mifopoetik düşüncənin inkişafının bir qədər sonrakı dövrü ilə bağlıdır”* [7, s. 385].

M.Eliade sözü gedən əsərdə maraqlı bir məsələyə də işarə edir. Bu, teoqonik təsvirlər zamanı kosmoqonik miflərə məxsus sxemlərin tədricən dağılması və yuyulması məsələsidir. Yəni burada teoqoniya ilə kosmoqoniyanın fərqi işarə olunur. Hesiod öz “Teoqoniya” əsərini yunan kosmoqonik mifləri əsasında yazmışdı. Lakin bu zaman onu mifik struktur, mifik təfərrüatlar maraqlandırmamış, o, yalnız tanrıların nəsil şəcərəsinin “dəqiq” təsvirinə üstünlük vermişdir. Bu da M.Eliadeyə görə miflərin “ilk, əsil mənasının” təhrifinə, alimin öz sözləri ilə desək, “miflərin dağılması və yuyulmasına” gətirib çıxarır [10, s. 168].

Buradan aydın olur ki, teoqoniyayı kosmoqoniya ilə tam şəkildə eyniləşdirmək olmaz. Teoqoniya, təbii ki, kosmoqonik miflərə əsaslanır. Ancaq teoqoniya mifik düşüncədən sonrakı dövrlərə aid olduğu üçün burada kosmoqonik mifə “detallı şəkildə” rast gəlmirik. Bu məqama diqqət verilməsi Azərbaycan folklorunda teoqonik obrazlar sisteminin öyrənilməsi məsələsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan mədəniyyət tarixində Hesiodun “Teoqoniya” əsərində olduğu kimi mifik tanrıların mənşəyindən bəhs edən əsər yerli-dibli yoxdur. Miflər dastanlara, nağıllara, dini əfsanə və rəvayətlərə transformasiya olunmuşdur. Belə olan halda hər bir teoqonik obrazın M.Eliadenin dediyi kimi, “təhrif olunmuş”, “mifik strukturu dağılmış” obrazlardır.

Qeyd edək ki, R.S.Dıllıqovanın ““Qeser” eposunda teoqonik obrazlar sistemi” adlı məqaləsində teoqonik obrazların dastan əsasında öyrənilməsinin maraqlı bir təcrübəsi var. Müəllifə görə, “Qeser” eposundakı teoqonik obrazlar qədim insanın onu əhatə edən dünyanın əşyalarına, mifoloji-epik şüurun assosiativ təbiətinə, dünyanı qavramanın bütün səviyyələrdə irrasional üsuluna harmoniya vermək cəhdini sübut edir [4, s. 98].

Bu məsələdə müəlliflə razılaşmamaq mümkün deyildir. Doğrudan da, mifologiya bütövlükdə insanla onun dünyası arasında harmoniya, əlaqə, uyğunluq vardır. Teoqonik, daha doğrusu, teo-kosmoqonik obrazlar insanın dünyanı qavramaq, anlamaq, onunla hər cür əlaqəyə girmək cəhdinin məhsuludur. İbtidai insanın həyatı bilavasitə təbiətdən asılı idi. O, özünü təbiətin dağıdıcı qüvvələrindən həm qorumaq, həm də bu qüvvələrin himayəsi ilə özünə yaşayış təmin etməli idi. Teoqonik obrazlar da insanın təbiət elementlərini ilahiləşdirməsinin məhsulu idi. İnsan təbiəti məhz ilahiləşdirmək yolu ilə ondan öz maraqları naminə istifadə edə bilirdi.

R.S.Dıllıqova yazır ki, *“buryat “Qeser” eposunun obrazlar sisteminə üstün yeri teoqonik obrazlar tutur... Buryat miflərində teoqonik obrazlar kosmoqonik və geneoloji obrazlarla möhkəm əlaqələrə malikdir. Bunlar universal obrazlardan (o cümlədən mif və mifologemlərdən) fərqlənir, ancaq təmiz etnik dünya görüşünü əks etdirir”* [4, s. 98].

Müəllif teoqonik obrazlar dedikdə tanrıları nəzərdə tutur və onları yaradılışla (kosmoqoniya ilə) və tayfa şəcərələri ilə bağlı obrazlardan fərqləndirir. R.S.Dıllıqova teoqonik obrazların “universal obrazlardan fərqlənməməsi” dedikdə teoqonik obrazlarla kosmoqonik obrazların eyniyyətinə, onların “təmiz etnik dünya görüşünü əks etdirməsi” dedikdə fərqi, yəni teoqonik obrazların artıq ilkin kosmoqonik universalıqdan çıxaraq, konkret etnosun gerçəkliyi ilahiləşdirmə təcrübəsini əks etdirməsinə işarə edir.

R.S.Dıllıqova teoqonik obrazların “təmiz etnik dünya görüşünü əks etdirməsi” haqqındakı fikrini belə genişləndirir: *“Teoqonik obrazlar sisteminin epitetlərin, sosial təşkil olunmanın, qarşılıqlı münasibətlərin, xassələrin, metamorfoza üsullarının və s. səciyyəviliyində təzahür edən xüsusiyyətləri etnik dünya qavrayışını, mədəniyyətin konstantlarını (sabit göstəricilərini – A.Kərimova) və davranışın moduslarını (dəyişən göstəricilərini – A.Kərimova) əks etdirir. Eposda tanrılar haqqında təsəvvürlər ümumiyyətlə təbiət haqqında təsəvvür kimi və təbiətin söz-obrazlar vasitəsilə mənimsənilməsi və tabe edilməsi kimi təzahür edir”* [4, s. 103].

Müəllifin bu fikrindən aydın olur ki, kosmoqonik obrazlar daha çox ilkin universal təcrübəni əks etdirdiyi halda, teoqonik obrazlar mənsub olduğu mədəniyyətin etnik xüsusiyyətlərini, etnik özünəməxsusluğunu əks etdirir. Bu da təbiidir. Teoqonik obrazlar kosmoqonik obrazlara nisbətən gerçəkliyi mifləşdirmənin daha sonrakı dövrlərinə aiddir. Kosmoqonik obrazlar da, təbii ki, etnik özünəməxsusluğu inikas edir: hər bir mif hansısa tayfaya, qəbiləyə və s. məxsusdur. Bu səbəbdən həmin mif onu yaradan və yaşadan etnik birliyin həyat təcrübəsini əks etdirir. Ancaq təbiətin tanrı obrazları vasitəsilə qavranması, mifoloji təcrübəyə çevrilməsi daha sonranın məhsuludur. Buna görə də teoqonik obrazlar R.S.Dıllıqovanın dediyi kimi daha “təmiz etnik dünya görüşünü” əks etdirir.

İşin elmi nəticə və yenilikləri: Tədqiqatda aşağıdakı nəticələr əldə edildi:

1. Yunan müəllifi Hesiodun “Teoqoniya” əsərinin adı kimi elm aləminə daxil olmuş “teoqoniya” termini hərfi mənada tanrılar və onların nəslinin necə yaranmasından, taleyindən bəhs edən anlayışı bildirir.

2. “Teoqoniya” termini dar və geniş mənalara malikdir. Bu söz dar mənada tanrıların mənşəyindən bəhs edən təsəvvürləri bildirdiyi kimi, geniş mənada, ümumiyyətlə, ilahi yaradılışı bildirir.

3. Eyni teoqonik obrazlar mifologiyada olduğu kimi, dini mətnlərdə də var. Bu cəhətdən, “ilahi yaradılış” ifadəsi təkcə dini mənə deyil, həm də mifoloji mənə daşıyır. Çünki mifologiyada da, dində də yaradılış müqəddəs, yəni ilahi hadisə hesab olunur.

4. Tanrıların yaranması və onların nəsil şəcərəsi haqqındakı təsəvvürləri ehtiva (əhatə) edən “teoqoniya” anlayışı hər bir mifologiyada olan kosmoqoniyadır.

5. Teoqoniya da, kosmoqoniya da bütövlükdə dünyanın yaradılışından bəhs edir. Teoqoniya kosmoqoniyanın tərkib hissəsidir. Belə ki, kosmoqoniya geniş mənada yaradılış, teoqoniya isə dar mənada yaradılışdır. Teoqoniyada təkcə tanrıların və onların nəsilələrinin yaradılışından bəhs olunursa, kosmoqoniyada tanrılar da, onların nəsilələri də daxil olmaqla, ümumiyyətlə, insanın, dünyanın, təbiətin, onun ayrı-ayrı obyekt və ünsürlərinin (od, su, hava, bitki, metal və s.), əşyaların, zamanın və s. necə yaranmasından bəhs olunur.

6. “Teoqoniya” yunan mənşəli bir anlayış olsa da, həmin anlayışın əhatə etdiyi mənə dünya mifologiyalarının hamısında var. Bu cəhətdən, Hesiodun əsərindəki təsvir “Oğuznamə”nin uyğur versiyasındakı təsvirlə eynidir. Hesiodun əsərində ilkin xaosdan kosmosun necə yaranması təsvir olunduğu kimi, “Oğuznamə”nin uyğur versiyası da, əslində, eyni prosesi təsvir edir. Oğuznamələrdəki yaradılış geniş mənada kosmoqonik, dar mənada teoqonik yaradılışdır. Bu cəhətdən, Ay kağan, Oğuz və onun övladları həm də teoqonik obrazlardır.

7. A.F.Losevin “teoqoniya” və “kosmoqoniya” terminlərini birləşdirmək yolu ilə yaratdığı “teo-kosmoqoniya” termini ilə teoqoniya ilə kosmoqoniyanın üzvi şəkildə bağlı olduğunu ifadə etmişdir.

8. Teoqoniyayı kosmoqoniya ilə tam şəkildə eyniləşdirmək olmaz. Teoqoniya kosmoqonik miflərə əsaslanır. Ancaq teoqoniya mifik düşüncədən sonrakı dövrlərə aid olduğu üçün burada kosmoqonik mifə “detallı şəkildə” rast gəlinmir.

9. Kosmoqonik obrazlar daha çox ilkin universal təcrübəni əks etdirdiyi halda, teoqonik obrazlar mənsub olduğu mədəniyyətin etnik xüsusiyyətlərini, etnik özünəməxsusluğunu əks etdirir. Bu da onunla bağlıdır ki, təbiətin tanrı obrazları vasitəsilə qavranması, mifoloji təcrübəyə çevrilməsi daha sonranın məhsuludur.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Aparılmış tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan teoqonik və obrazlarla aparılacaq başqa tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə mifologiyanın tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayat, F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı / F.Bayat. – Bakı: Sabah, – 1993. – 194 s.
2. Oğuznamələr / İşləyib çapa hazırlayanlar K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1993. – 94 s.
3. Sayılov Q.Ə. Azərbaycan folkloru və İslam dini / (Filologiya elmləri doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2019, – 371 s.
4. Дыльцова, Р.С. Система теогонических образов в эпосе «Гесер» // – Ученые записки ЗабГПУ, – сер. «Филология, история, востоковедение», – с. 98-103
5. Лосев, А.Ф. Очерк «Хаос» // Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. – Москва: Советская энциклопедия, – 1982, – с. 579-581
6. Лосев, А.Ф. Мифология греков и римлян / – Москва: Мысль, – 1996, – 975 с.
7. Седов, Л.А. Рождение / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. – Москва: Советская энциклопедия, – 1982, – с. 385-386
8. Топоров, В.Н. Космогонические мифы / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. – Москва: Советская энциклопедия, – 1982, – с. 6-9
9. Фрезер, Дж.Дж. Фольклор в Ветхом Завете / Дж.Дж. Фрезер. – Москва: Издательство Политической Литературы, – 1986, – 511 с.
10. Элиаде, М. Аспекты мифа / М.Элиаде. – Москва: Академический проект, – 2001, – 240 с.
11. kartaslov.ru > значение-слова > теогония
12. ru.wikipedia.org > wiki > Теогония

TEOQONIYA NƏZƏRİ PROBLEM KİMİ XÜLASƏ

Yunan müəllifi Hesiodun “Teoqoniya” əsərinin adı kimi elm aləminə daxil olmuş “teoqoniya” termini hər fi mənada tanrılar və onların nəslinin necə yaranmasından, taleyindən bəhs edən anlayışı bildirir. “Teoqoniya” termini dar və geniş mənalara malikdir. Bu söz dar mənada tanrıların mənşəyindən bəhs edən təsəvvürləri bildirdiyi kimi, geniş mənada, ümumiyyətlə, ilahi yaradılışı bildirir. Eyni teoqonik obrazlar mifologiyada olduğu kimi, dini mətnlərdə də var. Bu cəhətdən, “ilahi yaradılış” ifadəsi təkcə dini mənə deyil, həm də mifoloji mənə daşıyır. Çünki mifologiyada da, dində də yaradılış müqəddəs, yəni ilahi hadisə hesab olunur. Tanrıların yaranması və onların nəsil şəcərəsi haqqındakı təsəvvürləri ehtiva (əhatə) edən “teoqoniya” anlayışı hər bir mifologiyada olan kosmoqoniyadır. Teoqoniya da, kosmoqoniya da bütövlükdə dünyanın yaradılışından bəhs edir. Teoqoniya kosmoqoniyanın tərkib hissəsidir. Belə ki, kosmoqoniya geniş mənada yaradılış, teoqoniya isə dar mənada yaradılışdır. Teoqoniyada təkcə tanrıların və onların nəsilələrinin yaradılışından bəhs olunursa, kosmoqoniyada tanrılar da, onların nəsilələri də daxil olmaqla, ümumiyyətlə, insanın, dünyanın, təbiətin, onun ayrı-ayrı obyekt və ünsürlərinin (od, su, hava, bitki, metal və s.), əşyaların, zamanın və s. necə yaranmasından bəhs olunur. “Teoqoniya” yunan mənşəli bir anlayış olsa da, həmin anlayışın əhatə etdiyi mənə dünya mifologiyalarının hamısında var. Bu cəhətdən, Hesiodun əsərindəki təsvir “Oğuznamə”nin uyğur versiyasındakı təsvirlə eynidir. “Teo-kosmoqoniya” termini ilə teoqoniya ilə kosmoqoniyanın üzvi şəkildə bağlı olduğunu ifadə edir. Teoqoniyayı kosmoqoniya ilə tam şəkildə eyniləşdirmək olmaz. Teoqoniya kosmoqonik miflərə əsaslanır. Ancaq teoqoniya mifik düşüncədən sonrakı dövrlərə aid olduğu üçün burada kosmoqonik mifə “detallı şəkildə” rast gəlinmir.

Açar sözlər: teoqoniya, kosmoqoniya, teo-kosmoqoniya, din, mifologiya, ilahi yaradılış, tanrıların yaradılışı

THEOGONY AS A THEORETICAL PROBLEM

SUMMARY

The term "theogony", which entered the world of science as the title of the Greek author Hesiod's "Theogony", literally refers to the concept of gods and how their descendants came into being and their destiny. The term "theogony" has a narrow and broad meaning. Just as the word refers to ideas about the origin of the gods in the narrow sense, it also refers to the divine creation in the broadest sense. The same theological images exist in religious texts as in mythology. In this sense, the term "divine creation" has not only a religious but also a mythological meaning. Because in both mythology and religion, creation is considered sacred. The concept of "theogony", which includes (encompasses) ideas about the origin of the gods and their genealogy, is a cosmogony in every mythology. Both theogony and cosmogony speak of the creation of the world as a whole. Theogony is an integral part of cosmogony. Thus, cosmogony is creation in the broadest sense, and theogony is creation in the narrowest sense. While theogony deals only with the creation of gods and their descendants, cosmogony deals with the creation of man, the world, nature, its individual objects and elements (fire, water, air, plants, metals, etc.), including the gods and their descendants. things, time, etc. how it came into being. Although "theogony" is a concept of Greek origin, the meaning covered by this concept is present in all world mythologies. In this respect, the description in Hesiod's work is the same as in the Uyghur version of Oгуzname. The term "theo-cosmogony" refers to the organic connection between theogony and cosmogony. Theogony cannot be fully equated with cosmogony. Theogony is based on cosmogonic myths. However, since theogony belongs to the post-mythological period, the cosmogonic myth is not found in "detail" here.

Keywords: *teogony, cosmogony, theo-cosmogony, religion, mythology, divine creation, creation of gods*

ТЕОГОНИЯ КАК ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА РЕЗЮМЕ

Термин «теогония», вошедший в мир науки как название «Теогонии» греческого автора Гесиода, буквально относится к концепции богов и того, как возникли их потомки, и их судьбе. Термин «теогония» имеет узкое и широкое значение. Подобно тому, как это слово относится к идеям о происхождении богов в узком смысле, оно также относится к божественному творению в самом широком смысле. В религиозных текстах существуют те же богословские образы, что и в мифологии. В этом смысле выражение «божественное творение» имеет не только религиозное, но и мифологическое значение. Потому что и в мифологии, и в религии творение считается священным. Концепция «теогонии», которая включает (охватывает) идеи о происхождении богов и их генеалогии, является космогонией в каждой мифологии. И теогония, и космогония говорят о сотворении мира в целом. Теогония - неотъемлемая часть космогонии. Таким образом, космогония - это творение в самом широком смысле, а теогония - это творение в самом узком смысле. В то время как теогония говорит только о сотворении богов и их потомков, космогония говорит о сотворении человека, мира, природы, ее отдельных объектов и элементов (огня, воды, воздуха, растений, металлов и т. д.), включая богов и их потомки. вещи, время и т. д. как это возникло. Хотя «теогония» - понятие греческого происхождения, значение, охватываемое этим понятием, присутствует во всех мировых мифологиях. В этом отношении описание в работе Гесиода такое же, как и в уйгурской версии Огузنامه. Термин «теокосмогония» относится к органической связи между теогонией и космогонией. Теогонию нельзя полностью отождествлять с космогонией. Теогония основана на космогонических мифах. Однако, поскольку теогония относится к постмифологическому периоду, космогонический миф здесь не встречается «в деталях».

Ключевые слова: *тегония, космогония, теокосмогония, религия, мифология, божественное творение, сотворение богов.*

RƏYCI: dos.L.Ələkbərova

Nurlana Famil qızı Bayramova³⁶
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS NAĞILLARININ QARŞILIQLI TƏHLİLİ

Nağıl şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünə aid olan ən qədim və çox yayılmış janrı hesab olunur. Çox zaman nağılların müəllifi olmur, lakin elə nağıllar da vardır ki, onlar müxtəlif yazıçılar, şairlər və başqa şifahi xalq ədəbiyyatına marağı olan insanlar tərəfindən yaradılır. Qədim nağılların çoxunun yazıldığı tarix də məlum olmur. Lakin elə ingilis nağılları var ki, onların tarixi, məkanı, müəllimi məlumdur. Məsələn:

Nağılın adı	Zaman	Məkan	Müəllif
The Baker's Daughter	1890	İngiltərə	J.Charles
The Buried Moon	1894	İngiltərə	J.Jacobs
The Christmas Carol	1843	İngiltərə	Ch.Dickens
Dick Whittington and His Cat	1890	İngiltərə	J.Jacobs

Nağıl janrında əsasən xalqın həyatı əks olunur. Onlar (nağıllar) ən qədim zamanlardan insan nəsilləri, insan cəmiyyətilə birlikdə inkişaf edir və cəmiyyət quruluşunun dəyişməsilə bərabər dəyişə bilir. Lakin nağıllardakı dəyişmə nə qədər çox olsa da, onlarda əxz olunan qədim ünsürlər öz qüvvəsini saxlaya bilir. Nağılın içində şəhərdə inkişaf etmiş ticarət əlaqələri əks oluna bilər, lakin bununla yanaşı, kənd yoxsullarının mülkədar, padişah, vəzir və s. tərəfindən əziyyət çəkən qisminin, insan əməyini istismar edən mülkədarların zülmünü əks etdirən çalarların da mütləq surətdə əks olunmasını görmək mümkündür [1, s. 5].

Azərbaycan nağılları əsasən *qaravəlli* adlanan girişlə başlasada, bu girişlər nağılların məzmununu əks etdirmir. Bir sıra Azərbaycan nağılında aşağıda verilmiş qaravəllini oxumaq mümkündür: “Hamam hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik edir, köhnə hamam içində; hamamçının tası yox, baltaçının baltası yox, orda bir tazı gördüm, onun da xaltası yox; nağıl-nağıl bilmirəm, bilsəm də söyləmirəm, xandan gəlmiş nökrəm, dinmə böyrünü sökərəm” [1, s. 4].

Azərbaycan nağıllarının çoxunun əvvəlində adətən “Biri vardı, biri yox”, sonunda isə “Göydən üç alma düşdü: biri mənim, biri sənin, biri də nağıl deyənin” formulları işlənir. Nağıllardakı bu başlanğıc və son formullarla yanaşı, nağılın içində qəhrəmanlarla, hadisələrlə əlaqəli olan formullara da rast gəlmək olur. Məsələn: “Qız nə qız, görən bunun camalına heyrandı, qas qara, gözlər sürməyi, boyu sərv...”, “dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badi-sərsər kimi”, “dağların dabanıyan, yolların qırağıyan, ayaq üzəngidə, diz qabırğada...” və s.

İndi isə başlanğıc, son və qəhrəmanlarla, hadisələrlə əlaqəli olan formullara zəngin “Altı yoldaş” nağılından bəzi hissələri təqdim edək: “Badi-badi giriftar, hamam-hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik elər, köhnə hamam içində. Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin qıçı batdı. Hamamçının tası yox, baltaçının baltası. Orda bir tazı gördüm, onun da xaltası yox”.

Günlərin bir günündə, Məmməd nəsir tinində, göy imamın belində, biri vardı, biri yoxdu, bir padşah vardı. Bu padşahın on iki yaşında bir oğlu vardı. Bu padşah başqa bir padşahın qızını almaq istəyirdi, nə qədər eləyirdi, qızı buna vermirdilər. Axırda qoşun götürüb dava elədi. Çox qoşun qırdırdı, qızı yenə ala bilmədi, kor-peşman gəlib, öz yerində oturdu. Aradan bir beş-altı il keçəndən sonra padşahın oğlu vəkəldi. Bir gün hardansa beyninə düşüb dedi:

Ələqərəz, bu da düşdü. Dağı dağ üstə qoyan polad evi gətirib, oğlanın atasının qəsrinin yanına qovdu. Hamı bu evin tamasasına gəldi. Beləliklə oğlan öz mətləbinə çatdı. Göydən üç alma düşdü: biri mənim, biri nağıl deyən, biri də özümün. Sən sağ, mən salamat. Sən yüz vasa, mən iki əlli, hansı çoxdu, onu sən götür [2].

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı bu cür nağıllarla zəngindir. İngilis dili də zəngin nağıl yaradıcılığı ilə tanınır. Məlum olduğu kimi, qohum olmayan dillərin mədəni dəyərləri vahid mənbədə birləşmir. Şifahi xalq yaradıcılığı da bu baxımdan istisna təşkil etmir. Lakin hər iki dilin şifahi xalq yaradıcılığı zənginliyi ilə bir-birilə ayaqlaşa bilər, deyə bilərik. Təbii ki, istənilən sahədə olduğu kimi, bu sahədə də mədəniyyət fərqliliyini, yaxud mədəniyyətin insan təfəkkürünə təsirini unutmamaq olmaz.

Linqvistik, ritorika, psixologiya, sosiologiya və s. elm sahələrinin nailiyyətlərinin ümumi ünsiyyət nəzəriyyəsinin yaradılması istiqamətində inteqrasiyası humanitar elmlərin indiki mərhələsinin özünəməxsusluğudur ki, onun da mərkəzində dil, şəxsiyyət, cəmiyyət, mədəniyyət səviyyəsində qarşılıqlı münasibət problemi dayanır. Şifahi xalq yaradıcılığı dillərin qarşılıqlı təsir probleminin inteqrativ araşdırmalar çərçivəsində həllində əsas yer tutur, çünki o, (dil) bütün inteqrativ proseslərdə vasitəçi rolunda çıxış edir. Bu zaman dilin özüne də yanaşma kökündən dəyişir, yəni son illərdə linqvistik müstəvidə dilin sosiomədəni kontekst insan təfəkkürünə təsiri geniş müşahidə olunur. Bu da linqvistik araşdırmalarda “antropoloji dönüş”lə bağlıdır. Ümumiyyətlə, mədəniyyət insanların adətən nə düşündüklərini formalaşdırır və fərdlərin dünyanı qəbul etmə tərzinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. E.Mişel yazır ki, mədəniyyət və psixika bir-birilə sıx əlaqəlidir. Lakin onların necə və hansı dərəcədə bir-birlərinə təsir etməsi hələ tam müəyyən olunmayıb [3, s. 9].

Mədəniyyətlərarası psixologiyada aparılan tədqiqatlar, insan təfəkkürünün bir-birilə əlaqəli bir çox cəhətlərindəki mədəni fərqlilikləri artıq müəyyən edib. Bu fərqliliklərə vizual qavrayış, məkan və zaman oriyentasiyası, həmçinin qohumluq əlaqələri, əxlaqi dəyərlər, müxtəlif hadisələrə emosional baxış, hadisələrin yaddaşda əks olunması və s. aid hesab olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, dil və mədəniyyət bir-birilə sıx bağlıdır. Bu bağlılıq həm xalqların folklorunda, həm də gündəlik işlətdiyi dildə müşahidə olunur. Ekstralingvistik faktorlar (məsələn, bədən dili, səs tonu və s.) hər bir mədəniyyətə məxsusdur.

³⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti, nurlanabayramova88@mail.ru

Lakin insanlar hər bir hadisəyə müxtəlif şəkildə reaksiya verirlər. Kiminsə bir hadisəyə verdiyi reaksiya qərzli görünə bilər, başqa bir xalqın ənənəsində isə o, xoş qarşılanma bilər. İstənilən xalqın mədəniyyətində şifahi xalq ədəbiyyatının qədim növü olan və dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirini özündə real əks etdirən nağıllar mühüm rol oynayır. Çox insan yaşından və digər sosial statusundan asılı olmayaraq, nağılları dinləməyi, oxumağı çox sevirlər [4, s. 245]. Nağılların insanları cəlb etməsinin səbəbi kimi onların insanlarda əminlik yaratması qeyd olunur. Onlar insanlara real dünyaya əks olan bir dünya göstərir və bu da insanların xoşuna gəlir. Real olmayan dünyada ədalət hökm sürür, pislilik həmişə məhv olur, qəhrəmanlar insanlara kömək edirlər.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis nağıllarını araşdırarkən, hər iki xalqın folklor nümunəsində həm yaxınlıq, həm də fərqlilik müşahidə olunur. Yuxarıda Azərbaycan nağıllarının bəzi spesifik xüsusiyyətlərini qeyd etmişdik.

İngilis nağıllarının da özələnəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Lakin hər iki dildə yazılan nağıllarda başlanğıc, orta və son formullar müşahidə olunur. İngilis nağıllarında ən çox rast gəlinən başlanğıc formulu "Once upon a time" (bir zamanlar) ifadəsidir. Oksford ingilis dili lüğətinə əsaslanaraq, bu qənaətə gəlmək olur ki, bu birləşmə şifahi xalq ədəbiyyatının növlərindən bir olan nağıllarda 1380-ci ildən bəri işlədilməyə başlamışdır [5, s. 92]. İngilis nağıllarının açılış formulu kimi tanınan bu ifadə adətən "and they all lived happily ever after" (. . . və onlar hamısı sonsuza qədər xoşbəxt yaşadılar), yaxud (" . . . öləndə qədər xoşbəxt ömür sürdülər") "happily until their deaths" (" . . . öləndə qədər xoşbəxt ömür sürdülər") kimi son formulları ilə işlədilir. Bir neçə ingilis nağılına nəzərdən keçirək:

I Once upon a time there were a king and queen who were unhappy because they were childless. But it happened that once when the queen was bathing, a frog crept out of the water on to the land, and said to her, "Your wish shall be fulfilled, before a year has gone by, you shall have a daughter." . . . . .

And then the marriage of the king's son with Briar Rose was celebrated with all splendor, and they lived contented to the end of their days.

İstənilən dildə təqdim edilən nağıllarda adətən hadisələr ümumiləşdirilir. Yəni haqqında bəhs edilən hadisənin Misirdəmi, Çindəmi, İranda, Azərbaycanda baş verdiyi ilk əvvəl naməlum olur və bu da oxucunu maraqlandıra bilər. Məsələn:

I. Long ago there lived a King and Queen. More than anything, they longed for a child. At last, to their great happiness, the Queen gave birth to a little girl. All the bells in the land were rung with joy. (*The Sleeping beauty*)

II. Once upon a time there was a girl named Cinderella who lived with her Stepmother and two Stepsisters. Maybe it was because she was the youngest – or who knows why – but Cinderella was the one who had to do all the hard work around the cottage. (*Cinderella*)

İndi isə Azərbaycan dilində bir necə nağıl təqdim edək:

I. Biri varıydı, biri voxuydu, bir zalım padşah varıydı. Camaata o qədər zülm eləmişdi ki, hamı gecə-gündüz ona qarşı eləyirdi. Camaat o qədər qarğamışdı ki, padşah azara düşmüşdü, rəngi sapsarı, ölü rənginə oxşayırdı, üzü-gözü yuyumru şiş tökmüşdü, qarnında xərcəng pəvda olmuşdu. (*Loğman*)

II. Biri var imiş, biri yox imiş, bir padşah var imiş. Bu padşahın gözəl bir üzüm bağı var imiş. Padşah bir gün bağda gəzəndə görür ki, bağın tənəkləri qırılmış, xeyli üzüm dərib aparılmışlar. Padşah bağbanı hizurinə istəyib, ondan bu nə əhvalat olduğunu sorur. Bağban bir şey bilmədiyini söyləyir. (*Kiçik şahzadə*)

Göründüyü kimi, hər iki dildə nağılların başlanğıcında hadisələrin hansı əyalətdə, ölkədə baş verməsi qeyri-müəyyən saxlanılır. Oxuyan, yaxud dinləyən yalnız nağılın orta hissəsinə və ya sonlarına doğru hadisənin harada baş verdiyini anlamaq bilər. Bundan əlavə, nağıllarda qəhrəmanın dostları və düşmənləri bütün xarakteristikaları ilə tanınır. Bu səbəbdən də nağıllarda bir hadisədən bəhs edərkən qəhrəmanın "doqquz ölkə arxasından" gəldiyi söylənilir, nağılçı onu dağlardan vəl kimi, dərələrdən sel kimi, badevi sərsər kimi atın üstündə gəzdirir, "biri vardı, biri yoxdu, Allahdan başqa heç kəs yoxdu, bir padşah vardı, onun üç oğlu vardı", "Günlərin bir günü bir yoxsul kəndli getmişdi tikan qırmağa" və s. deyərək təqdim edir.

Hər iki dildə süjet, yaxud motivlərin qədimliyini anlamaq üçün nağıllarda ən çox təsadüf olunan motivlərə diqqət edilməlidir. Nağıllarda möcüzəli bir şəkildə dünyaya gəlmiş insanlar qəhrəman olur, xalqın dadına yetir və sonradan xalqın dəstəylə padşahın taxtına yiyələnirlər. Qeyd edək ki, bu kimi süjetlər çox xalqların nağıllarında rast gəlinə bilər. Məsələn, bu motiv Misir nağıllarında da müşahidə edilə bilər. Misir nağılları sirlə bir surətdə dünyaya gəlmiş uşaqların gələcəkdə firon taxtına sahib olacağı üzərində qurulur [1, s. 6]. Qədim Misir nağıllarında "Anup və Bata qardaşlarının romanı"nda bu süjet sona doğru verilir və burada da arvadın ağzına düşmüş əncir ağacı yarpağından arvad hamilə qalır və doğduğu oğlan Misir padşahının vəliəhdi olur. Bu süjet xətti bütün Misir nağıllarında oxşar şəkildə inkişaf etdirilir [6, s. 7].

Müqayisə olunan dillərin ikisində də nağılların daxilindəki bölgü diqqətə cəlb edir. Hər iki dildə nağılların təqdim olunması, süjet xəttinin inkişaf etdirilməsi və sonlandırılması oxşar olaraq təqdim edilir.

D. L. Ashlimannağılların məhz ənənələr, əsətlər və bir sıra sosial vasitələrlə izahının mümkünlüyünü qeyd edir [6, s.68]. Onun qənaətinə görə nağıllarda olan fərqli formullar (başlanğıc, orta və son) daha çox arxaik mədəniyyət kontekstində anlaşıla bilər [6, s. 133]. Məlumat üçün qeyd edək ki, "Formul nəqli incəsənət və populyar mədəniyyət kimi" əsərində amerikalı mədəniyyətşünas H. Andersen də nağıl formullarını arxaik mədəniyyət kontekstində qəbul etməyi təklif edir [7, s. 134]. Onun qənaətinə görə ədəbi formul çox sayda istifadə olunan təhkiyə və dramaturji konversiyaların strukturu kimi müəyyən edilə bilər.

Məlum olduğu kimi nağıllar şifahi xalq yaradıcılığının ən qədim janrlarından biri hesab olunur. Odur ki, onlar özlərini məxsus struktur və dilə malikdir. A.Bəylərovanın qənaətinə görə dünya xalqlarının nağılları üç hissəyə bölünür: 1) nağılın əvvəli; nağılın əsas hissəsi; 3) nağılın son hissəsi [8, s. 112].

Bütün nağıllar başlanğıc hissə ilə başlayır, sonra nağılın əsas hissəsinə keçid olunur və daha sonra isə nağılda sonluq formul müşahidə olunur [9, s. 102]. Məsələn: Azərbaycan nağıllarından bir nümunə təqdim edək:

Məlikməmməd nağılı

Başlanğıc formul - Biri varmış, biri yoxmuş bir padşah varmış.

Əsas hissə, yəni orta formul - Bu padşahın da bağında bir alma ağacı varmış. Bu ağac birinci gün çiçək açar, ikinci gün çiçəyini tökərmiş, üçüncü gün də bar verərmiş. Bu alma hər kes yesəymiş, onbeş yaşında oğlan olurmuş. Padşah hər gün səhər tezdən sübh açılan kimi durub gedərmiş bağa ki, almanı dərib yesin, amma görərmiş ki, alma dərilib. Kor-peşman geri qayıdarmış. Bir gün belə, beş gün belə, axırda padşah tənəgə gəlib böyük oğlunu yanına çağırtdı. Oğul atasının qulluğuna gələn kimi baş endirib dedi: .....

Padşah oğlunun alnından öptüb, şükür elədi ki, o, sağ-salamatdı. Böyük qızı vəzirin oğluna, ortancılığını vəkilin oğluna, kiçiyini də Məlikməmmədə verdilər. Qırx gün qırx gecə toy oldu. Onlar yedilər, yerə keçdilər, siz yeyin, dövrə keçin. *Son formul* - Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri sənin, biri də nağıl söyləyənin.

İndi isə ingilis dilində bir neçə nağıl təqdim edək:

The Prince Darling

Once upon a time, there was an aged king who is a widower lavishes indulgence on his only son, who the people consequently call "Prince Darling." He fears he will die before the child is of age and confesses his concern to his friend, the Fairy of Truth. ....

E.Anon yazır ki, xalq nağıllarını istənilən dildə linqvokulturoloji aspektsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir [10, s. 18]. Nağılı danışanların, söyləyənlərin əsas məqsədi oxucunu düşündürməkdir. Oxucuların, dinləyənlərin diqqətini hər hansı bir mövzuya yönəldib onlarda müəyyən fikir formalaşdırmaqdır. İstənilən nağıl söyləyən nağılı öz təfəkkürünə, biliyinə, xəyal dünyasına uyğun olaraq söyləyir və ölkənin linqvokulturoloji aspekti də nağıllarda mütləq şəkildə əks olunur. Bundan əlavə, istənilən mövzuya aid olan nağıllarda əks olunan linqvokulturoloji aspektdə şərait, zaman, məkan, adət-ənənə, nağılı söyləyənin yaşı və cinsi də mühüm rol oynayır. Nağılı söyləyən şəxslər çox zaman müxtəlif səs tonlarından, əl hərəkətlərindən, fərqli jestlərdən istifadə edərək nağılı daha emosional, rəngarəng edə bilirlər. Nağılları danışarkən təqliddən də istifadə mümkündür. Bütün bu kimi ekstralinqvistik amillər nağılı söyləyənlərlə dinləyənlər arasında daha yaxın münasibət yaranmasına səbəb olur. Nağıl söyləyən dinləyənlərlə danışır, mövzu ilə əlaqədar onlardan müxtəlif suallar soruşur, çox zaman da situasiyadan asılı olaraq öz duyğularını, emosiyalarını biruzə verirlər.

Nağılı danışanın şəxsi istedadına, bədahətən söyləmə qabiliyyətinə yeni çalarlar gətirməsinə baxmayaraq, o, ənənə xaricində mümkün deyildir. Ona görə də bir sıra fərdi üslubi keyfiyyətlər üstün olsa da, söyləyənlər öz sələfləri tərəfindən yaradılan ənənəvi üslubdan kənara çıxıb bilmirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I c., / Tərtib edən H.Zeynallı. Bakı: Şərq-qərb, 2005, 360 s.
2. Michael E. W. Varnum et al., "The Origin of Cultural Differences in Cognition: Evidence for the Social Orientation Hypothesis," *Current Directions in Psychological Science* 19, no. 1 (2010), pp. 9–13.
3. Kaiping P., Daniel R. A., and Eric D. K. "Culture and Human Inference. Perspectives from Three Traditions," in *The Handbook of Culture and Psychology*, ed. David Matsumoto. New York: Oxford University Press, 2001, pp.245–84.
4. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, II c., / Tərtib edən Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA, 1961. 370 s.
5. Ashliman D. L. *Folk and Fairy Tales: A Handbook*. Greenwood Publishing Group, 2004, 268 p.
6. Andersen H. Ch. *Fairy Tales*. Allen Brothers, 1869, 325 p.
7. İsgəndərova V. Ənənəvi nağıl formulları (ingilis və Türkiyə nümunələri əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 202 s.

Açar sözlər: nağıl, şifahi, ədəbiyyat, dil, təhlil, üslub, məzmun.

Key words: fairy tale, oral, literature, language, analysis, style, content.

Ключевые слова: сказка, устный, литература, язык, анализ, стиль, содержание.

MUTUAL ANALYSIS OF AZERBAIJANI AND ENGLISH FAIRY TALES

Summary

The article investigates the mutual analysis of Azerbaijan and English fairy tales. It states that there are some types of tales with similar themes and content in both of the compared languages: magical tales; household tales; tales about animals; historical tales, etc. Each of these tales has its own language, style content. The article highlights the fact that in both languages, fairy tales are considered to be a genre with magical motives, and they have a number of common features.

Взаимный анализ Азербайджанских и Английских сказок

Резюме

Статья изучает взаимный анализ Азербайджанских и Английских сказок. Статья показывает, что имеются некоторые типы сказок с одинаковыми темами и содержанием в обоих сравниваемых языках: волшебные сказки; домашние(семейные) сказки; сказки о животных; исторические сказки и т. Каждая из этих сказок имеет свой собственный язык, стиль содержания. Статья освещает тот факт, что в обоих языках сказки считаются жанром с волшебными мотивами и у них есть ряд общих черт.

Rəyçi: fil.e.d., dos. N.Əliyeva

Aygün Ənvər qızı Məmmədova³⁷
AMERIKANİZMİN YARANMA TARİXİ

Qədim dövrlərdən ingilis dilində variantlıq mövcuddur. Ona görə də bu dili istər öyrənərkən, istərsə də tədqiq edərkən, onu leksik, semantik, orfoqrafik, fonetik və s. cəhətlərinə görə araşdırarkən, variantlıqdan irəli gələn alimləri, onların inkişaf və yayılma xüsusiyyətlərini, qarşılıqlı təsir və başqa keyfiyyətlərini nəzərə almaq zəruridir. İngilis dilinin geniş ərazidə yayılması, beynəlxalq dil statusu daşımağa başlaması və Birləşmiş Ştatlarda bu dilin ayrıca bir qolunu yaratmaq meylinin getdikcə reallaşması prosesi və s. amillərlə yanaşı dilin öz daxili inkişafı ilə əlaqədar gedən proseslər bu dilin aktuallığının saxlanılmasına səbəb olur.

Doğrudan da, dildə baş verən dəyişikliklər və variantlar o dildə danışana nisbətən kənardan müşahidə edənlərə, yaxud o dildə tədqiqat apararlara daha tez bəlli olur. Həm də filoloqlara və yaxud tarixi ənənəvi dilçiliklə məşğul olanlara məlumdur ki, baş verən dəyişikliklər təkcə zamanla deyil birdə əhalinin miqrasiyası və məskunlaşması ilə əlaqədardır. Bunları bilməklə yanaşı, onlar həm də belə dəyişikliklərdə ayrı-ayrı fərdlərlə bərabər, ailələrində dil variantlarının yaranmasına kömək dən amillərin olduğunu da inkar etmirlər. Əlbəttə, bunlar dil variantları üçün əsas səbəb olmasa da, hər halda ona təsir edən komponent kimi özünü göstərməkdədir.

Beləliklə, qrammatik variantlıq həm də ekstralinqvistik faktorların məhsuludur, o, dilin müxtəlif yarusları olan fonetika, morfologiya, leksika, sintaksis ilə əlaqədar zaman, məkan, kontekst ifadə vasitələri ilə bağlı bir prosesdir. Birləşmiş Ştatların linqvistləri də qrammatik varlığın başqa linqvistik varlıqların struktur göstəricilərinə əsaslanaraq aydınlaşdırmalıdır.

Amerikan söz və ifadələrinin də dildə fərqləri artıq hiss olunmaq dərəcəsinə çatdığı vaxtdan amerikanizm haqqında mübahisələr başlandı. İngilislər amerikalıları əvvəlcə ingilis dilini təkrar etməkdə, on yeddinci yüzillikdə İngiltərədə işləmiş, sonra isə arxaikləşmiş sözlərin yeni amerikanizmlər adı altında nitqdə işlətmələri üstündə tənqid etməyə başlamışlar. Sonralar ingilis tədqiqçiləri bir qədər sakitləşən kimi, amerikalılar özlərini müdafiə etməyə, həm də bütün amerikalıları dillərinin təmizliyi uğrunda mübarizə aparmağa çağırırdılar. İngilislərlə amerikalıların bu mübahisəsi on doqquzuncu yüzillikdən idiyə qədər davam etməkdədir. “Amerikanizm” sözünü ilk dəfə crossing də termin kimi prinston Universitetinin prezidenti Con Vinderspun işlətməmişdir. O, bu sözü ən yuxarı təbəqədə, təhsil sistemində, alimlər arasında ingilis dilindən fərqli bir ifadə kimi işlətməmiş və həmin sözün lüğət tərkibində özünə yer tutması üçün yazmışdır: “Amerikanizm” sözü mənim dediyim, tələffüz etdiyim şəkildə yaranışına, ifadə funksiyasına görə skotizmin “Şotlandiya dili” yaranması ilə eynidir. Əgər bir şotlandın özünün ingilis olmadığını bilirə və öz dilinin şotland dili olduğunu başa düşsə, ingilis dilinin qayda-qanunlarını şotland dilininki hesab etmirsə, mən də deyirəm, amerikanizm də onun kimidir, ingilis dili deyildir. (2, 32)

Amerika Birləşmiş Ştatlarının o dövrdəki prezidenti Cefferson həmin mübahisə ilə əlaqədar demişdir: “Hər sözdən ötrü həykü qaldırmaq lazım deyil. Biz yeni sözlərin yaranmasına, nitqdə işlənməsinə etiraz etmirik. Lakin ingilis dilini, London dilini, onların ayrıca dövlətləri olduğu kimi, bizim dilimiz ingilis dilindən tamamilə fərqləninciyədək işlədəcəyik. Bəli mən etiraz etmirəm, ilkin arzum budur ki, bizim dilimizin elə imkanı olsun ki, köhnə arxaikləşmiş lakin bizim başa düşdüyümüz sözlərlə birlikdə yeni ifadələr yaratmağa imkanı olsun” (2, 60). Amerika Birləşmiş Ştatlarında ilk amerikanizmlər lüğəti 1816-cı ildə Con Fikkerin rəhbərliyi altında “Amerika Birləşmiş Ştatlarında çox işlənən söz və ifadələrin lüğəti” adı ilə çap olunmuşdur.

C. Fikkerin lüğətin girişində göstərir ki, o, ölkəsinin dilini saflaşdırmaq arzusu ilə həmvətənlərinə bu lüğəti hazırlayıb. Onun təşəbbüsünü bəyanən bütün dünyada “Vebster lüğəti” ilə məşhur olan Noah Vebster deyirdi ki, yeni sözlər (o, amerikanizmləri nəzərdə tuturdu.) ingilislərin icazəsi olmadan da yaranacaqdır, çünki artıq mübarizə başlanmışdır. (3, 25) Daha mükəmməl amerikanizmlər lüğəti 1848-ci ildə Con Bartlet tərəfindən çap edildi. Müəllif üç il Meksika ərazisi ilə sərhəddə işləmiş və bu müddət ərzində sərhəd həyatından topladığı yeni sözləri lüğətə daxil etmişdir. Vilyam Din Havale yazırdı: “Bizim romançılar çalışırlar ki, bütün epizodlar amerikanca yazılsın. Eybi yoxdur, yazılsın. Çünki onlar da Amerikada doğulublar, indi onların növbəsidir. Amma mən istərdim ki, onların qəhrəmanları düzgün amerikan variantında danışsınlar, yəni tendensiyalı, bostonlu, filadelfiyalı kimi öz dialektlərində danışsınlar, Nyu-York aksentində danışsınlar” (1, 12). Bütün bunlara baxmayaraq, yeni şəraitdə heç bir kənar təzyiqdən asılı olmayaraq, yeni sözlər yaranmaqda davam edirdi, bunların ətrafında da mübahisələr getdikcə qızışırdı. XIX əsrdə amerikanizm üstündə mübahisələr heç də amerikalıların purizm (təmizlik) siyasəti deyil, sadəcə olaraq ingilis dilində təmiz danışanlarla amerikan variantında danışanlar arasında olan mübahisəli linqvistik mövzuya çevrilmişdir. Mübahisə, əsasən, düzgün, təmiz danışmaq üzərində gedirdi. Puristlər, yəni dilin təmizliyi tərəfdarları amerikanizmlərdən istifadə edərək düzgün danışmağı təbliğ edir, Britaniya ingiliscəsilə amerikanizmlər arasındakı fərqləri aydınlaşdırmağa çalışırdılar. İrəlidə qeyd etdiyimiz kim, amerikanizmlərin hətta ayrıca amerika dilinin olması üçün həddindən artıq fəaliyyət göstərən, hazırda bütün dünya ölkələrində məşhur olan “Vebster lüğətləri”nin yaradıcısı və müəllifi olmuş Noah Vebsterin bu sahədə böyük zəhməti olmuşdur. Ona görə də onun fəaliyyəti haqqında qısa məlumat verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Çünki indiyədək bizdə çap olunan lüğətlərdə və dilçilik ədəbiyyatının heç birində onun haqqında məlumata rast gəməmişik.

Xarici dil mütəxəssisləri, daha doğrusu, ingilis dilini öyrənənlərin, onun leksikologiya, leksikoqrafiya və eləcə də lüğət ilə məşğul olan hər bir şəxsin Noah Vebster haqqında məlumata malik olması çox maraqlı olardı. Çünki dünyanın elə bir kitabxanası yoxdur ki, orada Vebster ingilis dili lüğəti olmasın. Amma həmin lüğətlərdə də Vebsterin şəxsiyyəti, tərcümeyi-halı haqqında heç bir məlumat yoxdur.

³⁷ ADPU,

Noah Vebster Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hortfort əyalətində anadan olmuş, universitet təhsilini isə Uel şəhərində almışdır. İxtisasca hüquqşünas idi. Lakin hüquqşünaslıq sahəsində uğursuzluğu Vebsteri müəllimlik etməyə vadar etdi. Belə bir dəyişiklik onun bütün karyerasında dönüş yaradır. Məktəbdə dərs demək üçün o dövrdə mövcud olan ingilis dilindəki dərs kitablarının qənaətbəxş olmaması Vebsteri dərslik yazmağa sövq edir. O, üç kitab- imla, qrammatika və oxu kitabları yazır. (1783, 1784-1785-ci illərdə). Bu kitabları o, “İngilis dilinin qrammatikası institutu” (A Grammatical Institute of the English Language) adı ilə çap etdirir. Ölkədə dilə aid çap olunmuş ilk nümunələr kimi bu kitablar o qədər müvəffəqiyyət qazandı ki, “The English spellin book” (Amerika imla kitabı) adı ilə yenidən çap edildi. Kitab səksən milyon tirajla yüz illər boyu satıldı, lakin müəllif öz həyatı ehtiyacı üçün bir senti belə xərcləmədi. Belə bir uğur Vebsterin linqvistikaya olan marağını artırdı. 1789-cu ildə o, “İngilis dilinin tarixi və ədəbiyyatı haqqında qeydlər” (English language with notes plestorical a cultural) adlı dissertasiya müdafiə etdi. “İngilis dilinin Amerikan lüğəti” (An American Dictionary of the English Language) kitabını çap etdirir. N. Vebster irili-xırdalı bütün yazılarında inadkarcasına sübut etməyə çalışır ki, bu ölkədə danışılan ingilis dili bütün xüsusiyyətləri ilə birlikdə müstəqil Amerikanın öz məhsuludur. Kitabın ön sözündə isə müəllif əldə etdiyi bütün nailiyyətləri konfederativ respublika olan Amerikanın çiçəklənməsinə, inkişafına həsr etdiyini bildirir.

N. Vebster yazırdı: “Yaxın gələcəkdə bu ölkə öz gücü, ədəbi inkişafı ilə bütün başqa ölkələrdən –tiran Avropadan fərqlənəcəkdir. Hazırda körpə Amerikaya əski Avropanın ən müsbət cəhətlərini maksimum dərəcədə mənimsətməklə onların arasında gənclik, yenilik toxumunu cücərtməliyik”. O, bu fikri inkişaf etdirərək deyirdi: “Müstəqil millət kimi bizim borcumuz özümüzmə məxsus öz sistemimizi, dilimizi və dövlətimizi yaratmaqdır. Böyük Britaniyanın övladları olsaq da, bizim üçün standart nümunə ola bilməz. Siyasətçilər mane olmaq istəsələr də, ingilis orfoqrafiyası ilə amerikan orfoqrafiyası arasında da fərq yaratmalıyıq. Milli dil milli ittifaqın sağ əli olmalıdır. Hər kəs öz ölkəsinə öz evi kimi baxmalıdır və onunla fəxr etməlidir. İngilis də özlərini nə qədər müstəqil hesab etsələr də, onların fikri, ideyası kafi deyildir. İncəsənət və ədəbiyyatları təəccüb doğuracaq dərəcədə onların hökumətinə xidmət göstərir”. (4, 55)

N. Vebster Pikkerinqə məktubunda həmişə beynində dolaşan bir fikri belə açıqlayırdı: “Mən öz həmyerlilərimə çox təəcüb edirəm: necə olur ki, onlar ingilis yazıçılarının əfsanə ilə solu yazılarını ağıllarına sığışdırırlar. Amma mən inanıram ki, bizim həmvətənlərimizin intellektual səviyyəsi bir gün elə yüksəkliyə qalxacaq ki, ingilislərin bu əfsanələrinə fikir verməyəcəklər” (6, 88). Vebster bu fikri söyləyərkən artıq yeni dünyada amerikanizmlər yaranmağa başlanmışdı. O, ümid edirdi ki, yeni dünyada, yeni ölkədə yaradıcılıq yeni cəmiyyət, yeni elm, incəsənət yaradacaq və bunların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində kökü alman dili olan müasir holland, danimarka və isveç dilləri kimi yeni vahid bir dil meydana gələcək. Bütün bunları söyləyəndə Vebster müasir amerikan dilini nəzərdə tutur və deyirdi ki, bu ölkə ilə başqa ölkənin quruluşu, qanun müxtəlifliyi, müəssisələr, təşkilatlar, adət və ənənələri səviyyəsində olmuşdur. Belə fərqlər də öz növbəsində yeni-yeni terminlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Fikrini sübut etmək üçün Vebster öz lüğətindən misallar gətirirdi. Həmin lüğətdən bir neçə termini yetirik: Senate (senat), congress (konqres), cout (məhkəmə), assambly (assambley) və s. Bu sözlər həm Amerika Birləşmiş Ştatlarında, həm də İngiltərədə işlənir. Lakin amerikan vətəndaşı bu termini İngiltərə vətəndaşlarından başqa cür təəccüb edir. Belə sözlərin tələffüzündəki fərqləri isə amerikan və ingilis müəlliflərinin əsərlərindən gətirdiyi nümunələrin müqayisəsi yolu ilə nümayiş etdirməyə çalışırdı. O, nikbinliklə yazırdı ki, əgər bir neçə yüz ildən sonra desələr ki, amerikan dili ingilis dilindən fərqli olaraq ayrıca qrammatik, fonetik qaydalara malikdir və ingilis dilindən fərqli olaraq öz lüğəti (leksikonu) olan müasir bir dildir, onda linqvistika ilə məşğul olan tədqiqatçılar heç də təəccüblənməyəcəklər, əksinə, onlar məşhur Vebster lüğətinin banisi Noah Vebsteri xoş bir təbəssümlə yad edəcəklər.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi amerikanizmlərin yaranma tarixi XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf etsə də, sonrakı illərdə ayrı-ayrı alimlər amerikan ingiliscəsi haqqında Britaniya ingiliscəsinin bir qolu kimi linqvistik tədqiqat aparmağa başladılar. Bu tədqiqatçıların ilk pionerləri Ceorc Hermt, Çarlz Qrantcent və ORD Emorson olmuşlar.

Amerikan ingiliscəsinə elmi maraq Amerika dialekti cəmiyyətinin yaranmasına səbəb oldu. Həmin cəmiyyətində isə 1889-cu ildə “Dialekt qeydləri” adlı jurnal çap olunmağa başlandı. 1919-cu ildə H.L.Menken beş yüz səhifəlik bir kitab çap etdirdi və onu “Amerikan dili” adlandırdı. Kitabda göstərilən çoxlu variantlar bu məsələyə daha artıq maraq göstərilməsinə stimül yaratdı. Belə bir maraq kitabın dörd dəfə nəşr olunmasına səbəb oldu və amerikanca nəşrləri isə 1945-1948-ci illərdəki nəşrdən daha iri həcmli oldu. Bir neçə ildən sonra Amerikan dili məsələsi günün vacib problemlərindən birinə çevrildi və onun haqqında linqvistik səpkidə kitablar yazıldı. 1925-ci ildə Corc Krann özünün ikicildlik “İngilis dilli Amerikada” kitabını yazdı. Həmin kitabda hər iki dil arasındakı variantlıq linqvistik təhlillə araşdırılmışdır. Bundan sonra Çikaqo Universitetində M. Matyunun rəhbərliyi altında “Tarixi prinsiplər əsasında lüğəti” çap edildi. Bu kitabda Birləşmiş Ştatlarda coğrafi atlasın yaranması və dialektlərin linqvistik əsasda tədqiqi mühüm bir məsələ olduğu bir daha qeyd olunmuşdur. Burada, həmçinin elmi tədqiqatlar və yazılan kitablarla yanaşı, şifahi danışq dilinə də diqqət yetirilməsi nəzərə alınmışdır.

İngilislər bəzən amerikan danışq dilinin sərbəstliyinə, tez-tez danışqda slenqlərdən istifadə etdiklərinə və bəzi sözlərin tələffüzündəki fərqlərə etiraz edirlər. Lakin onlar amerikalıların ehtiyaclarından irəli gələn yeni yaradılan legitim sözləri işlətmələrinə qarşı etiraz edə bilmirlər. İngilislər eyni zamanda söyləyirdilər ki, ingilis dili öz ekspansionist mövqeyi ilə bütün Amerika qitəsini əhatə etməkdədir. Onlar həm də öz dillərini tərifləyərək deyirlər ki, ingilis dili həm də Vestministr Əbbi (Westminister Abbey) qədər qədim, keçmiş, eyni zamanda gələcəyi əks etdirən hər hansı bir orqanizm kimi canlıdır. Onun gələcəyi, inkişafı isə Amerika respublikası və İngiltərə imperiyasından asılıdır. Brander Matyu bu barədə deyirdi: “Britaniya ingiliscəsi pis deyil, çünki o, Britaniya adalarında yaşayanların dilidir, onlar üçün əzizdir. Amerikanizmləri də pisləmək olmaz,

çünkü o da hazırda Amerikada yaşayanların hörmət bəslədiyi, qiymətləndirdiyi bir dildir. Məncə, dilin harada yarandığı deyil, söhbət həmin dilin harada və necə işlənməsindən getməlidir”.

Amerikalılar isə amerikan variantının az tanınmasında özlərini günahkar sayır və bu məsələni üç cəhətdən aydınlaşdırılmışdılar.

Birincisi, amerikan ədəbiyyatçıları ilk növbədə poetik janrdan istifadə edərək, yazılarında çoxlu siqnallar işlətməmişlər.

İkincisi, yazılan əsərlərin əksəriyyəti fantastik əsərlər olmaqla reallıqdan götürülmüş, təhrif olunmuş dildə vulqarizmə danışan qəhrəmanlardan ibarətdir.

Nəhayət, üçüncüsü, bir qisim yazılar ingilis ədəbi dilində yazılmışdır.

Bütün yuxarıda dediklərimiz Amerika, onun dili, mədəniyyəti haqqında müxtəlif məlumatlar verir. Amerikan dilinin olsa-olsa Britaniya ingiliscəsinə nisbətən fərqlənən tələffüz forması olan danışıqda çoxlu vulqarizmlər, slenqlər işlədilən bir variant olduğunu göstərir. Lakin amerikalı tədqiqatçılar, alimlər, yəqin ki, bir vaxt amerikan ədəbi dilinin İngiltərədə qəbul ediləcəyinə inanırlar. Onlar həm də ingilislərin əksinə olaraq, inanırlar ki, Amerikada ingilis dilini hazır şəkildə qəbul etməyəcək, amerikan ədəbi dili çərçivəsində standart Britaniya ingiliscəsi olmayacaqdır. Henri Bradlu yazırdı: “Mən inanıram ki, okeanın hər iki sahilində yaşayanlar əllərindən gələni edəcəklər ki, amerikan dili amerikanizm yox, əsas dil kimi, amerikan ədəbi dili kimi formalaşsın, amerikalıların fəxri sayılsın”.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Harpers Magazine (XXXII), 1986
- 2.John Wonderspoon. The Beginning of American English, 1937
3. The English language in America, 1962
- 5.N.Webster “Dissertation on English Language”, 1985
- 6.N.Webster Letter to Pichering, 1917

Açar sözlər: dialekt, dilçilik, dil qrupları, fonetik, tələffüz

Keywords: dialect, linguistics, language groups, phonetics, pronunciation

Ключевые слова: диалект, лингвистика, языковые группы, фонетика, произношение.

Xülasə

Amerikanizmin yaranma tarixi

Məqalə Amerikanizmlərin yaranma tarixindən bəhs edir. Amerikanizmlərin yaranma tarixi XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf etsə də, sonrakı illərdə ayrı-ayrı alimlər amerikan ingiliscəsi haqqında Britaniya ingiliscəsinin bir qolu kimi lingvistik tədqiqat aparmağa başladılar. Bu tədqiqatçıların ilk pionerləri Ceorc Hermt, Çarlz Qrantcent və ORD Emorson olmuşlar.

Məlum olur ki, ingilis dilində variantlıq mövcuddur. Ona görə də bu dili istər öyrənərkən, istərsə də tədqiq edərkən, onu leksik, semantik, orfoqrafik, fonetik və s. cəhətlərinə görə araşdırarkən, variantlıqdan irəli gələn alimləri, onların inkişaf və yayılma xüsusiyyətlərini, qarşılıqlı təsir və başqa keyfiyyətlərini nəzərə almaq zəruridir. İngilis dilinin geniş ərazidə yayılması, beynəlxalq dil statusu daşımağa başlaması və Birləşmiş Ştatlarda bu dilin ayrıca bir qolunu yaratmaq meylinin getdikcə reallaşması prosesi və s. amillərlə yanaşı dilin öz daxili inkişafı ilə əlaqədar gedən proseslər bu dilin aktuallığının saxlanılmasına səbəb olur.

Summary

History of the emergence of Americanism

The article tells about the history of the emergence of Americanism. Although the history of the emergence of Americanism dates back to the beginning of the XIX century, in later years, some scientists began to conduct linguistic research on American English as a branch of British English. The first pioneers of these researchers are Jeurc Hermt, Charles Grant and ORD Emors.

It turns out that there is a variant in English. Therefore, when studying this language, whether it is lexical, semantic, orthographic, phonetic, etc. when examining for its features, it is necessary to take into account the scientists arising from the variant, their development and propagation characteristics, interaction and other qualities.

The process of spreading the English language in a wide area, starting to bear the status of an international language, and the tendency to form a separate branch of this language in the United States, etc. along with the factors, the processes taking place in connection with the internal development of the language lead to the preservation of the urgency of this language.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Demirci Filiz Hüseyn³⁸
NOAH QORDONUN "HƏKİM" ROMANINDA TƏBABƏT

Tibb insan həyatının qorunması, insan həyatının sağlam və keyfiyyətli olaraq davam etdirilməsinə xidmət edir; ədəbiyyat isə insan həyatının ifadə edilməsi, inkişafı və estetik qazancı ilə məşğul olur ki, nəticədə bu iki elm bir-biri ilə vəhdət təşkil edir. Ədəbiyyatla təbabətin iç-içə olması psixoloji əsərlərin yaranması ilə yanaşı tibbi romanlar, elmi romanların da ərsəyə gətirilməsinə səbəb olmuşdur. Tibblə ədəbiyyat arasındakı əlaqənin mövcudluğu "Hekayəli Tibb" sahəsində ehtiyac olaraq ortaya çıxır. Tarixi prosesdə ədəbiyyatla tibbin birliyinin ən vacib tərəfləri həkimlərin yazdıqları əsərlərdə və ya ədəbi əsərlərdəki xəstəliklər və müalicə müddətindəki üsulların ifadələrində özünü göstərir. Bu yanaşma ilə təhlil edəcəyimiz əsər, tarixi fantastik roman olan Noah Qordon "Həkim" adlı əsəridir.

Amerikalı yazıçı Noah Qordon, orijinal adı "The Physician" olan "İbn Sinanın tələbəsi həkim" romanında oxucularını 11-ci əsrin qaranlıq Avropasından Şərqə, İsfahana qədər uzanan dərin bir səyahətə aparır. Fantastik roman olan "Həkim" romanının 529-cu səhifəsində yazıçı, İbn Sina haqqında əldə ediləcəyimiz məlumatların xülasəsini qeyd olaraq oxuculara təqdim etməklə, fantastik hekayəsinə yönəldilə biləcək tənqidlərə cavab verməyə çalışmışdır.

Noah Qordon özünün də qeyd etdiyi kimi romanını ərsəyə gətirərkən (1, s. 732), geniş həcmli araşdırmalar aparmış, bir çox kitabxanalardan bəhrələnmiş və bir çox tədqiqatçıdan kömək almışdır. Müəllif tibb tarixi və tibb sahəsi haqqında Massachusetts Universitetinin tibb mərkəzi kitabxanasından, XI əsr geyimlərinin ümumi görünüşü haqqında Verner Tosten Kitabxanasından, orta əsrlərdə pulun istifadəsi ilə bağlı Baker Kitabxanasından əldə etdiyi məlumatlarla, əlimizdə olan az mənbələrlə 11-ci əsrdə yaşanan bir roman yaratmağa çalışmışdır. İnsan və heyvan anatomiyası arasındakı fərqlilik haqqında müxtəlif tibb fakültələri ilə yanaşı, Milli Səhiyyə İnstitutundan da (National Institute of Health) məlumatlar toplamışdır.

Digər tərəfdən, 11-ci əsrin tarixi, siyasi coğrafiyası və mədəniyyətləri haqqında ətraflı araşdırma aparmaq tələb olunurdu. Yazıçı qeyd edilən dövrdəki ticarət quruluşu, ictimai həyat və nəqliyyat vasitələrini real görüntüsünə uyğun əks etdirərək qələmə verməyə çalışmışdır. Dövrün yəhudi inancı, məbədləri və İslam dini inancları müxtəlif qurumlardan əldə edilən məlumatlarla qiymətləndirilmişdir.

Əsərdə müəllif Avropa və Şərqdəki idarə sistemlərinin, sosial-mədəni quruluşunun, iqlimin, dini inancların fərqlərinin elmin inkişafına olan təsirlərini oxucuya subyektiv şəkildə təqdim edir. Romanda Robun ustası bərbər cərrah ona usta-şagird, ata münasibəti ilə yaxınlaşarkən, Kərimi Maristana göndərən himayəçisi bu himayədarlığının qarşılığında da mükafatını alır. Bu psixoloji travma ilə həkim olan Kərim, həkim olduqdan sonra qazandığı sosial statusun da təsiri ilə ətrafına və xəstələrə qarşı qeyri-adi yanaşmalar edir.

Həkim romanı, 11-ci əsrdə müharibələr və işğallar kölgəsində gənc yaşlarında bərbər cərrah yanında müalicə üsulları ilə tanış olan Rob J.-nin Londondan İsfahana qədər uzanan macərəsindən bəhs edir. Lakin burada əsas məqsəd Şərq təbabəti ilə Qərb təbabətini müqayisə etmək deyil, İbn Sinanın bu günkü tibb elminə verdiyi töhfələri əks etdirməkdir. Müəllifin əsrlər boyu tibb fakültələrində əsas qaynaq olaraq öyrədilən "Həkimlərin Həkimləri" olaraq adlandırılan və Əl-qanun fi-t-Tibb" kitabındakı İbni Sina-ya olan yanaşması subyektiv çərçivədən kənara çıxa bilməmişdir. Şəxsi həyatı ilə bağlı əlimizdə olan mənbələrdə çox az qarşılaşdığımız böyük alimin ailə həyatını ortaya qoyduğu "Həkim" romanının hissələrində də bunu görmək mümkündür.

Həmin dövrdə Avropada bəzi müalicə üsulları "cadu" kimi izah edilirdi. Şərqdə isə dini inancların kölgəsi altında inkişaf etdirilən müalicə üsulları, müdrik alimlər tərəfindən inkişaf etdirilən fərqli metodlarla tibb elminin nüfuzunu artırır. Diyar-diyar gəzərək həm əylənməyi, həm də müalicəni bir araya gətirən bərbər cərrahlıq peşəsinin Orta Asiyadakı ozançılıq ənənəsinə bənzəməsi də diqqəti cəlb edir. Tibb elminə sahib bir həkim olmadığı üçün ailəsini itirən baş qəhrəman, yəhudi bir həkimdən təsadüfən öyrənir ki, İbn Sina Parisdə klinika olaraq qəbul ediləcəyimiz intizamsız xəstəxana və Bağdaddakı Tibbi Mədrəsəsi ilə yanaşı Maristanda da yəhudilərə tibbi təhsil verə bilər.

Rob J., bərbər cərrahın satdığı xüsusi dərmanın, şərq dərmanı olduğunu eşitdikdən sonra şərqə yönəlir. Əlbətdə ki, əsəri daxili və xarici quruluşu baxımından tənqid etmək mümkündür. Hələ ki, ədəbi əsərin qiymətləndirilməsini bir kənara qoyaraq, bu məqalədə "Həkim" romanında müəyyənləşdirdiyimiz təbabət üsullarını (həkimlik elmi) vurğulamağa çalışacağıq. Əsərdəki tibbi təcrübələri hissələrə bölərək qiymətləndirmək mümkündür:

Birinci hissədə, 11-ci əsrdə İngiltərədə həkimlər və bərbər cərrahlar tərəfindən tətbiq olunan müalicə üsulları ilə dərmanların hazırlanması qiymətləndirilə bilər. Burada həkimlər və bərbər cərrahlar müalicədə istifadə etdikləri dərmanları təbiətdən özlərinin təmin etdikləri tibbi materiallar ilə hazırlayırdılar. Burada donuz yağı, meşə bitkiləri, spirt, sidik və vitalia çayından hazırlanan dərmanların əhəmiyyətli bir yerə sahib olduğunu görürük:

... "Bərbər-cərrah onlara məxsus xüsusi bir şərq dərmanı olduğunu söyləyirdi. Və qeyd edirdi ki, bu dərman yalnız Assuriyanın çöllük ərazilərində tapılan Vitalia adlı bitkinin qurudulmuş çiçəklərinin dəmlənməsi ilə əldə edilirdi" (1, s. 63).

Vitalia həmçinin şəkər otu (Steviya) bitkisi olaraq da adlandırılır. Burada nəzərdə tutulan şey ölümsüzlük iksiri olan Ab-İ Həyatdır. Aşağıdakı nümunələrdən də görüldüyü kimi, yazıçı burada təsviri hekayə üsullarından istifadə edərək öyrədici və izah edici bir ifadə tərzini yaratmışdır.

"... ağrı kəsici məhlulunda istifadə edilən çəhrayı ləçəklər, boyundakı irinli sızanaqların müalicəsində istifadə olunan toz halına gətirildikdən sonra donuz yağı ilə qarışdırılıb istifadə edilən kəklikotu və palıd ağacının fındığa bənzəyən meyvələri asanlıqla

tapılırdı ... Hamilə qadınlarda dölnün inkişafının qarşısını almaq üçün istifadə olunan qaraçöhrə ağacının kökü .... sidik yolları xəstəliklərinin müalicəsi üçün limon və şüyüd ... yaddaş itkisi xəstəlikləri üçün bataqlıqda böyüyə bilən şirin su süsənlərini (irislərini) də topladılar. Ardic ağacının meyvəsi qaynadılır və burun tutulmalarını açmaq üçün istifadə edilirdi və mərsin çiçəyi və əməküməci isə şiddətli qaşınmaya qarşı qarışdırılmalı idi” (1, s. 97).

Noah Qordon, şimal ölkələrinin və quldurların hücumları altında yoxsulluq və cəhalətə qarşı mübarizə aparan "Ada"nın bir çox yoluxucu xəstəliklə mübarizəsini aşağıdakı cümlələrdə vurğulayaraq oxucunun diqqətini çəkməyə çalışır:

“... Mən də anamı və iki qardaşımı bir neçə il ərzində sifilis xəstəliyindən itirdim. Atam da sarı qızdırma xəstəliyindən öldü... (1, s. 123)”

Xalqın və hökmdarların təbabətə dini baxımdan yanaşması, dövrün İngiltərədəki cəhaləti kimi xarakterizə edilə bilər. Həkimlər, xüsusilə də bərbər cərrahlar, xəstəni müalicə edə bilmədikləri zaman tez-tez cadu etməkdə günahlandırılırlar. Keşiş məktəbləri və kilsələr xalqın və hökumətin üzərində ən böyük nüfuzə sahibdirlər. Hərbi gücə sahib olan kilsələr rəhbərliyi də əlində saxlayır. Elmi əsaslara əsaslanıb və ya əsaslanmamasından asılı olmayaraq müalicə metodlarının cadu kimi şərh olunması da bu güclərin əlindədir. Çünki İngiltərənin hər yerində kilsə və krallıq cadugərləri asırdı (1, s. 40). “..Bailey Alerton-un ölümündə diqqəti çəkən bir şey yox idi. Lakin qısa müddətdən sonra adamın ölümünə bədənində iynələr soxaraq cadu eləmiş Farrovun səbəb olduğu barədə şayiələr yayıldı”. Bundan sonra bir yerə toplaşan xalq bərbər cərrahı linç edir və onu öldürür.

Romanın qəhrəmanı Rob J., yanında şagirdlik etdiyi bərbər cərrahın ölümündən sonra bu peşəni özü davam etdirir. Bu vaxt bir çox xəstəyə müdaxilə edir. Ona anasının ölümünü xatırladan, körpəsi bətnində ölən hamilə bir qadına başqa bir həkimlə birlikdə müdaxilə edir: (1, s. 175) “... Ana ölsəydi və uşaq sağ olsaydı ... Dedi Rob : (... -Sezar əməliyyatı ...) (... göbəyi və uşaqlığın yuxarı hissəsini kəsin uşağı çıxararıq ... -Anamı açmaq vacibdir? ... " Artıq tibb elmi ilə yaxından maraqlandığımı dərk edə bilir. Katarakt əməliyyatı olan xəstədən ona edilən müdaxilə haqqında məlumat almağa çalışır:

“... Əllərim və ayaqlarım bir kresloya bağlanmışdı. Qədəh-qədəh içki içirdilər ... Əlində bir bıçaq var idi, yaxınlaşdıqca böyüyən bir bıçaq ... nəhayət gözümə çatdı və kəsdi ... Gözlərimi oyduğundan əmin idim ... oyandığımda gözlərim bağlı idi ... On beş günə qədər dəhşətli ağrı oldu. Ancaq sonda o qədər yaxşı görməyə başladım ki ... ” (1, s. 179).

Qanqren olan əzaları kəsməklə yanaşı ortopedik müalicədə əhəmiyyətli irəliləyiş əldə edən Rob, vaxtında müalicə edə biləcək müdaxilələri edə bilir. “... Osbern ikinci qədəhi də içdikdən sonra, Rob diqqətlə ayağına basdı ... Merlin bu yekəpər adamı qoltuq altlarından tutub o biri tərəfə çəkdi ... Düşünürəm ki, yerinə otuzdururuq!” –deyərək Rob qışqırdı ... yerindən çıxmış sümük qıçırtı ilə digər sümüyün üstünə gəldi və yerinə oturdu ... uzun qalın iplə adamın ayağını və ayaq biləyini möhkəm sarıdı ... (1, s. 183)”

Müəllif əsərin qəhrəmanını yəhudi bir həkim ilə müqayisə edir: Şərqdə İbn-i Sinanın tələbəsi olan bu həkim, xəstələrin xəstəlikləri və müalicələri ilə yaxından məşğul olmaqla yanaşı, xəstəliklərin tarixçəsi və digər valideynlərdəki xəstəliklərlə də yaxından maraqlanır və genetik nəticələr əldə etməyə çalışır. Bu detal bizə müasir İngilis tibb elmindəki genetik yanaşmanın xatırlatması olaraq əks etdirilir və bu yanaşmanın təməli şərq elminə söykənir.

Başqa bir yəhudi həkim isə Roba Bağdadda tibb təhsili almasından və onda "Bald Tibb Kitabı"nın olduğunu söyləyir. Bu, baş qəhrəmana yaxşı bir həkim olması üçün ciddi təhsilin şərt olduğunu xatırladır. Tibb elmi ilə əlaqəli mənbələr, kitabxanalar və mütəxəssislər Şərqdədir. Dünyadakı əhəmiyyətli müalicə mərkəzləri və məktəbləri haqqında məlumat verən müəllif, qəhrəmanın şəxsiyyətini dəyişdirərək İsfahana uzun və təcrübə dolu bir səyahətə çıxmasını təmin edir:

“... Atam ərəblərin tibb elmini bir sənət halına gətirdiyini öyrəndi. Müsəlmanlar İrannın İsfahan şəhərində xəstələri həqiqətən müalicə edən bir xəstəxana qurdular. Məhz bu xəstəxana İbn Sinanın həkimlərini yetişdirdiyi kiçik bir akademiya. O, dünyadakı ən önəmli həkimdir. İbni Sinann ərəb dilində adı Əbu Əli əl-Hüseyn İbn Abdullah İbn Sinadır” (1, s. 187).

Məqaləmizin ikinci hissəsində isə Şərqdəki təbabət, İbn Sinanın Maristanda tətbiq etdiyi tibbi təhsildə müalicə üsulları və bu təhsil zamanı verilən dərslər, mənbələr və bu təhsildəki din amilinin qiymətləndirilməsi, dini məhdudiyətlərin tibbi təhsil müddətində qaydalara uyğunlaşdırılaraq aşılması cəhdlərindən bəhs edəcəyik:

Geniş bir araşdırma nəticəsində ərsəyə gətirilən əsərdə, bəhs edilən əsərin tarixi, elmi, fəlsəfəsi, təhsili, mədəniyyəti və dini ayinləri sevgi və macərə ilə bəzədilərək əsərin əsas mövzusu gücləndirilir. Dövrün İslami ənənələri, həmin dövrün şərtlərində xristianlıq və yəhudiliklə müqayisə olunarkən, yəhudi kimliyi oxucu üzərində daha möhkəm vurğulanır. Kitabda yəhudi dini inancları və ənənələrini xatırladarkən "On Əmir"ə yer verilib. Burada islam dini inancları, qanunları və ibadət forması da geniş yer tutur. Kosmopolit təbiətinə baxmayaraq, İsfahanda sosial təzyiqli olsa da sülh içərisində yaşayırlar. Maristanda müsəlman tələbələr və yəhudi tələbələr arasındakı qarşıdurma elmi qarşıdurmanın hüduqlarından kənara çıxmır.

Lakin Səlcuqluların və Qəznəvilərin istilaları bu sülhü pozacaqdır. Şah rejiminin totalitar quruluşu, işğallar və quldurluq dövrün Avropasına bənzər bir şəkildə təsvir olunmuşdur. Mənəvi quruluşda formalaşan cinsi ayrı-seçkilik, fərdlərin bir-biri ilə münasibətləri, zəiflərin güclülər tərəfindən istifadə edilməsi, zəiflərin şəxsi hüquqlarına edilən hörmətsizlik, Şərqin xarakterik mədəni görüntüsü kimi təqdim olunur. Dərin dini inancın təzyiqli, mollaların dərsləri, tələbə və müəllimləri polis kimi nəzarət altında tutması, edam və şəriət cəzaları ilə izah edilə bilər.

Qərbdə “Avicenna” kimi tanınan və eyni zamanda 17-ci əsrin sonuna qədər “Əl-Qanun fi’l Tibb” (Tibb Qanunu) adlı kitabı tibb fakültələrində başlıca əsər olaraq öyrədilən orta əsrlər tibb elminin qurucusu İbn Sina və Robun görüşü müəllifin ustalılıqla qurduğu sүйetə görə baş verən zaman, artıq Rob kitabxanayı kəşf etmiş və Çində ixtira olunmuş kağızın Şərqdə istifadə edilməyə başladığını başa düşmüşdür. Xəstəxanalardada müəyyən qaydalara uyğun olaraq xəstələrin yerləşdirilməsi və təmizliyi günümüzdəki klinikaların təməlini təşkil etməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Bu hissədə müəllif, daşı düşmüş xəstənin

qidalanması ilə yanaşı psixoloji vəziyyətinin də nəzərə alınmasının, müalicədə fiziki müdaxilə ilə yanaşı psixoloji müdaxilənin də xəstəliyin travmasını aradan qaldırmağa kömək edəcəyinə göstərilən diqqət vurğulayır. İbn Sina, mədəni fərqlilik baxımından yaradılan müalicə yanaşmasını "Aslan inəyin qonağı olduğu üçün ot yeməyi sevmir" atalar sözü ilə izah edərək şərq insanının təbiətinə xas olan hörməti də açıqlayır (1, s. 371).

Kitabda bəhs edilən Maristanda, tibb dərsləri ilə yanaşı, hüquq, ilahiyyat və fəlsəfə ilə birlikdə Quran-i Kərim-i əzbərləmək də məcburidir. "Biz yalnız tibb sahəsində təhsil vermirik. Biz tacirlər yetişdirmirik... Savadlı insanlar yetişdiririk. Tələbələrımız teologiya, fəlsəfə, riyaziyyat, fizika, astrologiya, hüquq ilə yanaşı, tibb elmlərini də öyrənirlər. Bir çox mövzuda biliyə sahib olan alim və ziyalı olduqdan sonra tibb və ya hüquq sahəsini seçirlər" (1, s. 347).

Bunlara əlavə olaraq, Maristan intizamı xəstəxanaların təməlinin atıldığı və xəstələrin xəstəliklərinə görə təsnif edilərək ayrı-ayrı şöbələrə yerləşdirildiyi bir yerdir. Həkimlər tələbələr ilə birlikdə xəstələri yoxlanışa çıxırlar. Romanda xəstəlik, müalicə və yaxşılaşma sonrası yaşanan sağalma dövrü sindromları ilə yanaşı insanın anatomik quruluşu və anesteziya metodları da mühüm yer tutur. Şərq coğrafiyasında anesteziya-keyidici istehsalı Qərblə müqayisədə inkişaf etmiş, tiryək və xaşxaş istifadəsi əzəclilikdə öz yerini tutmuş, məscidlərdə keçirilən ayinlərdə olduğu kimi xəstəxanalarda da istifadə edilmişdir. "Saf tiryək və hind qozunu üyüdüb bir yerdə bişirin. Köhnə şərabdə qırx gün saxlayın. Bir şüşə içində günəşdə saxlayın. Məcun halına gələn qarışımı xəstəyə həb şəklində verin ... " (1, s. 519). Lakin İbn Sina, qara batbat, tiryək, öforbiya və biyan kökündən hazırlanmış başqa bir qarışıqdan istifadə edir.

İlk dərsdə Roba oxumaq üçün verilən tapşırıq xristian ərəb alimi olan Hunaynın "Göz haqqındakı məqalələr" kitabıdır. Hunayn, qədim yunan fəlsəfəsi və elminə aid əsərləri tərcümə edərək, həmin bilgilərin İslam dünyasına ötürülməsində əhəmiyyətli töhfələr verən həkim-tərcüməçidir. Bağdad tibb məktəbində təhsil almışdır (1, s. 873).

Qədim Yunanıstandan öz dövrünə qədər gəlmiş keçmiş, dünya elmini formalaşdıran alimlərlə Maristanda görüşən roman qəhrmanı Rob, dini qaydaların anatomik müalicə metodlarını boğduğunu başa düşür. "Qədimlər, elmi iş görməyə görə günah işləyəcəyik deyər geri çəkilmədilər. Bu gün tapa bildiyimiz çox az şey qədim Yunanıstandan çatıb bizə.... çünki onlar ölümlərin cəsədlərini açıb araşdırdılar ... " (1, s. 520).

Dövrün İsfahanında insan və insan bədəninin şəklini çəkmək, ağır cəzaya səbəb olurdu. Həkimlik imtahanında Rob insan qolunu ağac budaqları ilə təsvir edəcəkdir. Kişi həkimlər qadın bədəninin məhdud hissələrinə toxuna bildiyindən bir çox qadın xəstələr müalicə edə bilmirlər. Qadınların savadsızlığı və köləliyi də kitabda vurğulanan tənqidi baxışla yanaşılan mövzular arasındadır.

Böyük bir cərrah və İbn Sinanın gəncliyindən bəri sağ qolu olan Əbu Ubeyd əl-Coucani, kataraktı "bədəndəki çirklə mayenin insanın gözündə yığılması" (1, s. 374) olaraq təyin edir və cərrahi müdaxilələri heyvan cəsədləri üzərində təcrübə edir: "...köməkçiləri tələbələrə eyni işi görmələri üçün ölmüş it, pişik və hətta toyuq cəsədləri verdilər..." " ... iynəni çıxarmaq istədiyini nöqtənin üstünə qoy və oranı işarələ... sonra iynənin ucunu gözün xarici küncünə doğru çək. Göz bəbəyi səviyyəsində və yavaş yavaş. Bu, kataraktın göz bəbəyinin aşağı hissəsinə sürüşməsinə imkan verir. Sol gözlə işləyirsənsə, iynəni sol əlinlə, əksinə sağ gözlə işləsəniz tam tərsi ... " (1, s. 374) Coucani, həkim şəxsiyyətinin yanında, İslam dünyasında Əbdülvahid əl Cüzcani olaraq bilinən, 11-ci əsrdə yaşayan müsəlman astronom və riyaziyyatçıdır.

Kitabda İbn Sinanın Mədrəsədə qurduğu sistemdə xəstələrin yalnız fiziki müalicəsinə deyil, həm də psixoloji müalicələrinə və qidalanmalarına xüsusilə əhəmiyyət verildiyi vurğulanır. Həkimlərin həkimi, xəstəliklərin diaqnozu və müalicəsində yaşadıkları bölgə ilə, pəhriz vərdişlərinə nəzərə alma prinsipinin qəbul edilməsini təmin etmişdir. Əsərin bir çox yerində xəstələrin və xəstəliklərin ailə tarixçəsini öyrənilməsinin zəruriliyi vurğulanır.

Noah Qordonun həkim romanında da epidemiyalarla mübarizənin insanlıq tarixindən başlandığı açıqlanır:

XI əsrdə vəba epidemiyası İrənin Şiraz şəhərində başladığında, İbn Sina bu məsələ ilə bağlı altı şagirdini təyin edir. Xəstəliklə mübarizə zamanı Galenin "Epidemik xəstəliklər" kitabından faydalanmalarını tövsiyə etsə də, kitabın sonunda öz qeydlərini əlavə edərək şagirdlərə yol göstərir:

1. Xəstəlik atmosfer yolu ilə yayıldığından, ətirli ağacları yandıraraq havanı təmizləməyə çalışmaq,
  2. Sağlam olanları sirkə və şərəblə yuyaraq təmizləmək,
  3. Xəstə ilə təmasda olarkən sirkəyə batırılmış süngəri buruna qoymaq,
  4. İçməli suyu mütləq qaynadıldıqdan və sterilizasiya edildikdən sonra istifadə etmək,
  5. Xəstələri sağlam insanlardan təcrid etmək,
  6. Xəstələrə çoxlu meyvə suyu içirmək,
  7. Divarları və döşəməni əhəng suyu ilə yumaq,
  8. Sirkə suyunu sıxaraq ətrafı dezinfeksiya etmək,
  9. Epidemiyə bitdikdən sonra epidemiyə ilə mübarizə apararaq sağ qalan həkim namizədləri mədrəsəyə qayıtmadan bir ay əvvəl başqa yerdə karantinada saxlamaq,
  10. Epidemiyaya qarşı mübarizə zamanı xəstəliyin diaqnozu, müalicəsi, müalicə prosesi, təsiri, xəstəliyin gedişi və istifadə olunan dərmanlar haqqında gündəlik yazmaq və həkimlərin əlinə çatması üçün bu gündəliyin təhlükəsizliyini təmin etmək ...
- Səlcuqlu və Monqol hücumları ilə vəba pəncəsinə düşən Şiraz, müəllifin sujetinə görə vəba epidemiyasından böyük itkilərlə xilas olur. Tələbə həkimlərdən üçü vəba xəstəliyindən ölürlər. Rob da vəba xəstəliyinə tutulur, ancaq sağ qalır. Maristandakı təhsil həyatına qayıdan tələbələr, yuxarıda qeyd olunan dövrdə yoluxucu

xəstəliyin ancaq vəba xəstəliyi olmadığını və bəşəriyyətin yüz illərdir suçiçəyi və qızılcanın ölümcül təsiri ilə yanaşı digər adı qoyulmayan yoluxucu xəstəliklərlə də mübarizə apardığını görürlər.

İbn Sina "Nəbz" kitabını yazarkən "ruh" anlayışının fərqiə olduğunu, insanın həyat gücünün sağlam həyat üzərində çox əhəmiyyətli bir təsiri olduğunu söyləyir. Cənnət və cəhənnəm anlayışlarını İslami şərtlərin işığında izah edən həkim, tibbi müdaxilə bitdikdə dini inancın insana kömək edəcəyini müdafiə edir.

Həddindən artıq şərabin təsiri sənə yarpağı çayı ilə azaldıla bilər. Oynaqların iltihabı və qrip samanlıq güldəfnəsi, ətirli sədo, kitrə kimi təbiətdən götürülmüş bitkilərlə müalicə olunur. Eyni zamanda yaxşı bir astroloq olan İbn Sina planetlərin hərəkətlərinin və iqlim dəyişikliklərinin insan sağlamlığı üzərindəki təsirinə açıqlayır.

Hissə hissə bir çox mənbədən əldə edilmiş məlumatları toplayaraq fantastik roman yazan müəllif, əsərlərini sevgi hekayələri, macərələr və mədəni lətifələrlə bəzəyərək, bizə İbn Sinanın tibbi yanaşması və müalicə üsulları haqqında son dərəcə dəyərli məlumatlar verir.

Psixoloji yanaşma ilə insanın ruhu və qidalanması da dəstəklənsə, müalicə insan həyatını qoruyur. Xəstəliyin diaqnozunda genetik tarixçənin alınması müalicədə əhəmiyyətli bir rol oynayır.

İnsan həyatının ifadəsi isə ədəbiyyat və fəlsəfə ilə mümkündür. Sağlıqlı bir sosial həyat yaşaya bilən insan, təbabətdən yararlanabilən bir insandır. Kitabda öyrədici bir metoddla xəstəlik və müalicə müddətinin təsvir edilməsi ilə yanaşı, müalicə zamanı istifadə olunan dərmanların farmakoloji xüsusiyyətlərinə də geniş yer verilmişdir. Romanın əsas mövzusu on birinci əsrdə Şərqi ən böyük tibb dahisi hesab olunan riyaziyyatçı, astronom, fəlsəfə alimi İbn Sina elmini öyrənmək üçün bir ingilisin iki illik bir səyahətindən, bu elmdən nəsibini ala bilmək tələbə olduğu müddətdə hər cür çətinliklərə boyun əyməsindən bəhs olunur. Xəstəliklərə görə, xüsusilə də, cərrahiyyə və ortopediyada istifadə olunan tibbi materialların təyin edilməsi, düzəldilməsi həkimlərin biotibbi bir mühəndis kimi işlədiklərini göstərir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz nöqtəyi-nəzərdən "Həkim" romanını quruluşunu postmodern ədəbi cərəyanının təsiri altında qiymətləndirə bilərik. Əsərin quruluşundakı xronoloji uyğunsuzluq yazıçının əsərə rəng qatmaq məqsədi üçün istifadə etdiyi tarixi hadisələrdən qaynaqlanır. "Geridönüş" (Flashback) texniki quruluşundan istifadə romanın postmodern kimliyini gücləndirdi. Yazıçı zaman-zaman İbn Sinanın həyatı, İsfahanda mədrəsə qurduğu Maristanla (xəstəxana) bağlı uydurmalar yaratmışdır. Yaşadığı dövrdə dünyanın ən böyük xəstəxanasının qurucusu və baş həkimi olan İbn Sina qədimdəki filosofların biliklərinə kifayət qədər məlumat sahibi olmaqla gələcəyə işiq tutur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. İbn Sina'nın talebesi Həkim// Noah Gordon. Çev. Oktay Etiman, Yurt Kitap-Yayın 113. Ankara, 2015, 735 s.
2. TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, islamansiklopedisi.org.tr
3. Flashback, <https://storyboardthat.com>
4. Maristan, bimaristan, <https://www.sabah.com.tr>
5. Maristan, TDV İslam Ansiklopedisi
6. <https://www.britannica.com/biography/Avicenna>
7. Şiraz, <https://www.TDV-Islam-Ansiklopedisi>
8. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuzcani-ebu-suleyman>
9. The Physician, <https://www.bookatable.co.uk>
10. https://scholar.google.com/scholar?q=galen+salg%C4%B1n+hastal%C4%B1klar&hl=tr&as_sdt=0&as_vis=1&oi=scholar
11. A.D. Erdemir, Türk Dünyası Araştırmaları, 2018 – dergipark.org.tr
12. L. Holford-Strevens – The Classical Quarterly, 1993 – Cambridge.org
13. E. Tannverdi - Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi - dergipark.org.tr
14. turkfelsefecileri.tripod.com

Açar sözlər: İbn Sina, Rob, Maristan, təbabət, bərbər-cərrah, postmodernizm

Key words: Avicenna, Rob, Maristan, medicine, barber-surgeon, postmodernism

Ключевые слова: Авиценна, Роб, Маристан, медицина, барбар-хирург, постмодернизм

Медицина в романе Ноя Гордона «Лекарь. Ученик Авиценны»

Резюме

Американский писатель Ной Гордон в своей книге "Доктор" отправляет главного героя из Англии в долгое путешествие, чтобы научиться медицине у известного философа и врача Ибн Сины и медресе Маристан в Исфахане, исходя из перспективы литературы и медицины. Сравнивая Восток и Запад с точки зрения науки, цивилизации, культуры и религиозных верований, главная тема книги – большой вклад Ибн Сины, ученого, пришедшего в наши дни после Гиппократа, в создание основ современной медицины. Произведение представляет собой историческую беллетристику, написанную в литературном направлении постмодерна с точки зрения событий, людей и мест.

Medicine in Noah Gordon's novel "The Physician"

Summary

Based on the perspective of the nativeness of literature and medicine, the American writer Noah Gordon, in his book "The Doctor", takes the English protagonist on a long journey to learn medicine from the famous philosopher and physician Ibn Sina and the Maristan Madrasa in Isfahan. Comparing the East and the West in terms of science, civilization, culture and religious beliefs, the main theme of the work is the great contribution of Ibn Sina, a scientist after Hippocrates, to laying the foundations of modern medicine. The work is a historical fiction written in the postmodern literary trend in terms of events, people and places.

Rəyçi: Cəlil Nağıyev

Filologiya elmləri doktoru, professor

Rüstəmov Qismət Elçin oğlu ³⁹
**CEFRİ YEVGENİDESİN “EVLİLİK ƏHVALATI” ROMANINDA PRAQMATİK VƏ ROMANTİK
KİMLİK QARŞIDURMASI**

Çağdaş Amerika yazıçısı Cefri Yevgenidesin “Evlilik əhvalatı” romanındakı praqmatik və romantik kimliklərin qarşılıqlı təhlil etməyə çalışarkən “evlilik” motivinin ingilisdilli ədəbiyyat tarixində keçirdiyi transformasiyalara baxmaqda fayda var.

“Evlilik” motivi ətrafında qadın və kişilərin kimliyini təsvir etməyə çalışan bədii əsərlərin şəcərəsini roman janrından əvvəlki dövrə qədər aparmaq olar. Ancaq bu biz bu tədqiqatda roman-öncəsi dövrəmi yox, roman janrının ortaya çıxaraq təşəkkül tapdığı epoxları əsas götürəcəyik. Bu baxımdan, sözgedən mövzunun ingilisdilli ədəbiyyatdakı ilk nümunəsini Samyuel Riçardsonun “Pamela və Fəzilətin mükafatı” romanı hesab edənlər çoxdur. Riçardsonun 1740-cı ildə çap olunan romanı 15 yaşlı Pamela və ona elçi düşən Cənab B arasındakı məktublaşmalar üstündə qurulub; bu əsər anqlo-amerikan ədəbiyyatındakı ənənəvi romantik romanların başlanğıcı hesab edilir.

Qadınların öz müstəqil kimliklərini əldə etmək üçün yeganə çıxış yolunu evlilikdə gördüyü epoxalarda və mədəniyyətlərdə yaranan ədəbiyyat bu məsələni zaman-zaman öz materialına çevirmiş və bunu “romantik sevgi, yoxsa praqmatik qərar” qarşılıqlı şəkildə araşdırmışdır. Hansı xarakterin, kimliyin, mizacın daşığı olanların qərarları doğrudur: hissələrinə qulaq asanların – romantiklərin, yoxsa ağılla qərar verənlərin – praqmatiklərin? Bu, orta əsrlərdə başlayan intibah dövründə bütün vüsətiylə aktuallaşan müzakirə mövzudur. Uzun müddət qadınlar dini inanclara əsasən ilk günahın Həvvaya yüklənməsiylə günahın və cinsi yoldan çıxarmağın ekvivalenti hesab ediləblər. Bu dünyagörüşü orta əsrlərdə qadınların keşşlər tərəfindən şeytan elan edilməsi və tonqallarda yandırılması kimi katastrofik nəticələrə gətirib çıxarıb.

Orta əsrlərdən başlayaraq bugünə qədər davam edən, daha çox ənənəvi, mühafizəkar düşüncənin daşıyıcıları tərəfindən ifadə edilən “qadının yeri evidir” düşüncəsi də qadınları evin içində belə dəyərsiz əşya, butaforiya, interyerin bir hissəsi kimi görür. Bu vəziyyət XVIII-XIX əsrlərdə də davam edib.

XVI əsrin axırlarından evli qadınların hər cəhətdən ərlərinə bağlı hala düşməsi XVIII-XIX əsrlərdə evdar qadının təriflənilməsinə gətirib çıxardı, bu ideya get-gedə bütün aşağı və orta sinifi öz təsirinə aldı. XVIII-XIX əsrlərdə qadınlardan əsasən evdə oturub ağır ev işləriylə məşğul olması və əgər vaxtları varsa, tikişlə, dedi-qoduyla maraqlanması, uşaq böyütməsi və s. kimi işlər gözlənilirdi. Bütün bunlar qadınları kişi-mərkəzçi dünyadan uzaq tutmaq üçün vəzifə, kodeks halına salındı.

XVIII-XIX əsrlərdə yazılan, mövzusu sevgi və evlilik olan romantik əsərlər İngiltərədə və Amerikada protestan orta təbəqənin yetişməsində böyük rol oynadı. Belə ki, uğurlu evlilik həm iqtisadi, həm də hissi baxımdan fərdlərin şəxsi, sosial rifahının göstəricisiydi. Bu dövrdəki ənənəvi ingilis və amerikan əhvalatlarını üç mövzunun ətrafında qruplaşdırmaq mümkündür: flirt, yoldan çıxarma və evlilik. Bu üç mövzunun hər birinin özünəməxsus formal və tematik xüsusiyyətləri var və adətən başqa növlərin təsiri, yaxud transformasiyası şəkildə ortaya çıxırlar. (5) Bu baxımdan demək olar ki, ənənəni davam etdirmək istəyən yazıçılar artıq müəyyən qaydalar silsiləsi formalaşmaqda idi.

Sevgi əhvalatlarında adətən ya sevgililərə qarşı mühafizəkar valideynlər, ya səhv seçilmiş partnoylar, ya sinfi uçurumlar, ya da şəxsi önhöklər ucubandan baş verən yanlış anlaşılma kompozisiyanın əsas elementləri kimi ön plana çıxmağa başladı. Riçardsonun “Pamela” əsəri bu sırada ilk örnəklərdəndir. Burada daim ertələnen, birləşmə anında hadisələrin yenidən geriyə dartıldığı bir mexanizm var. Əsərin finalındakı xoşbəxt sonluq üçün bu mexanizm vacibdir; çünki əvvəldən axıra qədər həm sinfi, həm də cinsi mənada qeyri-bərabər qüvvələrin mübarizəsi şəkildə yazılmış romanda əvvəlcə qadın fəziləti ilə kişinin inadkarlığı arasındakı qarşılıqlı erotikləşdirilir, axırda isə ictimai normalara uyğun olan evlilik iyerarxiyasında kişinin “ağa”, qadının isə “kölə” rolunda izdivacı baş tutur.

“Pamela” romanının birinci hissəsində məqsədə gedən yoldakı ümitsizlik patriarxal, kişi ehtirasının maddiləşmiş, ətəqana gəlmiş forması olan Cənab B kimliyində ümumiləşdirilib; onun instinktiv şəkildə öz mənliliyini qoruyan Pamelaya olan istəyi cavabsız qalır, buna görə də qızı yoldan çıxarmaq üçün atdığı hər addım onu daha çox depressiyaya salır. Qəhrəmanların münasibətləri arasındakı dramatism, gərginlik artdıqca, təkcə Cənab B-nin yox, oxucunun gözləntiləri cavabsız qalır.

İkinci hissədə romanın kişi qəhrəmanı Cənab B-nin ümitsizliyi onu var gücüylə, bütün varlığıyla Pamelanı cəzb etməyə və onu tam mənada öz arzularının köləsinə çevirməyə yönəltdiyi üçün hadisələr daha da gərginləşir. Romanın dönüm nöqtəsi, əslində, Pamelanın da əvvəldən Cənab B-ni istədiyini anlamasıdır. Beləliklə, qadın onu məhkum edənə, köləyə çevirənə aşıq olur. Riçardson bu modelə bugünə qədər müxtəlif formalarda istifadə edilən bir proto-model yaradıb.

XX əsrdə bu mövzuya – evlilik temasına müraciət edən Henri Ceymsə və Virciniya Vulfa (4) baxanda məlum olur ki, Ceyn Ostinin təsiri heç də Riçardsondan az olmayıb. Belə ki, Ostin ənənəvi evlilik anlayışına altan-altan tənqidi yanaşa bilirdi. Ostin Riçardsonun formal cəhətlərini dəyişdirərək çoxsaylı yeniliklər gətirib, alternativ bir model yaradıb.

1813-cü ildə Ceyn Ostinin ən məşhur romanı “Qürur və qərəz” (2) çap edildi. Elizabet Bennet və Cənab Darsinin sevgi əhvalatından bəhs edən bu romanı da ilk baxışdan ənənəvi modeldədir: əvvəlcə ümitsizlik, yanlış anlaşılma, sonra isə xoşbəxt sonluq. Bundan başqa səhv seçilmiş partnoylar (Mister Kollins və Vikhem), sinfi əngəllər (Bennetin orta təbəqədən olması),

³⁹ Azərbaycan Dillər Universiteti. Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının dissertantı

vasitəçilik edib işə qarışan valideynlər (Bennetin anası onu Kollinslə evləndirmək istəyir) hamısı ənənəvi xəttin elementləridir. Lakin zahiri qatdakı bu elementlərdən başqa Ostində özündən əvvəlki müəlliflərdən tamam fərqli bir cəhət var: onun qadın qəhrəmanları evliliyin məsuliyyətini öz üzərlərinə götürürlər. Bu, ciddi mərhələdir. Əslində, çağdaş feministlər məhz bu məqamı görə Ostini bir az da anaxronist mübaliğə ilə proto-feminist hesab edirlər. Ostinin qəhrəmanları evliliyi məcburi görmək baxımından ənənəni davam etdirsələr, seçimlərinə, yəni bu seçim haqqını özündə saxlamaq və öz kimliyinə sahib çıxmaqla ənənəyə tənqidi yanaşdığını sezdirir.

XIX əsrin sonraları, XX əsrin əvvəllərində qadın haqları, boşanma, qadınların səsvermə hüququ kimi məsələlərdə böyük irəliləyişlər oldu ki, bu da qaçılmaz şəkildə sənətin bütün sferalarına öz təsirini göstərdi. Bu dövrdə çoxsaylı etirazlar, müzakirələr, nümayişlər dalğası başladı. Əvvəllər müzakirə edilməyən, yaxud qapalı yerlərdə müzakirə edilən məsələlər açıq səsə, ictimai müzakirəyə çıxarıldı. Məsələn, Britaniya və Amerikada qadınlarla kişilər arasındakı qeyri-bərabərlik, qadınların təhsil haqqı ilə bağlı xeyli panel təşkil edildi.

XIX əsrin axırlarında “evlilik müzakirəsi” və ya “evlilik böhranı” adı altında qadınların problemlərini ictimailəşdirən qadınlara “Yeni qadınlar” adı qoyulmuşdu. Əvvəllər etiraf edilməyən, üstü örtülən, ənənəyə və ətrafın qınağına görə boşanmadan başına gələnlərə dözən qadınlar özlərini ifadə etməyə başladılar, belə ki, geniş ictimaiyyət də, sosioloqlar da, sənətçilər də evlilik qurumundakı çatları görməyə başladılca, get-gedə ənənəvi sevgi hekayələrindəki ideal münasibət dəyərdən düşdü. Bu, ənənədən qopma məqamıdır. Evlilik mövzusunda ənənədən qopmanın amerikan ədəbiyyatındakı ilk böyük ustaları Henri Ceyms və Virciniya Vulf hesab edilir.

Evliliklə bağlı kompozisiyada, sujetdə klişelərdən, məhdud qəliblərdən xilas olmaq üçün təhkiyənin strukturunda yeniliklərə etməyə ehtiyac vardı. Burada əvvəla ənənəvi kişi-qadın iyerarxiyasında kişinin dominant və güclü roluna alternativ olan güclü qadın modelləri yaradılmalıydı. Müstəqil və mübariz qadın obrazları yaradılmağa başlandı. Məsələn, Henri Ceymsin “Qızıl kasa” (3) romanının əsas qadın qəhrəmanı Meggi Drayv öyrəndə ki, əri onu rəfiqəsi Şarlotta ilə aldadır, özünü qurban, bədbəxt hesab etmir. Hadisəyə çox pragmatik və ağıllı yanaşır, düşünür ki, mən zəngin, öz ayaqları üzərində duran bir qadınam. Ceyms burada əvvəlki romanlarından fərqli olaraq sosial statusu da baş-ayaq edir. Əgər əvvəlki romanlarda, məsələn, Riçardsonda qadınlar zəngin ər axtarırdılarsa və bu işdə çox vaxt anaları vasitəçi olurdusa, “Qızıl kasa”da tərsinədir, bu dəfə kişi yüksək sosial statusa və var-dövlətə sahib olmaq üçün anasının bəyəndiyini alıb.

Ənənədən qopmanı təmsil edən romanlar oxuculara yalançı xoşbəxt sonluq (happy end) yox, daha real mənzərə göstərməyə çalışırlar. Bu məqamda evlilik mövzusunda ənənəvi yanaşan romanlardan fərqli ikinci cəhət üzə çıxır: Riçardson tərzində ənənəvi romanlarda əsərin finalı adətən eyni cür olurdu – xoşbəxt sonluq, ənənədən qoparılan yeni romanlarda isə final açıq uçludur, müəllifin hökmü geri plana çəkilib. Əsər viktorian ənənələrindən qopmasını elə başlanğıcdaca göstərir, əsər evlilik bitmir, evlilik başlayır, yəni artıq onun mövzusu evlilik baş tutandan sonranın problemləridir.

Henri Ceymsin yaradıcılığı ilə birlikdə evlilikdən bəhs edən əsərlərin repertuarına boşanma ehtimalı da daxil oldu ki, bu, tədqiqatçıların fikrincə, növbəti mərhələnin, etapın başlanğıcıdır. Ceymsin tənqidçiləri şoka salmasının səbəbi açıq uclu romanı kəşf etməsi və evlilik temasını boşanma ehtimalının qapısına qədər gətirməsiydi. Bu, tədqiqatçı Niemtsovun (6) dediyi kimi, Ostindən fərqlidir, Ostinin əsərlərini “evlilik qiyamət kimi” adlandıra bilərik, çünki burada kompozisiya dünyasının axırı - qiyaməti evliliklə yekunlaşır. Henri Ceyms isə bir addım da atır və qiyamət qopur. Ostinin cəmiyyət üçün cilaladığını Ceyms darmadağın etdi ki, evliliyin içindəkiləri danışa bilsin.

Henri Ceymsin açdığı çığırdə addımlayan Virciniya Vulf “Missis Dollovey” romanıyla yeni mərhələni başlatdı. Artıq Ceyms sonrası dövrdə evliliyin daxilində baş verənlər, üstəlik, bu prosesin subyektivi olan qadın və kişinin beynindən keçənlər romanın əsas mövzusunda çevrildi. Müəllifin obyektivi artıq həm evlilik sonrası evin, həm də qəhrəmanların içində tuşlandı.

Virciniya Vulfun “Missis Dollevey” romanı evlilikdə sui-istifadə hallardan başqa, evliliyin davam etməsi üçün lazım olan bəzi şərtlərdən də bəhs edir. Vulf romanın adında “missis” – yəni artıq evlənib xanım olan qadını ön plana çıxartmaqla, artıq işarə vurur ki, bu evin və evliliyin içi haqqında əsər olacaq.

Ceyms Coysun “Uliss” romanında olduğu kimi, Virciniya Vulfun “Missis Dollevey” romanı da bir günün içində baş verən hadisələrə paralel olaraq qəhrəmanın şüurunda keçmişə və indiyə gediş-gəlişlər tərzində yazılıb. Romanın əsas obrazı Klarissa Dollevey fərdi kimliyi ilə evlilikdə həyat yoldaşı kimliyi arasında ekzistensial böhran keçirir və öz həyatını saf-çürük etməyə çalışır. Bu, bir-birini yanında olan, amma bir-birindən uzaqlaşmış ər-arvad münasibətləri haqqında romandır.

Yunan əsilli çağdaş Amerika yazıçısı Cefri Yevgenidesin “Evlilik əhvalatı” (1) romanı ilk baxışdan sadə bir məhəbbət üçbucağı üstündə qurulub. Lakin o, qərb ədəbiyyatında son dövrlərdə dövrüyyəyə buraxılan “chick literature” – 20-30 yaş arası qadınların romantik macəralarından bəhs edən yüngül romanlardan deyil. Romandakı sevgi, evlilik teması bugün dünyada yüzlərcəsi yazılan bulvar ədəbiyyatı nümunələrində kimi yox, fəlsəfi qatda, bədii detal zənginliyi ilə işlənib. Cefri Yevgenides bundan əvvəlki “Midseks” romanı ilə dünyanın ən prestijli ədəbi mükafatlarından olan “Pulitser” mükafatını qazanmış, onun bu romanı tənqidçilər tərəfindən indidən XXI əsrdə yazılmış ən ciddi əsərlərdən biri kimi qiymətləndirilmişdi.

Roman boyu Yevgenides təkcə Madelin Hanna və Leonard Bankhed arasındakı biri pragmatik-depressiv digəri romantik iki müxtəlif kimlik arasındakı qarşıdurmanı nəql etmir, əsər eyni zamanda Madelinin ingilis ədəbiyyatında evlilikdən bəhs edən əsərlərlə bağlı elmi iş yazmasından bəhs edir və bu mənada sonsuz allüziyalarla zəngindir. Əsərdə çoxsaylı fəlsəfi və ya teoloji referanslar mövcuddur: Buddizm, Müqəddəs Avqustin, Jak Derrida, Ferdinand de Sössür, Rolan Bart və başqa elmi istinadlar.

Əsərin qadın qəhrəmanı Madelin anası Filiddadan fərqli olaraq öz xəyallarını gerçəkləşdirmək üçün çalışır, həm elmi karyera, həm də sevgi evliliyi baxımından. Nəzərə alsaq ki, roman ötən əsrin 70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərindən bəhs edir, yəni qərbdə qadın hərəkətlərinin, ikinci dalğa feminizmin, dekonstruksiya fəlsəfəsinin məşhurlaşdığı dövrdən, onda Madelinin özünə inamı başa düşüləndir. Belə ki, əsərdə hadisələrin baş verdiyi dövr dünyada total şəkildə qadınların həmrəy olduğu bir perioddur. Bu dövr qadınların öz kimliklərini yenidən kəşf etdikləri, analiz və ifadə etdikləri zaman kəsiyidir.

Cefri Yevgenides "The Guardian" jurnalisti Sarfraz Manzura

(7) verdiyi müsahibədə "Evlilik əhvalatı" romanıyla deyib ki, bu əsərdə evliliyin hansı elementlərinin çağdaş dövrdə keçərliliyini və hansı ünsürlərin ənənədən ayrıldığını araşdırmağa çalışmışam. Bu mənada Yevgenides də özündən əvvəlki müəlliflərin məqsədini - evlilik anlayışını, onun insanlararası münasibətlərə təsirini, insan kimliyinin formalaşmasına evliliklə bağlı cəmiyyətdəki ümumi qənaətlərin təsirini saf-çürük etmək istəyir. Bu bədii-intellektual əməliyyatı həyata keçirmək üçün Yevgenides romanın mərkəzinə Madelin fiqurunu qoyur və onun simasında neçə əsrlərdə bədii əsərlərin onurğasındakı romantik qadın kimliyini praqmatik müstəviyə keçirməyə çalışır, ən azı qəhrəmanı buna cəhd edir. Madelin ədəbiyyatı sevmən, filologiya tələbəsi olan və elmi işi də evlilik təklifləri ilə bağlı olan bir qızıdır. Müəllif bir az da ironik tonda onun bu ixtisası necə seçməsinə belə ifadə edir: *"İngilis ədəbiyyatını seçməyinin səbəbi səbəblərin ən safı və adisiydi: oxumağı çox sevirdi."* (1, 25)

Romandakı hadisələr 1980-ci illərdə baş verir və müəllif bu tarixi fonu təsadüfi seçməyib. Belə ki, bu illərdə feminizm, gender bərabərliyi kimi anlayışlar geniş vüsət almışdı və bütün dünyada praqmatik, özü öz qərarlarını verən, öz ayaqları üzərində duran azad qadın fiquru ön planda idi. Madelin belə bir mühitdə tarixən bədii kitabların dünyasında romantizə edilən evlilik mövzusunun araşdırmaqla içindəki anadangəlmə romantiki praqmatik bir kimliklə əvəz etməyə çalışan bir personajdır.

Madelin romanın əvvəlində bir az Ostinin yaratdığı qadın personajlar kimi inadkar, intellektual görünüşdədir, ancaq aşıq olduğu üçün axırda öz həqiqi kimliyinə - qaçıb-qurtulmaq istədiyi romantik kimliyinə geri döner. Roman evlilik temasının araşdırmaq yanaşı, əslində, nüvədə cəmiyyətin bir qadına biçmək istədiyi ictimai kimliklə həmin qadının azad fərdi kimliyini əldə etmək istəyi arasındakı qarşıdurma üzərində qurulub. Bu mənada Madelin personajı Virciniya Vulfun Klarrisasına bənzəyir: o da fərdi kimliyi ilə evdar qadın rolu arasında tarazlıq yaratmağa çalışır və bu onu ekzistensial daxili böhrana sürükləyir.

Yevgenides romanda əsərin mövzusunun metafiksiya fəndiylə əsərin içində də əyanlaşdırır. Belə ki, romanın qəhrəmanı Madelin təhsil aldığı ilk ilində evlilik temasıyla bağlı bir seminara qatılır. Müəllif yazır: *"Madelin birinci il Ceyn Ostin, Corc Eliot və Henri Ceymsin seçilmiş romanlarının təhlil edildiyi "Evlənmək teması" adlı bir seminara qatılmışdı. Bu dərsi K. Makkol Sonders adlı bir müəllim keçirdi. Sonders 79 yaşlı olan bir Nyu Englandlı müəllim idi. At kimi uzun sifəti vardı; tüpürçək saçaraq güləndə ağızındakı protez dişlər bütün detalları ilə görünürdü. Pedaqoji metodu 20-30 il qabaq yazdığı mühazirələri yüksək səslə oxumaq idi. Madelin ona yazdığı gəlidiyi üçün bu dərsə girirdi, üstəlik, müəllim üçün verdiyi siyahı çox yaxşı idi. Sondersin fikrincə, roman janrı evlənmək teması ilə öz kulminasiyasına çatmış və onun sıradan çıxmasıyla bir də əvvəlki gücünə qayıda bilməmişdi. Əvvəllər həyatdakı uğur evliliyə, evlilik isə pula söykənirdi və bu, romançılar üçün zəngin material verirdi. Böyük epik əsərlər müharibəni, roman isə evlilik temasını işləmişdi. Qadınlar üçün yaxşı şey olan gender bərabərliyi, roman üçün pis idi. Və boşanma romanı tamamilə məhv etmişdi. Əgər sonra boşanacaqsa, Emmanın kiminlə evlənməsinin nə mənası vardı? Henri Ceymsin qəhrəmanları İzabel Arçerin Cilbert Osmond ilə evliliyi ortalıqda nigah müqaviləsi olsaydı nə mənaya ifadə edərdi? Sondersin fikrincə, evlilik əvvəlki mənasını və əhəmiyyətini itirmişdi. Roman da."* (1, 26)

Yevgenides bilərəkdən mühazirəçilər qoca Sondersin vaxtı keçmiş fikirləriylə feminizm yüksəlişə keçdiyi tarixi dövr arasındakı fikir müxtəlifliyinə, dünyagörüş fərqiə vurğu salır. Yevgenides bir neçə müsahibəsində öz personajı Sondersin evlilik və roman haqqında fikirlərinə qatılmadığını deyib; belə ki, Sondersin "əgər sonra boşanacaqsa" Emmanın kiminlə evləndiyi əhəmiyyətsiz olardı iddiası elə romanın özündə astar üzünə çevrilir. Çünki Yevgenidesin romanı artıq azad şəkildə boşanma ehtimalının mövcud olduğu bir dövrdən bəhs etsə də, yenə axıra qədər Madelinin kimi seçəcəyi öz marağını qoruyub saxlayır, yəni Sonders yanılır.

İlk baxışdan "Evlilik əhvalatı" romanı klassik, ənənəvi məhəbbət üçbucağı quruluşundadır: Madelin Hannah, Leonard Bankhed və Miçel Qrammatikus. Yevgenides romanında içində təhlil etməyə çalışdığı ənənəvi romanlardakı "bir qıza iki namizəd" ənənəsinə işarə vurmaq üçün belə bir struktur seçib. Belə ki, müəllifin fikrincə, ənənədən gələn bəzi kompozisiya elementləri var ki, onların bu gün də işlək ola bilər.

"Evlilik əhvalatı" romanında tez-tez fransız mütəfəkkir Rolan Barta və onun "Sevgi diskursu" kitabına istinadlar edilir. Rolan Bart dekonstruktivist idi və o, əbədi, fəlsəfi mətnləri dekonstruksiya yoluyla təhlil edərək mətnlərin alt qatında paradoksları, saxta şeyləri üzə çıxarırdı. Bu qəbildən olan "Sevgi diskursu" kitabı da sevgi anlayışını dekonstruksiya edir. Yevgenides də bu kitaba istinad etməklə, eyham vurur ki, öz romanında o da evlilik anlayışının alt qatındakı cəhətləri dekonstruksiya edir və bunun çağdaş ədəbiyyat üçün imkanlarını araşdırır. Müəllif bunu öz müsahibələrində açıqca ifadə edib və deyib ki, bu əsərimi postmodern roman kimi oxuya bilərsiniz.

Yevgenides Madelinə Rolan Bartın sevgini dekonstruksiya edərək praqmatik bir dünyagörüşə münəcər etməyə çalışdığı kitabını oxutdurmağa çalışmaqla, onun Leonardda olan hissələri arasında bir qarşıdurma yaradır. Bir yandan içindən gələn, Leonardda bəslədiyi romantik kimliyi var, digər yanda isə ağılın təcəssümü olan məşğul olduğu iş, araşdırdığı məsələlər. Madelin Leonarda ayrıldıqdan sonra onun romantik dünyagörüşündə çat baş verir və ağılına etibar etməli olduğunu düşünür. Romantik sevgi "xəstəliyi"ndən xilas olmaq üçün Rolan Bartın kitabını diqqətlə araşdırmağa başlayır.

Yevgenides müsahibələrində deyir ki, əvvəlcədən məqsədim Madelin vasitəsilə azad qadın olmağa çalışan bir personaj yaratmaq idi, bunun üçün o, romanların ona öyrətdiyi "romantik" olmağı tərək edərək ağılına etibar etməli idi; beləliklə, Madelin

Rolan Bart oxuyaraq başa düşməliydi ki, sevgi də sadəcə bir konstruksiya, vaxtilə sevgi əhvalatlarını eşitməsəniz, oxumasınız, aşiq olmazdınız. Ancaq Madelin beyni bunu qəbul etsə də, hissləri ona başqa şeyi diqtə edir. Xeyri olmur, çünki Madelin təbiətən romantik kimliyi olan bir qadındır və Leonarda olan sevgisində zərrə qədər azalma olmadan Rolan Bartı oxuyub anlaya bilər.

Romanın ilk hissəsində ənənəvi xoşbəxt sonluq baş tutur, ancaq bu, müvəqqəti olur. Lakin iki sevgili arasına üçüncü şəxs – Mitçel Qrammatikusun daxil olmasıyla və Leonardın psixi problemlərinin, çatışmazlıqlarının ortaya çıxması ilə vəziyyət dəyişir. Romanın ilk hissədən sonrakı beş hissəsində müəllif əvvəldən qurulan münasibətləri yenidən dekonstruksiya məruz qoyur. Belə demək olar ki, “Evlilik əhvalatı” romanı münasibətlərin inşası, dekonstruksiyası, sonra yenidən qurulması formatında qurulub. Yevgenidesin bu romanda həm ənənəvi ədəbiyyatdakı evlilik modellərini analiz edir, həm də bu temanın XXI əsrdə necə yazılmalı olduğu üzərində düşünür, bir model təklif edir.

Yevgenides nə qədər bəzi müsahibələrində öz personajı Sondersin evlilik və roman arasındakı fikirlərinə qatılmadığını, şübhə etdiyini desə də, bir başqa müsahibəsində belə deyir: “*Əgər siz “Anna Karenina”, hətta “Madam Bovari”, “Midlmarç” kimi romanları oxusanız, bunlar qeyri-adi romanlar olduğunu görə bilərsiniz. Bəzən şərtlər dəyişdiyi üçün bu romanlardan birini yazma bilməyəcəyimi hiss etdim və kədərləndim. İndi boşanmaq çox asandır. Anna Karenina boşanacaq və ərindən təzminat alacaq.*” (8)

Romanda Madelinin ona aşiq olan və mahiyyətə daha dominant kişi obrazı olan Mitçeli seçməməsi onu ənənəvi qadın obrazından çıxarır, belə ki, o fikri-zikri evlənmək olan qadın tiplərindən deyil. Burada müəyyən mənada cinsiyyət rolları tərsinə çevrilir, Mitçel dominant tip olsa da, Madelinə özü kimi qalması, öz kimliyinə sahib çıxması tövsiyə edir.

Nəticə etibarilə, artıq sevgi hekayəsi yazmağın tamamilə qeyri-mümkün olduğu demək hədsiz şişirtmə olsa da, artıq bir neçə əsr əvvəlki xeyli modelin sıradan çıxdığı dəqiqdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Eugenides, Jeffrey. *The Marriage Plot*. London: Fourth Estate, 2012. Print.
2. Austen, Jane. *Pride and Prejudice*. London: Penguin Books, 2003. Print.
3. James, Henry. *The Golden Bowl*. London: Penguin Books, 2009. Print.
4. Woolf, Virginia. *Mrs Dalloway*. Oxford: Oxford University Press, 2000. Print.
5. Boone, Joseph Allen. *Tradition. Counter Tradition. Love and the Form of Fiction*. Chicago: The University of Chicago Press, 1987. Print.
6. Niemtzw, Annette. “Marriage and the New Woman in *The Portrait of a Lady*.” *American Literature* 47.3 (1975): 377-395. *JStor*. Web. 16 January 2015.
7. Eugenides, Jeffrey. “Jeffrey Eugenides on the Marriage Plot”. Interview by Sarfraz Manzoor. *YouTube*. The Guardian, 2011. Web. 9 April 2015.
8. Eugenides, Jeffrey. Interview by Michael Williams. *YouTube*. Melbourne Writers Festival, 2015. Web. 9 April 2015.

Açar sözlər: çağdaş Amerika ədəbiyyatı, identiklik, Cefri Yevgenides, Rolan Bart

Ключевые слова: современная американская литература, идентичность, Джеффри Евгенидис, Ролан Барт

Key words: contemporary american literature, identity, Jeffrey Eugenides, Rolan Barthes

Summary

Pragmatic and romantic identity confrontation in Jeffrey Eugenides’s novel “The Marriage Plot”

This article explores the confrontation between romantic and pragmatic identities, depicted by the character Madley, in the novel “The Marriage Plot” by contemporary American writer Jeffrey Eugenie. The study examines the historical path of marriage in the traditions of the English novel and its transformation. For this purpose, the study also examines the novels of Jane Austen, Henry James and Virginia Woolf.

Резюме

Противостояние прагматической и романтической идентичности в романе Джеффри Евгенидиса «Свадебный сюжет»

В данной статье исследуется противостояние между романтической и прагматической идентичностями, изображенный на примере персонажа Мэдли, в романе современного американского писателя Джеффри Евгенидиса «Свадебный сюжет». В рамках данного исследования рассматривается исторический путь брака в традициях английского романа и его трансформации. С этой целью в исследовании также рассматриваются романы Джейн Остин, Генри Джеймса и Вирджинии Вулф.

Rəyçi: professor Aynur Sabitova

Şehrabani Allahverdiyeva⁴⁰ ANADOLU'DA MÜSLÜMANLIĞIN VE TÜRKLÜĞÜN PİRİ

Seyit Hacı Bektaş Veli, Anadolu Müslümanlarının öncülerinden biri olmuştur. 13. yüzyıllarda Anadolu'da yaşamış tasavvuf büyüklerinden biridir. Anadolu'nun Türkleşmesinde mühim rol oynayanlardan biri olan Hacı Bektaş Veli, o günden günümüze kadar Türk halkı tarafından sevilen ve sayılan biri olarak varlığını sürdürmüştür.

Hacı Bektaş Veli İran'da bulunan Horasan eyaletinin Nişabur şehrinde dünyaya gelmiştir. Horasan hükümdarı Seyit Muhammed ile Nişabur'lu bir alimin kızı olan Hatem Hatun'un oğullarıdır. Hacı Bektaş Veli, Seyittir. Soyu Ehl-i Beyt imamlarından yedinci imam Musa Kazım'ın neslindedir. Hacı Bektaş Veli'nin babası Seyit Muhammed'in uzun yıllar evladı olmamıştır. Bunun üzerine önemli alimleri toplayıp, ona dua etmelerini istemiştir. Belli bir müddet sonra Seyit Muhammed'in bir erkek evladı olmuş, ismini Muhammed Bektaş koymuştur. Hacı Bektaş Veli'nin doğumu ve ölümü hakkında kesin tarihler belli değildir.

Hacı Bektaş Veli okul çağına gelince babası Seyit Muhammed batın ve zahir ilimlerine sahip alim olan Lokman Perende'ye teslim ederek onun iyi bir eğitim almasını sağlamıştır. Hacı Bektaş Veli'nin hocası Lokman Perende Horasan erenlerinin Piri ve üstadı Ahmet Yesevi'nin talebelerindendir (BOZKURT, s. 22).

Lokman Perende elinde pişen Hacı Bektaş Veli, parlak zekası ve düzenli eğitimi sayesinde kısa zamanda Kuran-ı Kerim, dini bilgiler ve batın ilmine vakıf olarak diğer talebeler arasında ileri gitmiştir. Hacı Bektaş Veli tahsilini bitirince hocası tarafından Anadolu'nun irşat edilmesi vazifesi ile bu topraklara gönderilmiştir.

Hacı Bektaş Veli'nin Anadolu'ya gönderilmesi tesadüfi olmamıştır. Bir gün Lokman Perende Hacı Bektaş Veli'nin bulunduğu odaya gider. Odayı nur ile dolmuş görüp, şaşırır. Hacı Bektaş Veli'nin sağında ve solunda iki nurani zat görür. O iki mübarek Hacı Bektaş Veli'ye Kuran-ı okuturlar. Lokman Perende girer girmez hemen kaybolurlar. Lokman Perende şaşırır. Hacı Bektaş Veli'ye, "Bunlar kimler?" diye sorar. Hacı Bektaş Veli şöyle cevap verir: "Sağımda oturan iki cihan güneşi ceddim Muhammed Mustafa (s.a.v), solumda oturan ise ceddim Allah'ın arslanı, insanlar emiri Hz. Ali idi." Bu menkıbe Hacı Bektaş Veli'nin Anadolu'ya gönderilmesinin sırrını ortaya çıkarmaktadır.

Hacı Bektaş Veli Anadolu'nun Müslümanlaşmasında mühim bir rol oynamıştır. Hacı Bektaş Veli İslamiyet'in sevgi ve hoşgörü esasına bina edildiğini inanan bir sistem içinde yetişmiştir. Tahsili sırasında Türkçe dilinin bütün inceliklerine öğrenen Hacı Bektaş Veli, bununla Anadolu'nun Türk yurdu olarak kalmasına büyük katkı sağlamıştır. Anadolu'nun İslamlaşmasında Hacı Bektaş Veli'nin de içinde bulunduğu Horasan Erenlerinin büyük tesiri vardır. Horasan Erenlerinin piri Hoca Ahmet Yesevi Anadolu'nun gelecekte oynayacağı misyonu öngördüğü için, yetiştirdiği önemli öğrencilerini Anadolu'ya göndermiştir.

Ahmet Yesevi'nin, Hacı Bektaş Veli'yi Anadolu'nun irşadı için gönderdiğine dair birçok menkıbe anlatılmıştır.

Hacı Bektaş Veli'nin Ahmet Yesevi tarafından Anadolu'ya gönderilmesi şöyle açıklanır.

Ahmet Yesevi: Horasan ülkesinin sahibi idi.

Bedahşan ülkesinin halkı Horasan iline akın eder, Müslümanların mallarını yağmalardı. Bu olaya halk yakınlıkla Ahmet Yesevi'nin yanına gider. Bu yakınma üzerine Ahmet Yesevi çok üzüldü. Bu hal karşısında "Yiğit bir kulunu bana gönder" diye dua eder. Ahmet Yesevi'nin durumunu Allah (c.c) Hacı Bektaş Veli'ye ilham eder. Hacı Bektaş Veli, hemen Türkistan'a yürür ve Ahmet Yesevi'nin dergahına ulaşır. Ahmet Yesevi Hacı Bektaş Veli'yi görünce, mülk ıssı geldi diye çok sevinir. Ahmet Yesevi'nin başında bir zira uzunluğunda, "bir Elif-i taç vardı. Bu taç: hırka, çerağ, sofrası, alem ve seccade ile birlikte Allah'tan (c.c.), Hz. Peygambere (s.a.v) gelmişti. O da onları erkanla Murtaza Ali'ye (r.a), İmam Ali, İmam Hasan'a, İmam Hüseyin'e, İmam Hüseyin İmam Zeynel Abidin'e; İmam Muhammed'e; İmam Musa Kazım'a; İmam Rıza'ya sundu. İmam Rıza onları 99 bin Türkistan Piri'nin Piri Ahmet Yesevi'ye verdi. Bunların tümü tekkede dururdu. Şeyh onları halifelerinden kimseye vermezdi. Soranlara sahibi vardır, gelir alır" derdi. Bir gün halifeler toplanıp onları Şeyhten istemeye karar verirler. Şafak zamanı binlerce halife namaz kılarlar. Hepsisi seccade serip yerlerine otururlar. Ortaya da büyük bir ateş yakarlar. Duadan sonra Şeyh halifelerin yüzüne bakar ve ne düşündüklerini anlar. –Gönlünüzde ne varsa dile getirin söyleyin dedi.

Halifeler dileklerini söylediler. Bu sırada sadık bir muhip darı getirmişti. Darı meydanın bir tarafında yığılı duruyordu.

Ahmet Yesevi – Kim bu darı yığının üstün seccade serer, hiçbir darı tanesini yerinden kıpırdatmadan ibadet ederse o emanetler onun hakkıdır. Ama zahmet etmeyin onların sahibi var. Şimdi çıkar gelir, dedi.

Halifeler bu sözler karşısında şaşırıldılar; utançlarından başlarını öne eğdiler. Bir de baktılar ki birisi çıkageldi.

- Sabahınız aşk olsun, diyerek selam verdi. Ve halifelerin arasında yere oturdu. Bu gelen Hünkar Hacı Bektaş Veli idi. Ahmet Yesevi, Hünkar Hacı Bektaş Veli'nin selamını ayağa kalkarak aldı. Hocaları Ahmet Yesevi'nin davranışını gören halifeler de ayağa kalktı. Hoca Ahmet Yesevi halifelere dönüp şöyle dedi:

- İşte emanetlerin sahibi geldi, dedi. Ey Horasanlı Hacı Bektaş, gel.

Hünkar Hacı Bektaş Veli, ayağa kalktı; seccadeyi eline aldı ve darı yığınının yanına gitti. Allah'ın(c.c) adına besmele çekip, seccadeyi darı yığının üstüne serdi; ardından üzerine çıkıp ibadet etti; bir tek darı tanesi bile yerinden kılmıdamadı.

İbadeti bitirdikten sonra; Elif-i taç uçtu Bektaş'ın başına geçti; hırka havalanıp sırtına kondu; çerağ uyardı önünde durdu; Peygamberin sancağı yerden kalkıp baş ucuna dikildi; seccade altına döşendi. Bunu gören halifeler salavat getirdi.

⁴⁰ Prof. Dr. T.C. Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü sallahverdiyeva@adiyaman.edu.tr, +905433538080

- Ya Bektaş! Nasibini tam olarak aldın; müjde olsun ki kutup oldun; kırk yıl hükmün var; bugüne dek bizimdi, bugünden sonra senindir. Biz bu yokluk uğrunda fazla kalamayız. Ahirete gideriz. Git, seni Anadolu'ya saldı. Suluca Karahöyük'ü sana yurt verdik. Anadolu'da gerçek Erenler, budalalar, sarhoşlar çoktur; artık hiçbir yerde eğlenme hemen yürü.

Hacı Bektaş Veli, ertesi gün Güneş doğarken Hoca Ahmet Yesevi'den izin alıp Anadolu istikametine yola çıktı. Orada bulunan Erenlerden biri yanmakta olan ateşten bir odun alıp, Anadolu'ya doğru fırlattı. O odun dut ağacıydı, Konya'da Emir Cem Sultan'ın halifesi Hak Ahmet Sultan bu dut ağacının tuttu ve Hacı Bektaş tekkesinin önüne dikti (KORKMAZ, s. 26).

Hacı Bektaş Veli Anadolu coğrafyasında, bir dergahın temelini koyar. Derleyici, bütünleştirici ve toplayıcı olur. Çeşitli etnik din ve mezheplerdeki insanları, çatısı altında toplanmaya çağırır. Her türlü görüş ve düşüncedeki insanların, şemsiyesi altında yer bulabileceklerini bildirir (BOZKURT, s. 29).

Hacı Bektaş Veli, kısa bir zamanda Anadolu Müslümanlarının en önemli piri olmuştur. Anadolu Bektaşiliğinin temel insan sevgisidir. İnsanı merkez alan bu felsefenin içeriği sevgi, barış ve hoşgördür. Hacı Bektaş Veli, kendi yolunu -"Bilimden gidilmeyen yol karanlıktır", "Her ne ararsan kendinde ara", "En yüce servet ilimdir", "Nefsine ağır geleni kimseye uygulama", "Eline, beline, diline sahip ol"- gibi sözlerle sistemleştirmiştir.

Anadolu Müslümanlarının piri olan Hacı Bektaş Veli burada insanların yolunu aydınlatmış, gönüllerini muhabbetle doldürmüştür. Hacı Bektaş Veli'yi günümüze kadar getiren en önemli etken, onun insana verdiği değerdir.

Hacı Bektaş Veli'nin sağlığında, müritleri arasında halifeler yetiştirdiği ve bunları Anadolu'nun çeşitli yerlerine yolladığı görülmektedir. Bektaşilik, Hacı Bektaş Veli tarafından kurulduğu kabul edilen tarikatın adıdır. Bu tarikat her ne kadar, Hacı Bektaş Veli'ye ait edilse de, esas teşekkülü daha sonraki dönemlere rastlar.

Bektaşilik, şehirlerden çok köylerde ve Yörükler arasında yayılmıştır. Bektaşilik, her tarikat gibi batındır. Batına ait bir takım sırlarla içli dışlıdır. Bektaşiler her şeylerini gizli tutarlar. Tarikatların bir çoğunda bulunda "Seyr-i Sülük", Bektaşilikte yoktur. İnâbe, ikrar ve cem ayini vardır. Bektaşilikte Ehl-i Beyte fazla sevgi gösterilir. Hatta Bektaşiliği mezhep itibariyle Caferi; irfan ve felsefe itibariyle Hurufi diye tanımlayanlar vardır.

Bektaşiler, Caferi fikhını kabul ettikleri gibi İmamiye mezhebini de kabul etmişler. 12 İmam'ı takdis ederler. Bektaşilik "Şeriat, Tarikat, Marifet, Hakikat" olmak üzere dört temel üzerine oturur. Hz. Muhammet'in (s.a.v) soyunu ve 12 imamı sevmek; Ehl-i Beyt düşüncelerinden uzak olmamaktır.

Bektaş Tarikatının kendini özgü gelenekleri vardır:

- Bıyıklarını ve sakallarını uzatırlar.
- Karşılaşırken sağ ellerini kalplerinin üzerine koyarlar.
- Birbirlerinin ellerini öperler.
- Başlarına 12 dilimli taç giyerler.
- Göğüslerine "Teslim Taşı" adını verdikleri, 12 dilimli taç takarlar.
- Hırka giyerler, kemer kuşanırlar.
- Birbirlerine ömür boyu yardımcı olmak amacı ile "Yol Kardeşi" adını verdikleri bir arkadaş edinirler.
- Evli olan Bektaşiler boşanmazlar.
- Nasip kapanmasın diye kaşığı sofraya üzerine yüzü üste bırakmazlar.
- Kapının eşliğine basmazlar.
- Bektaş tarikatları genellikle dağ eteklerinde, sakin yerlerde kurulmuştur.
- Bektaş şairleri, genellikle halk şiirinde vezin ve kafiye vb. özelliklere sadık kalmışlardır.
- Bektaş dergahlarında icra edilen musiki genelde halk musikisine çok yakındır. Bektaşilik zengin bir tekke musikisine sahiptir (ÇİFTÇİ, s. 42).

Osmanlı padişahlarının Bektaş olup olmadığı her tarihte tartışma konusu olmuştur. Bektaş tarikatının Osmanlı'nın kurulmasında aktif bir rolü vardır. Hatta ilk üç padişahın; Osman Gazi, Orhan Gazi ve I. Murat'ın Ahi-Bektaş inançlı olduklarını bazı kaynaklar yazar. Veleynâme'de Hacı Bektaş Veli'nin Osman Gazi'ye Elif-i taç giydirdiğine dair söylence şöyledir:

"Ertuğrul'un Osman adında genç bir oğlu vardır. Babası ölünce Kayı boyuna bey oldu. Yarhisar, Bilecik, İnegöl ve İznik'e saldırarak kafirlerin topraklarını yağmaladı. Kafirler Sultan Aladdin'e anlaşmalarına uymadıklarından yakındılar.

Sultan Aladdin Osman'ın amcası Gündüz Alp'e gönderdiği hükümlerle Osman'ı huzuruna çağırır ve heybetini görünce hayranlığını gizlemedi. Onu Hacı Bektaş Veli'ye yolladı. Hacı Bektaş Veli, Osman'ı görünce; başındaki Elif-i tacını çıkarıp ona giydirdi, ona kılış kuşandırdı ve çerağ yaktı. Kendi kuşağını çıkarıp Osman'ın beline dolayarak, önüne sofraya yaydı. Dua ettikten sonra, şöyle bir hitapta bulundu : "Haydi bütün bu makamları al, seni din düşmanları ile savaşmaya salıyorum ve Hünkar adını sana veriyorum. Bu adı ve bütün olanları hep senin soyundan olanlar taşısin. Doğudan Batıya dek ışığın sönmeyin" (BOZKURT, 42).

Bektaşiler arasında Osman Gazi ile birlikte Orhan Gazi, Yıldırım Beyazid, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, Sultan Abdulaziz gibi padişahların Bektaş olduğuna dair bilgiler vardır.

Osmanlı ordusu içerisinde Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasına Hacı Bektaş Veli dua etmiş, bu nedenle Yeniçeriler onu Pir olarak tanımışlardır. Yeniçeri Ocağı'na Hacı Bektaş Ocağı denilmesi de bundan dolayıdır. Yeniçeri Ocağı 1363 yılında I. Murat tarafından kurulmuştur. Yeniçeri Ocağı'na savaşlarda alınan esirler kaydedilirdi. Askerlik sürekli olduğu için Yeniçeri Ocağı efradı evlenmezdi. Yeniçeriler padişahla birlikte sefere çıkar, yürüyüşlerde padişahın önünde gider. Savaşta da ordunun merkez

kısmında yer alırdı. Yeniçeri Ocağı ordunun küçük bir parçasıydı. Yeniçeri Ocağı, savaşa gitmeden önce, şöyle dualar eder Pirden himmet isterlerdi:

“Müminimiz galu-beliden beri...
Hakkın birliğine eyledik ikrar...
Bu yolda veririz seri...
Nabzımız vardır Ahmedî Muhtar...
Ya lezar mestaneleriz...
Nur-i ilahide pervaneleriz...
Sayılmayız parmak ile
Tükenmeyiz kırmak ile...
12 İmam Piri tarikat, cümlesine dedik beli...
Üçler, beşler, yediler...
Nur-i Nebî, Kemal-i Ali
Pirimiz üstadımız Hünkar Hacı Bektaşî Veli...
Demine, devranına Hû diyelim Hû!”

Yeniçeriler dua ederken, gür sesleri Hacı Bektaşî Veli'nin her tarafından duyuluyordu. Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmasında mühim rol oynayan Yeniçeri Ocağı zamanla bozularak devlete zararlı olmaya başladı. 1826'da II. Murat Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması tarihte “Vaka-i Hayriye” olarak anılır.

Hacı Bektaşî Veli, Osmanlı tarihinde mühim rol oynayan Yeniçerilerin piri sayılmıştır. Osmanlıların Rumeli'ye geçişinden sonra da Rumeli uçlarındaki gazilerin arasında Hacı Bektaşî kültürünün yer aldığı görülmektedir. Bu kültürün, Osman Gazi devrinden itibaren Osmanlı coğrafyasında görüldüğü anlaşılmaktadır.

Sultan II. Mahmut Yeniçeri Ocağı ile birlikte Bektaşilik tarikatını da kaldırmıştır. Ancak Sultan Abdülaziz zamanında yeniden canlandırılmış ve gelişimi sürdürülmeye başlamıştır. 30 Kasım 1925'te tarikatın kapanması ile Bektaşilik son bulmuştur.

Her canlı gibi o da ölümü tattı. Hacı Bektaşî Veli ölüm öncesi ilginç bir olay yaşar. Hacı Bektaşî Veli öleceğini anlayınca “Şaru İsmail”i çağırır ve şöyle der: “Öldüğümde beni bir ceviz tabuta koyun. Kadıcık'ın oğlu, Hızır Lâle Cican benim yerimi alacaktır. 50 yıl sonra onun yerini 48 yıl şeyhlik yapacak Mürsel alacak; sonra Yusuf Vali 30 yıl onun halefi olacaktır” (BOZKURT, s. 43).

Hacı Bektaşî Veli, Hakk'a ruhunu teslim edince, Rum ülkesinde bulunan tüm gönülden sevenleri atlı ve yaya olarak gelirler. Çiledağı tarafından donu yeşil, elinde yeşil sancak ve yüzü örtülü bir boz atlı gelir. O boz atlı meçhul kişi, ölüyü eliyle yıkar; cenazesini kendi eliyle kefenleyip mezara koyar. Boz atlı uzaklaşıp giderken, Saru İsmail kim olduğunu görmek ister. Yüzündeki örtü açılınca Hacı Bektaşî Veli olduğu görünür. Saru İsmail'e “Er odur ki, ölmeden önce ölür ve kendi bedenini yıkar. Buna ermeye çalışır, diyerek gözden uzaklaşır.”

Dilinden Bismillahirrahmanirrahim'i bırakmayan, gönlünde sevgiyi taşıyan, yüzünde Hakk'ın nuru bulunan bize şunları lütfetmiştir.

- Adalet her işte, Hakk'ı bilmektir.
- Affet ki, seni de affetsinler.
- Akıl Ay'a, ilim yıldıza, marifet Güneş'e benzer.
- Alınmayacak eşyayı satma.
- Alimin sohbeti, cahilin ibadetinden daha faydalıdır.
- Alimlere ve kendini bilenlere alçak gönüllülük yaraşır.
- Asalet duruluk ve doğruluktur.
- Asıl körlük, nankörlüktür.
- Aşk meydanı erenlerin ve bilenlerindir.,
- Az söyleyen, az yanılır.
- Bir olalım, iri olalım, diri olalım.
- Biz dile ve söze bakmayız; öze ve hale bakarız.
- Cennet için yapılan ibadet geçersizdir.
- Çalışan insan kötülük düşünmez.
- Dil mızraktan daha derin yaralar.
- Dinine, dizlerinle değil; kalbinle bağlan.
- Düşmanınızın insan olduğunu unutmayınız
- En yüce servet ilimdir.
- Erkek Pirinden, kadın erinden sorulur.
- Gerçek farz, Allah'a muhabbetir.

Söz Sultanı incilerinden sonra, dört mısralık şiirlerinde böyle söylüyor.

KADIN-ERKEK

Erkek dışı sorulmaz muhabbetin dilinde
Hakkın yarattığı her şey yerli yerinde

Bizim namazımızda kadın erkek farkı yok
Noksanlık, eksiklik senin görüşlerinde. (HACI BEKTAŞI VELİ,s.33)

SEVGİ

Sevgi, muhabbet kaynar yanan ocağımızda
Bülbüller şevke gelir, gül açar bağımızda
Hırslar, kinler yok olur aşkla meydanımızda
Aslanlar ile ceylanlar dosttur kucağımızda (HACI BEKTAŞI VELİ, s. 56).

Sonuç olarak şunu kaydedebiliriz ki, Hacı Bektaş Veli Osmanlı Devletinin kuruluşunda önemli rol oynamıştır. 1800 yıllarına kadar bütün savaşımlara Hacı Bektaş Veli'nin duası okunarak gidilmiş, hayatını İslam yoluna adanmış. Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

1. BOZKURT, TURAN, Hünkar Hacı Bektaş Veli, 2011
2. ÇİFTÇİ, CEMİL, ŞAMİL İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, 2010
3. KORKMAZ, SEYFULLAH, Sosyal Bilimler Dergisi, 2001
4. HACI BEKTAŞI VELİ, MAKALAT, 2010

Anahtar Kelimeler: Hacı Bektaş Veli, Anadolu, Türk, Müslüman, İnsan

Keywords: Hacı Bektashi Veli, Anatolia, Turkish, Muslim, Human

ANADOLU'DA MÜSLÜMANLIĞIN VE TÜRKLÜĞÜN PİRİ ÖZET

Hacı Bektaş Veli Anadolu'nun Müslümanlaşmasında mühim bir rol oynamıştır. Hacı Bektaş Veli İslamiyet'in sevgi ve hoşgörü esasına bina edildiğini inanan bir sistem içinde yetişmiştir. Hacı Bektaş Veli, kısa bir zamanda Anadolu Müslümanlarının en önemli Piri olmuştur. Anadolu Bektaşiliğinin temeli insan sevgisidir. Anadolu Müslümanlarının Piri olan Hacı Bektaş Veli burada insanların yolunu aydınlatmış, gönüllerini muhabbetle doldurmuştur. Hacı Bektaş Veli'yi günümüze kadar getiren en önemli etken, onun insana verdiği değerdir. Hacı Bektaş Veli Anadolu coğrafyasında, bir dergahın temelini koyar. Bu dergah derleyici, bütünleştirici ve toplayıcı olur. Çeşitli etnik din ve mezheplerdeki insanları, çatısı altında toplamış ve Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır.

THE PATRIARCH OF MUSLIM AND TURKISHITY IN ANATOLIA SUMMARY

Hacı Bektashi Veli played an important role in the Islamization of Anatolia. Hacı Bektashi Veli grew up in a system when Islam was built on the basis of love and tolerance. Hacı Bektashi Veli became an important leader of Anatolian Muslims in a short time. The basis of Anatolian Bektashism is human love. Hacı Bektashi Veli, who was the leader of the Anatolian Muslims, enlightened the way of people here and filled their hearts with fondness. The most important factor that brought Hacı Bektashi Veli to the present day is the value he gives to human beings. Hacı Bektashi Veli lays the foundations of a lodge in Anatolian geography. This directory becomes compiler, integrator, and aggregator. It gathered people from various ethnic religions and sects under its roof and played an important role in Turkification of Anatolia.

RƏYÇİ: Prof. L.Əhmədova

AŞIQ AĞALARIN SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aşiq Ağaların yaradıcılığında sənətkarlıq metodu və üslub xüsusiyyətləri ən az öyrənilmiş sahədir. Aşığın yaradıcılığının fərdi sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aşkarlamaq üçün zəhmətkeş təbəqələrin, xalq kütlələrinin həyatı, xalqla bilavasitə arası kəsilməyən canlı əlaqə, yaradıcılığını xalq dili zəmnində inkişaf etdirməsi və s. məsələlərə toxunmaq vacib şərtlərdəndir. Burada əsas məqsəd aşığın poeziyasındakı realizm xüsusiyyətlərini diqqət mərkəzinə çəkməkdir. Xalq ifadələri və təşbehlərindən qidalanması, aşığın şeirlərində realizmin, realist bədii təsvir vasitələrinin güclü şəkildə özünü biruzə verməsinə səbəb olmuşdur.

Bəzi təsəvvürlərə görə aşiq poeziyası böyük ictimai əhəmiyyəti olmayan sırf aşiqanə poeziyadır. Əlbəttə aşiq şeirlərində lirik məhəbbət duyğuları, eşqin, vüsəlin sevinci, izdirabları geniş şəkildə tərənnüm olunur. Eyni zamanda aşiq poeziyasında aşiqanə xəyallara, şirin eşqi xülyalara uyğun şərti bədii vasitələrdən tez-tez istifadə etmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq aşiq yaradıcılığında xalq həyatının, xalq ruhunun başqa cəhətlərinin də - əmək, ictimai mübarizə və qəhrəmanlıq səhnələrinin də əks olunduğunu görməmək və əhəmiyyət verməmək olmaz. Bütün bu mövzuları aşiq Ağalar aşiq şeiri şəklində, öz bədii ifadə və təsvir vasitələri üsullarına müvafiq işləmiş, çox zaman mübaligələrdən, rəmzlərdən, məkan və zaman şərtliliklərindən istifadə etmişdir.

Realizm Aşiq Ağalar yaradıcılığının həyatiliyində, lirik qəhrəmanın real psixoloji cizgilərlə təsvirində, poetik formasının xalqa yaxın olmasında özünü göstərmişdir.

Diqqətli təhlil göstərir ki, aşiq Ağaların poeziyası xüsusiyyəti etibarilə həm də demokratik poeziyadır. Aşiq poeziyasında realizm cərəyanından bəhs edərək yazıçı Mirzə İbrahimov yazır: *“Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğun olaraq heca vəznə əsas şeir vəznə olmuşdur. Əsrlər boyu davam edən daxili proses və təkamül nəticəsində bu vəznə aşiq şeirinin qoşma, gəraylı, təcni, mütəxəmməs və mücəddəs kimi əsas formaları yaranmışdır. Bu formalar içərisində ən çox yayılmış qoşma və gəraylıdır. Bədii formanın özünün yaradıcılıq metodu ilə realist və antirealist meyillərlə üzvi sürətdə bağlı olduğunu nəzərə alsaq, xalqa yaxın olan qoşma və gəraylının geniş yayılmasının səbəbsiz olmadığını görürük”* [2, s. 14].

Aşiq Ağaların yaradıcılığında mənfi xüsusiyyətlərin kəskin tənqidinə tez-tez rast gəlirik. Aşiq hərislik, eqoizm, acgözlük, zəhmətə xor baxmaq kimi sifətləri pisləyir. Məsələn: *“Mərd ola bilməz”* qoşmasında oxuyuruq:

Namərd adam namərdlərə yar olar,
Dosta xain çıxar, özü xar olar.
Dünyanı versələr tutub qamarlar,
İtirsə bir eli, dərd ola bilməz [5, s. 103].

Ustadnamə adından məlum olduğu kimi, ustad sözü, ustad nəsihəti deməkdir. Belə şeirlərdə ən çox aşıqların dünyagörüşü, həyat hadisələri, dövrə münasibətləri, xalqa nəsihətləri ifadə edilmişdir.

Ustadnamənin yaranmasında xalq aforizmlərinin, həyat təcrübəsinin özündə əks etdirən əxlaqi, nəsihətəməzəlzətlərinin mühüm rolu olmuşdur [3, s. 209].

Zəmanəsinin abı-havasında dolanan ictimai fikirlər və ideyalara bağlılıq sayəsində Aşiq Ağaların ustadnamələri tamamilə yeni ruhdadır. Bu ustadnamələrdə ənənəvi dini hikmətlərlə yanaşı insanların gündəlik həyatında və məişətində böyük əhəmiyyəti olan dünyəvi hikmətlərə də geniş yer verilmişdir.

Dəli könlüm məndən sənə əmanət
Elə danış çəkmə ondan xəcalət,
Bir gün olar gələr mənşər, qiyamət,
Bir kimsə dadına çatası olmaz [5, s. 102].

Aşiq Ağalar bir el ağsaqqalı misiyasını yerinə yetirərək öyüd, nəsihətlərini ustad sözüə çevirib elinə-obasına xəbərdarlıq edir:

Mərdin olmaz namərd ilə davası,
Sağalmazdır namərdin dil yarası.
Pərvazlaşan tülkü, çaqqal balası,
Cinsini dəyişib qurd ola bilməz [1, s. 49].

Mərdlik Aşiq Ağaların yaşam-həyat prinsipidir. Onun ustadnamələrinin əksəriyyətində mərd-namərd mövzusu çözlənir, yüksələn xəttlə keçir. Bu baxımdan *“Dolanan”* ustadnaməsi də çox maraqlıdır.

Namərd işi namərd tutar dünyada
Əskik olmaz ondan nə şər, nə qada.
Yansan verməz sənə bir qurtum su da,
Gen dünya başına dönüb dar olsun [5, s. 101].

Ustadnamənin sonunda ilahi estetikaya çıxan aşığın lirik portretinə rast gəlirik. Şeirin əvvəlində dünyada namərdlərin varlığını həzm edə bilməyən aşiq sonda nikbin ruha köklənərək bu fəni dünyanın yalnız namərdlərdən ibarət olmadığına inanır, barış tərəfdarı kimi çıxış edir:

Yurdum kimi aləm olsun gülüstan,

⁴¹ AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyinin dissertant. sedaqet_askerova.73@mail.ru

Zülm-əsarətdən qalmasın nişan.
Aşiq Ağaların qəlbin oxşayan,
Sədəfli saz, incə kaman, tar olsun! [5, s. 101]

Bütün klassik aşıqlarımız kimi Aşiq Ağalar da Azərbaycan təbiətini, onun çiçəkli, sümbüllü, dağlarını, gözəl qəbli insanlarını məhəbbətlə və realist bir fırça ilə təsvir etmişdir. Onun qoşmalarındakı həzin kinayə, şux təbbəssüm oxucunu düşündürür. Xüsusən qocalıq haqqında yazdığı qoşmalarında bu cür duyğulara tez-tez rast gəlirik. Məsələn:

Mən görmüşəm qocalığın ilqarın,
Alacaq əlindən dövlətü-malın,
Əsəcək qol-qıçın, əl-ayaqların,
Düşməyəcək yadına yar qocalanda [5, s. 88]

Aşiq qocalıqdan şikayətlənsə də, qocalığa istehza ilə yanaşır ki, heç olmasa mənəvi qüvvə və ruhla cismani zəifliyə qarşı dura bilsin. Amma aşiq yadına yar düşməyəcək desə də ruhən, qəlbən gözəlliklərə biganə deyil. O, qocalığın gətirdiyi bəlalara gülür, istehza edir və gənclərə yaxşı yaşamağı məsləhət görür.

Cavanlıqda səxavətli olginən,
Onsuz da qalmayı var qocalanda.
Gedəcək əlindən tam ixtiyarın
Olacaq gözlərin kor qocalanda [5, s. 88]

Aşiq “Ay qız” qoşmasında cavan, nikbin, gözəl qızlara müraciətlə deyir:

Qartal kimi göy üstündə süzürsən,
Şahin kimi ümmanlarda üzürsən,
Eşq oduna hələ böylə dözürsən,
Yaxın gəl, al məndən bu canı, ay qız [5, s. 95]

Aşiq canını bu gözəllərə sədəyə-qurban deyir. Aşığı onun bu deyimində ilahi-irfani məna var. O, yolunda canından keçən, ruhu ilə Tanrıya qovuşmaq üçün yol gedən aşıqdır. Əslində aşığın bu şeirini onun halının poetik bəyanı da saymaq olar.

Vətən sevən gülü mən də sevərəm,
Səndən qeyri özgə yarı neynərəm,
Şirin canı sənə qurban eylərəm,
Qəbul et, sən məndən qurbanı, ay qız [5, s. 95].

Çünki, aşığın dinləyicisinə müraciəti halının bitməmiş poetik bəyanıdır. O, cismini qurban vermiş, ruhunu sözlərində əritmişdir. Aşiq Ağalar bu şeiri ilə bizə tələq edir ki, insan gözəllik daşıyıcısıdır. Bu gözəlliyə heç vaxt aşağı nəzərlərlə baxmaq olmaz, ona görə də sevdiyi gözəli göy üzündə süzən qartal, bənzədir. Tanrının yaratdığı ən ümdə təvəlla: insan və dünyanın gözəlliyidir. Bu gözəlliyə qarşı çıxanlar Allahın naşükür bəndələri sayılır. Tanrı həm də yaratdığı gözəlliklərlə insanı sınağa çəkir: bu gözəlliyin aşiqi olanları Aşiq Ağalar tək göylərə qaldırır, ona qəsd edənləri isə cəzalandırır. Qoşmanın sonunda o, daha böyük həvəslə, həyat eşqi ilə xalq dilinə, təfəkkürünə, məxsus şüxluqla sevdiyi qıza nikbin müraciət edərək deyir:

Bilaloğlu gəlib tutar əlindən,
Həya edər sən tək gözəl gəлиндən,
İlqar versən bircə kəlmə dilindən,
Olarsan bil, onun dərmanı ay qız [5, s. 95].

Aşığın yaradıcılığının poetik məqamlarından bəhs edərək S.Qəniyev yazır ki, “Aşığın yaradıcılığında gözəlləmələr xüsusi yer tutur. Onun gözəllik anlayışı poetik-coğrafi tutumu baxımından çox geniş olsa da, burada ən yüksək səviyyəni insan gözəlliyi tutur. Ancaq Ağaların gözəllik anlayışını insanla məhdudlaşan, təcrid olunan gözəllik hesab etmək olmaz. Başqa sözlə, Ağaların tərənnüm etdiyi gözəllik Tanrıdan gəlib insanda təvəlla edən gözəllikdir. Ona görə də aşığın şeirlərində gözəlliyi tərənnümlə yanaşı, ona heyranlıq onun ilahiləşdirilməsi də müşahidə olunur (5, s. 60).

Lalə yanaq, boyu bəstə,
Qədəm qoysan sinəm üstə
Gözüm yolda qulaq səsdə,
İntizarda qalanda gəl,
Min xəyala dalanda gəl [1, s. 31]

Və yaxud:

Çəkmə niqabı üzünə,
Yanağı lalə, gəl görüm,
Mayılam qara gözünə
Çəşmi piyalə, gəl görüm [1, s. 60].

İlk baxışda gözəlin yanaqlarının laləyə bənzədilməsini metafora hesab etsək də gözəlin təsvirində təbiət elementlərindən istifadəni hərfi mənada qəbul etmək olmaz. Şərq poeziyasına görə niqab ilahi səciyyə daşıyır, niqabın qalxması ilə gözəlin üzündə ilahi gözəlliyinin yer üzündəki varlıqları təvəlla edir və aşiq sevgilisinin laləyə bənzəyən yanaqlarını görür. Aşiq Ağalara görə yalnız həqiqi məhəbbətlə sevənlər sevdiklərinin üzündə ilahi mənaları görə və duya bilərlər. Aşiq Ağaların istifadə etdiyi

metaforlar onun şeirlərinə axıcılıq, ritm və ahəngdarlıq gətirir. Ustad aşıqlar həmişə fikirlərini bədii şəkildə salaraq ifadə etmişlər. İnsan əhval-ruhiyyəsini quru sözlə yox müəyyən tablolarda əks edə bilməmişlər. Aşiq Ağaların poeziyasında xüsusi poetik gözəlliyi, məna forma vəhdəti, musiqililiyi, bədii poetik ahəngi ilə seçilən şeirlər çoxdur. Onun “Yay məni” qoşma təcni həmin səciyyəvi şeirlərin içərisindədir. İnsanın əhval-ruhiyyəsini gözəl ifadə etdiyi üçün, insanı quru sözlərlə məhdud edən şeirlərdən seçilir, poetik intonasiyası, bədii melodiyası o qədər qabarıqdır ki, mənəni əlvan bir gözəlliyə qarq edir.

Bir gözəlin həsrətini çəkərəm,
Onun gələnlər yollarına yay məni.
Qızıl güllər yollarına əkərəm,
Əlif qəddim əyib, edib yay məni [5, s. 114]

Təcnisdə yay məni cinası ikinci misrada “yaymaq, səpmək”, dördüncü misrada ərəb əlifbasının “ya” hərfi mənasında işlənmişdir. Aşiq Ağaların sənətkarlığı həm də ondadır ki, O “yay məni cinasının fonomelodik “tembrini” şeirin poetik quruluşunun bütün səviyyələrində saxlaya, qoruya və yaşada bilməmişdir.

Aşiqlarımızın yaradıcılığında yalnız müsbət insanlar, onların nəci bəylikləri və əməlləri təsvir edilsəydi onun realizmi birtərəfli olardı, aşiq poeziyası təsiredici müsbət xüsusiyyətlərlə yanaşı, həyatın mənfi təzahürlərini, köhnə əxlaq və vərdətlərdən qurtarmamış adamların paxıllıq, əməyə xor baxmaq, tənbellik, cəhalət, avamlıq kimi sifətlərini də tənqid edirdilər ki, bu da zamanın tələblərindən idi. Aşiq Ağaların “Nənəcib arvad” satirasında, satira sarkazm səviyyəsindədir.

Qeyd edək ki, Şirvan ədəbi mühitində satira özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir. İctimai satiranın ən mükəmməl nümunələrini yaratmış S.Ə.Şirvanini, M.Ə.Sabiri yadımıza salaq. Yəni belə qənaətə gəlmək olar ki, Şirvan satirası ictimai aktuallığı ilə həmişə fərqlənmişdir. Ona görə də Aşiq Ağaların “Nənəcib arvad” satirasını sadəcə hansısa tənbel, pinti, yaratmaz bir qadına ünvanlanmış şeir saymaq düzgün olmaz. Şeir bir az istehza, bir az yumoristik dillə yazılsa da, əslində bu, nənəcib arvad sözünün arxasında faciə durur.:

Bir söz deyib, keçmişlərdə atalar,
Atı axsaq alsan, sənə ar olar.
Bir söz deyim, sən də inan Ağalar!
Nə ölər, nə itər, nənəcib arvad! [1, s. 48]

Qadınlara məxsus ədəb ərkanı, səliqə səhmanı, dürüstlüyü, şirindilliyi, mehribanlıq bu qadında görməyən aşiq demək olar ki, böyük sarsıntı keçirir. Belə qadınları tənqid atəşinə tutan aşiqin satirasında sanki bir hay-haray var, və onun gəldiyi qənaət də belədir, heç kəsin qismətinə qaraqabaq, acı dil, tənbel, deyingən qadın rast gətirməsin, ondan can qurtarmaq da çətin işdir.

Aşiq Ağalar poeziyasının estetik məzmununu öyrənmək üçün onun bir neçə keyfiyyətlərini ayrılıqda təhlil etmək qərarına gəldik. Aşiqin poeziyasında estetik duyğunun qaynağı insan, onun təbiətə və insanlara münasibətidir. İnsanın dünyada yeri, insana xas olan əxlaqi keyfiyyətlər aşiq poeziyasında sənətin başqa sahələrində olduğu kimi əsas yer tutur. Ümumiyyətlə aşiq poeziyası üzərində müşahidələr apardığımız zaman bu zəngin irsdə əks olunan mənəvi dəyərləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Etnik-milli dəyərlər
2. Təsəvvüfi-ürfani dəyərlər
3. Dini dəyərlər
4. Dünyəvi dəyərlər

Qeyd edək ki, aşiq poeziyasının əsas süjet xəttini, əsas ideya yükünü etnik-milli mənəvi dəyərlər təşkil edir. Aşiq poeziyasında təsvir olunan gözəllik həyatda mövcud olan adi və ya təsadüfi gözəlliklərin bədii əksi deyil, müəyyən qanunauyğunluqlardan doğan, dərin mənaların ifadəsi olan kamil və harmonik aləmin mahiyyətini açan, eybəcər həyat tərzinin məzmunuzluğunu, qeyri-kamilliyini qabardan bir proses kimi meydana gəlir [4, s. 77]. Aşiq Ağalar öz dövrünün, zamanının sənət adamıydı. Onun gerçəkliklə münasibətində aşiqin dünyagörüşünü, dünyaya baxışını görə bilərik. Aşiq Ağaların ustadnamələrində təsvir olunan dünya öz mahiyyəti etibarilə türkün əbədi-əzəli dəyərlərini özündə inikas edir. Bu poetik dünyanın təhqin etdiyi ulu həqiqətlərə görə “qozbeli qəbir düzəldər” dünyaya namərd kimi gələnlər kimi ölə bilməz. Xislətində, qanında pislik toxumu, rüşeymi olan namərd yüz il ötsə də dönüb mərd ola bilməz. Aşiq həyəcan təbili çalaraq insanları ayıq olmağa, haqqı-nahaqdan seçməyə, namərdlərə bel bağlamamağa çağırır.

Namərd adam ömrü eyləyə dünyada,
Yüz il keçə dönüb mərd ola bilməz.
Ac yatsa axşamlar əhli-ayası,
Qəlbini kin tutub dərd ola bilməz [5, s. 49].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi aşiq yaradıcılığının mənəvi dəyərlər arsenalının ikinci qismini təsəvvüfi-ürfani dəyərlər təşkil edir. Ürfanın əsas xarakterik cizgiləri belədir: Allaha bağlı olmaq, ona qovuşmaq 4 mərhələdən keçir.

1. Şəriət
2. Təriqət
3. Mərifət
4. Həqiqət

Aşiq Ağalar poeziyasında sufi terminologiya şeirin strukturunda poetik texnologiyanın elementi kimi çıxış edir. Əgər insanın ruhi-mənəvi saflaşmasını işarələyən “sufi mərtəbələri”n şeir misralarında ifadə ardıcılığını başlanğıc hərflərlə göstərsək (ş-şəriət, t-təriqət, m-mərifət, h-həqiqət) onda “Gərəkdir qoşmasının təsəvvüfi” strukturu aşağıdakı şəkildə olacaqdır:

Bir kəs ki, bəhs edib aşığam deyə, (t)
Ustad demiş, pür kamalı gərəkdir. (ş)
Dərs alsın o, gərək kamil ustaddan, (t)
Ədəbi-ərkanı, alı gərəkdir.

Elə xidmət edən hər kamil ustad, (h)
Çalışar ki, eldən alsın təmiz ad. (t)
Bilaloğlu deyib, ən böyük ustad (h)
Aşıq hər elmdən həli gərəkdir. (m) [1, s. 50]

Aşıq Ağalar yaradıcılığında üçüncü mənəvi dəyər dini dəyərlərdir. Bu şeirlərdə ayələr, dini kəlamlar, hədislər və rəvayətlər xüsusi yer tutur.

Ünkür-münkür cəm oldular yanıma,
Görcək mənim qorxu düşdü canıma,
Sığındım Allaha, haqq “Qurani”ma,
Ol səbəbdən yüngül keçdi fərmanım. [1, s. 78]

Və yaxud:

Məhşər meydanından quş kimi uçdum,
Sirat körpüsündən çox asan keçdim.
Ağalar deyir ki, cənnətə düşdüm,
Abi-kövsərdən də içib, dolandım. [1, s. 107]

Ətrafında baş verən hadisələrə biganə qalmayan Aşıq Ağalar yaradıcılığında dünyəvi dəyərlərin də öz yeri var. Hər hansı bir mövzuya müraciət edərsə etsin aşıq həmişə əsas mövzusunə- insan problemlərinə sadıq qalmışdır.

Aşıq Ağaların yaradıcılığı üzərində müşahidələrdən aydın olur ki, onun özünə məxsus paetik üslubu xalq şeirinin bütün mükəmməl ənənələrini özündə birləşdirməklə bərabər, öz ilhamım xalqımızın tarixi keçmişini, milli mənəvi dəyərlərimiz vətən torpağının gözəllikləri və nəhayət xalqın sevgisindən almışdır. Aşığın bədii irsi klassiklərimizdən bəhrələnərək öz tərəvətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Onun qoşmalarında M.P. Vaqif, Aşıq Bilal, Aşıq Ələsgər ruhu duyulursa, qəzəllərində də Füzuli ənənəsinə rast gəlirik.

Əhdi-peyman eyləyib naz ilə baxdın mənə sən,
Qorxuram ki, qırıb öz əhdini məndən dönəsən [5, s. 126]

Və yaxud:

Bu qədər cazibə olmaz ki, bil insanda gülüm
Nə ahu, nə pəri, nə də ki, qılmanda gülüm [5, s. 89]

Məşuqənin vəfasızlığından ehtiyatlanmaq, eşq atəşi ilə yanan qəlbində təlatümlərin olması, sevgisinə cavab ala bilməyən məyus aşıq və sairə motivlər Aşıq Ağalar qəzəllərinin özəyini təşkil edir. Sevgilisinin cazibədarlığını daha qabarıq göstərmək üçün aşıq onu ahudan, pəridən, hətta cənnətdəki qılmandan belə üstün tutur.

Bir zaman mən də sənə eşqimi bəyan elədim
İtirib huşumu, öz əqlimi nadan elədim.
Bilmirəm çarə nədir, eşqin əlindən qaçırım,
Ondan da mən bilirəm, qəlbimə fərman elədim [5, s. 127]

Klassik şairlərimizin qəzəllərində olduğu kimi Aşıq Ağaların bu qəzəlində də ağılla eşq bir-birinə qarşı qoyulur. Məşuq ağlının məsləhətinə qulaq asmayıb eşqə düşdüyü üçün peşimandır və öz-özünü danlayır, lakin bir qədər dərinə getdikdə onun bu peşmanlıqdan məmnun qaldığını şahidi oluruq:

İndi müşküldür mənə ayrılıq aləmdə yaman,
Bəlkə də öz sevgimi mən sənə dərman eylədim [5, s. 124]

Aşıq Ağalar gözəl məzmunu, forma ahənginə, poetik estetikaya malik qəzəllər yaratmışdır. Onun qəzəl yaradıcılığının bütün poetik məqamlarını özündə birləşdirən “Demədimmi” rədifli qəzəlinə nəzər salaq:

Söylə, ey gül, sənə mən dərdimi pünhan demədimmi?
Olmaz mənim tək hüsnünə heyran demədimmi?
Göz görməsə, əlbəttə, deyiblər, yad olarsan,
Çünki belədir adəti-dövrən, demədimmi?
Yansa Ağalar eşqin oduna gecə-gündüz,
Olmaz o yenə zərrə peşiman, demədimmi? [5, s. 71]

Bu qəzəlin klassik ənənələrə söykənən məzmunu, təsəvvüfi-ürfani simvolikadan gələn obrazları, ritorik intonasiyanın bədii parlaqlığı Aşıq Ağaların ustad sənətkarlığından xəbər verir. Aşıq burada “göz görməsə, yad olarsan” söyləməklə gözədən uzaq olan, könlükdən də uzaq olar kimi xalq deyimi tərzindən uğurla bəhrələnmişdir. Beytin misraları arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin, sintaktik və leksik bağlılığın olması qəzəlin kamilliyi üçün vacib şərtlərdəndir. Bu baxımdan “Tək” qəzəli həmin poetik tələblərə layiqincə cavab verir:

İstərəm bir neçə busə almağı gül ləbindən,
Qoy yeri dursun üzündə hər biri bir danə tək

Gəl məni salma cahanda düzlərə, huri mələk
Gəzməyim səhraları,mən çölləri divanə tək [5, s. 126]

Qəzəldə sevən aşıqın təbii hissələri, keçirdiyi şirin əzablar səmimi və axıcı bir dillə tərənnüm olunmuşdur.

Sənətkar fərdliliyini şərtləndirən əlamətlərdən ən əsası sənətkarın yaradıcılığının özünəməxsusluğudur. Aşıq Ağaların qəzəllərinin tədqiqi göstərir ki, qəzəllərdə onun poetik üslubunu, sənətkar fərdliliyinin səviyyəsini göstərən elementlər sistem təşkil edir. Onlara diqqət yetirək:

1. Poetik ənənəyə sadiqlik

Qəzəllərdə klassiklərdən gələn elementlər üstünlük təşkil edir.Məsələn:

Ey məni zar eyləyən gül, sən bahar eşqindəsən,
Bülbülə ağyar olan,ey dil,yar eşqindəsən,
Ağalar, qorxma bu yolda töksə yar qanın sənin,
Bülbülü şeyda kimi sən gülüzar eşqindəsən [5, s. 126]

Bu qəzəldə işlənmiş “zar eyləyən gül”, “ağyar”, “ey dil”, “bülbülü şeyda” və s. kimi söz və ifadələr poetik ənənədən gəlməklə qəzələ hazır obrazlar şəkildə daxil olmuşdur.Onların hər birinin statik mənə tutumu vardır. Təbii ki, ənənədən gələn bu obrazlar bir növ xammal rolunu oynayır. Qəzəldə gözəlliyi onu yaradan sənətkarın bu xammaldan necə istifadə etməsi vardır.

2. Sənətkarın fərdilik səviyyəsi

Aşıq Ağalar qəzəllərində bir sənətkar olaraq tam görünür.Söz ustası,söz sərrafı olaraq bütün dolğunluğu ilə oxucuya təqdim olunur. Aşıqın vəsf etdiyi gözəllərin poetik obrazında bir canlılıq var. Məşuqənin təqdimi son dərəcə təbii və səmimidir.

Açılıb lələ və nərgiz döşənib qamətinə
Sanki, aləm yaranıb xallı zənəxdanda gülüm [1, s. 83]

Bu təbiilik və səmimilik bütövlükdə Aşıq Ağaların fərdi poetik üslubunun göstəricisidir. Aşıqın yaradıcılığı klassiklərimiz və bu günkü aşıqlarımız arasında körpünü xatırladır. Çünki, o Aşıq İbrahimin, Aşıq Pənahnın, Aşıq Mirzə Bilalın layiqli davamçısıdır. Onun qoşmaları,ğaraylı və tənisləri öz məzmun və şəkil etibarı ilə bu gün də müasir və tərəvətlidir.Aşıq Ağaların ithaf silsiləsindən olan şeirləri çoxdur və ona həsr olunan şeirlərdə çoxdur. Anasına,övladlarına,həyat yoldaşına,atasına,doğma kəndinə ,sənət yoldaşlarına,dostlarına ithaf etdiyi şeirlər hər biri səmimiliyi, doğmalığı ilə seçilir. Bu baxımdan anasına ithaf etdiyi gəraylı daha təsirlidir:

Ağalar olsun sənə fəda,
Heç vaxt baş əymədin yada,
Sənə yetişməsin qada
Ay ocağım,odum ana [1, s. 83].

Aşıq Ağaların yaradıcılığının əksər hissəsi oxucuya tərbiyəvi fikirlər aşılayır. Öz dövrü üçün Aşıq Ağaların xalq arasında geniş yayılan mahnıları aşığa şöhrət gətirmişdir. Oynaq ritmi, məharətli ifası ilə heç vaxt yaddan çıxmayan bu mahnılar tək Aşıq Ağaların yaradıcılığında deyil, Şirvan aşıqlarının repertuarında da unudulmayan yeni bir hadisə idi. Aşıq Ağaların yaradıcılığında həyat lövhələri öz təbiiliyi ilə təsvir olunur, milli dəyərlər qorunub saxlanılır, sənətkarın özünəməxsus lirik duyğuları yetərinəcə əksini tapır. El sənətkarının ölməz şeirləri yalnız müasirlərinin deyil,bütün sonrakı nəsillərin mənəvi sərvətinə çevrilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aşıq Ağalar Mikayılov “Söz mənimkidir”, Bakı: Çapaşoğlu, 2014, 92 s.
2. İbrahimov M. Aşıq poeziyasında realizm. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966, 85 s.
3. Əfəndiyev P. Şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 600 s.
4. Əfəndiyev O. Aşıq poeziyasının estetik problemləri. Bakı: Azərənşr, 1983, 115 s.
5. Qəniyev S. Şirvanlı Aşıq Ağalar. Bakı: Nurlan, 2011, 174 s.

Açar sözlər: humanist, dastan, ustadnamə, nəsihət, əxlaqi dəyərlər, sənətkarlıq xüsusiyyəti

Ключевые слова: гуманист, дастан, уstadname, наставление, нравственные ценности, особенности искусства

Key words: humanist, dastan, ustadnameh, admonition, moral values, peculiarities of mastery

Aşıq ağaların sənətkarlıq xüsusiyyətləri

Xülasə

Aşıq sənəti vətənə, torpağa, varlığa, insanlığa məhəbbətdən yaranmışdır desək heç də yanılmırıq. Bu sənət zaman-zaman insanları ümidə, haqqa, ədalətə səsləmiş, vətənpərvər, insanpərvər, humanist ideyalar təbliğ etmişdir. Bizi mənən kamilləşdirən, saflaşdıram dəyərlər sırasında aşıq yaradıcılığının önəmli yeri var.

Bu sənətin sirlərini öyrəndikcə biz təkəcə ədəbiyyatımız və mədəniyyətimiz haqqında biliklərə yiyələnmirik, eyni zamanda bir xalq kimi, yurd kimi özümüzü daha artıq dərk etmiş oluruq. Öz ömrünü, gününü aşıq sənətinə həsr etmiş, bu sənətin ağır yükünü 30 il çiynlərində daşmış el sənətkarlarından biri də Bilal oğlu Aşıq Ağalar Mikayılovdur. Aşıq Ağalar öz dövrünün görkəmli, sayılıb-seçilən şəxsiyyəti, dastan bilicisi, sözün əsl mənasında sazı və sözü, musiqi və mahnıları ilə Şirvan əhlinin qəlbində əbədi yurd salmış sənətkardır.

Особенности искусства Ашиг Агалара

Резюме

Мы вовсе не ошибёмся, если скажем, что ашигское искусство возникло для выражения любви к Родине, земле, бытию и человечности. Время от времени этот вид искусства призывал людей к надежде, истине, справедливости и пропагандировал идеи патриотизма, человеколюбия, гуманизма. Ашигское искусство занимает особое место среди ценностей, развивающих и очищающих нас духовно. Овладевая секретами этого искусства, мы не только получаем знания о нашей литературе и культуре, но и обретаем самосознание как народ и узнаём свой отчий край. Ашиг Агалар Билал оглы Микайлов - один из народных мастеров, посвятивший свою жизнь ашигскому искусству, который на протяжении 30 лет занимался столь сложным искусством. Ашиг Агалар - выдающаяся, уважаемая личность своего времени, знаток дастанов, мастер, который своим исполнением, словами, музыкой и песнями смог в самом настоящем смысле этого слова навсегда остаться в сердцах жителей Ширвана.

Peculiarities of Ashiq Aghalar's mastery

Summary

We can't go wrong saying that the art of ashigs origins from love to the motherland, the earth, existence and humanity. Periodically the art pushed people for hope, truth, justice and promoted ideas of patriotism, love for mankind, humanism. The art of ashigs occupies a prominent place among the values that help us to grow and purify spiritually. As we master this art, we do not only get knowledge about our literature and culture, but also gain self-awareness as people and become more aware of our ancestral land. Ashiq Aghalar Bilal Mikailov who was engaged in such a complicated art type for 30 years is among those folk masters who almost devoted their lives to this art. Ashiq Aghalar is an outstanding, respected personality of his time, an expert on dastans. He is a master who managed to in the real sense of the word stay in the hearts of Shirvan residents due to his performance, lyrics, music and songs.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

İNGİLİS MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK MƏSƏLƏSİNDƏ “İNGİLİSÇİLİK” VƏ “BRİTANÇILIQ”. TARİXİ KÖKLƏRİ VƏ ÖLKƏ ƏDƏBİYYATINDA TƏZAHÜRLƏRİ

Milli özünüdərək fəlsəfi-tarixi, siyasi köklərə malik çox mürəkkəb bir anlayışdır. Bu problem müxtəlif aspektlərdən siyasi, humanitar elmlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Milli özünüdərək probleminin ədəbiyyata inteqrasiya məsələləri və XX əsrdə bir çox böyük yazarların əsərlərində əksini tapması ədəbiyyatşünaslıq elmində də aktuallığını göz önünə çıxarır. Mürəkkəb özünüdərək prosesinə malik dövlətlərdən biri də Böyük Britaniya imperiyasıdır. Qədim və zəngin keçmişinin olmasına baxmayaraq, Böyük Britaniya xalqları da belə tale yüklü məsələnin – “milli kimlik” probleminin ağırlığını daşıyır. Burada yaşayan xalqlar imperiya vətəndaşları olsalar da müxtəlif etnik mənşələrdən gəlir, onların milli kimliklərinin daim müzakirə obyektinə çevrilməsinə səbəb olur. Milli kimlik məsələlərini araşdıran ən böyük mərkəzlərin məhz Boyuk Britaniyada yerləşməsi də təsadüfi deyil. Onlar Britaniyanın Oksford, Edinburq, Eksetere, London kimi böyük universitetlərin nəzdində yerləşir. E.Smitten rəhbərliyi altında “Millətlər və millətçilik” (“Nations and nationalism”), “Milli kimliklər” (“National Identities”) elmi jurnalları işıq üzünə gətirdi. E.Smitten, B.Anderson, E.Xobsbaum, E.Erikson, E.Qellner yeni postmodernist fəlsəfi düşüncə tərzinin öncül nümayəndələrinə çevrildilər. Böyük Britaniya adalarında yaşayan ingilis, uells, şotland və irlandlar siyasi-ideoloji, mənəvi “milli kimlik böhranı” ilə bu qurumların əsas hərəkətverici qüvvəsi olurlar.

İngilis milli özünüdərəkining çox qədim və dərin kökləri var. İmperiyanın tarix səhifələrini araşdırmadan mövzunun həllini axtarmaq doğru olmazdı. Bir xalqın milli özünüdərək məsələsinin doğru istiqamətdə arşdırılmasını təmin etmək mütləq o xalqın tarixini öyrənməkdən keçir. Xalqın tarixi, keçdiyi mübarizə yolu onun kimliyinin formalaşmasında əsas rol oynayan əsas faktorlardan biridir. Böyük Britaniya İmperiyasında da mürəkkəb və ciddi milli kimlik probleminin kələfi mövcuddur. Bəzən “Britaniya” ilə “İngiltərə” dedikdə eyni coğrafi ərazi başa düşülür. Bunun isə bir çox obyektiv səbəbləri var. Belə ki, Böyük Britaniya ərazisinin 81%-ni İngiltərə təşkil edir. Əsrlər öncə digər xalqlar – şotlandlar, irlandlar və uellslər məhz ingilis hakimiyyəti altında birləşdirildi. Bu gündə Böyük Britaniyanın siyasi mərkəzi İngiltərədə yerləşir və ingilislərin Britaniyadakı hakimiyyətlərinin üstünlüyünü danmaq olmaz. Əslində, “Britaniya” siyasi bir termin olaraq formal xarakterə malikdir və siyasi vətəndaşlığı ehtiva edən “britanlar” siyasi termin kimi imperiya ərazisində yaşayan xalqlar üçün bu gündə yaddır, süni və qəbul edilməzdir. Onlar özlərini “ingilislər”, “şotlandlar”, “irlandlar”, “uellslər” kimi tarixi mənsubiyyətləri ilə adlandırmağı bu gün də tələb edirlər.

Böyük Britaniya İmperiyası adalardan ibarət dörd dövlət və müstəmləkəsində olan bütün əraziləri ilə birgə qüdrətli imperiyadır. Ərazisinin ən böyük hissəsini İngiltərə qalan hissəsini isə Şotlandiya, Uells və İrlandiya təşkil edir. E.Barker “Britaniya və Britan xalqı” adlı kitabının ön sözündə yazırdı ki, “Britaniya İmperiyası yaxud Britaniya Birləşmiş Krallığı bu elə Britaniyadır. Oxuculardan xahiş edirəm ki, mütləqə zamanı nəzərə alsınlar ki, “Britaniya və britan xalqı” dedikdə mən pul əskinalarında latın yazısı ilə təsviri əks olunmuş, kralları IV Georq olan bütün britanları nəzərdə tuturam. Bir Britaniyanı digərindən ayırmaq onu yarımçıq təsvir etmək deməkdir. Belə ki, dünyada Britaniyanın anlamı ondan ibarətdir ki, o tək deyil, lakin bu çoxluqda yeganədir. Ona görə də burada Şekspir danışdığı dildə danışan və Miltonun inanc və əxalqına sahib olan bütün britanları əks etdirən bir çərçivə təsvir olunmuşdur”. [1.7].

VII əsr anglo-sakson ədəbiyyatının böyük nümayəndəsi, kilsə monarxi Əlahəzrət Beda (lat. Beda Venerabilis) “Angel xalqının kilsə tarixi” (latın: Historia ecclesiastica gentis Anglorum) adlı əsərində ingilis xalqının tarixi keçmişini qələmə aldı. Təsadüfi deyil ki, onu “ingilis tarixinin atası” adlandırdılar. Əsər latın dilində yazılmış, 5 cilddən və hər cild bir neçə fəsildən ibarətdir. Orada ingilis xalqının qədim dövrdən təxminən 731-ci ilə qədərki tarixi əksini tapıb. İlk dəfə bu mənbədə Əlahəzrət Beda “Britaniya” və “İngiltərə” sözlərinin sinonimliliyini göstərdi. Əsər mükəmməl tarix sənəsidir. Əsərdə Britaniya ərazisinin coğrafi təsviri, orada məskunlaşan kelt, angel və sakson tayfalarının kimliyi, köç etmə səbəbləri, mübarizə yolu, mövcudiyət savafları, ədəbi-mədəni irsləri, adət-ənənələri, hətta zaman-zaman aralarında baş verən qanlı mübarizələri geniş şəkildə təsvir edilmişdi. Sənəmə Britaniyada yaşayan xalqların özünüdərək məsələlərinin aydınlıq tapmasında qiymətli istinad mənbələrindəndir. Əlahəzrət Bedanın bu əsəri XX əsrdə belə aktuallığını qoruyub saxlamış, Britaniya xalqlarının özünüdərək tarixinin arşdırılmasına həsr olunmuş elmi əsərlərin əsas istinad mənbəsi kimi əvəzsiz nümunəyə çevrilmişdi.

Britaniyanın dörd dövlətin ittifaqından yaranmasına baxmayaraq XVIII əsrin əvvəllərinə qədər mənbələrdə vahid dövlət kimi deyil, zaman-zaman hətta bir-biri ilə vuruşan dörd müxtəlif dövlət və xalq kimi bəhs olunurdu. 1010-cu ildən etibarən Böyük Britaniya dövlətinin əsası qoyulduqdan sonra “britanlar” sözü meydana gəldi. Britan sözü öz mənbəyini “britt”lərdən götürmüşdür. Bu dövlətin vətəndaşları şərti olaraq “britan” adlandırılmasına baxmayaraq hər bir xalq özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir və “tipik britan xarakteri” anlayışını Britaniya xalqlarına şamil etmək olmaz. Çünki hər xalqın öz temperamenti, xarakterik cizgiləri, özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər haqqında onlar özləri daha dəqiq və düzgün fikirlər söyləyir. “Məsələn, ingilislər özlərini sağlam düşüncə sahibləri olan çox səbrli, təmkinli və ağıllı insanlar kimi təqdim etməyi sevir. Lakin keltlərin davamçıları olan şotlandlar, irlandlar və uellslər özləri haqqında çox asanlıqla özündən çıxan, çılğın, romantik və impulsiv insanlar olduqlarını deyirlər. İngilislər haqqında bir qədər fərqli düşünən keltlər onların lovğa və soyuqqanlı olduqlarını, özlərinin isə bütün xeyirxah işlərin daşıyıcısı kimi xarakterizə edirlər”[2].

⁴² AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Dissertant, elmi işçi

Əsrlərin sınağından keçən bu xalqlar müasir Britaniya imperiyasının etnik əsasını təşkil etməklə yanaşı, milli xüsusiyyət, mədəniyyət və adət-ənənələrini mental yaddaşlarında bu günə qədər qoruyub saxlaya bilmişdir. Onların adət ənənələrə bağlılığı ədəbiyyat və incəsənət nümunələrində, ictimai-siyasi hadisələrin qeyd olunmasında, gündəlik həyat tərzlərində, hətta idman yarışlarında və müsabiqələrdə belə əksini əksini tapır. İngilislərlə digər xalqları bir-birindən fərqləndirən əsas amillər yalnız etnik mənşələrinin müxtəlifliyi deyil, həm də dil, din amilidir.

İngilis özünüdərk məsələsində din faktorunun bu qədər dərin iz buraxmasının öz səbəbləri vardır. Xristian dininə mənsub digər təbəələrdən fərqli olaraq ingilislərin öz kilsələri və məzhəbləri var. Bu Anglikan kilsəsi və “anqlikanlıq”dır. Anglikan kilsəsi məhz İngilis xalqının ibadət ocağı olub onlara mənsubdur. Svetlana Lurye “Millətçilik, etnos, mədəniyyət” məqaləsində yazırdı: “İngilis milli özünüdərkinin xüsusi tarixi var. Orta əsrlərdə yəni XV-XVI əsrlərdə “İmperiya”, “xalq”, “cəmiyyət”, “anqlikan kilsəsi” sinonim sözlər kimi qəbul edilə bilərdi. Həmin dövrdə millətçilik çox qatı dini xarakter daşıyırdı” [3.105]. 1559-cu ildə London yepiskopu Cin Aylmer elan etdi ki, Tanrı ingilisdür və bütün həmvətənlərinə Tanrının onları fransız, alman, italyan yox məhz ingilis yaratdığı üçün gündə yeddi dəfə təşəkkür etmələrini söylədi. [4.60]. Con Foks “Günahkarlar”(The Book of Martyrs) kitabında yazır ki, “İngilis olmaq əsl xristian olmaq deməkdir. İngilis xalqı digər xalqların içərisindən Tanrı tərəfindən xüsusilə “seçilmişdir”. İngiltərənin gücü və şöhrəti Tanrının hakimiyyəti üçün lazımdır”[4.61]. Belə ki, ingilis özünüdərkində “hakimiyyət” və “imperiya” sözləri nə qədər siyasi xarakter daşıyırdısa, bir o qədər də dini məqama malik idi və XIX əsrin ikinci yarısına qədər aktual olaraq qalırdı. İngilis milli özünüdərkində “xristianlıq” daha çox millətçiliyi özündə ehtiva edirdi və bu millətçilik hissələri xalqın etnik mənşəyindən daha çox dini əsaslara söykənirdi.

Böyük imperiyanın çökməsi, əsarətindəki müstəmləkə dövlətlərin siyasi oyanışı, monarxiyanın iqtisadi böhran vəziyyəti ictimai-siyasi elm sahələrində və ədəbiyyatda öz izlərini göstərdi. Millətin özünüdərkini, genetik kodları, milli kimlik, milli mənsubiyyəti kimi məsələlər sosial-siyasi mübahisə, müzakirə obyektinə çevrildi. Bu mürəkkəb prosesi elmi ədəbiyyatlarda “postimperiya sindromu”, “postimperial identifikasiya böhranı”, “postimperial identifikasiya axtarıları” adlandırıldılar. “Avropa xalqları” seriyalarından olan nəşrlərin birində Cefri Eltonun “İngilislər” adlı kitabının “Böyük Böhran dövrü” adlı son fəslində müəllif yazır ki, “İngilislər ən ağır və travmatik dəyişikliyi Britanlara çevrildə yaşadılar. Əlbətdəki bu amalaqammada ingilislər ən böyük hissəni təmsil edirdilər. Onlar xalq kimi öz yaşamlarını davam etdirirdilər. Lakin cəmiyyətin bütün sahələrindəki həyat və fəaliyyəti ilə bircə ingilislər tamamilə daha böyük Britaniya cəmiyyətinə daxil edilmişdir. Sayca üstünlük təşkil etdiklərindən lider olmaları və hakimiyyətin mərkəzi Vestminsterdə qaldığından onlar bunu demək olar ki, hiss etmirdilər. Dünya demək olar ki, adanın içərisindən hər yeri idarə etmək üçün gələn bu insanların adlandırmaq üçün yeni addan istifadə etdiyinə görə elə təəvvür yaranırdı ki, İngilislərin hakimiyyəti sona çatmışdır”[5.228].

O dövr Britaniya ictimai-siyasi və ədəbi mühitdə iki böyük istiqamət əsas apıçı qüvvəyə çevrildi. Birincisi milli tarix və mədəniyyət ənənələrinə sadıq qalan “mühafizəkarlar”, digəri isə “rivizionistlər” idi. Rivizionistlər anqlosentrik yanaşmanı tənqid atəşinə tuturdular. Britan mədəniyyəti və milli tarixinin keşiyində dayanan mühafizəkarlar isə yaradıcılıqlarını iki böyük məsələyə – imperiya və postimperiya, kolonializm və postkolonializm, yəni milli özünüdərk məsələsinin çox böyük əhəmiyyət kəsb edən “Britançılıq” yəni Ümumbritan kimliyi (“Britishness”) və “ingilisçilik” (“Englishness”) ingilis kimliyi anlayışlarına həsr edirdilər.

Ümumiyyətlə, XX əsrdə baş verən imperiyanın süqutu hadisəsi milli kimlik böhranının bir qədər də dərinləşməsinə səbəb oldu və müasir ingilis ədəbiyyatında mövzunun bədii əksi canlanmağa başladı. Postkolonial dövrdəki araşdırmalar ingilis milli ənənələri fonunda ümummilli davranış və düşüncə tərzinin “ingilisçilik” və “britançılıq” anlayışlarının müqayisəsində əksini tapır. XX əsrin II yarısında Britaniya imperiyasının süqutundan sonra milli özünüdərk böhranı çox qabarıq şəkildə özünü biruzə verdi. Araşdırmaların əsas vəzifəsi “ingilisçilik” məfuminun “britançılıq”la fərqlərini müəyyənləşdirmək, Britaniya millətçiliyi və ingilis millətçiliyi arasında oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxartmaq idi.

Bu dövrdə ingilis millətçiliyini təənnüm edən bir sıra əsərlər ərsəyə gəldi. Bəzi müəlliflər mövcud qaydalardan kənara çıxaraq özlərinin subyektiv mülahizələrini ortaya qoyur, ingilis millətçilik ənənələrinin daha qabarıq təsvirini verən tədqiqatlar ortaya qoyurdu. David Gervais “Literary England: Version of Englishness in Modern Writing” (İngiltərə ədəbi mühiti. Müasir yazılı ədəbiyyatda “ingilisçilik” versiyası) adlı əsərində ingilis millətçiliyinin keşiyində duran müəlliflər haqqında geniş söhbət açdı, hər birinə ayrıca fəsil həsr etdi. Bu yazıçılar Metyu Arnold, Con Reskin, Tomas Qardi, Edvard Tomas, Qenri Nyubolt, Redyard Kiplinq, Eduard Morqan Forester, Devid Qerbert Lourens, Corc Oruell, Cefri Xill, D. Qardi və başqaları idi. Digər bir tədqiqatçı R.Ebbatson da “An Imaginary England: Nation, Landscape and Literature. 1840-1920” (“Xəyalı İngiltərə. Xalq, Coğrafiya və Ədəbiyyat. 1840-1820”) əsərində Devid Lourens, Rupert Bruk, Edvard Tomas, Tennison qardaşları kimi ingilis yazarların əsərlərində ingilisçilik anlayışına yanaşmanı tədqiq edir və “İngiltərə, mənim İngiltərəm” (England, my England) romanının geniş təhlili ilə sonlandırır.

Müəyyən zaman kəsiyində “İngiltərə” termini o qədər geniş istifadə olundu ki, az qala Britaniya anlayışını sıxışdıraraq bütün əraziyə şamil olunurdu. Ötən əsrin 90-cı illərindən “Englishness” termini ictimai-siyasi leksikondan tədricən sıxışdırılmağa başladı və “Britishness” termini daha sıx istifadə olunaraq digər termini əvəzləməyə başladı. “Britishness” termini etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün Britaniya Birləşmiş Krallığı və Şimali İrlandiyanın əhalisinə şamil edilirdi.

XX əsrin II yarısında bir çox ingilis Britaniya tarixini, mədəniyyətini özündə ehtiva edən bir sıra əsərlər yazıldı. Britaniya ədəbiyyatında milli bədii təfəkkürün yeni dönəmi başladı ki, bu dövrdə bir sıra Britan ədəbiyyatı nümayəndələri “adadan ev”lərinin və onun böyük şəhərlərinin şərəfinə aftobioqrafik əsərlər həsr edərək kimlik məsələlərinin daha da qabarıq şəkildə işıqlandırdılar. L.Kolleyin “Britanlar. Dövlətin yaranması. 1707-1837 illər”, D.Eltonun “İngilislər”, A.Kalderin “Blits haqqında

əfsanə”, D.Barensin “İngiltərə, İngiltərə”, U.Olinsin “Milli kimliklə ticarət”, P.Akroydun “London” aftobioqrafik romanı və “Albion. İngilis təxəyyülünün məxəzləri” və digər müəlliflərin əsərləri ədəbiyyata yeni nəfəs gətirdi.

Ədəbiyyatşünaslar həmin dövr ədəbi mühitini səciyyələndirən milli xüsusiyyətləri araşdırarkən əsasən “İngilislilik” (“Englishness”) və “Britanlıq” (Britishness) terminləri üzərində dayanırdılar. P.Akroyd “Albion: ingilis təxəyyülünün məxəzləri” əsərində, “ingilisçilik” anlayışını dil, mədəniyyət və təfəkkürün inkişafı ilə əlaqələndirirdi. O, “İngilisçilik” və “britançılıq” anlayışlarının fərqli inkişaf yollarının olduğunu bildirirdi. P.Akroyd “ingilisliyin anglo-sakson, britanlığın isə kelt təkamül yolu ilə yarandığını” bildirir, qeyd edir ki, “keltlərin ingilis xalqının metalitetin formalaşmasında təsiri danılmazdır və tarixin ayrı-ayrı dövrlərində bu təsir – kelt köklərinin izləri sistemətlk olaraq görünməkdədir [6.32].

“XX əsr ingilis ədəbiyyatı” kitabında məhşur rus ingilisşünası V.V.İvaşeva ingilis milli xarakteri mövzusunda toxunur: “İngilislilik” problemi 70-ci illərdə Meri Styuartın “Hollow Hills” trilogiyasında parlaq bədii rənglərlə verilmişdir. Əsərdəki hadisələr V əsrdə anglo-sakson tayfalarının Britaniyanın Şərq və Cənub-Şərq torpaqlarına hücumu, bundan bir qədər əvvəl isə Roma imperiyasının əsarəti və keltlərin Şimal və Şimal Şərqdəki üstünlüyündən bəhs edir”. V.V.İvaşeva yazır: “M.Stiuartın trilogiyasının yaranmasına səbəb yazıçıların, şairlərin dramaturqların “ingilisçilik nədir” sualına artan hədsiz marağından qaynaqlanır. İngilislilik məfumu həm etnik tərkib həm həyat tərz, həm mental dəyərlər, həm də milli kimlik məsələlərindən qaynaqlanır”. [7.476]

Bəs ingilislilik nədir? “Englishness” termini ingilislərin milli mentaliteti ilə bağlı olub İngiltərənin və ingilis xalqının ideosenkritik mədəni normalarını özündə ehtiva edir [8]. Göründüyü kimi bu termin ingilis xalqının fərdiliyinin və individuallığının, özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətinin əksidir. O.V.Popova yazır ki, “İngilis mentalitetinin və milli özünüdərkinin əsas xüsusiyyəti “İngilislilik” kateqoriyasıdır ki, mental ölçü vahidinin ən mühüm keyfiyyət göstəricisi kimi XIX əsr boyu inkişaf edir. O, tarixi xarakter daşıyır və bir epoxadan başqa epoxaya transformasiya olur, bu zaman özünün əsas sütunlarını təşkil edən xüsusiyyətlərini qoruyur”. [9]

Rus ədəbiyyatşünası E.Satyukova isə yazırdı ki, “İngilisçilik millətin özünüdərk problemi ilə sıx əlaqədar olub ingilis mədəniyyətini Birləşmiş İngiltərə Krallığı və Şimali İrlandiya mədəniyyətindən ayırmaq cəhdi idi” [10.7]. İngilislilik termini XX əsrin 50-ci illərindən sonra postimperiya dövründə yaranaraq aktuallıq tapmasına baxmayaraq ingilis xalqının şüuraltında əsrlərlə formalaşan mental dəyərləri, milli xarakteri, mədəni irsi, adət-ənənələri özündə ehtiva edən mürəkkəb bir kateqoriya kimi daim mövcud olmuşdur. Zaman-zaman mövcud coğrafi şərait, tarixi hadisələr, digər səbəblər bu mürəkkəb prosesin inkişafına öz təsirini göstərmişdir.

İngilis milli özünüdərkinin ayrılmaz tərkib hissələrindən biri də, ada komponenti idi ki, bu da rus ədəbiyyatşünaslığında “ostrovizm” termini kimi aydınlıq tapmışdır. Minillərlə formalaşmış “Ada” mentaliteti İngiltərənin coğrafi mühiti ilə sıx bağlıdır. İngilis xarakterinin formalaşmasında ölkənin adada yerləşməsi həlledici rol oynayır. Təsədüfi deyil ki, Robinzon Kruzo haqqında roman məhz burada yaranmışdır. Ümumiyyətlə ingilis ədəbiyyatında bir çox nümunələr var ki, hadisələr adada cərəyan edirdi. Morun “Utopiya”, Bellentaynın “Mərca adası”, Stivensonun “Dəfinələr adası” və bir çox əsərlər bu coğrafiyada təsvir olunurdu. Belə ki, istənilən ada ingilis oxucusunun düşüncəsində döğmə ölkəsi ilə şüuraltı assosiasiya olunur.

İngilis mentalitetində həlledici roynayan ada faktoru ingilis yazıçısı Çarlz Dikens tərəfindən 1856-cı ildə “Insularities” (Ada təfəkkürü) yazısı ilə gətirilmişdir. Təsədüfi deyil ki, bir çox tədqiqatçılar ingilis ədəbiyyatında ingilisçilik anlayışının əsas komponentlərinin XIX əsrin sonlarında yarandığı mülahizə edirlər. İngilislilik termini ingilis ədəbiyyatının ən parlaq dövrü olan Viktorian dövründə tam formalaşma prosesindən keçmiş və məhz bu dəyərli şəxsiyyətin yaradıcılığında qabardılmış, geniş işıqlandırılmışdır. S.V.Konçakova yazırdı ki, “Məhz Viktorian dövrü xüsusi ingilis mədəni tipinin kristalizasiyasına həlledici təsirini göstərdi” [11.3] Konçakova yazırdı ki, Ç.Dikkenzin yaradıcılığında ingilis milli konseptosferasının xüsusiyyətləri həm ideya, süjet həm də, qəhrəmanlar səviyyəsində tamamilə əksini tapmışdır. Buna rəvac verən faktlar ondan ibarətdir ki, milli konseptosferanı təşkil edən əsas amillər Viktorian dövründə təşəkkül tapmış, məna kəsb meyarlara çevrilmişdir. Digər tərəfdən Dikensin yaradıcılığı özlüyündə ingilislərin milli özünüdərkinin formalaşmasında qarşılıqlı arasıkəsilməz prosesdə iştirak etmişdir. Buna təkan verən yazıçının kəskin sosial problemlərə müraciət etməsi, o cümlədən, ingilis mədəniyyətində özünəqapanmadan yaxa qurtarmağın da həlli yollarını axtarması əks olunmuşdu” [11.22] Dikens demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyu ingilis kimliyinin əsas tərkib hissəsini sərgiləyən “home”, “gentleman”, “fairy play” milli konseptlərini çox aydın şəkildə işıqlandırmışdır.

Milli konsept mentaliteti təşkil edən vahidlərin cəmidir. Bütün bu konseptlərin cəmi milli mühiti formalaşdırır və milli konseptosferasını təşkil edir. Mentalitet və konseptosfera eyni məfumu deyildir. Məhşur Rus ingilisşünası M.V.Svetkova “English” adlı məqaləsində ingilis xalqının milli-mədəni həyatından bəhs edərək onu xarakterizə edən bir sıra konseptlər irəli sürür. O, ingilislilik haqqında yazırdı: “Bu – ev, azadlıq, şəxsi həyat, sağlam düşüncə tərz, yumor hissi, centmenlik, düzgün oyun, təmkinlilik, ənənə və mirasdır”. [12.172] Araşdırmaçı bu konseptlərin hər biri haqqında geniş izzahlar təqdim etmiş, ingilisçiliyin tərkib hissəsi olan bu anlayışlara aid yeri gəldikcə D.Defo, C.Prisley, C.Oruell və başqa görkəmli yazarların yaradıcılığından misallar gətirmişdir.

Beləliklə köklərini tarixin dərin qatlarından götürərək müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçib bu günümüze qədər tam formalaşan “ingilisçilik” məfumu həm siyasi-tarixi və ictimai kateqoriya, həm də xalqın ədəbi təfəkküründə əksini tapmış milli kimlik göstəricisi kimi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən İngilisçilik etnik xarakter daşıyır və özündə xalqın bütün milli mənəvi keyfiyyətlərini, koloritini, düşüncə tərzini ehtiva edir. Lakin “britançılıq” siyasi xarakter daşıyır və dövlət və dövlətçilik maraqlarının təmsilçisinə çevrilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Barker Ernest. Britain and British people. London. University Press, 1944. p.186
2. www.uk.ru/culture/nation.html
3. Светлана Лурье. **Национализм, этничность, культура.** *Общественные науки и современность* 1999, № 4. 101-111
4. [Liah Greenfeld. Nationalism. Harvard University Press. London. 1992. Səh.596.](#)
5. Elton Geoffrey. The English. Blackwell Publishers, Oxford. 1994. Səh. 248.
6. Ackroyd Peter. Albion. The origins of the English imagination. London 2002. p.524
7. В.В.Ивашева. Литература Великобритании XX века. Москва, Высшая школа, 1984; 487 стр.
8. [Wikipedia. Englishness](#)
9. М.К.Попова. «Хавелок-датчанин» и проблема «английскости» в средневековой литературе. Проблема национальной идентичности и принципы межкультурной коммуникации. Материалы семинара. Том 1 .Воронеж 25-30 июня.; 52-58. стр.
10. Сатюкова, Елена Геннадиевна. Феномен "английскость" в творчестве Г.Свифта. диссертация. Астраханский государственный университет. Екатеринбург. 2012
11. С.В.Кончакова. проблема национальной идентичности в позднем творчестве Ч.Диккенса. автореферат. «Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина» Тамбов 2011. 25 стр.
12. Межкультурная коммуникация. Учебное пособие. Цветкова.М.В. Английское. Москва, Наука, 2002 . С.158-182). Дом; Свобода; Приватность; Честная игра; Сдержанность; Дженльменство. 158-182 стр.

Açar sözlər: ingiliscilik, britançılıq, özünüdərk, ədəbiyyat, tarix

Ключевые слова: Английскость, британскость, самосознание, литература, история

Key words: englishness, britishness, identity, literature, history

«Английскость» и «британскость» в английском национальном сознании. Исторические корни и проявления в литературе

Резюме

Проблема национального самосознания - одна из самых актуальных проблем современности. Эта проблема существовала на протяжении всей истории среди народов, составляющих Британскую империю. По сути, существует две формы национального самосознания. «Английскость» и «британскость». Эта проблема влияет на общественно-политическую ситуацию и оставляет глубокий след в литературе. В статье исследуются исторические корни проблемы, ее последствия и следы в литературе.

"Englishness" and "Britishness" in the English national identity. Historical roots and manifestations in literature

Summary

The problem of national identity is one of the most pressing problems of our time. This problem has existed throughout history among the peoples that make up the British Empire. In fact, there are two forms of national identity. "Englishness" and "britishness". This problem affects the socio-political situation and leaves a deep mark in the literature. The article examines the historical roots of the problem, its consequences and traces in the literature.

Rəyçi: dos. A. Feyzullayeva

ORTA ƏSRLƏR URDU ƏDƏBİYYATININ ƏSAS MƏRHƏLƏ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Orta əsrlər urdu ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri fars və farsdilli ədəbiyyat ilə yaxından tanış olduqları üçün, bütünlükdə ədəbiyyatın əsas sahəsi olan poeziya sözügedən təsir kontekstində inkişaf edirdi. Klassik urdu poeziyasının forma və şəkilləri, ölçü və vəzn sistemi, bədii təsvir və ifadə vasitələri farsdilli nəzmin xüsusiyyətləri çərçivəsində olduğu kimi, urdu dilində yaranan ədəbiyyat da həmin cəhətləri mənimsəmişdir. “Beləliklə, urdu poeziyası fars poeziyasının yeni dildə və yeni quruluşda davamı idi. Urdu şairləri hər zaman fars şairlərinə öz sələfləri və ustadları kimi baxırdılar. Həmin vaxt İran və Hindistanda mövcud olan fars poeziyasının məruz qaldığı dəyişikliklər sonrakı urdu şairlərinin mövzu və üslublarında özünü aydın şəkildə əks etdirirdi. Sənətkarlığın rəssamlıq, memarlıq və musiqi kimi digər sahələrində də hind və fars motivlərinin qismən sintezi ehtiva olunmuşdur; poeziyada fars dahiləri üstünlüyü öz əllərində saxlamışdılar” (5, 14). Bütün bunlara baxmayaraq, urdu dili və xalq ədəbiyyatından gələn motivlər poeziyada öz yerini mühafizə etməyə çalışırdı. Urdu tədqiqatçılarının söylədiyi kimi, “nəticə etibarilə, poeziyamızın öz karyerasının ən başlanğıcında məhdudiyət və süniliklə korlanmasına” (5, 14) baxmayaraq, ədəbiyyatda inkişaf davam edirdi.

Orta əsr urdu poeziyasının əsas formaları qəzəl, qəsidə və mərsiyə hesab olunurdu. Qəzəl ədəbiyyatın məşhur və çox geniş yayılmış forması idi. Qəsidə janrı zadəganlar mühitində şöhrət qazanmış və əsasən, saray həyatı ilə bağlı olmuşdur. Mərsiyə isə matəm və qismən dini şeirlər silsiləsinə aid edilir, Dehlinin tənəzzülündən sonra Lakhnau şəhərində şiə aristokratiyasının qısamüddətli çiçəklənməsi ilə əlaqələndirilir. Qəzəl janrının Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmasının tarixi ənənələrindən bəhs edən Hitti yazırdı: “Əmövillərin dünyaya inteqrasiya olunması ilə şərab, mahnı və poeziya ilahələri ilə köhnə əlaqələr yenidən quruldu. İlk dəfə olaraq eşq şairi Ərəbistanda tam təzahürünü ortaya qoyur. Bir çox islamdan öncəki şairlər uzun parçalarını (qəsidələri) aşiqanə şeir xarakterli bir neçə beytlə əvəz etsələr də, heç birinin sevgi şeirində (qəzəldə) ixtisaslaşdığı söylənilə bilinməzdi. İlk qəsidələrin bu eşq müqəddiməsindən (nəsim) ərəb lirikası fars müğənnilərinin təsiri altında və onların nümunəsindən sonra yarandı” (4, 250).

Urdu tədqiqatçısı Muhammad Sadiq qəzəlin Şərq, eləcə də, urdu poeziyasında geniş yayılmasının səbəbini bu şəkildə ifadə edir: “Qəzələ xas və onu bütün dünyada şeirdən eyni anda ayıran xüsusiyyəti – onun parçalana bilməsidir. Qəzəldə ardıcıl izah və ya mövzu predmeti yoxdur. Hər sətir öz-özündə - müstəqil bir vahid olaraq dayanır. Bu, əlaqəsi kəsilmiş və tez-tez ziddiyyətli düşüncə və hissələrin bir parçasıdır və oxucu bir növ emosional təbədülatlarla bir sətirdən digər sətirə keçir. Biz təzə doğulmuş kimi yəqin və bu qəribəliyi hiss etmirik; lakin xaricilər üçün qəzələ alışımaq asan deyil və yalnız uzun bir tanışlıq onları qəzəllə tanış edəcəkdir. Sahib olduğu yeganə birlik - ahəng və qafiyənin ona verdiyi birlik şəkliyədir. Qəzəlin tanınmış bir başqa xüsusiyyəti də qafiyə ilə yanaşı, rədifin istifadəsidir. Şübhəsiz ki, birincisi qulağa xoş səslənir, lakin səsdəki bu heyranlıq bəzən mənə bahasına qazanılır. Bununla birlikdə, musiqi dəyəri mübahisəsizdir və başqa şəkildə arzuolunmazdır.

Keçmişdə qəzəlin populyarlığının səbəblərindən biri aşiqanə şeir marağı xaricində, içindəki mövzu predmetinin olmaması idi. Daha böyük və ya daha yüksək mövzulara sahib olanların əllərində başqa formalar hazır idi. Qəzəl ustadlarından hərtərəfli olmaları tələb olunmurdu. Poeziyaya meyilli olan hər kəs öz hissələrini işə sövq edə bilər” (5, 19-20).

Urdu tədqiqatçılarının ümumi fikirlərinə əsasən, orta əsr urdu poeziyasında orijinallıq problemi var, çünki o bədiliyi etibarilə fars və farsdilli ədəbiyyatın təsir dairəsindədir: “Nəticə etibarilə, orta əsr poeziyamızda, xüsusilə qəzəldə heç bir yerli çalar yoxdur. Orta əsr urdu poeziyasının mövzularının hamısı fars poeziyasından götürülmüş mövzulardır. Urdu qəzəlinin böyük bir hissəsini muzey eksponatına çevirən amil poeziyanın “vacib şərti” olan bu xüsusi qeydin olmamasıdır” (5, 15-16). Buna görə də, urdu poeziyasında yerli çalarların olmadığı üçün bu poeziyanın daha kasad olması fikri formalaşmışdır: “Bu fikrin qəzəlin bütünlükdə tənqid olunması kimi başa düşülməməsi üçün qeyd etmək lazımdır ki, qəzəllər, demək olar ki, bütövlükdə eşqdən bəhs edir və gördüyümüz kimi, dünyada ən çox məhdudlaşdırılan formadır. Xarakterinə görə seçilmiş və yığcamdır və qəzəldə obrazlılıqdan yalnız müqayisə və ziddiyyət məqsədləri üçün istifadə oluna bilər” (5, 16).

Qəzəl janrında yazılmış əsərlərdə fars poeziyasından daha çox tanış olduqları təbii obyektlərdən, gecələr ziyafət məclisləri, səhralardan (kənəlsüz aşiqlərin gəzməsi ilə əlaqəli), səma cisimləri və orta əsrlərdəki döyüş silahlarından bəhs olunur. Sevgilinin bədəninə fərqli hissələri üçün müəyyən bənzətmələr vardır: hündür və dik boyuna görə sərv və şümşad ağacı; üzünə görə lələ, gül, ay, günəş, gözlərinə görə nərgiz, badam, maral, görünüşünə görə, kəhrəba, müşk, sünbül, gecə, tələ, zəncir, ilmə, ilanlar, kirpiklər üçün ox və qılınç, qaşları üçün yay, dişləri üçün inci, dodaqları üçün qızılgül yarpağı, ağız üçün gül qönçəsi kimi ifadələr işlədilmişdir.

Bununla belə, urdu poeziyasına məxsus qəzəllərdə hind mədəniyyətinə aid, fars və farsdilli ədəbiyyata xas olmayan orijinal cəhətlər də müşahidə olunmaqdadır. O baxımdan, orta əsrlər urdu poeziyası Şərq ədəbiyyatının bir parçası olaraq həmin geniş kontekstdə müxtəlif milli ədəbiyyatlardan gələn xüsusiyyətləri birləşdirən sintez sənəti kimi görülməkdədir. Urdu ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Mir Həsənin “Məsnevi-Sihr-ül-Bəyan” qəzəli mövzu və məzmunu baxımından yerli olmasa da, urdu dilinin obrazlılığı ilə zənginləşdirilmişdir. Şairin mərsiyələrindəki Anis mənzərəsi Hindistanın təbii guşələri ilə ərəb tarixindəki hadisələrin vəhdətindən istifadə olunaraq yaradılmışdır.

⁴³ Filologiya elmləri doktoru, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. besi.azizali@gmail.com

Urdu şairlərinin digər məşhur simalarından Mir Tağı məsnəvilərində ailə həyatı və ov macəralarından bəhs edərək yerli və milli çarlara üstünlük vermişdir. Nazir Əkbərabadi orta əsrlər urdu poeziyasında ən çox milli və yerli cəhətləri daşıyan şairlərdən hesab olunmaqdadır: “Digər şairlərdə təsadüfən rast gəlinən məqamlar onun yaradıcılığının təməlini təşkil edir” (5, 16).

Ədəbiyyatda orijinallığa mühüm əhəmiyyət verən urdu tədqiqatçıları daim bu məsələni diqqətdə saxlamışlar. Nizami Əruzi yazır: “... Şair ömrünün ən yaxşı çağında olmadığı müddətcə bu dərəcəyə çata bilməz... O, qədim poeziyadan 20000 beyti yaddaşına köçürür...və beytlərin işlənmə qaydaları və növləri onun təbiətində yer tapana qədər davamlı olaraq böyük söz ustalarının divanlarını oxuyur və xatırlayır... Bu minvalla onun üslubu inkişaf edir və onun dahiliyi zirvəyə qalxır” (2, 35-36).

Yaradıcılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edən və obrazlılığı, bədii təsvir və ifadə vasitələriylə zəngin şairlərdən biri də XIV əsrin ikinci yarısında yazıb-yaradan Şərafuddin Ramidir. Şairin “Anis-ül-Üşşaq” əsəri urdu poeziyasının parlaq nümunələrindən biridir. Əsərdə şair “sevilən şəxsin fərqli xüsusiyyətlərini təsvir edərkən istifadə olunan bənzətmələrin incəliklərindən yazır. Sıra ilə saç, alın, qaş, göz, kirpik, üz, alt dodaqlar və yanaqlar, daha çox və ya gözəllik nöqtəsi, dodaqlar, dişlər, ağız, çənə, boyun, qoyun, qol, barmaqlar, fiqur, bel və ayaqları təsvir edən əsər on doqquz fəsildən ibarətdir... Əsər zəngin nümunələri ilə təsvir edilmişdir” (1, 83).

Qeyd olunduğu kimi, orta əsrlər urdu ədəbiyyatında qəzəl janrı aparıcı mövqedə idi. Bu janrın məşhurluğu və sistemsizliyi tədricən fəlsəfə, etika və sufizmin də onun məzmununa daxil olmasına imkan vermişdir. Urdu şairlərinin böyük bir qismi qəzəl müəllifi olduqları üçün öz dini-mənəvi və fəlsəfi fikirlərini də həmin janrın vasitəsilə ifadə edirdilər. Qəzəldə mövzu birliyi yox idi, onun hər bir sətiri özü bir ifadə vahidi kimi çıxış edir, ondan əvvəl və ya sonra gələn sətirlə əlaqəli qurulmurdu, şairdə sevgi duyğuları tərənnüm olduğu kimi şairin kainat və ya insan davranışları haqqındakı görüşləri də yer ala bilirdi. Bununla belə, sevgi və eşq qəzəlin aparıcı mövzusu kimi çıxış edirdi. Sevgili bir sənəmdirsə (büt), aşıq təbii olaraq sənəmin qarşısında səcdə edən, məsciddən üz döndərən, məbədi tez-tez ziyarət edən, ilahiyatçılara qarşı çıxan, müqəddəs ip taxan, bir sözlə, özünü kafir hesab edən bir bütprəst olur. Sevgili urdu poeziyasında insan gözəlliyinin yüksək təzahürü kimi təqdim olunur, o yüksək tərifi layiq parlaq bir fiqur kimi səciyyələndirilirdi. Sevgilinin gözəlliyinin yaratdığı heyranlıq hissini ifadə etmək üçün şairlər onu təbiətdə ən gözəl olan hər şeylə müqayisə edir, hətta daha üstün olduğunu qeyd edirdilər.

Urdu şairlərindən Mir yazırdı:

Ayın üzü çox parlaq olduğu bir zaman

Əgər tək bir gecəlik azacıq bir bənzərliyi varsa, onda nə olar?

Müşk və sünbül onun telləri ilə müqayisə oluna bilməz,

Bunlar şairlərin uydurmalarından başqa bir şey deyil (5, 29)

Digər görkəmli şair Ciqarın qəzəllərində də sevgili yüksək şəkildə dəyərləndirilmişdir:

Lalə və qızılgül sənənlə müqayisə oluna bilməz,

Bunlar natamam metaforalardan başqa bir şey deyil.

Bağ öz baharının əzəməti ilə fəxr edirdi,

O bağa daxil oldu və onun bütün şanı tutuldu (5, 30)

Xeyr, təbiətin gözəlliyi sevgilinin gözəlliyinin əksindən başqa bir şey deyil. Onun mövcudluğu təbiətin gözəlliyinə gözəllik qatır və onun gedişinin məyusedici bir təsiri var, bu qədər cazibədar olan orta yaşlı aşıq o getdikdən sonra solur. Şair üçün o, gözəl olan hər şeyin şüalanən mərkəzidir; onun cazibəsi aşır-daşır və hər şeyi öz işığı ilə doldurur.

Sevgi mövzulu qəzələrdə mərkəzi fiqurlar olan aşıq və sevgili ilə yanaşı, bir neçə digər obraz da var. Məsələn, şeytani xarakter kimi təqdim olunan elçi (paigam-bar). O, sevgiliyə aşıq olur və bu səbəbdən aşıq ondan şübhələnməkdə haqlıdır. Onun rolu çətindir, cəsarətlə bərabər, nəzakət və incəlik tələb edir, o, təkə aşıqın mesaj və məktublarını daşımamalı, həm də onun səbəbini etiraf etməlidir. Qəzəldə o, aşıqın qəzəbinin əvvəlcədən təyin olunmuş qurbanıdır və adətən onun tərəfindən öldürülür. Digər obrazlar arasında aşıq verdiyi məsləhətlərinə məhəl qoyulmayan, sevgilinin cazibəsinə soyuq, hissiz və biganə olan naşükür məsləhətçi (nəsih); aşıqın bütün arzularını, şübhələrini və qorxularını danışdığı sirdaş (razdan); dəmiri isti-isti döyən – aşıq üçün mükəmməl antitez və qəzəldə indiyə qədər ən kobud davranılmış xarakter olan uğurlu, amma qərəzkar rəqib (rəqib); qısqançlıqla sevgilinin qapısını müdaxilə edənlərdən qoruyan və onlarla necə məşğul olunması ilə bağlı ümumi bir üsluba malik zəhmli hambal (darban) vardır.

Urdu poeziyasında geniş yayılmış ikinci janr qəsidə idi. Hamilton Alexander Rosskeen Gibb klassik dövr qəsidələri haqqında yazır: “Qəsidənin son məqsədi özünü tərifləmək, şairin qəbiləsinin mədhiyyəsi, rəqib qruplara və ya şəxslərə yönəlmiş satirasının ifadəsidir. Lakin ən yüksək nöqtəyə çatmazdan əvvəl, şair ərəb həyatının müxtəlif aspektlərinə dair bir sıra ilkin mövzularla dinləyiciləri arasında əlverişli bir emosional reaksiya mühiti yaratmağa çalışır. Bizim üçün bunların ən qəribəsi, texniki cəhətdən nəsib adlandırılan ənənəvi bir açılışdır.

İlk sətirlərində şairin bir və ya iki yoldaşı ilə dəvətə getməsi ehtimal olunur. Yol onu keçmiş və ya qalıqları hələ də görünən bir dost qəbiləsinin yerləşdiyi yerə aparır. O, yoldaşına bir anlıq dayanmasına görə yalvarır və illər əvvəl həyatının ən xoşbəxt günlərini burada, sevgilisi ilə keçirdiyini kədərlə xatırlayır. İndi səssiz gəzib-dolaşan həyat onları ayırmışdır” (3, 15). Qəsidə janrının lirik çərçivədə qalmadığı, dövrün, ictimai həyatın, insanlıq tarixinin təsvirinə də yer verərək epik səciyyə daşdığı üçün Gibb onu hörmətə layiq bir janr kimi qiymətləndirərək yazırdı: “Şair sevgilisindən son ayrılığını təsvir etdikdən sonra

dəvəsinin və ya atının zərif nöqtələrini və ya ov səhnəsini təsvir etmək üçün fürsətdən istifadə edir. Bundan sonra oxuculara qəbilə həyatının bir sıra idealizə edilmiş portretlərini, çovqun və ya tufan səhnələrini açır; o, öz cəsarətini və ya qəbiləsinin şərəfli əməllərini, rəqiblərinin və ya düşmənlərinin rüsvayçılığını əks etdirir; öz himayəçisini tərənnüm edir və onun səxavətini tərifləyir; şad bir ruhda döyüş və ya uğurlu basqını təsvir edir” (3, 16, 18).

Urdu ədəbiyyatında qəsidə fars və farsdilli poeziyanın ənənələrini daşıyırdı. Suni təsvirlər bəzən mədhiyyəyə də gətirib çıxarırdı. “Qəsidə bəzi tənqidçilər tərəfindən şairin mənəvi tənəzzülünün əlaməti, həmçinin havadar kimi qiymətləndirilirdi. Onlar deyirdilər ki, bu, şairi miskin yaltağa çevirmiş və onun himayədarına əhəmiyyəti haqqında tamamilə yanlış təsəvvür yaratmışdır” (5, 40).

Orta əsrlər urdu poeziyasında məsnəvilərin də özünəməxsus yeri olmuşdur. Dəkkan ərazisində geniş yayılmış məsnəvinin ən məşhur nümunələrindən biri kimi Nusrətinin “Ali Nama” əsərini göstərmək mümkündür. Mir Həsən, Mir Asar və Daya Şankar Kaul Nasim də şimalda sözügedən janra dəyərli töhfələr vermişlər.

Mərsiya janrına isə daha çox Lakhnau şəhərində yazıb-varadn şairlərin yaradıcılığında təsadüf olunurdu. “Mərsiyənin xüsusi forması olan elegiya (Kərbəla faciəsinə görə ağ) Lakhnauya meydana gəldi və inkişaf etdi. Onlar muncuq iplərinə bənzəyirdilər, şairlər bütün gücünü bir epizodda bir dəfə tükəndirir, mövzunu ümumiyyətlə nəzərə almırdılar. Onların əksəriyyəti ucuz sentimental təəssüratlarla bağlı idi...” (5, 40).

Orta əsrlər urdu poeziyasındakı satiralar da farsdilli şeir ənənələrini daşıyırdı və əksəriyyətində kobud və vulqar tendensiya ön planda idi. Şairlərdən Saudanın satiraları daha yüksək qiymətləndirilmişdir.

Orta əsr urdu şeiri konvensional xarakter daşıyır, həyat yazıldığı dövrdə yaşandığı kimi deyil, təsvir olunduğu kimi ifadə edilirdi. Böyük bir qism urdu tədqiqatçıları da həmin dövrü fars və farsdilli poeziyanın güclü təsiri altındakı ədəbiyyat kimi qiymətləndirirlər. Lakin istisna hallar da mövcud idi, bu baxımdan həmin cəhət də araşdırmaçıların diqqətindən kənarda qalmamışdır. “Urdu dilində orta əsr poeziyasının əksəriyyəti ənənəvi olsa da, bu tamamilə belə deyil. Güclü hissləri və inancları, həyata özünəməxsus baxışı olan bir insanı nəzərə alsaq, onun içindəki təbiətin səsini sünilik və konvensiya ilə tamamilə boğmaq mümkün olmaz. Biz bütün əhəmiyyətli şairlərdən kifayət qədər məlumatlanırıq. Bu orta əsr urdu poeziyasının yüksək nüqəmlərdir və biz bu orijinal kəlamları bu gün üçün dəyərləndiririk” (5, 42).

Orta əsrlər urdu ədəbiyyatından bəhs edərkən təzkirələrə də diqqət yetirmək lazımdır. Uzun müddət fars dilində yaranmış təzkirələr öz aktuallığını itirincə urdu dilində də təzkirələr yazılmağa başlanmışdır. Əvvəlki dövrün təzkirələrində, əsasən, şairlər haqqında qeydlər təqdim edilirdi. Sonralar yaranan təzkirələrdə isə urdu dilinin tarixi və xüsusiyyətləri ilə bağlı müzakirələr də aparılır, eyni zamanda, yalnız daha öncəki mərhələlərdə yaşayan şairlər deyil, müasir nazimlər və onlar haqqında geniş məlumatlar da özünə yer tapırdı. Bu baxımdan da, urdu ədəbiyyatında təzkirənin inkişaf tarixi yüksək qiymətləndirilmişdir.

XVI əsrin sonlarından XVIII əsrin ilk otuz ili də daxil olmaqla urdu ədəbiyyatında Dəkkani ədəbiyyatı ön plana keçir ki, o da milli dildə yaranması və yerli, özünəməxsus keyfiyyətlərə malik olması ilə diqqəti cəlb edirdi. Qolkonda və Bijapurda formalaşan sözügedən ədəbiyyatın urdu ədəbiyyatı tarixində önəmli yeri olmuşdur. Kamal Xan Rustumi və Nusrəti bu məktəbin görkəmli nümayəndələri idilər.

Kamal Xan Rustumi 1649-cu ildə tamamladığı “Khavar Nama” əsəri ilə məşhur olmuşdur. Lakin məsnəvi orijinal əsər deyildi, o fars şairi İbn Husamın 1470-ci ildə yazdığı eyni adlı əsəri əsasında yazılmışdır. Nusrəti isə “Gülşəni-işq”, “Ali Nama” kimi məsnəviləri, qəzəl və qəsidələri ilə tanınmışdır.

Muhammad Quli Qutb Şah, Vajhi, Xəvvəsi, İbn Nişati kimi lirik şairlərin də orta əsrlər urdu ədəbiyyatında əhəmiyyətli xidmətləri olmuşdur.

XVII əsr urdu ədəbiyyatında Vəli Dəkkaninin xüsusi rolu vardır. Şərqdə şöhrət tapan şair şeirlərindən birində yazırdı:

Vəli İran və Mavəraünnəhrdə məşhurdur,

Baxmavaraq ki, o Dəkkanın şairidir (5, 64).

Vəli Dəkkanı şairləri arasında sənətkarlığı ilə də seçildiyini qeyd edirdi:

Dəkkanidə çox sair seir vazmışdır,

Lakin onlardan heç biri mənim tərzimdəki tək misradan vaza bilmədi (5, 64).

Mərsiyə janrında əsərləri ilə müsəlman Şərqudə şöhrət qazandığını dilə gətirmək üçün Vəli yazır:

Həşim Əli, dostların mənə bir xəbər gətirdilər ki,

Mərsiyələrim artıq Dəkkana yetişib, indi onların yolu Kərbəlavadır (5, 65).

Göründüyü kimi, orta əsrlər urdu ədəbiyyatı, əsasən, poeziyadan ibarət idi. Urdu poeziyası fars və farsdilli ədəbiyyatın ənənələrini davam etdirir, eyni zamanda, fərqli bölgələrdə formalaşan yerli və milli dəyərlərin önə çəkilməsi tendensiyası da müşahidə olunurdu.

Ədəbiyyat

1. Browne E.G. A Literature History of Persia. vol.11.
2. Daudpota Umar Muhammad. The Influence of Arabic Poetry on the Development of Persian Poetry, Bombay, 1934.
3. Gibb Sir Hamilton. Arabic Literature. Second revised edition, Oxford, 1963.
4. Hitti Philip K. History of the Arabs. London 1956.
5. Sadiq Muhammad. A History of Urdu Literature. Karachi, Oxford University Press, 1985.

Açar sözlər: klassik urdu poeziyası, qəzəl, urdu dili, Vəli Dəkkani

Ключевые слова: классической поэзии урду, газель, язык урду, Вели Даккани
Key words: classical Urdu poetry, gazell, Urdu language, Veli Dakkani

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ И ОСОБЕННОСТИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ УРДУ

Резюме

Как формы и изображения классической поэзии урду, система размера и ритма, средства художественного описания и выражения находятся в пределах особенностей персоязычной поэзии, так и литература, созданная на языке урду также усвоила эти черты. Основными формами средневековой поэзии урду были газель, оды и элегии. Газель - популярная и широко распространенная форма литературы. Жанр оды получил известность среди знати и был в основном связан с жизнью дворца. Элегия представляет собой серию траурных и полурелигиозных стихов, связанных с недолгим расцветом шиитской аристократии в Лахнау после упадка Дели. По общему мнению исследователей урду, существует проблема оригинальности средневековой поэзии урду, поскольку она находится в сфере влияния персидской и персоязычной литературы. Газель «Маснави-дж-сихр-уль-Байан» Мир Хасана, одного из ярких представителей литературы урду, не является местной по тематике и содержанию, но обогащена образностью языка урду. Шарафуддин Рами, писавший во второй половине XIV века, - один из поэтов, творчество которого имело важное значение и было богато образностью, художественными описаниями и способами выражения. Произведение поэта «Анис-уль-Ушшаг» - один из ярких образцов поэзии урду. Мир Хасан, Мир Асар и Дайа Шанкар Каул Насим также внесли ценный вклад в жанр маснави на севере. Камал Хан Рустуми и Нусрати были видными представителями ветви Даккани в литературе урду. Вели Даккани сыграл особую роль в литературе урду XVII века.

MAIN STAGES AND FEATURES OF MEDIEVAL LITERATURE URDU

Summary

Just as the forms and images of classical Urdu poetry, the system of size and rhythm, the means of artistic description and expression are within the features of Persian poetry, so the literature created in the Urdu language also assimilated these features. The main forms of medieval Urdu poetry were gazelles, odes and elegies. Gazelle is a popular and widespread form of literature. The Ode genre gained fame among the nobility and was mainly associated with the life of the palace. The Elegy is a series of mourning and semi-religious poems associated with the brief flourishing of the Shiite aristocracy in Lucknow after the decline of Delhi. According to the general opinion of Urdu researchers, there is a problem of originality of medieval Urdu poetry, since it is in the sphere of influence of Persian and Persian-language literature. Gazelle “Masnavi-j-sir-ul-Bayan” by Mir Hasan, one of the brightest representatives of Urdu literature, is not local in subject matter and content, but is enriched with the imagery of the Urdu language. Sharafuddin Rami, who wrote in the second half of the 14th century, is one of the poets whose work was of great importance and was rich in imagery, artistic descriptions and ways of expression. The work of the poet “Anis-ul-Ushag” is one of the brightest examples of Urdu poetry. Mir Hasan, Mir Asar and Daya Shankar Kaul Nasim have also made valuable contributions to the Masnavi genre in the north. Kamal Khan Rustumi and Nusrati were prominent representatives of the Dakhkhani branch in Urdu literature. Veli Dakkani played a special role in 17th century Urdu literature.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Elnarə İlham qızı Tağıyeva⁴⁴
AŞIQ SƏNƏTİ KONTEKSTİNDƏ AŞIQ ƏLƏSGƏR QOLU

2021-ci ildə Azərbaycan aşıq sənətinin görkəmli nümayəndəsi, qüdrətli söz ustası Aşıq Ələsgərin anadan olmasının 200 illiyi ilə bağlı yubileyin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamında deyilir.

“Aşıq Ələsgər çoxəsrlik keçmişə malik aşıq sənəti ənənələrinə ən yüksək bədii-estetik meyarlarla yeni məzmun qazandırmış, xalq ruhuyla həmahəng əsərləri ilə Azərbaycanın mədəni sərvətlər xəzinəsinə misilsiz töhfələr bəxş etmişdir. Sənətkarın doğma təbiətə məhəbbət və vətənpərvərlik hissələrini vəhdətdə aşılayan ana dilimizin sağlığını mənə potensialını və hüdudsuz ifadə imkanlarını özündə cəmləşdirən dərin koloritli yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq səhifələrindəndir. Azərbaycan aşıq sənətinin ümumbəşəri dəyərlər sırasında qorunan dünya qeyri-maddi mədəni irs nümunələri siyahısına salınması həm də Aşıq Ələsgər sənətinə ehtiramın təzahürüdür”.

Doğrudan da, Dədə Ələsgər Azərbaycan aşıq sənətinin zirvəsində dayanan el sənətkarı olub, aşıq şeirinin inkişafında, onun mürəkkəb formalarının yaranmasında böyük xidmətləri olan ustad aşıqdır.

Aşıq Ələsgər bütün varlığı ilə Allaha onun sevgisinə, Rəsulunu bağlı bir insan olub. Əgər desək ki, Aşıq Ələsgər yaradıcılığı bəhərli bir ağacdır, heç də yanlışdır.

Nəsillər zaman-zaman onu ziyarət edəcək, bu möcüzəli dünyadan sehrli misralar fikirlər dərəcəklər.

Bəli! Aşıq Ələsgər dünyası bitib-tükənməyəcək.

Sehr dolu şeirlərlə insan qəlbini fəth edən, insanda ruh yüksəkliyi yaradan Ələsgər möcüzəsi həm də sadəliyin göstəricisidir. Belə sənətkarlara eldə “Haqq aşığı” deyirlər.

Ələsgər aşıq poeziyasının sonuncu nəhəngidir. Onun dilinin şirinliyi, doğmalığı – müdrikliyi, səmimiyyətin zirvəsidir.

O, həyat aşığı, saflıq və səmimiyyət ustasıdır. Demək olar ki, o aşıq şeirinin bütün formalarına müraciət etmiş, qoşma, gəraylı, tənqis, qıfılənd, dodaqdəyməzlər yaratmışdır.

Aşıq Ələsgərin böyüklüyü onda idi ki, heç kəsi təkrar etməmiş, hamının söylədiyi adi sözlərdən hamını heyrətləndirəcək bir poeziya yaratmışdır.

Aşıq sənəti X-XII əsrlərdə formalaşmağa başlamışdır. Aşıq sənəti kiçik bir tamaşadır, burada musiqi saz və müəllif-aşıq vəhdət təşkil edir. Aşıq şeir yazır, musiqi bəstələyir, həm də oxuyaraq sazda çalır rəqs edir.

Azərbaycanın peşəkar aşıqları 2 qismə bölünür: İfaçı aşıqlar və şair aşıqlar.

İfaçı aşıqlar poetik yaradıcılıqla məşğul olunurlar. Şair aşıqlar isə dastançı fəaliyyəti ilə yanaşı fərdi poetik yaradıcılıqla da məşğul olurlar. Azərbaycan ədəbiyyatına güclü təsir göstərmiş aşıqlardan biri də Aşıq Ələsgərdir.

Aşıq Ələsgərin nəvəsi İslam Ələsgərov 1999-cu ildə “Sazlı-sözlü Göyçə” adlı kitab nəşr etdirmişdi. 34 aşıq və el şairinin həyatı və əsərlərindən nümunələr vermişdir. Buradan məlum olur ki, Göyçə aşıq mühitinə aşıq Ələsgərin böyük təsiri olmuşdu.

Aşıq Ələsgər Azərbaycanın böyük şəxsiyyətlərindən biridir. Belə nadir şəxsiyyətlər az-az doğulur. Aşıq kimi onun misli-bərabəri yox idi. Həmçinin də o, əvəzsiz ifaçı olub.

Bir şəxsiyyət olaraq Aşıq Ələsgərdə elə keyfiyyətlər olub ki, bunu ancaq övliyələrdə görmək mümkün idi.

İslam Ələsgərov öz xatirələrində bildirirdi ki, Aşıq Ələsgər üz-üzə söhbət etdiyi adamın ürəyindən keçənləri bilirdi.

Hətta danışıqlar ki, o, yaşadığı ərazidən kənarda baş verəcək hadisələri əvvəlcədən duyurmuş. Şeirlərini bədahətən deyərmiş. Onun alqışı da, qarğışı da təsirsiz bitişməmiş. Güclü hafizəyə malik imiş.

Bir dəfə eşitdiyi şeiri ömürlük yadda saxlayarmış. Aşıq Ələsgər oxumağı yazıb, oxumağı bacarmırmış.

Getdiyi yerlərdə kitab oxutdurar, onlara diqqətlə qulaq asarmış.

O, hədsiz geniş yaradıcılığa malik bir şəxsiyyət olub, aşıq şeirinin bütün şəkillərində nümunələr yaratmışdır.

Aşıq Ələsgər şeirlərinin yazıya alınması keçən əsrin 30-cu illərindən başlayır. İlk dəfə şeirlərini həyatdan çox cavan getmiş mərhum folklorçu Hümət Əlizadə yazıya alıb.

Aşıq Ələsgər 1821-ci ildə Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur. Onun atası Alməmməd kişi Ağkilsə kəndinin hörmətli şəxslərindən sayılırdı.

Ələsgər xüsusi təhsil almasa da el məclislərində hədislərə, nağıllara, dastanlara böyük maraq göstərmiş, eşitdiklərini güclü hafizəsində hifz edib saxlamışdır.

Oğlunun istedadını görən atası onu aşıq sənətinin sirlərini öyrənmək üçün Aşıq Alın yanında şeyirdliyə qoymuşdur.

Aşıq Alından aldığı ustad dərsləri onun sənətkar kimi püxtələşməsindən böyük rol oynamışdır. Çox keçməmiş apardığı məclislərin sorağı hər tərəfə yayılmışdır. Aşıq Ələsgərin səsi, nəfəsi, mənəvi-əxlaqı zənginliyi kimi zahiri görkəmi də aşıq sənəti üçün biçilmişdi.

Alməmməd kişinin ailəsi böyük idi: dörd oğlu, 2 qızı vardı. Uşaqlarını saxlamaq üçün o, Cavanşir mahalının meşələrindən quru ağac, odun daşıyır. Göyçə mahalının kəndlərində satır, ailəsini çətinliklə dolandırır.

Uşaqları böyüdükcə ailənin qayğıları da çoxalır. Buna görə də böyük övladı Ələsgəri 14 yaşında Kərbəlayi Qurban adlı bir varlıya nökr verir. Ələsgər 2 il bu ailədə nökrçilik edir. Kərbəlayi Qurbanın qızı Səhnəbanu ilə Aşıq Ələsgər arasında

⁴⁴ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, b/m. Bakı Dövlət Universitet. bduehnara@gmail.com

səmimi münasibət yaranmış, onlar bir-birini sevmişlər. Ancaq Kərbəlayı Qurbanın qardaşı “pullu Məhərrəm” bundan xəbər tutan kimi Ələsgəri qovdurur, qızı oğluna alır.

Aşıqı görənlerin dediyinə görə, o, zəhməti sevir, ömrünün axırına qədər əlini işdən çəkməyən bir adam imiş. Lap qoca yaşlarında da əkin əkər, yer şumlayar taxıl və ot biçininə gedər, xırman işləri görərmiş.

1918-1919-cu illərdə daşnakların türklərə qarşı törətdikləri qırğın nəticəsində Göyçə mahalının var-yoxu talanmış, əhali öz dədə-baba yurdundan didərgin düşmüşdü.

İki ilə qədər Yanşaqda yaşayan aşıq – şair sonra Tərtərə köçmüş, bir neçə ay da orada qalmışdır. Nəhayət 1921-ci ildə o, Ağkilsəyə qayıtmışdı. Aşıq Ələsgər yaradıcılığının əsas qolunu məhəbbət lirikası təşkil edir. Bu lirikada insanın daxili aləmi, sevgi duyğuları həyəcan və iztirabları təsvir edilir. Aşıqın lirik qəhrəmanı sevgilisindən ayrı düşüb, vüsal həsrəti ilə yanan bir gəncdir. O, həyatının mənasını sevgisinə qovuşmaqda görür. Lakin arzusuna çata bilmir. Ona görə də günləri ah-vayla, qəm-kədərlə keçir, həmdəmi “hicran qəmi, işi-dərd alıb qəm satmaq olur:

Ala gözlüm, səndən ayrı düşəli
Hicranın qəmiylə kef eyləmişəm
Ah-vayın günüm keçib dünyada,
Dərd alıb, qəm satıb, nəf eyləmişəm.

istifadə etdiyi “Hicranın qəmiylə kef etmək”, “Qəm alıb dərd satmaq” kimi təzadlı bədii ifadələr ayrılığın, onun insan qəlbində yaratdığı qəmin, kədərin təsir gücünü yüksək poetik bir zirvəyə qaldırır.

Aşıqla Məşuqun bir-birindən ayrı düşüb, dərd-qəm çəkməsinə, nakam qalmasına etiraz edən sənətkar bütün sevnələrin xoşbəxt yaşamasını arzulayır.

Düzdür, onun yazıb-oxumaq savadı olmamışdır, lakin güclü hafizəsi və yeni şeylər öyrənmək marağı ona zəngin bilik əldə etməyə imkan yaratmışdır.

O, dövrünün ziyalıları və din xadimləri ilə söhbətlər aparar, savadlı adamlara kitablar, xüsusilə Qurani-Kərimi oxutdurub, saatlarla onları dinləyərmiş. Aşıq Ələsgərin şeirlərində rast gəldiyimiz “Ürəyim bir Kərəmə, bir Şeyx-Sənana yanır”, “Qəlbədən yas tuturam Məcnuna, Fərhad bu gün” kimi misralar, Firdovsi, Nizami, Nəsimi kimi şairlərin adlarının çəkilməsi, “Onlar da yazdı, ayə, məndədi” söyləməsi buna bir sübutdur.

Aşıqın qoşmalarının çoxu el gözəllərinin tərifinə həsr edilmişdir. Gözəlləmə adlanan bu cür şeirlərində o, çiçək kimi saf, təmiz Azərbaycan qızlarının şuxluğu və incəliyi, lətafət və məlahəti haqqında söhbət açır. Bu şeirlərdə gözəli o qədər canlı, dolğun təsvir edir ki, insan bir anlıq onu haradasa gördüyünü düşünür. Sanki sözlə rəsm çəkir Ələsgər.

Qabaq – ayna – çəkilibdi varəğa
Dodaq qoymaq, gül yapışib yanağa,
Dolanır gözləri canlar almağa,
Şölə salır xanlıq fanarı kimi.

Ələsgər yaradıcılığında yüksək məhəbbətlə təriflənən ən yaxşı sifət mərdlikdir.

Aşığa görə bu sifət daxili gözəlliyin, insanlığın əsas göstəricisidir. Namus, qeyrət, xeyirxahlıq, düzlük, səxavətli olmaq mərdliyin əlamətidir. Namərdə isə bu keyfiyyətlər yoxdur.

Bu dünyam mən təcrübə eylədim,
Namərd körpü salsa, onda ad olmaz.
Bir mərdinən ağı yesən şirindi,
Yüz namərdnən şəkər yesən dad olmaz.

Aşıq Ələsgər ədəbiyyatımızda yeganə poeziya dühasıdır ki, Azərbaycan klassik və aşıq yaradıcılığının bütün formalarında şeir nümunələri qoyub getmişdir. Ustadlar içərisində ona xüsusi şöhrət gətirən dodaqdəyməz təcnisləridir.

Belə təcnislər tələffüz zamanı dodaqların bir-birinə toxunmaması əsas şərtidir.

Qışda dağlar ağ geyinər, yaz-qara,
Sağ dəstinlə ağ kağıza yaz qara.
Əsər yellər, qane eləyər yaz qara
Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat.

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında təbiət gözəlliklərinin təsviri də mühüm yer tutur.

Aşıq dağ, dəvə, gül, çiçək və s. Predmetləri insanla vəhdətdə poetikləşdirir. Bu vəhdət təbiətdəki gözəlliyi bütün cazibədarlığı ilə görməyə, duymağa imkan verir:

Axşam-sabah, çeşmə, sənin başına?!
Bilirsənmi, necə canlar dolanır?!
Büllur buxaq, lələ yanaq, ay qabaq,
Şahmar zülfü pərişanlar dolanır.

Ustad sənətkarın yaradıcılığında mövcud cəmiyyəti tənqid edən, zülmü və istismarı pisləyən şeirlərə də təsadüf olunur.

Aşıqın ən güclü ictimai şeirlərindən biri “Çıxıbdı” rədifli qoşmasıdır. Bu şeirdə sənətkarın öz zəmanəsindən gördüyü sosial ədalətsizliklər əks olunmuşdur.

Aşıq Ələsgərin ictimai - əxlaqi məzmunlu şeirlərindən biri “Görmədim” rədifli qoşmasıdır. Şeirir lirik qəhrəmanının qəti qənaətinə görə vəfasız, etibarsız adamlarda doğruluq və düzlük görmək mümkün deyil.

Namərd kəslərdə namus, qeyrət axtarmaq əbəsdir. Söyüd ağacından salınan bağa çəkilən zəhmət hədəd olduğu kimi, namərdlə dostluq etmək əhəmiyyətsizdir.

Xalq şairi Səməd Vurğun çıxışlarının birində belə demişdir: “Hansı mövzuya əl atıram, hansı daşı qaldırıram, altında Dədə Ələsgərdən bir nişanə görürəm”.

Aşıq Ələsgər yaradıcılığının bənzərsizliyi söz dünyamızı beləcə bəzəmiş, xalqın ruhuna, yaddaşına köçmüşdür.

Bəli, Aşıq Ələsgərin şeirləri olduqca oynaq, axıcı və ahəngdardır. Misralar musiqilidir. Bütün bu keyfiyyətlər Aşıq Ələsgərin poeziyasını Azərbaycan ədəbiyyatının inciləri sırasına daxil etmişdir. Aşıq Ələsgər irsi silinməz tarixi yaddaş rəmzi kimi yaşamaqdadır və daim yaşayacaq.

Aşıq Ələsgər bütün varlığı ilə Allaha onun sevgisinə, Rəsulunu bağlı bir insan olub.

Aşıq Ələsgər bütün varlığı ilə Allah sevgisinə, Onun və seçdiyi Peyğəmbərlərin (ə), din böyüklərimizin itaətinə bağlıdır. Haqq aşıqı Ələsgər bu yolda nə dünyanın ona dar olmağından, nə “boran, qar”dan, nə “acı və şirin”dən, nə də “zəhri-hələhil”dən (ən təsirli zəhər) çəkinmir, əksinə, bu əzab-əziyyətlərə dözməyi əsl aşıqın vəzifəsi və iftixar mənbəyi bilir.

Həm klassik ədəbiyyatımız, həm də aşıq poeziyamız bu motivlərin bədii tərənnümü ilə zəngindir:

Ya Rəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni!

Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni!

Az eyləmə inayətini əhli-dərddən,

Yəni ki, çox bəlalara qıl mübtəla məni! (Füzuli M., 1993: 52).

Çərxi-dun eşq əhlinin kəminca dövran eyləməz,

Ta ki, üşşaqı cəfadən xakə yeksan eyləməz.

Görsə nadanda əgər bir dərd, eylər yüz dəva,

Arifin yüz dərdi olsa bircə dərman eyləməz.

Mərdümi – dana iləndir kinəyi-çərxi-dəni,

Yoxsa bu dövrəni dönmüş qəsd-i-nadan eyləməz (Şirvani S.Ə., 1967: 133).

Dəryayı-möhnətdə qər q oldu gəminim,

Ya Rəb, bu sevdanı qanan varmıola?

Saraldı gül rəngim, yoxdur həmdəminim,

Aşnadan adımı anan varmıola?

Tifil ikən mən də düşdüm sevdaya,

Xəstə Qasım sığımbdır Mövlaya.

Bu fənidən yetişirmi üqbaya,

Ya Rəb, mən tək bəxti dönən varmıola (Xəstə Qasım, 2010: 41).

Həqiqi bir Allah aşıqı və yetkin bir şəxsiyyət kimi aşıq Ələsgər eşqin, əxlaqın, mənəvi paklığın doğru-düzgün etiqaddan ayrı olmadığına inanır. Bunu bütün varlığı ilə, dərin qəlb çırpıntıları ilə dilə gətirir. Bunun üçün şair “hesab”, “mizan”, “sirat”, “sual”, “qəbir əzabı” kimi dini-əqidəvi anlayışlardan bədii ustalıqla istifadə edir. Sənətkarın məqsədi insanlarda ilahi aləm, qiyamət və axirət inancları ilə bağlı heyvani qorxu hissi yaratmaq deyil, əksinə, onları sevgi, ədəb-ərkan, hörmət və mərifət kimi sarsılmaz və həmişəyaşar bəşəri duyğulara yönəltmək, Allah, cəmiyyət və öz vicdanları qarşısında sonsuz məsuliyyət duymağa hazırlamaqdır. Haqq aşıqı Ələsgərin bu ülvə niyyəti, bu narahət qəlb çırpıntıları müqəddəs kitabımızın qayəsi ilə nə qədər də üst-üstə düşür: “İnsanların haqq-hesab vaxtı (qiyamət günü) yaxınlaşır. Onlar isə hələ də qəflət içindədirlər və (qiyamətə inanmaqdan) üz döndərirlər. (Qiyamət insanlar üçün nə qədər uzaq isə, Allah dərğahında bir o qədər yaxındır. Fəni dünyaya, şən-şöhrətə meyl, varlanmaq həvəsi insanların başını elə qatmışdır ki, qiyamət günü barəsində əsla fikirləşməzlər).

Bu ayələrdən doğan ədəbi-bədii duyğu və düşüncələrə həm aşığın öz yaradıcılığında, həm də başqa şairlərimizin şeirlərində rast gəlmək olur:

Xaliqindən utan, mənəqdən utanma!

Şəcərətil-mövti heç səhl sanma.

Miadaqailol, qafildolanma,

Haqq-mizan, sirat, qəbirəzabı (Aşıq Ələsgər, 1988: 12).

Sirat-sual qabaqdadır, nə damaqdır dünyada?!

Kəlmeyi-şəhadət lazımdı ölən vaxtı dünyada.

Tutorucun, qılnamazın, şükreyləAllaha,
Qul olma dünya malına, qala daqdır dünyada (Aşıq Ələsgər, 1988: 108).

Dünyada binacahi-cəlal eyləmək olmaz,
Qəmxana olan mülkidə haleyləmək olmaz.

Bidar olusan qəbrdə qəflət yuxusundan,
Onnan sora dünyanı xəyal eyləmək olmaz.

Seyyid, hərəmi-həşrdə Xali qəməl istər,
Məhşərdə durub cəngi-cidal eyləmək olmaz (Şirvani S.Ə., 1967: 47).

Vaxt olar Əzra yılar canını,
Can çıxar cəsəddən sinayəsin, sin.

Vədə başa gələr, ömür qurtarar,
Düşərsən nəfəsdən sinayəsin, sin.

Odəmdə millətin olmaz nəfəsi,
Səs gələr: “Kim mənə eylərdi bəhsi”.

Bütün kainatın mənəm yiyəsi,
Rəbbiniz bil, mənəm sinayəsin, sin (Aşıq Ələsgər, 1988: 54).

Ümid, inam və əzmkarlıq motivləri möhür bənddə davam edərək məntiqi sonluğa çatır:

Ələsgər, axtarma qüdrətin sirrin,
Zülmətə işıq var, acıya – şirin
Zikreylə dilində mərdlərin pirin,
Qorxma, dar günündə yar olacaqı (Aşıq Ələsgər, 1988: 52).

“Ələsgər, axtarma qüdrətin sirrin” – deyərkən aşıq hərşeyin başverməkdə olan bütün hadisələrin Uca Yaradanımızın hikməti daxilində meydana çıxdığına işarə edir. Bu təfəkkür öz-özliyündə insana, xüsusən də ilahi eşq və müqəddəsəxlaq duyğuları ilə çırpınan haqq aşığının qəlbinə sonsuz bir təsəlli, təskinlik, ümid və inam bəxş edir.

Zülmətə işıq var, acıya şirin – misrası bu təskinlik və inamın, gələcəyənikbinvə sarsılmaz aşıq baxışının aydın təzahürüdür. Bu poetik duyğu və düşüncələr Qurani-Kərimin həyata, zamana və insan taleyinə ictimai-fəlsəfi baxışları ilə tam bir vəhdət təşkil edir: “Şübhəsiz ki, hər çətinlikdən sonra bir asanlıq gələr!” (“Asan-lıq yalnız çətinliklə hasil olar!”); həqiqətən, hər çətinlikdən sonra bir asanlıq gələr! (buna görə də çətinliklərə səbrlə dözmək lazımdır!)” (“İnşiram” ayə 5-6).

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aşıq Ələsgər (1988) “Seçilmiş əsərləri”. Şeyrlər. Bakı: Yazıçı, 396 səh.
2. Şirvani S.Ə. (1967) “Seçilmiş əsərləri”.
3. Xəstə Qasım (2010). “Bakı Folklor İnstitutu. 220 səh.
4. Qurani – Kərimin Azərbaycan dilinə tərcümə və izahı (2017). Bakı. 510 səh.
5. Füzuli M. (984) “Seçilmiş əsərləri”. Bakı: Yazıçı, 240 səh.

Açar sözlər: aşıq, poeziya, dünya, möcüzə, saz

Key words: ashug, poetry, world, wonder, saz

Ключевые слова: ашуг, поэзия, мир, чудо, саз

Творчество Ашугов в контексте ашугского искусства

Резюме

Ашуг Алескер был создателем, ярким руководителем Гейчинской ашугской школы XIX и XX веков в Азербайджане.

Благодаря своему яркому таланту, страстным, бескомпромиссным произведениям он сумел подняться на вершину азербайджанской ашугской поэзии, созданную его знаменитыми предшественниками. Также, он воспитал многие поколения ашугов, которые, составили гордость азербайджанского ашугского искусства.

Ашуг Алескер писал стихи, создавал на них ашугские напевы и сам же виртуозно исполнял их на сазе. Несмотря на то что темы поэзии ашуга были разнообразны, со временем социальные мотивы усиливались в творчестве ашуга.

Ашуг Алескер обладал незаурядной памятью, был хорошо знаком с творениями таких выдающихся классиков Востока, как Фирдоуси, Низами, Саади, Хафиз, Насими, Физули, Набати. Алескер наизусть знал почти всю классическую ашугскую поэзию и любовно-героические сказания, и сам сложил несколько дастанов – сказаний:

«Алескер и Сахнабану», «Путешествие Ашуга Алескера в Нахчыван», «Путешествие Ашуга Алескера в Турцию», и др.

Ashug creativity in the context of ashug art

Summary

Ashug Alaskar was the founder, the outstanding leader of the Goychin ashug school in Azerbaijan during the 19th and 20th centuries. Thanks to his bright talent and passionate, uncompromising works, he rose to the top of Azerbaijani ashug poetry, created by his famous predecessors. Also, he brought up many generations of ashugs, who were the pride of the Azerbaijani ashug art.

Ashug Alaskar wrote poems, created ashug tunes on them, and himself masterly performed them on saz. Despite the fact that the themes of the ashug's poetry were diverse, over time, social motives intensified in the ashug's work.

Ashug Alaskar had an excellent memory and was well acquainted with such outstanding classics of the East as Ferdowsi, Nizami, Saadi, Hafiz, Nasimi, Fizuli Nabati.

Alasgar knew by heart almost all the classical ashug poetry and love-heroic legends, and he composed several dastans - legends: "Alaskar and Sakhnabanu", "Travel of Ashug Alasgar to Nakhchivan", "Travel of Ashug Alasgar to Turkey", etc.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Gülşən Elşad qızı Zeynalova⁴⁵
ƏDƏBİ TƏNQİDİN JANRLARINA BİR NƏZƏR

Fransızcadan “növlər” və ya “tip” mənasını verən janr ədəbiyyatşünaslara əsərləri qayda-qanun daxilində təsnif etməyə imkan verir. Ədəbiyyatşünaslığın bir qolu olan ədəbi tənqidin daxilində də belə qayda-qanun mövcuddur. İctimai rəyin formalaşmasına təsir edən ədəbi tənqid həm də ədəbi inkişaf perspektivlərini əvvəlcədən müəyyən edir və müasir ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərək ona təsir göstərir. Məhz bu səbəbdən də o, müxtəlif janrlara bölünür.

Lakin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında olduğu kimi dünya nəzəri-estetik fikrində də ədəbi tənqidin janrları ilə bağlı dəqiq təsnifat mövcud deyildir. Məsələn, türk dilində mövzu ilə bağlı yazılmış mənbələri araşdırarkən məlum olur ki, “ədəbi tənqidin janrları” başlığı altında verilən məlumatlar yaradıcılıq istiqamətləridir. Belə ki, türkçə yazılmış məqalələrdə bizim mövzu ilə əlaqədar aşağıdakılar qeyd olunur:

Türk ədəbiyyatında ədəbi tənqidin janrları iki şəkildə qruplaşır:

- Tənqidçinin münasibətinə görə;
- Mövzusunə görə.

Tənqidçinin münasibətinə görə qruplaşan janrlar özləri də iki yerə bölünür:

- 1) Yazıcının baxış, düşüncə və mühakimələri əsas hesab olunduğu **subyektiv tənqid**;
- 2) Müəyyən meyar və dəyərlərə görə araşdırma və mühakimənin əsas olduğu **obyektiv tənqid** [2, s. 1].

Subyektiv tənqid anlayışı XVIII əsrdə meydana gəlmişdir. Subyektiv tənqidin əsas diqqət mərkəzi oxucu hesab olunur.

Bu janrda yazan yazıçıların fikrincə, bir şeir və ya romanın estetik xüsusiyyətləri, quruluşu çox da önəmli deyil, mühüm olan əsərin oxucuda yaratdığı təəsürətdir. Belə yazıların ilk müəllifi fransız yazıçısı Anatol Frans olmuşdur.

Obyektiv tənqid isə ədəbi əsərlərin məzmununu, quruluşu və üslubu əsasında yazılan tənqidi əsərlərə deyilir. Bu tənqidi yazı növündə hər əsərin qiymətləndirilməsində istifadə edilə biləcək meyarlar vardır. Belə yazılarda tənqidçi şəxsi düşüncələrini ifadə etməkdən çəkinməyə çalışır. O, elmi araşdırmalardan istifadə edərək işi obyektiv qiymətləndirir. Əsəri bəyənsə də, bəyənməsə də öz hisslərini əlavə etmədən əsərin bədii dəyərini açmağa çalışır.

Mövzusunə görə təsnif olunan janrlar isə dörd kateqoriyaya bölünür:

- a) müəllifə yönəldilmiş tənqid;
- b) əsərə yönəldilmiş tənqid;
- c) oxucuya yönəldilmiş tənqid;
- d) cəmiyyətə yönəldilmiş tənqid [2, s. 1].

Yazıçıya yönəldilmiş tənqidi yazı nümunələri müəllifin həyatı, şəxsiyyəti və düşüncəsi əsasında yazılır. Belə yazılarda əsərlərin öz müəllifini əks etdirməsi fikri əsas götürülür. Bu tənqid janrında daha çox müəllif qiymətləndirilir. Xüsusilə, bioqrafik əsərlər sənətkarın tənqidində mühüm yer tutur.

Əsərə yönəldilmiş tənqidi yazı nümunələrində əsərin dəyəri müəyyənləşdirilir. Burada əsərin hansı janrda yazılması və həmin janrın xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Tənqidçi belə yazılarda əsərin yazı texnikası, mövzusu, əsərdə təsvir olunan insanlar arasındakı münasibətlərin əsərə verdiyi tövhəni ortaya qoymağa çalışır. Bunun nəticəsində də əsərin gizli tərəfləri, dərin mənası və zənginlikləri ortaya çıxır.

Oxucuya yönəldilmiş tənqidi yazı nümunələrində tənqidçinin şəxsi fikir və dəyərləndirmələri mühüm yer tutur. Tənqidçi burada özünü oxucunun yerinə qoyur və əsərin onda yaratdığı təəsürəti tənqid edir. Bir əsər hər oxucuya müxtəlif şəkildə təsir edir. Bu səbəbdən də belə yazıları təhlil edərkən müəyyən qaydalara əsaslanaraq obyektivlikdən danışmaq olmaz.

Ədəbiyyat varlığını cəmiyyətə borcludur. O, cəmiyyətin içində meydana gəlmiş və onu əks etdirən güzgü hesab olunur. Buna görə də bəzi tənqidçilər üzərində çalışdığı əsərləri cəmiyyətə əsaslanaraq dəyərləndirirlər. Belə janrda yazılmış tənqidi əsərlərə *cəmiyyətə yönəldilmiş yazı*, yaxud sosioloji tənqid deyilir. Cəmiyyətə yönəldilmiş tənqidi yazı nümunələrində isə bədii əsər onun yaranmasına təsir göstərən sosial şərtlərə əsasən dəyərləndirilir. Bu janra görə bədii əsər yarandığı mühtdən ayrı şəkildə qiymətləndirilə bilməz. Sosial tənqid müəyyən mənada səbəb-nəticə əlaqəsinin ədəbiyyata tətbiqidir. Bu janrın qabaqcıl nümayəndələri yazıcının yaşadığı ərazinin, iqlimin və yaşadığı şəraitin nəzərə alınmasını vacib hesab edirlər.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi tənqidinin janrları şərti də olsa, iki yerə bölünür: 1) Klassik janrlar, 2) Müasir janrlar [1, s. 30]. Lakin araşdırma apararkən Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında belə bir bölgüyə rast gəlmədik. Ədəbi tənqidin istənilən janrı ilə bağlı yalnız ayrı-ayrı nəzəriyyə kitablarından, məqalələrdən məlumat toplamaq mümkündür.

“Eleştiri tarihi” (Tənqid tarixi) adlı kitabda bəlağət kitabları, dibaçə və təzkirələr klassik dövrdə istifadə olunmuş ədəbi tənqidin ilk janrları kimi göstərilir: “Eski Türk Edebiyatına Giriş kitabınızda Türk edebiyatının evreleri anlatılırken XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar olan sürecin klasik dönem olarak adlandırıldığını hatırlayınız... XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden klasik dönemin edebî eleştiri anlayışını ve birikimini yansıtan en önemli kaynaklar; belagat kitapları, şair tezkireleri, dibace ve sebeb-i telifler ile divan ve mesnevilerdeki eleştiri nitelikli manzumelerdir” [3, s. 25].

Klassik dövrdə yazılmış təzkirə və dibaçə Azərbaycan ədəbi tənqidində olduğu kimi türk ədəbiyyatında da eyni funksiyaları yerinə yetirmişdir. Bəlağət kitabları haqqında isə belə qeyd olunur: “Belagat, bir düşüncə ya da duyğunun yerində və zamanında, manası en açık bir biçimde ve akıcı bir dille ifade edilmesidir. Belagat, bir ilim dalı olarak üç kısma ayrılır: Meani, beyan ve bedî. Meani, sözün duruma uygun bir şekilde nasıl ifade edileceğini; beyan, bir maksadın birbirinden farklı usullerle

⁴⁵ BDU-nun doktorantı

nasıl dile getirileceğini, bedi, ise maksadı ifade eden söze, anlam ve ahenk açısından güzellik verme yollarını gösterir. Osmanlı medreselerinde şiirin biçim ve içeriğine ilişkin bilgi vermek ve başta dinî nitelikli metinler olmak üzere çeşitli eserlerin anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla belagat dersi okutulurdu” [3, s. 26]. Yazılanlardan aydın olur ki, geçmişde osmanlı mədrəsələrində bir şiirin quruluş və məzmununa dair məlumat vermək və başda dini mətnlər olmaqla müxtəlif əsərləri izah etmək, onların mənalərini aydınlaşdırmaq məqsədilə bələğət dərsləri tədris olunurdu. Qeyd olunan xüsusiyyətlərə görə bələğət kitabları ədəbi tənqidimizin ən qədim janrı olan şərhlə yaxınlaşır.

Adları çəkilən janrlardan başqa, klassik dövrdə bəzi şairlər tənqidi fikrlərini, öz şeirlərinə və ya başqa şairlərə dair dəyərləndirmələrini qəzəl, qəsidə, qitə və rübailərində ifadə etmişlər: “Klasik dönem şairleri söylemek istedikleri ne varsa geleneğin belirlediği kural ve imkânlar çerçevesinde ifade ederlerdi. Şairler, yazdıkları kasidelerin fahriye bölümlerinde, gazellerin maktalarında, müzeyyel gazellerin zeyl (ilave, ek) beyitlerinde, kıta ve rubailerinde kendi şiirlerine veya başka şairlere dair değerlendirme yapıyorlar. Bu tür doğrudan eleştiri ve değerlendirmelerin yanında dolaylı biçimde de görüşlerini yansıtıyorlar” [3, s. 34].

Ön söz (önsöz), resenziya (kitap tanıtımı), esse (deneme), ədəbi dialoq, müsahibə (röportaj) kimi janrlar türk ədəbiyyatında müəyyən kateqoriyaya daxil edilməsə də, ayrı-ayrı başlıqlarla bu haqda informasiya tapmaq mümkündür.

Rus ədəbiyyatşünaslığına gəldikdə isə məlum olur ki, burada ədəbi tənqidin janrları ilə bağlı müxtəlif təsnifatlar olsa da, bu bölgələrdə qeyri-müəyyənlik mövcuddur. Rus ədəbiyyatşünası Leonid Qrossman 1925-ci ildə yazdığı “Ədəbi tənqidin janrları” adlı məqaləsində tənqidin on yeddi janrı haqqında məlumat vermişdir: ədəbi portret, oçerk, impressionist etüd, traktat məqaləsi, publisistik və ya təbliği tənqid, tənqidi felyeton, ədəbi icmal, resenziya, tənqidi hekayə, ədəbi məktub, tənqidi dialoq, parodiya, broşürə, ədəbi paralel, akademik rəy, tənqidi monoqrafiya, məqalə-qlossa. Qrossman bu təsnifatı aşağıdakı əsaslara görə müəyyənləşdirmişdir:

- tənqid metoduna görə (oçerklər, impressionist tədqiqatlar, akademik icmallar);
- ədəbi növə görə (məktublar, parodiyalar, dialoqlar);
- obyektlərin əhatə dərəcəsinə və fakt ilə problem arasındakı struktur-kompozisiya əlaqəsinə görə (ədəbi portretlər, icmallar, monoqrafiyalar) (6, s. 1).

Bu təsnifat metodoloji yanlışlığına görə rus ədəbiyyatşünaslığında mübahisələrə səbəb olsa da, janrların çoxluğunu sistemləşdirmək baxımından ümumi məlumat üçün faydalıdır.

Ədəbi tənqidin janrları, eyni zamanda ünvanlandığı auditoriyaya görə 3 yerə bölünə bilər:

1. Elmi ictimaiyyətə ünvanlanan janrlar (bu elmi tədqiqatlar əsasən, elmi ictimaiyyətə ünvanlanmasına baxmayaraq, digər oxucular da bundan yararlanı bilər);
2. Birbaşa oxucuya ünvanlanan janrlar (əsasən reklam məqsədi ilə);
3. Müəllifə ünvanlanan janrlar [6, s. 1].

Tədqiqat apararkən mövzu ilə bağlı ingilis dilində yazılmış mənbələrdə də konkret təsnifata rast gəlmədik. İngilis ədəbiyyatında da türk ədəbiyyatında olduğu kimi ədəbi tənqidin janrları ilə bağlı müəyyən bölgü aparılmamışdır. Lakin bu janrlar haqqında müxtəlif məqalələrdə məlumat verilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Sultanlı V. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı: Nurlar, 2019, 312 s.
2. Eleştiri (Tenkit) özellikleri ve türleri: [Elektronik kaynak] / 19 Kasım 2020. URL: <https://bikifi.com/biki/elestiri-tenkit-ozellikleri-ve-turleri>
3. Eleştiri tarihi / Prof.Dr. Rıza Filizok, Prof.Dr. Muhsin Macit, Prof. Dr. Muhamem Dayanç [ve b.]-Eskişehir:Anadolu Üniversitesi, - 2018, - 205 s.
4. Жанр: [Звукозапись] / URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Жанр>
5. Жанры и методы литературной критики: [Звукозапись] / URL: <https://writercenter.ru/blog/razbor/zhanry-i-metody-literaturnoy-kritiki.html#:~:text=Гроссман%20выделял%20целих%20типов,пародия%2C%20памфлет%20на%20писателя%2C%20литературная>
6. Солдатенко С. С. Жанровые особенности литературной критики в «Литературной газете»: [Звукозапись] / URL: file:///C:/Users/sabin/Downloads/BP.pdf.pdf

Аçar sözlər: ədəbi tənqid, janr, təsnifat, dünya nəzəri-estetik fikri

Keywords: literary criticism, genre, classification, theoretical and aesthetic thought of the world

Ключевые слова: литературная критика, жанр, классификация, теоретическая и эстетическая мысль о мире

Xülasə

Məqalədə ədəbi tənqidin janr məsələsinin dünya nəzəri-estetik fikrindəki yeri təhlil olunur. Qeyd olunur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbi tənqidin janrları şərti olaraq təsnif olunsada, dünya ədəbiyyatşünaslığında müəyyən bölgü yoxdur.

Araşdırmada türk ədəbiyyatşünaslığında mövcud olan yaradıcılıq istiqamətləri haqqında məlumat verilir, daha sonra klassik dövrdə istifadə olunmuş janrlardan bəhs olunur.

Sonda rus ədəbiyyatşünaslığında mövzu ilə bağlı təsniflər qeyd olunur. Nəticə olaraq qeyd olunur ki, dünya ədəbiyyatşünaslığında da ədəbi tənqidin janrlarının sistemli şəkildə araşdırılmasına və bunun əsasında müəyyən təsnifat hazırlanmasına ehtiyac var.

Резюме

В статье анализируется роль проблемы жанра литературной критики в мировой теоретической и эстетической мысли. Отмечается, что хотя жанры литературной критики условно классифицируются в азербайджанской литературной критике, в мировой литературной критике нет определенного деления..

В исследовании представлена информация о творческих направлениях турецкой литературной критики, а затем обсуждаются жанры, использовавшиеся в классической литературе.

В конце отмечаются классификации по предмету в русской литературной критике. Отмечается необходимость систематического изучения жанров литературной критики в мировом литературоведении и разработки определенной классификации на их основе.

Summary

The article analyzes the place of the issue of genre of literary criticism in the world theoretical and aesthetic thought. It is noted that although the genres of literary criticism are conditionally classified in Azerbaijani literary criticism, there is no definite division in world literary criticism. The research provides information about the creative trends in Turkish literary criticism, and then discusses the genres used in the classical literature.

At the end, classifications on the subject in Russian literary criticism are noted. It is noted that there is a need for a systematic study of the genres of literary criticism in world literary criticism and the development of a certain classification based on it.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Bəsirə Əzizəliyeva⁴⁶
URDU POEZİYASININ DEHLİ MƏKTƏBİ

Orta əsrlər urdu ədəbiyyatının əsas qollarından biri Dehli məktəbidir. Bu məktəbin ilk nümayəndələrinin əsərləri Hind üsyanı zamanı itmişdir. Urdu ədəbiyyatının tanınmış şairlərindən Vəli Dəkkanınin təsiri ilə yazan Dehli məktəbi şairlərinin ədəbi mirasının zamanımıza qədər gəlib çatmamasının digər mühüm bir səbəbi də vardır: “Onlara baş verən ikinci uğursuzluq isə bu şairlərin qıvcıqlandırıcı şəkildə müəyyən bir üsluba aludə olmaları idi ki, bu həmin dövr üçün dəbdə olsa da, öz varisləri tərəfindən ciddi şəkildə dəyişdirilir və tənqid olunurdu. Bu da onların şimalda şeirin ilkin nümayəndələri olaraq dəyərləndirilməsi yerinə, adlarının poeziyadakı qüsurlarla əlaqələndirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, bu şairlərin davamçıları onların “qüsurlarını” aradan qaldıraraq şöhrət qazanırdılar. Həmin şairlərin yəqin ki, yaxşı tərəfləri də var idi, lakin onlar heç zaman bilinməyəcək. Ola bilsin, bu məqamı Antoninin diktəsi daha aydın ifadə edə bilər:

İnsanın etdiyi pisliklər özündən sonra da yaşayır,
Yaxşıqlarsa çox zaman sümükləri ilə dəfn edilir” (4, s. 96).

Dehli məktəbi şairləri də digər orta əsrlər urdu ədəbiyyatı nümayəndələri kimi fars şeirinin təsiri altında yazıb-yaradırdılar. Fars şeirinin məşhur ifadə vasitələrindən biri olan eyhamdan geniş şəkildə istifadə etdikləri üçün onlara hətta “eyhamist” və ya “eyham məktəbi” şairləri deyirdilər. Eyham poeziyada 1720-1758-ci illərdə dəbdə olmuş, sonralar zəifləməyə başlamışdır. “Eyham Fars şeirinin məşhur ifadə vasitəsidir və bir bəndə iki və ya daha çox ikimənalı ifadənin işlədilməsi ilə yaradılır ki, bu ifadələrin yan-yana istifadəsi onların müəyyən bir mənə daşması hissini verərkən, əslində, başqa bir mənə nəzərdə tutulur. Bu sözlərin yan-yana istifadəsi ilə yanıldılan oxucu, ilk baxışda hər ifadənin birinci mənəni daşdığı düşünə bilər, əslində sonuncu nəzərdə tutulur” (2, s. 54). Tənqidçi Mir isə eyham haqqında yazırdı: “Eyhamda sətirin mənəsinə dəyişən söz iki mənəli olmalıdır. Birinci aydın mənə, digəri isə alt mənə. Sətirin əsl mənəsi isə aydın başa düşülən deyil, alt mənədir” (3, s. 31).

Sadiq Məhəmməd “A History of Urdu Literature” – “Urdu ədəbiyyatı” tarixi əsərində eyhamın bəzi xüsusiyyətlərini qeyd etmiş və mübahisəli məqamları arasdırmışdır. Bəzi Pakistanlı tədqiqatçılar, eyni zamanda, Azad “Abe-Hayat” əsərində eyhamı hind ədəbiyyatına xas dohas təsiri kimi qiymətləndirsə də, S.Məhəmməd bunu qəbul etmir: “Lakin, bu fikir son dərəcə qeyri-inandırıcıdır, belə ki, bu şairlər tez-tez üslub və metod baxımından Vəlini nümunə götürdüklerini nümayiş etdirmişlər və gördüyümüz kimi, Vəli hind şeirindən qalan təsirlərdən təcridən azad olmuş və öz bəndlərini fars şeri əsasında modelləndirmişdir. Azadın görüşünü qəbul etsək, biz bu şairlərin hind şeirinin təsirindən xilas olmağa çalışarkən, eyni zamanda, hind şeirinin bir aspektindən səylə bəhrələndikləri dilemması ilə qarşı-qarşıya qalarıq” (4, s. 97).

Salnaməçi Cavaharə Sukhan də Dehli məktəbi şairlərinin əsərlərində eyhamın çox işləndiyini qeyd etmişdir: “Bu dövrün şairləri eyhama o qədər aşiq idilər ki, fikri, ifadəni və dilin saflığını ona bilərəkdən fəda etdilər” (4, s. 97).

Mid Abdul Hayy, Sarim, Nurulain Vaqif, Azizullah, Mir Aşiq Burhanpuri, Muhammed Murtaza Mehdi və Şah Feyzullah Fəzli kimi şairlərin yaradıcılığı sözügedən ifadə vasitəsinin geniş istifadə olunmasına əhəmiyyətli nümunədir. Hətta Vəlinin də poeziyasında eyhamın ara-sıra işləndiyi təsadüf olunmaqdadır. Bu onu sübut edir ki, eyham bu dövrdə cənubda olduğu kimi şimalda da geniş yayılmışdır” (4, s. 97).

Qeyd olunan cəhətlər də göstərir ki, dəb halını almış və çox zaman da dərindən mənə ifadə etməyən ifadə vasitələrini şairlərinin əsas göstərici şəklinə gətirən Dehli məktəbinin ilk nümayəndələrinin zəngin yaradıcılıq ənənələri və uğurlarından bəhs etmək mümkün deyil. Sözlərin çevik manipulyasiyasına, söz oyunlarına həsr edilmiş həmin əsərlərdə şairin mənəvi tərəfləri, əsasən, arxa planda qalmışdır. Bununla belə, S.Məhəmmədin də söylədiyi kimi, “mövcud materialların qərəzsiz analizi göstərir ki, eyhama olan aludəliklərinə baxmayaraq, bu dövrün şairləri həqiqi emosiyalardan məhrum olmamışlar və söz oyunlarına yol vermədikləri təqdirdə, onların poeziyası sadəlik və məlahətə ilə fərqlənmişdir” (4, s. 98).

Dehli məktəbi şairləri, əsasən, fars və farsdilli poeziyanın ənənələrini daşıyırdılar. Qəzəl janrında yazılan qeyri-peşəkar əsərlərdə forma məsələləri ön plana keçdiyi üçün mənəvi cəhətləri, eləcə də sufizm motivləri təsadüf olunmur, bəzi hallarda isə sadəcə dekorativ xarakter daşıyırdı. Qəsidə və onun formaları da sözügedən ədəbiyyatda istifadə olunmamışdır.

Dehli məktəbi şairlərinin şeirlərinin dili də bir sıra qüsurları ilə səciyyələndirilir. Fars dilinin poeziyada ənənə halını aldığı bir dövrdə onlar qəzəllərində qrammatika və orfoqrafiya qaydalarını da ciddi şəkildə pozaraq fars, ərəb və hind sözlərinin qarışığından istifadə edirdilər. Qafiyə, rədif və şeir texnikasına aid digər məsələlərin də düzgün qurulmadığı bu şeirlər şairlərin qeyri-peşəkarlıqlarını aydın şəkildə göstərirdi. Abdus Salam Nadvi bu məqamları nəzərə alaraq yazır: “Bu şairlər ilə Urdu poeziyası uyğunsuz, vulqar və mənasız sözlərin kombinasiyasından ibarət idi. Bu növ bir poeziya Dəkkani şairlərinin poeziyasından daha yaxşı ola bilməzdi” (1, s. 32).

Lakin həmin fikir bir sıra Pakistan tədqiqatçıları tərəfindən qeyri-obyekt qiymətləndirilmişdir. Əslində, Dehli məktəbi şairlərinin yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə məhz həmin dövrün kontekstində yanaşmaq, onları zamanın, ədəbiyyatda formalaşan tendensiyaların, ədəbi mühitin, ənənələr və yeni istiqamətlər arasındakı münasibətin, ayrı-ayrı şairlərin yetişdiyi konkret şəraitin özəlliklərini nəzərə almaqla dəyərləndirmək mümkündür. Tədqiqatçı Azad yazır: “Dövrümüzün müasirləri bu şairlərin işlətdiyi dili məsxərəyə qoyurlar. Ancaq burda məsxərəyə qoyulmalı bir şey yoxdur, bu gün biz özümüzdən əvvəlki şairlərin dilini məsxərəyə qoyuruq, sabah isə bizim istifadə etdiyimiz dilə güləcəklər” (4, s. 99).

⁴⁶ Filologiya elmləri doktoru, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. besi.azizali@gmail.com

S.Məhəmməd də Abdus Salam Nadvinin fikirləri ilə razılaşmayaraq qeyd edir: “Lakin bu cür bir ümumiləşdirmə qərəzli və aldadıcıdır. Zövqdəki qüsurlar indiki dövrün şairlərində olduğu kimi bu şairlərdə də vardı, lakin onları o dövrdə mövcud olmayan və növbəti nəslin şairləri tərəfindən formalaşdırılan zövq və qanun meyarları ilə mühakimə etmək ədalətsizlik olardı. Növbəti dövrün şairlərinin zövqlərinə nisbətə uyğunsuz olan söz və ifadələrdən istifadəni bu şairlərə xas bir səhv və ya qüsurlu hesab etmək olmaz. Düzgünlük tamamilə istifadədən asılıdır, gözəllik isə zövq məsələsidir. Bu şairlər zövq baxımından yoxsul və ya ona əhəmiyyət verməyən sənətkarlar deyildilər, lakin öz dövrlərinin idiomaları ilə, onun qayda və qanunlarına uyğun olaraq yazırdılar ki, onlardan gözlənilən də bu idi. Onları vulqar və ya dəbdən kənar adlandıranlar isə sonrakı dövrün dildə sadəlik tərəfdarı olan tənqidçiləri idilər. Lakin öz dövrlərinin tələbləri ilə yanaşıldıqda, onları qüsurlu və ya vulqar adlandırmaq səhv söz seçimi olardı” (4, s. 99).

Dehli məktəbi şairlərinin sayı ondan az idi. Vəli Dəkkanınin təsiri altında yazan ilk şairlərdən biri, Qualiorlu Şah Məhəmməd Qausun nəslindən olan, Xane Arzunun qohumu və şagirdi Nacmuddin (Şah Mübarək) Abru (1692-1747) idi. O, Dehliyə çox gənc yaşlarından gəlmiş və həyatının geri qalan hissəsini burada keçirmişdir. O, eyhamistlərin rəhbəri kimi də tanınmışdır. Abrunun yaradıcılığında qəzəl, bir neçə təsviri şeirləri və “Dar Mau’aze Araişe Maşuq” (Sevgiliyə pərəstiş üçün məsləhətlər) adlı məsnəvi məlumdur. Məsnəvi müəllifin gənc bir oğlana geyim tərzü və davranışı ilə bağlı tövsiyələrindən ibarətdir. Şair gəncə şux geyimlə yanaşı, bəd əməlli insanlardan uzaq olmağı, ləyaqəti təbliğ edir. “Abru şəhvət və düşüncənin fərqi çox diqqətlə ortaya qoyurdu. İstədiyimiz qədər bu əsəri bəyənməyə bilərik, lakin onun insanın müəyyən yaş dövrünə xas olan hərəkətlərinə işiq tutması maraqlıdır” (4, s. 100).

Dehli məktəbi nümayəndələrindən biri də Şarfuddin Mazmumdur (1689-cu ildən əvvəl doğulmuş, təxminən 1745-ci ildə vəfat etmişdir). Şaik Şankar Gancin nəslindən olmuşdur. Əsgər olan şair təhsil üçün Dehliyə gəlmiş və bir məsciddə dərslik olaraq yaşamağa başlamışdır. Çox az şeir yaradıcılığına məxsus olması məlumdur.

Sayyid Mumammed Şakir Naci bu məktəbin şairlərindən biri kimi fəaliyyət göstərmiş, 1754-cü ildə gənc yaşlarında vəfat etmişdir. Şairin yaradıcılığında Nadir şahın Hindistanı işğal etməsinə aid müxəmməsi haqqında məlumat verilir. Burada “kişilərin özlərini qadın kimi aparmasının, saray mənsublarının tənbel, içki düşkünlü və əxlaqsız olmalarının, böyük insanların azalması və sonradan görünənlərin güclənməsinin” səbəbi olaraq qeyd etdiyi bildirilir (4, s. 99).

Bundan başqa şairin dövrümüzə üç qitəsi də gəlib çatmışdır. O şeirlərdə söz oyunlarından geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Bu məktəbin digər nümayəndəsi Mustafa Xan Yakranq idi ki, onun divanı olması və parçalarının sonrakı əslərə qədər gəlib çıxması haqqında məlumatlar vardır.

Aşraf Ali Fiqan (vəfatı 1772) imperator Əhməd Şahın süd qardaşı olmuşdur. Şeirlərində eyham dəbindən uzaq olan şairin şeir üslubu daha axıcı olsa da, o da pafosdan kənar qala bilməmişdir.

Muhammed Şah dövrünün öndə gələn şairlərindən olan Şaik Zahuruddin Hatim 1699-cü ildə doğulmuş və 1781-ci ildə vəfat etmişdir. Bəzi mənbələrdə onun ölüm tarixi 1792-ci il kimi qeyd edilir. Yaşadığı zaman kəsimində şeirdə eyhamın təşəkkülü və süqutunun şahidi olan Hatim şeirlərini Vəlinin təsiri ilə yazmışdır. Məhəmməd Şah dövrünün ümumi cəhətlərini ifadə edən şair Divanzadə adlandırdığı şeirlər toplusunu yazmışdır. Burada topladığı şeirlər poeziyada islahatçılıq meyillərinin meydana gəlməsindən sonra şairin şeir əsərləri üzərindəki yeni çalışmaları göstərməkdədir. S.Məhəmməd Divanzadə və Hatimdən bəhs edərkən yazır: “XVIII əsrin ortalarına doğru Urdu poeziyasında baş verən dəyişikliklərlə bağlı əlimizdə olan tək orijinal məlumat Divanzadəyə yazılan ön sözdür... Hatimin əsərləri fars mənşəli sözlərin dəqiq orfoqrafik qanunlara uyğunluğundan və tələffüzündən ibarətdir. Uzun müddət urdu dilində fars mənşəli sözlər işlədilmiş və ümumi təcrübəyə əsasən, bu sözlərdən tələffüz və məna baxımından urdu dilinə uyğunlaşdıraraq istifadə etmişlər. Bu dövrdə isə fars dili leyhinə elmi bir yanaşma başlamış və fars dilinin orfoqrafik qanunlarına uyğun olmayaraq yazılan sözlər səhv hesab edilmişdir. Beləliklə, sözlərin fars dilində orijinal yazılışı bərpa edilmişdir” (4, s. 101). Bu da fars dilinin elit təbəqəyə məxsus olması, hind və urdu dilinə qarşı üstün tutulması ilə bağlı idi.

Hatimin poetik yaradıcılığında ilk mərhələnin nümunəsi kimi “Bazm-e-ışrat” – “Bayram məclisi” adlı məsnəvisini göstərmək mümkündür. Şairin yaradıcılığının ilkin mərhələsinə isə bədbin ruh hakimdir. “Xəyal qırıqlığı, passivlik, ümidini itirmək və artıq keçib getmiş köhnə gözəl günlərin həsrətli xatirəsi ikinci dövrdə onun əsərlərinin əsas mövzusunə çevrilmiş və bu əsərlərin düşündürücü, ağır, içinə qapanan bir tərzə sahib olmasına səbəb olmuşdur” (4, s. 102).

Bir tərəfdən şair qəmgin taleyi ilə barışır:

Qismətdə nə yazılmışdırsa, o da gəlib bizi tapıb,
Danışmaqda fayda yox, olan olub, keçən keçib (4, s. 102).

Başqa bir şeir parçasında nəfsin qurbanı olanları təsvir edir:

Həqiqət axtarışında nəfsə qurban getdin,
Əks halda insan nəyə nail ola bilməzdi! (4, s. 102)

Şair bəzən ruh azadlığından bəhs edir:

Hatim indi o dərsliklərin böyüklüyünə inanır ki,
Özlərini dünyanın köləliyindən qurtarsınlar.
Şairin beytlərində məna və forma uyğunluğuna da təsadüf olunur:

Mən yoxsulluqdan bir an belə məhrum deyiləm,
Tanrı məni yalnız ismimdə Hatim (səxavətli) qıldı (4, s. 103).

Şair insan həyatında bəxtə inanır:

Bəxtin səni sevməz isə, fərasətinin mənası yox,

Çün səndən daha yaxşılar dünyada yoxsulluq içində batır (4, s. 103).

Klassik Şərq ədəbiyyatı üçün xarakterik olan gənclik dövrünə həsrət Hatimin poeziyasında da özünə yer tapmışdır:

Bir gənc gördükdə gözlərimiz,

Necə həsrətlə anarıq gənclik illərimizi!

Ahıl yaşında gənclik xəyalı qurma, əziz dost,

Nə zaman yaşllaşmışdır qurumuş ağaclar?

Həyat sürətlə ötüb keçir,

Gün batımında divardan çəkilən kölgələr tək (4, s. 103).

Şair təvəzökar olanları yüksək qiymətləndirir:

Çaylar tək irəli təvazö ilə ax,

Köpüklərtək yuxarı qaldırma çadırını (4, s. 103).

Şairin yaradıcılığının ikinci mərhələsinə aid şeirlər isə, qeyd olunduğu kimi, daha çox bədbin ruhdadır:

Necə mümkündür təsvir etmək yaxşı-pisini bu dünyanın,

Bir göz qırpımında xarabaya dönmüş cahan.

Vaxtilə fil belində gedənlər indi ayaqyalın dolanır,

Bir cüt başmaq üçün ümitsizcə gəzir sərgərdan.

Dolabları bahalı mahud ilə dolanlar,

Çılpaq dolaşır, köhnə parçadan da uzaq gəzir.

Zadəganlar bir tikə çörək yeyir, əlində tutub,

Sənin tək gördüyün isə qüsurlu və narahatlıqdır.

İndi heç kəsə maraqlı deyil, başqaları necə yaşayır,

Son xeyrxahlıq izləri də silinmiş insanların gözündən (4, s. 104).

Hatim zamanın ədalətsizliyindən, dövrünün tərs getdiyindən şikayətlənir, tənqidi fikirlərini səsləndirir:

Oğrun-oğrun yeyirlər bir parça çörəyi, övladları ilə belə paylaşmazlar,

Bu səbəbdən bələdan başqa bir şey deyil qonağı əyləndirən.

Bir zamanlar qurudulmuş taxıla həsrət qalanlar,

İndi mülk, saray, fil sahibləridir rütbə işarəsi kimi.

Çaqqallar qəsb etmiş aslanların yerini,

Bağda qarğalar bülbülün yerində nəgmə oxuyur.

Necə yaxşı yazmışdır hər kimsə bu misranı yazan,

İtlərə sərvət və eşşəklərə zənginlik bəxş etdi cahan (4, s. 105).

Göründüyü kimi, Dehli məktəbi nümayəndələri arasında Hatimin yaradıcılığı həm ideya-məzmun xüsusiyyətləri, həm mövzusu, həm də sənətkarlığı baxımından seçilmişdir. Hatim urdu ədəbiyyatında Vəli və Siracdan sonra ilk orijinal şair hesab olunur. Bütövlükdə isə orta əsrlər urdu ədəbiyyatında Dehli məktəbinin ilk nümayəndələri yaşadıkları real tarixi-ictimai və ədəbi-mədəni tendensiyaaların daşıyıcıları idilər. Onların şeirləri dil-forma və mənası baxımından nə qədər bəsit olsa da, mövcud zamanı əks etdirir və urdu ədəbiyyatı tarixində öz yerlərini qoruyurlar.

Ədəbiyyat

1. Abdus-Salam Nadvi. Shi'r-ul-Hind. Vol. 1.
2. Browne E.G. A Literature History of Persia, 1928, vol.ii.
3. Shaikh Chand. Sauda. Aurangabad. 1936.
4. Sadiq Muhammad. A History of Urdu Literature. Karachi, Oxford University Press, 1985.

Açar sözlər: Urdu ədəbiyyatı, Dehli məktəbi, Vəli Dəkkani, Hatim

Ключевые слова: Литература урду, Делийская школа, Вели Даккани, Хатим

Key words: Urdu literature, Delhi school, Vali Dakkani, Hatim

ДЕЛИЙСКАЯ ШКОЛА ПОЭЗИИ УРДУ

Резюме

Одна из основных ветвей средневековой литературы урду - Делийская школа. До наших дней дошло очень небольшое из литературного наследия поэтов делийской школы, писавших под влиянием Вели Даккани, одного из самых известных поэтов литературы урду. Поэты делийской школы, как и другие представители средневековой литературы урду, писали под влиянием персидской поэзии. Их даже называли «эйхамистами» или поэтами школы «эйхам» из-за того, что они широко использовали эйхам (намёк), одну из самых популярных средств выражения в персидской поэзии. Такие поэты, как Наджмуддин Абру, Шарфуддин Мазмум, Сайид Мумаммад Шакир Наджи, Мустафа Хан Якранг, Ашраф Али Фиган, Шайк Захуруддин Хатим, были известными представителями делийской школы.

Среди представителей делийской школы работа Хатима отличалась с точки зрения идеи и содержания, предмета и мастерства. Хатим считается первым оригинальным поэтом в литературе урду после Вели и Сираджа. В целом в средневековой литературе урду первые представители делийской школы были носителями реальных историко-социальных и литературно-культурных тенденций, в которых они жили. Их стихи, какими бы простыми они ни были с точки зрения языковых форм и смысла, отражают настоящее время и сохраняют свое место в истории литературы урду.

DELHI SCHOOL OF THE URDU POETRY

Summary

One of the main branches of medieval Urdu literature is the Delhi School. Very little of the literary heritage of the Delhi school poets, influenced by Veli Dakkani, one of the most famous poets of Urdu literature, has survived to this day. The poets of the Delhi school, like other representatives of medieval Urdu literature, wrote under the influence of Persian poetry. They were even called “eichamists” or poets of the “eicham” school because of their extensive use of eicham (hint), one of the most popular means of expression in Persian poetry. Poets such as Najmuddin Abru, Sharfuddin Mazmum, Sayyid Mumammad Shakir Naji, Mustafa Khan Yakrang, Ashraf Ali Figan, Shaik Zahuruddin Hatim were famous representatives of the Delhi school. Among the representatives of the Delhi school, Hatim's work differed in terms of idea and content, subject matter and craftsmanship. Hatim is considered the first original poet in Urdu literature after Veli and Siraj. In general, in medieval Urdu literature, the first representatives of the Delhi school were carriers of the real historical, social and literary and cultural tendencies in which they lived. Their poems, no matter how simple they are in terms of linguistic forms and meaning, reflect the present and retain their place in the history of Urdu literature.

Rəyçi: DOS. L.Ələkbərova

PEDAQOQIKA-PSIXOLOGIYA, PEDAQOQIKA-PSIXOLOGIYA

Saidə Şirzad qızı Mustafayeva⁴⁷

MÜZAKİRƏ VƏ ROLLU OYUNLAR METODLARININ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİ

Təlim özü, ümumilikdə, şagirdlərə elmlərin əsaslarını dərinləndirən öyrətməyə, onların əqli və praktik fəaliyyətləri üçün bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrinə xidmət edir. Bu səbəbdən də, təlim strategiyaları anlayışının işlənməsi və pedaqoji prosesin təşkilində həmin strategiyalardan səmərəli şəkildə istifadə olunması əsas pedaqoji anlayışlardan biri kimi təhsilin müasir tələblər baxımından izahını tələb edir (8). Bununla da, təhsil yalnız nəticə və yaxud da proses kimi deyil, daha geniş, zəngin mənə çalarına malik bir ifadə tərzini kimi yanaşılmalıdır. Ümumiyyətlə, təhsilin şəxsiyyətyönümlü xarakteri ona bir neçə - təhsil dəyərdir, təhsil sistemdir, təhsil prosesdir, təhsil nəticədir kimi mövqelərdən yanaşmağı tələb edir.

Təhsil, həm də pilləli bir sistemdir. Gözlənilən nəticələri ilə fərqlənən bu pillələr bir-birini tamamlayır. Ardıcıl sıralanaraq təhsilin ümumi sistemini təşkil edən və bir-birini tamamlayan bu pilləlik nəticələri ilə də fərqlənir.

Tədris prosesində pedaqoji texnologiyalardan məqsədəuyğun və kompleks şəkildə istifadə edilməsi təhsil alanların hərtərəfli bir şəxsiyyət kimi formalaşması istiqamətində səmərəli və effektiv imkanlar yaradır. Bu zaman məqsədə və müxtəlif fənlər üzrə tədris edilən mövzuların məzmununa uyğun metod və üsulların düzgün seçilməsi və onların əvvəlcədən müəyyən edilmiş şəkildə, ardıcıl olaraq yerinə yetirilməsi də çox önəmlidir. Məlumdur ki, «Azərbaycan dili məktəbdə tədris olunan digər fənlərin əslində onun vasitəsilə öyrənilməsi spesifikasına görə fərqlənir və digər fənlər üzrə bilikləri də bu dil vasitəsilə ifadə edilir, bu dil vasitəsilə başa düşülür (2, s. 35). Deməli, bu mənada da, təlim prosesində tətbiq edilən metod və üsulların Azərbaycan dilinin tədrisindəki rolunun müəyyənəndirilməsi aktual məsələlərdən biridir.

Ümumilikdə, Tədrisdə geniş istifadəsi imkanları ilə özünü göstərən, pedaqoji təcrübədə geniş tətbiq olunan və Azərbaycan dili fənninin tədrisində tətbiq edilən üsulların (6) da daxil olduğu şəxsiyyətyönümlü-inkışafedirici pedaqoji metod və texnologiyalar (üsullar) aşağıdakı kimi təqdim edilir:

- 1) Əməkdaşlıqla təlim texnologiyası;
- 2) Layihələr metodu ilə təlim texnologiyası;
- 3) Modulla təlim texnologiyası (10, s. 12)

Dərslərin səmərəli təşkili üçün təlim zamanı metod və texnikalardan düzgün istifadə etmək çox vacib məsələlərdən biridir. Professor Y.Kərimovun vurğuladığı kimi, «Təlim metodlarından düzgün istifadə olunduqda şagirdlər idrak metoduna yiyələnir, biliklər əldə edir və onların təcrübədə tətbiqini öyrənirlər. Təlim metodu tədris prosesinin komponenti olduğundan digər komponentlər arasında onun yerini, qarşılıqlı əlaqələrini bilmək lazımdır» (9, s. 15).

Metodislərdən Z. Veysova da bu istiqamətdə araşdırma apararaq fəal təlimin on bir metodunun və həmin metodları reallaşdırmaq üçün işə alınıb yaxın texnikanın olduğu qənaətinə gəlmişdir. Digər bir müəllif, F.Əliyeva da özünün «Müasir təlim texnologiyaları» adlı metodik vəsaitində on metoddan bəhs edir (3, s. 89-90). Bu mənada, Z.Veysova ilə F.Əliyevanın bölgüsü demək olar ki, eynilik təşkil edir. Həmin bölgü aşağıdakı kimi verilmişdir:

1.Beyin həmləsi; 2.Müzakirələr; 3.Rollu oyunlar; 4.Prezentasiyalar; 5.Tədqiqatın aparılması;6.Məntiqi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar; 7.Tən- qidi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar; 8. Yaradıcılığa yönəldilmiş metodlar; 9. Təşkilati metodlar; 10. Fəallaşdırma.

Bu bölgünü nəzərdən keçirən metodist A.Balıyev həmin təsnifatın mürəkkəb olduğunu bildirərək, belə bir fikrini irəli sürmüşdür, «Fənlərin spesifikasiyası, məktəblərimizin maddi-texniki bazası və digər cəhətlər nəzərə alınmaqla təsnifat bir qədər sadələşdirilməli, daha zəruri metod və texnikalar təlimdə yer tutmalıdır» [2, s. 142].

Metodist öz təsnifatını işə aşağıdakı kimi sıralamışdır:

1. «Beyin həmləsi» metodu və ona məxsus olan texnikalar: «Beyin həmləsi» (əqli hücum); BİBÖ; auksion; klaster (şəxələndirmə); suallar; anlayışların çıxarılması; söz assosiasiyaları; hökm və mediasiya; «Qərarlar ağacı».
2. Mürəkkəb, mübahisəli sualların müzakirəsi metoduna daxil olan texnikalar: «Fikirlərin sıralanmasında yerini tut»; «Tək, ikilikdə, hamılıqla»; «mövqeyini dəyiş»; karusel, debat, diskussiya.
3. Yeni materialın oxusu və möhkəmləndirilməsi metodlarına aid olan texnikalar bunlardır: interaktiv mühazirə; əyani vasitələrlə iş; audio-video materiallarla iş; «Şagird müəllim rolunda»; «Hər kəs hər kəsi öyrədir»; Sokrat dialoqu, Kolba modeli.
4. «İşgüzar-rollu oyunlar» metoduna rollu dialoq; səhnələşdirmə; modelləşdirmə rollar üzrə oxu, oyun-tapmacalar; yarış oyunları; fəallaşdırma; sərbəstləşdirmə oyunları; sinifdankənar təlim və sosial layihələr kimi texnikalar daxildir.
5. «Tədqiqat və təqdimat metodları»na problemin həlli; kublaşdırma; Venn diaqramı; layihələr; sorğu vərəqələri; «İdeyalar xalısı»; refleksiya; təqdimat; esse kimi texnikalar aiddir.
6. Təşkilati metodlara işə bu texnikalar daxildir: ziqzaq; karusel; «Mahnı axtarışında».

⁴⁷ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bakı Dövlət Universiteti

Təqdim edilən bu bölgü sadələşdirilmiş şəkildə olsa da, yenə də mürəkkəbliyi ilə seçilir. Dərslərdə həmin üsulların bir qisminin daha çox tətbiqi, digərlərinin isə kənarda qalması ilə nəticələnir. Bu da bəzi üsulların adlarının belə yada salınmamasına səbəb olur.

«Kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları» adlı metodik vəsaitdə bölgüsü daha sadə şəkildə təqdim edilmişdir. Beş metodun adı çəkilən həmin vəsaitdə, metodların hər birinə aid texnikalardan da bəhs olunur:

I. Beyin həmləsi üsuluna aid olan texnikalar:

1. Beyin həmləsi; 2. Anlayışın çıxarılması; 3. BİBÖ; 4. Auksion; 5. Klaster; 6. Sual-lar; 7. Söz assosiasiyaları.

II. Müzakirə üsuluna aid olan texnikalar:

1. Müzakirə; 2. Diskusiya; 3. Debatlar.

III. Rollu oyunlar üsuluna aid olan texnikalar:

1. Rollu dialoq; 2. Modelləşdirmə

IV. Tədqiqat və təqdimatın aparılması üsuluna aid olan texnikalar:

1. Problemin həlli; 2. Venn diaqramı.

V. Təşkilati üsullara aid texnikalar:

1. Ziqzaq; 2. Karusel.

Bu təsnifatda qeyd edilən metod, üsul və texnikalar tədris prosesində ən çox tətbiq edilən və müəllimlərin daha çox müraciət etdikləridir.

«Akvarium» da əlverişli təlim üsullarından biridir. Lakin bu üsul təlimdə bir qədər çox vaxt aparır. Bu səbəbdən də, «Akvarium»un tətbiq olunduğu dərslərə digər üsullardan hər hansı birini tətbiq etmək mümkün deyil. Müzakirə məqsədi ilə təşkil olunmuş dərslərdə bu üsulun tətbiqi daha səmərəli olar. Böyük qruplarla işin təşkili zamanı müəllimin bu üsuldən istifadə etməsi daha əlverişlidir.

Başlıca məqsədi şagirdlərin və ya tələbələrin diskussiya vərdişlərinə yiyələnməsini təmin etmək olan bu üsulu bir neçə variantda tətbiq etmək mümkündür. Birinci variantın tətbiqi aşağıdakı qaydadadır:

1. Əvvəlcə şagirdlər iki böyük qrupa ayrılır. Sınıfdə iki dairə yaradılır və bir qrup daxili dairəni təşkil edən stullarda əyləşirlər, digər qrup isə xarici dairəni təşkil edən stullarda əyləşirlər. Müəllimin təqdim etdiyi problemi daxili dairədə olan şagirdlər və ya tələbələr müzakirə edirlər. Müzakirənin təyin olunan qaydalara uyğun olaraq düzgün aparılıb-aparılmadığını isə xarici dairəni təşkil edən qrup müşahidə edir.

2. Müəllimin müəyyən etdiyi mövzu üzrə müzakirələrə daxili qrup davam etməlidir.

3. Müəllim 15-20 dəqiqədən sonra müzakirəni dayandırmalı və xarici dairədə əyləşən qrup iştirakçıları daxili qrupun müzakirələrini qiymətləndirir. Qiymətləndirmə zamanı iştirakçılar yoldaşlarını hansı meyarlara əsasən qiymətləndirdiklərini də qeyd edirlər. Sonra qruplar yerlərini dəyişir, bu və ya digər problemin müzakirəsini davam edib başa çatdırırlar.

«Akvarium» üsulunun ikinci variantı aşağıdakı qaydada tətbiq olunur:

1. Müəllimin təqdim etdiyi problem daxili dairəni təşkil edən şagirdlər və ya tələbələr tərəfindən diskussiya olunur və müzakirəyə qoyulan problemin «lehinə» olan dəlillər irəli sürülür.

2. İrəli sürülən dəlilləri xarici dairədə əyləşən qrup nümayəndələri dinləyib qeydlər aparırlar. Sonra bu dəlilləri təhlil edir və bu təhlillərin əsasında öz əks münasibətlərini növbəti dəlillərlə özlərində yazıya alırlar.

3. Müzakirə 15-20 dəqiqədən sonra dayandırılır, xarici və daxili dairələrdə olan iştirakçılar öz yerlərini dəyişirlər. Bu dəfə onlar müzakirələr edərək əvvəlki iştirakçıların fikirlərinin yalnız olduğunu sübuta yetirməlidirlər.

Debat. İkinci adı «çarpaz müzakirə» adlanan bu üsulun məqsədi hər kəsin müzakirədə iştirak edərək aktiv olmasıdır. Bu üsul xüsusi bir sxemdən ibarətdir. Yəni, üsulun şərtlərinə uyğun olaraq sinif iki qrupa ayrılır və bir nəfər də hakim seçilir. İki, birbirlərinə zidd qruplar seçilməlidir. Ona görə ki, elan olunan problemlə bağlı iki mülahizə meydana çıxır. Burada, dəlillərin köməyi ilə hər iki qrup öz mövqeyini müdafiə etməyi bacarmalıdır. Qrupların hər ikisi öz fikirlərinin düzgünlüyünü sübut etməyə çalışarkən hakim onlara diqqətlə qulaq asmalı və doğru nəticə çıxarmalıdır. Müəllim özü və yaxud sinfin ən fəal şagirdi hakim vəzifəsinə seçilə bilər. Son qərarı hakim verdiyinə görə, o da, qoyulmuş problem haqqında ətraflı məlumatla sahib olmalıdır.

«Debat» üsulu tətbiq edilərkən nəzarət ediləcək cəhətlər ardıcılığın gözlənilməsi və vaxtdan düzgün istifadəyə nəzarətdir.

Qruplar öz dəlillərini təqdim edərkən mövzudan kənara çıxmamalarına diqqət edilməlidir. Əgər mövzudan kənara çıxma halları baş verərsə və yaxud da iştirakçılar fikirlərini aydın izah edə bilməzlərsə müzakirəyə çox vaxt ayrılır. Nəticədə əlavə vaxt itkisinə yol verilir. Bu səbəbdən də, «debat» üçün elə mövzu seçilməlidir ki, həmin mövzu haqqında şagirdlər məlumatlı olsunlar, həm də mövzu nə çox geniş nə də çox bəsit olmasın.

Digər üsullardan biri latın dilində “hər hansı bir məsələnin azad, açıq müzakirəsi” (7, s. 31) mənasını ifadə edən «Diskussiya»dır.

Bəzi hallarda problem mövzu ilə bağlı mübahisəli məqamlar yaranır. Bu səbəbdən də, həmin mövzuların tədrisi zamanı «Diskussiya» üsulundan istifadə edilir ki, müəllim bu məqamda aşağıda təqdim edilmiş ardıcılığa diqqət yetirməlidir:

1. Problem müəllim tərəfindən şagirdlərin nəzərinə çatdırılır və onlar mübahisəyə cəlb olunur.

2. Müzakirələr gedən zaman hər bir şagird fikrini hansısa bir fakta əsaslanaraq sübuta yetirməyə səy göstərir.

3. Nəticə hissədə iştirakçıların diskussiya zamanı fəallığı, fikirlərini düzgün ifadə etmə qabiliyyətləri, fikirlərinin dəqiq faktlara əsaslanması nəzərə alınaraq qiymətləndirilmə aparılır.

Diskussiya yazılı və şifahi formada aparılan bir üsuldür. Şagirdinlər fikrlərinin bir-birinə təsirinin qarşısını almaq məqsədilə bu üsulun yazılı şəkildə aparılması məqsəduyğundur. Həmin məqsədlə də, yuxarı siniflərdə bu üsulun, əsasən yazılı formada keçirilməsinə üstünlük verilir.

Disskussiya üsulunun tətbiq edildiyi mövzulara aid nümunə:

a) Feili sifətin tədrisi. Bu anlayış haqqında heç bir məlumat vermədən tərkibində feili sifətlər işlənən cümlələr üzərində şagirdlərin müşahidəsi təşkil edilir (feili sifətlərin altından xətt çəkilir). Sonra sinfə belə bir sual verilir: «Altından xətt çəkilmiş sözləri feilin təsirlənən formaları hesab etmək olarmı?» Şəkilçilərin omonimiyi ilk baxışdan çaşdıracaq. Beləliklə, fikri təsdiq və inkar edənlər arasında diskussiya başlayır (5, s. 65)

b) Xitabın tədrisi. Şagirdlərə belə bir problem-mövzu təqdim edilir: «Xitab və ara sözlər niyə görə cümlə üzvü ola bilmir?» Şagirdlər sualı cavablandırmaq məqsədilə cümlə üzvləri haqqındakı keçmiş biliklərinə istinad edərək, müəllimin təqdim etdiyi xitablı cümlələr üzərində müşahidə, müqayisə aparmaqla onların cümlə üzvləri ilə oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməyə səy göstərirlər (4, s. 124).

Rollu dialoq üsulu dərstdə qurulan kiçik tamaşaları xatırladır. Üsul keçilən mövzunun yaxşı mənimsənilməsilə bərabər, şagirdlərin həm mövzuya, həm də dərslə olan marağını artırır. Şagirdlərin nitqinin formalaşmasına xüsusi təsir göstərən belə dərslərdə qurulan həmin kiçik tamaşalar, həm də az vaxt tələb edir.

Dərsin canlı və maraqlı təşkili üçün Rollu dialoq (oyun) üsulunun tətbiqi zamanı şagirdlərə veriləcək rolların onların özləri ilə əvvəlcədən müzakirə olunması daha məqsəduyğundur. Bununla da, onlar tamaşanın təqdimatı prosesində öz hissələrini daha yaxşı ifadə edə bilirlər. Tamaşa üçün mövzunu seçərkən onun maraqlı olmasına diqqət yetirmək lazımdır.

Bu üsuldən danışmaq səsələrinin, nitq hissələrinin və cümlə üzvlərinin tədrisində istifadə etmək daha maraqlı olar.

Müəllim oyunun gedişi zamanı şagirdlərin nöqşanlarını qeydə alaraq dərslərin ümumiləşdirmə mərhələsində öz fikirlərini iradlarını bildirir. Dərslərin sonunda qiymətləndirmənin aparılmasını nəzərə alaraq, bu üsulun tətbiqində də vaxtın düzgün bölüşdürülməsi nəzərdə saxlanılmalıdır

Modelləşdirmə. Şagirdlərin təxəyyülünü inkişaf etdirən bu üsulun tətbiqi zamanı da, şagirdlər mətnə təsvir edilən hadisəni rollar vasitəsilə canlandırırlar. Üsulun tətbiqi məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışan Z.Veysova qeyd edir ki, «Modelləşdirmə — ciddi problemi qoyan hər hansı bir mücərrəd və ya uydurma bir hadisənin canlandırılması və bunun vasitəsilə problemin həllidir» (11, s. 87). Lakin

Rollu oyundan fərqli olaraq burada, həm rolların ifası sərbəstdir, həm də problemin necə həll olunacağını əvvəlcədən müəyyənləşdirmək olmur. Hadisənin necə nəticələncəyi isə ifaçıların öhdəsinə buraxılır. Üsul aşağıdakı qayda aparılır:

1. Müəllim mövzu ilə əlaqədar bir problem təyin edir və şagirdlərə bildirir ki, bu problemin həlli ilə bağlı bir səhnəcik düzəltsinlər. Uşaqlar həyatda gördükləri hər hansısa bir hadisənin əsasında səhnəcik qura bilirlər.
2. Şagirdlər bir səhnəcik qururlar və rolları özləri təyin edirlər. Müəllim şagirdlərə bir az istiqamət verə bilər. Ancaq əhvalatın gedişini və sonunu şagirdlər təyin etməlidir.
3. Tamaşa bitdikdən sonra alınan nəticə müzakirə olunur.
4. Sonda müəllim göstərilən tamaşanın nəticəsini ümumiləşdirir, şagirdlərin nöqşanlarını vurğulayır və qiymətləndirmə aparır.

Şagirdlərin problemi həll etmək üçün düzgün əhvalat seçməsi «Modelləşdirmə» üsulunun əsas şərtlərindən biridir. Rollar şagirdlər tərəfindən zəif ifa edildikdə, səhnəcik də mövzuya uyğun düzgün qurulmur. Eyni zamanda, şagirdlər öz fikirlərini də düzgün ifadə edə bilmirlər ki, bu da vaxt itkisinə səbəb olmaqla bərabər, mövzunun da yaxşı mənimsənilməsi ilə nəticələnir.

Fəal təlim üsullarının tətbiq edildiyi standart dərslərdən fərqli olaraq qeyri-standard dərslərin formalarından - dərslə-müzakirə, dərslə-ekskursiya, dərslə-oyun, dərslə-seminar və digərlərindən də istifadə etməklə Azərbaycan dili təlimində dərslərin maraqlı keçməsinə təmin etmək olar (1).

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, milli, bəşəri dəyərlər, dil və bacarıqlar kimi xüsusiyyətləri özündə əks etdirən təhsil sistemində təlimin təşkili prosesində tətbiq edilən metod və üsullar da çox önəmli rol oynayır. Təlimin «Müzakirə» və «Rollu oyunlar» metodları və həmin metodlara daxil olan üsullar Azərbaycan dili üzrə verilmiş materialların mənimsədilməsinə tətbiq edilməklə öyrənlərin mövzuları tez və düzgün müəyyənləşdirərək mənimsənməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, həm də onlarda özünütəhsil, özünütərbiyə, özünütəkmilləşdirmə və digər bu kimi bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasında da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslanova Ş.Ə. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində yeni metod və texno-logiyalardan istifadə. Bakı: Təhsil, 2012, 48 s.
2. Balyev H.B., Balyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qimət, 2014, 384 s.
3. Əliyeva F.A., Məmmədova Ü.R. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: MBM, 2014, 197 s.
4. Hacıyev T., Bektəş S., Vəliyeva M., Hüseynova Y. Azərbaycan dili- VIII sinif. Bakı: Şərq-Qərb, 2017, 160 s.
5. İsmayılov R., Rüstəmov A., Allahverdi H., Məmmədova S. Azərbaycan dili- VII sinif. Bakı: Altun, 2018, 176 s.
6. Nəzərov A., Osmanova T. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodları (orta məktəb müəllimləri üçün). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 68 s.
7. Kərimov F.Y., Əhmədova M.C., Varella G, Reyli Ə. İntegrativ kurikulum: mahiyyəti və nümunələr. Bakı: Adıloğlu, 2006, 102 s.
8. Kərimov Y. Təlim metodları. Bakı: Təhsil Problemləri İnstitutu, 2009, 279 s.
9. Qasımova A. Fəal/ İnteraktiv təlimin mahiyyəti və onun ali məktəblərdə tətbiqi imkanları. Pedaqoji Universitet xəbərləri, Bakı: 2012, №3 s. 365-369
10. Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2012, 103 s.
11. Veysova Z. Fəal/ İnteraktiv təlim. Təhsil Nazirliyi və Yunisef. Bakı: 2017, 149 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tədris, təlim üsulları, Müzakirə metodu, Rollu oyunlar metodu, Debat, Disskussiya, Modelləşdirmə

Ключевые слова: Азербайджанский язык, обучение, методика обучения, метод дискуссия, метод ролевой игры, дебаты, дискуссия, моделирование

Keywords: Azerbaijan language, teaching, training methods, consideration method, role-playing method, debate, discussion, modeling

Применение методов “Дискуссия” и “Ролевые игры” на уроках азербайджанского языка

Резюме

Статья посвящена возможности применения методики обучения на уроках азербайджанского языка как одной из актуальных проблем. Основная задача азербайджанского языка как предмета в современном образовании - развитие устной и письменной речи студентов. С той же целью мы рассматриваем роль методов “Дискуссия” и “Ролевые игры”, которые представляют собой методы обучения, занимающие особое место в процессе обучения и воспитания, а также методы и приемы обучения, входящие в эти же методы в процесс усвоения данных материалов на азербайджанском языке. В этой статье мы отметили важность таких методов (приемов) обучения, как “Аквариум”, “Дебаты”, “Дискуссия”, “Ролевой диалог” и “Моделирование” в процессе экспериментального применения знаний и усвоения данных тем по предмету азербайджанский язык. Мы особо подчеркнули, что методы обучения также играют важную роль в получении учащимся новых знаний из различных источников информации или в процессе взаимодействия, в развитии речи и мышления, а также в формировании внимания, активности, инициативность и другие подобные навыки. В статье мы также проанализировали мнения, высказанные методистами о возможностях приложения на уроках методов “Обсуждение” и “Ролевые игры”.

Application of the “Discussion” and “Role-playing games” methods in the lessons of the Azerbaijan language

Summary

The article is devoted to the possibility of application the teaching methods in Azerbaijan language lessons as one of the topical issues. The main task of the Azerbaijan language as a subject in the modern education is to develop the students' oral and written speaking skills. For the same purpose, we review the role of the “Discussion” and “Role-playing games” methods which is the training methods occupying a special place in the training and the education process and the training methods and techniques included in the same methods in the process of the assimilation the given materials on the Azerbaijan language. In this article we have noted the importance of the training methods (techniques) as an “Aquarium”, “Debate”, “Discussion”, “The role dialogue” and “Modeling” in the process of the experimental application of the knowledge and assimilation the given topics on the subject of the Azerbaijan language. We highlighted in a special way that training methods also plays an important role in the learner's obtained the new knowledge from the different information sources or in the process of interaction, in the development of speech and thinking, and in the formation of the attention, activity, initiative and other similar skills. In the article we have also analyzed the opinions expressed the methodists' capabilities of the application the methods as “Discussion” and “Role-playing games” in the lessons.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

В XXI веке практически во всех сферах общественной жизни стали преобладать изменения взглядов на определенные проблемы, в том числе в области обучения иностранным языкам.

Качество обучения русскому языку как иностранному зависит от различных факторов: организации и управления процессом, целей, задач, содержания обучения и т.д.

Важное значение имеет и профильность образования то, что составляет профессиональный интерес обучающегося, практическая востребованность в русском языке, получение знаний в избранной специализации.

Для решения коммуникативных задач и в ситуациях общения в образовательной сфере, и в ситуациях личного общения каждому человеку необходимо владение иностранными языками. Иностранный язык становится универсальным средством профессиональной, производственной жизни, возросли требования к уровню языковой компетентности будущего специалиста. При обучении русскому языку как иностранному языку все более актуальной становится проблема развития и формирования профессиональной компетентности студентов. Уровень профессиональной компетентности специалиста достигается наличием у него профессиональных навыков и умений, приобретенных за время обучения в вузе.

Иностранный язык способствует развитию информационной, коммуникативной, социокультурной и других компетентностей.

Как показывает практика преподавания иностранного языка, уровень владения устным иноязычным профессиональным общением будущими специалистами в области профессиональной коммуникации не обеспечивает готовности студентов к активному взаимодействию с профессиональной иноязычной средой. Будущие специалисты могут читать литературу по специальности, воспроизвести заученные темы, но затрудняются свободно излагать свои мысли на иностранном языке, участвовать в иноязычной профессиональной коммуникации. Основными проблемами, с которыми сталкиваются студенты, являются: неумение всегда адекватно реализовать коммуникативно - функциональный вокабуляр, выбрать соответствующий коммуникативной задаче тип общения и в соответствии с этим оформить свое высказывание. Также для будущих специалистов характерна неуверенность в выборе языковых средств, в правильности оформления своих высказываний. В условиях глобализации особую актуальность приобретает профессионально – ориентированный подход к обучению русского языка как иностранного, который предусматривает формирование у студентов способности иноязычного общения в конкретных профессиональных, научных, деловых сферах и ситуациях с учетом особенностей профессионального мышления.

В настоящее время приоритетным направлением в образовании признается профессионально – ориентированное обучение иностранному языку. Главная задача изучения языка в вузе - приобретение студентами профессиональной компетенции, составным элементом которой является иноязычная коммуникативная компетенция. Под профессионально – ориентированным обучением понимается обучение, которое основано на учете потребностей студентов в изучении иностранного языка, диктуемого особенностями будущей профессии или специальности. Оно предполагает сочетание овладения профессионально – ориентированным иностранным языком с развитием личностных качеств обучающихся, знанием культуры страны изучаемого языка и приобретением специальных навыков, основанных на профессиональных и лингвистических знаниях.

Профессионально – ориентированное обучение иностранному языку в вузе включает такие компоненты, как изучение иностранного языка как средства овладения специальностью.

Требованием времени является также активное владение специалистом не только письменной, но и профессионально - ориентированной устной речью и умением общаться на иностранном языке. Используя только традиционные методы обучения (информация идет от преподавателя к обучаемому), поставленная задача активного овладения иностранным языком не достигается.

Без активного развивающего обучения, без вовлечения самих обучаемых в общение, без отношения равноправного партнерства не может быть полноценного развития человека как субъекта, члена общества и профессионала. Чтобы получить хорошие результаты в обучении русского языка как иностранного нужен подход, связанный :

- 1 с решением проблемы взаимосвязанного обучения видам речевой деятельности;
- 2 с умением организовать речевое взаимодействие в соответствии со своим коммуникативным намерением;
- 3 с практическим владением набором социальных и ситуативных ролей;

⁴⁸ BDU..Baş müəllim

4 с развитием речевой способности реализовать осмысленную коммуникацию, когда в центре внимания обучаемых находится содержание речи, а не грамматические и другие языковые правила. Такой подход способствует формированию коммуникативных умений в аудировании и говорении, которое обеспечивает высокий уровень сформированности навыков устного общения на русском языке как иностранном. Формирование профессиональных умений и навыков будущего специалиста, связанных с иноязычной речевой деятельностью и содержание его подготовки, основываются на модели специалиста, в которой определены сферы и ситуации использования русского языка как иностранного в процессе профессиональной деятельности специалиста.

Анализ процесса обучения иностранному языку в вузе с точки зрения соответствия подбора содержания и организации учебных материалов (текстов, упражнений и заданий), форм и методов учебной работы студента и действий преподавателя должен соответствовать целям развития социально-ценных качеств личности будущего специалиста. Изначально обучающийся является субъектом обучения, носителем опыта жизнедеятельности, которое он приобретает в результате формального и неформального образования, в конкретных условиях социокультурного окружения, в конкретных условиях семьи, в процессе восприятия и понимания мира.

Осознание студентом собственного отношения к происходящему является необходимым условием для адаптации к дальнейшей жизни и профессиональной деятельности. Акцент с трансляции готового знания преподавателем перенесен на самостоятельный поиск и производство знания обучающимся. Это предполагает изменение взаимоотношений между преподавателем и студентом, студентом и образовательной средой. Одним из условий поиска и внедрения эффективных методов обучения русского языка как иностранного является переход от педагогического воздействия к педагогическому взаимодействию.

Новые взаимоотношения внутри образовательного процесса и новых инновационных технологий, способных изменить принципы организации учебного процесса в сторону самостоятельной образовательной деятельности студентов, развивать навыки общения, работы в команде, способствовать формированию навыков самоанализа и самооценки, учить принимать ответственные решения в ситуациях выбора, т.е. развивать проблемно – поисковое мышление.

Обучение иностранному языку будет обогащать ценностно-ориентированное мировосприятие студентов, развивать интеллектуальную, эмоциональную и деятельностную сферу личности в случае его организации с использованием иноязычных текстов и специальных упражнений и заданий, отвечающих определенным требованиям. Тексты должны отражать интересы студентов, знакомить их с будущей профессией, содержать как гуманитарную, так и профессиональную информацию, знакомить студентов с краеведческими и экологическими проблемами, развивать творчество обучаемых, активизировать знания студентов по истории и культуре.

Система упражнений, направленных на развитие коммуникативных навыков и умений, должна вызывать стремление к анализу, оценке нравственной сущности поступков и действий людей; вызывать эмоциональный отклик, учить интерпретировать свои собственные поступки с точки зрения принятых в обществе моральных норм; научить понимать смысл текста, ситуации и т.п. Важнейшим условием, определяющим эффективное использование процесса обучения иностранным языкам является мотивационная готовность студентов к восприятию содержания учебных материалов на иностранном языке. Достаточная степень общей эрудиции, развитости уровней гуманитарной культуры обеспечивает специалисту профессионально необходимые умения и навыки проводить переговоры, поддерживать постоянный творческий рост, генерировать новые профессиональные идеи, пользоваться социокультурными ценностями и технологиями.

Реализация мотивационной готовности студентов к восприятию содержания текстов на иностранном языке обуславливается комплексом внешних и внутренних условий, наиболее значимыми из которых являются:

- гуманистическая направленность педагогического процесса;
- психологически благоприятный климат на практических занятиях по иностранному языку;
- активизация и стимулирование процесса самоактуализации личности.

Профессионально – ориентированное обучение русскому языку как иностранному требует создания специальных учебных комплексов, включающих профессионально – ориентированные учебники и учебные пособия, аудио и видео материалы, интернет материалы, компьютерные программы и мультимедийные средства. Современные педагогические технологии помогают реализовать личностно-ориентированный подход в обучении, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения с учетом способностей и склонностью студентов.

Задача преподавателя состоит в том, чтобы создать условия практического овладения языком для каждого учащегося, выбрать такие методы обучения, которые позволили бы каждому студенту проявить свою активность. Задача преподавателя - активизировать познавательную деятельность учащегося в процессе обучения русскому языку.

Активная языковая практика оказывает положительное воздействие на формирование языковой и общей компетенций у студентов, изучающих иностранный язык, повышает мотивацию обучаемых, способствует более плодотворной и интересной организации учебного процесса.

Методически оправданной и целесообразной является профессионально и коммуникативно – направленная подготовка по русскому языку, которая предполагает формирование у студентов умений иноязычного общения, достаточных для выполнения студентами всех видов профессиональной деятельности. При обучении профессионально – ориентированного материала устанавливается двусторонняя связь между стремлением студента приобрести специальные знания и успешностью овладения языком.

Для реализации этого необходимо соблюдение следующих условий:

- благоприятный психологический климат в учебном коллективе;

- четкая формулировка целей иноязычной речевой деятельности;

- социальная и профессиональная направленность иноязычной речевой деятельности;

- формирование у студентов умения творчески подходить к решению частных задач;

- удовлетворенность обучаемых при решении частных задач.

Для профессионального совершенствования будущих специалистов большое значение имеет умение читать и переводить литературу по специальности, если имеется определенный уровень знаний иностранного языка и умение переводить специальную литературу.

Процесс обучения профессионально - ориентированному общению с целью развития и формирования профессиональной компетенции будет более эффективным, если будет построен на основе следующих принципов:

- профессиональной направленности обучения, межпредметной координации, мотивации, межкультурного взаимодействия;

- поэтапности;

- активности и деятельности характера обучения, ситуативно-тематической организации учебного процесса, коммуникации;

- учета индивидуально-психологических особенностей студентов.

Развитие языковой компетентности обучающихся должно строиться исходя из необходимости вовлечения каждого студента в активный познавательный процесс на всех уровнях овладения всеми видами речевой деятельности; необходимого и достаточного объема устной практики для каждого коммуниканта на каждом занятии; использования изучаемого языка на этапе его творческого применения в качестве средства общения, что предусматривает создание не только искусственной языковой среды, но и естественной, приближенной к реальным жизненным ситуациям, формирующей реальную потребность в использовании изученного материала для общения с носителями языка; формирования не только языковой, но и социокультурной компетенции.

Таким образом, профессионально - ориентированное обучение русскому языку как иностранному языку в вузе требует особого нового подхода к отбору содержания обучаемого материала. Он должен быть ориентирован на последние достижения в той или иной сфере человеческой деятельности, своевременно отражать научные достижения в сферах, которые непосредственно относятся к профессиональным интересам обучающихся, предоставлять им возможность для профессионального роста. Содержание обучения русскому языку как иностранному в вузе надо рассматривать как совокупность того, что студенты в процессе обучения должны усвоить, чтобы качество и уровень владения иностранным языком соответствовали их запросам и целям, а также целям и задачам данного уровня обучения. Отбор содержания обучения должен способствовать целостному и разностороннему формированию личности студента, подготовке его к будущей профессиональной деятельности. В связи с вышеизложенным профессионально-ориентированное обучение русскому языку как иностранному предполагает поиск новых подходов, связанных с целью обучения - овладеть русским языком как средством международного общения и с учетом профессиональных потребностей как средством использования информации в области своей специальности.

Литература

1. Багатеева А.О., Ахметзянова Г.Н., Валеева Н.Ш. Теоретическое обоснование формирования иноязычной коммуникативной компетенции будущих специалистов в техническом вузе. // Вестник Казан. технол. ун-та, 2012. - №10.
2. Васильева Ю.С. Основания для выбора методов обучения иностранным языкам в современных условиях. // Современные модели в преподавании языков и культур в контексте менеджмента качества образования. - М. 2009.
3. Волков Н.Г. Личность преподавателя и новые технологии обучения в инновационном вузе. // Вестник Казан. технол. ун-та, 2012. №10.
4. Образцов П.И. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов. - Орел: ОГУ, 2005.

Ключевые слова: профессионально-ориентированный подход, компетентность, иноязычная коммуникация, мотивация, вокабуляр.

Acar sözlər : peşəkar yönümlü yanaşma, səriştəllilik, xarici dil ünsiyyəti, motivasiya, lüğət.

Key words : professionally oriented approach, competence, foreign language communication, motivation, vocabulary.

Резюме

Статья посвящена развитию и формированию профессиональной компетентности студентов, на основе профессионально-ориентированного подхода к обучению иностранных языков, проблемам, с которыми сталкиваются студенты при изучении иностранного языка.

Summary

The article is devoted to the problem of development and formation of professional competence of students, based on a professionally oriented approach teaching foreign languages, the problems that students face when studying a foreign language.

Xülasə

Məqalə xarici dillərin tədrisinə peşəkar yönümlü yanaşmaya, xarici dil öyrənərkən tələbələrin üzlaşdıqları problemlərə əsaslanaraq tələbələrin peşəkar səriştələrinin inkişafı və formalaşmasına həsr edilmişdir.

Rəyçi: DOS. E. VƏLİYEVA

Иманова Рена Сади кызы⁴⁹
**О НЕОБХОДИМОСТИ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА НА УРОКАХ
РУССКОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВОЙ АУДИТОРИИ**

На сегодняшний день одним из ведущих направлений подготовки специалистов в неязыковых вузах Азербайджана является развитие навыков академического письма на иностранном языке. Академическое письмо, которое используется при написании научных статей, диссертаций, докладов, является особым видом письменной деятельности, задачей которой является передача в ясной и точной форме научной идеи, адресованной специалистам в той или иной области исследований. Этим обусловлены её стилистические и, грамматические и структурные особенности.

В различных курсах иностранного языка академическое письмо входит в учебную программу. Однако, в современных условиях необходим всесторонний комплексный подход к развитию умений и навыков академического письма, который представляет собой необходимое условие для получения высшего образования. В современном мире появляются новые требования к качеству профессиональной подготовки молодых специалистов, в которой важное место занимает и владение академическим письмом на русском языке. Это вызвано потребностью общества в специалистах, владеющих устной и письменной речью на иностранном языке и ростом экономических и культурных связей с зарубежными странами. Выход азербайджанских университетов на международный уровень и интернационализация образовательного процесса диктуют необходимость пересмотра содержания рабочих программ по иностранным языкам и введения элементов академического письма для подготовки магистрантов и докторантов, способных грамотно излагать научную мысль и публиковать свои труды в ведущих мировых изданиях.

Цель настоящей статьи – выявить и раскрыть основные подходы, этапы и дидактические возможности освоения студентами неязыкового вуза навыков академического письма с точки зрения преподавательской деятельности

Академическое письмо – это умение выражать и обосновывать свои мысли посредством краткого, при этом достаточно убедительного научного текста. Академическое письмо на сегодняшний день является важнейшим компонентом речевой деятельности в большинстве профессий. В теоретическом обосновании важности развития навыков академического письма можно выделить следующие тенденции:

- академическое письмо способствует реализации знаний по иностранному языку через лингвострановедческое содержание учебного материала;
- академическое письмо во взаимодействии с чтением, говорением и аудированием создает системность, целостность и комплексность речевой деятельности при профессиональном становлении будущего специалиста;
- академическое письмо на иностранном языке в профессиональной подготовке специалиста любого профиля должно стать не только самостоятельным видом речевой деятельности, но и выполнять образовательные, развивающие и воспитательные функции развития личности студента.

Необходимо повышать эффективность обучения иностранному, в данном случае русскому языку, и совершенствовать практическую ориентированность его содержания на профессиональную подготовку студентов в области академического письма, что обуславливает, в свою очередь, формирование следующих направлений:

- организация процесса обучения студентов на основе личностно ориентированного и деятельностного подходов;
- применение продуктивных методов в целях практической реализации использования академического письма при обучении студентов в неязыковом вузе;
- разработка методологических аспектов совершенствования процесса обучения академическому письму в ходе изучения иностранного языка.

Эти направления связаны с максимальным развитием у студентов навыков академического письма, что предполагает интеграцию всех видов речевой деятельности в неязыковом вузе с внедрением продуктивного обучения на основе целенаправленной и систематической профессиональной подготовки с опорой на индивидуальные творческие способности личности. Для осуществления продуктивного обучения студентов академическому письму на русском языке необходимо применение таких дидактических принципов, как преемственность уровней обучения от начального до продвинутого, целостность обучения речевой деятельности как таковой, грамотная интеграция всех видов речевой деятельности (таких, как чтение, письмо, аудирование, говорение). Необходимость этих принципов связана с тем, что академическое письмо в системе подготовки специалистов в условиях неязыкового вуза всегда будет выступать во взаимодействии следующих составляющих: как самостоятельный вид речевой деятельности, наряду с чтением, говорением и аудированием; как средство повышения качества собственно профессиональной подготовки студентов в интеграции с чтением, аудированием и говорением. Поэтому для продуктивного обучения студентов академическому письму на русском языке важно также ориентироваться и на принципы комплексности и адаптивности с тем, чтобы обеспечивать как эффективность обучения, так и развитие профессиональных качеств речевой деятельности студентов как будущих специалистов.

Анализ работы неязыковых вузов в рассматриваемом аспекте показывает, что сегодня, как правило, используется подход, который рассматривает письмо на иностранном языке лишь как средство обучения другим

⁴⁹ Доц. БГУ

видам речевой деятельности, т.е. умения и навыки письма отстают от уровня обученности другим видам речевой деятельности. Для разрешения этой проблемы необходима реализация определенных педагогических условий обучения навыкам академического письма на иностранном языке, которые, в частности, обеспечивали бы преемственность следующих этапов: 1) на первоначальном этапе студенты изучают орфографию, грамматику, лексику и адекватность ее применения; 2) на втором этапе осуществляется обучение академическому письму, где у студентов формируются навыки стиля написания официального академического письма на основе тестовых заданий.

Эти этапы реализуются при соблюдении следующих педагогических условий:

- обеспечение такого содержания, форм и методов обучения студентов, при которых изучение иностранного языка представляло бы собой целостный процесс речевой деятельности (чтение, письмо, аудирование и говорение), направленный на совершенство навыков академического письма;
- установление содержательных и функциональных связей между всеми видами речевой деятельности с целью обеспечения системности и последовательности развития навыков академического письма;
- взаимосвязь развития навыков академического письма с творческой самореализацией студентов в ходе их речевой деятельности;
- преемственность уровней начального среднего и повышенного усвоения в процессе обучения иностранному языку; дифференцированный подход к обучению иностранному языку с учетом овладения студентами языковыми компетенциями;
- постоянное дополнение целостного образовательного процесса инновационными методами обучения академическому письму повышенной трудности на иностранном языке.

Исходя из этого, при обучении студентов неязыкового вуза академическому письму необходимо формировать у них следующие академические компетенции:

- овладение навыками структурирования текста на уровне грамотной организации его содержания в рамках предложений и абзацев;
- развитость языковых навыков с точки зрения стиля и лексики для грамотного написания статей и текстов, а также различных деловых и информационных документов;
- умение анализировать и оценивать различного уровня письменные работы, включая как свои, так и чужие тексты;
- умение работать с аутентичными источниками, а также обосновывать собственную точку зрения по их оценке и т.д.

Поскольку особенностью академического письма является его формальный стиль изложения, то студенты должны грамотно использовать научную лексику, осуществить четкость и ясность при составлении текста, а также не злоупотреблять фразеологизмами и словами разговорного стиля. В связи с этим перед преподавателем стоит задача развития у студентов умения структурирования текста с тем, чтобы они в дальнейшем могли использовать этот навык в своей научной деятельности, поскольку правильное структурирование текста является важнейшим компонентом академического письма. При освоении студентами академического письма преподаватели осуществляют следующую деятельность: знакомят студентов с различными образцами текстов; учат студентов, опираясь на эти образцы, выражать свои мысли на письме через такие типы текстов, как повествование, рассуждение, сочинение и т.д. Таким образом, студенты должны знать основные признаки жанров академического письма, как то: научная статья, реферат, аннотация, эссе; уметь анализировать научные статьи с точки зрения исследовательской стратегии автора; иметь навыки самостоятельного создания рефератов и аннотаций научных статей и т.д.

Целью освоения навыков академического письма является совершенствование норм иностранного языка как системно-структурного образования, то есть развитие лексических, грамматических, стилистических и композиционно-структурных знаний, умений и навыков в области специальности, необходимых для организационно-управленческой, информационно-аналитической, предпринимательской и научно-исследовательской деятельности в качестве исполнителей или руководителей младшего уровня.

Целью освоения навыков академического письма в области воспитания личности является совершенствование необходимых выпускнику социальных и личностных качеств: гражданственности, толерантности, общей культуры, ответственности, целеустремленности, организованности, трудолюбия, коммуникативности, умения работать в команде, лидерских качеств. В результате освоения навыков академического письма студент должен знать методику построения письменного текста на русском языке на заданную тему, знать лексические, грамматические, стилистические и композиционно-структурные средства построения письменного академического текста. Студент должен научиться создавать письменный академический текст на русском языке, используя соответствующие академической ситуации коммуникации лексические, грамматические, стилистические и композиционно-структурные средства, а также редактировать академические тексты на русском языке и оценивать их качество.

Студент должен иметь навыки построения академического текста разных жанров (аннотация научной статьи, краткое изложение содержания научной статьи, реферат, эссе), обладать иноязычной коммуникативной компетенцией, необходимой для корректного решения коммуникативных задач в ситуациях общения в академической среде. Формами и методами обучения, способствующие формированию и развитию компетенции,

являются дебаты, круглый стол, дискуссии, самостоятельная работа, интернет поиск, конспектирование документов, аналитическая записка, индивидуальная работа, диалог, презентация. Студент должен научиться работать с информацией, оценивать и использовать информацию, необходимую для решения научных и профессиональных задач из различных источников. Он должен научиться сформулировать запрос о необходимой информации, составить перечень возможных источников, найти и понять информацию на русском языке и включить ее в свою языковую и профессиональную деятельность, и интегрировать новую информацию в речевую деятельность и создавать целостные и связные тексты на русском языке, грамотно строить коммуникацию, исходя из целей и ситуации общения. Студент должен научиться создавать устный и письменный тексты на русском языке различных жанров, используя лексику и стилистические средства, учитывающие особенности целевой аудитории. Одним из таких жанров могут выступать научные статьи. Для отработки навыков академического в курс дисциплины вводится описание структуры научной статьи, элементами которой являются информация об авторах, информация о статье, ключевые слова, аннотация, введение, экспериментальная часть, результаты, обсуждение, выводы, ссылки на литературу. Все элементы статьи тщательно прорабатываются, даются их описание и грамматические особенности, определяются стилистическая форма и логика изложения. Студентам необходимо объяснять разницу между аннотацией и введением, между результатами и выводами. Преподаватель должен четко определить границу между данными элементами научной статьи. Например, основной целью аннотации является передача информации об объекте, цели, методах и результатах исследования. В то же время автор статьи должен помнить, что аннотация – это основной элемент статьи, который должен привлечь внимание определённого круга читателей и дать им возможность оценить необходимость дальнейшего знакомства с исследованием.

Оценивать студентов преподаватель может по 10-балльной шкале: 5 баллов – содержание, 2 балла – лексика, 2 балла грамматика и 1 балл – произношение. Выполнение домашней работы в форме индивидуального задания также оценивается по 10 - балльной шкале: 4 балла – содержание, 2 балла – лексика, 2 балла – грамматика, 1 балл – произношение, 1 балл – интонация. Оценки работы по результатам внеаудиторного чтения и домашней работы составит 20% от оценки за работу на практических занятиях.

Если работа ведётся с группами магистрантов и докторантов, то в рамках обучения академическому письму предлагается подготовка к публикации реальной научной статьи для международного журнала или конференции. Эта работа, если возможно, проводится совместно с научным руководителем магистра или докторанта, который также заинтересован в подготовке качественной статьи на русском языке. Подготовка статьи на русском языке на данном этапе обучения это не только закрепление грамматических, лексических и стилистических особенностей научного текста, но и редактирование научного содержания статьи магистров или докторантов самостоятельно или совместно с их научным руководителем. Подобная практика формирования навыков академического письма позволяет максимально приблизить процесс обучения к реальным условиям и применять знания русского языка к конкретной научной задаче.

В заключении отметим, что в рамках данной дисциплины следует предлагать большой набор тем для изучения, исходя из чего составляются и соответствующие контролирующие задания на проверку усвоения как формального материала (правильная структура статьи, ее объем и т.д.), так и формулировать мысль и презентовать ее с помощью языковых средств.

Процесс обучения сегодня становится тесно связанным с реальной возможностью для выпускников вузов интегрироваться в международную научную среду, где потребуются проявить не просто знания языка, но и научно-исследовательские навыки. В этом процессе особое внимание в последние годы уделяется письменному общению в виде научных статей, докладов, деловых отчетов. Это делает задачу развития иноязычных академических умений студентов чрезвычайно актуальной.

Использованная литература:

1. Валеева Л.А., Сиразеева А.Ф., Морозова А.Ф. Развитие навыков академического письма у студентов неязыкового вуза. Современные проблемы науки и образования. – 2015. - № 3.
2. Т.М.Бальхина. Методика преподавания русского языка как неродного (нового): Учебное пособие для преподавателей и студентов. – М.: Изд-ство Российского университета дружбы народов, 2007.-С.
3. Сенашенко.В.С. Некоторые соображения об «академическом письме» и исследовательских компетенциях. Высшее образование в России. 2011. №8-9. С. 136-139.
4. Короткина И.Б. Академическое письмо: новые события, новые перспективы. Высшее образование в России. 2013.№7. С. 99-100.
5. Дугарцзыренова В.А. Трудности обучения иноязычному академическому письму. Высшее образование в России. №6, 2016. С.106-112.
6. Зашихина И.М. Академическое письмо - дисциплина или дисциплины? Высшее образование в России. 2021. Т.30.№2. С.134-143.

Açar sözlər: akademik yazı, tələbə, öyrətmə, şifahi nitq, yazı nitqi.

Ключевые слова: академическое письмо, студент, обучение, устная речь, письменная речь.

XÜLASƏ

Məqalədə müəllif elmi məqalələr, dissertasiyalar, məruzələr yazarkən istifadə olunan və yazmaq üçün eimi fikrin aydın və dəqiq formada ötürülməsi məqsədi güdən xüsusi bir fəaliyyət növü olan akademik yazının bacarıqlarını rus dili dərslərində tələbələrdə inkişaf etdirmə ehtiyacından bəhs edir. Bu universitet məzunlarının beynəlxalq elmi mühitə inteqrasiyasına kömək edəcəkdir, burada yalnız rus dili biliklərini deyil, həm də tədqiqat bacarıqlarını göstərməyə imkan verəcək.

РЕЗЮМЕ

В статье автор говорит о необходимости развития у студентов на уроках русского языка навыков академического письма, которое используется при написании научных статей, диссертаций, докладов и является особым видом письменной деятельности, задачей которой является передача в ясной и точной форме научной идеи. Это поможет выпускникам вузов интегрироваться в международную научную среду, где потребуется проявить не просто знания русского языка, но и научно-исследовательские навыки.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Халилова Гюляр Исмаил кызы⁵⁰
РОЛЬ А. О. ЧЕРНЯЕВСКОГО В ОРГАНИЗАЦИИ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

«Чтобы быть хорошим преподавателем, нужно любить то, что преподаешь, и любить тех, кому преподаешь.» (В.Ключевский)

В 1895 году в газете «Новое обозрение» была опубликована статья известного литературоведа Фиридун бека Кочарли, в которой автор тепло отзывался о своем педагоге, преподававшем ему в Горийской учительской семинарии, Алексее Осиповиче Черняевском: «Покойный Черняевский был прекрасным педагогом, хорошо владел азербайджанским языком, на котором говорил простой народ и дети. Никто не мог так точно, как он, использовать в разговоре азербайджанские пословицы и поговорки».

А.О.Черняевский был одним из организаторов народного образования в Азербайджане, автором ряда учебных книг, воспитателем первой плеяды национальных учительских кадров. Свою педагогическую деятельность он начинает в Маразинской школе. Особенный гуманизм, широкие познания в педагогической теории, претворение в практику передовых идей своего времени, сделали Черняевского одним из лучших педагогов своего времени.

В развитии светского образования в азербайджанских сёлах немаловажную роль сыграли так называемые народные училища, возникшие в 50-х годах XIX века в селениях переселенцев из России, — православных русских общин — молокан.

Кроме своих обычаев, традиций, нравов, переселенцы перевезли сюда форму и содержание образования подрастающего поколения. Они также привезли и название своих будущих сел - мест жительства, например Андреевка, Астраханка, Славянка, Саратовка, Николаевка, Ивановка.

Народные школы впервые возникли в русских сёлах Андреевка (1857), Астраханка (1857), Николаевка (1860), Пришиб (1860) Ленкоранского уезда,

Хылымылы (1860) и в селении Маразы (1860) Шемахинского уезда. Эти училища были организованы сельскими общинами и содержались за счёт средств населения.

Родители А.О. Черняевского происходили из Саратовской губернии. Они заселились в селе Маразы вблизи города Шамахи, где Алексей Осипович родился в 1840 году. Первичное образование получил в Шемахинском уездном училище.

После окончания учёбы был назначен станционным смотрителем в селении Мараза. Маразинская школа своими успехами была обязана Алексею Осиповичу Черняевскому. Именно он явился одним из инициаторов и участников её организации и первым учителем.

Интересные сведения об этом незаурядном человеке и его детище содержатся в годовом отчёте попечителя Кавказского учебного округа Я.М. Неверова царскому наместнику на Кавказе. Неверов посетил школу в марте 1867 года.

Попечитель пишет, что бакинский губернатор — генерал-лейтенант М.П. Кольюбакин «за неимением наставников, поручил заведование» школой в Маразах «станционному смотрителю в том самом селении Черняевскому. Черняевский, молодой человек 23 или 24 лет, обучавшийся в Шемахинском уездном училище принял на себя безвозмездное обучение, в школе». Станционный смотритель «повёл дело так хорошо, что через год с небольшим по открытии — школу его я нашёл несравненно в лучшем положении, чем подведомственные мне казенные начальные училища» И далее: «...Не получив никакого научного, а тем более педагогического образования, любознательный и одарённый способностями от природы, Черняевский показал замечательные успехи на этом, совершенно новом для него поприще, потому что преданся ему не по обязанности, а по внутреннему призванию, совершенно бескорыстно, из одной только чистой любви к делу».

Вскоре в жизни Алексея Осиповича произошла решительная перемена. Он был назначен исполняющим должность учителя приготовительного класса Шемахинского уездного училища.

В дальнейшем педагог-самородок был учителем и смотрителем Душет-Тионетского училища в Грузии, заместителем директора народных училищ Бакинской области, затем Кубанской области. Где бы ни работал Черняевский, он всюду стремился создавать подлинно народные школы, внедрять прогрессивные методы обучения, распространять реальные знания среди детей беднейших слоёв населения Кавказа. И всегда Алексей Осипович поддерживал тесную связь с Маразинской школой.

Расцвет педагогической деятельности А.О. Черняевского приходится на время его работы в Закавказской учительской семинарии в Гори. Здесь Алексей Осипович провёл полтора десятилетия — с 1879 по 1893 год, то есть годна организации азербайджанского отделения, которым он заведовал до ухода на пенсию. На Кавказе это было вторым таким учебным заведением. (Первая, Кубанская учительская семинария была открыта на Северном Кавказе.)

⁵⁰ Старший преподаватель кафедры «Язык и общественные дисциплины» Национальной Академии Авиации

Стоит отметить, что Горийская семинария сыграла исключительную роль в деле воспитания целой плеяды азербайджанской интеллигенции, принесшей небывалый культурный всплеск начала XX века. Этот всплеск получил название серебряного века азербайджанской культуры. Черняевский воспитал за свою сорокалетнюю деятельность двести пятьдесят азербайджанских просветителей. Все они - цвет и духовная элита нации, оставившие яркий след в истории азербайджанской культуры, искусства и науки.

Всю свою сознательную жизнь А.О.Черняевский посвятил развитию нашего национального просвещения.

Выход в свет «Вэтэндили» («Родная речь»), подготовка таких азербайджанских кадров, как Фиридун бек Кочарли, Рашид бек Эфендиев, Сафарали бек Велибеков, Махмуд бек Махмудбеков, Теймур бек Байрамалибеков, Сулейман Сани Ахундов, Джалил Мамедкулизаде,

Нариман Нариманов, Узеир Гаджибеков, Муслим Магомаев, Алирза Расизаде, Зулфугар Гаджибеков, Азад Амиров, Исмаил ага Векилов, Мамедага Шихлинский и др. напрямую связано с именем А. О. Черняевского

Первоначально в Закавказской (Горийской) учительской семинарии были только русское, грузинское и армянское отделения. Благодаря хлопотам просветителя, писателя и драматурга Мирзы Фатали Ахундова и директора семинарии Дмитрия Семенова распоряжением Кавказского наместника, великого князя Михаила Романова было открыто и азербайджанское отделение.

Черняевский был организатором и ведущим педагогом азербайджанского отделения Горийской учительской семинарии.

В Горийской семинарии преподавали демократически и прогрессивно настроенные педагоги. Азербайджанские, грузинские, русские дети и дети других народов Кавказа изучали европейские языки, географию, арифметику и другие предметы. Особое место уделялось изучению русского языка и литературы, произведениям классиков мировой литературы.

Согласно «Учебному плану начальной школы в среде «туземного населения», утвержденному 26 января 1881 года императорским наместником на Кавказе, в первые годы обучения следовало вести преподавание на родном языке. Первым инспектором этого отделения стал выдающийся педагог, Алексей Черняевский.

Одной из проблем, беспокоивших Черняевского, было отсутствие необходимых учебников. В 1852 году поэт и педагог Мирза Шафи Вазех, будучи преподавателем в Тифлисе, вместе с одним из воспитанников Мирзы Казембека в Москве Иваном Григорьевым составил учебник «Китаби-тюрки», однако его не удалось «пробить» через кабинеты высоких чиновников. Поэтому подготовка учебника по азербайджанскому языку являла собой важную государственную задачу. Черняевскому и было поручено составить учебник для начальных классов.

История создания первого фундаментального азербайджанского учебника «Ветэндили» («Язык родины»), напрямую связана с Закавказской учительской семинарией, начавшей свою деятельность в 1876 году в Гори.

Пользуясь материалами, собранными еще в Шемахе, Маразе и Тифлисе, Черняевский начал писать первый учебник азербайджанского языка. В 1882 году был написан, а с 1883 года издавался учебник «Ветэндили» для светских школ, разработанный на самых передовых достижениях педагогической мысли того времени. Почти полвека он оставался основным школьным учебником, заложив основу языка азербайджанской детской литературы.

Следует подчеркнуть, что история развития народного просвещения в Азербайджане тесно связана с классической русской педагогикой. Особое место здесь принадлежит богатому наследию основоположника российской научной педагогики Константина Ушинского (1824-1870/71), чей учебник «Родное слово» послужил образцом при составлении учебника «Ветэндили» в начальном училище при азербайджанском отделении Закавказской учительской семинарии.

Отметим, что в советские годы официальная идеология противопоставляла религиозное и светское образование в дореволюционном Азербайджане.

Ученые, изучающие развитие системы светского образования в Азербайджане в конце XIX начале XX вв. доказали, что в условиях указанного исторического периода в Азербайджане религиозное и светское образование не исключали, а взаимодополняли друг друга.

Методика преподавания языков в религиозных школах, отработанная веками, была эффективной. Не случайно представители интеллигенции, окончившие такие школы, великолепно владели арабским и персидским, а продолжая образование в светских школах, легко усваивали русский и европейские (в основном французский) языки.

Однако ни религиозная, ни светская школы не давали хорошего знания литературного азербайджанского языка. При этом основной проблемой являлось именно отсутствие хорошего учебника, который мог бы легко изучить молодой педагог (в том числе не азербайджанец) и могли легко усвоить ученики, особенно из слоев, которым было недоступно домашнее образование.

В 1882 году Черняевский напечатал этот учебник под названием «Родной язык». В это же время он создает учебник русского языка специально для русско-татарских школ, где учились азербайджанские дети.

Как педагог, он выбрал самые полезные материалы: короткие рассказы азербайджанских авторов, пословицы, загадки, поговорки, скороговорки и представил набранный материал на доступном детском языке, приводя их в соответствующее «дидактическое» состояние. Преподавание по этому учебнику велось не только в семинарии, но и во всех русско-азербайджанских школах, во всех уездах страны. Книгу он опубликовал с помощью своего студента Рашид бека Эфендиева на каменном печатном станке.

А.О.Черняевский впервые применил звуковой метод преподавания азербайджанского языка. С помощью своих студентов он составил учебную программу по неделям, подготовил материал для чтения, чтобы вести занятия звуковым методом. Позднее в отчете Кавказского округа образования отмечалось, что мастерски составленный Черняевским учебный материал послужил замечательной базой для педагогической подготовки азербайджанских выпускников.

Основываясь на дидактических принципах К.Д.Ушинского, Черняевский составил учебник «Ветендили», который по принципу построения, простоте языка, учету возраста и уровня знаний учащихся соответствовал учебнику Ушинского «Родное слово». Следуя К.Д.Ушинскому, Черняевский составил также методическое руководство к своему учебнику. Поэтому можно без преувеличения констатировать, что «Ветендили» Черняевского для азербайджанцев имел такое же значение, что и «Родное слово» Ушинского для русских.

Почти полвека он оставался основным школьным учебником, заложив основу языка азербайджанской детской литературы

Другим образцом для Черняевского послужил не менее знаменитый российский учебник «Азбука» великого русского писателя и яснополянского педагога Льва Николаевича Толстого. В 1881 году он обратился с открытым письмом ко всем издателям, в котором дал разрешение на переводы и перепечатывание всех его произведений без дополнительного разрешения.

Уже в 1882 году выдающимся педагогом, писателем и этнографом Рашид бекем Эфендиевым (1863-1942), студентом Черняевского, были сделаны первые переводы рассказов Л.Н.Толстого на азербайджанский язык. Детские рассказы на основе фольклорного материала из «Азбуки» Толстого были включены в учебник «Ветендили».

В 1882 году Рашид бек Эфендиев переписывает каллиграфическим почерком учебник «Ветендили» и готовит его к печати. В том же году выходит в свет первая часть учебника, предназначенная для учеников первого класса. Этот положительный опыт подготовил почву для издания второй части учебника, предназначенного для учеников второго — третьего классов начальной школы.

Нельзя не отметить и деятельность выдающегося азербайджанского педагога и просветителя Фирудун бека Кочарли. Сам выпускник Горийской семинарии, он был приглашен преподавать в ней и, переработав первую часть «Ветендили», внес в учебник около 300 поправок, добавил теоретические материалы, рассказы, изменил и обогатил методику и стилистику.

Вторая часть учебника была составлена А.О.Черняевским в соавторстве с еще одним своим студентом, известным азербайджанским педагогом-методистом Сафарали бекем Велибековым (1861-1902).

Черняевский и Велибеков особо подчеркивали исключительные заслуги выдающегося азербайджанского педагога, поэта, историка, переводчика Гасаналиага хана Карадагского (1848-1929), который написал большинство басен и стихотворений на основе басен И.А.Крылова.

Азербайджанская школа обязана Г. Карадагскому первыми опытами стихотворений, пригодных для детского возраста, так как в азербайджанской литературе подобные сочинения тогда отсутствовали.

«Ветендили» на протяжении почти полувека выдержал несколько изданий, и лишь с переходом азербайджанской графики на кириллицу вышел из обихода.

Деятельность одного из передовых русских педагогов на Кавказе — А.О. Черняевского — прекрасный пример неизменной верности делу народного образования, делу сближения культур азербайджанского и русского народов. Имя Черняевского не забудется - оно прочно вошло в историю. Благодаря своей отрядной работе в области просвещения азербайджанцев Алексей Осипович Черняевский снискал большое уважение.

Литература

1. А.Шариф. Хождение Молла Насреддина. Баку.1968.
2. Ф.А. Сеидов. Горийская семинария и ее выпускники. Баку.2002.
3. М. Рафили. Избранное. Баку. 1973.
4. Азимова Т.З., Ахундова М.Б., Векилова Л.Г. Практикум по развитию русской речи. Баку. 1998.
5. Алиева С.А., Кулиева Э.М., Зейналов Э.Г., Гасанов А.Б., Мехралиева З.М. История образования и педагогической мысли. Баку. 2002..

Ключевые слова: учительская семинария, азербайджанское отделение, Гори, педагогическая деятельность, учебник.

Acar sözlər: müəllimlər seminariyası, azərbaycan bölməsi, Qori, pedaqoji fəaliyyəti, dərslik.

Key words: teacher's seminary, Azerbaijan department, Gori, pedagogical activity, textbook.

Xülasə

Məqalədə gözəl pedaqoq, Azərbaycanca xalq maarifinin təşkilatçısı A.O.Çernyayevskiy haqqında söhbət gedir. Qori seminariyasının Fəaliyyəti ilə sıx bağlı jlan kübar dünyəvi məktəblər üçün “Vətən dili” dərsliyinin tərtib edilməsinə məqalədə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Summary

This article is about the excellent teacher, organizer of public education in Azerbaijan A.O. Chernyaevsky. Particular attention is paid to the compilation of the textbook «Veten Dili» for secular schools, which is directly related to the activities in the Gori Seminary.

Рецензент: д.ф.н., доцент Самедова Д.А.

Aytac Vəfadar qızı Uğurliyeva⁵¹
UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRİN ƏXLAQI ŞÜURUNUN FORMALAŞMASINDA GÖRKƏMLİ ŞƏXSLƏRİN FİKİRLƏRİ

İnsanın inkişafı və onun şəxsiyyət kimi formalaşması üçün başlıca amilin-irsyyət, mühit və təhsil-təربiyənin qarşılıqlı təsiri ilə həyata keçirilir. "Sosial sistemdə məqsədyönlü və düşünülmüş təhsil-təربiyə yolu ilə insan şəxsiyyət kimi formalaşır" [5, s. 78].

Dünyanın görkəmli şəxsiyyətləri içərisində Məhəmməd Peyğəmbər bütün həyatını insanlığa xitab edərək adamları mənəvi təmizliyə, mərhəmətə, xeyirxahlığa, ədalətə, birliyə çağırırdı. Məhəmməd Peyğəmbər göstərirdi ki, islam zəiflərin, kimsəsizlərin, əzilələrin hamisi kimi meydana gəlmişdir. Ona görə də bizim deməyə böyük haqqımız vardır deyək ki, Məhəmməd Peyğəmbərin həyat və fəaliyyəti dünyada uşaq və gənclərin ən güclü, müqəddəs təربiyə məktəbidir. Çünki bu məktəbdə Adamin dürtüst əxlaqı, Asəfin dərin zəkası, Nuhun ağılasıgmaz cəsəreti, İbrahimin tükənməz mərhəməti, İsmayılın bəlağətli nitqi, Yaqubun anlaşılmaz müəmmaları dərk etmək məharəti, Yusif Peyğəmbərin misilsiz gözəlliyi, Musanın sarsılmaz dəyanəti, İsanın dönməz iradəsi, Davudun təmənnəsiz xeyirxahığı toplanmışdır [1, s. 136].

Peyğəmbərlərin kəlamlarında elmə, əxlaqa, xüsusən mənəvi təربiyəyə yüksək qiymət verilir.

Həyat sübut etmişdir ki, bu kimi keyfiyyətlər ən yüksək inkişaf etmiş insanların beyninin məhsuludur. Çünki elm dünyanı dərk etməkdə, təbiət və çəmiyyət qanunlarının öyrənilməsində, bəşəriyyətin idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Elmlə məşğul olan adamları öz nuru təkəkkürləri ilə özlərinə əbədiyyət fərşi toxuyur, nəsillərdən nəsillərə Ərməğan olan əsərləri ilə insanlığa fayda verirlər. Elmlə məşğul olan bir insanın yaradıcılığı başa çatanda onun maddi həyat çırağı sönmür, insanlardan uzaqlaşdıqca mənəvi çırağı daha gur şölə saçır. "Alim öldü, aləm öldü" kəlamı ilə Məhəmməd peyğəmbər alimi əlçatmazlığa yüksəlmiş, onu əbədiyyətə qovuşdurmuşdur.

Elm hər bir müsəlman üçün, istər kişi olsun, istər qadın, vacibdir. Bu isə o deməkdir ki, ölkənin hər bir vətəndaşı təhsil alıb elm öyrənməlidir. bu ona görə vacibdir ki, elm insanın əxlaqı şüurunun sönməz məşələdir.

Məhz bunun nəticəsidir ki, xalqımız az bir vaxtda özünün universitetini, konservatoriyasını, akademiyasını və ensiklopediyasını yaratmışdır.

Təsədüfi deyil ki, Ulu Peyğəmbərimizin "Elm Çində də olsa, onun dalınca gedin", - deyən bu kəlamı iki mənada işlədirdi. Birincisi, o bilirdi ki, VI-VII əsrlərdə elm Çində çox inkişaf etmişdi. İkincisi, elmin sərhədi yoxdur. O, harada olsa onun dalınca gedib onu öyrənmək, mənimsəyib xalqın xeyrinə istifadəyə vermək vacibdir. "Bir saat elm öyrənmək altmış illik ibadətdən xeyirlidir" deyən Məhəmməd Peyğəmbər hər bir insanın, xüsusilə də alimlərin elmə daha çox diqqət yetirməsini, biliklərini daha da dərinləşdirməsini zəruri hesab edirdi. "Elm fəziləti, ibadətin fəzilətindən əfzəldir" kəlamı yenə də elmə sərf olunan vaxtı ibadətə həsr edilən vaxtdan üstün tutmaq deməkdir. "Ömrünü elmə sərf edən adam heç vaxt ölmür". Dünya alimin təkəkkür ələyindən, süzgəcindən keçir. Bunun sayəsində qanunlar, teoremlər, düsturlar formalaşır və nəsillərdən-nəsillərə verilir, Elmlə məşğul olanlar, ömürlərini elmə həsr edənlər cismən ölsələr də mənən ölmürlər, əbədiyyətə qovuşurlar. Min illər keçir, lakin onların adları yaşayır. Platon, Aristotel, Hippokrat, İbn Sina, İbn Rəşid əl-Xorəzmi, Nizami və minlərlə başqa elm nəhəngləri buna parlaq misaldır.

"Elmi bəşikdən qəbrə qədər öyrənil" deyən Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamı belə bir həqiqəti bu gündə təsdiq edir ki, elmə yiyələnmək, onu əldə saxlamaq üçün daim oxumaq, öyrənmək və öyrətmək lazımdır. Elmi öyrənməklə yanaşı öyrətməli, bununla da elmi inkişaf etdirib xalqına fayda verməlidir. "Elmindən fayda gören alimin bütün ideyaları insanlıqda hər şeydən üstündür". Elmlə məşğul olan adamların qəlbi kövrək olur. Onlar xalqından, dövlət başçısından həmişə umur, qayğı gözləyir. Alimləri eşitmək, onlardan məsləhət almaq hər kəsin, hər bir müsəlmanın borcudur. "Alimləri eşidin, çünki onlar dünyanın çırağı, axirətin nurudurlar" [5, s. 78].

Peyğəmbərə görə, bilikli adamın nuru aləmə işıq saçan ulduza bənzəyir. Elm tükənməz xəzinə, soruşub öyrənmək isə onun açarıdır. Buna görə də alimləri qorumaq, onlara qayğı göstərmək hər bir şəxs, hər bir dövlətin, dövlət başçısının borcudur.

Elmlə məşğul olan insanlar hər şeyə qənaət etsələr də, elm öyrənməyə, mütaliyəyə çox həris olurlar. Elm təşnəsi elmdən heç vaxt doymaz. Öyrənilən elmdən üstün ola biləcək heç bir sədəqə yoxdur. Ən xeyirli sədəqə bir müsəlmanın elm öyrənməsi və onu öz müsəlman qardaşına öyrətməsidir. Elm öyrənmiş alim biliyini elmsiz müsəlman qardaşına öyrədirsə, o şəxsin əql dünyasını zənginləşdirir, həyata gözüaçıq baxmasına zəmin yaradır. Alim əldə etdiyini başqalarına öyrədirsə, onun ömrü onu dinləyənlərin ömrünə calanır. Elmin təbliğ edilməsini peyğəmbər belə səciyyələndirir: insanlar elə bir sədəqə verə bilməzlər ki, öyrənilən, yayılan elmdən üstün olsun.

Elm öyrənmək heç da asanlıqla olmur. Buna neçə-neçə on illiklər lazım olur. Ona görə də, Məhəmməd peyğəmbər deyirdi: "Elm öyrənən zaman birisini ölüm haqlayarsa, o şəhid sayılır" [2].

Peyğəmbər biliklərə hələ kiçik yaşlardan ailədə yiyələnməyi zəruri sayırdı. Uşaqlıq və gənclik illərində əldə edilmiş biliklər həmin şəxsin əbədi malı, onun sonrakı biliklərinin bünövrəsi, məhək daşı olur. "Uşaqılıqda öyrənilən elm daş üzərində yazıya, ahılıqda öyrənilən isə su üstündə yazıya bənzəyir". Peyğəmbər deyirdi ki, elmin bəlası - unutməkdir, elmi tələf etmək isə onu ləyaqətsizə tapşırmaqdır. Elmi ləyaqət sahiblərinə, millət, Vətən qədri bilənlərə tapşırmaq lazımdır. Peyğəmbər deyirdi ki,

⁵¹ Bakı Dövlət Universiteti, "Pedaqogika" kafedrasının magistrantı

elm çöldə dostumuz, tənhalıqda munisimiz, köməksizlikdə yoldaşımız, xoşbəxtliyə tərəf yol göstərənimiz, dostlar arasında zinətimiz, düşmənlər arasında silahımızdır.

Hər bir insan elm öyrənməyə, biliklərə yiyələnməyə can atmalıdır. Elm öyrənən islamın dayağıdır. Bununla, elm öyrənən şəxs İslamı təbliğ edir, onun yayılmasına çalışır. "Mənim dinim yağmurlu buludlara bənzəyir. Bu yağış damllarından biri pak və münbit torpağa düşür, yeni cücərtilər yetirir". Məhz bunun nəticəsidir ki, bu gün dünyanın 1 milyard 300 milyon insanı islam dininə xidmət edir.

Peyğəmbərin kəlamlarında və digər görkəmli şəxsiyyətlərin fikirlərində irəli sürülən mənəvi tərbiyə məsələlərini belə ümumiləşdirmək olar:

1. Yer üzünün bütün canlılarına, çanlı varlıqların şərəfi və tacı olan insanlara qayğı və məhəbbət göstərmək;
2. Torpağa, doğma yurda, əməyə, əmək adamlarına, xalqa dərin məhəbbət və ehtiram göstərməyi heç bir vaxt unutmamaq;
3. Haqqı, ədaləti qorumağı, xeyirxahlıq etməyi həmişə yadda saxlamaq;
4. Ümumbəşəri norma və əxlaq qaydalarını qoruyub təkmilləşdirmək, böyüklərə, ata-analara hörmət etmək, nəzakətli olmaq, əmanətə qayğılı münasibət və xəyanət etməmək, pis əməllərdən uzaq olmaq, insani hissləri təcəssüm etdirmək;
5. Qadınlara hörmət və ehtiramla yanaşmaq, təmiz, səliqəli, pak olmaq və s.

Dünyanın görkəmli şəxsiyyətlərinin kəlamları sırasında insana, canlılara qayğı mühüm yer tutur. Bizim ekologiya deyib haray çəkdiyimiz məsələlərə dair peyğəmbər öz fikirlərini ibrətamiz misallarla adamlara çatdırırdı. heyvanlara qəzəblənməyi nadanlıq sayan peyğəmbər tələb edirdi ki, yer üzündə hərəkət edən nə varsa hamısına məhrəbanlıq göstərmək lazımdır. Mövcud olduğu on minilliklər ərzində bir hörümçək yarada bilməyən insanlar təbiətə, onun canlılarına mərhəmətli olmalı, bir-birinə kömək etməli, qayğı göstərməli və əl uzatmalıdırlar.

Dünyanın elm adamları dəfələrlə qeyd etmişlər ki, yer üzündə bir ağac əkməyən, torpaq becərməyən müsəlman ola bilməz. Axı insanlar, quşlar və heyvanlar həmin ağacdan, becərilən torpaqdan bəhərlənirlər. Deməli, peyğəmbərin fikrincə, əli bel tutan hər bir insan bir ağac əkməlidir. Əgər hər bir kəs belə bir xeyirxah iş görsə, onda planetimiz cənnətə çevrilər. Bax budur mənəvi tərbiyə. Bax budur, insan şüurunu daim gələcəyə səsləyən ağıl nuru.

Ulu Peyğəmbərimiz quşların yuvasını uçurmağı, yaşıllığı korlamağı, ağacları sındırmağı daim qadağan edirdi. Peyğəmbər haqlı olaraq deyirdi ki, uşaqların yaxşı adamlar kimi böyümələri bizim verdiyimiz düzgün tərbiyədən asılıdır. heç kim dünyaya vəhşi və mələk kimi gəlmir. Onun insan olması, necə yaşaması tərbiyədən asılıdır. Buna görə də peyğəmbər hələ kiçik yaşlarında uşaqları düzgün tərbiyə etməyi, onlarda həya hissini tərbiyə olunmasını zəruri sayır və deyirdi ki, insan övladı yalnız həya sayəsində insan olur. İnsan həyalı böyüməlidir. Çünki həya nəciyyənin əsasıdır. həya və iman bir beşikdə iki körpə kimidir. həya bəzəkdir, həya edib pis işdən çəkinmək mərhəmətdir, kəramətdir.

Peyğəmbərin fikrincə, kim başqasının torpağının bir hissəsini zorla əlindən alırsa, Tanrıya, Tanrının özünə qarşı çıxmış sayılır. Tanrıya qarşı çıxanın cəzası ağır olur. Min lənət olsun torpağımızı zorla almaq istəyən erməni millətçilərinə. Xalqımızın kütləvi vətənpərvərlik hərəkatı, tarixin əzəmətli, unudulmaz və misilsiz qəhrəmanlıq səhifələri məhz belə bir mühihdə baş verdi və xalqımız peyğəmbərin kəlamlarına, vəsiyyətlərinə əməl edərək öz ərazi bütövlüyümüzü qorudu. Bu yolda lazım gələndə qan da tökdü. 44 günlük Vətən müharibəsi onu göstərdi ki, xalqımızın vətənpərvərlik ruhu çox güclüdür.

Peyğəmbərə görə, insan torpağı əkməli, əkinçiliklə məşğul olmalıdır. Əkinçilik sevinc və fərəh doğuran peşədir. Hər bir insan müəyyən bir peşəyə yiyələnməlidir. Məsələn, kişilər dərziliyi öyrənməli, qoyun saxlamalı, dəvə, at sahibi olmalıdırlar. Əvvələn, dərzilik çox gözəl sənətdir, ikincisi, qoyun saxlamaq bərkətdir, dəvə sahibi olmaq şərəfdir, ucalıqdır. Atın xeyri isə qiyamətədək onun yalmanına bağlıdır [3, s. 36].

Peyğəmbər adamları acgözlüyə, tamahkarlığa, həsədə qarşı mübarizəyə çağırır və deyirdi ki, tamahkarlıq yoxsulluğa yoldur. Başqasına həsəd aparmaq qəbahətdir. Nəfs və tamah ən böyük düşməndir. Atəş yeri-göyü yandırdığı kimi, həsəd də yaxşılıqları yandırır kül edir. Kin və həsədlə çatılan tonqal külə döndərən atəşə bənzəyir, bütün yaxşılıqları puç edir. Həsəd yaxşı əməlləri güvə kimi yeyib xarab edir. Fikrimizcə, peyğəmbərin bu kəlamları adamlarda acgözlüyün, paxıllığın, laqeydliyin artdığı bir dövrdə bütün təhsil müəssisələri divarlarına qızıl xətlə həkk etmək lazımdır [3, s. 36].

Dünyada savaşı, döyüş çoxdur. Lakin ən böyük döyüş insanın özü ilə döyüşdür. Dünyada ən böyük qələbə insanın öz nəfsi, arzusu və həvəsi üzərindəki qələbədir. Tərəzidə çəkilsə, gözəl xasiyyətdən ağır kələn heç bir şey yoxdur. Gözəl xasiyyət dinin yarısıdır. Atəş qarını necə əridirsə, gözəl xasiyyət də günahları elə əridir.

Dilinə, sözünə sahib duran, evi gözüne geniş görünən, etdiyi günahların peşimançılığını çəkən adamlar xoşbəxtidirlər. Adamlarda üç gözəl keyfiyyəti - həya, etibar, düzlük gördünüzümü, onlardan bərk yapışın, onlardan öyrənin. Ən yüksək fəzilət məhrəbanlıqdır. Pislərə məhrəbanlıq onların pisliliyinə mane olmaqdır. Məhrəbanlıq iman nişanəsidir. Məhrəban olmayan adam imansızdır.

Təsədüfi deyil ki, Nizamidən üzü bəri yaşamış müəlliflər həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyat nümunələrində böyüməkdə olan gənc nəslə nəcib, cəsarətli, vətənpərvər, təbiətsevər, gözütox, dürüst, böyüklərə hörmət bəsləyən, yaltaq və riyakarlıqdan, xəbislik və paxıllıqdan uzaq olan və digər müsbət keyfiyyətləri ilə başqalarına nümunə ola biləcək vətəndaşlar kimi görmək istəyirdilər. Ona görə də həm klassik, həm də müasir yazıçı və şairlər tərbiyə mövzusunda əsərlər yazmağa səy göstərmişlər [4, s. 202-212].

Ədəbiyyat

1. Göytüşöv Z.D. Fəzilət və qəbahət, Bakı, 1967, 403 s.
2. Qurani-Kərim, Bakı, 2005, 540 s.
3. Quluyev S.M. Gəncliyin tərbiyəsində aqillərin nəsihəti və vəsiyyətləri, Bakı, 2001, 266 s.
4. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı, Bakı: Maarif, 1992, 285 s.
5. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika, Bakı: Çapaşoğlu, 2002, 510 s.

Açar sözlər: uşaq, yeniyetmə, əxlaq, təlim, tərbiyə, islam

Key words: children, youth, moral, training, education, muslim

Ключевые слова: дети, молодежь, нравственность, воспитание, образование, мусульманин

Xülasə

Məqalədə müsəlman dünyasının peyğəmbəri Hz.Məhəmməd (s.s.) və onun təlim-tərbiyə sahəsindəki fikirləri təqdim olunur. Bir çox hədislərdə dini-mənəvi dəyərlərin cəmiyyət üçün önəmli olması açıqlanır. Daha sonra Azərbaycan yazıçı və şairlərin əsərlərində də təlim-tərbiyə mövzusu hər zaman aktual olması göstərilir.

Summary

In the article the prophet of Muslim world Muhammad and his thoughts on upbringing and nurture issues have been presented. The importance of religious-moral values for the society in many hadiths has been explained. Besides, the topicality of upbringing and nurture issues in the works of Azerbaijani writers and poets has been noted.

Резюме

В статье представлен пророк мусульманского мира Мухаммад и его мысли по вопросам воспитания и воспитания. Важность религиозно-нравственных ценностей для общества объясняется во многих хадисах. Кроме того, была отмечена актуальность вопросов воспитания и воспитания в произведениях азербайджанских писателей и поэтов.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyev

Natavan Bayram q. Seyidzadeh⁵²
ENGLISH FROM FIRST STEPS
(Leading question: what?)

Among the first lessons to be given to beginners are those that teach the names of common objects. Many and repeated opportunities must be given for;

- seeing the objects and hearing their names,
- seeing the objects and saying their names,
- pointing to the objects on hearing their names,
- answering such questions as What's this? What's that? What are these? etc.

That is to say, the pupils must so associate the objects with their names that when they hear the name they think of the object and when they see the object they think of its name.

All lessons that teach the names of objects come under the heading of "Lessons based on the question what?"

The usual procedure is as follows.

- The teacher first selects a number of objects, in batches of say from 10 to 20.

If he chooses too many at a time, the pupils are likely not to remember them all; too many words at a time results in "mental indigestion".

If he chooses too few at a time, the lesson is likely to be monotonous.

The objects should be chosen wisely. They should be in the first instance the commonest and most general objects – the things we talk about very often and not the things we talk about rarely.

Teach for instance, tree before shrub, head before eyebrow, stick before twig etc.

The objects may be.

(a) those that are usually to be found in the place where the lesson is given, e. g. door, window, knife, match, book; or parts of the body and articles of clothing.

(b) those collected specially for the purposes of the lesson, e.g. a stick, a stone, a nail, a piece of wire, a piece of string, etc.

(c) those represented by pictures, such as those printed on picture cards or wall charts, or by rough drawings on the blackboard.

The teacher shows or points to each object in turn and names it. He says the name clearly (but naturally) three or four times.

He should say, for instance pencil as we usually say the word, not pen-sill; or garden (rhyming with pardon) and not gar-den.

It is usually considered better and more practical to put a (an) or the before the name. Thus, not simply table or chair, but a table, a chair or the table, the chair.

But a, an, the (and other similar words) should be pronounced naturally as in ordinary speech, and not as ay, Ann, or thee.

- The teacher shows or points to the same object saying this time
This is a book (pencil, button, etc.).
This is an envelope (umbrella, etc.).
That's the door (window, etc.).

It is usual to say This is a for small objects close to the teacher, and That's a for larger objects a short distance away from him.

While a (or an) can be put before the objects, it is usual to speak of the door, the window, the table, the floor, etc. meaning the one table, window, floor etc., which belongs to the room. Much must be left to the judgment of the teacher, who will in each case use what seems to him the most natural form.

So far the pupils have been listening and looking; they have been receiving words and sentences and not giving them.

Some teachers at this point would begin making the pupils say the words and sentences or answer the question What's this? But it is generally considered wiser to give the pupils more chances of hearing and recognizing words before they are called upon to speak. Other teachers even go so far as to spend several lessons on listening practice before allowing the pupils to say anything. Their point is that the more the pupils have heard the words and sentences repeated the more easily and correctly they will speak when the time comes. And indeed if pupils are forced to say words before they have properly "digested" them, they will generally say them with great difficulty and not at all in the English way.

3. The teacher would do well at this point to ask himself questions and to answer them himself. He will start by such groups as:

What's this? It's a book.

⁵² BDU, f.e.n., dosent

What's this? It's pencil.
What's this? It's a button.

etc.

What's that? It's the door.

What's that? It's the table.

etc.

He will then proceed to the questions for yes or no answers. In all examples of questions and answers the words printed in italics are to be emphasized or stressed.

Is this a book? Yes, it is.

Is this a pencil? No, it isn't.

Is this a pencil? Yes, it is.

Pupils generally find it amusing when they hear the teacher (when pointing to, let us say, a table) ask himself: Is that a button? and before long will themselves call out: No, it isn't.

Then he can continue by asking himself "alternative questions" and answering them.

Is this a book or a pencil? It's a book.

Is this a pencil or a button? It's a button.

Is that the window or the door? It's the door.

Finally he should ask and answer a "series" of three questions for each object always in the same order and in the following way:

- Is this a book? Yes, it is.
- Is this a pencil? No, it isn't.
- What is it? It's a book.
- Is that the door? Yes, it is.
- Is that the window? No, it isn't.
- What is it? It's the door.

etc.

Such "series" of questions and answers should be executed in regular drill-like manner so that the "pattern" of the sentences stands out in a distinct rhythm.

As we shall see later, this "series drill" is of great importance, and the teacher would do well to practice the system until he can execute it (or cause it to be executed) without the slightest hitch of hesitation. It is comparable to the commands and movements of military drill in which the succession of movements is carried out in perfect order and with machine-like accuracy.

Note that:

Question One is to obtain yes as the first word in the answer.

Question Two is to obtain no as the first word in the answer.

Question Three is to obtain the main answer.

Note which words in the questions and answers are stressed or put into prominence. The success of the drill depends largely on this.

Note also that the rise or fall of the voice must be natural:

Is this a book? (Voice rises on book).

Yes, it is. (Voice drops on is).

Is this a pencil? (Voice rises on pencil).

No, it isn't (Voice drops in isn't).

What is it? (Voice drops on is).

It's a book ((Voice drops on book).

Such "series" and indeed all drill-like questions-and answer work should be used as indicated and not varied by the substitution of Indirect for Direct questions. Indirect questions may be introduced later, when the pupils have practiced the Direct form until they are thoroughly familiar with it.

• When the pupils have had sufficient opportunity to hear the words and sentences (and to grasp their meaning) they are called upon to say them.

In the first instance they may repeat them, after the teacher

Teacher		Pupils
---------	--	--------

a book	a book	
--------	--------	--

This is a book.	This is a book.	
-----------------	-----------------	--

That's the table	That's the table.	
------------------	-------------------	--

Next they must answer the questions:

Teacher		Pupils
---------	--	--------

Is this a book?	Yes, it is.	
-----------------	-------------	--

Is this a pencil? etc.	Yes, it is. etc.
Is this a pencil? Is this a button? etc.	No, it isn't. No, it isn't. etc.
What's this? etc.	It's a button. etc.
Is this a book or a pencil? etc.	It's a book. etc.
• Is this a book? • Is this a pencil? • What's this?	Yes, it is. No, it isn't. It's a book.

When the pupils are proficient in answering such questions in more or less drill-like form, the question may be asked in irregular order:

Teacher	Pupils
What's this?	It's a stone.
Is that the table or the floor?	It's the table.
Is that the window?	No, it isn't.
Is this a match?	No, it isn't.
What's that?	It's the wall.

5. At a certain moment (this depending on the aptitude and proficiency of the pupils) various pupils in turn will be called upon to play the part of teacher, and will carry on the work of naming and questioning – the objects and types of questions being of course those with which they are familiar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. «Учителя английского языка о своей работе». Сборник статей 1980.
2. «В помощь преподавателям иностранных языков». 1982.
3. Д.С.Ивенская «Синтетическое чтение в школе» 1979.
4. «Вопросы методики обучения иностранным языкам». 1990.
5. «Из опыта обучения учащихся пониманию устной речи со слуха» Сборник статей. 1990.
6. С.М.Криворучко. «Развитие навыков устной речи». 1978.
7. С.Б. Вольдман и З.А. Пегачева. «Опыт работы над развитием речевым навыков».
8. Education for citizenship: preparation in schools London, 2000. International seminar.

XÜLASƏ

Şifahi nitq bacarığının inkişafı (əşya adlarının öyrədilməsi)

İngilis dilinin tədrisində fonetik, qrammatik və leksik bilik, bacarıq və vərdişlərin rolu böyükdür. Xarici dili öyrənən gündən nitq bacarıqları (danışma-əşidib-anlama, oxu və yazı) əsasında həyata keçirilir.

İngilis dilini öyrənən ilk gündən ümumi əşya – bu nədir? sualına cavab verən isimlər üzrə işləmək lazımdır. Bu zaman dili yeni öyrənənlər:

- əşyanın adı çəkildikən əşyanı görməli;
- əşyanı görüb adını deməli;
- əşyanın adını çəkərkən onu göstərməli;
- bu nədir? suallarına cavab verə bilməlidirlər.

Dilin öyrənilməsində ingilis dilində danışmaq ən çətin nitq bacarığıdır.

РЕЗЮМЕ

Развитие навыков устной речи

В данной статье автор показывает что, одной из целей изучения иностранного языка с первых дней является устная речь. Обучение иностранному языку в начальных этапах надо строить имея виду не только усиление лексического, грамматического и фонетического материала, но и развитие у них практических навыков устной речи.

При работе над предметами которые отвечают на вопрос «что это» в первую очередь надо обратить внимание на:

- увидев предмет услышать их имена;
- увидев предмет говорить их имена;
- услышав их имена показать на предмет; отвечать на вопросы «Что это»? «Что то»? «Что эти»?

ЗНАКОМСТВО С ЖИЗНЬЮ И ТВОРЧЕСТВОМ ПИСАТЕЛЕЙ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Вторая половина двадцатого века – время бурного, стремительного развития научных открытий и технических изобретений, с развитием которых в мире происходят большие изменения. Но как бы мир не менялся, самым важным достоянием человечества с давних времен остается искусство, особенно один из его основных видов – литература.

Литература – искусство слова, творение человеческой мысли, книга жизни, источник знаний. Она доносит новые идеи, знакомит с историей многих стран и народов, развивает мышление, формирует мировоззрение, влияет на характер, способствует воспитанию, даёт нужный совет, отвечает на многие вопросы...

Развитие технических изобретений позволило людям пользоваться многочисленными электронными библиотеками мира. С помощью интернета люди получили доступ к электронным книгам. Однако, к сожалению, именно с развитием технических изобретений люди всё меньше и меньше стали читать книги и развивать свой духовный мир, что отрицательно сказывается на общей грамотности, на мировоззрении, на морали. И эта проблема является одной из главных проблем нашего времени. Принимая во внимание вышесказанное, на уроках русского языка на первых курсах азербайджанского сектора гуманитарных факультетов, наряду с изучением жизни и творчества русских писателей, рекомендуется знакомить учащихся с жизнью и творчеством писателей мировой литературы.

Одними из ярких представителей мировой литературы являются великий английский писатель конца девятнадцатого начала двадцатого века Артур Конан Дойл и выдающийся французский писатель, автор многочисленных научных романов Жюль Верн.

Артур Конан Дойл, ирландец по национальности, родился 22 мая 1859 года в Шотландии, в городе Эдинбург. Родители будущего писателя очень хотели, чтобы после окончания школы их сын учился в духовном колледже, однако, по окончании колледжа юноша духовным работником не стал. Он поступил на медицинский факультет Эдинбургского университета, закончил его и начал работать врачом в маленьком городке Саутси. Чуть позже он защитил докторскую диссертацию, стал доктором медицины, но к тридцати годам оставил свою профессию и занялся литературным творчеством.

Отец К. Дойля работал клерком, но он прекрасно рисовал, а мать имела особый дар: она очень увлекательно рассказывала романтические истории, оживляя далёкое прошлое и настоящее. Именно от неё Артур унаследовал дар – сочинять. Сочинять Конан Дойл начал уже в колледже. Товарищи по колледжу слушали его рассказы так же, как он слушал рассказы матери, боясь пропустить хоть одно слово или малейший оттенок интонации.

За всю свою жизнь Конан Дойл создал огромное количество литературных произведений. Они составляют 70 томов сочинений. Среди них роман «Белый отряд», в котором описываются события столетней войны; драма «Ватерлоо», посвящённая теме Наполеона, морские рассказы, фантастические произведения и, наконец, «Книги о Шерлоке Холмсе», которые стали самым любимым произведением читателей всего мира. Сам писатель не придавал большого значения книгам о Шерлоке Холмсе, он больше ценил историческую прозу, зато весь мир увлекался его героем. Первая книга о Шерлоке Холмсе, которая называлась «Этюд в багровых тонах», появилась в 1887 году, а последняя – «Архив Шерлока Холмса» вышла в 1927 году. Ровно сорок лет Конан Дойл придумывал всё новые и новые криминальные истории. Автор посвятил Холмсу шестьдесят произведений: четыре повести и пять сборников рассказов. Очень часто писатель хотел закончить писать о нём, пытался «избавиться» от своего персонажа, с этой целью он бросал его в бездну, отправлял в длительное путешествие, заставлял пропасть без вести или оставить все дела и заняться чем-то другим. Уже 1893 году, когда были опубликованы две повести и один сборник рассказов о Холмсе, Конан Дойл писал матери: «Я как раз на середине последнего рассказа о Холмсе, после чего этот джентльмен навсегда исчезнет». Но джентльмен постоянно «воскресал», потому что этого хотели издатели и читатели. Автору приходилось писать о нём дальше. Читатели с замиранием сердца читали о поединке Холмса с профессором Мариарти, о собаке Баскервилей, о союзе четырёх, о сокровищах Агры и о многом другом. Они посылали трогательные письма мистеру Шерлоку Холмсу на Бейкер-стрит 221-Б, хотя такого дома не существовало. Но когда герою исполнилось сто лет, такой дом отыскали и поставили мемориальную доску. Ныне — это музей Шерлока Холмса.

Интерес к детективу всё возрастал и достиг таких масштабов, что учёные называли детектив «эпосом двадцатого века». Читая повести и рассказы, многие читатели считали, что в образе Шерлока Холмса писатель показал себя. В образе Холмса автор воплотил много личного, однако персонаж и автор многим отличаются друг от друга. У них разные увлечения, интересы; не похожи они и внешне. Конан Дойль был более упитанным, а его герой Холмс отличался необычайной худобой, у него был острый, пронизывающий взгляд и орлиный профиль. Именно так выглядел любимый преподаватель писателя по университету Джозеф Белл, который послужил прообразом известного сыщика. Профессор Джозеф Белл был известен своими опытами: едва взглянув на пациента, он мог поставить точный диагноз, определив болезнь, мог сообщить откуда приехал пациент, где он работает, чем увлекается, что пережил в

прошлом и т. д. Всё, что он говорил, казалось сенсацией, но стоило ему разьяснить на какие детали он обратил внимание, как всё становилось простым. А вот истинный друг Холмса, доктор Ватсон, который постоянно был с ним рядом и подробно записывал многие его дела – и есть сам писатель; автор заменил себя доктором Ватсоном.

Повести и рассказы о Шерлоке Холмсе сразу же переводились и издавались на многих языках мира. На русском языке чаще всего издавались рассказы из двух первых сборников о Ш. Холмсе и повесть «Собака Баскервилей», История создания этой интересной, захватывающей повести изложена в статье « Кто послужил прообразом собаки Баскервилей», где повествуется о существующей с давних времён в Англии легенде об огромном чёрном псе с мерцающими красными глазами, который появляется ночью и встреча с ним наводит на людей ужас. Этого пса прозвали Чёрный Шак. Согласно легенде, путник, который оказывался ночью в сельской местности восточной Англии, рядом с собой слышал шаги громадных лап Чёрного Шака, а затем видел, как два красных глаза смотрят на него из темноты. Обычно этот пёс не нападал, однако его появление было знаком того, что встретивший его умрёт в течение года.

Легенда о Чёрном Шаке привлекла внимание и Артура Конан Дойля. Однажды во время игры в гольф в графстве Норфолк друг писателя - журналист Бертрам Флетчер Робинсон рассказал ему местное предание, а также о том, что Чёрного Шака видели неподалёку от гостиницы, где они остановились и у соседнего поместья Кромер –холл. Вскоре после этого Артур Конан Дойл сочинил очередную повесть о Шерлоке Холмсе, в которой знатную семью преследовал пёс с мерцающими в темноте глазами. А фамилию Баскервиль писатель позаимствовал у кучера хозяина поместья Кромер –холл. Так Чёрный Шак стал известен всему миру под именем «Собака Баскервилей». В этой повести, как и во всех других произведениях о Шерлоке Холмсе, писатель показал, сколько совершенно преступлений, погублено судеб, жизнью, преданы любовь, дружба, родственные чувства ради богатства, денег, наследства.

А каким бесценным сокровищем описывает автор подлинное бескорыстие! Сам Холмс работает только из любви к искусству и справедливости.

Артур Конан Дойл умер 7 июля 1930 года. Он прожил семьдесят один год, а его герой Шерлок Холмс пережил своего создателя: он живёт и теперь. Его постоянно читают, ему посвящены многие работы, сняты фильмы, открыты музеи и т. д. После Конан Дойля образ Шерлока Холмса дополняли, создавали многие писатели, в том числе и сын писателя Адриан Конан Дойл. Однако все эти произведения были подражанием А. К. Дойлу.

Жюль Верн – выдающийся, очень талантливый французский писатель, классик приключенческой литературы, один из основоположников научной фантастики родился 8 февраля 1828 года во Франции, в приморском городе Нант. Отец по - национальности был французом, мать британкой. В семье было пятеро детей: два брата и три сестры. Жюль был первым. После него родился брат Поль, который всю жизнь был верным другом брата. Отец Жюль Верна был потомственным адвокатом и очень хотел, чтобы его старший сын тоже стал адвокатом и продолжил его дело. Но сам мальчик этого не хотел. Жюль Верн очень любил море, корабли и хотел стать моряком. Однажды, когда ему было 11 лет, он убежал из дома, устроился юнгой на корабль и хотел уплыть в Индию, но отец узнал об этом и снял его с корабля. Жюль Верн учился в лицее; после его окончания отец отправляет сына учиться в парижскую школу права. Юноша получает диплом правоведа, но не желает быть юристом и начинает писать пьесы для театра. Первая его комедия в стихах «Разломанные соломинки» была поставлена другом Александром Дюма на сцене, а потом напечатана. Эта работа денег не приносила, но писатель продолжал писать комедии, драмы, многие из которых не были напечатаны и лежали на дне старого чемодана. Истинным же желанием Жюль Верна было создавать научные романы, поэтому он начинает увлекаться науками, сначала географией, а позже естественными науками. Он посещает лекции учёных, национальную библиотеку, делает выписки из книг, газет и журналов, которые позже использует в своих романах. Так он становится первооткрывателем «Романа о науке».

Отец Жюля требует, чтобы сын отказался от пустых занятий, вернулся в Нант и стал адвокатом., но молодой Верн решительно заявляет: «Я не сомневаюсь в своём будущем. Очень скоро я займу в литературе прочное место». В 1863 году писатель издаёт свой первый роман «Пять недель на воздушном шаре» и договаривается с издателем писать по два-три романа в год. Уже первые романы приносят писателю славу. Они сразу же переводились на иностранные языки и читались во всём мире. Уже тогда писателя называли «всемирным путешественником, прорицателем, чародеем, провидцем». Он описывал весь земной шар, природу, животных, растительный мир, нравы и обычаи народов, населяющих планету. За сорок лет (с 1862 по 1905 гг.) писатель создал серию романов и назвал их «Необыкновенные путешествия». Эта серия включает 63 романа, 2 сборника повестей и рассказов – всего 99 книг, не говоря о многочисленных ненапечатанных пьесах.

«Необыкновенные путешествия» - изумительный географический очерк земного шара. Здесь описывается Европа, Америка, Арктика, Австралия и Океания, Антарктида. Действия романов происходят на земле, морях и океанах, на необитаемых островах и межпланетном пространстве. Когда Жюль Верн писал свои произведения, ещё не были открыты или изучены многие места, а его герои уже побывали в этих местах; для путешествий писатель использует такие виды транспорта, многие из которых ещё не были созданы. Так писателем создавались научные романы.

В 1867 году Жюль Верн издаёт прекрасный роман, в котором нет фантастики – это роман «Дети капитана Гранта». В романе повествуется о том, что шотландский патриот Гарри Грант не хочет мириться с тем, что Англия

захватила Шотландию и он решает основать свободную шотландскую колонию на одном из островов Тихого океана. Узнав об этом, английское правительство устраивает ему препятствия. Тем не менее, Грант собирает команду и отправляется исследовать крупные острова Тихого океана, чтобы потом там можно было поселиться. Но на корабле происходит бунт, корабль оказывается в руках бунтовщиков, а капитан исчезает. Через некоторое время случайно находят один документ, который объясняет исчезновение капитана, и его дети отправляются на поиски без вести пропавшего отца.

Этот роман также, как и все другие, имел огромный успех. Позже писатель создаёт очень много интересных романов, такие как «Двадцать тысяч лье под водой», «Путешествие к центру Земли», «Пятнадцатилетний капитан», «Таинственный остров» и другие. В произведениях Жюль Верна идёт борьба добра и зла: читатель переживает с главным героем, испытывает антипатию к отрицательным героям. Достаточно назвать имя капитана Немо – героя нескольких романов писателя, борющегося за независимость своей родины. Образ создан так мастерски, что читатель воспринимает его не как литературного героя, а как реально существующего человека. Писатель очень долго, возможно, намеренно, до самого конца жизни не раскрывает истинное имя и прошлое героя, и читатель постоянно задаётся вопросом, кто этот человек? Тридцать лет капитан Немо живёт под водой, путешествует, делает добрые дела, но ни о нём, ни о его добрых делах никто не знает. И только в последнем романе о капитане Немо «Таинственный остров» писатель раскрывает читателю секрет героя. Ему уже шестьдесят лет и теперь он умирает. Кто же этот удивительный, таинственный человек?

Капитан Немо - по происхождению индеец, принц Даккар, сын раджи, племянник знаменитого в Индии героя. Отец хочет дать сыну всестороннее образование; десятилетним ребёнком отправляет его в Европу и тайно надеется, что сын когда-нибудь будет бороться против угнетателей родной страны. Став взрослым, принц ненавидит Англию, ибо она поработила его родину - Индию. В борьбе за независимость погибает дядя. В 1857 году вспыхивает восстание сипаев, душой которого был принц Даккар. Он поднимает массы на борьбу с врагом, но за это враг убивает его отца, мать, жену и детей. Одиноким, ненавидящим цивилизованный мир, само имя «человек», принц продаёт остатки своего состояния, собирает вокруг себя преданных соратников и куда-то исчезает. Так появляется капитан Немо с подводной лодкой «Наутилус», скрывающийся под водой.

За работой над книгами быстро пролетело время. Жюль Верну исполнилось 77 лет, он редко выходил из дома, его мучали болезни. Он почти полностью потерял зрение, плохо слышал, но продолжал писать. Иногда, когда сильно уставал, диктовал сыну. Жюль Верн хотел написать сотую книгу, но не успел. 24 марта 1905-ого года его не стало. Некоторые произведения писателя издал от имени отца его сын Мишель. Многие творения писателя экранизированы. Внук Жюль Верна Жан Жюль Верн написал монографию о жизни своего деда, над которой работал сорок лет. По статистике Юнеско книги Жюль Верна занимают второе место по переводимости в мире, уступая лишь произведениям Агаты Кристи.

А. К. Дойл и Ж. Верн вместе со своими замечательными произведениями вошли в литературу как учёные, донёсшие до людей огромные сведения о истории, географии, геологии, химии, физике, природе, астрономии, юриспруденции, социологии, психологии и т. д. Они считали, что высшие завоевания науки и техники будут служить благу общества, людей.

Использованная литература:

1. И.В Шабловская «Конан Дойл и Шерлок Холмс». Вступительная статья к рассказам и повестям «Записки о Шерлоке Холмсе». Издательство «Высшая школа». Минск «Польмия» 1984
2. Minval.az Статья «Кто послужил прообразом собаки Баскервильей?» Раздел: Life-style. Мир. Это интересно. Опубликовано 2021/05/23. По материалам журнала Nat – geo.
3. Е. Брандис «О Жюле Верне и Таинственном острове». Вступительная статья к роману «Таинственный остров». Москва «Детская литература», 1986
4. Е. Брандис «Жюль Верн и Необыкновенные путешествия». Вступительная статья к роману «Дети капитана Гранта». Лениздат. 1984.
5. Произведения Артур Конан Дойля и Жюль Верна.

Ключевые слова: Зарубежная литература, Конан Дойл, Шерлок Холмс, детектив, приключенческая литература, Жюль Верн, капитан Немо, научная фантастика, капитан Грант.

Резюме

Технические изобретения последних десятилетий создали условия для чтения огромного количества электронных книг. Однако, с их появлением понизился интерес к чтению литературных произведений, что отрицательно сказывается на общей грамотности, на процессе формирования мировоззрения и т. д. и это является основной проблемой нашего времени. В связи с этим на уроках русского языка, наряду с изучением творчества русских писателей, рекомендуется знакомить учащихся с жизнью и творчеством писателей мировой литературы, яркими представителями которой являются английской писатель А.К.Дойл, создавший огромное количество литературных произведений (70 томов сочинений) и особо прославившийся повестями и рассказами о Шерлоке Холмсе и выдающийся французской писатель Жюль Верн, создавший 63 замечательных романа, 2 сборника повестей и рассказов (всего 99 книг), по статистике занимающие второе место в мире по переводимости.

SUMMARY

The technical inventions of recent decades have created the conditions for reading a huge number of e-books. However, with their appearance, interest in reading literary works decreased, which negatively affects general literacy, the process of

forming a worldview, etc. and this is the main problem of our time. In this regard, at the lessons of the Russian language, along with the study of the work of Russian writers, it is recommended to acquaint students with the life and work of the writers of world literature, the outstanding representatives of which are the English writer A.C. Doyle, who created a huge number of literary works (70 volumes of essays) and especially famous for stories about Sherlock Holmes, and the outstanding French writer Jules Verne, who created 63 wonderful novels, 2 collections of stories and short stories (99 books in total), according to statistics, ranked second in the world in terms of translated books.

Keywords; Foreign literature, Conan Doyle, Sherlock Holmes, detective stories, adventure books, Jules Verne, Captain Nemo, science fiction, Captain Grant.

Xülasə

Son onilliklərin texniki ixtiraları çox sayda elektron kitabların oxumağına şərait yaratmışdır. Lakin eyni zamanda onlar ədəbi əsərləri oxumağa maraq azaltdı, bu da ümumi savadlılığa, dünyagörüşünün formalaşması prosesinə və s. mənfi təsir etdi və bu, zəmanəmizin əsas problemi oldu. Bununla əlaqədar olaraq, rus dili dərslərində rus yazıçılarının yaradıcılığının öyrənilməsi ilə yanaşı, tələbələri dünya ədəbiyyatı yazıçılarının həyatı və yaradıcılığı ilə tanış etmək tövsiyə olunur. Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən çox sayda ədəbi əsər (70 cildlik eser) yaradan və xüsusilə Sherlock Holmes haqqında hekayələri ilə məşhur olan İngilis yazıçısı A.K. Doyl və statistikaya görə, tərcümə baxımından dünyada ikinci sırada olan 63 gözəl roman, 2 povest və hekayə toplusu (99 kitab) yaradan görkəmli Fransız yazıçısı Jül Verni misal gətirmək olar.

Açar sözlər: Xarici ədəbiyyat, Konan Doyl, Şerlok Xolms, detektiv, sərgüzəşt ədəbiyyatı, Jül Vern, Kapitan Nemo, elmi fantastika, kapitan Qrant.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

İNGİLİS DİLİNDƏ “TO GET” FEİLİNİN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİNİN MÜXTƏLİFLİYİ

İngilis dilində “to get” feili işlənmə dairəsinə görə xüsusi yeri tutur. Bu feil geniş yayılmış və çoxmənalı feillər arasında nəzərəçarpan xüsusiyyətinə görə seçilir. Bəzən to get feilinə nitqdə o qədər tez-tez rast gəlirik ki, təsəvvürümüzdə elə bir hissə yaranır ki, sanki “to get” bütün feillərin əvəzinə işlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, to get feilinin geniş işlənmə dairəsi yalnız şifahi nitqə aiddir. Rəsmi və elmi üslubda bu feilə çox az təsadüf olunur. Beləliklə də, to get feilin məna çalarlarının araşdırılması çox maraqlıdır. Öncə bu feilin əsas mənasının rəngarəngliyinə nəzər salaq:

To Get =To Receive=To Obtain - almaq, qəbul etmək

- 1) She gets \$300 a week. – O, həftəyə 300 dollar alır.
- 2) You got what you deserved. – Sən layiq olduğunu aldın.
- 3) I never got your letter. – Mən sizin məktubunuzu heç vaxt almamışam.
- 4) He got five years in prison. – O, beş il həbs cəzası aldı.
- 5) When you add 2 and 2, you get 4. – İkinin üstünə iki gəlsən dörd edər. (alınar)
- 6) It's always nice to get a gift for your birthday. – Ad günündə hədiyyə qəbul etmək həmişə xoşdur.
- 7) He got a raise last month. – O, keçən ay artıq pul aldı.
- 8) to get a permission – icazə almaq
He got a permission to stay home for three days. – O, evdə qalmaq üçün üç günlük icazə alıb.
- 9) to get a Master's degree – magistr dərəcəsi almaq
He got his Master's degree at Harvard University. – O magistr dərəcəsinə Harvard Universitetində alıb.
- 10) I called you and left a message on the answering machine. – Yes, I got it.
Mən sizə zəng etdim və telefonda mesaj qoydum. – Elədir ki var, mən onu aldım.

To Get =To Buy = To Find – almaq və tapmaq

- 1) Where did you get this book? – Kitabı haradan tapdın? (aldın ?)
- 2) Where can I get something to dress? – Haradan özümə geyinməyə bir şey ala bilərəm ?
- 3) It's hard to get tickets for this performance. – Bu tamaşaya bilet tapmaq çətindir .
- 4) It's impossible to get a taxi here. – Buralarda taksi tapmaq qeyri-mümkündür.
- 5) He got a new job. – O, təzə iş tapıb.
But: He got me a job. – O mənə iş tapıb
- 6) I'll get you this book. – Mən sənə bu kitabı taparam.

To Get=To Bring-gətirmək

- 1) Get me my shoes. – Mənim ayaqqabılarımı gətir.
- 2) What can I get you? – Sizə nə gətirim?
- 3) Can you get me an extra blanket? – Sən mənə bir yorğan daha gətirə bilərsən?

To Get= To Catch Disease -soyuqlamaq, xəstəlik tutmaq

- 1) You can change your clothes so you don't get a cold. – Siz paltarlarınızı dəyişə bilərsiniz yoxsa soyuqlayarsınız.
- 2) He got a rare tropical disease. – O, tropic ölkələrə xas olan nadir bir xəstəlik tutub.
- 3) You can also get the disease by handling it. – Siz sadəcə bunu əlinizdə tutmaqla xəstəlik tuta bilərsiniz.

To Get =To Understand- anlamaq, başa düşmək

- 1) I didn't get the joke. – Mən zarafatı anlamadım.
- 2) He didn't get the last sentence. – O, axırıncı cümləni anlamadı.
- 3) You got me wrong. – Siz məni düzgün başa düşmədiniz.
- 4) Do you get what I mean? – Siz başa düşürsünüz mən nə demək istəyirəm?
Oh, yeah, now I got the message. – Bəli, hər şeyi anladım.

To Get = To Arrive -çatmaq, gəlmək

- 1) Usually I get home by 7 o'clock. – Mən evə adətən yeddidə çatıram.
- 2) Yesterday we got home late. – Dünən biz evə gec çatdıq.
- 3) Can I get there by train? – Mən oraya qatarla gedə bilərəm?
- 4) If we take the next available flight, we'll get to New York on Monday morning. Əgər biz növbəti reyslə uçaq bazar ertəsi səhər Nyu- Yorka çata bilərik.

To Get=To Become -olmaq

To get feili bir sıra sifətlərlə birləşərək müxtəlif anlamları ifadə edir. Nümunələr əsasında diqqət yetirək:

to get angry-əsəbiləşmək

He got angry with his son. – O, oğluna əsəbləşib.

to get tired- yorulmaq

Stop running, you will get tired. – Qaçma, yorulacaqsan.

to get married – evlənmək, ərə getmək

⁵⁴ BDU.Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent refibeyli77@bk.ru

He got married and moved to Italy.-O, evlənib İtaliyaya köçdü.

to get sick-xəstələnmək

He got sick, but soon he got well. – O xəstələnmişdi amma tezliklə sağaldı.

to get wet- islanmaq

We got wet in the rain. – Biz yağışın altında islandıq.

to get soft- yumşalmaq

Butter gets soft in a warm room. – Yağ isti otaqda yumşalır.

to get drunk- içki içmək

He went out and got drunk. – O küçəyə çıxıb içmişdi.

to get hungry-acmaq

They got hungry. – Onlar acıb.

to get lost-yolu itirmək, azmaq

She got lost in the woods. – O, meşədə azıb.

To Get= To Begin- başlamaq

1)Get going! – Başla, hərəkət et.

2)When they get talking, it's hard to stop them. – Onlar söhbətə başlayanda onları dayandırmaq çətin olur.

3)You are getting fat, my friend.-Sən kökəlməyə başlamısan, dostum.

4) The weather is getting cold, let's go inside.-Hava soyumağa başladı, gəlin içəri keçək.

To Get=To Have –malik olmaq

To get feili Present Perfect formasında yəni have got birləşməsi mənaca tamamilə “to have” (malik olmaq) feilə uyğundur.

Məsələn, I've got a friend. = I have a friend. Bu forma bədii üslubda deyil ən çox məişət üslubunda istifadə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, amerikan ingiliscəsində “to have got” birləşməsi keçmiş zamanda işlənir. Məsələn, I've got two tickets now.

– I had two tickets yesterday. To get feilinin iki cür keçmiş zaman feili sifət forması (participle II) mövcuddur:– got and gotten.”

Gotten” feili köhnəlmiş söz hesab olunsa da, Amerikada çox istifadə olunur. İngiltərədə isə yalnız “got “ feilinə üstünlük verilir.

Məsələn,

I've got a new car (BE) və yaxud I've gotten a new car.(AE)

To Get=To Have got to do something=Have an obligation – nəşə etməyə məcbur olmaq

To have got feili özündən sonra “to” hissəciyi qəbul edərsə “to have to =must”(malı, məli şəkilçisi) mənasında çıxış edir: I have to work. – Mən işləməliyəm. I've got to work.

Bu birləşmə dildə o qədər tez-tez işlənmişdir ki, nəticədə qısaldılmış forma olan

“gotta=got to” konstruksiyası əmələ gəlmişdir: What do I gotta do to make you forgive me? – Mən nə etməliyəm ki, sən məni bağışlayasan?

To Get =To Make someone to do something=To Persuade-

kimisə və yaxud nəyisə bir şey etməyə vadar etmək

1.Can you get your brother to help us? –Siz qardaşınızı bizə kömək etməyə yola gətirə bilər siz? (bunu etdirə bilərsiniz ?anlamında)

2.I can't get them to listen to me. – Mən onları məni dinləməyə məcbur edə bilmirəm.

3.I can't get this old radio to work. – Bu köhnə radionu işlədə bilmirəm.

4.We couldn't get the car started. – Biz maşını işə sala bilmədik.

5.We finally got the firewood to burn. – Nəhayət biz odunu yandıra bildik.

6.We'll get him to do this work. – Biz bu işi ona etdirəcəyik.

To Get =To Catch tutmaq, yaxalamaq

1.Get him before he escapes. – Yaxala onu, qoyma qaçsın.

2.I got him! There's no getting away. Mən onu tutdum! Qaçma bilməzsən.

3. I'll get you even if it takes the rest of my life. – Mən səni tapacam hətta əgər buna mənim həyatımın qalanı getsə belə.

4.You were lying, I got you there! –Sən yalan danışmışdın, yaxalandın.

To Get =To impress= To Affect -təsir etmək

1.This play really got me. – Bu tamaşa mənə çox təsir etdi.

2.This song doesn't get me. – Bu mahnı mənə təsir etmir.(yəni könlümü oxşamır)

To Get=To Annoy =To Bother- qıcıqlandırmaq, bezdirmək

1. It gets me how she treats me. – Onun mənimlə rəftarı məni qıcıqlandırır.

2.His stupid remarks really get me. – Onun lazımsız iradları məni bezdirir.

Phrasal Verbs with Get

Sadalananlardan əlavə to get feili müxtəlif sözlükləri ilə birlikdə ayrı-ayrı anlamları ifadə edən birləşmələr əmələ gətirir.

Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

To get along feili –yola getmək

He didn't get along with his in-laws. – O, öz arvadının qohumları ilə yola getmirdi.

To get away – uzaqlaşmaq, aradan çıxmaq

Can you get away from the office? – Sən işdən elə çıxıb bilərsən ki, bunu heç kim bilməsin? (aradan çıxıb bilərsən?)

To get away with – cəzasız qalmaq

He shouldn't get away with it. – O, buna görə cəzasız qalmamalıdır.

To get into – daxil olmaq, girmək

I can't get into the house. – Mən evə girə bilmərəm.

But! He got into trouble. – O bəlaya düşüb. She got into debt. – O, borca düşüb.

To get out – çıxmaq, aradan çıxmaq, hansısa bir situasiyadan çıxmaq

Get out of here! – Çıx get burdan! We gotta get out of here. – Biz aradan çıxmalıyıq.

You got me into this mess, so you've got to get me out of it. – Necə məni belə bir işə salmışan, elə də məni oradan çıxart.

To get over – ruhən öhdəsindən gəlmək

If someone you love dies, it would take you a long time to get over it. Sevdiklərinizdən kimisə itirsəniz sizin özünüzdə gəlməyiniz üçün uzun zaman lazımdır.

To Get feilinin əmələ gətirdiyi idiomlar da böyük maraqlı doğruduğuna görə öyrənməsi zəruridir, lakin geniş yer tutduğuna görə növbəti araşdırmamızda yer alacaqdır.

Beləliklə, bu məqaləmizdə ingilis dilində öz məna çalarları baxımından rəngarəngliyi ilə seçilən **to get** feilindən söhbət açdıq. Haqqında danışdığımız feilin məna çalarları, onların əmələ gətirdiyi frazeoloji birləşmələr geniş və aydın şəkildə araşdırıldı. To get feilinin məna çalarlarının daha yaxşı qavranılması üçün bir çox nümunələr toplanmış və dilimizə tərcümə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, to get feili və onun əmələ gətirdiyi birləşmələri demək olar ki, bir çox situasiyalarda müşahidə edirik və onlara rast gəlirik.

Ümumiyyətlə, ünsiyyət prosesində nə qədər çox frazeoloji birləşmə və idiomlardan istifadə etsək, nitqimiz bir o qədər gözəl və zəngin olar. Öyrəndiyimiz xarici dili mükəmməl şəkildə qavramağımız duyular. Bir məsələni də diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm ki, bu birləşmələri çox az müddət ərzində öyrənmək qeyri-mümkündür. Öyrənmə surəti burada vacib amil deyil. Əsas odur ki, öyrəndiyiniz materialı dəqiq şəkildə əzbərləməyi, sonradan xatırlamağı və müxtəlif vəziyyətlərdə effektiv şəkildə istifadə etməyi bacarasınız. Nəticədə nitqiniz tədricən daha zəngin və ifadəli olacaq.

Ədəbiyyat:

1. English Idioms with their Meanings and Origins – Oxford Royal Academy, 2014.

2. Dubrovin M.I. Russian and English idioms. - M., 2001.

3. Idioms and Phrasal Verbs / G.Ruth, R.Stuart. Oxford University Press, 2011

4. Litvinov P.P. English-Russian phraseological dictionary - M.: VAKO Publishing House, 2005

5. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. – Macmillan Publishers Limited, 2002.

6. Александр Васильев Английский: правила произношения и чтения, грамматика, разговорный язык Интернет-издание, 2005

7. Вейхман Г.А. Новое в английской грамматике. Учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш. шк., 1990.

8. Кутузов Л. Практическая грамматика английского языка. Москва, 1998

9. Резник Р., Сорокина Т., Казарицкая Т. Практическая грамматика английского языка. Москва, 1999

10. 20 Different Ways To Use The Word GET In English

<https://www.espressoenglish.net/20-different-ways-to-use-the-word-get-in-english/>

11. Idioms and Expression- GET <https://www.thoughtco.com/idioms-and-expressions-get-1212324>

12. 10 English Idioms And Informal Expressions With GET

<https://www.espressoenglish.net/10-english-idioms-and-informal-expressions-with-get/>

Açar sözlər: to get feilinin əsas mənalı, feili frazeoloji birləşmələr, to get feilinin məna çalarları, işlənmə dairəsi, yazılı və şifahi nitq

Ключевые слова: основные значения глагола to get, фразовые глаголы, оттенки значения глагола to get, сфера употребления, официальная и неформальная речь

Key words: the main meanings of the verb to get, phrasal verbs, shades of meaning of the verb to get, sphere of usage, formal and informal speech.

Xülasə

Məqalədə ingilis dilində öz məna çalarları baxımından rəngarəngliyi ilə seçilən **to get** feilindən söhbət açılır. Haqqında danışdığımız feilin məna çalarları, onların əmələ gətirdiyi frazeoloji birləşmələr geniş və aydın şəkildə araşdırıldı. To get feilinin məna çalarlarının daha yaxşı qavranılması üçün bir çox nümunələr toplanmış və dilimizə tərcümə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, to get feili və onun əmələ gətirdiyi birləşmələri demək olar ki, bir çox situasiyalarda müşahidə edirik və onlara rast gəlirik.

Ümumiyyətlə, ünsiyyət prosesində nə qədər çox frazeoloji birləşmə və idiomlardan istifadə etsək, nitqimiz bir o qədər gözəl və zəngin olar. Öyrəndiyimiz xarici dili mükəmməl şəkildə qavramağımız duyular. Qeyd etmək lazımdır ki, bu birləşmələri çox az müddət ərzində öyrənmək qeyri-mümkündür. Öyrənmə surəti burada vacib amil deyil. Əsas odur ki, öyrəndiyiniz materialı dəqiq şəkildə əzbərləməyi, sonradan xatırlamağı və müxtəlif vəziyyətlərdə effektiv şəkildə istifadə etməyi bacarasınız. Nəticədə nitqiniz tədricən daha zəngin və ifadəli olacaq.

Разнообразие значений глагола «To Get» в английском языке Резюме

В статье рассматривается глагол to get в английском языке, который отличается разнообразием оттенков значения. Оттенки значения глагола, о котором идет речь, фразеологические сочетания изучены широко и четко. Было собрано множество примеров и переведено на родной язык, чтобы лучше понять значение глагола «to get». Следует отметить, что глагол «to get» и образующиеся сочетания встречаются нам во многих ситуациях. Фактически, чем больше фразеологических сочетаний и идиом мы используем в процессе общения, тем красивее и насыщеннее будет наша речь. Откровенно говоря, что изучить эти сочетания в очень короткое время невозможно. Но скорость обучения не является важным фактором. Главное - уметь запоминать и эффективно использовать материал в самых разных ситуациях. В результате ваша речь постепенно станет насыщеннее и выразительнее.

Variety of meanings of the verb "To Get" in English

Summary

The verb to get is a matter of research in the article, which has a variety of shades of meaning. The shades of the meaning of the investigated verb, the phraseological combinations formed from the verb "to get" have been studied widely and clearly. Many examples have been collected and translated into our native language to understand better various meanings of the verb "to get". It should be noted that we often come across the verb "to get", phrasal verbs and idioms with to get in most situations. In fact, the more phraseological combinations and idioms we use in the process of communication, the more beautiful and rich our speech will be.

Truly speaking, it is impossible to study these combinations and idioms in a very short time. Learning them rapidly is not an important factor. The main thing is to be able to memorize and use them effectively in different situations. As a result, your speech will gradually become richer and more expressive.

Rəyçi: dosent Kərimova Gülşən

X-XI SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASININ KOMMUNİKATİV YÖNÜMLÜ TAPŞIRIQ VƏ OYUNLARLA TƏDRİSİ

Məlumdur ki, qrammatika dilin vacib aspektlərindən biri olub, onun fundamental öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Etimoloji cəhətdən yaxşı oxumaq və yaxşı yazmaq sənəti kimi tanınan qrammatika, əslində bir dili idarə edən qaydalar toplusudur. Qrammatika gündəlik ünsiyyət prosesində istifadə etdiyimiz dilin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Qrammatik bacarıqlara yiyələnmədən dildən lazımı səviyyədə istifadə etmək qeyri mümkündür. Qrammatika dilin geniş və müxtəlifliyə malik bir aspektidir.

Dilin tədrisi üzrə gələcək mütəxəssislərin qrammatikinin öyrədilməsi ilə bağlı ən səmərəli yanaşma metod və üsullara dair biliklərə malik olması və onları praktik şəkildə tətbiq edə bilmələri çox vacibdir.

Bundan başqa, kommunikativ yanaşmaya əsasən, qrammatik anlayış sırf öyrənmə prosesində özünü göstərir. Qrammatik bilikləri aşılamaqla bərabər, bu yanaşma, eyni zamanda öyrənmənin intellektual bacarıqlarının da inkişaf etməsində mühüm rol oynayır [4, 5].

“...kommunikativlik, ünsiyyət bacarıqları əsas götürülərək dil tədrisində qrammatika məqsəd kimi deyil, vasitə kimi danışığa xidmət etməyə zəmin yaradır. Bu məqsədlə, tədrisdə yalnız formal qrammatik tapşırıqlar deyil, kommunikativyönlü tapşırıqlar daha çox nəzərdə tutulur [4, 3].

Jean-Pierre Cuq qrammatikanın mənimsənilmə səviyyəsini müəyyənləşdirən dörd amili fərqləndirir:

1. Dildəşiyicilərinin öz dillərinin qrammatikasını mükəmməl bilməsi
2. Təhsil məqsədi (pedaqoji məqsədlə) ilə dilin səciyyəvi qaydalarını, düzgün danışıq və yazı qaydalarının öyrənmək məqsədilə mənimsənilən qrammatika.
3. Dilin daxili funksiyasına dair nəzəriyyə: burada məqsəd qəbul edilmiş nəzəri konsepsiyalar, məsələn ümumi qrammatika, təhsil qrammatikası və s. dən söhbət gedir.
4. Dil öyrənmə şəxsinin tədrisən hədəf dildə mənimsədiyi daxili bilikdən söhbət gedir. Daxili qrammatika termini (qrammatikanın öyrənilməsindən söhbət gedir) birbaşa deyil, prosedur və ya qaydalarla müvafiq tədrisi öyrənməni nəzərdə tutur. Nəhayət, qrammatika sözü bəzən daha geniş mənada (obrazın, hekayənin qrammatikası) dil tədqiqatları modelində təhlil edilə bilən obyektlərin tədqiqatını təyin etmək üçün istifadə olunur.

Kommunikativ yanaşmada qrammatika, əsasən, dörd bacarığın inkişaf etdirilməsini vacib hesab edir. Çünki hər şey öyrənmələrin dil ehtiyaclarından asılıdır. Dil ünsiyyət və ya sosial qarşılıqlı əlaqə vasitəsi kimi düşünülür. Dil aspektləri (səslər, quruluşlar, leksikon və s.) reallıqda daha qlobal bir səriştənin -ünsiyyət səriştəsinin tərkib hissələrindən yalnız biri olan qrammatik səriştəni təşkil edir [7].

Kommunikativ yönümlü qrammatika həm şifahi, həm də yazılı formada linqvistik və ekstralingvistik meyarları, verbal və qeyri verbal ünsiyyəti, psixoloji, sosioloji və mədəni qaydaları, bilikləri nəzərə alır. Qrammatik bacarıqlar dil səriştəsi ilə eyni zamanda qazanılır. Bu səbəbdən ünsiyyət qurmaq üçün xarici dilin qrammatik qaydalarını bilmək kifayət deyil, həmçinin bu dilin istifadə qaydalarını (müxtəlif situasiyalarda müxtəlif insanlarla) və məqsədini bilməklə səmərəli ünsiyyət bacarığına yiyələnməkdir. Kommunikativ yanaşmanın tərəfdarları hesab edirlər ki, effektiv ünsiyyət linqvistik formaların ünsiyyət situasiyasına (həmsöhbətin statusu, yaşı, sosial rütbəsi, fiziki yeri və s.) ünsiyyət məqsədinə (və ya dil funksiyasına) uyğunlaşmasını nəzərdə tutur: icazə istəmək, əmr vermək və s. [7]

Bu xüsusda yeni təlim texnologiyaları, fəal təlim metodları, integrativ təlim şagirdlərin müstəqil, yaradıcı işləməyini, təşəbbüskar olmağını, liderlik qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasını, müxalif fikrə hörmətlə yanaşmasını, tolerant olmalarını, ünsiyyətə girmə bacarıqlarını formalaşdırmağı qarşıya məqsəd kimi qoyur.

Bunun üçün də şagirdlərlə iş prosesində oyun-tapşırıqların müstəsna rolu var. Yeni təlim texnologiyaları cütlər, qruplarla iş, rollu oyunlar, debatlar, işgüzar səs-küy və s. variantları məqbul və vacib hesab edir.

Dərsə, keçdiyi mövzuya uyğun hər hansı bir oyun-tapşırıqdan istifadə etmək üçün müəllim əvvəlcədən bu oyun-tapşırığa hazırlaşmalı, lazım olan materialları (kartları, şəkilləri və s.) əl qabiliyyəti olan şagirdlərin köməyi ilə hazırlamalı və yaxud əvvəlcədən onların özlərinin hazırlaşmalarını tövsiyə etməlidir. (məs: Siz hansı anqlofon ölkələri tanıyırsınız?, Böyük dövlətlərin bayraqlarını, rəmzlərini bilirsinizmi? Dünya karifeylərindən, məşhur şəxsiyyətlərdən kimləri tanıyırsınız? və s.)

Oyn-tapşırıqlar şagirdlərin ingilis dilinə marağını artırır, onların ünsiyyətə girmələrinə, fikirlərini sərbəst ifadə edə bilmələrinə zəmin yaradır, onlarda təəddüd hissini, hazırcavablıqla, cəldlik, çevikliklə əvəz edir və onlar asanlıqla hədəf dili ünsiyyət dilinə çevirirlər. Şagirdlərin fəallığı artır, onlar müstəqil olaraq öz fikirlərini, ideyalarını bölüşmək imkanı əldə edirlər.

Bəs bu gün sinifdə qrammatikanın kommunikativ tədrisini necə təsəvvür etmək olar? Şagirdlərin qrammatik biliklərini tədrisən prosesdə inkişaf etdirmə şansı var. Şagirdlər qrammatikanı təsviri situativ tapşırıqlar etməklə daha yaxşı mənimsəyirlər: - Hər bir şagird cütlərdə işləyir. Şagird öz şagird yoldaşına- qonşusuna ən böyük arzularından danışır.

I pair: I want to learn English perfectly, I want to succeed in this language, I want to study in London after graduation ... I also want to learn this language perfectly, get a certificate and study at Harvard University.

⁵⁵ Azərbaycan Dillər Universiteti. gunaysireliyeva3@gmail.com

II pair: I want to learn this language perfectly for my career, my biggest dream is to work in one of the English-speaking countries,, and I want to learn this language well and travel. London Eyes, British Museum, Trafalgar Square, Big Ben, Rockfeller Center, Free Woman, what else, what is my biggest dream to see.

Digər kommunikativ yönümlü qrammatik tapşırıqlar, məsələn,

Recognition exercises for example: Haven't you got the time? → Do you have the time?

The lack of exercises in situations, for example:

Jeniffer Lopez, 35, administrative executive, feminist: "I affirm that men (have to) share household chores".

Jacques, 25, psychology student, idealist: "I wish everyone (can) find happiness on earth".

Kommuikativyönümlü tapşırıqlarla yanaşı, şagirdlər oyun-tapşırıqlarla da qrammatikani mənimsəyir və mükəmməlləşdirirlər. Məsələn,

Sstudents play the role of two famous personalities and express their future desires and expectations.

Başqa oyun – tapşırıqlara nəzər salaq:

In pairs, choose two trades. Create your two business cards and write a short text to describe this profession (place, activity, family of trades). Write as in the template. Model: I studied for seven years, then I worked in a provincial hospital.

Now I practice in Baku and often host more than 20 people.

People come to me when they are sick.

It is about the profession of a doctor.

Shuffle your cards and play: a student draws a card and writes the definition on the board. The other guesses the name of the trade. Youssif studied at the University of Languages. He teaches English at school № 46. He loves his students. Youssif teaches them to read, write and speak. His students speak English well. Youssif is. . . .

Word game. Use the cards. Students in a group take the cards with the names of the above activity and write them on the board. The other group says the corresponding verbs and the third group makes sentences with these verbs and nouns.

Work in groups. Each group talks about what they do in favor of the environment.

Müxtəlif situasiyalarda qrammatikanın tətbiqi ilə yerinə yetirilən və şagirdlərdə yetərincə maraq oyadan oyun-tapşırıqlar:

TITLE THE TEXT

TYPES OF GAME: in class

PLAYERS: the whole class

MATERIAL: slide projector

OBJECTIVE: get the students to talk, description

GAME: We show a photo / a painting / a portrait / an image

1. What can you say about it?
2. Who is this young girl? Make her portrait!
3. Where is the action taking place?
4. What does this young girl do after school?
5. Are there any other characters? Make their portraits!
6. Who are they?
7. What are they doing together?
8. Are they in a good mood?
9. Who is she talking about?
10. In which country is the action taking place?
11. Give a title to this image.

NOTES: From this example you can choose the subject (theme) you want.

WHERE IS WHERE?

TYPES OF GAME: in the classroom

PLAYERS: the whole class / per person

MATERIAL: the drawing

OBJECTIVE: get the students to talk, grammar, vocabulary

GAME: The teacher shows map that represents the corner of two streets. The student must recognize a butcher and a butcher; a bank and a banker; a cafe and a cook, a police station and a policeman; a supermarket and a saleswoman; a turning car; a gentleman arriving; a child with a toy etc.

NOTES: The student should express their thoughts.

NEW APARTMENT

TYPE OF GAME: in class

PLAYERS: groups of 3 or 5

MATERIAL: drawing / cards / parts

OBJECTIVE: get the students to talk, grammar, use of vocabulary related to the apartment

GAME: The teacher explains: -each group will draw a drawing / map of the pieces. And according to this map / drawing you are going to describe a room. . . The winner is the group who furnish their room well and describe it.

GLOSSARY: the front door, an intercom, concierge / warden's lodge, the elevator is broken / does not work, the living room / lounge, the bedroom, the dining room, the corridor / the anteroom, the bathroom, the kitchen, a sofa, armchairs, a table with six chairs, a leather armchair, a large library, the electric radiator, a mattress, coverage, a bedspread, a pillow, the television, the radio, the prior.

DO THE RACES

TYPE OF GAME: in class

PLAYERS: groups of 2

MATERIAL: cards

OBJECTIVE: - get the students to talk, grammar, use of vocabulary related to races

GAME : The teacher explains: - You are going to form two. Each group will draw a card and after that card you will build a dialogue one seller, the other buyer.

There are seven cards:

The
grocery store

The
butcher

The
delicatessen

The
fishmonger

The
creamery

The confectionery

The fruit and vegetable department

The winner is the group that makes the best dialogue.

LEXICON - It's yours? I can help you? - What do you want? - I would like ... / look for ... - How many do you want? - How much will I give you? - I take it ... (I would like to ... Give it to me ... - That's all? / Is with this? - Here is one ... / No, I don't. - How much is that? - It's been ... / You must ... - You have change? [3]

Nümunələrdən də göründüyü kimi, oyun-tapşırıqlar təlimin səmərəliliyini artırən əsas pedaqoji vasitə hesab olunur. Oyun-tapşırıqlar zamanı qarşılıqlı öyrənmə mühiti formalaşır. Bu prosesdə şagirdlər öz biliyini, bacarığını rahatlıqla nümayiş etdirə bilər. Qorxu, həyəcan hissi, psixoloji baryer aradan qalxır. Ən zəif şagird belə oyun-tapşırıqları yerinə yetirərkən özünə güvənə bilər. Öyrənməyə həvəs yaranır. Qazanılmış biliklər möhkəmlənir. Şagird bilmədiklərini də öyrənməyə cəhd göstərir. Dillə bağlı edilən səhvlər yerində düzəldilir. İngilis dilində danışaraq öyrənmə şagirdlərə zövq verir. Oyun-tapşırıqlar öyrənmənin effektivliyini artırır. Öyrənenlər arasında qarşılıqlı əlaqə formalaşır. Onlar tapşırıqları yerinə yetirərkən zövq alırlar. Şagirdlərin dərsi öyrənməyə marağı artır. Sınıfdə onların müsbət əhval-ruhiyyəsinin yaranmasına zəmin yaranır.

Oyun-tapşırıqların öz strukturu, xüsusiyyətləri, məqsədi, iştirakçıları, tipləri vardır.

Oyun-tapşırıqların iki əsas məqsədi vardır:

-İngilis dilinin öyrənilməsini asanlaşdırmaq;

-Öyrənenlərin motivasiyasına şərait yaratmaq;

İngilis dilini öyrənmək üçün dilin üç aspektini (fonetika, leksika, qrammatika) mükəmməl şəkildə öyrənmək lazımdır.

Oyun-tapşırıqlar zamanı şifahi nitq ön planda olur. Şifahi nitqdə isə dinləyib-anlama və danışma bacarıqları əsas götürülür. Öyrənenlər bir-biri ilə ingilis dilində danışirlar. Ana dilində danışılmasına yol verilmir. İstisna hallarda ana dilində danışmağa icazə verilir. Öyrənenlərin oyun-tapşırıqlar zamanı dillə bağlı bilikləri, bacarıqları ortaya çıxır. Yeni biliklər əldə olunur. Öyrənenlərin dili bilmə səviyyəsi üzə çıxır.

Oyun-tapşırıqların üstün cəhəti ondadır ki, bu tapşırıqları yerinə yetirərkən bütün şagirdlər birgə fəaliyyət göstərir. Ən zəif şagird belə bu tip tapşırıqları yerinə yetirərkən özünə az da olsa, güvənir. Bu zaman passiv şagird qalmır, hamı həvəslənir, hamı can atır, nəyi bacardısı etməyə, deməyə səy göstərir. Bu da müsbət nəticəni verir. Dillə bağlı çətinliklər olduqda, dərhal həlli yolları tapılır. Dillə bağlı çətinliklər dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

-öyrənenlərin dili bilməməsi;

-bəzi söz və ifadələri düzgün tələffüz edə bilməməsi;

-bir sıra sözlərin, söz birləşmələrinin, frazeoloji birləşmələrin mənalarını bilməməsi;

-müstəqil olaraq öz fikirlərini ifadə edə bilməməsi.

Göstərilmiş çətinliklərin olmaması üçün müəllim daha öncədən lazımi tədbirləri görməlidir.

Oyun-tapşırıqlar zamanı həm müəllim, həm də şagird bir sıra funksiyalar yerinə yetirir. Müəllim sınıfdə yerinə yetirilən oyun-tapşırıqlara nəzarət edərək, onu idarə edir, öyrənməyə şərait yaradır, oyun prosesinin iştirakçısıdır, danışığı aparır, aparıcı şəxsdir, məsləhətçi-mütəxəssisdir, şagirdləri dəstəkləyir, mənbə şəxsdir, diqqətli dinləyici və müşahidəçidir, hədəf dildə danışan səlahiyyətli şəxsdir, şagirdlərin nəticələrini qiymətləndirir və s.

Şagird öyrənmə prosesinin mərkəzində dayanır, sınıfdə baş verən proseslərdə fəal iştirak edir, məsuliyyət hiss edir, danışılarda iştirak edir, risk edir, ünsiyyətə girərək öyrənir, mövcud resurslardan istifadə edir, biliklərini bölüşür, yadda saxlamaq üçün vasitələr tapır, öz nəticələrini və inkişafını qiymətləndirir, həvəsli və sərbəstdir.

Oyun-tapşırıqları yerinə yetirərkən bir sıra materiallardan istifadə olunur.

Buna misal olaraq vərəq, şəkil, saat, yazı taxtası, müxtəlif fiqurlar, video və s. göstərmək olar. Materialsız oyun-tapşırıqlar mimika və jestlər vasitəsilə oynanılır.

İngilis dilinin tədrisində elə oyunlar var ki, fikri ifadə etmək üçün sözlərdən, söz birləşmələrdən və s. istifadə olunmur. Bu tip oyunlarda fikir mimika və jest vasitəsilə ifadə edilir. Bu oyunlar həm maraqlı, həm də çətin hesab edilir.

Yuxarıda verdiyimiz təhlillərdən də göründüyü kimi, ingilis dilinin tədrisində yuxarı siniflərdə kommunikativ yönümlü tapşırıqlar və oyun-tapşırıqlar əsas pədaqoji öyrənmə vasitələrindən hesab olunur. Oyun-tapşırıqlar şagirdlərin ingilis dilinə marağını artırır, ünsiyyətə girmələrinə, fikirlərini sərbəst ifadə edə bilmələrinə şərait yaradır, onların fəallığını artırır, müstəqil olmalarına, tərəddüd hissini, hazırcavablıqla, cəldlik, çevikliklə əvəz etmələrinə və asanlıqla hədəf dili ünsiyyət dilinə çevirmələrinə zəmin yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Brumfit C.F. Communicative language teaching: An educational perspective. In C.F. Brumfit & K. Johnson (eds). The Communicative Approach to Language Teaching. Oxford: Oxford University Press, 2001.
2. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001
3. Camalova Gülbəniz Məzəhim qızı «Apprendre le français par les jeux-activités», Bakı, 2005
4. Camalova G., Salmanova J., Kommunikativ yanaşmada qrammatikanın tədrisi metodikasi. proqram, Bakı, 2018
5. Quliyeva Q., Rüstəmov X., English, X sinif dərsliyi, Bakı, 2018
6. Quliyeva Q., Rüstəmov X., Aslanova G., English XI sinif dərsliyi. Bakı, 2018
7. Cuq J.P and Gruca I. Cours de didactique du français, Paris 2015.

Açar sözlər: *kommunikativ yönümlü, müstəqillik, oyun-tapşırıq, hazırcavablıq*

Key words: *communicative, independent, play-tasks, resourceful*

Ключевые слова: *коммуникативный, независимый, игровые задания, находчивый*

Teaching English grammar to students of X-XI grades with communicative tasks and games

Summary

The article notes that communicative-oriented tasks and play-tasks in English teaching in the upper grades are considered to be the main pedagogical learning tools. It is studied that games increase students' interest in English, allow them to communicate, express themselves freely, increase their activity, be independent, replace hesitation to agility, and easily translate the target language into the language of communication.

Обучение грамматике английского языка учащихся X-XI классов с помощью коммуникативных заданий и игр

Резюме

В статье отмечается, что коммуникативно-ориентированные задания и игровые задания при обучении английскому языку в старших классах считаются основными педагогическими инструментами обучения. Изучено, что игры повышают интерес учащихся к английскому языку, позволяют им общаться, свободно выражать свои мысли, повышать активность, быть независимыми, заменять колебания на ловкость и легко переводить изучаемый язык на язык общения.

Rəyçi: ped.f.d.F.Şükürova

TƏDRİS ZAMANI AŞAĞI SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN YARADILMASININ YOLLARI

Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi və informasiya mübadiləsi vasitəsi olduğundan cəmiyyətin formalaşmasını və tarixi inkişafını əks etdirir. Onu da qeyd etməliyə ki, son illər ikinci dilin tədrisi və öyrənilməsi prosesi digər illərə nisbətən artmışdır. Bu isə Azərbaycanın son illər inkişafı və dünya ölkələri ilə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, dünyaya inteqrasiyası ilə əlaqədardır. Dünya ölkələrinə inteqrasiya isə bir vasitə ilə mümkündür, o da dildir. Buna görə də, inkişafın sürətlə getdiyini nəzərə alaraq təhsildə də, ikinci dilin öyrənilməsi prosesində də yeniliklər, innovasiyalar nəzərə alınmalı, yeniliklər dərs prosesində tətbiq olunmalıdır.

İngilis dilinin tədrisi zamanı şagirdlərdə kommunikativ səriştənin formalaşması və inkişaf etdirilməsi prosesi hal hazırda müəllimlərin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biridir. Çünki bu günün tələbi İngilis dilini yalnızca qaydalar şəklində bilən, lakin bu qaydaları öz nitqində tətbiq edə bilməyən şagirdlər deyil, İngilis dilini, onun qrammatikasını, fonetikasını və s. bilən səlislə İngilis dilində danışa, öz fikrini ifadə edə bilən, tənqiddə təffəkkürə malik şagirdlərdir.

Dil elə bir ünsiyyət vasitəsidir ki, onsuz cəmiyyətin inkişafı və varlığı mümkün ola bilməz. Bu gün cəmiyyətimizdə baş verən dəyişikliklər şagirdlərin kommunikativ səriştələrinin artırılmasını, onların filoloji hazırlıqlarının mükəmməlləşdirilməsini tələb edir. Bu isə "Xarici dil" fənninin statusunu qaldırır. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin verdiyi qərara əsasən məktəblərdə tədrisin Kurrikuluma əsasən aparılması "Xarici dil" fənninin əsas vəzifəsinin kommunikativ səriştənin formalaşdırılması, dil daxili, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin və münasibətin artırılması olduğunu göstərir.

Xarici dil insanlar üçün ünsiyyət yaratmaq, insanların həyatı və professional problemlərini həll etmək üçün lazımdır. Xarici dil yalnızca insanlar üçün bilmək məqsədi daşımır, o ətraf aləmi dərk etmək və inkişaf etmək üçün lazımdır [1].

Hal hazırda öyrədilən İngilis dili qədim zamanlardan gələn İngilis dilinin ən asanlaşdırılmış forması olsa da hələ də öyrənilməsi çox çətinidir. Uşaqlar sözləri yazmaqdan əvvəl onları anlamalı və oxumağı bilməlidilər. Dilin yalnızca qaydalar şəklində öyrənilməsi şagirdlər üçün çox darıxdırıcı olduğundan onlar dil öyrənməyə olan maraqlarını tamamilə itirmiş olurlar. Hər bir dərsin məqsədi uşaqlara İngilis dilini səlislə danışmağı öyrətmək, İngilis dilində düzgün yazmaq, oxumağı və dinləyib anlamağı öyrənməkdir. Bunu isə elə etmək lazımdır ki, hər bir dərs şagirdlərə sevinc bəxş etsin, onların öz bacarıqlarına inanmalarına səbəb olsun. Mən öz dərslərimdə yeni təlim texnologiyalarından istifadə etməyə çalışıram. Bu isə mənə şagirdlərdə maraq oyatmağa və onlarla ünsiyyət qurmağa kömək edir. Son illər orta məktəblərdə yeni innovativ metodlardan daha çox istifadə edirlər. Bu isə yeni texnologiyaların istifadəsi deyil həm də yeni forma və metodların tətbiqi və dil öyrənməyə yeni yanaşmadır.

Müəllimlərin vəzifəsi hər bir şagird üçün praktik dil öyrənmə üçün şərait yaratmaqdır. Hər bir şagird üçün elə təlim metodu seçməkdir ki, şagirdlər öz yaradıcılıq qabiliyyətlərini, koqnitiv fəallıqlarını göstərə bilsinlər.

Təhsilin məqsədi yalnızca şagirdlərdə ədəbilik inkişaf etdirmək deyil, onlarda rəşional düşüncə, bilik, bacarıq və özünəgüvən hissini inkişaf etdirməkdir. Buna görə də bu günki dil öyrənmə prosesi özündə biliyə təsir edən innovativ kommunikativ metodları cəmləşdirir. Dil öyrənmənin bəzi innovativ metodu multimediyə, mətn, şəkillər, audio, və video kimi müxtəlif digital media növlərinin toplusu, auditoriyaya məlumatı çatdırmaq üçün çox sensorlu interaktiv aplikasiya və ya prezentsiyadır. Çoxlu yeni müxtəlif dil öyrənmə metodları vardır. Bunlardan multimediamı və oyun vasitəsilə öyrənməni göstərə bilərik. Ancaq hər bir kəs asan və yeni metodları bəyənir. İnnovativ metodların dilin tədrisində istifadəsi nəinki təhsilin inkişafına təsir göstərir, həmçinin insanları, hakimiyyəti, ölkəni qüvvələndirməyə də kömək edir. Ancaq məndən olsa biz İngilis dilini öyrənərkən ən asan və ən yeni üsuldən istifadə edə bilərik. Bu işin məqsədi də lüğət öyrətmək üçün üsulları dəyərələndirmək və şagirdlərə bilik ötürərkən təklif edilə biləcək digər üsulları da nəzərdən keçirməkdir.

Dil bilmə çoxmənalı bir anlayışdır. Hər şeydən əvvəl bu linqvistik biliklərə malik olma, dil sisteminə aid olan anlayışları bilmə və bu biliklərin kommunikativ məqsədlə istifadə etmək bacarığıdır. Dil bilmənin əsasını ünsiyyətin yaradıldığı situasiyanın qiymətləndirilməsinə hazır olma bacarığı, nitq prosesində özünü necə aparma barədə qərar qəbul etmə bacarığını əhatə edir. Təbii ki, bu kommunikasiyanın parametrlərini bilmədən mümkün deyil. Bu hər şeydən əvvəl sosial əlaqə və onların həyata keçməsidir. Bundan əlavə bu şagirdin nitqinin ekstralingvistik və paralingvistik bacarıqlara malik olma bacarığıdır [2].

Bütün bu dil öyrənməyə aid olan anlayışları bir ümumi ad altında kommunikativ səriştə adı altında bağlamaq olar. Kommunikativ səriştənin nə olduğu haqqında açıq aydın bir fikrə malik olmaq üçün ilk növbədə kommunikasiya haqqında biliyə malik olmaq lazımdır. Hər bir cəmiyyətin inkişafı və böyüməsi üçün təhsilin əhəmiyyəti danılmazdır. Bu gün məlumat və bilik inkişaf və həyatda qalmaq üçün çox vacib və kritik həmlədir. Hal hazırda bir çox müəssisələr yaradıcı olan, tənqidi düşüncə bilən analitik, və problemləri həll edə bilən gənclərin istehsalı məsələsinin həlli yolunu təlim prosesində problemlə situasiya yaratmaqda görürlər. Belə ki bilik son deyil daha yaxşı problem həll edə bilən gənclərin artması və ömür boyu öyrənmənin təminatçısıdır. Problemlə situasiya yaratmaqla İngilis dilinin tədrisi ənənəvi metodun zəifliklərini aradan qaldırmaq üçün ən məşhur üsullardan biridir. Belə ki, ənənəvi metodla təlim zamanı tələbələr nəyi öyrəndiklərini və niyə öyrəndiklərini soruşa bilməz o dərsi daha əvvəl qazandıqları biliklərlə əlaqələndirə bilməzlər. Problemlə situasiya yaratmaqla öyrənmə tələbələrə real həyatda olan problemləri öyrənməyə cəsərləndirir [1].

⁵⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti. tairali@gmail.com

Bu gün heç bir insanı inandırmaq lazım deyil ki, ikinci dilin erkən yaşda öyrənilməsi nəinki dilin səlīst və praktik cəhətdən daha yaxşı öyrənilməsinə həmçinin intellektual və əxlaqi potensiala malikdir. Bir çox alimlərin fikirlərinə əsasən aşağı yaş dil öyrənmək üçün ən münasib yaşıdır. Əgər aşağı yaşlardan etibarən dil öyrətmə prosesinə başlanıbsa, bu insanın həmin yaşda nitq bacarıqlarının inkişafı və formalaşmasının daha asan olması və bütün həyatı boyunca bu bacarıqların inkişafına təkən verməsini asanlaşdırır.

Kommunikativ səriştənin əsası elə aşağı yaşlarda qoyulur. Dilin öyrənilməsinin ilkin mərhələsində hər şeyi birdən öyrənməyə çalışırlar və buna böyük həvəslə yanaşırlar. Lakin xarici dildə ünsiyyət yaratmaq böyük lüğət ehtiyatı, qrammatik biliklər tələb edir, bu isə illər ərzində yaranır. Bu isə öyrənməyə olan həvəsi azaldır və nəticələr pisləşməyə doğru gedir.

Ənənəvi tədris yanaşmaları tələbələrə öyrədilənlə cəmiyyətin bizdən tələbi arasında ziddiyyət yaradır. Beləliklə, bir çox müəssisələr yaradıcı, tənqidi və analitik düşüncəyə malik, problemləri həll edə bilən kadra ehtiyac duyur. Hal hazırda bir çox müəssisələr yaradıcı, tənqidi və analitik təfəkkürə malik, problemləri həll edə bilən tələbələrin inkişafı problemləli vəziyyətlər yaradaraq öyrənmənin (problem-based learning) həll edəcəyinə ümid edirlər. Beləliklə, bilik son deyil yalnızca problemləli vəziyyətləri daha yaxşı həll edə bilən və ömür boyu öyrənməni ehtiva edən bir vasitədir. Problemlə əsaslanan öyrənmə bütün təhsil müəssisələrində Ənənəvi metodun məğlubiyətini göstərərək məşhurlaşmağa başlamışdır. Belə ki, ənənəvi metodla təhsil alan tələbələr öyrəndikləri materialı əvvəlcədən öyrənilmiş materialla əlaqələndirmək və nə öyrənəcəkləri haqqında sual etməyə cəsarətləri yox idi. (Teo & Wong, 2000) Problem əsaslı öyrənmə tələbələrə real həyat problemlərini öyrənməyə cəsarətləndirir. Müəllim multimediyalı materialın məzmununu dəyişdirmək üçün istifadə edir. Bu müəllimə müxtəlif media elementlərini istifadə edərək dərsi daha mənalı yollarla izah etməsinə kömək edir. Bu media elementləri rəqəmsal formaya çevrilə, dəyişdirilə və final təqdimatı üçün özəlləşdirilə bilər. Rəqəmsal media elementlərini layihə tərkibində birləşdirməklə, tələbələr məlumatı daha yaxşı qəbul etməyə və təqdim edilən məlumata qarşı daha çox diqqət yetirməyə həvəslənmiş olurlar. Hal hazırda məktəblərdə də xarici dilin öyrənilməsi bu məqsədə və kommunikativ səriştənin formalaşmasına əsaslanır [3].

Həmçinin cəmiyyətlər arasında olan münasibətlərin olan dəyişikliklər məktəblərdə kommunikativ səriştənin, onların filoloji hazırlıqlarının artmasını tələb edir. Məlumdur ki, uşaqlarla işləmək böyükklərlə işləməyə nisbətən daha çətinidir. Çünki azyaşlı uşaqlar hələ öz ana dillərində yaxşı danışa bilmirlər. Buna baxmayaraq, müəllimlər onlara ikinci dili tədris etməli dilin xırdalıqlarını xarici dildə ünsiyyət qurmağın yollarını izah etməlidirlər. Buna görə də pedaqoqlar vaxtaşırı özlərinin ingilis dilinin tədrisinin aparılmasına dair bacarıqlarını inkişaf etdirməli innovasiyalardan xəbərdar olmalıdırlar.

XX əsrin başlanğıcından etibarən şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarının inkişafı yönündə xarici dillərin tədrisi zamanı bir çox metodlar meydana gəlir [4].

Beləliklə yuxarıda yazılan materiala əsasən belə bir qənaətə gələ bilərik ki, İngilis dilinin tədrisi zamanı şagirdlərdə kommunikativ səriştənin formalaşması və inkişaf etdirilməsi prosesini hal hazırda müəllimlərin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biridir. Çünki, bu günün tələbi İngilis dilini yalnızca qaydalar şəklində bilən, lakin bu qaydaları öz nitqində tətbiq edə bilməyən tələbələr deyil, İngilis dilini, onun qrammatikasını, fonetikasını və s. bilən səlīst İngilis dilində danışa, öz fikrini ifadə edə bilən, tənqidi təfəkkürə malik tələbələrdir [5].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kommunikativ səriştə müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif cür müəyyənləşdirilmişdir. Bütün bu alimlərin qeyd etdikləri fikirlərdə bir həqiqət vardır ki, linqvistik və qrammatik səriştə kommunikativ səriştənin yalnızca bir sahəsidir, qoludur. Cəmiyyətlər arasında olan münasibətlərdə olan dəyişikliklər məktəblərdə kommunikativ səriştənin artmasını tələb edir. Məlumdur ki, uşaqlarla işləmək böyükklərlə işləməyə nisbətən daha çətinidir. Çünki azyaşlı uşaqlar hələ öz ana dillərində yaxşı danışa bilmirlər. Buna baxmayaraq, müəllimlər onlara ikinci dili tədris etməli, dilin xırdalıqlarını xarici dildə ünsiyyət qurmağın yollarını izah etməlidirlər. Buna görə də, pedaqoqlar vaxtaşırı özlərinin ingilis dilinin tədrisinin aparılmasına dair bacarıqlarını inkişaf etdirməli, innovasiyalardan xəbərdar olmalıdırlar. Həmçinin xarici dilin tədrisi zamanı şagirdlərin kommunikativ səriştələrinin artırılması üçün müxtəlif yollardan xəbərdar olmalı və dərslərində tətbiq etməlidirlər [6].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Kərimov F. Şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı: BSU nəşriyyatı, 2002
2. Seyidov F. Xarici dil dərslərində maqnitafon. Maarif. 1968
3. Гусейнзаде Г. Принципы ситуативного подхода к обучению иноязычно речевой коммуникации. ADU, Elmi xəbərlər, №5, 2002.
4. Adler, R. Interplay: The process of interpersonal communication. 10th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 464 p.
5. Asher J. Motivating children and adults to acquire another language. The teacher trainer 1/3. 1987
6. Allan M. Teaching English with video. London: Longman, 1985

Açar sözlər: kommunikativ səriştə, ünsiyyət, öyrənmə

Key words: communicative competence, communication, teaching

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, общение, обучение

WAYS OF FORMING COMMUNICATIVE COMPETENCE AMONG YOUNGER STUDENTS DURING STUDY

Summary

This article examines the process of teaching a foreign language to primary schoolchildren. Difficulties arising in language learning and ways to overcome them are analyzed. It is known that working with children is more difficult than working with adults. Because small children do not speak their native language well yet. However, teachers need to teach them a second language, explain the details of the language and how to communicate in a foreign language. It is also noted that educators need to periodically improve their English teaching skills and leverage innovation.

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ МЛАДШИХ КЛАССОВ ВО ВРЕМЯ ОБУЧЕНИЯ

Резюме

В этой статье рассматривается процесс обучения иностранному языку младших школьников. Анализируются трудности, возникающие при изучении языка, и способы их преодоления. Известно, что работать с детьми сложнее, чем со взрослыми. Потому что маленькие дети пока плохо говорят на родном языке. Однако учителям необходимо обучать их второму языку, объяснять детали языка и способы общения на иностранном языке. Также отмечается, что педагогам необходимо периодически повышать свои навыки преподавания английского языка и эффективно использовать инновации.

Rəyçi: fil.f.d. A.Rəcəbova

DAVAMLI İNKİŞAF KONTEKSTİNDƏ USAOLAR ÜCÜN FƏLSƏFƏ PROQRAMINA SOSİOLOJİ YANASMALAR

İctimai həyatın bir çox sahələrində bas verən müərarəqi dəyisikliklərin fəlsəfi mahiyyətini araşdırılmasına zəruri ehtiyac vardır. Bu mənada, Davamlı İnkisaf kontekstində insan potensialının formalaşdırılması həm milli, həm də qlobal səviyyədə müxtəlif ictimai birliklərin, o cümlədən vətəndaş cəmiyyətinin iştirakı ilə kompleks şəkildə gerçəkləşdirilən sosioloji yanaşmaların müxtəlif aspektlərdən həyata keçirilməsini aktuallaşdırır. Eyni zamanda elmi-texniki tərəqqi, insanların həyat səviyyəsinin nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəldilməsi, məhz inkisaf proseslərinin idarə edilməsində yeni yanaşma və prinsiplərin tətbiqini tələb edir. Həyat keyfiyyətinin artırılması, yeni kommunikasiya vasitələri, elmi-texniki inkisafın fasiləsiz şəkildə yeniləşən xidmət sahələrinə artan tələbat bilavasitə sosioloji yanaşmalarla fəlsəfə proqramının həyata keçirilməsini təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, coğrafi mövqeyinə görə Şərqi və Qərbi arasında siyasi-iqtisadi münasibətlərin inkisafında mühüm rol oynayan Azərbaycan Respublikasının uğurla həyata keçirdiyi Davamlı İnkisaf siyasəti Heydər Əliyevin idarəetmə məharətinin nəticəsidir. Ulu öndər BMT-nin Rio-de Janeyro konfransında (1992), "Minilliyin Forumu"nda (2000), Yohannesburq Sammitində (2002) davamlı inkisafıla bağlı qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədilə ölkəmizin Davamlı İnkisafı naminə bir çox mühüm qərar qəbul etmişdir:

1. "Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkisaf üzrə Dövlət Proqramı"nın hazırlanması haqqında 02 mart 2001-ci il tarixli, 636 sayılı sərəncam.

2. 26 dekabr 2001-ci il tarixli, 612 sayılı Fərmanın 19-cu bəndinə əsasən Azərbaycanda Davamlı İnkisaf üzrə Milli Hesabat.

3. Respublika Nazirlər Kabineti tərəfindən "Azərbaycanda Davamlı İnsan İnkisafı Strategiyası" sənədinin hazırlanması haqqında 30 oktyabr 2001-ci il tarixli, 198 sayılı Sərəncam (3, s. 18-19).

"Bir sıra Qərbi alimləri qlobal problemlərin 4 tipini qeyd edirlər. 1. Sülhün qorunması, saxlanılması və mühafizəsi; 2. İctimai tərəqqini şərtləndirən təminatlar (dinc yanaşı yaşama prinsiplərinin realizə olunması); 3. Şəxsiyyətin azad seçim hüququ (elmi-texniki tərəqqinin humanistləşdirilməsi, həyat əhəmiyyətli əsas tələbatların ödənilməsi); 4. İctimai və fərdi mövcudluğunu təbii şərtlərinin qorunub saxlanılması (sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin dəf olunması) .qlobal problemləri öz aktuallığını görə təsnif edənələr onları bu cür bölürlər (6, s. 309).

Son illər Davamlı İnkisaf kontekstində iqtisadiyyat, təhsil, təhlükəsizlik, tibb və s. sahələrdə aparılan tədqiqat işləri real həyat proseslərini əks etdirir. Bu mənada, təhsil sistemi də əsas sosial mexanizm kimi fəaliyyətdədir: sosial-mədəni dəyisikliklər təhsilin tədris və metodlarını dəyisdirərək əhəmiyyətli yeniliyə çevirir. Beləliklə, kollektiv şəkildə və ayrı-ayrılıqda hər bir vətəndaş Davamlı İnkisaf kontekstindən çıxış edərək, qarşılıqlı təcrübə mübadiləsinə əsaslandırılmış konkret nümunələr "müəllifi" kimi yeni cəmiyyətin qurulmasında iştirak edir.

Davamlı İnkisaf Konsepsiyası bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin edən kompleks mühafizə sistemi olaraq "Yer üzərindəki həyatı təsəvvürlərimizin vahid təmliyinə əsaslandırıdığımız dünya, bəşəriyyət isə bu dünyanın sakini olmaqla yaşadığımız dünyanın gələcəyinə cavabdeh" kimi dərk edilsə də, (1) "proqnozlaşdırılmış elmi fikirdir" (9, s. 27).

Müasir dövrdə Davamlı İnkisaf kontekstində təhsil indiki və gələcək nəsillərin həyat keyfiyyətini artırmaq üçün ortaq bir model üzrə fəaliyyətinin formalaşdırılmasıdır. Bu sahədə tətbiq olunan əsaslı dəyisikliklər mövcud təhsil sistemi və ya fənn tədris metodikasının seçilməsi ilə məhdudlaşmağa imkan vermir, fəlsəfə proqramına yeni sosioloji yanaşmaların tətbiqini tələb edir. Bu yanaşma daxilində "Kimə, harada, niyə, necə və nəyi öyrətmək lazımdır?" - suallarına cavab vermək üçün ümumi didaktika, pedaqogika, o cümlədən Davamlı İnkisaf Kontekstində formalaşmaqda olan təhsil keyfiyyətini qiymətləndirmə sistemini hazırlamaq lazımdır.

Davamlı İnkisaf Konsepsiyasının Azərbaycanda həyata keçirilməsi və dövlətin əsas strategiyası kimi qəbul edilərək sosial, iqtisadi, ekoloji, həmçinin ictimai həyatın digər sahələrinə tətbiqi Ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Davamlı İnkisafın əhəmiyyətini H.Əliyev Azərbaycanın milli mənafeyinə əsaslanan inkisaf strategiyasında görürdü. Bu istiqamətdə icra olunmuş Dövlət Proqramları çərçivəsində həyata keçirilmiş genişmiqyaslı işlər gələcəkdə də ölkəmizin sosial-iqtisadi inkisafı üçün zəmin yaratmışdır. 2018-ci ilin fevral ayında Minsk şəhərində BMT-nin Dayanıqlı İnkisaf Məqsədinin Həyata keçirilməsi üzrə Avropa və MDB ölkələrinin Milli Koordinatorlarının Regional Forumu keçirilmişdir. 2015-2030-cu illər üçün BMT tərəfindən təsdiqlənmiş 17 Dayanıqlı İnkisaf məqsədi və 169 hədəfi özündə birləşdirən strategiyanın xüsusiyyətləri və həyata keçirilməsi mexanizmi müzakirə edilmişdir. Respublikamızı təmsil edən nümayəndə heyəti tədbirin təşkilatçılarna respublikamızın bütün regionlarında davamlı inkisafıla bağlı əldə edilmiş nailiyyətlər, gender bərabərliyi və sosial təlimin genişləndirilməsi haqqında məlumat vermişdir (3, s. 6-17). Akademik Ursula görə Davamlı İnkisaf, ətraf mühiti dağıtmayan, fasiləsiz ictimai tərəqqini təmin edən, idarə olunan, dəstəklənən və nizamlanan inkisaf strategiyasıdır. Davamlı İnkisaf cəmiyyətin yalnız iqtisadi və ekoloji təhlükəsizliyi deyil, həmçinin siyasi-sosial inkisafda sabitliyidir.

"Davamlı İnkisaf kontekstində Təhsil" strategiyası "məktəbəqədər, ibtidai və orta məktəb təhsilinin təkmilləşdirilməsini və təhsilin davamlılığını təmin edir. Müasir dövrdə təhsil "öyrənmə və fərdi inkisaf üçün bütün imkanların cəmi" (5, s. 78) kimi anlaşılan fəlsəfə proqramının əsasını təşkil edən sosioloji yanaşma növüdür və elmi baxımdan öyrənilməsi aktual məsələdir ki,

⁵⁷ AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu. Davamlı İnkisafın Fəlsəfəsi şöbəsi. afaqimanova@gmail.com

müasir təhsil sistemi qarşısında yeni öhdəliklər qoyur; təbiət, texniki və humanitar sahələrin inteqrasiyasına şərait varadır. Elmi və sosial yanaşmalar arasında qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyətinin dərk edilməsi üçün fəlsəfi proqramların işlənməsi aktualdır.

Davamlı İnkişaf kontekstində uşaqlar üçün fəlsəfi proqramına sosioloji yanaşma bir çox elm sahəsini (iqtisadi, texniki, mədəni və s.) əhatə edir və sosial-fəlsəfi aspektdən sistemli şəkildə tətbiqi təkcə sosial fəlsəfi kursu çərçivəsində deyil, ictimai və humanitar elmlərlə əlaqəli tədris edilməlidir. Məlum olduğu kimi, təbiət-cəmiyyət vəhdəti bir çox elm sahələrini əhatə etsə də, sifətən sosial-fəlsəfi mövzu olaraq dünya alimlərinin arasdırma mövzusu kimi tətbiq olunmaqdadır və zamanla dünyada gedən inkişaf cəmiyyət və insan anlamında ilkin olaraq fərdilik nəzərə cərpirdisə, müasir dövrdə ümumilik əsas meyar kimi dəyərləndirilir. İndividualizmin qlobalizm ilə əvəzlənməsi baş verir.

BMT-nin təşəbbüsü ilə meydana çıxan Davamlı İnkişaf Konsepsiyası ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən mühüm fəlsəfi konsepsiyadır. Davamlı İnkişaf konsepsiyasının tarixi inkişaf mərhələsini nəzərdən keçirdiyimiz zaman ekoloji problemlərlə paralel yarandığının, eyni zamanda iqtisadi və sosial həyat sahəsi kimi tətbiqinin şahidi oluruq. Halbuki Davamlı İnkişaf Konsepsiyasının sifətən fəlsəfi mahiyyətinə varmaq daha düzgün olardı ki, bu da öz növbəsində daha geniş aspektdən: elmi, siyasi, mədəni, dini və s. sahələri özündə ehtiva edən fəlsəfi-sosial yanaşmanın mahiyyətini aşkarlamağa əsas verir.

Sosial-mədəni dəyişikliklər hər sahədə olduğu kimi, təhsil sistemində də dəyişikliklərə səbəb olur. Bu mənada Təhsil sistemi Davamlı İnkişafın gedişatına məqsədyönlü təsir göstərən əsas sosial mexanizm kimi istifadə edilir. Davamlı İnkişaf konsepsiyasının formalaşması ilə paralel inkişaf etməkdə olan yeni bir təhsil paradigmasının formalaşması ilə üst-üstə düşür.

“Davamlı İnkişaf üçün Təhsil”in yaxın gələcəkdə müasir təhsil sistemini dəyişdirərək, hədəflərini, məzmununu, tədris formalarını və metodlarını dəyişdirərək ən əhəmiyyətli yeniliyə çevrilməkdədir. Hal-hazırda “Davamlı İnkişaf üçün Təhsil” konsepsiyası təhsil və tərbiyə sahələrində indiki və gələcək nəsillərin həyat keyfiyyətini artırmaq üçün ortaq bir fikir ilə birləşdirilərək formalaşdırılır. Bu dəyişikliklərin genişliyi və dərinliyi mövcud təhsil texnologiyası və ya fənn tədrisi metodikasının seçilməsi ilə məhdudlaşmağımıza imkan vermir.

Məktəblilərin sinifdən kənar fəaliyyətinə daxil olan modullar, mövzular, konsepsiyalar tədris olunur. İkinci yanaşma, ətraf mühit mövzusu əhatə edir. “Davamlı inkişaf üçün ətraf mühit təhsili” termini 2010-cu ildə qəbul edilmiş eyniadlı konsepsiyada yer almaqdadır (3). Davamlı inkişaf üçün ətraf mühit təhsili xarici ölkələrdə həyata keçirilən tədris metodu kimi özünü təsdiqləyir (1). 11 ölkəni əhatə edən “Avropa ibtidai məktəblərində Davamlı İnkişaf üçün təhsil” [6] layihəsinin materiallarında Avropada mövcud olan ekoloji təhsilin hədəflərinə çatmadığı qeyd olunur. “Uğursuzluğun” əsas səbəbləri ekoloji biliklərin rolunun həddən artıq qiymətləndirilməsi və ətraf mühit məsələlərinin sosial, mədəni, iqtisadi, siyasi və digər sahələrə kifayət qədər inteqrasiya olunmamasıdır.

“Davamlı İnkişaf üçün Təhsil” strategiyasında uşaqlar üçün fəlsəfi proqramı “təbiəti qorumaq üçün motivasiya edilmiş bir vətəndaş mövqeyinin formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur”. Bu barədə D.S.Yermakov çoxsaylı pedaqoji tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirərək yazır: “Davamlı İnkişaf üçün Təhsil insan keyfiyyətlərinin (bilik, bacarıq və bacarıq, münasibət, bacarıq, şəxsiyyət xüsusiyyətləri, fəaliyyət tərzini) proqnozlaşdırılması, formalaşdırılması prosesi və nəticəsidir ki, insanların və icmaların) təbii ekosistemlərin təbii tutumu daxilində həyat keyfiyyətlərinin artmasını təmin edir” [2].

Davamlı İnkişaf üçün təhsilin nəticələrinin hər hansı bir fərd üçün ölçülə bilən, əldə edilə bilən məhdud öyrənmə nəticələri şəklində ifadə etmək düzgün deyil. Bu cür fərdiləşdirilmiş təlim məqsədləri daha səmərəli bir suala cavab axtarmağa imkan verəcəkdir: “Necə öyrətmək lazımdır?”. Yəni Davamlı İnkişaf Konsepsiyasının maraqları nəminə təhsilin prinsiplərini, formalarını və metodlarını müəyyənləşdirmək mütləqdir.

Davamlı İnkişaf üçün Təhsil strategiyasının tətbiqində əsasən ekoloji yöndən qorunması, sosial yanaşma komponentinin yetisməməsini nəzərə alaraq, fəlsəfi proqramının təbliğinə mane ola bilər. Məktəb fənlərinin məzmununa Davamlı İnkişaf kontekstində sosioloji yanaşmaların tətbiqinə çalışarkən, ekologiya nəzəriyyəsi ilə aradan qaldırılmayan ümumi didaktik çıxılmazlıqlar dərhal nəzərə cərpilir. Bu mənada, “Davamlı İnkişaf üçün Təhsil” fəlsəfi proqram olaraq ekoloji, iqtisadi və sosial yanaşmaların vəhdətinə əsaslandırılmalıdır.

Nəticə. Davamlı İnkişaf Konsepsiyası ilə tanışlıq, onun ideyalarının təbliği və ənənəvi təhsil tapşırıqları zəruri sosioloji yanaşmaların köməyi ilə dünyaya bütöv bir baxışın formalaşmasını təmin edir ki, bu da müasir insandan sürətlə dəyişən bir mühitdə hərəkət etmək və yaşamaq, sosial strukturların davamlılığını qorumaq üçün qəbul edilən qərar və tədbirlərin nəticələrini qabaqcadan görməyə hazır olmağı tələb edir.

Bu mənada, “daha çox inkişaf etmiş ölkələrin qəbul etdikləri Davamlı İnkişaf Modeli bir qədər qərəzlidir, - bu, həmin ölkələrə xeyir gətirsə də, qalan ölkələr üçün ciddi problem yaratmaqdadır” (13).

ƏDƏBİYYAT:

1. Успен А. Л. Становление образования глобального мира // Век глобализации. 2019. – № 2. – с. 21-32.
2. Саловничий В. А. Становление образования для устойчивого развития в России / В. А. Саловничий, Т. С. Касимов // Экология и промышленность России. – 2006, № 3. – с. 13-17.
3. Davamlı inkişafın sosial və fəlsəfi problemləri Bakı. 2020
4. Национальная стратегия образования для устойчивого развития. Электронный ресурс)
5. Ясвин В. А. Образовательная спелла: от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – М.: Смысл, 2001. – 365 с.
6. R Mehdivev. Fəlsəfi. Ali məktəblər üçün dərslik. Rus dilində. Bakı. 2003. səh. (408)
7. Ермаков Л. С. Образование в интересах устойчивого так как трудно перевернется в формат измеримых, достижимых и ограниченных по времени результатов обучения конкретного ученика развития как инновационная педагогическая технология: Доклад проекта «Экология и охрана окружающей среды» / Д. С. Ермаков. – [Электронный ресурс] URL: // <http://www.eco-oos.ru> (дата обращения 28.06.2020)

8. Лязтковская Е.Н. Концепция методической системы образования для устойчивого развития / Е.Н. Дзятковская // Вестник Бурятского университета, 2014, № 1 (4). – с. 54-61
9. Мамелов Н.М. От экологического образования к устойчивому развитию / Н.М. Мамелов // «Учительская газета Москва». № 52 от 29 декабря 2009 года.
10. Национальная стратегия образования для устойчивого развития в РФ (преамбула) – [Электронный ресурс]. URL: <http://www.unece.org> (дата обращения: 07.06.2020)
11. Захлебный А.Н. Концепция общего экологического образования для устойчивого развития / А.Н. Захлебный и др. [Электронный ресурс]
12. Рябова Н. Обучение демократии: в поисках гармонии. Образование для устойчивого развития / Рябова Н., Новикова Т. – Минск; Общественное объединение «Эколом», 2007 – 102 с.
13. Журнал ООН. Доклад Коффи Аннана. [Электронный ресурс].

Acar sözlər: *Davamlı İnkisaf, usaalar üçün fəlsəfə proqramı, sosioloji yanaşma, individualizm, yeni cəmiyyət*

Keywords: *sustainable development, philosophical program for children, sociological approach, individualism, new society*

Ключевые слова: устойчивое развитие, философская программа для детей, социологический подход, индивидуализм, новое общество

Xülasə

Davamlı İnkisaf kontekstində uşaqlar üçün fəlsəfə proqramına sosioloji yanaşma bir çox elm sahəsini əhatə edir və sosial-fəlsəfi aspektdən sistemli şəkildə tətbiqi təkcə sosial fəlsəfə kursu çərçivəsində deyil, ictimai və humanitar elmlərlə əlaqəli tədris edilməlidir. Məlum olduğu kimi, təbiət-cəmiyyət vəhdəti bir çox elm sahələrini əhatə etsə də, sirf sosial-fəlsəfi mövzu olaraq dünya alimlərinin araşdırma mövzusu kimi tətbiq olunmaqdadır və zamanla dünyada gədən inkisaf cəmiyyət və insan anlamında ilkin olaraq fərdilik nəzərə cəhirdə, müasir dövrdə ümumilik əsas meyar ölçüsü kimi dəyərləndirilir. Nəticə etibarilə, individualizmin globalizm ilə əvəzlənməsi baş verir. Beləliklə də, kollektiv şəkildə və ayrı-ayrılıqda hər bir vətəndaş Davamlı İnkisaf kontekstindən çıxış edərək, qarşılıqlı təcrübə mübadiləsinə əsaslandırılmış konkret nümunələr "müəllifi" kimi yeni cəmiyyətin qurulmasında iştirak edir.

Summary

The sociological approach to the philosophy program for children in the context of continuous inquisition covers many areas of science, and the systematic application of the socio-philosophical aspect should be taught not only in the course of social philosophy, but also in connection with the social sciences and humanities. As is well known, despite the fact that the unity of nature and society covers many areas of science, the mystery continues to be used as a social and philosophical topic, as a subject of correspondence between scientists around the world, and if the development that takes place in the world over time initially considered individuality in the understanding of society and man, then in our time, community is evaluated as a measure of the main criterion. Consequently, individualism is being replaced by globalism. Thus, each citizen, both as a collective resident and individually, leaving the context of sustainable development, participates in the construction of a new society as the "author" of concrete examples based on the mutual exchange of experience.

Резюме

Социологический подход к программе философии для детей в контексте непрерывной инквизиции охватывает многие области науки, и систематическое применение социально-философского аспекта должно преподаваться не только в рамках курса социальной философии, но и в связи с общественными и гуманитарными науками. Как известно, несмотря на то, что единство природы и общества охватывает многие области науки, тайна продолжает применяться как социально-философская тема, как предмет переписки ученых всего мира, и если развитие, которое происходит в мире с течением времени, изначально рассматривало индивидуальность в понимании общества и человека, то в наше время общность оценивается как мера основного критерия. Следовательно, происходит замена индивидуализма глобализмом. Таким образом, каждый гражданин, как коллективный житель, так и по отдельности, выходя из контекста устойчивого развития, участвует в построении нового общества как "автор" конкретных примеров, основанных на взаимном обмене опытом.

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ПРИЧАСТИЯ I И GERUNДИЯ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Практика преподавания английского языка доказывает, что немало трудностей в освоении и использовании грамматических конструкций с причастием настоящего времени возникает при разграничении причастия I и герундия. Следует отметить, что многие авторы не выделяют причастие I в качестве отдельной неличной формы глагола и отождествляют его с герундием и в данном случае причастие I и герундий выступают под одним общим названием «*ing-форма*» (инговая форма) [2, 135]. Этой же терминологии придерживается также Бархударов Л.С. Он считает, что инговая форма характеризуется наличием морфемы *-ing*, которая представлена всего одним алломорфом – суффиксом */ɪŋ/*. Однако, Бархударов Л.С. отмечает, что согласно одному из принципов⁵⁹, которым следует руководствоваться при анализе системы форм английского глагола, мы не можем признать причастие I и герундий двумя разными морфологическими формами, поскольку эти формы не различаются парадигматически ни у одного глагола. Сами по себе термины «причастие I» и «герундий» безусловно не содержат в себе ничего неприемлемого; однако, употребляя их следует иметь в виду, что это – не две разные морфологические формы, а два типа синтаксического употребления одной и той же формы (т.е. следует говорить об употреблении инговой формы в качестве причастия I или в качестве герундия) [1, 149].

Причастие I и герундий обладают одинаковыми глагольными свойствами и внешним оформлением. Они имеют полностью омонимичные морфологические формы. Именно это обстоятельство заставляет многих лингвистов считать их одной формой, различающейся только функционально. Такого взгляда придерживаются также Е.Крейзинга, В.Я.Плоткин и др.

Действительно, парадигматическое тождество этих вербалий, дает полное основание рассматривать их как единую форму. Б.А.Ильиш, считая этот вопрос трудно разрешимым, предполагает возможность обоих способов описания этих форм.

Однако ряд лингвистов, например, А.И.Смирницкий и Б.Стрэнг различают герундий и причастие I.

По-видимому, действительно можно описать герундий и причастие I как «*ing-форму*», выступающую то с субстантивным (герундий), то с адъективным (причастие) грамматическим значением. Возможные для них синтаксические позиции определяются именно этими их свойствами, тогда как глагольные черты – наличие форм вида и залога и возможность принимать прямое дополнение – свойственно обоим формам. Однако есть позиция, в которой они четко противопоставлены, – позиция препозитивного определения. С другой стороны, существует вторично-предикативная конструкция, где весьма сложно определить, чем является участвующая в ней «*ing-форма*» [4, 83].

В функции препозитивного определения может быть употреблена только простая форма герундия (*doing, reading*), выступающая без каких-либо зависящих от него слов:

The water of the canal stood about the *drinking* temperature (Stevenson).

Такое употребление сближает герундий с причастием. Однако сходство этих двух форм касается только внешнего оформления их сочетания с определяемым именем, так как содержание их отношения к определяемому весьма различно. Различие между герундием и причастием в функции определения основано на том, что причастием генетически свойственна связь с прилагательным, а герундию – с существительным. Отсюда, и в современном английском языке причастие указывает на признак по действию, производимому определяемым, а *dancing girl, a singing girl*, тогда как соответствующая форма герундия указывает на признак, связанный с назначением данного предмета: *a dancing dress*; с его содержанием: *mining system, flying conditions*, на признак, уподобляющий его чему-то: *a twirling salute* и т.п. [3, 159]. Кроме этого следует отметить, что герундию свойственно употребление с различными предлогами, что вообще не характерно для причастия. Пожалуй, это и является одним из тех факторов, который позволяет определить используемую *ing-* форму в качестве герундия, а не причастия I.

Тем не менее, при атрибутивном использовании причастия I или герундия, разница между ними лежит не только в наличии или отсутствии предлога, но также в их отношении к определяемому существительному. Причастие I обозначает действие, совершаемое лицом или предметом:

What's the name of *the girl dancing* with your brother?

Таким образом, определяемое существительное образует подлежащее к причастию. Герундий обычно раскрывает значение определяемого существительного, который никогда не является производителем действия.

That was my last chance of seeing him.

⁵⁸ Бакинский Государственный Университет. sakinaaydinova@yahoo.com

⁵⁹ Необходимым и достаточным условием признания наличия омонимичных форм является существование формальных различий в параллельных формах других глаголов (т.е. в формах, имеющих одинаковое грамматико-семантическое содержание и одинаковые условия синтаксического употребления).

При обстоятельственном употреблении герундий более разнообразен в своем употреблении, чем причастие I, поскольку он используется с различными предлогами [8, 153].

В некоторых оборотах функции герундия и причастия I довольно близко соприкасаются. Наиболее близко они соприкасаются в обстоятельствах времени со значением предшествования (*on, after*) и одновременности (*in*).

(In) discussing the plan, we heard a lot of helpful suggestions. When speaking English don't forget articles.

В первом предложении употреблен предлог + герундий, во втором союз + причастие I. Во втором сочетании можно опустить союз, не меняя всей конструкции предложения, так как союз уточняет функцию этого причастия:

When speaking English, don't forget articles → Speaking English don't forget articles.

В первом же случае, если убрать предлог, от которого в силу своих номинальных свойств зависит герундий, то вместо герундия мы получим причастие:

In discussing the plan, we heard a lot of helpful suggestions. → Discussing the plan, we heard a lot of helpful suggestions.

Предлог в этом случае имеет смысловую значимость, заключающуюся не только в его лексическом значении как таковом, но и в придании *ing*-форме значения субстативности. Это особенно заметно в тех случаях, когда предлогно-герундиальное сочетание обозначает начальную и конечную границу действия (предлоги *before, since*) [8, 179]:

Branda spoke, the first time since entering the wood.

You must get your parents' permission before leaving for the mountains.

Наиболее спорным в плане разграничения герундия и причастия I является употребление *ing*-формы в предикативном обороте, который по своей синтаксической позиции сходен с герундием, а по оформлению субъекта сходен с причастными оборотами. Разница между герундием и причастием в подобных случаях нейтрализуется [8, 153].

I don't count on him scaring easily.

Fansy him saying so!

Речь идет о том, что герундий часто употребляется в сочетании с существительным в притяжательном падеже или притяжательным местоимением, например:

I was surprised at John's coming so late или Do you mind my smoking?

В разговорной же речи вместо притяжательного падежа или местоимения во многих случаях используется общий падеж существительного или объектный падеж личного местоимения:

I was surprised at John coming so late.

Do you mind me smoking? [6, 231].

Исторически процесс вытеснения притяжательного местоимения и имени существительного в притяжательном падеже объясняется вербализацией герундия.

Особо следует оговорить случаи, когда субъект герундия выражен местоимением в объектном падеже:

I'm so afraid of you being angry (Brante).

Основанием для анализа формы с суффиксом *-ing* как герундия в предложении I'm afraid of you being angry, несмотря на объектный падеж местоимения, является выражение отношения сказуемого ко всему сложному дополнению (*you being angry*) при помощи предлога. Сочетание с предлогом характерно для герундия, близкого к существительному по своей именной природе и по выполняемым синтаксическим функциям, а, отсюда, и по способу выражения его синтаксических отношений; причастие же, приближающееся к прилагательному, с предлогом обычно не сочетается [3, 156].

Несколько сложнее обстоит дело с анализом формы с суффиксом *-ing* в примере следующего типа:

Would you excuse me asking for a cup of coffee?

В этом предложении сочетание местоимения и герундия (*excuse me asking*) формально совпадает с причастными конструкциями типа *She had left him sitting on the sofa* и *I hear the door creaking*. Однако, несмотря на сходное оформление субъекта обеих глагольных форм, формы с суффиксом *-ing* имеют здесь различное содержание. Герундий отличается от причастия в каждой из двух указанных причастных конструкций. Отличие герундия от причастия в функции объектного предикативного члена заключается в том, что причастие сохраняет свое значение признака объекта, а герундий выражает не признак объекта, а его действие. В этом отношении герундий сходен с причастием в функции второго члена сложного дополнения, также выражающего действие. От причастия в функции второго члена сложного дополнения герундий отличается в другом отношении: своим временным содержанием, не ограниченным одновременностью выражаемого им действия с действием сказуемого, которая всегда характеризует причастие в аналогичной функции. Кроме того, предшествующее герундию местоимение чаще всего интонационно выделено более сильным ударением.

Таким образом, глагольная форма с суффиксом *-ing* в сочетании с местоимением в объектном падеже не совпадает ни с одной из формально сходных причастных конструкций. В то же время сочетание *excuse me asking* сходно с обычными герундиальными конструкциями как по содержанию выраженного герундием действия и по способности выражать действие, не обязательно одновременное с действием сказуемого, так и по употреблению с теми же глаголами (*excuse, forgive*), с которыми постоянно встречаются бесспорно герундиальные обороты. Поэтому и в предложении типа *Would you excuse me asking*, на наш взгляд, форма *asking* представляет собой герундий и что в

отличие от сочетания с притяжательным местоимением конструкция с местоимением в объектном падеже подчеркивает не само действие, а участие в этом действии его субъекта.

Таким образом, при употреблении герундия в конструкции, сходной с причастной конструкцией, основным критерием, помогающим отграничить герундий от причастия, служит возможность замены местоимения в объектном падеже притяжательным местоимением:

Excuse me doing it – Excuse my doing it.

Кроме того, показательны и глаголы, которые сочетаются с герундиальным оборотом:

Excuse, forgive, mind, stop и многие другие, отличающиеся от глаголов *see, find, watch* и т.п., которые могут сочетаться с причастным оборотом [3, 156].

По поводу формы на *-ing*, субъект которой выражен существительным в общем падеже или местоимением в объектном падеже, в англистике существуют большие разногласия и весьма затруднительно определить *-ing* форму как герундий или причастие.

Is there any chance of the chief deciding not to proceed (Spark).

Отличие от вторично-предикативной конструкции с причастием I сводится здесь к тому, что семантический субъект *-ing* формы является предложным или прямым дополнением, но отношение предикативности от этого не меняется и потому вряд ли можно убедительно доказать, что здесь мы имеем дело с герундием, или, наоборот, с причастием.

Список используемой литературы:

1. Бархударов Л.С. Очерки по морфологии современного английского языка. М., 1975
2. Гордон Е.М., Крылова И.П. Грамматика современного английского языка, 1986
3. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Теоретический курс грамматики. М., 1956
4. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981
5. Иванова И.П., Чахоян Л.П. История английского языка. М., 1976
6. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка. Л., 1971
7. Ильиш Б.А. История английского языка. Л., 1971
8. Корнеева Е.А., Кобрина Н.А., Гузеева К.А. и др. Пособие по морфологии современного английского языка. М., 1974

Açar sözlər: feli sifət, feli xüsusiyyət, sifət, cerund, feli sifət konstruksiyası

Key words: Present Participle, verbal characteristic, adjective, gerund, participial construction

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNDİKİ ZAMAN FELİ SİFƏTİN VƏ CERUNDUN DIFFERENSİASİYASI

Xülasə

Məqalə ingilis dilinin mənimsəməsi zamanı indiki zaman feli sifət və cerundun arasında olan fərqi müəyyən edərkən tələbənin adətən üzləşdiyi çətinliklərin araşdırılmasına həsr olunub. Müəllif bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün bəzi praktiki tövsiyələr verməyə və bu problemlə əlaqəli bəzi mövcud fikirləri sadalamağa cəhd edib.

DIFFERENCIATION OF PRESENT PARTICIPLE AND GERUND IN THE MODERN ENGLISH LANGUAGE

Summary

The given article deals with the difficulties language learners usually face while identifying the difference between the Present Participle and Gerund while mastering the English language. The author of the article tries to give practical tips to make the process as problem-free as possible and list the existent viewpoints on the nature of the afore-mentioned difficulties.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Əhmədova Aybəniz İsmayıl qızı, Qasımova Səbinə Üzeyir qızı⁶⁰
YARADICILIQ PSIXOLOGİYASININ PREDMETİ

İnsanlar hələ qədim zamanlardan yaradıcılığın sirlərinə bələd olmağa, onun təbiətini, mexanizmini, ona təsir göstərən amilləri və qərribə qüvvələrin mənbəyini açmağa cəhd etmiş, bu hadisələrin nə üçün baş verdiyini anlamağa çalışmışlar, incəsənət əsərlərində insan surətləri, həyat mənzərələri yaratmaqla bağlı cəhd necə və nədən yaranır və s. Kimi suallar əksər elm sahiblərini düşündürmüş, yaradıcı şəxsiyyətlərin özlərini də maraqlandırmışdır.

Yaradıcılıq prosesində insan bütün mənəvi və fiziki imkanlarından bir vəhdət halında, optimal şəkildə istifadə etməyə çalışır. Əsil yaradıcılıq ictimai cəhətdən şərtlənmiş prosesdir.

Yaradıcılıq prosesi cəmiyyətin inkişaf mərhələsindən doğur, cəmiyyətin qanun və qaydalarına, dövrün tələblərinə, dövlətin və millətin siyasətinə, insanlığın qarşısında duran vəzifələrə əsaslanır. Yaradıcılığın hər bir faydalı nəticəsi cəmiyyətin inkişafına, bu əsasda hər bir cəmiyyət üzvünün şəxsiyyətin inkişafına səbəb olur.

Ona görə də yaradıcılıq prosesini cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələrdən təcrid edilmiş şəkildə başa düşmək olmaz. Cəmiyyətin tələbləri ilə səsleşməyən heç bir yeni əsər ictimai əhəmiyyət kəsb etmir. Yaradıcılıq prosesində yaradıcı şəxsin özü də mənəvi cəhətdən püxtələşir. Əgər yaradıcı şəxsin tutduğu mövqe insanlığın və yaşadığı cəmiyyətin tələblərinə (tam uyğun gəlsə, belə yaradıcılıq prosesində şəxsiyyət tam yetkinliyi ilə inkişaf edir: yeni-yeni yaradıcılıq keyfiyyətləri qazanır, şəxsiyyət kimi yetkin, çox mədəni, millətini, xalqını (sevən, insanpərvər bir varlıq kimi formalaşır, sənətkar kimi işə kamilləşir, orijinal yaradıcılıq /üslubuna yiyələnmir. Yaradıcılıq" prosesində psixi proseslər ən yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan yaradıcı şəxsin intellektual səviyyəsi - dərk etmə qabiliyyəti, hissi emosional tərz və iradi qüvvəsi adı şəxslərdən öz yüksək səviyyəsinə görə fərqlənir.

Yaradıcılıq prosesinə aludəlik-yaradıcı prosesə vurğunluq, onunla yaşamaq, ondan zövq ala-ala ömür sürmək, bir sözlə, yaradıcılıq prosesi ilə nəfəs almaq deməkdir. Bəs görəsən yaradıcılıq psixologiyasının bir elm kimi təşəkkülü hansı zərurətdən qaynaqlanır? Yaradıcılıq psixologiyasının mövzusunun nə təşkil edir?

Hər bir elmin meydana gəlməsi və mövcudluğu müəyyən tarixi şərait və zərurətlə bağlıdır. Elmin müstəqil elm sahəsinə çevrilməsi üçün ilk növbədə özünün obyektini və predmetini müəyyən etməlidir. Bununla belə həm də onun kateqorial aparatı və metodoloji əsasları da yaranmalıdır. Ona görə ki, elmin metodoloji əsaslarının yaradılması bir tərəfdən elmin əhatə etdiyi problemləri düzgün və aydın təsvir etməyə, digər tərəfdən isə həmin problemlərin öyrənilməsi üçün adekvat üsul və vasitələrin müəyyən edilməsinə imkan verir.

Adından göründüyü kimi yaradıcılıq psixologiyası bir elm kimi yaradıcılığın və psixologiyanın inteqrativ əlaqəsindən meydana çıxmışdır. Yəni psixologiyanın predmetinin müəyyən edilməsində ortaya çıxan problemlər elə-yaradıcı ilq psixologiyasını n predmetini n müəyyən edilməsi ilə ortaya çıxan problemlərlə identikdir. Bu baxımdan yaradıcılıq psixologiyasının mövzusunun müəyyən edilməsi ilə bağlı qarşıya bir sıra çətinliklər çıxır. Həmin çətinliklərdən biri və həm də əsası ümumən irəlidə qeyd etdiyimiz kimi psixikanın təbiəti ilə bağlı olan metodoloji mövqələrin müxtəlifliyi ilə əlaqədardır.

Belə ki, yaradıcılıq psixologiyasının predmetini müəyyənləşdirməyə çalışan Y.A.Yaroşevski göstərir ki, formal sxem səviyyəsində və ən ümumi şəkildə iki çevrənin kəsişdiyi ərazini bu elmin mövzusu hesab etmək olar.

Həmin çevrələrdən biri yaradıcılığa, digəri isə psixologiyaya aid bilikləri təmsil edir. Lakin indiyə kimi həmin sxemin əks etdirdiyi real sahənin (YP) hamı tərəfindən qəbul ediləcək aydın görünən sərhədləri yoxdur. Bu hər şeydən əvvəl bir tərəfdən yaradıcılıq, digər tərəfdən psixikanın təbiətinin anlaşılma səviyyəsilə əlaqədardır. Məhz bunun nəticəsidir ki, yaradıcılığın özünün hamı tərəfindən qəbul ediləcək sərhədləri yoxdur. Bununla belə fəaliyyətin özünün kontekstində yaradıcı və ya yaradıcı olmayan fəaliyyətin fərqləndirilməsi də mövzunun kifayət qədər mürəkkəb olduğunu və tam tərifinin verilməyəcəyini göstərir.

Əgər buraya psixikanın təbiəti ilə bağlı məsələləri və metodoloji əsasları da əlavə etsək, o zaman yaradıcılıq psixologiyasının mürəkkəb xarakteri bizə bəlli olar.

Yaradıcılıq psixologiyası elmi biliklərin elə sahəsidir ki, burada (üç-ümumi psixologiya, şəxsiyyətin psixologiyası və differensial psixologiyanın müddəaları inteqrativ şəkildə birləşmişdir. Bu üç elm sahəsi yaradıcılıq psixologiyasının inkişafının və formalaşmasının əsaslarıdır. Onun metodoloji əsasını təşkil edir.

Ümumi psixologiya	Şəxsiyyətin psixologiyası	Differensial psixologiya
Yaradıcılıq psixologiyası		

Şəkil 1. Yaradıcılıq psixologiyasının istinad etdiyi bəzə elmləri

Qeyd etdiyimiz bu üç elm sahəsindən hər biri yaradıcılıq psixologiyası ilə bir sıra problemləri həll edir. Yaradıcılıq psixologiyasının əsaslandığı ümumi psixologiya yaradıcılıq psixologiyası ilə elə problemləri həll edir ki, həmin problemlər hər iki elmin qovşağında yaranır. Həmin problemlərə yaradıcılığın strukturu və spesifikasiyasını, yaradıcılıq aktları ilə psixi proseslərin, psixi xassələrin və psixi vəziyyətlərin qarşılıqlı əlaqə və təsirini göstərmək olar.

⁶⁰ AMİU baş müəllimlər

Şəxsiyyət psixologiyası ilə yaradıcılıq psixologiyası müştərək olaraq yaradıcı fəaliyyətin motivasiyasını, yaradıcı şəxsiyyətin psixoloji keyfiyyətlərini, yaradıcı şəxsiyyətin istiqamətlərini, dəyərlər sistemini, həmçinin yaradıcı şəxsiyyəti bütünlüklə öyrənir.

Differensial psixologiya ilə yaradıcılıq psixologiyası müştərək olaraq əsasən - qabiliyyətlərin təşəkkülü, formalaşması, quruluşu və strukturunu öyrənir. Bununla yanaşı differensial psixologiya bir elm kimi yaradıcılıq psixologiyası ilə yaradıcılığa təsir göstərən qabiliyyətlərin quruluşunu, strukturunu və s. tədqiq edir.

Yaradıcılıq psixologiyasının sahələri o fəaliyyəti özündə əks etdirir ki, həmin fəaliyyət nəticəsində yaradıcılıq gerçəkləşir. Bəs görəsən yaradıcılıq psixologiyası ümumi psixologiya ilə hansı məsələləri müştərək öyrənir? Yaradıcılıq psixologiyası ümumi psixologiya ilə aşağıdakı problemləri müştərək şəkildə öyrənir:

1. Yaradıcı şəxsiyyətin xüsusiyyətləri
2. Şəxsiyyətin yaradıcılığı ilə onun məna-dəyərlər sistemi arasında əlaqə
3. Yaradıcı fəaliyyətin motivasiyası
4. Şəxsiyyətin inkişafında yaradıcılığın rolu
5. Yaradıcılıq və psixi sağlamlıq problemləri
6. Xarakterin müxtəlif aksentuasiyası şəraitində yaradıcılığın özünüifadəsi problemləri.
7. Yaradıcılıq və psixopatologiya.

Yaradıcılıq psixologiyası differensial psixologiya ilə aşağıdakı müştərək problemləri öyrənir:

1. Yaradıcı qabiliyyətlərin genzisi və inkişafı
2. Yaradıcı qabiliyyətlərin diaqnostikası
3. Yaradıcı qabiliyyətlərin talant, imkan, istedad və s. ilə əlaqəsi

Baza elmlərindən başqa yaradıcılıq psixologiyası bir çox elmlərlə qarşılıqlı əlaqədədir. Onlardan biri **sosial psixologiyadır.**

Sosial psixologiya sosial qruplarda insanlar arasında ünsiyyət və qarşılıqlı təsir prosesində meydana çıxan psixi hadisələri öyrənir. Sosial psixologiyanın tədqiq edib əldə etdiyi biliklər müxtəlif sahələrdə böyük praktik əhəmiyyətə malikdir. Devid Mayersə görə, sosial psixologiya - insanların bir-biri haqqında necə fikirləşdiyini, onların bir-birinə necə təsir göstərdiyini və bir- birlərinə necə münasibət bəslədiklərini öyrənən elmdir. Sosial psixologiya yaradıcılıq psixologiyası ilə sosial fasilatlaşma-qrupun və ya kollektivin fərdin yaradıcılığını stimullaşdırması və sosial inqibisiya kollektivin və ya qrupun fərdin yaradıcılığını sıxışdırması kimi effektləri öyrənir.

Yaradıcılıq psixologiyası estetika ilə də qarşılıqlı əlaqədə bir sıra problemləri öyrənir. Estetika insanın gerçəkliyi estetik məmainsəməsini, yaradıcı məhsulun qavranılmasının qanunuyğunluqlarını öyrənir. Estetika insanın dünyanı sosial baxımdan şərtlənmiş hissi dərkidir. Yaradıcılıq psixologiyası ilə müştərək olaraq estetika təsəvvürlərin yaradıcılığa təsiri mexanizmlərini öyrənir.

Yaradıcılıq psixologiyası psixogenetika ilə də qarşılıqlı əlaqədədir.

Psixogenetika genetikanın və ətraf mühitin nisbətinin insana təsirinin fərdi fərqlərini öyrənir. Yəni bizim fərqli olmağımıza genotip, yoxsa ətraf mühitin təsir göstərməsi haqqında təsəvvürlərə aydınlıq gətirir. Müştərək olaraq qabiliyyətlərin təşəkkülü, onların inkişaf şəraiti, o cümlədən, təbii imkanların qabiliyyətlərə çevrilmə mexanizmini və s. öyrənir. Bununla yanaşı psixogenetika yaradıcılıq psixologiyası ilə yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafına fenotipin təsiri məsələlərini də araşdırır.

Yaradıcılıq psixologiyasının qarşılıqlı əlaqədə olduğu elmlərdən biri də psixofizi- ologiyadır. Psixofiziologiya psixi hadisələrin sinir substratını və ya sinir hüceyrələrinin funksiyasını öyrənir. Müştərək olaraq yaradıcı fəaliyyətin və ya proseslərin fizioloji əsaslarını öyrənir.

Yaradıcılıq psixologiyasının qarşılıqlı əlaqədə olduğu növbəti elm sahəsi psixosemantikadır. Psixosemantika-insan şüurunda öz əksini tapmış mənalardan fərdi sistemlərdə təzahürünü öyrənir. Müştərək olaraq mənalardan mövcudluğunun formalarını-obrazları, simvolları, alleqoriyaları, simvolik və verbal formaları öyrənir. Həmçinin onların yaradıcı məhsula təsirini və onun qavranılmasını aşkar etməyə çalışır. Bununla yanaşı psixosemantika yaradıcılıq prosesində fikrin kodlaşmasının və aktivləşməsinin mexanizmlərini öyrənir.

Yaradıcılıq psixologiyası psixoterapiya ilə də sıx əlaqədədir. Müştərək olaraq psixoterapiya ilə yaradıcılıq psixologiyası yaradıcı aktın psixoterapiya vasitəsi kimi istifadəsi imkanlarını araşdırır.

Yaradıcılıq psixologiyasının obyektini nədir? Yaradıcılıq psixologiyasının obyektini yaradıcı fəaliyyət və bu fəaliyyətin subyektidir. Başqa cür desək, yaradıcılıq psixologiyasının obyektini insan və ya kollektivdir.

Yaradıcılıq psixologiyasının predmetinə birmənalı yanaşma yoxdur. Onun predmeti hal-hazırda yaradıcılığın daxil olduğu baza elmlərinin hansının dominantlıq təşkil etməsindən çox asılıdır. Bu zaman yaradıcılıq psixologiyasını psixologiyasının predmetinə üç cür yanaşma özünü göstərir:

1. Yaradıcılıq psixologiyasının predmetini yaradıcı fəaliyyətin psixi hadisələrlə qarşılıqlı təsirinin qanunuyğunluqları təşkil edir.
2. Yaradıcılıq psixologiyasının predmetini yaradıcı şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətləri təşkil edir.
3. Yaradıcılıq psixologiyasının predmetini yaradıcı qabiliyyətlərin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Bu yanaşmaları birləşdirib yaradıcılıq psixologiyasına belə bir tərif verə bilərik: “Yaradıcılıq psixologiyası yaradıcı fəaliyyətin psixi hadisələrlə qarşılıqlı təsirinin psixoloji mexanizmlərini, yaradıcı şəxsiyyətin psixoloji keyfiyyətlərini və yaradıcı qabiliyyətlərin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənir”.

Yaradıcılığın bir neçə növünü ayırd edirlər. Psixoloji ədəbiyyatlarda bədii, elmi, texniki və idman yaradıcılığına daha çox yer verilib.

Bədii yaradıcılığın J-nəhsulu həmişə yeni obrazdır və yeni tamamlanmış obrazlar sistemidir. Yeni obraz əvvəllər istifadə edilməyən və yeni yaradılmış obrazdır. Hər şeydən əvvəl bədii yaradıcılıq estetik tələbatların Təmin olunmasına imkan verən fəaliyyətdir, bu dünyanın dərkinin sübyektiv üsülüdür. Bədii yaradıcılıqda və incəsənətdə müəllif təsvir edilən və ya surəti yaradılan hadisəyə, obraza özünün münasibətini və ya öz mövqeyini sərgiləyir. Bədii yaradıcılığın aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. Bədii yaradıcılıq əyani-obrazlı təfəkkür tipinə əsaslanır.

2. Bədii yaradıcılığın əsas komponenti gerçəkliyini emosional, ehtiraslı inikasdır. Başqa cür desək, insanın katarsis prosesini yaşamasıdır. Bədii yaradıcılığın rəsonal tərəfi gizlidir və utilitar (latınca, “utilis” — faydalı, praktik əhəmiyyətli deməkdir) səciyyə daşıyır.

3. Bədii yaradıcılıq eyni hadisəyə, obraza, sənət əsərinə müxtəlif insanlar tərəfindən müxtəlif məzmununda mənalandırılmasına səbəb olur.

Bədii yaradıcılıq kimi elmi yaradıcılıq da yaradıcılıq psixologiyasının bir bölməsidir. Elmi yaradıcılıq zamanı yeni biliklər yaradılır. Elmi yaradıcılıq verbal-məntiqi təfəkkür tipinə əsaslanır. Elmi yaradıcılığın məhsulu anlayışlar və ya anlayışlar sistemi, nəzəriyyələrdir. Elmi yaradıcılıq prosesi reql gerçəklikdə Yöcud olan, lakin hələ dərk olunmayan hadisələrin tədqiqi, açılmasıdır.

Texniki yaradıcılığın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun obyektivliyidir. Elmi biliklər subyektiv dərk etmə ilə səciyyələnir. O obyektivdir. Elmi yaradıcılıq daha çox kollektivçiliyə əsaslanır. Hətta hər hansı kəşf bir nəfər tərəfindən həyata keçirilsə belə, sonradan həmin hadisə elm adamları tərəfindən tənqidə məruz qalır və onu yeni elmi biliklərlə zənginləşdirir.

Texniki yaradıcılığın məhsulunun əsasında kəşf ər və ya təkmilləşdirmələr dayanır. Tədqiqatlar göstərir ki, kəşflərin yalnız 58 %-i unikaldir. Elmi kəşflər öz dövürünü qabaqlayır və kəşfindən çox sonralara praktikaya tətbiqi həyata keçirilir.

Texniki yaradıcılıq əyani-əməli təfəkkür tipinə əsaslanır. Elmi-texniki yaradıcılıq prosesinin əsasında konstruksiyaləfdirma və ya kəşfetmə dayanır. Elmi yaradıcılıq da eynilə utilitar səciyyə daşıyır.

Yaradıcılıq psixologiyasının öyrənilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Klassik psixoanalizdə yaradıcılıq sublimasiya prosesi kimi diqqət mərkəzinə gətirilir. Yəni mövcud enerjinin-libidonun, mortidonun (ölüm və ya başqalarına nifrət instiktidir) sosial baxımdan qəbul edilən formaya gətirilməsidir. Freyd yaradıcılığın iki aspektinə daha çox diqqət yetirir:

1. Motivasiya

2. Yaradıcılığın şüursuz komponentləri.

Z.Freydin fikrincə yaradıcılıq prosesinin motivasiyası sublimasiya, yəni hansısa müdafiə mexanizmidir. Enerjinin sosial baxımdan qəbul edilən formaya transformasiyasıdır. Belə olan halda yaradıcılıq psixoanalizdə deseksualizasiya (nəyinsə seksual əhəmiyyətinin azadılması) və akulturə (mədəniyyətə uyğunlaşdırılmış) edilmiş aqressiya kimi nəzərdən keçirilir. Yəni bu- zaman seksual və aqresiv impuls öz ifadəsini yaradıcılıqda tapır.

Freyd göstərdi ki, şüursuzluq yaradıcılığın zəngin və qüdrətli mənbəyidir. Sıxışdırılmış, həyata keçməmiş arzular həmişə rəssamın rəsmlərində öz əksini tapır. Belə nöqtəyi-nəzər müasir tədqiqatçılar tərəfindən də dəstəklənir və hesab edilir ki, şüursuzluq yaradıcılığın mənbəyi olmaqla yanaşı onun gerçəkləşməsinə də əsas rol oynayır. Hesab olunur ki, yaradıcılıq intuitiv təfəkkürə, şüursuz təfəkkür tipinə daha çox istinad edir. Çünki həllin, obrazın, ideyanın qəflətən gəlməsi bilavasitə intuitiv təfəkkürün məhsuludur. Lakin işi görən şüuraltıdır.

K.Yunqda Freyd kimi yaradıcılıqda şüursuzluğun rolunu təsdiq edir və hesab edir ki, yaradıcılığın mənbəyi şəxsi şüursuzluq deyil, kollektiv şüursuzluqdur. Yunq şəxsiyyətin iki aspektini ayırd edirdi:

1. Şəxsi başlanğıc

2. Yaradıcı başlanğıc.

Yaradıcı başlanğıcı Yunq avtonom psixoloji kompleks adlandırır. Yunqun fikrincə yaradıcılıq şəxsi deyil, şəxsiyyətdən kənar, şəxsiyyətüstü fenomendir. O insanın kollektiv şüursuzluğu ilə bağlıdır. K.Yunq görə yaradıcılıq potensialının gücü və keyfiyyəti Anima (kişi başlanğıc, əhval-ruhiyyə) və ya Animusla (qadın başlanğıc, şəxsi mülahizə) əlaqəsi ilə sıx bağlıdır.

Geşəlt psixoloqların fikrincə, yaradıcılıq geşəltm tamalanmasına cəhd və ya mövcud geşəltin yenisi ilə əvəz olunmasına yönəlmiş dağıdıcılıq aktıdır. Belə olan halda yaradıcılıq biliklərin ayrı-ayrı fraqmentlərinin qarşılıqlı təsiri və spotan aydınlatma (ozarenie) prosesidir.

Humanistik psixologiya çərçivəsində yaradıcılıq özünüaktuallaşdırma cəhd kimi səciyyələndirilir. Yaradıcılıq həyəcanların zirvəsinin axtarışı prosesidir. K.Rocersin fikrincə, yaradıcılıq insanın adaptasiyası ilə sıx bağlıdır və onun mürəkkəb şəraitə və sosima adaptasiyasının bir hissəsidir.

K.Rocersin nəzəriyyəsinə əks olaraq Boqyevlenskinin yanaşmasını qoymaq olar. O hesab edir ki, yaradıcılıq heç zaman adaptasiyaya istiqamətlənmiş olmur. Yaradıcılıq həmişə situasiyanın və adaptasiyanın sərhədlərindən kənarə çıxır. Yaradıcılıq problemin həllini yox, onun mürəkkəbləşməsinə təmin edir.

Yaradıcılıq məqsədlə deyil, proseslə motivasiya olunmuşdur. Bu onun əsas spesifikasiyasıdır. O heç vaxt məqsədə çevrilir. Biz yaradıcılıqla ona görə məşğul olur ki, o xoşumuza gəlir, biz ondan zövq alırıq. Qarşımıza nəyisə yaratmaq məqsədi qoymuruq. Başqa cür desək, fəaliyyətin nəticəsi, eləcə də onun yeni məhsulu yaradıcılığın ikinci dərəcəli effekti və ya əlavə məhsuludur.

Yaradıcılığa verilmiş təriflər müxtəlif aspektdən onu izah etsə də, tam şəkildə yaradıcılığın əhatə dairəsini müəyyən edə bilmir. Yaradıcılıq hər şeydən əvvəl fəaliyyətdir. Amma elə fəaliyyətdir ki, bu fəaliyyət yeninin və sosial baxımdan dəyərli olanın yaradılmasına istiqamətlənmişdir.

Yaradıcılıq spesifik fəaliyyətdir. Psixologiyada hər bir fəaliyyətin əsasında daxili və xarici motivlər dayanır. Yaradıcılıq psixologiyasının motivləri daxildir. O nəticə ilə şərtlənməmişdir.

Yaradıcılıqla bağlı aparılmış tədqiqatlara nəzər saldıqda görürük ki, ilk dövrlərdə məhz psixologiyası yaradıcılığın özünə həvəsdən doğan və öz əksini müxtəlif dövrlərdə böyük mütəffəklərin yaradıcılıq nəzəriyyəsi yanılmaqla bağlı -ideyalarında, fikirlərində tapan təşəbbüslərindən irəli gəlmişdir. Bu nöqtəyi-nəzər hələ yaradıcılıq psixologiyasının mevdana (gəldiyi vaxtlarda) (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri yaradıcılıq nəzəriyyəsi və psixologiyası adı 1 altında yazılmış bir sıra tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır.

Bu dövrdə yaradıcılıq psixologiyası sahəsində müəyyən işlər həyata keçirən tədqiqatçılar meydana gəldi. Onlardan P.K.Engelmayer, S.O.Kruzenberq, İ.İ.Lapşininin, G.A.Q. Qronfeld və y başqalarını qeyd etmək olar.

S.O.Kruzenberq özünün «Yaradıcılıq psixologiyası» əsərində yaradıcılıq nəzəriyyəsi yaratmaqla bağlı təşəbbüslərin bir neçə tipini ayırd edir: fəlsəfi tip, psixoloji tip, intuitiv tip. Hər bir tipin də özünəməxsus müxtəliflikləri vardır. Belə ki, fəlsəfi tip - qnesoloji və metafizik Yaradıcılıq insan fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsində mümkündür. Həm də təbii ki, hər bir fəaliyyət növündə yaradıcılığın nəticəsi yeni proyekt üzrə quraşdırılmış mürəkkəb bir maşın, başqa bir sahədə isə uşağın oynadığı ola bilər.

Yaradıcılıq psixologiyası insanın yaradıcı fəaliyyətinin bütün növlərini öyrənir. Onun əsas nəzəri məsələsi yaradıcılıq fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını dərk etmək, yaradıcılıq prosesinin və onun psixoloji mexanizmini açmaqdan ibarətdir. Burada əsas mərkəzi cəhət yaradıcılığın proses kimi başa düşülməsidir. Çünki, yaradıcılıq psixologiyası yaradıcı əməyin yalnız nəticə və məhsullarını öyrənən digər elmlərdən məhz bu cəhətə görə fərqlənir.

Yaradıcılığın konkret təzahür sahələrinin müxtəlifliyi, yaradıcılıq psixologiyasının tədqiq etdiyi problemlərin dairəsini olduqca genişləndirir. Məsələn, elmi, bədii, texniki, musiqi, təsvir, ixlirəçilik və digər yaradıcılıq növlərinin öyrənilməsi də buraya daxildir.

Yaradıcılıq psixologiyasının xüsusi bir sahəsi uşaqların yaradıcı fəaliyyətini, onun qanunauyğunluqlarını və mexanizmlərini öyrənir. Yaradıcılıq psixologiyasını insanın yaradıcı fəaliyyətini öyrənən bir elm kimi xarakterizə edən Straxov qeyd edir ki, bu sahədə meydana çıxan ilk məsələ yaradıcılığın elmi analiz kimi müəyyən edilməsidir.

Yaradıcılığın elmi anlayış kimi işlənməsi onun psixoloji təbiətini, yaradıcılıq fəaliyyətinin psixoloji komponentlərini, bu fəaliyyətdə qavrayışın, diqqətin, təxəyyülün rolu, eləcə də yaradıcı təfəkkürün keyfiyyətləri və onun psixoloji strukturu haqqında məsələlər yaradıcılıq psixologiyasının spesifik problemləridir.

Yaradıcılıq prosesində şəxsiyyətin müxtəlif psixi vəziyyətlərinin, xüsusən də yaradıcı vəcd və ilham vəziyyətlərinin, yaradıcılığın emosional-iradi komponentlərinin, həmçinin yaradıcı şəxsiyyətin yaradıcılıq prosesində təzahür edən fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məsələləri də yaradıcılıq psixologiyasının tərkibinə daxildir.

Yaradıcılıq fəaliyyəti yalnız yaradıcılıq psixologiyasının predmeti deyil. O, həm də başqa elmlər, xüsusən də fəlsəfə, məntiq, estetika, ədəbiyyat və incəsənət nəzəriyyəsi, kibernetika elmləri tərəfindən öyrənilir. Odur ki, yaradıcılıq psixologiyası özünün öyrəndiyi problemlərin dairəsini müəyyən etməklə və işləməklə bərabər, həm də eyni zamanda qeyd edilən elmlərlə fəal və çox tərəfli qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır.

Təsədüfi deyil ki, indiyə qədər yaradıcılığın bütün aspektləri vəhdətdə götürülərək sistemə olaraq öyrənilməmişdir. Doğrudur bu olduqca çətin məsələlərdir. Lakin, vahid yaradıcılıq nəzəriyyəsinin yaradılması məhz bu məsələnin həllindən çox asılıdır.

Hazırda bu sahədə ilk təşəbbüslər edilmişdir. Amerika psixoloqu və pedaqoqu Raqqi Gilada özünün «Təxəyyül» kitabında alimlərin, artistlərin, rəssamların və şairlərin mülahizələrini təhlil edərək, bir sıra nəzəriyyələr şəklində yaradıcılığın ən ümumi nəzəriyyəsinə təklif etmişdir. Həmin nəzəriyyəyə gələcək təkmil nəzəriyyənin yaradılması üçün ciddi stimullaşdırıcı rolunu oynayır.

Ponamaryovun fikrincə, yaradıcılıq psixologiyasının predmeti yaradıcı fəaliyyətin psixi təşkilinin struktur səviyyəsidir. A.M.Matyuşkinin fikrincə, isə yaradıcılıq artıq mövcud olan biliklərin sərhəddindən uzaqlaşma, onu keçib getmə prosesi kimi nəzərdən keçirilə bilər.

M.Q.Yaroşevski göstərir ki, yaradıcılıq şüurda və davranışda yeninin yaradılması ilə, həm də ondan əmələ gələn yeni məhsulların yaradılmasıdır. Rus psixoloqu Y.A.Ponamaryov yaradıcılığı inkişafa aparıcı qarşılıqlı təsir prosesi kimi baxır. S.L.Rubinşteyn isə yaradıcılığı yeni, orijinal, elmin və incəsənətin inkişafında əsaslı rol oynayan və yaradıcının özünün də bu prosesə daxil olduğu fəaliyyət növü kimi səciyyələndirir. Adətən yaradıcılıq dedikdə insan fəaliyyətinin o sahəsi nəzərdə tutulur ki, bu fəaliyyətin sahəsində nə isə yeni bir ideya, nəzəriyyə, qanun (elmi yaradıcılıq), yeni maşın, mexanizm (texniki yaradıcılıq), yəni bir bədii əsər (bədii yaradıcılıq) yaranır. S.L.Rubinşteyn yaradıcılığa belə bir ümumi tərif vermişdir: «Yaradıcılıq insanın xüsusi növ fəaliyyəti olub, ictimai əhəmiyyəti olan maddi və mənəvi dəyərlərin yaradılması prosesidir». Yaradıcılıq da mahiyyət etibarilə idraktır. Yaradıcılığa sadəcə olaraq idraktır demək də azdır. Ona görə ki, hər cür idrak fəaliyyəti elə insanın fəallığıdır. Yaradıcılıq insanın fəallığının xüsusi formasıdır.

Yaradıcılıq insanın elə bir mürəkkəb fəaliyyətinə deyilir ki, bu fəaliyyətin nəticəsində elm, incəsənət, texnika sahəsində yeni əsərlər meydana gəlir. Yaradıcılıq, sözün hərfi mənasında nə isə yeninin yaradılmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, Çinar-çap, 2003
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya, Bakı, Qapp, Poliqraf korporasiyası, 2003
3. Cabbarov R.V. Gerçəklik terapiyası və yaşamaq sənəti. Bakı : 2017, 216s.
4. Cabbarov R.V. Özünügerçəkləşdirmənin psixologiyası. Bakı : 2016, 260 s.
5. Əliyev B.Ş., Əliyev K.R., Cabbarov R.V., Mustafayev M.Ş. Müxtəlif psixoloji məsələlərdə kreativlik anlayışının öyrənilməsinin Konseptual əsasları. Psixologiya, 2001, № 1-2, s. 3-10.
6. Əlizadə Ə.Ə., Təxəyyül. Bakı: ADPU, 2006, 166 s.
7. Məmmədov A.U. Yaradıcılıq psixologiyası. Bakı, ADPU, 2000, 100 s.

Açar sözlər: Psixologiya, inkişaf, yaradıcılıq qabiliyyəti, ümumi psixologiya, şəxsiyyət psixologiyası, diferensial psixologiya, sosial psixologiya

Keywords: psychology, useful, development, creativity, general psychology, psychology of sexism, differential psychology, social psychology

Ключевые слова: психология, полезность, развитие, творчество, общая психология, психология личности, дифференциальная психология, социальная психология

SUMMARY

This article is about how to learn the human creativity and influence factors to it. During creative process man try to use spiritual and physical opportunities.

During creative process man use 3 main psychology predmets. There are general psychology, psychology of sexism and differential psychology. These 3 main psychology predmets solve several problems.

Creative psychology learns the psychology events of creative activity, the quality of psychology of sexism and creative ability.

РЕЗЮМЕ

Эта статья – статья, которая пытается разгадать тайны человеческого творчества и факторы, которые него влияют.

В творческом процессе человек старается использовать моральные и физические возможности. В творческом процессе человек использует 3 основных психологических объекта: Общая психология, психология человека и дифференциальная психология.

Творческая психология изучает психологическую природу творчества и творческих способностей.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Керимов Э.А., Тагиева Х.М.
**ВОПРОСЫ ОПТИМИЗАЦИИ ДИСТАНЦИОННОГО
ОБУЧЕНИЯ РКИ СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ**

Сложные периоды жизни общества оказывают всестороннее негативное воздействие на все сферы жизни. Наиболее болезненное влияние на привычный ритм и нормы жизни оказывают, как известно, радикальные революционные изменения, военные действия и принимающая угрожающие размеры пандемия. С двумя последними факторами в их совокупности пришлось столкнуться населению Азербайджанской Республики осенью 2020 года. Пандемия коронавируса и военное положение оказали крайне негативное воздействие на учебный процесс. Переход на дистанционную форму обучения как общемировая практика в условиях пандемии сопровождался дополнительными трудностями, связанными с ограничениями при использовании интернета в условиях войны в Азербайджане. В настоящее время положение постепенно выправляется, и накопленный опыт помогает преподавателям, учащимся, студентам систематизировать свои навыки и приложить усилия к достижению требуемого плодотворного уровня занятий.

Некоторые публикации в СМИ и научно-методические изыскания показывают, что зачастую не проводится грань между понятиями «дистанционное образование» и «дистанционное обучение как одна из форм очного и заочного обучения». Дистанционное образование подразумевает систему изначального следования методике передачи знаний «на удалении». Дистанционное обучение же в узком смысле означает одну из форм параллельной передачи знаний в процессе очного или заочного обучения, а также временный переход к дистанционным занятиям как результат вынужденных мер, связанных с форсмажорными обстоятельствами. В данной статье наше внимание привлекает именно последнее положение. Полугодовой опыт дистанционного обучения студентов Бакинского государственного университета русскому языку в качестве иностранного позволяет сделать определённые предварительные выводы о качестве проделанной работы и перспективах её улучшения.

Среди выступлений, касающихся настоящего и будущего высшего образования в Азербайджане, наиболее рациональными, учитывающими подлинные реалии Республики выглядят предложения ректора Азербайджанского государственного экономического университета профессора А.Мурадова, высказавшего своё видение проблемы в докладе на мероприятии «Высшее образование и исследования в период пост-COVID». Отмечая, что аналоговое образование приведёт к краху всего образования, автор призывает к цифровизации учебного процесса, подчёркивает необходимость дистанционного образования: «Применение новых технологий, как и во всех сферах жизни, неизбежно. Применение дистанционного обучения не должно превращаться в предмет для обсуждения, мы должны задуматься о качестве дистанционного образования». В обществе не утихают споры по поводу дальнейшего развития сферы образования. Вносятся различные аргументы в защиту или неприятие альтернатив традиционного и инновационного образования, аналогового и цифрового обучения, аудиторных и дистанционных занятий. На наш взгляд, цифровизация в сфере образования – процесс неизбежный, и начало цифровизации положено не сегодня. Однако игнорирование достигнутого аналоговым обучением является ошибкой, следствием старой болезни впадать из одной крайности в другую. То же и в вопросах постепенного внедрения инновационных достижений в традиционные методы обучения и продуктивном сочетании аудиторных и дистанционных занятий.

Пандемия коронавируса поставила перед системой образования множество вопросов, связанных с организацией учебного процесса вне аудитории, обнаружила массу проблем, связанных как с психологической подготовленностью преподавателей и студентов к занятиям «на удалёнке», так и с уровнем качества дистанционного обучения. Теоретизирование по поводу организации и проведения дистанционных занятий может быть долгим и даже бесконечным, однако реальный результат так или иначе определяется практикой – конкретными уроками с конкретным контингентом преподавателей и студентов, с имеющимися технологическими возможностями и обстоятельствами. Тут играют роль различные факторы, важнейшим из которых является процент вовлечённости студентов в процесс обучения. Полугодовой опыт ведения дистанционных занятий на базе учебной платформы Teams со студентами первого курса Бакинского государственного университета, изучающими русский язык в качестве иностранного, позволяет нам поделиться полученными результатами и наметить ближайшие перспективы работы. Платформа Teams создаёт все необходимые возможности для проведения полноценных продуктивных занятий с достижением поставленной цели. Студенты в большинстве своём довольно быстро и успешно осваивают требования системы Teams. Дистанционные занятия вынужденно начались во втором семестре 2020-2021-го учебного года, и первокурсники, уже сдавшие традиционные экзамены зимней сессии, привыкшие к методике и стилю работы своих преподавателей, довольно быстро освоились и с особенностями дистанционных занятий, и с методикой подготовки к весенней сессии, когда необходимо было освоить новые требования при сдаче экзамена «на удалёнке». Ответственные студенты работали честно и так же честно, без выпрашивания послаблений, усваивали учебный материал и получали заслуженные высокие оценки. Другая часть студентов, притом не только из районов Республики, но и живущие в столице, испытывала, по их словам, серьёзные трудности с интернетом: крайне низкое качество или полное отсутствие сети Wi-Fi. Таких студентов, к сожалению, оказалось немало. Одни подключались к занятиям посредством мобильного интернета. Другие же предпочли не подкачаться вовсе, воспользовавшись гуманным отношением руководства университета к студентам в сложный период пандемии. Многие студенты в качестве аргумента

приводили материальную причину – дороговизну мобильного интернета при низком его качестве. В результате часть студентов использовала нечестный путь, воспользовавшись послаблениями со стороны деканатов в вопросе оценивания преподавателями ответов студентов на семестровых занятиях, коллоквиумах, а также, как мы указывали выше, гуманным отношением руководства университета, с пониманием воспринявшим трудности, связанные с пандемией.

Помимо отсутствия качественного скоростного интернета, серьёзным определяющим фактором является слабая, порой примитивная «технологическая оснащённость» обучающихся, а иногда, к большому сожалению, и самих преподавателей. Подавляющее большинство студентов подключается к дистанционным занятиям и экзамену посредством только смартфонов, что никак не может способствовать качественному усвоению урока, восприятию наглядных средств обучения, даже элементарной работе с использованием электронной доски, контролю преподавателем полученных студентом знаний и конечному адекватному оцениванию. Проведённые в весеннюю сессию 2019-2020-го учебного года экзамены подтвердили наши опасения. Добросовестно занимавшиеся в течение непростого учебного года студенты так же добросовестно отвечали на экзаменационные вопросы и заслужили отличные и хорошие оценки. Ищущие же лёгкие пути для получения оценки пошли нечестным путём: не включали камеру при подготовке ответа, подглядывали в записи и учебники, ссылались на слабый интернет, вымаливали оценку, мотивируя это отсутствием традиционных очных занятий и трудностями освоения русского языка, с которыми были не знакомы до университетской скамьи.

Наш откровенный анализ существующего положения вещей в процессе дистанционного обучения вызван стремлением реально подойти к существующим возможностям организации подобной формы обучения. К чести руководства Бакинского государственного университета, в предельно сжатые сроки была проделана колоссальная работа всех подразделений вуза для обеспечения определённого качественного уровня дистанционных занятий. Своевременная и умелая координация работы со стороны Министерства образования способствовала достижению определённых успехов, а главное – не позволила учебному процессу «забуксовать», усилило доверие студентов к руководству вузов и преподавателям. Характеризуя человеческий фактор первичных результатов вынужденного перехода к дистанционной форме занятий, следует отметить, что на высоте оказались руководство университета и профессорско-преподавательский состав, чего не скажешь о значительной части студентов, не проявивших, по причине своей молодости, качества, которые принято сегодня именовать «академической совестью» – честным подходом к процессу овладения знаниями и справедливой оценки сложного труда преподавателей.

Занятия 2020-2021-го учебного года уже с первого семестра были организованы на базе платформы Teams, имеющей достаточно возможностей для проведения качественных занятий на дистанции. Для преподавателей кафедры работа осложнялась тем, что с данного учебного года преподаваемая нами дисциплина стала именоваться «Деловая и академическая коммуникация на русском языке». Процесс обновления программного дидактического материала показал широкие возможности учебной платформы Teams.

Студентам-первокурсникам необходимо было с первого урока подключиться к занятиям, чтобы познакомиться с преподавателем, уяснить требования, задачи, приноровиться к особенностям учебного процесса. Однако и в этом случае нашлись горе-студенты, позволившие себе уклоняться от подключения, не держать связь с преподавателем и в лучшем случае передавать через старосту группы сообщения о слабом интернете или его полном отсутствии. Очевидно, они имели информацию о послаблениях в предыдущем учебном году и надеялись на подобное гуманное отношение и в этот раз. Такое положение вещей очень мешало продуктивной работе, поскольку участвующие на занятиях студенты выпрашивали себе более высокую оценку, ссылаясь на то, что проявляют прилежность. К сожалению, приходится говорить о подобных нелюбезных моментах в процессе обучения, мешающих преподавателю быть до конца объективным при оценивании приобретённых студентами знаний. В большей мере ситуация выправлялась посредством оценок, полученных студентами на семестровых занятиях и коллоквиумах, а также при оценивании самостоятельной работы обучающихся. Однако в конце семестров выяснялось, что университет вновь проявляет гуманизм, и всем студентам перед экзаменами были выставлены максимальные баллы за «присутствие» на занятиях и самостоятельную работу.

В 2021-2022-ом учебном году, независимо от формы обучения, руководством Бакинского государственного университета принято решение организовать учебный процесс на базе инновационной учебной платформы Blackboard Learn, широко используемой в мировой практике. Преподавание в Blackboard Learn требует ещё большей ответственности со стороны как преподавателей, так и студентов. Освоение азов этой учебной платформы, приобретение определённых навыков возможно при наличии достаточного времени для практического тренинга. Организованные после летней сессии вебинары для преподавателей БГУ при содействии руководства и специалистов передового вуза – Азербайджанской дипломатической академии, несомненно, оказали большую помощь, однако для качественной работы на базе Blackboard Learn требуется гораздо большее время. Кроме того, платформа Blackboard Learn вводит некоторые ограничения в подключении к системе гаджетов определённых брендов. В частности, смартфоны китайского бренда Huawei, столь популярные не только среди молодёжи, с 20 мая 2020 года не могут подключаться к данной платформе. Это ещё раз подтверждает необходимость наличия у всех участников плановых занятий на дистанции минимум трёх устройств: стационарного компьютера (или ноутбука, пробука), планшета

(таблетки) и смартфона. В противном случае трудно надеяться на стабильную и качественную работу на дистанции, получение студентами полного объёма знаний и возможность полноценного контроля и оценки приобретённых знаний.

Ведущая роль преподавателя в учебном процессе, на наш взгляд, неоспорима, и при любом раскладе и положении вещей невозможно полностью отказаться от традиционных методов обучения. Человеческий фактор, живое общение преподавателей и студентов всё равно является ведущей составляющей учебного процесса. Знаний и умений опытного преподавателя ничто заменить не сможет. Полностью отказаться от традиционного обучения не удастся. Другое дело – использование цифровизации, активное внедрение инновационных методов является необходимым требованием времени. Принципиальная концепция разработчиков платформы Blackboard Learn предполагает универсальность использования системы как на аудиторных, так на внеаудиторных занятиях, что подразумевает наличие интернета с Wi-Fi в аудиториях, лабораториях и на кафедрах учебного заведения. Это первейшее требование, которое, к сожалению, пока расходится с нашими реалиями. Наличие возможностей в домашних условиях, естественно, не обсуждается.

Таким образом, обобщая сказанное в данной статье о формах современного образовательного процесса, следует дифференцировать следующие понятия: 1) традиционное очное и заочное образование; 2) дистанционное образование – как система получения знаний без очного взаимодействия с преподавателями; 3) дистанционное обучение – как вынужденная мера организации занятий «на удалении» (в нашем случае в результате пандемии); 4) сочетание традиционного очного и заочного образования с дистанционным обучением: смешанное, «гибридное» обучение – аудиторное и внеаудиторное.

Универсальная платформа Blackboard Learn максимально подходит для смешанного обучения, поскольку способна обеспечить выход из различных ситуаций и сложностей, связанных с образовательным процессом. Однако для качественной организации «гибридного» обучения необходимы следующие требования, обеспечивающие приемлемые условия для работы: 1) постепенный, в течение не менее одного учебного года, переход от платформы Teams к платформе Blackboard Learn; преподаватели должны пройти специальные курсы и тренинги для овладения навыками работы с инновационными системами и передачи этих навыков студентам;

2) технологическая оснащённость занятий, наличие у каждого преподавателя и студента исправных персональных компьютеров (или ноутбука, пробука), планшета (таблетки) и смартфона; 3) наличие стабильного скоростного интернета на аудиторных (оффлайн и онлайн) и внеаудиторных занятиях (онлайн); 4) усовершенствование координации действий учебной части, деканатов и преподавателей университета по контролю знаний студентов при организации проведения коллоквиумов и семестровых экзаменов; 5) наличие в экзаменационных билетах как традиционных вопросов, так и тестовых заданий; 6) борьба на протяжении всего учебного года с фактами проявления нечестного отношения студентов к учебному процессу, различного рода спекуляций относительно состояния здоровья, отсутствия интернета, а также открытого обмана на экзаменах: излишняя лояльность при дистанционном обучении приводит к появлению среди студентов в массовом количестве псевдоотличников и лжехорошистов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев А.А., Барабанщиков А.В. Некоторые проблемы методики дистанционного обучения. Материалы 2-й и 3-й Всероссийских конференций по дистанционному образованию. – М., 1997.
2. Андреев А.А., Зайцева Ж.Н., Лобачёв С.Л., Солдатский В.И., Тихомиров В.П. Теория и практика дистанционного обучения в России. Монография. – М., 1999.
3. Грабко Е.Ю., Лавина Т.А. Мотивация преподавателей вузов к организации дистанционного обучения. Современные проблемы науки и образования. – Л., 2014.
4. Ковчур С.А. Совершенствование деятельности преподавателя высшей школы в условиях применения технологии смешанного обучения. – М., 2018.
5. Кузнецова О.В. Дистанционное обучение: за и против. –
6. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015, №8 (часть 2), с.362-364.
7. Москвитин А.А. Внедрение дистанционного обучения студентов как условие совершенствования учебного процесса. – УДК 378.147. 002, ББК 74.580.22. – М., 2002.
9. Несвит В.Д., Ериченко В.Е., Фесенко А.В., Бондарев О.А., Старошук Т.А., Пузинь В.М. – EmailNesvit792@scientifictext.ru.

Ключевые слова: РКИ, дистанционное обучение, аналоговое обучение, смешанное обучение.

Açar sözlər: rus dilinin xarici dil kimi tədrisi, distant təhsil, analoq təhsili, qarışıq öyrənmə.

Keywords: teaching Russian as a foreign language, distance learning, analog learning, mixed learning.

XÜLASƏ

Məqalədə pandemiya dövründə məcburi tədbir – distant təhsil formasına keçidlə bağlı ali təhsil sisteminin tədris prosesində baş verən dəyişikliklər təhlil edilir. Rus dilinin xarici dil kimi tədris edilməsi tələbələrin təhsil proqramlarını mənimsəməsində əlavə çətinliklər yaradır. Belə keçid dövründə analoq təhsili tamamilə inkar etmək və yalnız rəqəmsallaşmaya əsaslanmaq məqsəduyğun deyil. Teams təlim platformasında məsafə məşğələlərinin keçirilməsi və Blackboard Learn platformasında gələcək dərslərin təşkili qarışıq öyrənmə prosesinin mərhələli şəkildə optimallaşdırılmasının zəruriliyini təsdiqləyir. Məqalənin sonunda tövsiyələr verilir.

SUMMARY

This article analyzes the changes taking place in the educational process of the higher education system in connection with the forced measure – the transition to distance learning during the pandemic. Teaching Russian as a foreign language at a distance carries additional difficulties in the assimilation of the training program by students. In such a transition period, it is impractical to completely deny analog learning and rely solely on digitalization. Conducting distance classes on the Teams training platform and organizing further classes on the Blackboard Learn platform confirms the need for step by step optimization of the mixed learning process. Recommendations are given at the end of the article.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Лейла Алекперова
К ВОПРОСУ О ВЫБОРЕ УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ
НЕЯЗЫКОВОЙ АУДИТОРИИ

Проблемы повышения уровня содержания, правильная организация работы с иноязычными студентами при обучении их русскому языку, тщательный отбор, материала, проведение различных видов внеаудиторной работы, использование перевода для развития речевых умений и навыков являются основными задачами, стоящими перед преподавателями, и основной целью для достижения эффективного результата в их повседневной работе.

Проблема двуязычия и связанные с ней вопросы обучения второму языку как неродному являются важными и актуальными.

Если до перехода на новую систему обучения преподавателями русского языка больше внимания уделялось развитию и обогащению устной речи студентов, живой разговорной речи, то в настоящее время возникла острая необходимость совершенствования, успешного развития навыков письменной речи, поэтому на занятиях большое внимание уделяется таким видам работы:

Это письменные ответы на поставленные вопросы, письменные задания, упражнения, диктанты, изложения, сочинения на свободные темы и др.

В итоге выпускные экзамены по русскому языку проводятся в письменной форме.

Основная цель внедрения новой системы обучения- это обеспечение студентов мобильностью, развитие в них навыков претворения в жизнь приобретенных знаний. Для этого необходимо улучшить качество высшего образования, повысить уровень знаний студентов, иными словами, предоставить студентам больше самостоятельности.

При выборе учебного материала надо учесть тот факт, что предлагаемые студентам тексты, задания, упражнения, свободные темы способствовали бы пробуждению в них интереса к изучаемому языку.

Учебный материал и его выбор должны быть организованы так, чтобы обеспечить эффективность учебного процесса. Успешное обучение неродному языку достигается, если материал подбирается с учетом специфики родного языка, специфики факультета национальной культуры, основных этапов развития истории страны.

При составлении программы необходимо охватить следующие компоненты: материал по грамматике, лексический материал, способствующий развитию речевых умений и навыков для свободного владения вторым языком, или же экстралингвистический материал.

Подобранный материал способствует углубленному усвоению сложных видов учебного процесса русского языка. Успешное овладение вторым языком невозможно без учета специфических особенностей изучаемого и родного языков.

Знание особенностей типологии позволяет успешно прогнозировать трудности усвоения материала, глубже понять причины ошибок и способы их предупреждения и устранения в изучаемых явлениях обоих языков-родного и русского. При сопоставительном анализе необходимо выяснить, какие грамматические категории русского языка соответствуют грамматическим категориям родного языка студентов.

На основе особенностей усвоения русской лексики студентами-азербайджанцами рассмотреть психологические предпосылки лексических ошибок, выделить их типы, обусловленные интерферирующим влиянием родного языка, показать характер трудностей, с которыми встречаются студенты при усвоении русских слов, согласиться с тем, что без опоры на родной язык совершенствование знаний, умений и навыков по русскому языку затруднено.

Для правильной организации и проведения занятий русского языка прежде всего следует глубже вникать в содержание программы. Определив значение и место каждой темы, хорошо расчленив ее на ряд внутренне связанных между собой занятия. Каждое занятие имеет свою задачу, вытекающую из общей цели изучения темы. Лишь четко представив себе последовательность изучения темы в целом и особенности каждого отдельного занятия, преподаватель может приступить к его планированию.

Важно определить, что нового преподаватель должен сообщить на этих занятиях, над привитием каких навыков работать, какой языковой материал подобрать, не забывая при этом о воспитательном воздействии занятия. Планируя занятие, следует заранее определить, чем будет заниматься преподаватель, какую работу должны выполнять студенты. Примерно так планируется работа преподавателя со студентами, т.е.ход занятия:

Краткий фронтальный опрос в целях проверки усвоения заданного материала.

Индивидуальный опрос.

Объяснение нового материала. В основном преподаватель останавливается на сущности излагаемого материала и проверке усвоения его студентами.

Первичное закрепление материала, пройденного на занятии, показ наиболее рациональных приемов использования полученных студентами знаний при выполнении различных самостоятельных заданий.

Обобщение изучаемого материала.

Наиболее эффективным видом самостоятельной работы обучающихся на занятии представляется: повторение студентами ранее изученного материала для усвоения новых знаний на занятиях,

упражнения для первичного закрепления только что пройденного материала с использованием различных примеров и заданий с элементами алгоритмизации,

различные виды тренировочных упражнений, опирающихся на теоретический материал учебника.

Определив содержание занятия, преподавателю следует обдумать, на какие части разбить занятие, какие виды работы использовать в каждой части, как связать новые знания с ранее усвоенными, на каких упражнениях и заданиях закрепить новый материал, какое дать домашнее задание.

В соответствии с типом занятия педагог продумывает его построение, чередование непосредственной работы с каждой группой. Он должен спланировать занятие так, чтобы правильно рассчитать время на каждый этап занятия и не допустить потерь учебного времени. Особенно тщательно разрабатывается самостоятельная работа студентов, которая способствует лучшему усвоению знаний, формированию умений и навыков и вместе с тем является логичным продолжением работы преподавателя.

При обучении второму языку, в частности русскому, иноязычных студентов большое внимание уделяется работе над переводом. Перевод как умение используется в общении людей, является средством коммуникации. Перевод как прием на занятиях по изучению языков является не целью обучения, а средством для достижения поставленной цели- обучение студентов второму языку.

Целесообразно пользоваться переводом при сообщении, объяснении нового материала, а особенно тогда, когда есть существенные различия по этой теме в русском и родном языках.

Важным видом работы наряду с подбором нужного учебного материала является также организация и проведение внеаудиторной работы с иноязычными студентами.

Формирование навыков проведения внеаудиторной работы с иноязычными студентами, активизация их самостоятельной деятельности обусловлены новизной и своеобразием внеаудиторных форм работы. В условиях неязыковой аудитории целесообразно придерживаться ситуативно-тематического принципа внеаудиторных занятий, предусматривающего определение темы и ситуации с учетом особенностей обучения второму языку. Важно, чтобы на таких занятиях студентам предлагался материал, в котором языковые факты органически вписывались в экстралингвистические условия, отражающие наиболее типичные жизненные ситуации. Коллективные формы работы имеют большую перспективу. Когда коллективу предлагается совместная деятельность, которая для всех интересна и значима, имеет общественную ценность, возможно распределение функций с учетом индивидуальных особенностей каждого студента.

Ситуативно-тематические занятия более всего способствуют реализации мыслительных речевых потребностей обучающихся, так как строятся не только в соответствии с программой практического русского языка, но и в соответствии с комплексным планом идейно-воспитательной работы со студентами.

Успешному развитию русской речи студентов способствуют вовлечение их к участию в запланированных мероприятиях, создание для них условий, стимулирующих общение на русском языке.

Грамотно подобранный материал по лексике и грамматике многообразие видов работы, технические средства обучения, наглядные пособия, использование перевода, внеаудиторная работа – все это направлено на повышение эффективности занятий.

Но надо сказать, какие бы виды работы, средства мы ни использовали на занятиях, живое слово преподавателя-его непосредственное обращение к аудитории, общение со студентами- имеет явное преимущество.

Литература

1. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Теоретический курс грамматики. М., 1956
2. Методика преподавания русского языка в Азербайджанской школе. Б.2008
3. Васильева Ю.С. Основания для выбора методов обучения иностранным языкам в современных условиях. // Современные модели в преподавании языков и культур в контексте менеджмента качества образования.- М.2009.
4. Волков Н.Г. Личность преподавателя и новые технологии обучения в инновационном вузе.//Вестник Казан. технол. ун –та, 2012.№10.
5. Образцов П.И. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов.- Орел: ОГУ, 2005.

Açar sözlər: dərslik, linqvistik, lüğət, material

Ключевые слова: учебник, лингвистика, словарь, материал

Keywords: textbook, linguistics, dictionary, material

Xülasə

Məqalədə rus dilinin tədrisi ilə bağlı didaktik materialların seçilməsi və tətbiq olunması ilə bağlı linqvodidaktik prinsiplərdən danışılır. Qeyd olunur ki, müasir linqvodidaktika müasir elmi nailiyyətlərə arxalanaraq didaktik materialların seçilməsi prinsiplərini işləyib hazırlamışdır. Odur ki, dərs materialların seçilməsində bu prinsiplərdən istifadə etmək düzgün olardı

RƏYÇİ: dos.ЕƏKərimov

Таир Джафарли

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ПРЕПОДАВАНИЯ ВТОРОГО ЯЗЫКА

Методика преподавания второго языка, применяемая в условиях азербайджанской школы, не отвечает основным требованиям психолингвистики формирования второго языка, и в то же время противоречит ее канонам. Такая методика не активизирует речевую деятельность учащихся и приводит к пассивному владению ими языкового материала.

Признаками пассивного владения языком является то, что учащиеся или студенты понимают иностранную речь, читают, переводят на родной язык, а говорить на данном языке не могут. Анализируя причины данного положения вещей в азербайджанской лингводидактике, можно прийти к выводу о том, что в результате обучения языкам преподаватели или учителя добываются пассивного владения языками. Отсутствие коммуникативной среды, т.е. условие для применения полученных знаний или же для подключения обучающихся в активно-речевую коммуникацию, создает определенные тормозящие факторы, приводящие к пассивному владению языками. Понятие пассивное и активное владение языками определенным образом связано с психолингвистикой формирования второго языка. относится к ее категориям.

В азербайджанской лингводидактике не рассматривались вопросы, связанные с типами владения языками, т.е. понятия активного и пассивного владения языками. Действительно, в лингводидактической литературе часто употребляются понятие «активизация речевой деятельности обучающихся», однако для ее осуществления в условиях азербайджанской школы необходимо изменить направленность всей традиционной методики, не позволяющей создавать в процессе обучения языкам условия для применения полученных знаний в устно-речевой коммуникации. Иными словами, в процессе обучения происходит только усвоение содержания урока, а для организации обратной связи, т.е. тотальная проверка усвоения всеми содержания урока, не хватает учебного времени.

Соответствие учебного времени содержанию урока является одной из актуальных проблем современной лингводидактики, требующей четкого программирования и моделирования усвоения языковой информации и ее применения. В данном случае имеется в виду предварительное прогнозирование сроков и возможностей обучающихся групп по усвоению определенного количества языкового материала, предусмотренного программой обучения.

Практика показывает, что типовые программы по тому или иному языку, применяемые в условиях азербайджанской школы, не выдерживает данной критики. Даже программы, разработанные для применения в условиях азербайджанской школы, не дают основания считать, что в результате изучения тем данной программы обучающиеся будут говорить на том или ином языке. Следовательно, исходя из этого принципа можно сказать, что в языковых программах не предопределяется результативность процесса обучения, т.е. составители не уверены в том, что, изучив темы данной программы, у обучающихся вырабатываются навыки активно-речевой коммуникации.

В современной лингводидактике вопросы результативности программ рассматриваются в тесной связи с психолингвистическими возможностями обучающихся, предопределяется результативность и уровень речи в процессе владения программным материалом, методы и приемы организации полного усвоения содержания урока и его применения в активно-речевой коммуникации. Следует сказать, что современная лингводидактика требует с научной точки зрения обоснованности той или иной программы, прогнозирования с позиции психолингвистики, психологии обучающейся группы, программирования и статистики. Отсюда и широко распространенное понятие индивидуализация процесса обучения.

Индивидуализация процесса обучения предусматривает создание благоприятные условия для каждого обучающегося, для ускорения процесса усвоения ими языковой информации. Естественно, этот принцип противоречит классово-групповой системе и предлагает совсем другие способы и типы обучения.

Индивидуализация процесса обучения требует научного подхода к организации учебного процесса, учета языковых особенностей учащихся, возрастной психологии, отрицательного влияния родного языка, создания коммуникативной грамматики и словарного состава для конкретной профессиональной группы (имеется в виду студенты), прогнозирования предлагаемого программного материала и т.п.

Основным в индивидуализации процесса обучения является то, что в первый план вводится понятие интенсификации процесса обучения или же ускоренное обучение второму языку.

Сами эти понятия отражают стремление методистов и практиков к созданию новых приемов и методов обучения, отличающихся от традиционных. Это еще раз доказывает правоту мнений о постоянном стремлении данного направления к совершенствованию процесса обучения.

Совершенствование процесса обучения языкам, широко употребляемое понятие во всех бумагах и выступлениях работников Министерства Образования республики, а также методистов высших школ, должно раскрывать основные направления реформирования обучения языкам. Однако реальные шаги в этом направлении не принимаются, например, необоснованно сократились учебные часы по русскому языку в высших учебных заведениях республики, и это производилось под соусом реформирования. Если раньше в учебном плане русскому языку отводилось 450 часов, то в данное время на этот предмет в государственных вузах выделено - 90 часов. При этом требования к результативности и объему программного материала не изменились: в вузовских программах не

сократилась тематика и объем обучаемой информации, полное осуществление которых не возможно количеством отведенных часов для их осуществления.

Реформирование не должно означать необоснованное сокращение учебного времени, отведенного для осуществления программного материала, а улучшение качества обучения и применение новой лингводидактической технологии, обоснованной на закономерностях современной лингводидактики, психолингвистики, программирования, моделирования и т.п.

Реформирование обучающейся системы производится в связи с возникновением новой технологии и методики ее применения, а также переоборудованием классов и аудиторий новыми типами ТСО, АВСО, компьютерной техникой и т.п. Однако в нашей республике реформирование носит скорее разрушительный, а не созидательный характер. С какой целью и для чего производятся изменения в системе обучения, сокращение часов, отведенные на преподавание языков, не выдерживает никакой критики.

Совершенствование процесса обучения возможно и необходимо, если происходит технологическая реформа в обучающей системе, что позволяет сократить сроки обучения и увеличивает пропускную способность обучающейся группы. Анализ состояния преподавания иностранных языков в азербайджанской школе показывает, что реформы, производимые в ней, не связаны с технологическими изменениями в обучающейся системе. Для действительного реформирования или совершенствования обучающейся системы необходима разработка научно-обоснованной методики преподавания языков и применения новой технологии. В связи с этим особую актуальность приобретает понятие «пропускная способность группы» и точное определение или же прогнозирование сроков обучения. Это очень важно, т.к. сокращение сроков обучения путем повышения качества преподавания и усвоения позволяет говорить об ускоренном обучении языкам.

Ускоренное обучение языкам рассматривается в современной лингводидактике, как достижение обучающимися за краткие сроки активно-речевых навыков на изучаемом языке. Современные методисты говорят о минимальных сроках обучения языкам, что в какой-то мере связано с применением обучающей и компьютерной техники. Однако методика применения такой техники должно опереться на определенные научные принципы, которые позволяют в полной мере прогнозировать и моделировать результативность занятий по языкам.

Усиление коммуникативной направленности языковых занятий должно рассматриваться в тесной связи с речевыми потребностями обучающихся на иностранном языке. Учет речевых потребностей обучающихся, прежде всего, должен отражать сферу коммуникативной деятельности обучающихся, т.е. тематику занятий необходимо связывать со специальностью обучающихся, что позволяет активизировать их речевую коммуникацию на материале изученной темы.

В этой связи в мировой лингводидактической практике получил широкое распространение страноведческий подход к процессу обучению, учитывающий лексическую направленность активно-речевой коммуникации на втором языке, т.е. автоматизирующий речевую деятельность обучающихся на материале активного словаря. Активизацию процесса обучения языкам нельзя рассматривать без учета закономерностей формирования второго языка, использование которых может дать методистам ясное представление о результативности проведенного занятия или вообще всего курса обучения.

Систематизация и прогнозирование этапов обучения позволяют в полной мере конкретизировать сроки обучения и делать выводы о состоянии владения обучающимися вторым языком, т.е. лишь в этом случае можем говорить об управляемом обучении. Управляемое обучение, сам термин не удачен с точки зрения лингводидактики, т.к. в любом случае преподаватель иностранного языка управляет процессом обучения. Однако в традиционной системе обучения преподаватель, соблюдая каноны урока, не предопределяет результативность и не управляет умственной деятельностью студентов или учащихся. Управление обучением следует рассматривать как управление умственной деятельностью обучающихся, что возлагает на этот термин больше понятия, чем в первом случае.

Управление умственной деятельностью - теория, разработанная П.Я.Гальпериным и принятая во многих развитых странах мира, где преподавание иностранных языков ведется на основе четкого программирования, прогнозирования и комплексного моделирования, - предусматривает различные методы и приемы, применение которых всегда ведет к одинаковым и стабильным результатам.

Понятие «стабильные результаты» отражает правоту применения того или иного метода и в научном отношении его обоснованность. Управление умственной деятельностью как раз имеет в виду сложное комбинирование различных психолингвистических приемов и их применение для достижения конкретной учебной цели.

Управление умственной деятельностью обучающихся исключает необоснованности лингводидактического материала, т.е. программный материал заранее проходит сложный психолингвистический анализ, определяющий сроки и мотивы обучения.

Мотивация лингводидактического материала или же мотивация обучения является одним из основных принципов, определяющих задачи и результативности учебного процесса.

Мотивированное обучение - это прежде всего стимулирование речевой деятельности обучающихся, психологическое воздействие на процесс формирования у них умственных действий. Мотивация лингводидактического материала понятие широко и раскрытие ее сущности не входит в задачу данной работы, однако следует сказать, что это немаловажный фактор в решении задач, связанных с ускоренным обучением языкам.

В Программах по иностранному языку, применяемых в азербайджанской школе, не отражены принципы мотивации, а также обоснованность лингводидактического материала.

Следовательно, соблюдая старые традиции, азербайджанская лингводидактика по сути отстает в своем развитии, и это отставание настолько существенно, приходится говорить о необходимости полного реформирования системы обучения иностранным языкам.

Нельзя также не соглашаться тем, что применение в некоторых учебных заведениях и вузах различных европейских или американских систем обучения позволяет реформировать систему преподавания иностранных языков. Для применения вышеуказанных систем необходимо разработать новую систему обучения иностранным языкам, обоснованную на достижениях современной лингводидактики, психолингвистики, программирования и моделирования иными словами разработать методику, включающую комплексный подход к процессу обучения, коренным образом отличающуюся от традиционной, с одной стороны, и переоснащение классов и аудиторий новой технологией, с другой стороны.

Современная лингводидактика в отличие от традиционной методики преподавания языков стремится максимально использовать учебное время для активизации речевой деятельности. С этой позиции широкое распространение получило понятие пропускная способность обучающейся группы. В данное понятие вложены определенные принципы, которые предопределяют результативность занятия, поэтому конкретизируется уровень усвоения понятием минимальное, среднее и максимальное усвоение.

Пропускная способность включает в себя сложный психолингвистический анализ состояния речи и способности обучающейся группы. Сюда входит анализ языковой способности того или иного обучающегося, тренировка памяти по сохранению иноязычной информации, ее воспроизведение, объем данной информации и т.п. Иными словами, в результате такого анализа преподаватель определяет количественную и качественную сторону вводимой информации. Понятие интенсификация процесса обучения иностранным языкам отражает стремление общества достижения стабильных результатов в преподавании иностранных языков. А это возможно лишь путем комплексного подхода к процессу обучения языкам и решения технологических задач, связанных с внедрением различных обучающих систем и оборудования, что требует совсем иной системы организации учебного процесса, т.е. новой методики преподавания языкам, отражающей потребности азербайджанской школы. Наши методисты и преподаватели ведут занятия по установившейся традиционной методике, такой же как для русской или английской школы. В этих методиках же не отражены тормозящие обучение явления, которые существенным образом влияют на речевую коммуникацию обучающихся. Вне поля зрения остается отрицательное влияние родного языка, тормозящее процесс формирования второго языка.

Механизм формирования второго языка нельзя рассматривать только в психологическом аспекте. К данной проблеме необходим комплексный подход, который должен охватить все научные отрасли, рассматривающие процесс формирования второго языка. Сюда относятся психология памяти, психолингвистика, программирование, информатика и др.

Формирование второго языка - сложный психолингвистический процесс, отражающий лингво-поведенческий характер деятельности обучающихся, имеющий непосредственное отношение к его памяти.

Участие памяти в формировании второго языка неоспоримо. Однако использование закономерностей памяти в процессе обучения остается желать лучшего. Еще на древнем Востоке педагоги при выборе ученика, а выбор тогда осуществлялся по строгим правилам определения способности восприятия, обращали внимание на «зейн», т.е. на умение ученика сохранять в памяти определенное количество информации, услышанной от педагога.

Роль памяти в обучении языкам велика, т.к. современная лингводидактика рассматривает конечной целью процесса обучения второму языку накопление информации в долговременной памяти. Поэтому начиная с 50-х годов в американской, а затем европейской лингводидактике серьезно стали подходить к проблеме организации усвоения путем активного воздействия на память обучающихся. Техническое обеспечение классов и аудиторий позволили американцам впервые осуществлять в классовой-групповой системе обучения индивидуальный подход к каждому обучающемуся, создающий все условия для проявления ему своих возможностей.

Таким образом, возникло программированное обучение, основанное на научном подходе к процессу обучения с точки зрения психологии памяти и использования ее закономерностей.

Программированное обучение в Советском Союзе не применялось по одной причине, что для индивидуализации процесса обучения не создавались обучающие машины или же не обеспечивались школы и вузы. Поэтому если программирование и применялось, то это носил экспериментальный характер или же эпизодический.

Для программированного обучения существенное значение имеет создание обучающих программ, предопределяющих результативность процесса обучения. Проблемы программированного обучения, обучающих программ, методики из создания, разработки принципов обучающих программ, научно-теоретического обеспечения

данной методики и решения многих других вопросов азербайджанской лингводидактики являются одним из направлений реформирования азербайджанской школы.

С этой позиции применение психолингвистических, научно-обоснованных теорий формирования второго языка может стать основными принципами создания обучающих программ.

Психолингвистика формирования второго языка рассматривается нами как научное направление, изучающее закономерности языкового поведения обучающихся при изучении неродного языка.

Азербайджанская лингводидактика не опирается на научно-обоснованные методы и приемы обучения и работает на основе принципов, воспринятых из русской школы и по классово-групповой системе, что исключает индивидуализацию процесса обучения.

Психолингвистическое обеспечение реформирования обучения иностранному языку имеет существенное значение для создания новых обучающих систем и программ, моделирования занятий и понимания сути, происходящих изменений в речи и поведении обучающихся. С другой стороны принципы индивидуализации обучения языкам требуют создания таких условий, при которых тот или иной обучающийся может в полной мере проявлять свои возможности и способности в процессе обучения второму языку. Предварительное прогнозирование лингводидактического материала, предусмотренного для полного усвоения, требует разработки принципов алгоритмизации процесса обучения.

Алгоритмизация процесса обучения - понятие, перенятое из программирования обучения или вообще программирования, представляет собой последовательное обязательное действие для достижения конкретной цели. Для создания алгоритмов процесса обучения в данном случае необходимо знать закономерности формирования второго языка, что позволяет устранять тормозящие усвоение явления и ускорять процесс обучения и сокращать его сроки. Поэтому в алгоритмизации процесса обучения существенное значение имеет психология языкового поведения обучающихся. Алгоритмы - это системное обеспечение обучения, как вы знаете, в системе не существует лишних и ненужных элементов.

Алгоритмизация процесса обучения позволит азербайджанским методистам создать различные программы, предварительно обеспечивающие результативность обучения. Мы стремимся, чтобы обучение языкам был управляемым процессом, что тесным образом связано с алгоритмизацией. Управляемый процесс понимается нами как способ достижения учебной цели путем последовательного выполнения определенных действий как со стороны преподавателя, так и ученика или студента. Организация и применение таких действий и их совершенствование должны научно обосноваться и объясниться, что устранит ошибки, допущенные в процессе обучения иностранным языкам.

Литература

1. Гальперин П.Я. Введение в психологию. - М.: Книжный дом «Университет», 1999
2. Леонтьев А.А. Функции и формы речи // Основы теории речевой деятельности. М., 1974.
3. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. М., 1965.
4. Психология билингвизма // Сб. научных трудов. Вып. 260. (Отв. редактор И.А. Зимняя). М., 1986.
5. Савельева Э.Н. Индивидуально-психологические особенности овладения иностранным языком в ролевой игре: Автореф. канд. дис. М., 1991.
6. Слобин Д., Дж. Грин. Психолингвистика. М., 1976.
7. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. М., 1961.

Ключевые слова: Психолингвистика, лингводидактика, методика

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan linqvodiaktikasında ikinci dilin öyrənilməsi ilə bağlı ortaya çıxan bəzi problemlərdən danışılır. Qeyd edilir ki, dilin tədrisi ilə bağlı aparılan islahatlar elmi nailiyyətlərə əsaslanmalıdır və yeni metodikanın tətbiqi özünü göstərməlidir.

KİTABŞÜNASLIQ – КНИГОВЕДЕНИЕ

Balayeva Ellada Məmməd qızı⁶¹

MÜASİR DÖVRDƏ “ELM” NƏŞRİYYATININ FƏALİYYƏTİ

Hər bir xalqın tarixini, elmini milli mədəniyyətini əks etdirən nəsilədən nəsilə ötürən irsi vardır. Yazılmış hər elmi əsər, dövrünün tədqiqatçı alimi tərəfindən qələmə alınmış nəzəri təcrübənin məhsuludur. Cəmiyyətin əsrlər boyu xalqa fayda gətirən alimə, elm adamına ehtiyacı vardır.

Məqalələrin elmi jurnallarda dərc edilməsi elmi işlərin nəticələrini təqdim etməyin ənənəvi bir yoludur. Son illərdə alimlərin nəşr fəaliyyətində inkişaf istiqamətləri nəzərəcarpacaq dərəcədədir.

Ümumiyyətlə elmi məqalələrdən ibarət kitabların yaranmasının bir sıra mərhələləri vardır. Əvvəlcə Ali Attestasiya Komissiyası, Ali Attestasiya Komissiyasının ekspert şuraları üzvlərinin söyləri ilə tərtib edilmiş jurnalların siyahısı yaranır. Xüsusilə universitetlər, elm tədqiqat oaqları tərəfindən yaradılan elmi jurnallarının redaksiya şöbələri, nəşrlərinin taleyi üçün ədalətli ekspert və redaktorlar seçilir.

Azərbaycanda elmi məqalələrin toplandığı jurnal və elmi vəsaitlərin nəşrinə ilk dəfə 1945-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatında başlanmışdır. 1970-ci ildə “Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası” jurnalının baş redaktoru vəzifəsinə Ziya Bünyadov təyin olunmuşdu.

1997-ci ildə “Elm” nəşriyyatının yaranması Azərbaycanda elmin inkişafına böyük tohvələr verdi. “Elm” nəşriyyatı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərərək elmin bütün sahələrinə aid nəşriyyat və polioqrafiya mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin elmi xəbərləri və fəaliyyətlərini ictimaiyyətə çatdıran mətbu orqan olan “Elm” qəzeti isə 1984-cü ildən Azərbaycan və rus dillərində hər ay nəşr olunur.

“Elm” nəşriyyatı müstəqillik illərindən başlayaraq daha geniş vüsətlə elm, təhsil və mədəniyyətimizin müxtəlif istiqamətlərində dünya standartlarına inteqrasiya etmişdir. Xüsusilə nəşriyyat sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi bir dövrdə “Elm” nəşriyyatı bu gün dövrün tələblərinə uyğun istiqamətlərdə inkişaf edir. Kitab nəşri mədəniyyətimizin bariz nümunələrindən biridir. “Müasir dünyada kitab nəşri genişlənir. Çünki problemlər, mövzular artır, onlar dünya ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda yeni əsərlərin, kitabların meydana gəlməsinə, nəşr edilib yayılmasına səbəb olur. Bu kitablar, yeni nəşrlər, oxuculara yeni biliklər, yeni məlumatlar verir və çatdırır. Təsadüfi deyildir ki, dünya ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda redaksiya nəşriyyat prosesinin genişlənməsi, nəşriyyat fəaliyyətinin güclənməsi, özəl nəşriyyatların yaranması və inkişaf etdirilməsi, dövrün, şəraitin qarşıya qoyduğu aktual problemlər, tələblərdir” (1., 108).

Azərbaycan yazıçılarının uğurlarına sevinən Ulu Öndər Heydər Əliyev kitab, miniatür sənətinin inkişafına münasibətində bildirmişdir: “Mən çox məmnunam ki, bu gün Azərbaycanda yazıçılarımızın, şairlərimizin və ictimai-siyasi xadimlərimizin kitablarının miniatür nəşri, mədəniyyətimiz kitab nəşrimiz üçün çox əlamətdar hadisə, böyük nailiyyətdir”.

Knyaz Aslan haqlı olaraq Azərbaycanda kitab nəşrinin inkişaf dinamikasının nəzərdən keçirərkən qeyd etmişdir: “Məlumdur ki, müasir nəşriyyat, hər şeydən əvvəl, möhkəm madditexniki bazaya malik olmalı müasir informasiya texnologiyaları ilə təchiz edilməlidir” (2.,31).

“Elm” nəşriyyatında tərtib olunan jurnallar müəyyən qaydalar əsasında nəşr olunaraq yayımlanır. Burada Milli Elmlər Akademiyası və universitetlərin hazırladığı elmi qaydalar xüsusilə yer tutaraq institutların veb saytlarında yerləşdirilir. Elmi əlaqələrin veb saytlarının olması lazım olan elmi nəşrlərin İnternet infrastrukturunun inkişafı üçün normativ bazanın və texnoloji əsasların sürətlə formalaşmasına kömək edir.

Son illər İnformasiya texnologiyalarındakı böyük və köklü dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün nəşriyyatların və kitabxanaların da fəaliyyətində dəyişikliklər baş vermişdi. Tələb və ehtiyacları uyğun olaraq xidmət göstərən müəssisələr xüsusilə nəşriyyat və kitabxanalar, məlumat xidməti haqqında anlayışlarını dəyişdirməli oldular. Bu dəyişikliyin ilk addımı olaraq nəşr işləri tərtib və redaktə daha da ciddiləşərək elmi qaydalara tabe oldu.

İnstitutların elektron nəşrləri Təşkilati olaraq əksər elmi qurumların çap olunmuş nəşrlərin hazırlanmasında kifayət qədər təcrübəsi var. Xüsusilə bir çox akademik qurumlar son illərdə mütəmadi olaraq internet üzərində nəşr olunur.

Kitab bilik mənbəyi olmaqla yanaşı elm, mədəniyyət və inteqrasiya mənbəyi və vasitəsidir. Bu gün mövcud pandemiya şəraitində də “Elm” nəşriyyatı öz işini davam etdirir. “Elm” nəşriyyatında nəşr olunan jurnallar aşağıdakılardır:

- AMEA-nın Məruzələri
- Azərbaycan Kimya Jurnalı
- Azərbaycan Riyaziyyat Jurnalı
- AMEA Türkölogiya Jurnalı
- AMEA Xəbərləri. FTR seriyası (İnformatika və İdarəetmə problemləri buraxılışı)
- AMEA Xəbərləri. FTR seriyası (Fizika və Astronomiya buraxılışı)
- AMEA Xəbərləri: Biologiya və Tibb Elmləri
- AMEA-nın "Sosial elmlər" jurnalı
- AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası
- AMEA Xəbərlər Məcmuəsi

⁶¹ BDU Kitabşünaslıq və nəşriyyat iş. kafedrasının dissertantı

- Terminologiya məsələləri
- AMEA Gənc tədqiqatçı jurnalı
- AMEA Elm və həyat jurnalı.

“Elm” nəşriyyatında internet ünvanlar vasitəsi ilə yazılar götürülərək, ədəbiyyat siyahıları, yazı qaydaları müvafiq qaydalara əsasən yoxlanılır. Elmi məqalələr toplanmış, tərtib olunmuş kitablar elmi müəssisələrə aid saytlar xüsusilə də, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəsmi saytı – science.gov.az vasitəsi ilə yayımlanır. “Müasir informasiya cəmiyyəti şəraitində kitabın nəşri və təbliği sahəsində böyük inqilabi dəyişikliklər baş vermiş, kitab informasiyanın əsas maddiləşmiş, elektronlaşmış mənbəyinə, cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Hazırkı cəmiyyətin əsas vasitəsi olan elektron kitabların, elektron daşıyıcıların, multimedia vasitələrinin hazırlanması da nəşriyyat işinin fəaliyyət sahəsinə daxil olmuşdur” (3.,13). Beləliklə, yeni informasiya texnologiyaları sistemi – elmin inkişafının təbliğində mühüm ideoloji vasitəyə çevrildi.

2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə keçirilən Beynəlxalq kitab sərəngində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının “Elm” nəşriyyatında nəşr olunan elmin müxtəlif sahələrinə monoqrafiyalar, lüğətlər, elmi məcmuələr nümayiş olunmuşdur. Bu təqdimatda nəşriyyatın şüarı da nümayiş olunmuşdur. AMEA-nın “Elm” nəşriyyatının tərəqqiyə apararı – elm və kitabın vəhdətindən ibarət yeni simvolu bu nəşriyyatın loqosunu təşkil edir. “Elm” nəşriyyatının inkişafı müstəqillik illərindən başlayaraq

Bu tədbirlərin əsas mahiyyəti AMEA-da və digər elmi müəssisələrin potensialının artaraq dünya xalqları ilə inteqrasiyası məqsədi daşıyır. Müasir “Elm” nəşriyyatı mənfəət gətirməyən müəssisə olduğuna baxmayaraq işində məhsul və xidmət təklif edən müəssisələrin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Kitab nəşri, sənaye istehsalının özünün normativ bazasını, digər tərəfdən istehsalın özünü təyin etdiyi dərəcədə nəşr prosesinin normativ əsasını diktə edən özünəməxsus spesifikliyi ilə güclü bir istehsal sahəsidir. Məsələn, kitabın forma, cild, çap üçün kağız növü, kitabın dizaynı və daha çox şey yalnız nəşriyyatın müəllifi, redaktorları və ya dizayneri tərəfindən deyil, həmçinin seçilmiş çap bazası və mövcud avadanlıq imkanları ilə və .

Nəşriyyatın xüsusiyyətləri – bütün müxtəlifliyi ilə, elmi kitablar və mütəxəssislər üçün nəşriyyat standartlarına uyğun tələb olunur. “Elm” nəşriyyatı, elmi hadisələr və proseslər haqqında məlumat sistemi qurmağı, biblioqrafiya, statistika və müqayisə olunmasını təmin edən müəssisədir.

Beləliklə, standartlaşdırma, əlbəttə ki, nəşri məhdudlaşdırır, amma lazımdır. Göründüyü kimi, sənayenin, medianın və rabitənin inkişaf səviyyəsi nə qədər yüksək olsa, texnoloji məhdudiyətlər bir o qədər az olacaq, lakin bəzi məsələlər hələ də öz həllini tapmamış qalacaq.

Müasir kitab nəşriyyat sisteminin dərinliklərində yeni tipli bir nəşriyyat cəmiyyətinin formalaşmasına, nəşr olunan kitabların sayının daim artmasına və tirajın nəhəng artmasına baxmayaraq, ölkədə daim ciddi kitab çatışmazlığı yaşanmaqdadır. “Nəşriyyat sisteminin quruluşuna və işləmə xüsusiyyətlərinə müxtəlif daxili və xarici amillər böyük təsir göstərmişdir ki, bunlardan da ən başlıcası cəmiyyətin müxtəlif elm sahələrinə aid insanların potensial səviyyəsidir” (4.,15).

Nəhayət, Azərbaycanda “Elm” nəşriyyatının sisteminin formalaşması, informasiya məkanının qloballaşması və elmi kitab nəşrinin dünya nəşriyyat birliyinə inteqrasiyasına böyük dərəcədə kömək etdi. Bu, zəngin beynəlxalq təcrübə dünya elmini öyrənməyə və daxili praktikada istifadə etmək, xarici iqtisadi əlaqələri aktiv inkişaf etdirməyə şərait yaratdı.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev Bayram “Azərbaycan Respublikasının nəşriyyat sistemi və onun problemləri”, Ümummilli lider Heydər Əliyev – 90, Tarix və onun problemləri, №2 2013
2. Knyaz Aslan “Kitabşünaslıq və Redaktor Sənəti”, Elmi-nəzəri və təcrübi-metodik jurnal. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2015, №1 (1), 86 s.
3. Xələfov Abuzər “Kitabşünaslıq və Redaktor Sənəti”, Elmi-nəzəri və təcrübi-metodik jurnal. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2015, №1 (1), 86 s.
4. Есенькин Б. С., Майсурадзе Ю. Ф. Книжный рынок России / Учебно-методические материалы семинара «Финансовый менеджмент, маркетинг и сбыт в учебном книгоиздании». — Москва: МГУП, 2003. — С. 17; Малыш и средние издательства на российском книжном рынке / Эффективное книгоиздание: Сб. статей. — М.: Весь Мир, 2002. — С. 15.

Açar sözlər: elm, nəşriyyat, kitab.

Ключевы слова: наука, издательское дело, книги

Key words: science, publishing, books.

Xülasə

Hər bir xalqın tarixini, elmini milli mədəniyyətini əks etdirən nəsildən nəsilə ötürən irsi vardır. Yazılmış hər elmi əsər, dövrünün tədqiqatçı alimi tərəfindən qələmə alınmış nəzəri təcrübənin məhsuludur. Cəmiyyətin əsrlər boyu xalqa fayda gətirən alimə, elm adamına ehtiyacı vardır.

“Elm” nəşriyyatı müstəqillik illərindən başlayaraq daha geniş vüsətlə elm, təhsil və mədəniyyətimizin müxtəlif istiqamətlərində dünya standartlarına inteqrasiya etmişdir. Xüsusilə nəşriyyat sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi bir dövrdə “Elm” nəşriyyatı bu gün dövrün tələblərinə uyğun istiqamətlərdə inkişaf edir.

Резюме

У каждого народа есть наследие, передаваемое из поколения в поколение, которое отражает его историю, науку и национальную культуру. Каждая написанная научная работа является продуктом теоретического опыта, написанного исследователем своего времени. Обществу нужен ученый, веками приносящий пользу людям.

За годы независимости «Наука» стала более широко интегрироваться в мировые стандарты в различных областях науки, образования и культуры. Особенно в то время, когда информационные и коммуникационные технологии развиваются в издательской сфере.

Сегодня «Наука» развивается в соответствии с требованиями времени.

Summary

Every nation has a heritage passed down from generation to generation that reflects its history, science and national culture. Every scientific work written is the product of theoretical experience written by a researcher of his time. Society needs a scientist who has benefited the people for centuries.

Since the years of independence, "Science" has been more widely integrated into world standards in various areas of science, education and culture. Especially at a time when information and communication technologies are developing in the field of publishing, "Science" is developing in accordance with the requirements of the time.

RƏYÇİ :dos.E.Vəliyeva

Mehmanəli Əkbər oğlu Məmmədov, Zahidə Tofiq qızı Rzayeva⁶²
KİTABXANALARDA İLAHİYYAT ƏDƏBİYYATI FONDUNUN
FORMALAŞMASI

Giriş. Müasir cəmiyyətdə dinin yeri, rolu və funksiyalarının elmi təhlili və qiymətləndirilməsi məsələləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dinə elmi şəkildə əsaslandırılmış münasibət bəslənməsi dövlətimizin, elm, mədəniyyət, təlim, tərbiyə və təhsil sistemimizin vacib məsələlərindən biri olaraq qalmaqdadır.

Məlumdur ki, hansı dinə etiqad etmələrindən asılı olmayaraq bütün dindarlar Azərbaycan Respublikasının bərabər hüquqlu vətəndaşlarıdır. Ölkəmizdə dövlət-din münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə tənzimlənir. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlətin dinə münasibəti aydın şəkildə özünü göstərmişdir. Konstitusiyada vicdan azadlığı təmin edilib, dinlər arasında heç bir fərq qoyulmamışdır. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda dövlət – din münasibətlərində dünyəvilik prinsipi əsasdır ki, dünyanın özü də dövlətin idarə etməsinə müəyyən təsir göstərir.

Məlum olduğu kimi islamda demokratik və hüquqi dövlət quruculuğunun prinsiplərində məcburiyyət yoxdur. Digər səmavi dinlərin nümayəndələrinə qarşı hörmətlə yanaşmaq, dövlətçiliyə sədaqət, cəmiyyətdə sülhün və əmin – amanlığın bərqərar olması İslamın da əsas qaydalarından biridir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev dövlət və dini qurumlar arasındakı münasibətlərin hüquqi şərtlərini belə şərh etmişdir: “Azərbaycan öz Konstitusiyasına görə həm də dünyəvi bir dövlətdir. Dövlət ilə dini qurumlar arasındakı münasibətlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq maddələri ilə, “Dini etiqad azadlığı” haqqında qanunla və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Biz dini ilk növbədə mədəniyyətin, tarixi irsin, milli mentalitetimizin bir fenomeni və ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul edirik.”

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasətinə uyğun olaraq hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi və mənəvi həyatının bütün sahələrinin demokratikləşdirilməsi şəraitində dinə münasibət sahəsində də yeniləşmə və demokratik münasibətlər bərqərar olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2017-ci ili “İslam həmrəyliyi ili” elan etməsi isə bütün dünyaya dinindən, dilindən və irqindən asılı olmayaraq insanların həmrəy yaşaması üçün bir çağırışdır. Həmçinin 2017-ci ildə IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının ölkəmizdə keçirilməsi müstəqil Azərbaycan Respublikasının müsəlman dünyasındakı beynəlxalq nüfuzunu daha da artırmışdı.

Azərbaycanda ictimai şüurun və ictimai rəyin sürətlə ümumbəşəri dəyərlərə əsaslandığı bir şəraitdə keçmiş ateist tərbiyəsi sistemi baxımından din tarixi və dini kəlamlara olan köhnə stereotip baxışlardan əl çəkilmiş və yeni baxışların formalaşmasına yol açılmışdır.

Məlum olduğu kimi keçmiş sovet hakimiyyətinin bir çox dövrlərində, həyatın bütün sahələrində insanların dini baxışları tam məhdudlaşdırılmışdır. Xüsusən sovet dövlətinin ilk illərində din başdan-ayağa “cəhalətpərəstlik”, “geriçilik” və “donuqluq” elan edilmiş, dindarlar isə “cahil” və “mühafizəkar” kimi qələmə verilmişdir. Həmin illərdə qanun pozuntuları, sosializmin mahiyyətini təşkil edən ən mühüm qayələrdən uzaqlaşmaq halları xüsusilə geniş əksini tapmışdı. Kilsə və məscidlər bağlanır, din xadimləri və ayrı-ayrı dindarlar heç bir əsas olmadan dövlətə düşmənçilikdə günahlandırılıb amansız cəza tədbirlərinə məruz qalırdılar. Bu dövrdə islam və müsəlman xalqları daha ağır məhrumiyətlərə düçar edilirdilər. “Dinsizlərin mübariz ittifaqı” şüarları altında məscidlər sökülüb dağılır, yerlə yeksan olunurdu. Dinsizlik pərdəsi altında nə qədər tarixi mədəniyyət abidələri, məbədilər, məscidlər “sinfi düşmən yuvası” elan edilərək bağlanmış, anbarlara, müzeylərə çevrilmişdi. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, XX əsrin əvvəllərində Qafqazda 2000-ə yaxın məscid və ziyarətkah olduğu halda, 80 - illərdə burada təqribən 25 məscid və bir necə müqəddəs ocaq fəaliyyət göstərmişdir. Ən ağır itkilərdən biri isə 1936-cı ildə yol salınması bəhanəsilə IX əsrin möhtəşəm tarixi abidəsinin – Bibiheybət məscidinin dağıdılması olmuşdur (5). Şükürlər olsun ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra, qısa müddət ərzində bu tarixi abidə bərpa olunaraq zəvvarların istifadəsinə verilmişdir.

Əsas hissə. Kitabxana fondu – çap əsərlərinin və digər sənədlərin kitabxananın vəzifəsi, tipi və profilinə uyğun olaraq oxucuların məqsədyönlü istifadəsi üçün sistemləşdirilmiş qaydada təşkili və müəyyən dövr ərzində mühafizəsinə deyilir. Kitabxana fondunu çap əsərlərinin müxtəlif növləri, eləcə də başqa sənədlər təşkil edə bilər. Çap əsərlərindən başqa kitabxanaların fondunda əlyazma kitabları, tarixi sənədlər, ayrı-ayrı alim və mütəfəkkirlərin arxivləri də ola bilər.

Tipindən, həcmindən, məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq kitabxanaların fondu universal, xüsusi, sahəvi, sahələrarası və ixtisaslaşdırılmış ola bilər. Kitabxanaların və birinci növbədə kütləvi kitabxanaların kitab fondlarının formalaşması, onun xidmət etdiyi ərazidə yaşayan oxucuların mənəvi tələbatına cavab verən, onların peşə və təhsil vəzifələrindən irəli gələn mütaliə maraqlarını təmin edən ədəbiyyatın aşkar edilməsi, seçilməsi və əldə edilməsini nəzərdə tutur. Düzgün formalaşmış kitab fondu oxucuların artmasına və formalaşmasına kömək edər, onların mütaliə sorğularının təmin edilməsinə imkan verir, fondun oxucular arasında normal dövriyyəsinə və optimal istifadəsinə təmin edir.

Qeyd edilməlidir ki, uzun illərdən bəri kitabxana fondlarının formalaşmasında oxucuların peşə və təhsil sorğuları və xüsusən onların ateist tərbiyyəsi üstünlük təşkil etmişdir. Bu prosesdə geniş oxucu kütləsinin əqidə və inam xüsusiyyətləri, o cümlədən onların dini əqidələri heç vaxt nəzərə alınmırdı. Halbuki, “Əqidə insanın fəaliyyət motivlərindən biri, şəxsiyyətdə

⁶² BDU Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin dosentləri

müəyyən məsələnin formalaşması deməkdir. Əqidə şəxsiyyətin dərk edilmiş motivlər sisteminə daxil olub, onun nəyin xatirinə və necə davranmasını şərtləndirir”(3.s135).

Deyənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, hazırkı şəraitdə kitabxanaların komplektləşdirilməsində ən mühüm şərtlərdən biri də bu prosesdə kitabxanaların xidmət etdiyi ərazi sakinlərinin dini əqidəsindən doğan mütaliə tələbatının təmin edilməsinə istiqamətləndirilmiş ədəbiyyatın əldə edilməsi olmalıdır.

Məlum faktıdır ki, son on illərə qədər respublikamızın kitabxanalarında bu iş ciddi fikir verilməyib və demək olar ki, kitabxanaların fondlarında ilahiyat, dinşünaslıq, daha doğrusu islamşünaslıq ədəbiyyatı yox dərəcəsinə düşmüşdür. Şübhəsiz ki, bunun bir neçə səbəbləri olmuşdur. Birinci səbəb – XX əsrin 20 – 30 -cu illərində repressiyaya məruz qalan alim, şair və din xadimlərimizin əsərlərinin dövrüydən çıxarılması, kitabxana fondlarından silinməsi halları ilə əlaqədardır. İkinci mühüm səbəb isə 1929-cu ildə ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi olmuşdur. Bunun nəticəsində yüzilliklər boyu xalq tarixini, islam tarixini, ədəbiyyatını, ictimai fikir və xüsusən dini kəlamları təsvir və təbliğ edən ədəbiyyatlar kitabxana fondlarından çıxarılıb məhv edilmişdir. Bu mənəvi zərbənin nəticəsi olaraq, artıq 40-cı illərdə kitabxanalarımızın əksəriyyətində nəinki islamşünaslıq, ümumiyyətlə Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyəti ilə əlaqədar ədəbiyyat yox dərəcəsinə düşmüşdür. Bu da öz növbəsində çoxmilli oxucularımızın tarixi yaddaşını məhv etməyə, onu öz mənəvi köklərindən və dini ənənələrindən ayırmağa yönəlmiş bir siyasət olmuşdur.

Kitabxanalarımızda dinşünaslıq ədəbiyyatının qıtlığına digər səbəblərdən biri də Sovet hakimiyyəti illərində ateizm siyasəti ilə əlaqədar dini kitabların nəşr olmaması idi.

Bütün bu və digər səbəblərin nəticəsi olaraq kitabxanalarımızın fondlarında Azərbaycan xalqının tarixi keçmişi, mənəvi dəyərləri, mədəniyyət tarixi, dini ənənələri ilə əlaqədar kitablar azlıq təşkil etmişdir.

Lakin son illərdə cəmiyyətimizdə dövlət-din münasibətlərində baş verən müsbət proseslərlə əlaqədar, ilahiyat, dinşünaslıq məsələlərinə həsr edilmiş ədəbiyyatın nəşrində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş və bu da öz növbəsində kitabxana fondlarının həmin ədəbiyyatlarla komplektləşdirilməsi və kitabxanalarda ilahiyat ədəbiyyatı fondlarının formalaşması üçün geniş imkanlar açmışdır. Son illərdə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin (DQİDK), Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, Dövlət Komitəsinin tabeliyindəki Mənəvi Dəyərlərin Təbliği və Azərbaycan Bibliya Cəmiyyəti tərəfindən minlərlə kitablar çap edilərək ictimai istifadəyə verilir. Belə ki, 2020-ci il dekabrın 9-da DQİDK və Qafqaz Müsəlmanlar İdarəsinin rəhbərliyi, Bakıdakı mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemlərinin və nəşriyyat direktorları, din xadimləri, media və Bakı Dövlət Universiteti Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsi “Kitabxanaşünaslıq” kafedrasının müdiri, dosent Elçin Əhmədovun iştirak etdiyi konfransda çıxış edən DQİDK sədri Mübariz Qurbanlı bildirib ki, son illərdə ölkədə ümumi sayı təqribən 550 mindən çox 212 adda dini ədəbiyyat çap edilib. Onlardan 14-ü dövlətin din siyasətinə, 34-ü multikulturalizm və tolerantlığa, 114-ü isə Azərbaycan xalqının milli- mənəvi dəyərlərinə həsr edilib. Əsas istiqamətlərdən biri olan dini radikalizmlə mübarizə mövzusunda isə 50 adda ədəbiyyat nəşr olunub. Təkcə 2018-2019-cu illərdə Dövlət Komitəsinin tabeliyindəki Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu tərəfindən 43 adda kitab nəşr olunub ki, növbəti illərdə onların sayının daha da artırılması nəzərdə tutulub. Dövlət Komitəsinin nəşr etdiyi dini ədəbiyyatların Azərbaycan dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də çap olunması və yayılması ölkəmizə xas dini mədəniyyətin daha geniş oxucu kütləsinə çatdırılmasına imkan verir. Qeyd edilməlidir ki, son illərdə M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası başda olmaqla ölkəmizin iştirak etdiyi beynəlxalq sərgilərdə Azərbaycandakı dövlət-din münasibətlərinə, milli – mənəvi dəyərlərə, dini etiqad azadlığına həsr olunmuş kitablar nümayiş etdirilir ki, bu da digər ölkələrin nümayəndələri tərəfindən böyük maraqla qarşılanır.

Bütün bunları nəzərə alaraq kitabxanalarda və xüsusən kütləvi kitabxanaların fondlarında xüsusi ilahiyat şöbələrinin və ya bölmələrinin formalaşması məqsədəuyğun olardı. Şübhəsiz ki, bu da bir sıra elmi-metodiki və təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Əvvəla kitabxanalarda ilahiyat fondlarının formalaşması, kitabxananın xidmət etdiyi oxucuların milli və yaş tərkibi, onların dini marağı əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Bu prinsipin yerinə yetirilməsi üçün ilahiyat fondunun komplektləşdirilməsi sistemli xarakter daşmalıdır.

Kitabxanalarda ilahiyat fondunun formalaşması, zənnimizcə fondun tərkibinin mövzu tipoloji baxımından aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf etməsini nəzərdə tuta bilər:

- Din tarixini əks etdirən ədəbiyyat. Məlum olduğu kimi, əsrlərdən bəri din tariximizin səhifələrinin öyrənilməsi həmişə dünya tarixçilərinin və şərqşünasların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu haqda hər il çoxlu miqdarda elmi-kütləvi kitab və kitabçalar çap edilir. Son illərdə bu qəbildən olan nəşrlərin sayı xeyli artmışdır. Bu baxımdan Qafqazda, xüsusilə Albaniyada islam dininə qədər yayılmış zərdüşlük, mənilik, xristianlıq və nəhayət islam fəthatının tarixini əks etdirən ədəbiyyatın əldə edilib ilahiyat fondunda toplanması, şübhəsiz ki, bu fondun mühüm tərkib hissəsinin formalaşmasına təsir edər.

Belə nəşrlər arasında Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyasını, Qafqaz Albaniyasının mədəni və mənəvi həyatını və digər məsələlərini əks etdirən kitablar olmalıdır. Şübhəsiz ki, ilahiyat fondunun Din tarixi bölməsində əsas yeri islam və islamşünaslıq tarixini əks etdirən ədəbiyyat tutmalıdır.

İslam və islamşünaslıq tarixi dedikdə biz Azərbaycanda islam dini, onun cərəyanları, məzhəblər və təriqətlərinin tarixini nəzərdə tuturuq. İslam tarixi bölməsində şübhəsiz ki, müqəddəs islam dininin müjdəçisi Məhəmməd (s) peyğəmbərin həyatına həsr edilmiş ədəbiyyatın komplektləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Məhəmməd (s) peyğəmbər kitabə, mütaliəyə həmişə üstünlük vermiş və elm xadimlərinə xüsusi hörmət göstərmişdir. Onun “Elmi beşikdən qəbrədək öyrənin,” “Elm çində də olsa, onun dalınca gedin”, “Alimləri eşidin, çünki onlar dünyanın çırağı, axirətin nurudurlar”

və digər müqəddəs kəlamları indi də insanlara yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaqdadır. Ona görə də din tarixini əks etdirən ədəbiyyat fondunda “İslam tarixinin yaranma tarixi”, “Dünya klassikləri İslam dini haqqında”, “Qurani Kərimdə sülh və təhlükəsizlik məsələləri”, “Azərbaycanda dini abidələr” və digər bu kimi nəşrlər öz geniş əksini tapmalıdır.

- İslam dininin əsas fərzləri, ayinləri və mərasimlərinə dair nəşrlər. İlahiyyat fondunun bu bölməsində Kəlmeyi-şəhadət, Namaz, Oruc, Zəkat və xüms, Həcc Ziyarəti, Qurban bayramı, Kəbin və Təlağ, Məhərrəmlik matəmi, müqəddəslərə pərəstiş, dini dəfn mərasimləri və dini ayinləri əks etdirən ədəbiyyat öz əksini tapmalıdır.
- İslam mədəniyyəti haqqında ədəbiyyat. İslam fondunun islam mədəniyyəti bölməsi Azərbaycan islam mədəniyyətinin zəngin tarixini, bu mədəniyyətin müəllim inkişaf dövrlərini, onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin fəaliyyətini, mənbələri və ədəbiyyatı özündə əks etdirməlidir.

İlahiyyat fondunun müvafiq bölməsi formalaşarkən kitabxanalar nəzərə alınmalıdırlar ki, mədəniyyətə təsir göstərmək qabiliyyəti islamda olduqca güclüdür. “Bunun nəticəsidir ki, orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərq xalqlarının bina etdikləri mədəniyyət, əsasən islam mədəniyyəti kimi səciyyələndirilir. İslam öz ardıcılarının təkə dini həyatlarını müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir, həm də onların bütün həyat tərzlərini, təbiət və cəmiyyət haqqındakı təsəvvürlərini, o cümlədən anlamalarını da şərtləşdirir”(5.s.107).

Bu baxımdan kitabxanaların ilahiyyat fondunun islam mədəniyyəti bölməsində islamda çox mədəniyyətlilik və çox dillilik probleminin, şərq mədəniyyətinin biri -birinə qarşılıqlı təsirinin, müsəlman dinini qəbul etmiş xalqların və xüsusən qafqaz xalqlarının mədəniyyət tarixini, islam mədəniyyəti əsasında ictimai ədalət, hamının Allah qarşısında bərabərliyi, azadlığa, sülhə və əməyə çağırış, elm və biliyə ehtiram kimi yüksək dəyərləri şərh edən nəşrlər toplanmalıdır. Unutmaq olmaz ki, “İslam mədəniyyəti” anlayışına islam elmləri, islam ədəbiyyatı, islam fəlsəfəsi, islam incəsənəti və s. sahələr də daxildir. Bu baxımdan ilahiyyat fondunun islam mədəniyyəti bölməsində görkəmli mütəfəkkirlərin və xüsusən təhsillərini adətən islam dünyasının elm mərkəzlərində - Bağdadda, Qahirədə, İsgəndəriyyədə, Nəcəfdə, Məkkədə, Təbrizdə, Buxarada, Səmərqəddə almış keçmiş və müasir islamşünas alimlərinin əsərləri öz yerini tapmalıdır.

Məlumdur ki, öz sarsılmaz mənəvi qüvvəsini hiss edən islam qədim dövrlərdən başlayaraq varlıqdakı gözəlliyə yanaşmaq, incəsənəti başa düşmək məsələsində həmişə islam xalqlarının bədii fikrində özünə yer tapmış ən yaxın cəhətlər və xüsusiyyətlərlə qarşılıqlı təsir və bəhsləşmə üçün açıq olmuş və demək olar ki, müsəlman incəsənəti məhz bu cür qarşılıqlı təsir nəticəsində təşəkkül tapmışdır.

Kitabxanalarda ilahiyyat, daha doğrusu islamşünaslıq fondunun formalaşmasından danışıarkən xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, orta əsrlər müsəlman mədəniyyəti sahəsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində kitab sənəti haqqında çox qiymətli əsərlər meydana çıxmışdır. Bu da onu göstərir ki, “Kitaba müstəsna məhəbbət islam mədəniyyətinin səciyyəvi cəhətlərindən birini təşkil edir”(7,6).

Tarixi mənbələrdən bəllidir ki, VII - XI və XIII - XVII əsrlər Təbriz miniatür rəsm məktəbində hazırlanmış xüsusi dəqiqliyi və ifadə incəliyi ilə fərqlənən təsviri sənət əsərləri islam incəsənətinin dünya mədəniyyəti xəzinəsində fəxri yer tutur(5.s.44). Bu baxımdan imkan daxilində qədim şərq və Azərbaycan kitab miniatürləri barədə ədəbiyyatın, eləcə də Təbrizdə, Qəzvinə məşhur miniatür və xəttatlıq məktəbinə və onun görkəmli nümayəndələri Mirəli Təbrizi, Məhəmməd Təbrizi və digərlərinin kitablar və miniatürlərinin əldə edilməsi ilahiyyat fondunu xeyli zənginləşdirərdi.

İslam mədəniyyətinin yaranması və bərqərar olması ilə əlaqədar Azərbaycan tətbiqi sənətinin ən qədim növlərindən biri olan xalçaçılıqda, toxuculuqda, tikmə sənətində yeni keyfiyyət dəyişiklikləri əmələ gəlmişdir. “Xüsusən, xalça və tikmələr üzərində salınmış sonsuz nəbati və həndəsi naxışlar, insanla Allah, bu dünya ilə axirət aləmi arasındakı vəhdətin xalq sənətində əks etdirilməsi deməkdir. Güləbətin, təkəlduz, doldurma, şəkəkə tikmə növlərində hazırlanmış namazlıqlar, canamazlar, möhür qabları, üzərlik qabları, araxçınlar, rübəndlər, heybələr və s. dindarlara mənəvi həzz verməklə yanaşı, onlarda etiqadın möhkəmlənməsinə də kömək edirdi”(6,44). Odur ki, belə ədəbiyyatın ilahiyyat fondunun islam mədəniyyəti bölməsində əks etdirilməsi geniş oxucu kütlələri tərəfindən islam mənəvi dəyərlərinin mənimsənilməsinə kömək edir.

Müasir Azərbaycan sənətşünaslığının əldə etdiyi nailiyyətlər islamın yayılmasından sonrakı dövrdə Azərbaycan xalqının yaradıcılıq fəaliyyətinin ən zəngin növlərindən biri olan islam memarlıq sənətinin keçdiyi inkişaf yolunun mənzərəsini təsəvvür etməyə imkan verir. Bu haqqda son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu dövrün memarlıq sənəti öz ifadəsini əsasən məscidlərin və onların nəzdindəki mədrəsələrin, zəviyələrin, məqbərələrin, türbələrin, xanəqahların, bəndlərin, körpülərin və s. tikintisində tapır.

“Memarlıq tikintilərini bəzəyən naxışlarında mənəvi gözəlliklə yanaşı, həm də Allahın hikməti öz əksini tapır. Burada məqsəd yerlə göyün əlaqəsini, mömin insanın özünün sonlu dünyada mövcud olduğunu hiss etməklə sonsuz aləmə tanınmaq səyini, onu Allahın hər şeyi gördüyünə, hər şeyi eşitdiyinə, hər şeydən agah olduğuna, hər şeydə mövcud olduğuna inamı rəmzlər vasitəsilə ifadə etməkdir”(5,195).

Beləliklə kitabxanaların islamşünaslıq ədəbiyyatı fondunda Azərbaycan memarlıq tarixinin ən parlaq səhifələrini təşkil edən islam memarlığı məsələlərinə həsr edilmiş ədəbiyyat bu fundun ayrılmaz tərkib hissəsi sayılmalıdır.

Nəhayət bir faktı da qeyd etməliyi ki, bu da orta əsrlər islam mədəniyyətinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri məsələsidir.

Xəqanın dini baxışları, Nizaminin öz poemalarının müqəddimə hissəsində Allah, islam təliminə dair hikmətli sözləri, Füzulinin imam Hüseynin mübarizə tarixinə həsr etdiyi “Xoşbəxtlər baxçası” əsəri, onlarla digər Azərbaycan şairlərin əsərləri islam təməli, islam dəyərləri əsasında qurulmuşdur. Heç də təsadüfi deyildir ki, Nizami Gəncəviyə müasirləri etiram əlaməti olaraq “Şəxy”, Füzuliyə isə “Mövlənə” deyə müraciət edirdilər.

Bu baxımdan ilahiyyat fondunun “islam mədəniyyəti” bölməsində bir sıra klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin də olması zənnimizcə bu fondun sistemli şəkildə formalaşmasını təmin edərdi.

Kitabxanalarda ilahiyyat fondunun sistemli təşkili və bu fondun tərkib hissələrinin formalaşması məsələlərini nəzərdən keçirərkən bir mühüm məsələ də kitabxana işçilərinin diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu məsələ onunla şərtlənir ki, Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil edilməsi ilə əlaqədar olaraq XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq burada rusların və xristian dininə etiqad edən digər xalqların nümayəndələrinin məskunlaşmasına və eyni zamanda respublikamızın ərazisində rus-pravoslav kilsələri və xristian təriqətçilərinin ibadət evlərinin şəbəkəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bununla əlaqədar respublikamızda hazırda 20-yə qədər bantist, 20-dən çox molokan dini birliyi və başqa xristian təriqətçilərinin icma və qrupları mövcuddur(4,25).

Kitabxanaçılar heç vaxt unutmamalıdırlar ki, “İslamın başqa dinlərlə münasibətini hörmət və ehtiram münasibəti kimi səciyələndirmək olar. İslam belə hesab edir ki, bütün əsas dinlər ilahi mahiyyətə malik olduqlarından onlara hörmət və ehtiramla yanaşmaq lazımdır. Beləliklə, islam cəmiyyətinin sənə mənşəyini qəbul etməklə və başqa dini təlimatların peyğəmbərlərinə və müqəddəs kitablarına da inamı məqbul saymaqla hər cür məzhəbdən olan icmalar arasında qarşılıqlı anlaşma tərəfdarı kimi çıxış edir”(5,25).

Bütün bunlar və eləcə də kitabxananın xidmət etdiyi ərazidə və oxucular arasındakı dindarların milli, inam, əqidə və etiqad tərkibini nəzərə alaraq, ilahiyyat fondunda xristianlıq tarixi, xristianlıq dəyərlərini, xristianların müqəddəs kitabı “Yevanqliya”, müxtəlif xristian təriqətlərini, mərasimlərini, bu dinin müxtəlif cərəyanlarını və xüsusən xristian mədəniyyəti məsələlərini əks etdirən ədəbiyyatın mövcudluğu da təmin edilməlidir.

Nəticə. Müasir dövrdə Respublikamızın zəngin kitabxana fonduna, çoxsaylı oxucu kontingentinə malik olan kitabxana-informasiya müəssisələrində “Dinə dair ədəbiyyat fondu”nun mövcud olmamasının bir sıra səbəbləri vardır. Onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Kitabxanalara müraciət edən oxucu sorğularında dinə dair ədəbiyyata müraciətin az olması;
- Respublikamızda dinin elmi-nəzəri və metodoloji tərəflərini özündə əks etdirən elmi-tədqiqat əsərlərinin yetərinə olmaması;
- Yetişməkdə və formalaşmaqda olan gənc nəsildə dini biliklərə marağın az olması.

Kitabxanalarda islam ilahiyyat fondunun formalaşması şübhəsiz ki, çox mərhələli, uzun, oduqca mürəkkəb və demək olar ki, sonsuz prosesdir. Bu səbəbdən irəli sürülən fikirlərin həyata keçirilməsinə heç də çox yaxın vaxtlarda mümkün olan bir iş kimi baxmaq olmaz. Bu istiqamətdə hələlik kitabxanalarımızda və xüsusən kütləvi kitabxanalarda heç bir əməli təcrübə də əldə edilməmişdir. Odur ki, hazırkı şəraitdə müvafiq məsələlərin Azərbaycan kitabxanaşünasları tərəfindən xüsusi tədqiqat obyektinə kimi işlənməsinə ciddi ehtiyac vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.- B.,2011.- 365 s
2. Ağayeva M. İslam dininin həqiqətləri.- B.,2015.- 22 s
3. Əqidə.// Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası.- IV.- B., 1980
4. Əhədov A. Azərbaycanda din və dini təsisatlar.- B., 1991.-200.s
5. Paşazadə Allah Şükür. Qafqazda islam.- B. Azərneşr, 1991.- 224 s
6. Kərimov A. Azərbaycan xalçası.- B., 1961
7. Казаев А. Художественное оформление азербайджанской книги XIII-XVII веков.- М., 1977.-240 с.

Формирование фонда религиозной литературы в библиотеках

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются вопросы формирования фонда религиозной литературы в библиотеках. С этой целью уточнены задачи, стоящие перед библиотеками.

Ключевые слова: библиотека, фонд, каталог, картотека, религия, религиозная литература, культура ислама.

Formation of the theological literature collection in libraries

Summary

The article analyzes the formation of theological literature collection in libraries. For this purpose, the tasks were clarified that facing libraries.

Keywords: library, collection (stock), catalog, theology, religious literature, the culture of Islam

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ

Afaq Ramiz qızı Ağayeva⁶³

İLHAM ƏLİYEVİN NATIQLIK MƏHARƏTİ HAQQINDA ETÜDLƏR

(Prezident İ.Əliyevin nitq və çıxışları əsasında)

Mən də YAP-ın bir üzvü kimi, partiyamızın, dövlətimizin rəhbəri, Prezident İlham Əliyevin bir sıra nitqləri, çıxışları ilə bağlı mülahizələrimi, düşüncələrimi, fikirlərimi Sizinlə bölüşmək istərdim, əziz oxucum! Onun 60 cildə yaxın əsərlərini oxumuşam. Müəllimlər, tələbələr, mühəndislər və digər sahələrin nümayəndələri ilə bağlı nitqlərindən götürdüyüm sitatlardan, yeri gəldikcə, məqalələrimdə, kitablarımda, öz ixtisasıma, çalışdığım müəssisənin profilinə uyğun (texniki ali məktəb) istifadə etmişəm (bax: 4 və s.). Və həmişə tələbə ilə də, müəllimlə də adresata tam uyğun qurduğu nitqlərinə heyran qalmışam. Qeyd etdiyim səbəbdən, bu məqaləmi bütünlüklə İlham Əliyevin nitq və çıxışlarına həsr etmək istəyirəm.

Haşiyə çıxaraq qeyd edirəm ki, “rəhbər” (fars sözüdür)– “tabeliyində olanları doğru yolla aparən” deməkdir (rah-yol, bər: boridən isə aparən, göstərən mənasını verir).

Ulu öndər H.Əliyev demişdir: *“Rəhbərlik etmək, yəni adamları öyrətmək və tərbiyələndirmək üçün gərək mənəvi haqqın olsun! Çünki “səlahiyyətli şəxslərin vəzifəsi – qanunlar əsasında xalqı faydalı işlərə yönəltmək, ədalətli göstərişlər verməkdir. Qanun vəzifəli şəxslərə əmr edir, vəzifəli şəxslər isə xalqa. Demək olar ki, hökumət – danışan qanundur, qanun isə lal hökumət”* (Siseron). Düzgün qərarlar qəbul etmək, başqalarına düzgün göstəriş vermək; öz fikirlərinin üzərində dayanmaq və inandırmaq, mühakimələrində müstəqil olmaq. Bütün bunlara da gözəl, düzgün qurulmuş nitq olmadan nail olmaq mümkün deyil.

Kamil adamın müdrikliyi: Az, amma qısa və düz danışmaq qabiliyyəti, sözləri muncuq tək sapa düzülürmüş kimi, fikirlərini nizamla açıqlamaq qabiliyyəti və təmkin; Kamil müdrikin müdrikliyi: fikirlərini açıqlamaqda ardıcılıq, bu və ya digər hadisələrin səbəbini günlərlə müzakirə etmək qabiliyyəti, onlara hər tərəfdən yanaşmaq və eyni zamanda vahid bir ardıcılıqla davamiyyət bacarığı. (Syui Tszü)

Məqaləmdə bu keyfiyyətlərə malik olan möhtərəm şəxsiyyət– Prezidentimizdən söz açmaq istəyirəm. İ.Əliyevin, öz saçlarını kəfən edib, övladlarının cənəzəsi üstə sarıyan şəhid analarının qarşısındakı nitqi necə də təsirlidir...

“Haqq-ədalət bizim tərəfimizdədir. Ona görə bizim hərbiçilərimiz şəhidlik zirvəsinə ucalaraq Vətən qarşısında öz vətəndaşlıq borcunu şərəflə yerinə yetirmişlər”. (İlham Əliyev) (bax: 2)

Xalq şairi M.Araz demişkən:

VƏTƏN DAŞI olmayandan,

Olmaz ölkə **VƏTƏNDAŞI!**

“Eyni zamanda, gənc, vətənpərvər, Vətəni hər şeydən çox sevən nəsil yetişdi;- Azərbaycan gəncləri Vətən Müharibəsində böyük şücaət nümayiş etdirdilər. Vətənpərvərlik ruhunda, dövlətə sədaqət ruhunda yetişmiş Azərbaycan gəncləri torpaqlarımızı işğalçılardan azad etdilər. O cümlədən işğal edilmiş torpaqlarda heç vaxt olmayan, amma əslən o torpaqlardan olan gənclər torpaqları uğrunda aslan kimi vuruşurdular” (7).

Çıxışının bu hissəsində Prezidentimiz çox gözəl vurğulayıb: *“vətənpərvərlik ruhunda, dövlətə sədaqət ruhunda yetişmiş Azərbaycan gəncləri... H.Əliyev deyirdi ki, “vətənpərvərlik hər bir gəncin qəlbində olmalıdır!” Çünki “elə cinayət var ki, bağışlanmır, bu– Vətənə xəyanətdir”.* (Ə.H.Bəhmənyar) (“Vətənpərvər” sözü ərəbcə vətən, farsca isə pərvərdən (tərbiyə etmək) sözlərindən əmələ gəlsə də, indi “vətəni sevən” mənasını bildirir)

Dünya diplomatiyasının illər uzununu Qarabağ probleminə biganə münasibətini İ.Əliyev çox doğru və düzgün müstəvidə şərh edərək deyir: “Münaqişənin güc yolu ilə həlli qaçılmaz idi.

- Rəsmi İrəvanın yürütdüyü siyasət münaqişənin sülh yolu ilə həll olunmasını mümkünsüz etdi. Ermənistan rəhbərliyinin davranışı, tərribat xarakterli çıxışları, addımları bizi və beynəlxalq ictimaiyyəti əmin etmişdir ki, bu müharibənin sülh yolu ilə həlli mümkün deyil. Halbuki bu məsələ ilə məşğul olan Minsk qrupuna həmsədrlik edən ölkələrin yüksək vəzifəli rəsmi nümayəndələri daim təkrarlayırdılar ki, münaqişənin hərbi həlli yoxdur. Amma biz gördürük ki, münaqişənin sülh yolu ilə həlli yoxdur. Çünki əks-təqdirdə 30 il ərzində bu məsələ həll olunardı. Deməli, buna maraq yoxdur, yaxud da ki, belə nə herb, nə sülh vəziyyəti kimisə qane edirdi. Kimisə qane edirdi ki, Azərbaycan xalqı 30 il ərzində belə vəziyyətdə yaşasın”(İlham Əliyev).(bax: 5)

Şair demişkən:

Susub Qarabağın dərdinə dünya,

Böyük diplomatik oyunlar içrə.

Utanmaz cahandan eyləyib həyə,

Dikmişdir başını Üzeyir yerə.

(N.Atabəyli)

Lakin artıq bu vəziyyətə son qoyuldu. “Azərbaycan ordusu bundan sonra da güclənəcək. Yeni müqavilələr imzalanıb, ən müasir silahlar alınır, artıq onlar götürülür. Dünyada hansı müasir silah varsa, onların alınması üçün də müqavilə imzalanıb və Azərbaycana gətiriləcək. Müharibə, eyni zamanda, ordunun gələcək təkmilləşdirilməsi məsələlərini də üzə çıxarıb. Aparılacaq islahatlar daha çevik, daha döyüşkən və döyüş qabiliyyəti yüksək olan ordunun yaranmasına gətirib çıxaracaqdır”- deyir Prezidentimiz (3).

⁶³ fed, professor .e-mail: afag.agayeva 58@ gmail.com. Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti.Tel.: 055 735 45 26

“İnsanı ümumxalq məhəbbətinin ən yüksək zirvəsinə ucaldı bilən 2 sənət vardır: biri bacarıqlı sərkərdənin sənətkarlığı, digəri – yaxşı nətiqin sənətkarlığı”. (Siseron). Şükürlər olsun ki, bizim Prezidentimizdə bu ali keyfiyyətlərin hər ikisi var.

Xalqı və ordunu öz arxasınca apararaq qələbəyə çatdırdı Ali Baş Komandan! H.Əliyev demişdir: “*Orduda xidmət etmək hər bir gəncin qəlbində böyük arzu kimi yaşamalardır. Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. Bu, sadəcə orduda xidmət etmək deyil. Vətənə sadıq olmaq. Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq. Budur vətənpərvərlik!*”

Gənclərimizi səfərbər edərək, onları mübarizə, qələbə əzmi ilə silahlandıran Prezidentimiz “**QALIB XALQIN ŞANLI ORDUSU**” ilə bağlı nitq söylədi. Bu möhtəşəm nitqi dinləyərkən istər-istəməz xalq yazığımız M.S.Ordubadının kəlmələri yada düşür: “**Cəhədə qılınc, məclisdə gözəl nitqə malik olanlar qəhrəmandırlar**”. İ.Əliyevin nitqindən sitatlar gətirirəm: “Müzəffər Ordu hədəfinə çatdı. Hədəf ərazi bütövlüyümüzün bərpa edilməsi idi və Azərbaycan hərbi qələbəni qazandı. Torpaqları danışıqlar, müzakirə yolu ilə yox, hərbi yolla azad etdik. Döyüşərək, qan tökərək, şəhidlər verərək ədaləti bərpa etdik. Şəhidlərimizin qanını yerdə qoymadıq. Düşməndən intiqamımızı döyüş meydanında aldığımız - Azərbaycan əsgəri qəhrəmanlıq nümunəsidir. Sal qayalara aşağıdan dırmaşmaq, müdafiə xətlərinizə peşəkərlilik olmadan qeyri-mümkündür; Dağa dırmaşmaq, aşağıdan yuxarıya qalxmaq lazımdır. Şuşanın alınması isə, ümumiyyətlə, ayrıca dastandır”. (İ.Əliyev) (6)

Vətəndaşlarımız, Vətən daşlarımız, əsgərlərimiz onların arxasında qaya kimi möhkəm dayanmış sərkərdələrə söykənərək, qayaları, dağları fəth etmişlər, həyasız düşmənləri oradan qovmuşlar.

Üç cür natiqlik kateqoriyası mövcuddur:

I. belə natiqləri dinləmək olur.

II. bu cür natiqləri dinləmək olmur.

III. belə natiqləri isə... dinləməmək olmur.

Bizim Prezidentimizin, dinləyicilərini həm öyrədən, həm onlara zövq verən, həm də onları öz iradəsinə tabe edən maraqlı, məzmunlu nitqlərini heyranlıqla dinləməmək olmur. Bu keyfiyyətlərdən birincisi natiqliyin vəzifəsi, ikincisi məşhurluğun əsası, üçüncüsü isə uğurun başlıca şərtidir. Nitqlərinin rəngarəngliyi siyasətçi natiqdən nitq texnikasının mükəmməlliyini, cilalanmasını tələb edir. Müxtəlif səviyyəli, müxtəlif səciyyəli insanların ürəyinə nüfuz etməyi, onları həyəcana gətirən və ya əksinə, sakitləşdirməyi bacaran İ.Əliyev öz nitqlərində həmişə arzu edilən məqsədə çatıb. Bunu, onun xarici media nümayəndələrinə (hər 3 dildə: Azərbaycan, rus, ingilis) nümayiş etdirdiyi səliss və dolğun müsahibələrində görürük: “Bizim xalqlar sülh şəraitində yaşamaladırlar. Bundan sonra Azərbaycan və erməni xalqlarının birgə yaşaması ilə bağlı aydın təsəvvürlər var. Azərbaycanda minlərlə erməni yaşayır. Bizim erməni xalqı ilə birgə yaşamağımızın böyük tarixi vardır. Həm Ermənistanda, həm Azərbaycanda, həm başqa ölkələrdə. Misal üçün, Gürcüstanda elə kəndlər var ki, orada azərbaycanlılar və ermənilər bir kənddə yaşayırlar. Biz əməkdaşlığa açıq olan ölkəyə və Azərbaycanda müxtəlif xalqların nümayəndələri əsrlərboyu bir ailə kimi yaşayırlar. Azərbaycanda heç vaxt dini, milli zəmində hər hansı qarşıdurma, anlaşılmazlıq olmamışdır”. (bax: 3)

Burada bir haşiyə çıxmaq istəyirəm: ingilislərdə “məni” əvəzliyi böyük hərfə yazılır. Yəni orada hər bir şəxs üçün yalnız özü ən önəmlidir. Bizim dilimizin qrammatikasında isə bir çox məqamlarda qarşıdakına, ətrafdakılara müraciətlə işlədiyimiz “Siz” əvəzliyi böyük hərfə yazılır. Bu bizim milli mədəniyyətimizdən irəli gəlir: Yalnız özünü, öz hiss və istəklərini eqoistcəsinə düşünmək yox, başqalarına da hörmət etmək!

- Davamlı sülh regionun inkişafını təmin edən əsas amildir. Davamlı sülhə nail olmaq prioritet vəzifədir. Düşmənçilik səhifəsi çevrilməlidir. 10 noyabr tarixində imzalanmış bəyanat bunun üçün zəmin yaradır. İmzalanmış Bəyanata sadıqlıq nümayiş etdirməklə regionda sülh təmin olunacaq;

- Birgə yaşayışın əsas üsulu əməkdaşlıqdır.

- Qarabağda böyük iqtisadi layihələr icra olunacaq. Böyük şəhərlərin baş planları tərtib edilməlidir.

- Ərazilərin bərpa olunması yeni iqtisadi imkanlar yaradacaq. - Böyük Qələbə sayəsində Azərbaycan daha cəlbedici investisiya ölkəsinə çevrilib.

- Qarabağın böyük kənd təsərrüfatı potensialı var.

- Qarabağ alternativ enerji mənbəyinə çevriləcək. Qarabağ regionun müasir və ən inkişaf etmiş ərazisinə çevriləcəkdir.

Tarix boyu siyasi natiqlik hər ölkənin öz qanunlarına uyğun şəkildə inkişaf edirdi: Hindistanda milli dini və mədəni ənənələrə əsaslanırdı. Çində ölməz Konfutsinin təliminə söykənirdi. Müasir Azərbaycanımızda isə ulu öndər Heydər Əliyevin, möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin siyasi arenadakı natiqliyi gələcək nəsillərə nümunə ola bilər. Yüksək savada, ictimai fəallığa, insanlar tərəfindən rəğbətlə qarşılanan vəzifəyə, dövlət qarşısında misilsiz xidmətlərə, natiqlik məhərətinə malik olan Ali Baş Komandan ən ağır zamanlarda belə, əsl liderlik nümunəsi göstərərək, xalqın və ordunun məsuliyyətini öz üzərinə götürdü. Onları arxasınca apardı və... **Böyük Qələbəyə** çatdırdı.

“*Yaxşı iş heykəl kimidir. Hər yerdən görünər*”. (atalar sözü)

Şərqdəki, Qərbdəki, Şimaldakı və Cənubdakı qonşularımız da bu qələbənin əks-sədasını duydular. Dostlarımız sevindi, düşmənlərimiz isə kədərləndi... Lakin bu heç də xalqımızı sarsıtmadı. Dost dəstəyini yüksək dəyərləndirən Prezident, xarici media nümayəndələrinə bunu böyük ruh yüksəkliyi və əzmi ilə çatdırdı: Türkiyə müharibənin ilk günlərindən çox müsbət davranış göstərmişdir. Sülhə, sabitliyə hesablanmış davranış. Eyni zamanda, ilk günlərdən Azərbaycanın haqq işinə Türkiyə öz dəstəyini göstərmişdir;

- Müharibə dövründə ilk günlərdən Türkiyə Prezidenti açıqlamalar verdi ki, Azərbaycan yalnız deyil, Türkiyə Azərbaycanın yanındadır. Bu, bir çoxları üçün mesaj oldu ki, kənarında durun, müdaxilə etməyin, Azərbaycana mane olmayın;

- Türkiyənin müdafiə naziri, xarici işlər naziri, digər yüksək vəzifəli rəsmilər birmənalı olaraq Azərbaycanca dəstək verdilər. Bu, Azərbaycana çox böyük siyasi və mənəvi dəstək oldu. Eyni zamanda, bütün dünyaya bir siqnal oldu ki, kənarada durun, müdaxilə etməyin;

Türkiyə dövlətinə göstərdiyi bütün dəstəyə görə bir daha təşəkkürümüzü bildiririk! (bax: 6)

Tanrıya şükürlər olsun ki, dualarımız qəbul olundu:

Bayraqları bayraq edən – üstündəki qandır,
Torpaq-əgər uğrunda ölən varsa, Vətəndir!

(M.Araz)

Gənclərimiz Vətən uğrunda ölərkən, onun Müqəddəs Torpaq olduğunu sübut etdilər. **QARABAĞ daha əvvəllər olduğu kimi: QARA bağıımız, QARA dağıımız, bağıımızın ağrısı deyil.** Çünki Prezident, ordu və xalq birləşərək düşmənin sinəsinə görünməmiş bir **DAĞ** çəkirdi.

Sən də, **XARİBÜLBÜLÜM**, sarı bülbülüm, bu misilsiz **QƏLƏBƏNİN** simvoluna çevrildin. İndi Şuşanın şüşə kimi saf, təmiz təbiətindən ilham al, çiçəklən, qanadlan... Və Prezidentimizin bu sözlərini dünyanın hər bir guşəsinə çatdır:

QARABAĞ BİZİMDİR!

QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!

P.S. Düşməne nə yazıqlar ki, Qarabağımızdan Azərbaycan Muğamının zəngülələri ucalır:

Vətən bağı al-əlvandır,
Yox üstündə yağı, bülbül.
Ömür sürməli dövrandır,
Səsin gəlsin, xarı bülbül!

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov B. Diplomatik etiket və nitq mədəniyyəti (dərs vəsaiti). Bakı, 2009.
2. 25 fevral 2021-ci il tarixində Bakının Ramana qəsəbəsindəki yaşayış kompleksində şəhid ailələri və müharibə əlillərinə mənzillərin təqdim olunması mərasimindəki Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışına dair tezislər. İnternet resursları.
3. Qalib xalqın şanlı Ordusu. Prezident İlham Əliyevin yerli və xarici media nümayəndələri üçün mətbuat konfransına dair tezislər – 4 (26.02.2021) İnternet resursları.
4. Əliyev İ. Seçilmiş əsərləri, 16-cı cild, Bakı, 2016, 416 s.
5. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri və Türkiyənin bölgədəki fəaliyyəti barədə Prezident İlham Əliyevin yerli və xarici media nümayəndələri üçün mətbuat konfransına dair tezislər-1. İnternet resursları. Bakı, 2021.
6. Ərazilərin bərpa olunması və Böyük Qayıdış haqqında Prezident İlham Əliyevin yerli və xarici media nümayəndələri üçün mətbuat konfransına dair tezislər-2. İnternet resursları. Bakı, 2021.
7. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə birgə yaşayış haqqında Prezident İlham Əliyevin yerli və xarici media nümayəndələri üçün mətbuat konfransına dair tezislər - 3. İnternet resursları. Bakı, 2021.

Açar sözlər: nitq, natiq, dövlət, rəhbər, natiqlik məharəti.

Key words: speech, orator, state, Head, orator skill

SUMMARY

The speeches of the President of the Republic of Azerbaijan İlham ALIYEV are revised from the point of view of the speech culture in this article. The considerations regarding the President`s speech are expressed. The facts about orator skills of İlham Aliyev are presented and analyzed. The structure of the speech, stages and other matters are underlined from theoretical and practical point of view.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Гулиева Л.М., Рзаева Э.А.
ТЕМА КАВКАЗА В ТВОРЧЕСТВЕ А.С.ПУШКИНА И М.Ю.ЛЕРМОНТОВА
(сравнительный анализ стихотворений «Кавказ»)

Творчество великих русских поэтов А.С.Пушкина и М.Ю.Лермонтова входит в «Программу по литературе» для студентов-иностранцев, обучающихся на подготовительных факультетах вузов.

На подготовительном факультете иностранным студентам ставится цель: овладение навыками как повседневного, так и учебно-профессионального общения на русском языке. Но не менее важно, чтобы на начальном этапе обучения студентам давались и страноведческие знания. «Программа по русскому языку для студентов-иностранцев» предусматривает не только изучение собственно языка, но и знакомство с историей, культурой, литературой того народа, язык которого они изучают. В процессе обучения русскому языку на уроках литературы студенты-иностранцы знакомятся с творчеством известных русских поэтов и писателей. И тогда уже русский язык выступает, как способ читать в оригинале классические произведения русской литературы.

Каждый урок по литературе преследует следующие цели:

1. ознакомление иностранных учащихся с творчеством известных писателей, поэтов русской и азербайджанской классической и современной литературы, в данном случае с творчеством великих русских поэтов А.С.Пушкина и М.Ю.Лермонтова;

2. развитие навыков говорения с опорой на текст, отобранный языковой материал;

3. обогащение словарного запаса;

4. формирование умения строить собственное высказывание.

И, конечно же, на каждом уроке присутствует и воспитательная цель, на данном уроке это:

1. обратить внимание студентов на такие глубокие чувства, как любовь не только к своей Родине, но и, казалось бы, чужому краю;

2. научить молодых людей любить природу, такую казалось бы первозданную, дикую и в то же время такую прекрасную;

3. уважать и любить людей независимо от их происхождения, богатства, уважать их обычаи, традиции, язык.

**

В разное время и А.С.Пушкин, и М.Ю.Лермонтов были сосланы на Кавказ, где, влюбившись в этот чудесный, но суровый край, написали множество прекрасных произведений. В данной статье авторы постарались провести сравнительный анализ одноименного стихотворения «Кавказ» этих двух великих поэтов.

В русской литературе одним из первых обратился к теме Кавказа великий Пушкин. В начале 20-х годов XIX века он прожил 2 месяца на Северном Кавказе. После этого появился ряд стихотворений о Кавказе, таких как «Обвал», «На холмах Грузии», «Кавказ» и поэма «Кавказский пленник». Свои впечатления о путешествиях по Южному Кавказу поэт описывает в «Путешествии в Арзурум». Он пишет о своих встречах с азербайджанскими поэтами, писателями, военными. Пушкин надолго сохранил память о своих азербайджанских знакомых, рассказывал о встречах с ними своим друзьям. Подробнее об этом будет сказано чуть позже в ходе изучения студентами-иностранцами стихотворения А.С.Пушкина «Кавказ».

***

Задания каждого урока по литературе делятся на предтекстовые, притекстовые и послетекстовые.

Предтекстовые задания направлены на знакомство учащихся с лексикой определенного урока (темы).

Притекстовые задания представляют собой, собственно, сам текст.

Послетекстовые задания направлены на закрепление и контроль усвоения данной темы.

Текстовые и послетекстовые задания направлены на развитие умений и навыков выделять основную информацию абзаца и текста в целом, составлять планы простые и сложные, вопросные и назывные; строить по различным опорам монологические высказывания описательного характера.

Стихотворение А.С.Пушкина «Кавказ»

Задание 1. Прочитайте слова и словосочетания, которые вы встретите в стихотворении «Кавказ». Определите их значение по словарю. Запишите и запомните новые слова:

стремнина

парить

грозные обвалы

скакать

низвергаться

утёс

водопад

нагие громады

мох тощий

кустарник сухой

Задание 2. Постарайтесь понять данные ниже слова без словаря.

низвергаться – с силой падать вниз
стремнина – резкий обрыв
грозные обвалы – сильные обрушения

Задание 3. Запомните синонимы.

парить = лететь
отселе = отсюда
вершина = высота
смиренно = послушно
сквозь = через

Задание 4. Прочитайте микротекст. Он поможет вам понять стихотворение «Кавказ».

Пушкин посвятил много стихов Кавказу. Этот неповторимый край не раз вдохновлял поэта на создание произведений. Стихотворение «Кавказ» передаёт такие чувства Пушкина, как грусть, тоска по родным местам, восхищение величественной природой Кавказа, философские размышления о мире.

Задание 5. Ответьте на вопросы по микротексту.

- 1) Какому краю Пушкин посвятил много своих стихов?
- 2) На что вдохновлял Кавказ великого поэта?
- 3) Какое настроение (Какие чувства) Пушкина передаёт стихотворение «Кавказ».

Задание 6. Передайте содержание микротекста.

II

Задание 1. Прочитайте про себя отрывок из стихотворения «Кавказ». Постарайтесь понять его основное содержание.

Кавказ

Кавказ подо мною. Один в вышине
Стою над снегами у края стремнины;
Орел, с отдалённой поднявшись вершины,
Парит неподвижно со мной наравне.
Отселе я вижу потоков рожденье
И первое грозных обвалов движенье.

Здесь тучи смиренно идут подо мной;
Сквозь них, низвергаясь, шумят водопады;
Под ними утесов нагие громады;
Там ниже мох тощий, кустарник сухой;
А там уже рощи, зелёные сени,
Где птицы щебечут, где скачут олени.

III

Задание 1. Прочитайте стихотворение. По строкам переведите на родной язык с помощью словаря.

Задание 2. Прочитайте стихотворение построчно, определите словесное и логическое ударение. Поставьте ударения.

Задание 3. Прочитайте стихотворение вслух, соблюдая ритмику и интонацию стиха.

Задание 4. Выучите наизусть отрывок из стихотворения А.С.Пушкина «Кавказ».

Задание 5. Прочитайте микротекст.

Когда Пушкин был на Кавказе в городе Тифлисе, он познакомился с молодыми азербайджанскими поэтами. Одним из них был азербайджанский поэт Фазиль-хан Шейда. Когда Фазиль-хан Шейда приезжал в Москву, он встречался там с Пушкиным. Великий поэт посвятил ему небольшое стихотворение.

Благословен твой подвиг новый,
Твой путь на север наш суровый,
Где кратко царствует весна,
Но где Гафиза и Саади
Знакомы <...> имена.

Ты посетишь наш край полночный,
Оставь же след <...>
Цветы фантазии восточной
Рассыпь на северных снегах.

Задание 6. Ответьте на вопросы по микротексту.

1. Кому А.С.Пушкин посвятил данное стихотворение?
2. О чём пишет поэт в этом стихотворении?

Задание 7. Перескажите содержание стихотворения своими словами.

***

Стихотворение М.Ю.Лермонтова «Кавказ»

Как уже было сказано, под впечатлением пребывания на Кавказе М.Ю.Лермонтов создал несколько своих прекрасных произведений. Величественная природа, красота горного края, любовь к Кавказу – всё это, также как и А.С.Пушкина, вдохновило Лермонтова на написание (создание), одноимённого стихотворения «Кавказ».

Вы уже знакомы со стихотворением А.С.Пушкина «Кавказ». Теперь же познакомившись с одноимённым стихотворением М.Ю.Лермонтова, вы можете провести (давайте вместе проведём) сопоставительный анализ этих двух прекрасных произведений.

Задание 1. Прочитайте слова и словосочетания, которые вы встретите в стихотворении «Кавказ». Определите их значение по словарю. Запишите и запомните новые слова:

судьба
заря
отторгнуть
мниться (мнилось)
памятный глас
вершины скал
ущелья (ущелия) гор
тосковать
лепетать

Задание 2. Постарайтесь понять данные ниже слова без словаря.

в младенческих летах – в младенчестве – в детстве

глас – голос

пять лет пронеслось – пять лет прошло – пролетело очень быстро

Задание 3. Запомните синонимы.

вечно = всегда = постоянно

отчизна = родина

взор = взгляд

тосковать = сильно скучать

Задание 4. Запомните антонимы.

юг (южный) ≠ север (северный)

помнить ≠ забыть

потерять ≠ найти

II

Задание 1. Прочитайте отрывок из стихотворения М.Ю.Лермонтов «Кавказ»

Кавказ

Хотя я судьбой на заре моих дней,
О южные горы, отторгнут от вас,
Чтоб вечно их помнить, там надо быть раз:
Как сладкую песню отчизны моей,
Люблю я Кавказ.

В младенческих летах я мать потерял.
Но мнилось, что в розовый вечера час
Та степь повторяла мне памятный глас.
За это люблю я вершины тех скал,
Люблю я Кавказ.

Я счастлив был с вами, ущелия гор;
Пять лет пронеслось: все тоскую по вас.
Там видел я пару божественных глаз;
И сердце лепечет, вспомя тот взор:
Люблю я Кавказ!..

III

Задание 1. Прочитайте справку, которая поможет вам еще раз проследить связь между произведениями этих двух великих поэтов.

Короткая справка

Стихотворение А.С.Пушкина написано в 1829 году (поэту 30 лет), стихотворение М.Ю.Лермонтова написано в 1830 году (поэту 16 лет).

Произведения Пушкина о Кавказе: «Кавказский пленник», «Обвал», «На холмах Грузии», «Кавказ».

Произведения Лермонтова о Кавказе: поэмы «Мцыри», «Кавказский пленник», «Демон», «Ашик-Кериб», роман «Герой нашего времени», «Кавказ».

Общее в произведениях Пушкина и Лермонтова о Кавказе: восхищение Кавказом, любовь к нему, его величественной природе.

Задание 2. Ответьте на вопросы.

- 1) В каком году написаны оба стихотворения?
- 2) Что общего можно увидеть в этих стихотворениях?
- 3) Какова функция пейзажа в стихотворениях Пушкина и Лермонтова?
- 4) Какие ещё произведения Пушкина и Лермонтова посвящены Кавказу?

Задание 3. Сравните эти два стихотворения.

- 1) Что делает похожими эти стихотворения?
- 2) Какое настроение выражено и в том, и другом стихотворении?
- 3) Какое из этих стихотворений вам наиболее понравилось? Почему?

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Hüseynova Lamiyə Vüqar qızı¹ **MÜƏLLİM ÜÇÜN METODİK VƏSAİTLƏRDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ MƏSƏLƏSİ**

Elm və texnologiyanın inkişafı, sosial ehtiyaclardakı dəyişikliklər, tədris nəzəriyyəsinə yanaşma tərzı, təhsil sahəsində öyrənmə modeli və metodu tədris proqramında yenilənmə işlərini tələb edir. Təlimə başlamazdan əvvəl müəyyən nəticələrin əldə olunması qarşıya məqsəd qoyulur. Həmin təlim nəticələrinin yoxlanılmasında qiymətləndirmə qaydaları və mexanizmlərinin rolu böyükdür. Müəllimlərimiz proqramda göstərilən vaxtın üçdə birini qiymətləndirmə ilə əlaqəli fəaliyyətlərə sərf edirlər. Dərsi səmərəli qurmaq üçün metodik vəsaitdəki qiymətləndirmə ilə bağlı tövsiyələrə əməl olunmalıdır.

İnsan yer üzündə var olduğundan bəri özünü inkişaf etdirir, irəliləməyi və ön planda olmağı hədəfləyir. Təcrübələrini və müşahidələrini ağıl ilə birləşdirərək bəşəriyyət öyrənmə dediyimiz bir səyahətə davam edir. Bu müddətdə yığılmış şeylər gələcək nəsillərin növbəti addımı atmasını asanlaşdırır. Öyrənmə, ümumiyyətlə, ehtiyac duyduqları bilik, bacarıq və davranışı əldə etmiş və ya bunları qazanmaq istəyən şəxslərin vəziyyəti olaraq təyin edilə bilər. Bununla birlikdə, öyrənmənin reallaşdırılması, həyata keçirilməsi üçün veriləcək dəstəyin müəyyənləşdirilməsi və bu müddətdə ölçmə və qiymətləndirmə mexanizmləri vasitəsilə izlənilməsi böyük diqqət tələb edir. Həm öyrənənlər, həm müəllimlər, həm də proqram inkişafetdiriciləri bu səyləri əməkdaşlıq çərçivəsində etməlidirlər. Əldə edilmiş biliklər sonrakıların əsasını təşkil etdiyindən bu müddətdə öyrənməyi öyədənələr üçün bələdçi olmalıdır. Müəllim üçün metodik vəsaitdəki məktəb və sinif əsaslı qiymətləndirmə, şagirdlərin qabiliyyətlərindən, bilik və bacarıq səviyyələrindən asılı olmayaraq öyrənmələrindən faydalana biləcəkləri, həm də özlərini inkişaf etdirəcəkləri bir prosesə çevrilmişdir. Bu prosesi idarə etməyi asanlaşdırmaq üçün MMV hazırlanmışdır.

Hazırda orta məktəb dərsliləri şagirdlərin təhsil alması, inkişafı üçün yeganə öyrənmə mənbəyi deyil. O, bilikləri sistemli şəkildə mənimsəmək, təlim materialını öyrənmək üçün mənbə rolunu oynayır. MMV müəllimin planlaşdırmadan tutmuş qiymətləndirməyə qədər bütün fəaliyyətlərini istiqamətləndirir. Müəllim üçün metodik vəsait dərslilə əlaqəli şəkildə hazırlanır. Dərslildəki mətn və çalışmalarla işin təşkili metodikaları bu vəsaitdə müəllimə tövsiyə kimi öz əksini tapır.

Yenilənmiş proqramların arzuolunan səviyyədə həyata keçirilməsi üçün müəllimlərin səriştələri müxtəlif tədqiqatlar yolu ilə artırılmalıdır. Ölçmə və qiymətləndirmə də müəllimin səriştəlik sahələri arasında mühüm yer tutur. Müəllimlərin qiymətləndirmə qaydalarını, düzgün qiymətləndirmənin üsullarını bilməsi üçün qiymətləndirmə bacarıqlarına ehtiyacları var. Müxtəlif dövrlərdə bu məsələlərlə bağlı aparılan araşdırmalar müəllimlərin sinif qiymətləndirməsində özlərini səriştəli hiss etmədiklərini göstərir. Bu sahədə, Təhsil Nazirliyində müəllimlərin qiymətləndirmə bacarıqlarının artırılması üçün maarifləndirmə işləri aparılır. Belə maarifləndirmənin başında MMV-dəki qiymətləndirmə meyarları durur.

Müəllim üçün metodik vəsaitdə əvvəlcə ölçmə və qiymətləndirmə prosesi ilə bağlı əsas məlumatlar haqqında ümumi bir xatırlatma təqdim olunur, ardından formalaşdırıcı qiymətləndirmə prosesinin elementləri izah edilir, daha sonra həm nəzəri, həm də praktiki nümunələr verilmişdir. Azərbaycan təhsili üçün hazırlanmış nümunələr, hazırkı tədris proqramına uyğun olacaq şəkildə hazırlanmışdır. "Daha yaxşı öyrənmək daha ixtisaslı işçi qüvvəsidir. Nəticədə inkişaf və sosial rifah deməkdir." [5, s. 84] ideyası inkişafın əsasını təşkil edir.

Müasir Azərbaycan dili dərslərinin metodik əsaslarında nəyi öyrətmək, metodları necə öyrətmək, pedaqoji prosesi hansı şəraitdə təşkil etmək, qiymətləndirmə materiallarının təşkili, dərslin ayrı-ayrı komponentlərin səmərəliliyini təyin edən amillərə dayanır. Dərslin istənilən mərhələsində tətbiq etmək mümkün olan qiymətləndirmə prosesi şagirdə nəzarəti özündə ehtiva edir. Müasir qiymətləndirmə nəticəsində şagirdə təlimə qarşı həvəs yaranır. Müəllim qiymətləndirmə meyarlarını düzgün bilməlidir. Həmçinin qiymətləndirmə zamanı qiymətləndirmə üsulu kimi özünüqiymətləndirmə və qarşılıqlı qiymətləndirmə istifadə edilə bilər.

Refleksiya və qiymətləndirmədə alternativlərdən istifadə vacibdir. Hazırda bir çox qiymətləndirmə növləri və meyarları var. Metodik vəsaitlərin hər birində qiymətləndirmə ilə bağlı açıqlamalar öz əksini tapmışdır. Qiymətləndirmə ilə bağlı didaktik tövsiyə ondan ibarətdir ki, hər bir dərsl mərhələsində şagird nailiyyətləri diqqət mərkəzində saxlansın və qiymətləndirilsin. Kurikulum əsasında olan qiymətləndirmə ilə ənənəvi qiymətləndirməni fərqləndirən cəhət də elə bundan ibarətdir. Ənənəvi qiymətləndirmə 5 ballıq sistemlə qiymətləndirildiyi halda, hazırkı meyar 10 ballıq sistemdir. Bu isə şagird biliyini daha dəqiq qiymətləndirməyə xidmət edir. Müəllim dərsl mərhələlərinin hər birində fəallıq nümayiş etdirən şagirdləri qiymətləndirərsə bu dərsl daha canlı etməklə yanaşı sinifdə rəqabəti artırır. Qiymətləndirmənin hansı növündən istifadə olunmasına baxmayaraq o, diqqət, düzgünlük və dəqiq yanaşma tələb edir.

Təlimin səmərəliliyini artırmaq üçün qiymətləndirmənin daha təkmilləşmiş növündən istifadə olunmalıdır. Belə olan təqdirdə keyfiyyət də artar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dili" (tədris dili) fənni üzrə 5-ci sinif üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab 2020, s.200.
2. Azərbaycan dili" (tədris dili) fənni üzrə 7-ci sinif üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab, 2018, s.176.27.
3. Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə 6-cı sinfi üçün metodik vəsait. Bakı, Altun Kitab, 2017, s.176
4. Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə 8-ci sinfi üçün metodik vəsait. Bakı, Şərq-Qərb, 2019, s.163.
5. Fautley, Martin, and Jonathan Savage. Assessment for Learning and Teaching in Secondary Schools. Learning Matters Ltd.,2010.

Açar sözlər: qiymətləndirmə, metodik vəsait, təlim prosesi, refleksiya, dərsl.

Keywords: assessment, teaching aids, learning process, reflection, lesson

Ключевые слова: оценивание, учебные пособия, учебный процесс, рефлексия, урок.

Summary:

The development of science and technology, changes in social needs, the approach to the theory of teaching, the model and method of learning in the field of education require the renewal of the curriculum. The goal is to achieve certain results before the training begins. The role of assessment rules and mechanisms in checking the results of this training is great. Our teachers spend one-third of the time in the program on assessment-related activities. In order to build a lesson effectively, the assessment recommendations in the manual should be followed.

Резюме:

Развитие науки и технологий, изменение социальных потребностей, подход к теории образования, модель и метод обучения в сфере образования требуют обновления учебной программы. Цель состоит в том, чтобы добиться определенных результатов до начала тренировки. Роль правил и механизмов оценивания в проверке результатов этого тренинга велика. Наши учителя тратят одну треть времени в программе на мероприятия, связанные с оцениванием. Чтобы сделать урок эффективным, необходимо следовать рекомендациям по оцениванию, приведенным в руководстве.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Mehriban Mahmudova¹
ADYEKTİVLƏŞMİŞ FEİLLƏRİN TƏRKİB ƏMƏLƏ GƏTİRMƏSİ

Adyektivləşmiş feillər, başqa sözlə feili sifətlər tərkib daxilində də işlənir. Hətta demək olar ki, müasir Azərbaycan dilində feili sifətlərin əksəriyyəti tərkiblərin əsas tərəfi kimi çıxış edir və bu hal feili sifətin təklikdə işlənməsindən daha geniş yayılmışdır: *qoltuqağacına söykənmiş* təkayaqlı Aydın, *Nəsim kişinin çəkdiyi* ağrı, *sel yumuş, yel oymuş* yarpaqlara, *yerdən burula-burula qalxan* qızmar ilgim pərdəsi, *qaranlıq tavana zillədiyi* gözlərini, *adama şit-şit komplimentlər deyən*, *qarabaqara adamın dalınca düşən*, *zəng vuran*, *təqib edən*, *yiiz yağlı dil tökən* oğlanlardan və s.

Məsələn, Dilbər in saçı yanağına düşmüşdü, *quruyub taxtaya dönmüş* barmaqlarıyla qızın saçını geri elədi (M.Süleymanlı, “Şanapipik”); O, *az danışan, həmişə fikirli görünən* bu cavan müavindən çəkinirdi. (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); *Damina iri tut ağacının qol-budaq uzatdığı* kürsülü evin artırmasına boylana-boylana sevimli mahnısını zümzümə eləyər bilməyəcək. (İ.Məlikzadə, “Küçələrə su səpmişəm”); *Neçə illərdən bəri dünya işığına həsrət qalmış* Mikayıl oğlunu sanki nəfəsindən tanıyırdı (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); Mə, mə, mə... – deyər qoyunlar mələşdikcə *örüşdən qayıdan* sürü bizi pəjmürdə xəyallardan ayırır, *bu yerlərdə yaşayan, xariqələr yaradan* əmək cəngavərlərinin *biütün xəyal və əfsanələrdən daha maraqlı, daha gözəl, daha cazibədar olan* real həyatlarına qaytarırdı (Anar, “Molla Nəsrəddin – 66”).

Feili sifət tərkiblərinin birinci tərəfi şəxs bildirən söz də ola bilər, yəni feili sifətlər sifətdən fərqli olaraq iş görən şəxsi bildirən sözlə birlikdə işləyə bilər. Bir sıra feili sifətlərdə bu şəxs ziyəlik hallı sözlə ifadə olunur. Məsələn, ...geri dönüb tək *Baladadaşın gəzə biləcəyi* asta və biganə yerləşlə uzaqlaşdı (Elçin, “Baladadaşın ilk məhəbbəti”); Bu axşam Ağcanın tək-tənha oturduğu otaqda elektrik lampası yandırılmamışdı (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); Bu rüyalar *onların eşitmədikləri* nağıllara bənzəyirdi (İ.Məlikzadə, “Küçələrə su səpmişəm”); Bu ehtizaz *mehin sığalladığı* narın qumun ürpənişləri qədər zərifdi (Anar, “Taksi və vaxt”).

-an² və -as² şəkilçili feili sifətlərdə isə iş görən şəxs adlıq halda olur (8,211). Məsələn, Fərhad Xoşbəxtin əla planları var idi: gah blokun *pilləkanlar qurtaran* hissəsini kəsib evinə qatmaq istəyirdi, gah tavandan qapı açıb otağından binanın taxtapuşuna nərdivan düzəltmək istəyirdi ki, taxtapuşunda özünə bir otaq qayırınsın (Elçin, “Dəyişmə”); Bakıda qarlı-çovğunlu bir qış səhəri təzəcə açılırdı və həmin qış səhəri sübh tezdən yerindən qalxan Kərim kişi birinci növbədə *uşaqlar yatan* otağa girib qardan şüşələri tutulmuş pəncərədə bir balaca görümlü yer tapdı... (Elçin, “Qış nağılı”); *Dərisi işıldayan* sümüklü üzündə əvvəllər də təkəm-seyrək tükler bitirdi, indi də elə bitir (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”).

Eyni xüsusiyyəti -mü⁴ şəkilçisində də görürük:

Yavaş-yavaş ayağa qalxdı qalxdıqca da qocaları təzədən gördü, damar-damar olub göy rəngə çalan əllərini, *sel yumuş, yel oymuş* yarpaqlara oxşayan ovuclarını, ovuclarındakı özləri ilə yaşlı qoca-qoca qabarıları gördü, onların davaya gedən oğlanları gəldi durdu qabağında, ürəyindəcə dedi (M.Süleymanlı, “Şanapipik”); *Yelini boşalmış* ac inəklər bostanlara, çəpərlərə boğaz uzada-uzada kənddən çıxırdılar (M.Süleymanlı, “Dəyirman”); Ucaboylu, dar, qısakürəkli, *beli azacıq əyilmiş* bir oğlandı Qapaş (M.Süleymanlı, “Dəyirman”); Qoymuyun, – dedi, – *yiyəsi ölmüş* sürünün başını çəkib qaçırdıcaq (M.Süleymanlı, “Ot”); At ayağının səsi eşidildi, səs gərilir, daralır, kənddən də çıxıb *qar basmış* düzənlərə yayılırdı (M.Süleymanlı, “İt dərsi”); Bu kəndin birmərtəbəli, ikimərtəbəli evlərindən, kol-kosdan çəpər çəkilmiş, taxtadan sürəhi salınmış, daşdan hasar tikilmiş həyətlərindən, *salxımları qoralamış* meynələrindən, qırmızı çiçəkli narağaclarından, əncir ağaclarından, tut ağaclarından, bolluca günəşindən başqa, bir də dəniz var idi... (Elçin, “Baladadaşın ilk məhəbbəti”).

Feili sifət sifətdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri kimi feili bağlama ilə birlikdə işlənməsi də qeyd olunur. Məsələn, Nəsim kişi elə bil heç nə eşitmirdi, *böyüyüb boşalmış* gözlərini bir nöqtəyə dikib gülümsəyirdi (M.Süleymanlı, “Şanapipik”); Kənddən-kəsəkdən yaylaq bənövşəsi üçün *uçub gəlmiş* arı Bəkilin yadına söz salmışdı (M.Süleymanlı, “Duzsuzluq”); Aranın dəmyə ağacları tək *bərkilib qurumuş* Aran kişiləri Aranın istisini-bürküsünü səksəndirə-səksəndirə evdən-evə çapıb qışqırırdılar (M.Süleymanlı, “Yel Əhmədin böyliyi”); Yerdən *burula-burula qalxan* qızmar ilgim pərdəsindən savayı heç nə tərənəmirdi (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”).

Feili sifət tərkiblərinin böyük işlənmə tezliyi və digər dünya dillərindəki budaq cümlələrin vəzifəsini yerinə yetirməsi türk dillərini digər dillərdən fərqləndirir və buna “türk tipi feili sifət birləşmələri” adı verilir. Bu fikri Azərbaycan dilinə də aid etmək olar. Bu xüsusiyyət türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin daha anlaşıqlı olmasına, mürəkkəb anlayışları daha sadə yolla ifadə etməsinə səbəb olmuşdur. Feili sifətlərin bir xüsusiyyəti də nadir hallarda *bir* sözü ilə birlikdə işləyə bilməsidir:

Ancaq Orxan bilirdi ki, gördükləri gerçəkdi: həqiqətən bu dünyada “Çarıqqaya” *deyilən* bir yer var, bu yerdə suyu gümüşə çalan göl var, qaragözlü Bənövşə var və onu da bilirdi ki, günün ömrü nə qədər uzun olsa da, gün karvanını sürüb gedəcək, sonra gecə Çarıqqayanın dalından çıxıb öz yerini tutacaq (İ.Məlikzadə, “Gümüşgöl əfsanəsi”).

Feili sifətdən sonra *bir* sözünün işləyə bilməsi bu feil formalarını sifətlərə və eləcə də, sifəti əvəz edə bilən bəzi əvəzlilərə (*belə, bəzivə* s.) yaxınlaşdırır. Çünki həmin sözlərdən sonra da *bir* sözündən istifadə oluna bilər. Bu sözlər barədə sonrakı fəsilə məlumat veriləcəkdir. Ancaq burada onu qeyd etmək istəyirik ki, belə məqamlarda *bir* sözünün miqdar sayı məzmununu qismən itirir və qeyri-müəyyənliyin ifadəçisi kimi çıxış edir.

¹ADPU, Xarici Dillər Mərkəzinin baş müəllimi mahmudova.mehriban@list.ru

Məlumdur ki, feli sifətlərdə həm fel, həm də sifət xüsusiyyətləri vardır. Feli sifət nitqdə daha çox sifət səciyyəlidir. Cümlədə, bir qayda olaraq, təyin kimi çıxış edir. Sifət feli sifətlər vasitəsi ilə fellə sıx bağlıdır. Həm sifət, həm də feli sifət əşyanın əlamətini bildirir.

Y. Seyidov feli sifətlərdən bəhs edərkən göstərir ki, vaxtı ilə Azərbaycan dilçiliyində onları düzəltmə sifətlər – feldən düzələn düzəltmə sifətlər kimi izah etmişlər və bu münasibət 1950-ci illərin sonunadək davam etmişdir. Müəllif feli sifətləri şərh edərkən onların yalnız fellik xüsusiyyətlərinə görə deyil, sifətlik xüsusiyyətlərinin bəzi cəhətlərinə görə də sifətdən fərqləndiyini göstərərək yazır: “Sifətlər, eləcə də feldən düzələn sifətlər əşyaya məxsus daimi əlamətləri ifadə etdikləri halda, feli sifətlər müəyyən vaxtda özünü göstərən keçici xüsusiyyətləri ifadə edirlər; feldən düzələn sifətlərdə hərəkət durğun vəziyyətə keçdiyi üçün onlar belə əlamət ifadədə bilmir: ağlayan-ağlaşan, qaçan-qaçağan, vuran-vurağan, gülən-güləyən, açılan-açıq, sınıan-sınıq”

Azərbaycan dilində feldən sifət düzəldən şəkilçi az deyildir. Məsələn, -ağan, -əyən: qaçağan (at), küsəyən (uşaq); -qan, -kən: çalışqan (tələbə), sürüşkən (yer); -aq, -ək: qorxaq (adam), hürkək (at); -ğın, -gin, -ğun, -gün-qın, -kin, qun, kün: azğın (düşmən), gərgin (vəziyyət), yorğun (adam); -ici, -ucu, -ücü, -yıcı, -yiçi, -yucu, yücü: alıcı (quş), keçici (bayraq), qurucu (əllər), sürücü (adam), bağlayıcı (söz); -ıq, -ik, -uq, -ük: açıq (qapı), kəsik (ağac); -caq, -cək: utancaq (uşaq), sevincək (adam); -inc, -inc, —unc, - ünc: qorxunc (hadisə), gülcünc (iş); -c: qışqanc (adam); -im, -im, -um, -üm: bir içim (su), bir atım (barıt), qırx tutum (saç); -ma, -mə şəkilçilərini fel köklərinə artırmaqla düzəltmə isim əmələ gəlmiş kimi, düzəltmə sifət əmələ gəlir: məs...gəlmə adam, süzmə qatıq, hörmə saç, burma bıç və s. Qeyd olunan şəkilçilər fellə sifət arasında əlaqələri göstərir və hal, hərəkət əlamətlərinin ifadəsi üçün yeni sözlərin yaradılmasına xidmət edir. Belə sifətlər eyni zamanda sifətlə feli sifət arasındakı oxşar və fərqli əlamətlərin üzə çıxarılması üçün müqayisə materialı ola bilər.

M. Hüseyinzadə mürəkkəb fellərdən düzəlmiş mürəkkəb sifətlər qrupunu ayırır və bu qrupa aid aşağıdakı nümunələri göstərir: həll olunmuş (məsələ), təşkil olunması (dərnek), təsdiq olunan (vəzifə). Qeyd etmək lazımdır ki, verilmiş nümunələrdən birincisi mürəkkəb feldən düzəlmiş feli sifətdir. Məlumdur ki, feli sifət sintaktik qrammatik səviyyədə sifət funksiyasını yerinə yetirir, birləşmə və cümlə daxilində əlaməti ifadə edərək təyin funksiyasında çıxış edir. Lakin bu, onları sifət hesab etməyə əsas vermir. Verilmiş nümunələrə oxşar külli miqdarda birləşmələr qurmaq mümkündür. Məsələn, həll edilmiş münaqişə, yardım göstərilmiş qaçqın, təsdiq edilmiş ərizə, oxunmuş kitab, yazılmış məqalə, cavablanmış sual, axtarılan adam, qıvrılan ilan və s. Bütün bu birləşmələrdə feli sifət kimi təyin edir və sifətin funksiyasını yerinə yetirir. Lakin nə sadə nə mürəkkəb fellərdən düzəlmiş feli sifətlər məhz bu xüsusiyyətə görə sifət adlandırılmalıdır. Eyni sözləri felin şəkil əlamətini qəbul etmiş sözförmələr haqqında da demək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə sözförmələrin (həll olunmuş, təşkil olunması, təsdiq olunan, təsdiq edilmiş, oxunmuş, yazılmış, cavablanmış, axtarılan, qıvrılan və s.) heç biri dilin lüğət fondunun ayrıca vahidi kimi qəbul olunmur. Bu da onların sifət olmadığını bir daha təsdiq edir. Biz belə hesab edirik ki, belə sözförmələrdən fərqli olaraq həlledici tipli sözlər mürəkkəb fel əsasında yaranmış mürəkkəb sifət sayılmalıdır. Bu söz həll etmək felinə -ci sifətdən düzəldən şəkilçi əlavə olunmaqla düzəlmişdir. Digər tərəfdən, bu sözü tərkib elementlərinə ayırarkən iki söz kimi qəbul etmək çətindir. Buna baxmayaraq belə sözlər mürəkkəb feldən düzəlmiş sifət kimi qəbul olunmalıdır. **Həlledici** oyun, **həlledici** məhlul, **həlledici** xal. Həlledici sifəti substantivləşərək ismə çevrilir. Məsələn, əvvəl **həlledici** kobaya tökülür, sonra həll ediləcək maddə əlavə olunur.

B. Xəlilov feli sifətin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini şərh edərkən aşağıdakıları qeyd edir: “1) feli sifətlər də kimi təyin edə bilər. Lakin sifətlərdəki təyinetmə xüsusiyyətləri adi əlamət kimi özünü göstərir. Feli sifətlərdəki təyinetmə isə hərəkətlə bağlı əlamət kimi özünü göstərir. Müqayisə et: soyudulmuş su-soyuq su; 2) sifətlərdən əvvəl dərəcə əlamətlərini artırmaq olur, lakin bu xüsusiyyət feli sifətlərdə mümkün deyil; 3) feli sifətlərdə əlamət bildirmək hərəkətlə bağlı üzə çıxır, sifətlərdə isə əlamətlə bağlıdır; 4) feli sifətlər də sifətlər kimi substantivləşə bilər. Substantivləşdikdə ismə məxsus kateqoriyaların göstəricilərini qəbul edir”.

H. Mirzəyev feli tədqiq edərkən feli sifətlərlə sifətin müştərək-fərqli cəhətlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət vermişdir. Müəllif qeyd edir ki, həm sifətlər (istər əsil, istərsə də düzəltmə sifətlər), həm də feli sifətlər əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirmiş və eyni suallara cavab vermişdir.

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində sifətlərin xüsusi qrammatik əlaməti yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dillərdə sifətlər şərti dayanıqlığa malikdir. Məsələn, **a clean dress, a high hill, a green grass**. Sifətlərdə əlamət və ya keyfiyyətin zamana görə dəyişməsinə göstərən heç bir ünsür yoxdur. Şərti dayanıqlıq bununla izahlanır. Sifətdən fərqli olaraq həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində feli sifətdə bu cəhət vardır. Müqayisə et: **a fast train (sürətli qatar), an approaching train (sürətlənən qatar)**.

İngilis dilində feli sifətlərin sifətə keçməsi geniş qeydə alınır. Məsələn, **interesting**-maraqlı-интересный, **tired**-yorğun-усталый, **boring**-daxıxdırıcı-скучный, **satisfied**-razi-довольный.

H. Mirzəyev feli sifət ilə sifətin həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən müştərək xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. O, feli sifətin sifət ilə fərqli xüsusiyyətlərindən danışarkən 19 fərqləndirici əlamət ayırır.

İngilis dilində felin şəxssiz formalarından biri olan feli sifətin iki indiki zaman feli sifəti (The Present Participle), keçmiş zaman feli sifəti (The Past Participle) forması vardır. İndiki zaman forması fel əsasına -inq, keçmiş zaman forması isə -ed suffiksini artırılması ilə düzəlir. İngilis dilində feli sifət, fel, sifət və zərf xassəsinə malikdir.

Sifət xüsusiyyətlərinə malik feli sifətlər ingilis dilində də cümlədə, yaxud birləşmədə ismin təyini funksiyalarında çıxış edir. Məs., We visited one of the largest plants producing tractors in our country-Biz ölkəmizdə traktor istehsal edən böyük zavodlardan birində olduq.

A broken cup lay on the table-sınımış fincan stolun üstündə idi.

Qeyd etmək lazımdır ki ingilis dilində feli sifət cümlədə zərf funksiyasında olduqda xəbərlə ifadə olunan hadisəni təyin edir. Bu funksiyada işlənən feli sifətlər Azərbaycan dilindəki feli bağlamalara uyğun gəlir.

He sat at the table thinking-O stolun arxasında düşünə-düşünə oturmuşdu.

Fel sifətlərin birləşməsində yaxud cümlədə ismitəyinə tənqidə sifət ləo xşarsəciyyəlidir. Məsələn, the developed country- inkişaf etmiş ölkə; the obtained results- alınmış nəticələr; Oxuyan şagird- a studying pupil, Oxuyan müğənni- a singing singer.

ƏDƏBİYYAT

8. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
9. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. 2 hissədə. I hissə. Bakı: Elm, 2007
10. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. 2 hissədə. II hissə. Bakı: Nurlan, 2007
11. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2006
12. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı: Elm, 1986
13. Kazimov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. IX cild. Birinci kitab. Bakı: Nurlan, 2010
14. Mahmudova R. Azərbaycan dilində şəkilçilərin omonimiyi. Bakı: Çarşıoğlu, 2010

Açar söz: adyektivləşmiş feillər, Feili sifət tərkibləri, şəkilçi, fərqləndirici xüsusiyyət.

Ключевые слова: прилагательные, глагольные прилагательные, суффиксы, отличительный признак.

Key words: adjectives, verbal adjectives, suffixes, distinctive feature.

Xülasə

Adyektivləşmiş feillərin tərkib əmələ gətirməsi.

Bu məqalə adyektivləşmiş feillər feli sifətlərin tərkib daxilində işlənməsi haqqındadır. Müasir Azərbaycan dilində feili sifətlərin əksəriyyəti tərkiblərin əsas tərəfi kimi çıxış edir və bu hal feili sifətin təklikdə işlənməsindən daha geniş yayılmışdır. Feili sifəti sifətdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri kimi feili bağlama ilə birlikdə işlənməsi də qeyd olunur. Feili sifətlərdə həm fel həm də sifət xüsusiyyətləri vardır. Feili sifət nitqdə daha çox səciyyəlidir. Cümlədə bir qayda olaraq təyin kimi çıxış edir. Sifət feili sifətlər vasitəsilə felle sıx bağlıdır.

Резюме

Формирование структуры прилагательных глаголов.

Эта статья посвящена развитию прилагательных глаголов и причастия в составе. В современном азербайджанском языке большая часть причастия выступает в качестве основного аспекта компонентов, и это более распространено, чем использование одного причастия. Одной из особенностей, которая отличает причастие от прилагательного, является то, что оно употребляется в сочетании с глаголом. В причастии есть как глагольные, так и прилагательные признаки. Причастие более характерно для речи. В предложении, как правило, выступает как Прилагательные тесно связаны с глаголами через причастия.

Summary

Structure formation of adjectival verbs.

This article is about the development of adjectival verbs and participle within the composition. In the modern Azerbaijan language most of the participle act as the main aspect of the components, and this is more common than the use alone of the participle. One of the features that distinguishes the participle from the adjective is that it is used in conjunction with the verb. In the participle have both verb and adjective features. The participle is more characteristic of speech. In the sentence, as a rule, acts as an attribute. Adjectives are closely related to verbs through participles.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

NİDALARIN TƏDRİSİNDƏ AKTUAL PROBLEMLƏR

Azərbaycan dilçiliyində nidalar köməkçi nitq hissələrindən biri kimi ən az tədqiq olunan nitq hissəsidir. Burada mübahisəli məsələlər çoxdur, çünki onların təsnif edilməsi və sərhədlərinin müəyyənəlməsi bir sıra çətinliklər yaradır. Ona görə ki, nidalar bəzən zərf, bəzən ədatlar, bəzən də təqlidi sözlərlə qarışdırılmış, həmin söz qruplarının arasında itmişdir. Nidalar rus dilçiliyində də çox az tədqiq olunub, çünki bu sözlərin başqa sözlərlə əlaqəsi yoxdur və başqa sözlərə bənzəmir. Nidalar ancaq və ancaq dilin emosional dairəsini gücləndirir. M.V.Lomonosov, A.X.Vostokoy, A.A.Şaxmatov, V.V.Vinoqradov nidaların tədqiq edilməsində mühüm rol oynamışlar. A.X.Vostokoy, A.A.Şaxmatov, V.V.Vinoqradov nidaları nitq hissəsi kimi öyrənməyin tərəfdarı idilər. Amma N.İ.Qreç və A.M.Peşkovskiy nidaları söz hesab etmirdilər və onun quruluşunu, sintaktik funksiyasını tədqiq etməkdən imtina edirdilər. L.V.Şerba bu ziddiyyətli fikirlərə görə nidaları “anlaşılmaz kateqoriya” kimi təqdim edirdi. İ.A.Batmanov nidaları köməkçi nitq hissəsi hesab etmirdi və nidaların da isim kimi hal şəkilçisi qəbul etdiyini iddia edərək nidaları adlar qrupunda tədqiq etməyi üstün tuturdu (4, 3).

Başqırd dilində nidalardan bəhs edən H.K.Dmitriyev onları həm isimlərdən, həm də feillərdən fərqlənən qədim söz qrupu adlandırmışdır (5, 7-49). A.N.Kononov nidaların xüsusi bir nitq hissəsi olduğunu deyirdi (7, 60). Türk dillərinin bir çoxunda nida problemindən bəhs edən elmi-tədqiqat əsərləri var. S.Usmanov özbək dilində olan nidalara haqqında nazmizədlilik dissertasiyası yazmış və onları xüsusi nitq hissəsi kimi qeyd etmişdir. Türkologiyada ilk dəfə olaraq S.Usmanov nidaları təqlidi sözlərdən ayırmışdır. Amma tədqiqatçı alim vokativ sözlərlə nidaları eyniləşdirmişdir (6). Ş.Y.Sarıbayev Qazax dilində olan nidaları öz nazmizədlilik dissertasiyasında tədqiq etmiş və problemin həllinə qismən nail olmuşdur.

Azərbaycan dilçisi F.Zeynalov nidalara haqqında belə yazır: “Nidalar prototürk dövründə olmamış, sonralar meydana çıxmışdır. Onlar həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Belə ki, nidaların lüğəti mənası yoxdur, onlar sözyaratma prosesində iştirak etmir (düzəltmə və mürəkkəb növləri yoxdur) və eləcə də sözlər arasında müxtəliflik sintaktik münasibətlər yarada bilmir. Onların əsas vəzifəsi mənanı qüvvətləndirməyə xidmət etməkdir (bu baxımdan onlar ədatlara yaxınlaşır). Onlar nominativlik əks etdirmədən prosesi dəyişir, bir növ, prosesin özünü əks etdirir, mətnə ekspressiv-emosionallıq çalarlığı verməyə xidmət edir. Onlar (nidalar), həmçinin, cümlədə fikrin ifadə vasitələrinə də müəyyən təsir göstərir” (3, 342). B.Xəlilov nidalara haqqında yazır: “Köməkçi nitq hissələri müstəqil mənaya və morfoloji əlamətə malik deyil. Cümlədə müstəqil bir üzv yerində işləyə bilmir. Azərbaycan dili faktlarının təhlili göstərir ki, nidalar intonasiya və mətndən asılı olaraq, müəyyən spesifik mənə bildirirlər-hiss və duyğular ifadə edirlər. Köməkçi nitq hissələrində bu xüsusiyyət yoxdur, onlar cümlə üzvləri arasında sintaktik əlaqə yaradır, yaxud da ayrı-ayrı cümlə üzvünə və ya bütünlükdə cümləyə müəyyən mənə çalarlığı verir. Nidalar söz-cümlə kimi çıxış edə bildiyi halda, köməkçi nitq hissələrində bu xüsusiyyət yoxdur” (2, 317).

Bütün bu fikirləri nəzərə alıb demək olar ki, nidaların xüsusi nitq hissəsi kimi verilməsi mübahisəli fikirdir. Onlar köməkçi nitq hissələrindən ayrılmalı deyil, çünki onların hiss və duyğular ifadə etməsi nidaların əsas xüsusiyyətidir və bu xüsusiyyət olmasa, biz onları nida hesab edə bilmərik. Hiss və duyğu anlayışı ifadə etməsi onun xüsusi nitq hissəsi kimi verilməsini zəruri etmir, çünki hər bir nitq hissəsinin özünəməxsus xüsusiyyəti var və nidalarda emosiyaların üstünlük təşkil etməsi əsas xüsusiyyət kimi özünü göstərir. Nidalar dialoqlarda və şifahi nitqdə özünü göstərir və bədii əsərlərdə də nidalardan istifadə olunur. Nidalarda ifadə olunan hiss və duyğular özünəməxsus intonasiya ilə tələffüz edilir, buna görə də nidalar nitqə canlılıq, emosionallıq, ekspressivlik verir, bəzən də yığcamlıq yaradır. Məsələn:

- Mən bir az dincəlmək istəyirəm.
- İşi belə görəcəksənsə, ay-hay!

Belə nəticə çıxarmaq olar ki, nidalar nominativ mənadan məhrum, səs kompleksindən ibarət olan, xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilən sözlərdir və insana məxsus təəcüb, qorxu, təəssüf, sevinc, çağırış, qəm-kədər, nifrət, istehza və s. hissələri bildirir.

Yeni təhsil proqramı (kurikulum) üzrə imtahanlara hazırlaşanlar üçün vəsaitlərdə, yuxarı sinif şagirdlərinin dərsliklərində nidaların aşağıdakı mənə növləri öz əksini tapıb:

- 1) “Qorxu, narahatlıq bildirənlər: vay, ox, of, uy, ah və s.
- 2) Şadlıq, sevinc, təəcüb bildirənlər: ura, oxqay, ay can, paho, oho və s.
- 3) Çağırış bildirənlər: hey, ey, a, ay və s.
- 4) Qəm, kədər bildirənlər: ah, eh, of, uf və s.
- 5) Nifrət, istehza bildirənlər: xa-xa, xux, xox, bah, tfu və s” (1, 184).

Nidalarda da durğu işarələrinin qoyulması modal sözlərdə olduğu kimidir.

Ümumiyyətlə, hər bir köməkçi nitq hissəsinin tədrisinə hazırlaşarkən şagirdlərin yaş və anlama səviyyəsinə uyğun olaraq, onlar üçün çətin olacaq məsələləri müəyyənəlməli və buna uyğun olaraq dərsimizi planlaşdırmalıyıq. Belə olduğu təqdirdə həmin dərsdə keyfiyyətli nəticələr əldə edə bilərik. Bəs görəsən bu problemləri hansı iş üsulları ilə aradan qaldırmaq olar? Beyin

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

həmləsi, anlayışın çıxarılması, debat, Frayer modeli, Blum kubu, Eyler-Venn diaqramı, dairə üzrə hərəkət, binqo, ziqzaq, mozaika, fırlanan lövhə, öz tayını tap, bitməyən hekayə və s. kimi iş üsullarından istifadə edilə bilər. Bu dərsi daha maraqlı və əyləncəli etməklə bərabər, həm də şagirdlərin öyrənməsinə kömək olacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dili (qəbul imtahanlarına hazırlaşanlar, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün vəsait) DİM. Bakı, 2019, 329 səh.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, II hissə. Bakı, 2007, 280 səh.
3. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. Bakı, 2008, 354 səh.
4. Батманов И.А. Части речи в киргизском языке. Фрунзе, 1936.
5. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М-Л, 197.
6. Усманов С. Междометие в современном узбекском языке. Ташкент, 1952.
7. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М-Л, 1956.

Açar sözlər: köməkçi nitq hissələri, nidalar, metodlar, təsnifat

Ключевые слова: вспомогательные части речи, восклицания, методы, классификация.

Xülasə

Azərbaycan dili dərslərində dilimizin qaydalarını öyrətmək başlıca vəzifələrdəndir. Çünki dil qaydalarını bilməyən şagird düzgün yazı və sərbəst nitqə malik ola bilməz. İstər ali, istərsə də orta məktəbdə bu başlıca amildir və müəllim çalışmalıdır ki, müəyyən problemlər yaranarsa, doğru həllə nail olsun. Köməkçi nitq hissələri zaman-zaman tədqiq olunmuş və bu mövzuda çoxlu əsərlər yazılmışdır. Lakin buna baxmayaraq, həmişə alimlər arasında fikir ayrılıqları yaranmışdır və bu da orta məktəb və ali məktəb dərslərində mövzu eyni olsa da, müəyyən fərqli məqamların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bunlara aparılan araşdırmada rast gəlmək olar, gəlin baxaq. Köməkçi nitq hissələrinin daxili təsnifatında yaranan problemlər aşağıdakılardır:

- 1) Köməkçi nitq hissələrinin quruluşu
- 2) Əsas nitq hissəsi olan sözlərin həm də köməkçi nitq hissəsi hesab edilməsi (nitq hissələri arasında keçid prosesi)
- 3) Köməkçi nitq hissələrinə aid vahidlərin orfoqrafiyası və s.

Резюме

Обучение правилам нашего языка на уроках азербайджанского языка является одной из основных задач. Потому что у ученика, не знающего правил языка, не может быть нормального письма и свободы слова. Это отправная точка как в старшей, так и в старшей школе, и учитель должен работать, чтобы найти правильное решение, если возникают определенные проблемы. Вспомогательные части речи время от времени изучаются, и на эту тему написано много работ. Однако между учеными всегда были разногласия, которые приводили к определенным различиям, хотя и по одному и тому же предмету в учебниках для средней и старшей школы. Их можно найти в исследованиях, давайте посмотрим. При внутренней классификации вспомогательных частей речи возникают следующие проблемы:

- 1) Строение вспомогательных частей речи
- 2) Слова, составляющие основную часть речи, также считаются вспомогательными частями речи (процесс перехода между частями речи)
- 3) Правописание единиц, относящихся к вспомогательным частям речи и т.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Muradova Səbinə İlham qızı¹
CƏMIYYƏTİN SOSIAL STRUKTURU VƏ SİNİFLƏR ÜZRƏ BÖLGÜSÜ

Sosial struktur dedikdə, sosial sistem kimi götürülən cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplara, kollektivlərə, etnik birliklərə bölünməsi onlar arasında qarşılıqlı təsir və funksional əlaqələr başa düşülür.

Əhalinin sosial tərkibi son dərəcə geniş və rəngarəng elementləri əhatə edir. Onlar müxtəlif əsaslara görə bir-birindən fərqləndirilir və öz əhatə dairəsinə görə eyni deyildir. Əhatə dairəsinə görə onları aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

Ailə, kollektiv, peşə qrupu, sosial təbəqə, sosial qrup, sinif, şəhər və kənd əhalisi, fiziki və əqli əmək işçiləri, nəsil, xalq, millət və bütövlükdə cəmiyyət.

Cəmiyyətin sosial strukturunda ictimai əmək bölgüsü ilə şərtlənən sosial kateqoriyalar və təbəqələr əsas yer tutur. İctimai əmək bölgüsü tarixi inkişaf gedişində insanların birligə istehsal fəaliyyəti prosesində baş vermişdir, əmək bölgüsü o vaxt ictimai mahiyyət kəsb edir ki, əməyin bu və ya digər növləri insanların müəyyən sosial-mütəşəkkil qruplarına təhkim olunur.

Sosial struktur cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mənəvi mədəniyyət sistemləri, məişət münasibətləri ilə ayrılmaz əlaqədədir. Sosial struktur öz tərkibinə görə çox geniş anlayış olub, aşağıdakı tərəfləri əhatə edir:

- 1) əhalinin və təbəqələrin ümumi əhali içərisində xüsusi çəkisi və bu münasibətdə bir-biri ilə nisbəti;
- 2) ayrı-ayrı sosial birliklərin ümumi sosial struktur daxilində yerləşməsi və rolu;
- 3) cəmiyyəti təşkil edən sosial qrupların və birliklərin funksional baxımdan qarşılıqlı münasibətləri;
- 4) sosial strukturun dəyişməsi və inkişafının əsas meylləri. (2, 78)

Bu bölgüdə sosial tərkib xüsusilə diqqəti cəlb edir. Sosial tərkibin daxilində:

- sosial-sinfi birliklər, sosial qruplar və təbəqələr.
- işləyən əhalinin peşə tərkibi və kollektivlərə bölünməsi
- əhalinin sosial-ərazi tərkibi
- sinif və sosial qrupun öz daxilində mövcud olan daxili struktur bölgüsü elementləri və təbəqələr.
- işçilərin əməyinin xarakterinə və məzmununa görə bölgüsü {fiziki və əqli əmək işçiləri}
- əhalinin sosial-etnik birlik formalarına bölgüsü (qəbilə, tayfa, xalq, millət)
- əhalinin sosial-demografik bölgüsü (ailə, cinsə görə və nəsələ görə bölgüsü)

İctimai əmək bölgüsü əhalini həm də şəhər və kənd əhalisinə ayırır. Bununla sıx əlaqədə işçilərin sənaye, ticarət və əkinçilik məşğuliyyətinə görə ayrılması baş verir. Sosial ərazi strukturunu daha çox cəmiyyətin məkanca təşkil forması kimi çıxış edir. O insanların yaşadıkları ərazi məskənlərinə münasibətləri, habelə bu səpkidə şəhər və kənd əhalisinin bir-birinə münasibətini bildirir. Ümumiyyətlə şəhər və kəndin yaranması hər şeydən əvvəl sənətkarlıq və ticarətin əkinçilikdən ayrılmasının nəticəsidir.

Nəhayət, işçilərin fiziki əmək işçiləri və əqli əmək işçilərinə bölünməsi də ictimai əmək bölgüsünün nəticəsidir. Lakin bu iki bölgü bir-birindən həm də ona görə ayrılır ki, birinci bütün əhalini əhatə etdiyi halda, ikinci bölgü (fiziki və əqli əmək işçiləri) yalnız işçilərə aiddir.

Əmək işçiləri-ziyalılar ictimai əmək bölgüsü sistemində cəmiyyətin sosial strukturunda özünəməxsus yer tutur. Ziyalılar xüsusi müstəqil sosial təbəqə kimi kapitalizmdə yaranmışdır (əlbəttə, onun ayrı-ayrı nümayəndələri quldarlıq və feodalizmdə də vardı). Ziyalı (latınca intelleqens sözündən olub, başa düşən, düşünən, zəkali deməkdir) təbəqəsi öz daxili məzmununa görə çox genişdir.

Ziyalılar yüksək peşə göstəricilərinə və təhsil səviyyəsinə malik olan sosial təbəqədir. Buna görə də o cəmiyyətin əsas intellektual potensialını ifadə edir.

Silk dedikdə elə insan qrupu nəzərdə tutulur ki, onların cəmiyyətdə müxtəlif iqtisadi və hüquqi vəziyyəti yuridik qanunlar vasitəsilə təsbit olunur. Vətəndaşların silki mənsubiyyəti irsən keçirdi. Bir silkdən digərinə keçməyə demək olar ki, yol verilmirdi. Buna görə də silki quruluş qapalı xarakter daşıyırdı. Ən çox əlahiddəliyi və qapalılığı ilə kasta (portuqaliya dilində-qəbilə, nəsil deməkdir) quruluşu seçilir. Qədim Hindistanda bu geniş yayılmışdı (brəhmənlər, kşatrilər, veyslər və şudralar).

Son dövrlərin fəlsəfi ədəbiyyatlarında marksizmi tənqid etmək nəminə "sinif" anlayışından yan keçmək anlayışına rast gəlinir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ictimai sinif haqqında təlim marksizmə qədər yaranmışdır.

Müasir cəmiyyətdə siniflər əhəmiyyətli rol oynayır. Son dövrlərdə bir çox dəyişikliklər baş vermişdir. Əvvəlcə kolxozların ləğvi kəndli sinfini sıradan çıxarmışdır. Sonra dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi gedişində fəhlə sinfi köklü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bununla belə bizim cəmiyyətdə fəhlə sinfi hələ də qalmaqdadır. Digər tərəfdən nəzəri fikir təkə bu və ya digər ölkənin həyatını ümumiləşdirməklə məhdudlaşmışdır. O, həm də dünyadakı reallıqları nəzərə almalıdır.

Hal-hazırda Qərb cəmiyyətində aşağıdakı siniflərin olduğunu qeyd edirlər:

- 1) yüksək siniflər (istehsal ehtiyatlarına sahib olan, yaxud onlara bilavasitə nəzarət edən varlıqlar, iri sənayeçilər, rəhbərliyin yuxarı təbəqələri)
2. Orta sinif.
3. Fəhlə sinfi.

¹Azərbaycan Dillər Universitetinin "Regionlaşdırma" kafedrası, AMEA Fəlsəfə İnstitutunun dissertantı

4. Bəzi sənaye ölkələrində mövcud olan fəhlə sinfi.

Bununla əlaqədar mövcud cəmiyyətdəki sosial strukturun hərtərəfli təhlil olunmasında sosial stratifikasiya təlimi mühüm rol oynayır. Ştata latınca təbəqə deməkdir. Bu anlayış ictimai elmə geologiyadan keçmişdir. Stratifikasiya təliminin yaradıcılarından biri olan P.Sorokin yazırdı ki, sosial stratifikasiya mövcud insanların məcmusunu (əhalini) öz ierarxalı dərəcəliliyi ilə götürülən siniflərə parçalanmaq deməkdir. Onun əsasını və mahiyyətini hüquq və imtiyazların, məsuliyyət və öhdəliklərin qeyri-bərabər bölünməsi bu və ya digər cəmiyyətdə insanlar arasında sosial dəyərlərin, hakimiyyətə və cəmiyyətə təsirin səviyyəsi təşkil edir.

Stratifikasiya təlimi müasir cəmiyyətin sosial strukturunda aşağıdakı 6 meyar üzrə bir-birindən fərqlənən şratlan ayırır: Birincisi, peşə nüfuzu. Cəmiyyətdə müxtəlif peşələr və buna müvafiq olaraq həmin peşələrdə çalışan insan qrupları arasında nüfuza görə fərqlər vardır.

İkincisi, hakimiyyət və əzəmət. Bu meyar cəmiyyətdə insanların hakimiyyətdən istifadə olunmasına və öz əzəmətlərinə görə olan müxtəlifliyi ifadə edir.

Üçüncüsü, gəlir və sərvət. Məlumdur ki, gəlir və sərvətin miqdarına görə insanlar eyni deyildir. Onların belə bölünməsi üsullarından (irsən miras qalan və yaxud peşə sahibinin özünün əldə etdiyi gəlir və sərvət) asılı olmayaraq həmin göstəriciyə görə insan qrupları bir-birindən fərqlənirlər.

Dördüncüsü, təhsil və bilik səviyyəsi. Tarixən insanlar öz təhsil və biliyinə görə eyni olmamışlar. Bu əlamət onların sosial roluna və cəmiyyətdə yüksəlmə imkanlarına ciddi təsir göstərir. Səciyyəvi cəhət burasıdır ki, həmin əlamətin rolu getdikcə artmaqdadır.

Beşinci meyar dini mənsubiyyət dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi nəticəsidir.

Nəhayət, altıncı meyar insanların qohumluq əlamətlərinə görə fərqləndirilməsidir. Qeyd olunmalıdır ki, bu göstərici də cəmiyyətdə mühüm rol oynayır. Belə ki, nəslin davam etdirilməsində, uşaqların tərbiyəsində, qohumlar arasında münasibətlərin mənəvi, psixoloji və digər baxımdan tənzimlənməsində o əhəmiyyətli yer tutur.

Sosial stratifikasiya təlimi cəmiyyətdə mövcud olan insan qruplarını hərtərəfli səciyyələndirmək imkanı verir. İctimai həyatın müxtəlif tərəflərinə aid meyarların vəhdətdə götürülməsi bu işdə böyük köməklik göstərir.

P.Sorokin göstərdi ki, sosial stratifikasiya təlimində və ümumiyyətlə cəmiyyətin sosial strukturunun təhlilində çıxış nöqtəsinə sosial bərabərsizlik təşkil edir. Onun fikrincə sosial bərabərsizlik əbədidir və buna görə də sosial stratifikasiya cəmiyyətin daimi səciyyəsidir. (8-47).

Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər özünün müvafiq əksini sosial sferada, sosial münasibətlərdə və təbiidir ki, sosial strukturun göstəricilərində də tapır. Həmin dəyişiklikləri tam dolğunluğu ilə səciyyələndirmək üçün sosial mobillik (sosial yerdəyişmə) anlayışından istifadə olunur. Bu anlayış yerdəyişmənin şaquli və üfqi istiqamətlərini (bir sosial səviyyədən digərinə) yüksəlmə və ya enmə, yaxud da bir sosial qrupdan digərinə keçidi izləməyə imkan verir.

Çox vaxt sosial dəyişiklik adı altında sosial obyektin bir vəziyyətdən digər vəziyyətə keçməsi, cəmiyyətin sosial təşkilində, onun sosial institutlarında və sosial strukturunda, cəmiyyətdə qararlaşmış davranış nümunələrinin istənilən modifikasiyası, forma dəyişməsi başa düşülür. Bu məzmun sosialdəyişikliklər nəzəriyyəsində mərkəzi yer tutur və inkişaf, böyümə, mobillik, təkamül, inqilab, tərəqqi, tənəzzül, transformasiya, həmçinin dəyişikliklərin amilləri, mənbələri, növləri, sferalan, istiqamətləri kimi anlayışlarla bağlıdır. Sosioloji və siyasi elmlərdə sosial dəyişikliklər nəzəriyyəsinin təsnifatına yanaşmalar indiyə qədər müxtəlifdir.

Ən çox qəbul olunan nəzəriyyələrin klassik və müasir nəzəriyyələrə bölünməsidir. Klassik nəzəriyyələrə təkamülçülüyü, tarixiliyi, dövrilliyi tarixi materializmə aid edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı haqqında hesabat. Bakı 1997-ci il, 472 səh.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2010. Bakı 2010-cu il. 840 səh.
3. Fəlsəfi ensiklopedik lüğəti. Bakı 1997-ci il. 518 səh.
4. Qolonkova L.F, Akulic M.M, Kuznetsov V.N. Ümumi sosiologiya. Bakı 2007-ci il. 492 səh.
5. Hacıyev Z. Fəlsəfə. Bakı.200-ci il. 640 səh.
6. İmanov H. Fəlsəfənin əsasları. Bakı 2007-ci il. 40 səh.
7. Sosiologiya. Bakı 2005-ci il. 295 səh.
8. Sorokin P. Çelovek. Sivilizasiya. Obşestvo. M. 1992. 302 səh.

Açar sözlər: cəmiyyət, paradigma, qrup, sosial

Ключевые слова: общество, парадигма, группа, социальная

Keywords: society, paradigm, group, social

Cəmiyyətin sosial strukturu və siniflər üzrə bölgüsü

Xülasə

Cəmiyyətin sosial struktur anlayışı öz məzmununa görə sosial tərkib anlayışından daha geniş və dolğun xarakter daşıyır. Təkcə əhalinin sosial birliklərinin müxtəlif nisbətlərdə tərkibini göstərməklə kifayətlənmir. Onun məzmununa bundan əlavə sosial sistemə daxil olan yanmsistemlərin və elementlərin nisbi sabit düzülüş qaydası, bir-birilə qarşılıqlı münasibətləri, oynadıqları funksional rol da daxildir.

Социальная структура и классификация общества

Резюме

Понятие социальной структуры общества является более широким и всеобъемлющим по своему содержанию, чем понятие социального состава. Больше, чем просто показ состава социальных единиц населения в разных пропорциях. Его содержание также включает относительно устойчивое расположение нарциссических систем и элементов, их взаимосвязь и функциональную роль, которую они играют.

Ключевые слова: социальная, структурная, стратификация, коллектив, труд

Social structure of the society and classification

Summary

The concept of a social structure of a society is more broad and comprehensive in its content than the concept of social composition. More than just showing the composition of the social units of the population in different proportions. Its contents also include the relatively stable arrangement of narcissistic systems and elements, their interrelationships, and the functional role they play.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Aliyeva Pəri Şahin qızı¹ VI SINIFDƏ ÜMUMİLƏŞDIRİCİ DƏRSLƏRİN TƏŞKİLİ HAQQINDA

VI sinif Azərbaycan dili dərsləri altı bölmədən ibarətdir və hər bölmənin sonunda ümumiləşdirici təkrarlar yer almışdır. I bölmədə nitq hissələri, düzəltmə isimlər, ismin mənsubiyyətə görə dəyişməsi, qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik hal, söz kökündə saitin düşməsi, yönüklük və çıxışlıq hallarında olan sözlərin tələffüzü, xəbərlilik şəkilçiləri, düzəltmə sifətlər haqqında dil qaydaları tədris olunur. Nəzərdə tutulmuş mövzuların tədrisi yekunlaşdıqdan sonra bütün bölməni əhatə edən ümumiləşdirici çalışmalar verilir. Məlumdur ki, nitq hissələrinin tədrisinin əsası hələ ibtidai siniflərdən başlayır, artıq V sinifdən etibarən daha mürəkkəbləşmiş halda bu məsələlər tədqiqatə cəlb olunur. Deməli, mövzuların ardıcılığı sadədən mürəkkəbə prinsipi əsasında gözlənilir.

“Bu dərslər müvafiq bölmədə keçilən mətn və dil qaydalarının təkrarı, eləcə də kiçik summativ qiymətləndirmə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərslərdə ümumiləşdirici təkrar üçün material təqdim olunmuşdur” (4, 46). II bölmənin sonundakı sınaq məqsədli çalışmalar əvvəlki dərslərdən fərqli olaraq təkrar dərslər deyil, ümumiləşdirici təkrar başlığı ilə adlandırılmışdır. Digər mühüm fərq isə tapşırıqların strukturundadır. Belə ki, VI sinif üzrə ümumiləşdirici dərslərdə verilən çalışmalar bölmənin müxtəlif hissələrində verilən mətnlərin ideya və məzmununa yönəldilib. Bununla da, şagirdin hafizəsini vərəqləməsi prosesi reallaşır, şagirdin oxuduğu mətni nə dərəcə yaddaşladığını öyrənmiş olur. Ümumiyyətlə, təkrar dərslər şagirdin hafizəsinin güclü və ya zəif olduğunu, dərslərə qarşı diqqətli olub-olmamasını öyrənmək baxımından olduqca çox əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı, həmin çalışmaların maraqlı təşkili də şagirdlərdə bir çox keyfiyyətlərin aşılmasına şərait yaradır. III bölmədə əvəzlilik və onun mənaca növləri, əvəzliyin quruluşca növləri, o, bu əvəzliliklərdən sonra vergülün işlənməsi haqqında dil qaydaları və onlar əsasında test tapşırıqlarına yer verilib. Həmin tapşırıqlar nəzəri qaydaların möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Bölmənin sonunda sadələşdirilmiş bütün mövzuları ümumi şəkildə əhatə edən ümumiləşdirici çalışma modellərinə rast gəlinir. Bu çalışmalarda dəyərlər verilib və bölmə daxilində hansı mətnə həmin dəyərlərin işləndiyini tapmaq tələb olunur. Bildiyimiz kimi, hər bir mətn nümunəsi şagirdlərə ibrətamiz fikirlər aşılayır, onlarda dünyagörüşün formalaşmasına təməl rolunu oynayır. Mətnlər üzərində işlədikcə artıq şagird bilir ki, çörəyə münasibət “Ağdam çörək muzeyi” mətnində, şəhidlik və onun müqəddəsliyi “Əlif Hacıyev” başlıqlı mətnə, dövlət rəmzləri Bəxtiyar Vahabzadənin “Bayraq” şeirində öz bədii əksini tapmışdır (3, 104).

Təlimin təhsilverici xarakter daşması ilə yanaşı, həm də onun tərbiyəedici prinsipi də öz əksini tapmalıdır. “Bu prinsip təlimdə öyrətmə, tərbiyə və inkişaf vəzifələrinin vəhdətə həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Təlim həm də qüvvətli tərbiyə vasitəsidir. Bu prinsip bir neçə istiqamətdə özünü göstərir: şagirdlərdə elmi dünyagörüşü və ideya inamın formalaşdırmaq; yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılmaq; təlim prosesində şagirdlərdə nəci bə hissələr formalaşdırmaq; şəxsiyyətin psixi proseslərini, zehni qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək” (1, 93). IV bölmədə feilin quruluşca növləri, feilin şəkilləri və onların yazılışı haqqında dil qaydaları və bu qaydalara əsaslanan çalışmalar verilib. Bölmənin sonunda ümumiləşdirici təkrarda Əli Kərimdən bir şeir nümunəsi verilib, həmin şeirdə buraxılmış durğu işarələrinin bərpası tələb olunur. Deməli, ümumiləşdirici təkrarlarda çox zaman şeir nümunəsi yer alır. Bunun da əsas səbəbi Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olmasıdır. Onu da vurğulamalıyıq ki, dil qaydalarının ən mükəmməl izahı və öyrənilməsi məhz ədəbi materiallar üzərində yüksək səmərə verir.

Hikmət xəzinəsi başlıqlı V bölmədə zərf haqqında ümumi məlumat və onun növləri barədə qısa şəkildə qaydalar verilib. Dərslərinin VI bölməsində cümlənin qrammatik əsası, mübtədə nədir, hansı ifadə vasitələri var, xəbər və onun növləri, xəbərin mübtədə ilə uzlaşmasına dair dil materialları verilib. Bu materiallar çalışmalarla möhkəmləndirilmişdir. Bölmənin sonunda cəmi beş ümumiləşdirici çalışma verilib, lakin bu beş tapşırıqda bölmənin bütün hissələrini əhatə edən suallar öz əksini tapıb. Belə ki, tapşırıqda aforizm verilib və həmin aforizmin hansı mətnlərin ideyasına uyğun olduğu soruşulur. Aforizmlə tanış olaq: “Sevinci bizə ətrafımızdakılar deyil, bizim ətrafımızdakılara olan münasibətimiz bəxş edir” (3, 156). Şagird mətn üzərində tapşırıqları yazmaq ilə yanaşı, mətnin məzmunu və ideyası haqqında müəyyən bir fikrə sahib olarsa nəinki bölmənin, hətta dərslərin sonunda da bütün fəsiləri əhatə edən ümumiləşdirici tapşırıqları tərəddüt etmədən doğru cavablandıracaqdır. Qeyd etdiyimiz mətndən çıxan nəticə, hikmətli fikir şagird üçün maraqlı yaradır və onu dərslərə qarşı daha diqqətli olmağa sövq edir. Deməli, mətni oxuduqca şagirdin ağılında suallar yaranır, sonda əldə etdiyi nəticə ilə hadisələrin süjetini əlaqələndirir bu da şagirdin ümumiləşdirmə bacarığının formalaşmasına əvəzsiz töhfə verir.

Yazdıqlarımızdan da aydın görürük ki, hər bir bölmənin sonunda verilən ümumiləşdirici təkrarların fərqli cəhətləri olduğu kimi, bu dərslərin hər birinə aid olan ortaq prinsiplər də vardır. Bunlardan biri mətn tapşırıqlarının payına düşürsə, digəri orfoqrafik və orfoepik qaydaların tətbiqi üzərinə düşür. Daha aydın desək, istər mətn tapşırıqları, istərsə də sözlərin düzgün yazılışı və düzgün tələffüzü qaydalarının mənimsənilməsi bütün dərslərin boyu vacib əməl kimi diqqəti çəkir. Təbii ki, bu olduqca müsbət bir haldır. Nəzərə alsaq ki, orfoqrafik və orfoepik qaydaların kor-koranə əzbərlənməsi dilimizin geriləməsinə gətirib çıxarır, onda bu qaydalar üzərinə təkcə orta məktəbdə yox bütün pillələrdə toxunmağın vacibliyini dərk etmiş olarıq. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bu gün nəinki şagirdlərin, hətta bəzən müəllimlərin nitqində dialektlərin işlənməsinə rast gəlinir. Əlbəttə, belə olduqca şagird də öz nitqində qüsurlara yol verəcəkdir. Hər şeydən əvvəl, müəllim danışığında nöqsanlara yol verməməli və öz nitqi ilə şagirdlərinə örnək olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov Ə.M. Kurikulum bələdçisi. Bakı: Elm-təhsil, 2019, 320 Səh
2. Qəhrəmanov A. Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. s.11

3. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslik. Bakı: Altun kitab, 2018, 192 Səh.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı: Altun kitab, 2017, 176 Səh.
5. Veysova Z. Fəal/İnteraktiv təlim. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. 156 Səh.

Açar sözlər: sinif, təkrar, ümumiləşdirici dərs, mətn, tapşırıq.

Key words: class, repetition, generalization lesson, text, task.

Ключевые слова: класс, повторить, урок обобщения, текст, задача.

Xülasə

“VI sinifdə ümumiləşdirici dərslərin təşkili haqqında”

Məqalədə VI sinifdə Azərbaycan dili dərslərində təşkil olunan ümumiləşdirici dərslərdən bəhs olunur. Ümumiləşdirici dərslərin səmərəli təşkilində mühüm əhəmiyyət daşıyan müasir metod və vasitələr araşdırılmışdır. Yeni təhsil konsepsiyasında interaktiv təlimin əhəmiyyətindən və qarşılaşdığımız yeniliklərdən bəhs olunur. Burada müasir dərsin təşkilində əsas rol oynayan mətnlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir. VI sinif Azərbaycan dili dərsliyi üzrə hər bölmənin sonunda aparılan ümumiləşdirici təkrarlar təhlil olunaraq diqqətəlayiq hallarla yanaşı, həm də problemlə nüanslar tapılmış, problemi həll etmək məqsədilə üsullar araşdırılmışdır.

Summary

“On the organization of generalization lessons in the VI grade”

The article discusses the generalization lessons organized in the Azerbaijani language classes in the 6th grade. Modern methods and tools that are important for the effective organization of generalization lessons have been explored. The new education concept discusses the importance of interactive learning and the innovations we face. Special attention is paid to the texts that play a key role in the organization of modern lessons. The generalizations made at the end of each section of the 6th grade Azerbaijani language textbook were analyzed and, in addition to noteworthy cases, problematic nuances were found, and methods were used to solve the problem.

Резюме

“Об организации занятий по обобщению в VI классе”

В статье рассматриваются обобщающие уроки, проводимые на уроках азербайджанского языка в 6-м классе. Исследованы современные методы и инструменты, важные для эффективной организации уроков обобщения. В новой концепции образования обсуждается важность интерактивного обучения и инновации, с которыми мы сталкиваемся. Особое внимание уделяется текстам, которые играют ключевую роль в организации современных уроков. Были проанализированы обобщения, сделанные в конце каждого раздела учебника азербайджанского языка для 6-го класса, и, помимо заметных случаев, были выявлены проблемные нюансы и использовались методы решения проблемы.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

YAZILIŞ VƏ TƏLƏFFÜZÜ ÇƏTİN MƏNİMSƏNİLƏN SÖZLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞİN ŞAĞIRDLƏRİN YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA ROLU

Orta məktəbdə tədris olunan Azərbaycan dili təliminin başlıca məqsədi yazılı və şifahi nitq bacarıqları formalaşdırmaqla şagirdlərin nitq mədəniyyətinə sahiblənməyini təmin etməkdir. Bu dildə söz, ifadə, mətn dinləyib anlayan, anladığılarını müsahibinə danışmağı bacaran, strategiyalı oxucu olmağı hədəfləyən və savadlı, düzgün yazı intellektinə sahib olan şagird davamlı təhsil prosesində, praktik fəaliyyətində də uğurlara imza ata biləcəkdir.

Əgər şagirdin ədəbi tələffüzü, savadlı yazısı, ümumilkdə nitq qabiliyyəti aşağı siniflərdən başlayaraq təkmilləşməyə başlayırsa, ilk növbədə, fonetika, morfologiya bəhsi və sintaksisin nitq inkişafı, durğu işarələri ilə bağlı mövzuları varislik əsasında, inteqrasiyada mənimsədilməli, orfoepik, orfoqrafik dil normaları, nitq inkişafı məsələləri müasir təlimin bütün məzmun xətləri ilə əlaqələndirilməlidir. Yəni şagirdlər orfoepik-orfoqrafik qaydaları ənənəvi təlimdə olduğu kimi birbaşa qrammatik müstəvidə deyil, həm də danışma, oxu, yazı məzmun xətləri ilə aparılan ümumi təlimin mərkəzində öyrənirlər.

Müasir dilimizin orfoqrafiyası danışmaq dili əsasında qurulduğundan bir sıra orfoqrafiya qaydaları eynilə orfoepiya üçün də keçərlidir (3, səh 7). Məhz bu səbəbdən kiçikyaşlı məktəblilərə çətin sözlər mənimsədilərkən orfoqrafiya və orfoepiyaya eyni dərəcədə diqqət yetirilməlidir. Düzgün qurulan iş nəticəsində yazı bacarıqlarının qazanılmasında müəyyən irəliləyişlər əldə etmək mümkündür. Prosesin təşkilində üç mərhələdən istifadə işin səmərəliliyini artırmağa bilər.

Uşaqlara tanış olmayan kəlmələri mənimsətməyin ilk mərhələsi leksik işin aparılmasından ibarətdir. Sözlərin mənasını açıqlamaq üçün müəllim müxtəlif metod və texnikalardan yararlanmağı bacarmalıdır. Azərbaycan dili dərslərində dil qaydaları, eləcə də orfoqrafiya və orfoepiya mətn üzərində iş zamanı öyrədilir. Mənimsədilən söz mətn daxilində elmi və bədii təsviri, əlamətləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri verilməklə də təqdim oluna bilər.

Uşaqlara çətin sözləri mənimsətməyin ikinci bir yolu orfoqrafik və orfoepik tapşırıqlar üzərində iş, etimoloji təhlil hesab olunur. Əgər şagird yazılışı deyilişindən fərqli sözləri sadəcə əzbərləmək yoluyla öyrənməyə çalışsa bu təbii ki, qısamüddətli yaddaşda saxlanılacaq. Müəllimin əsas vəzifəsi istər etimoloji yolla, istərsə də digər metodlarla sözlərin düzgün yazılışı və tələffüzünü şagirdlərə şüurlu şəkildə mənimsətməkdən ibarət olmalıdır.

Şagirdlərin çətin sözləri mənimsəməsinə yönəlmiş vasitələrdən biri də imla yazılarıdır. Müəllim imla mətni seçərkən rabitəsiz cümlələrdən istifadə edərək yazılışı şagirdlər tərəfindən çətin mənimsənilən sözləri imla mətninə daxil etməlidir.

Yazılışı çətin sözlər üzərində iş zamanı şagirdlərin lüğətlərdən də muntəzəm olaraq istifadə etməsi vacibdir. Kiçik yaşlarından etibarən şagirdlərə lüğətlərdən istifadə etmək alqoritmini öyrətmək, onun vasitəsilə ibtidai sinif şagirdlərinin söz ehtiyatını zənginləşdirmək, sözlərin mənasını izah etmək, öyrənlərə sözdən müstəqil şəkildə istifadə etmək bacarığını formalaşdırmaq zəruridir.

Çətin sözlərin orfoepik-orfoqrafik baxımdan mənimsədilməsi bir dərslə məhdudlaşmayan prosesdir. Bu prosesdə diqqət ediləsi məqamlardan bir də öyrədilən sözlərin say etibarilə çox olmamasıdır. Əks halda aparılan iş öz əhəmiyyətinin itirir. Müəllim çətin sözləri mənimsəyərkən orta hesabla 5-10 sözdən istifadə edə bilər. Bəzən sinfin səviyyəsinə uyğun olaraq bu say artırıla bilər. Lakin unutmamalıyıq ki, öyrədilən sözlər şagirdlərin aktiv lüğət fonduna daxil olarsa tam mənimsədilmiş hesab oluna bilər.

Deməli, çətin sözlər üzərində orfoqrafik-orfoepik işin aparılması şagirdlərin yalnız lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirmək, aktivləşdirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda şagirdlərdə yazı bacarıqlarının da formalaşmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər) Bakı: 2013
2. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. (Dərslük). Bakı: 2016, ADPU- nəşriyyatı.
3. Paşayev A. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin bəzi problemləri: Metodik vəsait. Bakı. Hədəf nəşrləri, 2012

Açar sözlər: çətin sözlər, orfoqrafiya, orfoepiya, şagird, tapşırıq

Key words: difficult words, orthography, orthoepy, pupil, exercise

Ключевые слова: трудные слова, орфография, орфоэпия, ученик, задание

Xülasə

Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinə çətin sözlərin öyrədilməsi, onların yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, bu proseslərin təşkili zamanı orfoqrafiya və orfoepiyanın rolunun müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər ön plana çəkilmişdir. Eyni zamanda kiçik yaşlı məktəblilərin lüğət ehtiyatının artırılması yolları araşdırılmış, işin səmərəli təşkili məqsədilə diqqət yetirilməli məqamlar sistemləşdirilərək təqdim edilmişdir.

Резюме

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

Статья посвящена обучению младших школьников сложным словам, развитию у них письменных навыков, определению роли орфографии и орфоэпии в организации этих процессов. При этом были изучены пути увеличения словарного запаса младших школьников, систематизированы и представлены моменты, которые необходимо учесть для эффективной организации работы.

Summary

The article focuses on the teaching of difficult words to primary school students, the development of their writing skills, the definition of the role of orthography and orthoepy in the organization of these processes. At the same time, ways to increase the vocabulary of young schoolchildren were explored, and points to be considered in order to effectively organize the work were systematized and presented.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Sahibə Əsgər qızı Abbasova¹ İBTİDAI SINIFLƏRDƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Azərbaycan dili fənni dörd məzmun xətti əsasında fəalliyət göstərən integrativ anlayışı ifadə edir. İbtidai siniflərdə onun məzmununda əlifba, oxu, dil və yazı (rabitəsiz və rabitəli) vahidləri vardır. Bu fənnin kurikulum baxımından təlimi üçün əlaqə və vəhdət prinsipinə geniş yer verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Pedaqoji kurikulum Avropa təhsilindən əxz olunmuşdur. Ancaq onun Azərbaycan variantında fəalliyət göstərən təhsil sistemi integrativlikdən ibarətdir. İntegrativlik isə fəndaxili və fənlərarası olur. Bu mənada deyirlər ki, pedaqoji kurikulumun başlıca cəhəti integrativ olmasıdır. Yəni bu da bütün anlayışları əlaqə və vəhdətdə öyrətmək klassik pedaqoji Yan Amos Komenskinin böyük didaktika nəzəriyyəsinə aparıb çıxardır.

İndi keçək məsələnin mahiyyətinə. Mahiyyət isə folklorun ibtidai təhsilin Azərbaycan dili dərslərində qoyuluşu və onun necə tədris olunması ilə əlaqədardır. Eyni zamanda kurikulum dərslərində folklor nümunələri necə tədris olunur və qabaqcıl təcrübədə uğurlar nələrdən ibarətdir. İbtidai təhsilin sonuncu pilləsində yəni dördüncü sinifdə folklor mətnləri ümumi hesabda 20% təşkil edir. Bu da az deyildir. Həmin mövzuların tədrisi əgər bugünümlə əlaqələndirilmiş olsa bu şagirdlərin təhlilaparma və ümumiləşdirmə bacarığının inkişafında, eyni zamanda tərbiyəsində mühim rol oynayar.

Bildiyimiz kimi ana dilindən fənn kurikulumuna görə Azərbaycan dili fənni mətn sintaksisi əsasında qurulur. Mətnlərin üzərində dinləyib-anlama və danışmağa qədər motivasiya qurulur və oxu təmrinləri keçirilir. Ənənəvi təlimdə bu cür texnologiyadan kütləvi şəkildə istifadə olunmurdu. Hazırda isə bu cəhət geniş bir sistemə çevrilmişdir. Azərbaycan dili dərslərində və metodik vəsaitlərində əsas və dinləmə mətnləri müxtəlif janrlardan ibarət olur. Folklor materialları üstünlük təşkil edir. Onların da əksəriyyəti dastan və nağıllardan seçilir. Bu hazırda belədir. Ənənəvi dərslərdə isə tapmaca, atalar sözləri və məsəllər, öyüd nəsihətlər, laylalar, əzizləmələr və s. olardı. İndi bunlar, təəssüf ki, yox dərəcəsinədir. Bununla belə, nağıl və dastanlardan parçalar dominantlıq, yəni əksəriyyət təşkil edir. Folklor nümunələri öz mündərəcəsinə görə kiçikyaşlı məktəblilərin maraqlı dairəsində olan materiallardır. (1;2;3.)

Bildiyimiz kimi, klassik pedaqoqlar “Məlikməmmədın nağılı”, “Ağ atlı oğlan”, “Qoca və səyyah”, “Daşdəmirin nağılı” və s. kimi nümunələrdən parçaları təlim materialına çevirməyi məsləhət bilmişlər. Bu da təlim materiallarının maraqlılıq prinsipi əsasında qurulmasıdır. Böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinskiyin didaktik təlimində həm nağıllar və həm də onların əsasında şair və yazıçıların habelə pedaqoqların işləmələr şəklinə yaratdığı əsərlər geniş yer tutur və həmçinin də öyrədilməsi tövsiyə edilir. Azərbaycan pedaqoqlarından Firudun bəy Köçərli folklor nümunələrinin oxu təlimi üçün əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmiş və belə əsərlərdə vətənpərvərlik hissələrinin insanpərvərlik duyğularının təsiredici gücündən danışmışdır. Məhz elə ana dilinə bu qədər yüksək əhəmiyyət verdiyinə görə onu öz dövrünün filosof alimləri **ana dili aşiqi** adlandırmışlar. F.B Köçərli böyük ədəbiyyat tarixi tədqiqatımız olduğu kimi, həm də öz dövründə Uşinski pedaqoji məktəbinin qüdrətli davamçısı sayılmışdır. İbtidai sinif müəllimləri Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundov, Rəşid bəy Əfəndiyev kimi müqəddir pedaqoqlar uşaqlar üçün nağıllar yaratdıqlarını və dərslərə daxil etdiklərini yaxşı bilirlər. Ənənəvi təlim üzrə olan dərslərdə Məlikməmmədın nağılı uşaq marağına səbəb olan material kimi diqqəti cəlb edirdi. İndinin özündə də sinifdən xaric oxu materialları içərisində Məlikməmməd, Simurq, Div obrazlarına dair təqdimatlar, dialoq, diskussiyalar şagirdlərin həvəslə qoşulduqları və təhlil edib, münasibət bildirdikləri obrazlardır. Qabaqcıl təcrübədə biz bunların şahidi olmuşuq. Naxçıvan məktəblərində dərslərini müşahidə etdiyimiz müəllimlərdən Seyidova Şəbnəm (Culfa Bənənyar kənd məktəbi); Əliyeva Türkanə (Babək şəhər 1 nömrəli məktəb), Vəliyeva Zəhranın (Naxçıvan şəhər 16 nömrəli məktəb və s.) folklor materiallarında motivasiya nümunələri, tədqiqat sualı və problemi müəyyənləşdirmək, müzakirələr keçirmək, dialoq diskussiyanın inkişaf etdirici və tərbiyəedici fazasına doğru irəliləmək metodikasının dərslənləyənlər tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyinin şahidi olmuşuq. Müzakirələrdə Simurq quşuna bugünkü xilaskar qəhrəmanlarla analoji müqayisədə verilən təhlillər müəllimlərin qabaqcıl təcrübəçi olmaqlarından xəbər verir.

Məktəblərdə apardığımız çoxsaylı müşahidələr zamanı Naxçıvan şəhər 5 nömrəli məktəbdən Məmmədova Ülviyyə və 17 saylı məktəbdən Fərəcova Səmərqəndin folklor mətnlərinin əsasında maraqlı dialoq-diskussiya dəqiqələri keçirmələri diqqətimizdən kənarda qalmır. Onların “Qoca və səyyah” nağılı üzrə müzakirələri kurikulum tələblərinə, yəni məzmun standartlarını optimal reallaşdırmağa ən yaxşı nümunə olur. Həmin dərslərdən bəzi fraqmental cəhətləri təqdim edək:

1) Mətnin qısa məzmunu haqqında:

”Bir qoca balıqçı çayın sahilində tozun-torpağın içindən bir qiymətli daş tapır və onu torbasına qoyur. Təsədüfən oradan keçən bir səyyah balıqçıdan bərk acıdığını söyləyir və ona yemək verməsini xahiş edir. Balıqçı öz payını açıb səyyahın qabağına qoyanda torbadan həmin daş da çıxarmış olur. Bu, səyyahın diqqətini özünə cəlb edir. Səyyah balıqçıdan həmin daş da ona verməsini istəyir. Balıqçı bir an tərəddüt etmədən həmin daş da səyyaha verir və səyyah çıxıb gedir. Ancaq az bir müddədən sonra geri qayıdıb, balıqçını axtarıb tapır və həmin qiymətli daş ona qaytarıb deyir: “Mənə bu qiymətli daş lazım deyil. Mənə bu qiymətli daş sənənin nəzərində adılşdırən şey var ha, o, lazımdır. Mən səndən onu istəyirəm – deyir. (Bax 3; s. 212).

2) Tədqiqat sualı: Sizcə nəfs nədir?

3) Müzakirə: Balıqçının nəfsi ilə səyyahın nəfsi arasında hansı fərqlər var?

4) İki qrupa ayrılmaq, sübutlu mühakimə keçirmək

¹Naxçıvan Dövlət Universitetinin doktorantı

5)Şagirdlərin təqdimatları

Birinci şagird: Qoca qiymətli daşı səyyaha verməli deyildi İkinci şagird : Elə adama o görə, heç öz yemək payını verməyəydi . Üçüncü şagird: Səyyah o daşı istəməməli idi . Dördüncü şagird . Qoca necə adam idi ? Səyyah necə adam idi ? Beşinci şagird : Səyyah əvvəl necə adam idi sonra necə adam oldu ? Gəlin , qiymət verək .

Müəllimin nəzərinə: Müəllim disskuasiyaya qarışır və belə bir sual verir : Siz payınızı tanımadığınız bir adama verərdinizmi? Kim verərdi, kim verməzdi ? Bəs qiymətli daşı necə, kim verərdə , kim verməzdi ? sualları ətrafında müzakirələrə start verilməlidir . Cavablar qarşılaşdırılsın , nəticələr ümumiləşdirilsin: Hər kəsin nəfsi olur, lakin bu öz dərəcəsinə olmalıdır . Nəfsi nisbətən az və ya normal insanlar şərəfətli insanlardır . Çünki belə insanların nəfsi ona təbedir . Müəllim deyir: insan nəfsinin qulu olmamalıdır . Bu adama şərəf gətirməz . Səyyah səhvini başa düşürsə , onu bağışlamaq da olar . Bu ümumi suala qrup liderləri cavab verməlidir . Ancaq qrupla məsləhətlər apardıqdan sonra . İndi biz balıqçı olaq ya səyyah? Gəlin iki qrupa bölünək . baxaq görə, balıqçılar qrupu neçə nəfərdir, səyyahlar qrupu neçə nəfərdir ? : Balıqçılar əksəriyyət təşkil edir . Onlarda tərbiyəedici simptomları inkişaf edib . Sübutlu mühakimə bacarığı formalaşmış və s . Deməli , burada həm tərbiyəedici və həm də inkişafetdirici simptomlar güclənib . Odur ki, deyirik: Belə bir təcrübə interaktiv təfəkkür və integrativ nitq prosesini yaratmaq nümunəsidir . Kurikulum təhsilində dinləyib anlama və danışma, habelə oxu məzmun xəttlərinin pedoqoji əsasını bu yolla araşdırırıq, dərslərin tərbiyəedici aspektin gücləndirilməsi bizə son nəticənin yüksək olduğunu göstərir .

Nəticələrimiz:Folklor materialına bugünkü tariximizdən analoju nümunələr axtarmalıyıq . “Koroğlu” dastanında qoç Koroğlu dastan qəhrəmanıdır . Onun dəliləri mərd igidlərdir . Koroğlu bugünkü ordu komandanı, onun dəliləri Şuşanı azad edən əsgərlərimizdir . Deməli, Şuşa Çənlibel imiş . Onu yağılardan geri qayıtdıq . Bu mübarizədə şəhidlər verdik . Qazilər yetirdik . Azərbaycanın , o cümlədən Qarabağın şərəfli adını özünə qayıtdıq . Budur folklorla interaktiv təlim . Budur integrativ nəticədən ibarət innovativ təcrübə . Təlim prosesi folkloradakı xəyali arzuları həyatdakı gerçəkləyə çevirməkdir . Təlim prosesi . Ədəbi nümunələrin tədrisini müasir problemlərimizin həllinə yönəldəndə həyatla əlaqə prinsipi gözlənilmiş olur . Yəni Azərbaycan dilindən kurikulum təlimi tərbiyəedici rolunu daha da gücləndirir . Babək, Cəvanşir, Koroğlu, Qaçaq Nəbi haqqında dastanları elə tədris etməliyik ki, gözümüzün qabağında millətin bir yumruq kimi birləşmək əzmi gəlib keçsin . Bizə qəhrəmanlıq ruhumuzu özümüzə qaytaran Polad Həşimov kimilər və azadlıq meydanında zəfər nümayişi gəlib keçsin . Bu dərslərdə ürayimizdə 50 milyonluq Azərbaycanın və böyük Türk dünyasının ürəyi vursun . Orada dostlarımızın fərhəli igidlərimizin şərəfli işindən coşub çağlasın . Şuarlarımız da belə olsun: Qarabağ Azərbaycandır .

Hər bir dərslərdən alınan təssürat məhz belə olmalıdır : inkişafetdirici və tərbiyəedici .

Ədəbiyyat

- 1 . Qurbanov V.T ; Cəfərova S.R İbtidai siniflərdə folklor materiallarının öyrədilməsi metodikası . Bakı , 2000, 93 s .
- 2 . Nəbiyeva Ş . Z İbtidai siniflərdə folklor nümunələrinin tədrisi yolları avtoref . , Bakı 2004, 27 s .
- 3 . Rafiq İsmayilov , Solmaz Abdullayeva , Xanım Qasımova , Azərbaycan dili . (4 –cü sinif) . Müəllim üçün metodik vəsait . Bakı: Altun Kitab 2011 , 240 s .

Açar sözlər : fənn kurikulumu, məzmun xətləri , nitq inkişafı, təfəkkür inkişafı, qarşılıqlı fəallıq, tədqimat, gözlənilən nəticələr, ümumiləşdirici mərhələ

Ключевые слова: учебная программа, линии содержания, развитие речи, мышление, разработка, взаимодействие, презентация, ожидаемые результаты, этап обобщения

Keywords: subject curriculum , content lines, speech development, thinking development, interaction, presentation, expected results, best practices, generalization stage .

Xülasə

İntegrativ təlim dünənə bugünü simmetriyalı əlaqədə göstərən və tarixi təcrübəyə əsaslanan pedoqoji prosesdir . Bugünkü Azərbaycan dili dərslərində folklor ədəbiyyatı həyatla əlaqə prinsipini təmin etməyə əsas verir . Folklor materialları içərisində həmcənən böyüyü dastanlar və nağıllardır . Bunların tədrisində müasir ruh bizə deyir ki: Biz milli ruhlu yeni-yeni dastanlar yaradacağıq . Əslində zəfər dastanını Qarabağ müharibəsində onların özləri yapmışlar . Müasir dərslər bu cür düşünməyə əsas verməlidir . Bu qabaqcıl təcrübə pedoqoji ideyaları verməlidir .

Резюме

Интегративное обучение - это педагогический процесс, который показывает симметричную связь между вчера и сегодня и основан на историческом опыте. Фольклорная литература на уроках азербайджанского языка сегодня является основой для обеспечения принципа связи с жизнью. Былины и сказки - самые крупные фольклорные материалы. В их учении современный дух говорит нам: мы создадим новые эпосы с национальным духом. По сути, они сами сделали эпопею победы в Карабахской войне. Современный урок должен дать основу для такого мышления. Эта передовая практика должна давать педагогические идеи.

Summary

Integrative learning is a pedagogical process that demonstrates a symmetrical connection between yesterday and today and is based on historical experience. Folk literature in the lessons of the Azerbaijani language today is the main task of ensuring the principle of connection with life. Tales and fairy tales are the largest folklore materials. In their teachings the modern spirit tells us: we will create new epics with a national spirit. In fact, they themselves made the epic of victory in the Karabakh war. The modern lesson must give the basis for such thinking. This practice should give pedagogical ideas.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Həsənova Səkinə Mirəziz¹
MƏTN ÜZƏRİNDƏ İŞİN APARILMASI METODLARI

XXI əsrin ən böyük yeniliyindən biri təhsil sahəsində əldə olunan uğurlar, yeni təlim texnologiyalarından istifadə olmuşdur. Təhsilin inkişafı hər bir cəmiyyətin, dövlətin böyük nailiyyətidir. Bu əsrin əvvəllərində yeni təlim texnologiyasına keçid etməklə, təhsil sektorunun genişlənməsi və çiçəklənməsi yolunda bir addım idi. Yeni orta məktəb dərsləkləri kurikulum sistemi əsasında qurulmuşdur. X-XI sinif ana dili dərsləkləri də bu nöqteyi-nəzərdən xüsusi seçilir. Bu dərsləklərdə verilən mətnlər istər məzmun, istərsə də forma baxımından fərqlənirlər. Mətnlərdə dinləyib-anlama və danışma, oxu və yazı kimi nitq bacarıqlarının inkişafına xüsusi yer verilir. Dərsləklər müxtəlif bölmələrdən təşkil olunmuşdur, burada hər bölmənin tərkibində müxtəlif mətn nümunələri verilir. Bu mətn nümunələrinin məzmunu bölmənin başlığı ilə üst-üstə düşür. Hər bölmədə müxtəlif qrammatik qaydalar, bu qaydalara uyğun tapşırıq və suallar yer alır. Ana dili dərslərində şagirdlərin qarşısına müxtəlif suallar çıxır. Bu suallar içərisində ən çox mətnin üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. “Mətn üzərində iş aparmaq üçün prosedural və kontekstual xarakterli müxtəlif tapşırıqlar, çalışmalar seçilmişdir. Şagirdlərə layihələr üzərində işləmək üçün müxtəlif istiqamətlər verilmiş, yaradıcı işləmələrinə şərait yaradılmışdır. Müstəqil təqdimatlar, müxtəlif mövzuda mətnqurmalar, yaradıcı layihələr seçilərək şagird təfəkkürünün formalaşması üçün zəmin hazırlanır”. (3, s. 6). İstər ana dili dərslərində, istərsə də digər fənnlərin tədrisində şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi çox vacib məsələlərdəndir.

Mətn üzərində işlər müxtəlif istiqamətdə aparılır. X sinif ana dili dərsləyinin ilk səhifələrində mətn üzərində iş aparmaq üçün şagirdlərə bir sxem verilmişdir. Bu sxemdə dərsləyin tərkibində verilən mətnlər üzərində necə sistemli iş görülməsi haqqında məlumat əks olunur. “Mətn üzərində iş dörd üsulla aparılır:

1. Təqdimə forması;
2. Lüğət tərkibi;
3. Strukturu;
4. Sintaksisi”. (4, s. 8)

Təqdimə forması bir neçə üsulla həyata keçirilir. Əsasən, mətnlər vasitəli və vasitəsiz nitq, obrazlar, nəql edən təsviri, nəql edən məlumatı, müsahibə və şərh üsulu ilə təqdim edilir. Mətnlər dərsləyin boyu keçirilən zaman bunu şagirdlər asanlıqla ayırd edə bilirlər. Mətnlərin üzərində iş apararkən, şagirdlərə ən çox öyrədilən mövzulardan biri, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin tam mənimsənilməsidir. Heç təsadüfi deyil ki, lüğət tərkibinin öyrədilməsi də sırf Azərbaycan dilinin üslubları ilə bağlıdır. Bu onunla əlaqədardır ki, sözlərin mənası üslubdan asılı olaraq dəyişə bilər. Buna görə də, mətn üzərində iş apararkən, lüğət tərkibinin mənimsənilməsi üsulu beş istiqamətdə aparılır:

1. “Sözlərin elmi üslubda funksiyası;
2. Sözlərin bədii üslubda funksiyası;
3. Sözlərin məişət üslubda funksiyası;
4. Sözlərin publisistik üslubda funksiyası;
5. Sözlərin rəsmi- işgüzar üslubda funksiyası”. (4, s. 8).

Dərsləklərdə mətnin lüğət tərkibi ilə bağlı tapşırıqlar üstünlük təşkil edir. Bu tapşırıqlar əsasında şagirdlərin lüğət ehtiyatı artır, söz bazası genişlənir. Tapşırıqlar vasitəsi ilə şagirdlərdən sözün leksik mənasının, həqiqi və məcazi mənanın və s. tapılması istənilə bilər. Məsələn X sinif ana dili dərslərində “Hər şey su ilə başladı” adlı publisistik bir mətn nümunəsi verilmişdir. Qadının cəmiyyətdəki rolu haqqında mətn nümunəsidir. Bu mətnin tapşırıqlar bölməsində şagirdlərin fərdi işləmə və araşdırıcı bacarığının inkişaf etdirilməsi eyni zamanda lüğət ehtiyatının artırılmasına yönəlmiş tapşırıqlar verilmişdir.

1. “Pedaqogika, pedaqoji, pedaqoq sözlərinin leksik mənalərini və vurğularını müəyyənləşdirin.
2. Yol sözünün məndəki mənasının həqiqi və ya məcazi olduğunu deyin, həmin sözü müxtəlif mənalarda işlədin. Yol sözünü cümlədə elə işlədin ki, dəfə sözü ilə əvəzlənə bilsin. Bu dəfə həmin söz hansı funksiyanı yerinə yetirəcək?” (4, s. 28). Bununla yanaşı müəllim müxtəlif metodlardan (debat, auksion, müzakirə və s) istifadə edərək, sözlərin lüğəvi mənası, daha çox hansı üslubda işlədilməsi haqqında şagirdlərin fikirlərini ala və sonda doğru fikirləri birləşdirib müəyyən nəticə əldə edə bilər.

Mətn üzərində iş apararkən, mətnin strukturuna nəzər salmaq vacibdir. Struktur dedikdə, mətnin forması, onu təşkil edən cümlələr və bu cümlələrin bir-birinə necə birləşməsi nəzərdə tutulur. Mətnin strukturuna aiddir: “giriş hissə, əsas hissə, nəticə hissə, mətnin ideyası, mətnin mövzusu, mətnə daxil olan abzaslar.” (4, s. 8)

X sinif ana dili dərslərində şagirdlərə belə bir tapşırıq verilmişdir:

“Mətnin giriş, əsas və nəticə hissələrini müəyyənləşdirib, hər hissəni 1-2 cümlə ilə ifadə edin.” (4, s. 29)

Mətnin ideyası mətnin mövzusu ilə sıx bağlıdır. Mətnin ideyası dedikdə, oxuduğumuz məndən əldə etdiyimiz nəticə, müəllifin demək istədiyi əsas fikir nəzərdə tutulur. Dərsləklərdə verilən mətnlərin ideyası bəzi hallarda yazıçılardan, sənətkarlardan gətirilən müxtəlif sitatlar və ya epifraflarla açıla bilər. Mətnin strukturuna daxil olan daha bir hissə mətnin abzaslarıdır. Abzas mətn daxilində yeni fikirlər zamanı verilir. Abzas mətn daxilində iki və daha artıq cümlənin məntiqi və semantik cəhətdən formalaşması hesabına yaranır.

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı hesenova.sekine98@gmail.com

Mətn üzərində iş apararkən, şagirdlərin əsas fikir verməli olduqları mövzulardan bir də mətnin sintaksisidir. Mətnin sintaksisinə daxildir:

- 1) “Müxtəlif cümlə konstruksiyalarından istifadə;
- 2) Durğu işarələrindən istifadə;
- 3) Ədəbi normalar və onların tələblərinə əməl edilməsi”. (4, s. 8).

Mətnin tərkibində müxtəlif cümlə konstruksiyasından istifadə oluna bilər. Bura sadə cümlənin və mürəkkəb cümlənin müxtəlif növləri aid edilir. Mətnin sintaksisinə daxil olan digər mövzu durğu işarələrindən istifadədir. Bu sual şagirdlərin qarşısına çıxan ən çox suallardan biridir. Durğu işarələrinin əsas xüsusiyyəti mətn daxilində olan cümlələrdə, müəyyən ritmik- melodik xüsusiyyətləri bildirməkdir.

Mətn üzərində iş apararkən, mətn daxilində ədəbi dilin normalarına əməl edilməsi vacib mövzulardandır. Aşağı siniflərdə dilin normaları haqqında səthi məlumatlar şagirdlərə verilsə də, X sinif ana dili dərslərində ədəbi dilin normaları haqqında ətraflı məlumat öz əksini tapmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin üç norması vardır: fonetik norma, leksik norma, qrammatik norma.

“Fonetik norma sözlərin düzgün yazılış və düzgün tələffüz qaydalarını tələb edir, Leksik norma hər bir şəxsədən sözün mənasına bələd olmağı, onu düzgün , yerində işlətməyi tələb edir. Qrammatik norma isə sözlər və cümlələr arasına əlaqələrin düzgün qurulmasını tələb edir”.(4,s. 49). X sinif ana dili dərslərində S. Dağlının “Bahar oğlu” əsərindən kiçik bir hissə verilmişdir. Bu mətn nümunəsi üzərində şagirdlər iş aparmalıdır. Dərslərdə şagirdlərdən mətnin dili üzərində iş aparılması istənilir:

“Mətnin dili üzərində iş aparın.

- 1) Müəllifin dili ilə obrazların dilini fərqləndirin.
- 2) Fonetik, leksik, qrammatik normaların pozulduğu cümlələri müəyyənləşdirib səhvləri düzəldin.
- 3) Ləhcəyə uyğunlaşdırılmış rus mənşəli sözləri milli qarşılığı ilə əvəz edin”.(4, s. 61).

Mətn üzərində iş apararkən, mətnə inteqrativlik məsələsinə xüsusi önəm verilməlidir. Bəs inteqrativlik nədir? Azərbaycan dili fənnində inteqrativlikdən hansı səviyyədə istifadə olunur? Azərbaycan dili dərslərində inteqrativlik iki istiqamətdə olur:

- Fəndaxili inteqrasiya
- Fənlərarası inteqrasiya

Fəndaxili inteqrasiya dedikdə, Azərbaycan dili fənninin daxili bölmələri arasındakı daxili əlaqə nəzərdə tutulsa da, fənlərarası inteqrasiyada Azərbaycan dili fənni ilə müxtəlif fənlər arasındakı əlaqə nəzərdə tutulur. Fəndaxili əlaqələrə yetəncə rast gəlirik. Bura dilçiliyin müxtəlif bölmələri arasındakı əlaqələr aid edilir. Fənlərarası əlaqə daha çox mətn nümunələrində rast gəlinir. Azərbaycan dili ilə tarix, ədəbiyyat, coğrafiya, riyaziyyat və s. kimi fənlərin qarşılıqlı əlaqəsinə rast gəlirik. X sinif ana dili dərslərində verilən mətnlərdən “İldırım yolları” mətni tarixlə, ədəbiyyatla, “Bahar nəğmələri” mətni ədəbiyyatla, “Əsir ağacın hekayəti” mətni Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatla, “Xəzər dənizi” mətni biologiya, coğrafiya kimi fənlərlə sıx bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Bektəşi S. Azərbaycan dili dərsləri. 11-ci sinif. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2018,192s.
2. Əkbərov Ə. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı. “ADPU- nəşriyyatı”,2016, 359 s.
3. Hacıyev T, Bektəşi S, Hüseynova Y. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslərin metodik vəsaiti. Bakı. “Şərq-Qərb”,2017, 212s.
4. Hacıyev T,Bektəşi S, Hüseynova Y. Azərbaycan dili 10- cu sinif dərsləri.Bakı, “Şərq- Qərb”, 2018, 208 s.
5. Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “ Təhsil”, 2007, 496s.

Açar sözlər: mətn, metod, üslub, norma, durğu işarəsi, inteqrasiya.

Keywords: text, method, style, norm,punctuation mark,integration.

Ключевые слова: текст, метод, стиль, норма, знак препинания , интеграция

Xülasə

Orta məktəbdə şagirdlərin ən çox qarşısına çıxan mövzulardan biri mətn üzərində işlərin aparılmasıdır. Mətn üzərində işlər apararkən şagirdlər mətnin strukturu ilə tanış olur, müxtəlif qrammatik qaydalar haqqında məlumatlar əldə edir, eyni zamanda dinləyib-anlama və danışma, oxu , yazı bacarıqlarına yiyələnmiş olurlar. Mətn üzərində iş apararkən inteqrativlik prinsipinə əməl olunmasının əhəmiyyəti böyükdür. Bununla da şagirdlər istər fəndaxili əlaqələri, istərsə də müxtəlif fənlərə aid biliklər əldə etmiş olurlar.

Summary

One of the most common topics students face in high school is text work. While working on the text, students get acquainted with the structure of the text, learn about different grammatical rules, as well as listening, comprehension and speaking, reading and writing skills. It is important to follow the principle of integrativeness when working on the text. In this way, students gain knowledge related to both interdisciplinary and various subjects.

Резюме

Одна из наиболее частых тем, с которыми сталкиваются ученики в старших классах, это работа с текстом. Во время работы над текстом студенты знакомятся со структурой текста, изучают различные грамматические правила, а также навыки аудирования, понимания и разговорной речи, чтения и письма. При работе над текстом важно соблюдать принцип интерактивности. Таким образом студенты получают знания как по междисциплинарным, так и по различным предметам.

RƏYÇİ: dosE.Vəliyev

Teymurova Aytən Şahin qızı¹
“AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ” JURNALINDA
TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” elmi-metodik jurnalının 1998-2020-ci illər arasında nəşr olunan saylarına diqqət etdikdə əvvəllər jurnalda tərbiyəvi məsələlərin diqqətdən kənar qaldığının şahidi oluruq. 2008-ci ilə kimi nəşr olunmuş jurnal məqalələrində bu məsələlərə nadir hallarda rast gəlikəsə, 2008-ci ildən nəşr olunan jurnal məqalələrində tərbiyəvi məsələlərin gündəmə gətirilməsinin, artımının şahidi oluruq. Aşağıda tərbiyəvi məsələlərin əks olunduğu məqalələrin təhlilini verməyə çalışacağıq.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında əks olunan tərbiyə məsələlərinə 2000-ci ildə (№ 1) nəşr olunmuş bir məqalə ilə başlayırıq. Bu, İntizar Nəbiyevanın “Nadir şah” faciəsinin tədrisində vətənpərvərlik tərbiyəsi” məqaləsidir. Məqalədə şagirdlərə aşılmalı olan vətənpərvərlik tərbiyəsindən söz açılmışdır. Bu tərbiyənin yaranmasında ədəbiyyat fənninin imkanları daha genişdir.

İ.Nəbiyeva “Nadir şah” faciəsinin tədrisində vətənpərvərlik tərbiyəsi” adlı məqaləsində X sinifdə tədris olunan “Nadir şah” əsərinin timsalında şagirdlərə vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılmasının nümunəsini təqdim etmişdir. Əvvəlcə şagirdlər Nadir şahın kim olduğu barədə bildiklərini yada salır, tarix fənni ilə əlaqə yaradırlar. Əsərdə əvvəlcə xalqa zülm edən bir şahın dayısı Cavadın odlu, alovlu vətənpərvərlik nitqinin təsir ilə dəyişdiyinin şahidi oluruq. Burada məqsəd Nadir şahın hakimiyyətinin Azərbaycan üçün mövqeyini təbliğ etmək deyil. Vətənpərvərlik eşqilə Azərbaycan üçün, Vətən üçün canından belə keçməyə hazır bir nəslin yetişməsinə təmin etməkdir. Həmin illərin astanasında Azərbaycan həm müstəqilliyini qazanmış, həm torpaqlarını itirmişdi. Torpaq itkisi ilə barışmaq olardımı? Əlbəttə ki, xeyr. Şagirdlərimiz bu əsər əsasında həmin faciələri anmalı, müəllimin də yaratdığı situasiya ilə sinələrində döyünən ürək vətən eşqi ilə döyülməli idi. Nadir şahın vətən üçün mübarizə aparması şagirdlərdə də bir fikir yaradır: “İşğal altında olan torpaqlarımızı, əsarətdə olan xalqımızı xilas etməkdən, Vətənimizi qorumaqdan başqa yol yoxdur!”

Həmin tərbiyənin nəticəsidir ki, Azərbaycan gəncləri 2020-ci ildə 44 günə işğal altında olan torpaqlarını azad etdi, düşmənin üstünə qorxmadan “bir qarış torpağına canım fəda” deyərək vətən eşqini, vətənpərvərlik tərbiyəsinə sübut etdi. Həmin gənclərdə bu tərbiyənin yaranması haradan qaynaqlanırdı? Sözsüz, vaxtilə parta arxasında əyləşib ədəbiyyat dərslərinin yaratdığı imkanlardan bəhrələnmək, müəllimin tərbiyəvi söhbəti əsasında vətənpərvərlik tərbiyəsi almaq belə bir gəncliyin yetişməsinə təmin etdi.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” elmi-metodik jurnalında 2009-cu ildə (№ 4) Şəhrəbanı Allahverdiyevanın “H.Arifin “Analar” şeirinin tədrisi” məqaləsi çap olunmuşdur. Bu şeir V sinif ədəbiyyat dərslərində “Ana məhəbbəti, ana dünyası” başlığı altında verilmişdir. Bu şeirin tədrisində müəllim şagirdlərlə ana, ana zəhməti, ana əməyi, ana fədakarlığı haqqında söhbət aparır. Şagirdlərin gözlərində yaranan parıltı, onların içdən, səmimi duyğularını ifadə edən ana haqqında sözləri mənəvi və bədii tərbiyənin yaranmasına səbəb olur. “Analar” şeirini oxuduqca müəllim məzmunu şagirdlərlə birgə açmağa çalışır. Şagirdlərdə bədii sözü duymaq bacarığı formalaşdıqca onlar həm də bədii tərbiyəyə yiyələnirlər.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” elmi-metodik jurnalında 2012-ci ildə (№ 1) Nadir Qəribovun “Nizami Gəncəvinin lirikası əsasında şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi işinin təşkili” məqaləsi nəşr olunmuşdur. Məqalədə N.Gəncəvinin söz xəzinəsinin tərbiyəedicilik imkanlarından bəhs olunmuşdur. N.Gəncəvi elə bir dühadır ki, yaradıcılığının hər bir misrası dərin mənəvi ilə seçilir. Bu irs şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə şairin lirik yaradıcılığının tərbiyə imkanlarından danışılmışdır.

N.Qəribov N.Gəncəvinin lirikasına həsr olunmuş dərslərdə şagirdləri qruplara böldüyünü, şairin qəsidə və rübailərindən səssiz oxu təşkil etdiyini bildirir. Şagirdlərə tapşırırlar ki, şeirlərdən tərbiyəvi xarakter daşıyan, insanı vüqarlı, əzəmətli, cəsarətli olmağa səsləyən, elm, bilik, ağıl, kamillik ideyaları təcəssüm etdirən, xeyirxah əməllərə dəvət edən misraları seçin. Seçdikləri misraları həyatla əlaqələndirir, fikirlərini əsaslandırmağa çalışırlar. Bir sıra şagirdlər nəsrəçevirmədən istifadə edərək şeirin məzmununu bu şəkildə ifadə edir. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalının 2014-cü ildə nəşriyyatdan çıxmış 4-cü sayında Oqtay Abbasovun “Ədəbiyyat dərslərində aparılan tərbiyəvi işlər” adlı məqaləsi çap olunmuşdur. O.Abbasov tərbiyə ilə bağlı yazdığı digər yazılardan da görüldüyü kimi, təlimin şagirdlərdə bilik, bacarıq, vədrişlər yaratmasıyla birgə tərbiyəvi məsələlərə də diqqətin lazım olduğunu bildirir. Tərbiyəvi əhəmiyyəti, mənəvi zənginliyi olmayan bilik, bacarıq, vədriş tarix boyu görüldüyü kimi təhlükəli hallara səbəb ola bilər. İnsan fəlakətinə, qırğınına səbəb olan silahların kəşfinin əsası biliyə dayansa da, mənəvi əsasları yoxdur. Ümumiyyətlə, mənəvi dəyərlərə sahib olmayan, etik-əxlaqi tərbiyə ilə zənginləşməyən, insani dəyərlərə malik olmayan bir insanın əlində bilik, şəksiz, qorxulu, təhlükəli silahdır. Bunun kimi bir çox fəlakətlərin qarşısının alınması üçün məktəbdə təlimlə tərbiyə vəhdətdə təşkil edilməlidir.

İnformasiya axınının məhdudiyətsiz, sürətlə yayıldığı, artdığı bir çağda tədrisin tərbiyəvi imkanlarından istifadə etmək aktual problemdir. Təmali ailədə qoyulan tərbiyənin inkişafı məktəbdə müəllimlərin vəzifəsi olmalıdır. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, fənlər içərisində ədəbiyyat fənninin tərbiyəedicilik imkanları daha genişdir. Bu fənnin hər mövzusu mənəvi dəyərdir, tərbiyədir. Təhsilin qarşısında duran məqsədlərdən ən başlıcası şəxsiyyət yetişdirməkdir. Burada ədəbiyyatın rolu danılmazdır. Bəşəri dəyərlər ifadə edən əsərlər, mənəvi dəyərləri özündə qoruyan obrazların təsir gücü, şagirdlərin həmin ideyaları əxz etməsi tərbiyənin inkişafında mühüm rol oynayır. N.Gəncəvinin hamının bərabər olduğu “Xoşbəxtlər ölkəsi”, nağıllardakı xeyirin şər üzərində qələbəsi arzu olunan cəmiyyəti ifadə etmişdir. Belə əsərlərin şagirdlər üzərində təsiri güclüdür.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalının 2019-cu ilin 2-ci sayında dərc olunan Şəfəq Bayramovanın “Mütaliə ən təsirli tərbiyə vasitəsidir” adlı məqaləsi şagirdlərin mütaliyəyə cəlb edilməsi məsələlərindən bəhs edir. Mütaliə şagirdlərdə tərbiyənin aşılanması üçün ən güclü vasitədir. Onlar mütaliə etdikcə daxili aləmi, mənəviyyatı zənginləşəcək, etik, əxlaqi, mənəvi, bədii, əqli tərbiyənin müxtəlif sferalarında özünü büruzə verəcəkdir. Məqalədə şagirdləri mütaliyəyə cəlb etməyin yollarından, mütaliənin şagird tərbiyəsindəki rolu və təsirindən danışılmışdır.

Ş.Bayramova məqalədə qeyd etmişdir ki, mütaliə şagirdin dünyagörüşünü formalaşdırır, onun ətraf aləmi dərk etməsinə kömək edir. Mütaliyəyə həvəs kiçik yaşlarından, ibtidai siniflərdən yaranmağa başlayır. Bu zaman onlar kiçik həcmli nağıllar oxuyur, dinləyir. Bu onlara xoş ovqat bağışlayır. Hətta bir nağılla bəzən kifayətlənmirlər, həvəs onları “bir nağıl daha” deməyə məcbur edir. V sinifdən ədəbiyyat fənninin bu istiqamətdə imkanları daha geniş olur. Bu vaxt şagirdlərin ilk müəllimindən, ana qayğısı ilə yanaşan sinif müəllimindən ayrılmaqlarını, bu ayrılığın yaratdığı psixoloji vəziyyəti nəzərə alaraq xalq yazıçısı Gülhüseyn Hüseynoğlunun “Müəllimin arzusu” adlı əsərini oxumalarını təmin etmək məqsədəuyğun seçim ola bilər. Şagirdlər sinifdən-sinfə keçdikcə yaşlarına uyğun mütaliə mənbəyi də çoxalır. Məqsədyönlü, sistemli iş aparılırsa, şagirdlərdə mütaliə bir tələbata dönəcəkdir. Şagirdlərin mütaliyəyə həvəs göstərməsində müəllimlərlə yanaşı valideynlər də məsuliyyət daşımalıdırlar. Müəllim həm şagirdlərlə, həm də valideynlərlə söhbət aparmalı, mütaliənin şagird mənəviyyatındakı önəmindən bəhs etməlidir. Müəllim mütaliyəyə həvəs yaratmaq üçün hər hansı seçdiyi bir əsər barədə şagirdlərdə motivasiya yaratmalıdır. Əsərin müəyyən hissəsi haqqında məlumat verməklə hadisənin necə davam edəcəyi barədə şagirdlərdə maraq oyada bilər. Məsələn, Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” əsərindən Manqurtla bağlı olan hadisələr, anasını, özünü, keçmişini unutması epizodları şagirdlərdə maraq oyadır ki, əsəri tam oxusunlar.

Məqalələrin təhlilindən görüldüyü kimi, xüsusilə, ədəbiyyat fənninin şagirdlərin tərbiyəsində əhatə dairəsi, imkanları genişdir. Onlarda vətənpərvərlik, əxlaqi, mənəvi, bədii, etik, əqli, əmək və s. tərbiyənin inkişafını, formalaşmasını təmin etmək lazımdır və vacibdir. Bu gün cəmiyyətdə problem yaradan, təhlükəyə yol açan hadisələrin kökündə düzgün tərbiyə aşılanmasının vacibliyi bir daha önə çıxır. İnformasiya bolluğu müsbət və mənfi tərəfləri ilə bircə həyatımıza daxil olur. Bu informasiyalara məhdudiyyətin qoyulması bizdən asılı olmasa da, düzgün istiqamətləndirmək müəyyən qədər bizdən asılı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov O. Ədəbiyyat dərslərində apanılan tərbiyəvi işlər, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı № 4, Bakı 2014.
2. Allahverdiyeva Ş. H.Arifin “Analar” şeirinin tədrisi, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı № 4, Bakı 2009.
3. Bayramova Ş. Mütaliə ən təsirli tərbiyə vasitəsidir, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı № 2, Bakı 2019.
4. Qəribov N. Nizami Gəncəvinin lirikası əsasında şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi işinin təşkili, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı № 1, Bakı 2012.
5. Nəbiyeva İ. “Nadir şah” faciəsinin tədrisində vətənpərvərlik tərbiyəsi, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı № 1, Bakı 2000.

Açar sözlər: tərbiyə, vətənpərvərlik, mənəvi tərbiyə, etik tərbiyə, bədii tərbiyə, mütaliə.

Ключевые слова: воспитание, патриотизм, нравственное воспитание, этическое образование.

Key words: upbringing, patriotism, moral education, ethical education, artistic education, reading.

XÜLASƏ

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında tərbiyə məsələləri haqqında

Məqalədə “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında ədəbiyyat fənninin tərbiyəvi imkanlarından bəhs edən məqalələr təhlilə cəlb edilmişdir. Ədəbiyyat fənninin şagirdlərdə yaratdığı vətənpərvərlik tərbiyəsi milli ruhda yetişən gənc nəslin nəticəsidir. İnformasiya axını şəraitində şagirdlərin tərbiyəsi ön planda olmalıdır, düzgün istiqamətlənməlidirlər. Təlimlə tərbiyənin vəhdətdə tədrisi əsas vəzifələrdən biri olmalıdır. Bugünkü təhsilimizin də məqsədi hərtərəfli şəxsiyyət yetişdirməkdir. Pedaqoji prosesin prinsiplərindən biri də məhz təlimin tamlığıdır. Yəni təlim həm öyrədici, həm inkişafetdirici, həm də tərbiyəedici olmalıdır.

РЕЗИОМЕ

Вопросы образования в журнале «Обучение азербайджанскому языку и литературе»

В статье анализируются статьи об образовательных возможностях предмета литературы в журнале «Обучение азербайджанскому языку и литературе». Патриотическое воспитание школьников, создаваемое литературой, является результатом воспитания молодого поколения в национальном духе. В контексте информационного потока образование студентов должно быть во главу угла, им необходимо правильно направлять. Одной из главных задач должно быть совмещение обучения и воспитания. Цель нашего образования сегодня - воспитывать разностороннюю личность. Один из принципов педагогического процесса - полнота обучения. То есть обучение должно быть одновременно обучающим, развивающим и обучающим.

SUMMARY

On educational issues in the magazine "Teaching the Azerbaijani language and literature"

The article analyzes the articles in the journal "Teaching the Azerbaijani language and literature" about the educational opportunities of the subject of literature. The patriotic education created by the subject of literature in students is the result of the young generation growing up in the national spirit. In the conditions of information flow, the education of students should be in the forefront, they should be directed in the right direction. Teaching together with training and education should be one of the main tasks. The purpose of our education today is to cultivate a comprehensive personality. One of the principles of the pedagogical process is the completeness of training. That is, training should be both teaching, developing and educating.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Ülviyyə Kamil qızı Bəşirli¹

NƏRİMAN HƏSƏNZADƏ YARADICILIGINDA DOĞMA DİLƏ SEVGİ TƏRBIYƏSİ

Biz dünyanı dilimiz vasitəsilə dərk edirik, ünsiyyətimizi dilimizlə qururuq. Dilimiz qürur mənbəyimizdir. Dünyada 6 minə yaxın canlı dil var, ancaq bu dillərin heç də hamısı dövlət dili deyildir; Biz o xoşbəxt xalqlardanıq ki, dilimiz dövlət dilidir. Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dili Azərbaycan dildir. Ona görə də, dilimizin qorunması və inkişafı dövlət siyasətimizin tərkib hissələrindən sayılır. Azərbaycan dilinin işləkliyinin və qorunmasının vacibliyi Respublika prezidentləri H.Əliyevin və İ.Əliyevin daim diqqət mərkəzində olmuş, bu barədə bir neçə prezident sərəncamı imzalanmışdır. Məsələn 30 sentyabr 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanunda deyilir: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dildir. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur.

Dilimizin saflığı, qorunub saxlanması və inkişafında ziyalıların, o cümlədən şair və yazıçıların müstəsna rolu vardır. İ.Həsənoğludan başlamış Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.F.Axundov Ş.İ.Xətai, M.P.Vaqif, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, S.Vurğun, H.Cavid, M.Müşfiq və bir çox şairlərimiz, yazıçılarımız bu dildə dünya mədəniyyətinə gözəl əsərlər bəxş etmiş, öz fikir və düşüncələrini bu dillə ifadə etmişlər. Dilimizin gözəlliyi, zənginliyi haqqında hələ 1913-cü ildə A.Şaiq yazırdı: “...Əsrlərdən bəri ağızdan-ağıza keçmiş aşıqlarımızın oxuduğu yanıqlı şeirlər, mahnılar, hekayələr, nağıllar heç bir millətdə görünməmiş, qiymətli bir xəzinə olduğunu iddia edərək, xəta deyil, zənn edirəm. Bu işə haqtəala həzrətlərinin bizə bəxş etdiyi qiymətsiz, ən böyük bir nemətdir. Belə bir lisan (dil-B.Ü) ulu və böyük bir qövmə veriləcəyində şübhəm yox” (Bul 243). Qloballaşan dünyamızda bir sıra dillər öz işləkliyini qoruyub saxlaya bilmədiyi halda, Azərbaycan dili görkəmli ziyalı və dövlət xadimlərimizin, ən başlıcası isə sadə xalqın əzmi və sevgisi ilə zamanın sınaqlarına sinə görə bilmiş, günü-gündən rəvnəqlənmişdir.

Tariximizin müxtəlif çağlarında dilimizə təkcə əcnəbilər tərəfindən deyil, öz dınaqqarası “ziyalılarımız” tərəfindən də xor baxma, başqa dillərə həddindən artıq meyl etmə halları olmuşdur və olmaqdadır. İstər ərəb, istərsə də rus istilası dövründə bunu müşahidə edirik. Öz dilinə xor baxıb onu pis tonlu, rus, fransız dillərini isə yaxşı, yararlı adlandıran bu cür ziyalılara qarşı çıxan A.Səhhət bir şeirində yazırdı: Rus, fişəng ləhcəsi deyir “bon”dur, Türk dili sevməyir: monetondur. (Bul.233) Çox təəssüf ki, müstəqillik qazandığımız son illərdə də bu tendensiya tam aradan qalxmamışdır. İndi də bəzi əcnəbi başlıqlar fürsət düşsən kimi bu mənfi hala meyl edir, bununla özlərini guya xalqdan bir boy uca göstərmək məqsədini güdürlər. Ancaq unudurlar ki, özünə hörmət qoymayana özlərlər heç vaxt hörmət qoymur, dil sevgisi olmayandan vətən, millət sevgisi gözləmək absurd görünür. Dil sevgisi, dili öyrənmək ana laylasından, oxşamalarından başlanır. Deməli, dil də ana qədər müqəddəsdir, ona hörmətsizlik və biganəlik anaya hörmətsizlikdir.

Hələ gənc yaşlarından, yaradıcılığının ilk dövrlərindən dilimizin keşiyində durmağı, onu var qüvvəsi ilə təbliğ etməyi qarşısına məqsəd qoyan N.Həsənzadə dilə, dilçi alimlərə verilən qiyməti xalqa verilən dəyər kimi qəbul edirdi. 1979-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin bir qrup dilçi aliminə “Müasir Azərbaycan dili” dərslərinə görə Respublika Dövlət mükafatının verilməsini öz böyük uğuru kimi qəbul edən şair bu hadisəyə həsr etdiyi “Nəğmə” adlı şeirində yazırdı:

Dil xalqın verdiyi ən böyük əsər,
Onun qoynu isti, qanı təmizdi.
Adıca vurğular, ya işarələr,
Minillik mənəvi sərvətimizdi

Var olsun eşqimiz, məhəbbətiniz,
Sevinir yazdıqca əlimdə qələm.
Bir xalqın dilini tədqiq edən siz,
Necə xoşbəxtəm ki, Şairi mənəm (s.455)

Yeri gəlmişkən, bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, o vaxt dilçi alimlərə və şairə bu sevinci, uğuru yaşadan respublikamızın rəhbəri, ulu öndər H.Əliyev cənabları idi. Təbiidir ki, heç kəs əlavə dil öyrənməyin əleyhinə deyildir, çox dil bilmək insanın mədəniyyət və bilik göstəricisidir, lakin bu heç bir halda doğma dilə laqeydlik fonunda həyata keçirilməməlidir. Bu cür münasibət xalqdan ayrılmaya, biganələşməyə və özgələşməyə səbəb olur.

Millətini və vətənini bütün varlığı ilə sevən, N.Həsənzadə dilə qarşı ən kiçik bir laqeydliyi də bağışlaya bilmir, bu sahədə gördüyü hər bir səhv addıma, yanaşmaya qarşı öz etiraz səsini ucaldır. Bəzi işbazların və dəbperəstlərin Bakı və onun ətraf bölgələrində, guya, müasirlik və dünyəvilik naminə öz şəxsi obyektlərinə əcnəbi adlar qoymasını, bu yolla özlərini reklam etməsini bəyənməyən şair bu hala qarşı çıxır, onu xalqa və onun dilinə hörmətsizlik və zərbə kimi qəbul edir:

Reklam fars dilində, alman dilində,
Mozambik dilində, yunan dilində,

¹ ADPU-nun Ümumi pedaqogika kafedrasının doktorantı

Ana vətəndə, ana dilində,
Pozuldu, mübtədan, xəbər, şair! (s.265)

Halbuki, yuxarıda qeyd etdiyimiz sənədin II fəslindən 7-ci maddəsində qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir...Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolar, plakatlarda və sair) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindən yazıdan sonra gəlməlidir” (Bul.s.34)

Bəzi məktəblərdə rus və ingilis bölmələrində oxuyanların get-gedə çoxaldığının atriq dəb şəklini aldığı ürək ağrısı ilə müşahidə edən şair bunu qəbul edə bilmir, dünən övladlarını rusca oxudanların indi ingilissə meylini anormal sayan şair bu cür yanaşmaları milli heysiyyətsizlik kimi dəyərləndirir:

Təzə bir don biçir yenə əlimiz,
Bilmirəm, Avropa belə geyirmi?
Rusdan ingilissə keçir dilimiz,
“Azadlıq” deyənlər kölə deyilmi? (s.59)

Azərbaycan dilini dövlətimizin və vətənimizin ən güclü atributlarından biri kimi hər yerdə təbliğ və təşviq edən N.Həsənzadə qürbətdə olduğu müddətdə öz dili üçün darıxır, bu dildə danışarkən, sanki, özünü vətəndə hiss edir. “Gəzməyə qürbət” adlı şeirin yazılmasına məhz bu hissələrin səbəb olduğu göz qabağındadır. Şair Dehlidə öz səfər yoldaşı həmyerlimizə üz tutaraq ondan rusca deyil, azərbaycanca danışmasını xahiş edir:

Doğma dilimizdə danış bir az da,
Hüsnün gözəlliyi bu yerdə olsun.
Bu həftə Muğan da, Kür də, Araz da,
Qoy burda bizimlə səfərdə olsun! (s.715)

İnsanın təbiəti, ruhu onun dilində də özünü asanlıqla biruzə verə bilər. Dilimiz həddindən artıq zəngin mənə imkanlarına, intonasiya çalarlarına malik olduğundan bəzən heç bizim dilimizi bilməyənlər də səsimizin avazından, sözlərimizin kəsərindən və ya həlimliyindən nə dediyimizi başa düşürlər. “Yeddi yüz milyon və iki nəfər” adlı şeirin qayəsini Azərbaycan dilində söylənən bir şeirin hind dilində necə asan qavranıldığı təşkil edir. Şair bu hadisəni özünün deyil, dilimizin uğuru hesab edərək yazır:

Mən Vurğunun dilində
Qalxıb bir şeir dedim.
Mən bir az istehzal ,
Bir az qəzəbli, gülər.
Dediyimi səsimdən
Yəqin başa düşdülər! (s.720)

N.Həsənzadənin dil sevgisi o qədər yüksəkdir ki, o hətta bu dillə əl açıb dilənməyi də bu dilə və onun daşıyıcılarına rəva görmür, bunu özünün və millətin ləyaqətinə sığışdırmır. Bir qadının qəbiristanlıqla ölü sahiblərinin qarşısına qaçaraq onlardan Azərbaycan dilində sədəqə istəməsi şairi həddən artıq ağrıdır. Sahə müvəkkilinin bu hadisəyə istehza və soyuqqanlı bir tərzdə yanaşması isə şairin dərдинin üstünə əlavə bir dərd qoyur. Cəmiyyətdəki biganəlik və etinasızlıq şairi dilə gətirir, dilənçinin doğma dilimizdə səslənən yalvarışları şairi təbdən çıxarır, millət və dil təssübü yeni bir şeirinin yaranmasına səbəb olur:

O, dilənir, o yalvarır,
Babək fərman verən dildə,
Böyük Sabir asta-asta
Ağladıb-güldürən dildə.
Vurğun şeir yazan dildə
“Nənələrdən qalan dildə,
Anan layla çalan dildə,
Dövlət himni olan dildə! (s.254-55)

Sona üzünü imkanlı adamlara tutaraq şair dilənçinin özünə hörmət qoymasalar da, heç olmasa danışdığı dilə hörmət qoymalarını tələb edir:

Necə sığır qeyrətinə, cənab sahə müvəkkili?
Dil deyirsən – ana dili!
...Dilimizdə dilənirlər,
Cənab millət elçiləri! (s.255)

Nəticə: Bu cür şeirlər və misralar millət və dil qeyrətini çəkən N.Həsənzadənin yaradıcılığında kifayət qədərdir. Oxucu bu şeirlərlə tanış olduqca şairin böyük dil sevgisinə şərik çıxır, özünü tanıyır, saflaşır və durulur, doğma dilimizə məhəbbəti bir az da artırmış olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nəriman Həsənzadə. Pompeyin yürüşü. Bakı: "Azərbaycan ensiklopediyası", 1995
2. Nəriman Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
3. Nəriman Həsənzadə. Poylu beşiyim mənim. Bakı: 2007
4. Nəriman Həsənzadə. Nəriman. Bakı: 2009

Açar sözlər: doğma dil, ünsiyyət prosesi, dili sevmək və qorumaq, tərbiyə prosesi

Ключевые слова: родной язык, коммуникативный процесс, любовь и защита языка, воспитательный процесс.

Key words: native language, communicative process, love and protection of the language, educational process

Xülasə

Ana dili bizim üçün anamız qədər əzizdir. Ona görə də ana dilini sevmək və qorumaq hamımızın vəzifəsidir. Nəriman Həsənzadə öz yaradıcılığında həmişə ana dilinə sevgini təbliğ etmiş, dili insanlığın ən böyük dəyəri kimi qiymətləndirmişdir. Bəzilərinin öz doğma dilini bilməməsini və ya dilini sevməməsini öz xalqını bəyənənmək kimi tənqid etmişdir.

Doğma dilə məhəbbət tərbiyəsi aşılayan şeirlər Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığında əsas qayədir.

Summary

Our mother tongue is as precious to us as our mother. Therefore, it is the duty of everyone to love and protect their mother tongue. Neriman Hesen-zade has always preached the love of the mother tongue in her works and regarded language as the greatest value of humanity. He criticized that some of them did not know or dislike their own language, describing it as not loving his people. Poems instilling love in the mother tongue form the basis of Neriman Hesen-zade's creativity.

Резюме

Родной язык для нас так же дороги, как и наша мать. Поэтому каждый долг - любить и защищать свой родной язык. В своем творчестве Нариман Гасанзаде всегда пропагандировал любовь к родному языку, считая язык величайшей ценностью человечества. Он критиковал некоторых за то, что они не знали или не любили свой родной язык, как неприязнь к своему народу. Стихи, прививающие любовь к родному языку, - главный рок в творчестве Наримана Гасанзаде.

RƏYÇİ; dos.E.Vəliyeva

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN*
TÜRKÇEDEN ADİGE DİLİNE GEÇEN KELİMELER

1. Giriş. Kafkasya’da, *Kafkas Kavimleri* (Çerkesler (Abazalar, Aphazlar, Ubıhlar, Arguveylar, Nethaçlar, Çebınler, Hatkolar, Khegahlar, Baskheğler, Şapsıglar, Bjeduglar, Kemirguveylar, Hatıkoylar, Abzehler, Besleneylar, Kabartaylar), Nohçiler (Çeçenler, İnguşlar), Andelallar (Avarlar), Laklar (Gazi-Kumuklar), Lezgiler, Agullar, Çakurlar, Gürcüler); *Türkler* (Azeriler, Kumuklar, Karapapaklar, Kundurlar, Karaçay ve Balkarlar, Kalmuklar, Nogaylar ve Türkmenler), *Ariler* (Osetler, Farslar, Ermeniler, Tatlar, Talişler, Ruslar, Alanlar) olmak üzere farklı gruplar birbirine yakın ya da bir arada yaşamaktadırlar.

Genel olarak üç grupta toplanan bölge halklarından Kafkas kavimleri ile Türkler arasında öteden beri büyük bir gönül bağı kurulmuştur. Bu bağın kurulmasında İslamiyetin büyük rolü olmuştur.

Kafkaslar üzerinde Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Kuban Bulgarları, Kıpçaklar ve Oğuzlar etkili olmuşlardır (Özkan, 2002: 174). Türkçenin bölgedeki seyri açısından bakıldığında, tarihi dönemlerde hâkimiyeti altında buldukları Kimmer, İskit, Hun, Bulgar, Alan, Hazar, Kıpçak Türklerinin (Tavkul, 1998: 303) dili ile Selçuklular, Şirvanşahlar ve Osmanlı devletlerinin Türkçesi etkisinde kalan Kafkasya, son yüzyılda Azeri, Kumuk, Karapapak, Karaçay-Balkar, Nogay Türkçelerinin etkisi altında kalmıştır.

Kafkasya’da Hint-Avrupa grubu dışında kalan Kafkas halkları ile Türkler arasında daha fazla ortaklıkların olduğu görülmektedir. Bunun sebebi daha çok inanç ortaklığı ile oluşan ortak yaşama biçimidir. Tarihten günümüze din kardeşliği bağıyla bağlanan bu halklar, dil açısından da birbirlerini etkilemişlerdir. Ancak daha çok baskın dil durumundaki Türkçenin Kafkas dillerini etkilediği görülmekte ve farklı dönemlerde kökenleri Türkçe, Arapça ya da Farsça olan kelimeler Türkçeden Adige diline geçmiştir.

2. Türkçeden Adige Diline Geçen Kelimeler

Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimeler daha çok Karaçay-Malkar Türkçesi yoluyla gerçekleşmiştir: alaşe (*alaşa*: beygir), argoy (*urguy*: sivrisinek), aslan (aslan), bıgu (*buga*: boğa), dombay (*dombay*: yaban öküzü), donguaz (*tonguz*: domuz), dudak (*dudak*: toy kuşu), emliç ~ yemliç (*emilik*: eğitilmemiş at), tane (*tana*: dana), teçehu (teke), başlık (başlık), gonçec (*könçek*: pantolon), kaptan (*kaptal*: kaftan), şeruk ~ şıruku (*çuruk*: ayakkabı, çizme), arkın (*arkan*: kement), arşın (arşın), gogon (*gögen*: güğüm), kapkan (*kaphan*: kapan), kapşık (*kapçık*: torba, kap), kumgan (*kumgan*: ibrik), tabe (*taba*: tava), utı (*itiv*: ütü), ayran (*ayran*: yoğurt) vd. (Tavkul, 2006: 46-48).

Hayatın birçok alanına ait olan bu kelimelerde görülen belli başlı ses olayları şunlardır:

2.1. Ses Olayları

2.1.1. Ünlü Olayları

Ünlü Türemesi: Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde son seste “u, o” ünlülerinin türediği görülmektedir: kamzegu (*kamjak*: karınca), teçehu (teke), şıruku (*çuruk*: ayakkabı, çizme), karaligo (*karal*: devlet).

Ünlü Düşmesi: İç seste zayıf kalan dar “ı” ünlüsünün düştüğü görülür: emliç ~ yemliç (*emilik*: eğitilmemiş at).

Ünlü Kalınlaşması: Türkçeden alıntı kelimelerdeki ince ünlülerin (i, ö) Adige dilinin ses yapısına uyarak kalın karşılıklarına (ı, o) değiştikleri görülmektedir: emliç ~ yemliç (*emilik*: eğitilmemiş at), gonçec (*könçek*: pantolon), gogon (*gögen*: güğüm), corne (*cörme*: işkembeden yapılan bir yemek).

Ünlü İncelmesi: Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde kalın ünlülerin incelmesi “ş, z, n, t” ünsüzlerinin etkisiyle oluşmaktadır: alaşe (*alaşa*: beygir), kamzegu (*kamjak*: karınca), tane (*tana*: dana), kapşık (*kapçık*: torba, kap), tabe (*taba*: tava), ade (*ata*: baba), ane (*ana*: anne), feter (*fatar*: daire, konut).

Ünlü Genişlemesi: Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “ı, u” dar ünlülerinin diğer hecelerdeki geniş ünlülerin etkisiyle “a, o” geniş ünlülerine değiştiği görülmektedir: argoy (*urguy*: sivrisinek), şeruk (*çuruk*: ayakkabı, çizme), karaligo (*karal*: devlet), telmaş (*tılmaç*: tercüman).

Ünlü Daralması: Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “a > ı, u”, “e > ı” ve “o > u” ünlü daralmaları görülür: bıgu (*buga*: boğa), kadır (*kadır*: katır), arkın (*arkan*: kement), becin (*begene*: pişirilmiş mayalı boza hamuru), hırbıdz (*harbus*: karpuz), bırak (bayrak), bıram (bayram), uram (*oram*: cadde, sokak).

Ünlü Düzleşmesi: Bazı ünsüzlerin düzleştirici etkisi ve ünlü benzeşmesi sonucu gerçekleşen bir değişimdir. Daha çok iç seste görülen “u, ü > ı” ünlü düzleşmesi örnekleri şunlardır: bıgu (*buga*: boğa), şıruku (*çuruk*: ayakkabı, çizme), utı (*itiv*: ütü), hırbıdz (*harbus*: karpuz), satuvşı (*satuvçu*: tüccar).

Ünlü Yuvarlaklaşması: Ünlü benzeşmesinin ve eriyen “v” dudak ünsüzünün etkisiyle düz ünlülerde yuvarlaklaşma görülmektedir: gogon (*gögen*: güğüm), utı (*itiv*: ütü).

2.1.2. Ünsüz Olayları

Ünsüz Türemesi: Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde yaygın olmamakla birlikte ön seste “y” ünsüzünün türediği görülmektedir: yemliç (*emilik*: eğitilmemiş at).

Ünsüz Düşmesi: Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde iç seste zayıf “y” ünsüzünün ve yuvarlaklaştırıcı etkisi olan “v” ünsüzünün eriyerek düştüğü görülmektedir: utı (*itiv*: ütü), bırak (bayrak), bıram (bayram).

* TÜRKİAD Editör Yardımcısı, Fırat Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, el-mek: mehtozeren@hotmail.com, Elazığ/TÜRKİYE

Ünsüz Değişmesi: Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde genellikle “t > d, k > ç, k > g, l > n, ç > ş, h > k, g > c” değişimleri görülmektedir: donguaz (*tonguz*: domuz), emliç ~ yemliç (*emilik*: eğitilmemiş at), teçehu (teke), gonçec (*könçek*: pantolon), kaptan (*kaptal*: kaftan), şeruk ~ şıruku (*çuruk*: ayakkabı, çizme), kapkan (*kaphan*: kapan), kapşık (*kapçık*: torba, kap), becın (*begene*: pişirilmiş mayalı boza hamuru), hatık (*katık*: çörek, bazlama), abrec (*abrek*: savaşı, akıncı), ade (*ata*: baba), satuvşı (*satuvçu*: tüccar), telmaş (*tlmaç*: tercüman), thamata (*tamada*: büyük, lider).

Adige dilindeki bazı kelimeler ise Karaçay-Malkar Türkçesindeki biçimiyle kullanılmaktadır: kaz (kaz), kunan (*kunan*: tay), samır (*samır*: samur), başlık (başlık), arşın (arşın), kumgan (*kumgan*: ibrik), ayran (*ayran*: yoğurt), baliy (*baliy*: vişne), temirkazak (*temirkazak*: demirkazık yıldızı), atalık (*atalık*: manevî babalık), batır (*batır*: bahadır), bay (*bay*: zengin, varlıklı), catsı (*catsı*: yatsı), cıl (*cıl*: yıl), satuv (*satuv*: ticaret).

Türkçeden alıntı kelimelerle birlikte “+şı” yapım ekinin de Adige diline girdiği görülmektedir: satuv+şı (*satuvçu*: tüccar).

Sonuç

Adige dilindeki Türkçeden alıntı sözcüklerin oluşmasında ortak din önemli bir etkidir. Adige dilindeki Türkçeden alıntı sözcüklerde Karaçay-Malkar Türkçesinin etkisi görülmektedir.

Kaynaklar

1. Özkan, Nevzat (2002). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yayınları, Ankara.
2. Pekacar, Çetin. *Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, s. 53-70.
3. Saydam, Abdullah (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara.
4. Tavkul, Ufuk (2007). *Adige (Çerkes) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi C. 4, S. 2 (Haziran 2007), s. 104-115.
5. Tavkul, Ufuk (2006). *Kafkasya’da Konuşulan Türk Lehçeleri*, Kırım Dergisi, 15 (57), s. 38-49.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Adige Dili, Alıntı Kelimeler.

Key Words: Turkish, Adygea Language, Borrowed Words.

ÖZET

Kafkasya’daki Türk lehçeleri tarihten günümüze Kafkas dilleri ile komşu olarak yaşamaktadırlar. Farklı dil ailelerine mensup olan bu diller arasında birçok nedene bağlı olarak çeşitli dil ilişkileri de görülmüştür. Bunlardan biri de Türkçeden Adige diline geçen kelimelerdir.

Adige dilinde Türk lehçelerinden alınan birçok kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin bir kısmı Türkçe kökenliken, bir kısmı da Türkçe yoluyla bu dillere giren Arapça, Farsça kökenli kelimelerdir. Bu çalışmada Kafkasya’daki halk ve dillerden kısaca bahsedilerek, Türk lehçelerinden Adige diline geçen kelimelerdeki ünlü ve ünsüz olayları üzerinde durulacaktır.

SUMMARY

Borrowed Words From Turkic Languages to Adygea

Turkic languages in the Caucasus have been living together with Caucasian languages since the ancient times. Among these languages which belong to different language families, various language relations have been observed depending on many reasons. One of them is the words that borrowed from Turkic to Adygea language.

There are many words borrowed from the Turkic languages in the Adygea language. While some of these words are of Turkic origin, some of them are Arabic and Persian origin words that enter these languages through Turkic languages. In this study, we will focus on the vowel and consonant sound variations in the Turkic words of Adygea language.

Onaylayan:

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Fırat Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı

Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov¹, Sevil Əhməd qızı Hümmətova²
“NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ” FƏNNİNİN TƏDRİSİ: PROBLEMLƏR VƏ VƏZİFƏLƏR

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri hər bir sahədə olduğu kimi dil və nitq mədəniyyətimizin inkişafı üçün də müdrik məsləhətlər verərək demişdir: “Mədəniyyəti yüksək olan xalq həmişə inkişaf edəcək, həmişə irəli gedəcək”. “Nitq mədəniyyəti bütün məktəblərdə tədris olunmalıdır”, “Dilimiz çox gözəl olduğu kimi, həm də fikri geniş ifadə etmək imkanlarına malikdir”. “Şəxsən mən bu dildə danışmağımla fəxr edirəm” və s.

Bəli, bunlar uşaqları və gəncləri Azərbaycan dilində mədəni nitqə yiyələndirmək üçün çox qiymətli nəzəri istiqamətlərdir. Həqiqətən də, böyüyən nəsli nitq mədəniyyətinə yiyələndirmək Azərbaycan dili təliminin strateji məqsədi və taktiki vəzifələrinə müəyyənləşdirmiş olur .

Qeyd etməliyik ki, nitq mədəniyyəti hazırda orta məktəbdə “Azərbaycan dili” fənni daxilində (X-XI siniflərdə) öyrədilir . Orta ixtisas və ali məktəblərdə seçmə fənn kimi tədris olunur . Nitq mədəniyyəti mühazirə, seminar formasında aparılır və nəticələri imtahanlarla yekunlaşdırılır . Bu fənnin keçmişdə münasibət bugünkü kimi olmayıb, yalnız ali təhsilin filologiya fakultəsində tədris olunmuşdur . İndi isə bütün fakultələrdə həm “Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənətinin əsasları” və həm də “Azərbaycan dili” və nitq mədəniyyətinin əsasları” fənni kimi öyrədilir (1, s.5-12)

Filoloji, ibtidai və məktəbə qədər təhsil fakultələrində bu fənn nitq mədəniyyəti və natiqlik sənətinin əsasları, riyaziyyat, fizika , kimya, bilolgiya və s. fakultələrdə isə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” keçilir . (1, s. 3-92)

Seçmə fənlərin bu şəkildə adlandırılmasının səbəbi onunla əlaqədardır ki, filoloq, ibtidai təhsil və məktəbə qədər ixtisaslarda tələbələr “Azərbaycan dili”ni də öyrənir, nitq mədəniyyətini də, digər fakultələrdə isə Azərbaycan dili keçilmədiyindən tələbələr “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” programından əvvəlcə dil normalarını, sonra da nitq normalarını öyrənir və müəllim , natiqlik sənətinə yiyələnməyin yollarına bələd olurlar . Doğrudan da, tələbələrə əvvəlcə gərək fonetik, leksik, qrammatik normalar öyrədilsin sonra da nitq normalarını mənimsədsin . Axı nitq normaları dil normalarına əsaslanır . Beləliklə, bu fənnə ayrılan 30 dər saatından 6-8 i dil normalarının bərpa edilməsinə qalan 20-22 saati isə nitq mədəniyyəti və natiqlik sənətinə həsr olunsun . Tələbələr natiqlik sənətindən mədəni nitqin düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, səlistlik, məntiqlik, orijinallıq, yığcamlıq, ifadəlilik və s. dərindən bələd olmalıdırlar . Ən əsası isə gələcək müəllim olan tələbələr nitqin öyrədicilik və təsiredicilik normalarına, habelə nitq etiketlərinin, o cümlədən sual vermək, söhbətə qoşulmaq, təkliflər irəli sürmək, rəqlamenti gözləmək mədəniyyətinə yiyələnməmiş olurlar .

Biz dil normalarının yada salınması və bərpa edilməsini ona görə xüsusilə vurğulayırıq ki, bunlar orta məktəbdən öyrənilmiş və məlum məsələlərdir . Filologiya fakultəsində isə bunlar yenidən keçilir . Odur ki, başlıca diqqət natiqlik sənətində öyrədicilik və təsiredicilik səriştəsinin yaradılmasına yönəldilir . Bu isə o deməkdir ki, gənc müəllim nitqin oxu-qiraət nümunəsi səriştəyə hesablanmış olsun . Filoloq tələbə ədəbi dilin bütün normalarına bələd edildiyi kimi, natiqliyin söz, cümlə, mətn seçimi habelə, təşkil olunmuş və təşkil olunmamış nitq sərğiləmək məharətində də bələd olmalıdır . Bunlar birdən birə qazanılan bacarıqlar və vərdişlər deyil . Çünki, bilik , bacarıq, qabiliyyət mərhələləri getdikcə təkmilləşən prosesdir . Səriştə isə son nəticədir .

Qeyd etməliyik ki, nitq mədəniyyətindən filoloq tələbəyə dərər verən müəllim natiqliyin bütün növlərindən xəbərdar olmalıdır . Müəllim bilməlidir ki, hüquqi , siyasi , dini və s. natiqliyin də əsasında müəllim natiqlik dayanır . Çünki həmin peşə sahiblərini də yetişdirən, formalaşdırən yenə müəllimlər olur . Müəllim dünyada cəmiyyətin gövhəridir . Sözləri isə, onun cövhəridir . Müəllim sözü ilə öyrədir . Söz onun əlində başlıca silahdır . Dahi Fizulinin insan və onun sözü haqqındaki fikri burada müəllimə də birbaşa aiddir . Stat belədir: O, qəsidələrinin dibəçəsində, yəni bədii müqəddiməsində həmin fikri obrazlı formada belə vermişdir: “Elə ki mən ... fərsət gözümlü açdım, aləm sədəfində insandan qiymətli bir gövhər görmədim və insan gövhərində isə sözdən şərəfli cövhər tapmadım . Şair sözü “səf qıldıqca tükənməyən xəzinə” adlandırılır (Bax: 2, s. 87)

Daha sonra şeir sözün mahiyyətini belə açır :

Əzəldən ucadır sözün məqamı,
Hər yerdə sevərlər sahib kəlamı .
Sözün vəsfi mənim hünərim deyil,
Sözün qiymətinə söz yox, yəqin bil ,
Gözəl yaranmışdır söz əzəl başdan,
Düzlük ondakı hüsnu artıran .
Düzlüklə artmışdır sözün qiyməti,
Düzlükdür hər şeyin ilk məziyyəti . (2, s.89)

Əlbəttə, biz burada əsl nitq mədəniyyəti müəllimindən danışırıq . Gələcək müəllimlərə akademik natiq, bədii söz ustası olmaq nümunəsi keçir və hər bir sözü ilə yaratdığı xəyallarında müəllim obrazı görürük . Xətib Təbrizi kimi . Tarixdə onu öyrədici natiq kimi tərifləyirlər . Bağdatda Nizamiyyə mədrəsəsində “sintaksisin atası” kimi ad çıxarmışsa da natiq kimi ad-san qazanmışsa da lakin Əbdül-Üla məərridə olan hifzətmə və yaddaşı görüb heyrətlənir və bu istedadı möcüzə hesab edir . (Bax: 2, s.70)

¹.ADPU-nun dosenti, pedaqogika üzrə elmlər doktoru.

²BSU-nun dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru .

Müasiri olduğumuz bəzi nitq mədəniyyəti müəllimləri nitq mədəniyyətindən heç bir poetik nümunə əzbərləməyi məsləhət görmürlər. Halbuki onların proqramında və istifadə etdikləri vəsaitdə natiqlik sənəti N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Fizuli, M.P.Vaqif, M.Ə.Sabir, H.Cavid, S.Vurğun, Ş.Qurbanov və s. kursu kimi öyrənilir. Bəs elə isə öyrənilən mətn nəzmlədirsə ondan bir parçanı əzbər yadda saxlamaq və söyləməyi tələb etmək niyə sovet təhsilindən qalma köhnə miras hesab edilsin. Bu səhv fikr çox geniş yayılmışdır. Ədəbiyyatçılar da belə düşünürlər: məktəb təfəkkürü təfəkkür məktəbidi, həmçinin də standartlarda “əzbər söyləyir” yoxdur.

Ona görə də ədəbiyyat müəllimi kimi nitq mədəniyyəti müəllimi də klassik poeziya nümunələri əsasında bədii söz ustaları yetirməkdənsə, nitq mədəniyyəti dərslərində fonetik təhlillə, qrammatik təhlillə baş qatırlar. Onlar Məhəmməd peyğəmbərin şeir əzbərləmək haqqında dediklərini unudurlar: “Yaxşı şeir də yaxşı söz kimidir”. Şeir əzbərləmək zehni itələşdirir.

Dahi Fizulidə oxuyuruq: “Şeir də elmdir, elmin kamil növüdür. Şeiri bəyənməyənlər şeir deməyə qüdrəti yetməyənlərdir”. Bu fikrə S.Təbrizinin də beyti qüvvət verir.

“Sözün mənasındadır söz deyən qüdrəti,
Çün ətrindən bərlənər hər gülün ləfəfi”

Bütün bu deyilənləri ali təhsildə çalışan ədəbiyyat müəllimləri bilirlər. Ancaq şeir əzbərləməyin əzbərçilik olduğunu, təfəkkür inkişafına əsaslanmadığını iddia edirlər. Bu çox səhv bir ideyadır. Yeri gəlmişkən bir haşiyəyə çıxmağa ehtiyac var: Bu yaxınlarda bir ədəbiyyat fənni üzrə nəzəriyyəçi professorla disput açdıq. Professor dedi: “Şagirdə, tələbəyə mətni mənə məzmun təhlil etmək yollarını, qaydalarını öytmək lazımdır, əzbərləməyi yox fikrinə iki tutarlı cavab verildiyini metodoloqdan eşitdik”: şagird, tələbə onsuzda poetik mətnin əvvəlcə məzmun və problemlər təhlilini öyrənir, sonra həmin mətni başqalarına necə çatdırmaq qaydalarını və formalarını mənimsəyir. Mətni ifadə etmək, yəni başqalarına çatdırma son nəticədir, təhlil mərhələsi ondan qabağdır. Şeirlə olan ədəbiyyatdan şedevr parçalar əzbərlənməli və ifadə olunmalıdır. Təsədüfi deyil ki, din tarixi də bunu deyib, dil tarixi də. Məgər dini kitablar şərh olunmadan əzbərləndirilmiş? Xeyr. Məgər hafizlər idrak mərhələlərini keçmirlərmiş? Onlar Qurani həm dərk etmişdilər və həm də əzbər yadda saxlamışdılar. Özü də 13-14 yaşlarında.

Eyni zamanda onu da demək yerinə düşər ki, dünya şairləri içərisində Nizaminin gücü, qüdrəti şeirlə deyilmiş müdrik kəlamlarındadır. Onlara necə biganə qalmaq olar? Eləcə də İ.Nəsiminin söz fəlsəfəsini M.Fizulinin eşq macarəsini, H.Cavidin söz qüdsiyyətini və s. ifadəli qırıqət etmədən və ya əzbər söyləmədən başqalarına necə çatdırmaq olar? və yaxud da məqsədsiz, məfkurəsiz belə təlimə nə ad vermək olar: nitq mədəniyyətində Nizami kursunu keçmək lakin onun hikmətlərini əzbər söyləməmək.

Təhsilimizin bu problemini çox ciddi qəbul etmək lazımdır. Kurikulumu başa düşmədən, dərk etmədən obivatelcəsinə ondan danışanlar çox böyük qəbahət işlədirlər. Halbuki, müəllim standartlarının əsiri olmamalıdır. Onun standartlara əlavələri mütləq zəruridir. Məsələn bu kimi standartlar dominantlıq təşkil etməlidir. Şagird və ya tələbə: “mətni ifadəli oxuyur”, “mətni əzbər söyləyir”, “mətni pafosla oxuyur” və s.

Ali pedoqoji təhsildə nitq mədəniyyəti fənni Nizami Gəncəvi, İmaməddin Nəsimi, Məhəmməd Fizuli, M.P.Vaqif, M.Ə.Sabir, H.Cavid və s. natiqlik kursunda başlıca istiqamət olaraq ədəbi bədii nümunələri şərh etmə bacarıqları aşılanırlar. Natiqlikdə Heydər Əliyev kursu qarşısında tələbələrə diplomatik təfəkkürə və siyasi nitqə yiyələndirmək vəzifələri qoyulmuşdur. (1, s. 90-92)

Ümumilli liderin müəllim, məktəb, təhsil, tərbiyyə, mədəniyyət haqqında deyimlərini tələbə əzbər söyləyir, onların aydın şərhini verirsə, bundan gözəl nə ola bilər? Tələbə “neft siyasətinin” əsaslarını dəqiq deyirsə, bu ona əzbər yadda saxlamağın qanad açması deyilmi? Filosof alimimiz professor Əddin Şakirzadə bu fikri nəinki deyirdi, hətta təlqin edirdi ki, sitatlarda dəqiqlik gözləmək alimə baş uralığı gətirir. Fikrini sübutla qüvvətləndirmək istəyirsənsə, mənbələrdə, orijinalda olduğu kimi istifadə etməlisən ...– deyirdi.

Beləliklə, biz buraya qədər nitq mədəniyyəti fənninin tədrisinin məzmununu məsələlərindən deyil, ona olan metodoloji münasibətdən danışmalı olduq. Bu problemni həll etmədən öyrədiləcək işin məzmununu üzrə seçim prinsiplərindən necə danışa bilərik? Bununla belə fənnin məzmunu ilə bağlı söhbətdə yalnız bir nüansı vurğulamağa ehtiyac görürük. Bu da natiqlikdə reqlament məsələsi ilə əlaqədardır. Natiqlikdə nitq etiketləri öyrədilir. İcazə almaqla sual vermə, söhbətə qoşulma, sözə qüvvət vermə o cümlədən reqlamenti gözləmə etiketləri üzrə tələbələrə deyilənlər əsl mədəniyyət dərslidir. İndiki zamanda ali-təhsil müəssisələrində keçirilən nitq mədəniyyəti dərslərində reqlamentin zəruriliyindən danışılır, nəzəri cəhətdən əsaslandırılır. Lakin iclaslarda, yığıncaqlarda, konfranslarda bunlara əməl olunduğu müşahidə edilmir. Tələbə reqlamentin təsdiq olunduğunu görmür. Belə olduqda kim nə qədər istəsə danışsın, hətta mövzudan kənara çıxırsa belə ona irad tutulmur, nəzərinə çatdırılmır, mikrofonlar söndürülmür, natiqə eyhamlar vurulmur, vaxtının çatdığı, keçdiyi xatırladılmır, reqlamenti pozduğu ona irad tutulmur. Bu da nəzəriyyə ilə təcrübə arasındakı ziddiyyətdən xəbər verir, nitq mədəniyyətinin tətbiqi şəraitinə bir növ kölgə salır.

Biz burada fikrimizi yekunlaşdırmaqla aşağıdakı təkliflərə keçməyi əhəmiyyətli hesab edirik:

1. Nitq mədəniyyəti fənni seçmə fənn də olsa onun tədrisi alim natiqlərə həvalə edilməlidir.
2. Belələri öz fənlərinin dərin bilicisi kimi olanlardan seçilməlidir.
3. Klassik ədəbi korifeylər bu fəndə kurs kimi proqramlaşdırılmalı və dərindən öyrədilməlidir.
4. Nitq mədəniyyəti fənninin məzmun xəttləri üzərində yenidən düşünmək və bu məqalədə qaldırılan məsələlər və təkliflər nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. V.T.Qurbanov, F.R.Xalıqov, S.İ.Abbasova, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinin əsasları . Bakı, "Müəllim nəşriyyatı", 2018, 186 s.
2. M.S.Əsgərov Natiqlik sənətinin əsasları . Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1975 , 259 s.

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti , natiqlik sənəti, nitq və təfəkkür , nitq inkişafı , vahid nitq rejimi , vahid tələbkarlıq, və nəzarət , normaların pozulması, tədqimat mədəniyyəti .

Ключевые слова: культура речи, ораторское искусство, речь и мышление, развитие речи, единый речевой режим, единый спрос и контроль, нарушение норм, культура презентации

Keywords: speech culture, oratory, speech and thinking, speech development, single speech mode, single question and control, violation of norm, presentation culture

Xülasə

Nitq mədəniyyəti üzrə bilik , bacarıq və vərdişlər orta məktəbdə Azərbaycan dili fənninin başlıca məqsədi kimi aşılır . X-XI siniflərdə sistemləşdirilir . Orta ixtisas və ali təhsildə bu fənn seçmə fənn kimi müxtəlif adlarla – “Nitq mədəniyyətinin və natiqlik sənətinin əsasları” , “Azərbaycan dili və natiqlik sənətinin əsasları” kimi tədris olunur . Belə bir fənnin nəzərdə tutulmasının özü təhsilimiz üçün böyük uğurdur. Lakin problemləri də var, əlbəttə problemin həlli yolları da var. Məqalədə bu kimi məsələlərdən bəhs olunur .

Резюме

Знания, навыки и привычки речевой культуры прививаются в средней школе как основная цель азербайджанского языка. Систематизирован по X-XI классам. В средних и высших учебных заведениях этот предмет преподается как факультатив под разными названиями - «Основы речевой культуры и ораторского искусства», «Основы азербайджанского языка и ораторского искусства». Сама идея такого предмета - большая удача для нашего образования. Но есть проблемы, конечно, есть решения. В статье рассматриваются такие примеры.

Summary

Knowledge, skills and habits in speech culture are instilled in secondary school as the main goal of the Azerbaijani language. It is systematized in X-XI grades. In secondary and higher education, this subject is taught as an elective subject under various names - "Fundamentals of speech culture and oratory", "Fundamentals of the Azerbaijani language and oratory". The very idea of such a subject is a great success for our education. But there are problems, of course, there are solutions. The article discusses such examples.

Rəyçi: Dos.S. ABBASOVA

İNDİKİ ZAMANIN MÜTLƏQ ZAMANLAR SİSTEMİNDƏ YERİ

Feilin zaman kateqoriyası hərəkətin müəyyən danışıq vaxtına və yaxud danışıq vaxtından əvvəl və ya sonrakı vaxta münasibətini bildirir. Yəni hərəkət danışıq vaxtından əvvəl, sonra və yaxud həmin vaxtla eyni anda icra olunur. Bunun nəticəsində də, feilin indiki, keçmiş və gələcək zamanları ortaya çıxır. Danışıq vaxtı mütləq və nisbi ola bilər. Mütləq danışıq vaxtı dedikdə danışıq vaxtı və yaxud həqiqi danışıq vaxtı nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, haqqında danışılan hadisə ilə zaman koordinatı üst-üstə düşərsə, danışdığımız zaman gördükələrimiz haqqında məlumat veririksə, bu mütləq zaman adlandırılır.

Hərəkət fərdi zaman oxunun hər hansı bir nöqtəsi ilə əlaqədardır. Fərdi zaman oxunun müəyyən nöqtəsi nitq momentindən asılı olaraq üç cür təzahür edir: hərəkət nitq momenti ilə üst-üstə düşərsə, indiki zamana, nitq momentindən əvvəl gəlsə, keçmiş zamana, nitq momentindən sonra gəlsə keçmiş zamana aid olur. Başqa sözlə desək, mütləq zaman kateqoriyası üç mənə ifadə edir: indiki (bir fakt zaman baxımından başqa faktla üst-üstə düşür), keçmiş (bir fakt başqa faktından əvvəl baş verir), gələcək (bir fakt başqa bir faktından sonra baş verir). Verilən üç zaman arasında nitq momenti hesablama nöqtəsi kimi götürülür. Lakin müxtəlif dillərdə mütləq zamanlar həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən fərqlənir. A. Axundov bu bərdə yazır: “Bəzi dillərdə feilin zamanları hərəkətin ümumi danışıq vaxtına münasibətinə görə müəyyən edilir. Lakin danışıq vaxtına görə müəyyən edilmiş keçmiş, indiki və gələcək zamanlar bu dillərdə xüsusi qrammatik quruluş əmələ gətirir” [1, s. 42]. Bu hal bütün dillərdə olmasa da, əksər dillərdə rast gəlinəndir.

Mütləq zaman konkret olaraq “indi”yə münasibətdə təyin olunduğuna görə indiki zaman mikrosahəsinin əvvəl və sonra baş vermiş hərəkətləri zaman oxu üzərində təyin etməsi mütləq zamanın aparıcı rolunu xarakterizə edir. Hərəkət indiki zamanda müxtəlif üsullarla ifadə olunur. Zamanca nitq momenti ilə üst-üstə düşən, adət-vərdiş halını almış, müxtəlif formalarda təkrarlanan, uzun və qısa müddətdə baş verən indiki zaman mənalı hərəkətlər mövcuddur. Müxtəlif sistemli dillərin əksəriyyətində indiki zaman iki ifadə mənasında təzahür edir: birinci indiki zamanda hal və hərəkətin danışıq vaxtına tam uyğun gəlməsi, ikincində isə hal və hərəkətin icra vaxtının danışıq vaxtına bilavasitə uyğun gəlməsi [3, s. 37]. Bu mənə xüsusiyyətinə görə hal və hərəkətin icra müddəti davamlılığına görə danışıq vaxtı ilə eyni zamanda baş vermir. İ. Tahirov isə bu məsələyə bu cür yanaşır: “Linqvistik indiki zaman formaları vasitəsilə nitq momentini ya zaman oxu üzərində nöqtə kimi, ya da daha geniş zaman kəsiklərini əhatə edən bütün hərəkət və proseslər ifadə edə bilər. Məhz bu invariant mənə sayəsində indiki zaman mikrosahəsi həm fasiləsiz, daimi, həm də dəfələrlə təkrarlanan hərəkətləri ifadə etmək iqtidarındadır” [2, s. 81].

Qeyd etdiyimiz kimi, hərəkət və hadisənin nitq momenti ilə üst-üstə düşməsi mütləq zamanın əsasını təşkil edir. Mütləq indiki zaman hal-hazırda baş verən dinamik hərəkətləri bildirdiyi üçün, onların bəziləri müəyyən zaman ərzində baş verib bitir. B. Comrie qeyd edir ki, hər bir cəhətdən söyləmə ilə hərəkətin baş verdiyi zaman arasındakı momentallıq hər zaman üst-üstə düşür. Məsələn, “I promise to pay you ten pounds” (Sənə 10 pound verməyə söz verirəm) cümləsindəki baş verəcək hərəkətin nitq momenti söyləmənin ifadə olunma vaxtı ilə üst-üstə düşür.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dillərdə feilin zaman kateqoriyası ilə yanaşı tərz kateqoriyası da mövcuddur. Məsələn, ingilis dilində hərəkətin davamlılığı, bitmişliyi, daimiliyi feilin tərz kateqoriyası ilə müəyyənləşir.

İndiki zaman bildirən hərəkətlər əsasən uzun vaxt müddətini əhatə edir, yəni indiki zamanda olan hərəkətlər danışılan an və ondan sonrakı müddəti də əhatə edə bilər, başqa sözlə desək, hərəkət indiki zamandan əvvəl başlayıb, indini və gələcəyi əhatə edə bilər. Aşağıdakı cümlələrə nəzər salaq:

The Maiden Tower stands in Baku - “Qız qalası Bakıda yerləşir”.

The girl is investigating on the subject - “Qız mövzu üzərində tədqiqat aparır”.

Hər

iki cümlədə hərəkət indiki anda davam edir, lakin cümlələrin hər ikisində hərəkət heç də indiki zaman ilə məhdudlaşdırılmamalıdır. Başqa zaman zərflərinin köməyi ilə ikinci cümlənin mənasında vaxt periodunun əhatəliliyini görmək mümkündür. Məsələn: *The girl is investigating on the subject from two o'clock to six o'clock today - “Qız mövzu üzərində saat ikidən altıya qədərdir ki, tədqiqat aparır”.* Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, bu tip zaman zərfləri heç də bütün hallarda indiki zaman mənası ilə üst-üstə düşür.

Bir çox dillərdə indiki zaman adət-vərdiş halını almış hərəkətləri ifadə etmək üçün də işlədilir. Məsələn rus dilində bir nümunəyə nəzər salaq:

Он ходит в школу в восемь часов каждый день - “O, hər gün saat səkkizdə məktəbə gedir.”

Bu cümlədəki vəziyyət şəxsin gündəlik həyata keçirdiyi hərəkətlərdən biridir. Cümlədəki proses hal-hazırda baş verməsə də, indiki zaman mənası daşıyır. Bir çox dillərdə də ingilis dilində olduğu kimi indiki zaman adət-vərdiş halını almış hərəkətləri ifadə edir. Adət-vərdiş mənası dilin zaman sistemini deyil, aspektual və modal sistemini əhatə edir. Elə dillər vardır ki, burada adət-vərdiş halını almış hərəkətləri ifadə etmək üçün indiki zamandan fərqli zamanlar mövcuddur. Avstraliya aborigenlərinin dili olan Dyirbal dilində feilin iki təsriflənən forması mövcuddur: birincisi faktiki hərəkətləri əhatə edən indiki və keçmiş zamanı əhatə edir – indiki-keçmiş zaman, digəri isə gələcək zamanla bağlı və ümumi hərəkətləri ifadə edir, buraya davamedici və bitmiş tərzlər daxil deyilmə (gələcək). Bu zamanlar arasında sərhədi tərz kateqoriyası müəyyənləşdirir və onlar öz növbəsində realis və irrealis adlandırılır. Realis tərz davamedici və keçmişdə baş vermiş hərəkətləri ifadə edir, digər bütün ifadə olunan mənalır irrealis tərz altında cəmlənir [3, s. 39]. Digər bir dil olan Svahili dilində ümumi gerçəkliyi ifadə edən zaman forması mövcuddur. Digər dillərdən fərqli olaraq, bu dildə davamedici hərəkətlər üçün na-, ümumi gerçəkliyi ifadə edən hadisələr üçün a-, vərdiş

⁶⁴ Azərbaycan Dillər Universiteti sofi_24@list.ru

mənasını verən situasiyalar üçün isə hü- formalarından istifadə olunur. İngilis dilində “gnomic present tense” (qnomik indiki zaman) adlı bir məvhum vardır. Qnomik indiki zaman ümumi gerçəkliyi əks etdirən cümlələri, aforizm, atalar sözləri və məsəlləri əhatə edir. Tərz baxımından qnomiklik neytral olduğu üçün heç bir zaman axınına əhatə etmir [7]. Məsələn:

Birds fly - “*Quşlar uçar*”.

Action speak louder than word - “*Əməl sözdən daha vacibdir*”.

A drowning man will clutch at a straw – “*Boğulan saman çöpündən yapışar*”.

İngilis dilində qnomik zamanı fərqləndirmək üçün xüsusi bir morfoloji əlamət yoxdur. İngilis dilində bu mənanı artıqlığın köməyi ilə müəyyənləşdirmək olar. Müəyyənlik artıqlığı (the) və işarə əvəzliləri (this/these) xüsusi fərdlərə işarə etdiyi halda qeyri-müəyyənlik artıqlığı (a/an) ümumi məna yaradaraq qnomik aspekti müəyyən edir. Məsələn, cümlələr arasındakı fərqi baxaq:

Those rabbits are fast - “*O dovşanlar sürətli qaçır*lar”.

Rabbits are fast – “*Dovşanlar sürətli hevanlardır*”.

Nümunələrdən göründüyü kimi işarə əvəzliyi müəyyənlik və ya konkretlik mənasını ifadə edir, digər cümlə isə ümumi gerçəkliyi ifadə edir. Lakin İngilis dilində müəyyənlik artıqlığının işləndiyi cümlələrdə də qnomik indiki zamana rast gəlmək olar. Məsələn:

The giraffe is the tallest land mammal living today – “*Zürafə bu gün mövcud olan ən hündür məməlidir*”.

Burada the artıqlı xüsusi bir zürafəni deyil, bütün sinfi müəyyənləşdirir. Ona görə də bu cümləni də qnomik indiki zamana aid etmək olar. Elə dillər vardır ki, indiki zaman gələcək zamana aid olan hərəkəti bildirir, lakin dillərin əksəriyyətində indiki zaman gələcək zamana aid hərəkətləri bildirsə də, bu dillər ayrıca zaman kateqoriyası kimi gələcək zamana da mülkiyədir.

Məsələn, alman dilində indiki zaman forması gələcək zaman mənası verə bilər. Məsələn, *Ich gehe morgen* “*Mən sabah gedəcəyəm*”. Lakin eyni zamanda bu dildə gələcək zaman forması da mövcuddur və bu anlaşılmazlıq varanarsa *Ich werde gehen morgen* “*Mən sabah gedəcəyəm*” strukturu da işlənilə bilər [3, 44 p]. İngilis dili də bu tip dillərə misal ola bilər. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi ingilis dilində ayrıca gələcək zaman kateqoriyası mövcuddur, lakin xüsusi vəziyyətlərdə indiki zaman gələcəyə istinad edir.

İngilis dilində də indiki zaman formaları gələcək mənalı cümlələrlə işlənilə bilər. İngilis dilində həm indiki qeyri-müəyyən (present indefinite), həm də indiki davamedici (present continuous) zaman formaları gələcək zaman mənası ifadə edə bilər. İndiki qeyri-müəyyən zaman forması əsasən cədvəl üzrə planlaşdırılmış nəqliyyat vasitələrinin gediş-gəlişini, hər hansı bir tədbirin başlanma və bitmə vaxtını göstərmək üçün işlənilir. Məsələn:

My train leaves at 9 o'clock – “*Mənim qatarım saat 9-da vola düşür*”.

The exhibition opens on Monday – “*Sərgi birinci gün açılır*”.

İngilis dilində indiki davamedici zaman isə şəxsin planlı edəcəyi hərəkəti ifadə edir. Məsələn:

I am meeting with her at 9 o'clock tomorrow – “*Mən onunla sabah saat 9-da görüşəcəm*”.

I have a meeting with her at 9 o'clock tomorrow – “*Mənim sabah onunla saat 9-da görüşüm var*” cümləsinin xəbəri to have feilin indiki zamanında işlənilib, lakin kontekstual baxımdan gələcək zamanı kodlaşdırır.

Beləliklə qeyd olunan bütün fikirləri ümumiləşdirsək, indiki zaman nitq momentini ya zaman oxu üzərində sıfır nöqtəsi kimi, ya da geniş zaman kəsiklərini əhatə edən bütün prosesləri indiki zaman məzmunu altında birləşdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. Felin zamanları. Bakı: ADU, 1961, 138 s.
2. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, 324 s.
3. Comrie B. Tense. Cambridge University Press, p.139
4. Levin B. English Verb Classes and Alternations. Chicago: University of Chicago Press. 1993, 366 p.
5. Виноградов В.В. Русский язык. III, 1947, 784 с.
6. Грамматика русского языка, т.1. М., 1952, 720 с.
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Gnomic_aspect

Açar sözlər: mütləq zaman, qnomik zaman, nitq momenti

Key words: absolute time, gnomic tense, speech moment

Ключевые слова: абсолютное время, гномическое время, момент речи

The place of present tense in the system of absolute tenses

Summary

According to the speech moment present tense form can denote both habitual and progressive actions. Habitual, customary actions are learnt under the name of gnomic present tense. Besides, in some languages present tense forms can be used for future references for special situations.

Место настоящего времени в системе абсолютных времен

Резюме

В соответствии с речевым моментом форма настоящего времени может обозначать как привычные, так и поступательные действия. Привычные действия изучаются под именем гномического настоящего времени. Кроме того, в некоторых языках формы настоящего времени могут использоваться для будущих ссылок в особых ситуациях.

Rəyçi: fil.e.d., prof. H.M.Zərbəliyev

Саида Джафарова, Сона Черкез,
НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОЙ ПАДЕЖНОЙ СИСТЕМЕ
СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

В процессе обучения русскому языку студентов-азербайджанцев преподаватель встречается с рядом трудностей, обусловленных особенностями восприятия азербайджанцами грамматического строя родного языка.

Отсюда дополнительные трудности, возникающие в процессе усвоения грамматического строя русского языка студентами-азербайджанцами, так как в своем языковом опыте у них нет достаточной почвы для аналогий, сопоставлений, сближений с грамматическим строем русского языка в области словоизменения и словообразования.

Трудность заключается еще и в том, что флективные формы имен в русском языке чрезвычайно многообразны. Один и тот же падеж существительного может оформляться различными флексиями в зависимости от принадлежности существительного к типу склонения (ср.: дательный падеж – брату, сестре, тетради; творительный падеж – братом, сестрой, тетрадью и т.д.).

Другая трудность усвоения падежной системы состоит в том, что предлог в русском языке сочетается с определенной падежной формой. Некоторые предлоги употребляются с двумя или даже с тремя падежами (например, предлог С употребляется с родительным, винительным и творительным падежами).

Но самая большая трудность, возникающая при овладении русской падежной системой, связана с многообразием синтаксических функций падежей.

Любая падежная форма несет в предложении различные функции и может выражать различные отношения между словами. Например, наименее многозначная форма винительного падежа выражает четыре вида отношений: отношение прямого объекта (читать письмо), временные отношения (учиться год), пространственные отношения (проехать десять километров), количественные отношения (стоять два рубля, весить три килограмма).

Описанию некоторых методических приемов обучения студентов-турков, облегчающих, по нашему мнению, усвоение падежных форм русского языка и посвящена эта статья.

Изучение в полном объеме форм, значений и употребления падежей в той последовательности, как это имеет место в традиционной системе обучения по частям речи, при обучении русскому языку иностранцев неприемлемо.

Однако вызывает возражение и практика введения падежных форм и их значений одновременно по всем частям речи. Например, дательный адресата а) в имени существительном, б) в прилагательном, в) в местоимении, г) в порядковом числительном и т.п. Такого рода изучение употребления падежей на долгое время оставляет учащихся беспомощными в построении предложения.

Исходя из изложенного выше, при решении вопроса о последовательности изучения грамматического материала по падежам нужно использовать следующие критерии.

1 – критерий употребительности;

2 – критерий соответствия языкового материала потребности речевой практики;

3 – критерий доступности учебного материала. На основании критерия употребительности в первую очередь вводятся падежные формы, которые являются употребительными для лексики словарного минимума. На начальном этапе дается предпочтение тем формам, введение которых дает большие возможности для речевой деятельности и отвечает потребностям коммуникации.

В числе первых трех изучаемых падежей вводится И.п., В.п., П.п.

При решении вопроса о последовательности введения падежных форм на начальном этапе следует учитывать многообразие оформления падежа, т.е. количество падежных флексий.

Лексический минимум, которым учащиеся овладевают на первом этапе обучения, включает существительные почти всех типов и разновидностей склонения. Поэтому нецелесообразно вводить падеж, ограничиваясь какой-либо одной его формой. Наличие в словарном запасе учащихся уже на начальном этапе обучения таких слов, как лекция, аудитория, площадь, тетрадь, общежитие делает необходимым введение большинства вариантов оформления падежа. Поэтому при решении вопроса о том, какой падеж ввести первым, следует принять во внимание и то, какое количество форм должны будут усвоить учащиеся.

В практике преподавания русского языка иностранцам, как правило, первым из косвенных падежей вводится предложный падеж в пространственном значении с предлогами В и НА. Владение употреблением этого падежа позволяет строить элементарные предложения по лексике, вводимой в данный период обучения. Предложный падеж наиболее прост по своему оформлению.

Сначала надо ввести на конкретных примерах форму предложного падежа, установить ее значение, затем нужно выделить группы существительных, принимающих окончание -Е и -И и связать употребление этих окончаний с формальными признаками существительных в именительном падеже.

Можно предложить учащимся таблицу, которая более четко и просто показывает окончания предложного падежа единственного числа.

Им.п.	Пр.п.	Примеры
-а (-я)		на странице
-е		на море
-о	-е	на окне
ия		в аудитории
ий		в санатории

ие	-и	в общежитии
мя		во времени
-ь (ж.р.)		в тетради

Эту таблицу можно объяснить двумя общими правилами:

- 1) все существительные мужского рода на твердый согласный и на -Ь, среднего рода на -О и -Е, женского и мужского рода на -А(-Я) имеют в предложном падеже окончание -Е;
- 2) все существительные женского рода на -Ь и ИЯ, среднего рода на -ИЕ и -МЯ, мужского рода на ИЙ в предложном падеже принимают окончание -И.

Следует стремиться к тому, чтобы учащийся осознал составные элементы формы, знал от чего зависит выбор той или иной флексии, с тем чтобы он мог активно пользоваться полученными знаниями. Вряд ли можно полагаться на лексическое неосознанное усвоение форм путем длительной тренировки, так как флективная система русского языка чрезвычайно богата и усвоение образования многочисленных форм должно опираться на знание норм.

Введя предложный падеж в значении места с предлогами В и НА, можно на основании сравнительно небольшого числа примеров сделать вывод о том, что конструкция с предлогом В употребляется для обозначения положения предмета внутри другого предмета, а конструкция с предлогом НА – для обозначения положения на поверхности.

Объяснение употребления предложного падежа с предлогами В и НА желательно сопровождать показом схемы, иллюстрирующей значение этих предлогов.

Для закрепления предложной падежной формы необходима длительная тренировка, в результате которой создадутся прочные навыки употребления формы предложного падежа. Они достигаются большим количеством устных и письменных упражнений. Характер упражнений на первом этапе должен в возможно большей степени служить задаче развития речи. Во время аудиторных занятий следует проводить упражнения, максимально активизирующие знания учащихся и дающие возможности построения предложений. Если формы усвоены еще недостаточно, то на первых порах можно давать вопросно-ответные упражнения, в которых вопрос подсказывает какой падеж существительного необходимо употребить в ответе. Например: Где лежит учебник? Где ты живешь? Чем занимается твой друг? и др.

Если образование форм хорошо усвоено учащимися и главной задачей является тренировка в употреблении падежа, нужно составлять упражнения таким образом, чтобы в них не подсказывалась падежная форма. Для этих упражнений нами рекомендуется пособие «Коммуникативные упражнения» (Т.А.Рамсин, М.А.Полидова).

ЛИТЕРАТУРА

1. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. - М., 1984.
2. Митрофанова О.Д., Костомаров В.Г. Методика преподавания русского языка как иностранного. - М., 1990.
3. Лариохина Н.М. Методическая работа над предложно-падежной системой русского языка. – М., 1987.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Nərgiz Pərviz qızı İbrahimova⁶⁵ SINTAKTİK BÜTÖV VƏ MƏTN VAHİDLƏRİ

Hər bir rabitəli nitqdə yazılı əsərlərin dilində cümlələr bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, yaxın məna əlaqəsində fəaliyyət göstərirlər. Mətndəki cümlələrin biri digəri üçün şərt, başqa birisi isə digərinin nəticəsi, davamı olur. Mətn ayrı-ayrı cümlələrin təsadüfi yığılmasından ibarət deyildir. Mətndəki cümlələr müəyyən məntiqi ardıcılıqla qanunauyğun şəkildə düzülür. “Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur. Mətndəki cümlələr istər mənaca, istərsə də qrammatik cəhətdən bir-birilə qırılmaz sürətdə bağlı olur” [6, 402]. Bütövlükdə bir elm sahəsi kimi, mətn dilçiliyi XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Mətn dilçiliyinin inkişafında Ə.Xəlilov, M.Z.Zəkiyev, Ə.Cavadov, K.Abdullayev, F.Əlizadə və başqa dilçilərin böyük rolu olmuşdur [3, 109]. Mətn dilçiliyinin əsas problemlərini mətnin tərkib hissələri, onların eyniləşdirilməsi, sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Müasir dilçilikdə mətnin bir hissəsi olan sintaktik bütöv məsələsi funksional sintaksisin aktual problemlərindən hesab edilir. Sintaktik bütöv dedikdə, bir qrup örtülü, qapalı, məntiqi və sintaktik əlaqəyə məlik cümlələr birliyi başa düşülür. Bu cümlələr birliyi mikromətn hesab edilir. Dilçilikdə mətn sözünün sinonimi kimi bir sıra terminlərdən istifadə edilir. Bunlara cümlə, söyləmə, abzas, sintaktik bütöv, period, diskurs, frazafövqü vahidlər, mürəkkəb sintaktik bütöv, prozaik bəndlər və s. kimi terminlər aid edilir. Biz bu terminləri mətnin tərkibinə daxil olan müstəqil real sintaktik vahidlər hesab edirik.

Bəzən dilçilikdə işlənən bu sintaktik terminlər bir-birlərinin sinonimi hesab edilir, bəzən də eyniləşdirilir. Son dövr tədqiqatları göstərir ki, artıq bu terminlərin sinonim hesab edilməsi lüzumsuzdur. Buna görə də, məsələyə aydınlıq gətirmək üçün sintaktik vahidlərlə sintaktik bütövlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

1) **Sintaktik bütöv və cümlə.** Sintaktik bütöv struktur-semantik cəhətdən müstəqil olan cümlələrin birliyindən ibarət olub, məzmun və quruluş, ritm və intonasiya ilə bir-birinə bağlanan bir neçə cümlənin əlaqələrindən təşkil olunur. Sintaktik bütövün cümlələri quruluş baxımından müxtəlif olub, özündə mühüm informasiyaları birləşdirir. Cümlə isə sintaktik bütövdən daha kiçik sintaktik vahiddir. Bu cümlələr müəyyən sıra daxilində struktur-semantik cəhətdən birləşərək sintaktik bütövü yaradırlar.

İ.P.Raspopov göstərir ki, sintaktik bütövü təşkil edən cümlələr elə sintaktik vahidlərdir ki, onlar, bilavasitə kommunikasiya və təfəkkür aktına daxil edilir. Müəllif sintaktik bütövü təşkil edən cümlələrdə iki struktur səviyyənin olmasını göstərir. Bunlar sintaktik və məntiqi-qrammatik səviyyələrdir. Mətn daxilində cümlənin qazandığı əlamət, onun nisbətən bitmiş fikir ifadə etməsi və ifadə etdiyi məzmunun gerçəkliyə aid edilməsi – sintaktik səviyyədə öz izahını tapır. Cümlə yalnız məntiqi-qrammatik səviyyədə tam formalaşır və buna görə də məntiqi-qrammatik səviyyəyə mənsub olur [5, 33].

Sintaktik bütövü təşkil edən cümlələr sadə-cüttərkibli və təktərkibli, mürəkkəb-tablesiz və tabeli cümlələrdən ibarət ola bilər. Sintaktik bütövü təşkil edən cümlələrin təbiəti rəngarəng olur. Bunlara elliptik cümlələr, yarımçıq cümlələr, əlavəli cümlələr, xüsusilənmiş qoşulma cümlələr və s. aiddir. Sintaktik bütövü təşkil edən cümlələrin əksəriyyəti həmcins üzvlərdən ibarətdir. Məsələn:

Çayın kənarı ilə bir dəstə qız gedirdi. Sarı, qırmızı, yaşıl, bənövşəyi kəlağayların ucları yellənirdi. İpək koftalar, güllü donlar adamın gözünü qamaşdırırdı. Çiyinlərində kətmən olan bu qızlar gülüşür, zarafət edir, bir-birini qovurdular.

2) **Sintaktik bütöv və abzas.** Abzaslar mətnin funksional-üslubi xüsusiyyəti ilə sıx bağlı olub, nitqin hissələrini təşkil edirlər. Sintaktik bütöv bəzi xüsusiyyətinə görə abzaslara uyğundur. Lakin sintaktik bütöv və abzası uyğunlaşdırmaq olmaz, onların sərhədlərini müəyyənləşdirmək vacibdir. Bəzən bir abzasın bir sintaktik bütövə uyğun olduğu halları da görürük. Lakin hər zaman bu uyğunluq özünü doğrultmur. Buna görə də dilçilikdə abzasla sintaktik bütövün fərqləndirilməsi ciddi məsələ kimi ortaya çıxır. Hal-hazırda sintaktik bütövlə abzasın bir-birinə münasibəti ilə bağlı iki fikir mövcuddur: Bir qrup dilçilər abzasla sintaktik bütövü eyniləşdirir, ikinci qrup dilçilər isə əksinə abzasla sintaktik bütövün tamamilə fərqli olduğunu qeyd edirlər. Hətta bir müddət sintaktik bütöv əvəzinə abzas termini də işlədirdi. Buna görə A.M.Peşkovski sintaktik vahidlər üçün xüsusi terminlər lazım olduğunu qeyd edirdi.

K.Abdullayevin abzasla sintaktik bütöv haqqında fikri daha maraqlıdır: “Fikrimizcə, bəzi dilçilərin dedikləri kimi, mətni abzasla eyniləşdirmək olmaz. Mətnlə abzasın münasibətlərinə məzmunla formanın münasibəti kimi baxmaq olar. Abzasın struktur sərhədləri özündə yalnız bir mətni birləşdirməli, yaxud əksinə bir mətn bir abzasda yerləşdirilməlidir” [4, 233].

K.Abdullayev bədii mətnlərdə bir abzasa bir neçə sintaktik bütöv yerləşdirilməsini və ya əksinə bir sintaktik bütövə bir neçə abzasın olması faktını müəlliflərin dil qanunlarından düzgün istifadə edə bilməmələrində və fikrin düzgün kodlaşdırılmamasında görürdü [3, 26].

Abzasla sintaktik bütövün qarışdırılmasının əsas səbəbi onların çox vaxt sərhədlərinin üst-üstə düşməsi və sintaktik bütövün əksər hallarda abzasla başlamasıdır. Hər ikisi mövzuya bitmiş mətn parçasını özündə saxlayır. Abzasla sintaktik bütövün oxşar xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Hər ikisi müəllif fikrinin açılmasında iştirak edir.
- 2) Həm sintaktik bütöv, həm də abzas tam mətnin kompozisiya xəttinin inkişafına xidmət edir.
- 3) Həm abzaslarda, həm də sintaktik bütövlərdə bitkinlik olur.

⁶⁵ BDU-nun magistrantı

Bu oxşarlıqlara baxmayaraq, bu iki mətn kateqoriyasını eyniləşdirmək olmaz. Sintaktik bütövlər semantik və qrammatik vahiddir, abzas isə üslubbi-semantik kateqoriyadır. Abzaslar arasında fasilə sintaktik bütövlər arasındakı fasilədən nisbətən uzun olur. Sintaktik bütövlə abzaslar arasındakı fərqlilikləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- 1) Sintaktik bütöv abzaslara nisbətən daha yüksək təyinətli nitq vahididir.
- 2) Sintaktik bütövün müstəqil teması olur. Bir mikrotəma bir sintaktik bütövdür.
- 3) Sintaktik bütöv sintaktik vahiddir, abzaslar isə daha çıx üslubi kateqoriyadır.
- 4) Abzaslara sintaktik bütövün quruluş forması kimi baxmaq olar.

Bir abzas bir sintaktik bütövə bərabər ola da bilər. Məsələn:

Cavanşir başa düşdü ki, qaçaqlar bu dəyədədir. Yoldaşlarına xəbər çatdırdı ki, tələsməsinlər, elə eləsinlər ki, uşağa güllə dəyməsin. İşqlanana yaxın aşığın səsi kəsdi. Qaçaqlardan iki-üç nəfəri dərədən çıxıb atların öriyünü dəyişdilər. Bir azdan araya elə bir süküt çökdü ki, dərədən bulaqların şırıltısı aydınca eşidildi. Cavanşir başa düşdü ki, qaçaqlar yatdılar.

3) **Sintaktik bütöv və period.** Sintaktik bütövlə eyniləşdirilən mətn vahidlərindən biri də perioddur. "Period" yunan sözü olub "dairə" mənasını ifadə edir. Mətnə təkrar olunan elementlər periodu xatırladır. Sintaktik bütövün daxilində cümlələrin təkrarı periodu yaradır. Buna görə sintaktik bütövün hüdudlarının müəyyən edilməsində təkrarların rolu mühüm hesab edilir. Sintaktik bütöv daxilində periodun ən azı iki qütbü olur. Birinci qütblə başlanan mətn eyni elementdən olan ikinci ünsürlə qapanır.

Mətnin əvvəlində yüksək intonasiya ilə müşayiət olunan period sintaktik bütövün başa çatdığı son nöqtədə zəif pauza – aşağı tonla, zəif temp ilə tələffüz olunur. Son nöqtədə periodu müəyyənləşdirən elementlər alçalır: Birinci hissə yüksələn tonla və tezleşən temp ilə, ikinci hissə isə dərin fasilədən sonra alçalan tonla, yavaş temp ilə müşayiət olunur [8, 46].

Period öz statusuna görə sintaktik bütövdən daha böyük konstruksiyadır. Period üçün həcm məhdudluğu mövcud deyil. Period tərkibindəki cümlələri, sözləri, abzasları və sintaktik bütövləri bir qapalı konstruksiyada birləşdirə bilər. Bu tip mətnlərdə fikir bir abzasta deyil, bir neçə abzasta tamamlanır. Ümumiyyətlə, period qapalı nitq vahidi olduğundan, onun tərkibindəki komponentlər leksik təkrarlar vasitəsilə əlaqələnir. Periodun qapanmasında ara sözlər, modal sözlər, xitablar, əvəzlilər mühüm rol oynayır. Beləliklə, period termini sintaktik bütöv terminindən nisbətən mürəkkəb nitq vahididir.

4) **Sintaktik bütöv və mürəkkəb sintaktik bütöv.** Dilçilikdə sintaktik bütöv termininə sinonim kimi mürəkkəb sintaktik bütöv terminindən də istifadə edilir. İlk dəfə A.M. Peşkovski mətni belə adlandırmışdır. Mətn öz-özlüyündə mürəkkəb bir konstruksiyadır.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə K. Vəliyev mətnləri statusuna görə fərqləndirməyə cəhd etmişdir. Dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb sintaktik bütövdən başqa, period, diskurs, frazaüstü vahid, nəsr bəndi və s. terminlərdən də sinonim kimi eyni anlayışı müəyyən fərqlərlə ifadə etmək üçün işlədilir [9, 46].

Daha sonra K. Vəliyev mətni dərəcələrə ayırmışdır: mikromətni hüdudlandırmaq, onu növləndirmək tədqiqatı dəqiqləşdirir. Birinci dərəcəli mikromətnlər mürəkkəb sintaktik bütövləri əhatə edir. İkinci dərəcəli mikromətnlər isə bir neçə iki və daha artıq sintaktik bütövün birləşdiyi korpusu, üçüncü dərəcəli mətn isə ayrı bir qolu ehtiva edir. Makromətn isə bədii əsəri bütövlükdə əhatə edir.

Sintaktik səviyyədə mürəkkəbləşməni K. Vəliyev belə müəyyən edir: söz birləşməsi-müxtəsər cümlə-sadə geniş cümlə-qarışıq tipli mürəkkəb cümlə-mürəkkəb sintaktik bütöv.

Biz isə deyilənləri yekunlaşdırıb sintaktik səviyyədə mürəkkəbləşməni aşağıdakı kimi qəbul edirik: söz birləşməsi-sadə cümlə-mürəkkəb cümlə-qarışıq tipli mürəkkəb cümlə-sintaktik bütövlər-mürəkkəb sintaktik bütövlər-frazafövqü vahidlər-period-makromətn.

Cümlə səviyyəsində mürəkkəbləşmə sahəsində çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Mətn səviyyəsində mürəkkəbləşmə isə az tədqiq edilmişdir. Dilçilik ədəbiyyatında da mətnin müxtəlif terminlərlə adlandırılmasının əsas səbəbi nitq aktında müxtəlif statuslu mətnlərin olmasıdır. Ümumiyyətlə belə qənaətə gəlik ki, bir neçə sintaktik bütövün birləşməsindən mürəkkəb sintaktik bütöv əmələ gəlmişdir. Təbii ki, bu halda mürəkkəb sintaktik bütövlər sintaktik bütövün daha mürəkkəb forması olur.

Nəticə. Mətnin tərkib hissələri və sintaktik bütöv problemi müasir dilçiliyin ən əsas məsələlərindən biridir. Son dövr tədqiqatları sintaktik yarusun son vahidi kimi cümləni yox, mətni tədqiqat obyektinə çevirirlər. Mətnin vahidləri hesab edilən sintaktik bütöv, period, cümlə, abzas, mürəkkəb sintaktik bütövlər və s. kimi terminlər bir müddət bir-birilə eyniləşdirilmiş, sinonim kimi işlədilmişdir. Bu terminlərin müqayisəsi göstərir ki, onlar bir-birindən fərqli vəzifələrə malik olub mətnin bir bütöv halında qurulmasında mühüm rol oynayır. Bu terminlərin ifadə etdikləri mahiyyətlərin, demək olar ki, hamısı genetik baxımdan qohumluq anlayışlarını ifadə edir, əsasən, bir-birlərini əvəz edirlər. Amma buna baxmayaraq onlar anlam fərqliliklərinə görə bir-birindən ayrılır. Bu fərqliliklərin aşkarlanması mətn dilçiliyinin inkişafında mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 1998, 190 s.
2. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dili III. Sintaksis. Bakı, 2007
3. Abdullayev K. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012, 607 s.
4. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 2016, 356 s.
5. Əlizadə F.F. Cümlənin aktual üzvlənməsi. Bakı, 1998, 111 s.
6. Kazımova Q. Müasir Azərbaycan dili Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 424 s.
7. Məhərrəmov G.A. Mətnin aktual üzvlənməsi və mətn vahidləri. Bakı, 2018, 30 s.
8. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 184 s.
9. Vəliyev K. Linqvistik poetikaya giriş. Bakı: BDU, 1989, 104 s.

Açar sözlər: Mətn vahidləri, sintaktik bütöv, cümlə, abzas, period, mürəkkəb sintaktik bütöv

Key words: Text units, syntactic whole, sentence, paragraph, period, complex syntactic whole

Ключевые слова: единицы текста, синтаксическое целое, предложение, абзац, период, сложное синтаксическое целое

Sintaktik bütöv və mətn vahidləri

X ü l a s ə

Məqalədə mətn dilçiliyinin əsas problemlərindən olan sintaktik bütöv və mətn vahidləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Bildiyimiz kimi, mətn dilçiliyi son dövr dilçilik tədqiqatlarının əsas obyektinə çevrilmişdir. Mətn, mətnin tərkib hissələri, onların sərhədləri haqqında çoxsaylı fikirlər mövcuddur. Mətnin vahidləri olan sintaktik bütöv, cümlə, abzas, period, sözlər, mürəkkəb sintaktik bütöv kimi terminlər haqqında məlumat verilmiş, müqayisə aparılaraq bu terminlərin oxşar və fərqli cəhətləri aşkarlanmışdır. Mətnin vahidləri haqqında məlumatlar, onların xüsusiyyətləri bu terminlərin eyniləşdirilməsinin lüzumsuz olduğunu ortaya çıxarmışdır. Mətn vahidlərinin bir-birindən fərqləndirilməsi mətn dilçiliyinin əsas problemlərindən olan sintaktik bütöv məsələsinin daha aydın şəkildə qavranılmasına gətirib çıxarmışdır.

Syntactic whole and units of text

Summary

The article deals with syntactic integrity and text units, which are one of the main problems of text linguistics. As we know textual linguistics has recently become the main object of linguistic research. There are many opinions about the text, the components of the text, their boundaries. Terms such as units of text, such as syntactic whole, sentence, paragraph, period, complex syntactic whole, were given, comparisons were made and similarities and differences of these terms were revealed. Information about the units of the text, their characteristics, revealed that there is no need to identify these terms. Differentiation of textual units has led to a clearer understanding of the problem of syntactic integrity? which is one of the main problems of textual linguistics.

Синтаксическая целостность и единицы текста

Резюме

В статье рассматриваются синтаксическая целостность и единицы текста, которые являются одной из основных проблем лингвистики текста. Как известно, текстологическая лингвистика в последнее время стала основным объектом лингвистических исследований. Существует множество мнений о тексте, составных частях текста, их границах. Были даны такие термины, как единицы текста, такие как синтаксическое целое, предложение, абзац, период, сложное синтаксическое целое, были проведены сравнения и выявлены сходства и различия этих терминов. Информация о единицах текста, их характеристиках показала, что нет необходимости идентифицировать эти термины. Дифференциация текстовых единиц привела к более четкому пониманию проблемы синтаксической целостности, одной из основных проблем лингвистики текста.

Rəyçi: dos. F.F.Əlizadə

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ QEYRİ-FRAZEOLoji SABİT BİRLƏŞMƏLƏR: MÜRƏKKƏB ADLAR, TƏRKİBİ TERMINLƏR

İngilis və Azərbaycan dillərində sabit birləşmələr həm məcazi, həm də real semantika daşıyır. Müasir dilçilikdə belə bir fikir formalaşmış ki, sabit birləşmələr mütləq məcaziliyə, ekspressivliyə, obrazlılığa malik olmalıdır. Lakin sabit birləşmələr iki böyük qismə ayrılır ki, ikinci qismini frazeidlər- tərkibi terminlər və mürəkkəb adlar təşkil edir. Bu qisim sabit birləşmələrdə də semantik bütövlük, ümumiyyətlə, semantik amil əsas xüsusiyyətdir. “Söz birləşməsi nitq axınının bir parçası kimi həmişə iki hissədən ibarət olur. Bu hissədən biri digərinin əlamətini bildirməklə onun mənasını dəqiqləşdirir, tamamlayır. Beləliklə, söz birləşmələri sintaktik vahid səviyyəsində əşya və hadisələrin müxtəlif xüsusiyyətlərinin ifadəsinə xidmət edir”(14,28).

Koqnitiv dilçiliklə məşğul olan alimlər söz əmələgətirmə prosesinə mənalı bir məsələ kimi yanaşıldığını və onun tərkib hissələrini təşkil edən morfemlərin hansı statusa sahib olmasından asılı olmayaraq yenə də semantik amilin ön plana çəkildiyini vurğulayırlar(12,51). Bu tip sabit birləşmələr – frazeidlər bir cümlə üzvü kimi işlənir. Sabit birləşmələr də II və III növ təyini birləşmələr kimi bir cümlə üzvü olur. Sabit birləşmələrin bu xüsusiyyəti onları təyini birləşmələrlə birləşdirir.

Sabit birləşmələrlə təyini söz birləşmələri bir fərqi də (əsas fərqi- Məmmədova A.) onların predikativliyə malik olub olmamasındadır. Sabit birləşmələr təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq predikativliyə malik olur. Lakin bu fikri də frazeidlərə- məcazi məna daşımayan sabit birləşmələr aid etmək olmaz. Çünki məcazilik daşıyan sabit birləşmələrdən fərqli olaraq frazeidlərdə predikativlik olmur. Söz birləşmələrinin bu cür, yəni predikativ və qeyri-predikativ deyərək iki yerə bölünməsi haqqında dilçilər arasında vahid bir fikir yoxdur. Dilçilərin bir qismi, o cümlədən M.N.Peterson, V.M.Peşkovski və başqaları söz birləşmələri ilə cümlələri eyniləşdirirlər. Onlar sözlərin hər cür birləşməsini söz birləşməsi adlandırırlar. Ümumiyyətlə, söz birləşmələrinin bölgüsü dilçilər tərəfindən müxtəlif verilmişdir. F.C.Hausmann söz birləşmələrini iki qrupa - sabit və qeyri-sabitə bölür. Mürəkkəb sözlər və idiomlar sabit birləşmələr sayılır(7,260). Əlbəttə ki, bu bölgü yanlışdır. Mürəkkəb sözün bu bölgüdə heç bir yeri yoxdur. Qeyri-sabit birləşmələr iki qrupa - sərbəst söz birləşmələri və yarı-sərbəst birləşmələrə bölünür(5,130). Bəzi alimlər isə söz birləşmələrini yalnız birgə işlənən leksik vahidlər kimi qəbul edirlər(6,104).

Söz birləşmələrinə müxtəlif cəhətlərdən yanaşmaq, onları müxtəlif prinsiplər əsasında qruplaşdırmaq və izah etmək olar. Söz birləşməsi dil sistemini təşkil edən vahidlər silsiləsində sözlə cümlə arasındakı mövqeyi tutur. Buna görə də, söz birləşməsi bir tərəfdən sözlə, digər tərəfdən cümlə ilə bağlı olub, həm sözlə, həm də cümlə ilə ümumi cəhətləri olan sintaktik kateqoriyadır. “Predikasiya - cümlədə (söz birləşməsindən fərqli olaraq) məlumatın məzmununun həqiqətə olan münasibətidir. Məntiqi-grammatik hadisə sayılan predikativlik dilçilikdə cümlənin müəyyənləşdirilməsinin əsas meyarlarından biri kimi qəbul edilir”(1,9). Dilçilikdə söz birləşməsinin söz və cümlə ilə qarışdırılmasının əsas səbəblərindən biri də məhz bu məsələ ilə bağlıdır(2,12). Sabit birləşmələr də cümlə və birləşmə arasında orta mövqə tuturlar. Məcazilik daşıyan birləşmələr cümlə quruluşunda olduğu halda frazeidlər- məcazilik daşımayan sabit birləşmələr yalnız birləşmə tipində mövcud olurlar. L. Cəfərova yazır: “... frazeidlər arasında cümlə strukturlu vahidlərə rast gəlmirik. Bu onu göstərir ki, frazeidlərdən fərqli olaraq, frazeidlər (qeyri-frazeoloji birləşmələr) yalnız sabit söz birləşmələri sinfinə aid edilə bilər. Bununla sabit sintaktik söz birləşmələrinin iki növünü fərqləndirmək mümkündür: frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq, frazeidlər bir sıra hallarda nəinki dildə məcazlaşmış, həm də danışq aktında sözü əvəz edə bilmir və bu xüsusiyyətlərinə görə də frazeoloji sistemə daxil edilmir(4,18).

C.Layonz yazır ki, bir sözün mənasını çox zaman söz birləşməsi haqqında qısaca bilgisi olan şəxs dərk edə bilər (10,55). Frazeologizmlərin tərkibindəki leksik vahidlərin ayrı-ayrılıqda semantikasını dərk edirik. Lakin sabit birləşmə kimi tam fərqli semantika kəsb edir. Bu hal bütün dünya dillərində eynidir. “Biz sözlərin bir çox mənasını dərk edirik və onları eşitmək və ya bir xüsusi kontekstdə görməklə öyrənirik. Amma bizim onların mənasını nitq kontekstində və ya başqa mövqeylərdən dərk etmə qabiliyyətimiz bizim linqvistik biliyimizdən (intellektimizdən) və eləcə də başqa sözlərin bu strukturlardakı mənalardan, həmçinin sözlərin mövcud antonimləri və sinonimlərinin dərk etməsindən asılıdır (10,57-58). Ümumiyyətlə, sabit söz birləşmələrinin əmələgəlmə ardıcılığı müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli göstərilmişdir. Məsələn, M.Vud söz ardıcılıqları kontinuumunu aşağıdakı sxem kimi təqdim edir: *Sərbəst ardıcılıqlar - qrammatik söz birləşmələri - söz birləşməsi — idiom*. Burada qrammatik söz birləşmələrində özəl söz vahidləri yerinə bir qrammatik kateqoriya işlənmişdir. M.Vud “off with his head“ (başını kəsin) ibarətini qrammatik söz birləşməsi örnəyi sayır (13, 58).

Sabit söz birləşmələrini mətn daxilində öyrənən L. Cəfərovanın fikrincə, “...qeyri-frazeoloji birləşmə kimi təqdim olunan sabit sintaktik vahidlər yalnız cümləşəkili olduqları üçün requlyar predikativliyi ilə fərqlənsə də, mətndənkənar şəraitdə ayrıca bir mikromətn kimi qəbul olunsada, mətndə üzvlənə, komponentləri distant vəziyyət alaraq başqa sözlərlə sərbəst birləşmə yarada bilər və bu da daha böyük mətn parçasının struktur-semantik planda genişləndirilməsinə imkan verir”(4,23).

Sabit birləşmələrin qeyri-frazeoloji bölümünə mürəkkəb adlar daxildir. İngilis və Azərbaycan dillərindəki mürəkkəb adlar struktur baxımdan qeyri-frazeoloji sabit birləşmələrdir. Məcazilik və obrazlılıqdan məhrum olan mürəkkəb adlar sistemində hər iki dildəki coğrafi obyekt, insan adları, əsər və s. adlar aiddir. Məsələn, İnsanların ad və familiyaları: Jvor Wells, John George Hoffmann, Volfqanq Amadey Motsart və s. Film adı-“İndiana Jones”, Əsər adı-Anna Bronte “The Tenant of Wildfell Hall” əsərini, Drayzer “An American Tragedy”; təxəllüs-D.Defo özünə “A Ministering Friend” təxəllüsünü götürmüşdür; coğrafi adlar: Rhode İsland - (ştat); şəhər, küçə, meydan, bina adları- Downing Street, Foley Square, Transport House (Londonda

⁶⁶ *Gəncə Dövlət Universiteti. Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedras. baş müəllim*

leyborist partiyasının binası); qəzet və jurnal adları- Life - Layf Daily Worker, New York Telegraph and Morning Post; gəmi və təyyarə adları- Queen Elizabeth, Thunder bolt; firma və korporasiyaların adları- General Motors Corporation, Anaconda Mining Company və s. Azərbaycan dilində bu kimi mürəkkəb adlardan olduqca çox nümunə göstərmək mümkündür. Məsələn, Bakı Şəhər Təhsil İdarəsi, "Leyli və Məcnun" poeması, "Yeddi gözəl" baleti, Cəbrayıl Rayon Xəstəxanası, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və s. Bu kimi ifadələrin tərkib hissələri bir birlərinə möhkəm semantik əlaqələrlə birləşərək sabit birləşmə yaradırlar.

Mürəkkəb adlar məcazlığa, obrazlılığa və ekspressivliyə malik olmur. Frazeoloji və sərbəst birləşmələr arasında orta q mövqə tutan mürəkkəb adlar sabit birləşmələrin bir növü kimi frazeidlər adlanır. Frazeoloji sabit birləşmələrdən bir fərqi də böyük hərflə yazılması, xüsusi isim sayılmasıdır.

Sabit söz birləşmələrinin frazeoloji və qeyri-frazeoloji birləşmələrə -frazeidlərə bölünmə ənənəsi və tərkibi terminlərin, mürəkkəb adların da frazeidlərə daxil edilməsi son illər dilçiliyində aktuallıq qazanmışdır. Məsələn, M. Adilov, G. Yusifov "Sabit söz birləşmələri" əsərində sabit söz birləşməsi dedikdə yalnız idiomları, frazeologizmləri, atalar sözləri və zərb-məsəlləri, tapmaca və yanılmacları, bir sözlə frazeoloji, obrazlılığa malik sabit birləşmələri nəzərdə tutmuşdur(3). O cümlədən sabit birləşmələri tədqiq edən H. Bayramov, S. Cəfərov, H. Həsənov mürəkkəb adların və tərkibi terminlərin sabit birləşmələrin tərkibində öyrənilməsindən bəhs etmişlər. Mürəkkəb adlar isə öz növbəsində onomastikada öyrənilmiş, onların sabit birləşmələr qrupunda yer almasından bəhs edilməmişdir.

Tərkibi terminlərin də sabit birləşmələrin bir qrupu olması haqqında Azərbaycan dilçiliyində yetərincə məlumat yoxdur. Tərkibi terminlər də frazeidlərə aiddir. Buna səbəb isə tərkibi terminlərin komponentləri arasında möhkəm sabit əlaqənin olmasıdır. Buna görə də müəyyən struktur və semantik əlaqələrlə, sözlərin birləşməsi ilə əmələ gələn tərkibi terminlər böyük maraq doğurur. Tərkibi terminlərin komponentləri arasındakı struktur-semantik əlaqələr, söz birləşməsindəki sözlərin semantik-quruluşunda olan əlaqələrin bir növ başqa variantıdır. Tərkibi terminlər ayrı-ayrı yazılıbsalar da öz semantik sabitliklərini hişf edib saxlayırlar. Tərkibi terminlərdə əsas semantik yük hər bir leksik vahidin üzərinə düşür. H. Marçanda görə bütün tərkibi terminlər "onların kökündə duran sintaktik əlaqələr baxımından izah edilə bilər"(11,115). İngilis və Azərbaycan dilindəki tərkibi terminlərin çoxu ifadələr əsasında meydana gəlir. Tərkibi termin, öz aralarında müəyyən struktur və semantik əlaqələr mövcud olan terminlər əsasında yaranır və bu da söz birləşmələri və cümlələrin tərkib hissələri arasındakı sintaktik əlaqələrə bənzəyir. Tərkibi termin orijinal sözün mənalarından biri ilə əlaqələndirilir. Müstəqil söz yaratma modellərinin nəzərdən keçirilməsi ilə tərkibi terminlərin komponentləri arasındakı struktur və semantik əlaqələri təyin etmək olar.

Tərkibi terminlərin yaranmasındakı təməl terminlərin semantik yükü digərləri ilə müqayisədə fərqli olur. Təməl termin tərkibi terminlərin yaranmasında baza rolunu oynayır.

Sabit terminoloji ifadələri tərcümə etmək, mürəkkəb sözlərə nisbətən daha asandır, çünki tərkibindəki bütün komponentlər qrammatik olaraq rəsmiləşdirilmişdir ki, bu da aralarındakı semantik əlaqələrin açılmasını asanlaşdırır. Məsələn, *tailless plan-qiyrusuz təyyarə, selective communication- seçici ünsiyyət; system of equations-tənliklər sistemi; three wheeled bicycle- üç təkərli velosiped; controlled system - idarə olunan sistem* və s. "...termin söz birləşmələrinin formalaşma prosesində aparıcı rol oynayan nüvə sözlərin xüsusi əhəmiyyəti var. Bu nüvə söz əsasında yaranan termin söz birləşməsi həmin nüvə sözün ifadə etdiyi mənə və semantik yükü də özündə ehtiva edən yeni anlayışları və terminləri bir mənə ətrafında birləşdirir. Beləliklə nüvə sözə qoşulan digər sözlər növbəti termini yaratmaqla, həm də yeni yaranan terminin mənasının nüvə sözün mənası ilə əlaqələnməsinə imkan verir"(8,193).

Adətən terminoloji ifadələrin semantik məzmununu terminlərin təfsirində heç bir qeyri -dəqiqliyə yol vermir. Tərkibi terminlər sistemə malik olur. Termin-ifadələr, orijinala birbaşa əlaqəli növ anlayışlarını əldə etmək üçün xüsusiyyətləri ifadə edərək, ümumi bir anlayışı ifadə edən terminə əlavə edilməklə yaradılır. Bu cür terminlər əslində bu anlayışı daha ümumi bir anlayışa gətirən və eyni zamanda özünəməxsus xüsusiyyətini göstərən qatlanmış təriflərdir. Beləliklə, təyin olunmuş fenomenin çoxsaylı növlərini əhatə edən bir növ terminoloji yuvalar əmələ gəlir. Məsələn, *allweather fighter* (hava döyüşçüləri); *wheat consumption* (buğda istehlakı); *control system* (yoxlama sistemi); *semiconductor device* (yarımkeçirici cihaz); *laboratory research* (laboratoriya araşdırması); *gas turbine*(qaz turbini); *engine weight* (mühərrik çəkisi); *plate thickness*(təbəqə qalınlığı); *air pressure*(hava təzyiqi); *tyre pressure* (təkərdə qaz təzyiqi) və s.

Tərkibi terminin tərkibindəki leksik vahidlər ayrılıqda müxtəlif mənə versə də bir tərkib içərisində bərkilib sabitləşir, tamam fərqli semantikada çıxış edir. Məsələn, *control-surface cable adjustment access* (nəzarət səthinin kabel tənzimləmə girişi)tərkibi terminində olduğu kimi. *access*– giriş; *adjustment access*– tənzimləmə girişi; *control-surface cable*– sükan kabeli; *radio wave speed measurement- radio dalğa sürətinin ölçülməsi measurement*– ölçü; *speed measurement*– sürət ölçmə; *radio wave*– radio dalğa.

Bu nümunələrdəki leksik vahidlərin semantikasi müxtəlif olsa da ifadə tərkibində sabitləşən sözlər yeni bir mənə ifadə edir.

"Belə terminlər iki və daha artıq sözün sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində yaranır. Söz birləşmələri şəkilindəki terminləri təşkil edən vahidlər həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlıdır. Terminoloji birləşmənin tərəfləri sərbəstliyə malik deyildir. Əgər termini təşkil edən tərəflərdən hər hansı birini başqa sözlə əvəz etmiş olsaq, tamamilə yeni bir mənəni ifadə edən termin alınır"(9,132).

Beləliklə, araşdırma nəticəsində bu nəticəyə gəlirik ki, mürəkkəb adlar və tərkibi terminlər və ya termin söz birləşmələri sabit birləşmələri sabit söz birləşmələri qrupuna daxildir, dilçilikdə bu kimi vahidlər frazeidlər adlanır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri/Əli məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Abdullayeva Z. Müxtəlif sistemli dillərdə feili söz birləşmələrinin struktur-semantik təhlili (müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) Avtoreferat, Bakı – 2017
3. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri (Müəllimlər üçün vəsait) Bakı – “Elm” – 2019, 160 s.
4. Cəfərova L. Bədi mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu. Fil. ü. elm. dok. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı – 2013
5. Cruse D.A. Approaches to semantics. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 230 p.
6. Fərrux P. İngilis dilçiliyində söz birləşməsi problemi (Azərbaycan dilçiliyi ilə müqayisədə) Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya 2013, 204 s.
7. Hausmann F.J. Wortschatzlemlen ist Kollokationslemlen. Zum Lehren und Lernen 126 Französischer Wortverbindungen, Praxis des Neusprachlichen Unterrichts 31, 1984, 565 p.
8. Qasimov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, 2017
9. Qasimov M. Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları, Bakı, 1973.
10. Lyons J. Linguistics: An introduction. Cambridge, Cambridge University Press, 1977, 208 p.
11. Marchand H. The Categories and Types of present Day English Word Formation. München, 1969. 215 p.
12. Ungerer F. Word formation// -Oxford: The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics/ Ed. R. Dirven, M. Verspoor- Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, -2004. -277p.
13. Wood M. A definition of idiom. Manchester, University of Manchester Press, 1981, 160 p.
14. Гаджиева Н.З., Серебрянников Б.А. Историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. Москва. Из-во Наука. 1986

Açar sözlər: sabit, birləşmə, termin, ad, tərkibi.

NON-PHRASEOLOGICAL STABLE COMPOUNDS IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES: COMPLEX NAMES, COMPLEX TERMS

Summary:

Completeness of meaning is the main sign of stable connections. Fixed compounds belong to the paradigm of language by being ready to be introduced into speech. Stable combinations in English and Azerbaijani languages are a unit of speech and result from the combination of two or more language units. Most of the fixed combinations in both languages are figurative combinations - phrasal verbs, idioms, riddles, proverbs, etc. contain. A certain part consists of phraseids - non-phraseologically stable compounds, which also include complex names and compound terms. Although compound nouns and compound terms in both languages have no figurativeness or metaphor, they belong to the group of fixed compounds due to certain features.

Keywords: constant, combination, term, name, compound.

НЕФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СТАБИЛЬНЫЕ СОЕДИНЕНИЯ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ: КОМПЛЕКСНЫЕ НАЗВАНИЯ, СОСТАВНЫЕ ТЕРМИНЫ

Резюме:

Полнота смысла - главный признак устойчивых связей. Фиксированные соединения принадлежат парадигме языка, поскольку готовы к введению в речь. Устойчивые сочетания в английском и азербайджанском языках являются единицей речи и являются результатом комбинации двух или более языковых единиц. Большинство фиксированных комбинаций в обоих языках представляют собой образные комбинации - фразовые глаголы, идиомы, загадки, пословицы и т. д. формы. Определенная часть состоит из фразеидов - нефразеологически устойчивых соединений, которые также включают сложные названия и составные термины. Хотя составные существительные и составные термины в обоих языках не имеют образности или метафоры, они принадлежат к группе фиксированных составных частей из-за определенных особенностей.

Ключевые слова: константа, сочетание, термин, имя, соединение.

RƏYÇİ: dos.L. Ələkbərova

KANADA İNGİLİSCƏSİNİN SOSIAL-KULTUROLOJİ REALİLƏRİ

Kanada ingilis dilinin leksik vahidləri arasında yalnız Kanada mənşəli çoxlu söz və ifadələr var ki, bunlar da kanadizmlər adlanır. Kanadizmlər- Kanadada danışılan, tələffüz edilən, istifadə olunan sözlər, ifadələrdir. Alimlər kanadizmlərin ingilis və Amerikan ingiliscəsindən təsirləndiyini və nadir hallarda Kanada xaricində istifadə edilən sözlər olduğunu iddia edirlər.

Kanadada ingilis dilli məskunlaşmanın ilk böyük və dil baxımından mühüm dalğası, Şimali Amerika İstiqlal Müharibəsi zamanı Kanadadakı Britaniya İmperatorluğuna aid olan boş ərazilərə məskunlaşan Loyalistlərin bu əraziyə köç etməsi ilə başladı. “Bu səbəbdən bəzi alimlər Kanada ingiliscəsinin Amerika ingiliscəsindən əmələ gəldiyini düşünürlər. 1812 -ci il müharibəsindən sonra İngiltərə və İrlandiyadan ikinci bir köç dalğası baş verdi” (5, 42).

Beləliklə, iki əsas immiqrasiya cərəyanının qarışması sayəsində, ingilis dilinin müxtəlif ləhcələrinin bir çox elementi və əsasən Amerikanın şimal bölgələrinin sakinləri olan Loyallar tərəfindən danışılan dil Kanada əhalisinin dilinə təsir etdi. Digər tərəfdən Böyük Britaniyadan gələn mühacirlərin dili Kanada dilinə təsir etmiş oldu. Məsələn, aborigen Eskimo dilindən: *tupek* - dərildən hazırlanmış yay çadırı; fransız dilindən - *cache* sözləri bu dövrdə keçmişdir.

XVII əsrdə isə - ilk dəfə olaraq Kanada realiləri hind dillərindən alınmalarla müşahidə olunur, məsələn: *papoose* - qunduz (4, 78). Hind adlarının ilk ingilis kalka üsulu ilə keçdiyi görünür: *pipe of peace* - dünyanın borusu. Bildiyimiz kimi, Kanadanın dövlət dili həm ingilis, həm də fransız dilləridir. Fransız dilindən Kanada ingiliscəsinə bir neçə leksik vahid keçmişdir. Məsələn: *caplin* – tez-tez yem olaraq istifadə olunan yeməli dəniz balığı və s.

XVII əsrdə Kanadizmlər içində, qədim ingilis dil vahidlərinin semantik mənə dəyişməsi yolu ilə keçən bir neçə isim də rast gəlinir. Məsələn, *track* – bir qayıq və ya barakı çəkmək, *shoot* – bir qayıqda üzmək. XVIII əsr – say etibarı ilə, əvvəlki əsrlə müqayisədə nisbətən 8 dəfə artıq kanadizmlərin ingilis dilinə keçdiyi dövrdür (7,128). Bu dövrdə, digər dillərdən əvvəlkindən 10 dəfə artıq leksik vahid alınmışdır.

XIX əsr ingilis dilinin leksik tərkibinin böyük hissəsinin kanadizmlərin təşkil etdiyi dövrdür (88%). Bunlara qarışıq mənəli sözlər daxildir: *snow* – bir növ qış alması. Qeyd etmək lazımdır ki, bu müddət ərzində sabit söz birləşmələri də yaranırdı: *cross road, corduroy road, bush road, road camp, railway town, railway Villag, road grader*.

Kanadizmlərin tərkibinə hindlilərin dillərindən və fransızlarla dil əlaqələri nəticəsində keçmiş daha çox sözlərə rast gəlinir. Məsələn, maral növü olan *caribou* ismi İngiltərədən və ABŞ -dan daha əvvəl Kanadada istifadəyə edilirdi. Məsələn, U. Avisa Kanadizmlər lüğətində bu sözü 1665-ci ilə aid edir: *We killed several Caribous* (2, 27).

Kanadizmlər iki qrupa ayrılır: əsl kanadizmlər və yalançı kanadizmlər.

Popova L.G. öz əsərində yalançı kanadizmləri, yəni yalnız mənşəyi kanadizm olan sözlərin işlənmə tezliyinə görə beş yerə ayırır:

1. **Flora və fauna ilə əlaqəli adlar:** *foolhen* – “kəklik növləri”, *Arctic birch* – “kiçik ölçülü kol”: *The foolhen, a kind of grouse was called so because it would sit quite still while a hunter came up close with a long thin tick. Sometimes there were a few dense thickets of Arctic birches and some Arctic willows.*
2. **Siyasi, inzibati və dövlət administrasiyasının reali adları:** *Liberal party* – “liberal partiya”, *National Union party* – “milli birlik partiyası” və s. *The Liberal party was succeeded by the overwhelming conservative National Union party under the premiership of Maurice Dupelessis.*
3. **Təhsil sisteminə aid adlar:** Məsələn, *kompozit lisey - composite high school* – qarışıq tipli orta məktəb; *separate school* - dini düşüncəli uşaqlar üçün məktəb və s.
3. **Ev əşyalarının və ölkənin məişətində işlənən adlar:** Məsələn, *float house* – “sahildə üzən yaşayış yeri”, *Dominion Day* - rəsmi bayram “Dominion Günü”, *fly-beer* – “kartofdan pivə”.
4. **Tarixizmlər:** Məsələn, *klondiker* - "qızıl tələşə" dövründə olan adamdır, *Dirty thirties* – “depressiya illərinə” qatılan adam(6, 28).

Kanadada müasir ədəbi ingilis dilinin lokal etiketli fərqləndirici elementləri əsl kanadizmlərdir. Çünki bu sözlər ilk dəfə Kanadada meydana çıxdığı üçün ümumi ingilis dili lüğətinə daxil deyillər. Müasir ingilis dili baxımından, onlar Kanadaya xasdır.

Popova L.G., əsl kanadizmlərin aşağıdakı tərifini verir: “Bu sözlər tamamilə Kanada ingiliscəsinə aid olduğu üçün belə leksik vahidlər tam kanadizmlər adlanır. Bu kimi sözlərdən və ya mənələrindən biri sabit birləşmə olduqda isə qismən kanadizmlər adlanır (6, 39).

Əsl kanadizmlərin ilk qrupuna müəllif İngilis və Amerika versiyalarının mikrosistemində heç bir uyğunluğu olmayan sözlərə və ifadələrə istinad edir - məsələn, ekvivalenti olmayan sözlər: *Grit* – “Kanada Liberal Partiyasının üzvü”.

Qismən kanadizmlər olan ikinci qrup, ümumi İngilis vahidlərinə zidd olan söz və ifadələr ehtiva edir, məsələn: *longliner man* (fisherman), *muskeg* (bog). Bu cütlər bir -birindən sərbəst şəkildə fərqlənən sinonim cütlərdir.

Əsl kanadizmlərin əksəriyyəti sabit birləşmələrlə ifadə olunur: *cottage roll* – “vətçina”, *bear walker* - “ifritə”. Kanadizm lüğətində Kanada mənşəli on mindən çox söz və söz birləşməsi var. Bu sözlərə, məsələn, *kerosin, chesterfield* (sofa) daxildir.

Yalançı kanadizmlər üçün, onlara xas olan bəzi leksik mənaların Kanada variantına xas olması, digərlərinin isə ümumi ingilis dilinə daxil olması ilə xarakterikdir. Məsələn, *to copy* – “buz kütləsindən buz qatına tullanmaq”, *to blanket* – “İştirakçıya meydan oxumaq üçün müraciət etmək”.

Beləliklə, Kanadada işlənən ingilis dilinin leksik tərkibini öyrənərkən, Kanada versiyasının ədəbi ingilis dilindən çox da fərqlənmədiyi qənaətinə gələ bilərik. Məhz bunun üçün də bir çox alimlər Kanada variantının varlığını qəbul etmirlər. Lakin bununla belə Kanada variantında bir çox leksik vahidlər-sosial-kulturoloji realilər mövcuddur ki, bunlar Kanada insanının həyat tərzini, adət-ənənəsini, inanclarını, Kanadanın flora və faunasını, coğrafiyasını əks etdirir.

Kanada məsəl və sabit söz birləşmələrinə gəldikdə, mövzudan asılı olaraq üç qrupa bölmək olar: 1. Adları ifadə edən və ya izah edən idiomlar (God’s country- Cape Breton Island); 2. Kanada mədəniyyətinin, sosial və siyasi həyatının həqiqətlərini ifadə edən realilər əsasında qurulan idiomlar (Grit Kanada Liberal Partiyasının üzvü); Kanada məişət həyatının xüsusiyyətlərini ifadə edən idiomlar (marvel on up the road – to drive up the road and see what is going on).

Əslində Kanada ingiliscəsi, bir az Kanada əlavələri olan Amerika və Britaniya İngiliscəsinin qarışığı kimi təsvir edilməməlidir. Kanada ingiliscəsi, bütün “ingilis dili” variantları kimi, çox zəngin söz ehtiyatını inkişaf etdirməyə imkan verən “başqa dillərdən kütləvi şəkildə alınma” kimi əhəmiyyətli xüsusiyyətə malikdir. Kanadalılar ehtimal ki, keçmişdə olduğu kimi həm Amerika, həm də Britaniya İngilislərindən sərbəst olaraq sözlər götürməyə davam edəcəklər; lakin kanadalılar çox vaxt aldıkları sözləri, birləşmələri öz ehtiyaclarına uyğunlaşdırırlar. Məsələn, *Yumşaq divan (chesterfield)* leksik vahidi buna misal ola bilər.

Robert Hendrickson’un “*Encyclopedia of word and phrase origins*” əsərində *Chesterfield* termini Çesrtsfildin 4-cü qrafı Filip Stənhopun şərəfinə divan üçün tətbiq edilir (1694-1773). Bununla birlikdə, Hendrickson, bunların tanımadığı son Chesterfield Qrafı tərəfindən icad edildiyi ehtimalının daha yüksək olduğuna diqqət çəkir(9). Hər halda, OED-ə (Oxford English Dictionary) görə, bu söz 1900-cü ildə divana sözlünə istinad etmək üçün istifadə edilmişdir(8). M.K. Karverin Amerika “*American Regional Dialects*” əsərində yazdığına görə, bu termin Kanadada 1903-cü ildə və eyni zamanda Şimali Kaliforniyada tətbiq olunduğu görünür. Kanada Linqvistik Asosiasiyasının jurnalında (Oxford English Dictionary-də) qeyd edir ki, *chesterfield* Kanadada geniş yayılmışdır, baxmayaraq ki, ümumən qəbul olunmuş Amerika ingilis dilinə məxsus sofa (divan) leksik vahidindən də istifadə olunur. Amerika Birləşmiş Ştatlarının demək olar ki, hər yerində *chesterfields siqaret* ifadə edir və başqa bir mənaya malik deyil. Böyük Britaniyada *divan-çarpayıya* (davenport couch) bəzən *chesterfield* deyilir, ancaq bu ifadə arxaikləşmişdir. Nəzərə alınmalıdır ki, *chesterfield* sözü Kanada ingiliscəsinə daxil olduğdan sonra kanadalılar bu ifadə öz ehtiyaclarına uyğunlaşdırdıkları üçün fərqli şəkildə inkişaf etmişdir. Əlbəttə ki, *chesterfield* sözü əslən mənşəcə Kanada sözü olmasa da, kanadalılar bunu belə olduğunu düşünürlər, çünki kanadalılar, ümumiyyətlə, bu sözü taxt və ya divana istinad etmək üçün istifadə edirlər, amerikalılar və ingilislər isə bu sözdən istifadə etmirlər.

Kanada ingiliscəsində ölkənin adət-ənənələri ilə bağlı leksik vahidlər çox işlənir. Məsələn, *atneed* - dəfn və basdırma mərasimi(ölüm vaxtı təşkil olunur); *burial vault*-qəbirin üstünü ağır avadanlıqlardan üçün düzəldilmiş astarlı və möhürlənmiş bölmə; *exhume*- qəbir qazmaq; *final rites*- dəfn xidmətləri; *inter*-insanın (ölünün)qalıqlarını yerin üzündə, türbədə basdırmaq; *kaddish*(ka-dish) –dəfn mərasimindən sonra Allaha edilən ənənəvi dua; *niche*-yandırılmış meyitlərin külünün saxlanması üçün divarda baca; *obituary*-hər hansı bir qəzetin bir səhifəsində və ya internet səhifələrində ölüm hadisəsini bütün detallarıyla istimaiyyətə çatdıran bölmə; *shiva*(Shee-vah)- dəfn mərasimindən sonra gələn 7 günlük ənənəvi yas mərasimi; *sympathy card*-mərhumun ailəsinə göndərilən başsağlığı vərəqəsi; *urn*- yandırılmış meyidin külünün saxlandığı kokteynlər, əsasən taxtadan, metaldan, daşdan hazırlanır; *visitation room*-mərhumun ailəsi və dostlarının toplandığı mərasim otağı; *wake*-vəfat etmiş insanı bəzən basdırılmalı olduqda bütün gecə meyidin yanında oturub nəzarət etmək; *sheloshin*-ölünü basdırdıqdan sonra 30 günlük saxlanılan yas mərasimi ; *Don’t talk under ladders!*-Bu daha çox Kanada variantında işlənən inandır, uğursuzluq, pis, əlamət olduğunu bildirir; *If a neighbour brings you-* Kanada inanc etiketlərinə əsasən qonşunun verdiyi meyvə(yemək qabını yuyub qaytarsan uğursuzluq olacaq) və s.

V. Ağabəyli Kanada ingiliscəsindəki sosial-kulturoloji realilərin yaranmasında çox düzgün olaraq folklorun da böyük rolu olduğunu qeyd edir.: “Kulturoloji amil olaraq adət-ənənələrin, bayramların dil təsirində realilər xüsusi rol oynayır. İngilis dilinin realiləri nəinki ingilis dilinin regional variantlarının formalaşmasına təsir göstərib, eləcə də Azərbaycan dilinə də onların keçməsi ingilis ədəbiyyatının tərcüməsinin nəticəsidir. Kanada folklorunda İnuıt və Hindu folklorunun mühüm hissələri, müqəddəs əfsanələr, qəbilə tarixi elementləri və az dərəcədə təmsillər mühüm rol oynayır. Kanada folkloru XX əsrin ikinci yarısında 70 müxtəlif ölkənin folklor elementlərini, adət-ənənələrini özündə cəmləyərək multikulturalizm mədəniyyətinin cəmiyyətinin nümunəsi olur”(1,56).

İngilis dilinin Kanada versiyasının leksik xüsusiyyətlərini tarixi aspektdə təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, tarixi proseslər sayəsində bu milli versiya sosial-kulturoloji realilərlə genişlənmişdir. Bu kanadizmlər Kanada sakinlərinin mədəni irsini əks etdirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağabəyli V. İngilis dilinin ABŞ və Kanada variantlarının formalaşmasında linqvokulturoloji amillərin rolu. Fil. ü. fə. dok. diss. Avtoreferatı. Bakı – 2015.
2. Avis W.S. A Dictionary of Canadianisms on Historical Principles. -Toronto, 1967.
3. Orkin M. Speaking Canadian English: an Informal Account of the English Language in Canada. Toronto: Routledge and Kegan Paul, 1970, 276 p.
4. Бортничук, Е. Н. Сложное слово синтаксического типа и межуровневое варьирование / Е. Н. Бортничук, Л. Г. Верба // Проблемы варьирования языковых единиц. Киев : УМК ВО. 1990. С. 65–83.

5. Жлуктенко, Ю. А. Канадський варіант англійської мови та поняття канадизми. Київ : Изд-во при КГУ, 1975. 158 с.
6. Попова, Л. Г. Лексика англійського мови в Канаді / Л. Г. Попова. — М., 1978.
7. Попова, Л. Г. Лексика англійського мови в Канаді. М. : Выш. шк., 1996. 214 с.
8. <https://www.amazon.com/Encyclopedia-Phrase-Origins-Writers-Reference/dp/0816069662>
9. <https://www.oed.com/>

Açar sözlər: *Kanadizmlər, reali, sosial-kulturoloji, ingiliscə, mədəniyyət*

Socio-cultural realias of Canadian English

Summary

There are about two thousand words or sentences that have Native Canadian or Canadian meanings. There are about two thousand words or phrases that are native to Canada or have Canadian meanings. The latter, words and expressions are called Canadianism. The term "Canadianism" may be extended to include words taken from other languages that are not available in other versions of the English language.

Many Canadians emerged out of necessity; they described features, objects, and structures that were unknown to the European experience or that differed sharply from those that existed elsewhere. These types of lexical units and expressions reflect the socio-cultural realias of Canadian English, and the article explores such language units.

Keywords: Canadians, realia, socio-culturology, English, culture.

Социокультурные реалии канадского английского языка

Резюме

Существует около двух тысяч слов или предложений, которые имеют канадские значения. Существует около двух тысяч слов или фраз, родных для Канады или имеющих канадское значение. Последние слова и выражения получили название канадства. Термин «канадство» может быть расширен за счет слов, взятых из других языков, которых нет в других версиях английского языка.

Многие канадцы возникли по необходимости; они описывали особенности, объекты и структуры, которые были неизвестны европейскому опыту или резко отличались от тех, что существовали в других местах. Другими словами, большинство из них напоминало первые дни белых поселений, состоящих из американских лоялистов и британских иммигрантов. Эти типы лексических единиц и выражений отражают социокультурные реалии канадского английского языка, и в статье исследуются такие языковые единицы.

Ключевые слова: канадцы, реальность, социокультурология, английский язык, культура.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Sultanova M.K., Məmmədova M.N.⁶⁸
**İNGİLİS DİLİNDƏN İCTİMAİ-SİYASİ TERMINLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ
PROSESİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR**

Yaşadığımız əsrin ictimai-siyasi və coğrafi mühiti mühüm təsir amili kimi özünü həyatın bütün sahələrində göstərir. Belə ki, bu əsrdə bütün sahələrdə, xüsusilə diplomatiya sahəsində dövlətlərarası əlaqə, bağlamları saziş və müqavilələr keçirilən samitlər və beynəlxalq konfranslar dünyanın bir çox ölkələrində müzakirə olunur. Məhz tərcümə müxtəlifdilli sistemlərin bir-birini anlaması və dərk etməsi zamanı ünsiyyət prosesində vasitəçi rolunu oynayır. Daha tam əlaqə müxtəlifdilli kommünikantların ünsiyyəti mətn tərcüməsi orijinala tam yaxın olan zaman yaranır.

İctimai-siyasi mühitin inkişafı ilə əlaqədar bu sahə üzrə yeni söz və terminlər yaranır və həmin leksik vahidlərin bir dildən digər dilə tərcüməsi zəruriyyəti doğur. Tərcümə zamanı tərcüməçinin qarşısına çıxan problem-nəinki tərcümə sahəsində təcrübə çatışmazlığı, həmçinin müəyyən sahə terminologiyası ilə bağlı olur. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə çoxlu sayda ölkələrin diplomatik nümayəndəlik və korpusları fəaliyyət göstərir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən tərcüməçidən tələb olunur ki, məhz həmin sahənin terminologiyası haqqında bilik və anlayışı olsun. Əlbəttə ki, tərcüməçi təhsil aldığı zaman bütün sahələrin terminologiyasını öyrənə bilməz. Ancaq buna baxmayaraq gələcək tərcümə sahəsi ilə məşğul olacaq tərcüməçilərə ölkənin daha aktual elm və texnika sahələrinin terminologiyasını aşılmaq olar. Məs. *hüquq, təbib, hərbi, elmi-texniki, eləcə də diplomatiya* və s.

Termin latınca terminus sözündəndir, mənası sərhəd, hədd, hüdud deməkdir.

Termin, elmin ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, təkmənahhğa daha meyl göstərən, üslubi cəhətdən neytral olan, bir neçə dildə vahid şəkildə işləən bilən söz və ya söz birləşməsidir.

Termin dəqiq olmaqla bərabər həm də qısa ölməlidir. Terminin qısalığı onun isan mənimsənilməsi, yadda yaxşı saxlanılması və ümumiyyətlə elmi dildə sözə qənaət edilməsi üçün əsas şərtidir. Terminlər əməli fəaliyyətdə nə qədər çox işləmirsə, ona verilən qısalıq tələbi də bir o qədər çox əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə məlumat mübadiləsinin həcmnin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, şərhin qısalığı, elmi əsərlərin yığcamlığı məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Terminlərdən ibarət elmi bir dil olmasaydı, onda bütün fikirləri təqribi təsvirlərlə vermək lazım gələrdi. Məhz buna görə də terminlərin işlədilməsində və yazılışında ümumi qaydalar və vahid prinsip gözlənilməlidir.

Elmi terminlərə ehtiyatla yanaşmaq, onları yerli-yerində işlətmək tələb olunur. Çünki elmi-fikirlərin bir-birindən ayrılmasında, konkretləşməsində, anlayışların dəqiq dərk olunmasında onların əhəmiyyəti böyükdür.

Siyasət ilə bağlı söz və terminlər aşağıdakı leksik-semantik bölgülər üzrə qeyd olunmalıdır.

I. Diplomantik səlahiyyət və vəzifə adları.

Hər bir rəhbər və vəzifə adı əksər hallarda bu və ya digər təşkilatın, idarənin və s. rəhbəri, başçısı anlamında işləndiyindən həmin vəzifələrin mahiyyəti də mürəkkəb xarakter daşıyır. Ona görə də diplomatik vəzifə və rəhbərlik bildirən adların əksər hissəsi, ya mürəkkəb terminlərlə, ya da diplomatik termin - söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Çünki hər bir vəzifəni fərqləndirmək üçün xüsusi təyin edici sözlər də işlədilir ki, bunlar da geniş şəkildə definitivləşdirilir, onlarla nominativlik məzmunu ilə yanaşı, definitiv funksiyanın da üzə çıxmasına şərait yaradır. Məs. *səfir, a- ttəşə, birinci, katib, konsul* kimi sadə terminlərin tərcüməsi çətinlik törətmir. Tərcümə olunan dildə *ambassador, attache, first secretary, consul* kimi ekvivalenti tapılaraq verilir.

II. Beynəlxalq təşkilat və idarələrin adları - termin söz birləşmələri şəkildə qurulur və mürəkkəb quruluşlu dil vahidləri kimi ayrı-ayrı təşkilat və komitələrin adlarının dəqiq şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir.

Beynəlxalq Volyuta Fondu - International Currency Fund,

CentraTİnielegence Agency - Mərkəzi Kəşfiyat Agentliyi (C1A),

North Atlantic Treaty Organization (NATO) -Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı,

United Natİons Orqanization (UNO) -Birləşmiş Millətlər Təşkilatı.

Bəzi ölkələrin, beynəlxalq təşkilatların adları qısalılmış şəkildə əks etdiriləndə və həmin sözlərin açıqlanmasında geniş ifadə (deyiliş) təzi yaranır.

USA (United States of Amerika) -Amerika Birləşmiş Ştatları UNO - (United Nations Orqanization) - Birləşmiş Millətlər Təşkilatı,

FBI — *Federal Bureau of Investigation -Federal Tədqiqatlar Bürosu* İctimai və beynəlxalq təşkilatların adlarındakı bəzi sözlər tərcümədə digər leksik vahidlərlə əvəzlənir.

The President of United Nations Orqanization ~ birləşməsindəki “*prezident*” internasional termin olduğu kimi deyil, “*sədr*” kimi tərcümə olunur.

III Beynəlxalq görüş və sazişlərin adları.

Bu terminlər adətən ingilis dilinə səciyyəvi olan mürəkkəb tərkibli söz birləşmələrindən ibarətdir. Bir neçə sözün eyni tərkibdə birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirməsi geniş yayılmışdır. Belə mürəkkəb terminlər Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən, ayrı-ayrı söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

⁶⁸ *AzMIU-nun baş müəllimlər*

The House of Representatives - Nümayəndələr Palatası PACE - Parliamentary Assembly of the Council of Europe - AŞ PA Avropa Şurası Parlament Assambleyası.

Terminoloji mətnin tərcüməsi bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə müqayisədə bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bu Ba terminologiyanın xüsusiyyəti ilə əlaqəlidir.

Terminologiyanın əsas xüsusiyyəti onun dilinin xüsusi terminlərlə və qısaltmalarla zəngin olmasıdır.

Terminoloji mətnə qarşıya çıxan yeni çoxlu sayda terminlərin, hətta lüğətlərdə belə qeyd olunmayan terminlər tərcümə zamanı əsaslı çətinliklər törədir. Bu terminlərin çoxluğu dilin söz ehtiyatının qeyri-sabit, bərkətili və axıcı qatını təşkil etməsi ilə əlaqədardır.

Tərcümənin xüsusi kommunikativ əhəmiyyəti vahidi kitni terminin adekvat tərcüməsi məsələsi mətn vahidi kimi funksional olan termin, bu mənada nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Müxtəlifdillli mətnlərin tərcüməsi zamanı tərcüməsi demək olar ki, mümkün olmayan söz və ifadələrin uyğun tərcüməsi zərurətindən bu termin, yəni "*ade- kvatlıq*" termini yaranmışdır. Adekvat tərcümə dedikdə, anlayışın mənasının tam və ya birmənalı çatdırılması nəzərdə tutulur, yəni tərcümə olunan dildəki terminin başqa dildə eyni mənə ifadə edən sözlə əvəz olunmasıdır. Adekvat tərcümə orijinalın məzmununun mənə və üslubi xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Terminin adekvat tərcüməsinə olan tələb onun hərfi tərcüməsindən qaçmasına kömək edir. Hərfi tərcümə bir qayda olaraq bir mənada mənfi qarşılır. "Hərfilik" əsas fikrin mənasını korlayır, anlaşılmazlığa gətirib çıxarır. Bu xüsusilə də terminə aiddir. Termin və onun ifadə etdiyi mənə ilk növbədə aid olduğu mətnin mənasını ifadə etməlidir. Bununla da, terminin adekvat tərcüməsi zamanı termin (eyni anlayışla bağlı ifadənin dil forması) və onun mənası ilə növbədə anlayışın məzmu- nuyla müəyyən olunmalıdır.

Diplomatik terminlərin tərcüməsi zamanı aşağıdakı tərcümə üsullarına rast gəlinir:

1) terminin olduğu kimi alınması; 2) hərfi tərcümə (kalka etmə); 3) terminoloji ekvivalentin tapılması; 4) terminin təsviri tərcüməsi.

1) Mətnlə dildən alınma terminlər.

Bu zaman termin özü ya tam, ya da tərəflərindən biri terminin sürəti kimi tərcümə olunur.

Məsələn, Diplomatic Corps - Diplomatik korpus, Diplomatic Agent - diplomatik agent, Memorandum- memorandum və s.

Misallardan göründüyü kimi, bu üsula tərcümə terminin səs və qrafik, yəni forma və məzmun uyğunluğu olduğu kimi saxlanılır. Termin olduğu kimi internasional termin olduğu halda tərcümə olunur.

Internasional termin dedikdə, tam və ya qismən ümumi semantikaya malik, orfoqrafik, yaxud fonoloji cəhətdən nəzərə çarpacaq dərəcədə yaxın olan, beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın əksər dillərində (o cümlədən qohum olmayan dillərdə) işlənən sözlər nəzərdə tutulur.

2) Hərfi tərcümə zamanı termin və ya onun elementi sözbəsöz tərcümə olunur. Burada əvvəlki haldan fərqli olaraq, səs və qrafik uyğunluq saxlanılır.

Məsələn, Verbal Nota-Verbal Nota

Bir çox diplomatik terminlər Azərbaycan dilinin terminologiyasına rus dilindən hərfi tərcümə olunaraq keçmişdir,

3. Müqayisəli terminlər. Tərcümə zamanı tərcüməçi tərəfindən mətnin mənasının saxlanması mütləq təmin olunmalıdır. Xüsusən də diplomatik mətnlərin tərcüməsi zamanı cümlənin dəqiq tərcüməsi mütləqdir.

4. Təsviri tərcümə. Əgər termini yuxanda qeyd olunan üsularla tərcümə etmək mümkün deyilsə, o zaman onun təsviri tərcüməsi ehtiyacı yaranır. Daha doğrusu termin digər dilə izahlı bir qrup sözlə çatdırılır.

Məsələn, başqa ölkə ərazisindən miniklə keçib getmək hüququ ~ transit right; vəzifəyə təyin olunmaq haqda etimadnamə - credential on the appointment to a post.

Adətən təsviri tərcümə sözbəsöz və ya olduğu kimi tərcüməyə əsaslanır. Əvvəllər izahlı şəkildə tərcümə olunan termin vaxt keçdikcə olduğu kimi, tərcümə oluna bilər. Buna görə də ikidillli terminoloji tərcümə lüğətində belə terminlərin olduğu kiçik tərcüməsi ilə yanaşı onun təsviri tərcüməsi qeyd olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Həsən Həsənov "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" Bakı -2001, səh. 215- 226
2. Abbasbəyli V, Cəfərov "Diplomatiya terminləri" lüğəti, EA, Bakı -2000
3. Qasimov M.Ş. "Azərbaycan dilində terminologiyanın əsasları" Bakı- 1873
4. Məmmədli N. "Terminologiya məsələləri", Bakı -1987
5. Paşayeva Mütəhərirə, Jamalbəyli Nelli "Focus on Newspaper", Bakı – 2007
6. V.A. Korolkova, A.P. Lebedeva, L.M. Sizova "Learn to Read Papers"
7. İsmixan Rəhimov "İngiliscə-Azərbaycanca -Rusca müxtəsər siyasi lüğət" Bakı — 1965.
8. I.V. Arnold "The English Word" Moskva-1986.

Açar sözlər: terminologiya söz ehtiyatı, diplomatik, xarakterik

Key words: terminology, a vocabulary, diplomatic, characteristic

Ключевые слова: термин, словарный, состав, дипломатический, характерный

The problems of translation of social political terms in the translation process from English into Azerbaijani
Summary

The Article is devoted to the problems of translation of social political terms. Terminology is the most actively developing part of vocabulary. It is the system of terms expressing notions referring to a special field of our social, cultural life. A term is a word or a group of words expressing a notion that has a special field of usage. Terms can be classified according to their structure etymology and use.

With the development of social political sphere many political? Economic and cultural terms appear in the language.

It is worth mentioning that one should be attentive in the process of translation of such terms. For ex. correct equivalents should be found for such diplomatic terms as “ambassador”, “attache”, “first secretary”, “council” etc. Therefore the translator should be aware of the terminology of this field.

Трудности перевода социально политических терминов с английского на азербайджанский Резюме

Статье посвящена проблемам перевода социально-политических терминов. Терминология является наиболее развивающейся частью словарного состава языка. Это - система терминов относящейся к специальной области нашей общественной, культурной жизни. Термин - это слово или группа слов, выражающая понятие, которое имеет свою специальную область употребления. Термины могут классифицироваться согласно их структуре, этимологии и употреблению. Большое количество политических, экономических и культурных терминов появилось с развитием социально-политической сферы. Следует отметить, что необходимо быть внимательным при переводе таких терминов. Необходимо подобрать правильный эквивалент при переводе таких дипломатических терминов как, например: «посол», «атташе», «первый секретарь», «консул» и т.д. А для этого переводчик должен быть ознакомлен терминологией этой сферы.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Мустафаева Диляра, Халилова Нигяр⁶⁹
КРИТЕРИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ УРОКА РУССКОГО ЯЗЫКА

Определение основных особенностей урока и выделение критериев его эффективности должно опираться на методически обоснованную и четкую типологию уроков:

I. Урок привития и закрепления языковых и речевых умений и навыков с введением языкового материала.

II. Урок привития, закрепления и автоматизации тех же умений и навыков на основе известного учащимся языкового материала.

Каждый урок может и должен иметь различную структуру и содержание в зависимости от того, какие именно умения и навыки, в каком объеме и с какой степенью автоматизации должны быть отработаны. Однако на уроке I типа наибольшая активность учащихся должна быть направлена на изучение нового материала и образование умений, затем – на совершенствование уже имеющихся умений и навыков, контролю уделяется меньше внимания.

На уроке же II типа основное – это самостоятельная работа над закреплением навыков и умений и контроль за уже освоенным. Эта классификация проста, отражает специфику предмета и его цель, постоянно напоминая учителю о коммуникативно-речевой направленности всей его деятельности в процессе всего обучения русскому языку и непосредственно на каждом уроке.

Взяв за основу классификации уроков степень обработанности языкового материала в коммуникации, следует подчеркнуть важность таких специфических особенностей урока русского языка:

обязательная коммуникативная направленность урока в целом и отдельных его этапов;

органическое включение нового языкового материала в выполняемые на уроке упражнения; единство методов работы над старым и новым материалом в ходе каждого данного урока;

единство контролирующей и обучающей функций урока.

Принцип сознательной и активной коммуникативной направленности обучения – один из ведущих в современной лингводидактике. Вся система работы над языковым материалом, выполнение всех заданий и упражнений должны в обязательном порядке найти выход в коммуникативные упражнения, в конкретную речевую практику. Например, вместо заданий типа «Составьте предложения с винительным падежом существительного женского рода» целесообразно предложить ситуативную задачу с коммуникативной мотивацией: «Вам нужно убрать класс. Что вы попросите у дежурного по школе?». При наличии опорных слов *вода, щетка, тряпка* и т.п. ученики составляют несколько предложений типа: *Дайте пожалуйста, щетку (тряпку и т.д.)*.

Важно при этом подчеркнуть, что коммуникативная направленность деятельности учителя ни в коем случае не ограничивается тем, что в процессе урока он организует выполнение собственно речевых, коммуникативных упражнений.

Подготовительный, предречевой характер такого типа упражнений должен быть ясен не только учителю, но и учащимся. Это относится даже и таким общепринятым заданиям, как «Напишите предложения, употребляя глаголы, данные в правом столбике, в нужной форме. Слова в скобках напишите также в нужной форме. Определите падеж существительных и скобок», или «Вместо точек употребите соответствующие глаголы и правого столбца. Слова в скобках употребите в нужной форме».

Приступая к выполнению задания однако подчеркнуть: «Сейчас мы научимся рассказывать о том, что мы будем делать завтра (о том, какая картина пойдет по телевидению, о том, как, где, что произошло и т.п.).»

Подобные указания или напоминания о том, для чего выполняется то или иное упражнение (или изучается какой-либо языковой материал), не должны быть назойливыми, во их следует периодически повторять для того, чтобы у учащихся сформировалось убеждение в целесообразности таких упражнений, понимание того, что без их выполнения нельзя научиться правильно говорить по-русски.

Таким образом, одной из важнейших особенностей, определяющих эффективность урока русского языка, становится, несомненно, последовательное соблюдение принципа активной коммуникативности не только в ходе выполнения речевых упражнений, но и в коммуникативной переориентировке всей работы учителя и учеников на каждом уроке, на каждом этапе урока.

Важной особенностью уроков русского языка как неродного следует считать также то, что предлагаемый учащимся новый языковой материал органически связан с уже знакомыми и всегда является, в сущности, как бы продолжением известного. В связи с этим в теории широко применяемого в процессе обучения языкам так называемого объяснения нового материала.

Специфика целей и задач уроков народного языка делает дидактическое объяснение нехарактерным для них, так как здесь имеет место не столько объяснение языковых явлений, сколько введение нового языкового материала в речевую практику учащихся, что не исключает, конечно, задач, связанных с развитием мышления ребят.

Школьники лучше усваивают не тот материал, который они получили в готовом виде, а тот, который был предметом их самостоятельной и активной мыслительной деятельности.

⁶⁹ BDU müəllimləri

Критерием их оценки должны быть основные качества речи: беглость, правильность, выразительность, адекватность ситуации, соответствие экстралингвистической мотивации.

Контроль и оценка знаний, умений и навыков учащихся – необходимый компонент всего педагогического процесса и, следовательно, каждого урока, а не только специальных уроков. Рационально организованный контроль дает учителю возможность анализировать свою деятельность, своевременно замечать упущения, намечать пути их устранения, планировать индивидуальную работу. Контроль и оценка знаний имеют большое значение и для ученика, поскольку помогают ему увидеть, каких успехов он достиг, какие пробелы есть в его умениях и навыках и над чем ему необходимо работать.

Вопреки складывающейся сейчас практике не следует полностью отказываться от индивидуального опроса и ограничиваться поурочным баллом. Сами формы индивидуального опроса, однако, должны быть нестандартны и разнообразны, что также является одним из показателей методической обоснованности урока и его эффективности.

К числу обязательных общепедагогических качеств урока относится также обеспечение интереса к урокам. «Учение с увлечением» стало одним из важных факторов стимуляции оптимизации учебного процесса, и оно должно обязательно отразиться в содержании, структуре и приемах работы на каждом отдельном уроке и в теме уроков в целом.

Будучи основной формой организации учебного процесса учебник, урок представляет собой единство многих компонентов как образовательно-воспитательного, как и структурно-организационного плана.

Критерии его оценки отражают, в первую очередь, новые, более высокие требования к современному уроку, которые «вызывают необходимость и не сколько иного подхода к определению его эффективности. Анализируя урок, надо стремиться выяснить, насколько учитель овладел комплексным планированием задач образования, воспитания и развития школьников, как ему удалось подобрать соответствующее содержание, почему он избрал именно такое сочетание методов, как ему удалось спланировать и применить дифференцированный подход к ученикам».

Критерии эффективности урока целесообразно разделить на несколько групп. Такое деление неизбежно условно, и в каждом конкретном случае эти критерии должны рассматриваться в комплексе. Учет всех критериев по отношению к каждому уроку не обязателен; при оценке конкретного урока следует актуализировать все группы критериев, не всегда останавливаясь на каждом из них внутри данной группы.

I. Психолого- педагогические критерии

1. Воспитательная ценность урока.
2. Развивающая ценность урока, характеризующаяся направленностью обучения на развитие диалектического мышления учащихся.
3. Образовательная ценность урока, определяемая достигнутым уровнем умений и навыков учащихся.

II. Лингводидактические критерии

1. Обязательная коммуникативность процесса обучения, подчиненность всех видов работы, всех избранных методов и приемов, всех выполняемых заданий коммуникативной цели обучения.
2. Научность содержания урока, соответствие трактовки языкового материала уровню современного языкознания, терминологическая точность.
3. Соответствие избранных учителем приемов и способов работы специфике методики обучения русскому языку как народному (единство тренировки и творчества, комплексных подход к языковому материалу и т.д.).
4. Уровень речевой подготовки учителя, недопустимость стилистических, интонационных, орфоэпических и других ошибок в его речи, максимальная ее приближенность к русской литературной норме.

III. Психолого-гигиенические критерии

1. Соответствие организации урока и распределения времени фазовой структуре урока.
2. Активность проведения фазы вхождения и целесообразность упражнений, выполненных в этот период, умение учителя быстро создать рабочий настрой, включить в работу всех учеников.
3. Насыщенность фазы оптимальной работоспособности такими видами учебной деятельности, которые способствуют эффективному овладению языковым материалом и его включению в речь учащихся.
4. Своевременность ослабления напряженности и снятия усталости путем выполнения усталости путем выполнения соответствующих видов упражнений.
5. Соответствие времени и приемов использования технических средств обучения психолого-гигиеническим нормам.

IV. Организационно – структурные критерии

1. Четкость целевой установки урока.
2. Правильность определения и четкость формулировки темы урока. Соответствие отобранного языкового материала теме урока.
3. Методически обоснованное определение места каждого урока в системе уроков по данному разделу (каждый урок должен быть продолжением предыдущего и подготовкой к следующему).
3. Соответствие структуры урока его цели, правильный выбор и расположение отдельных этапов урока, разнообразие видов работы и т.п.

5.Разнообразие и целенаправленность форм контроля, сочетание его индивидуальных форм с поурочным баллом, дозировка речевых действий ученика, необходимых и достаточных для получения оценки, и т.п.

В заключение необходимо еще раз подчеркнуть, что постоянная задача лингводидактической науки: непрерывное совершенствование и разработка новых, оптимальных методов обучения языку, - немыслима без смелой ломки шаблонов и формализма в преподавании, без творческого подхода ко всем компонентам педагогического процесса, и прежде всего – к проблеме урока.

Литература:

1. Преподавание русского языка иностранцам. Москва, 1965
2. Вопросы преподавания русского языка литературы. Тбилиси, 1980
3. Методика и лингвистика. Москва, 1995
4. Мирзоев С.С. К обучения активной коммуникации на русском языке в азербайджанской аудитории. Русский язык и литература в Азербайджане. 2004

Xülasə

Məqalədə dərsin səmərəli təşkilindən, onun bir neçə qrupa bölünməsindən və göstərilən meyarların vacibliyindən danışılır.

Açar sözlər: üsul, meyar, məzmun, yanaşma, qavramaq

Summary

The article discusses the effective organization of the lesson, its separation into several groups and the importance of these criteria.

Keywords: method, criteria, content, approach, perception

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Sura Tariyel qızı Pənahlı⁷⁰
İŞARƏ NƏZƏRİYYƏSİNDƏ SİMVOL FENOMENİ

Giriş. Simvol – mədəni universalilərin bir növüdür. Humanitar elmlərin bir çox sahələri simvolun nəzəri və mədəni-tarixi baxımdan araşdırılmasına əsaslanır. Simvolun araşdırılma metodikası və ona yanaşmalar müxtəlifdir. İlk baxışdan bu iki anlayış arasında əlaqə tapmaq çətindir. Bir tərəfdən simvol sosio-mədəni, dini, siyasi və bədii işarələrin konkret ifadəsi hesab oluna bilər. Bu işarə sistemləri isə öz nəzəri əsaslarına və təsvir formalarına görə fərqlidir. Digər tərəfdən simvolun nəzəri təhlili fəlsəfi-məntiqi və semiotik araşdırmalar baxımından işarənin bir növü hesab etməyə imkan verir [2, 131-132].

Müxtəlif simvolik sistemlərin dildə ifadə olunma formalarının nəzəri əsasları çox mürəkkəbdir. Semiotik proseslər insan şüurunun və onun funksionallaşma mexanizmlərinin xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Bu isə semiozisin strukturunun ifadəsi və nəzəri əsaslarının əsasları ilə bilavasitə bağlıdır [1, 47-52].

Simvollar və işarə sistemləri semiozisin mürəkkəb səviyyələrini və elementlərini təşkil edərək bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Bu baxımdan simvol və işarənin nəzəri və mədəni-tarixi baxımdan diferensiallaşması vacibdir [5, 21-24].

Simvol və işarə müasir mədəniyyətin və insan şüurunun əsas ünsiyyət vasitələrinə çevrilir, simvolun kompleks tədqiqi insan şüurunun və ətraf aləmin əlaqəsini araşdırır.

Əsas hissə. Simvolun mədəni tarixi və nəzəri baxımdan araşdırılması müasir dövrün aktual elmi problemlərindən biri sayıla bilər. Simvol mədəni ünsiyyət fəzasının əsas hissələrindən biri olaraq dil daşıyıcısının şüurunda dəyər və məna kompleksləri yaradır. Simvol eyni zamanda maddi və mənəvi dəyərlərin insan şüurunda əks olunmasına xidmət edir və insan şəxsiyyətinin formalaşmasına şərait yaradır [6, 100-106].

Simvolun nəzəri təhlilində insan fəaliyyətinə əsaslanan mədəni yanaşma əsas götürülmür, Belə yanaşma simvolu maddi və mədəni dəyərlər sistemində insanın şüurlu fəaliyyətinin və sosio-mədəni dinamikanın müstəvisində araşdırmağa imkan yaradır. Simvolun dərk olunmasında sosiomədəni dəyərlər sistemini mexanizmləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dəyərlər sistemi sosio-mədəni, məntiqi diferensiallaşmış rəasional biliyin analitik kontekstini təşkil edir. Simvol – kütləvi şüurun mexanizmlərindən biri sayıla bilər [9, 123-127].

Simvol – məna və dəyərlər haqqında bilikləri cəmləşdirərək, onların haqqında təsəvvür yaradır. Simvol sosial funksiyani özündə təcəssüm etdirərək insanların şüuruna və kütləvi fəaliyyətinə təsir göstərir. Simvolun araşdırılmasında millətlərarası, mədəniyyətlərarası və dinlərarası qarşılıqlı münasibətlərin və konfliktlərin tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir [7, 37-50]. Çünki bu münasibətlər müasir dünyanı və onun mədəniyyətini təmsil edir.

Simvolun dərk olunma və qarşılıqlı təsir xüsusiyyətləri beynəlxalq iqtisadi, mədəni, dini münasibətlərin formalaşmasında xüsusi rola malikdir. Ünsiyyət mədəniyyətinin tədqiqində xüsusi semiotik işarə komponentləri ilə yanaşı simvollar da araşdırılmalıdır. Simvolun dəyər komponentinin araşdırılması onun dar işarə çərçivəsində tədqiqindən bilavasitə kənara çıxaraq semiozisin sosio-mədəni müstəvidə təkamülünə şərait yaradır. Bu baxımdan simvol fərdi və ictimai şüurun inkişafına təkan verir. Buna görə də simvolun təhlili nəinki işarə nəzəriyyəsi baxımından, eyni zamanda dil daşıyıcısının münasibəti nöqtəyi-nəzərindən aktualdır.

Estetikanın tarixi dinamikada araşdırılması baxımından simvolik formaların təbiəti və təkamülü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki dəyərlər sisteminin formalaşma və funksionallaşma mexanizmləri bilavasitə işarə nəzəriyyəsi və simvollar ilə bağlıdır. Simvolun empirik təsviri və ona tarixi yanaşma bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə aparıla bilməz.

Simvolun təhlilinə tarixi-mədəni yanaşma möhkəm nəzəri əsaslara söykənməli, konkret tarixi materiala əsaslanmalıdır. Simvolun nəzəri təhlili onun tarixi tədqiqi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu problem S.Todorov, V.Leyzerski, V.İvanov, Q.Kosikov, Q.Poşepsov, İ.Çeredniçenko və digər alimlərin əsərlərində araşdırılmışdır. Məsələn burasındadır ki, simvolun tədqiqi əsasən müşahidə edən şəxsin müəyyən əşyaya münasibətinə əsaslanır. Bu baxımdan tədqiqatçı simvolun işarə təcəssümünə əsaslanmalıdır, yəni incəsənətin, dilin fəlsəfi nəzəriyyələrin təsiri əsas götürülməlidir. Lakin dil daşıyıcısının dərk fenomenini, onun təsəvvürü burada mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Fəlsəfi baxımdan simvolun təhlili elmi təfəkkürün və dini yanaşmanın vəhdətini təcəssüm etdirir. Bu yanaşma Portiri, Yamvlix, Oriqen, Aleksandriyalı Kliment, Dionisi, Maksim, İohann, Damaskin, Qriqori Palama və digər mütəfəkkirlərin əsərlərində əks olunur. Bu əsərlərdə simvola nəzəri yanaşma, onun semantik və emosional dərkli əlaqəli şəkildə əks olunur.

Alman filosofu İ.Kant ümumiyyətlə mədəniyyəti insanın simvolik fəaliyyəti kimi qəbul edirdi. İ.Kant insan şüurunun yaradıcı fəaliyyətində simvolun rolunu xüsusi qeyd edirdi. Alman filosofları Q.Hegel və V.Şelling simvola romantizm nöqtəyi-nəzərindən yanaşır və dilin antropoloji paradigmi müstəvisində təhlil etməyə çalışırdılar. Romantik fəlsəfə və dilin antropoloji paradigmi çərçivəsində V.Humboldt, A.Potebnya, F.Boas və E.Sepir də simvolu təhlil etməyə çalışırdılar. Onlar təbii dilin simvolik əsaslarını məhz antropoloji müstəvidə təqdim edirdilər.

Simvolik formaların təhlili Avropa alimləri, E.Kassirir, V.Diltey, X.Qadamer, P.Riker və digərlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdı. Simvol konsepsiyası V.Solovyovun, P.Florenskinin, S.Bukqakovun, A.Losevin əsərlərində simvola dini-fəlsəfi, tarixi və lingvistik yanaşmanı özündə ehtiva edirdi.

⁷⁰ *Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan Tibb Universiteti*

Müasir elmin fundamental problemləri çərçivəsində simvolun təhlili ali sinir fəaliyyətinin tədqiqi ilə yanaşı aparılır. İnsan təfəkkürünün formalaşmasında ikili “kodlaşmanın” rolu, dərkətmənin sensor əsaslarının öyrənilməsi burada üstünlük təşkil edir. Simvolun araşdırılmasında koqnitiv tədqiqatların mühüm rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. N.Çamskinin, D.Lakoffun, U.Maturanın, U.Kuaynın, E.Kubryakovanın, R.Pavilenisin, N.Ryabsevanın əsərlərini qeyd etmək yerinə düşərdi.

Simvolun tədqiqində psixoloji və psixanalitik araşdırmalar alimlər tərəfindən maraqla qarşılanır. Bu sahədə LViqotski, A.Leontyev, Piaje, Lakan, Freyd, Fromm, Uunq və başqaları maraqlı əsərlər yaratmışlar. Simvolun tədqiqinin mühüm sahələrindən birini məhz semiotik araşdırmalar təşkil edir. Bu semiotik məlumatların siyahısına Y.Lotmanın, Ç.Morrisin, Ç.Pirsin, V.Toporovun, B.Uspenskinin, R.Yakobsonun əsərləri daxildir.

Simvol nəzəriyyəsi Avropada təşkil tapmış və romantizm mədəni cərəyanı ilə sıx surətdə bağlı olmuşdur. XIX əsrdə formalaşmış romantizm mədəniyyəti incəsənət və ədəbiyyatda simvolik formaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Simvol problemi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində xüsusi aktualıq kəsb etmişdir. Bu zaman simvolik obrazlılıq incəsənət və ədəbiyyatda əsas fenomenə çevrilmişdi.

Avropa elmində simvol kateqoriyasının yaranması bilavasitə antik dövr və ellinizm mədəniyyəti ilə bağlıdır. Simvol kateqoriyasının yaranması Avropada rəşionalizmin meydana gəlməsi ilə bir dövrə təsadüf edir. Bu zaman simvol anlayış statusu olaraq ikili səciyyə daşıyır. Bir tərəfdən ətraf aləmi əks etdirir, digər tərəfdən isə ətraf aləmin insan təfəkküründə əksini özündə ehtiva edir.

Simvol bir kateqoriya olaraq dil və təfəkkür ilə əlaqəli şəkildə inkişaf edir və şüurun əksətdirmə funksiyasını özündə ehtiva edir. Mədəniyyət və ünsiyyətin bir elementi kimi simvol insan şüurunda əksətdirmə funksiyasını yerinə yetirir. Bu baxımdan insan fəaliyyətinə sistemli yanaşmada simvolun xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Sosiomədəni ünsiyyətin adresatı və adresantı arasındakı münasibətdə simvolun ikili rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu isə simvolizasiya prosesinin rəşional və kreativ əsaslarını təşkil edir. Bu baxımdan simvola ikili yanaşma mövcuddur.

Bu yanaşmalar bir-birindən köklü surətdə fərqlənir. Birinci yanaşma ontoloji yanaşma adlanır. Burada simvola işarə kimi yanaşılır. İkinci yanaşma qnoseoloji yanaşmadır. Burada simvol dərkətmə üsulu kimi qəbul edilir. Ontoloji yanaşma rus dini fəlsəfəsində öz əksini tapmışdı. Simvolun antoloji dərk olunması XX əsrdə simvolizmin əsaslarını yaratmışdı.

Rus dini fəlsəfəsi XX əsrdə yalnız simvolik antologiya nəzəriyyəsini deyil, eyni zamanda sözlün antologiyasını əsas götürürdü. A.F.Losevin əsərləri bədii simvolizmin inkişafında xüsusi dövr təşkil edir. A.F.Losev dini-fəlsəfi və lingvistik simvolizmin əsas müddəalarını öz əsərlərində bildirir. O, simvola məntiq və semantika kontekstində yanaşaraq, simvolun universallığını xüsusi qeyd edir. A.F.Losev “Логика символа” adlı monoqrafiyasında simvolu sosial mədəni və bədii fenomen kimi təhlil edir [3, 27-36].

Bələliklə, ilkin simvolika və incəsənət əsərlərində təsvir olunan ikinci simvolika ontoloji və qnoseoloji axımdan fərqlidir. İkinci simvolika bədii yaradıcılıq məhsuludur, burada simvolik məhiyyət sonradan yaradılmışdır.

A.F.Losevin fikrincə, simvol işarədir, lakin bu işarə çoxsaylı məna valentliliyinə malikdir [3, 106-117]. Semiotika işarə nəzəriyyəsinin bir hissəsi olub, əsasən, ÇPirsin ideyalarına söykənir. Ş.Pirs işarəni metaanalayış kimi qəbul edir və onun yalnız simvola deyil, həm də obraza münasibətini açıqlamağa çalışır [6, 70-75]. R.Bartın fikrincə, simvol işarənin üç münasibətinə əsaslanır. Burada mənalandıran və mənalanan arasındakı münasibətlər əsas götürülür [7, 28-33]. R.Bart şüurun simvolik və paradigmatik münasibətini qarşılaşdıraraq simvol və işarə anlayışları arasındakı münasibətlərə aydınlıq gətirməyə çalışır. Alimin fikrincə, simvol işarədən əsaslı surətdə fərqlənir, O qeyd edir ki, simvol obraz deyildir, çoxsaylı mənalara vəhdətidir [7, 80-84].

Nəticə. Simvolun təhlili onun funksiyalarının insan şüuru ilə cəmiyyətin təkamülü müstəvisində araşdırılması ilə bağlıdır. Simvola iki yanaşma: ontoloji və qnoseoloji yanaşma mövcud olmuşdur. Simvolizasiya prosesinin psixofizioloji və koqnitiv əsasları mövcuddur. İnsan cəmiyyətinin və mədəniyyətin təkamül prosesində simvolik formalar daima dəyişmişdir.

Simvol – mədəni və insani dəyərlərin ifadəsidir. Simvol semantik baxımdan təcrid olunmuş şəkildə mövcud deyildir. Onun semantikasi ətraf aləmdəki əşya və hadisələrlə bilavasitə bağlıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Фадеева И.Ф. Символ и ее интерпретаторы. Архангельск: Наука, 2004.
2. Флоренский П.А. У водоразделов мысли. Москва: Правда, 1990.
3. Лосев А.Ф. Логика символа. Москва: Наук, 1973.
4. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф, Москва: МГУ, 1982.
5. Бельй А. Критицизм и символизм. Москва: Наука, 2010.
6. Пирс Ч.С. Избранные произведения. Москва: Правда, 2012.
7. Барт Р. Избранные работы. Семантика, поэтика. Москва: Прогресс, 2019.
8. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. Москва: Прогресс, 2005.
9. Каган М.С. Философские теории ценности. Москва: Прогресс, 2004.
10. Мамардашвили М., Пятигорский А. Символ и сознание. Москва: Языки русской культуры, 1997.

Açar sözlər: arxaik struktur, insan şüuru, formalaşmış dəyər sistemi, arxaik simvolika, biososioloji varlıq, ibtidai simvol, simvol və işarə, bədii obraz.

Ключевые слова: архаическая структура, человеческое сознание, сформировавшаяся система ценностей, архаическая символика, биосоциологическое существо, первобытный символ, символ и знак, художественный образ.

Key words: archaic structure, human consciousness, formed value system, archaic symbolism, biosociological being, primitive symbols, symbols and signs, artistic image.

Xülasə

Simvol insan şüurunun arxaik strukturunu təmsil edir. Simvol artıq formalaşmış dəyərlər sistemini əks etdirmədə də bu formalaşmanın ilkin dövrünü özündə ehtiva edir. Arxaik simvolikanın formalaşması insanın biososiooloji varlıq kimi yaranması dövrünə təsadüf edir. Məhz buna görə də ibtidai simvollar insanın biososiooloji varlıq kimi təkamülünü əks etdirir. Simvol və işarənin qarşılaşdırılması müqayisəsi nəzəri cəhətdən çox aktualdır. Bu zaman simvol və işarə insan şüurunun strukturunda və dərk etmə fəaliyyətində öz ifadəsini tapır. Bütün bunlar simvol və işarənin ünsiyyət prosesində və semiozisdə yerini müəyyənləşdirir. Simvolun təhlili bədii obrazın xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Obrazdan fərqli olaraq, simvol ünsiyyətə qədərki dövrü özündə ehtiva edir. Buna görə də semiotiklik onda ikinci dərəcəlidir.

Явления символов в теории знаков

Резюме

Символ, представляя собой архаическую структуру человеческого сознания, не отражает уже сформировавшуюся систему ценностей, но является начальным этапом такого формирования. Формирование архаической символики связано с периодом становления человека как био-социокультурного существа, поэтому первобытный символ отразил ценности сохранения рода биологического существования человека жизнь его. Принципиально значением является теоретическое обоснование противопоставления символа и знака, которое осуществляется как с точки зрения их функционирования в структуре человеческого сознания и познавательной деятельности, так и с точки зрения их места в системе коммуникации и семиозиса. Анализ символа представляет существенное значение для понимания природы художественного образа. Символ, в отличие от образа представляет собой до коммуникативное образование, поэтому семиотическое в нем вторично.

The phenomenon of characters in sign theory

Summary

Symbols represent the archaic structure of the human mind. The symbol also includes the initial period of this formation, reflecting the already formed system of values. The formation of archaic symbolism coincides with the emergence of man as a biosociological being. That is why primitive symbols reflect the evolution of man as a biosociological being. The comparison of symbols and signs is very relevant in theory. In this case, the symbols and signs find their expression in the structure of the human mind and in the activity of perception. All this determines the place of symbols and signs in the process of communication and semiosis. The analysis of the symbol is of special importance in the study of the features of the artistic image. Unlike an image, a character has a pre-communication period. Therefore, semiotics is secondary to it.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

YENİ TİBB TERMLƏRİNİN DÖVRLƏŞMƏSİ VƏ ƏMƏLƏGƏLMƏ ÜSULLARI

Bütün elmlər, həmçinin tibbi elm üçün də, bu bilik sahəsinin idrak prosesinin terminologiyada əks olunduğunu təsdiqləyən müddəa düzgün hesab olunur. Termin idrak vasitəsidir, çünki elmi faktları zənginləşdirmək, bilikləri çoxaltmaq və onları alimlərin gələcək nəsillərinə ötürmək üçün imkanlar yaradır. Dünyanı sonsuz idrak etmə prosesi, yeni anlayışların yaranması və artıq mövcud olan anlayışların modernizasiyası real gerçəkliyin yeni obyektlərinin yaranması və açılması onların nominasiyası üçün bu dildə danışan kollektivi lazımı qədər sözlə təmin edilməsini tələb edir.

Yeni tibbi terminlərin yaranmasının birinci mərhələsi XVIII əsrə aid edilir. Azərbaycan dilinin yeni tibbi terminologiyasının formalaşmasında rus dilinin və rus tibbi terminologiyasının böyük rolu olmuşdur. “İlk tibb terminləri məmalığa dair ilk əsərin müəllifi olan N.M.Ambodik-Maksimoviç (1744-1790) tərəfindən tərtib olunmuşdur. 1789-1794-cü illərdə rus dilinin ilk akademik lüğəti olan “Rus akademiyasının lüğəti” nəşr edilmişdir. O lüğətə 600-dən çox qədim və yunan-latın mənşəli söz daxil edilmişdir”(2,262). İkinci mərhələdə -XIX əsrdə tibbi terminologiyada sistemləşdirmə getməyə başlayır. Bu mərhələ tibbi terminlərin leksikoqrafiyada işlənməsinə, tibbi terminlər lüğətlərinin yaranması artıq tibbi terminologiyaya yeni yanaşma idi. 1835-ci ildə rus həkimlər cəmiyyətinin təsisçisi və ilk katibi A.N.Nikitin- tərəfindən tərtib olunan “Həkim kitabı” nəşr olundu. Bu dövrün təbabət terminologiyasının inkişafı Y.O.Muxin, N.İ.Piroqov, S.P.Botkin, İ.M.Seçenov, İ.P.Pavlov kimi alimlərin adları ilə bağlıdır. Rus tibbi terminologiyasının inkişafı Azərbaycan dilinə təsir etdiyi kimi, alman dilinin tibbi terminologiyası da rus dilinə böyük nüfuz etmişdir. Məhz bunun nəticəsində 1892-1893-cü illərdə alman dilindən tərcümə olunmuş A.Vilarenin “Tibbi terminlərin ilk ensiklopedik lüğəti” işıq üzünə çıxmışdır.

Üçüncü mərhələ XX əsrin birinci yarısını əhatə edir. XX əsrin birinci yarısında tibbi terminşünaslıq elmi tədqiqatlarda nəzəri distiplin kimi müstəqil istiqamət əldə etməmişdir. Terminoloji fəaliyyət əsasən alim həkimlər tərəfindən keçirilirdi və didaktik materialların (dərslilər, vəsaitlər) və tibbin fərqli bölmələri üzrə tədris vəsaitlərinin hazırlanmasından ibarət idi. Sovet dönmündə klassik gimnaziyaların bağlanması və latın dilinin orta məktəb fənlərinin arasından çıxarılması tibb fakültələrində oxuyan cavanların çoxunun adətən anatomiya, farmakologiya və kliniki intizam dərslərində istifadə olunan yunan-latın mənşəli tibb terminlərinin mənimsəməsində çətinlik çəkməsinə gətirib çıxarmışdır.

Dördüncü mərhələ 1960-1980-cı illəri əhatə edir. Bu dövrdə istər Rusiya dilçiliyində, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində tibbi terminologiya artıq müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyur. Tibb sahəsində metodik işin başlanması tibbi terminin təbiyyətinin və onun linqvistik təsvirinin dərk olunmasına təkan verdi. Bu dövrdə ilk tibbi terminologiyaya aid deskriptiv xarakterli dissertasiyalar müdafiə olunmuşdur, həmçinin antik həkimlərin əməklərinin tarixi-filoloji analizinə həsr olunmuş işlər yazılmış, etimologiya məsələlərinə böyük diqqət yetirilmişdir.

Beşinci mərhələ isə XX əsrin 80-90-cı illərini əhatə edir. Bu dönmə müasir linqvistik tendensiyaların çərçivəsində tibbi terminşünaslığın və ümumi terminşünaslıq nəzəriyyəsinin gələcək inkişaf dövrüdür. Akademik B.V. Petrovskinin redaktorluğu altında üç cildə çap edilmiş “Tibbi terminlərin ensiklopedik lüğəti” tibbi terminologiyanın leksikoqrafik planda təyin olunmasında böyük rol oynadı. Bu dönmə tibbi terminoloji istiqamətin banisi professor M.N. Çernyavskiy sayılır. “Ensiklopedik tibbi terminlər lüğətinin ” üçüncü cildinə M.N. Çernyavskinin tibbi terminologiyanın tarixinə və müasir vəziyyətinə həsr olunmuş oçerki daxil edilmişdir ki, bu oçerk tibbi terminşünaslıq sahəsindəki araşdırmaların aktivasiyasına stimül vermişdir. XX əsrin son onillikləri tibbi ixtisasların leksikasının tibb-biologiya elmlərinin differensiasiya nəticəsində əmələ gələn divergensiya prosesi və tibb sahəsində yeni bilik sahələrinin və araşdırmaların istiqamətlərinin əmələ gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Ona görə tibb terminologiyasının ümumi nizam salma prinsiplərini müəyyən etmək gərəkli idi. 1985-1995-ci illərdə keçmiş Sovetlər birliyində 70 000 tibbi termin toplanmış və sistemləşdirilmişdir, tibbdə istifadə olunan əsas terminlərin kateqoriyasının siyahısı qurulmuşdur. Bu dövrdə tibbi terminologiyaya dair bir sıra dissertasiyalar, monoqrafiyalar yazıldı. Tibb terminologiyasının və latın dilində sözdüzəltmə prosesinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə V.F. Novodranovanın doktorluq dissertasiyası həsr olunmuşdur (8,110).

Tibbi terminologiyanın araşdırılmasının altıncı mərhələsi XX əsrin sonlarını və XXI əsri əhatə edir. Bu dövrdə koqnitiv artıq dilçiliyin bütün sahələri kimi, terminologiyanın da inkişafına təzahür etməyə başlamışdır. Bu dövrdə terminşünaslıqda koqnitiv-diskursiv paradigma önə çəkildi. Dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi həmişə linqvistlərin diqqət mərkəzində qaldığına görə, 90-cı illərdə koqnitivizm ideyaları meydana çıxdı, lakin hələ ayrı nəzəri istiqamətə çevrilməmişdi. Bu dövrdə “Termin professional elmi ünsiyyəti vasitələndirən və idrakın inkişafını optimallaşdıran xüsusi informasiya daşıyıcısı kimi müzakirəyə olunmağa başladı”(4,28). Tədqiqat aparatı adı və xüsusi düşüncənin konseptual-terminoloji səviyyədə qarşılıqlı təsirini aydınlaşdırmağa, bilik strukturlarının linqvistik representasiyasının üsullarını müəyyən etməyə yönləndirilir. Tibbin dili insan fəaliyyətinin kateqorizasiyası kimi, elm dünyası haqqında olan düşüncənin verballaşmış üsulu kimi interpretasiya olunur. Koqnitiv terminşünaslığın antroposentrik istiqamətləndirilməsi nəinki bilik obyektini (elmi dil), həmçinin idrak obyektini (alim) nəzərə almağa vadar edir. “Termin yaranmasında əsas yeri metaforizasiya tutur. O, biliklər üzərində aparılan spesifik əməliyyat, bir konseptual sahə-mənbədən digər konseptual sahə-məqsədə informasiyanın ötürülməsi kimi göz qabağına gəlir. Morfoloji termin əmələgəlmədə termin elementlərinə düşünmə prosesləri haqqındakı minimal informasiyanı daşıyan vahid kimi baxılır.

“Öz kompozasiyon semantikasi ilə birgə törəmə termin isə - bu sahədəki məntiqi-konseptual kateqoriyanın dil formasında olan reallaşdırılması kimi təzahür edir”(4,38).

Müasir koqnitiv terminşünaslığın evristik potensialını həddən artıq qiymətləndirmək çətin məsələdir. XX əsrin sonlarında koqnitiv linqvistikanın ən çox tələb olunan anlayışlarından biri idrak təcrübəsinin tərkibini əks etdirən bilik vahidi kimi kosept olmuşdur. Bu dövərdən terminə professional dildəki koseptin representasiyası kimi baxılmağa başladı. Elmi koseptdə biliyin fərqli tərəflərini təmsil edən, təcrübənin fərqli sferalarını xarakterizə edən (əyani, koseptual komponent, fon bilikləri) əlamətlər seçilir. Koseptin strukturunu adətən sahə şəklində göstərirlər: sahənin nüvəsi, nüvəyanı zona, koseptin periferiyası. Bəzi terminlər isə çoxmənalı termin olub iki elmi kosept təmsil edir. Məsələn, “*kapanak*” termini nümunə göstərə bilər. Bu terminin birinci mənası belədir: kəpənəyə xarakterik formaya sahib olan üz dermatidi. Bir dəri xəstəliyinin adıdır. Nüvə yanı zonada fon bilikləri yerləşir, hansılar ki, terminin interpretasiyası zamanı adresatı rekonstruksiya edir. Bu, məsələn, verilən simptomun səbəbidir – aseptik fotodinamik lupus follikuliti. Bu koseptin periferiyasını assosiativ komponent təşkil edir. İkinci koseptual əsasın isə məzmunu belədir: yanaqların və burnun üzərində yerləşən simmetrik erimatoz səpkiyə. Terminin periferiyası isə elə həmin assosiativ komponentdir. Verilən nümunələrin də göstərdiyi kimi terminin düzgün interpretasiyasının əsas şərti adresant və adresatın professional kommunikasiya prosesində əldə etdiyi eyniqiymətli bilgilərdir. Əlbəttə ki, professional bilgilərə sahib olmayan insanlar yalnız perseptiv rekonstruksiya edə bilərlər, hansı ki koseptin strukturunu bütövlüklə əks etdirmir. Koseptlər avtonom şəkildə mövcud deyillər, onlar bu və ya digər sistemlərin vahidini təşkil edirlər, koqnitiv linqvistikada onlar koseptosfer adlandırılır. Yaranan hər hansı termin sistemi professional-korporativ koseptosferin əksidir. V.F.Novodranova bu anlayışın işarə edilməsi üçün başqa termin təklif etdi: elmin koqnitiv xəritəsi [6,47]. Kosept və koseptosfer ilə iki anlayış yaxın əlaqəlidir: kateqoriya və kateqorizasiya. Baxmayaraq ki, kosept anlayışı köhnə vaxtlardan mövcuddur və istifadə olunur, koqnitiv linqvistikanın əmələ gəlməsi ilə keyfiyyətə yeni inkişaf əldə etdi. Xüsusən, tibbi terminologiyada necə ki ontoloji, elə də inzibati, qiymətləndirici və perseptiv kateqoriyaların verbalizasiyası çox maraqlı mövzudur. Bu gün terminşünaslıq sadəcə terminlərin struktur-semantik təsvir olunmasına yönəlmir, eləcə də elmi biliyin poliparadiqmalığı ilə əlaqəli olan faktları izah edir.

Tibb dili nəzəriyyəsində bir neçə hələ çox araşdırılmamış problemlər qalıb. Xüsusən terminin elmi koseptə uyğun olma problemi; tibbi mətnlərdə feili leksikanın stratifikasiya və fəaliyyət məsələləri; fərqli janrlarda olan müxtəlif mətnlərin stilistik xüsusiyyətləri; tibbin əsas kateqoriyalarının dil representasiyası tam öyrənilməyib: etiologiyanın və patogenezin; tibbi professionalizmlərə və korporativ slenqə və həmçinin tibbi loru dilə həsr olunmuş araşdırmalar mövcud deyil; tibbi leksikoqrafiya məsələləri və neologiya və s. kimi problemlər tədqiq edilməyib. Tibbi diskursun dil və koqnitiv xüsusiyyətlərində hələ öyrənilməmiş sahələr mövcuddur.

İngilis dilinin termin sisteminin müxtəlif morfoloji və morfostruktur xarakteristikası var. Bu halda, L.S.Rudinskinin fikrinə görə, “...terminologiyanın formalaşma mənbələri ümumi ədəbi dilin vasitələri ilə (leksik və sözdüzəldici), digər dillərdən iqtibasla və ilk növbədə internasional yunan-latın iqtibasları və sözyaratma, köməyi ilə əlaqəlidir”(6,47). Sintaktik yolla yeni sözyaratma tibbi terminoloji leksikanın ən yayılmış zənginləşdirmə mənbələrindən biri və yeni terminlərin ən vacib əmələ gəlmə üsuludur. İngilis dilində mürəkkəb-tərkibi tibb terminlərinin yaranmasında aşağıdakı komponentlər çıxış edə bilər:

- phobia*, insanın nədənsə patoloji qorxusunu bildirir. Məsələn, *agoraphobia* – bağlı məkan qorxusu;
- aquaphobia* - *hydrophobia* – su qorxusu;
- acrophobia* – yüksəklik qorxusu;
- heliophobia* – günəş qorxusu; *pyrophobia* – alov qorxusu;
- zoophobia* – heyvan qorxusu;
- hippophobia* – at qorxusu;
- ailurophobia* – pişik qorxusu (Napoleon bu xəstəlikdən əziyyət çəkirdi); *acousticophobia* – səs-küy qorxusu;
- demophobia* – insan ölümü qorxusu;
- glossophobia* – insan içində danışmaqdan qorxu;
- telephonophobia* – telefondan istifadə etmək qorxusu;
- tomophobia* – cərrahi əməliyyatlar qorxusu;
- cardiophobia* – ürək xəstəlikləri qorxusu;
- mania* – mübtəlalıq, vəsvəsə deməkdir. Məsələn, *pyromania*, *graphomania*, *histrionicmania* və s.

İngilis dilindəki tibb terminlərinin bir çoxu affiksələr vasitəsilə yaranır. İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif elm və texnika sahəsində istifadə olunan söz elementlərini digər dillərdən rahatlıqla götürə bilərlər. Bu metod öz rahatlığı və asanlıığı ilə üstünlüyə malikdir. Məsələn, öd və böyrək trantında olan daşların invaziv və cərrahi olmayan yolla xırdalanması üçün ixtira olunan aparata distansion *lipotriptor* (“shock-wave litotriptor”) (yun. lithos ‘daş’ + tripsis “sürtünmə”) (3, 10) adı verilib. Affiksasiyanın tərkibinə bir neçə funksiya daxildir və o, bir neçə funksiya yerinə yetirir. Formal olaraq o, prefiks və suffiksasiya forması ala bilər. Funksional nöqteyi nəzərdən o, söz siniflərinin (nitq hissələrinin) ya işarələnməsi ya da modifikasiyası üçün istifadə oluna bilər. İngilis suffiksləri sözlərin dəyişməsinin səbəbi olur. İngilis dilində tibbi terminyaratmada effektiv olan prefiksləri üç qrupa bölmək olar: yüksək keyfiyyətli: – *anti-* (antifat, anticonceptive), *dis-* (to disbrain), *in-* (incarnation), *inter-* (interosseous), *re-* (reinfusion), *sub-* (subclinical); ortakefiyyətli: – *over-* (overbreathing), *un-* (uncured); aşağı keyfiyyətli – *out-* (outbreak), *tele-* (teleneuron), *under-* (undertoe).

İngilis dilində yeni termin yaratmada abreviasiya hadisəsinin də önəmli rolu vardır. L.R.Rudinskaya abreviasiya hadisəsinə "...motivasiya mənbəsinin istənilən xətti hissələrinin kəsilməsindən etibar olan, və əsas motivasiya edən vahidin hansısa hissəsini və yaxud hissələrini öz formasında əks etdirən sözün əmələ gəlməsinə gətirib çıxaran söz statusu olan ikinci dərəcəli nominasiya vahidlərinin yaranması prosesi" kimi baxır (7, 22). İngilis dilində istənilən terminin qısaldılmasına tendensiya müşahidə olunur (LK "left kidney" 'sol böyrək'; RK "right kidney" 'sağ böyrək'; LN "liquid nitrogen" 'maye azot'). İngilis dilindəki terminyaratmada üç böyük abreviatura qrupu seçmək olar: qrafik, leksik, sintaktik. Qrafik abreviaturalar arasında standart və tanınmış, lakin yarı rəsmi tibbi sənədlər çərçivəsində məhdudlaşdırılan qısaltmalar seçmək olar. Məsələn, T.S.T.H. "too sick to send home" 'stasionadan evə göndərilmək üçün hələ tam sağalmamış'; H.B.D. "has been drinking" – 'alkoqolizm xəstəsi'; G.O.N. "God only knows" 'yalnız Allah bilir') (5, 113). Latın mənşəli bir çox abreviaturalar da mövcuddur. Əgər tibbin yazılı alt dilində bu qısaltmalar sinifi qrafik kateqoriyaya aiddir. Məsələn, a.c. "ante cibum, before meals" 'yeməkdən əvvəl'; b.i.d. "bis in die, twice a day" "gündə iki dəfə"; p.o. "per os, orally" "daxili qəbul üçün"(5,114).

Yeni terminlətin yaradılması üçün ellipsis kimi hadisədən də istifadə olunur. Ellipsis söz birləşmələrinin komponentlərinin birinin buraxılması ilə xarakterizə olunur; qalan component öz morfeim strukturunda zərərli dəyişikliklərə məruz qalmır, ancaq yalnız "bütün söz birləşməsinin semantikasını kondensasiya edir" (gastric 'gastric ulcer' - 'mədə xorası'; cord 'spinal cord' - 'onurğa beyin') (1,101). Ellipsis linqvistik hadisə olaraq iqtimai fəaliyyətlə əlaqəli olan professional qruplara olduqca yayılıb.

Tibbi terminoloji lüğət törəmə qabiliyyətinə görə məhdudiyətsizdir. Digər dillərdə ekvivalentləri olmayan tibbi terminlər internasional leksikanın bir hissəsi olur. Universal xüsusiyyətlər ingilis dilində açıq şəkildə özünü göstərir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Башилин, С.И. О сокращениях в подъязыке медицины (на материале английского языка) [Текст] / С.И. Башилин // Разновидности и жанры научной прозы. Лингвистические особенности. - М., 1989
2. Бекшпева Е.В. Новые направления в исследовании медицинской терминологии. Вестник Нижегородского Н.И.Лабачевского 2013 №4, с.260-264.
3. Васина, М.В. Акцентное оформление терминологических словосочетаний в английском медицинском дискурсе: Автореф. ... канд. филол. наук [Текст] / М.В. Васина – Иваново: ИВГУ, 2004
4. Володина М.Н. Когнитивно-информационная природа термина (на материале терминологии средств массовой информации). М.: Изд-во МГУ, 2000. 128 с.
5. Зубова, Л.Ю. К вопросу об особенностях и трудностях перевода английских медицинских сокращений [Текст] / Л.Ю. Зубова // Вестник ВГУ. Вып.2 – Воронеж: ВГУ, 2005.
6. Новодранова В.Ф. Латинские основы медицинской терминологии. (исправление существительного слова) диссертация. автореф. филол. наук. доктор М., 1989
7. Рудинская, Л.С. Современные тенденции развития гематологической терминологии (на материале английского языка): Автореф. ... канд. филол. наук [Текст] / Л.С. Рудинская. - М., 1997
8. Татаринцов В.А. История местной терминологии. Т.III. Аспекты и направления терминологических исследований (1973–1993) М.: Московский лицей, 2003. 408 с.
9. <http://www.sagunyu.ru/rudinskiy-vasiliy-ivanovich/>

Аçar sözlər: termin, üsul, yaranma, dövr, yeni.

ЦИКЛ И СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ НОВЫХ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ

Резюме:

В статье представлена хронология развития медицинской терминологии и выявлены новые направления в изучении медицинской терминологии. Медицинские термины ученых также были отмечены его достижения в исследовании определить перспективы дальнейшего развития медицинской терминологии был. В статье также обсуждается появление медицинских терминов в разных системных языках. Также обсуждались методы. Медицинская терминология на обоих языках Словарь неограничен с точки зрения производной способности. На обоих языках аффиксы медицинских терминов или две или более различных семантики возникает при объединении лексических единиц.

Ключевые слова: термин, метод, происхождение, период, новое.

CYCLING AND METHODS OF FORMATION OF NEW MEDICAL TERMS

Summary:

The article presents the chronology of the development of medical terminology and identify new directions in the study of medical terminology was discussed. Achievements of scientists in the study of medical terms were noted, as well identify prospects for future development of medical terminology has been.

The article also discusses the emergence of medical terms in various systematic languages methods were also discussed. Medical terminology of both languages dictionary is unlimited in terms of derivative ability. In both languages medical terms affixes or two more different semantics arises by combining lexical units with.

Key words: term, method, origin, period, new.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Sevinc Razim qızı Məmmədova
G. HAUPTMANNIN DRAMATURGIYASINDA YABANÇI OBRAZI

Görkəmli alman dramaturqu Gerhart Hauptmannın naturalizm və simvolizm, neoromantizm kimi bədii cərəyanları, eləcə də özünün yaradıcılıq kəşflərini canına hopdurmuş əsərləri üçün ekspressionizmin birtərəfli yanaşma tərzini, hədsiz gərginliyi, bəzi məqamlarda qeyri-səmimiliyi yad görünürdü. Lakin struktur fərqliliyinə rəğmən həyatın mexanikləşdirilməsinə, müharibələrə, bəşəri münasibətlərin gərginləşməsinə qarşı etiraz motivlərinin təqdimi baxımından dramaturqun əsərləri müəyyən mənada bu istiqamətə uyğunlaşır. G.Hauptmann tarixin möhtəşəm qüvvələri ilə üzleşən şəxsiyyət olmuşdur və ədibin müxtəlif illərdə bu məsələyə müxtəlif yönəldən yanaşdığı müşahidə olunur. I Dünya Müharibəsindən sonrakı illərdə yazdığı "Maqnus Harbe" (1915), "Ağ xilaskar" (1917), "Veland" (1923), "Herbert Engelmann" (1924), "Doroteya Angermann" (1925), "Günbatmadan öncə" (1931) və s. kimi dram əsərləri dramaturqun yaradıcılıq metodunda yeni cəhətlərin meydana çıxmasını təsdiqləyir. "Herbert Engelmann" dramında hərəkətin inkişafını müəyyənləşdirən sosial konfliktin, ümumiləşdirilmiş tipik xarakterlərin təsviri ilə müasir Almaniya tarixinin yeni səhifəsi fonunda yeni sənətkar yaradıcılığı nümayiş etdirməyə nail olmuşdur. 1923-1924-cü illər Almaniya tarixinin kəskin dönüş illəri sayılır. 1918-ci ildən başlayaraq 1923-cü ilə qədər baş verən böyük tarixi hadisələr; Versal müqaviləsinin bağlanması (1919), Noyabr inqilabı və onun qəddarlıqla yatırılması (1918), kiçik zaman kəsiyində fəaliyyət göstərmiş Bavariya sovet respublikası (1919), Vaymar respublikasının yaranması (1918), Rur münaqişəsi (1923) kimi böyük ictimai-siyasi hadisələr artıq geridə qalmış, 1923-cü ildən başlayaraq ölkə siyasi və iqtisadi həyatında nisbi sabitlik dövrünə qədəm qoymuşdu. Bu ərafədə alman incəsənəti də özünün mürəkkəb keçid dövrünü yaşayırdı. G.Hauptmann Avropa ədəbiyyatında dünyanı parçalamış müharibənin sonrakı illərdəki ziddiyyətlərin real mənzərəsini yarada bilən ilk ədiblərdən sayılır. Müharibənin bitməsindən bir-neçə il sonra o, bu bələnin insan məənəviyyatına vurduğu zərbələri çox dəqiqliklə göstərə bilmişdi. "Herbert Engelmann" pyesinin veteran qəhrəmanı müharibədən sonra vətəni Almaniya özünə yer tapa bilməyən, artıq adama çevrilmiş bir şəxs kimi təqdim olunur. Bu gəncin xəstəlik tutması anında təsadüfən adam öldürməsi və bununla məxfi polis təqiblərinə məruz qalması dramın zahiri konfliktidir, dramaturqun əsas məqsədi nəzərləri digər məsələyə; dövlətin qeyri-insani rəftarı ilə yüksək insani keyfiyyətlərə malik bir vətəndaşın bütün həyatını məhv etməsinə yönəltmək idi. Herbertin normal həyata qoşulmasına imkan verilməməsinə təsvir etməklə, ətrafının diliylə belə adamları "yabançı" adlandırmaqla G.Hauptmann E.Hemenqeydən "Günəş də çıxdı" (1926), "Əlvida silah" (1929), E.M.Remarkdan "Qərb cəbhəsində yenilik yoxdur" (1929), R.Oldinqtondan "Qəhrəmanın ölümü" (1929) əvvəl "itirilmiş nəsil" problemini dramaturgiyada işıqlandırdığını söyləmək olar. Ədib Hebertin diliylə müharibə iştirakçıların "cismən və ruhən çökdürüldükdən sonra yaşamağa təhkim olunmuşlar" adlandırır. "Herbert Engelmann"da müharibənin bütün mənələrdə şikəst etdiyi insanın obrazı, müharibədən məğlub çıxmış Almaniyanın xaotik mənzərəsi təsvir olunursa, "Doroteya Angermann" pyesində Hauptmann problemi qloballaşdırır, yalnız Almaniyanın deyil, bütün dünyanın, bəşəriyyətin müharibələrdə uduzmuş simasını göstərməyə çalışır.

Yazıcının Birinci Dünya Müharibəsi dövründə və ondan sonrakı illərdə pyesləri içərisində dərinliyi və problematikasının həcmi ilə maraq doğuran əsərlərdən biri də "Ağ xilaskar" (1917) pyesidir. Əsərdə qaldırılan fəlsəfi-əxlaqi problem tarixi materiala istinadən qələmə alınmışdır, pyesin süjeti XVI əsrdə İspaniya müstəmləkəçilərinin Amerikanın atstek qəbiləsinə əsarətə almasını əhatə edir. Xristian dinli ispanların Mərkəzi Amerikada yeritdiyi işğalçılıq siyasətini müəllif ən qaba şəkildə insanlığın məənəvi normalarının pozulması aktı kimi təsvir edir. Özləri ilə bu yerlərə çarmıxa çəkmək, əzab vermək kimi işkəncə üsulları, qılınc kimi müharibə aləti gətirmiş işğalçıların xristianlıq etikası ilə bir araya sığmayan hərəkətləri əslində dinin aşağılanması kimi tənqid olunur. Eyni zamanda əsərdə xristian dinində doqmatizmin, fanatizmin önə çıxarılması ilə G.Hauptmann XX əsrin əvvəllərində çox aktual olan dindarlıq və qeyri-dindarlıq problemini də işıqlandırmaq imkanı qazanmışdı. Məsələ ondadır ki, həmin dövrlərdə Fridrix Nitsşenin (1844-1900) din siyasətinin, xristian ruhaniliyinin üzərinə nisbi bir şübhə kölgəsi salmaqda olan fəlsəfi nəzəriyyələri bütün Avropada, xüsusilə vətəni Almaniya çox geniş yayılmış və böyük əks-səda doğurmuşdu. Filosof mifopoetik ifadə tərzini implisit şəkildə mədəniyyətin beşiyi sayılan Şərqlə üz tutmağı, insanlığın intibahı naminə yenidən Şərqlə qədim bədii-fəlsəfi fikir tarixinə diqqət ayırmağı təbliğ edirdi. 1900-cü ildə Nitsşenin ölümündən sonra bəzi ardıcılıqları bir çox məsələlərdə onun fikirlərinə interpretativ yanaşmaqla əsl mahiyyətindən xeyli uzaqlaşdırsalar da, F.Nitsşenin nəzəri tezisləri uzun müddət Almaniyanın ictimai-siyasi, sosial mühitində öz aparıcı mövqeyini qoruyub saxlamışdı.

G.Hauptmannın yaradıcılıq yolunu izlədikdə onun yaradıcılığının mühüm dövründə F.Nitsşe fəlsəfəsinin təsiri altında olduğu nəzərə çarpır. F.Nitsşenin insan haqqında nəzəriyyəsi meydana gəldiyi dövrdən uzun bir zaman ərzində Avropanın fəlsəfi düşüncəsində yeni zəka işığı kimi bir çox sənət xadimlərinə, o cümlədən G.Hauptmanna böyük təsir göstərmiş, yaradıcılığına ziddiyyətli görünən cəhətləri ilə yanaşı zəngin poetik vüsət, Şərqlə müdrikliyinin obrazlı ifadələri kimi özəl keyfiyyətlər bəxş etmişdir. "Ağ xilaskar"da F.Nitsşenin "mavi gözlü, ağ dərilili, sarı saçlı ali insan" (Übermensch) fərziyyəsinin işğalçıların simasında iflasa uğradığı (Adolf Hitler bu ideyanı ali irq kimi dəyərləndirmişdi) dövrlərdə Nitsşenin "Fövqəlbəşər" (Übermensch) haqqında fikirlərinə polemik etiraz səsləndirməsinə rəğmən, yazıcının dramaturji irsinin forma və məzmun baxımından məhz "Zərdüştbə belə deyirdi: Hamı və heç kim üçün kitab" ("Also sprach Zarathustra: Ein Buch für Alle und Keinen") (1883-1885) əsərinin təsiri altında olduğu özünü biruzə verir. Realist dramaturqun əsərlərində naturalizm, romantizm, simvolizm elementlərinin sinkretik birliyi, məənən tənha, cəmiyyətin fəvqündə dayanan filosof qəhrəman problemi, məəramın

diskussion təqdimatı, bəzi məqamlarda məntiqi ardıcılığın məntiqdən kənar yekunu, taleyə fatalist münasibət, dramaturji “Günəş dövrüyyəsi”, çoxplanlı simvolika kimi sənətkarlıq prinsiplərinin formalaşmasında F.Nitsşenin dünya ədəbiyyatının ən möhtəşəm nümunələrindən sayılan bu şah əsəri əhəmiyyətli rol oynamışdır. Əsər belə başlayır:

“Otuz yaşın tamamında Zərdüşt yurd-yuvasını tərk edib, dağlara çəkildi. Düz on il ruhu ilə təkbətək qalıb çilə doldurdu. Axır ki, qəlbində dönüş oldu. Bir sabah ertə günəş dağın gərdəninə sancılarkən Zərdüşt üzünü ona tutub dedi:

“Ey həşmətli bürc, əgər nurlandırmalı bir şey olmasa, sənə nə dəyərin olardı? Düz on il sərəsər bu ənginlikdəki mağaradan işığını əsirgəmədin. Mən olmasaydım, mənə qartalım, ilanım olmasaydı, bu yol sənə bezdirərdi. Amma biz hər səhər sənə pişvazına çıxır, sənə salamlayırıq. Kim bilir, bəlkə sənənin yorğunluğunu çıxarırmışıq. Bax indi də mən öz müdrikiyimdən bezmişəm. Bu saat mənə qədərindən artıq bal yağın arılara bənzərim var. Mənə açılan əllərə ehtiyac duyur, sərvətimi bölüşdürmək istəyirəm. Biliklərimi ta o vaxtaca bölüşdürmək istəyirəm ki, adamlar arasında bütün fərqlər silinsin, bütün sədlər uçulub dağılsın. Bunun üçün mən də sənə kimi qüruba enməliyəm. Ulu bürcüm, necə ki sən axşamlar yeraltı aləmi nurlandıрмаq üçün dənizlərin arxasına çəkilsən, adamlar arasına enmək istəyirəm.” (2, s.3)

F.Nitsşenin fəlsəfi nəzəriyyəsinin meydana gəldiyi dövrdən bu günümüze qədər müxtəlif aspektli yozumlar əsasında şərhlərə bəlkə də subyektiv görünəcək bir şərh də əlavə etmək olar; müəllif, “Zərdüşt belə deyirdi” əsərində sokral simvolikanın dili ilə dünyanın dairəvi zaman gərdişində bəşəriyyətin yaşadığı dünyayla təbii əlaqələrinin ilkin variantının bərpası şərtilə yaşam harmoniyasına nail ola bilər fikrini irəli sürür. F.Nitsşenin zəngin metaforalar, mifoloji simvollarla qələmə alınmış əsərində Avropa oxucusunda ekzotik görünüşü, qəribə davranışı ilə maraqlandıran Zərdüşt, səmavi kitablarda adları keçən Tanrı elçilərinin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Yaşamın bütün hikmətlərini mənimsəmiş İnsandır. Canlı məxluqatın yaşam tərzini üçün nümunə götürməli olduğu Günəşin dövrüyyəsi, həm də həyatın daimiliyinin, zamanın təkrarlanmasının, hər dəfə qaranlıqla, gecəylə dövrünü başa vurub yeni sabahla, yeni tarixlə gələn yeni həyat mərhələsinin simvoludur. Bu əsərdə F.Nitsşe bir incə məqamı da simvolik çalardə nəzərə çatdırır; Zərdüşt digər tərəfdən bir çox xalqların mifoloji anlamında həyatın, mövcudluğun, Günəş hərəkətinin başlanğıcını rəmzləşdirən Şərqi mənsubdur. Zərdüştlikdə Günəş yüksək Tanrının-Ahuramazdanın obrazıdır. Tanrı-Günəşin qürub yeri isə Qərbdir. Qərb əsərdə Avropanın simvolik obrazıdır. Müəllif müəyyən mənada Qərbi “ışığılandırılmalı”, maariflənməli, “Şərqdə toplanmış müdriklilik nektarı”na, Şərqli müdrikə ehtiyacı olan ərazi olaraq dəyərləndirir. “Düz otuz yaşın tamamında Zərdüşt yurd-yuvasını tərk edib dağlara çəkildi”- Otuz yaşına dolmuş insan dünya xalqlarının əksəriyyətinin etik-psixoloji şüur qatında müvafiq fiziki və əqli təkamül mərhələlərini keçərək kamillik dövrünə qədəm qoymuş şəxsiyyət hesab olunur, bu yaşdan etibarən (Budda, Davud, Musa, İsa, Məhəmməd peyğəmbərlərin ilahi təmasa hazırlıq dövrü) ali şüura, özünüdərk yetkinliyinə doğru irəliləyişin istiqaməti müəyyənləşir. Dağ mifoloji obraz kimi Yerlə Göyü birləşdirən vasitə, həm də Həyat Ağacını və onun digər əks istiqamətli variantının simvolu hesab olunur. “Dağ, təpə, dağın zirvəsi meditasiya, mənəvi təkamül, müqəddəslərin birliyi ideyası ilə bağlıdır” (5, s.122).

10-u (10 il) əhatə edən hər bir rəqəm həm də məişətlə bağlı olan dərəcənin ezoterik mahiyyətə malikdir, konkret olaraq: 1-ilkliyinin, başlanğıcın, Yaradanın, 2-vahidin bölünməsinin, tarazlığın, ziddiyyətin, əksliyin, cütlüyün, 3-artımın, yaradıcı qüvvənin, yeniliyin, irəli hərəkətin, sintezin, 4-statik bütövlüyün, ilahi saflaşmanın, dünyanın dörd tərəfinin, dörd fəslin, 5-meditasiyanın, inancın, xristianlıqda insanın, aktiv vəziyyətin, məhəbbətin, sağlamlığın, 6-ittifaqın, tarazlığın, kainatın altı istiqamətinin, 7-Səmanın və ruhun (3 rəqəmi), Yer və cismin (4 rəqəmi) vəhdətinin, insanın mistik təbiətinin, 8-harmoniyasının, ilahi ədalətin, Həyat Ağacı sonsuzluğunun, 9-tamlığın, başlanğıc və sonun, ölməz materiyanın, üfiqin, okeanın, 10-qabiliyyətin, qüdrətin, tammın, bacarığın, inamin, insan”Mən”inin, aliliyin, kosmik kamilliyin rəmzidir. Zamanın müəyyənləşdirdiyi yetkinlik mərhələlərini başa vurub öz “Mən”ini dərk edən Günəşə üz tutan İnsan (Zərdüşt), “əgər mənə, mənə ilanımı, qartalımı nurlandırmasaydın, sənənin işığının da bir mənası olmazdı”-deyir. Qartal və ilan insanla birlikdə Həyat Ağacının üç təbəqəsinin; qartalın təmsil etdiyi səmanın, insanın təmsil etdiyi yerin, ilanının təmsil etdiyi yeraltı dünyanın simvollarıdır ki, hər bir yaşam təbəqəsi Günəşin dövrüyyəsi ilə həyat siklini tamamlayır. Artıq bütün kosmik kamillikləri özündə cəmləmiş mikrokosm-insan, müdrikiyini hamı ilə bölüşmək istəyən fəvqəlbəşərdir, peyğəmbərdir və o, nektar toplamış bal arısı kimi (bal arısı “xristian simvolizmində, xüsusilə roman dövründə çalışqanlıq və bəlağətli nitqin simvolu olmuşdur” (3, s. 360) həmcinslərinə o qədər müdriklilik vermək istəyir ki, insanlar arasında fərqlər, təbəqələr götürülsün, insanlar hamısı eyni dərəcədə yüksək biliyə malik olsunlar. F.Nitsşenin fikrincə, makrokosmun və mikrokosmun hər birinin öz daxilində bütövlüyü yaradan üzvlər ümumi yaşam naminə bir-birinə yardım göstərir, əlaqəli şəkildə vəhdət yaradırlarsa, makrokosm (səma cismləri, yer, təbiət) və mikrokosm (insan) da elə o şəkildə bir-birindən qarşılıqlı yararlanmalı, vəhdətdə olmalıdırlar. Yəni, “Zərdüşt belə deyirdi” əsəri Avropa estetik-fəlsəfi düşüncəsinin başdan-başa arxaik simvollarla kodlaşdırılmış Yeni İntibah kitabıdır. F.Nitsşenin bu ilk əsərində nəinki insanlıqdan yüksəkdə dayanan fəvqəlbəşər problemi önə çəkilir, nasızlığın iddia etdiyi kimi “təmiz ali irq”in yetişdirilməsindən söhbət gedir, əksinə bütün insanların bərabərliyinin, Zərdüşt kimi kamil “Tanrı elçiləri”nin bu yüksək bərabərliyin xadimi olaraq fəaliyyət göstərməsinin vacib olduğu təlqin edilir. Hələ özünün sağlığında müxtəlif və məqsədli yozumlarını müşahidə edərkən F.Nitsşe, “Zərdüşt belə deyirdi”nin müasir zamanda düzgün dərk olunmadığını, onun həqiqi mənasında qavranılmasının yüz il sonra mümkün olacağını söyləmişdi və çox güman ki, fikrində haqlı idi.

F.Nitsşe kimi G.Hauptmann da böyük zənginliklərin, istedadların, bacarıqların, xeyir əməllərin, biliklərin insanlarla bölüşülməsinin, bəşəriyyətin irəliləyişinə sərf olunmasının tərəfdarıdır. O, bədii sənət nümunəsi vasitəsilə qədim Şərqi fəlsəfi düşüncəsinin, varlığa dual münasibət prinsipini Avropa etik-psixoloji dünyagörüşləri məcmusuna tətbiq etməklə insan və real aləmin vəhdətinin mahiyyətini aydınlaşdırmağa çalışdı. İdeyanın mifo-poetik simvolika ilə ifadə tərzini F.Nitsşenin incəsənətə gətirdiyi çox maraqlı və parlaq sənətkarlıq nümunəsi idi ki, dövrün ədəbiyyatına öz müsbət təsirini göstərmiş, Frans Kafka,

Yozef Konrad, Tomas Mann, Hermann Hesse, Andre Malro, Nikos Kazandzakis, Andre Gide, Knut Hamsun, Avqust Strindberq, Ceyms Coys, Devid Herbert Laurens, Vladimir Bartold kimi yazıçıların dünyagörüşlərinin, yaradıcılıq üslublarının formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Sonrakı tarixi-siyasi hadisələrin doğru olmayan istiqamətinə “münasib zəmin” təqsirkarı kimi bəzi nəzəri fikirləri ilə, o cümlədən fərqli məcraya yönləndirilmiş fəvqəlbəşər ideyası ilə razılığa da, G.Hauptmannın F.Nitsşenin fikrin rəmzlərlə ifadə üsulundan bəhrələndiyi aydın şəkildə özünü göstərir və “Toxucular”dan başlayaraq bir çox dramlarının, o cümlədən simvolizm cərəyanına aid edilən “Və Pippa rəqs edir...”, “Qərq olmuş çan” nağıl-dramlarının yazı manerası simvolik ifadə tərzinin mükəmməl nümunələri kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yəni yazıçı, tərənnüm etdiyi ideyanı bədiiləşdirməyin məramına uyğun ifadə vasitələrinin estetikasını dərinlən duymağı, məharətlə işlətməyi bacaran sənətkardır. Ədibin dramaturgiyasının tədqiqatçısı A.P.Sklizkova onun irsini bu baxımdan dəqiq xarakterizə edir: “G.Hauptmann bir cığırın yazıçısı deyildir, o, intuitiv seçdiyi həyat mövqeyinə uyğun olaraq yazıb-yaradan yazıçılar pleyadasına mənsub sənətkarlardandır” (4, s.121)

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Hauptmann G. Gesammelte Werke . Köln, Anakonda Verlag GmbH, 2017, 766 s.
- 2.Nitsşe F. Zərdüşt belə deyirdi. Bakı, Qanun, 2013.416 s.
- 3.Кирло Х. Словарь символов. М., Центрполиграф, 2010, 504 с.
- 4.Склизкова А.П. Философия мира и человека в ранней драматургии Г. Гауптмана. Владимир, 2015, 140 с.
- 5.Символы и знаки от А до Я. М., АСТ, 2018, 703 с.

Açar sözlər: dramaturgiya, yabançı, fəvqəlbəşər, pyes, Zərdüşt.

Ключевые слова: драматургия, чужой, сверхчеловек, пьеса, Заратустра

Key words: dramaturgy, odd, superhuman, play, Zarathustra

Xülasə

G.Hauptmannın dramaturgiyasında yabançı obrazı

Məqalədə görkəmli alman dramaturqu Gerhart Hauptmannın dramaturgiyasında qəhrəman probleminin səciyyəvi cəhətləri haqqında məlumat verilir. Eyni zamanda, xüsusən də müharibənin cəmiyyətə yadlaşdırdığı dramatik obrazların xarakterik cəhətləri araşdırılır. Göstərilir ki, G.Hauptmann XX əsrin əvvəllərində dramaturgiyaya “yabançı insan” obrazını gətirən ilk yazıçıdır. Bu obrazın dramaturji inkişafında F.Nitsşenin “fəvqəlbəşər” ideyasının, o cümlədən “Zərdüşt belə deyirdi: Hamı və heç kim üçün kitab” əsərinin təsiri olduğu qeyd olunur.

Резюме

Образ чужова в драматургии Г. Гауптмана

В статье представлена информация об особенностях проблемы героя в драматургии известного немецкого драматурга Герхарта Гауптмана. При этом исследуются особенности отчужденных войной от общества драматических образов. Отмечается, что Г. Гауптман был первым писателем, который в начале XX века привнес в драму образ «странный человек». Отмечается, что на драматическое развитие этого образа повлияли идеи Ф.Ницше о «сверхчеловечности», в том числе «Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого».

Summary

The character of odd in the drama of G. Hauptmann

The article provides information on the peculiarities of the problem of the hero in the drama of the famous German playwright Gerhart Hauptmann. At the same time, the author examines the features of dramatic images alienated from society by the war. It is noted that G. Hauptmann was the first writer who, at the beginning of the twentieth century, introduced the image of a “foreign human” into the drama. It is noted that the dramatic development of this image was influenced by F. Nietzsche's ideas about “superhumanity”, including “Thus spoke Zarathustra. A Book for All and None ”

Rəyçi:

f.e.d., prof. Sevinc Tofiq qızı Rzayeva

İsrafilli Türkanə Abbas qızı⁷² DİSKURS VƏ NİTQ TƏLİMİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Hal-hazırda koqnitiv dilçiliyin psixolinqvistikadan fərqli obyektə və predmetə malik olduğu iddia edilir. Yəni müxtəlif tədqiqatçıların fikrinə görə koqnitiv dilçiliyin və ya ən son adı ilə desək “koqnitivologiya elmi”nin obyektinin “ünsiyyət prosesi”, “informasiya mübadiləsi prosesi”, “kommunikasiya”, predmetinin isə “diskurs”, “söyləm” və ya “danışmaq” olduğu qeyd edilir.

Terminoloji müxtəlifliyi nəzərə almasaq, mahiyyət etibarilə “nitq prosesi” ilə “kommunikasiya”, “ünsiyyət prosesi”, “informasiya mübadiləsi prosesi” arasında, eləcə də “nitq söyləmi” ilə “diskurs” və ya “danışmaq” arasında böyük bir fərq olmadığını görmək mümkündür. Bu cəhdlər israrla davam edərsə, yaxın gələcəkdə koqnitiv dilçiliyin və ya koqnitivologiya elminin klassik psixolinqvistikadan fərqli elmi istiqamət kimi formalaşaraq inkişaf etməsi mümkündür. Amma bugünkü vəziyyətdə onların fərqli obyektə və predmetə malik, tamamilə fərqli elm sahələri olduğunu iddia etmək, bircə, yanlışdır, ən azı hələ tezdir.

Deməli, “diskurs” istər psixolinqvistikanın, istərsə də koqnitiv dilçiliyin əsas termini olaraq qalmaqdadır.

Müasir linqvistikada kommunikasiyanın əsas vahidlərindən biri məhz diskursdur. Diskurs terminini dilçilik elminə Amerikalı alim Zelliq Harris (1909-1992) gətirmişdir. Elm aləminə gəldiyi andan diskurs o qədər böyük diqqətə və marağa səbəb olmuşdur ki, N.Xomskinin “Törəmə dilçiliyi” ilə razılaşmayan alimlər funksional dilçilikdə qrammatik hadisələrə diskurs mövqeyindən yanaşmağa başlamışlar. Funksionalistlərin fikrincə, diskurs real zamanda dilin faktiki fəaliyyətidir.

Diskurs ilə bağlı tamamilə bunun əksinə olan meyil və tendensiyalar da müşahidə olunur. Məsələn, Avstraliyalı dilçi M.A.K.Hallidey, alman dilçisi R.Vaqner və digər alimlər diskursu mətnlə eyniləşdirdikləri üçün bəzən “diskurs” termininə ekvivalent kimi “mətn” terminindən istifadə edilir. Lakin N.Enkvistin mətn və diskurs arasında bir sıra fərqlər olduğunu göstərir, mətnin tutum və vahid etibarilə diskursdan daha böyük olduğunu və diskursun mətnin bir hissəsi olduğunu iddia edir.

Müasir linqvistikada diskursu nitqdən tamamilə fərqli bir şey kimi təqdim etməyə yönələn cəhdlər bu gün də davam edir. Amma istər diskursun, istərsə də nitqin və ya nitq söyləminin yaranma və mənimsənilmə mexanizmini müqayisə edərək, əksər hallarda onların tamamilə indetik olduğunu etiraf etmək lazım gəlir. Belə ki, istər diskursun, istərsə də nitq söyləminin yaradılması və mənimsənilməsi prosesində tamamilə eyni vasitələrdən istifadə olunur, hər iki halda eyni məqsədin əldə edilməsi nəzərdə tutulur.

Funksionalistlər diskursu real zamanda dilin faktiki fəaliyyəti hesab etsələr də, onun linqvo-psixoloji fenomen olduğunu, sanki, tamamilə unudurlar. Bu səbəbdən də diskursun linqvistik və psixoloji mahiyyətindən, ümumiyyətlə, bəhs etmirlər. Bircə, diskursun linqvistik mahiyyətini onun lokutiv funksiyasında, psixoloji mahiyyətini isə illokutiv və perlokutiv funksiyalarında axtarmaq lazımdır.

M. Əsgərovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, diskurs linqvo-psixoloji fenomendir və onun var olmasının başlıca səbəbləri bir tərəfdən lokutivliyin, digər tərəfdən isə illokutivlik və perlokutivliyin təmin edilməsidir. Başqa sözlə desək: 1) lokutivlik gerçək aləmlə bağlı formalaşan fikir və düşüncənin dil struktur vahidləri ilə ifadəsi yolu ilə diskurs-söyləmin yaranması, 2) illokutivlik diskurs-söyləmi təşkil edən dil struktur vahidləri ilə ifadə olunmuş fikir və düşüncənin reallığa çevrilməsi, 3) perlokutivlik dil struktur vahidlərindən ibarət olan diskurs-söyləm vasitəsilə gerçək aləm faktlarına təsir göstərilməsi və ya yeni reallıqların yaranması üçün zəmin hazırlanmasıdır(2,259).

Diskurs XX əsrin II yarısından başlayaraq dilçilikdə ciddi tədqiqat obyektinə çevrilmiş və bu barədə xeyli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Son dövrdə həm bədii, həm də siyasi diskurs xüsusi diqqət mərkəzində olmuş və Azərbaycan dilçiliyində Qərb və rus dilçiliyinin nailiyyətləri əsasında yeni tədqiqatlar aparılmış, müəyyən fikirlər söylənilmişdir.

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən dilçilikdə diskurs termini çox tez-tez işlənməyə başladı. Nəinki, dilçilikdə, lmlər arası inteqrasiya nəticəsində diskurs termini, həmçinin fəlsəfə və psixologiya elmlərində yer aldı. İntibah dövründə elmə gələn bu söz latın mənşəli “discurrese” sözündən olub, öncə “müzakirə etmək”, “danışmaq” və s. mənalarda işlənmişdir. Daha sonralar isə hər bir mövzunun xüsusiyyətlərinə uyğun danışmaq, söyləmək semantikasında işlənmişdir. İ.T.Kasavin yazır: “...bu termin intibah dövründə “əsas mətləbdən, əsas məsələdən uzaqlaşan yorucu monoloq”, “heç bir mənə verməyən uzunuzadı danışmaq” mənalarında işlənmişdir(9,252). Diskursun mahiyyəti haqqında alimlər müxtəlif mövqə sərgiləmişlər. A. Məmmədbəyli diskurs haqqında aşağıdakı fikirləri söyləyir: “Diskurs yazılı və şifahi nitqdə qeydə alınan konkret kommunikativ hadisədir və müəyyən koqnitiv tipoloji şərtlərə əsaslanan koqnitiv məkanda reallaşır”(6,5). Deməli, bu fikri ilə müəllif diskursla mətni eyniləşdirir. Daha sonra isə A. Məmmədbəyli german-macar dilçilik məktəbinə əsaslanaraq diskursun mətnlərin məcmusu olduğunu söyləyir. Deməli, müəllif kompleks qarşılıqlı əlaqəsini diskursun təyin etmə meyarı kimi qəbul edir. Deməli, bir çox dilçilər fikrincə, diskurs geniş mənada elə məndir. Əlbəttə ki, bu alimlərin subyektiv yanaşmasıdır.

M.A.K.Hallidey diskursu dörd əlamətə görə səciyyələndirir: 1) Mətnin yaradılması; 2) Mətn vasitəsilə situativ kontekstin qurulması; 3) Mətnin arxasında gizlənən potensialın yaradılması; 4) Konkret situasiya hüdudunda mədəniyyət kontekstinin qurulması(3,330). Əgər diskurs bilik formasıdırsa, deməli, ona epistomioloji-taksonomik prinsipi tətbiq etmək olar.

Diskursun dilçilikdə müxtəlif növləri mövcuddur: 1. Tarixi-iqtisadi diskurs; 2. Elmi diskurs; 3. Bədii diskurs; 4. Mənəvi diskurs; 5. Situativ diskurs; 6. İnterperativ diskurs; 7. Kontekstual diskurs. Məhkəmə dinlənilməsi, yaxınlarla söhbət situativ diskursa, ədəbiyyat, elm, qarşılıqlı mədəni əlaqələr, təbiətlə ünsiyyət və s. interaktiv diskursa, biliyyaratmanın xarici-sosial forması isə kontekstual diskursa aiddir. Diskursun özü milli-mədəni xüsusiyyətlərə malikdir. Millilik, etno-mədəni əlamətlər

⁷² Bakı Avrasiya Universiteti

diskursun əsas xüsusiyyətlərindən sayıla bilər. Əlbəttə ki, bu xüsusiyyətləri diskursun bütün növlərinə aid etmək olmaz. Millilik, etno- mədəni xüsusiyyətlər bədii diskurs üçün daha xarakterikdir. Buna görə də bədii diskursu müəyyənləşdirərkən T.A. Van Deyk onun pragmatik funksiyasına əsaslanır(1,104).

Bədii diskurs ritorik baxımdan bəzədilmiş nitqdır və müxtəlif ritorik vasitələrlə əhatə olunur. E. ə. qədim Yunanıstanda, Romada bədii diskursun xüsusiyyətləri ritoriklərin diqqətini cəlb etmiş, bu barədə maraqlı fikirlər söyləmişlər. Bədii diskurs nə qədər ritorik vasitələrlə bəzədilmiş olsa dinləyici üçün daha maraqlı olur. Ritorik vasitələrlə zəngin olan nitqdən hamı zövq alır, hamı onu bəyənir.

Diskurs terminini ilk dəfə Avropaya 1960-cı ildə Mişel Fuko gətirmişdi. Diskurs –(frans. discours, lat. dis-curere – ora-bura, müxtəlif tərəflərə qaçmaq) fransız dilində ənənəvi olaraq “mühakimə”, “fikir yürütmə” mənalarında işlədilib. 1950-ci illərdə E.Benvenist deyim nəzəriyyəsinə hazırlayaraq diskursu nitqin əsas xarakteristikası kimi müəyyənləşdirdi: “Birincinin müəyyən şəkildə ikinciyyə təsir etmək cəhdi”. Yaxud İ.Derrida diskursu yazan və oxuyanların təcrübəsində canlı dərk olunmuş mətn təsəvvürü” adlandırır. Z.Xerrisə görə diskurs verbal kommunikasiyada mətn, qrammatik formaların, bir-birinin dalaınca sıralanmış frazaların ardıcılığıdır. T.A. Van Deykə görə, diskurs “kommunikativ hadisədir”(4,67).

Diskurs terminin yalnız dilçiliyə dair termin kimi düşünmək yanlışdır. Hər konkret elm sahəsində diskurs anlayışının mənası fərqlidir. Bəzi alimlər diskurs dedikdə ən müxtəlif aspektlərdən mətn nəzərdə tuturlar. A. Məmmədovun da bu məsələyə yanaşması maraqlıdır. “Diskurs mətn ilə qarşı-qarşıya qoyularaq “fəaliyyətdə” olan danışq parçası kimi qəbul edilir. O, müəyyən mənanı kontekstdə əldə edir. Bu kontekst dildə məlumatı ötürən tərəfindən müəyyən məqsədlərlə, konkret şəraitdə və mənada istifadə edilir. Diskurs əlaqəli danışq parçasıdır” (7, 58).

Diskurs məfhumu linqvistikada ilk dəfə 1952-ci ildə Amerika alimi Zeliq Hərris tərəfindən araşdırılmışdır. “Diskurs təhlili” (“Discourse analysis”) məqaləsini yazmışdır. Məqalədə müəllif böyük birləşmənin tərifini verərək, diskurs anlayışını izah edir. E.Benvenist diskursu “danışana aid edilən nitq” adlandırır. Diskurs tədqiq olunandan ona fərqli yanaşma olmuşdur.

Diskursu aktualaşdırılmış mətn də adlandırmışlar. Bu yanaşmanın əsasını T.A. Van Deyk “Diskursun tərifinə dair” diskursu müxtəlif bucaqlar altında araşdırmışdır. Onun gəldiyi nəticəyə görə diskurs kontekstdəki mətdir. Alimin fikrincə, diskurs mətnlə kontekstin vəhdətindən ibarətdir. Bu fikirdə müəyyən qədər həqiqətdə də vardır. Hər hansı bir mətnin dərkində kontekstin mütləq rolu vardır. Konteksti əhatə edə bilməyən oxucu və ya dinləyici mətni də dərk edə bilməz. Lakin diskursu mətn və kontekstin məcmusu hesab etməkdə diskurs ətrafındakı diskusiyalar hələ də davam edir.

Mənbələrdə diskurs həm geniş, həm də dar mənada götürülür. Geniş mənada diskurs danışan və dinləyən arasında reallaşan kommunikativ prosesdir. Bu proses həm şifahi, həm də yazılı, həm verbal, həm də qeyri-verbal şəkildə reallaşa bilər. Dar mənada isə mətn və ya danışq götürülür. Ümumi şəkildə diskurs kommunikativ prosesin nəticəsidir. Diskurs sosiomədəni kontekstdə qarşılıqlı əlaqə prosesinin nəticəsidir. Söz, söz birləşməsi, cümlə, cümlələr kompleksi, abzas, diskursla təmsil olunur. Bunlar iyerarxik səviyyə sayılır.

Diskursa müxtəlif yanaşmaları nəzərdən keçirdikdən sonra bu fikrə gəlmək olur ki, diskurs və mətn arasında bərabərlik işarəsi qoymaq mümkün deyildir.

Mətn və kontekstin vəhdəti olan diskurs yalnız şəxslər tərəfindən qavranılma prosesində reallaşır. Diskursun var olması üçün mütləq ən azı iki nəfərin iştirakı vacibdir. Mütləq söyləyən və dinləyən olmalıdır. Mətdə isə bu vacib amil deyil. Mətn konkret bir şəxslə bağlı olduğu halda, diskurs konkret bir şəxslə bağlı olmur. Əgər diskursun reallaşmasında iki nəfər iştirak edərsə, deməli, burada koqnitiv proseslər gedir. Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışı olan konseptlər diskursda formalaşır. Diskursda reallaşan koqnitivlik söyləyən və dinləyənə danışdığı mövzularda konseptlərdən çox asılıdır. Deməli, müəyyən vasitələrlə həyata keçib reallaşan koqnitivlikdir.

Diskurs, nitq və mətn terminlərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri haqqında M. Əsgərovun faktlara əsaslanan çox dəyərli fikirləri vardır. Alim bu üç terminin fərqli xüsusiyyətlərini belə izah edir.

“Diskurs, bir qayda olaraq, yaxın (üz-üzə) təmas bazasında, yəni, aktiv və passiv kommunikantın vizual və vokal təmas məsafəsində olduğu zaman reallaşan ünsiyyət prosesində yaranır.”(2,265). Müəllifin fikrincə, təbii şəkildə baş verməyən dialoq, söhbət, mübahisə və s. diskurs deyil, nitq mahiyyəti daşıyır. “Nitq, bir qayda olaraq, gerçək zaman rejimində reallaşan elə bir ünsiyyət prosesində yaranır ki, bu zaman aktiv və passiv kommunikantın vokal təmasdan başqa, digər təmas imkanı mövcud olmur. Bu ünsiyyət üçün vacib olan əsas faktor, sadəcə, aktiv və passiv kommunikantdır”(2,267). M. Əsgərov nitqin yaranmasına real şərait və situasiyanın o qədər də önəmli olmadığını qeyd edir. Əgər nitqin formalaşması üçün vizual və təmas faktorları labüd olsaydı o zaman nitq deyil, diskurs reallaşardı. Nitq də aktiv və passiv kommunikanlar bir-birilə ünsiyyət qurur. Nitq vizual görüntü olmadan da reallaşa bilər. Mətnin yaranmasında zaman və məkan anlayışı yoxdur. XII əsrdə yaşamış N. Gəncəvinin əsərlərini-mətni oxuyaraq N. Gəncəvi ilə kommunikativ əlaqə qururuq. Mətni nitqin, nitqi isə dirskursun linqvo-psixoloji qarşılığı kimi qəbul etmək daha qənaətbəxşdir.

M. Əsgərov linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinə əsaslanaraq nitq və diskurs haqqında yazmışdır: “...diskurs gerçəkliyin özü və ya vahidi (Gv), nitq onun dərk olunan əsas xüsusiyyəti, yəni, birinci sıra gerçəklik elementi (Ge1), mətn isə bu gerçəklik vahidinə ekvivalent olan dil struktur vahidi və eyni zamanda ikinci sıra gerçəklik elementidir (Ge2). Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin 4 elementli intellekt kodu bazasında diskursun dərk edilməsinə sxematik şəkildə belə ifadə etmək mümkündür: NİTQ → MƏTN → DİSKURSVə ya (Ge1 + İO1) + (Ge2 + İO2) = D & Gv” (2,265).

Diskurs – yaxın təmasda və vizual çəkildə reallaşdığı halda, yəni aktiv və passiv kommunikantın vizual və digər təmas imkanları, ümumiyyətlə, mövcud olması ilə yaranır. Mətn isə məkan və zaman baxımından uzaq təmasda görüntü və səsə ehtiyac duyulmayan bir zaman prosesində reallaşır. Mətn zaman və məkan bəyərini aşmağa qadirdir.

“Diskurs” terminindən istifadə olunan ilk illərdə bu termin “dialoq” termininin sinonimi kimi verilmişdir. Deməli, diskurs şifahi nitq üçün daha səciyyəvidir. Diskurs heç vaxt tək başına mövcud olmur. Diskurs dinləyən və danışanın fikirlərinin bir birinə ötürülməsi prosesidir. Diskurs mütləq vizual və səsli komponentə malik olmalıdır. Bu komponentlər olmadan diskurs mövcud ola bilməz. Diskursda interaktivlik də vacib amillərdəndir. P. Mövsümovanın fikrinə, diskursun məqsədi məlumatlandırmaq (faktlar, təlimatlar, yönəlmələr göstərmək), inandırmaq (hisslərinə təsir etmək və ya nəyisə etmək fikrindən yayındırmaq), əyləndirmək (əyləncəli məlumat vermək və ya xoş təəssurat yaratmaq) kimi hesab edilir” (8,181). Diskurs və mətn arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, mətn hazır məhsuldur, mənaya yox məlumata istiqamətlənir. Diskurs isə yalnız iki tərəf arasındakı mənənin ötürülməsinə yönəlir. Mətn yazılı və şifahi material olub interaktiv ünsiyyət vasitəsi hesab edilmir. Mətnin var olması üçün vasitəçinin olması şərt deyil. Mətn müəyyən struktur və qrammatik struktura malikdir. Filoloqlar müəyyən hazır mətn üzərində tədqiqat apara bilərlər. Mətnin müəyyən konkret mövzusu və ideyası, hissələri, abzasları arasında bəlli bir ardıcılıq, birlik, təsvir, nəql və izah olur.

Diskurs isə dildən sosial kontekstdə istifadə prosesi olub interaktiv ünsiyyət vasitəsidir, xüsusi məqsəd üçün istifadə olunan vizual, səsli və şifahi olur. Bir sözlə, diskurs, ümumiyyətlə, yazılı və ya danışq dilinin sosial kontekstdə istifadəsidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Dijk Teun A. van. Semantic Discourse Analysis // Handbook of Discourse Analysis. London: Academic Press, 1985, pp. 103-136;
2. Əsgərov M. Diskurs, nitq və mətnin linqvo-psixoloji mahiyyəti və qarşılıqlı transformasiya potensialı. Dilçilik İnstitutunun əsərləri – 2018, s. 259-266
3. Halliday M.A.K., Hasan R. Linguistic Function and Literary Style: An Inquiry into the language of William Golding's "The Inheritors" / Literary Style: A Symposium. Ed. Seymour Chatman, London-New York: Oxford University Press, 1971, p. 332
4. http://www.vitaeauct.narod.ru/011/vrb/bk_0001/0907.htm
5. Manafoğlu R, Tağısoy N, Kamal R. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı – 2010, 170 s.
6. Məmmədboyli A. Bədii diskursun koqnitiv strukturunda mədəni freymlərin rolu (İngilis dili materialı əsasında) Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı Bakı – 2015
7. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: «ADU nəşriyyat», 2008
8. Mövsümov P. Mətn və diskurs terminləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər. İpək yolu, No.1, 2021, səh.179-182
9. Касавин И.Т. Текст, дискурс, контекст. Введение в социальную эпистемологию языка. М.: Канон+, 2008, 437 с.

Açar sözlər: nitq, diskurs, psixologiya, linqivistika, istiqamət.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОБУЧЕНИЯ ДИСКУРСУ И РЕЧИ

Резюме:

Существуют разные теории и мнения о терминах дискурс и речь в современной мировой лингвистике. В одних источниках термины «дискурс» и «речь» приравниваются, а в других - попытки представить дискурс совершенно иначе, чем речь. Однако, сравнивая механизм формирования и усвоения как дискурса, так и речи часто становится ясно, что между ними есть как сходства, так и различия. В процессе создания и усвоения как дискурса, так и речи используются одни и те же средства, в обоих случаях должна быть достигнута одна и та же цель.

Ключевые слова: *речь, дискурс, психология, лингвистика, направление*

THE MAIN DIRECTIONS OF TUITION DISCOURSE AND SPEECH

Resume:

The dissimilar theories and thoughts about discourse and speech terms exist in modern world linguistics. The terms of discourse and speech are become identical in some sources, but in other sources appeared directed attempts to present completely different from speech. But when we compare mechanism of formation and assimilation whether discourse or speech, there are both similar and unusual points are noticeable between them in other cases. It is used absolutely the same tools at the process of creation or assimilation whether discourse or speech and payed to attention to get the same object in two cases.

Keywords: *speech, discourse, psychology, linguistics, direction*

RƏYÇİ: *dos. L. Ələkbərova*

DİLİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI İLƏ BAĞLI BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

Dilin bir ünsiyyət vasitəsi kimi nə vaxt və necə yaranması, formalaşması və daim inkişafda olması olduqca müəmmal və mürəkkəb problemdir. Ta qədim dövrlərdən dilin necə yaranması ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənilmiş, müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülmüşdü.

Dilin yaranması ilə bağlı müasir nəzəriyyələrin əsasını Qədim yunan filosofları qoymuşlar. Dilin mənşəyinə, yaranmasına baxışlarına görə onlar iki elmi elmi məktəbə («füsey» tərəfdarları və «tesey» tərəfdarları) bölünürdülər. «Füsey» nəzəriyyəsi dilin «təbii» səciyyəli olduğunda ısrarlı olub, onun yaranması və strukturunu bioloji qanunauyğunluqlarla izah edir. Əşyaların adlarının təbii mənşəyi tərəfdarı olanlar hesab edirdilər ki, adlar təbiətdən gəlir, çünki ilk səs-lər adların uyğun gəldiyi əşyalara müvafiqdir. Adlar əşyaların kölgəsi və ya əksidir. Əşyanı adlandıran təbiətin yaratdığı düzgün adı tapmalıdır, bu alınmasa, deməli o yalnız səs-küy salır. «Tesey» nəzəriyyəsi tərəfdarları bildirdilər ki, dil şərti olub, əşyaların mahiyyəti ilə bağlı deyil və deməli, sünidir, yəni cəmiyyətdə düşünülmüş şəkildə yaradılmışdır. Bu isə o deməkdir ki, ADLAR insanlar arasında razılaşma əsasında yaranırlar. Onlar əşya ilə onun adı arasındakı çoxsaylı uyğarsızlıqlara diqqət yetirir və onları nəzərə çarpdırırlar. Belə ki, sözlərin bir neçə mənası olur, eyni bir anlayış bir neçə sözlə bildirilir. Əgər adlar təbiətinə görə verilsəydi, onların insanlar tərəfindən dəyişdirilməsi qeyri-mümkün olardı.

Səs təqlidi nəzəriyyəsi «stoiklərdən» gəlir və onun XIX və hətta XX əsrdə də davamçıları olmuşdur. Qədim yunan filosofu Demokrit, alman filosofu və alimi H.Leybnis, Amerika dilçisi U.Uitni və b. bu nəzəriyyənin tərəfdarları olmuşdular. Nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, «dilsiz insan» təbiətin səslərini eşidəndə (suyun şırıltısı, yarpaqların xışıltısı, quşların cəhcəhi və s.) öz nitq aparatının köməkliliyi ilə onları canlandırmağa çalışmış. Həqiqətən də istənilən dildə müəyyən sayda səs təqlidi sözləri və onlardan törəyən sözlər var, amma onların sayı, birincisi, olduqca məhduddur və ikincisi isə, səslənənə təqlid etmək olar, bəs səssiz əşyalar (daş, ev və s.) necə adlandırılmalıdır? Dildə səs-təqlidi sözlərin olduğunu inkar etmək olmaz, lakin dilin bu kimi mexaniki yolla yarandığını düşünmək yanlış olardı. Dil insanda təfəkkürlə birgə yaranıb inkişaf edir. Müşahidələr göstərir ki, səs-təqlidi sözlər daha primitiv xalqların dilinə nisbətən, müasir, inkişaf etmiş dillərdə daha çoxdur. Bu onunla izah olunur ki, «səs-təqlidi» üçün nitq aparatından mükəmməl istifadə etmək lazımdır, ibtidai insanda isə belə inkişaf etmiş boğaz olmayıb.

Qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə qədər sözügedən problemin öyrənilməsinə baxışlar əsas etibarilə ciddi dəyişikliklərə uğramayıb və qarşıda duran suallar (Dil nə vaxt və necə yaranıb? Onun inkişafı tədricən gedib, yoxsa o, birdən, hazır vəziyyətdə «verilib»? və s.) hələ də birmənalı cavablandırılmayıb. Bir şeyi tam əminliklə demək olar: bu problemi sırf linqvistika daxilində həll etmək mümkün deyil. Problemin həllinə bir sıra elmlərin (tarix, fəlsəfə, geologiya, antropologiya, biologiya, semiotika) bircə səyi nəticəsində yaxınlaşmaq olar. Məsələyə yalnız kompleks yanaşmaqla məqsədə çatmaq mümkün ola bilər. Bu yanaşmada dili insanın, cəmiyyətin və şüurun yaranmasından təcrid olunmuş şəkildə nəzərdən keçirmək olmaz, çünki onlar sıx vəhdətdə inkişab edib formalaşmışdır və birini digərlərinə istinad etmədən anlamaq, izah etmək mümkün deyil.

Bəs dil nədir?

1) Dil ünsiyyət vasitəsidir və bu ünsiyyət yalnız bilavasitə nitq prosesi ilə məhdudlaşmır. İnsanlar bir-biri ilə münasibətlərə girir, ünsiyyət aparır, biliklərini və ya belə deyək, bildiklərini son nəticədə nəsildən nəsilə ötürür və bu yolla nəsillər arasında «ünsiyyət gedir», insan və onun zehni aparatı inkişaf edir, təkmilləşir.

2) Dil dedikdə müəyyən kod, işarələr sistemi və onların işlədilmə qaydaları başa düşülür. Bu sistemə müxtəlif səviyyəli: fonetik (səslər, intonasiya), morfoloji (sözün tərkib hissələri: kök, şəkilçi və s.), leksik (sözlər və onların mənalari), sintaksik (cümlə) - vahidlər daxildir. Bu vahidlər qrammatika və lüğətlərdə təsvir olunur.

Nitq isə insanların dil kodundan, işarə sistemindən istifadə üzrə fəaliyyətidir, nitq – fəaliyyətdə olan dildir, yəni dil nitqdə realizə olunur. Nitqdə dil vahidləri sonsuz sayda müxtəlif kombinasiyalara girirlər. Nitq həmişə zamanda mövcud olur, o, danışanın xüsusiyyətlərini əks etdirir, kontekstdən və ünsiyyət situasiyasından asılı olur.

Dilin necə yaranmasına tarixən iki baxış olub:

1) dil müəyyən yaradıcı qüvvə tərəfindən süni surətdə yaradılıb;

2) dil təbii yolla yaranıb.

Birinci baxış dini görüşlərlə bağlıdır. Hesab olunur ki, dünyadakı hər şey Allah tərəfindən yaradılıb və onun iradəsinə tabedir. Dili də insanlara YARADAN verib.

Digər baxışa görə dil tədricən nitq aparatının formalaşması, duyğu orqanları və beyinin inkişafı nəticəsində təkamül yolu ilə yaranıb.

Nə qədər qərribə görünsə də, indi də dilin insana bir anda, ani olaraq ali qüvvələr tərəfindən verildiyi fikri səslənməkdədir. Bu qərribəlik yalnız ilk nəzərdən belədir. Amma...

Elmi axtarışlar göstərir ki, müasir insan, homo sapiens təxminən 40 min il əvvəl meydana gəlmişdir. Ondan əvvəl nə olduğunun dərinliyinə və təfərrüatlarına varmayaq. Bircə onu qeyd edək ki, milyon illər tarixi olan canlı aləmin nümayəndələrinin heç birində insanda olduğu kimi kamil nitq aparatı yaranmayıb və yoxdur. Buna görə də qısa məqalə

hüduklarında dərinə gedib, insanın nitq aparatının necə formalaşdığına dərnlıklərinə varmayaq. Bircə şeyi qeyd etmək lazımdır ki, homo sapiyensə yaxın varlıqlar – onurğalı canlılar arasında yalnız insan ağız və burun vasitəsilə **eyni zamanda** nəfəs alır, yerdə qalanlarında ağız və burun boşluqları arasında bağlama aparatı var, yəni bütün onurğalıları eyni zamanda həm nəfəs ala, həm də qida qəbul edə bilirlər. Bu iki proses eyni zamanda gedəndə burun və ağız boşluqları arasındakı keçid bağlanır. İnsanda isə bu mümkündür deyil. Bunun özü Darvinin nəzəriyyəsinə sual altına qoyur. Yer kürəsində canlıların yarandığı vaxtdan keçən milyon illər ərzində bu kimi fizioloji xüsusiyyətlərə malik başqa canlıların meydana gəlməməsi insanın özünün dünya tarixində müstəsna yerinin olduğunu və nitqin insana fəvqəladə qüvvələr tərəfindən verildiyi fikrini inkar etməyə imkan vermir.

Çox güman, dilin inkişafı həmcinslərinin davranışını izah etmək, öncədən görmək və nəzarətdə saxlamaqdan irəli gələn koqnitiv inkişafı birgə gedib [8].

N.Xomskinin fərziyyəsinə görə, dil insana anadangəlmə verilir və insanın beynində Universal Qrammatika mövcuddur [6; 7; 2]. O hesab edir ki, dilin adaptiv mənası təfəkkürü təmin etməkdən ibarətdir. «Dil sözün həqiqi mənasında kommunikasiya sistemi hesab olunmur. Bu sistem fikirləri ifadə etmək üçündür, yəni tamam başqa şeydir. Ondən, əlbəttə, kommunikasiya üçün istifadə etmək olar... Lakin kommunikasiya bu terminin heç bir mənasında dilin əsas funksiyası deyil» [4, s.114]

Dilin yaranması haqqındakı ən qeyri-adi fərziyyəni T.Dikon irəli sürmüşdür [5]. Onun fikrincə, dil insan beynini ələ keçirmiş parazit kimi bir şeydir: bir fərdən digərinə ötürülür, hər konkret fərddə az da olsa özəl xüsusiyyətlərə malikdir və s.

Tədqiqatçıların çoxu hesab edir ki, dil birinci növbədə sosial hadisədir, yəni o məhz ictimai canlılarda yaranır.

Yenə də qayıdaq ilkin suala: bəs dil necə yaranmışdır?

Hazırda yer üzündə dilin erkən inkişaf mərhələsini özündə əks etdirən bir dil də yoxdur. Müxtəlif elmlərin verilənləri əsasında bu barədə mülahizələr yürütmək olar, lakin tam həqiqəti, dilin yaranma mənzərəsini olduğu kimi müəyyənləşdirmək mümkün deyil. İstənilən fərziyyə, ehtimal yalnız qismən həqiqətə uyğun ola bilər. Məsələn, paleontologiya insanın, bir bioloji varlıq kimi, necə yaranmasını öyrənir; arxeologiya əmək alətlərinin qalıqları əsasında insanların şüurunun inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirməyə çalışır; neyrofiziologiya və neyropsixologiya beynin hansı hissələrinin əvvəl, hansı hissələrinin daha sonra inkişaf etdiyini müəyyənləşdirir. Lakin bu yanaşmaların heç biri tam mənzərəni yarada bilmir.

Dilin yaranması və onun cəmiyyətdə rolu probleminə **I.Gerder** böyük diqqət yetirirdi. «Dilin yaranması haqqında» əsərində [1] o, dilin meydana gəlməsini təbii dillər əsasında izah etməyə çalışır. İnsan, canlı varlıq kimi, təbiətin qanunauyğunluqlarına təbədir, amma heyvan qismində təbiətdə həyata az uyarlıdır. Onu məhv olmaqdan yalnız «şüuru» xilas edir. O, sağ qalma işində insana heyvanları üstələməyə imkan verir. Şüurluluq insanlar arasında ictimai əlaqələrlə birgə öz əksini dildə tapır. Fikir, cəmiyyət dil vəhdətində xüsusi insan həyatı forması olur və Gerderə görə, insan mədəniyyətinə bərabərdir. Dilin tarixi formalaşması və inkişafını o, mədəniyyətin müxtəlif mədəniyyətlərin varisliyindən keçən sonsuz inkişaf prosesi hesab edir.

Deməli, dil şüurun aləti, insanları birləşdirmək, onların öz aralarında ünsiyyət vasitəsidir.

Dilin öyrənilməsində XIX əsrin böyük alimi A.A.Potebnyanın xidmətləri böyükdür. Dili o, mədəniyyətin, xalqın mənəvi həyatının komponenti kimi nəzərdən keçirirdi. Onun ayınlara, miflərə, slavyanların xalq mahnılarına marağı da bundan irəli gəlir. O hesab edirdi ki, bunlarda dil müxtəlif formalarda realizə olunur, onda xalqın ruhu təzahür edir. A.Potebnya rus və ukraynların innanc və adətlərini diqqətlə öyrənir, başqa slavyan xalqlarının mədəniyyətləri ilə müqayisə edirdi.

A.A.Potebnya dilin təfəkkürlə əlaqəsi ilə ciddi maraqlanırdı. Bu problemə həsr olunmuş «**Fikir və dil**» [3] əsərində o, bir sıra orijinal və dərin nəzəri müddəalar irəli sürmüşdü. O, sözün materiyası və formasının üzvi vəhdətindən yazır, poetik (Obrazlı. Simvolik) və nəsr təfəkkür tiplərini fərqləndirir. Təfəkkürün inkişafı ilə alim dilin təkamülünü də əlaqələndirir. O, dilin yaranmasının ümumi məsələləri, tarixi inkişafın gedişində onun yenilənmə prosesləri üzərində düşünürdü.

A.A.Potebnyanın dövründə dilin öyrənilməsinə «atomar» yanaşma üstünlük təşkil edirdi, yəni hər bir dil hadisəsi ayrılıqda, başqalarında qoparılaq və dilin ümumi inkişafından kənardə nəzərdən keçirilirdi. Buna görə də alimin dil tarixindəki bu və ya digər hadisənin başqaları ilə əlaqədə və münasibətdə öyrənilməsini vacibliyi haqqında fikri öz dövrü üçün inqilabi idi.

Bir çox başqa mütəfəkkirlər kimi, A.Potebnya da dil və mədəniyyətin əsas təyinatını dünya və onda insanların münasibətinin humanistləşdirilməsində görürdü.

Dil müxtəlif formalarda mövcuddur. Bunlardan dialekt, sosial dialekt (peşə dili, jarqon, arqo və s.), loru dili, ədəbi dili göstərmək olar. Aydındır ki, dillərin bu kimi fərqləndirilməsi və qruplaşdırılması şərtidir, çünki çox nadir hallarda konkret qrupa aid edilən «dil» (dil vahidləri deyil, onların köməkliyi ilə formalaşan nitq) yalnız bu qrupa aid olan vahidlərdən yaranır. Həmin qruplar əslində ümumxalq dilinin bütün zənginliyindən istifadə edə bilər və edir də, lakin müəyyən «qrupdan» danışanda. həmin nitqdə istifadə edilən dil vahidlərinin (fonetik, leksik, qrammatik, sintaksik) bir qisminin üstünlük təşkil etməsi nəzərdə tutulur.

Qısaca desək, dialekt leksikası müəyyən bölgədə işlədilən və başqa bölgələrdə təsadüf edilməyən dil vahidləridir.

Daha böyük qrupu sosial dialektlər (peşə nitqi) təşkil edir və bura əsasən müəyyən peşə sahiblərinin işlətdikləri terminlər daxildir. Digər tərəfdən bura həm də işlədilmə dairəsini nəzərə alaraq jarqon və arqoları da daxil etmək olar. Bu qrupa bəzi mütəxəssislər slənqləri də aid edirlər. Lakin ingilis dil mühitində slənqlər özünəməxsus yer tutur və bu ayrıca tədqiqatın obyektinə ola bilər.

Ən böyük qrup loru dilidir. Loru dili ədəbi dil normalarının pozulduğu nitqdır, bu isə o deməkdir ki, bu dil əsasən şifahi formada yaranan və istifadə edilən nitqdır.

Loru dili həm ədəbi dildən, həm də dialektdən fərqlənir və bir sıra tipik xüsusiyyətlərə malikdir. Dialektdən fərqli olaraq loru dili konkret bir bölgə, ərazi ilə bağlı deyil. Onun, ədəbi dil kimi, müəyyən dəqiq müəyyənləşdirilmiş normaları yoxdur.

Ədəbi dil rəsmi-ışğuzar sənədlərin, təhsilin, elmin publisistikasının, bədii ədəbiyyatın, sözlərlə ifadə olunan mədəniyyətin dilidir. Bu dilin əsas göstəricisi onun müəyyən normalara tabe olmasındadır. Ədəbi dilin öyrənilməsi xalqın ədəbiyyatı, dilinin tarixi, mədəniyyətinin tarixinin öyrənilməsi ilə bağlıdır.

Milli ədəbi dilin əsas əlamətləri ümumxalq olması və normativliyidir. Norma anlayışı milli dilin, həm yazılı, həm də şifahi formada, ən ümdə xüsusiyyətidir. Dil norması, qısaca desək, müəyyən cəmiyyətdə və müəyyən dövrdə «qəbul olunmaş» necə danışmaq və necə yazmaq qaydalarıdır. Norma ədəbi dilin bütöliyü və ümumanlaşmış olmasının keşiyində durur. Dil normaları kimsə tərəfindən uydurulmur, mədəni insanların çoxəsrlik dil praktikası prosesində obyektiv formalaşır. Normalar tarixən dəyişkən olsalar da, onlar çox ləng dəyişirlər. İnkişaf etmiş ədəbi dillərdə norma bir çox onilliklər ərzində sabit qalır və dəyişikliklər baş verdikdə, dilin əsası, əsas xüsusiyyətləri dəyişilmir. Məsələn, dilin lüğət tərkibinə yeni leksik vahidlər daxil olur, müəyyən vahidlər istifadədən qalır, passiv lüğət tərkibinə keçir, lakin morfoloji və sintaksik normalarda tarixən qısa müddətdə inqilabi dəyişikliklər mümkün deyil. Məsələn, Azərbaycan dilində, xüsusilə də ingilis dilində cümlədə söz sırası ciddi dəyişikliklərə son yüzilliklərdə ciddi dəyişikliklərə uğramayıb və bu istiqamətdə normalar sabitliyini saxlayır.

Norma, belə demək mümkünsə, müəyyən süzgəç rolunu oynayır: ədəbi istifadəyə canlı xalq dilindən ən parlaq, dəqiq, ifadəli olanı buraxır, təsadüfi, ifadəli olmayanı buraxmır. Norma olmasa, əbədi dil mövcud ola bilməzdi. Ədəbi dil dialekt və loru dillə qarışardı. Bu isə o deməkdir ki, ədəbi dilin əsas funksiyası itirilərdi. Bu, mədəni funksiyadır.

Dillər yayılma arealına görə də bir-birindən fərqlənir. Dil var ki, ondan cəmi min və ya hətta yüz adam istifadə edir. Hazırda dünyada 7000 yaxın dil olsa da, bunlardan yalnız bir neçəsi geniş istifadə olunur və onları dünya dilləri adlandırırlar. Dünya dilləri bəzi daha çox yayılmış dillər olub, dilin əzəli doğma olduğu ərazidən kənarında müxtəlif xalqların işlətdikləri dillərdir. Bu dillərin funksiyaları millətin daxili həyatı ilə məhdudlaşmır və beynəlxalq aləmdə müxtəlif sahələri – diplomatiya, dünya ticarəti, turizm, qlobal kommunikasiya sistemlərini (teleqraf, radiorabitə, internet və s.) əhatələyirlər. Onlar BMT-nin və digər beynəlxalq təşkilatların və tədbirlərin işçi dilləri kimi qəbul olunurlar (ingilis, ərəb, ispan, rus, fransız, çin dilləri).

Minlərlə mövcud milli dillər arasında yeganə ümumi cəhət onların ünsiyyət vasitəsi olması və müəyyən qaydalara tabe olaraq nitq yaradılmasına işlədilməsidir. Dillər arasında bütün səviyyələrdə ciddi fərqlərin olması, eyni bir əşyanın hər dildə öz ADININ olması qısaca səsləndirdiyimiz baxışların, fərziyələrin heç birini mütləq həqiqət kimi qəbul etməyə əsas vermir.

Hazırda dünyada neçə min təbii dil var. Onların hər biri xalqın fəxri, milli identikliyinə göstəricisidir. Bununla belə, hazırkı dövrdə süni dillərin yaradılmasına ciddi cəhdlər olunub onlardan müəyyən sahələrdə istifadə olunur. Bunlar müəyyən plan üzrə yaradılmış xüsusi dillərdir, məsələn, EHM-nin dili, kompüter dili.

Köməkçi beynəlxalq dillər də var. Məsələn esperanto, O, asan qavranılır və artıq demək olar ki, təbii dillər kimi inkişaf edir. Həmin dildə cəmi 16 əsas qrammatik qayda və ismin 2 halı (adlıq və təsirlik) var. Qaydalardan istisnalar yoxdur, vurğu həmişə axırıncı hecaya düşür. Lüğət tərkibi əsasən beynəlmiləldir. Bu misallar dilin unifikasiya edilməsinə, bəsitləşdirilməsinə misaldır. Bu süni dillər informasiya çatdırılmasına, çatdırılanın qavranılmasına xidmət edə bilər, lakin canlı insanın hiss-həyəcanlarını, fikirlərini tam çatdırıb bilməz. Bu baxımdan dilin «mürəkkəbdən primitivə» doğru inkişafının timsalında dilin necə yarandığını, inkişaf etdiyini öyrənmək mümkün deyil.

Bir onu tam əminliklə demək olar ki, dil prosesləri etnosun inkişafı ilə sıx bağlıdır. Etnosun bu kimi əlamətlərini fərqləndirmək olar: bioloji (ırqı birlik, mənşə ümumiliyi); coğrafi (ərazi eyniliyi, iqlim xüsusiyyətləri), mədəni (maddi və mədəni mədəniyyət, dil); psixoloji (psixoloji vəziyyətin özəlliyi, etnik özünüdərk); sosial (sosial-iqtisadi və sosial-siyasi həyatın, ailə münasibətlərinin xüsusiyyətləri). Etnik əlamətlərdən ikisi nisbətən sabitdir. Bunlar etnik dil və etnik özünüdərkdir.

Dil yalnız etnosun əsas əlamətlərindən biri deyil, həm də etnik özünüdərk formalaşdıran amildir.

Real həyatda etnoslar daim bir-biri ilə əlaqədərirlər. Bu qarşılıqlı əlaqə, yəni eyni məkanda müxtəlif dillərin işlədilməsi nəticəsində ikidillilik (və ya çoxdillilik) formalaşır.

Dil birliyi etnik əlamətlərdən ən vacibi, həmçinin etnosu formalaşdıran şərt hesab olunur.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə bir etnosu dili başqaları tərəfindən də istifadə olunur. Bəzən kütləvi bilinçvizm yaranır və ya etnosun bir qismi başqa dilə keçir.

Etnosların başqa etnik birliklərin dillərindən istifadə etməsinin müxtəlif variantları ola bilər. Məsələn, xalqın çoxu geniş yayılmış dillərin birindən (ingilis, ispan, fransız və s.) istifadə edir. Bir xalqın yaratdığı dil digər xalqlar tərəfindən istifadə olunur, amma bu zaman həmin dilə müəyyən spesifik əlamətlər əlavə edir.

Etnosların dil səviyyəsində qarşılıqlı əlaqəsinin ən geniş yayılmış variantı etnosun bir qisminin başqa dilə keçməsidir. Bəzi etnoslar başqa dilə keçdikdə öz etnik özünüdərkini saxlayırlar. Elə xalqlar var ki, öz dövlətləri olmasa da, geniş ərazilərə səpilmələrinə baxmayaraq, başqa etnik mühitlərdə itməyib, öz doğma dillərini saxlaya bilirlər (məsələn, qaraçılar).

Etnosun bir hissəsinin başqa milli dilə keçməsi kütləvi ikidilliyin yaranması yolu ilə baş verir. O yalnız müvəqqəti hadisə kimi deyil, həm də sabit ümumi hadisə ola bilər. Bu halda etnosun əsas hissəsi daxili ünsiyyətdə doğma dildən istifadə edir, beynəlxalq ünsiyyətdə isə ikinci dilə müraciət edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu olduqca mürəkkəb və uzunmüddətli hadisə kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Və bu zaman əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında dil fəallığı fərqli olur. . .

Bununla belə elə xalqlar var ki, onlar üçün ikidillilik və ya üçdillilik kütləvi hadisədir. Bu dillər cəmiyyət həyatının bütün sahələrində istifadə olunur. Buna misal isveçrəlilər və lyuksemburqlular ola bilər.

Beləliklə, dil etnosun əsas əlamətlərindən biri kimi çıxış edir. O, düşünmə hadisəsi və kommunikasiya vasitəsidir. Etnik birliyin yaranmasında onun rolu böyükdür. O, etnogenezin mexanizmlərindən biri və nəsillər arasında əlaqələndirici qismində çıxış edir. Etnos inkişaf etdikcə dil də inkişaf edir və etnosun əsas əlamətinə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Гердер И.Г. Трактат о происхождении языка.- М.: ЛКИ, 2007.
2. Пинкер С. *Язык как инстинкт*. — М.: УРСС, 2004.
3. Потеебня А.А. Мысль и язык / <https://mybiblioteka.su/9-4312.html>
4. Хомский Н. *О природе и языке*. — М.: КомКнига, 2005.
5. Christiansen, Chater 2008 - Christiansen M.H., Chater N. *Language as shaped by the brain* // Behavioral and brain sciences. — 2008. — Vol. 31. — P. 489–558
6. Hauser M.D., Chomsky N., Fitch W.T. *The faculty of language: What is it, who has it, and how did it evolve?* // Science. — 2002. — Vol. 298. — P. 1569–1579;
7. Hauser M.D., Fitch W.T. *What are the uniquely human components of the language faculty?* // *Language evolution* / Ed. by Christiansen M.H., Kirby S. — Oxford: Oxford Univ. Press, 2003. — P. 158–181.
8. Tomasello M. *The cultural origins of human cognition*. — Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1999

Аçar sözlər: Dil, dilin yaranması, təbii dil, süni dil, təfəkkür, nitq.

Ключевые слова: Язык, происхождение языка, естественный язык, искусственный язык, мышление, речь.

Key words: language, origin of language, natural language, artificial language, thinking, speech.

Резюме

Некоторые суждения о происхождении и развитии языка

О происхождении языка, как средства коммуникации, идут споры с древнейших времен. Еще в Древней Греции возникли целые школы, отстаивающие противоположные взгляды на данный вопрос, которые впоследствии находили своих сторонников и дальнейшее развитие. Несмотря на пристальное внимание ученых к вопросу о происхождении языка, этот вопрос все еще не нашел свое разрешение. А это говорит о сложности проблемы и невозможности решить его в рамках одной научной дисциплины.

Исторически к происхождению языка было два подхода: 1) язык создан искусственно некоей силой и 2) язык возник естественно. Все имеющиеся к настоящему моменту взгляды на проблему в той или иной мере перекликаются с этими двумя. Современный человек возник приблизительно 40 тысяч лет назад и у него уникальный речевой аппарат, которого нет ни у одного другого живого существа. При этом в мире тысячи языков, они отличаются друг от друга и лексическим составом, и звуковым рядом, морфологией, синтаксисом. Могли ли все они возникнуть по отдельности и так разниться между собой? Ясно одно: каждый национальный язык уникален сам по себе, играет важную роль в формировании национального самосознания каждого этноса.

Summary

Some opinions about the origin and development of the language

Since ancient times there have been disputes about the origin of the language, as the unit of communication. Yet, in Ancient Greece appeared entire schools defending opposite ourlooks on the given issues, which afterwards gained their ground and further development.

Despite the scientists' close attention to the issue about the origin of the language, this issue hasn't found its resolution. This indicates the complexity of the problem and impossibility of solving it in the frame of one scientific discipline.

Historically there were two approaches to the origin of the language: 1) the language was created artificially by a certain force; 2) the language was created naturally. All views to these problems available to date are aligned more-less with these two ones. A modern man appeared approximately 40 thousands years ago and he has a unique mechanical apparatus necessary for speech, which hasn't got any living being. Wherein, there are thousands of languages in the world; they differ from each other in their lexical composition and sound range, morphology and syntax. Could they appear separately and differ between themselves? One thing is clear: every national language is unique by itself, plays an important role in the formation of national identity of every ethnos.

Rəyçi : dos. L.Ələkbərova

Leyla Məmmədova ⁷⁴
**MÜASİR FARS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİNİ
QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Giriş . Hər bir dilin frazeoloji tərkibi özünəməxsusdur və dərin milli köklərə malikdir . Dillər özündə yalnız qrammatik , leksik , frazeoloji xüsusiyyətlərini deyil , milli – mədəni baxışlarını , milli təfəkkür quruluşunu , mentalitet və milli baxışlarını da da əks etdirir . Beləliklə , dilin frazeoloji tərkibi daşıyıcısı olduğu xalqın milli və xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir . Frazeologiya müxtəlif sabitlik səviyyəsinə malik leksik quruluş və struktur ilə xarakterizə olunan söz birləşmələri , cümlələr və tam mənalı dil vahidlərini özündə əks etdirir . Fars dili frazeologiyası dünyanın ən qədim canlı dillərindən birinin inkişaf tarixini özündə əks etdirən güclü dil özülünü təmsil edir. Fars dilinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri obrazlılığı , şifahi və yazılı nitqdə frazeologizmlərdən geniş istifadə edilməsidir. Son illər iran dilləri , həmçinin fars dili frazeologiyasının öyrənilməsi nəzərə cəpacaq dərəcədə fəallaşmışdır . Fars dilində ümummillə və alınma frazeologizmlərin sayı azdır.

Frazeoloji quruluş dilin leksik və qrammatik quruluşu ilə sıx əlaqədədir. Fars dilinin leksik-qrammatik quruluşunun xüsusiyyətləri frazeologiyanın xüsusiyyətlərini təyin edir. Fars dilinin qrammatikasına xas olan analitik xüsusiyyətləri - qrammatik əlaqələrin ifadəsi üçün mövcud olan izafət əlaqəsi , ön qoşmalar və son qoşma , mürəkkəb ifadə formalarının mövcudluğu fars frazeologiyasında da öz əksini tapır. Fars dili frazeologiyasının araşdırılmasında əsas metodlar üç istiqamətdə öz əksini tapır : formal struktur , semantika və funksional ifadə . Frazeoloji quruluş dilin leksik və qrammatik quruluşu ilə sıx bağlıdır . Fars dilinin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri onun frazeoloji quruluşunun xüsusiyyətlərinə siraət edir.

Fars dilində frazeoloji birləşmələrin həcmi çox geniş və rəngarəngdir və bu birləşmələri komponentlərin qrammatik təşkili və semantik əlaqələri kimi xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmaq olar . Frazeoloji vahidlər özünün quruluş və komponentlərinin semantik həmahəngliyinin müxtəlif olmasına baxmayaraq , dəyişkən söz birləşmələri və cümlələr əsasında yaranmışdır. Bu səbəbdən frazeoloji vahidlərin təsnifatının əsasında iki quruluş növünü göstərmək olar: söz birləşmələri və cümlə quruluşuna malik frazeoloji birləşmələr. Frazeoloji birləşmələrin quruluşca təsnifatı məşhur alimlər tərəfindən geniş araşdırılmışdır. Frazeoloji vahidlərin quruluş növlərinin digər baxımdan araşdırılması öyrənilən obyektlərin qrammatik və semantik xüsusiyyətləri əsasında aparılır . Söz birləşməsi quruluşuna malik olan frazeoloji vahidlərin təsnifatında “növə “ söz , dayaq söz əsas götürülür . Bu sözlər dildə tam vahidlər kimi mövcud olub , özündə qrammatik xüsusiyyətləri əks etdirir .

Q.S. Qoleva fars frazeologizmlərini özünün funksional , semantik – quruluş və qrammatik əsaslarına görə nominativ , nominativ – kommunikativ , kommunikativ növlərinə ayırmışdır. (6) Nominativ frazeologizmlər (substantiv , adyektiv , adverbial frazeologizmlər) cümlədə üzv funksiyasında iştirak edir. Nominativ – kommunikativ frazeologizmlərə feili frazeologizmlər aid edilir. Bu növ frazeologizmlər sərbəst mənalı tam cümləni ifadə edirlər. Kommunikativ frazeoloji vahidlər dəyişməz , sabit formaya malik olur və yalnız enklitik əvəzlilərlə dəyişə bilər .

Frazeoloji vahidləri təsnif edərkən onların hansı qrammatik xüsusiyyətlərə malik olduğunu təyin etmək lazımdır. Y.A Rubencik fars dilində mövcud olan frazeoloji vahidləri qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ismi (substantiv) , feili və bağlayıcı frazeoloji vahidlərə bölmüşdür. Bu birləşmələrin hər biri frazeologizmlərin komponentlərini birləşdirən mühüm struktur-qrammatik xüsusiyyətlər , leksik quruluş , qrammatik əlaqə vasitələrini özündə əks etdirir . (7)

Substantiv frazeologizmlər . İsmi (substantiv) frazeoloji vahidlərin mənalı sözlərin mənalı kimi dilin semantik quruluşunun mirasını təşkil edir və bu birləşmələri düzgün anlayıb ifadə etmək , xüsusilə bu vahidlər yeni məna çaları ifadə edərsə lüğətlərdə qeyd edilməlidir . Komponentlərinin yaratdığı qrammatik əlaqələri baxımından ismi frazeoloji vahidlər izafət birləşmələri , yanaşma , qoşmalar vasitəsilə yaranan əlaqələr , kopulyativ və qarışıq tipli əlaqələrlə ifadə olunur .

İsmi frazeoloji birləşmədə izafət tipli frazeoloji birləşmələrin sayı daha çoxdur. Bu tip birləşmələrin əsasını isim , sifət , substantivləşmiş sözlər təşkil edir . Qrammatik quruluşu və komponentlərinin tərkibinə görə ismi frazeoloji birləşmələr sərbəst söz birləşmələri ilə üst-üstə düşür , yalnız öz frazeoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir . Bu söz birləşmələrinin frazeoloji xüsusiyyətlərini təmin edən əsas faktorlar dəyişməz sabit mənalı söz ehtiyatı , komponentlərinin leksik sinonimlərlə əvəz edilməsinin mümkünsüzlüyü komponentlər arasında qrammatik əlaqələrin sabitliyidir ki , bu da dilin lüğət tərkibində sabit vahidlərə gətirib çıxarır . Müasir fars dilində substantiv frazeoloji birləşmələr komponentlərinin tam və ya qismən semantik dəyişikliyə uğradığı söz birləşmələridir . Məs: یار غار (yar-e ğar) – yaxın dost (*hərfi mənası* “ mağara dostu”) , چاه ویل (çah-e veyl) – dərin quyu (“bədbəxtlik quyusu”) və s. “Fərhəng-e farsî Moîn “ lüğətində (4) یار غار birləşməsinin izahı belə verilmişdir :

۱. لقب ابوبکر که هنگام هجرت پیامبر (ص) از مکه به مدینه همراه آن حضرت در غار رفت.

۲. مجازاً دوستی که انسان را در سختی تنها نمی گذارد.

“Mağara dostu” çətinlikdə insanı tənha qoymayan dost mənasında işlənir və İslam Peyğəmbəri (S) Məkkədən Mədinəyə hicrəti zamanı onu müşayət edən Əbu Bəkrə işarətdir . ” Vəyl quyusu” birləşməsindəki sözü qiyamət günü zalımlərin yerləşəcəyi cəhənnəmin ən aşağı təbəqəsinin adı mənasında verilmişdir .”Loğətname-ye Dehxoda” (1) kitabında sözü belə izah edilir:

۱. نام وادبیست در جهنم یا نام چاهی یا دروازه ای در آن .

۲. چاه ویل در تنگول تمامی نپنیرفتن هزینه و مصرف چیزی است.

Camalzadənin “Fərhəng-e esteləhat-e amiyane” (3) kitabında bu frazeoloji birləşməyə rast gəlirik:

⁷⁴ BDU şərqşünaslıq fakültəsi İran filologiyası kafedrasının müəllimi Leyla200910@mail.ru

خرج خانه ی ما چاه ویل است هر چه تویش بریزی بر نمی شود.

İsmi frazeoloji birləşməsi fars dilində “səxavətli insan” mənasında işlənir. Əfsanəvi ərəb şairi Hatəm Tay qəbiləsində yaşamış (V – VI əsrlər) və öz səxavətliliyi ilə məşhur olmuşdur.

“Siyavuşun qanı” – bağışlanmaz düşmənçilik mənasında işlənir. Siyavuş Firdovsinin məşhur “Şahnamə” əsərindən götürülmüş personajdır. O, Turan hökmdarı Əfrasiyab tərəfindən öldürülmüş və bununla İranla Turan arasında düşmənçiliyə səbəb olmuşdur.

İsmi frazeoloji vahidlərin komponentləri arasında qrammatik əlaqələr sintaktik söz birləşmələri arasındakı əlaqələrlə eynilik təşkil edir: izafət, yanaşma, kopulyativ (birləşdirici), ön qoşmaların köməyi ilə yaranan qrammatik əlaqələr. Bu qrammatik əlaqələrdən ən geniş yayılanı izafət əlaqəsidir. İzafət əlaqəsi ilə mövcud olan frazeoloji vahidlərin komponentləri iki, üç, daha artıq ola bilər. Məs: - خيال پلو – “plov xəyalı” – boş xəyal (*hərfi mənası* “səbətin üstünə qoyulan gül”) ən yaxşı nümayəndə, cəmiyyətin bəzəyi, عصای پیری (*hərfi mənası* “qocalıq əsası”) qoca valideynə dayaq olan övlad, نور چشم (*hərfi mənası* “göz nuru”) sevimli övlad, زنگوله ی پای تابوت (*hərfi mənası* “tabutun altındakı zınqırov”) qoca valideynin dünyaya gətirdiyi övlad, دم کلفت (*hərfi mənası* “qalın quyruq”) – zəngin adam, نم بریده (*hərfi mənası* “quyruğu kəsilmiş”) hiyləgər və s.

Substantiv komparativ frazeoloji birləşmələr dedikdə ənənəvi obrazlı müqayisə başa düşülür və əsasən مثل sözü ilə düzəlir. Müasir fars dilində, xüsusilə danışıq dilində bu növ birləşmələr çoxdur. Bu növ birləşmələrdə heyvan, həşərat, balıq, bitki adları istifadə edilərək, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə insan, varlıq, məfhum və konkret əşyaları xarakterizə edir. Məs: مثل مور – bir birilərini çox sevənlər, مثل لیلی و مجنون – “Leyli və Məcnun kimi” – bir birilərini çox sevənlər, مثل مرغ گل – gül ləçəyi kimi incə və s.

Qoşmalar vasitəsilə əmələ gələn substantiv frazeoloji birləşmələr “ isim + qoşma+ isim ” quruluş modeli üzrə düzəlir. Müasir fars dilində qoşmalar vasitəsilə düzələn substantiv frazeologizmlərin sayı izafət əlaqəsi ilə düzələn frazeologizmlərdən daha azdır. Bu növ birləşmələrin komponentləri arasında olan qrammatik əlaqələrin yaranmasında “با”, “از”, “در”, “به” qoşmaları fəal iştirak edir. Məs: مار در پیراهن – yaxınlıqda olan düşmən (*hərfi mənası* köynəyin altında ilan) və s. Bəzən bu qoşmalar sifətlərin də yaranmasında iştirak edir. Məs: - دست به گردان – qucaqlaşma, دفاع از خود – özünü müdafiə, خالی از همه چیز – açıq aşkar və s.

Kopulyativ frazeologizmlər. Fars dilinin frazeoloji birləşmələr məcmuəsində kopulyativ əlaqələrlə yaranan frazeologizmlər əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Bu tip birləşmələr leksik quruluşunun sabitliyi ilə xarakterizə olunur: komponentlər onların leksik sinonimləri ilə dəyişə və ixtisar ola bilmir. Hər hansı müdaxilə nəticəsində söz birləşmələrin strukturunda “dağılma” baş verir: گندم نما جو فروش (*hərfi mənası* buynuz və quyruqsuz yekəpər), آدم بی شاخ و دم (*hərfi mənası* yekəpər adam), گندم نما جو فروش (*hərfi mənası* toranlıq), هوا ی گرگ و میش (*hərfi mənası* qoyun və qurd havası), یارانی (*hərfi mənası* buğda göstərib arpa satan), یارانی (*hərfi mənası* qoyun və qurd havası). Yuxarıdakı misallardan görünür ki, verilmiş kopulyativ frazeoloji birləşmələrin hər bir komponenti öz müstəqil leksik mənasını itirərək, frazeoloji mənaya malik olur. Bu komponentlər eyni nitq hissəsinə aid olur (əsasən isim və sifət). Bu komponentlərin yeri dəyişməzdir, belə ki yerlərinin dəyişməsi ilə birləşmənin idiomatikliyi pozulur. Hər bir komponent özünəməxsus vurğuya malikdir. Birləşdirici bağlama aid olduğu birinci komponentin son hərfinə uyğun olaraq o / vo / yo kimi tələffüz olunur. Kopulyativ frazeologizmlər ideomatik çalara malik olur və komponentlərinin quruluşu və mənası sabitdir. Məs: - احل و عیال – arvad uşaq, خدم و حشم – nöqərlər, نقل و انتقال – daşınma və s. Misallardan məlum olur ki, kopulyativ frazeoloji birləşmələr fars dili sintaksisinə məxsus ifadə olunması formasıdır. Bu növ söz birləşmələrində əsas rol fonetik, leksik-semantik və qrammatik faktorlar təşkil edir. Kopulyativ frazeoloji birləşmələr və kopulyativ mürəkkəb sözlər oxşar quruluşa malik olsalar da, fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Kopulyativ mürəkkəb sözlərin eynihüquqlu komponentləri yalnız o bağlayıcısı ilə deyil (e,vo ,yo fonetik variantlarda), həmçinin a (va variantı) interfiksi və yaxud interfiksiz də birləşir. Məs: - شسته و رفته – şistə rəftə, شسته نشسته – şistə və s. - شست و شو

Kopulyativ əlaqələrlə yaranan frazeoloji vahidlər درد و درمان və dərman, ریسمان و اسیمان və s. Qarışıq tipli qrammatik əlaqələrə də rast gəlinir: izafət + kopulyativ – شیر مرغ و جان آدم – siyavuşun qanı, izafət + yanaşma – فحش خواهر مادر – fəhş xanəndə, izafət + ön qoşmalı birləşmələr – گرگ در لباس میش – qızılqabırq, izafət + ön qoşmalı birləşmələr – دوستی خاله خرسه ,

siz və - آن جانب, mən - این جانب, fani dünya - این جهان

Feili frazeologizmlər. Müasir fars dilinə məxsus frazeoloji vahidlər sisteminin əsasını feili frazeoloji birləşmələr təşkil edir. Feili frazeoloji birləşmələr fars dilində geniş yayılmışdır. Bu birləşmələr komponentlərinin quruluşuna və semantik ifadəsinə görə rəngarəngdir. Bu növ birləşmələr iki sabit komponent – ad və feildən ibarət olur. Ad hissə bir, iki və daha artıq sözlər, feil hissəsi isə sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillərin təşkil olunur. Feili frazeologizmlərin bütün növlərində feil hissə sonda yerləşir. Feili frazeoloji vahidlər ibarət olduğu sözlərin sayına görə iki üzvlü və çox üzvlü söz birləşmələrinə bölünür. İki üzvlü feili frazeoloji birləşmələrin sayı fars dilində daha çoxdur. Məs:

گندم نما جو فروش (*hərfi mənası* milçək avaralanmaq), مگس پراندن (*hərfi mənası* lövbər salmaq), گندم نما جو فروش (*hərfi mənası* lövbər salmaq), گندم نما جو فروش (*hərfi mənası* milçək uçurmaq), - öz gücsüzlüyünü boynuna almaq (*hərfi mənası* qanadları tökmək), گردن نهادن – boyun əymək və s. Əksər hallarda üç və daha artıq komponentdən ibarət olan birləşmələrə rast gəlinir.

kiməsə nifrət etmək (kiminsə kölgəsinə ox atmaq) - سایه ی کسی را به (با) تیر زدن - kimənsə daha təcrübəli olmaq (köynəyi başqasında bir neçə dəfə çox geyinmək) - یک چند پیراهن بیشتر از کسی پاره کردن - bir oxla iki dovşan vurmaq - به یک تیر دو نشان زدن, در آسیاب سفید نکردن - həyat təcrübəsi olmaq (saqqalını dəyirməyə agartmamaq),

, از (inadla çalışmaq (چراغ خوردن - çox çalışmaq (özünü oda közə atmaq) - خود را به آب آتش زدن , kimisə özüne tabe kimisə rəg خواب کسی را به دست آوردن , cavabdan yayınmaq (bu budaqdan o budağa uçmaq) - این شاخه به آن شاخه پریدن , etmək (kiminə yuxu arteriyasını ələ keçirmək) və s.

Çoxüzvlü feili birləşmələr çoxsaylı elmi əsərlər , dərsliklər və qrammatikada mürəkkəb feillər kimi nəzərdən keçirilir. Bu növ birləşmələr feilin malik olduğu morfoloji kateqoriyaların xüsusiyyətlərini əks etdirir. Çox üzvlü feili frazeoloji birləşmə yalnız say baxımından deyil , həmçinin quruluş və semantik mənalarına görə də fərqlənir. Bu tip birləşmələrin ad hissəsi iki və daha artıq sözdən , feil hissəsi isə sadə , düzəltmə və ya mürəkkəb feillərdən ibarət olur. Feili frazeoloji birləşmələr frazeologizmlərə məxsus bütün xüsusiyyətləri özündə əks etdirərək , cümlə daxilində vahid üzv – xəbər kimi çıxış edir və şəxsə , zamana və şəkə görə dəyişir. Çoxüzvlü feili frazeoloji birləşmələrin quruluşu və leksik tərkibi müxtəlif qrammatik əlaqələrlə bir-birə bağlanan iki ya üç ad və feilin məsdər formasından əmələ gəlir. Misallara nəzər salaq :

heç bir - دست به سپاه و سفید نگذاشتن , (hərfi mənası duzu yeyib duz qabını sındırmaq) - naşükürlük etmək (kiminə yuxu arteriyasını ələ keçirmək) - نمک خوردن و نمکدان شکستن , müdrik olmaq (hərfi mənası saqqalını qısaltmaq) - ریش خود را در آسیاب سفید کردن , kimisə nifrət etmək (hərfi mənası kiminsə kölgəsinə ox atmaq) - سایه ی کسی را به تیر زدن , نارəhat olmaq (hərfi mənası ürəyinin qanını içmək) - özündən çıxmaq (hərfi mənası kürədən (ocaq) qaçmaq) , - از کوره در رفتن , kimisə tabe olmaq (hərfi mənası öz saqqalını başqasının əlinə vermək) və s. - ریش خود را به دست دیگری دادن

Çox üzvlü frazeoloji feili birləşmələrin ad hissəsi bir sözlə (kənara çəkmək və yaxud iki və daha çox sözün müxtəlif sintaktik əlaqələrindən – izafət , yanaşma , qoşmalar , bağlayıcılar vasitəsilə yaranan əlaqələrdən ibarət ola bilər . Məs: - qulaq - پهن گوش گشادن , arıqlamaq - پوست و استخوان شدن , yapışmaq - دست به گریبان شدن , xoşsulluq etmək - دست گدایی دراز کردن , tələyə salmaq - در باغ سبز نشان دادن , diqqət etmək - توی خط چیزی بودن , özünü itirmək və s. Bu cür birləşmələrin feili hissəsi sadə , düzəltmə və mürəkkəb feillərdən ibarət olur və feilin bütün qrammatik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Məs: kiminsə ayağını kəsmək , - پای کسی را بریدن , kiminsə halına yanmaq , - مهر از لب بر داشتن , kiminsə işinə yarımqaçmaq və s. - کار کسی را چاق کردن , danışmağa başlamaq

Cümlə quruluşuna malik (kommunikativ) olan frazeoloji vahidlər müasir fars dilində geniş yayılmışdır və əsas struktur növünə aiddir. Frazeoloji cümlələr öz quruluşuna görə sərbəst cümlələrə oxşar olduğu ilə yanaşı , komponentlərinin sabit kəmiyyət , keyfiyyət və məna quruluşuna malik olması ilə fərqlənir və müəyyən kontekstdə müşahidə edilir. Əksər hallarda frazeoloji cümlələrin leksik tərkibinin dəyişməsi mümkün olmur. Sərbəst cümlələrdə ümumi məna ünsiyyət zamanı müstəqil və qeyri-sabit yaranır. Frazeoloji cümlələrdə isə məna sabit və dəyişməzdir. Bu cür frazeoloji vahidlər əsasən insanlara aid olur. Cümlə quruluşuna malik olan frazeologizmlərin əsas qrammatik xüsusiyyəti cümlədə olan feilin üçüncü şəxsin təkində verilməsi , zəman və şəklin dəyişməz qalmasıdır. “özündən razı olmuşdur” - دود از سرم بلند شد , “əsbəbləşdim” - دستش به دهانش , “heyrətləndim” - دود از سرم (کله ام) بلند شد , “səbri tükənmək” - کاسه ی صبرش لبریز شد , “maddi vəziyyəti yaxşıdır” - می رسد جیبش , “pis yaşamamaq” - دستش به دهانش می رسد , “kasıblamışdır” - عنکبوت بسته

Feili frazeoloji cümlələrdə qeyri- müəyyən əvəzlilərdən – çiyi alternant kimi istifadə olunur. Məs: damn کسی را آلوده - kiminsə şər atmaq , kiminsə sözü ilə oturub durmaq , kiminsə məsxərəyə qoymaq , kiminsə qısqıncı olmaq , kiminsə kömək etmək , kiminsə kimdən sui- istifadə etmək , kiminsə ardınca düşmək , kiminsə xahişini yerə vurmaq , kiminsə zərər vermək , kiminsə üzünə toxunmaq və s. - به ساز کسی رقصیدن , - نندان کسی را شمردن , - زیر پای کسی پوست خربزه گذارندن , - روی کسی را زمین انداختن

Cümlələr təsdiq və inkarda verilə bilər : sizə təşəkkür edirəm (hərfi mənası “ gölgəniz əskik olmasın”) , - سایه ی شما کم نشود , hələ ümid var (hərfi mənası “hələ dünyanın qapısını bağlamamışlar”) , - در دنیا را نبسته اند , tələyə düşməmək (hərfi mənası “ öz dərisinə sığmamaq”) və s. - در پوست خود ننگیندن , - sevilmək (hərfi mənası “quyruğu tələyə salmamaq”)

Bəzi hallarda cümlədə feil iştirak etmir. Məs: mənə kömək et (hərfi mənası “əlim ətəyində”) , - دست راست شما , - مənim də bəxtim seninki kimi gətirsin (hərfi mənası “sağ əlin başıma”) və s. - زیر سر من

Bəzi feili frazeoloji birləşmələr feilin əmr şəklində daha məhsuldan istifadə olunur. Məs:

پای خود را از کفش کسی بیرون کشیدن - پای خود را از کفش من بیرون کن!

Əl çəkmək – Məndən əl çək!

تَن خود را چرب کردن - تَن خود را چرب کن!

Çətinliklərə hazır olmaq – Hazır ol!

پیش از آخوند به منبر رفتن - پیش از آخوند به منبر مرو!

Özünü önə dürtmək – Önə keçmə!

Fars dilinə məxsus feili frazeologiyanın struktur modellərini öyrənərkən sabit komponentlərin daxilində bu birləşməyə nə struktur , nə də semantik baxımdan daxil olmayan bir ya bir neçə sözlərin qoşulmasına rast gəlinir. Müasir fars dilinə aid qrammatika kitablarında bu ümumiləşmiş struktur çərçivə konstruksiyası adlanır və bu quruluşa malik frazeoloji vahidlərə tez-tez rast gəlinir. Məs: kiminsə işinə qarışmaq (hərfi mənası barmağını kiminsə südüünə vurmaq) , - انگشت در شیر کسی زدن , çox mehriban olmaq (hərfi mənası kiminsə kölgəsinə ox atmaq) , - سایه ی کسی را با تیر زدن , kiminsə nifrət etmək (hərfi mənası kiminsə kölgəsinə ox atmaq) , - bu iş ona (bu iş ona) - این کلاه برای سر او گشاد است , (“aralarından su keçməmək”) , - bu iş ona görə deyil (hərfi mənası “bu papaq onun başına böyükdür”) və s. - از آب کسی زدن

Frazeoloji birləşmələrin üçüncü növü tabeli mürəkkəb cümlələrdə istifadə olunan mürəkkəb bağlayıcılardır. Mürəkkəb bağlayıcıların əksəriyyətinin tərkibində (ke) bağlayıcısı olur. Mürəkkəb bağlayıcıların əsas mənası (ke) bağlayıcısı ilə deyil , abstrakt mənalı isim ilə ifadə olunmuş işarə əvəzliyiyi (ke) , - موقعی موقعی که , - vəğt-i-ke (ke) , - زمان-i-ke (ke) , - هنگامی که

henqam-i-ke) və ya işarə əvəzlilikləri və qoşmalarla (henqam-i-ke , bəra-ye in-ke , az an-ke , bəya-re an- ke) ifadə olunur.

Cümlə quruluşlu frazeoloji birləşmələr predikativ xarakterə malik müxtəlif növ söz birləşmələrini özündə əks etdirir. Öz quruluşuna görə bu tip frazeologizmlər nəzərə çarpacaq dərəcədə çox obrazlıdır və onların əsasını sərbəst cümlələri yaradan quruluş formaları təşkil edir. Bu cümlələr zaman , şəxs kateqoriyası , modallıq , ifadə edildikdə isə müəyyən intonasiyaya malik olur. Adyektiv frazeologizmlər. Müasir fars dilində adyektiv frazeoloji birləşmənin sayı azdır. Onlar əsasən əşya və hadisələrə , az sayda isə insanlara aid edilir. Məs : “axşam yeməyindən daha vacib” – çox önəmli , “ana – az شیر مادر حلال تر” – südümdən daha halal” – halal yolla əldə edilmiş , “بی دست و پا” – aciz , “gözü qulağı bağlı” – təcrübəsiz , “سر به زیر” – təcrübəsiz (gözü) , “چشم و گوش بسته” – təcrübəsiz (gözü) , “چشم و دل گرسنه” – xain , acgöz (gözü və ürəyi ac) , “آتش پاره” – ayaq daşı kimi , kobud , nahamar və s.

Müasir fars dilində adyektiv müqayisələrin sayı substantivlərlə müqayisədə daha azdır və insanlara , əşyalara və abstrak məfhumlara məxsus keyfiyyət və xüsusiyyətləri ifadə edir. Məs:

quzu kimi , qorxaq , مثل الاغ - ulaq kimi , axmaq , مثل گربه - pişik kimi , naşüktür , مثل پلنگ - pələng kimi , qururluq , مثل سنگ - dar , “مئل سوراخ سوزن” - iynənin deşiyi kimi , “مئل آب حوض” - hovuz suyu kimi , “مئل آشک چشم” - göz yaşı kimi , “مئل برق” - tez , “مئل آب خوردن” - rahat və s.

Adverbial frazeologizmlər. Adverbial frazeoloji birləşmələr fars frazeologiyasında xarakterik deyil. Bu növ birləşmələrdə idiomalar üstünlük təşkil edir. Məs: “خالی از همه چیز” - açıq , aydın , “از سر سیری” - istəməyərkədən , “از بن دندان” - məmnuniyyətlə , “از سیر تا سیر” - ucuz - bə qiymətə , “به قیمت آب جوی” - çox baha qiymətə , “به قیمت خون پدی” - qıymətə , və s. Keyfiyyət mənalı adverbial frazeoloji vahidlərin sintaktik quruluşu müxtəlifdir və ırsın qarışıq tipli əlaqələr rast gəlinir. Komponentlər arasında olan əlaqələr əsasən izafət , qoşma və kopulyativ əlaqələr olur. Məs: “سر سوزنی” - azacıq (izafət əlaqəsi) , “آتش پاره” - “od parçası” – cəld adam , “گنجشک روزی” - yoxsul (yanaşma əlaqəsi) və s. Fars dilində müqayisə mənalı adverbial frazeoloji vahidlərin sayı çox azdır. Məs: “مئل برق” - tez , “مئل آب خوردن” - rahat və s.

Nidalı frazeoloji vahidlərin sayı fars dilində azdır. Məs: “ای زرشک” - ey zirək , “ای ماست” - ey aciz , “به درک” - cəhənnəm və s.

Nəticə. Fars dilinin leksik-qrammatik quruluşunun xüsusiyyətləri frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətlərini təyin edir. Fars dilinin qrammatikasına xas olan analitik xüsusiyyətləri - qrammatik əlaqələrin ifadəsi üçün mövcud olan izafət əlaqəsi , ön qoşmalar və son qoşma , mürəkkəb ifadə formalarının mövcudluğu fars frazeologiyasında da öz əksini tapır. Fars frazeologizmləri özünün funksional , semantik – quruluş və qrammatik əsaslarına görə nominativ , nominativ – kommunikativ , kommunikativ növlərinə ayırmaq olar. Nominativ frazeologizmlər (substantiv , adyektiv , adverbial frazeologizmlər) cümlədə üzv funksiyasında iştirak edir. Nominativ – kommunikativ frazeologizmlərə feili frazeologizmlər aid edilir. Bu növ frazeologizmlər sərbəst mənalı tam cümləni ifadə edirlər. Kommunikativ frazeoloji vahidlər dəyişməz , sabit formaya malik olur və yalnız enklitik əvəzliliklərlə dəyişə bilər. Nidalı frazeoloji vahidlərin sayı fars dilində azdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. vajehyab.com . لغت نامه ی دهخدا
2. vajehyab.com . فارسی عمید فرهنگ
3. فرهنگ اصطلاحات و لغت عامیانه محمد علی جمال زاده
4. فرهنگ فارسی معین
5. مصطفی رحیمی نیا چاپ پنجم ۱۳۸۹
6. Г. С. Голева, Фразеология современного персидского языка, Москва -2006
7. Ю. А. Рубинчик, Основы фразеологии персидского языка, Москва -1981

Açar sözlər : fars dili , frazeologizmlər , qrammatik xüsusiyyətlər

Ключевые слова: персидский язык , фразеологизмы , грамматическая характеристика

Key words: Persian language , phraseological units , grammatical characteristics

РЕЗЮМЕ

Грамматическая характеристика фразеологических единиц современного персидского языка

В данной статье проведено исследование по грамматической характеристике фразеологизмов современного персидского языка . По грамматическим основаниям фразеологические единицы персидского языка делятся на : глагольные , субстантивные , адъективные , адverbиальные . Еще существуют фразеологические единицы – предложения , которые изменяются местоименной энклитикой. Междометные фразеологические единицы не характерны для персидского языка.

SUMMARY

Grammatical characteristics of phraseological units of the modern Persian language

In this article, a study was carried out on the grammatical characteristics of phraseological units of the modern Persian language. According to grammatical bases, the phraseological units of the Persian language are divided into: verbal, substantive, adjective, and adverbial. There are also phraseological units - sentences that are changed by pronominal enclitics. Interjection phraseological units are not typical for the Persian language.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Əlizadə Fidan⁷⁵
GÖZƏLLİK VƏ GERÇƏKLİK

“Azərbaycan ədəbiyyatında XVII əsrdən etibarən lirik-romantik tərənnümdən həyata, gerçəkliyin təqdimatına doğru yeni bir proses başlanmışdır. Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatı XVII əsrdə yeni mərhələyə daxil olmuşdur” (1, s.210-211) Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, XVII əsrə qədərki Azərbaycan şeiri lirik-romantik əhval-ruhiyyədə olmuş, gerçək dünyanın əksindən daha çox lirik ənənədə əksərən dini mövzulara yönəlmişdir. Təbii ki, orta əsrlər Şərq şeirinin əsas vəzifələrindən biri də didaktik məqsəd olmuşdur. Həmin vəzifədən qaynaqlanan öyüd və nəsihət xarakterli məsnəvilər və lirik şeirlər Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının əsas mahiyyətini təşkil etmişdir. Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatında didaktikaya önəm verilməklə və şərti olaraq ənənəsi, gözəlliyin tərənnümü və s. aşağıdakı ənənə və mövzular – təsəvvüf, “Xəmsə” aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. Gözəllik və gerçəkliyin bu bölgədə özünəməxsus yeri var.

XVIII əsr lirikasında diqqəti cəlb edən mövzulardan biri də realist çalarlarla insan gözəlliyinin təsviridir. Klassik şeir islam dini əsasında qurulduğu üçün burada qadına, sevgiliyə olan münasibət də fərqlidir. Qadına olan sevgi, adətən, realist mahiyyət daşımaqdan daha çox ilahi eşqin başlanğıcındakı subyektə olan münasibət kimi formalaşır. Xüsusilə böyük şair Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində Leyli obrazının real olduğu qədər rəmzi səciyyə də daşması təsəvvüfi məzmunun üstünlük təşkil etməsinə səbəb olur. XVIII əsr şeirində isə qadın təsvirlərində bir dönüş baş verir, Molla Pənah Vaqif yaradıcılığında konkret adlar daşıyan qadınlara həsr olunmuş şeirlərə rast gəlinməklə yanaşı, indiyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında görünməmiş bir hadisə də baş verir, bu cür şeirlərdə qadının sanki bir canlı tablosu yaradılır və bütün incəliyinə, gözəlliyinə aid misralar qələmə alınır. Akademik Həmid Araslının qeyd etdiyi kimi, aşıq şeiri fonunda XVIII əsrdə yaranan gözəlləmələr dövrün lirikasını səciyyələndirən bədii elementlər kimi çıxış edir: *XVIII əsr lirikasında klassik məhəbbət şeiri aşıq, xalq poeziyasından qidalanan “gözəlləmələr”, həyata bilavasitə bağlı şeirlə paralel yaşamışdır. Lakin klassik poeziyaya arxalanan lirika ənənə çərçivəsini qıra bilmirdisə, xalq poetik formalarında yaradan şairlər ədəbi prosesə əhəmiyyətli yenilik gətirirdilər. Bu səpkili şeirdə konkret insan, onun məhəbbəti, giley-güzarı, müəyyən mənəvi siması canlanmağa, dünyəvilik hissi mücərrəd və ümumbəşəri duyğulara üstün gəlməyə başladı.* [2, s.117] Beləliklə, gözəllik və gerçəklik Molla Pənah Vaqif başda olmaqla, XVIII əsr lirikasının başlıca predmetinə çevrilir. Görkəmli tədqiqatçı M.A.Dadaşzadəyə görə, *“XVIII əsr Azərbaycan şeirinin, xüsusən də Molla Pənah Vaqifin tərənnümü etdiyi el gözəlləri klassik poeziyadakı Leylilərin, Şirinlərin deyil, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı Burla Xatunların, Banu Çiçəklərin yeni tarixi şəraitdəki davamçıları olub, yazılı ədəbiyyatda meydana çıxmış yeni tipli obrazlar idilər”.* [2, s.225] Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Xəmsə” qəhrəmanları olan Leyli və Şirin, xüsusilə də Leyli obrazı dini-təsəvvüfi ədəbiyyatın başlıca subyektlərindən biri kimi çıxış edir. Şirin də klassik şeirdə bir məşuq tipi kimi yad edilir. Bu baxımdan, XVIII əsr müəllifi Vaqifin qadın qəhrəmanları hər hansı məchul sevgili deyil, real görkəmi və səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edən obrazlardır. Bu qadınlar el arasında, toyda, bulaq başında şairin qarşısına çıxan gerçək insanlardır. M.A.Dadaşzadənin qeyd etdiyi kimi, bəzən Molla Pənah Vaqif şeirlərində də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında olduğu kimi qadında həm də qəhrəmanlıq, igidə yaraşan xüsusiyyətlər axtarılır:

*Xublar arığından yarımaq olmaz,
İgidin həmdəmi gərək çağ ola.
Bəstə boylu gərək, mina gərdanlı,
Zülfü siyah, var əndamı ağ ola.* [4, s.14]

Lakin Vaqifin gözəllik və yar anlayışı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanları arasında, təbii ki, böyük fərqlər də var. Əgər Bamsı Beyrək öz yarını qəhrəmanlıq kontekstində görürdüsə, Vaqif ona sırf gözəllik baxımından yanaşır:

*Səhər dura sürmə çəkə gözüna,
Birçəklərin həlqə qoya üzünə,
Cilvələ, sığal verə özünə,
İşi, gücü gülüb-oynamaq ola.* [4, s.14]

XVIII əsrin digər böyük sənətkarı Molla Vəli Vidadinin qadın tipi isə başqadır, qadın nə qədər ər geyiminə girsə də, qadınlıq səciyyəsinə itirməlidir:

*Ər libasın geyə hər rənglə zən, mərd olmaz,
Mərd hərçənd ki, zən öldürə, namərd olmaz.* [5, s.56]

Tədqiqatlarda klassik şeir ənənəsinin güclü olması, bəzən isə təkrar və çeynənmişlik hallarına gətirib çıxarması tənqid olunur: *“Klassik şeir, xüsusilə onun məhəbbət lirikası fondunu diqqətlə araşdırdıqda, doğrudan da, köhnəlmiş, tərəvətini itirmiş əsərlərlə, təkrarlanmış, çeynənmiş ifadə və obrazlarla rastlaşırıq. Bu, təbiidir, çünki, ümumiyyətlə, zamanın imtahanından az-az bədii əsər çıxır”.* [2, s.73] XVIII əsr şairi M.P.Vaqif məhz belə bir mühitdə ədəbiyyatın meyl və istiqamətini dəyişmək əzmində idi.

XVIII əsr lirikasında ənənəvi klassik mətnlərdə olduğu kimi gözəllərin diyarı qeyri-məchul məkanlar deyildir. Xüsusilə Vaqif yaradıcılığında gözəllərin məkanı da dəqiqləşir, Qazax, Kür qırağı kimi bölgələrdəki qadınlardan bəhs edilir:

*Bir bölük yaşılbaş sonalar kimi,
Yığılıb gəlibdir Qazağa qızlar,*

⁷⁵ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin kiçik elmi işçisi piriyeva.fidan@inbox.ru

*Ayna qabağında qara qaş ucun
Endirib gətirmiş qulağa qızlar. [4, s. 97]*

XVIII əsr lirikasında gözəllik və gerçəklik müxtəlif baxımdan diqqəti cəlb edir. Gözəlləmələrdə, adətən, qadın gözəllikləri bütün real görüntüsü ilə təsvir edilir. M.P.Vaqifin və onun ardıcıllarının şeirləri sanki bir qadın tablosudur. Molla Pənah Vaqifin gözəlləmələrində qadının bütün üz cizgiləri, qaş, gözü, kirpiyi, birçəyi, saç, yanağı, dodağı, buxağı, boynu, qoynu, gərdəni və s. özünəməxsus epitetlərlə təsvir edilir:

*O şux qəmzələrin, xəncər kirpiyin
Gündə olur yüz min qan qabağında,
Xumar-xumar baxan ala gözlərin
Gərəkdir verəsən can qabağında.*

*Qaşın qabağında sığallı birçək,
Sayə salmış üzə şölə mübarək,
Amma iki dəstə tər bənövşə tək
Qoymuş al yanağın yan qabağında.*

*Zülfündən qoxuşar gülü reyhanlar,
Qurban hər müyinə yüz min cavanlar,
Pişvazına gəlir huri qılmanlar,
Məlayik durmuşlar san qabağında. [4, s.13]*

Şeirdən görüldüyü kimi Vaqifin qadın qəhrəmanı bütün zahiri xüsusiyyətləri ilə oxucunun gözü önündə canlanmış olur. Onun üz cizgilərini, saçını, görkəmini təsvir etməklə yanaşı, xasiyyətinin də mülayim olmasından, xoşqınlığından, mehribanlığından və s. bəhs edir. XVIII əsrin gözəllik estetikası zahiri və daxili prinsiplərlə şərtlənir. Adətən, bu cür gözəlləmələrdə poetik fiqur olaraq təşbehə müraciət edilir və bu baxımdan silsilə bənzətmələr diqqəti cəlb edir:

*Yanağı lələsən, qaməti dalsan,
Ağzı şəkər, dili, dodağı balsan,
Sanasan ki, yorğun, vəhşi maralsan,
Olubsan yaraşlıq obayə, Zeynəb! [4, s.17]*

*Ya bədrələnmiş bir mahi-tabansan,
Ya cənnət bağında güli-xəndansan,
Ya mələksən, ya da huri qılmansan
Eysevdiyim, insan kim deyər sənə? [4, s.29]*

Gözəlliyin təsvirində, təbii ki, klassik bənzətmələrdən də istifadə edilir. Aşağıdakı bənddə gözəlin dodaqları qırmızı rəngdə olan Yəmən ləlinə bənzədilir, eyni zamanda qırmızı rənginin fonunda bağırının qan olmasından bəhs edilir:

*Dodaqların oxşarləli-Yəmənə,
Yada düşdü, bağırım qan olduyənə,
Siyah tel düziürsən bəyaz gərdənə,
Düşübdür bu qayda sonadən sənə. [4, s.30]*

Vaqif gözəlləmələrində təzadlara da müraciət edərək siyah və bəyaz rənglərin fonunda gözəlin kontrast görkəmindəki zəriflik və incəliyi də oxucunun nəzərinə çatdırmaq istəyir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Molla Pənah Vaqif klassik şeirdə ilk dəfə olaraq qadınların adlarını da şeirə gətirir, mücərrəd məşuqələrdən konkret varlıqların təsvirinə keçir. Aşağıdakı nümunə də bu baxımdan bir nümunə ola bilər:

*Sığallanıb-sığallanıb siyah zülf,
Nə gözəl düşübdür üzə, **Fatimə!**
Can alırsan yənə, bu nə sürmədir
Çəkibsən ol xumar gözə, **Fatimə!** [4, s.31]*

Bu cür el gözəllərindən içərisində Safiyə, Yetər adlı bir gözəllər də var və Vaqif qələmində hər bir gözəl fərqli təqdimatda verilir:

*Ey üzü gül, qəddi tuba **Safiyə,**
Həsəratından mən şeydəyə dönmüşəm.
Qaşların ayrısın yad əylədikə,
Qamətim əyilib yaya dönmüşəm. [4, s.58]*

Yetər adlı gözəlin isə camalının gözəlliyi bənövşə, lələ kimi güllərlə müqayisədə verilir və üstünlük, təbii ki, al örtüklü xanıma verilir:

*Nə gözəl yaraşlıb al, yanağına,
Nazıkdir, dəyməsin əl yanağına;
Zülfü buxağına, gül yanağına,*

Nə bənəfşə bənzer, nə lalə, Yetər. [4, s.101]

Vaqifin gözəllik anlayışının miqyası o qədər genişdir ki, o, ümumiyyətlə, gözəli olmayan ocağı, evi, məkanı qəbul etmək istəmir:

*Bulud züflü, ay qabaqlı gözəlin,
Duruban başına dolanmaq gərək.
Bir evdə ki, belə gözəl olmaya,
O ev bərbad olub talanmaq gərək.* [4, s.49]

Göründüyü kimi, Vaqif yaradıcılığında reallıq qatı və o qədər qüvvətlidir ki, dini-təsəvvüfi məcazlar bu şeirlərdən artıq tamamilə uzaqlaşdırılmışdır. Təsəvvüfi şeirlərdə gözüün məcazi mənaları ilahi sirlərlə əlaqədə verildisə, Vaqif gözəlin sürməli gözələrinin təsvirini verməklə kifayətlənir. Əgər klassik aşıqlar üçün gözəlin zahiri görkəmi ilahi eşqə aparən məcazlar sistemdirsə, Vaqifanə gözəlin Məcnunu onun gözəlliyinin sehrinə dalaraq, dəli olmuşdur:

*Cismi mərmər, həlqə züfləri qara,
Onu görən məcnun olur – avara,
Hörüb saçlarını, salıb qatara,
Düzüb telə, həm qotazabənəfşə.*

*Yaşı on səkkizə yenicəyətmiş,
Gözəllikdə tamam xəlqi mat etmiş,
Gəştə çıxmış – yar gəldiyin eşitmiş,
Dağa salıb bir avaza bənəfşə.* [4, s.33]

Bunu da qeyd edək ki, bir çox hallarda Vaqifin gözəllərinin yaşları da bəllidir, onun gözəllik yaşının sərhədi, adətən, iyirmi yaşa qədərdir.

*Cəmalın günəşdir, qəmərdir üzün,
Şəkərdir dəhanın, şirindir sözün,
Yağıdır müjganın, cadudur gözün,
Callad kimi qəmzən qəsdədir, ay qız!* [4, s.35]

Tamamilə bənəzmələr və təzadlar üzərində qurulmuş gözəlləmədə klassik mətnlərin təsiri hiss olunur, adətən, bu cür şeirlərdə Vaqif sələflərinin yaradıcılığına sadıq qalır. Aşağıdakı örnəkdə də Vaqif məhz sələflərinin izi ilə gedərək klassik bənəzmələrə müraciət etmişdir. Əslində bu nümunədə müxtəsər təşbeh, tənsiqus sifət və istifhəm adlı bədii vasitələrdən də istifadə edilmişdir:

*Məhrabümənbərim, Kəbeyi-ülyam,
Əqlim, huşum, canım, həm dinim, dünyam,
Elim, günüm, obam, Misri Züleyxam,
Yusif-Kənanım neçün gəlmədi?* [4, s.39]

Göründüyü kimi, Vaqif də orta əsrlərin son dövründə yaşadığı, ənənəvi təhsil aldığı və o mühitdə böyüdüüyü üçün onun da yaradıcılığında dini məkanların və şəxsiyyətlərin adları çəkilir, lakin realist şair bunu sadəcə sevgilisinin həm də klassik üslubda təsvirini yaratmaqdan ötrü istifadə edir.

*Ol Xədicə haqqı, Səkinə haqqı,
Xeyrənnisə haqqı, Əminə haqqı,
Kəbə, Məkkə haqqı, Mədinə haqqı,
Dərdin bu Vaqifi aldı, sevdiyim!* [4, s.56]

Aşağıdakı qoşmada da Vaqif özünəqədərki bütün təşbeh və epitetlərdən, gözəllik aşıqlərindən və gözəllərdən bəsh açsa da, əslində Nizamidən bu yana altı əsrlik ədəbiyyatdakı gözəllərdən özünün qadın qəhrəmanının daha üstün olduğunu vurğulayır:

*Vəhdətim, xoşgünüm, söhbətim, dəmim,
Fəğfurum, qeysərim, Cəmşidim, Cənim,
Xosrovum, xaqanım, şahı-əzənim,
Padşahım, həm əla sultanım mənim.*

*Zövqüm, səfam, seyrim, bağım, çəmənəm,
Süsənəm, sünbülüm, laləm, səmənəm,
Xətəvi Xütənəm, Çinim, Yəmənəm
Hindustanım, Rumum, İranım mənim.* [4, s.66]

Göründüyü kimi, klassik mətnlərdə rast gəlinən məkanlar və onlarla assosiasiya yaradan gözəllər Vaqif qələmində bir real gözəlin təmsilində təqdim olunur. “Xosrov və Şirin”, “Vərqa və Gülşə”, “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərinin qəhrəmanlarından öz sevdiyini daha üstün sayan Vaqif həmin gözəlin üzünü Kəbə dəyərində bilməkdə, sadəcə ona sitayiş etdiyini dilə gətirməkdədir:

Sözüm, ixtilatım, hər qalü qilim,

*Mətləbim, muradım, xatirim, meylim,
Şəkkərim, Şirinim, Gülşahım, Leylim,
Züleyxam, Yusifi-Kənanım mənim.*

*Həblülmətin zülfün, Kəbə üzündür,
Mehrabım, mənbərim qaşın, gözündür,
Vaqifəm, ey sənəm, sənin sözündür
Gecə-gündüz fikri xəyalım mənim. [4, s.66]*

Molla Pənah Vaqif yaradıcılığında gözəlliyin bütün parametrlərinin dəqiq koordinatları verilir; o hər kəsi gözəl hesab etməyərək gülər üzün, şirin sözün, xoş qılığın da vacib şərtlər olduğunu vurğulayır:

*Öyünməsin kimsə, gözələm, deyib
Ayrı təhər olur halı gözəlin.
Güləş üzli, şirin sözlü xoşqılıq,
Ləblərindən axar balı gözəlin.*

*Qası tağ-tağ gərək, qabağı nazik,
Ağı, burnu, dili, dodağı nazik,
Baldırları yoğun, ayağı nazik,
Var əndamı olur dolu gözəlin. [4, s.77]*

Gözəlliyin bu cür dəqiq təqdimatında diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də onun zahiri və daxili xüsusiyyətlərinin bir-birini tamamlamasıdır. Şairə görə gözəl əli xınalı, sürməli, işvəli, qəmzəli bir xanım olmalıdır.

*Yanağı gül, zülfü yasəmən gərək,
Məməsi dik, ağı sinəsi gen gərək,
Haldan xəbər verən, dərdbilən gərək,
Heç olmayın məkri alı gözəlin.*

*Yumrola buxağı, gen ola üzü,
Çox dərdmənd ola, dərd bilə özü,
Gündə sürmələmə məstanə gözü,
Əli ola al hənəli gözəlin. [4, s.77]*

Vaqif o elləri, obaları bəyənmiş ki, orada özünün təsvir etdiyi kimi qadınlara rast gəlinmiş. Vaqif yaradıcılığında bütövlükdə qadın bir gözəllik subyekt kimi verilir, onun ailədə və cəmiyyətdə rolu kimi məsələlər qətiyyənlə şairin mövzuna çevrilir. Onun bəzi şeirləri isə gözəlin gözündən, zülfündən və s. bəhs edir və həmin sözlərdən ibarət rədiflər üzrə qurulur:

*Ala gözlər xumarlanır, süzülür,
Hər qıya baxanda, canım üzülür.
Müjganların sinəm üstə düzülür,
Meyl edəndə bu məkana **gözlərin**. [4, s.84]*

*Gərdənində, qamətində ayıb yox,
Amma nə gözəldir pərişan **zülfün!**
Ətrindən dinlənir sərəsər ərvah,
Ya müşki-ənbərdir, ya reyhan **zülfün**. [4, s.85]*

Füzuli ədəbi məktəbində zülf təsəvvüfi məzmunu ilə diqqəti cəlb edərsə, Vaqif qələmində bir gözəllik elementi kimi oxucunun gözü önündə canlanır.

Klassik ənənədən yararlanan Vaqif Hafizdən də bəhrələnir. Belə ki, “*Əgər ol turki-Şirazi, biza lütf etsə pünhanı, o hindu xalına verrəm Səmərqəndlə Buxaranı*”, – söyləyən Hafizdən ilhamlanaraq Qarabağın bütün vilayətlərini öz sevgilisinə peşkəş edir:

*Eşqin salır canımıza bir atəş,
Zülfün kimi halımızdır müşəvvəş.
Ey tubiyi-cənnət, sənədir peşkəş
Qarabağın hər nə vilayəti var. [4, s.95]*

Digər bir qoşmasında isə özünü Hafizdən, Camidəndə daha üstün şair hesab edərək, gözəlləmə yazmaqda ən böyük şair olduğunu bildirir:

*Mən sənin vəsfini, ey mahi-kərəm,
Hafizdən, Camidən artıq söylərəm,
Haqq bilir ki, sənə necə istərəm,
Ay bivəfa, qədirdilməz, bəri bax! [4, s.127]*

Vaqif şeirləri vasitəsilə XVIII əsr etnoqrafiyası haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Bir çox şeirlərində qadınların yaşmaq bağladığıları, hansı geyimləri geyindikləri, necə bəzənib-düzəndikləri haqqında geniş məlumat verir:

*Mən xud deyiləm bədnəzər, ey gözləri şahlə,
Məndən üzünü yaşırsan sən elə bica.
Qoysan, eləyim üzünə doyunca tamaşa,
Öldürdün axır, məndə ki, can qalmadı əsla,
Daxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?
Bəsdir bu dayanmaq!* [4, s.207]

Akademik Həmid Araslı tərəfindən onun poeziyasının bu seçiyəsi millilik kimi dəyərləndirilir: “*Vaqif gözəlləmələrində misilsiz bir sənətkardır. O, son dərəcədə yüksək bir zövqə malik olduğundan gözəlliyin ən incə xüsusiyyətlərini seçə bilir, bir rəssam kimi tərsim edir. Lakin onun boyaları o qədər incə, Azərbaycan xalqının ruhuna uyğun və ona xasdır ki, bu zərif şeirləri hər hansı başqa bir dilə tərcümə etmək çox çətin olur*”. [1, s.287] Göründüyü kimi, Vaqif Azərbaycan poeziyasında tipik Azərbaycan qadınlarının obrazlarını yaradan böyük realist sənətkardır.

Qeyd edək ki, Vaqif poeziyasında qadın mövzusu aparıcı olsa da, onlar sadəcə gözəllik obyektini kimi təqdim olunurlar. Qadının ailə həyatında problemləri, təhsili, sosial problemləri və s. məsələlər XVIII əsr lirikasından uzaqdır. Bu problemlər bir əsr sonra ədəbiyyatın mövzusunə çevrilir, XVIII əsr poeziyasında isə qadın gözəlliyi sadəcə mücərrəd dini-təsəvvüfi mahiyyətindən uzaqlaşdırılmışdır.

XVIII əsrin görkəmli şairi Molla Pənah Vidadi öz yaradıcılıq istiqamətində Vaqifdən tamamilə fərqlənsə də, onun da poeziyasında həmin yüzilliyin estetikasına uyğun nümunələr mövcuddur:

*Gecə-gündüz oda düşüb yanaram,
Siyah telli bir sonanın ucundan.
Nə dil deyə bilir, nə qələm yazır
Hər nə ki çəkmişəm onun ucundan.* [5, s.28]

Əslində Vidadinin də gözəlləmələrində dil və üslub baxımından Vaqif yaradıcılığı ilə böyük ölçüdə səsleşmə hiss olunur:

*Apardı aqlımı bir ahü gözlü,
Bir bənövşə buylu, bir lalə üzli,
Bir şirin göftarlı, bir şəkər sözlü,
Ağzı sadəf, dişi dürdanələnmiş.* [5, s.29]

Diqqət etsək, hətta eyni güllərlə - bənövşə və lalə ilə gözəl arasında paralellər aparılır. Vidadi Vaqifdən fərqli olaraq qadına intim bir subyekt kimi deyil, həsrətində qaldığı bir varlıq kimi yanaşır. O hətta Vaqifi gözəllərə bu cür yanaşmadan uzaqlaşmağa çağırırdı. Belə ki, Vaqif ilə deyişmələrində o, gözəllik əsiri olan Vaqifi qınamaqdadır:

*Vaqif, nə tez sənəmlərdən əl çəkdin,
Birin bir inəyə qiymət eylərsən?
Hələ sonra keçiyə də enərsən,
Alsa müştəriyə minnət eylərsən.* [5, s.37]

Vidadi qəzəl janrında da cananın təsvirini verir və bu zaman sanki ənənə ilə yeniliyi sintez edərək gözəlin özünəməxsus təsvirini verir:

*Ey səba, gəl bir xəbər ver canə, canan xandadır?
Şəhri-könlüm oldu viran, ona sultan xandadır?*

*Bir pəripeykər, mələkru, cismi nazik, simvəş,
Qaməti sərvi sənubər, hüsnü-taban xandadır?*

*Ağzı püsta, dişləri dür, dili şəkər, ləbi bal,
Xali hindu, çeşmi cadu, tiri-müjgan xandadır?* [5, s.49]

Beləliklə, XVIII əsr lirikasında xüsusilə Vaqif yaradıcılığında gözəlləmələr xüsusi bir janr olaraq diqqəti cəlb edir. Əslində heca və əruz vəznində yazılmış, qadın gözəlliyini əks etdirən şeirlər həmin yüzilliyin estetikasını müəyyənləşdirən başlıca element kimi çıxış edir. Molla Pənah Vaqif qadına bir gözəllik subyektini kimi baxaraq, onu bütün incəliklərinə qədər əks etdirir. Gözəllik və gerçəklik, ümumiyyətlə realıq Vaqif yaradıcılığının ana xətlərindəndir.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Araslı Həmid. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – Bakı: ADU nəşriyyatı, 1956
2. Dadaşzadə, A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası / A.Dadaşzadə. Məqalələr. – Bakı: Təhsil, – 2017, – 424 s.
3. Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ.Həbibbəyli – Bakı: Elm, – 2019, – 452 s.
4. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 264 səh.
5. Molla Vəli Vidadi. Əsərləri. – Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 128 səh.

Açar sözlər: lirika, ənənə, gözəllik, klassik şeir, yaradıcılıq

Keywords: lyrics, tradition, beauty, classical poetry, creativity

Ключевые слова: лирика, традиция, красота, классическая поэзия, творчество

Xülasə

Məqalədə XVIII əsrin tanınmış və sevilən şairi M.P.Vaqif yaradıcılığında realist çalarla bu dönəm lirikasında diqqəti cəlb edən mövzulardan biri olan “gözəllik və gerçəklik” məsələsi tədqiq olunur. Belə ki, XVIII əsr şeirində qadına həsr olunmuş şeirlərdə, xüsusilə M.P.Vaqif yaradıcılığında indiyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında görünməmiş bir hadisə – lirik qəhrəman qadının canlı bir tablosu yaradılır. Gözəllik və gerçəklik M.P.Vaqif başda olmaqla XVIII əsr lirikasının başlıca predmetinə çevrilir.

Məqalədə eyni zamanda bir-birlərinə bağlı olan XVIII əsrin digər böyük sənətkarı Molla Vəli Vidadi qadın tipi haqqında da söz açılır. Gözəllik və gerçəkliyin hər iki şairin yaradıcılığında yeri dəyərləndirilir.

Красота и реальность

Резюме

В статье в произведениях известного и любимого поэта XVIII века М.П. Вагифа в реалистической тональности исследуется проблема «красоты и реальности», которая является одной из тем, привлекающих внимание в лирике этого периода. В стихах, посвященных женщинам в поэзии XVIII века, особенно в творчестве Вагифа, создается невиданное в азербайджанской литературе событие - создается живая картина лирической героини. Красота и реальность становятся главным сюжетом лирики XVIII века под руководством М.П. Вагифа.

В статье также упоминается женский тип муллы Вели Видади, другого великого художника XVIII века, которые связаны друг с другом. Ценится место красоты и реальности в творчестве обоих поэтов.

Beauty and reality

Summary

The article examines the issue of "beauty and reality", which is one of the topics that attracts attention in the lyrics of this period in a realistic tone in the works of the well-known and beloved poet of the XVIII century MP Vagif. Thus, in the poems dedicated to women in the poetry of the XVIII century, especially in the works of MP Vagif, an unprecedented event in Azerbaijani literature - a living picture of a lyrical heroine is created. Beauty and reality become the main subject of the lyrics of the XVIII century, led by MP Vagif.

The article also mentions the female type of Mullah Vali Vidadi, another great artist of the 18th century, who is related to each other. The place of beauty and reality in the works of both poets is valued.

Rəyçi: S.Abbasova

Məhərrəm Vəliyev⁷⁶
XIII-XIV ƏSRLƏR ANADILLI POEMALARDA EPİZODİK OBRAZLAR
(I məqalə)

XIII-XIV əsrlər Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi-ədəbi fikir tarixində yeni bir mərhələni təşkil edir. Bu dövrdə elm və mədəniyyətin inkişafı ədəbiyyatın çiçəklənməsinə müsbət təsir göstərmiş, onun müxtəlif istiqamətlərdə yüksəlişinə səbəb olmuşdur. Tədqiqatçı alim prof. Ə.Səfərlı bu dövrdə baş verən yenilikləri haqlı olaraq belə xarakterizə edərək yazırdı: “Elmin və mədəniyyətin başqa sahələrini bir kənara qoysaq, ədəbiyyat sahəsində intibah özünü daha aydın büruzə verirdi” (3, s. 201). Bu dövrdə anadilli ədəbiyyatın yaranması və tərəqqisi, təsəvvüf ideyalarının ədəbiyyatda güclənməsi və N.Gəncəvi ədəbi məktəbinin davamçılarının yaradıcılığı və s. əsas göstəricilər fikirlərimizi təsdiq edir. XIII-XIV əsrlərdə qələmə alınmış müxtəlif janrlı əsərlərdə insanı düşündürən problemlərin əks olunması, insana yeni münasibət diqqəti cəlb edir. Epik şeirimizin təşəkkül dövrünə aid olan “Dastani-Əhməd Hərami”, “Vərqa və Gülşah” və s. əsərlərdə bu özünü daha qabarıq büruzə verir. “Cəmiyyəti, insanı düşündürən, narahat edən məsələlərə toxunulur, saf, təmiz, ilahi eşq, dostluq tərənnüm edilir, igidlik, bahadırlıq, ər və ərənlilik alqışlanır, zülm və ədalətsizlik, insanın mənəvi azadlığını məhdudlaşdıran adət-ənənələr tənqid olunur” (6, s. 341). Bu mənada anadilli ədəbiyyatımızın ilk nümunəsi olan “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisi xüsusi maraq doğurur. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının XIII əsrə aid edilən anonim müəllifli bu poema haqqında müxtəlif istiqamətlərdə çoxlu tədqiqatlar aparılmış, dəyərli elmi nəticələr əldə olunmuş, əsərin Azərbaycan ədəbiyyatında yeri, əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Ç.Sadiqoğlu'nun poema haqqında fikirləri dəyərlidir: “Müxtəlif təbəqələr arasında sosial-ictimai və əxlaqi zəminlərdə baş verən hadisələrin təhkiyəsi, müdriklik, uzaqgörənlik, ədalət, hissi-əxlaqi saflıq,... kimi gözəl mənəvi-estetik fikirlərlə yanaşı şəhvətpərəstlik, qadın və ya kişi məkri, ikiüzlülük, avamlıq, var-dövlət düşkünlüyü, oğruların, yolkəsənlərin özlərini min hiylə ilə abid, zahid, səxavətli və pəhrizkar kimi qələmə verməsilə nəticələnən, bədbəxtliklər, həyatı uğursuzluqlar və peşmançılıqlar “Dastani-Əhməd Hərami”nin mövzu mündəricəsini əhatə edir” (5, s. 69).

816 beytdən ibarət olan, 6 məclisdə cərəyan edən, əruzun həzəc bəhrində qələmə alınan bu əsərin araşdırılmasında bizi maraqlandıran bir çox məsələlərlə yanaşı, məsnəvidə hadisələrin süjet xəttinin inkişafında yeri olan epizodik obrazlara münasibətdir. Qeyd edək ki, tədqiqatçılar poemanın ideya-məzmun, əsas surətləri, bədii xüsusiyyətləri və s. məsələləri araşdırarkən epizodik obrazların təhlilinə geniş yer ayırmamış, bu yardımçı surətlərin adlarını qeyd etmiş və onlar haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənmişlər. Bəzən də bu obrazlar haqqında söhbət açmamışdılar.

Poemanın əsas mövzusu və ideyası xeyirləşərin mübarizəsinə həsr olunmuşdur. Güləndam xeyrin, Əhməd Hərami isə şər qüvvələrin təmsilçisi kimi mübarizəyə qoşulur və əsər xeyrin şər üzərində qələbəsi ilə nikbin bir sonluqla nəticələnir. Güləndam - Əhməd Hərami xətti əsərin əsas süjet xəttini təşkil edir. Bu süjet xəttinin dinamik inkişafında təbii ki, yardımçı obrazların xüsusi rolu vardır. A.Mirzəyev haqlı olaraq yazır: “Əsərdə (“Dastani-Əhməd Hərami” -M.V.) Xoca Rüstəm Güləfrux və onun anası kimi obrazlar da hadisələrin inkişaf dinamikasına xidmət edən surətlərdir. Onlar öz xeyirxah əməlləri ilə Güləndamın şər üzərindəki qələbəsinə yardımçı olur bu işin gerçəkləşməsinə yol açır” (2, s. 46). Qeyd edək ki, həm də əsərin baş və epizodik obrazları poemada qoyulan əsas ideyanın - kin-küdurətin əvvəl-axır öz sahibini məhv edəcəyi ideyasının gerçəkləşməsinə xidmət etdiklərindən, həm də islam əxlaqının, eləcə də klassik Azərbaycan poeziyasındakı humanist ideyaların daşıyıcıları kimi xarakterizə edilə bilər.

Poemada iştirak edən epizodik obrazlar bədii mətnə aktiv, bəzən də passiv iştirak edirlər. Buna baxmayaraq, əsərin canlı, təsirli olması üçün bu obrazların funksiyası böyükdür və inkaredilməzdir. Bu epizodik surətlər əsərlərin süjet və kompozisiyanın qurulmasında xüsusi rola malikdirlər. Bəzi hallarda əsas obrazlardan da üstün mövqeyə malik olurlar. Təbii ki, bu kimi epizodik surətlərin özəllikləri nəzərə alınaraq, onların hərtərəfli araşdırılması müasir ədəbiyyatşünaslığın vacib problemlərindən biridir.

Əsərdə hadisələrin dinamikasında ilk epizodik surət kimi qarşılaşdığımız obraz Güləndamın atası Bağdad sultanı Şəhinşahdır. Poemanın ilk məclisində Şəhinşah sultanın var-dövləti haqqında Əhməd Hərami məlumat verir və onun xəzinəsini oğurlamağı yoldaşlarına bildirir:

Dedi Əhməd Hərami: ey yərənlər,
Mən eşitdim ki, Bağdadı görənlər.
Anun sultanını əngin söylədilər,
Onun malın qatı vəsf elədilər...
Kim ol sultanın adıymış Şəhinşah,
İkən çox malı varmış oldum ağah (1, s. 24).

Məsnəvinin digər hissələrində Şəhinşah sultan aktiv iştirak etmir, lakin hadisələrin məcrasının dəyişməsində onun xüsusi rolu vardır. Saraya hücum edib xəzinəni oğurlamaq istəyinə nail ola bilməyən, yoldaşlarını itirən, yaralanan Əhməd Hərami bunun səbəbkarı olan Güləndamdan qisas almaq məqsədilə Bağdada hədiyyələrlə yenidən qayıdır və sultanın qəlbinə yol tapa bilər. Oxucunun gözləri önündə sultanın sadəlövhlüyü üzə çıxır. Sultan kəntxudanın məlumatına əsasən, Əhməd Həraminin hərəkətlərini yüksək dəyərləndirir, onun əsas qayəsinin nə olduğunu bilmir. Bununla təmiz, saf bir qəlbə sahib olduğunu aşkar edir. Əhməd Həraminin daxili dünyasını, xarakterini öyrənmədən ona layiq olmadığı sayğı və hörməti göstərir. Hadisənin sonrakı mərhələsi daha təsirli olur. Sultan qızını Əhməd Həramiyə ərə vermək qərarına gəlir. O bu qərarı verəndə

⁷⁶ Dosent Bakı Dövlət Universiteti

görəsən nəyi nəzərə alır? Güləndamın gələcək taleyini düşünür, yoxsa tacir kimi özünü təqdim edən Əhməd Həraminin maddi imkanlarını nəzərə alır? Təbii ki, Şərq xalqlarının mentalitetinə uyğun düşüncə sahibi olduğu üçün qızını yaxşı bir adama əvə vermək və gələcək kürəkənin yanında qalmasını istəyir. Bu məqsədlə vəzirləri Əhməd Həramiyə elçi göndərir. Lakin özünün bu əhvalatdan xəbərsiz olduğunu nümayiş etdirir. Sultan bu hərəkəti ilə dərin düşüncə sahibi olmadığını bir daha biruzə verir:

Vəzirləri ilə bir gün danışdı,
Dedi: şu xoca eşqi bana düşdü.
Bu dənli ki kərəmlər qıldı bana
Qızımı verirəm şükranə ona.
Bana bir qol-qanad olsun otursun,
Elinə getməsin, bənimlə dursun (1, s. 44)

Sultan Əhməd Həraminin müsbət cavabından xoşlanır, amma Güləndamın da bu məsələyə münasibətini öyrənmək istəyi ilə onun yanına adamlar göndərir. Güləndamın cavabı sultanı məyus edir və qızı ilə görüşür və düşüncəsini ona bildirir. Onun sözlərində səmimiyyət, övladının xoşbəxtliyi üçün arxayın olmaq düşüncəsi hakimdir. Həmçinin bu görüşün övladın ata sözünü qəbul etməməsi ilə bağlılığının nəzərə alınması əsas şərtlərdən biri kimi dəyərləndirilməlidir:

Şəhənşah dedi: ey canımın parası
Ki, sənənsən gözümlün ağı, qarası.
Rəvamıdır bənim sözüm siyasan,
Gərəkməz ol əri bana deyəsən.
Əyalımsan bənim sən həm canımsan,
Cığərimdən damarım, həm qanımsan...
İraq yerə səni verir olursam,
Bənə (bir) dərddürür sənənsən olursam (1, s. 51).

Zavallı sultan qızının gələcək günlərindən xəbərsizdir, Əhməd Həraminin planlarından onun məlumatı belə yoxdur. Çünki o insanlara inanır, insan cildinə girmiş iblisləri, şeytanları tanımaq gücünə sahib deyil, hər şeyin yaxşısını düşünür. Bununla bərabər, sultan ata sözünün rədd olunması düşüncəsindən uzaq deyil, gözünün ağı-qarası adlandırdığı övladının cavabını bilmədən bu izdivaca razılıq verən bir Şərq insanıdır. Bildiyimiz kimi, orta əsrlərdə qələmə alınmış bütün əsərlərdə ata sözünün inkar olunmaması qanundur. Mövcud olan bütün bədii əsərlərimizdə valideynlərin qız övladlarına qarşı olan davranışları məlumdur. Bunları sadalamağa ehtiyac yoxdur. Çünki Şərq insanının təfəkküründə qızların ailə qurmasında həlledici söz haqqı valideynə, xüsusilə, ataya məxsusdur. Bu problemə Güləndamın dili ilə cavab versək, daha doğru olardı:

Sizə biz qarşı söyləmək eyibdir,
Ulular bu sözü böylə deyibdir...
Nə deyəyin, ata, fərman sənindir,
Əgər dərdli isəm dərman sənindir (1, s. 52).

Güləndamın bu nitqi orta əsr qızlarının üsyanıdır. Lakin bu etiraz əhəmiyyət verən yoxdur. Güləndamın etiraz səsinə ucaltmasının nəticəsi və cavabı yazılmamış qanunların, daşlaşmış adət-ənənələrin hakimlik etməsi qarşısında acizdir. Buna görə də sultan qızının sonuncu cavabından məmnun qalır, sanki bir rahatlıq əldə edir, qaliblər sırasında özünü görür. Bu sultan Şəhənşahın və onun kimi düşüncəyə sahib insanların faciəsidir. Əsərin iki məclisində iştirak edən sultan obrazı yadda qalan keyfiyyətlərə malikliyi ilə seçilir.

Bədii təhkiyə istiqamətində poemada rastlaşdığımız ikinci epizodik obraz Güləndamın rəfiqəsi-razdaşdır. Əsərin naməlum müəllifi Güləndamın mənəvi və fiziki paklığını qorumaq məqsədilə bu obrazdan məharətlə faydalanmışdır. Mətdən bəlli olur ki, bu obraz kiçik yaşlarından Güləndamla dostluq etmiş və zahirən bir-birlərinə çox bənzəyirlər. Güləndam toy günü öz yerinə sirdaşını göndərir və bu sirrin gizli qalmasını rica edir. Dostluğa sədaqət göstərən, onu yüksək dəyərləndirən bu obraz rəfiqəsi yolunda ölümə getməyi bacaran insanlardandır. Şərqdə müqəddəs sayılan bakirəliyini qurban verən bu obraz oxucunu rıqqətə gətirir:

Dedi ol qız e məhbubi-zəmanım,
Fəda olsun yolunda dadlı canım.
Başım üstünə nəkim buyurursan,
Sözündən çıxmıyam gər öldürürsən (1, s. 55).

Poemanın çox kiçik olan bu parçası mənəvi baxımdan əhəmiyyətlidir. Əsərdə bu kimi hadisələrin təqdimi insanları dostluğa, sədaqətə səsləyir və gələcəkdə yaradılacaq obrazların formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Məsələnin üçüncü məclisində hadisələrin gərginləşdiyi məqamda Xoca Rüstəm obrazı xarakterik keyfiyyətləri ilə ortaya çıxır. "Xoca Rüstəm mərd, qorxmaz, cəsarətli və xeyirxah bir insandır" (4, s. 55). Güləndama əli-qolu bağlı çarxıya çəkilməmiş halda rast gəlir, onu azad edir, həyatını təhlükədən qurtarır. Xoca Rüstəm tədbirli bir igiddir, Əhməd Həramini aldatmağa nail olur. Vəziyyətin gərginləşməsindən belə qorxmur çəkinmir, Güləndam üçün vuruşmağa, döyüşməyə hazır olur. Onun həyatda sağ qalması üçün bütün çətinliklərə sinə gərməyi bacaran mərd bir insandır. Güləndamın harda rahat olacağını soruşur və ona təkliflər edir:

Aytdı sözüm: eşid, ey yüzi gül,
Şükür qıl padişaha ağlama, gül.

Nə əndişə içindəsen halın de

Bənə könlün nə dilər əhvalın, de (1, s. 73).

Xoca Rüstəmin ədalətliyi, insanpərvərliyi Güləndamın qəlbinə hakim olur. Bu səbəbdən Güləndam üzərində olan bütün qiymətli əşyaları Xoca Rüstəmə hədiyyə edir, bu xeyirxah, səmimi insani yüksək dəyərləndirir, onu “imanlı kişi” adlandırır, uca Tanrının ona həmişə yardımçı olmasını arzulayır:

Güləndam aydır: ey kani-səxavət,

İmanlı kişidə olur şəfaət,

Nə kim etdin bənim haqqımda ehsan,

Əvəz verə sənə ol yuca sübhan (1, s. 74).

Poemanın sonrakı məclislərində Güləndamın həyatında əhəmiyyətli rol oynayan iki epizodik obrazla qarşılaşırıq. Bunlardan biri Güləndamın gələcək qayınanası, sultanın anasıdır. Əsərdə onun adı göstərilmir, xatun kimi qeyd olunur. Bu xatun dünyagörmüş, həyat təcrübəsi olan müdrik bir ana obrazıdır. Güləndamı ilk görüşdə bəyənən, onun gözəlliyini dəyərləndirən ana bu gənc qızın taleyinə laqeyd qalmır, Güləndamın saflığına, səmimiyyətinə inanır. Oğlu Güləfruxun onunla ailə qurmasını düşünür. Bu məqsədlə oğluna Güləndam barəsində məlumat verir, onların görüşünü təşkil edir. Övladının xoşbəxt olmasını istəyir. Güləndamın sultan övladı olduğunu nəzərə alan ana adət-ənənə ilə toy etməyi təklif edir. Bununla da, el adətinə, ənənələrə sadiqliyini nümayiş etdirir, sultan Şəhənşahın da bu hadisədən xəbərdar olmasını arzulayır:

Bir-iki ay səbr eylə görəlīm,

Atasına da xəbər göndərəlim

Eşitsin atası dəxi sevensin,

Qızının qüssələrindən avınsın (1, s. 82).

Güləfruxun tələskənlini görən ana bu istəyindən geri çəkilir. Məsnəvidə ana obrazının digər müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı onun qorxmaz, cəsur bir xanım olduğu bəlli olur. Güləndamın Əhməd Hərami qorxusu ananı narahat etmir. Bir qəhrəman kimi mübarizə aparmağa hazırdır:

Dedi xatun: nə canı var gələ ol

Ki, bizim qapımıza ol bula yol.

Əgər qul oluban uçar olursa,

Dənizlər aşıban keçər olursa,

Gəliməz bunda ey xublar güzini,

Keyik basmaz olu arslan izini (1, s. 84).

Bununla anadilli ədəbiyyatımızda epizodik obraz olsa da, ilk mükəmməl ana obrazına rastlayırıq.

Süjet xəttinin inkişafında, yəni əsərin dördüncü və sonuncu məclislərində Güləfrux obrazı oxucuya maraqlı görünür. Oxucunun bu obraza marağı yüksəlir. Əvvəlki məclislərdə rastlaşdığı sultan obrazı ilə bunu müqayisə edir. Müəllif təhkiyə vasitəsilə bu obraz barəsində məlumat verir. Bəlli olur ki, Güləfrux Şiraz sultanıdır. Atasını itirmiş Güləfrux kiçik yaşlarında sultan taxtına sahib olmuş, çox yaraşlıq gəncdir:

Hənüz oğlan idi, on idi yaşı,

Vəli kirpigi ox, yay idi qaşı,...

Yüzü gül, boyu sərvü bənzi lələ,

Gözi nərgiz, qaşı bənzər hilalə.

Atası dünyadan nəql etmiş idi,

Ata taxtını kəndi tutmuş idi (1, s. 76).

Nişanlısı vəfat edən Güləfrux anasının vasitəsilə Güləndamı görür və ona ilk baxışdan aşıq olur, tezliklə Güləndamla ailə qurmaq barəsində qəti qərar verir. Anasının bir-iki ay gözləməsi fikrinə etiraz edir:

Dedi: ana görüb sevdim bən anı,

Anın eşqi bulubdur könlü, canı (1, s. 82).

Güləfruz sultana layiq toy eləyir. Güləndam Əhməd Hərami təhlükəsini nəzərə alaraq möhtəşəm qırx pilləkənli bir saray tikdirməyi ondan xahiş edir. Sultan sevdiyi xanımının arzusunu qısa müddətdə həll etməyi qərara alır. “Doğrudan da, bu saray hazır olur, qırx igid və iki arslan gecə-gündüz onun keşiyini çəkir” (3, s. 251). Beləliklə, Güləfrux ailə xoşbəxtliyi üçün üzərinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirir. Güləndamın atasından fərqli olan bir sultan obrazına xas olduğunu hərəkət və davranışları ilə təsdiqləyir. O, Güləndam və Əhməd Hərami döyüşündən xəbər tutmasa da, baş vermiş hadisədən sonra Güləndam üçün narahatlığını ifadə edir və bu qələbəyə şadlanır:

Güləfrux şah aydur: ey nigarum,

Dəl oldun olamı, gözü xumarım...

Güləfrux anı gördü, oldu həm şad,

Çü düşməni öldi qəmdən oldu azad (1, s. 109)

Beləliklə, qeyd edək ki, araşdırdığımız epizodik obrazların hər biri fərdi tutumu və keyfiyyətləri ilə yaddaqalan surətlərdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı, 2004

2. Mirzəyev A. Azərbaycan epik şerinin təşəkkül dövrü. Bakı, 2016

3. Səfərlı Ə., Yusıflı X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008
4. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2014
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild, Bakı, 2009
6. Vəliyev M. Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasında Möhsün şah obrazı haqqında // “Dil və ədəbiyyat”, 3 (111), Bakı, 2019

Açar sözlər: “*Dastani-Əhməd Hərəmi*”, *anadilli ədəbiyyat, epik şeir, epizodik obrazlar, süjet, bədii mətn*

Ключевые слова: “*Дастан-Ахмед гарем*”, *литература на родном языке, эпическая поэзия, эпизодические образы, сюжет, художественный текст*

Key words: “*Dastan-Ahmed harem*”, *literature in the native language, epic poetry, episodic characters, plot, literary text*

XIII-XIV əsrlər anadilli poemalarda epizodik obrazlar haqqında

Xülasə

Məqalədə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının əsas inkişaf xüsusiyyətləri göstərilməklə, anadilli epik şeirin ilk nümunəsi olan “Dastani –Əhməd Hərəmi” əsərindəki ədəbiyyatşünaslığımızda geniş və ətraflı öyrənilməyən epizodik obrazlar ilk dəfə olaraq ayrıca tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Poemanın süjet xəttinin inkişafında hər bir epizodik obrazın - Şəhinşah sultan, Güləndamın sirdaşı, Xoca Rüstəm, Güləfrux sultan, Güləfruxun anası surətlərinin elmi-metodik təhlili aparılmış, onların anadilli ədəbiyyatda yeri və əhəmiyyəti müəyyənəndirilmiş, obrazların fərdi xarakterik xüsusiyyətləri vurğulanmışdır. Araşdırmada mövzu üzrə müvafiq elmi ədəbiyyatlara və adıkeçən poemaya istinad olunmuşdur.

About episodic characters in poems in the native language of XIII-XIV centuries

Summary

The article shows the main features of the development of Azerbaijani literature of XIII-XIV centuries and for the first time in our literary criticism “Epos-Ahmed harem”, episodic characters, the first example of the national epic poetry were involved in the research. While developing the plot line of the poem, a scientific-methodical analysis of each episodic image - Shahinshah Sultan, Gulendam, Khoja Rustam, Gulafruk sultan's mother Shahansah, Gulafruk's native person was carried out, their place and importance in literature was determined, individual features of the images were emphasized. The study refers to the relevant scientific literature on this issue and the poem mentioned above.

Об эпизодических персонажах в стихотворениях на родном языке XIII-XIV веков

Резюме

В статье показаны основные особенности развития азербайджанской литературы XIII-XIV веков и впервые в нашей литературной критике в исследовании “Эпос-гарем Ахмеда” были задействованы эпизодические персонажи, первый образец национальной эпической поэзии. При разработке сюжетной линии поэмы был проведен научно-методический анализ каждого эпизодического образа - Шахиншаха Султана, Гулендама, Ходжи Рустама, матери Гулафруха Султана Шахансы, родного человека Гулафруха, определено их место и значение в литературе, подчеркнуты индивидуальные особенности образов. Исследование ссылается на соответствующую научную литературу по этому вопросу и на стихотворение, упомянутое выше.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

İradə Rəhmanova⁷⁷
ANAR YARADICILIGINA BİR NƏZƏR

Azərbaycan XX əsrdə çox ziddiyətli, təzadlı olduqca mürəkkəb və üzüntülü dövrlər, mərhələlər, illər yaşayıb, amma bu torpağın sinəsi cadar-cadar olsa da, üstündə işğalçı orduların tökdüyü qanlar hələ silinməsə də, kişilər, qəhrəmanlar, dahilər yetirməyə qadirdir. Bu dövr Azərbaycan mədəniyyəti bir sıra şəxsiyyətlərin adları, imzaları ilə qürur doğurur. Əsrin əvvəllərində Mirzə Ələkbər Sabir, Mirzə Cəlil, Əlibəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Üzeyir bəy Hacıbəyov, bir qədər sonra bu pleyadaya qoşulan Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Şəhriyar, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, İlyas Əfəndiyev, Mir Cəlal, Bəxtiyar Vahabzadə və s. XX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin ən nəhəng simalarıdır.

Keçən əsrin altmışıncı illəri XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ikinci intibah dövrü sayıla bilər (birinci dövr keçən əsrin əvvəllərinə aiddir – Vaqif Yusifli). İntibah deyəndə burada yeni dünyagörüşü, mədəniyyət, xüsusilə ədəbiyyat aləmində baş verən əhəmiyyətli dəyişiklikləri nəzərdə tutulur. Yeni dünyagörüşü yeni mədəniyyət, yeni ədəbiyyat yaradır və sovet quruluşunun, bərqərar olmuş sistemin hələ çökmədiyi, amma barometrin tezliklə fırtına göstərəcəyi bir dövrdə ədəbiyyatın – söz sənətinin yeni bir gəncliyi doğuldu. “Altmışıncılar” ədəbiyyata gəldilər və yeniləşməyə təşəbbüs göstərən ustadlarla bir sırada ədəbiyyatın sifətini, xarakterini dəyişməyə, onu milli ənənələrdən təcrid olmamaq şərti ilə dünya ədəbiyyatı ilə qovuşdurmağa can atdılar. Artıq sosrealizmin prinsipləri, onilliklər boyu “şair, hökmdarın hüzurundasın!”, “ədəbiyyat işi ümumproletar mexanizminin bir təkərçiyi, vintçiyidir” hökmləri sınımağa, müqavimət göstərsə də, təcridən sönməyə başladı. Ədəbiyyatda “müsbət qəhrəman”, “aparıcı insan” modelləri dağılmağa üz qoydu. “Müstəsna” qəhrəmanları adı, lakin mənəviyyatca zəngin insan obrazları əvəz etdi. İnsanı hərtərəfli, həm müsbət, həm də ziddiyətli – “boyaların qatışığında” təsvir etmək prinsipi, gerçəkliyi bəzəmək yox, bütün təzadları ilə təsvir etmək meyli getdikcə güclənməyə başladı. Bu prosesdə Yusif Səmədoğlu, Anar, Elçin, Çingiz Hüseynov, İsi Məlikzadə, Maqşud və Rüstəm İbrahimbəyov qardaşları, Fərman Kərimzadə, Sabir Azəri, Mövlud Süleymanlı və əlbəttə, onlardan bir onillik tez ədəbiyyata gələn İsa Hüseynov, İsmayıl Şıxlı mühüm rol oynadılar.

Bədii nəsrin müstəqillik illərində (1991-2005) yaranmış nümunələrinin növlər, janrlar baxımından təsnifatı xüsusi maraq doğurur. Belə ki, onlarca roman, povest, hekayə, novella, esselər, publisistik yazılar və bunların mövzu, məzmun və problematika spesifikliyinə dair tarixi roman, müasir mövzulu roman, bilavasitə müstəqillik problemlərinin bədii təsvirinə həsr olunmuş roman, hekayə və povestlər, didaktik-nəsihətamiz, xatirə tipli, sənədli, fantastik, dedektiv və s. nümunələr onlardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi prosesə yeni gələn gənclərin yaradıcılığında hələlik eksperiment səciyyəsi daşıyan məqamlar, mətləblər, yazı tərzii hökm sürməkdədir. İndi müasir ədəbi gəncliyin bəzi nümayəndələri klassikanı inkar edir, M.Füzuli, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadəni bəyənmir, estetik fikrə qarşı hücumla keçərək 60-cı illərdə yaranan ədəbiyyatı və onu yaradanları yalançılıq və riyakarlıq təzahürü hesab edirlər.

Müstəqillik dövrünün nəsr əsərlərinə diqqət yetirsək, istər forma, istərsə də məzmun baxımından yeni, orijinal nümunələrə rast gəlmək olar. Müstəqillik hazırda yaradıcı şəxsiyyətin – şair, nasir, rəssam, dramaturq, bəstəkar və s. yaradıcılığına azadlıq, sərbəstlik, necə deyərlər, sonsuz yaradıcılıq səmasalarında möhkəm qanadlar bəxş etmişdir. İndi bizim bədii nəsrimizdə fərdin, şəxsiyyətin mənəvi dünyasına, sirli-soraqlı qəlb aləminə uğurlu bir açar tapılmışdır (2, s. 442).

Gənc nasir-dramaturq Elçin Hüseynbəyli “Nəsr və dramaturgiyamız 6 ildə” məruzəsində israr edir ki, bədii nəsrimizin yaradıcılarının bütün nəsilələrinin xeyli fəallıq göstərmələri, gözəl əsərlər araya-ərsəyə gətirmələri ayrıca qeyd olunur. 60-cı illərdə nəsrə gələn Anar, Elçin, 70-ci illərdə bu qələmlərini sınayan A.Məsud “Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr” əsəsini 60-cı illər nəslinin manifesti kimi qiymətləndirmək mümkündür. Müəllifin həmin illərdə dərc etdirdiyi “Ağ qoç, qara qoç” povesti ədibin son illər yazdığı ən yaxşı əsərlərindən sayılır.

Anarın bədii nəsrinin əsas məhiyyəti, ruhu və istiqaməti, mövzular aləmi tənqid obyektinə barədə Azərbaycan tənqidinin vicdanı akademik M.Arif yazmışdır: “Anarın hekayələrində fəvqalədə hadisələrə, igidlik, şücaət, qəhrəmanlıq göstərmək iddiasında olan adamlara rast gəlmirik. Adı adamlara rast gəlirik. Onun personajları çox adi adamlardır: əsasən teatr, kino, radio, mətbuat işçilərindən ibarət olan bu adamların bir-biri ilə əlaqə və münasibətləri də çox adi əlaqə və münasibətlərdir. Lakin bu gündəlik adi adamların həyatını, şəxsiyyətini yazıçı usta bir kinooperator kimi elə nöqtədən, elə bir işıqla təsvir edir ki, oxucu orada adilikdən kənara çıxan çox şeylər görür”. Müdrik tənqidçinin bu mülahizələri özünü sonrakı illər üçün də doğrultdu. Gözəl komediya ustası, həm də nasir Sabit Rəhman da vaxtilə Anarın “Molla Nəsrəddin - 66” hekayələr silsiləsinə yazdığı ön sözdə qeyd etmişdi: “O, duzlu, maraqlı hekayələr yazır, təsvir etməyi sevir. Bu da Anarın yaradıcılığının seçilən xüsusiyyətlərindəndir, ancaq ən mühümü deyil. Ən mühümü onun yaradıcılığında yumordur. Doğrudan da, yazıçının “İlin fəsilləri, yaxud qovluğun içindəkilər”, özünün dediyi kimi, “Sənədli fantaziya hekayəsi”, “Qırmızı limuzin, vahimə hekayəsi” və s. yada düşür. Bunları Elçinə də şamil etmək olar.

Bu illərdə Elçinin də xeyli əsərləri çap olunmuşdur. Bunlardan xüsusilə “Ədəbi düşüncələr” kitabından esselərini, Afaq Məsudun “Suiti” adlı İmperiya haqqında duyğu və qeydlərini göstərmək olar.

Bir zamanlar Anar “Dədə Qorqud”un obrazını ekrana gətirdi, onu nağıllardan, dastanlardan çəkib çıxardı, reallığa qovuşdurdu. Nağıl-dastan – mifik aləmdən götürüb dünyamızın qəhrəmanını etdi. Anar Dədə Qorqudun ölməz obrazını yaratmaqla yanaşı, Qorqud dünyasının qəhrəmanlarını da onunla birlikdə yazılı ədəbiyyatımıza, efrimizə, ekranımıza çıxardı.

Oğuz-türk qəbilə, tayfa birliklərinin min illər öncədən qurub yaratdığı türk dövlətçiliyinin qorunub saxlanması üçün

bugünkü Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, türk dünyasının birliyinin vacibliyini zamanın əsas məsələləri kimi gündəmə gətirdi.

Anar Burla xatun, Tural, Beyrək və digər türk adlarını millətimizin yaddaşına qaytarmağa çalışdı. Bu gün Dədə Qorqud qəhrmanlarının xalq özündə yaşadır.

Hər evdə, ailədə, nəsildə Dədə Qorqud dastanının qəhrəmanlarının adları böyüyür. Anar nəsl-nəcabəti ilə öyünməyi şərəf bildiyi oğuz tayfalarının adlarını özündən çox-çox sonralar da məmləkətdə görmək istəyir. Onun yaratdığı məmləkətdə – yeni Azərbaycanda bu heç də çətin deyil. Çünki onun qəhrəmanları bu mənəvi köklərə çox bağlanmış, milli dəyərlərlə köklənmişdir. Onun yaratdığı cəmiyyətdə harada, hansı ölkədə, hansı qitədə yaşamasından asılı olmayaraq, türk dünyası birdir. Anarın yaradıcılığında folklordan yararlanma özünün məqamları ilə diqqəti cəlb edir.

Türk yazarı Erkün Gözən “Dədə Qorqud” filmində 16 dövlət qurmuş bir millətin mənəvi zənginliklərinin hamısı var” dəyərləndirməsi o filmin müəllifi Anara da şamil edilməlidir. Çünki o, şəxsiyyət kimi konkret bir epoxaya aid olsa da, bir neçə min il yaşı olan türk mədəniyyətini özündə ehtiva edən mədəniyyət missionerimizdir. Altmışıncı illərdən sonrakı nəsrimizin inkişafında Anarın milli ədəbi prosesə təsiri bu gün də davam etməkdədir.

Görkəmli Azərbaycan yazıçılan içində elmi təfəkkürə malik olanlar çox olub. Müasirlərimiz içində isə Anar həmin potensiala malik olan bir neçə yazıçıdan biridir. Və o, yazıçılıqla bərabər, ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün çox dəyərli olan araşdırma və məqalələri ilə bunu çoxdan təstiqləyib. Onun Şah İsmayıl Xətai (“Şairin zəfəri”) və Məhəmməd Füzuli (“Şairin kədəri”) haqqında əsərlərini xatırlamaq kifayət edər. “Dədə Qorqud dünyası” isə doktorluq səviyyəsində olan fundamental bir elmi tədqiqat əsəridir. Anar bu əsərində təxəyyüllə təfəkkürün sintezindən istifadə edərək qədim abidəyə tamamilə yeni bir baxış ortaya qoyub. “Dədə Qorqud” povesti və onun əsasında çəkilən film isə mürəkkəb semantikalı dastanının populyarlaşmasında və ümumxalq məhəbbəti qazanmasında əvəzsiz rol oynayıb. Abidənin 1300 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunmasında mühüm rolunu da əlavə etsək, Anarın günümüzün Qorqudşünası, mədəni tariximizin qoruyucusu olduğu aydın görünür. Daha bir önəmli cəhət odur ki, Anarda ədəbi xudbinlik yoxdur, yəni o, yalnız yazıçı Anara işləyərək onun parlaması üçün çalışmayıb. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü ilə bağlı araşdırmalarında, elmi məqalələrində onlarca klassik və çağdaş sənətkarlarımız haqqında söz deyib, onların daha dərinədən tanınmasına xidmət edib. Onun tərtibi ilə Türkiyədə çap olunan “Min ilin yüz şairi” və Azərbaycanda çap olunan ikicildlik “Min beş yüz ilin oğuz şeiri” antologiyaları isə ədəbiyyatımıza əvəzsiz xidmətdir. Təkcə onu demək yetər ki, bu antologiyalar Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan”, Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” və Hüseyn Əfəndi Qayıbovun “Azərbaycanda məşhur olan şüəranm əşarına məcmuədir” adlı müntəxabat kitabları dəyərinədir.

1960-cı ildə ilk mətbu hekayəsi çıxdığı vaxtdan indiyədək ədəbi gündəmdədir və bunun səbəbləri bəzi yazıçılar kimi uğurlu taleyə malik olmasında və digər subyektiv amillərdə axtarılır. Əslində isə Anarın əsərlərinin canlı orqanizm kimi yaşamasının, nəfəs almasının daha gerçək və mənəvi səbəbləri var.

Ən başlıca səbəb odur ki, ədəbiyyata dahiyənə uydurmalar kimi baxan söz adamlarından fərqli olaraq, Anar ədəbiyyata dahiyənə və duyğusal həqiqətlər kimi yanaşır. Böyük-kiçikliyədən asılı olmayaraq, Anarın əsərləri qan təmizləyən arteriya kimidir, onların hər birində yazıçının nəbzi vurur. Üstəgəl, xalqın adət-ənənələri, etnik təsəvvürü, ən əsası, milli genesizi ilə bu yaradıcılıq arasında daimi təzələnməni təmin edən üzvi bağlılıq var və bu fikri onun təkcə bədii əsərlərinə deyil, essələrinə, publisistikasına, tədqiqatlarına, mədəni həyatımızın müxtəlif sahələrinə aid elmi, analitik məqalələrinə də eyni dərəcədə şamil etmək olar. Anar ədəbi ehkamlardan uzaq və özünün bədii konsepsiyası olan, bədii qəhrəmanlarında fərdiliklə sosial-ictimai layın sintezini bacarıqla əks etdirə bilən yazıçıdır.

Nəhayət, Anarın həyat, ölüm, sevinc, kədər, sevgi, nifrət, əzab, intizar, qəzəb, dəhşət, günah, xəcalət, etimad, etiqad – bir sözlə, insan psixologiyasını, bəşəri mövzuları ehtiva edən bütün əsərləri “oxucuda ideal haqqında fikirlər oyadır”. Və onu yazıçı kimi diqqətdə saxlayan ən incə nüans da bu elitar, uca mahiyyətlə bağlıdır (1, s. 6-10).

“İçərişəhər” (1978), “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” (1982), “Dədə Qorqud” (1983), “Sizi deyib gəlmişəm” (1984), “Dünya bir pəncərədir” (1986), “Seçilmiş əsərləri”, iki cilddə (1988) “Sizsiz” (1992), “Şəhərin yay günləri” (1992), “Şəhidlər dağı” (1995), “Otel otağı” (1995), “Min beş yüz ilin Oğuz şeiri” (1999), “Ağ qoç, qara qoç” (2003) “Göz muncuğu” və başqa kitabları nəşr olunmuşdur.

Nəşr olunmuş kitabların natamam siyahısı göstərir ki, Anarın ədəbi-bədii irsi olduqca zəngin və janr baxımından rəngarəngdir. O, şeir yaradıcılığı ilə məşğul olmuş, hekayə, povest, roman, dram, ssenari yazmış, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın dəyərli nümunələrini yaratmış, habelə bir sıra tərcümələr etmişdir. Bədii yaradıcılığa 1960-cı ildə “Azərbaycan” dərgisi səhifələrində dərc olunan “Keçən ilin son gecəsi” və “Bayram həsrətində” adlı hekayələri ilə başlayan Anar sonralar “Asılıqanda işləyən qadının söhbəti”, “Mən, sən, o və telefon”, “Gürcü familiyası”, “Yaxşı padşahın nağılı” “Qırmızı limuzin” və başqa əsərləri tezliklə geniş oxucu kütləsinin diqqət və marağını çəkmişdir.

Anarın yaradıcılığında povest janrı əhəmiyyətli yer tutur. Onun “Dantenin yubileyi”, “Gecə yarısında hadisə”, “Ağ liman”, “Əlaqə”, “Macal”, “Otel otağı” və digər povestləri Azərbaycan nəsrinin təkrarsız nümunələrindən hesab olunur. Yazıçının povestlərində qaldırdığı problemlər və yaratdığı bənzərsiz obrazlar onun əsərlərinin mühüm özəlliklərini əks etdirir. Bu əsərlərdə təsvir edilən obrazlar cəmiyyətin adı, sadə təbəqəsinə mənsub olan insanlar olsa da, müəllif obrazların zahirən adı görünən həyatlarının qapalı, qaranlıq tərəflərinə, qeyri-ədiliklərinə diqqət çəkməklə orijinal sənət nümunələri yaratmağı bacarmışdır.

1. Əlibəyli B. Onuncu portret. Bakı: Nurlan, 2008.
2. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II cild. Bakı: Bakı Universiteti, 2007.
3. Nurlıyeva P. Anar dünyası. Bakı: Təhsil, 2015.

Anar, bədii nəsr, povest, “Dədə-Qorqud”
 Anar, prose, narrative genre, “Dada Gorgud”
 Анар, проза, повест, “Деде Коркут”

XÜLASƏ

Müasir Azərbaycan nəsrinin görkəmli siması Anarın ədəbi-bədii irsi olduqca zəngin və janr baxımından rəngarəngdir. Məqalədə ədibin bədii nəsr tədqiq obyektinə çevrilmiş, nəsr əsərlərinin mahiyyəti, ruhu və istiqaməti, mövzular aləmi tənqid obyektinə barədə fikir yürüdülmüşdür. Araşdırmalar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Anarın personajları cəmiyyətin adi, sadə təbəqəsinə mənsub olan insanlardır. Lakin müəllif bu obrazların zahirən adi görünən həyatlarının qeyri-adiliklərinə diqqət çəkməklə orijinal sənət nümunələri yaratmağı bacarmışdır.

Bədii yaradıcılığa ötən əsrin 60-cı illərində başlayan Anarın hekayələri mövzu, dil üslub özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkməkdədir. İlk hekayələri ilə yazıçı çağdaş Azərbaycan nəsrinə yeni bir ruh gətirmiş, yazıları haqqında mətbuatda maraqlı fikir və mülahizələr söylənmişdir.

Anarın yaradıcılığında povest janrı əhəmiyyətli yerlərdən birini tutmaqdadır. Azərbaycan nəsrinin təkrarsız örnəkləri olan bu əsərlərdə yazıcının qaldırdığı problemlər və yaratdığı bənzərsiz obrazlar cəmiyyətimizi narahat edən sosial-siyasi və mənəvi-əxlaqi problemlərə yönəldilmişdir.

A LOOK AT ANAR CREATIVITY SUMMARY

Anar, a prominent figure in modern Azerbaijani prose, has a very rich literary and artistic heritage and is diverse in terms of genre. The article examines the author's literary prose, the essence, spirit and direction of the prose works, the world of topics and the object of criticism. As a result of the research, it was concluded that Anar's characters are ordinary people. However, the author was able to create original works of art, drawing attention to the unusualness of the seemingly ordinary lives of these images.

Anar's stories, which began in the 60s of the last century, attract attention with their subject, language and style. With his first stories, the writer brought a new spirit to modern Azerbaijani prose, and interesting ideas and opinions were expressed in the press about his writings.

The narrative genre occupies one of the most important places in Anar's work. In these works, which are unique examples of Azerbaijani prose, the problems raised by the writer and the unique images he created are focused on the socio-political and moral problems that concern our society.

ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСТВО АНАРА РЕЗЮМЕ

Литературно-художественное наследие выдающегося деятеля современной Азербайджанской прозы Анара чрезвычайно богато и разнообразно с жанровой точки зрения. В статье в качестве объекта исследования предстала художественная проза автора, были выдвинуты мнения относительно сущности, духа и направлений произведений, разнообразия тем и объектов критики. В результате исследования был сделан вывод, что персонажи Анара – люди, принадлежащие к простому, обыкновенному слою общества. Но автору удалось создать оригинальные образцы искусства, обратив внимание на необычность, казалось бы, обычной жизни этих образов.

Произведения Анара, художественное творчество которого началось в 60-е годы прошлого века, поражают своей тематикой, своеобразием языка, стиля. Своими первыми произведениями писатель привнес новый дух в современную азербайджанскую прозу, о его сочинениях в прессе высказывались интересные мнения и суждения.

Жанр повести в творчестве Анара занимает одно из значительных мест. В этих произведениях, являющихся уникальными образцами Азербайджанской прозы, проблемы, поднятые писателем, и созданные им уникальные образы направлены на социально-политические и морально-этические проблемы, волнующие наше общество.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Abdulla qızı Abdullayeva (Abasova)

Кулиева И.Л., Садыхова М.М. ⁷⁸
КОММУНИКАТИВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ОБУЧЕНИЯ

Коммуникативное содержание обучения, согласуясь с требуемыми речевыми навыками и умениями, базируясь на отобранном грамматическом, лексическом и фонетическом материале, обеспечивает деятельность речевого общения иностранных учащихся.

Навыками называются упрочившиеся благодаря упражнению способы действий, ставшие в результате многократных систематических и целенаправленных повторений свободными, совершающиеся всегда целесообразно и адекватно той ситуации, в которой они вырабатывались, т.е. «способность учащихся осуществлять ту или иную речевую операцию наилучшим образом» (А.Н.Леонтьев). Иначе говоря, навык – это результат повторения с точным сохранением последовательности и точности самих действий. Под умением в педагогике понимают эффективное выполнение действия или осуществление деятельности в соответствии с целями и условиями, в которых приходится действовать; это владение разными видами речевой деятельности как средством коммуникации на разных уровнях совершенства.

Умение основывается на знании способов деятельности и их последующем применении без помощи учителя. Компонентами коммуникативного содержания обучения выступают сферы общения; темы и ситуации, типы коммуникативных задач; речевые действия, актуальные для выделения типов ситуации. Они сопрягаются с необходимыми для реализации этих речевых действий умениями, навыками, знаниями (речевая компетенция) и минимумом языковых средств, реализующих данные коммуникативные задачи (языковое содержание обучения, языковая компетенция).

Устноречевое общение на русском языке осуществляется преимущественно в обиходно-бытовой, социокультурной, учебно-профессиональной сферах, доминирование которых зависит от целей и меняется по этапам обучения.

В методической литературе предлагаются самые различные классификации ситуаций: реальные и воображаемые, стандартные и нестандартные. В каждом из названных типов проводится отбор коммуникативных задач и обслуживающих их языковых средств. Эти средства имеют цель вооружить учащихся различными синонимическими конструкциями.

Ситуация – это обстановка, совокупность явлений действительности, в которых протекает общение. Так, при обиходно-бытовой или социокультурной сфер общения актуальны задачи типа: поздравь по телефону русского коллегу (студента) с событием в личной жизни; узнайте адрес или телефон; спросите или расскажите о самочувствии; уточните, где лежит какой-то предмет; выразите удивление (акт удивления А.Энштейн относил к числу важнейших принципов педагогики: «Акт удивления наступает тогда, когда восприятие вступает в конфликт с достаточно установившимся в нас миром понятий», - писал он. Акт удивления – начало активного мышления); попросите коллегу выступить на собрании (встретить товарища в аэропорту); пригласите подругу в кино (театр, на концерт), откажитесь от выполнения какого-нибудь действия и т.д.

Несколько иначе выглядят коммуникативные задачи, связанные с учебно-профессиональной сферой общения, реализуемые прежде всего на занятиях по специальным предметам, экзаменах, зачетах, коллоквиумах и т.д. Тут необходимо выделить основную информацию текста, воспроизвести её; запросить информацию о том или ином факте (событии), о характеристике изучаемых объектов, их признаках, структуре, применении; описать явление и т.д.

Коммуникативное содержание обучения с учетом сказанного задается в программах, минимумах в материалах для учителей и т.д. двумя способами:

- а) через списки речевых намерений;
- б) через списки речевых высказываний.

Само представление коммуникативного содержания выглядит примерно следующим образом.

Коммуникативные задачи	Речевые действия	Языковые средства
I. Выяснение, как пройти, проехать	А. Обращение Б. Реакция на первые слова	Скажите, пожалуйста, ... Извините, пожалуйста, ... Будьте добры, как пройти, проехать. ...
II. Побуждение	А. Запрос Б. Реакция на запрос (просьбу, запрещение, объяснение)	Идите прямо, потом налево. Я хочу попросить вас. ...

Подобным образом инвентаризированное коммуникативное содержание обучения позволяет представить его исчислимо, наглядно, конкретно, с учетом речевой способности учащихся.

Темы и тексты в звуковой и графической форме, иллюстрирующие ход коммуникативных задач, невербальные знаковые сообщения (формулы, графики, схемы и пр.) языки жестов и мимики, факты невербального поведения, предметный этноведческий материал, на котором эти коммуникативные задачи ставятся и решаются, тоже входят в коммуникативное содержание обучения.

По материалам этих текстов (сообщений, высказываний), иллюстрирующих решение коммуникативной задачи, составляются каталоги тем, ситуаций, последовательности речевых действий, «шагов решения». Сама текстотека является результатом методической обработки оригинальных источников - учебников и учебных пособий по специальности, официально-деловых документов разных жанров, речи персонажей в текстах художественной литературы. В них часто воспроизводятся такие характерные для устной речи свойства, как спонтанность, эмоциональная окрашенность и т.д., благодаря чему в речевое обеспечение коммуникативных задач попадают общеразговорная лексика, вопросительные и восклицательные конструкции, формулы общения и привлечения внимания.

Практика подготовки учителей русского языка в условиях иностранной аудитории позволила выявить характер интонационной интерпретации в русской речи учащихся, что определило необходимость в сопоставительном анализе смысловых функций, интонации и способов их выражения. Особенно трудным является различение в речи вопросительного предложения без вопросительного слова. В русском языке смысл высказывания предложения без вопросительного слова может быть изменен, он зависит от резкого повышения тона на центре ИК.

В структуру коммуникативной компетенции иностранных учащихся должны входить умения понять и построить воздействующее высказывание с целью убеждения адресата и побуждения его к принятию точки зрения автора текста, без чего невозможно полноценное общение.

Одной из форм обучения иностранных учащихся составлению воздействующего высказывания на русском языке является обучение их продуцированию монологов-рассуждений, поскольку рассуждение является одним из самых воздействующих функционально-смысловых типов речи.

Как известно, слово является центром лингвометодического описания. Связующим звеном языковых единиц разных уровней служит конкретная ситуация или конкретный текст. При коммуникативном подходе активное владение речью предполагает опору не только на первичное значение слова, но и на его многозначность.

При функционально-семантическом подходе можно описывать язык по коммуникативным приемам, представляющим: описание, рассказ, оценка, дефиниция, приказ, рекомендации. Следует отличать лексику для обозначения предмета и лексику, служащую для описания.

Классификация лексических средств для обозначения предмета обычно может происходить на основе логической структуры той области, к которой этот предмет принадлежит. За единицу отбора минимума сложных слов выдвигаются следующие принципы отбора с учетом коммуникативных целей: 1) продуктивность; 2) регулярность; 3) частотность; 4) активность; 5) коммуникативно-информационная ценность.

Навыки и умения произношения являются техническими. Они воспитываются на самых ранних этапах его усвоения, формируются легко, без усилия и, сформировавшись, отличаются удивительной устойчивостью (если даже человек забыл язык и уже не говорит на нем, при необходимости он способен верно произносить звуки, безакцентно воспроизводить отдельные слова, фразы, цитаты или повторять сказанное).

Совсем иная картина в области синтаксиса, истинного владения словарём и фразеологией и особенно стилистики. Здесь навыки и умения складываются во многом сознательно, лишь путём специального обучения и упорного самосовершенствования. Их природа такова, что даже в родном языке требует многолетнего обучения в школе; исторически они во многом связаны с книжностью, с развитием письменности. Поэтому они совершенствуются на продвинутом этапе обучения.

В отличие от фонетики и морфологии механизм навыков и умений в синтагматике и стилистике таков, что требует постоянного их применения.

Обучение коммуникативному поведению является таким же элементом обучения, как обучение системе языка, говорению, пониманию, чтению и письму. Под коммуникативным поведением понимается совокупность реализуемых в коммуникации правил и традиций речевого общения, принятых в той или иной лингвокультурной общности. Разграничиваются вербальное и невербальное коммуникативное поведение. Вербальное поведение – это совокупность правил и традиций речевого общения, связанных с тематикой и особенностями организации речевого общения в определённых условиях коммуникации. Сюда входят речевые этикетные формулы и условия их употребления. Невербальное поведение – совокупность правил и традиций, регламентирующих ситуативные условия общения, физические действия, мимика и жесты, сопровождающие общение и необходимые для его осуществления.

Формирование системы умений и навыков рассматривается как цель обучения в любой современной программе по русскому языку, как иностранному. В объяснительных записках к программам перечисляются умения и навыки, которыми должны овладеть учащиеся. В ряде случаев перечисляются весьма элементарные умения, в других – более и даже весьма сложные; в части программ этот перечень весьма краток, в других – дается более детальное их

перечисление. Это потому, что подразумеваемые навыки и умения принципиально различны по природе и их объединение условно, оно базируется на их совместном существовании в жизни, но отнюдь не на учете их характера, их механизмов. Крайние примеры убеждают в том, что в принципе возможно, скажем, в совершенстве владеть навыками чтения, но быть весьма слабым в аудировании и тем более в говорении. И наоборот, владеющий говорением и слушанием плохо читает и очень слаб в письме. Учёт разных механизмов и путей формирования навыков и умений в разных видах речевой деятельности – важный элемент поиска новых методических решений, изобретения эффективных приемов работы и упражнений, повышения результативности педагогической работы.

Таким образом, главный исходный пункт в определении содержания обучения – это цели и требуемые для их достижения уровни коммуникативной компетенции, что предполагает ограничение сфер общения, видов коммуникативной деятельности и коммуникативных задач. Это всё прогнозирует конечный речевой продукт и лингвистические формы, в которых он будет реализовываться. Иначе говоря, отражение коммуникативной ориентации в обучении иностранным языкам проявляется в подходе к целям обучения. Цели обучения прогнозируют его результаты.

Литература

1. Зыкова С.Н. «Содержание коммуникативного образования». журнал «Вестник Томского университета», 2007.
2. Петрова Г.И. «Роль образовательных инноваций в модернизации современного образования». Томск, СТТ, вып.3, 2005.
3. Матяш О.И. «Что такое коммуникация и нужно ли нам коммуникативное образование». Сибирь. Философия. Альманах. вып.6, 2002.
4. Ахмедова М.М. «О некоторых коммуникативных технологиях в интернете». Узб.ГУ, №4, 2021.
5. Банарцева А.В. «Коммуникативный подход в обучении иностранному языку». Вестник Самарского государственного университета. Серия: Психолого-педагогические науки. 2017.
6. Нестерова С.В. «К проблеме обучения коммуникативной грамматике иностранного языка в вузе». Самара. Государственный университет 2017.

Ключевые слова: коммуникативная методика, сферы общения, изучение языка, функциональность

Резюме

Как известно, целью обучения иностранному является практическое владение языком, усвоение системы языка и приобретение языковых навыков.

Однако опыт показывает, что даже лучшие студенты зачастую по окончании вуза не владеют навыками спонтанной речи. Ощущается их бедный запас слов и однотипность оформления грамматических структур. Основным субъектом и объектом обучения является преподаватель. Он направляет речевую деятельность, даёт комментарии и организует процесс обучения. Однако приемы и методы обучения нужно направлять на формирование и развитие речевых навыков и умений студентов. Умение основывается на знании способов деятельности и их последующем применении без помощи учителя.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

AZƏRBAYCANDA DİLÇİLİK TERMINOLOGİYASININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müstəqillik illərində Azərbaycan elmində nəzərə çarpan irəliləyişlərdən biri elmi ədəbiyyatın artımında özünü göstərir. Əgər sovet dövründə elmi fəaliyyətlə məşğul olanlar yazdıqları məqalə və monoqrafiyaların nəşri ilə bağlı kəskin problemlər yaşayırdırsa, hazırda bu çətinliklər, demək olar ki, tam aradan qalxmışdır. Tədqiqatçıların məqalələri müxtəlif məcmuələrdə çap olunur, konkret mövzular üzrə aparılmış araşdırmaların nəticələri monoqrafiyalarda işıq üzü görür. Elmi tədqiqatların nəşrinin sadələşməsi, bir tərəfdən, əldə olunan nəticələrin aprobasiyasına kömək edirsə, digər tərəfdən, sahələr üzrə elmi bazanın zənginləşməsinə səbəb olur. İndi elmi yazılarda, məqalə və monoqrafiyalarda istifadə olunan terminlərin sayında artım, terminlərin variativliyi, eləcə də yeni terminlər müşahidə olunur.

İnternetdən başqa dillərdə yazılmış araşdırmaların əldə olunma imkanlarının artması başqa tədqiqatçılara aid elmi materialın tərcüməsinə zəmin yaradır və tərcümələr də sahəyə aid yeni terminlərin dövriyyəyə daxil olmasını reallaşdırır.

Son illərdə Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif məsələlərinə, xüsusən də terminologiyaya həsr olunmuş elmi əsərlərin sayı da kifayət qədər çoxalmışdır. Bu da sahə terminologiyasının müasir elmi nailiyyətlər əsasında öyrənilməsinə aktuallaşdırır. Müstəqillik illərindəki tədqiqatlarda qeydə alınan yeni yanaşma üsulları, elmi yeniliklər artıq terminologiyanın nəzəri problemlərinin tədqiqi işığında öyrənilir. Terminoloji tədqiqatların əksəriyyəti bu və ya digər elmi sahəyə, elmi istiqamətə yönəldilir. Təbii ki, bütün tədqiqatçılar araşdırmalarında eyni bir yolu tutmur, yeni axtarış və tədqiqat imkanları, istiqamətləri axtarırlar.

Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, dünya elminə inteqrasiya terminologiyasının zənginləşməsinə səbəb olur. Başqa ölkələrə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin artması yeni yaranan terminlərin dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmasını sürətləndirir. Bu cür alınmaların miqdarı son illərdə çoxalmış, ayrı-ayrı lüğətlərdə, mətbuat dilində onların istifadə dairəsi genişlənməmişdir. Ötən əsrin 80-ci illərində Azərbaycan dilində terminologiyaya münasibətdə hiss olunan ilk meyl mənşəcə dilin öz sözlərindən istifadəyə üstünlük verilməsi olmuşdur. Dil elmi dil səviyyəsində çıxış etdikdə onun fəaliyyət miqyası genişlənir. Elmi anlayışları ifadə etmək üçün dilin öz imkanları həmişə kifayət etmir, daha doğrusu, yeni anlayışın alınması ilə onun dilin öz sözü ilə adlandırılması arasında müəyyən zaman fərqi meydana çıxır. Anlayışı alarkən, onu dərhal dilin öz sözü ilə adlandırmaq çətin olur.

“Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmamalıdır. Belə ki, dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji sistem müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də alınma və beynəlmiləl termin axını-dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır. Bu problemlərin həlli və terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır” [1, s. 31].

Hər bir dilin terminoloji fondu bu dildə müxtəlif elm sahələrinin terminologiyalarının məcmusunu əhatə edir. Sahə terminoloji lüğətləri konkret sahə üzrə terminlərin qeydə alınması və nizama salınmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq terminləri istisna təşkil etmir, müvafiq lüğətlərdə qeydə alınır, onlarda toplanır, cəmləşir. Dilin lüğət fonduna daxil olan vahidlərin qeydə alınması, toplanması, mürəkkəb və çətin başa düşülən sözlərin izah olunması dildə yazının yaranmasından sonraya təsadüf edilir. Bu sahədə ilk işlər əlyazma mətnlərində səhifələrin kənarında mürəkkəb və çətin başa düşülən sözlərin izahlarının qeyd olunması ilə başlamışdır. Belə iş həm əlyazmanı yazan xəttatlar tərəfindən, həm də belə əlyazmaları oxuyanlar tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Terminlərin seçilməsi, leksikoqrafik emalı, geydə alınması, son nəticədə terminoloji lüğətlərin hazırlanması sahə terminologiyasının və ümumiyyətlə terminologiyanın inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən dördmərhləli prosesi özündə birləşdirir. Bu prosədə yalnız terminoloji lüğət hazırlanmır, terminoloji sistemdə inventarlaşdırma aparılır, sistem nizama salınır, terminlərin standartlaşdırılmasının bəzi işləri görülür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sahə terminologiyası birbaşa meydana çıxmır, özünün təşəkkül, formalaşma və inkişaf dövrlərini keçir. Yalnız üçüncü dövrdə terminlərin sabitləşməsi, başqa sözlə desək, onların dildə mənimsənilməsi baş verir. Sabitləşmiş terminlər dilin həm leksik, həm də qrammatik normalarının tələblərinə cavab verir, belə terminlərin fonetik cildi qərarlaşır, onlar üçün orfoqrafik və orfoepik normalar müəyyənləşir. Eyni zamanda termin elmi ədəbiyyatda geniş istifadə edilir və sahə mütəxəssisləri tərəfindən qəbul olunur. Belə halda termini əvəz etmək meyli az hallarda müşahidə edilir.

Ayrı-ayrı elm sahələri həm təşəkkül, həm də formalaşma inkişaf etmək baxımından bir-birindən fərqlənir. Dil və şifahi xalq yaradıcılığı yaranma tarixinə görə qədimdir. Dilin yaranışı, şübhəsiz ki, ədəbiyyatı qabaqlayır. Lakin ədəbi-bədii nümunələr müəyyən forma və qaydalar əsasında cıllanaraq özlərinə ad qazanmış, sonralar bu adlar ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasında yer almışdır. Bu baxımdan ədəbiyyatşünaslıq terminlərinin müəyyən qismi daha qədimlərdə təşəkkül tapmışdır. “Yazıyaqədərki dövrdə xalq yaradıcılığını əks etdirən terminlər, şübhəsiz mövcud idi. Güman etmək olar ki, Azərbaycan xalqı şifahi formada yaratdığı hər bir bədii nümunəyə ad vermiş, bu adlar isə terminlərdən başqa bir şey deyildir. *Varsağı, bayatı, oxşama, tapmaca, sanama, nağıl, dastan* və s. bu kimi ədəbiyyatşünaslıq terminləri, məhz yazıyaqədərki dövrün məhsuludur” [2, s. 14].

⁷⁹ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, dosent

Azərbaycan dilində terminlərin təşəkkülü, formalaşması və inkişafı uzunmüddətli tarixi dövrü əhatə edir. Bu problem dilçilərimizin müxtəlif tədqiqat işlərində diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. “Terminologiya tarixinin öyrənilməsinə həm ümumi planda, həm də xüsusi planda yanaşılmışdır. Terminologiya tarixin xüsusi planda yanaşma bu və ya digər sahə terminologiyasının təşəkkül və inkişaf tarixini nəzərdə tutur. Məsələn, Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasını tədqiq edərkən iki əsas dövrü - yazıyaqədərki və yazıdan sonrakı dövrləri ayırmaq məqsədəuyğun saymışdıq [2, s. 13]. Terminlərin təşəkkülü, şübhəsiz ki, yazıyaqədərki dövrə gedib çıxır. Onu da qeyd edək ki, bu dövrdə termin və sözə ayırma, təbii ki, olmamışdır. Termin anlayışının özü müxtəlif sahələrin, o cümlədən elmin inkişafı ilə bağlı meydana çıxmışdır. Sözlərin xüsusi qruplarının ayrılması, müxtəlif sahələrdə xüsusi leksikanın qruplaşdırılması, müəyyən anlayışların adlandırılması, belə adların yalnız sahə ilə məşğul olanlara məlum olması faktları danılmazdır. Buna qədər isə sözlər dil daşıyıcıların əksəriyyətinə məlum olmuşdur. Terminologiya formalaşanda terminlərin az olmayan bir qismi ümumişlək leksik qatdan götürülmüşdür. Beləliklə, ümumişlək leksik vahidlərin terminləşməsi prosesi getmişdir.

Dilin terminoloji sisteminin inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiq olunması onun ayrı-ayrı dövrlərdəki vəziyyətinin öyrənilməsi üzrə aparıla bilər. Azərbaycan terminologiyasının inkişaf tarixini araşdırmış S.Sadiqova aşağıdakı dövrləşdirməni təklif etmişdir: 1)VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədərki dövr; 2)XVI-XVIII əsrlərdə terminologiyanın təşəkkülü; 3)XIX əsrin 30-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı; 4) XX əsrin I rübündə terminologiyanın inkişafı; 5)XX əsrin 20-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı; 6) XX əsrin 90-cı illərində (müstəqillik illərində) terminologiyanın inkişafı» [3, s. 74].

Terminologiyaya aid tədqiqatlar sistemli xarakter daşıyır və ardıcıl davam etdirilir. Hazırda sahə terminologiyaları, demək olar ki, tam əhatə olunmuşdur. Şübhəsiz ki, müasir terminoloji tədqiqatlarda ayrı-ayrı dövrlərdə terminlərin işlənmə məsələləri mümkün mənbələrin tam əhatə olunması şərti ilə aparılmalıdır. Müasir dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq terminlərinin inkişafı və təkamülü məsələləri də ilk növbədə mövcud terminoloji lüğətlər əsasında araşdırılmalıdır.

Azərbaycanda dilçiliyə dair ilk lüğətin 1939-cu ildə D.Quliyevin tərtib etdiyi “Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti” olması və onun SSRİ EA Azərbaycan filialının Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutu tərəfindən nəşr edilməsi qeyd olunur. Bu lüğət orta məktəb proqramını əhatə etmişdir [Bax: 4].

Eyni mənbədə göstərilir ki, 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı dilçilik terminlərini layihə şəklində çap olunmuşdur. Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi bu layihəni müzakirə və təsdiq etmiş, 1957-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı həmin lüğəti R.Ə.Rüstəmov, M.Ş.Şirəliyev və C.H.Əfəndiyevin redaktorluğu ilə nəşr etmişdir [Bax: 4].

Azərbaycan dilinin terminologiyası məsələlərinə aid olub 1920-1980-ci illəri əhatə edən biblioqrafik göstəricidə dilçiliyə dair 4 lüğət haqqında məlumat verilir. Burada ilk lüğətin 1936-cı ildə, 1980-ci ilə qədərki sonuncu dilçilik lüğətinin isə 1957-ci ildə çıxması qeyd olunmuşdur [5].

1960-cı ildə Azərbaycan Tədris Pedaqoji Nəşriyyatının buraxdığı “Müxtəsər dilçilik lüğəti”, 1969-cu ildə Ə.Fərəcovun “İzahlı dilçilik lüğəti” haqqında da məlumata rast gəlirik [4].

1989-cu ildə “İzahlı dilçilik terminləri” lüğəti çapdan çıxmışdır (müəlliflər - M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva). Müstəqillik dövrünə qədər Azərbaycanda çap olunmuş dilçilik terminləri lüğətlərinin ən mükəmməli bu lüğət olmuşdur [6].

2006-cı ildə F.Y.Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən Eksperimental fonetika və təbii dilçilik laboratoriyasında hazırlanmış ikicildlik “Dilçilik ensiklopediyası” çapdan çıxmışdır. Ensiklopediyada terminlər rus dilində əlifba sırası ilə düzülüb, onların alman, ingilis, fransız dillərində qarşılığı verilmiş, sonra isə terminlər Azərbaycan dilində izah edilmişdir [7; 8].

2018-ci ildə “Elm” nəşriyyatı “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ni çap etdirmişdir [9]. Bu lüğətin tərtibi və nəşrinin aktuallığı ilə bağlı qeyd olunur ki, “son dövrlərdə mətn dilçiliyi, nəzəri dilçilik, kompüter dilçiliyi, koqnitiv dilçilik, psixolinqvistikaya və paralingvistikaya dair araşdırmalar gedir. Qeyd edək ki, dilçilikdə bu istiqamətlərdə yeni sahələr yaranmışdır. Diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət xarici dilçiliyin fundamental tədqiqat işlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlıdır. Belə tərcümələr də Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin yaranmasına təsir göstərir. Dilçiliyin bir elm kimi müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, başqa elm sahələri ilə inteqrasiyası mövcud terminoloji sistemdə əsaslı dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda nəşr olunmuş dilçilik terminləri lüğətlərində bu terminlər əhatə olunmamışdır” [4].

Qeyd edək ki, 2020-ci ildə bu lüğət yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş variantda nəşr olunmuşdur [10].

Dilçilik elminin müasir inkişaf səviyyəsi, yeni-yeni istiqamətlərin təşəkkülü, elmlərin inteqrasiyası və diferensiasiyasının nəticəsi olaraq dilçiliyin həmhüddud sahələrinin inkişafı yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Hazırda bu proses davam etməkdədir. Dilçiliyin sürətli inkişafı, yeni dilçilik sahələrinin yaranması bir daha terminlərin toplanmasını, onların sistemləşdirilməsini və nizama salınmasını tələb edir. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, sonuncu lüğət qeyd edilən məsələnin həllində əhəmiyyətli rol oynayır. 2018-ci ildə çap olunmuş lüğətə daxil edilən terminlərin ümumi sayının 8500-ə yaxın olması göstərilmişdir [4]. 2019-cü ildə nəşr olunmuş lüğətdə əvvəlki lüğətlər və onların bəzilərindəki terminlərin sayı barədə məlumat verilmişdir. Bu mənbəyə istinadla demək olar ki, Ə.Fərəcovun lüğətinə 160, 1989-cu ildə çap olunmuş lüğətə 1600, dilçilik ensiklopediyasına 4400, son nəşrlərə, daha dəqiq desək, 2018 və 2019-cu illərdə çap edilmiş lüğətlərə 8000 terminin daxil edilməsi qeyd olunmuşdur [10, s.4]. Aydın olur ki, müstəqillik illərində buraxılmış lüğətlərdə terminlərin sayı kifayət qədər çox artmışdır. Əlbəttə, bu göstərici dilçilik terminlərinin Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonrakı artımı ilə əlaqədar deyildir. Məsələ ondadır ki, müstəqillik dövründə dilçilikdən yeni terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına diqqət çoxalmışdır.

O.S.Axmanovanın 1966-cı ildə nəşr edilmiş lüğətindəki dilçilik terminlərinin sayı 7000-ə yaxın göstərilmişdir [11, s. 2]. Onu da qeyd edək ki, O.S.Axmanovanın lüğətində V.F.Belyayevin tərtib etdiyi ölçü və poetika terminləri lüğəti də əlavə kimi verilmiş və ona daxil olan terminlərin sayı göstərilməmişdir [11, s. 573-605]. Beləliklə aydın olur ki, hələ 1966-cı ildə dilçilik terminologiyasındakı terminlərin sayı 7000 mindən az olmamışdır. 1989-cu ildə nəşr edilmiş izahlı dilçilik terminləri lüğəti və 2006-cı ildə F.Veysəllinin redaktəsi ilə çapdan çıxmış “Dilçilik ensiklopediyası”nda da əsas mənbə O.S.Axmanovanın lüğətinin olması heç bir şübhə doğurmur. Müəlliflər qismən D.E.Rozental və M.A.Telenkovanın [12] müəllifliyi ilə buraxılmış linqvistik terminlərin məlumat kitabından da istifadə etmişlər. Burada daha bir məsələyə də toxunmaq lazım gəlir. Rusiyada dilçilik ensiklopediyalarının nəşrinə tez başlanmışdır. V.N.Yartsevanın baş redaktorluğu ilə 1990-cı ildə buraxılmış linqvistik ensiklopedik lüğətə 5400 termin daxil edilmişdir [13, 14]. Bu lüğətdə ayrı-ayrı dillər haqqında məlumatlar da lüğət məqaləsi, yəni termin kimi yer almışdır (məc. Abazin dili) [15]. Bu ensiklopediyanın redaksiya heyətindən olan məqaləsində göstərilir ki, dünya əhalisi 5000-dən az olmayan dildə danışır [16]. Əgər bu dillərin hər biri ensiklopediyaya daxil edilsəydi, onda terminlərin 5000-i yalnız həmin dilləri əhatə edəcəkdi. Azərbaycanda 1989-cu və sonrakı dövrdə çap olunmuş lüğətlərdə ayrı-ayrı dillər haqqında ayrıca lüğət məqaləsi yer almışdır. Məsələn, 2019-cu ilin lüğəti Abaza dili, Abazin dili, Abxaz dili, Tabasaran dili, Talış dili, Tat dili, Türk dili, Türkmən dili, Belarus dili, Beluc dili və s. daxil edilmişdir [10]. Bu və ya digər dilin hansı meyar əsasında lüğətə salınması isə göstərilməmişdir.

Qeyd olunan cəhət istər ensiklopediya, istərsə də lüğətlərdə nəzəri anlayışı ifadə edən terminlərin sayının azlığına dəlalət edir. Terminlərin seçilməsi, leksikoqrafik emalı, qeydə alınması, son nəticədə terminoloji lüğətlərin hazırlanması sahə terminologiyasının və ümumiyyətlə terminologiyanın inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən dördmərhləli prosesdir. Bu prosesdə terminoloji sistemdə inventarlaşdırma aparılır, sistem nizama salınır, terminlərin standartlaşdırılmasının bəzi işləri görülür.

Dilin lüğət fondunda terminologiya xüsusi lay təşkil edir. Dilin ümumi sözlərinin miqdarı hesablanarkən yalnız ümumişlək leksik lay nəzərə alınır. Eyni zamanda terminlər də hesablanır. Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminə daxil olan bütün terminlərin miqdarı ilə bağlı elmi araşdırma aparılmamışdır. Çağdaş dilçilik üçün aktual olan bu məsələ müxtəlif sahə terminlərinin hesablanması və bu hesablamalar üzrə ümumi terminlərin sayının təyin edilməsi tələb olunur. Onu da qeyd edək ki, belə tədqiqatda hansı sahə terminologiyasının daha zəngin olması, həmçinin müxtəlif sahələrdə müştərək işlədilən terminlər haqqında da lazımi faktları ortaya qoymaq olar. Terminoloji layın kəmiyyət göstəricilərinin hesablanması müvafiq lüğətlər əsasında yerinə yetirilə bilər.

Müəyyən sahəyə aid terminoloji lüğətin tərtibi zamanı bu sahə aid olmayan terminlərin lüğətin sözlüyünə daxil edilməsi məqbul sayılmır. Müştərək sahələrin terminlərinin müəyyən qisminin sahə terminoloji lüğətinin sözlüyünə daxil edilə bilər. Məsələn, təbii dilçilikdə ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistika, çoxluqlar nəzəriyyəsi, qraflar nəzəriyyəsi terminologiyalarından və eyni zamanda dilçilik terminologiyasından da istifadə olunur. Təbii dilçilik əsas iki sahənin - riyaziyyat və dilçilik qovşağında yaranmışdır. Lakin təbii dilçilikdə bütün riyazi terminologiya istifadə edilmir.

Elmlərin diferensiasiyası prosesində yeni sahələrin yaranması sürətlənir. Məsələn, dilçilikdə kommunikasiya nəzəriyyəsi, koqnitiv dilçilik, mətn dilçiliyi, diskurs təhlili, konseptlər nəzəriyyəsi, ümumi semantika, korpus dilçiliyi kimi sahələr müstəqilləşmişdir. Hazırda terminoloji lüğətçiliyin də terminoqrafiya ilə əvəzlənməsi və müstəqil istiqamətə çevrilməsi, eləcə də elektron leksikoqrafiyasının diferensiasiyası haqqında fikirlər söylənməkdədir. S.Sadıqova yazır: “Dilin leksik tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən terminologiyanın sürətli inkişafı, dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi formalaşması və onunla bağlı problemlərin ekstralingvistik xarakter daşması, məntiqlə, fəlsəfə ilə, eləcə də digər elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi problemə kompleks şəkildə yanaşmağı tələb edir. Dilçilikdə terminlərə leksik-semantik və qrammatik baxımdan verilən tələblər, onların geneoloji tərkibi, struktur-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, geniş təhlil olunsa da, terminologiyanın nizama salınması öz həllini gözləyən problemlərdəndir” [3, s. 347-348].

Sahə terminləri sahəyə aid yazılmış əsərlərdən toplanır. Sahə müəyyən meyarlar üzrə təsnif edilir, onun bölmələri, yarım bölmələri müəyyən edilir, sahə ilə bağlılığı olan digər sahələr təyin edilir. Məsələn, dilçiliyə XX əsrin birinci yarısı prizmasından yanaşsaq onun bölmələrini fonetika, leksika və qrammatika ilə məhdudlaşdırma bilirik. Təbii ki, leksika daxilində frazeologizmləri ayırmaq, qrammatikanı morfolojiya və sintaksis yarım bölmələrinə ayırmaq da bu dövr üçün səciyyəvidir. Lakin məsələyə müasir dilçilik səviyyəsində yanaşsaq, fonologiya, morfonologiya, fonosemantika, nitq aktları nəzəriyyəsi, kommunikasiya nəzəriyyəsi, terminologiya, mətn dilçiliyi, diskurs təhlili, təbii dilçilik, kompüter dilçiliyi, koqnitiv dilçilik, paralingvistika, psixolingvistika, pragmatik dilçilik, mühəndis dilçiliyi və s. kimi yeni elmi istiqamətlərin yarandığını görürük. Hər bir istiqamət ümumi linqvistik anlayışlar sırasına öz anlayışlarını qatmışdır. Nəticədə dilçilik terminologiyasının əsaslı şəkildə toplanıb qruplaşdırılmasının nə dərəcədə mürəkkəb və çətin iş olduğunu aşkar hiss etmək mümkündür. Dilçilik terminlərinin inventarlaşdırılması müasir dövr üçün də o qədər də asan iş deyil. Halbuki, hazırda dilçiliyə dair xeyli lüğətlər, ensiklopediyalar çap olunmuşdur. Belə bir fikir yaranma bilər ki, dilçilik terminlərinin inventarlaşdırılması başa çatmışdır. Lakin əldə olan ensiklopediyalar və izahlı lüğətlər üzrə aparılan müşahidələr göstərir ki, onlar bütün terminoloji korpusu əhatə etmir. Şübhəsiz ki, bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri vardır. Belə səbəblər, bir qayda olaraq, sahə daxili yeni elmi istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlarla bağlı olur. Məsələn, Q.A.Zolotovun 1988-ci ildə çapdan çıxmış əsərində deverbativ, deliberativ, dimensiv, direktiv, intensiv, limitativ, mediativ, partitiv kimi terminlər izah edilsə, F.Veysəllinin 2013-cü ildə nəşr olunmuş “Dilçiliyin əsasları” kitabında siqmatk, siqmatika, siqnans, siqnum, sirkumfiks, tranfiks, propositus, perlukativ, lokativ, direktiv, diskursev və başqa terminlərə rast gəlinir [Bax: Zolot, s. 431-433; Veys s. 401-417].

Məlumdur ki, terminin milli və beynəlmiləl variantları olur. Müxtəlif dillərdə milli və beynəlmiləl terminlərin paralel işlənməsi ilə yanaşı, qarşılığı olmayan beynəlmiləl terminlərin işlədilməsi də geniş yayılmışdır. Bu da dilin terminoloji, o cümlədən dilçilik terminləri sistemində inventarlaşdırmanın iki istiqamət üzrə aparılmasını, yaxud müvafiq lüğətlərdə milli və beynəlmiləl terminin qeyd alınmasını tələb edir.

Müasir dövr dilçilik terminologiyasının inkişaf xüsusiyyətlərini fərqli aspektlərdən öyrənmək, hesab edirik ki, dilçiliyin daxili sahələri üzrə terminlərin toplanıb qruplaşdırılması ehtiyacını doğurmuşdur. Müstəqillik illərində Azərbaycanda dilçiliyin yeni elmi istiqamətlərinə aid tədqiqatlar artmışdır. Bu cəhətə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan dilçilik terminologiyasına müstəqillik illərində xeyli sayda yeni termin gətirilmişdir. Bu terminlər daha əvvəlki dövrlərdə yaransalar da Azərbaycan dilçiliyi üçün yeni hesab oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Sadıqova S. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı. Bakı, Avropa, 2016, 396 s.
2. Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri: formalaşması və inkişafı.- Bakı : Nurlan, 2003, 184 s.
3. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyasının təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005
4. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti¹ nin təqdimatı olub// <http://azterm.az/az/news/1204/>
5. Библиографический указатель литературы по вопросам терминологии азербайджанского языка (1920 -1980 гг.). Баку . «Элм», 1981, 49 с.
6. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1989, 364 s.
7. [Dilçilik ensiklopediyası. I c. \(prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə\). Bakı, Mütərcim, 2006, 516 s.](#)
8. [Dilçilik ensiklopediyası. II c. \(prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə\). Bakı, Mütərcim, 2006, 514 s.](#)
9. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2018, 912 s.
10. Sadıqova S., Hüseynova N., Novruzova S., Həsənlı-Oğrbova S. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2019, 1200 c.
11. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, Сов. Энциклопедия. 1966, 607 с.
12. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва, Просвещение, 1976, 543 с.
13. Лингвистический энциклопедический словарь (гл. ред. В.Н.Ярцева). Москва, Сов. Энциклопедия, 1990, 683 с.
14. Абазинский язык//<http://tapemark.narod.ru/les/009a.html>
15. Герд А. С. Рецензия // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. — М.: Наука, 1991. — Т. 50. № 4. — С. 373—375. Elektron mənbə: <http://tapemark.narod.ru/les/recenzija.html>
16. От редакционной коллегии //<http://tapemark.narod.ru/les/005a.html>
17. Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского языка. Москва, Наука, 1988, 440 с.
18. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2013, 420 s.

О некоторых аспектах развития лингвистической терминологии

Резюме

В статье изучается процесс развития и создания новых терминов по лингвистике, в современный период, причины связи терминологии с новыми направлениями лингвистики, роль терминов используемых в дискурсе, а также вопросы детерминализации и ретерминализации, семантическая трансформация значения термина.

Анализируются источники и пути образования языковедческих терминов. Отмечается, что источники образования языковых терминов подразделяются на две группы. Это те, которые образуются за счет внутренних возможностей и те, которые образуются посредством заимствования из других языков. Были описаны теоретические аспекты формы обогащения языковых терминов на основе разнообразных фактов и примеров. В данной статье исследуются также вопросы связанные с развитием терминологической лексикографии. Развивается различные области науки. Каждая новая область имеет свою терминологию. Множество терминов отдельно взятой науки дает возможность для создания различных видов словарей данной отрасли.

On some aspects of developments of linguistic terminology

Summary

Progress of creation process of new terms and creation of common words in modern period, reasons of relation of new directions of linguistics with terminology, role of terms used in discourse including questions of determinology and re-terminology, semantic transformation are studied in the article. In one of the mentioned levels creation of terms and in another its determination is revealed, the differing influence of mentioned aspects to norms of terms is observed.

The formation and development of linguistic terminology, specific features, functions, and development of various fields of linguistic terms, their systemic development peculiarities have been defined in this chapter. The parts constituting both the lexical layer of the language, and at the same time, forming the special-function complements each other. The sources and ways of creation of linguistic terms were investigated. The sources of creation of linguistic terms were divided into two groups-linguistic terms formed from the internal resources of the language and from borrowings. The methods of acquisition and enrichment of borrowed linguistic terms have been analyzed on the theoretical aspect with numerous facts. The article studies questions related with development of terminological lexicography. Due to analysis it was revealed that within certain period new directions are founded in dictionaries field. These directions are related with creation of dictionaries on special lexicon language. Special lexicon is terminological fund of language. Various fields of science are developing. Every new field has its own terminology.

Rəyçi: Dos. L. LƏKBƏROVA

Nərmin Ramiz qızı Babayeva⁸⁰
“OĞUZ KAĞAN” DASTANINDA KOSMOQONIYA VƏ ETİOLOGİYA

Problemin qoyuluşu: Mifik yaradılışın yalnız mənşəyini (səbəbini) izah edən etioloji miflər müstəqil mətn şəklində mövcud olduqları kimi, eyni zamanda yaradılışın mahiyyətini izah edən kosmoqonik miflərin də tərkib hissələrini təşkil edir. Etioloji miflə kosmoqonik mif arasındakı münasibətlərin bütün semantikasını “Oğuznamə” dastanının uyğur versiyasında müşahidə etmək mümkündür.

İşin məqsədi: Tədqiqatın qarşısında duran vəzifə “Oğuz kağan” dastanında kosmoqonik və etnoqonik miflərin qarşılıqlı əlaqələrini araşdırmaqdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan epik folklor mətnləri əsasında etioloji miflərin semantikasından bəhs edən bir tədqiqatda “Oğuznamə” dastanından yan keçmək, ona toxunmamaq mümkün deyildir. Çünki bu dastan ulu babalarımız olan oğuz türklərinin mifoloji görüşlərinin əsasında duran, mifik dünya modelinin quruluşu, məzmunu və mahiyyətini aydın şəkildə özündə qoruyan bir dastandır. “Oğuznamə” milli tarix və mədəniyyətimizin öyrənilməsi sahəsində o qədər əhəmiyyətli rola malikdir ki, hətta tədqiqatçılar (K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu) onu oğuzların eposu olmaqla yanaşı, tarixi, o cümlədən daim yaşayan “həyat kitabı” hesab etmişlər [17, s. 79]. Qeyd edək ki, prof. Xalq Koroğlu “Oğuznamə”nin oğuzların ilkin tarixinin qaynağı kimi rolunu, prof. Tofiq Hacıyev Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətini, akademik Nizami Cəfərov ümumtürk mədəniyyəti tarixindəki yerini xüsusi vurğulamışlar [14, s. 27-37; 12, s. 10; 8, s. 147-148].

“Oğuznamə” təkcə bir dastanın adı deyil, bu ad dastanın çoxlu variantlarının ümumi adıdır. Prof. R.Qafarlı “Oğuznamə” adını türk xalqlarının oğuz qrupunun şifahi epik ənənəsinin nəzm və nəsr ilə yaranan eposlarına orta çağların əvvəllərində verilmiş ad kimi, prof. F.Bayat isə oğuzların ictimai-siyasi, tarixi-mifoloji, dini-fəlsəfi görüşlərini, epik-bədii təfəkkürünü əks etdirən nümunələrə elmi ədəbiyyatda verilmiş ad kimi səciyyələndirmişlər [15, s. 573; 4, s. 255].

Faruq Sümər “Oğuznamə” eposunu türkçülük şüurunun ifadəsi, Bəhaəddin Ögel türklərin qurduqları böyük dövlətlərə və dünya imperatorluqlarına aid dastan, V.M.Jirmunski XV-XVI əsrlərdə oğuz xalqının əfsanəvi tarixinin yazılı və şifahi-poetik abidəsi, Kamil Vəli Nərimanoğlu türk xalqının həyatını, mübarizəsini, mənəviyyatını obrazlar, bədii lövhələrlə əks etdirən ədəbi-tarixi qaynaq, Əfzələddin Əsgər oğuz etnosunun ədəbi irsi, Ağaverdi Xəlil oğuzların əfsanəvi tarixi haqqında kitab hesab etmişlər [20, s. 346; 18, s. 1; 21, s. 522; 16, s. 78; 10, s. 244-249; 13, s. 269].

F.Bayat göstərir ki, çoxlu variantları olan oğuznamələr mətn tipi baxımından tarixi-xronoloji və ədəbi məzmunlu oğuznamələr olmaqla iki qrupa ayrılır [4, s. 255-257]. Yəni oğuznamələrin bir hissəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuz kağan” oğuznaməsi kimi dastan janrına aid bədii əsər hesab olunur, digər bir hissəsi isə Oğuz xanın və onun nəslinin tarixindən bəhs edən salnamə, başqa sözlə, tarixi-xronoloji əsərlərdir.

Bir oğuznamədən başqa bütün oğuznamələr İslam ideologiyasını əks etdirir. Yalnız “Oğuznamə”nin uyğur versiyası olan “Oğuz kağan” dastanı İslam ideologiyası ilə deyil, oğuzların mifoloji görüşləri ilə bağlıdır. Bu da bizə ulu babalarımız olan oğuzların etioloji mifləri ilə kosmoqonik miflərinin münasibətlərini öyrənməyə imkan verir.

“Oğuz kağan” dastanı Oğuzun doğulmasının təsviri ilə başlayır. Maraqlı faktır ki, Oğuz anası Ay kağanın gözündən doğulur. Dastanın Azərbaycan dilinə istər K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu, istərsə də F.Bayat tərəfindən edilmiş tərcümələrində ananın gözündən doğulma epizodu aydın şəkildə görünür:

Günlərin bir günü Ay kağanın gözü parladı,
Erkək oğul doğdu [17, s. 10].

Yenə günlərin bir günü Ay kağanın
gözləri yaradı, bir oğlu oldu [2, s. 124].

S.Rzasoy bu epizod haqqında yazır: “F.Bayatda Oğuz kağan Ay kağanın “gözlərinin yarılması (yarılması)” ilə K.V.Nərimanoğlugildə “gözlərinin parlaması” ilə doğulur. Hər iki halda Oğuz kağanın doğulması anası Ay kağanın gözləri ilə bağlıdır və o, Ay kağanın gözündən (gözlərindən - ?) doğulur” [19, s. 94].

Oğuzun Ay kağanın gözündən doğulması kosmoqonik aktdır: dünyanın necə yaranması prosesini təsvir edir. Bu prosesin iştirakçısı olan Ay kağan obrazı diqqəti cəlb edir. Oğuz adı bir uşaq deyildir. O, bütün oğuzların əcdadıdır: Oğuz xalqı bütövlükdə onun nəslindən törəmişdir. Oğuz kağanın əvvəlcə altı oğlunun olduğunu bilir. Bu məlumatlardan aydın olur ki, Ay kağan Oğuzun anası olduğu kimi, onun uşaqlarının da nənəsidir. Maraqlıdır ki, dastanda Oğuz kağanın atasından ümumiyyətlə söhbət getmir. Oğuz xalqının yaranmasında ana başlanğıcını təşkil edən Ay kağan obrazı haqqında isə dastanda cəmi bir məlumat var. Onun adı bir cə dəfə yuxarıda verdiyimiz şeir parçasında çəkilir. Lakin belə hesab edirik ki, Günəş və Ay haqqında mifoloji mətnləri cəlb etməklə Oğuz kağanın anası Ay kağan obrazının semantikasına əlavə aydınlıq gətirmək mümkündür.

Şəkidən toplanılmış “Günəş necə yaranıb” adlı mifdə “ulduzlar buludların dalında yaşayan yekə-yekə divlərin, ay isə onların ən nəhəngi olan göylər padşahının gözləridir” [1, s. 46]. Yəni bu mif mətnində Ay gecənin, qaranlığın, xaos dünyasının simvolu kimi div obrazında təqdim olunmuşdur. “Günəş necə yaranıb” kosmoqonik mifi ilə Oğuzun doğulması haqqında kosmoqonik mif aktını müqayisə etdikdə Oğuzun anası olan Ay kağanın da div olması qənaətinə gəlmək mümkündür.

Bizcə, bu qənaət iki səbəbdən ağılabatandır:

Birincisi, “Günəş necə yaranıb” kosmoqonik mifi ilə “Oğuz kağan” mifinin hər ikisi türk mifik görüşlərinə aiddir. Yəni bu miflər eyni mifik ənənəni təmsil edir.

İkincisi, Oğuz kağanın anası Ay kağanın div ola bilməsində qərribə heç nə yoxdur. Cəlal Bəydili (Məmmədov) “Qorqut ata” adlı oçerkində yazır ki, “Atalar sözü” məcmuəsində Xızırla bir anılan, “ala gözlü dev qızından doğmuş” Qorqud qopuzun sədaları altında səslənən başqurd nəğmələrində – ritual mahnılarında artıq bir sehrkar, ulu maqdır” [6, s. 223].

Göründüyü kimi, Dədə Qorqudun anası ala gözlü div qızıdır. Bu obrazı Ay kağan obrazı ilə eyniləşdirmək mümkündür. Bu eyniləşdirmədə “göz” elementini əsas götürmək olar. “Oğuz kağan” dastanında Ay kağanın gözü xüsusi şəkildə vurğulandığı kimi, burada da Qorqudun anası olan divin “ala gözlü”, yəni iri gözlü olması xüsusi vurğulanır. “Oğuz kağan” dastanında Oğuzun Ay kağanın gözündən doğulması aydın şəkildə göstərilmişdir. Bu cəhətdən, atalar sözündə Qorqudun anasının böyük (ala) gözlü olmasının xüsusi qeyd olunması onun da öz anasının (ala gözlü divin) gözündən doğulmasını ehtimal etməyə imkan verir. Beləliklə, türk mifik görüşlərinə dair bu üç məlumatın müqayisəsi bizə Ay kağanın div olduğunu söyləməyə əsas verir:

1. “Oğuz kağan” dastanında Ay kağan gecəni təmsil edir;
2. “Günəş necə yaranıb” mifində Ay gecəni təmsil edən baş divin gözüdür;
3. Qorqudun anası ala gözlü divindir.

Bütün bunlar göstərir ki, Oğuz da, Qorqud da gündüzü, işığı, kosmosu təmsil edirlər və onların hər ikisi gecədən doğulurlar. Bu iki obrazın Oğuz mifik görüşlərini təmsil etməsini və Dədə Qorqudun əsas qəhrəmanlardan bir olduğu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Oğuz xanın da adının çəkilməsini nəzərə alacağımız halda, Dədə Qorqudla yanaşı, Oğuzun da anasının bir div olması məntiqli görünür.

“Oğuz kağan” dastanında Oğuzun anadan olması, sonra iki dəfə evlənməsi, daha sonra altı oğlunun və iyirmi dörd nəvəsinin anadan olması bütöv bir kosmoqonik prosesdir. Bu prosesin ən mənalı tərəfi ondan ibarətdir ki, Oğuzun təbiət obyektlərini təmsil edən altı oğlunun doğulması eyni zamanda dünyanın yaranmasını təsvir edir. Yəni Oğuzun ailəsi dünyanı modelləşdirir. C.Bəydili (Məmmədov) yazır ki, “kosmoqonik miflərdə yaranış aktı (dünyanın necə yaranmağı) təsvir olunur. Səbəb-nəticə əlaqəsində olduğu kimi, yaranışın indiki halı da mifopoetik düşüncədə dünyanın meydana gəlməsi ilə bağlılıq halındadır” [7, s. 152].

Bütün bunlar “Oğuz kağan” mifində aydın şəkildə öz əksini tapıb. Oğuz kağanın hər iki arvadı da, altı oğlu da təbiət obyektlərini təmsil edirlər. Dastanda deyilir ki, çox sürətlə böyüyən Oğuz qırx gündən sonra iməklədi və yeridi. Tezliklə güclü bir igidə çevrilən Oğuz öz xalqının ilk insanı, ilk əcdadı kimi birinci olaraq xilaskarlıq funksiyasını yerinə yetirib, insanlara zülm edən, atları, adamları yeyən Kıatı öldürür. Sonra Oğuz iki dəfə evlənir. Özü göy cisminin – Ay kağanın oğlu olan Oğuzun evləndiyi birinci qız da göylər aləmi, təbiət obyektləri ilə bağlıdır:

Yenə günlərdə bir gün
Oğuz kağan bir yerdə
Tanrıya tapınırdı.
Qaranlıq çökdü.
Göydən bir şüa düşdü.
Günəşdən işıqlı, Aydan parlaq idi.
Oğuz kağan ona sarı getdi, gördü ki,
Bu şüanın içində bir qız var.
Yalqız oturmuşdu.
Gözəl bir qız idi.
Onun alnında atəşli parlaq xal vardı.
Dan ulduzuna bənzəyirdi.
Qız o qədər gözəl idi ki,
Gülsə, Göy Tanrı gülürdü,
Ağlasa, Göy Tanrı ağlayırdı [17, s. 13-14].

Göründüyü kimi, Oğuzun evləndiyi birinci qız işıqla bağlıdır. O, göydən Günəş şüasının içində enir, özü də dan ulduzuna bənzəyir. O, adı bir qız deyildir: Göy Tanrı ilə bağlıdır. Qız güləndə – Göy Tanrı gülür, ağlayanda isə – ağlayır. Bu məlumatlar bizə qızın Günəşin qızı olduğunu ehtimal etməyə imkan verir. Beləliklə, Oğuz – Ay kağanın oğlu, onun evləndiyi qız isə – Günəşin qızıdır. Buradan aydın olur ki, Oğuz xalqının yaranmasında Ay kağan da, Günəş kağan da iştirak edir. Ay kağan Oğuzun təbiəti təmsil edən altı oğlunun nənəsi olduğu kimi, Günəş də onların babasıdır.

Burada bir məsələ də diqqət çəkir. Oğuzun Ay kağanın oğlu olması onun göydən gəlməsini (düşməsini) göstərir. Maraqlıdır ki, Oğuzun birinci arvadı da göydən gəlir (düşür). Oğuz bu qız evləndikdən sonra onun üç oğlu olur:

Oğuz kağan onu gördükdə özündən getdi,
Sevdi, aldı, onunla yatdı, həzz aldı.
[Qız] hamilə oldu.
Günlərdən sonra, gecələrdən sonra
Yükünü yerə qoydu,
Üç erkək oğul doğdu.
Birincisinə Gün adı qoydular,

İkincisinə Ay adı qoydular,
Üçüncüsünə Ulduz adı qoydular [17, s. 14].

Göründüyü kimi, doğulan uşaqlar göy cisimlərini (Günəş, Ay, Ulduz) təmsil edirlər. Səciyyəvidir ki, Oğuzun ikinci arvadı da təbiəti təmsil edir. Oğuz ovda olarkən bir gölün ortasında bitmiş ağacın koğuşunda oturmuş bir qız görür [17, s. 14-15]. Bu qız, göründüyü kimi, su, yer və ağac ünsürləri ilə bağlıdır. Oğuz kağan çox gözəl olan bu qızı da sevib onunla evlənir. Təbiəti təmsil edən üç oğlu doğulur:

Birincisinə Göy adı qoydular,
İkincisinə Dağ adı qoydular,
Üçüncüsünə Dəniz adı qoydular [17, s. 15].

Oğuzun ailəsi tamamilə təbiəti təmsil edir:

- a) Bütün uşaqların ata tərəfdən nənəsi – Ay;
- b) Birinci arvaddan doğulan uşaqların ana tərəfdən babaları – Günəş;
- c) İkinci arvaddan doğulan uşaqların ana tərəfdən babaları – Su, Torpaq, Ağac;
- ç) Birinci arvaddan doğulan uşaqlar: Gün, Ay, Ulduz;
- d) İkinci arvaddan doğulan uşaqlar: Göz, Dağ, Dəniz.

Göründüyü kimi, “Oğuznamə” eposunun uyğur versiyası kimi elm aləmində tanınan “Oğuz kağan” mifinin başlanğıc hissəsinin əsasında kosmoqonik mif durur. Hər bir mifologiyanın əsasını dünyanın yaranması haqqında kosmoqonik miflər təşkil edir. Buna uyğun olaraq dastanlarda qəhrəmanın doğuluşu dünyanın yaranması haqqında kosmoqonik süjeti əks etdirir. “Oğuz kağan” dastanında da qəhrəmanın doğulması, özünə ailə qurması, uşaqlarının, nəvələrinin anadan olması təkcə Oğuz xalqının yaranmasını deyil, həm də dünyanın yaranmasını təsvir edir. Bu təsvirdə xalqın – etnosun yaranması ilə dünyanın yaranması bir-birindən ayrılmaz prosesdir. Başqa sözlə, iki yaranış bir prosesdə təmsil olunur: insanın (ailənin, xalqın) yaranması təbiət obyektlərinin (Günəş, Ay, ulduz, göy, dağ, dəniz) yaranmasını, təbiət obyektlərinin yaranması isə insanın yaranmasını ifadə edir. Y.M.Meletinski mifoloji düşüncədə eyni zaman içərisində təbiət obrazlarının bu şəkildə cəmiyyəti, cəmiyyət obrazlarının isə təbiəti təmsil etməsini mifoloji metaforizm adlandırmışdır [22, s. 232].

Müasir metaforada bir obraz başqa obrazı işarə edir. Mifoloji metaforizm isə eyniləşdirməyə əsaslanır. Yəni “Oğuz kağan” mifində olduğu kimi, Oğuzun altı oğlu eyni zamanda həm insan, həm də təbiət cisimləridir. Bu da onu göstərir ki, mifoloji şüurla yaşamış ibtidai insan göydəki Günəşin, Ayın, ulduzların, göyün, dağların, dənizlərin də insan (kimi) olduğuna inanmışdır.

“Oğuz kağan” mifi poetikası baxımından kamil kosmoqonik mifdir. Burada kosmoqonik miflərin təbiətinə uyğun olaraq dünyanın yaranmasının təkcə mənşəyi deyil, həm də mahiyyəti də izah olunur. Lakin bu mifdə mənşəyin izahı mahiyyətin izahına tabedir, başqa sözlə, mənşəyin izahı mahiyyəti izahına xidmət edir.

Biz bu mifdə Oğuz dünyasının (təbiətin və cəmiyyətin, məkanın və zamanın) mənşəyini aydın şəkildə müşahidə edirik. Yaranış Ay kağandan başlanır, Oğuzla başlanan yaranış onun altı oğlu, 24 nəvəsi ilə davam edir və həmin nəvələrdən bütün Oğuz xalqının yaranması ilə tamamlanır. Ancaq bu mifə diqqətlə fikir verdikdə onun əsas semantikasının dünyanın mənşəyinin izahı yox, quruluşunun, mahiyyətinin izahı ilə bağlı olduğu görünür. Bu fikri biz “Oğuz kağan” dastanının əvvəlində verilmiş kosmoqonik mifin bütün dastanda oynadığı rolla əsaslandırırıq. Belə ki, dastan yalnız bu mifdən ibarət deyil. “Oğuz kağan” dastanında Oğuzun dünyanı fəth etməsindən, ölüm vaxtı çatdıqda öz səltənətini oğlanları arasında bölməsindən danışılır. Başqa sözlə, Oğuz kağan Oğuz dünyasının (elinin) quruculuğu ilə məşğuldur. O, ölkələr işğal edir, Oğuz elini genişləndirir və böyüyən dövlətin quruluşunu nizamlayır. Məlum olur ki, bu nizamın əsasında Oğuzun ailəsinin yaranması haqqında kosmoqonik mif durur. Yəni ulu əcdad olan Oğuz kağanın ailəsinin quruluşu, daxili düzümü Oğuz dövlətinin siyasi, ictimai və mədəni quruluşunda təkrarlanır. Buradan aydın olur ki, dastanın əvvəlindəki mifdə dünyanın mənşəyinin təsviri yox, mahiyyətinin, quruluşunun təsviri əsasdır. Çünki bütün “Oğuz kağan” dastanında Oğuzun ailəsinin quruluşu Oğuz dövlətin quruculuq sxemini təşkil edir. Oğuz xalqı Oğuz kağanın yaşadığı dövrdə də, o öləndən sonra da onun ailəsinin “Oğuz kağan” mifində əks olunmuş quruluşu əsasında yaşayırlar. Bu cəhətdən, dünyanın həmin mifdə təsvir olunmuş quruluş sxemi mənşəyi yox, mahiyyəti əks etdirir və buna görə də dastanın əvvəlindəki yaranış mifi bütün poetik göstəricilərinə görə kosmoqonik mifdir. Ancaq özü bütövlükdə mifoloji mətn olan “Oğuz kağan” dastanında etioloji miflərlə də qarşılaşırıq. Təbii ki, bu dastanda onlarsız ötüşmək mümkün olmazdı. Çünki kosmoqonik mif dünyanı bütöv halda yaradırsa, etioloji miflər də dünyanı onun detalları səviyyəsində yaradır.

Dastanda deyilir ki, Oğuz kağanın altı oğlu anadan olandan sonra o, böyük bir toy məclisi edir və xalqı oraya toplayır. Ziyafətdən sonra xalqa deyir:

Oğuz kağan bəylərə, ulusa buyruq verdi,
Dedi: “Mən sizin kağanınız oldum,
Yay və qalxan alalım,
Buyan bizim damğamız olsun,
Boz qurd uranımız olsun.
Dəmir nizələrimiz meşələr olsun;
Av yerində qulanlar yerisin;
Çaylar, dənizlər [axsın];

Günəş bayrağımız, gör çadırımız olsun”.
Yenə ondan sonra Oğuz kağan
Dörd tərəfə xəbər yolladı.
Bildirmələr yazdı, elçilərə verdi.
Bu bildirmədə yazılmışdı:
“Mən uyğur kağanıyam,
[Hansı] ki, mənə yer üzünün dörd yörəsində
Kağanlıq etmək qismət olub.
Sizlərdən tabelik tələb edirəm...” [17, s. 16-17].

Dastanın bu hissəsinin əsasında etioloji mif durur. Burada Oğuzlar arasında olan adət, ənənələrin, qayda-qanunların, siyasi quruluşun mənşəyi, səbəbi izah olunur. Səbəb isə Oğuz kağanın hakimiyyətinin ona göylər tərəfindən, başqa sözlə, Göy Tanrı tərəfindən verilməsidir. Buradan aydın olur ki, oğuzların etnik-siyasi tanınma nişanı olan damğalarını, hərbi atributlarını, yaşam yerlərini, siyasi quruluşlarını, dövlətin quruluşunu, qonşularla siyasi davranış qaydalarını ona görə məhz Oğuz kağan müəyyənləşdirir ki, hakimiyyət Göy Tanrı tərəfindən məhz ona verilmişdir. Çünki ilk insan, ilk əcdad odur, bütün Oğuz xalqı ondan əmələ gəlmişdir.

Göründüyü kimi, dastanın Oğuzun siyasi-ictimai davranış qaydalarını müəyyənləşdirməsini təsvir edən bu hissəsində etioloji mif inikas olunub. Həmin etioloji mifdə Oğuzun ilk insan, ilk əcdad olması xüsusi vurğulanır. Aynur Fərəcova yazır: “İlk əcdad, mədəni qəhrəman və demiurq eyni bir obrazın (ilk insanın) müxtəlif inkişaf mərhələlərinin adlarıdır. Mif qəhrəmanı ona görə **ilk əcdad** adlanır ki, bütün qalan insanlar ondan törəyir. Bu, mifik qəhrəmanın ilkin funksiyasıdır. O, ilk növbədə xalqı törətməlidir. Lakin daha sonra törətdiyi insanlar üçün yaşam qaydaları müəyyənləşdirməli, qayda-qanun qoymalı, ilk əşyaları, ilk ov alətlərini və s. düzəltməlidir. Bu isə ilk əcdadın mədəni quruculuq fəaliyyətidir. İlk əcdadın bu mədəni quruculuq fəaliyyətinə görə biz onu artıq **mədəni qəhrəman** adlandırırıq” [11, s. 26].

Biz də dastanın sözü gedən hissəsində ilk əcdad olan Oğuz kağanın mədəni quruculuq fəaliyyətinin təsvir olunduğunu görürük. Etioloji mif Oğuz kağanın bir mədəni qəhrəman kimi fəaliyyət göstərməsinin səbəblərini onun ilk əcdad olması, hökmdarlığının (kağanlıq/xaqanlıq) ona Göy tanrı tərəfindən verilməsi ilə izah edir. Dastanda Oğuzla bağlı bu cür digər etioloji mif faktlar da var. Oğuz kağanın müxtəlif adamlara ad verməsi buna nümunədir.

Dastanda deyilir ki, Oğuz kağanın öz rəqibi olan Urus kağanın oğlunun davranışlarından xoşu gəldiyi üçün ona ad verir:

Oğuz kağan cavanın sözünü bəyəndi,
Sevindi, güldü, aytdı:
“Mənə çoxlu altun göndərmisən,
Balığın yaxşı saxlamısan”.
Onun üçün ona Saklab adı qoydu [17, s. 22-23].

İtil çayının sahilinə gələn Oğuz kağan onu necə keçmək haqqında soruşur. Ordudan bir nəfər sal düzəldir və onlar çayı keçirlər. Oğuz kağan buna görə həmin döyüşçüyə Qıpçak adını verir və onu həmin yerə bəy təyin edir: “Sən burda bəy ol. // Qıpçak deyilən bəy ol” [17, s. 23].

Oğuz kağan daha sonra öz ordusu ilə Buz dağına çatır. Oğuzun atı Buz dağına girib itir. Bir döyüşçü gedib onu taparaq gətirir. Oğuz kağan ona Kağarlıq adı verir və onu həmin yerə bəylərbəyi təyin edir: “Ay, sən burda bəylərbəyi ol. // Qoy sənin adın biryolluq Kağarlıq olsun” [17, s. 26].

O, daha sonra başqa bir döyüşçüyə də ad verir. Oğuz kağan öz ordusu ilə böyük və qiymətli bir evə rast gəlir. Qapısında kilid olan evin açarı yox idi. Tömürdü kağul deyilən bir əsgər kilidi açır. Maraqlıdır ki, həmin döyüşçünün adı ola-ola, Oğuz onun adını dəyişərək Kalaç qoyur [17, s. 26].

“Oğuz kağan” dastanında advermə motivinin olması səciyyəvi haldır. F.Bayatın yazdığı kimi: “Advermə köçəri türk mədəniyyətində bütöv bir sistemdir. Ad yaş kateqoriyasından asılı olaraq dəyişir. Deməli, ad həm yaşla, həm də sosial statusla bağlı dəyişir” [3, s. 9-10].

Maraqlıdır ki, Oğuz kağan təkcə başqa adamlara və xalqlara ad qoymur, o həm də özü özüne ad qoyur. İslam dövrünə (XVII əsr) aid Əbülqazi “Oğuznamə”sində Oğuzun atası Qara xandır. Dastanda nəql olunur ki, “uşağın bir yaşı tamam olanda Qara xan eli çağırdı və ulu toy qurdu. Toy günü Qara xan uşağı ziyafətdəkilərin yanına gətirməyi buyurdu və öz bəylərinə müraciət edərək dedi: “Bizim bu uşağın bir yaşı tamam oldu, siz ona hansı ad verirsiniz?”. Bəylər cavab verməmiş, uşaq dedi: “Mənim adım Oğuzdur” [9, s. 52].

Burada təsvir olunmuş adqoyma epizodunun əsasında etioloji mif durur. Etioloji mif izah edir ki, Oğuzun özü özüne ad qoymasının səbəbi onun Allahın vəlisi, yəni dostu olmasıdır. Oğuz, başqa sözlə, “Oğuz kağan” dastanında birbaşa Göy Tanrı, müsəlman oğuznamələrində isə Allahla bağlıdır F.Bayatın yazdığı kimi: “Bu uşaq anasının bətnində olarkən Allahın vəlisi təyin edildiyindən türkcə vəli mənasında olan Oğuz adını alır” [5, s. 144].

İşin yeniliyi və nəticəsi: “Oğuz kağan dastanının mətni belə etioloji mif motivləri ilə zəngindir. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, dastanda bütövlükdə Oğuz dünyasının qurulması əks olunmuşdur. Başqa sözlə, dastanın özü bütöv bir kosmoqonik dastandır: tam şəkildə yaradılışı gerçəkləşdirir. Yaradılış isə, bildiyimiz kimi, mürəkkəb quruluşa malik prosesdir. O, bütöv, iri yaradılış aktlarını əhatə etdiyi kimi, kiçik yaradılış aktlarını da təqdim edir. Təbiidir ki, böyük yaradılış aktları kiçik yaradılış aktlarından təşkil olunur. Bu cəhətdən, “Oğuz kağan” dastanının əsasında duran kosmoqonik miflər bütöv Oğuz dünyasının

yaranişını reallaşdırdığı kimi, dastandakı kiçik etioloji miflər də həmin dünyanın ayrı-ayrı hissələrinin, detallarının yaradılışını izah edir. Bu izahlar arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, etioloji miflər yalnız mənşəyi (yaranişın səbəblərini), kosmoqonik miflər isə səbəblərdən daha çox, dünyanın quruluşunu, quruluşu təşkil edən hissələr arasında mənə əlaqələrini, başqa sözlə mahiyyəti izah edir. “Oğuz kağan” mətni də bir yaradılış dastanı olduğu üçün onun məzmununda kosmoqonik miflər də, etioloji miflər də özünə yer almışdır.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti ondan miflərlə bağlı digər tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə işdən ali məktəblərdə folklorşünaslıq, antropologiya, fəlsəfə tarixi dərslərində miflərin, inancların, kulturların öyrədilməsi zamanı praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənleşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab. Şəki folkloru, I cild / Tərtib edənlər: H.Əbdülhəlimov, R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Aslan – Bakı: Səda, – 2000. – 497 s.
2. Bayat, F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı / F.Bayat. – Bakı: Sabah, – 1993. – 194 s.
3. Bayat F. “Advermə” öçerki / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004, – s. 9-11
4. Bayat, F. “Oğuznamə(lər)” öçerki // Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004. – s. 255-274
5. Bayat, F. Oğuz Destan Dünyası, Oğuznamələrin Tarixi, Mitoloji Kökenləri və Teşekkülü / F.Bayat. – Ankara: Ötüken, – 2006, – 328 s.
6. Bəydili (Məmmədov), C. Qorqud // Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004. – s. 221-229
7. Bəydili (Məmmədov), C. İstiqbal xalq ədəbiyyatındır... (seçmə yazılar) / C.Bəydili (Məmmədov). – Bakı: Elm və təhsil, 2015, – 312 s.
8. Cəfərov, N. Azərbaycanşünaslığa giriş / N.Cəfərov. – Bakı: AzAtaM, – 2002. – 600 s.
9. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəi-Tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı) / Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, – 2002, – 146 s.
10. Əsgər, Ə. Oğuznamə yaradıcılığı / Ə.Əsgər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 340 s.
11. Fərəcova, A. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət / A.Fərəcova. – Bakı: Elm və təhsil, 2018, 200 s.
12. Hacıyev, T. Dədə Qorqud: dilimiz və düşüncəmiz / T.Hacıyev. – Bakı: Elm, – 1999, – 216 s.
13. Xəlil, A. “Dədə Qorqud kitabı”nın semiotik strukturu // Türk Halklarının Edebi Geçmiş: Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu. – Bakı: – 2004, – s. 268-270
14. Koroğlu, X. Oğuz qəhrəmanlıq eposu / X.Koroğlu. – Bakı: Yurd, – 1999. – 244 s.
15. Qafarlı, R. Mif, əfsanə, nağıl və epos (şifahi epik ənənədə janrlararası əlaqə) / R.Qafarlı. – Bakı: ADPU nəşri, – 2002, – 758 s.
16. Nərimanoğlu, K.V. Dastan, “Kitabi-Dədə Qorqud” // Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004, – s. 77-81
17. Oğuznamələr / İşləyib çapa hazırlayanlar K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1993. – 94 s.
18. Ögel, B. Türk mitolojisi [2 cildde] / B.Ögel. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, – cild 2, – 1995, – 610 s.
19. Rzasoy, S. Oğuz mifologiyası (metod, struktur, rekonstruksiya) / S.Rzasoy. – Bakı: Nurlan, – 2009, – 363 s.
20. Sümər, F. Oğuzlar / F.Sümər. – Bakı: Yazıcı, – 1992, – 432 s.
21. Жирмунский, В.М. Тюркский героический эпос / В.М.Жирмунский. – Ленинград: Наука, – 1974, – 727 с.
22. Мелетинский, Э.М. Поэтика мифа / Э.М.Мелетинский. – Москва: Наука, – 1976, – 407 с.

“OĞUZ KAĞAN” DASTANINDA KOSMOQONIYA VƏ ETIOLOGIYA

(Xülasə)

“Oğuz kağan dastanının mətni etioloji mif motivləri ilə zəngindir. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, dastanda bütövlükdə Oğuz dünyasının qurulması əks olunmuşdur. Başqa sözlə, dastanın özü bütöv bir kosmoqonik dastandır: tam şəkildə yaradılışı gerçəkləşdirir. Yaradılış isə mürəkkəb quruluşa malik prosesdir. O, bütöv, iri yaradılış aktlarını əhatə etdiyi kimi, kiçik yaradılış aktlarını da təqdim edir. Təbiidir ki, böyük yaradılış aktları kiçik yaradılış aktlarından təşkil olunur. Bu cəhətdən, “Oğuz kağan” dastanının əsasında duran kosmoqonik miflər bütöv Oğuz dünyasının yaranişını reallaşdırdığı kimi, dastandakı kiçik etioloji miflər də həmin dünyanın ayrı-ayrı hissələrinin, detallarının yaradılışını izah edir. Bu izahlar arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, etioloji miflər yalnız mənşəyi (yaranişın səbəblərini), kosmoqonik miflər isə səbəblərdən daha çox, dünyanın quruluşunu, quruluşu təşkil edən hissələr arasında mənə əlaqələrini, başqa sözlə mahiyyəti izah edir. “Oğuz kağan” mətni də bir yaradılış dastanı olduğu üçün onun məzmununda kosmoqonik miflər də, etioloji miflər də özünə yer almışdır.

Açar sözlər: mif, mifologiya, etioloji miflər, kosmoqonik miflər, “Oğuz kağan” dastanı, mifoloji epos, solyar miflər, lunar miflər

КОСМОГОНИЯ И ЭТИОЛОГИЯ В ЭПИИ «ОГУЗ КАГАН»

(Резюме)

Текст эпоса Огуз-кагана богат этиологическими мифологическими мотивами. Причина этого в том, что в саге отражено построение огузского мира в целом. Другими словами, сама сага - это целая космогоническая сага: она полностью реализует творение. Творение - сложная структура. Он охватывает как целые, большие акты творения, так и небольшие акты творения. Естественно, большие акты творения состоят из актов малого творчества. С этой точки зрения, подобно тому, как космологические мифы, лежащие в основе эпоса «Огуз каган», реализовали создание всего огузского мира, небольшие этиологические мифы в эпосе также объясняют создание отдельных частей и деталей этого мира. Основное различие между этими объяснениями состоит в том, что этиологические мифы объясняют только происхождение (причины творения), в то время как космогонические мифы объясняют структуру мира, семантические отношения между частями, составляющими структуру, другими словами, сущность. Поскольку текст «Огуз кагана» также является сагой творения, его содержание включает в себя как космогонические мифы, так и этиологические мифы.

Ключевые слова: миф, мифология, этиологические мифы, космогонические мифы, эпос «Огуз каган», мифологический эпос, одиночные мифы, лунные мифы.

Cosmogony and etiology of “Oghuz Kaghan” epos

(Summary)

Context of “Oğuz Kaghan” epos is rich in myth motives. The reason for this is that the establishment of whole Oghuz world has been described in this epos. In other words, epos is thoroughly cosmogonic epos: realizes the creation fully. Creation itself is a process having complex structure. Of course, acts of great creations consist of small creation acts. Therefore, only cosmogonic myths standing at the centre of “Oghuz Kaghan” epos realize establishment of whole Oghuz world, small myths also reflect separate parts of the said world, creation of its details. The difference between these explanations are that etiological myths reflect only the origin (reason for creation), cosmogonic myths explain structure of world, meaning relations between parts of this structure, in other word, the essence mostly. “Oghuz Kaghan” is also a creation epos and cosmogonic myths, as well as etiological myths area placed in its context.

Key words: myth, mythology, etiological myths, cosmogonic myths, “Oghuz Kaghan” epos, mythological epos, solar myths, lunar myths

Rəyçi: prof. Seyfəddin Rzasoy

AZƏRBAYCAN ONOMASTİKASININ ÖYRƏNİLMƏ TARİXİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Onomastikanın öyrənilməsi və geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi çox mühüm amillərdən biridir, çünki onomastik sistem dilin tarixi və xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanda onomastik sistemin öyrənilməsi XX əsrin ikinci yarısından başlanmış və bu sahədə davamlı olaraq irəliləyişlər əldə edilmişdir. Onomastikanın tarixi və öyrənilməsi məsələləri hər zaman dilçiliklərin diqqət mərkəzində olmuş, onomastika sistem ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb edilərək mühüm elmi yeniliklər əldə edilmişdir. A.Qurbanov Azərbaycan dilinin onomastik sisteminin qədimliyinə və onun təşkil olunduğu dil vahidlərinin böyük coğrafi əraziləri əhatə etdiyinə diqqəti cəlb edərək yazır ki, “hazırkı Azərbaycan ərazisi ilə yanaşı Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan), Cənubi Azərbaycanda (İran), Gürcüstan, Əfqanıstan və digər ölkələrdə olan minlərlə türk-Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlər təhlilə cəlb edilmiş və onomastik elmi tədqiqatlarda linqvistik mövqedən çox gərəklili və dəyərli fikirlər söylənilmiş əsaslı, inandırıcı mülahizələr irəli sürülmüşdür” (1, s. 5). Deməli, Azərbaycan dilinin onomastik sistemini araşdıran zaman yalnız qədim tarixi köklərə əsaslanmaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda onun geniş sahəni əhatə etdiyini də unutmamalıyıq.

Hər bir dilin onomastik vahidləri o dildə mövcud olan xüsusi adlardan təşkil olunur. “Dildə mövcud olan xüsusi adların cəmi onomastikanı təşkil edir. Deməli, onomastika hər hansı bir dildəki xüsusi adların məcmusudur. Məsələn, Azərbaycan dilinin onomastikası, özbək dilinin onomastikası, türkmən dilinin onomastikası” (2, s. 15). A.Qurbanovun fikirlərindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, onomastik sistemi təşkil edən hər bir söz xüsusi adlardır və onların dilin lüğət tərkibində mühüm yeri vardır.

XX əsrin 60-cı illəri onomastika sahəsində mühüm addımlar atılmağa başlandı və nəticədə, onomastik sistemin geniş, əhatəli tədqiqinə böyük imkanlar yarandı. Sonralar onomastik sisteminin tədqiqi daha da sürətləndi və onun tədqiqi ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdən araşdırmalara başlandı. Buna səbəb dildəki hər hansı xüsusi adın, onomastik vahidin ictimai-tarixi inkişafın məhsulu olmasıdır. Onomastik adlar keçmişin izlərini özündə qoruyub saxlayır və bu səbəbdən hər zaman onomastik vahidlərin tədqiqatının aparılmasına böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin araşdırılmasında A.Qurbanovun böyük xidmətləri olmuşdur. O, adları dildə mühüm amil kimi qiymətləndirmiş, onları çox vacib fərqləndirici amil hesab etmişdir. Adların mühüm əhəmiyyət daşıdığını qeyd edən dilçi amil yazır ki, “dildə hər şeyin adı vardır. Ad olmasa insanları, bütün canlı varlıqları, əşya və hadisələri, habelə mühüm coğrafi obyektləri seçmək onları bir-birindən fərqləndirmək qeyri-mümkün olardı. Buna görə də maddi varlığı öyrənmək, onu dərk etmək üçün duyulan, düşünilən hər şeyin tarixən adlandırılması başlıca şərt olmuşdur” (1, s. 9). Adların hər birinin ictimai-siyasi mühitdə, mədəni və sosial aləmdə mühüm və böyük diqqət cəlb edən amillərdən biri olmuşdur. Ona görə də A.Qurbanov onomastikaya aid iki cildlik böyük əsərlər yazmış onomastik sistemi ön plana çəkmişdir. Birinci cildi dilçi alim XI fəsilə bölmüş, 1-ci fəsildə onomastika və onomalogiya anlayışlarını izah etmiş, onomastik leksikanın dilin lüğət tərkibində mövqeyinə aydınlıq gətirmişdir. Müəllif onomastikanın sistem xarakteri daşdığını qeyd etməklə, bərabər onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətlərini də təhlil etmişdir. İkinci fəsildə o, onomalogiyanın nəzəri əsaslarından bəhs etmiş, onun yarımşöbələri, növləri haqqında məlumat vermişdir. 3-cü fəsildə onomalogiyanın digər elmlərlə ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, coğrafiya, astronomiya, epiqrafika və estetika ilə əlaqələrindən söhbət açmış, onlar arasında mövcud olan əlaqələrin xarakteristikasını vermişdir. IV fəsildə onomastik mənbələrə toxunan tədqiqatçı, həmin mənbələrin təsnifini və xarakteristikasını vermişdir. Beşinci fəsildə müəllif onomastik tədqiqat üçün material toplamağın forma və üsullarını göstərmiş, növbəti fəsillərdə onomastikanın tədqiqi metodlarından, Azərbaycan onomastikasının öyrənilmə tarixindən bəhs etmişdir.

İkinci cildə onomastik vahidlərin bölgüsü verilmiş antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər hər biri ayrıca fəsildə qeyd edilmişdir. İkinci fəsildə dilçi alim antroponimləri müəyən kateqoriyalara bölmüş, şəxs adı kateqoriyası, ata adı, soyad, ləqəb, təxəllüs, titullar kateqoriyası adı altında qruplaşdırmışdır. Üçüncü fəsildə Azərbaycan etnonimlərini də alt kateqoriyaya bölən tədqiqatçı entonimlərin leksik-semantik, fonetik, etimoloji xüsusiyyətlərini də göstərmişdir. IV fəsildə müəllif Azərbaycandakı toponimlərinin qruplarını, növlərini, arealını göstərmişdir. V fəsildə Azərbaycandakı hidronimlərin qruplarını, növlərini, etimologiyasını göstərmiş, onların leksik-qrammatik cəhətlərinə diqqəti cəlb etmişdir. VI fəsildə zoonimlərin prinsiplərini, leksik və qrammatik əlamətlərini qeyd etmişdir. VII və VIII fəsillərdə kosmonimlər, ktematonimlər növlərini ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb etmişdir. IX fəsildə onomastik vahidlərin əmələ gəlməsindən bəhs edən tədqiqatçı alim onların yaranması yollarını 6 bölmədə qruplaşdırmışdır. X fəsildə onomastik vahidlərin oetik və üslubi xüsusiyyətlərini qeyd edən müəllif orfoqrafik, orfoepik məsələlərə də diqqəti çəkmişdir. A.Qurbanovun araşdırmaları onomastika elmində böyük irəliləyişə səbəb oldu və yeni onomastik tədqiqatların aparılmasına yol açdı.

O, onomastik leksikanın dilin lüğət tərkibində mövqeyindən danışarkən qeyd etmişdir ki, “dildəki xüsusi adların cəmi onomastik leksikadır. Onomastik leksika öz daxilində xırdalana bilir. Məsələn, antroponimik leksika – yəni şəxs adlarının cəmi, toponimik leksika – coğrafi adların cəmi” (2, s. 13).

A.Qurbanov onomastika problemlərinə hərtərəfli yanaşmış, onomastik sistemin ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, coğrafiya, astronomiya və s. ilə sıx əlaqəsi olduğunu qeyd etmişdir. Tədqiqatçı alim onomastik materialların toplanmasına da diqqət yetirmiş, onomastik leksikanın toplanması yollarını qeyd etmişdir. Müəllif onomastikanın növləri ilə

⁸¹ BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müəllimi

bərabər, onu tarixi və müqayisəli onomalogiya adı altında qruplaşdırmışdır. Təsviri onomalogiyadan danışarkən müəllif onun əsas əlamətlərini qeyd etmiş, onunla bağlı araşdırmaların müasir səciyyədə aparıldığını diqqətə çatdırmışdır. “Təsviri onomalogiyanın müasir onomastik vahidlərin tədqiqi və təhlili ilə məşğul olan müəyyən dilçilik şöbəsinin bir növüdür. Bu növ onomoloji tədqiqatlar, əsasən müasir onomastik sistemin mənzərəsinə əks etdirdiyinə görə təsviri xarakter daşıyır” (2, s. 39). Təsviri onomastika ilə tarixi onomastika arasında müəyyən fərqlər vardır ki, bu da onomastikanı öyrənmək metodlarında özünü biruzə verir. Təsviri onomalogiya onomastik sistemi müasir səviyyədə araşdırdığı üçün onu tarixi köklərlə bağlamaq olmaz. “Tarixi onomalogiya isə xüsusi adın mənşəyini xalqın tarixinin müxtəlif mərhələlərdə axtarır. Deməli, tarixizm onomalogiyanın bu növünün əsas əlamətidir. Məlumdur ki, tarixilik anlayışı çox müxtəlifdir. Tarixi onomalogiya üncəq ayrı-ayrı xronoloji vəziyyətləri göstərməklə kifayətlənməməli, bu vəziyyətləri doğurdan əlaqə və səbəbləri də aşkar etməlidir” (2, s. 41-42). Müəllif müqayisəli onomalogiyanı şərh edərkən yazır ki, “elə onomastik problemlər vardır ki, onları ancaq müqayisə ilə aydınlaşdırmaq olur. Belə faktorlar hər bir dildə, həm də müxtəlif qohum və yad dillərdə mövcuddur. Dil hadisəsi və qanunlarının bu istiqamətdə tədqiqi ilə müqayisəli onomalogiya məşğul olur. Onomalogiyanın bu növü üçün müqayisə daha vacib əlamətdir” (2, s. 42).

Onomastik sisteminin öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi dilin tarixi köklərinə bələd olmağı, zamanla müəyyən dəyişikliyə uğrayan sözün hansı fonetik, orfoqrafik dəyişikliyə məruz qaldığını müəyyən etməyə kömək edir.

Azərbaycan dilində onomastik leksikanın öyrənilməsi dövrünü şərti olaraq belə qeyd edə bilərik:

1) Onomastik leksikanın ilk elmi tədqiqatı. Bu dövr A.Bakıxanovun adı ilə bağlıdır. Aydın ki, A.Bakıxanovun məşhur “Gülüstani-İrəm” poemasında bir çox yer adlarının – toponimlərin izahı verilmişdir. M.Adilov və A.Paşayev də A.Bakıxanovun Azərbaycan dilində ilk onomastik tədqiqatçı olduğunu qeyd edirlər. “Azərbaycan onomastikasının geniş elmi tədqiqinə ancaq son 20 ildə başlanılmış və hal-hazırda onun müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar aparılmaqdadır. Lakin Azərbaycanda (o cümlədən türkologiyada) onomastikanın ilk elmi tədqiqi A.Bakıxanovun və M.F.Axundovun adı ilə bağlıdır. A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” adlı əsərində bir çox toponimin izahını vermiş, “Əsərləri, risalələri, məktubları” adlı kitabında isə ilk dəfə olaraq titul və fəxri adları fərqləndirmiş və onların funksiyasını müəyyənləşdirmişdir” (3, s. 7). Gətirilən sitata əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, doğurdan da, onomastik sistemin araşdırılması XIX əsrin birinci yarısında mövcud olmuş, ancaq sistemli xarakter daşmamışdır.

İkinci mərhələ kimi XX əsrin 50-ci illərindən başlayan və onomastik tədqiqatların təşəkkülü dövrü kimi dəyərləndirilə bilər. Bu dövrdən başlayaraq onomastik tədqiqatlar öz dövrünün mühüm və sistemli araşdırılması mərhələsinə keçdi. Adı çəkilən dövrdə onomastika ilə bağlı A.Qurbanovun araşdırmaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daha sonra M.Adilov, A.Paşayev və b. onomastik sahədə ardıcıl tədqiqat aparmışlar.

Üçüncü dövrü müstəqillik illərində onomastik tədqiqatlar adı altında dövrəşdirə bilərik. Bu dövrdə A.Bağirov iki cildlik “Onomastika problemləri” adlı kitab çap etdirdi. Kitabın birinci cildinin 1-ci bölməsində müəllif antropologiya məsələsinə toxunmuş şəxs adlarını antroponimiya bölməsinə daxil etmişdir. “Azərbaycan dilinin antroponimik leksikasında xüsusi kəmiyyəti və tutumu, forma və məzmunu ilə seçilən şəxs adları xalqımızın tarixi yaradıcılıq məhsulu və mənəvi sərvətidir. Şəxs adları insan cəmiyyəti yarandığı gündən meydana gəlmiş, cəmiyyətin ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni tərəqqisi ilə bağlı inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif şəraitdə formalaşmış, nəhayət dilimizdə şəxs adlarının müasir və zəngin sistemi yarmışdır” (4, s. 9). Bölmədə şəxs adları onomastik sisteminin böyük bir hissəsini əhatə edir və insanlara məxsus zəruri əlamət kimi qiymətləndirilir. İnsanlara verilən xüsusi adlar onları bir-birindən fərqləndirməyə kömək edir və onların hər birinin mühüm tarixi əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatçı şəxs adlarını əsrlərin, minilliklərin yadigarı adlandırır, belə sözlərin dilimizin ən qədim xüsusiyyətlərini, xalqımızın mədəni səviyyəsini, adət-ənənəsini özündə qoruyub saxladığını deyərək onları mühüm abidə də adlandırmışdır.

A.Bağirov “Onomalogiya problemləri” adlı əsərin 2-ci cildində hidronimlər, zoonimlər, fitonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat vermiş, onomastik vahidlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermişdir.

Qeyd edək ki, onomastik vahidlər üslubi baxımdan da tədqiqata cəlb edilmişdir. Ə.Mikayılova “Onomastik vahidlərin üslubi imkanları” adlı əsərində onomastik vahidlərin Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun lüğət tərkibinə böyük təsir göstərdiyini qeyd edir. “Onomastik vahidlər Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun lüğət tərkibini zənginləşdirir, əsərin məzmununa, ideyasına, surət xəttinə və s. xidmət edir” (5, s. 3).

Onomastik vahidlərin araşdırdığı əsas məsələ xüsusi adlar olduğu məlumdur. Ona görə də onomastika çox zaman dilçiliyin müstəqil şöbəsi kimi araşdırılır. Onomastik vahidlərin tədqiqata cəlb edilməsi yalnız dilçilik baxımından deyil, bir çox elmlərlə əlaqəli öyrənilir ki, bunu da demək olar ki, bir çox dilçilər yekdilliklə qəbul edirlər. “Hər hansı bir onomastik vahidin yaranma tarixini bilmək isə bizi həmin dövrdə xalqımızın yaşayış tərzini, adət-ənənəsi, psixologiyası, dini mənsubluğu, milli təfəkkürü, müxtəlif xalqlarla əlaqəsi, əhalinin iqtisadi durumu və s. haqqında müəyyən təsəvvür yaranır” (5, s. 6). Deməli, onomastik vahidlərin öyrənilməsi tarixi baxımdan bizi ən qədim dövrlərə apara, həmin dövrdə xalqın mədəniyyəti, dünyagörüşü, mənəvi həyatı ilə tanış edə bilər.

Müstəqilliyin qazanılması bir çox sahələrdə yeniliklərin tətbiqi eləcə də milli varlığımız, dilimiz, tariximiz və s. üçün yeni səhifələr açdı. Müstəqilliyin bərpası milli düşüncənin formalaşması onomastik sistemdə də zamanla mövcud olmuş, sonralar dəyişdirilmiş bir çox adların bərpasına yol açdı. Eləcə də zamanın tələbi ilə dilimizə yeni onomastik vahidlər daxil olmağa başlandı. Sözsüz ki, onomastik sistemdə dəyişiklik milli maraqlara, milli düşüncəyə, tarixi köklərə əsaslanaraq aparılmağa başlandı.

Y.Cəfərli müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin onomastik sistemində çox ciddi dəyişiklərin olduğunu qeyd edərək yazır ki, “bu mərhələ Azərbaycan toponimiyasında uzun illərdən sonra, nəhayət ki, milli köklərə qayıdış kimi səciyyələndirilməlidir. Azərbaycan ruhuna yad ideologiyaların xalqın, torpağın yaddaşından xalqın, torpağın yaddaşından silib unutturmağa çalışdığı qədim adlarımızın geniş tərkibdə bərpası prosesi məhz bu dövrdən başlayır. Məzmununda bütöv bir tarix yaşadan coğrafi adlarımız məhz bu dövrdə yenidən öz statusuna qaytarılmış, Azərbaycan toponimik mühiti yad formatlardan keyli dərəcədə təmizlənmişdir” (6, s. 24-25)

Qeyd edək ki, onomastikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar aparılmış XX əsrdə M.Baharlı “Azərbaycan” adlı kitab nəşr etdirdi və Azərbaycan haqqında bir çox məlumatlar verməklə bərabər bəzi yer adlarının da etimologiyasına dair maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür” (7, s. 20-64). Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycanda onomastik vahidlərin araşdırılması mühüm əhəmiyyətə və dərin tarixi köklərə malikdir.

Deməli, onomastik vahidlərlə bağlı tədqiqatlar dilçilik, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, ədəbiyyatşünaslıq üçün çox mühüm mənbədir. Onomastika elminin inkişafı XX əsrin 50-ci illərindən sonra daha sistemli xarakter daşımağa başlasa da, onunla bağlı ilkin məlumatlar daha əvvəlki əsərlərə aid edilir. A.Bakıxanovun araşdırmaları onomastik tədqiqatlar üçün başlanğıc mərhələ hesab edilsə də, sonrakı dövrdə tarixi proseslər belə tədqiqatları sistemli aparmağa imkan verməmişdir. Sovet dövründə tədqiqatlar sistemli xarakter almış, müstəqillik illərində isə daha milli xarakter almışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov, A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları / A.Qurbanov [2 cildə]. – Bakı. c. 2. – 2019. – 432 s.
2. Qurbanov, A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları / A.Qurbanov [2 cildə]. – Bakı. c. 1. – 2019. – 280 s.
3. Adilov, M. Azərbaycan onomastikası / M.Adilov, A.Paşayev – Bakı: Elm, – 2019. – 104 s.
4. Bağırov, A. Onomologiya problemləri / A.Bağırov [2 cildə]. – Bakı: Elm və təhsil, c. 1. – 2010. – 436 s.
5. Mikayılova, Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları / Ə.Mikayılova. – Bakı: Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya. – 2008 – 302 s.
6. Cəfərli, Y. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə / Y.Cəfərli. – Bakı: Elm və təhsil. – 2014. – 386 s.
7. Vəliyev, M. Azərbaycan / M. Vəliyev. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı. – 1993. – 192 s.

Açar sözlər: onomastika, onomastik vahidlər, onomastikanın araşdırılma tarixi

Key words: onomastics, onomastic units, history of onomastics research

Ключевые слова: ономастика, единицы ономастики, история исследования ономастики

Azərbaycan onomastikasının öyrənilmə tarixinə ümumi baxış

Xülasə

Azərbaycan dilində onomastik vahidlər dilin leksik sistemində çox mühüm rol oynayır və xüsusi adların araşdırılması ilə məşğul olur. Onomastik sistemin özünəməxsus şöbələri vardır ki, bu da onomastikanın müstəqil sahə kimi formalaşmasına imkan verir. Onomastik sistemdə yer alan antroponimlər, toponimlər, etnonimlər, zoonimlər və s. yarımşöbələrin ayrı-ayrılıqda araşdırılması və müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb edilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda onomastik sistemin tarixi baxımdan araşdırılması A.Bakıxanovun adı ilə bağlıdır. Daha sonra XX əsrin əvvəllərində bu sahədə sistemli araşdırmalar aparılmış, mühüm elmi yeniliklər əldə edilmişdir. Müstəqillik illərində onomastik tədqiqatlar milli və mədəni köklərimizə bağlılığı ilə seçilir.

An overview of the history of the study of Azerbaijani onomastics

Summary

Onomastic units in the Azerbaijani language play a very important role in the lexical system of the language and are engaged in the study of special names. The onomastic system has its own departments, which allows onomastics to be formed as an independent field. Anthroponyms, toponyms, ethnonyms, zoonyms, etc. in the onomastic system. It is very important to study the subdivisions separately and to involve them in research from different aspects. The historical study of the onomastic system in Azerbaijan is connected with the name of A. Bakikhanov. Then, in the early twentieth century, systematic research was conducted in this area, important scientific innovations were obtained. During the years of independence, onomastic research is distinguished by its connection to our national and spiritual roots.

Обзор истории изучения азербайджанской ономастики

Резюме

Ономастические единицы в азербайджанском языке играют очень важную роль в лексической системе языка и занимаются изучением специальных имен. В ономастической системе есть свои отделения, что позволяет формировать ономастику как самостоятельную область. Антропонимы, топонимы, этнонимы, зоонимы и др. в ономастической системе. Очень важно изучать подразделения по отдельности и вовлекать их в исследование с разных сторон. Историческое изучение ономастической системы в Азербайджане связано с именем А. Бакиханова. Затем, в начале XX века, были проведены систематические исследования в этой области, были получены важные научные новшества. В годы независимости ономастические исследования отличаются своей связью с нашими национальными и духовными корнями.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

COMMUNICATIVE APPROACH TO TEACHING READING, WRITING, SPEAKING AND LISTENING SKILLS IN THE ENGLISH CLASSES

Sometimes, our people here call communicative method as “western methodology”. It is because the communicative way of teaching differs greatly from our traditional way of teaching which is based on the grammar translation method. Some teachers in our country might believe that there is no need for a new teaching methodology. The point is that there have been many changes in the social, political and economic life in Azerbaijan since the country gained its independence. Education can't be unaffected by these changes. The English language has become more accessible, creating a demand for communication in what many people perceive to be the world's language of democracy, freedom and business. I think we, teachers, should respond to this demand by using new methods in teaching English. Today's students differ greatly from the students of my generation. Now students are eager to learn how to use the language they are taught. When I was a student I needn't use English for communicative purposes. We students used to learn English only for academic purposes. But the direction in English teaching is changing with the developing needs of my country. English is now mostly used to communicate with other people through the skills of speaking, listening, reading and writing. In the job market of Azerbaijan students are expected to communicate in English after finishing school or graduating from the university.

All these needs made me work on classroom activities that are mainly based on the communicative method. I have not only used these activities in my classes successfully, but I also shared them with my colleagues who have found them useful for their English classes. Here are some comments from my fellow teachers:

- I have used the book “O. Henry's American Scenes” in the “Home Reading” classes. I used to ask students either to retell the text or to translate it. Now it is easy for me to check students' understanding by asking students to do “Understanding Main Idea” and “Close Reading” activities.
- I use another book in the “Home Reading” classes. But I think I learned a lot from these activities. They showed me how much a teacher can do by creating activities for the different reading material.
- I use articles from English newspapers to teach my lessons. After getting acquainted with the activities for the book “O. Henry's American Scenes” I developed similar speaking activities for my “Newspaper Material” classes. I have to say that students became more motivated. They prefer to discuss the issue rather than to retell newspaper article.

Some of my fellow teachers told that they had failed to use writing activities in their classes. They told that their students had difficulties in responding to what the author said in the certain paragraph or in the whole story. I explained to them that they should have prepared students for these activities. First, teachers should get students involved in open discussion asking them questions such as: “What do you think about this paragraph or story?” or “Can you relate yourself to the situation described in the story?” Only after such preparation can students response to what the author says either in the paragraph or in the story. Having students to listen to each others' writing also helps them to do this task successfully.

These activities are suitable for both university and high school students. I introduced these activities to high school teachers in one of my recent workshops. I recommended them to develop their own activities for the texts included in their school textbooks using my activities as models. After creating activities, some of them responded that the ones they had created provided good opportunities for students to use English in the class. There were no pair or group work activities in their textbooks. The activities they developed in the workshop required a lot of pair work and group work. Ultimately, students became more motivated to express themselves in English participating in the activities their teachers planned for them.

The activities I have included in this thesis are not equally difficult. Some of them are challenging whereas others might seem very simple and easy. The reason for this is that I wanted these activities to be useful to both high school and university teachers. Though there are several types of activities for each story, this doesn't mean the teacher who is going to use the stories activities has to go through all of them. The teacher can use them selectively depending on the aim of the lesson and also depending on the level, interest and size of the class. As I have mentioned, these activities are for the Home Reading lessons so students have to read the stories at home. But it is also possible to have the students read the stories in class.

The procedure for working with each story is as follows:

Before students read:

- Students look up the key words in their dictionary and learn them.
- They write a sentence for each word in their copy-books. The teacher can either check them orally (a student reads the sentences while the teacher and the other students listen and correct the incorrect sentences) or he/she can collect the copy-books and check them depending on the aim of the lesson.
- Students are asked to think about the topic related to the story they are going to read. They will be asked to speak about it either with their partner or in a small group in the class.

After students read:

A+B: Understanding the Main Ideas and Close Reading

⁸² Baki Dövlət Universiteti Baş müəllim E-mail: tamilla35@yahoo.com

Students get ready for these exercises at home. These check-up exercises are a quick method of ascertaining whether students have read and comprehended the story. Teachers can use them in any way that they think will benefit the students.

- Teachers can check students' understanding through a game. The student or group of the students answering the most questions will have a higher score and will win the game.

C. Speaking (Discussion, Role Play)

- Teachers arrange the class into small groups. The time is set for the group work. If there are several discussion questions and role-plays, each group can have a different one.
- When the time is up, each group is called on to present to the rest of the class. Each member should participate in a group presentation.

D+E: Vocabulary Practice and Writing

- I understood that it was my mistake. As she was a new student in this group it was difficult for her to read her writing in which she wrote her feelings about the issue before the whole class. She was Teachers can assign both these exercise as home work or class work.
- It can be interesting for the students to listen to each others' writings so teachers can ask students to read their writings aloud in front of the class. But they should inform students about it ahead of time.

Once my student refused to read her writing. She said that she didn't know she would have to read it before the students. afraid of being ridiculed. She needed time to feel herself a part of the group. The teacher should remember that a relaxed and friendly atmosphere is essential in using these activities. I introduce the communicative activities for the story "Last Leaf" by O.Henry.

Before you read:

- A. Look up the words in bold in your dictionary.
- B. Use the new words in your own sentences.
- C. Tell your partner who is your favorite painter and what paintings you like best.

After you read:

A. Understanding the Main

Answer the following questions with complete sentences.

1. Why did painters come to live to Greenwich Village?
2. Why did Sue and Johnsy live together?
3. What was Johnsy's great wish?
4. Why was Johnsy counting the leaves falling from the tree against her window?
5. What did Behrman love to talk about?
6. What made Johnsy believe that she would live?
7. Why didn't the last leaf on the wall move when the wind was blowing?

Close Reading

If the sentence is true, write "T" next to it. If it is not true, write "F" for False. If the sentence is false, change it and make it true.

1. ---- Painters paid a lot of money for the rooms in Greenwich Village.
2. ---- Sue and Johnsy both were from California.
3. ---- Johnsy caught Pneumonia in early spring.
4. ---- Johnsy was sleeping while Sue was painting.
5. ---- Old Behrman was a painter who was Sue and Johnsy's neighbour.
6. ----The last leaf didn't fell.
7. ---- The last leaf on the wall was Behrman's great masterpiece.

C. Speaking, Discussion

1. Why does the author consider Behrman's last work to be his masterpiece?
2. Rehearse the following dialogues with your partner:
The doctor and Sue
Sue and Johnsy
Behrman and Sue
3. What can you say about Sue's attitude to men regarding her answer to the doctor's question "Is there anything worth being troubled about? A man?"
4. "She has a chance if she wants to live". Do you agree with the doctor's statement?
Do you know any person who could fight against his serious illness only because he wanted to love?

Vocabulary Practice

For each space in the sentence below, choose the best word from the following list. You may need to change the form of the word.

D. Writing

1. Complete Sue's letter to her mother:
Dear mum, I have already recovered. I am grateful to Johnsy for her care and also to Behrman ...

2. Choose the paragraph in the story that you liked best. What do you think about this paragraph?
3. Give a character sketch of Behrman.
4. Write a story to illustrate the proverb “A friend in need is a friend indeed”

I always give students writing assignments for each story they read. The most frequent type of assignment was either a paragraph or a brief opinion essay on a question from the story. These writing activities are mostly focused on improving students’ ability to expressing their thoughts fluently. This is why students know their grammar or spelling mistakes will not greatly affect their grades. They concentrate their thoughts on the content of the written assignments. Depending on the aim of the lesson I have students to work on their mistakes too. But mainly I pay attention to the content of their writing. I encourage them to use their imagination in writing. Studying the 4 skills in a course at the School for International Training during the summer of 2004, I learned how important it is to integrate reading and writing. I taught students how to respond to reading material through writing. It was challenging for them. But little by little they got used to write their ideas on the stories. Reading my students’ writings I saw how they improved their abilities to analyze and interpret the stories, to understand the writer’s points of views on certain issues and also their ability to give character sketches of the different characters in the stories. It was interesting to see how they could relate the stories to their lives and speak about their own personal experiences. I think O. Henry’s stories are not only an effective language teaching tool, but also an effective tool for teaching about real life. Reading these stories students learn life with its beauties and difficulties.

Good stories are ageless. Different generations can enjoy reading these stories so can my students. Here are some excerpts from my students’ writings. These are followed by excerpts from students’ feedback on the different activities that I use in the “Home-Reading” lessons.

Two Thanksgiving Gentleman

- This story is about the love to the Motherland. The Old Gentleman loves his country. He believes that he is helping his country to build a great American tradition. He is not alone. People like Stuffey Pete are also the parts of this tradition. After reading this story I asked myself: “Have I done anything to keep our traditions?” To day we have lost some of our traditions. We know about them only by the help of the films and books. I think the younger generation should learn traditions from us not from the films and books. **Vusala**
- First I want to say that I learned about Thanksgiving day from this story. Reading about this day I got interested in it. So I found out that it is celebrated on the last Thursday in November in the USA. Family members gather for reunion at their parents’ house. All thanks together for the good things that they have. Foods eaten at the first thanksgiving have become traditional. Turkey, corn, pumpkins and cranberry sauce are symbols which represent the first Thanksgiving. **Dunya**
- I think it is good and kind of the rich people to feed poor ones. It is amazing how this day is similar with our Day of Sacrifice when everybody kills a lamb or cow and share the meat with the people who can’t afford it. But I think they shouldn’t satisfy with doing it only on the Thanksgiving Day or on the Day of Sacrifice. Rich people should think about the people who can hardly survive. **Leyla**

The Count and the Wedding Quest

- Lies can be different. We shouldn’t hurl reproaches at Miss Convey for her lie. This lie made her and Andy happy. They found their love. In the end she told the truth not to lose her love. I think the truth made both of them even happier. **Arzu**
- I can’t justify Maggie’s lie. I can’t believe the love beginning with a lie. If I were Andy, I would never believe the woman who told a lie at the beginning of the acquaintance with a man. **Elchin**
- I really loved Andy. He behaved like a real gentleman. Though he knew that the picture she was carrying belonged to his friend not to any Count, he didn’t embarrass her. He waited until she would tell the truth. He believed her, he knew that she would tell the truth sooner or later. I wonder how many young men can behave like Andy. **Pervin**

Transients in Arcadia

- To feel like rich people, to rest, to dress and to eat like them even few days a year can be a wonderful experience. You can have a hard and boring life but if you know that you will change all these for some period then you will have a stimulus to live. Isn’t it wonderful! I think O. Henry prompts us, readers, how to enjoy the life. **Nermin**
- Reading it I think about our people. Most people in Azerbaijan always worry about the future of their children so they save money to provide a good life for them. In fact, they don’t live for themselves, they don’t enjoy the life. But the life is given to people only once and we should live it so that not to regret about the things we haven’t experienced in our life. I think people who read this story will think how to make their life more interesting. **Reyhan**

Last Leaf

- This is the most interesting and impressive story I have ever read. I think the main idea of the story is true friendship. Sue could only recover because she had true friends like Johnsy and Behrman. Every person should have a friend. It can be difficult to live in life if you don’t have a friend. In order to have a friend whom you can rely, you yourself should be a reliable person. **Anara**

- O. Henry calls the last leaf, which old Behrman draw on the wall, his masterpiece. I think masterpieces are the works of art that look like the real things so much that sometimes it is impossible to differentiate them. Last leaf was really masterpiece because Sue couldn't differentiate it from the real leaf. **Nijat**
- I think O. Henry wants people to be optimistic about their diseases. When I read it I realized how important it was to be a strong person and to believe that you would recover from any disease. It is also a sin to wait for your own death. Only God decides when a person will die. **Ruslan**

After Twenty Years

- I can't understand people like Jimmy. His old friend kept his word and returned to see him. They grew together like two brothers. How could Jimmy send another cop to arrest Bob? Why didn't he tell anything to his friend. At least he might have told that he had been glad to see him but as Bob was a criminal and he was a cop he had to arrest him. If I were Bob I would never forgive Jimmy. **Shahin**
- Jimmy was right to send a cop to arrest Bob. Bob is a criminal and it is a duty of any cop to arrest criminals even they are friends. I'd like our policemen to be like Jimmy. Unfortunately we don't have a lot of policemen who would be always devoted to his duty. **Tarana**
- Bob is an interesting character. I can't see him as a negative hero. Though he is a criminal I, a reader, don't want his arrest. It is because O. Henry has sympathy to him. When we see he is a true friend and he speaks very good words about his friend we don't think much that he is a criminal. For me he is just a good friend who kept his word and came to see his old friend. **Islam**

Hearts and Crosses

- It is an interesting story. Reading the title I thought this story was about two young people who loved each other but couldn't be together. But I failed in predicting. I'd like to write what I think about Santa. She should have understood her husband. If her family were more important for her than her business, she would not decide everything alone. She would ask Webb to participate in her work. This way she would show her husband that she couldn't do without his help. If she really loved her husband, Webb would not suffer thinking that he was not a man in his family. **Afsana**
- I think Webb was not right leaving home now. He should have thought about it before getting married to the woman who was much richer than him. Even now if the men marry to women richer than them, they can't be "men" in their family. The last word will be always hers. She will decide everything in the family. **Azer**
- Santa loved Webb. She proved her love several ways. But Webb anted more. Both these people are very proud and it causes some problems in their family. At the result Webb leaves home. It was Santa who made an attempt to protect her love and her family. Though she was a proud person like Webb she sent her sign to Webb to show him that she loved him and wanted him to return to his family. I think O. Henry calls women to protect their love and family making the first step. **Aynure**

Feedback on the Activities

- As for activities, I like mostly rehearsing dialogues. I still remember how wonderfully Mirvari(Jimmy) and Aygun (Bob) performed a role play. The task was "Jimmy visits Bob in prison" (After Twenty Years). They performed it so naturally that we forgot that we were in the class. I thought they both could have made good actress. **Nezrin**
- Well, I think I don't like vocabulary activities. They are boring and it is very easy to do these exercises. I like when we are asked to write questions addressing to different characters in the book. It is very challenging to be (to act) the characters of the book and answer all these questions. We try to think like the heroes, understand them well to answer our peers' questions. These activities help us to know our peers very closely as well. **Aysel**
- I think there is no need for activities like "Understanding the Main Idea" and "Close Reading". Fortunately, we spend very little time on these activities. I found writing activities very useful. They are challenging. First, I didn't know what to write. I had difficulty expressing my thoughts on paper. Listening to my friends' writing I understood how to do it. These activities helped me to organize my thoughts and put them on the paper. **Ramila**
- I love discussion and debates. We don't only improve our fluency through these activities but also we get to know each other very closely. Most times the debates we began in the English classes continue all day. I mean we continue speaking and arguing about this topic during breaks. The difference is that we do it in our language after the classes. **Behruz**
- I like letter writing activities. It is very interesting to listen to my friends' letters and see how they have created their letters. Though the situation is the same but the letters are very different. It is because we all are different. We can learn who thinks the same way by listening to the letters written by different students. **Vusala**

My experiences using short stories in my classes with my students have leded me to the conclusion that one can teach different language aspects and skills through short stories. I think they are a convenient resource for teaching a foreign language. I don't want to deny the role of the textbooks in teaching languages. However, there are some advantages to using short stories in English classes.

- Textbooks might be old. In this case they will not reflect new ways of teaching English language. Good teachers always improve their teaching skills and become more qualified in their fields. They learn a lot of new methods and techniques, so they need to apply them to their teaching. From this perspective short stories can be a good teaching tool for them.

They can shape their lessons using this tool for different language purposes. They can develop different grammar, vocabulary and phonetic activities through stories. They can also teach reading, writing, speaking and listening using short stories in their classes.

- Textbooks give everything ready made to teachers to use to teach their lessons. Teachers don't use much of their ready made own creativity to shape their lessons. They teach what textbooks impose on them, whereas using short stories gives teachers back their independence in designing their lessons.
- Textbooks don't reflect what teachers know about their students' needs and interests. Teachers can choose stories or books of stories according to the needs, interests and levels of their students.
- Not all the textbooks contain communicative activities to enable students to use the language independently. Using stories teachers can develop a lot of communicative activities for their classes.
- Short stories are wonderful means to integrate different skills in one lesson.
- Using stories can provide a good opportunity for students to get acquainted not only with the works of English and American writers but also with the works of the writers from other countries who use English.
- A good atmosphere in the class will be enhanced by using stories as a teaching means in the English lessons. When discussing different issues from the stories, or giving the character sketches of the heroes and heroines, students speak about their feelings, likes and dislikes. Students can speak from the heart if they trust each other, if there is mutual understanding in the class. Teachers need to create a friendly atmosphere in the class before asking students to speak about their personal feelings.
- Reading these stories student will learn a lot about the values of the culture of the English speaking countries.

Developing these activities I focused mostly on the communicative approach. I think that the main aim of learning a foreign language is to learn to communicate in that language. This is the reason I have included more speaking activities such as acting dialogues, role plays, discussions, debates into this thesis. By means of these activities I can get my students involved to converse spontaneously. Oral forms of language communication are listening comprehension and conversation, which are opposite to academic reading and writing. Some methodologists did not pay much attention to listening and abilities to start conversational intercourse. Exercises for developing listening comprehension can be the following:

1. Listen and fill in.
2. Listen and continue. Listening of some text can be broken off at the most interesting point. Then students must continue in oral or written form.
3. Listen and check. These exercises require special attention to the details and logic.
4. Listen and find. Students are given maps. In course of listening, they must mark the places where the action takes place, or where murder happened, etc.
5. A dynasty. Students are given a scheme of a family tree with empty places for grandparents, mother, father, sister, etc. One student is standing in front of the class and speaking about his family. Other students listen and fill in the family tree.
6. Listen and find differences. Students must find differences between the texts they will hear.
7. Listen and make a summary. The text is read twice. At first time, students only listen while the second time, they make a summary or a plan.

Natural conversation forces adjustment of a listener to a producer but talk and perception are mutually connected. Conversational acoustical contact must be a stimulus for a student's and a teacher's work. In the communicative class, it is necessary to support students' motivation showing their failures, success and progress. For that, the teacher can repeat some exercises, which guarantee success in advance, and then to proceed to more complicated exercises. The teacher must take into account the freedom in the frame of communicative abilities known to the students. A conversation should teach the students how to use colloquial language at the most normative, optimum level. Students active participating at class conversations is essential if the class is the only place to communicate. Relevant and actual material is used in real life situations which are not fixed but can vary to different directions. Imitation starts from listening. As a rule, students have a lot of listening but they do not speak. The teacher must provoke them with a help of a situation, game or discussion. Primary stages of colloquial language take a course in imitating, retelling the plot. Very often conversation goes smoothly when students have significant vocabulary, logical and grammar structures, and trust that they will be understood. But conversation must start at the very beginning of the learning process and expand according to the lexico-grammatical abilities.

If the student is afraid of talking there will be any communication. He must join students of similar abilities and create positive conditions to developing conversation. Conversational skills must be developed step by step. A teacher must prepare students for conversations. At first, situation can be discussed in Lithuanian. Making contact with problem is stimulus and that will determine student's position. Now discussion can take place in groups in English. Structuralists claim that constant practice conversational exercises solve all problems. It does a lot but not all. Amount of conversational hours not always develop communicative abilities. Communicative approach is not interested in producing forms and sentences in their sterile correctness. Communicative method does not reject studies of grammar and sentence structure. Subordinate clauses, pronouns, comparative forms, etc. are studied, but communicative method supposes finding situations of a free contact in the course of studying the forms where rules are used practically. Structuralistic dialogues and other exercises are abstract and directed towards strengthening the material. That leads towards students' disability to react to an immediate change of the situation. In other words, the strategic level colloquial language of structuralists is a primitive from the point of view of the communicative direction, but not from the language knowledge. In a structural lesson, students must correctly react to grammatical forms. At these lessons, as admitted by R. Scott, focus is shifted from the correct usage of forms to the active selection of instantly reacquired expressions of a communicative character. Such students will care about correct usage for communicative purposes.

Communicative method determines purposes of oral conversation spontaneously, without preliminary preparation. A student has to define purposes of conversation at the very beginning or even in the course of it. Defining of conversational purposes is dictated by need to transmit some information or emotional state. The grammatical aspect has a secondary role if it does not confuse understanding and conveying the purpose of the conversation. Grammatical and phonetic correctness is developed not before the speech but in its course. Structural principle determines strict grammatical laws by which topics are defined. These schemes are applied only in defined conditions. Structural idea persuades strict rules of communication and look after every mistake. In structural class, student first thinks how to say, and only then what to say. In a communicative class the main idea of pedagogical strategy is playing a definite role, and then producing a speech is defined by situation. This means that forms are used in their grammatical correctness but this correctness is not the main task. If grammatical forms prevail in the class the student is willing to say something but he only emphasizes definite grammatical form which is required by the teacher. Reading perceives written in its logical forms. It means reading reproduces what is written. Written language differs from colloquial one. That is why a teacher has to choose such extracts for reading that the interaction "writing - reading" would not be difficult or disorientating the student. Reading techniques are both "silent reading" and "loud reading". Reading aloud is not the aim itself but a tool. It helps putting the right stress, improving the correct intonation. A weak student cannot as well as others students but he would not read at all alone. Taking into account arguments against loud reading, the teacher must choose a suitable material for loud reading. That can be newspaper news, short report, etc. Reading aloud, the student prepares himself to speaking because he accustoms to the audience which listens to him. Before students read aloud, the teacher can give some pre-reading exercises. After students got acquainted to the text, it is time to read aloud. Reading is a cognitive form of perception through printed word. It is an individual form. Taking into account communicative principles, in every case teacher has to explain why he reads the text. Students have to be motivated. Stimulation of reading develops a habit of reading in studying language and gives positive emotions. The teacher must to pay attention to a context or a text and choose such a text which corresponds to the age and interest of students. Reading must be purposeful when the student looks for the answer to the question which can be logical, which requires thinking about what is read. That can be filling up charts, plans or diagrams. That can be continuing the text. If we need to consolidate some grammatical structure, we can give some extract where the student has to insert the required grammatical forms and understand the plot, as well. Not only understanding is important in reading. Every reading leads to some logical conclusions and emotional impressions. Every reading enriches the vocabulary. The teacher must connect what is read with the students' personal experience and personal emotional impressions. It can be a topic for discussions in the class. In developing writing skills, as well as in listening, reading and speaking skills, first of all it is necessary to pay attention to communicative purpose and then to the communicative technique. Structuralists and audiolinguists under the influence of the American immigration took into account the needs of immigrants and emphasised oral forms of communication and reading, but left writing at the last stage of learning. Today, writing is necessary no matter whether we use a pen or a computer. At the beginning, Teachers teach only oral language forms. But elementary students are willing to write and show their works to parents. Writing is such a visual category which motivates the learning process, creates the feeling of progress. On the other hand, there is a category of students who does not like writing because it takes a lot of time, requires attention. Teacher must take all into account and look at writing very carefully and define the place of writing in teaching process. Writing develops a special type of logical thinking which focuses thoughts on the main ideas.

In conclusion I'd like to mention that this thesis is based on my years of experience using short stories as a teaching tool in the EFL classes. I hope the readers will benefit from the activities developed for "O. Henry's American Scenes".

Bibliography

1. Alexander, L. *Practice and Progress*. Longman, 1980.
2. Cooper, D. *Philosophy and the Nature of Language*. London, 1973.
3. "Teach English" (1981) Doff, A. Cambridge University Press
4. English Language Teaching 2001 Jeremy Harmer, Longman
5. "Teaching English through English" 1981 Jane Willis, Longman

Açar sözlər: bacarıq, oxu, yazma, dinlama, danışma

Key words: skill, reading, writing, listening, speaking

Ключевые слова: навык, чтения, писания, слушания, говорения

Xülasə

Bu məqalə tələbələrə ingilis dilinin hər 4 aspektinin, dinləmə, danışma, oxu və yazma bacarıqlarının kommunikativ metoddan istifadə etməklə öyrədilməsindən bəhs edir. Kommunikativ metod dərslərin daha maraqlı, şən və dinamik keçilməsi üçün çox əlverişli şərait yaratmaqla tələbələrin dilin öyrənilməsi üçün motivasiyasını gücləndirir.

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена обучению студентов всем четырём аспектам английского языка, а именно навыкам слушания, говорения, чтения и писания посредством коммуникативного метода. Коммуникативный метод создаёт очень благоприятную возможность для того, чтобы уроки проводились интереснее, веселее, динамичнее, и более содержательно, и тем самым усиливает мотивацию у студентов для изучения языка

Rəyçi: *Bəylər Hacıyev İslamxan oğlu Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Рена Мамедова
ИМЕНА ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ В ГАБУСНАМЭ

Габуснамэ, автором которой является Унсур-ал-Меали Кейкавус ибн-Искендер ибн-Кабус ибн-Вушмагир ибн-Зийар, по мнению многих исследователей, и в частности, по определению Е.Э. Бертельса является «ценным пособием при изучении истории народов Средней Азии».(1) Следует отметить, что автор обладая обширными знаниями во многих отраслях науки и искусства, приводит большое количество имен реальных исторических личностей той или иной сферы. Эти имена являются основной частью лексико-семантической системы антропонимов произведения. Автор обращаясь к именам исторических личностей, как бы создаёт различные исторические картины в художественном тексте.

Рассмотрим некоторые примеры из текста книги с именами исторических лиц:

(3) چنین گوید جمع کننده این کتاب پنדהا، الامیر **عنصر المعالی کیکاوس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر مولى امير المؤمنين**، با فرزند خویش **گیلان شاه**. (3)

(Так говорит составитель этой книги, эмир **Унсур-ал-Меали Кей-Кавус ибн-Искендер ибн-Кабус ибн-Вушмагир ибн-Зийар**, клиент повелителя правоверных, сыну своему **Гиланшаху**). (45) جنت ملك شمس المعالی قابوس بن وشمگیر بود

که نیبرهه آغش و هادان بود و آغش و هادان ملك گیلان بود بروزگار کیخسرو، ابو المؤید بلخی ذکر او در شاهنامه آورده است. (4)

(Дед твой — **Шемс-ал-Меали Кабус ибн-Вушмагир**, внук [**Аргиша сына Ферхадванда**, а **Аргиш сын Ферхадванда** был] царем Гиляна в дни

Кей-Хосрова, и **Абу-л-Муаййад Балхи** о делах его поминает в своем «Шах-наме»). (46)

و ملك گیلان از ایشان بجدان تو یادگار بماند و جدّه تو، ملایم دختر ملکشاده المرزبان بن رستم بن شروین

بود که مصنف مرزبان نامه است سیزدهم پدرش **کلبوس بن قباد** بود پدر ملك **الوشروان عئل** و ملایم تو

فرزند ملك غازی **محمود بن ناصر الدین** بود و جدّه من فرزند ملك **پیروزان** ملك دیلمان بود. (5)

(Царство Гилянское осталось дедам твоим на память о нём. Бабка же твоя, мать моя, дочь **Марзбан ибн-Рустам ибн-Шервина**, который был составителем «Марзбан-наме», а тринадцатый предок её - **Кайус ибн-Кубад**,

брат царя **Нуширвана Справедливого**, а мать твоя — дочь царя — воина за веру султана **Махмуда** сына **Насираддина**, а бабка твоя — дочь **Фирузана**, царя дейлемитов). (46)

خسرو بنشست چنانکه رسم ملوک عجم بود و رسول را بار داد. (38)

(**Кисра** сел [на трон], как было принято у царей персидских, и дал послу прием). (73)

بروزگار **خسرو** اندر وقت وزارت **بزرجمهر** رسولی آمد از روم. (38)

(Во времена **Хосрова** при везире **Бузурджмихре** хакиме приехал посол из Рума) (73).

چنانکه **اسکندر** گفت، حکمت: من منفعت نه همه از دوستان یابم بلکه از دشمنان نیز یابم. (34)

(Как говорил **Искендер**, я выгоду получаю не только от всех друзей, но даже и от врагов). (70)

چنین شنیدم که **محمد بن زکریا رازی** رحمه الله می آمد با قومی از شاگردان خویش. (37)

Слышал я, что **Мухаммед-и-Закария ар-Рази** шел со своими учениками. (72)

پس از راست گفتن نامقبول بپر هیز تا چنان نیوفتد که مرا با امیر ابو السوار **شاور بن الفضل** رحمه الله علیه افتاد. (41)

(Потому остерегайся говорить неприемлемую правду, чтобы не случилось так, как было у меня с эмиром **Бу-с-Суваром Гази Шапур ибн-Фазлем**, да помилует его Аллах). (76)

شنیدم که بروزگار **صاحب** پیروی بود بزنگان، فقیه و محنشم، و از اصحاب **شافعی** مطلبی بود رحمه الله علیه. (48)

(Слышал я, что во времена **Сахиба** был один старик в Зенгане, законовед и уважаемый человек из сподвижников [имама] **Шаффи**, да помилует его Аллах). (81)

چنین شنیدم که پسر **مقله**، **نصر بن منصور تمیمی** را عمل بصره داد. (73)

(Так слышал я, что **Ибн-Мукла** поручил **Наср ибн-Мансуру Тамими** управление Басрой). (101)

شیخ **ابو سعید بو الخیر** رحمه الله گفته است که: آدمی را از چهار چیز ناگزیر بود: اول نانی، دوم خلقاتی، و سوم ویرانی، چهارم جانانی. (82)

(Шейх **Абу-Саид-и-Бу-л-Хейр** говорит, что для человека неизбежны четыре вещи: во-первых, кусок хлеба, во-вторых, рубище, в-третьих, развалина, в-четвертых, возлюбленный друг). (109)

چنانکه بغزنی در شنودم که ده غلام بود در خزانه سلطان **مسعود**، جامه داران خاص او بودند. (84)

(Слышал я, что в Газне было десять гулямов на службе у султана **Масуда** и все они были личными его одеждохранителями). (111)

و از جمله ایشان یکی بود **نوشتگین** نوبی گفتندی. (84)

(Одного из этих десяти гулямов звали **Нуштегин**). (111)

معشوق خود **بظلمیوس** و **افلاطون** نباشد و لکن باید که اندک مایه خردی دارد. (85)

(Незачем быть возлюбленному **Птолемею** и **Платоном**, но нужно, чтобы было у него и немного разума). (111)

و نیز دانم که **یوسف یعقوب** نباشد اما چنان باید که حالاتی و ملاحظاتی باشد ویرا. (85)
(Хоть я и знаю, что не будет он **Юсуфом**, сыном **Якуба**, но нужно, чтобы было у него и немного изящества). (111)
و از اصل ما دو پادشاه بزرگ اندر نخجیر سباع هلاک شدند: یکی جد پدر من امیر وشمگیر بن زیار و
یکی پسر عم من امیر **شرف المعالی**. (94)

(Так, два великих царя из рода нашего погибли на охоте за дикими зверями: один — дед моего отца **Вушмагир ибн-Заир**, другой — сын моего дяди эмир **Шараф-ал-Меали**). (118)

ویرا سپه سلاوری بود، ویرا از **هر خر** گفتندی. (96)
(А был у него сипахсалар по имени **Азхар-и-Хар**). (120)
و از بدی او لشکر برو کینه ور گشته بود. و با عم من **فلک المعالی** یکی شدند. (100)

(И от зла его войско его возненавидело и сблизилось с дядей моим **Фалак-ал-Меали**). (123)
و در کتابی از آن پارسیان بخط پهلوی خواندم که **زردشت** را پرسیدند هم برین گونه جواب داد، گفت:
زیای گویا، زیای گویا میرا، زیای میرا. (101)

(И читал я в книге парсов, написанной письмом пехлевийским, что **Зардушта** спросили: сколько видов живых существ? Он так и ответил и сказал: «Живые говорящие, и живые говорящие умирающие, и живые умирающие»). (124)

در حدیث مردن خود امیر المؤمنین **علی بن ابی طالب** «کرم الله وجهه» گوید بلفظی موجز: «مت الیوم الذی ولدت». (102)

(О смерти и умирании повелитель правоверных **Али ибн-Аби-Талиб** говорит: «Я умер в тот день, когда родился»). (125)

چون برای خرج همی برداری و عوض آن باز جای ننهی اگر گنج **قارون** بود هم روزی اسپری شود.
(103)

(Ибо если будешь брать, а взамен ничего откладывать не будешь, то, будь это даже клад **Каруна**, и то придет он к концу). (126)

از روزگار آدم باز عادت ایشان چنانست که هیچ پیشه ور جز با یک دیگر پیوند نکنند. (116)

(Со времен **Адама** у них такой обычай, что ни один ремесленник не соединится с каким-либо другим ремесленником). (136)

اسکندر را گفتند که: چرا دختر **دارا** را بزنی نکنی که بس خوبست! (130)

(**Искандеру** сказали: «Почему ты не возьмешь дочь **Дария** в жены, она ведь очень красива?»). (148)

چنانکه **گشتاسپ** چون از مستقر خویش بیفتاد، و آن قصه درازست، اما مقصود اینست که وی بروم
افتاد، در قسطنطنیه رفت، با وی هیچ چیز نبود از دنیاوی. (135)

(Знай, что когда **Гушгасп** лишился своего трона (а это рассказ длинный, но суть вся в том, что попал он в Рум), поехал он в Константинию, а ничего у него с собой не было из мирских богатств). (153)

چنانکه وقتی بری زنی پادشاه بود بلقب **سیده** گفتندی. (146)

(Так вот, царствовала в Рее женщина, звали ее **Сайида**). (162)

و چون شغلی فرمایی نو کس را مفرمای تا خلل از شغل و فرمان تو دور بود که گفته اند که: دیگ بدو
تن بجوش نیاید چنانکه **فرخی** گوید مصرع:

خانه بدو کدبانو نارفته بماند. (150)

(Если приказываешь что-либо сделать, не поручай этого двум лицам, чтобы отдалить ущерб от этого дела и приказа твоего, ибо говорят: если двое один котел кипятят, вкусно не будет, как сказал один поэт (**Фаррухи**):

*По одному делу двух человек не посылай, ибо
остается дом*) (166-167)

У двух хозяев неподметенным

این علمها که یاد کردم **جالینوس** بشرح و استقصا یاد کرده است در سته عشر. (179)

(То, что мы упомянули, **Гален** упоминает в комментариях и подробном изложении: большую часть в «Шестнадцати» [трактатах]). (190)

چنانکه **بروزگار فضلون** که پادشاه گنجه بود، دیلمی بود محتشم که مشیر او بود. (198)

(Говорят, что в дни **Фазлун-и-Мамлана**, который был царем Гянджи, был один знатный дейлемец, его советник) (207)

چنانکه امیر **فضلون بوالسوار**، ابو البشر را با سفهسلاوری بردع همی فرستاد. وی گفت: تازمستان در
نیاید نه روم. (200)

(Когда сын **Фазлуна** послал хаджиба **Абу-с-Суvara Абу-л-Юсра** сипахсаларом в Бердаа, **Абу-л-Юср** сказал: «Пока не наступит зима, не поеду»). (209)

چنانکه **قمری گرگانی** گوید:

بیش تو ما را سخن گفتن خطر کردن بود

بخطر کردن بر آند از بن دریا گهر. (202)

(Как говорит **Камари Гургани**:

Говорить пред тобой для нас означает

подвергнуться опасности.

[Но] без опасности разве появится жемчужина из этого моря?). (210)

سلطان محمود از آن سخت طیره شد، رسول خلیفه را گفت: چه گویی من از تو مسلم کمترم؟ (208)

(Султан Махмуд от этих слов нахмурился и сказал послу: «Скажи халифу: ты что же это говоришь? Что я разве меньше **Абу-Муслима**?»). (216)

خواجه بو نصر مشكان که امید دیوان رسایل بود دست دراز کرد و نامه برداشت. (209)

(Ходжа **Бунаسر-и-Мишкан**, который заведовал диваном переписки, протянул руку и взял письмо). (216)

آخر الامر خواجه ابو بکر قهستانی جوان بود و هنوز درجه نشستن نداشت، اندر میان ندیمان که بر

پای بودند ایستاده بود، وی گفت: ای خداوند، امیر المؤمنین [نه] الف و لام و میم نبیسته است. (209)

(Наконец ходжа **Абу-Бекр Кухистани** (а он молод был и еще не имел такого сана, чтобы сидеть, и стоял среди надимов) сказал: «О господин, халиф написал не Алиф, лам, мим). (217)

و نیز همچنين شنیدم که بروزگار سامانیان **بو علی سیمجور** که بنیشابور بود گفتی که من اسفهلار و

امیر خوراسانم. (210)

(И слышал я также, что во времена Саманидов был в Нишапуре эмир **Бу-**

Али Симджур. Он говорил: «Я повинюсь эмиру и полководцу хорасанскому»). (217)

و عبد الجبار خوجانی خطیب خوجان بود. (210)

(И был некий **Абдалджаббар Худжани**, который был хатибом в Худжане). (218)

و احمد بن رافع اليعقوبي كاتب حضرت امیر خوراسان بود. (210)

(А **Ахмед ибн-Рафи ал-Якуби** был писцом при эмире Хорасана) (218)

شنیدم که **ربیع بن المطهر القصری** کاتبی محتشم بود اندر دیوان صاحب، خط مزور کردی. (214)

(**Раби ибн-Мутаххар ал-Кусри** был уважаемым и образованным писцом в диване **Сахиба**). (221)

چنانکه شنودم که **ابو الفضل بلعی، سهل خجندی** را صاحب دیوانی سمرقند داد. (221)

(Так слышал я, что **Абу-л-Фазль Балами** дал **Сахлно Худжанди** должность сахибдивана Самарканда). (226)

در وقت **سلیمان بن یحیی الجعانی** را صاحب دیوانی سمرقند داد. (221)

(**Сулейману ибн-Яхье ас-Самгани** дали должность сахибдивана Самарканда). (227)

سلطان **طغرل بک** رحمه الله خواست که از فضلالی خراسان یکی را وزارت دهد. (228)

(Захотел султан **Тогрул-бек** дать должность везира кому-нибудь из везиров Хорасана). (233)

شنیدم ای پسر که بروزگار جد تو سلطان محمود رحمه الله عاملی بود ویرا **ابو الفرج بستی** گفتندی.

(230)

(О сын, слышал я, что в дни деда твоего, султана Махмуда, был у него амиль,

звали его **Абу-л-Фатх Бусти**). (235)

من هشت سال بغزنین بودم، ندیم سلطان **مودود** رحمه الله بودم. (234)

(Я восемь лет был в Газне надимом султана **Маудуда**). (238)

خواجه بزرگ **عبدالرزاق احمد بن حسن خجندی المیمندی** رحمه الله وزیر بود. (237)

(Вошел великий ходжа **А'бдарраззак ибн-Хасан ал-Мейменди**, он был его везиром). (240)

شیخ **اخی زنگانی** رحمه الله در آخر عمر که سماع را منع کرد. (253)

(Шейх **Ахи Зенгани** под конец жизни воспретил музыку). (252)

بدانکه چنین خواندهام از اخبار خلفای گذشتہ که **مأمون خلیفه** رحمه الله بترتبت **نوشروان عادل** شد. (50)

(И знай, что так я читал в известиях про древних халифов, что халиф **Мамун**, да помилует его Аллах, поехал на гробницу **Нуширвана**). (83)

Несмотря на то, что книга изначально была задумана и приобрела большую популярность среди широкого круга читателей как дидактическое произведение, интересен тот факт, что в дальнейшем она явилась объектом подражания стилю, языку, темы для восточных и западных литераторов, а также послужила источником изучения истории восточных стран. В своем предисловии к переводу *Габуснаме* Е.Э.Бертельс также отмечает, «такой человеческий документ, как эта книга позволит придать конкретность тем страницам истории народов нашей великой страны, где будет идти речь о ее восточных республиках». (1)

Литература

1. Бертельс Е.Э. Кабус-намэ. Издательство восточной литературы, Москва, 1958, с. 296
2. Крымский А.Е. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. Институт восточных языков. Москва, 1915, т. I № 4, с. (277-5)
3. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь, Москва, 1983.
4. Юсофи Голам-Хосейн. Избранное из Кабус-наме. Издательство Амир Кабир, Тегеран, 1385/2007, с. 443.
5. Юсофи Голам-Хосейн. Кабус-наме (на персидском языке). Наука и культура. Тегеран, 1378/2000, 609 с.
6. <https://ru.wikipedia.org/>

Ключевые слова- Кей-Кавус, Габуснамэ, имена исторических личностей.

Açar sözlər- Keikavus, Qabusnamə, tarixi şəxslərin adları.

Key words- Keikavus, Qabus-nameh, names of historical persons.

Xülasə

Məqalə əmir Ünsürülməali Keykavus ibn İskəndər ibn Qabus ibn Vəşmgir ibn Ziyar tərəfindən XI əsrdə yazılan Qabusnamə əsərinə həsr edilmişdir. Əsər klassik fars dilində yazılan ilk nəsr nümunəsidir. Məqalədə əsərdə istifadə olunmuş bəzi tarixi şəxslərin adları araşdırılır.

Summary

The article deals with Qabus-nameh written by Onsor-al-Ma'ali Keikavus ebn-e Eskandar ebn-e Qabus ebn-e Vushmagir ebn-e Ziyar in the XIth century. The literary work is the first example of prose which has been written in classic Persian language. This article considers names of some historical persons of the work.

Рецензент: доц.Мамедова А.Б.